

પ્રકાશન નિધિ : મહાવીર જયંતી વિ. સં. ૨૦૩૩
વીર સંવત ૨૫૦૩

પ્રત : ૪૦૦૦ પૃષ્ઠ ૭૨૦

ક્રિંમત : રૂપિયા આઠ

૨૧.૧.૫૩
GIR-G

પ્રાપ્ત સ્થાન :

- (૧) શ્રી ભાઈચંદ જીમણભાઈ દેસાઈ
કાપડ બનાવ, જેતપુર - સૌરાષ્ટ્ર
- (૨) શ્રી જયંતિલાલ કીરચંદભાઈ મકાણી
૧૨, દિવાનપરા, રાજકોટ-૧ સૌરાષ્ટ્ર
- (૩) શ્રી જયવંત જે. જસાણી
અનુપમ 'B' આગરા રોડ, ઘાટકોપર મુંબઈ ૮૬

પ્રકાશક : શ્રી જયંતિલાલ કીરચંદભાઈ મકાણી
૧૨, દિવાનપરા, રાજકોટ-૧ સૌરાષ્ટ્ર

સુદ્રક : શ્રી સુરેશકુમાર ગુણવંતરાય ગણાત્રા
ગણાત્રા એન્ડ સન્સ
સદર, રાજકોટ
(ફોન : ૨૬૦૨૧-૨૮૫૫૦-૨૮૫૫૧)

અનુક્રમણિકા

૧ પ્રકાશકીય	૨૫ જીવનનાં ધ્રુવ સંત્યે	૧૪૬
૨ સંપાદકીય	૨૬ મિથ્યાત્વમૂલક અહં	૧૫૨
૩ આયુષ્ય	૨૭ પુણ્યલોક શ્રી વિનોદસુનિ	૧૫૭
૪ બે બોલ કહું ?	૨૮ કામ એ જ રામ	૧૬૪
૫ અર્પણ	૨૯ ઉદારતાની તેજસ્વીતા	૧૭૧
૬ સૌજન્યશીલોની શુભ નામાવલી	૩૦ રક્ષાબંધન પર્વ	૧૭૭
૭ સી. કે. પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજનો પરિચય	૩૧ સાચું ધન શું ?	૧૮૩
૮ પ્રવચનકાર શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મહારાજનો પરિચય	૩૨ પ્રાર્થનાની પ્રભુતા	૧૮૮
૧ મંગલનો મહિમા	૩૩ હું અને મારાપણું	૧૯૪
૨ શ્રુતિ માહાત્મ્ય	૩૪ માનવીય સમાનતાનું મૂળ	૨૦૦
૩ આત્માનો વૈભવ	૩૫ મીઠો આવકાર	૨૦૫
૪ આગમ છે જીવન-દીપક	૩૬ તલવારની ધાર	૨૧૨
૫ ઇશ્વરનું ઐશ્વર્ય	૩૭ સંસાર સાગરને તીર	૨૧૮
૬ જ્ઞાન અને ક્રિયાની પ્રભુતા	૩૮ જન્માબ્તમી પર્વ	૨૨૪
૭ સંયમનું સૌંદર્ય	૩૯ સત્સંગ મહિમા	૨૨૯
૮ આત્માનો દિવ્ય ખજાનો	૪૦ સંસ્કારોનું પરિબળ	૨૩૫
૯ ગતિ અને પ્રગતિ	૪૧ તપ અને જપ	૨૪૦
૧૦ જીવનની કલા	૪૨ વાણીની પ્રભુતા	૨૪૫
૧૧ સતી શિરોમણિ શ્રી માનકુંવરબાઈ	૪૩ પશુપણ મહાપર્વ	૨૫૧
૧૨ પાપનો ભાર અને મૃત્યુનો ભય	૪૪ અમરતાનો રાજમાર્ગ	૨૫૭
૧૩ મૃત્યુનંદ્ય ભગવાન મહાવીર	૪૫ સુવર્ણ પાત્ર	૨૬૩
૧૪ જ્યોતિર્ધર ગૌતમ	૪૬ સંપત્તિ સંન્યાસીની પાકુંકા છે	૨૬૯
૧૫ ભિંદુમાં સિંધુ	૪૭ ભગવાન મહાવીર	૨૭૪
૧૬ વાસનાનો વૈભવ	૪૮ સહસ્ર રૂપા સાધના	૨૮૨
૧૭ આઝાદીની આહ્વાન	૪૯ સહઅધા સાધના	૨૮૮
૧૮ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ	૫૦ સંવત્સરી મહાપર્વ અને ક્ષમાપના	૨૯૪
૧૯ અંતર્યામીનું સુપાત્ર	૫૧ આલૌકિક	૩૦૧
૨૦ શ્રદ્ધાનો દીપ	૫૨ સમતાયોગની સાધના	૩૦૭
૨૧ સમાધિ સ્થાનો	૫૩ દ્વંદ્વાતીત ધર્મ	૩૧૨
૨૨ સામાયિક સાધના	૫૪ પ્રભુતાનો સાક્ષાત્કાર	૩૧૮
૨૩ ચતુર્ગતિના ભયસ્થાનો		
૨૪ જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ		

૫૫ બુદ્ધિનું મૂલ્ય શું ?	૩૨૩	૮૪ સાધનામાં આગમોના ઉપકાર	૪૯૯
૫૬ જગત એક મંથ છે	૩૨૯	૮૫ આગમ અને અમૃતત્વ	૫૦૫
૫૭ આપણાં શાસ્ત્રો	૩૩૫	૮૬ આત્માની અમર સાધના	૫૧૨
૫૮ સ્વયંભૂ પરમતત્ત્વ	૩૪૧	૮૭ ભાવનાનું માધુર્ય	૫૧૮
૫૯ જીવન બુદ્ધિનો આધાર	૩૪૬	૮૮ ક્ષેત્રાંશુશૂન્ય કર્મ	૫૨૪
૬૦ પ્રકૃતિની પ્રભુતા	૩૫૨	૮૯ ધર્મ અને ધન	૫૩૧
૬૧ નયનરૂપણ	૩૫૮	૯૦ અભ્યુદયનો આધાર	૫૩૭
૬૨ નયવાદ	૩૬૪	૯૧ આત્મહૃતા અને આત્મજ્ઞાની	૫૪૩
૬૩ સ્વત્ત્વગી	૩૭૧	૯૨ અસ્તિત્વનો ઇન્કારની સભા	૫૪૯
૬૪ સ્વત્ત્વગી દ્વાર	૩૭૭	૯૩ સ્વાધ્યાયનો રસાસ્વાદ	૫૫૭
૬૫ નિશ્લેષ ધર્મ	૩૮૩	૯૪ ઉપાદાન-નિમિત્ત મીમાંસા	૫૬૨
૬૬ નિશ્લેષ મંત્ર	૩૮૯	૯૫ ઉપાદાન-નિમિત્ત સમીક્ષા	૫૬૮
૬૭ પ્રમાણવાદનો વિજય	૩૯૫	૯૬ નિમિત્તની શાસ્ત્રીય મહત્તા	૫૭૪
૬૮ જ્ઞાન પ્રભુતા	૪૦૧	૯૭ નિશ્ચય અને વ્યવહાર	૫૮૦
૬૯ જ્ઞાનનું મૌંદર્ય	૪૦૭	૯૮ વ્યવહાર અને નિશ્ચય સમીક્ષા	૫૮૬
૭૦ પ્રમાણ ઐશ્વર્ય	૪૧૩	૯૯ કર્મવાદની કરામત	૫૯૨
૭૧ આગમ-શબ્દપ્રમાણ	૪૧૮	૧૦૦ કર્મવાદનો વિજય	૫૯૮
૭૨ દેહસકિત અને વ્યકિત	૪૨૫	૧૦૧ ઇશ્વર કર્તૃત્વ અને કર્મવાદ	૬૦૪
૭૩ વાસનાશૂન્ય કર્મો	૪૩૧	૧૦૨ અનેકાના સમીક્ષા	૬૦૯
૭૪ મક્તવાકાશાનું મધુ	૪૩૭	૧૦૩ કર્મ અને સાધના	૬૧૫
૭૫ મનની પેલે પાર	૪૪૩	૧૦૪ તત્ત્વોશુભ અને તેનો ઉપાય	૬૨૧
૭૬ ધર્મચેતનાનો પ્રતીક અગ્નિ	૪૪૯	૧૦૫ પ્રકાશપર્વ ધનતેરશ	૬૨૬
૭૭ જીવન એક યજ્ઞ	૪૫૫	૧૦૬ પ્રકાશપર્વ રૂપચતુર્દશી	૬૩૨
૭૮ તીર્થ અને તીર્થંકર	૪૬૧	૧૦૭ પ્રકાશપર્વ દ્વીપાવલી	૬૩૮
૭૯ સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા,	૪૬૭	૧૦૮ નૂતન વર્ષાભિનંદન	૬૪૪
૮૦ પ્રજ્ઞાચર્ય - સ પદા	૪૭૩	૧૦૯ ભાઈભીજ	૬૫૦
૮૧ મનથી અગોચર	૪૮૦	૧૧૦ ભકિતનો ભવ્યતા	૬૫૭
૮૨ આત્માનું અશ્વર્ય	૪૮૬	શ્રી ગોંડલ સંપ્રદાયના શ્રમણ સંઘની શુભ	
૮૩ સાધના અને આગમોના લેખા-લેખા	૪૯૩	નામાવલી	

પ્રકાશકીય...

આતુર્ભાસ એટલે ધાર્મિક તહેવારોના દિવસો. એ ચાર મહિનાની રચિતતા દરમિયાન સાધક, તેના ધાર્મિક વાંચન, મનન ચિંતનના પરિણામરૂપ જીવવાણી-આગમવાણીની અભિધારા અવિરતપણે વરસાવે અને શાસ્ત્રો-આગમો, સૂત્ર સિદ્ધાંતો વગેરે વાંચીને સમજવાનો કુરુસદ ન હોય કે ધીરજ ન હોય તેવા જીજ્ઞાસુઓ, વિશેષરૂપે આ દિવસોમાં સાધક સંતની વાણી ઠારા ધર્મ શ્રવણનો લાભ પામે. સાધક સંત પાસેથી શાસ્ત્રોના આધારે થયેલી ધર્મની શ્રેણીબંધ વ્યાખ્યાઓનું આખ્યાન સાંભળી એ રીતે જૈનધર્મનું પાલન કરતાં કરતાં જીવનને ક્રમશઃ આધ્યાત્મિક બનાવે. આમ આતુર્ભાસ દરમિયાન સાધક સંત દ્વારા અપાયેલા ધાર્મિક પ્રવચનો-વ્યાખ્યાનો શ્રોતાજનો માટે, સમાજ માટે, ધૂળ જ મહત્વના અને પ્રેરણાદાયક બની રહ્યા છે.

સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂજ્ય ગુરુદેવ બા. પ્ર. શ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજના પ્રશિષ્ય અને પરમ દાર્શનિક બા. પ્ર. શ્રી જયંતીલાલજી મહારાજના શિષ્યરત્ન, મધુર વ્યાખ્યાની બા. પ્ર. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મહારાજ તથા વિદ્યા વ્યાસંગી બા. પ્ર. શ્રી હરીશ મુનિના સંવત ૨૦૨૧ના રાજકોટ આતુર્ભાસ દરમિયાન, તેમના વ્યાખ્યાનો સાંભળીને કેટલાયે શ્રોતાજનોને હૈયે પૂ. મહારાજશ્રીની વાણીની સચોટતા તેમજ શબ્દોની મધુરતા સ્પર્શી ગયાં હતાં. વીતરાગની વાણીના ઊંડા અધ્યયન સાથે તત્વના ચિંતન અને મનન પછી વિવિધ તેમજ વિશાળ દ્રષ્ટિએ થતું વિવેચન તથા પરિસ્થિતિને અનુરૂપ છતાં શાસ્ત્રોક્ત રીતે થતી સમયોચિત સર્વશ્રાદ્ધો ઉદ્દ્યોધનની અનોખી શૈલીને લીધે, તેમના વ્યાખ્યાનો આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહ્યાં.

પચમહાભૂત તત્ત્વોમાનું ખીનું તત્ત્વ, જે મનુષ્ય-જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાતોમાંની એક ગણાય તે પાણી, જે ચોમાસાના ચાર મહિના દરમિયાન વાદળાઓમાંથી વરસે છે. આ પાણીનો ધોધમાર પ્રવાહ, વિશાળ પટ અને ઊંડું તળ ધરાવતી નદીમાં આગળને આગળ વહી નય છે. નદી કે જેનું ઉદ્ભવસ્થાન ઉન્નત ગિરિ છે અને જેનો અંગ દૂષણના સાગરની ગર્જનામાં છે એવી નદીને કિનારે વસેલાં ગ્રામ અને નગરોને ચોમાસા દરમિયાન વરસેલા પાણીનો સંપૂર્ણ લાભ મળી શકતો નથી. એટલું જ નહિ, તેમને ચોમાસુ વિત્યે થોડા સમયે પાણીની મુશ્કેલી-નંગી અનુભવવી પડે છે. પરંતુ નદીના પ્રવાહ આડે બંધની રચના કરવામાં આવે તો ચોમાસા દરમિયાન દરિયામાં વહી જતા પાણીનો સંઘક્રમ ધર્મ શકે અને ચોમાસુ વોત્યા પછી પણ ને પાણીનો જરૂરિયાત મુજબ અવિરત યોગ્ય ઉપયોગ કરી વિકાસ સાધી શકાય. આવા શુભ કાર્ય માટે નદીના કિનારે આવેલ નગરના અધિકારીઓ, આગેવાનો, કાર્યકરો વગેરે બહુત હોવા જોઈએ. ગદા લોકોને લાભદાયક એવું આ કાર્ય એકવાર ગોપાલી દેવામાં આવે તો બાકીના લોકો પોતાનું સૌજન્ય જરૂર દાખવે. એ વખતે સૌજન્ય દાખવનારા લોકોને શક્ય એટલો સાધ સહકાર મેળવી પર્ષ નૈયારી સાથે, મુશ્કેલીથી પાછા ન પડે, પણ રક્તિપૂર્વક કાર્યની શરૂઆતથી નેના અંત સુધી

તે માટે ખત લેનાર થોડા કાર્યકરોની જરૂર રહે. આ બધું શક્ય જ ને ત્યારે જ ‘બહુજન, હિતાય, બહુજન સુખાય’ તેવું એક કાર્ય થઈ શકે અને ‘ચોમાસાનો વિસ્તૃત લાભ જાળવાઈ રહે.

સૂત્ર-આગમ વગેરે શાસ્ત્રો રૂપી ગિરિ માંથી ઉદ્દગમ પામેલો વિશાળ જ્ઞાનનો પટ તેમજ હાલું અધ્યયન ધરાવતી પૂ. મહારાજ શાહેબની વિચારધારાઓમાંથી વહેતો વાણીપ્રવાહ, શ્રોતાઓના કષ્ટપટ પર અથડાઈ તેમના હૃદયસાગરમાં ગર્જના પેદા કરી તેમને ધર્મોલિસુખ બનાવે છે. આવા મધુર વ્યાખ્યાનો બા. પ્ર. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મહારાજની વ્યાખ્યાન વાણી પત્રાવલિમાં ઝીલીને ગ્રંથ સ્વરૂપે સ્તુ થાય તો તેનો લાભ શ્રોતાઓના સુધી મર્યાદિત ન રહેતાં, જૈન-જૈનેતર વાંચકો સુધી વિસ્તરે, એવી ભાવના ઘણા મહાતુલાવોએ પ્રદર્શિત કરી. આતુર્ભાસનો લાભ વિસ્તૃત રીતે જળવાઈ રહે, બધાના લાભ માટે નહીના પ્રવાહ આડે બંધ બંધાય તેવી ભાવના ઘણાને ધાય પરંતુ એ માટે જરૂરી તૈયારી સાથે નિષ્ઠાપૂર્વક કામ ભિપાડી લેવા આગળ કોણ આવે ? અને વળી આરા કામમાં સો વિઘ્ન ! છતાં પરમાર્થના કાર્યો કયાંયે અટકતાં નથી એ ત્યાં ‘‘ગિરિ ગર્જના-લેહા પાપાણુ. ખોલ્યાં દ્વાર’’ માટે પૂર્વ તૈયારી સાથે બધી વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ. અલબત્ત થોડો વધુ સમય લાગ્યો પરંતુ એકદમ વ્યવસ્થિત રીતે આયોજન થયું જેના પરિણામરૂપ પ્રવચન પ્રકાશન સમિતિ તરફથી આવા સુંદર સાહિત્યનું પ્રકાશન આપની સમક્ષ સ્તુ કરતાં હું ખૂબ જ હર્ષ અનુભવું છું. વળી વાંચકો સમક્ષ બા. પ્ર. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મહારાજના દીક્ષા પર્યાયના રજત જયંતિ વર્ષમાં જ તેમના વ્યાખ્યાનો ગ્રંથ સ્વરૂપે સર્વ પ્રથમ સ્તુ થઈ રહ્યાં છે તે રાજકોટ માટે વિશેષ આનંદની વાત છે.

તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સ્વામીની અંતિમ દેશના, જેમાં સર્વ સુત્રોનો નિચોડ છે એવું ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, જેના ૩૬ અધ્યયનોમાં દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણુકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, કથાનુયોગ એ ચારેય અનુયોગના સમાવેશથી ધર્મ તત્ત્વને સમજાવેલ છે. અનુયોગનો અર્થ વ્યાખ્યા કરવી. આમ ચાર પ્રકારે ધર્મતત્ત્વની વ્યાખ્યા સમજાવી છે, જેમાં દ્રવ્યાનુયોગમાં સંસારની અસારતાનો ખોધ છે, ચરણુકરણાનુયોગમાં અનંતકાળથી જીવાત્માની સાથે રહી, જન્મમરણના ફેરા કરાવનાર કર્મના સ્વરૂપને સમજાવી, વ્રત અને ચારિત્રના આધારે જીવાત્માને તેનથી મુક્તિ મેળવવાનો અને અસાર સંસારથી નિવૃત્ત થવા માટેનો ઉપદેશ છે; ગણિતાનુયોગમાં મનની ચંચળતાને કારણે જીવાત્માનું ચિત્ત અનેક વિપયોમાં પડવાયેલું રહે છે જેથી તે પરલક્ષી અને ધર્મવિહોણો રહે છે તે દર્શાવી, પરને છોડી નિજ આત્મામાં એકાગ્રતા કેળવવાનો ઉપાય છે; ત્યારે કથાનુયોગમાં સચોટ ધાર્મિક દૃષ્ટાંતો કે ઐતિહાસિક કથાનકો દ્વારા જીવાત્માની ચિત્તશુદ્ધિ કરી તેને આત્માલિસુખ બનાવી મોક્ષમાર્ગ માટે પુરુષાર્થ કરવા પ્રેરણા છે. આવા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૩મા અધ્યયન ‘‘કેશીગૌતમીય’’ને આતુર્ભાસના વ્યાખ્યાનો માટે મુખ્ય વિષય તરીકે પસંદ કરવામાં આવેલ છે. આ અધ્યયનમાં ૨૩મા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ અને અંતિમ તીર્થંકર

શ્રી મહાવીરના શિષ્યો અનુક્રમે કેશી અને ગૌતમ વચ્ચેના સંવાદનો, જૈનધર્મ માટે ઐતિહાસિક મહત્વ ધરાવતો પ્રસંગ છે. જેના પરથી જાણવા મળે છે કે, અતિમ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરે સમયધર્મને ઝોળખી, પૂર્વથી આલી આવતી રૂઝમા તીર્થંકર ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરંપરા મુજબની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં દ્રેશ્કારો અમલમાં મૂકી, કડક વિધિવિધાનો સ્થાપી, જૈનધર્મમાં નવું ચેતન રેડી, તેની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

આત્માને કર્મબંધનથી મુક્ત કરી, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના મૂળ ધ્યેય માટે તીર્થંકરોએ જૈનધર્મના જે મૂળ તત્ત્વો ઉપદેશોલ છે તે ત્રિકાલાભાષિત સત્ય છે. તેમાં ક્યારેય કોઈ દ્રેશ્કારને સ્થાન નથી. પરંતુ આત્મોન્નતિ માટેની સાધનરૂપ એ મૂળ તત્ત્વોની-મૂળ ગુણોની પુષ્ટિ માટે ચોખ્ખેલી ધાર્મિક ક્રિયાઓ, એટલે કે ઉત્તર ગુણો વગેરેના વિધિવિધાનોમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ પ્રમાણે પલટો થયો છે, થાય છે અને થતો રહેશે. આ વાતની પ્રતીતિ કરાવતાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના રૂઝમા અધ્યયનના અધિકાર સાથે ધર્મના મૂળ તત્ત્વો, ઉત્તર ગુણો વગેરેને આવરી લઈ આ વ્યાખ્યાનો ગુંથાયેલા છે. જેમ એક જ પ્રકારના સૂતરને જુદા જુદા રંગોના આધારથી કોઈ ચોક્કસ આકારમાં ગુંથવાથી સુંદર નયનરમ્ય આદર બનાવી શકાય, તે રીતે આ એક જ અધ્યયનના સ્વાધ્યાયમાં દ્રવ્યાનુયોગ, અરણ્યકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને કથાનુયોગ એમ ચારે અનુયોગરૂપી રંગોને આવરી લઈ ગુંથાયેલ વ્યાખ્યાનોરૂપી આ આદરનું સૌન્દર્ય જીવાત્મા માટે પારમાર્થિક બનેલ છે.

આ પ્રવચન ગ્રંથના વક્તા મધુર વ્યાખ્યાની બા. ધ. પૂ. શ્રી. ગિરીશચંદ્રજી મહારાજ કિશોર વયમાં જ બા. ધ. પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણુલાલજી મહારાજના સમાગમમાં આવતાં તેમના વૈરાગ્યપૂર્ણ જીવનના પ્રભાવે તેમજ હૃદયસ્પર્શી જોશીલી વાણીથી અનન્ય ભાવે આકર્ષાયા. તે અરસામાં પંડિત રત્ન બા. ધ. પૂ. શ્રી જ્યોતિલાલજી મહારાજની દીક્ષામાં હાજરી આપતાં તેથી અનેરું આકર્ષણ થયું. મહાન તપસ્વી બા. ધ. પૂ. શ્રી રતિલાલજી મહારાજના જીવન ચારિત્રે તેમને જ્ઞાન અને પોષણ આપ્યું. પૂજ્ય પ્રાણુલાલજી મહારાજશ્રીના સમાગમની નીકટતામાં વૈરાગ્યભાવ પ્રબળ થવાથી શાસ્ત્રાભ્યાસમાં પ્રગતિ કરી, દશ દશ વર્ષના સંઘર્ષ બાદ દીક્ષાની અનુમતિ માટેના સુરકેલ સંયોગો-સૌમ્યતા, સરળતા, ધૈર્યતા અને વ્યવહાર દક્ષતાથી સાંતુકૂળ બનાવી આપનાર પરમોપકારી “સૌરાષ્ટ્ર કેસરી” બા. ધ. પૂ. ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણુલાલજી મહારાજ સાહેબ જેમને આ ગ્રંથ અર્પિત કરાયેલ છે, તેમનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર વાંચકો સમક્ષ મૂકવું આવશ્યક બની રહે છે.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનોને પ્રવચન દરમિયાન જ નોંધપોથીમાં અક્ષરદેહ રૂપે કંઠારવા માટે વૈરાગી કુ. જ્યોતિષહેને (હાલના બા. ધ. જ્યોતિષાઈ મહાસતીજી) તેમજ શ્રી છોટાલાલ લીમાણીએ પરિશ્રમ લીધેલ છે અને પંડિતજી શ્રી રોશનલાલ જૈને, પોતાની નાનુક તબિયતમાં પણ જહેમત લઈને તેનું સંપાદન કરેલ છે તે બદલ તેઓ બન્નેનો આભાર માનું છું.

આ પ્રવચન ગ્રંથનું આમુખ, સૌરાષ્ટ્ર મુનિવર્ણીના ઉપકુલપતિ શ્રી હરસુખભાઈ સંઘવીએ લખી આપવાનું સ્વીકારી, પ્રવચનોમાં સમાયેલા તત્ત્વોની સુંદર રીતે તલસ્પર્શી છણાવટ સાથે આમુખ લખી આપેલ છે, તેઓશ્રીના સૌભાગ્ય બદલ તેમનો આભાર માનું છું.

અંધ મહિલા વિકાસ ગૃહ-રાજકોટના સાંચાલિકા શ્રીમતી સતોકબહેનબેંગાલીએ તેમની જવાબદારી ભરેલ અનેક સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચેથી પણ સમય ફાળવી, આ ગ્રંથના પ્રવચનોના ‘પુરું’ ખૂબ ચીવટથી સુધારવા તેમજ ગ્રંથ અંગે અનન્ય ભાવે “બે શબ્દ” લખી આપવા માટે, તેમજ ખૂબ ઉત્સાહથી મુદ્રણકાર્ય કરવા માટે શ્રી સુરેશકુમાર ગણુત્રાનો તેમજ પ્રકાશન સમિતિના સાથીદારો સર્વ શ્રી ભાઈચંદ બીમજીભાઈ દેસાઈ, અમૃતલાલ મણીલાલ દોશી, નટવરલાલ નાનાલાલ દોશી અને મનસુખલાલ મણીલાલ શેઠ વગેરેનો આ કાર્યમાં સુંદર સહકાર માટે આભાર માનું છું. સાહિત્ય પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવનાર વ્યક્તિ, સાહિત્ય પ્રચાર માટે તન, મન, ધન વગેરે માથી કોઈપણ પ્રકારે સહયોગ આપી રહે છે. આ તકે આ સુંદર સાહિત્યના પ્રકાશન માટે સહયોગ આપનાર સાહિત્ય પ્રેમીઓને ધન્યવાદ અરથાને નહીં ગણાય.

શ્રી ગોંડલ સંપ્રદાયના શ્રમણ સંઘની શુભ નામાવલી પારા (૧) માં અનુક્રમ નં. ૮ શાસ્ત્રાભ્યાસી બા. બ. શ્રી મનોહર મુનિજી અને પારા (૮) માં અનુક્રમ નં. ૨૩ બા. બ. શ્રી નીલમખાઈ મહાસતીજીનો સમાવેશ કરવો રહી ગયેલ જેથી મુનિવરો ઠાણા ૧૪, મહાસતીજીઓ ઠાણા ૧૭૫ થાય છે જે સુધારી વાંચવા વિનંતી છે.

આશરે ૭૨૦ પાનાના આ ગ્રંથમાં ભૂલો ન રહી જવા પામે તે માટે સતત કાળજી રાખવાનો પ્રયત્ન થયો છે. છતાં કોઈ ક્ષતિઓ રહી જવા પામી હોય તેવી શક્યતા નકારી ન શકાય. આ માટે વાંચકોને તેવી ક્ષતિઓ સુધારવા, ધ્યાન દોરવા વિનંતી છે.

જીનવાણીના પ્રસાર દ્વારા અજ્ઞાનરૂપી પાપાણુને ભેદી જીવાતમાને ધર્મનું જ્ઞાન પમાડી આત્માની મુક્તિ અર્થે તેના હૃદયદ્વાર ખોલવાના હેતુથી, તેવા પ્રયત્ન રૂપે આ અમૂલ્ય પ્રવચન ગ્રંથ તૈયાર થયો છે. આ ગ્રંથ તૈયાર કરવામાં થયેલ ખર્ચાના પ્રમાણમાં નગણ્ય તથા વાચક વર્ગની સુવિધા માટે તદ્દન અનુકૂળ એવી આ ગ્રંથની કિંમત રાખવામા આવેલ છે. આથી આ ગ્રંથનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ ગ્રંથનું નામ “લેલા પાપાણુ. જોડ્યાં દ્વાર” સાર્થક કરવા વાંચકો પુરુષાર્થ કરે એજ અભ્યર્થના સાથ વિરમુ છુ.

સં. ૨૦૩૩ માગશર શુદ્ધ ૧૦

દીક્ષા-રજત જયંતિ

૧૨, દિવાનપરા

રાજકોટ. ૧

જયંતિલાલ કીરચંદભાઈ મકાણી

- સં પા દ ડી ય -

વાંચકોના હાથમાં આવતા આ પ્રસ્તુત પ્રવચનો બા. ધ્ર. શ્રી ગિરીશમુનિજીના વિ. સં. ૨૦૨૫ના રાજકોટ શહેરના ચાતુર્માસ વખતના છે. બા. ધ્ર. શ્રી ગિરીશમુનિજી સૌરાષ્ટ્રના ખ્યાતનામ સાધુઓ અને વિશિષ્ટ પ્રવચનકારોમાંથી એક અને અપ્રતિમ છે. તેમનું પોતાનું મૌલિક ચિંતન અને ગહન આધ્યાત્મિક વાંચન પણ છે. તેમની ભાષાશૈલી લાલિત્યપૂર્ણ, માધુર્યશુભસંયુક્ત અને પરિષ્કૃત છે. તેમના ભાવોમાં ગાંભીર્ય, જિંદગી અને તલ-સ્પર્શી અવગાહન પણ છે. તેમના પ્રવચનો સાંભળવાનો સુયોગ અને અવસર એટલે જીવનનો એક અણુમોલ લેવાનો એમ કહેવામાં મને કશીજ અતિશયોક્તિ જણાતી નથી.

એમના ગુરુદેવની માફક વ્યાકરણ, સાહિત્ય, દર્શન અને આગમો સંબંધેના એમને ભલે જિંદગી ભર્યો અને જળરો અભ્યાસ નહોતો; પ્રવચન શક્તિ અને તાત્વિક ચિંતનમાં એમણે પોતાના ગુરુશ્રીનો વારસો યથાવત્ સાચવ્યો છે એમાં શંકાને જરા નેટલો પણ અવકાશ નથી.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ રાજકોટ ચાતુર્માસ દરમિયાન કરેલા આ પ્રવચનો ચાતુર્માસની પરિસમાપ્તિ પછી મારી પાસે સંપાદન માટે યથા સમયે આવી ગયાં હતાં. પરંતુ લેખન કાર્ય તરફની મારી ઉદાસીનતા અને ઉપેક્ષાને લઈ આ પ્રવચનો મર્યાદિત સમય-મર્યાદામાં સંપાદિત થઈ શક્યાં નહિ. પરિણામે પૂ. મહારાજશ્રીએ ધૈર્યપૂર્વકની દીર્ઘકાલીન પ્રતીક્ષા પછી મારા તરફ જરા પણ અપ્રસન્નતા લાવ્યા વગર, કશું જ પરિવર્તન કે પરિવર્ધન નહિ પામેલા અને પોતાના મૂળભૂત સ્વરૂપમાં યથાવત્ સુરક્ષિત રહેલા-અસંપાદિત આ બધા પ્રવચનો પાછા મંગાવી લીધાં. આ દરમિયાન મારે શ્રમણી વિદ્યાપીઠ, ઘાટકોપરમાં અધ્યાપન કાર્ય માટે જવાનું થયું. હું ન ભૂલતો હોઉં તો લગભગ ત્રણ વર્ષથી વધુ સમયનો ગાળો આમ જ પસાર થઈ ગયો. હું તો આ પ્રવચનોની વાત જ મૂળમાંથી ભૂલી ગયો, બાંહે ભૂતના પ્રવચન ગતિમાં બધું ટટાઈ ગયું.

લગભગ સાડા ત્રણ વર્ષ પૂર્વે અધ્યાપન કાર્ય કરતાં શ્રમણી વિદ્યાપીઠ, ઘાટકોપરમાંજ મારા પર હૃદયરોગના બે આક્રમણો થયા. જૈન ઇલીનિક, કાંઠાવાડીનાં કુશળ ચિકિત્સકો અને પૂ. સાધુ, સાધ્વીઓ તથા સંઘના નાનામોટા બધા વ્યક્તિઓના નિષ્કાલર્યા સંદૃશાવ સંજવનીના બળે હું બચી જવા અવશ્ય પાર્યો; પરંતુ અધ્યાપન શક્તિ સહાને માટે ખોઈ બેઠો. હૃદય વધારે શ્રમ ખમી શકે એવું કાર્યક્ષમ ન રહ્યું. આમ છતાં ધીમી ગતિએ લેખનકાર્યની કોઇ હાનિ પ્રદ અસર ન થાય તો તે કાર્યનું મંગલાચરણ કરવું એવો મનમાં નિશ્ચય કર્યો. અઢી વર્ષના સતત આરામ પછી હું લેખન કાર્ય શાંતિપૂર્વક કરી શકીશ એવો પ્રાણોના અંતરતમમાં

વિશ્વાસ અવશ્ય જ-મ્મો, પરંતુ ઉપયુક્ત વિશ્વાસને ક્રિયાન્વિત કરવામાં સમયના પરિપાકની હજી અપેક્ષા હતી.

પ્રારબ્ધ, નિયતિ, ઇશ્વરેચ્છા અથવા સંયોગ પ્રાણોના અંતરાલમાંથી જન્મેલી ભાવનાને મૂર્ત રૂપ મળવાના ઊજળા મંત્રોગો ઊભા થયા. મન્ ૧૯૭૫માં તપોધની પૂ. રતિલાલજી મ. સા.નું આતુર્માંસ વડિયા મુકામે નિશ્ચિત થયું તેમજ મધુર વ્યાખ્યાની બા. પ્ર. પૂ. શ્રી ગિરીશ મુનિજીનું આતુર્માંસ જેતપુર મુકામે નિશ્ચિત થયું. જેતપુર અને વડિયા આઠ દસ ગાઉના અંતરમાં આવેલા સમીપસ્થ ગામો છે. ટ્રેનની દૃષ્ટિએ વડિયાથી જેતપુર જતાં માત્ર એક જ સ્ટેશન વચ્ચે આવે છે. આવવા જવાની ભારે સગવડતાઓ એટલે કામકાજ કરવામાં અગવડતાને ભાગ્યે જ અવકાશ.

પૂ. મહારાજશ્રી એ મારા પરમ મિત્ર શ્રી અમૃતલાલભાઈ મ. દોશી મારફત પરત કરેલા રાજકોટ આતુર્માંસના પ્રવચનોના સંપાદનનો પ્રસ્તાવ મોકલાવ્યો. મારી પ્રત્યક્ષિણા જાગૃત થઈ. ઇશ્વરનો કોઈ અગમ્ય સંકેત જ હોય એમ માની મેં તેમના પ્રસ્તાવને વધાવી લીધો. લખાણ આ વખતે પણ સમય મર્યાદામાં થઈ શકશે કે કેમ, આ જાતની શંકાથી સભર મારું માનસ તો હતું જ, વળી હૃદય રોગના કારણે હૃદય શ્રમ ખમી શકવા અશકત જણાય તો પણ કામ મૂકી દેવું પડે એવી શક્યતા પણ નકારી શકાય એમ ન હતી. આમ છતાં ઇશ્વરેચ્છા માની પ્રવચનોના સંપાદનનું કાર્ય હાર્દિકે ભાવનાથી સ્વીકારી લીધું.

પૂ. મહારાજશ્રીએ સરળતાપૂર્વક જે સહૃદયતા, પ્રજ્ઞતા અને વિરાટતાનો પરિચય આપ્યો અને ભૂતકાળને સ્મૃતિગોચર કર્યા વગર જ પ્રેમપૂર્વક મારા જેવા ડુગ્ધ અને પથારીવશ વ્યક્તિને આ ભગીરથ કાર્ય સોંપવાનું જે સાહસ કયું તેનો જો ઉદ્દેશ ન કરું તો તેઓશ્રીના આ વિરલ વ્યક્તિત્વ તરફની મારી કૃતઘ્નતા જ ગણાશે. લેખનકાર્ય પરત્વેની મારી મૌલિક ઉદ્દાસીનતા અને ઉપેક્ષાભરી નબળાઈને પાઠકો સમક્ષ ઝગ્ગુ ભાવે પ્રગટ કરવાને બદલે જો પ્રચ્છન્ન રાખવાનો પ્રયત્ન કરું, તો તે પણ ઇશ્વરીય અપરાધ જ ગણાશે. એટલે આ નવા આયાચોને ઉદ્ધાટિત કરતા, નવી દિશાઓનો ઇશારો કરતા, સામાન્ય પ્રવચનો કરતાં જુદો જ ભાત પાડતા આ પ્રવચનો આપને આટલા બધા વિલંબથી ઉપલબ્ધ થઈ શક્યા તે માટેની બધી જવાબદારી મારા સ્વભાવગત પ્રમાદને જ આશારી છે અને તે માટે હું સરળતા પૂર્વક ક્ષમા યાચું છું.

આ બધા પ્રવચનોનો આત્યંતિક આદર્શ આત્મ-તત્ત્વની ઉપલબ્ધિ માટેનો સંકેત માત્ર છે. આત્મા અને પરમાત્મા એ બે પૃથક વસ્તુઓ નથી. એક જ સિદ્ધાંતની આ માત્ર બે બાજુઓ છે. એક જ પરમ તત્ત્વને જુદી જુદી દિશાઓથી જોવાની રીતને જ અર્પેલા આ નામો છે. પોતાના જ ઊંડાણ કે ગહનતામાં પ્રવેશ કરી, પોતાના આત્યંતિક ઐશ્વર્ય-વૈભવ અને અક્ષય

નિધિની ઉપલબ્ધિ કે ઉપલબ્ધ કરેલ તે સ્વયંભૂ તત્ત્વ. જે અચ્છાદ્ય, અનિર્મિત. અનાતન અને પરમ તથા અરમ સત્ય છે તે જ આત્મતત્ત્વ છે. આ જ તત્ત્વની સંપ્રાપ્તિ કે અન્વેષણ બ્યારે બીજા આચાર્યથી કે પરમા કૃષ્ણ અને બહારની દિશાથી આ પરમ અને અનાદિ નિધન, અનાતન તત્ત્વની પ્રત્યાલિંગ થઈ ત્યારે આત્માને નામે બાણીની આ દિવ્ય ચેતના પરમાત્માના નામની પરમસંજ્ઞાથી સંબોધિત થાય છે. પરમાર્થતઃ આત્માજ પરમાત્મા છે અને પરમાત્માજ આત્મા છે એક તત્ત્વના વિભિન્ન આચાર્યથી ઉપલબ્ધ કરવાની વિભિન્ન પ્રક્રિયાઓને આપેલા માત્ર વિભિન્ન નામે જ છે. તાત્ત્વિક પાર્થક્ય અંશમાત્રનું પણ નથી જ. તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે કે—અંદરની બાહ્યોથી પકડવામા આવેલો આત્મા-પરમાત્માજ છે અને બહારની દિશાઓથી ઉપલબ્ધ થયેલો પરમાત્મા-આત્મા જ છે.

આ આત્મતત્ત્વ અથવા સત્યનો નિષ્કૃય નહિ પણ સાક્ષાત્કાર કરવાનો હોય છે. માટે જ જ્ઞાન અને ‘જ્ઞાનમા’ આકાશ પાતાળ જેવો કે અંધારા અને પ્રકાશના જેવો ભારે તદ્દાવત છે.

એક જ્ઞાન તો માત્ર બાણકારી, સ્મૃતિ, સૂચના, સંગ્રહ અથવા બૌદ્ધિક ઝમઝમ છે જે પુસ્તકોમાંથી કે સાંભળવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વતઃ બૌદ્ધિક જ્ઞાન તાત્ત્વિક રૂપમાં જ્ઞાન નથી, જ્ઞાનનો માત્ર ભ્રમજ છે. મરેલા કે વાસી થયેલા તથ્યોનો સંગ્રહ છે. પુસ્તકના ચિતરેલા થોડા પર સવારી કરી જેમ ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચી શકાતું નથી તેમ પુસ્તકો કે શાસ્ત્રોના શબ્દો મોઢે કરી, સલાઓમાં મુક્ત રીતે વાપરવાની કળાથી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થઈ જતો નથી. એવી બદતના જ્ઞાનની ભ્રાંતિ અજ્ઞાનને ઢાંકી લે છે. શાસ્ત્રોની શબ્દબલ કે ધૂમાડામા અજ્ઞાન વિસ્મૃત થઈ જાય છે. શાસ્ત્રના શબ્દો આવડી જવાથી આત્મજ્ઞાની થયાનો ભ્રમજ જન્મે છે ઇવંત સત્યની પ્રતીતિ નથી થતી.

બીજુ “જ્ઞાન”જે અનુભૂતિ અથવા દિવ્ય પ્રતીતિ છે, સાક્ષાત્કાર અથવા પરમાત્મ-દર્શન છે, તેને ભગવાન યુદ્ધના શબ્દોમાં “પ્રજ્ઞા” પણ કહી શકાય છે. અજ્ઞાનને તેના સંપૂર્ણ અરૂણ સ્વરૂપમાં બાણી લીધા પછી કે અજ્ઞાનના બોધનો તીવ્ર સંતાપ જન્મ્યા પછી તે પ્રદુર્ભૂત થાય છે. સારાંશ આ દે કે જ્ઞાન સદા અંદરનાથી આવિર્ભાવ પામે છે, બળે છે. બહારથી આવેલી બાણકારી તે ઉપનિષદોની દૃષ્ટિમાં અવિદ્યા છે. દૃષ્ટાઓની તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ “અવિદ્યા”ના અર્થ પણ બૌદ્ધિકજ્ઞાન અથવા પદાર્થજ્ઞાન છે.

રૂપાન્તરણુ-પરિવર્તન લાભ્યા વગર જ આદ્યું બધું, ઉપનિષદ દૃષ્ટાઓની પ્રજ્ઞાપૂર્ણ દૃષ્ટિમાં તે જ્ઞાન અથવા વિદ્યા જ્ઞાન અથવા વિદ્યાની કૌટિમાં આવતા નથી. જ્ઞાન એ તો એવી દિવ્ય અને લોકોત્તર જ્યોતિ છે જે વાસનામૂલક જીવનને આમૂલ રૂપાન્તરિત કરી અમૃતત્વના માર્ગે વાળી દે છે, બાણે નવો જન્મ, નવી દિશા, નવો આયામ અને અનંત સૂર્યો કરતાં પશુ વધારે પ્રકાશમાન લોકોત્તર પરમ દિવ્ય જગતમાં કે બધાં અંધારાને કશે જ અવકાશ નથી તેની પરમ પ્રતીતિ !

જ્ઞાનનો આત્મતિક આદર્શ અથવા પરમ કસોટી આ જ છે કે તે પોતાની મેળે જ આચરણુ બની બાધ. જે જ્ઞાન પોતાની મેળે આચરણુ ન બને પરંતુ આચરણુ બનાવવા માટે જેને આરોપિત કરવું પડે, ઉપનિષદના દૃષ્ટાઓ તેને અવિદ્યાના નામથી બાણતા અને યોગબાવતા હોય છે.

ભગવાન બુદ્ધે બધારે એક માણસના શબને શ્મશાન તરફ લઈ જવાતું જોયું ત્યારે તે માણસની શ્મશાનયાત્રા તેમને પોતાની જ શ્મશાનયાત્રા લાગી. પોતે જ અર્થી સાથે બંધાયેલી જીવંત પ્રતીતિ કે જીવંત સત્યનો યોધ થયો. મૃત્યુના આ પરમ સાક્ષાત્કારે અથવા પ્રાણરૂપશી જ્ઞાને તેમના આખા જીવનને રૂપાન્તરિત કરી નાખ્યું. હવે એમને રાજ્ય, રાજકીય લોગપલોગ, સમૃદ્ધિપૂર્ણ સુખસાધનો, સ્ત્રી, પુત્ર, માતા, પિતા બધા આકર્ષક અને મોહક મટી, વિકર્ષક અને વિમોહક બની ગયા. તેમની દૃષ્ટિ પરિધ ઉપરથી કેન્દ્ર પર, સત્ય પર, કેન્દ્રિત થઈ. રાજકીય વૈભવ વિલાસો અને નવજાત શિશુ તથા પત્નીના બ્યામોહના આકર્ષણો વિકર્ષણોમાં ફેરવાઈ ગયા અને એક જ ક્ષણમાં કશી જ પ્રતીક્ષા, સલાહ કે આદેશની અપેક્ષા રાખ્યા વગર, રાજપુત્ર બુદ્ધ પ્રાસાદોની સુવાળી શય્યાનો પરિત્યાગ કરી, પરિનાજક-ભિક્ષુક થઈ ગયા. મહેલાતોની કૂલ ભરેલી કોમળ શય્યા તેમને શય્ય-કાંટાઓથી ભરેલી લાગવા માંડી અને કંટકાક્રીણું પથરીલા માર્ગમાં, ભિક્ષાપાત્ર લઈ ભટકવામાં પણ બાદશાહતનું સૌંદર્ય દેખાવા લાગ્યું. સત્યનો કે જ્ઞાનનો પ્રાણોના અંતરતમમાં સંસ્પર્શ થાય એટલે આખું જીવન પારલૌકિક, પારમાર્થિક અને પરમ આધ્યાત્મિકતાના આલોકમય નવ જગતમાં રૂપાન્તરિત થઈ પ્રવિષ્ટ થઈ બાધ.

શેષસાદીએ એક ઠેકાણે લાગ્યું છે કે ઘણા દિવસો વીતી ગયા. એક નદી કાઠે પડેલી અને રખડતી એક મહાની યોપરીએ માર્ગમાંથી પસાર થતા એક વટેમાર્ગીને અવનવી વાતો કહી. તદનુસાર-યોપરી બોલી : ‘મૈ’ કહી બાદશાહી દબદબા રખતી થી. મેરે પર હીરોં કા કરેશો કા તાજ શોભા હેતા થા. મૈને પરાજય કા તો કહી નામ હી સુના ન થા. વિજય મુઝે પદ પદ પર જૂમ કર ઇંદલાતી રહતી થી. વિજય કે ઇંસ ઉન્માદ સે મેરે પૈર જમીન પર પડતે હી ન થે. મૈ કહી કદપના ભી ન કર સર્કીં થહ સારા દબદબા, વે બાદશાહત એક હી ક્ષણમેં ધૂલિ-જૂમરિત હો બથગી. કીડેં મુઝે ધત-વિક્ષત કર દેંગે. હર પૈર મુઝે ઠોકર મારતા, કૂટબોલ ટી તરહુ ઉછાલતા ચલતા બથગા’

“બુસાફર ! તુ ભી અપને કાનોસે ગફલતકી રૂઢ નિકાલ ઠાલ. તાદિ તુએ મુરદોં કી આવાજ સે મિલને વાલી નસીહત હાંસિલ હો સકે.”

મહદાઓના અવાજમાંથી મળતી યોધ-શિક્ષા આપણે ક્યારેય પણ સાંભળતા નથી. જે એને સાંભળી લે છે તેનું જીવન રૂપાન્તરિત થઈ જાય છે.

આ બધા પ્રાણોના અન્તરતમને સ્પર્શનારા સ્વરણ સત્યોના ઇશારા આ પ્રવચનોમાં પાઠકોને હાલે અને પગલે મળ્યા જ કરશે. મારી કલ્પના અને સમજણ પ્રમાણે પ્રસ્તુત પ્રવચનો આજ સુધી પ્રકાશિત થયેલા અનેક પ્રવચનકારોના પ્રવચનો કરતાં નવી દિશા અને નવા આચારોને અદ્યતન રીતે સંસ્પર્શ કરનારા પ્રતીત થશે.

વાંચકો આ પ્રવચનોના નિમિત્તથી આધ્યાત્મિક ઉત્કાન્તની નવી દિશામાં ગતિ કરતા થાય અને પરમાત્મભાવના ગૌરીશંકરને સ્પર્શી સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ સ્વભાવની ઉપલબ્ધિથી કૃત્યકૃત્યતા અનુભવે એ જ આંકાક્ષા અને અભીષ્માની મંગળ ભાવના સાથે માફ “સંપાદકીય” સમાપ્ત કરું છું.

શ્રી જૈન વિદ્યાલય વહિયા (સૌરાષ્ટ્ર)
વિ. સં. ૨૦૩૩ માગસર સુદ ૧૦
દીક્ષા રજત જયંતી

વિનયાવનન
પં. રોશનલાલ આર. જૈન

આમુખ

પરમપૂજ્ય પરમ કૃપાળુ મધુર વ્યાખ્યાતા મહારાજસાહેબશ્રી ગિરીશમુનિજીના, મુમુક્ષુ જીવોના ઉત્કર્ષ માટેના આ પ્રસાદગ્રંથના આમુખ લખવાના પૂ. મહારાજ સાહેબના આદેશથી, સ્વાભાવિક રીતે જ મારા મનમાં એક મોટી મુંઝવણ ઊભી થઈ હતી. એક બાજુ પૂ. મહારાજ સાહેબનો આદેશ અને બીજી બાજુથી આવું મહાન અને કઠીન કાર્ય કરવાની અતિ અદ્યતા, જેમતું જીવન, અધ્યયન અને માર્ગદર્શન, પરમ પાવનકારી જૈનશાસનના ઉચ્ચ સિદ્ધાન્તો અને આત્માને નિર્જરા કરવા માટે તલસતતા મુમુક્ષુ જીવો માટેના અમીઝર્થ અદ્યક્ષિત વાણી પ્રવાહથી, નિર્મળ ઝરાની માફક નિરંતર વહેતું રહ્યું છે, એવા પરમ ઉપકારી મહારાજ સાહેબે યોધેલ અને અતિ અસાની જીવોના કલ્યાણનાં માર્ગમાં પણ સતત પથદર્શક બની શકે તેવી રીતે જેમાં ન્યાય અને તત્વની સરળ અને સહેલી ગુંથણી છે તેવા, આ પરમ પાવનકારી ગ્રંથના આમુખ લખવાનો હું પ્રયાસ કરું એ જ મારા માટે કેવી રીતે યોગ્ય કહેવાય? એટલે, મેં આ કાર્ય માટે, જૈન સમાજનાં અન્ય અભ્યાસી અને આવું લખાણ લખવાને માટે પારિત્ય અને સામર્થ્ય ધરાવતા કેઈ વિદ્વાનને, આ કાર્ય સોંપવા વિનંતી કરેલી. પરંતુ, કમનો કાંઈ એવો ઉદ્ય હતો કે આવું લખાણ લખવાનો અવસર મને મળે અને તે દ્વારા જૈન શાસનનાં ઘણા બધા પાસાંઓ સમજવા માટે વિશેષ અનુકૂળતા પણ મળે: એટલે મારી આ વિનંતી સ્વીકારાઈ નહિ. વ્યસ્ત જીવનની અનેક ગડમથલોમા આવા વિદ્વાત-ભર્યાં લખાણો યોગ્ય મઠમાં સમજવા માટે આવશ્યક સમય, નિન્દાત, અભ્યાસ અને અનુકૂળતા મળી નહીં એટલે આવા શુભ યોગનો પણ હું જોઈએ તેટલો લાભ લઈ શક્યો નહીં. એ પુરુષાર્થની નબળાઈ છે તે પણ હું સમજું છું અને છતાંયે આ પ્રયાસે મફલાગ્યે મારામા જૈનધર્મ પ્રત્યેના જે અડગ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા સંચર્યા છે એ મહાન લાભ માટે પગમ પૂ. મહારાજ સાહેબ પ્રત્યેના ખૂબ જ ઋણ દર્શનનો સ્વીકાર કરી, આ ગ્રંથ સહવાસે પ્રેરેલા ભાવો રેખાંકિત કરવાનો આ નમ્ર પ્રયાસ બન્યો છે.

મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં મુઢી જન્મ અને મૃત્યુ એ પ્રત્યેક જીવ માટે અનાદિથી આવી આવતો કંમ છે. અને છતાંય આ કંમમા પડેલા જીવને, પરની મોહિની એટલી બધી નીચ હોય છે કે માઝા મુખ અને મુક્તિનો જે માર્ગ છે તે માર્ગ તે ગ્રહણ કરી શકતો નથી. બહુધા, આ માર્ગ કયો અને કેવા પ્રકારનો છે તેની અગતી સમજણ પણ હોતી નથી. શ્રીમદ્ રાજગુરુજીએ એક આમાન્ય માનવને પણ વિચાર કરત કરી મૂકે તેવી મરળ રીતે અમૂલ્ય તત્વ-વિચારમા કહ્યું છે કે.

“બરુ પુણ્ય કેના પૂજર્થી, શુભ દેહ માનવનો મળ્યો.
તોયે અદે ભવચક્રનો, આટો નહીં એકે ટપ્યો.”

આ ઉકિત જેટલી સત્ય છે તેટલી જ વેધક પણ છે. કારણ કે આને સંસારમાંથી મુક્તિ માટે કેટલા જીવો ખરેખર કિયાશીલ છે ? જગતનાં ધર્મોમાં, જીવ માત્ર પ્રત્યે કલ્યાણ, કરુણા, સમતા અને સમભાવની ભાવના ઓતપ્રોત છે અને પ્રત્યેક ધર્મમાં આત્માના સુખ અને મુક્તિની વાતો ભિન્ન ભિન્ન રીતે મૂકવામાં આવી છે. છતાંય, જે ચૈતન્યપીઠ છે, જે દૃષ્ટા છે, જે જ્ઞાતા છે, જેનું સાચું સુખ તો તદ્દન મુક્ત દશામાં છે, નિર્ઝરા અવસ્થામાં જ છે તેવા આત્મા-પરમ આત્માના-સાચા સુખની અને મુક્તિની વાત, તર્ક અને ન્યાયની રીતે, સમજવાની સાચી ચાવી જેટલી જૈનદર્શનમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેટલી કદાચ અન્યથા નહીં પ્રાપ્ત થતી હોય તેવી અદ્વૈતજ્ઞાનની પ્રતીતિ છે. નાના મોટા અસંખ્ય જીવો, કેાઈ દેવરૂપે, કેાઈ માનવરૂપે, કેાઈ તિર્થંક રૂપે, કેાઈ નરકગતિમાં, પોતાપોતાના કર્મ અનુસાર પોતાના ફેરા પૂરા કરે છે. આ બધા સ્વરૂપમાં, માનવ સ્વરૂપ અર્થત મૂલ્યવાન છે. કારણ કે મુક્તિ માટે માનવ દશા આવશ્યક છે. અને થોડખંધ પુણ્ય કરી પ્રાપ્ત કરેલ માનવ દેહમાં પડેલા જીવને પણ, સંસારનાં મેહ અને માયામા પોતાની સાચી મુક્તિ માટે તાલાવેલી ન લાગે એ ઓછી કરુણાજનક પરિસ્થિતિ નથી. અને છતાંય, જૈન દર્શનની છત્રછાયા નીચે જે કેટલાક જીવો, સાચું સત્ય સમજી પરમ સત્ય પ્રાપ્ત કરવા, પુરુષાર્થ કરી રહ્યા હોય છે એવા પુરુષાર્થી જીવો માટે પણ પથદર્શક સાહિત્ય અને જ્ઞાની ગુરુનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સહયોગ આવશ્યક હોય છે. આવો સહયોગ આ ગ્રંથ દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકશે એ નિર્વિવાદ છે.

પૂજ્ય માતા-પિતાની છત્રછાયા નીચે જૈનદર્શનની આછી પાતળી રેખાઓ જાણવાનો અને કંઈક અંશે સમજવાનો સુયોગ તો પ્રાપ્ત થયો હતો; પરંતુ તેની વિદાય પછી આ અદ્વૈત સમજણની, ચેતનાની માત્રા ઢીલી પડી ગઈ. સંસારનું વિષયક, સતત ચેતના માટે અત્યંત સાવધતા અને પુરુષાર્થ માગે છે અને સદ્ગુરુ સમાગમ તથા સાહિત્ય પરિચય આ પરિસ્થિતિમાં અતિ સહાયક સાથી બને છે. આવો યોગ પુનઃ પ્રાપ્ત થવાનું સફલાભ્ય પ્રાપ્ત થયું ત્યારે મનમાં પ્રશ્ન એ ઊઠ્યો કે કયા ગ્રંથો શરુઆતમાં વાંચવા ? વિદ્વતાભર્યા ગ્રંથો સમજવાને માટે આવશ્યક જૂમિકા હોય નહીં અને માત્ર ગ્રંથોના પૃષ્ઠો ફેરવી અહીં તહીંથી સત્ય સમજવા કેશિષ થાય તો તેથી આત્માની પરિણતીનું ઊર્ધ્વગમન થતું નથી તેવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો. અલબત્ત, આ બધામાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર રચિત કેટલુંક સાહિત્ય એક નિરાળી દિશા છે. પરંતુ આ વાત પણ નિઃશંક છે કે સંસારમાં રહીને પોતાની આધિવ્યાધિમાં, અને માની બેઠેલ સુખ અને દુઃખમાં પડેલા અને આત્મકલ્યાણ વાંચતા અસંખ્ય જીવો માટે સહજ અને સુલભ સાહિત્યની પ્રાપ્તિ હવે કદાચ પથાપ્ત નથી. આ દિશામાં, ઘણા વિદ્વાન અને પરમ ઉપકારી મુનિ મહારાજો અને મહાસતીઓના વ્યાખ્યાનોનાં સંગ્રહ-ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે અને સુસુક્ષ્મ જીવોને માટે આવા પ્રકાશનો આશીર્વાદ સમાન નીવડ્યા છે. પરમપૂજ્ય મુનિ મહારાજો અને મહાસતીઓનું સુસુક્ષ્મ જીવો પ્રત્યેનું આ પરમ ઉપકારક દર્શન છે. સંસારની અનેકવિધ

ઉપાધિઓમાંથી, પણ એ પણ મુક્તિ મેળવી સત્યદર્શન માટે મથતા, અને ચૈતન્ય પ્રકાશને સાચવી સાચવીને પ્રાપ્ત થયતા અનેક સુસુષ્ક જીવોને, અદ્ય સન્ન્ય મળે ત્યારે, નિવૃત્તિની પળોમાં વાંચનનો અવકાશ રહે ત્યારે, થોડું જે કંઈ બને તે વાંચી, વિચારી, શુભ ભાવથી, સહજ અને સરળ રીતે સત્ય સમજવા માટે સહાયરૂપ થાય તેવા ગ્રંથોની હંચુ ઘણી ઉપયોગિતા છે. આ વ્યાખ્યાના સંહિતાનાં ઘણા અધ્યાયો, મનનીય વિષયો, દ્રષ્ટાંતો, કથાનકો વગેરે સમજવાની, વાંચવાની કે ઉપરથી જોઈ જવાની તક સુલભ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકી હતી અને તેથી દૈનિક શ્રદ્ધા ઉપસી છે કે, જૈન દર્શનનું રહસ્ય અને સત્ય સમજવાની સાહજકતા આ પ્રકાશન દ્વારા સુસુષ્ક જીવો માટે સુલભ રીતે સવિશેષ પ્રાપ્ત થશે, અને આ પ્રકાશન વધારે ભૈંડાણપૂર્વકનાં તલસ્પર્શી અધ્યયન ઈચ્છતા પુરુષાર્થી જીવો માટે પણ એક સહાયક કેડી અવશ્ય સિદ્ધ થશે.

આ સંહિતાની રચના અને પ્રકાશન પાછળના ભાવો જેટલા મંગળ અને ઉજ્જવળ છે તેવી જ તેની મંગળ અને ઉત્તમજન શરૂઆત છે. ભગવાન અરિહંત મંગળ છે, સિદ્ધ મંગળ છે, સાધુ મંગળ છે, સમ્યગ્દર્શન જેના વડે પ્રાપ્ત થાય તે જ્ઞાન મંગળ છે, અને દેવળી પ્રરૂપિત ધર્મ પણ મંગળ છે. એવી મંગળ વસ્તુ સિદ્ધ કરવા જીવ પ્રયત્ન પુરુષાર્થ કરે તે પણ અનેક દૃષ્ટિએ મંગળ છે. જેમ મનુષ્ય શારીરિક શુદ્ધિ માટે સ્નાન કરી, પ્રકૃતિલત બને છે તેમ ચિત્તની શુદ્ધિ માટે, મનની નિર્મળતા અને નિર્વિકલ્પતાથી મંગળને પ્રાપ્ત કરવા માટે શું કરવું ઘટે, તેના પરમકૃપાળુ મહારાજ સાહેબે, શરૂઆતમાં જ ભાગે ચીંધ્યો છે. પૂજ્ય મહારાજ સાહેબે યથાર્થ રીતે કહ્યું છે કે, “અરિહંતા મંગલમ”ના બ્રહ્મતિપૂર્વક ઉચ્ચારની સાથે-જ અરિહંત થવાની યાત્રાના મંગળ પ્રારંભ થઈ જાય છે. મોટામા મોટી યાત્રા પણ નાના હગલામાંથી પ્રારંભાય છે પ્રારંભના પગલામા ભલે એની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ ન પણ હોય તો પણ ધારણા-ભાવના, અરિહંત થવાની મોટી યાત્રાનું પહેલું કદમ છે. સમયની પરિપાટીની એક લાક્ષણિકતા છે કે સેંકડો વર્ષો સુધી શ્રુતિનું રહસ્ય અને મહત્ત્વ જળવાઈ રહ્યું. માત્ર જૈનશાસન જ આ લાક્ષણિકતાનું દર્શન કરાવે છે એમ નથી. હિન્દુ ધર્મમા પણ શ્રુતિનું એટલું જ મહત્ત્વ અંકિત થયું છે અને હિન્દુ કાયદામાં ઇ. સ. ૧૯૫૬ સુધી કાયદારૂપ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં શ્રુતિઓ પણ ઉપયોગ થતો હતો. ધ્વનિ અને ઉકિતના સમાગમમાં, શબ્દાર્થની મહત્તા અને સમજણ, વાંચનના સંદર્ભમાં પલટાયેલાં બની શકે છે એ સમજી શકાય તેમ છે. એટલે ઘણા કાળ સુધી શાસ્ત્રાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય માધ્યમ શ્રુતિ રહ્યું. પૂ. મહારાજ સાહેબે કહ્યું છે તે સુજળ શ્રી ગુરુમુખથી સાભળીને મળે તે જ શાસ્ત્ર. જે વાચીને ઉપલબ્ધ થાય તેને કદી પણ શ્રુતિ ન કહેવાય. કારણ ધ્વનિના આધાતોના અવકાશને તેમ પૂરેપૂરો અભાવ છે. આ રીતે જ શ્રી તીર્થંકર ભગવાનના મુગેથી વહેલ ધર્મવાણી, જૈન ધર્મમા આગમ કહેવાયા અને તે દૃષ્ટિએ, આ સંહિતામાં આગમની મહત્તાનું સુંદર આલેખન થયું છે. આત્મવૈભવના અંકમાં પૂ. મહારાજ સાહેબે, પામર જીવને પણ સહજ બ્રહ્મતિ પ્રાપ્ત થાય તે રીતે મનની દશાનું વર્ણન કર્યું છે. મનના

સ્વભાવ પાણી જેવો છે. પાણીની ખાડા તરફ જવાની સ્વાભાવિક ગતિ છે. પાણીને ઉપર ચડાવવા માટે તો પ્રયત્નો ભેંધએ, મોટર-પંપ વગેરેની સહાય પણ ભેંધએ. કાંઈક પાણી સહેલાઈથી ઉપર ચડી શકતું નથી. તેમ મન પણ અતિ અચળ છે અને તેને ઊર્ધ્વગામી બનાવવા માટે ભગૃતિપૂર્વકના પ્રયત્નો અને પ્રતિ પળની ભગૃતિ કેટલી બધી આવશ્યક છે તેનું સુચિત્ર દૃષ્ટાંતથી અહીંયા વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. “આત્માવગાહનમાં મનની સહાયની પ્રાથમિક અપેક્ષા સહજ છે. ચિત્તવૃત્તિ સુધરે તો બધું સુધરે અને ચિત્તવૃત્તિ મલિનતાની પરિસીમાને સ્પર્શે તો બધું બગડે”—આ સનાતન સત્યની યથાર્થતા અતિ પામર જીવને પણ આવિષ્કાર કરનાર આવી સરળ વાણી આ અંશનું આગવું લક્ષણ છે. હવે પછીના ખંડમાં આગમ એક જીવન દિપક તરીકે, પછાત અને અજ્ઞાન અવસ્થામાં, મોહ અને માયાની જંજીરમાં, પરની અતિ પડતી લાલસા અને વ્યગ્રતામાં પડેલા આ જીવને પણ ચોગ્ય માર્ગ દર્શાવી શકે છે તેની સુંદર પ્રતીતિ કરાવી છે. શ્રીમદ્ રાજવ્યંત્રે આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રમાં કેવું સરળતાથી કહ્યું છે કે:

“કોઈ ક્રિયા જડ થઈ રહ્યા, શુષ્ક જ્ઞાનમાં કોઈ;
માને મારગ મોક્ષનો, કરુણા જીવને ભેંધ.”

અર્થાત્, માત્ર જ્ઞાન અને ક્રિયાની પ્રભુતા આત્માને ઊર્ધ્વગામી બનાવવામાં કેટલે અંશે ભાગ ભજવી શકે તેનો પણ સુસૂક્ષ્મ જીવે સતત ખ્યાલ રાખવાનો છે. અને તે માટેની સચોટ સમજણ ત્યારપછીના ‘જ્ઞાન અને ક્રિયાની પ્રભુતા’ ના ખંડમાં આપવામાં આવી છે. શાસ્ત્રમાં જ દૃષ્ટાંતો આપી, જ્ઞાન અને ક્રિયાનું મહત્ત્વ સમજાવી, પૂ. મહારાજ સાહેબે ફરમાવ્યું છે કે, “વિદ્યા અને જ્ઞાન તો તેને જ કહેવાય છે જે આત્મજ્ઞાન સત્યોપલબ્ધિ અને પરમાત્મ ભાવની સંપ્રાપ્તિને માર્ગે સુસૂક્ષ્મ જીવને દોરી શકે.” તીર્થંકર શપ્તની મીમાંસા કરતી વખતે પૂજ્ય મહારાજ સાહેબે કેવી સરળ રીતે સમજાવ્યું છે કે, “જેનોને ઇશ્વરની કે અદૃષ્ટની કલ્પનાના કશાજ ખ્યાલ નથી. ઇશ્વર કોઈ સહાય આપી શકે છે એનો કશો જ અર્થ નથી. માણસને પોતાના ચૈતન્ય, સામર્થ્ય અને પરિશ્રમથી જ યાત્રા કરવી પડે છે.” આ વાણી સહેજે, વાંચકના મનમાં આત્માની નિર્ઝરા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થની આવશ્યકતા અને સાર્થકતાની સાચી ઝાંખી કરાવી શકે છે.

આત્માની સુક્રિત માટે સંયમ એ પ્રથમ સોપાન છે. જીવનની પ્રત્યેક ક્રિયામાં જે જીવ બરોબર સંયમી બને તે ઊર્ધ્વગમનની દિશામાં પ્રથમ સોપાન ચડી શકે અને તેથી પૂ. મહારાજસાહેબે સંયમ સૌંદર્યની પ્રતિભા દર્શાવી, ભારતવર્ષની બે અખંડ પરંપરા-ગ્રાહ્ય પરંપરા અને શ્રમણ પરંપરાની યથાર્થ મુલવણી કરી છે. વસ્તુતઃ ભગવાન મહાવીર માટે સંયમનો જે અર્થ હતો તે અર્થમાં સંયમ પ્રાપ્ત કરવા સુસૂક્ષ્મ જીવે માટેનો માર્ગ તેમણે પ્રકાશિત કર્યો છે. દિવ્ય ખળના માટે તલસતતા માનવને ક્યો ખળનો બરા અર્થમાં દિવ્ય છે તેની સાચી કલ્પના ક્યાંથી હોય ? અત્યંત કરુણાભાવથી, પૂ. મહારાજસાહેબે સ્વેતદેવનું સુંદર દૃષ્ટાંત

આપી સમજાવ્યું છે કે, તે જ જ્ઞાન કંઠ્ય બબનો છે કે જેનાં મેળવ્યાથી બધું મળી શકે છે અને જેનાં અભાવમા મળેલ કોઈપણ જ્ઞાનની કશી કિંમત નથી. કૃપમંદક પરિસ્થિતિમાં પડેલ જીવ, અહંને પોષતા તત્ત્વોને પ્રથમ પિછાને છે અને આવા પિછાનની તૃષ્ણા વધારતો બધ છે. ભૂખ સંતોષવા, શિકાર પકડવા બહાર આવેલા શિયાળના દુષ્ટાંતમાં પૂ. મહારાજસાહેબે માનવસહજ આ નિર્બળતાનું સુંદર દર્શન કરાવ્યું છે અને પ્રતીતિ કરાવી છે કે ‘અહં’ના વિસ્તારને પોતાની જ સમૃદ્ધિ માની લેવાના ભૂલભૂલેયામાં તે સપડાઈ બધ છે.’ અહો ! આ કેટલું મોટું સત્ય છે ! સુસુક્ષ્મ જીવનો એક મોટો દુરમન અહમ છે. એ અહમ દૂર કરવાનું કાર્ય કેટલું બધું દુષ્કર છે ? શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પણ ‘માનાદિક શત્રુ મહા, નિજ છદે ન મરાય’ એ સૂત્રની સમજણ આપી, સાચો માર્ગ બતાવી કહ્યું છે કે આ શત્રુ દૂર કરવાનો સાચો રસ્તો તો સદ્ગુરુ શરણમાં છે. સદ્ગુરુ શરણની પ્રાપ્તિ થાય તો અદ્ય પ્રયાસે આ મહાન શત્રુ ઉપર જીત મેળવાય છે. આ ગ્રંથનો મહિમા એટલા માટે જ વિશેષ છે કે તેના અધ્યાસથી સદ્ગુરુ શરણ ઘણું સહેલું બને છે.

આ સંહિતાના વિધ વિધ ખંડોમાંની હકીકત વિશિષ્ટ રીતે, વિશિષ્ટ હેતુસર આપીને, પૂ. મહારાજસાહેબે, જ્ઞાનમાં પછાત છતાં જૈનશાસન પ્રચ્છાલિત જીવન વ્યતીત કરવા ઇચ્છતા અસંખ્ય નરનારીઓ માટે, અત્યંત સરસ શૈલીમાં શાસને પ્રણેષેલું સમૂળણું જીવન કેવી રીતે નિર્માણ થઈ શકે તેવું અનન્ય માર્ગદર્શન આપ્યું છે. જન્મ અને મરણની બાબતમાં પણ સામાન્ય જીવોમાં કેટલું બધું અજ્ઞાન પ્રસરે છે તે સર્વ વિદિત છે. મૃત્યુથી માનવ હંમેશાં રૂ જ પામતો હોય છે અને ચેનકેન પ્રકારે પોતાનું જીવન, હેતુ હોય કે ન હોય, તો પણ વધારવા હંમેશાં કોશિશ કરતો હોય છે પણ મૃત્યુ તો નિર્માણ સમયે પહેંચી જ બધ છે. જીવન વ્યવહારમાં આવશ્યકતાઓ ઘટાડવામાં જીવનનું સાકૃદ્ય છે અને વધારવાનાં પરિણામે વિપાદ, અજાનના, અસંતોષ અને સંતાપ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાંથી કેમ જીવરવું તે માટે ભગવાન મહાવીરે મંજીવિત કરેલ શ્રમણ સંસ્કૃતિનું રસિક બયાન પણ આ સંહિતામાં આપવામાં આવ્યું છે. અને તેવી જ રીતે ભગવાનના પ્રથમ શિષ્ય બ્યોતિર્ધર ગૌતમની તથા આગળ જતાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની વાત કહીને, સુસુક્ષ્મ જીવોના દિલમાં પ્રભુએ પાડેલા નિત્ય સંદેશનો સંચાર સવિશેષ યોગ્ય રીતે જ કર્યો છે. ત્યાગના માર્ગમાં આંતરિક પવિત્રતાની પ્રથમ જરૂરિયાત છે તેવી મોટી અને મહત્ત્વની વાત અત્યંત રસિક રીતે શ્રોતાઓ અને વાંચકો સમક્ષ અહીં આ રજુ થયેલ છે. “ખિન્દુમા ગ્નિન્ધુ” અને ‘વાત્રના’ શિર્ષક ધરાવતા બે ખંડો અતિ મહત્ત્વવાન છે. સામાન્ય માનવી માટે અતિ પ્રેરક છે. સુક્ષિત ઇચ્છતા સુસુક્ષ્મ માટે, ઊર્ધ્વગમનના માર્ગમાં નરતાં અવરોધોનું તેમાં વેધક બયાન છે. ત્યાગની આહમાં, વાસનાનું તારવ નૃત્ય સુંદર રીતે સમજાવી, પૂ. મહારાજસાહેબ સામાન્ય માનવીને સાચા જીવન ઉપર દોડી રહ્યા છે. તેમણે એક ખીલ ખંડમાં પણ કહ્યું છે કે, “શ્રદ્ધાનો શુભ એ ધર્મની ઇમારતનો મૂળ પાયો છે. સમ્યગ્દર્શનના

અભાવમાં શ્રાવક અથવા સાધુ બની શકાતું નથી. આ શુષ્ક વગરનો માનવ દાનવ રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે તો પણ આશ્ચર્યની વાત નથી. શ્રદ્ધા અને વિવેકથી શૂન્ય હોય તો તેની ગણતરી સમ્યક્ દર્શનમાં થતી નથી. આખરે અંધ શ્રદ્ધા એ પણ શ્રદ્ધા જ છે અને છતાંય બંને વચ્ચે કેટલો બધો ભેદ છે?” આ સનાતન સત્યને શ્રી અંબડ સંન્યાસી અને સારસી નારી સુલસાની વાત મૂકીને, પૂ. મહારાજ સાહેબે સોસરી જિતરી જાય તે રીતે, યથાર્થ શ્રદ્ધા જ આત્માના ઉત્કર્ષ માટે આવશ્યક છે, તે સમજાવ્યું છે. સમાધિ સ્થાનોના ખંડમાં, બિર્ધગમનના દશ સોપાનનો ટુંકમાં પણ વિશદ રીતે પરિચય આપવામાં આવ્યો છે, અને આ દશે પ્રકારની સમાધિ માત્ર ધર્મ ચિંતન ઉપર આધારિત છે તેમ દર્શાવી, સમાધિ મેળવવા તલસનાર વ્યક્તિએ ધર્મ ચિંતનમાં ઓતપ્રોત રહેવું જોઈએ, મોક્ષના એ પરમ દ્વારનો દ્વારપાળ બની જવું જોઈએ, એવું સુંદર દર્શન કરાવ્યું છે. શ્રાવકનો ધર્મ સામાયિક પાળવાનો છે પણ સામાયિક એટલે શું? સાચા શ્રાવકને કયા પ્રકારની સામાયિક શોધે? ઉપાશ્રયની સામાયિકને જીવન વ્યવહારની સાથે કેવા સંબંધો હોવા ઘટે? આવા પ્રશ્નો તો સામાન્ય શ્રાવકો માટેના હંમેશના કોયડાઓ છે. જો સામાયિક એ જ આત્મા હોય અને આત્મા એ જ સામાયિક હોય અને આ બંને પર્યાયો આખરે તો એક જ વસ્તુને નિર્દિષ્ટ કરે છે તો સામાયિકને યોગ્ય રીતે સમજવાનો પણ શ્રાવકનો ધર્મ છે. પૂણિયા શ્રાવક કે જે માત્ર જે જ દોકડાનો સંપત્તિધારક હોતો તેવું દબોલતા આપી, પૂ. મહારાજ સાહેબે અતિ સરળ રીતે, સામાયિકની શાસ્ત્રાકારે આપેલ વ્યાખ્યા સમજાવતાં કહ્યું છે કે “કોઈપણ પ્રાણીનો દ્રોહ કે કોઈની પણ સાથે રાગદ્વેષ એ આત્મદ્રોહ જ છે એમ જો બરાબર સમજાય જાય તો સામાયિકનું શુદ્ધ સ્વરૂપ, આત્મામાં જીવ્ય થાય.” સામાન્ય શ્રાવકના શ્રેયાર્થે આથી વધુ અનુકૂળ ઉક્તિ શી હોઈ શકે? તેવી જ રીતે ક્ષુદ્ર અને અણસમજુ માનવ કદાચ દેવગતિ વધારે વાંચે. નરકના ત્રાસનો તેનો કંઈક ખ્યાલ હોય જ, પરંતુ નરકની તુષા અને ભૂખના પ્રકારનો તેને જવલે જ ખ્યાલ હોય છે. પંચ સ્વરૂપના જીવો જોઈ તેની અસહાયતા તો તે નજરે જુઓ છે અને તેથી તેના સ્વરૂપની પણ કદપના કરી શકે છે. મનુષ્ય તરીકે તો તેની આધિ, વ્યાધિ, સુખદુઃખનો સદૈવ અનુભવ કરે છે. એટલે સમજ્યા વિના દેવગતિ વાંચે છે. પણ દેવગતિમાં પણ દેવોને જ્યારે અરસપરસ વળ શક્તિનો ઉપયોગ કરતો તે જાણે છે ત્યારે જ તેના મનમાં સત્ય સમજાય છે અને ચતુર્ગતિમાં શાંતિ નથી તેની તેને ખાતરી થાય છે. તેનો ધર્મ સતત આત્માને શોધવાનો, આત્માનુભૂતિ અને પ્રતીતિ પ્રાપ્ત કરવાનો છે. તેને તે સ્પષ્ટ સમજી શકે છે. આવી જ અન્ય સમજણ અને મનને માટે જેવું નિરુપણ આવશ્યક છે તેવી મિથ્યાત્વમૂલક અહંની છે. અહંની વાતનો ઉપર નિર્દેશ તો થયો પણ માનવ જીવનમાં અહમ્ કેટલો બધો ખલનાયકનો ભાગ ભજવે છે તે સુવિદિત છે. સંસારનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે. “મિથ્યાદર્શનના સદ્ભાવમાં જીવ અને જડ વિષેનું ભેદજ્ઞાન નાશ પામે છે. જડ અને ચૈતન્ય પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વ છે એ સરળ સત્ય વિસરી જવાય છે, બાહ્ય પદાર્થો તરફનું આકર્ષણ સર્વોપરી બની જાય છે, અને આંતરિક સમૃદ્ધિ તરફ દૃષ્ટિ નાખવાની ભારેભાર ઉદાસીનતા

વર્તવા માંડે છે.” આવી સુસુક્ષ્મ જીવનની ઘટનાઓનાં, અહંતું સ્થાન સમજાવતાં પૂ. મહારાજ સાહેબે ભગવાન યુદ્ધના જીવનમાં બનેલી ઘટનાનું દૃષ્ટાંત આપી, અહં-અહંકારના ઝેરી વિસ્તારનો ખ્યાલ હૃદયનાં ઊંડાણથી વિચારવા સુંદર માર્ગદર્શન આપ્યું છે.

પરંતુ, પ્રત્યેક ખંડની દૃઢ સમીક્ષાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. આ મારો-લેખકનો કોઈ અધિકાર પણ નથી. પરંતુ એ પણ હકીકત છે કે પૂ. મહારાજ સાહેબના આ વ્યાખ્યાન ગ્રંથમાં એટલું બધું વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને માર્ગદર્શન પડ્યું છે કે, આ રીતે દૃઢ હકીકત રજુ કરવાનું પ્રયત્ન પણ જૂટી શકતું નથી. સાચું ધન શું હોઈ શકે તે બાબત સમજાવવા વિનાના જીવમાં અનેક વિકલ્પો આવી શકે. જૈન શાસનમાં અને અન્ય ધર્મોમાં પરિવર્તન તો પાપનું મૂળ ગણવામાં આવ્યું છે. શંકરાચાર્ય મહારાજે પણ અર્થને સદા અનર્થ રૂપે જ ઘટાવવો જોઈએ તેમ કહ્યું છે; છતાં ધન અને વૈભવની લાલસા, અને ધન સંચય અને ધન સંગ્રહમાં ચક્રવૃત્ત જીવનું પ્રદર્શન આજે સંસારમાં સારી રીતે દૃશ્યમાન. બને છે. ઝોરણની ચોરી કરી, સોઈનું દાન પણ અપાતું હોય છે. સાચું દાન કયું હોઈ શકે તેની કલ્પના સહેજે સુસુક્ષ્મ જીવમાં પ્રગટે એવી બૌદ્ધિક વાણીનો પ્રતાપ આ ખંડના પ્રત્યેક પૃષ્ઠમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. “હું અને મારાપણુ” તો સંસારના વિષયકેતુ મધ્યખિંદુ છે અને વર્ષો સુધીના વ્યાખ્યાન શ્રવણ અને પુસ્તકોના પઠન કરનારાઓ પણ આ વિષયમાંથી સુકત થઈ શકતા નથી. સાચી સુકિતનો માર્ગ આ મારાપણુની સુકિતમાંથી જ સંભવી શકે એ સનાતન સત્યની સમજણ, બાળક પણ સમજી શકે એવી સરળ વાણીમાં અહીંયા પ્રાપ્ત થાય છે. “મીઠો આવકાર”નો ખંડ તો અત્યંત વિચારપ્રેરક છે. માનવમાત્રને મીઠી વાણી અને મીઠી વાતોનો સંગ કેટલો બધો પ્રિય છે ?

ભગવાન યુદ્ધ ઉપર ચૂંકનારા માનવીને ભગવાને પ્રેમથી નવાજ્યો. સંસારમાં આવી ઘટના કઈ રીતે પરિણમે ? ક્રોધ અને ક્ષમા સંસારિક જીવના સ્વાભાવિક લક્ષણો છે છતાંય માનવ વ્યવહારમાં ક્રોધ અર્થાત પડતો, અને ક્ષમા અર્થાત અદ્ય વસ્તાય છે. માનવ વર્તનને વિજયીના ગોળાની ઉપમા આપી, ક્રમ અને પ્રતિક્રમની ઘટનાની પળોજીવિયા પડેલા જીવને સતત ભગત રહેવાની કેટલી બધી જરૂર છે તેની અહીં સરળ સમજણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેથી જ સંસાર સાગરનો ખંડ અત્યંત ઓધક બની જાય છે. ફરી ફરીને પઠન કરવા જેવા આ ખંડનું જેમ વિશેષ વાંચન અને પઠન થશે તેમ સુસુક્ષ્મ જીવ શા માટે સુકિત ઝંખે તેનું સાહજિક દર્શન થશે. જન્મ-મૃત્યુ, સત્સંગ મહિમા-સત્પુરુષોના સમાગમનો પ્રસાદ-અને ગમે તેટલી વિષમ ક્ષણ હોય તો તેમની પાસેથી મળતી સત્સ્વભાવના સાતત્યની પ્રતીતિ-સંસ્કારોનું પરીબળ-ધર્મનું મૂળ વિનય છે, ધર્મ તો આખરે સુસંસ્કારોનો પૂંજ છે, અને તેથી ધર્મ પ્રાપ્ત કરવા, અહંના વિસર્જન અને વિનયના સર્જન માટેની તાલાવેલી સુસુક્ષ્મ જીવ પાસે હોવી જોઈએ એટલું માર્મિક સૂચન, સાથે સાથે તપ અને જપનો મહિમા પૂ. મહારાજસાહેબના શબ્દોમાં કહીએ તો, ‘એક તરફથી ક્રમ અને બીજી તરફથી ભક્તિનો સુભગ સંયોગ લાધી જીવનને

પ્રાતઃકૃષ્ણ-સત્ય-શિવમ્-સુંદરમ્ મનાવવા, આગળ ગતિ કરવા જે પ્રયત્નો કરશે તેના જીવનમાં અપાર આનંદ જીભરાશે અને પાર વગરની પવિત્રતા આવશે.' આ આનંદ, આ પવિત્રતા-નિર્જરા થવાના માર્ગને પ્રકાશીત કરશે એમ સમજવામાં પણ અહોહો ! કેટલો બધો ઉલ્લાસ આવે છે ! તેવી જ પ્રકૃલ્લિતા વાણીની પ્રભુતા સમજવામાં છે. પૂ. મહારાજસાહેબે યથાર્થ રીતે કહ્યું છે કે, “આપણી તો વાણી અને મનમાં કંઈ સંયોગ નથી. આપણે તો વિચારતા કંઈક હોઈએ કહેવા કંઈક માંગીએ, અને નીકળી જાય કંઈક..મન અને વાણીના તાલ મેળ નથી..આપણને તો સદા ભય રહે છે કે આપણું શુદ્ધ મન, સાચું મન, જો વાણીના માધ્યમથી પ્રકટ થઈ જશે તો આપણી વ્યવસ્થા અસ્તવ્યસ્ત થઈ જશે.” કેટલો બધો ઔદાર્યભર્યો આ વાણીનો ઘટસ્ફોટ છે ! પાખર મુસુકુ જીવો માટે આ અંધ આવીજ અમૃતમય પ્રસાદી છે.

પર્વાધિરાજ પર્થુષણ પર્વ-પ્રતિવર્ષ મુસુકુ જીવો માટે સતેજ કરનાર આ મહા પર્વ, જેની આરાધના મંગલરુપ છે. ખાર મહિનાના આત્મિક સમૃદ્ધિના નફોતોટાના હિસાબનો આ સમય છે. આંતર નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ માટેનું અપર્વ પર્વ-આત્મ શુદ્ધિનું આ પર્વ-પર્થુષણ મહાપર્વ-આત્માની સરીપતામાં પહોંચી, આંતરિક અનંત સૌંદર્ય અને અમૃતની ઉપલબ્ધિમાં સહાય કરતું આ અતુલ્ય પર્વ-એની મહેતાની વાત, પર્થુષણ માટેના ખંડમાં, ચિત્તની શાંતિ પ્રેરે એની અમૃતમય વાણીમાં પ્રાપ્ત થાય છે. મનની ગતિ સરખી રીતે વળશે તો જ આત્માનું દર્શન થઈ શકશે. વાનર જેમ છલાંગ મારતા ચંચળ મનને નિયંત્રિત કરી, આત્માની સાથે આત્મસાત કરવા માટે પુરુષાર્થની પ્રેરણા આપનાર આ પાવનકારી મહાપર્વની મહત્તા અને ઉપયોગિતાની સમજણ, મુસુકુ જીવની પ્રગતિ માટેનું અગત્યનું સોપાન છે તે હકીકત નિર્વિવાદ છે, અને તેથી પૂ. મહારાજસાહેબે પર્થુષણ પર્વના આઠેય દિવસ પ્રયોધેલા વ્યાખ્યાનો અતિ મનનીય, અતિ પઠનીય છે, અતિ મંગલકારી છે. અમરતાનો રાજમાર્ગ અનન્ય છે. જીવને તો મૃત્યુનો ડર છે અને છતાંય નિર્ણિત સમયે મૃત્યુ આવે ત્યારે તેમાંથી કોઈ છટકી શકતું નથી. નિર્મોહી નગરીના રાજા નિર્મોહીના પુત્ર શ્યામનું દૃષ્ટાંત આપી પૂ. મહારાજસાહેબે સંસારના જીવો ઉપર ઘણી મોટી કૃપા કરી છે. શ્યામનો કેસરી સિંહ લોગ લીધો. ઋષિ મુનિ પોતાનું તપ છોડી, તેના ખબર રાજ્ય દરબારમાં શ્યામના પત્ની, માતા અને પિતાને આપવા ગયા અને સૌએ સફળત્વ ઉઠાચીન ભાવે એ ખબર સાંભળી પોતાના પ્રતિભાવ જણાવ્યા. જવાબ તો શ્યામના પિતા રાજા નિર્મોહીએ, નિર્મોહ ભાવે આપ્યો અને કહ્યું કે, “અરે ઋષિ, મારો દીકરો મરી ગયો એમાં તારે તપશ્ચર્યા છોડી આટલી દોડધામ શા માટે કરવી પડી ? આ જગત ધર્મશાળા છે. મુસાફરો રાતના આવે છે, વિસામો લે છે, સવાર થતાં આલ્યા જાય છે. એનો હુપ શોક શો ?” આ રાજાનો જવાબ જેટલો તેના નામને યથાર્થ ઠરાવે તેટલો જ મુસુકુ જીવ માટે યોગ્ય છે, અને ધર્મશાળામાંથી આલ્યા જવા માટેનો કાળ આવી પહોંચે તે પહેલાં તેનો સર્વ શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરી લેવાનો તેનો અવલ નંબરનો ધર્મ છે, તે કેટલું જાણ્ય રીતે મુચ્ચિત

બને છે ? અસાર સંસારને માનવ અમરતાનો રાજભાગ ન કરી શકે ? ઘણા પુણ્યાત્માઓ માનવ સ્વરૂપે નિર્જરિત થયા. સુસુક્ષ્મ જીવ માટે સંસારના મુક્તિભાગ દ્વારા, અમરતાનો રાજભાગ મળી શકે છે એ સમજણની પ્રાપ્તિ માટેની દિવ્યવાણી પૂ. મહારાજસાહેબ અને તેમના જેવા અનેક મુનિ મહારાજોનો પામર જીવો ઉપર પરમ ઉપકાર છે. પરિશ્રદ્ધનો આશ્રદ્ધ તમામ અનર્થોત્તું મૂળ છે. પ્રત્યેક જીવને પરિશ્રદ્ધની ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં લાલસા હોય છે અને તેથી પરિશ્રદ્ધ કરવા કરતા બદલે અજાણ્યે નાનાં મોટાં અનર્થમાં તે સંઘાવાયેલો રહે છે. સંસારી જીવોના વ્યવહાર અને વર્તનની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ તપાસમા આ સત્યની પ્રતિતી થશે, લાલસામાંથી મુક્તિ મેળવવી અતિ કઠિન છે, અને લાલસા ઇચ્છાના નિયમન વગર, શાંતિ અને સમાધિ સમીપ હોતી નથી. તેથી જ પૂ. મહારાજસાહેબે જણાવ્યું છે તેમ ઇચ્છાઓનો સદ્ભાવ તે દુઃખ અને ઇચ્છાઓનો નિરોધ તે સુખ. અને તેથી ઇચ્છાઓના સમૂહમાં, અવળે રસ્તે પ્રવૃત્ત રહેલા પુરુષાર્થના પરિણામરૂપે પ્રાપ્ત થયેલ સંપત્તિ, સંન્યાસીની પાઠકા રૂપ જ રહે છે. પરમ ઉપકારી તીર્થંકર ભગવાનનો આપણા ઉપર કેટલો બધો ઉપકાર છે ? એવા ઉપકારી પ્રભુ મહાવીરના જન્મદિવસની જીવજણી પર્યુષણપર્વમાં યથાર્થ રીતે ગ્રંથવામાં આવી છે અને તેથી ભગવાન મહાવીરના જીવનની વાતમાથી સંસારી જીવને, મુક્તિ મેળવવા પુરુષાર્થ કરવાની પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય છે અને આવા પુરુષાર્થોત્તું એક લક્ષણ મનની એકાગ્રતા છે. કાશી નરેશ શ્રીમદ્ ભગવત ગીતાના વાંચનમાં તન્મય થયા અને ડોક્ટરોએ તેમના ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરી. ક્લૈવોરોફેમ્ સુધાસ્વાની આવશ્યકતા હતી છતાં કાશી નરેશ તે શ્રદ્ધા ન કરી અને વગર ક્લૈવોરોફેમ્ શસ્ત્ર ક્રિયા થઈ. ‘રાજમના મન ઉપર લેશ માત્ર દુઃખ કે વેદનાત્તું લક્ષણ નહિ. કારણ કે તેમને તો ભગવત્ ગીતાના અભ્યાસથી પ્રભુતા દર્શન થયા અને તેમાં તેઓ તાદાત્મ્ય સાધી શક્યા. યથાર્થ દિશામાં મનની એકાગ્રતા કેટલી બધી પાવનકારી બને છે તેતું આ સુદ્ધ દૃષ્ટાંત છે. પરંતુ મનની એકાગ્રતા માટે જીવનની પરમ શુદ્ધિ અનિવાર્ય છે. આ માટે મનુષ્યે પોતાનું આત્મ નિરીક્ષણ કરતાં રહેતું જોઈએ. આજે પોતે સંસારના ચક્રમા ભસ્મ કરે છે. સંયોગ અને વિયોગની ગડમથલમાં પડ્યો રહે છે અને પોતાનામાં-આત્મામા તેને સ્થિરતા નથી. અને તેથી મનની એકાગ્રતા માટે માપસર જીવન, સંયમિત જીવન આવશ્યક બને છે. બધામાં પરમાત્મભાવ જોવાની અલૌકિક વૃત્તિ જો વિકસશે તો ચિત્તની અસ્તવ્યસ્ત દશા દૂર થશે અને એકાગ્રતા સાધી શકાશે. અહો ! કેટલી સરળ વાણીમાં જીવન સાધનાની અમૂલ્ય ચાવીતું અહીં દર્શન થાય છે !

સંવત્સરી મહાપર્વ, ક્ષમાપનાનો અને ક્ષમા યાચનાનો પવિત્ર દિવસ સુસુક્ષ્મ જીવો માટે કેટલો બધો પાવનકારી દિવસ છે ? કપાયની કલુષિતતા, ક્ષમાપનાની દિવ્યતાથી ધૌવાઈ જાય છે અને શુદ્ધ હૃદયથી માર્ગેલી ક્ષમા આત્માની ઊર્ધ્વગતિમા અતિ સહાયક બને છે. જૈન શાસ્ત્રની મહત્તા આ દિવસના નિમિષમા છે. કારણ કે આ દિવસે સુસુક્ષ્મ જીવો તપ, દાન, શાસ્ત્રોત્તું વાંચન, મનન, ત્યાગ અને ક્ષમાપનામા વિશેષ પ્રવૃત્ત બને છે અને સંસારની વિરક્તતા, સંસાર ત્યાગ,

અને કમ નિર્જરા ઘવાનો સાચો માર્ગ શોધે છે. એવીજ રીતે આલોચનાનું પણ કેટલું બધું મહત્ત્વ છે? આંતરિક દોષોનું દર્શન કરાવનાર તેમને દૂર કરનાર, દરેક પાપોનું ભગતિપૂર્વક સ્મરણ કરી દરેક પાપના માટે હૃદયપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ કરી ક્ષમાની વાંછના કરવાની મહાન વાત આપણને અહિં પ્રાપ્ત થાય છે. ‘સમતાયોગ અને દ્વન્દ્વાતીત ધર્મ’ અને ‘પ્રભુતાનો સાક્ષાત્કાર’ આ બંને તો અતિ મનન કરવા જેવા છે. બૌદ્ધિક સમજ ભાગ્યે જ પ્રાણ સ્પર્શતી હોય છે. ઉપલક્ષ રીતે બુદ્ધિ અનેક કષાય અને દોષો અગ્રાહ્ય કરવા કે તજવા નિર્ધાર કરે છે અને છતાંય આ જ પ્રધાય અને આ જ દોષો મન ઉપર સવાર થઈ જાય અને અગ્રાહ્ય કે તજવા યોગ્ય નિર્બંજતાઓમાં મન લપેટાઈ જાય તો ત્યારે તેનો તાત્ત્વિક રીતે વિચાર કરતાં, બુદ્ધિનું શું સાચું મૂલ્ય છે તેની માનવને પ્રતીતિ થાય છે. બુદ્ધિપૂર્વક કરેલા નિષ્ક્રિય પણ અનાદિના સંયોગોના એરને કારણે કે સંસારની વિષમ પરિસ્થિતિની ભૂમિકામાં ક્ષણભ્રમી બની જાય છે અને ફરીથી મન બુદ્ધિએ કરેલ નિષ્ક્રિય ત્યાગીને અકાવામાં પડે છે. સંસારની અસારતાનું અહિંયા કેટલું માર્મિક નિદર્શન છે? તે જ પ્રમાણે, “આપણા શાસ્ત્ર” ખંડમાં માનવ વ્યક્તિત્વમાં રહેલો ધારવાળી અને તીક્ષ્ણ શૂળો સંબંધી પ. પૂ. મહારાજ સાહેબે સરળ અને સચોટ ભાષામાં સુંદર નિરૂપણ કર્યું છે. માન, અહંકાર, નિંદા મદ, ક્રોધ ઇત્યાદિ શૂળો જ્યારે અન્ય દ્વારા માનવને સ્પર્શે ત્યારે તેની ધારદાર થોડ તેને લાગે. પણ તે જ માનવ ભૂલે છે કે તેના પોતાના દ્વારા આવે શૂળોને ઉપયોગ થાય ત્યારે તેની ધારો અન્યને કેટલીક પીડા ઊપભવતી હશે? અહિંસાના વ્રતનું મહાત્મ્ય સમજતા સુસુક્ષ્મ જીવને કલ્પના પણ થતી નથી કે તેના વર્તનના, વાણીના, અને વ્યવહારના આવા દોષો દ્વારા, અનેક જીવોને હુ:ખ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી જૈનશાસ્ત્રને સમજાવ્યા મુજબની પારાવાર હિંસા થાય છે. શાંતિ અને સમાધિ આહતા સુસુક્ષ્મ જીવે તો પ્રથમ આવા હિંસક વર્તનમાથી સુકિત મેળવવી ઘટે છે. ‘સ્વયંભૂ પરમ તત્ત્વ’ના ખંડમાં તો પૂ. મહારાજ સાહેબે એ પરમ સત્ય સમજાવ્યું છે કે જેનું નિર્માણ થાય છે તેનો નાશ થાય છે અને એક માત્ર આત્મતત્ત્વ સ્વયંભૂ છે. તેને યથાર્થ સ્વરૂપમાં પીછાની સુસુક્ષ્મ જીવનું કર્તવ્ય તો તેની સુકિત માટે પુરુષાર્થ કરવાનું જ રહે છે.

જૈનશાસનના સિદ્ધાંતોનું વિશેષ અધ્યયન, મનન કરી, શાસ્ત્રની વિશેષ સમજણ વાંચતા સુસુક્ષ્મો માટે પણ આ સંહિતામાં અદ્ભૂત જ્ઞાન પડ્યું છે. ‘નય નિરૂપણ’ ‘નયવાદ’ ‘મસલગી’ ‘નિષ્કેપ’, ‘પ્રમાણવાદ’ ઇત્યાદિ શિષ્યકના બંદો જ્ઞાનના ભંડાર છે અને તેમાં વિદ્વાન ઇશોના તારતમ્યનું તલસ્પર્શી રસદર્શન છે. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનોની વિવિધતા અને પ્રભુતા, જ્ઞાનોનું સૌંદર્ય, પ્રમાણોનું ઐશ્વર્ય, આગમ-શબ્દ-પ્રમાણ અને દેહાન્તરિત અન્યથ સિદ્ધાંતોને પ્રકાશમાં આણે છે. અજ્ઞાની જીવ, શરીરને સર્વસ્વ માની દેહ પ્રત્યેની આસક્તિને કારણે, દેહને ટકાવવા અનેક પ્રયત્નો કરે છે. ઘણા બધા મૂંગા જીવો ઉપર જેના દૂર પ્રયોગથી જે દવાના ગુણોના નિષ્ક્રિય થાય છે તેવી ઔષધિનું સેવન કર્યું છે, અને માર્તિક

જીવન પ્રત્યે ફલક્ષ્ય વધતું જાય છે. માનવ શરીરનો શબ્દગાર જેમ વધતો જાય તેમ મનની નિર્બળતા, બુદ્ધિની સ્વચ્છતા, હૃદયનું સૌંદર્ય અને આત્માનો શબ્દગાર ઘટતો જાય અને બંધન સુક્ત દશા પ્રાપ્ત કરી, નિર્જરા થવાનો અનુપમ આનંદ દૂર દૂર હંડસેલાતો જાય. ક્રિયા અને કર્મ સરખા હોય છતાં ભાવનાના ભેદને ક્ષીણે તેમાં પશુ ઘણો ફેર પડી જાય છે. પરોપકાર અને પરમાર્થ અર્થે તેમજ નિઃસ્વાર્થ ભાવે થયેલા કર્મ, અને અનેક પ્રકારના રાગ દ્વેષ અને વાસનાશરત કર્મો વચ્ચે ભેદ રેખા અતિ અગત્યની છે અને આવા છેદનીય કર્મોનું પ્રભુત્વ ઘટાડવા સુસુક્ષ્મ જીવોએ કાર્યરત બનવું જોઈએ તેવો પૂ. મહારાજ સાહેબનો સંદેશો મિતભાષી પ્રવચનમાં સુસુક્ષ્મોને પ્રાપ્ત થાય છે. સંસારી જીવના મહત્વાકાંક્ષી જીવનના અનેક પાસાંઓને સ્પર્શતી મહત્વાકાંક્ષા, ભવચ્છેદની ક્ષમજાળના નિરંતર બંધનમાં લપેટી રાખનાર મહત્વાકાંક્ષા, સુસુક્ષ્મ માટે વિષવૃક્ષની મધલાળ સિદ્ધ થયેલી મહત્વાકાંક્ષા, આત્માના પરમ સુખધામ પ્રત્યેની યાત્રામાં હંમેશાં તીવ્ર રીતે અવરોધક બને છે. અને તેથી જ મનને પેલેપાર પડેલું સત્ય અને સુખ શ્રદ્ધા કરવામાં જેટલો વિલંબ થાય તેટલો આત્માની ભિન્ન ગતિ વિલંબમાં પડે છે અને તેટલા પૂરતી, સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિની યાત્રા પશુ વિલંબમાં પડે છે. જેમ યજ્ઞમાં અગ્નિનું પ્રાધાન્ય છે તેમ જીવનયજ્ઞમાં પશુ કષાયરૂપ અગ્નિનું પ્રાધાન્ય છે, અને આ કષાયરૂપ અગ્નિ, સ્વરૂપ દષ્ટિનું, આત્માના સૌંદર્યનું, ચૈતન્ય માધુરીનું જલન કરી નહેલ છે તેવું સાદું સત્ય પશુ અસંખ્ય સુસુક્ષ્મ જીવો સમજી શકતા નથી. યાત્રા કરવી અને તીર્થધામોની મુલાકાત લેવી એવો સંસારનો અવિરત આલતો ક્રમ છે. પૂ. મહારાજસાહેબે કહ્યું છે તે સુખજ, તીર્થ એટલે એક એવી જગ્યા કે જ્યાંથી અનંત અને અસીમમાં છલાંગ મારી શકાય અને તેથી જ જેમણે આવા તીર્થોનું નિર્માણ કર્યું તેવા તીર્થંકર પ્રભુને આપણે કોટી કોટી વંદન કરીએ છીએ. સાચા અર્થમાં, સુસુક્ષ્મ જીવ તીર્થયાત્રા કરી, અનંત અને અસીમમાં કેમ સરખી રીતે છલાંગ મારી શકાય તેની પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેથી જ તીર્થધામનું મહત્ત્વ જૈન સમાજે સરખા અર્થમાં સ્વીકાર્યું છે.

‘સત્યઢશનનો મહિમા’-આ ખંડનું લખાણ તો પરમ પાવનકારી છે. અન્ય જીવોના સંદર્ભમાં નિરાળા એવા સુસુક્ષ્મ જીવ માટે આ ખંડમાં અદ્ભૂત સુધાનું રસપાન છે. આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિરંજન અને નિરાકાર છે, પરંતુ અનેક પ્રકારના મોહ, માયા, ઇત્યાદિ સંસારના વિષયકેમાં આ આત્માનું સ્વરૂપ વિસરાઈ જવાય છે અને તેથી આત્મા વિભાવમાં આલ્યો જાય છે. ભૌતિક વૈભવ, સમૃદ્ધિઓ અને સાધનોમાં રાચતો માનવ એ વાત ભૂલી જાય છે કે આ બધું પરિવર્તનશીલ છે. રાજ રંક બની જાય છે અને અતિ તંદુરસ્ત માનવ બિમારીને કારણે કુશ બની જાય છે. માત્ર નથી પલટાતો આત્મા, કે જે જ્ઞાન પિંડ અને દ્રષ્ટા છે. તેનું ચૈતન્ય સ્વરૂપ અને આત્માનું ખડું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરેલ આત્મા સદા શાંત, પ્રશાંત અને સમભાવના એક રસમાં રાચતો હોય છે અને આવી રીતે પ્રાપ્ત કરનાર આત્માને સ્વર્ગના

સુખો કે નરકના દુઃખો સ્પર્શ કરી શકતા નથી. માયાવી સંસારની અનેક અનુકૂળતાઓ અને પ્રતિકૂળતાઓમાં હુમેલ હોવા છતાં આત્મા તેનાથી અલિપ્ત રહી શકે છે, અને આવી સ્થિતિ નિર્જરા થવામાં અલૌકિક સહાય આપે છે. અને તેથી જ બહુ પુણ્યના પ્રતાપે પ્રાપ્ત થયેલ માનવદેહ એણે ન ભય અને આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા માટે પુરુષાર્થી સુસુક્ષ્મ સમ્યક્દર્શન પ્રાપ્ત કરવા અહર્નિશ કર્તવ્યશીલ બને, તેવી પાવક પ્રેરણા એ આ ખંડની મહત્તા છે.

સંપદા એ વિપદા છે, એ સત્ય સમજવું કેટલું બધું કઠીન છે. ‘સૌને એ અનુભવ છે અને છતાંય તત્કાલીન લાભ, સુખ, સગવડ, ઇત્યાદિ બાબતોમાં મોહચરત બની જીવને સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાની પળોજી સ્વાસ્થ્ય પડેલી હોય છે. રાજા શ્રેષ્ઠિકના સામ્રાજ્ય સામે પોતાના સામાયિકની બદલીને નકારનાર પૂણિયા શ્રાવક અને જ્ઞાનવદ્કમય કે જેણે પોતાની બે પત્નીઓ વચ્ચે સંપત્તિ વેંચવાની દરખાસ્ત કરી અને તે દરખાસ્ત એક પત્નીએ સ્વીકારી પરંતુ બે બીજી સુસ પત્નીએ નકારી-આ બે દુષ્ટાંતો સુસ સુસુક્ષ્મ જીવો માટે અત્યંત ચિંતન પ્રેરક છે. તો પછી સાધુ પુરુષોની શી સંપદા હશે ? બ્રહ્મચર્ય. પરંતુ બ્રહ્મચર્ય એટલે શું ? માનવ અને પશુઓમાં પડેલી કામવાસનાનેજ માત્ર બ્રહ્મચર્ય સાથે સંબંધ હશે કે તેના વિશાળ અર્થમાં અન્ય બાબતો પણ અભિપ્રેત હશે ? પૂ. મહારાજ સાહેબના શબ્દોમાં વિચારીએ તો ‘બ્રહ્મચર્યનો અર્થ એ થાય છે કે બ્રહ્મ જેવી ચર્ચા, એવી જ રીતે જીવવું કે બધું પરમાત્માજ જીવો રહ્યા છે. બ્રહ્મચારીના જ સ્વરૂપમાંજ પરમાત્માની બધી ચર્ચાના દર્શન કરી શકાય. તેનું બોલવું, ચાલવું અને દરેક ક્રિયા પરમાત્માની સાક્ષી પૂરે એવાં હોય છે. ‘કેવા વિરાટ અર્થમાં બ્રહ્મચર્યનું પૂણું સ્વરૂપ સમાયેલું રહે છે ? કેટલી બધી પાવનકારી ચર્ચા અહીં સંકલિત થયેલ છે!’ માનવ જીવનના પ્રત્યેક પ્રકારના વિકાસમાં મનની ગતિ, મનનો વ્યવહાર, મનની ચંચળતા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આધ્યાત્મિક વિકાસમાં તો બહુધા મન પ્રયોગ વિશિષ્ટ અગત્ય ધારણ કરે છે અને છતાંય વાણીની જેમ આત્મા, સદા મનને માટે અવિચલ છે. મનનો અર્થજ વિચારવાની ક્ષમતા થાય છે. જ્યારે જ્ઞાન તો બીજી અલૌકિક વસ્તુ છે. જ્યાં જ્ઞાન હોય છે ત્યાં વિચારોને કામ કરવાનો કાંઈ જરૂરત રહેતી નથી. “જ્ઞાનમાં જેને જીવવું હોય, જ્ઞાન જેને ઉપલબ્ધ થયું હોય તેના માટે મનની જરૂર નથી. જ્ઞાનથી ચેતના થાય છે અને તેથી મનરૂપી ઘોડો જે ભારે દુષ્ટ છે, ઉન્માર્ગે જવા ટેવાયેલો છે, એ ઘોડા ઉપર લગામ રાખવામાં જરા બેટલી ગફલત રાખવી ચાલી શકે એમ નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન અને અનુભવી આત્મજ્ઞ પુરુષોના આત્મસાક્ષાત્કારના સંકેતોના આધારે જ મનરૂપી ઘોડાની લગામ હાથમાં આવી ભય તો પછી મનરૂપી ઘોડાને કઈ દિશામાં વાળવો તેનો આધાર આપણા હાથમાં હોય છે. પૂ. મહારાજ સાહેબે આહિયા સુસુક્ષ્મ જીવને પ્રતિપળ પીડતી મનની ચંચળતા ઉપર વિજય મેળવવાની સહેલી અને સરળ ચાવી ખતાવી છે. તેવીજ રીતે ‘આત્માનું અર્થ’, ‘સાધકતા અને આગમોના લેખા બોખા’ ‘સાધનામાં આગમોનો ઉપકાર,’ ‘આગમ અને અમૃતત્વ,’ આ બધા

ખંડોમાં શાસનની સૂક્ષ્મ અને અતિ અગત્યની વાતો સુંદર રીતે, સરળ, સુસુક્ષ્મ પણ સમજ શકે તે રીતે પૂ. મહારાજ સાહેબે બતાવેલ છે.

‘આત્મ સાધના’ એ તો સમગ્ર સુસુક્ષ્મ માટે પ્રથમ આવશ્યક છે. નિર્ધન બ્રાહ્મણને ધનની લાલસા પછી સિદ્ધ પુરુષના દર્શન થયા, મહા તપ આદરીને તેણે ઇન્દ્રને ગ્રાલાવ્યો, અને ઇન્દ્રે જ્યારે તેને શું ભેઈએ છીએ તે પૂછ્યું, ત્યારે તેણે રાટલીની માગણી કરી. વર્ષો સભર તપને તુચ્છ રાટલીના ટુકડા માટે શુભાવી ઢીધું. કારણ કે ઇન્દ્રેયો પ્રત્યેની આસક્તિઓથી તે ચક્રવૂર હતો. સત્ય સ્વરુપની આત્મસાધના તેનામાં હતું પ્રવેશી નથી અને તપ, દાન, ક્રિયાકાંડ, યથાર્થ જ્ઞાન વિના આત્મસાધના માટે સહાયક બની શકતા નથી તેવી પરમ શ્રુત વાણીની તેણે યથાર્થ કરી બતાવી. જીવાત્માને પોતાની શક્તિને અનુભવ નથી અને આપણા પાસે જ રહેલ ત્રિતામણિને આપણે ઓળખતા નથી. આપણામાં રહેલ દિવ્ય શક્તિઓથી આપણે અપરિચિત છીએ, વિલાવના સ્વરુપમાં આધડી રહ્યા છીએ અને તેથી જ બે મહાન દૃષ્ટા છે, જ્ઞાતા છે અને જેનો અક્ષય ભંડાર છે તેવી પરમ પાવનકારી વસ્તુની પ્રાપ્તિથી દૂર અને દૂર જઈ રહ્યા છીએ. આ દુષ્કર પ્રવાસ રોકવા માટે ‘ભાવનાતું’ માધુર્યનો ખંડ અતિ મનનીય બને છે. શરીર એ તો પરમાત્માતું મંદિર છે અને પરમ ચૈતન્ય પ્રભુ તો ત્યાં જ વસે છે અને તેથી આત્મા તરફનો સદ્ભાવ એ પ્રભુનું સન્માન. સાચા અર્થમાં એ જ પ્રભુની પૂજા. ચૈતન્યની સાચી પૂજાનો અર્થ એ જ કે સર્વમાં પ્રભુને નિહાળવા. સંસાર ત્યાગની જે મહાન અઠગણવાળી સીડી છે તેના માટે આવો નિત્ય સંબંધ કરી, મનમાં સમગ્ર વાગોળવાની કંડીકાઓ, સુસુક્ષ્મ જીવો માટે, સાચા સોધાન છે. પ્રભુપરાયણ ભક્તિ ભરપૂર, કરુણા અને પ્રેમથી સર્વશે અંકિત થયેલા, ભક્ત નામદેવનું દૃષ્ટાંત અતિ પ્રેરક અને અતિ પાવનકારી છે. જનક વિદેહીને સંસાર ત્યાગનો માર્ગ દર્શાવનાર અષ્ટાવક, જેના આઠે અંગો વાંકાં છે તેવા પરમ ચૈતન્યશીલ જ્ઞાની ઋષિનો દૃષ્ટાંત પણ કેવો બોધકારક છે! હકીકતે, આ દૃષ્ટાંતો, તેની પાછળ રહેલ ત્યાગના મહિમાની ભાવના સાથે સંસાર સાગરના નામ દ્વીપો સમાન કલ્યાણકારક બની રહે છે, અને તેથી જ દરી દરી તેનું વાચન-પઠન અને સમજણ અતિ મંગલકારી બને છે.

માનવ સહજ વૃત્તિ છે કે દાન, તપ, ક્રિયાકાંડ દર્શન અને કોઈ પણ સત્કાર્ય ભૂમિકામાં તેને ફલાકાક્ષાની અપેક્ષા હોય છે, પરંતુ જગતની ઘટમાળ તો કર્માધીન આદી રહી છે તે વાતનું તેને વિસ્મરણ થઈ જાય છે અને તેથી જ ફલાકાંક્ષાશૂન્ય કર્મ શુદ્ધ ભાવથી તેના દ્વારા થાય તે જ તેના કલ્યાણની કેડી બને છે. ત્યારે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે સાચો ધર્મ શું હોઈ શકે? ધનની માફક તેના તોલમાપ હોઈ શકતા નથી. ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે તેમ વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે. પાણીનો સ્વભાવ શીત છે, અગ્નિનો સ્વભાવ ઉષ્ણતા છે તેમ મનુષ્યનો ધર્મ માનવતા છે અને માનવતાની કેડીને અંત શરીર અને મનથી ઉપર આત્માની દૃષ્ટિમાં પડેલ છે. સુસુક્ષ્મ જીવો પાસે ધર્મ અને ધન બંને પડેલા છે અને બંનેને યોગ્ય સ્વરુપમાં સમજી, માનવતાની

દ્રષ્ટિએ નિહાળી, આત્મકથ્યાણુનો પથ સમજી, તે દિશામાં વિચારવા માટે સુજ્ઞાની ઇવ હૃદયેશાં પ્રયત્નશીલ રહે છે. જૈન દર્શનની મહા ઉપકારક મૂલવણી તો એ વાતમાં રહી છે કે અહીંયા નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંને બાળતોની સમજજી છે, અને તેથી વિચારોની દ્રષ્ટિએ જૈનદર્શન અનેકાંતને સ્વીકારે છે, અને આત્માના અભ્યુદયની પિપાસા સમજનાર સુસુક્ષ્મ ઇવે માત્ર પાપ અને પુણ્ય સમજવું પૂર્ણ નથી. જે સમજવાની વાત છે તે પૂ. મહારાજસાહેબના શબ્દોમાં કહીએ તો એ છે કે “પાપ જો બંધન છે, અને પાપ જો વિકાસોત્સુખ ઉત્ક્રાંતિને અવરોધક છે તો પુણ્ય પણ આધ્યાત્મિક અભ્યુદયમા માત્ર બાધક તત્વની જ ગરજ સારે છે. બંધનની કથાનો જો વિચાર કરીએ તો બંને એક જ કક્ષામાં અવસ્થિત થાય છે. હા, પુણ્ય ઇવનમાં અનુકૂળ સાધનસામગ્રીમાં અર્પવામા અવશ્યક સહાયક હોય છે. પરંતુ અનુકૂળ સાધન સામગ્રી વિકાસોત્સુખ આત્માને સદા અનુલૌભ અને ઉપકારક હોય તેવો એકાંત નિયમ નથી. આ વિધાનની યથાર્થતા શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રતા ઇવન ઉપરથી પણ દર્શિત થાય છે. કારણ કે તેમની પાસે અનેક સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી શક્તિ હતી, અનુકૂળ સાધનો હતા અને છતાંય તે શક્તિ અને સાધનોથી દૂર રહી, તેમણે આત્માના અભ્યુદયનો સાચો રાહ પકડ્યો હતો અને તેનું દર્શન કરાવી અનેક ઇચ્છાના કથ્યાણુમાં સહાયક બન્યા હતા.

માનવ સ્વભાવ નિર્જનંદમાં પ્રવૃત્ત રહે છે એ નિર્જનંદ કયા પ્રકારનો હોઈ શકે ? આ નિર્જનંદ આત્મહંતા પણ હોઈ શકે અને આત્મજ્ઞાતા પણ હોઈ શકે. ખરેખર તો સુસુક્ષ્મને જ્ઞાન થાય તો માનવ જે જૈનશીલ સુખની પ્રાપ્તિ કરી પરમ આનંદ અને સ્તૌષ અનુભવે છે તે તેના માટે નરકની બારી બની જાય. ખરે આનંદ તો કેઈ અન્ય પણ અદ્ભુત છે અને સાચો આનંદ તો તે જ છે જેના દ્વારા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય અને જે આત્મજ્ઞાન સુક્રિતને માર્ગે દોરે. ‘હું કોણ છું ?’ ‘હું’ ક્યાંથી થયો ?’ અને ‘શું મારું’ સ્વરુપ છે ?’-એ પ્રશ્નોનો જવાબ જેને યથાર્થ રીતે પ્રાપ્ત થાય, જે સુસુક્ષ્મ તેના યથાર્થ જવાબ પ્રાપ્ત કરવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહે તે સાચા સુખનો અધિકારી બને છે. આ કારણે જેનો છેદો જોઈ શકાતો નથી તેવા સસુદ્ર જેવા અનંત સંસારમાથી તરી જવા માટે જે માનવ દેહ પ્રાપ્ત થયો છે તેનો જેટલો બને તેટલો વિશેષ સહુપયોગ કરવા માટેની શીખ પરમ પાવનકારી છે.

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની માનવશક્તિ પરત્વે વિચાર કરીએ ત્યારે માનવ અને પશુઓ વચ્ચેનો ભેદ વિશેષ સમજ શકાય છે. અને તેથી જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા-સ્વાધ્યાય-માનવને માટે પરમ આવશ્યક છે. પૂ. મહારાજ સાહેબે કહ્યું છે તેમ ‘આજ સુધી જે પણ જાણવામાં આવ્યું તે માણસના જગતે જ જાણ્યું છે. ભવિષ્યમા જે પણ જાણવામાં આવશે તે પણ માણસ જ જાણશે. એટલે માણસ પોતાને જ જાણી લે તો પણ જાણી શકાયું છે અને જાણી શકાય છે તે બધું જાણી લેવાય છે. એટલે ભગવાને કહ્યું છે કે જે એકને જાણી લે છે તે બધાને જાણી લે છે.’ આ એક જાણવાનું છે તે શું છે ? આત્મજ્ઞાન મેળવવું ને શું છે ? આત્મજ્ઞાન મેળવવા સ્વાધ્યાય કેવી રીતે મદદકર્તા થઈ શકે ? સ્વાધ્યાયનો સાચો અર્થ

શું ? તેને જવાબ પશુ 'પૂ. મહારાજ સાહેબની બહુશ્રુત વાણીમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તે એ છે કે 'અનાદિકાળથી જગતના જીવે અજ્ઞાનને આધીન થઇને અધકારમાં ભટકી રહ્યાં છે. અહિંયાં તો આંધળાઓ આંધળાનું નેતૃત્વ કરી રહ્યાં છે એટલે પ્રકાશને ક્યાંય અવકાશ હોખાતો નથી. અજ્ઞાન એ મોટી પીડા છે' આવા અજ્ઞાનમાં સળડતા, અધકારમાંથી અધકારમાં પડતા જીવોના કલ્યાણ માટે આ લોકમાં કોણ દિવ્ય પ્રકાશ કરશે ?' અન્ય કોઇ નહિ પરંતુ સ્વાધ્યાય; અને તે સ્વાધ્યાય જ આત્મોન્નતિનો એક માર્ગ છે, નિર્જરા થવા માટેની આવશ્યક કેડી છે, પરમ સુખ પ્રાપ્ત કરવાની એક માત્ર ચાવી છે. આ બાબતની પિછાન જેટલી વહેલી સુસુક્ષ્મ જીવોને મળે તેટલી વહેલી તેના આત્મકલ્યાણની યાત્રા પશુ શરુ થાય એ નિર્વિવાદ વાત છે. આખરે તો તમામ સુસુક્ષ્મ જીવો આ મહાન પરમ પાવનકારી, આત્મોન્નતિના પથે દોરનારી યાત્રાના ધાત્રીઓ છે. સ સારની મોહિની અને માયામાં આ યાત્રાનો સાચો પંથ વીસરાઈ ગયો છે, અને મૂળ માર્ગ પ્રાપ્ત કરવા, સ્વાધ્યાય સર્વોત્તમ ઉપાય છે એટલું જ માત્ર સમજવાનું બાકી રહે છે.

'ઉપાદાન નિમિત્ત મીમાંસા' 'ઉપાદાન નિમિત્ત સમીક્ષા' 'નિમિત્તની શાસ્ત્રીય મહત્તા'—આ ખંડોમાં ઉપાદાન અને નિમિત્ત, જીવન વ્યવહારમાં પ્રતિપળ પ્રાપ્ત થતાં સંયોગોને, સુક્ષ્મ અને શાસ્ત્રીય રીતે સમજવા માટેની અદ્ભુત સામગ્રી છે. તેવીજ રીતે 'નિશ્ચય વ્યવહાર' અને 'વ્યવહાર અને નિશ્ચય સમીક્ષા' આ બંને ખંડોમાં શાસ્ત્રોમાં નિરુપણ થયેલી અન્ય બાબતોની સામાન્ય સુસુક્ષ્મ જીવ સમજ શકે તેવી ચર્ચા છે. આ ચર્ચા તો માત્ર સ્વાધ્યાય યોગ્ય છે. તેના ઉપરનું અન્ય કાંઈ પણ લખાણ અપૂર્ણ રહે તેવી તથા ગહન અને સહેલાઈથી પથ્ય ન બને તેવું શાસ્ત્રનું જ્ઞાન છે. અને તેથી જ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે જેમ કહ્યું છે તેમ, આ બધી વાતો 'અનુભવગોચર' સમાન હોઈ, તેમ 'અન્ય વાણી તો શું કહે ?' અભ્યાસીને તેમાં શાસ્ત્રનું સુક્ષ્મ દર્શન, આત્મા ઊર્ધ્વગમન અને કર્મના બંધનો તોડી તેને ત્યજવાની પીપાસા સેવતા સુસુક્ષ્મ જીવોને સહાયક એવા વચનામૃતો, આ બધા ખંડોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ભારતીય ધર્મ મીમાંસાનું એ લક્ષણ છે કે કર્મની સાપેક્ષ અને કર્મની નિરપેક્ષ અવસ્થા બધા ધર્મોએ સ્વીકારી છે છતાંય કર્મ બંધનોથી ચક્રવૃત્ત જીવ, નિરપેક્ષ પરિસ્થિતિને હંમેશાં દૂર દૂર દેડે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કેવી હૃદયગમ રીતે અમૂલ્ય તત્ત્વનો વિચાર કર્યો છે અને જીવિને સ્પર્શી, સોંસરવો ઊતરી જાય તેમ કહ્યું છે કે—

'હું કોણ છું, ક્યાંથી થયો ? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું;
કેના સંબંધે વળગણા છે ? રાખું કે એ પરહુ ?'

વળગણા—શા માટે, કેના સંબંધે, મારે રાખવા જોઈએ ? આ વાતનો વિચારજ સુસુક્ષ્મ માટે સ્વાભાવિક છે. અને તેથી સર્વ કર્મોમાંથી મુક્ત થવાનો તેના પ્રયત્ન પશુ સ્વાભાવિક છે. આ સમજવા માટે કર્મવાદના બંને ખંડો અત્યંત સહાયક છે. આત્માના અસ્તિત્વ ઉપર અને

કર્મવાદના સૂત્રો ઉપર રચાયેલ જૈનશાસનના સુસુક્ષ્મ જીવ માટે લૌકિક દૃષ્ટિએ એક સનાતન પ્રશ્ન એ રહે છે કે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ હશે કે કેમ ? ઇશ્વર, જગન્નિયંતા તરીકે સૃષ્ટિના અણુ અને પરમાણુ, માનવ અને પશુ જીવન, સ્વર્ગ અને નર્ક, આ બધાનું ખરેખર નિયંત્રક નિયંત્રણ કરતા હશે કે શું ? મહાભારતમાં પણ, પ્રાણી કર્મોથી બંધાયેલ છે તેમ કહેવામાં આવ્યું હોય, તો ઇશ્વરનું સાચું સ્થાન શું ? આ તો મોટી અને ગહન ફીલસુફી છે, અને અનેક પંડિતોએ, આચાર્યોએ અને ઋષિમુનિઓએ આ ગહનતા સરળ કરવા કોશિશ કરી છે. સાચો જૈન તો એમ જ માનશે કે ઇશ્વરનાં અસ્તિત્વ કરતાં આત્માના અસ્તિત્વનું સાતત્ય છે અને આત્મા એ જ પરમાત્મા છે. કર્મના બંધનોથી બધું નિયંત્રણ થાય છે, અને શુભ અશુભ કર્મોનું ફળ એ અતિ સ્વાભાવિક છે. ‘અનેકાન્ત સમીક્ષા’ અને ‘કર્મ સાધના’ પણ અતિ વિદ્વાંસરૂપી ખંડ છે, અને સુક્તિ ઝંખતાં સુસુક્ષ્મોને પોતાની સાધના સહાયક અને તેવી તેમાં જ્ઞાનગંગા ભરી છે. તમોણુ પણ માનવ સહજ છે. પૂ. મહારાજ સાહેબે કહ્યું છે તેમ તેની મુખ્ય નિશાની નિષ્ક્રિયતા છે, પ્રમાદ છે. પ્રમાદ, આળસ, ભ્રમ, કાયથી ગભરાઈ જવું, એ તમોણુના સ્પષ્ટ ચિહ્નો છે. અને પ્રમાદ-આળસને જ્ઞાનીઓએ મનુષ્યમાં રહેલો મોટામાં મોટો દુરમન માન્યો છે. જ્ઞાની પુરુષો આળસને હંમેશાં દૂર રાખવા બોધ આપે છે. મનની બહત અવસ્થા રાખવી હોય તો પ્રમાદ-આળસ-ભ્રમને જીતી લેવી એ પ્રથમ જરૂરિયાત છે. સતત બહત રહેતો, સાવધાન રહેતો, અને પ્રત્યેક ક્ષણ પોતાનું સાચું સ્વરૂપ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખતો સુસુક્ષ્મ જીવ, સિદ્ધ દશાને અવશ્ય પામે છે. જ્યાં સાધનાની પરાકાષ્ટા હોય, પ્રથમ પુરુષાર્થનો ભગીરથ પ્રયાસ હોય તો સિદ્ધિ સામે આવી આવી રહે છે. એ સિદ્ધાન્તોના જીવનનો પ્રસાદ છે, અને તેથી જ તમોણુના ત્યાગમાં સિદ્ધિનું સોપાન છે. છેવટનાં ખંડોમાં, ધનતેરસથી શરૂ કરી, ભાઇબીજના તહેવારોને સ્પર્શતા લૌકિક ખ્યાલોનો ઉલ્લેખ કરી, આ બધા ખંડોમાં આખરે જે જ્ઞાતા છે, જે દષ્ટા છે, તેનું જ સર્વથી વિશેષ પ્રભુત્વ છે તેનું પૂ. મહારાજ સાહેબે સુંદર દર્શન કરાવ્યું છે. અંતમાં, ભક્તિની ભવ્યતાનો વિસ્ફોટ કરી, ભક્તિ એ સાવજીમ સાધન છે, અમોઘ પ્રહાર છે અને ભક્તિ દ્વારા આત્મોન્નતિ વિશેષ સરળ અને છે, એવી અમૃતવાણી છેલ્લા ખંડમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ જીવો સિદ્ધ થઈ શકે છે. માત્ર જીવને આ વાત સમજવાની જરૂર છે. આવું રૂઢું સત્ય સમજ્યા પછી તેને જરૂર રહે છે જીનદશાની, એટલે કે જૈનધર્મના પ્રમોદેલ આચરણની, અને સાથે સાથે સદ્ગુણ આજ્ઞાની. આ અતિ મૂલ્યવાન અંશમાં સદ્ગુણ આજ્ઞા તો સુસુક્ષ્મ જીવો માટે પડી જ છે અને સુક્ષ્મતા માર્ગ માટે પ્રત્યક્ષ સદ્ગુણ સમાગમ આવશ્યક મનાયો છે. પરંતુ જ્યારે સદ્ગુણ પ્રત્યક્ષ ન હોય ત્યારે તેમણે બોધેલા વચનોનું અવગાહન પણ એટલું જ પુણ્યકારી અને પાવનકારી બને છે. આવું પાવનકારી આ પ્રકાશન પણ બનશે, કારણ કે તે દ્વારા પૂ. મહારાજ સાહેબે બોધેલા અનેક વચનોનો અવગાહન અતિ સરળ રીતે થઈ શકશે. જ્ઞાની, અજ્ઞાની સૌ પુરુષ સૌ કોઈને માટે આ અંશની વાણી આત્મોન્નતિને માર્ગે વાળી શકે તેમ છે. તેથી પ. પૂ. મહારાજ સાહેબનું, વિશાળ જૈન સમાજ ઉપરનું અતિગહનું

શ્રદ્ધા નિત્ય રહેશે. જે મુમુક્ષુ જીવ આ અમૃતવાણીનું પાન કરશે, અને તે દ્વારા પોતાના આત્માના વિકાસની કૃત્ય આગળ વધારશે તે જ હંમેશાં પૂ. મહારાજ સાહેબને અતિશક્તિભાવપૂર્વક વંદન કરશે. આવો પ્રચંડ પુરુષાર્થ માગતી માનસીક પરિસ્થિતિ, આ જીવને ક્યારે પ્રાપ્ત થશે તે તો ત્રિલોકીનાથ પોતાના જ્ઞાનમાં જોઈ રહ્યા હશે પરંતુ સંસારની ભવચટવીમાંથી મુક્તિ માગવાની પ્રબળ ઇચ્છા મનમાં વસે એ પણ પરમ સૌભાગ્ય છે. એવું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં પૂ. મહારાજ સાહેબે જે આ અમૂલ્ય તક આપી છે તે માટે તેમને ભાવપૂર્વક કોટી કોટી વંદન કરી, જેન સમાજને અને તમામ જ્ઞાની જીવોને આ લખાણની ક્ષુદ્રતા માટે ક્ષમા કરવા વિનંત્રી ભાવે વિનંતી કરી પૂ. મહારાજ સાહેબ ગિરીશ સુનિજના ચરણ કમળમાં આ લખાણ અર્પણ કરી, કૃતજ્ઞતા અનુભવું છું.

વિ. સં. ૨૦૩૩ માગસર શુદ્ધ ૧૦

દીક્ષા રજત જયંતી

કુલપતિ નિવાસ, રાજકોટ.

હરસુખભાઈ સાંકેજયંદ સંઘવી

(કુલપતિ, સૌરાષ્ટ્ર મુનિવસિંટી)

એ બોલ કહું ?

આ યુસ્તકના પ્રકરણોને વાંચી જવાનો સફલાગ્રે મને મોકો મળી ગયો. પ્રત્યેક પ્રકરણના શબ્દે શબ્દને સ્પર્શવાની સને તક મળી ગઈ અને એ સ્પર્શના જ મને એમાંથી નીતરતા અમૃતતત્ત્વનું ભાન અને પાન કરાવવા નિમિત્ત બની ગઈ! પૂજ્યશ્રીના વાણીમધુના કૂંટરા જેમ જેમ હું પીતી ગઈ તેમ તેમ મારી જિજ્ઞાસા અણુછીપી આતુરતા શી વૃદ્ધિગત થતી ગઈ !

ચિંતનની કો' સુમધુર પથે આગમના અતિ ગૂઢ રહસ્યો પણ અંતરની અણુપ્રીછી સમજણને ઢંઢોળી, જ્ઞાનનો આહુલાદ જગવી બંધ અને એ આહુલાદને ઝીલતાં આવડે, માણતાં આવડે તો જેમ જીવન, એ જ્ઞાન સંજીવનીના અમૃતતત્ત્વથી અભિસિંચિત બની નવજીવન પામી બંધ, તેમ બા. પ્ર. પૂ. સુનિવર્થ શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મહારાજનો ‘ગિરિગર્જના’ અથવા વાંચતાં મને અનુભવ થયો. અગમની અણુભેદી વ્યાપ્તિ મહી, ચિંતનની કો' ચિંતનગારી ચેતવી, પૂજ્યશ્રીએ એમાં પ્રકાશના પૂજ્ય રેલાવ્યા છે, અજવાળાનાં એજસ પાથર્યાં છે, જ્ઞાનના દીપક પ્રગટાવ્યા છે.

હરકોઈ વાંચકના દિલમાં નૂતન જિજ્ઞાસા જગાડવાનું આ અંશમાં સામર્થ્ય ભર્યું છે. આ સામર્થ્યને પરિપોષતાં, પરિતોષતાં તેનાં પાનાંઓ “મંગલની મહાનતા”ના મંગલકારી સોપાન પરથી પ્રથમ કદમ ભીડાવી, જીવન પ્રગટિતના રહસ્યનું દર્શન કરાવતાં કરાવતાં આગળ વધે છે અને જીવન માંગદ્યની સિદ્ધિના સાધનરૂપ “લક્ષિતની ભવ્યતા”ના અંતિમ સોપાને આવીને ભીડાં રહે છે. એ જ્ઞાનસરના પૃષ્ઠોમાંથી એવી તો મધુર, મનોરંજક, આરોગ્યપ્રદ સીદ્ધાંત ગરે છે કે સૌ કોઈ તેનું પાન કરવાને આતુર બની રહે !

પોતાના વિચારોના ફલકને ૧૧૦ પ્રકરણોમાં આવરી લઈ પૂજ્યશ્રીએ આ “ગિરિગર્જના” અંશને જે વિસ્તૃતતા આપી છે, તે વિસ્તૃતતાને ચિંતનની ભૂમિકા પર સ્થિર કરી તેનાં વ્યાપને જે ગહરાઈ આપી છે તે તેમનાં અનુભવ, જ્ઞાન અને કૌશલ્યના સાક્ષીરૂપ બની રહે છે. “ગિરિગર્જના”નું પ્રત્યેક પ્રકરણ આપણી અકિંચન વિચારધારાને શક્તિવંત કરવાની તાકાત ધરાવે છે. સ્યાદવાદ સિદ્ધાંત, નય પ્રમાણ અને સંપત્તિભંગી, કર્મની પ્રકૃતિઓ અને શુદ્ધસ્થાનક શ્રેણી જેવા ગૂઢ વિષયોને પણ બા. પ્ર. પૂ. શ્રી. ગિરીશચંદ્રજી મહારાજે એટલા તો સરળ, સુંદર અને સસભર બનાવી આપણી સમક્ષ મૂક્યા છે કે એમાં સમાયેલા તત્ત્વ, વિચાર અને સંદેશને હર કોઈ સરળતાથી સમજી શકે અને હર કોઈને તે ગમ્યા વગર રહે નહિ. તેમાંથી કંઈક મેળવીને જ તે બહાર નીકળે !

નર્વધર્મ સમન્વયના ભાવગી ભરેલો આ અંશ નૂતન માર્ગદર્શન, નવલી પ્રેરણા અને ચેતનવંતી પ્રસાદીથી સભર છે. તેનું પ્રત્યેક પ્રકરણ કોઈ ને કોઈ સુંદર દૃષ્ટાંતથી આવૃત્ત છે. એ દૃષ્ટાંતો એટલાં વ્યવહારિક, માર્મિક અને પારદર્શી છે કે વસ્તુના મર્મને સમજવામાં તે સહાયક બને છે, પારમાર્થિક બને છે. પૂજ્યશ્રીને અન્ય ધર્મોનો પણ જિંદા અભ્યાસ છે તેની છાપ આ દૃષ્ટાંતો અકિત કરી બંધ છે.

ભલો જનો જેમને ‘મધુરવ્યાખ્યાનો’ના મધુર પદથી બિરદાવે છે એવા બા. પ્ર. પૂ. શ્રી. ગિરીશચંદ્રજી મહારાજની વ્યાખ્યાન શૈલી તેમના સાધુજીવનના પ્રારભ કાળથી જ ઇષ્ટ અને

મિષ્ટ રહી છે; શ્રોતાજનોને શુ' આપવું, કેટલું આપવું, કેમ આપવું, તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ તેમને છે, તેથી જ તેમની શૈલી છેવટ સુધી રાચક બની રહે છે. સાચું કહીએ તો આ 'ગિરિ ગર્જના' અથવા માત્ર શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણના સંશયોતું શ્રી ગૌતમ સ્વામી દ્વારા સમાધાન જ નથી પરંતુ બા. ધ. પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્ર મહારાજે પૂરા મનોવૈજ્ઞાનિક રહી, આપણાં સૌનાં અંતરમાં પ્રતિપાળ જે સંશયો રમી રહ્યા છે તેનું ગૌતમ-સ્વરૂપ બની સમાધાન કરેલ છે, તેનો તે દર્શક છે.

‘આ ‘ગિરિ ગર્જના’ અંથમાં શું નથી ? કેને માટે નથી ? જેને જે બોધ્યો તેને તેમાંથી તે મળી બાક છે. પૂજ્યશ્રીના વિચારોની વિશાળતા, દૃષ્ટાંતોની અર્થસૂચકતા અને વાણીની મધુરતાના ત્રિવેણી સંગમથી તે પરમતીર્થ સમો બન્યો છે. ચિંતનની ચિનગારી લઇને આપણામા પ્રવર્તમાન અજ્ઞાનતા, અણસમજ, અધશ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધામાં તેમણે સમજણની એવી તો સુરંગ ચાંપી છે કે એ અજ્ઞાનતા, અણસમજ, અધશ્રદ્ધા અને અશ્રદ્ધાના પાપાણુ લેહીને તેમણે આપણે માટે જ્ઞાનના દ્વારો ખોલી નાખ્યાં છે. વાહ સુનિરાજ ! આપનાં સંતજીવનના સહજ કર્તવ્યને આમ બતાવીને આપે ‘ગિરિ ગર્જના’ના ‘લેદા પાપાણુ ખોલ્યાં દ્વાર’ના શિર્ષકની સાચકતા પણ ઠીક સિદ્ધ કરી દીધી !

પથ્થરમાંથી મૂર્તિને કંડારવાની જેમ શિલ્પી અદ્ભુત ક્ષમતા ધરાવે છે તેમ માનવ જીવનનાં ચોંધા મૂલ્યોને પ્રતિષ્ઠિત કરવાનું બા. ધ. પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મહારાજ કૌશલ્ય ધરાવે છે. માનવ જીવનને ઘાટ આપનારા તેઓ કૃશળ શિલ્પી છે. તેમના વ્યક્તિત્વમાંથી વિલસતી અપ્રતિમ પ્રતિભા, તેમના સ્નેહમાંથી નીતરતી અદ્વિતિય આત્મીયતા અને તેમના જ્ઞાનમાંથી નિર્ઝરતો અદ્ભુત વૈભવ તેમની આત્મિક સંપત્તિના સહજ પાસાંઓ છે.

સૌરાષ્ટ્રના ગોમટા જેવા એક નાનકડા ગામડામાં જન્મ ધરી, ભારત ભૂમિના આસામ, બાંગ્લા, બિહાર, એરિસસા, ઉત્તર ભારત, મધ્ય પ્રદેશ, ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર-વિશાળ ફેલક પર વિચરી તેમણે જૈનધર્મના મહા સંદેશને ફેલાવ્યો છે. તેમના સંદેશમાં સર્વત્ર કેમળતા છે, અજ્ઞાન અધકારમાં અટવાતા જીવો માટેની કરુણા છે પરંતુ તેની સાથે સાથે ચેતવણીની ગર્જના છે : ‘એતો, મનુષ્યભવનું મૂલ્ય નહિ સમજે તો જીવન નિર્થક જશે અને તમારી પૂંજી ખોવાઇ જશે બંધુઓ ! સંસારની બધી વસ્તુઓ અદ્ભુત જીવન અને અનેરા સૌંદર્યથી સભર છે. માત્ર આપણાં અહંકારને લઈ ને તે સૌંદર્ય અને મીઠાશ આપણે જીવનમાં ન જોઈ શકતાં હોઈએ કે ન અનુભવી શકતાં હોઈએ, તો તે આપણી વિકૃતિ અને અહંકારને જ આભારી છે. એકવાર આપણામાંથી અહંકારનો વિકાર ખસી જતાં જગતને જોવાની આપણી આખી દૃષ્ટિ જ બદલાઈ જશે. જ્યાં દૃષ્ટિ નાખીશું ત્યાં દિવ્ય જીવનનાં અદ્ભુત દર્શન થશે. અહંકાર મટી જતાં આપણું અસ્તિત્વ માધુર્યથી ભરેલું અને અનુપમ દિવ્યતાવાળું દેખાશે...’

ખરેખર, ‘ગિરિ ગર્જના’ અંથ આપણા અજ્ઞાનતાના દ્વારોને ખોલી નાખવા સ્પર્થ બન્યો છે. દરેક વાચકના, શ્રદ્ધાળુના, ભકતના હૃદયમાં તે મગલ પ્રતિના પ્રયાણની નવી ભાવના, નવી ઝંખના, નવી શ્રદ્ધા પ્રગટાવે છે. પોતાના મનન ચિંતન અને અનુભવજ્ઞાનના ટાંકણાં વડે આપણામા ધર કરી બેઠેલા અજ્ઞાનતાના મહાપાપાણુને પૂજ્યશ્રીએ લેહી, આપણે માટે જ્ઞાનના દ્વાર ખોલી નાખ્યા છે. ચાલો, એ જ્ઞાનનાં ભિંદુલેખાં દ્વારમાંથી આપણે અંદર પ્રવેશ કરીએ અને જીવનનાં મહામૂલા તરવાને પરિપુષ્ટ કરનારા જે દિવ્ય ખજાનો તેમા પડ્યો છે તેને લૂંટીએ- સંવત ૨૦૩૩ માગશ્વર શુદ્ધ ૧૦

સંતોક પી. ખેંગાલી

દીક્ષા રજત-જયંતી

અંચાલિકા-અંધ મહિલા વિદ્યાસગૃહ-રાજકોટ

અર્પણ

ગોંડલ ગચ્છાધિપતિ, એકાવતારી, નિદ્રાવિજેતા.
પ્રાતઃસ્મરણીય આદ્ય આચાર્યદેવ.

બા. પ્ર. પૂજ્ય શ્રી ૧૦૦૮ હુંગરસિંહજી મહારાજ સાહેબના
શિષ્યરત્ન દ્વિતીય પટ્ટધર બા. પ્ર. પૂ. આ. શ્રી ભીમજી સ્વામીના
શિષ્યરત્ન તૃતીય પટ્ટધર બા. પ્ર. પૂ. આ. શ્રી નેણુશી સ્વામીના
શિષ્યરત્ન પંચમ પટ્ટધર બા. પ્ર. પૂ. આ. શ્રી દેવજી સ્વામીના
શિષ્ય રત્નો

પરમ યશસ્વી બા. પ્ર. પૂ. શ્રી જયચંદ્રજી મહારાજ
અને

પરમ તપસ્વી બા. પ્ર. પૂ. શ્રી માણુકચંદ્રજી મહારાજ
બંધુ-યુગલ ગુરુદેવોના શિષ્ય રત્ન

શાસન ઉદ્યોત્તક, ધર્મકૈશરી, જ્ઞાન પ્રચારક, રત્નત્રય-આરાધક,
શાંત, હાંત, સંયમ અને તપના તેજથી દેહીપ્રમાન,
પ્રખર તત્ત્વજ્ઞાની, મહા પ્રભાવશાળી, યુગપુરુષ,
પ્રાતઃસ્મરણીય “સૌરાષ્ટ્ર કૈસરી” બા. પ્ર. પૂ. શ્રી

પ્રાણુલાલજી મહારાજ સાહેબના

ચ ર ભુ ક મ લ માં,

આ ગ્રંથ સ્વ-પર કલ્યાણની તથા ચતુર્વિધ સંઘના જ્ઞાન વિકાસની અંતઃભાવનાથી અર્પિત,

+ પ્રાણુ-ગુરુ-પદરજ,
પરમ દાર્શનિક, પંકિત મુનિ બા. પ્ર.
શ્રી જયંતિલાલજી મહારાજના શિષ્ય

ગિરીશ મુનિ

“ગરિગર્જના” ના સહયોગી અને સીજન્યરીલ લબ્યાત્માઓની શુભ નામાવલી

શ્રી મનસુખલાલ છગનલાલ દેસાઈ	ઘાટકોપર
સ્વ. શ્રી નરસેરામ દેવચંદ દેસાઈ (બજસરાવાળા)	”
શ્રી નાથાલાલ માણેકચંદ રૂપાણી	”
શ્રી ભોગીલાલ મોહનલાલ ટીંબડીયા	”
સ્વ. શ્રી અમૃતલાલ જગજીવન મડીયા	”
શ્રી પ્રાણજીવનદાસ જુઠાભાઈ શાહ	વિલેપાર્લા
શ્રી હેમચંદ કરશનજી દોશી	”
શ્રી શીવલાલ વસનજી લાડીયા	”
શ્રી મણીલાલ સુંદરજી દોશી	”
શ્રી લાઈલાલ રણછોડભાઈ શાહ	”
શ્રી યનેચંદ વી. દોશી	”
ગં. સ્વ. શ્રી સમરતમેન કેશવલાલ શેઠ	”
શ્રી પ્રાણલાલ છગનલાલ ગોડા	આટુંગા
શ્રી બાબુલાલ રાઘવજી દોશી	”
શ્રી દલીપચંદ કરશનજી કામદાર પરિવાર	”
શ્રી ધીરજલાલ કાનજી વેલાણી	”
સ્વ. શ્રી મજકુંવરમેન પરશોતમ ઘાટલીયા	”
શ્રી હસમુખરાય મહેતા હા. મુલજી મહેતા એન્ડ સન્સ.	”
અ. સો. જયોતિમેન પ્રવિણચંદ્ર વેલાણી	સુઠુંડ
ગં. સ્વ. તપસ્વી શ્રી વૃજકુંવરમેન નરસેરામ ગાંધી	”
શ્રી ગોાવંદજી નાગજી લાડીયા	મલાડ
શ્રી ધીરજલાલ વચ્છરાજ હેમાણી	ચાંતાકુંઝ
ગં. સ્વ. શ્રી શીવકુંવરમેન કેશવલાલ બખાઈ (ધોરાજવાલા)	કાંઠીવલી
શ્રી રવીચંદ સુખલાલ શાહ પરિવાર	દાદર
શ્રી વીરચંદ મીઠાલાલ મહેતા	વાલકેશ્વર
શ્રી વાડીલાલ કપુરચંદ દલાલ પરિવાર	સાથન
શ્રી અમૃતલાલ પોપટલાલ ઉદાણી	સુંખઈ
શ્રી ચુનીલાલ મુળજીભાઈ મોટાણી	”
શ્રી તલકચંદ પાનાચંદ તેલણી	”
સ્વ. શ્રી જસોદામેન જયંદ દોશી	”
ગં. સ્વ. શ્રી લાલુમેન છોટાલાલ શેઠ (વેકરીવાળા)	”
ગં. સ્વ. શ્રી કસુંબામેન કેશવલાલ શેઠ તથા શ્રી હીરાલકમી શેઠ	”
અ. સો. આચીતામેન કે. શેઠ તથા શ્રી ઉદયકુમાર કે. શેઠ	”
શ્રી રતીલાલ ડી. વેલાણી	કલકત્તા
ગં. સ્વ. શ્રી લાલકુંવરમેન વનમાળી ટીંબડીયા પરિવાર	મેંગલોર
ગં. સ્વ. શ્રી દિવાળીમેન લદમીચંદ મંઘરાજજી	રાજકોટ
સ્વ. શ્રી મણીલાલ જ્ઞેસંગભાઈ પુનાત્તર પરિવાર	રાજકોટ
શ્રી મનસુખલાલ મણીલાલ શેઠ	ગોંડલ
શ્રી ભીખચંદ રવજીભાઈ ગોડા	”
શ્રી પરશોતમ મોતીચંદ દોશી	જેતપુર

પૂજ્ય જય-માણિક-પ્રાણુગુરુ ગુણુ પ્રશસ્તિ

ગુણાબ્દકમ્

શ્રી જિનશાસનોદ્ધારક આચાર્ય પ્રવર શ્રી શ્રી શ્રી ૧૦૦૮ શ્રી શ્રી પૂજ્ય શ્રી હુંગરસિંહજી મહારાજ સાહેબના ગોડલ સંપ્રદાયાનુયાયી જિનશાસન પ્રભાવક સૌરાષ્ટ્ર ડેસરી ચારિત્ર ચૂડામણિ બા. પ્ર. પૂજ્ય શ્રી જય-માણિક-પ્રાણુ ગુરુદેવશ્રીનું ગુણાબ્દકમ્.

જેમનો વાણી ઉપર મહાન કાણુ હતો, સેવામાં અદ્વિતીય નિષ્ઠાવંત, આત્મધર્મમાં રુચિવાળા અને જેમણે માસખમણુ આદિ-પુષ્કળ પ્રમાણમાં તપશ્ચર્યાઓ કરી હતી એવા મહાન તપસ્વી પૂજ્ય યુનિસજ શ્રી જયચંદ્રજી સ્વામી સદા વંદનીય છે.

તે કાળમાં જેઓ જૈનધર્મના પ્રથમ પંકિતના ઉપદેશક, પ્રવચન-કલામાં કુશળ, મધુરભાષી, સ્વપરના કલ્યાણને સાધનાર, સ્વાદ્વાદ શૈલીથી પદાર્થોનું વિવેચન કરવામાં બહુ નિષ્ણાત અને વિદ્વાન હતા તે આત્માર્થી, તપસ્વી પૂજ્ય શ્રી માણિકચંદ્રજી સ્વામી નિત્ય વંદનીય છે.

આચાર્ય પ્રવર પૂજ્ય શ્રી હુંગરસિંહજી મહારાજ સાહેબના સમુન્નત ગમ્મમાં દેહીખ્યમાન (તેજથી ઝળહળતા) સૂર્યના સમાન રતનત્રય (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર)ના પરમ આરાધક, ચારિત્ર ચૂડામણિ જયચંદ્રજી મહારાજ સાહેબના ગુરુભાઈ શ્રી તપસ્વી ચારિત્ર ચૂડામણિ માણિકચંદ્રજી મહારાજ સાહેબના શિષ્ય સંયમ અને તપના તેજથી દેહીખ્યમાન ગુણોના સાગર શ્રી પ્રાણુલાલજી મહારાજ સાહેબ ગુરુદેવને હું ભક્તિપૂર્વક વંદના કરું છું. ॥ ૧ ॥

સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની સુવાસથી જેનું ચિત્ત સુવાસિત અને પવિત્ર બનેલ છે. જે સર્વજ્ઞોપદિષ્ટ ધર્મનો ઉપદેશ દેવામાં કુશળ છે, સુકિત માર્ગરૂપ વરદાન દેનાર યુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ “સૌરાષ્ટ્ર ડેસરી” પદના ધારક, મહાજ્ઞાની ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણુલાલજી મહારાજ સાહેબને હું ભક્તિપૂર્વક વંદના કરું છું. ॥ ૨ ॥

નિર્મલ જ્ઞાનના પુંજ, પરમ વિશુદ્ધ, મિથ્યાત્વરૂપી નિમિટ્ઠ (ગાઠ) અંધકારનો નાશ કરવામાં સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપી કિરણોથી ઝળહળતા સૂર્યના સમાન એવા ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણુલાલજી મહારાજ સાહેબને હું ભક્તિપૂર્વક વંદના કરું છું. ॥ ૩ ॥

બાહ્યકાળ (બચપણ)માં પણ જ્ઞાનપૂર્વક આપની સંયમ રુચિ-આપના અટલ (દઢ) ઉચ્ચ પુરુષાર્થ અને પૂર્વ સંચિત સંસ્કારોને સૂચિત કરતી હતી અને આજ કારણથી આપના સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ રતનત્રય વિશુદ્ધ રૂપથી પ્રગટ થયેલું હતું એવા ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણુલાલજી મહારાજ સાહેબને ભાવચુકત વંદન કરું છું. ॥ ૪ ॥

હે ગુરુદેવ ! આપ સુક્રિતનો માર્ગ પ્રકટ કરવામાં એક અનોખા પ્રકૃષ્ટ (ઉત્કૃષ્ટ) દ્વીપક છે. કારણ કે દ્રવ્ય દ્વીપકમાં તો વાટ હોય છે, જેથી ધુમાડો પેદા થાય છે. તથા તે દ્વીપક અલ્પ સમય સુધી જ બળે છે. અને દ્રવ્ય અંધકારને જ દૂર કરી શકે છે. પરંતુ ભાવદ્વીપકરૂપ આપ બત્તી (વાટ) અને ધુમાડાથી રહિત છે. હંમેશાં માટે પ્રજ્વલિત રહેનાર છો અને મિથ્યાત્વરૂપ ભાવ અંધકારનો નાશ કરનાર છો. આવા ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજ સાહેબને હું ભાવ પૂર્વક વંદના કરું છું. ॥ ૫ ॥

જેવી રીતે સૂર્યોદય થવાથી કમળો ખીલી ઊઠે છે. અર્થાત્ વિકસિત થઈ જાય છે. તેવી જ રીતે આપનાં દર્શનથી બધા મનુષ્યો પ્રસન્ન થઈ જાય છે. આમાં પશુ એટલી વિશેષતા છે કે, સૂર્યમંડલ તો તાપથી તપેલ હોય છે. જ્યારે આપનું સુખ સૌમ્ય શીતલ અને નિર્વિકાર છે. આવા ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજ સાહેબને હું ભક્તિપૂર્વક વંદના કરું છું. ॥ ૬ ॥

જેનું સુખ હંમેશાં કૃપા અને પ્રસન્નતાપૂર્ણ છે. જેનાં નેત્રોમાંથી બાહ્ય અમૃતની વૃષ્ટિ થઈ રહી છે. જેનું હૃદય મરલ અને શુદ્ધ છે અને જેમની વાણીનો પ્રવાહ તો બાહ્ય અમૃતનો ઝોત (ઝરણું) જ વહી રહ્યો હોય એવો છે, આવા આ ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજ સાહેબને ભક્તિપૂર્વક વંદના કરું છું. ॥ ૭ ॥

“નનુ इति चित्तं मन्ये इत्यर्थे” હું એમ માનું છું કે સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શન આરિત્રરૂપ રતનત્રયની ઉત્કૃષ્ટ આરાધના કરવાથી આપ એકાવતારો બની ગયા હો. એટલું જ નહિ, પરંતુ તીર્થંકર નામ ગોત્ર બાંધવાના વીસ યોલની ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિપૂર્વક આરાધના કરવાથી તીર્થંકર નામ ગોત્ર પણ તમે બાંધ્યું હોય અને તેથી જ આપ ભવ્ય પ્રાણીઓને માટે શરણુભૂત (શરણરૂપ) બની ગયા છો. આવા ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજ સાહેબને હું ભક્તિપૂર્વક વંદના કરું છું. ॥૮॥

મૌર્યા કેસરી પૂજ્ય શ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજ સાહેબના ગુણરૂપી કૂલોને તૃપ્તિ અને તેમની ઉન્નતિવલ્લ ચશટીર્તિથી (સુગંધિત) દોરામાં પરોવી મરુધર સુનિ વીરપુત્ર શ્રી “વેવરચ દ્રઙ્ગએ” સર્વ સુખોને આપનાર ગુણમાળા ગુંથી છે. (બનાવી છે.) આ ગુણમાળાને જે વ્યક્તિ સદા કંઠમાં ધારણ કરે છે. અર્થાત્ આ ગુણાષ્ટકને કંઠસ્થ કરે છે તેને તરત જ શીક્ષતાથી મોક્ષરૂપી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧ ॥

મરુધર સુનિશ્રી વીરપુત્ર વેવરચંદ્રજી મહારાજ સાહેબે પ્રાણસમા ગુરુદેવ શ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજ સાહેબનું આ ગુણાષ્ટક બનાવ્યું છે. આ ગુણાષ્ટકને જે વ્યક્તિ ભાવપૂર્વક વાંચે છે, અથવા બીજાને સંભળાવે છે તે નિશ્ચય શિવ (કલ્યાણ-મોક્ષ)ને પ્રાપ્ત કરી લે છે.

સૌરાષ્ટ્ર ઈસરી બા. પ્ર. પૂજ્ય ગુરુદેવ
શ્રી પ્રાણુલાલજી મહારાજનું સન્નિધત

જીવન ચરિત્ર

“બહુરત્ના વસુધેરા” સમાન સૌરાષ્ટ્રની ભૂમિમાં મહાપુરુષો જન્મતા જ રહ્યા છે, સુગ પુરુષો પાકતા રહ્યા છે. સ્થાનકવાસી જૈન સમાજમાં, ગોંડલ સંપ્રદાયમાં, ધર્મઈસરી તરીકે વિખ્યાત થયેલા એવા પૂજ્ય શ્રી પ્રાણુલાલજી મહારાજ, સંતભૂમિ સૌરાષ્ટ્રને સાંપડેલ નરરત્ન છે. શાસનરક્ષક ધર્મ-પ્રાણુનો જન્મ વિક્રમ સંવત ૧૯૫૪ના આવણ વદ પાંચમના ધન્ય દિને, સાગરકાંઠાની હુંદમાં સમૃદ્ધિ સંપન્ન એવા વેરાવળ નગરમાં થયો હતો. સદ્ગુણની શોભતા વીસા એસવાલ વણિક કુટુંબના, ધર્મશીલ-પુણ્યશીલ, પ્રખ્યાત એવા “મીઠાશાહ” ના વંશજોમાંના એક શ્રેષ્ઠી, શ્રી કેશવલાલભાઈ શાહનું એ ત્રીજું સંતાન હતા. માતા કુંવરબાઈના સૌથી નાના પુત્ર, પ્રાણુસમ ખ્યારા હોઈ તેનું સાથેક નામ “પ્રાણુલાલ” રાખવામાં આવ્યું હતું. ત્યારે કોને કદપતા હશે કે આ પુણ્યાત્મા-પ્રાણુલાલ “શાસન-પ્રાણુ” બની, ગોંડલ સંપ્રદાય માટે, પ્રાતઃ સ્મરણીય તરીકે ગૌરવ અને શોભા પામશે !

ગોંડલ ગમ્ભાધિપતિ, પ્રાતઃસ્મરણીય પૂજ્ય આચાર્યપ્રવર બા. પ્ર. શ્રી ડુંગરસિંહજી સ્વામીના પદાર્પણથી ધર્મક્ષેત્ર તરીકે વિકાસ પામેલ વેરાવળની પુણ્યભૂમિમાં સંતો અને સ્વાધીજીઓનું સતત આવાગમન અખંડ હતું. વિ. સં. ૧૯૫૬ માં પૂજ્યશ્રી જયચંદ્રજી મહારાજનું આતુર્ભાસ વેરાવળ મુકામે થયેલું. માતા કુંવરબાઈ ધર્મશ્રદ્ધા અને શુરભક્તિથી ભરપુર હોઈ પોતાના બાળ “પ્રાણુ” સાથે નિયમિત શુરદર્શને જતાં. એ વખતે હાથ જોડી નમસ્કાર કરતાં શિશુ ‘પ્રાણુ’ શુરદેવના હૃદયને છુંટવા માંડ્યું હતું. આ આતુર્ભાસ દરમિયાન જ, (૧) ભવ્ય માતા (૨) મહાન શુરદેવ અને (૩) સમર્થ બાળનો ત્રિવેણી સંગમ રચાતાં, ધર્મ ભૂમિમાં અંકુર ફૂટ્યો હતો, ત્યારે કોને ખબર હતી કે આ અંકુર વિરાટ વૃક્ષમાં પરિણમી પોતાના શીતળ છાંયડાથી શાસનની ઉદ્યોતના કરશે !

પાંચ વરસની ઉંમરે વેરાવળમાં જ અભ્યાસનો આરંભ કરનાર પ્રાણુલાલે ૧૩ વર્ષની ઉંમરે શાળામાં છ ગુજરાતી અને બે અંગ્રેજી ધોરણ સુધીનો તેમજ જૈનશાળામાં સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, અર્થ સાથે છકાય, નવતત્ત્વ, ગતાગતિ, લઘુદંડક વગેરે ધાર્મિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. પરંતુ એ પછી હૃદયની ભાવનાને પોષણ મળતાં તેમને ધર્મજ્ઞાન પ્રત્યે ખૂબ જ આકર્ષણ થયું. જેમ જીગતો રોપ પોતાના ક્ષેત્રમાં સ્થિર થવા મૂળિયાં ફેલાવે તે રીતે તેમણે શુદ્ધિબળના મૂળ ફેલાવી પોતાના જ્ઞાનવૃક્ષને સમૃદ્ધ બનાવવા માંડ્યું; પરંતુ તેમના જીવનનો આનંદમય શાંતિકાળ પૂર્ણ થયો હતો. પંદર વર્ષની ઉંમરે હેતાળ માતાનો વિયોગ થતાં

પ્રાણલાલના જીવનમાં વજ્રપાત થયો. અંતિમ સમયે માતાએ પોતાના બાળકોને વિદાય સંદેશ આપતાં ધર્મનું ભણવા અને ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખવા જણાવ્યું હતું. પ્રાણુનો આત્મા ચિંતનમાં ગરકાવ થઈ ગયો હતો. દિવસો વીતતા હતા. વિચારમંથનમાં અટવાયેલા પ્રાણુને માતૃવિયોગની કંઈક કળ વળે તે પહેલાં જ વિધાતાએ એક વધુ પ્રહાર કર્યો. શ્રી કેશવજીભાઈ પોતાની સુલક્ષ્ણા અર્ધાંગિનાનો વિરહ ન સહી શક્યા. હજુ તો માતાના વિયોગને છ માસ થયા હતા ત્યાં પ્રેમાળ પિતા પણ પરલોકવાસી થયા. ખસ આ દ્વિધા અસરથી પ્રાણુનો અતરાત્મા જાગી ઊઠ્યો. આ ભાગ્યવંત આત્માની ગૈરાગ્ય પ્રાપ્તિ તો સહજ હતી. આ વખતે જ બા. પ્ર. પૂજ્ય શ્રી જયચંદ્રજી મહારાજનું વિ. સં. ૧૯૬૬નું ચાતુર્માસ વૈરાવળ થયું હતું. ગોચરીએ પધારેલા પૂજ્ય ગુરુદેવને ‘પ્રાણુ’ પોતાના હાથે આહાર વહેંચારાવ્યો. ‘પ્રાણુ’ પ્રત્યે પ્રેમભરી નજરે જોઈ રહેલા ગુરુદેવને તો આજે દ્રવ્યની સાથે ભાવ આહાર પણ મળ્યો હતો. તેમણે આત્માની શાંતિ અને સત્યની શોધ માટે આમંત્રણ આપ્યું. પ્રાણુને તો જોઈતું હતું તે જ આવી મળ્યું, ગુરુચરણમાં પહોંચી તેણે ધાર્મિક અભ્યાસ શરૂ કર્યો. આમ વિયોગનું દુઃખ જૂલાવા લાગ્યું.

પ્રાણુલાલના મોટાભાઈ ભીમજીભાઈ સારો એવો અભ્યાસ કરી પ્રસિદ્ધ વકીલ બનેલ હતા. ધાર્મિક અભ્યાસ માટે પ્રાણુલાલને બહારગામ જવા દેવાની તેમની આનાકાની પછી આખરે મામા-હીરાચંદ્રશેઠની દરમ્યાનગીરીથી પ્રાણુલાલને રજા મળી. આમ માંગરોળની નવી જૈન પાઠશાળામાં, બા. પ્ર. પૂજ્ય તપસ્વીજી માણેકચંદ્રજી મહારાજના સાંનિધ્યમાં, પ્રાણુલાલનો ધાર્મિક અભ્યાસ આગળ વધ્યો. આ પછી કેમશઃ વિ. સં. ૧૯૭૨-ધોરાજી, ૧૯૭૩-રાજકોટ, ૧૯૭૪-વૈરાવળ અને ૧૯૭૫-ગોંડલ વગેરે સ્થળોએ, બા. પ્ર. પૂજ્ય શ્રી જયચંદ્રજી મહારાજ અને બા. પ્ર. તપસ્વીજી માણેકચંદ્રજી મહારાજના ચાતુર્માસ થયા. આ સમય દરમિયાન સાથે રહેલા પ્રાણુલાલનો અભ્યાસ ખૂબ જ પરિપુષ્ટ થયો, જ્ઞાન પચવા લાગ્યું. આમ તેઓ દીક્ષાના ઉમેદવાર તરીકે, શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરીને તૈયાર થઈ ચૂક્યા હતા. પરંતુ દીક્ષા માટે મોટાભાઈ પાસેથી આજ્ઞા મેળવવાના ઘણા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા હતા. આ દરમિયાન બગસરા શ્રી સંઘે ખૂબ જ ઉત્સાહથી કાર્ય ઉપાધી લેવાની ભરદાર રજુઆત સાથે વૈરાગી પ્રાણુલાલ ભાઈની દીક્ષા બગસરામાં જૂથાચંદ્રે માટે પૂ. ગુરુદેવને આગ્રહ કરતાં તે માટે સંમતિ મળી ગઈ. એ વખતે મોસાળ પક્ષના વડોલોની દરમ્યાનગીરીથી, આખરે ભીમજીભાઈને સમજવવામાં સફળતા મળતાં વૈરાગી પ્રાણુલાલભાઈને દીક્ષાની આજ્ઞા પણ મળી ગઈ, ૨૧ વર્ષના યુવાન વૈરાગી વીર માટે બગસરા શ્રી સંઘે ભવ્ય દીક્ષા સમારોહ યોજ્યો. આમ મહાપ્રાણુ બનવાને યોગ્ય બનેલા ‘પ્રાણુ’ વિ. સં. ૧૯૭૬ના ફાગણ વદ ૬ ના બગસરા સુક્રમે દીક્ષા લઈ બા. પ્ર. પૂજ્ય શ્રી જયચંદ્રજી ગહો-રાજના શિષ્ય બન્યા.

દીક્ષા પછી યુવાન યોગીરાજ બા. પ્ર. શ્રી પ્રાણુલાલજી મહારાજે વિદ્યુતવેગે એવી અપૂર્વ પ્રગતિ સાધી કે. તેમણે સમાજના દરેક વર્ગના અબાલ, વૃદ્ધ, યુવાન, પ્રૌઢ વગેરેના હૃદય

પોતાના ખમીરથી જીવી લીધાં. તેમના ચહેરાની સૌમ્યતા, સ્વભાવની નમ્રતા, પ્રેમની શીતળતા, વૈરાગ્યની પ્રબળતા અને વ્યવહાર દક્ષતાથી પડીલ શુરુજનો, સ્થવીર શુરુલાઇઓ, નવદિક્ષીતો, અનેક સંઘના ભક્તજનો ઉપરાંત સંકુચિત દષ્ટિવાળા વિપરિત વર્ગને પણ તેમના પ્રત્યે અનન્ય આકર્ષણ થયું. તેમની ભક્તિ-શક્તિથી ચતુર્વિધ સંઘોમાં સંપન્ન સુલેહ અને શાંતિની સરવાણીઓ ફૂટી નીકળી, દીક્ષા પછીના ત્રીભ અને અગિયારમાં વર્ષમાં ક્રમશઃ પૂ. તપસ્વીજી માણેકચંદ્રજી મહારાજ તથા પૂ. શુરુદેવ જયચંદ્રજી મહારાજનો વિયોગ થયો. એ દરમ્યાન શુરુસેવામાં તપર, પૂ. પ્રાણલાલજી મહારાજ પૂરા કર્મચોગી બની, અગ્નિ પરીક્ષામાંથી પસાર થઈ, સાચું સોતું સામિત થઈ ચૂક્યા હતા. બા. પ્ર. પૂજ્ય શુરુદેવ જયચંદ્રજી મહારાજની ગંભીરતા તથા બા. પ્ર. પૂજ્ય તપસ્વીજી માણેકચંદ્રજી મહારાજના તપઃતેજની પ્રતિભા, આ બંને મહાપુરુષોના નૈસર્ગિક શુભો તેમનામાં સમભાવે પ્રગટ થયા હતા. આત્માતું ઐતન્ય સામિલ થવાથી તેમની વાણીમાં ધર્મચાર્યનો પ્રભાવ જણાતો. પ્રવચનો દરમ્યાન પીરસાતા હાસ્યરસ તેમજ કરુણરસ પર તેમનું પ્રભુત્વ અજબ હતું.

વિક્રમ સંવત ૧૯૯૬માં પંબળ કેસરી પૂજ્ય આચાર્યવર શ્રી કાશીરામજી મહારાજ અન્ય સંતો સાથે સૌરાષ્ટ્રમાં પધારેલા. પૂજ્ય શ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજને જીનાગઢમાં તેમનો સમાગમ થયો. પંબળ કેસરી મહારાજ સાહેબની પ્રવચન માટેની નિમંત્રણ-હાકલને માન આપીને પૂજ્ય શ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજે હજારોની જનસેઠની સમક્ષ સિંહનાદ જેવા બુલંદ અવાજે પ્રવચનનો પ્રારંભ કર્યો. સલા જ્ઞાનરસમાં તરબોળ બની ગઈ. પ્રવચન પુરું થયું પણ બધા મંત્રમુગ્ધ થઈ ગયા. આ સમયે પ્રસન્ન થયેલા પૂ. શ્રી પંબળ કેસરી મહારાજ સાહેબે આશીર્વાદ ભર્યા બુલંદ અવાજે તેમને “સૌરાષ્ટ્ર કેસરી” પદથી વિભૂષિત કર્યા. ઉપસ્થિત માનવ સમુદાયે, સૌરાષ્ટ્ર કેસરી પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજના જયનાદ સાથે આનંદ વ્યક્ત કર્યો.

પૂજ્ય શ્રી જય-માણેક શુરુદેવેના અધૂરા મનોરથ પૂર્ણ કરવા એમણે, (૧) સમન્વયવાદ (૨) લોકોપકાર અને દાનધર્મની પ્રધાનતા (૩) જ્ઞાન સંસ્થા નિર્માણ-એમ રત્નત્રય જેવા ત્રણ સિદ્ધાંતો અપનાવી તપો ધર્મની મહત્તા સમજાવી, તેના દ્વારા શાસન ઉન્નતિ, સમાજ ઉન્નતિ અને જ્ઞાનમાર્ગનો વિકાસ આ ત્રણ હેતુઓ સિદ્ધ કરવા દોર તપસ્વી બા. પ્ર. પૂ. શ્રી રતિલાલજી મહારાજ, તપોધની પૂ. જગજીવનજી મહારાજ, પંડિત રત્ન બા. પ્ર. પૂ. શ્રી જયતિલાલજી મહારાજ, મધુર વ્યાખ્યાની બા. પ્ર. પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મહારાજ આદિ સંતોને તથા અનેક સતીજીઓને જ્ઞાન સમૃદ્ધિ સાથે સંયમથી વિભૂષિત કરી, શાસનને ચરણે ધરી, તેમની અગમ દષ્ટિએ પ્રભુ મહાવીરના પદાર્પણથી પુનિત થયેલ જૂમિનો પુનરુદ્ધાર કરવા અનેક અજ્ઞાનીઓના અંધકાર રૂપી પાપાણને ભેદવા અનુસાર, પ્રેરણા અને આશીર્વાદ આપી તેમને પશ્ચિમથી પૂર્વની નવી દિશા-નવી વાટ જોધાડી આપી. ૩૦ વર્ષ ધયાં તેમનાં વિશાળ પરિવારના સંતો અને સતીજીઓ ઉત્તર ભારત, પૂર્વ ભારત, પશ્ચિમ ભારત અને મધ્ય ભારતમાં અવિરત પહોં વિચર્યા

શાસન પ્રભાવનાની અમી વર્ષાનો ધોધ વહાવી રહ્યાં છે. પૂ. ગુરુદેવોના ઉપદેશકત સિદ્ધાંતો અને હેતુઓ નવી પદ્ધતિથી છણાવટ કરી, ધર્મનું નકકર વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમાજને સમજાવી જૈન શાસનની અપૂર્વ શાન ફેલાવી, ગોંડલ સંપ્રદાયનું ગૌરવ વધારી રહ્યાં છે. પૂ. શ્રી જય-માણિક પ્રાણ ગુરુદેવોને આથી વિશેષ અને યોગ્ય શ્રદ્ધાંજલી કઈ હોઈ શકે ?

પૂ. પ્રાણલાલજી મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી અનેક જૈનશાળાઓ સજીવન થઈ હતી અને અનેક નવી શરૂ થઈ હતી. તેમના ઉપદેશથી રાજકોટ, જામનગર, ગોંડલ અને રાણપુર એમ ચાર શહેરોમાં “ગોંડલ ગચ્છાધિપતિ પૂ. શ્રી કુંગરસિંહજી પુત્રકાલય” નામથી ચોટા પુસ્તકાલયોની સ્થાપના થઈ હતી. અત્યારે વડિયામાં સુંદર પ્રગતિ પામનાર “તપસ્વીજી માણિકચંદ્રજી જૈન વિદ્યાલય”માં પ્રાણ પૂરનાર તેઓશ્રી હતા. આમ જૈન શાસનની અપૂર્વ શાન વધારતાં “સૌરાષ્ટ્ર કેસરી” પૂ. શ્રી પ્રાણલાલજી મહારાજ સાહેબે તેમની સંયમયાત્રાનું ડાહ્યું ચાતુર્માસ પોતાની દીક્ષાભૂમિ બગસરામાં ક્યું. આ અંતિમ ચાતુર્માસની સમાપ્તિ પછી, સંવત ૨૦૧૩ના માગસર વદ તેરશના સવારે સાડા સાત વાગ્યે તેઓશ્રી કાળધર્મ પામ્યા. જૈન શાસનના એક યુગ પુરુષને શોભે તે રીતે સંયમ યાત્રાના ૩૭ વર્ષ પસાર કરી જે ભૂમિ સંયમ ગ્રહણ કર્યો હતો તે ભૂમિ પર જ છેલ્લી વિશ્રામ પામ્યા. બાણે જગતને ત્યાગ અને વૈરાગ્યનો સંદેશ આપવા નીકળેલો આત્મા પુનઃ ચિર શાંતિમાં સમાઈ ગયો. આ ઓજસ્વી મહાન આત્માને આપણા કોટી કોટી વંદન.

બા. પ્ર. પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્ર મહારાજનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

ન કોઈના પર રાગ કે ન કોઈના પર દ્રેષ-કેવળ ‘બહુજન હિતાય બહુજન સુખાય’ની મંગલકારી ભાવનાને ભાવતા, પોતાની અનોખી જીવનસૌરભથી ધરતીના હૈયાને મહેકાવતા સંતો પોતાના જીવન કર્તવ્યને સન્મુખ રાખી વિચરતા રહે છે અને સમષ્ટિના કલ્યાણના ઉચ્ચ ધ્યેયથી, ન કોઈના છતાં સૌના બની, પ્રેમ કરુણાના અભિસંચન કરતા, પોતાની આંતર્યનુભૂતિઓમાંથી પોતાને સહજ પ્રાપ્ત જ્ઞાનને વિતરીત કરતા રહે છે. માનવજીવન પર સંતોના મહાન ઉપકારો છે.

આવા જ પરમ ઉપકારી, જન હિતકારી મહા સંત છે બા. પ્ર. પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્ર મહારાજ.

ગોંડલ ગચ્છની પરંપરાના જ્યોતિર્ધર એવા બા. પ્ર. પૂ. ગિરીશચંદ્ર મહારાજનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૮૪ના ચૈત્ર વદ-૯ ને રવિવારની રાત્રિના તૃતીય પ્રહરની પરિસમાપ્તિમાં ને પ્રાણસુહૃંતના અનુસંધાનમાં, સૌરાષ્ટ્રના ગોમટાનામના એક નાનકડા ગામડામાં, અતિ સાર્વિક, પવિત્ર અને ધર્મપરાયણ માતા જમકુબાઈની કૃપે, પિતા મણીલાલ કાનજી શેઠને ત્યાં થયો હતો.

શ્રી જ્વે. સ્થાનકવાસી જૈનસંઘની યુવાન પેઢીના આ આશાસ્પદ સંતનું બાળપણનું નામ જૂપત હતું. ‘પુત્રના લક્ષણ પારણામાં’ તેમ ભાવિના આ મહાન સાધુનો પ્રત્યેક સંસ્કાર બચપણથી જ તેના ભાવિના અંતર્નિહિત નિર્માણને પ્રગટ કરતો હતો. બાળે તેમનો જન્મ જ સાધુતાને શોભાવવા, જૈનધર્મને ઝંઙો લહેરાવવા, જૈન શાસનની શાન બઢાવવા માટે જ થયો હતો.

બચપણથી જ ધર્મની લાગેલી લગનીએ તેમને શાળાના અભ્યાસમાં રસ ન પડવા દીધો અને પાંચ અંગ્રેજી સુધીનો અભ્યાસ માંડ માંડ પૂર્ણ કરી તેમણે હંમેશને માટે શાળાકીય અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી દીધી.

લઘુવયમાંથી જ ભાવ પ્રગટ્યો તે સાધુસંતોના સતત સમાગમે વધુ પ્રબળ બન્યો. તેમાંયે ‘સૌરાષ્ટ્ર કેસરી’ બા. પ્ર. પૂ. શ્રી પ્રાણલાલ મહારાજની પ્રેરણાદાયી વાણી અને વૈરાગ્યપૂર્ણ જીવનના પ્રભાવથી તે વધુ પરિપુષ્ટ બન્યો અને પંડિત રત્ન બા. પ્ર. પૂ. જયંતિલાલ મહારાજની દીક્ષાથી તે ઝોથીયે વધુ ઉદ્દીપ્ત બન્યો અને આખરે ગોંડલગચ્છની પરંપરામાં તેમને એક તેજસ્વી સાધુ તરીકે પ્રતિસ્થાપિત કરવામાં તે પૂર્ણ પરિસહાયક બન્યો.

વિ. સં. ૨૦૦૬ના માગસર સુદ-૧૦ ના રોજ કલકત્તામાં પૂ. શ્રી જગજીવનજી મહારાજની યુનિત સંનિધિમાં, પંડિત રત્ન પૂ. શ્રી જયંતિલાલ મહારાજના શ્રીસુબથી દીક્ષાનો પાઠ લાણી, સ્થાનકવાસી સમાજના સાધુ તરીકે બહાર આવી તેઓ બંગાળ, બિહાર, ઓરિસ્સા, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર એમ ભારતના અનેક પ્રદેશોમાં વિચર્યા છે. ૨૪ વર્ષની જરૂરિયાત વયમાં સંયમ ધર્મને સ્વીકારીને બા. પ્ર. પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્ર મહારાજે આત્મકલ્યાણ

અને ધર્મની પ્રભાવના માટે ઘણા ઘણા પુરુષાર્થ જોડ્યો છે. ભારતભૂમિના જૂતાળ પર વિચરી તેમણે પચ્ચીસ પચ્ચીસ ચાતુર્માસ કર્યા છે જેમા તેમણે ધર્મની અનુપમ દહાણુ કરી છે, તપ-ત્યાગની હેલી વર્ષાવી છે, તપશ્ચર્યાઓની અત્યુત્તમ પ્રેરણુ. આર્પા છે અને સ્વપર કલ્યાણની મહદ્ ભાવનાને મૂર્તિમંત કરી છે.

૪૯ વર્ષની પ્રૌઢ વયના આ મહા સંત દીક્ષા પર્યાયના ૨૪ વર્ષ પૂર્ણ કરી ૨૫ મા વર્ષમા પ્રવેશી ગ્રંથકા છે. જે મહા હેતુને માટે આ સ્થવીર સાધુએ વીતરાગનો પથ લીધો હતો તે હેતુને પરિપૂર્ણ કરવા તેઓ આજે જીવનની પળેપળ ખર્ચી રહ્યા છે. ઘાટકોપરને આંગણે ચોવીસમું ચાતુર્માસ કરી તેમણે જે ધર્મઉદ્યોત કર્યો તે સ્થાનકવાસી સમાજનું બચ્ચું બચ્ચું બાણ છે. ઘાટકોપર શ્રી સ ઘે તેમની દીક્ષા રજત જ્યોતિ ભિજવોને અનુપમ દહાવો પણ લીધો-

પ્રેમ અને કરુણાની મૂર્તિ સમા આ સાધુના વ્યક્તિત્વમાં અનેરો પ્રભાવ છે. સર્વાંગની સુંદરતા જેમ તેમની બાહ્ય પ્રતિભાનું એક પાસું છે તેમ જ્ઞાનનું બીજાણુ, વાણીમાથી નીતરતું માધુર્ય, હૃદયમાંથી નિર્જરતું વાતસલ્ય અને ઉચ્ચત્તમ સાધુજીવનની તેજ-વીતા તેમની આત્મીક પ્રતિભાનું બીજું પાસું છે. આ મહાપુરુષ પાસે સામાને પોતાના કરી લેવાની કળા છે । તેમના ચરણોમાંથી જીવવાનું મન ન થાય એવી સાત્ત્વિક મોહકતા તેમનાં સાંનિધ્યમા વિલસે છે । તેમની રીત અનોખી છે, તેમનો પ્રેમ નિરાળો છે, તેમના આદર્શો અનેશ છે, તેમનું સાધુત્વ અબેડ છે, તેમનું માર્ગદર્શન કલ્યાણકારી છે ।

કેઇ પણ વિષય હોય-વિદ્યાર્થીઓને કહેવાનું હોય કે શિક્ષકોને, નાગરિકોને કહેવાનું હોય કે નેતાઓને, બાળકોને કહેવાનું હોય કે વડીલોને, પોતાની લાક્ષણિક શૈલીથી તેઓ નિઃસંકોચપણે દરેકને કહે છે. બાળકો ભાવિના નાગરિકો છે અને તેથી બાળકોના સંસ્કાર ઘડતરમા તેમને જીંડો રસ છે. બાળકોના સંસ્કાર ઘડતરને લક્ષમાં લઇને તેમણે બુદ્ધે બુદ્ધે પ્રસંગે ‘જીવન પ્રાણ સંસ્કાર સંવર્ધન માળા’ની બુદ્ધી બુદ્ધી શ્રેણીઓ બહાર પાડી છે અને આપણાં શાસ્ત્રના આદર્શ પાત્રોને તે શ્રેણીઓમાં આલેખી બાળકોને માટે મૂક્યાં છે.

બે પાનાંના તેમના પરિચયમાં શું આલેખીએ ? કેટલું આલેખીએ ? આજે અહીં તો એટલું જ કહીશું કે આપણી ધર્મધૂરાના વાહક આ પ્રતિભાસપન્ન સંત આપણાં સંપ્રદાયની, આપણાં સમાજની શાન છે, ગૌરવ છે, મહારત્ન છે ।

આપણાં સમાજના શાનરૂપ, જ્ઞાનરૂપ, પ્રેમરૂપ એ સાધુને આપણા ભાવની અંતરઅંજલિઓ આર્પી તેમનાં દીર્ઘાયુને વાંચીએ-

મધુર વ્યાખ્યાની બા. ધ્ર. પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મહારાજના સંસારી માત-પિતા

સ્વ. માતૃશ્રી ઝમકુબાઈ મણીલાલ શેઠ

સ્વ. પિતાશ્રી મણીલાલ કાનજી શેઠ

ફેહલિય : તા ૨૧-૬-૧૯૬૯

ફેહલિય : તા. ૫-૧-૧૯૬૧

વદનં પ્રસાદ સદનં, સદન હૃદયં સુધાસુથો વાયઃ ।

કરણ્યં પરોપકારણ્યં યેષાં કેષાં ન તે વન્ધ્યાઃ ॥

જેમનું સુખ પ્રસન્નતાનું ધર છે, હૃદય દયાનું નિવાસ છે, વાણી અમૃત વરસાવનારી છે અને પરોપકાર જેમનું નિત્ય કર્મ છે એવા આત્માઓ કોને વંદનીય નથી ?

આવા શુભોદી યુક્ત બા. ધ્ર. પૂ. શ્રી ગિરીશચંદ્રજી મહારાજ જેવા જૈનસમાજના અમૂલ્ય રત્નસભા પુત્રને શાસનને ચરણે સમર્પિત કર્યા એવાં ધર્મપ્રેમી, ઉદાર અને હૃમેશાં દયા, દાન, તપમાં રત રહેતાં પરમ ઉપકારી માતપિતાને કોટિ કોટિ વંદન હો !

(લ.)

જડલાલ મણીલાલ શેઠ

જયંતિલાલ મણીલાલ શેઠ

મનસુખલાલ મણીલાલ શેઠ

કાંતિલાલ મણીલાલ શેઠ

મણીલાલ કાનજી એન્ડ સન્સ-ગોંડલ

શ્રી હીરાલક્ષ્મીબેન કેશવલાલ શેઠ
રાજકોટવાળા.

તપસ્વી શ્રી મજકુંવરબેન ન, ગાંધી
-દામનગરવાળા- ઉ. વ ૭૪

હુ ખી બહેનોનાં હુઃખો
મટાડતાં નિશાદિન તમે;
સતત કર્તવ્યપરાયણ રહી
સાદાઈમાં રહેતાં તમે.

હૈયું સુકોમળ ને સ્નેહલીલું
કયાલીલું દિલ છે તમારું;
દૃઢ સંકલ્પ સાથ કર્તવ્યનિષ્ઠા
નમે તમ શુભોને ઉર અમારું.

માસખમણ મહાત્મ મહોત્સવપૂર્વક
ને અનેકમત વિધિપૂર્વક કર્યા
કરી સામાયિક પ્રતિક્રમણ પૌષધ ઉપવાસ
ને આજીવન લીલોતરીને પરહર્યા.

વાળી જીવનને ઉત્કૃષ્ટ પથે
સંસાર સાગરે તરી રહ્યાં
શુ વખાણીએ અમે તમને
ઓ ભવ્યાત્મા શ્રીમજકુંવરબેન!

સ્વ. શ્રી અબાબેન કેપુરચંદ હલાલ
ઉ. વ. ૮૧

જન્મ સ્થળ :
એતપુર

દેહવિલય :
તા. ૭-૧૬-૬૬
મુંબઈ

સ્નેહ, સહિષ્ણુતા ને સન્નિવૃત્તતાના
ત્રિવેણી તીર્થ સમા માત તમે !
કયાં પરમ ઉપકાર અનંત અમ પરે
જ્યાં બની અમ ગૃહની અંબા ખરે !

આપના પુત્રો

સ્વ. શ્રી ઉજ્જવલા મુંદરજી દાશી

દાન કાળે ધર્મ કાળે
રાખતાં અંતરે ઉજ્જવ,
હુઃખીના હુઃખ દૂર કરવા
રાખતાં હૈયે ઉજ્જવ

સંત સતીના સન્માન કાળે
ધરતાં ઉરમાં ઉજ્જવ;
દાતૃ દયાળુ ઓ ઉજ્જવ માતા !
યથા નામા તથા શુભા આપના.

આપનો પરિવાર

સ્વ. શ્રી દિવાળીબેન જ્ઞાનલાલ ગોડા

સરખાં ગણી સૌને તમે દૃષ્ટિમાં
વૈરલાવ ધર્યાં ન કદી આ સૃષ્ટિમાં
બની સાદાઈ ને સ્નેહના દ્વીપક સમા
નામ સાર્થક કરી જીવ્યાં તમે અમ્મા!

આપના પુત્રો

ગ. સ્વ. શ્રી હેમકુંવરબેન જુઠાલાલ શાહ
બાબરાવાળા

રાખીને દિલ સાફ નિરંતર
તમે પ્રેમથી પ્રભુભક્તિ કરી
અળગી કરી આશા પરાઈ
અરિહ તની તમે એક આશા કરી.
ઓ ધર્મપ્રેમી વાત્સલ્યમૂર્તિ મા!
નમ્રતા તમારી તો શી કહું?
'વસુધૈવ કુટુંબકમ્' જીવી રહ્યા તમે
વાર વાર પ્રભુમીએ તમને અમે

આપના પુત્રો

સ્વ. શ્રી હરકુ'વરજીન પરસોત્તમ દોશી
ઉ. વ. ૭૫

સ્વર્ગવાસ : તા. ૨૧-૬-૭૫

જૂથ્યાં જમાડીને પોતે જમે છે
ધરમનીમમાં રહીને સૌને નમે છે
સંત સાધુની સેવા જેને ગમે છે
વહી સંકટો અન્યના જે ખમે છે
હઃખો હર કોઈના જે હરે છે

એવાં સદા સાંભરે શીલ સૌજન્ય
ને સ્નેહભૂતિ માત હરકુ'વરજીને ।

આપના પુત્રો

સ્વ. શ્રી લાલકુ'વરજીને લીખ્ય દલાદ ગોડા

સ્વર્ગવાસ : તા. ૨૮-૩-૭૦

સૌમ્ય શાંત ને ગુણગ્રાહી
રહેતાં રત ત્યાગ તપ ને ધર્મમાંહી
સૌના કુશળ શ્રેમ ને લાલની ભાવના
રમતી ઉરે તમ એ જ મંગલમયી કામના-

આપનો પરિવાર

સ્વ. શ્રી મોંઘીબેન કરસનજી કામદાર

સેવાભાવી અને, સાચી
આચાર સાથે વિચારમાં
માતા અને ભગિની સ્ત્રી
હેતાળ તમે વહેવારમાં.

ધર્મ પહેલો પછી બીજું
ટેક એવી દૃઢ શ્રદ્ધાની ધારી
માનવસંવની મળેલી જિંદગીને
મોંઘી કરી જીવ્યાં તમે નેકધારી

આપના કુટુંબીજનો

સ્વ. શ્રી કડવીબાઈ પાનાચંદ તેજાણી

સાદાઈમાં સરસાં રહ્યાં
ને મનમાં મીઠપે ભર્યાં
કરકસર શ્રમરત રહ્યાં
ને આત્મશ્રદ્ધાથી જીવન તર્યાં

સ્નેહ વાત્સલ્યની સૌરભ પ્રસરાવી
પામ્યાં તમે પ્રતિષ્ઠા સવાઈ
આવાં શુભીજનોનાં જગમાં
શુભલાં ગવાયે એમાં શી નવાઈ?

આપના કુટુંબીજનો

સ્વ. શ્રી પ્રજ્ઞાં પરબેન પરસોત્તમ ઘાઠલિયા

સૌજન્યભૂર્તિ ને દીનત્રાતા
મિષ્ટવાણી ને હિલ દરિયાવ દાતા
અહર્નિશ ધારી હૈયે અનુપમ શાતા
સૌને પ્રેમના અમૃત પાતાં

આપનો પરિવાર

સ્વ. જશોદાબેન જયેદ દાશી

નાનાં અને મોટાં બધાં
જશગાન ગાતાં આપનાં
જશની પતાકા ફરકતી
શુભગાન ગાતી આપનાં

જશનામી બની જે અવતરે
જશ આવી તેને સહજ મળે
તોયે આપી જશ અન્યને જીવે
તે જ કહેવાય છે 'જશોદા'

આપનો પરિવાર

રવ. નર્મદાબેન શામળજી શેલાણી

દીનજનોના હાનકાતા
અભ્યાગતોના શાંતિહાતા
હુ'બીજનોના ધૈર્ય કાતા
ને સંત'તજનોના નર્મકાતા

કરી સત્કૃત્યો સૌહાર્દથી
પીડિતજનોની પીડા હરો
ધન વાપર્યું તમે વિવેકથી
મુવાસ સઘળે હીધી ભરી.

આપના કુટુંબીજનો

રવ. વસ તપ્રભાબહેન રવિચંદ્ર શાહ

જન્મ : દેહવિશ્વ
તા. ૯-૨-૧૯૧૧ તા ૧૨-૧-૧૯૭૧

પ્રત્યખાણુ લીધા
આલોચણુ કીધા
અને દેહવિશ્વ
ચક્ષુદાન હીધાં

સંયમ સદાચાર સરળતાથી જીવ્યાં
પ્રસરાવી વસંતની પ્રભા સ્વજનમાં

આપના કુટુંબીજનો

સ્વ. શ્રી નવલચેન વરુણજી દોશી
કુઠાવાવવાળા ઉ. વ. ૮૦

સ્વ. વીરેન્દ્રકુમાર બી. દોશી-માદુ ગા
(ધુતાવાળી મોણપરીવાળા)

સ્વર્ગવાસ : સં. ૨૦૨૩ ભાદરવા સુદ ૩
ઓ કરુણામયી મનેહમયી મા' !
દયામયી દેવી તું દીન જનની
મહાધરિત્રી તું ધર્મભાવની
સુજ જીવનની ગંગા તું પતિતપાવની
૦ હે જનની ! મારા જીવન પર તારા જે
અસીમ ઉપકારો છે તેને હું કેમ ભૂલી શકું ?
જેવી તારી મમતા હતી એવી જ તારી
સમતા હતી. જેવી તારી ધર્મભાવના હતી
એવી જ તારી મંગલ કામના હતી. તારી આ
ભાવનાઓને મારા અંતરતમ ભાવો વડે હું
અભિવંદું છું.

વિદ્યેપાલ્લી

તારો સહાનો ઋણી યુવ
વનેચંદ દોશી

જન્મ : ૧૯-૩-૫૫
દેહવિલય : ૧૮-૯-૭૫

રે આવી આવી મહાભર મસ્ત જવાની
પણ શું ચાર દિનતું ચાંદરડું એ થવાની
કે આવી આવીને ઘડીકમાં ચાલી જવાની ?
વસંતની મહેક શી પમરી ન પમરી ત્યા
હાથતાળી દઈ શું એ પાનખર થવાની ?

ના, ના એવી કૂરતા ના કઢી કોઈ આચરે
છીનવી કોઈ માતપિતાના લારીસાને
ના, કઢી કોઈ તેને નિજ અંકે ધરે
ત્યારે ઓ કરપીણ કુંડે કાળ !
આવી નિખુંડ કરણી તું કાં કરે ?

સ્વ. શ્રી અમૃતલાલ જ. મહીઆ
દલખાણીયાવાળા

આંખો નીતરતી અમૃતે ને
અંતર ભરી અખૂટ દયા
દરિદ્રીમાં દરિદ્રનારાયણને
નિશ્ચિન તમે નીરખી રહ્યા

માનવતાની મહેકે
સાચેસાચ આપ પ્રસરાવી ગયા !

સ્વ. શ્રી લક્ષ્મીચંદ્રભાઈ રાઘવજી સંઘરાજકા

જન્મ : દેહુવિલય :
વિ. સં. ૧૮૯૩ ૧૦-૧-૧૯૦૬

જાણીતા કાનવીર સંઘરાજકા
લક્ષ્મીચંદ્ર ધીર વીર સંઘરાજકા
સજ્જન સુજન ગંભીર સંઘરાજકા
અંતર ઉજ્જવલ અમીર સંઘરાજકા

કાન દેવામાં જન સેવામાં
હૈયાનાં નીચાંબ્યાં હીર
સંઘરાજકા લખમીચંદના
વર્તન વાણી ગંગાનીર--

શ્રી સુનીલાલભાઈ મૂળજી મોટાણી

શ્રી સુનીલાલભાઈમા ધર્મના સંસ્કારો સાથે સ્વભાવની સરળતા અને નિખાલસતાનો મુદ્દર મુખેજ થયો છે તેમના હૈયામા દયા અને દાન સહજ છે. તેઓ દશાશ્રીમાળી જૈન જોજનાલયના દ્રુટો અને ઉપપ્રમુખ છે તેમજ દશા શ્રીમાળી સેવા સભાના દ્રુટો છે.

સમાજ સેવાના કાર્યમા તેઓ સદાય ઉત્સાહી અને તત્પર છે. તેમજુ જીવન કાદગીલયુ છે પુણ્ય શેરે પોતાને પ્રાપ્ત લક્ષ્મીનો તેઓ મુદ્દર સદ્ઉપયોગ કરે છે.

દાન પુણ્યે લક્ષ્મીનો
ઉપયોગ કરતા આપણુ;
શ્રેષ્ઠી બની ઉત્સાહથી
જનશ્રેય કરતાં આપણુ.

અંતરે નિખાલસતા સરળતા
ધર્મ સંસ્કારો લય્યાં
રહી સાત્ત્વ સત્કાર્યે
સેવાકાર્ય પથ સો સો કર્યાં

સ્વ. દિલીપકુમાર ધીરજલાલ હેમાણી

જન્મ તા ૨૧-૪-૧૯૫૦ દેહવિલય તા. ૨૫-૪-૭૫

મંગલ મંદિર ખોલો દયામય ।
મંગલ મંદિર ખોલો ।
જીવનવન અતિ વેગે વટાવ્યુ
દાર જીવો તિથુ બોજો
ત્રેમે અમીરસ ઢોજો
દયામય । મંગલ મંદિર ખોલો...

સૌજન્ય ને શીલ ઉત્તમ તમારાં
વિસર્પાં ન વિસર્પાય ગુણો તમારાં
યુવાની જ્યાં આવી
ત્યાં અદ્ય સમયે તમે
અમારાથી ચિર વિદાય લીધી ।

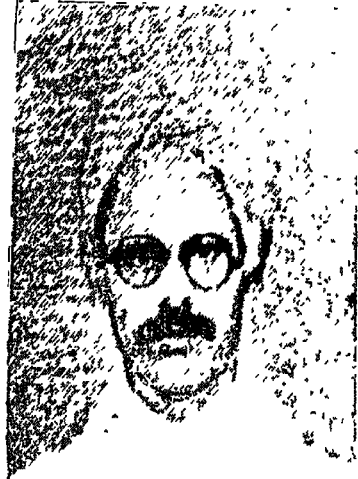
સત્રેમ સાદર શ્રદાંજલિ આ
અર્પણ... સમર્પણ .
સ્વીકારવો અમ કૃત્તુ ખીન્નના

હેમાણી પદિવાર

સ્વ. શ્રી રણછોડદાસ માણેકચંદ શાહ
(સરભડાવાળા)

સ્વ. શ્રી વનમાળીભાઈ કેશવજી ટીંબડીયા
(ખીલખાવાળા)

આપે અમારા જીવનમાં ધાર્મિક સંસ્કારોનું
સીંચન કરી અમારા જીવનને સન્માર્ગે લઇ
જવામાં ઘણો મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે
અને તે બદલ અમે આપનાં ભવોભવનાં
ઋણી છીએ.

આપના ચતુર્કિ ગ્રિત ઋણુ તર્પણમાં સ્મૃતિરૂપે
પ્રવચન પ્રકાશન માટેનો સહકાર આપી સંતોષ
અનુભવીએ છીએ.

આપના પુત્રો
મણીલાલ ભાઈલાલ
મગનલાલ રતલાલ

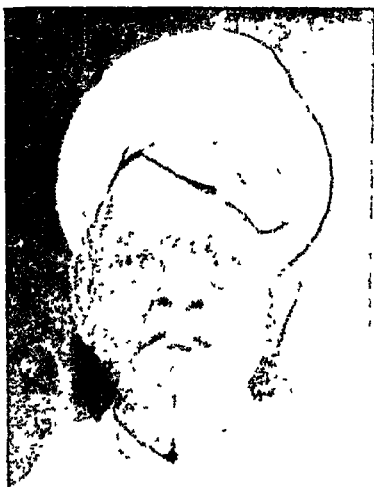
અંતરમાં ઉત્તમ અરમાને
આવી આવી ઉભરાય
વાણી વર્તન દર્શન વચને
વનમાળી શ્રેષ્ઠી પરખાય

સાચા જ્ઞાતા
સાચા દાતા
દીન દુઃખીના
સાચા ત્રાતા
સૌને પૂછે શાતા-

શ્રી વીરચ દલાઈ મીઠાલાલ મહેતા
જામનગરવાળા

સ્વ. શ્રી વસનજી પુરુષોત્તમ લાઠિયા
મે'દરડાવાળા

શ્રી વીરચ દલાઈ જોશી' ભણ્યા હતા પરંતુ વ્યાપારી કુનેહ અને દીર્ઘ દષ્ટિને લીધે નાનાં વયમાંથી જ ધંધામાં જોડાયા. અઢાર વર્ષની ઉંમરે તે આફ્રિકા ગયા. નવે દેશ, નવી ભાષા, નવા લોકો હોવા છતાં મુશ્કેલીઓ વેડીને પણ થોડા જ સમયમાં તેમણે કાપડનો વેપાર શરૂ કર્યો અને મોટો સ્ટોર નાખ્યો.

ધર્મ પ્રથમ અને ધંધો પછી એ જીવનનો મુદ્દાલેખ સમજી પો. જાને મહેનત લઈ અથાગ ભાગ આપી, સ્થા. જૈન ભાઈઓના સહકારથી તેમણે કપાલામાં એક ભવ્ય ઉપાશ્રય બંધાવ્યો.

પોતે શ્રી વીરચંદ મીઠાલાલ ચેરીટી ટ્રસ્ટ કરેલ છે. ઉપરાંત જામનગરમાં જોમના દાનથી આર્ટ્સ અને કોમર્સ કોલેજ ચાલુ કરવામાં આવી છે. પોતાના વતન લાલપુર (જિ. જામનગર)માં પણ તેમણે ઉપાશ્રય બંધાવેલ છે. તેમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં તેમનાં પત્ની અ.સૌ. નવલબેનનો તેમને પૂર્ણ સહકાર મળેલ છે. શ્રીમતી નવલબેન અનેક તપશ્ચર્યાઓ કરી છે. વાલ્કેચર ઉપાશ્રયમાં જોનું મકાન બાંધવામાં તેમણે રૂ. ૨૫ ૦૦૦નું દાન કરેલ છે.

ગીતાંજલિ

વાલ્કેચર મુ. ગ્રંથ-૨

તમે જે કહેલું, તે છે હૈયે રહેલું
તમારું જીવન તરવડાને ભરેલું.

જેમણે સહ્યતા, સૌમ્યતા, સાદાઈ, અદાચાર અને સત્યના પંથે કુટુંબીજનોની પ્રગતિ માટે ઉચ્ચ સંસ્કાર તથા માનવ સેવાની ઉચ્ચ વૃત્તિ વારસામાં આપી તેવા પ્રાતઃસ્મરણોય વડીલને વંદન !

લાઠિયા રજનર પ્રા. લિ.

સાકો નાકા-અંબેરી રોડ

કુરલા-મું. ગાંધી ૫૨ AS

૨૫. શ્રી નરસેરામ દેવચંદ હેસાઈ
બગસરાવાળા ઉ.વ. ૯૮

દેહવિલય તા. ૧૨-૧૨-૧૯૭૬

જુઓ ! છે નમુનેદાર શ્રદ્ધા
દેવ શુરુ ને ધર્મ તણી,
શીખ સદા સૌ લેતા રહેલો
કરણી કરી આ ભવ તણી !

સો સો શરદ પૂરી થતાં
સાચે જ સ્વર્ગે સંગ્રયા

દુર્બળ દુઃખીના દુઃખ હરવા
દાન ધર્મ દા કર્યા

વસ્ત્રો દીધાં વપુ ઢાંકવા
ને અન્ન દીધાં આરોગવા

કલ્યાણ કીધું આપે સર્વત્ર
નર નિર્ભય નરસેરામ !

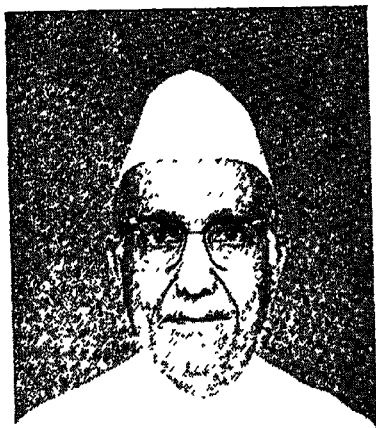
૨૫. શ્રી કાનજી કરસનજી ઘેલાણી
(વાંકિયાવાળા)

જન્મ: ૨૧-૨-૧૮૮૦ સ્વર્ગ: ૨૮-૮-૧૯૫૨

કટુવચન કોઈને ના કહેતા
સમદષ્ટિથી સૌને ભેટા
જૈન ધર્મ પ્રેમી જન જ્ઞાની
ઘટ ઘટ પ્રભુને ભેટા.
સદાય સત્વશુણી શુભવંતા
વાણી અમૃત સરવાણી
જય અરિહંત જપંતા જીવ્યા
દાતા દાની ઘેલાણી-

શ્રી હેમચંદ કરસનજી દોશી

સ્વ. શેઠ છાટાલાલ મોરારજી
વેકરીવાળા

મોંઘા મળ્યો આ દેહ માનવનો તમે જાણી શક્યા
'ધર્મ' રક્ષતિ રક્ષિતા' એ સૂત્રને જાણી શક્યા
અહિંસા દયા તપ ત્યાગ શ્રાવક ધર્મને જાણી શક્યા
અન્ન વિદ્યાદાન સાચું દાન તે જાણી શક્યા

પ્રેરતી સન્માર્ગ સૌને સાદી શિખામણ આપની
મન ઠારતી સૌનાં મીઠી વાણી વિશદ આપની
જૂલાય ના કોઈને કહી એવો ભલામણ આપની
યાદ પલ પલ આવશે રનેહાળ યાદી આપની

સંપત્તિનો સદ્વ્યય સદા
ઔદાર્યથી આપે કર્યો,
નિજ ધર્મ કાળે હીન કાળે
દિલ દયા ઉદ્ધિ ભર્યો.

મન મોકળું મૂકી રહું
ધન વાપરી બહુ તમે
છોટા નહીં મોટા કહું
કહું દાનવીર સાચા તમે-

હેમચંદ એન્ડ કું.,
વિલેપારી-વેરુ

સ્વ. મોહનલાલ દલસિંહ ટી.બી.યા
(બીલખાવાળા)

દેહવિલય : તા. ૧૧-૪-૬૮ બીલખા

આપ્તજન જેવા બનીને

ખબર અંતર તમે પૂછ્યા

સતી ને સંત સાધુને

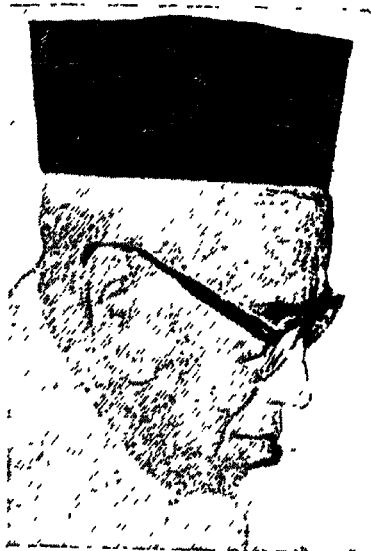
વિનય વિવેકથી તમે પૂછ્યા

હતું તન દૂબળું તો ચે

પુનિત મન આપતું મોડું -

આપના કુટુંબીજનો

સ્વ. મૂળજીભાઈ મહેતા

જન્મ :

વિ. સં. ૧૯૫૬

માગસર સુદ-૬

દેહવિલય :

વિ. સં. ૨૦૨૬

મહા સુદ ૨

મહાવીરની માળા મહેતા સદા મુખે જપતા હતા

‘હાથે તે સાથે’ આવશે કહી પુણ્ય કાર્ય કરતા હતા.

રોતાં ને છાનાં રાખી દુઃખીના આંસુડાં લૂછતા હતા.

રાખી દિલદાર ખુલ્લાં સૌનાં ખબર પૂછતા હતા.

ભૂલાય કેમ રે આવા સજ્જન ?

વિસરાય કેમ રે આવા સ્વજન ?

આપના પુત્રો

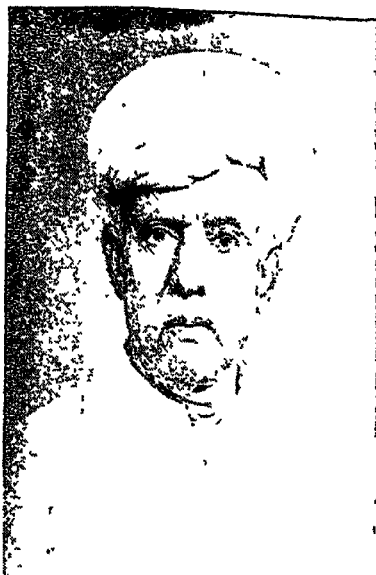
૨૫. કેશવલાલ તલકચંદ શેઠ
રાજકોટવાળા

સંપત્તિ કરતાં સદ્ગુણોને
પ્રાપ્ત કરજો- કહી ગયા
આત્મોન્નતિ ક્યારે કરીશું
એવી ઉત્તમ શીખ હઈ ગયા-

શુભ કાર્યો કીધાં, દાન કીધાં
ધનવાન ધન ખરચી ગયા
અહા, કેશવ! તમે માનવ સ્વરૂપે
દેવી જીવન જીવી ગયા!

૨૫ કેશવલાલ ભગવાનજી બખાઇ
ધોરાજીવાળા ઉ.વ. ૮૨

દેહવિલય: રાજકોટ તા. ૨૫-૭-૧૯૬૬

મીઠી નજરથી માનવીઓને
માનવતાથી ભેતા'તા
કેશવ કરુણા દ્રષ્ટિ તમારી,
સમાનભાવે ભેતા'તા.

હૃયુંજી કોઈના ભેતા ના,
સદ્ગુણ બધાના ભેતા'તા
જીવમાત્રમાં જિનેન્દ્રજીને
સેવકભાવે ભેતા'તા.

સ્વ. શ્રી કીરચંદલાઇ કચરાલાઇ મકાણી
રાજકોટવાળા

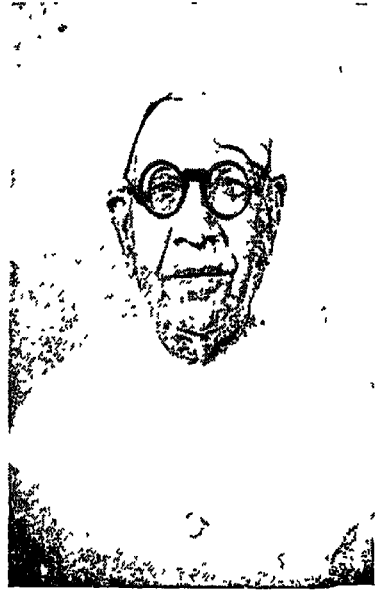
જન્મ : સ્વર્ગ : રાજકોટ
ઇ. સ. ૧૮૮૧ તા. ૨૫-૬-૧૯૬૯

લોકપ્રિય મુદ્દસેવક શ્રેષ્ઠ ધર્મવીર શ્રી કીરચંદલાઇ
એમ.બી.ઇ. ઇલકાળ પામ્યા કર્મવીર શ્રી કીરચંદલાઇ
કઠિન તપશ્ચર્યા-તપ કીધાં, દીધાં દાન અને જ્ઞાન
એકટાણાં ઉપવાસ વરસીતપ કીધાં મનન ધર્મધ્યાન

જીવનના તાણવાણામાં
સેવા સાહાર વણી લીધી
શુદ્ધ સમાધિ પ્રભુ સ્મરણમાં
અંતિમપણ ઉજજવળ કીધી

દિલ ઉદાર દાતા ! આત્મસાધના ભાવે તમે કરી
અમરનામની સુવાસ તમારી રહેશે સદા ભરી ભરી-

સ્વ. શ્રી મણીલાલ જેસી'ગલાઇ પુનાતર

જન્મ : ૨૬-૧૦-૧૮૯૩ સ્વર્ગ : ૩-૪-૧૯૭૩

જેમના મુખ પર સદાયે પ્રસન્નતા પ્રસરી
રહેતી, ગરીબો પ્રત્યે જેમનાં દિલમાં અથાગ
કરૂણા ભરી હતી, પોતાના સંતાનોના સંસ્કારો
પ્રત્યે જેમની પૂરી જાગૃતિ હતી અને એ જ
જાગૃતિને કારણે આજે અમે જે છીએ તે બની
શક્યા આવા પરમ ઉપકારી પૂજ્ય પિતાજીને
અમારા કોટિ કોટિ વંદન હો-

આપના પુત્રો

卐 ॐ अर्हस्य 卐

મંગલનો મહિમા

જો દેવાળં વિ દેવો જ દેવા પંજલીનમસતિ ।

તં દેવાદેવ મહિય સિરસા વન્દે મહાવીર ॥

અજ્ઞાન તિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાજ્ઞાન શલાકયા ।

વશ્તુરન્મિલિતં યેન તસ્મૈ શ્રી ગુરવે નમઃ ॥

આ મંગલ સ્તુતિ છે. મંગલનો અર્થ જ મ પાપ ગળ્યતિ એટલે મ અર્થાત્ પાપને જે ગાળી નાખે, ધોઈ નાખે તે. મનનો સ્વાભાવિક નિયમ છે કે, જે પશુ મ ગલ હોય તે વિષેના ભાવો જે તેનામા સઘન અને પ્રગાઠ થઈ જાય, તો તેને મેળવવાની કલ્પના અને આકાંક્ષા પણ તેનામાં ગહન થતી જાય છે. આ જ કારણથી ગૃહસ્થીઓ પ્રાત ઉત્થાન પછી, નિયમિતપણે અરિહતા મગલ, સિદ્ધા મગલ, સાદ્દ મગલ, કેવલીપ્પનતો ધમ્મો મંગલમ્ નો માગલિક પાઠ સાધુ ભગવતોના શ્રીશુભેથી શ્રવણ કરી, કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે.

પ્રકૃતિનો નિયમ છે કે, આપણા અંદરમાં જે પ્રાણ શરીર છે, તેમાં જે વસ્તુ પહેલાં બી રૂપે જન્મે છે, તે જ વિશાળ વૃક્ષના બૃહદ્ આકારને ધારણ કરી, પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિગત થઈ, ભૌતિક શરીર સુધી વિસ્તરી જાય છે. “જહામંતો તદ્વાર્થ” શ્રી આચારાગસૂત્રની આ જે સૂક્તિ છે તેનું તાત્પર્ય જ એ છે કે, પ્રશસ્ત અથવા અપ્રશસ્તને જન્મ આપવો હોય ત્યારે સર્વ પ્રથમ પ્રાણ-શરીરમાં તે તે બી આરોપિત થાય છે અને કાલાંતરે આરોપાયેલાં તે બીજે સ્થિતિ, સ યોગ, વાતાવરણ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવને અનુલક્ષી વૃક્ષના સ્વરૂપમાં અંકુરિત અને પ્રસ્ફુટિત થાય છે. બાહ્ય વ્યવહારમાં જે દેખાય છે તે અંદરના પ્રાણ-શરીરમાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ રૂપે જન્મેલા બીનો જ ક્રમિક વિકાસ છે.

અરિહંત મગલ છે, સિદ્ધ મગલ છે, સાધુ મંગલ છે, કેવલી પ્રરૂપિત ધર્મ-એટલે જેમણે પોતાની જાતને જાણી, ઉપલાખ્ય કરી, મેળવી એવા કેવલીઓ વડે પ્રરૂપિત ધર્મ પણ મંગલ છે. આ બધી તો માત્ર મંગલની ભાવના છે, ધારણ છે. પરંતુ મગલના આ ભાવો જે અંતરપર્શી થઈ જાય, પ્રાણને આવરી લે અને ક્રમિક રીતે ઊંડાણમાં અવકાશ મેળવી લે, તો વગર શ્રમે મગલની કામના અને આકાંક્ષાના શ્રીગણેશ મંઝાઈ જાય.

મંગલની ધારણા-ભાવનાને માત્ર જન્માવવી પડે છે, આકાંક્ષા તો પડછાયાની સાફક તેને અનુસરનારી બની જાય છે. આકાંક્ષા માટે પૃથક્ શ્રમની કરી જ જરૂર નથી. માત્ર મંગલની ધારણાને ગહન બનાવવા માટેના પ્રયત્નો અનિવાર્ય છે.

૨ : લેધા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

ધારણાનું યોગશાસ્ત્રમા ઘણું મહત્વનું સ્થાન છે. પતજલિ પ્રફુલિત યોગ સાધનાનાં આઠ અંગોમાંથી ધારણાને છઠ્ઠા અંગ તરીકેનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ધારણાથી જ અંતર્યાત્રીનો શુભ પ્રારંભ થાય છે. તેથી આત્માભિમુખ થવા તલસતા સુમુક્ષુઓએ મગલની ધારણાને સઘન બનાવવી અપરિહાર્ય છે.

પતજલિ યોગશાસ્ત્રમા યોગનાં આઠ અંગોમાં ધારણાને છઠ્ઠું સ્થાન આપ્યું છે. પરંતુ મહાવીર પ્રભુના યોગસૂત્રમાં ધારણાને અંતર્યાત્રીના પ્રથમ સોપાન તરીકે સ્વીકારેલ છે. મગલની ધારણા જેમ જેમ ઊંડાણમાં પ્રવેશતી જશે તેમ તેમ ચેતના સત્વર રૂપાંતરિત થતી જશે. આપણી ચેતનાનું રૂપાંતરણ તો થશે જ, ઉપરાંત આપણાં સાંનિધ્યમા આવતી પ્રત્યેક ચેતનાના રૂપાંતરણમાં પણ તે સહાયક બનશે.

આપણી આ પરપરાનો સૌને આમાન્ય જવાલ તો હશે જ કે તીર્થંકર પરમાત્માઓના સમવસરણમાં હિંસકપશુઓ પણ પોતાનો હિંસકભાવ વીસરી બંધ છે, અને સર્પ અને નોળિયે, મૃગ અને મૃગાધિપ, જન્મ જન્મનાં મિત્ર હોય એમ વૈરવૃત્તિને તિલાંજલિ આપી દે છે. ઈતિ, ભીતિ, રોગ, મરી, વગેરે ઉપદ્રવો ત્યાં આક્રમણ કરી શકતાં નથી. તીર્થંકર ભગવંતોના પદાંપણ પૂર્વે કદાચ આવા રોગોના ઉપદ્રવની શરૂઆત થઈ હોય તો પણ તેમના શુભ પ્રવેશ પૂર્વે જ તે શમી બંધ છે. શ્રી શાંતિનાથ પ્રભુના ગર્ભકલ્યાણકુળની પવિત્રતાના સ્પર્શને લઈ, મરી રોગનો નાશ થઈ ગયો હતો, એ વાત સુવિદિત છે. ઉપશાંતિની પવિત્ર સ્મૃતિમાં જ ‘શાંતિનાથ’ નામ સાથેક અને ચિરંતન બન્યું છે.

નિષ્કર્ષ એ છે કે, આપણે માત્ર આપણી ધારણાઓથી જ પ્રભાવિત થતા નથી. પરંતુ સન્નિકટવર્તી ધારણાઓના અનવરત વહી રહેલા પ્રવાહોની સારી નરસી અસરો પણ આપણા પર થાય જ છે. સમીપસ્થ પ્રવાહિત ધારણાઓ પોતાનું સ્વાભાવિક આકર્ષણ અને પ્રભાવ આપણામાં જન્માવતી બંધ છે. માટે જ ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે કે, અજ્ઞાનીનો સહવાસ ન કરવો અજ્ઞાની અમગલ છે. જ્ઞાની પુરુષોનું સાંનિધ્ય મંગલ છે. જેની ચેતના દુગ્ધ, વિક્ષિપ્ત, અસ્વસ્થ, રજેશુણ અને તમોશુણ્મય છે તેનાથી દૂર રહેવામાં જ આપણું શ્રેય છે. એનાથી ઊલટું, જેની ચેતના સ્વસ્થ, જગતના છવોના શ્રેયસ્-નિઃશ્રેયસ્ની ભદ્રી ભાવન ત્રાણી, આત્માભિમુખ છે, તેનું સાંનિધ્ય સદા કલ્યાણકારી અને મગલપ્રદ હોય છે.

જેનો અને ખોદોમા સઘની જે પરમપવિત્રતા અને તીર્થરૂપતા આક્રવામા આવી છે, અને ‘સંઘં ઘરણં ગચ્છામિ’ જેવા ઉચ્ચ શબ્દોમાં તેને પ્રતિષ્ઠિત કરવામા આવી છે, તેનું મૂળ જ આ છે કે, જ્યાં શુભ ધારણાઓ હોય, જ્યાં શુભ કામનાઓ અને મંગલ ભાવનાઓથી સભર વાતાવરણ હોય, જ્યાં હૃદયતા, હીનતા, લઘુતા અને અકલ્યાણમૂલક દુર્વૃત્તિઓને લેશ માત્ર અવકાશ ન હોય, એવા પાવન ભાવોના કેન્દ્રસમા સંઘનું સાંનિધ્ય પરમ મગલ છે. શ્રી નન્દી-

સૂત્રમાં સંઘની જે સ્તુતિ કરવામા આવી છે તેમાં સઘને સૂર્ય, ચંદ્ર, રથ, કમળ અને મેરુ પર્વતની ઉપમાઓથી ઉપમિત કરી જે કૃતાર્થતા ઐનુભવવામાં આવી છે તેનાં મૂળમાં મંગલ ધારણા અને ભાવનાઓ જ સન્નિહિત છે.

આપણી પાસેના પટાશીની ધારણા આપણને ક્યારે પ્રભાવિત કરે છે તેની સ્પષ્ટ માહિતી ભલે આપણને ન હોય, છતાં આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં, વિજ્ઞાનના વૈકાસિક યંત્રો આસપાસના વાતાવરણના પ્રભાવની આપણા ઉપર થતી સુસ્પષ્ટ અસર વિષે નિર્દેશન કરે છે. યંત્રોથી માહિતી મેળવવાની વાતને આપણે જતી કરીએ છતાં જ્યારે આપણે ફંસ વીસના સમુદાયમાં સાથે જતાં હોઈએ, અને એક માણસ અનાયાસ બગાડું ખાય, ત્યારે સાથે ચાલતા બધા માણસોને ક્રમિક રીતે બગાડાં આવવા લાગશે. બસમાં એક માણસ ઊંઘવાનો પ્રારંભ કરે એટલે બીજા ઉપર પણ તત્કાલ તેની અસર થવા વગર રહેશે નહિ. ભૂલેચૂકે પણ ડ્રાઈવર પાસે બેસી ઊઘ ન લેતા. અન્યથા અકસ્માતનો અનાયાસ ભોગ થવાનો પ્રસંગ આવી જશે !

મંગલની આ ધારણાનો પ્રાણીના અતલમા બે સઘન પ્રવેશ થઈ જાય તો, અમંગલની સભાવના અદ્ય, અદ્યતર અને અદ્યતમ થતી જાય, તેમાં શકાને અવકાશ નથી. જેવી જે ભાવના કરે છે, ધીરે ધીરે તે તેવો જ થઈ જાય છે— યદુશી માવના યત્થ ચિદ્ધિર્મવતિ તાદુશી—

આત્માની જે પ્રતિષ્ઠા પ્રભુ મહાવીરે આપી છે, એવી પ્રતિષ્ઠા આ પૃથ્વી ઉપર કોઈએ પણ આપી નથી. પરમાત્મા કોઈ આકાશમાં બેઠેલી એક અલગ, સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ વ્યક્તિ નથી, પરંતુ દરેકનો આત્મા જ પરમાત્મા છે. તેની અંદર ભજવવ્યમાન જે જીવન છે, તે ક્યાંય બીજેથી કંથુ જ મેળવતુ નથી તે સ્વયં શક્તિનો પુંજ છે તે આત્માનો સ્રોત કોઈ પરમાત્મા નામની વ્યક્તિને ત્યાં છે એમ નથી, પરંતુ અનંત શક્તિનો સ્વામી એવો આત્મા જ સ્વયં સ્રોત છે. તે અનાદિ અને અનંત છે, તેનું કદી નિર્માણ થયું નથી એટલે નાશને અવકાશ જ નથી તે કોઈ ઉપર આધારિત નથી. કોઈની પાસેથી કંથુ જ મોગવાની તેને જરૂર નથી. તે સમૃદ્ધિનો સ્વયં ખજાનો છે. પોતામાં પોતાની રીતે તે સમ્રાટ છે. પોતામા પોતાની રીતે તે સર્વત્ર છે, સ્વત્ર છે, સમર્થ અને સિદ્ધ છે. કોઈની પણ પાસે યાચકની જેમ યાચવાની તેને કશી જ જરૂર નથી. દીનતાપૂર્વક પરમાત્મા નામની વ્યક્તિનો દરવાજો ખટાખટાવવાની તેને કશી જ જરૂર નથી. કેમકે તે પોતે જ પૂર્ણ પરમાત્મા છે

જ્યારે જ્ઞાન તે પરાક્રાંટાએ પહોંચી જાય, જ્યારે સ્રોતરહિત પ્રકાશની ઉપલબ્ધિ થાય, ત્યારે જ મૂળને ઉપલબ્ધ કરી શકાય છે. એવી જ વ્યક્તિને આપણી પરપરામાં કેવલી તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી છે વ્યક્તિવાદને જૈનપરંપરામાં ભાગ્યે જ અવકાશ છે. તેથી જ આપણા પ્રસિદ્ધ નવકારમત્રમા કે અત્તારિમંગલમાં વ્યક્તિ વિશેષને જરા પણ અવકાશ નથી. જૈનધર્મ

૪ : લેધા પાષાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

મંગલ છે કે મહાવીર મંગલ છે, એવો કયાંય ઉદ્દેશ નથી. અરિહંત મંગલ છે, સિદ્ધ મંગલ છે, જેના આંતરિક બધા રોગો સમાપ્ત થઈ ગયા છે તે મંગલ છે, એવો જ માત્ર ઉદ્દેશ છે.

અરિહંતા મંગલમ્, સિદ્ધા મંગલમ્નું રટણ ત્યારે જ થઈ શકે છે જ્યારે આપણાં અંતરમાં અરિહંત થવાની ઉત્કેષ્ટ લાવના બહુએ અબહુએ પણ બી રૂપે પ્રાદુર્ભૂત થઈ હોય. અરિહંતા મંગલમ્ના જન્યૂતિપૂર્વકના ઉચ્ચારની સાથે જ અરિહંત થવાની યાત્રાનો પણ મંગલ પ્રારંભ થઈ જાય છે. મોટામાં મોટી યાત્રાનો પ્રારંભ પણ નાનાં ડગલાંથી જ થાય છે. પ્રારંભના પગલામાં ભલે એની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ ન પણ હોય, છતાં અરિહંત થવાની મોટી યાત્રાનું પહેલું કદમ ધારણા-લાવના છે.

જન્યૂત ચેતનામાં ભલે આપણે જે થવા ઇચ્છીએ તે વિષે ન વિચારતા હોઈએ, છતાં અચેતન મનનાં ઊંડાણમાં આપણે જે થવા માંગીએ છીએ તેના તરફ આપણને સદ્ભાવ પેદા થાય છે. સન્માનની એક નવી દૃષ્ટિ ઊઘટે છે. મનમાં તેના જ ચિંતનના વર્તુલો ઉપજાય છે. આપણાં શ્વાસોચ્છવાસ, આપણા સપના, આપણી નસો-નાડીઓ અને લોહીમાં પણ તેનો જ પ્રવેશ થઈ જાય છે.

મંગલ લાવનાની બૈજ્ઞાનિક અસર :

મનનની લોહી ઉપર શી અસર થાય છે તે વિષે એકસફર્ડ યુનિવર્સિટીની ડિલાબાર પ્રયોગશાળામાં અવનવા પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા છે. તે અનુસાર, આપણી લાવનાની અસર આપણા લોહી ઉપર તો થાય જ છે, પરંતુ બીજાની અપ્રગટ લાવનાની પણ આપણા લોહી ઉપર ભારે અસર થાય છે. આપણા તરફ સદ્ભાવ, સ્નેહ અને મંગલ લાવનાથી એતપ્રોત વ્યક્તિના સાંનિધ્યમાં જતાં આપણાં લોહીમાં સફેદ કણો ૧૫૦૦ની સંખ્યામાં વધી જાય છે. એનાથી વિપરીત, દુર્ભાવનાથી અસ્ત, વિક્ષિપ્ત વ્યક્તિના સાંનિધ્યમાં જતાં આપણાં લોહીમાં ૧૬૦૦ની સંખ્યામાં સફેદ કણો તત્ક્ષણે ઓછા થઈ જાય છે. શારીરિક વિજ્ઞાનની માન્યતા છે કે, સ્વાસ્થ્યની સુદૃઢતા અને સુરક્ષાનું મૂળ લોહીમાં રહેલા સફેદ કણોની અધિકતા ઉપર આધારિત છે. જેટલા પ્રમાણમાં લોહીમાં સફેદ કણો વધારે હશે તેટલા પ્રમાણમાં શારીરિક સ્વાસ્થ્ય સુરક્ષિત હશે. પ્રયોગશાળાએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે, મંગલ કામનાથી ભરેલી વ્યક્તિ બીજાનાં લોહીનો અનુષ્ઠાત પણ બદલી શકે છે, લોહીની અને હૃદયની ગતિમાં ફેરફાર કરી શકે છે, પ્લસ પ્રેસરમાં તફાવત જન્માવી શકે છે.

શિક્ષણ અથવા અક્ષરજ્ઞાન વધી જતાં માણસ શિક્ષિત અને કહેવાતો સંસ્કારી અવશ્ય થયો છે, પરંતુ તે હૃદય ખોઈ ખેંઠો છે. અક્ષરજ્ઞાનથી શૂન્ય, નાગરિકતાથી અસ્પૃશ્ય ગ્રામીણ વ્યક્તિ ભલે પેલી વ્યક્તિની માફક છટાદાર ભાષામાં વાતચીત ન કરી શકતો હોય, ભલકાદાર

વસ્ત્ર ભલે ન પહેરતી હોય, ભલે ખીજને આંજી ન શકતી હોય, છતાં પ્રેમથી ભરેલું, અભણને પણ આવકારતું, તેની પાસે મળતું હૈયું હોય છે.

મંગલની આ ધારણા પણ આવા ખોવાઈ ગયેલાં, અશ્વરજ્ઞાનમાં ઢબાઈ ગયેલાં, સંસ્કારોના નામે કે પરિષ્કૃતિના ઓઠા હેઠળ રગદોળાઈ ગયેલાં હૃદયોને ફરી જન્માવવાનો આધાર બની શકે છે.

સમઢી જ્યારે આકાશના અનંતમાં ઉડ્યન કરે છે ત્યારે તેનું હૃદય આકાશની અનંતતા, વ્યાપકતા, નિર્લેપતા અને અસ્પૃષ્ટતાદિ ગુણો તરફ હોતું નથી. તે ઊઠે છે તો આકાશમાં, પરંતુ તેની દૃષ્ટિ પૃથ્વી પર પડેલા કચરા, ઉકરડા, મૃત પશુઓનાં માંસ કે સડી ગયેલી માછલી ઉપર જ હોય છે. બાહ્ય દૃષ્ટિથી તે અનંતમાં વિહાર કરનારી, આકાશમાં નિર્દ્રન્દ્ર ઊડનારી જણાશે, પરંતુ તેની દૃષ્ટિ સદા નીચે પેલા સડેલા માંસના કટકાઓને ગોતવામાં જ લાગેલી હોય છે. માટે એમ માનવાની કહી પણ ભૂલ ન કરશો કે આકાશમાં ઊડનારી સમઢીનું ધ્યાન આકાશમાં ઊડવાને કારણે આકાશ તરફ છે. તેનું ઉડ્યન આકાશમાં હોવા છતાં, તેનું ધ્યાન તો નીચેની દિશામાં પૃથ્વી તરફ દુર્ગંધ ભરેલા પેલા સડેલા પદાર્થોમાં જ કેન્દ્રિત થયેલું હશે.

આપણે પણ એ જ રીતે આંતરિક નબળાઈઓથી ભરેલાં છીએ. માંગલિક મંત્રોના ઉચ્ચાર કરવાની દશામાં પણ આંતરિક અમંગલની લાવનાઓથી જ આપણે પીડાતા હોઈએ છીએ. અમંગલ અસહજ છે, ઔપધિક છે. તે બહારથી આવેલ છે છતાં પ્રાણો સાથે તેનું એવું તો તાદાત્મ્ય થઈ ગયું છે કે, મંગલ મંત્રોના સ્મરણમાં, મંગલ તરફ ધ્યાન જવા કરતાં, સમઢીની જેમ અમંગલ તરફ અધોદૃષ્ટિ થઈ જાય છે. માટે જે શ્રેષ્ઠતમ છે તે તરફ જો એક વાર પણ મંગલની ધારણાનો પ્રારંભ થઈ જાય, તો મંગલની દિશાની શુભ યાત્રાનો શુભ પ્રારંભ થયો ગણાય. કારણ, શત્રુમાં પણ મંગલ જોવાની દૃષ્ટિ કેળવવી સુરકેલ હોય છે. કણ કણમાં પ્રહાર છે. જગત પરમાત્મામય છે. સબ્ધ મૂલ્ય મૂલ્ય સર્વ આત્મા મારા જેવા જ સ્વરૂપથી શુદ્ધ, પુદ્ગલ, નિરંજન, નિરાકાર, સચ્ચિદાનંદ ધન છે એવી વ્યાપક અને પારમાર્થિક દૃષ્ટિ પેદા થવી મહાસુરકેલ હોય છે. તેથી શ્રેષ્ઠતાના પરમ શિખરને સ્પર્શ્યાં છે એવા વરિષ્ઠતમ આત્માઓ વિશે એક વાર પણ જો મંગલની ધારણા આપણા પ્રાણોને સ્પર્શી જાય, તો આપણી દૃષ્ટિ ભિન્નગામિની થવા સંભવ બને.

ધાર્મિક ક્રિયાઓ, પ્રાર્થનાઓ, પરમાત્મ દર્શન, પૂજન, ઇત્યાદિ સ્વયંમાં જ આનંદસ્વરૂપ છે. અનંતની દિશામાં હૃદય સંગીતથી ભરાઈ જાય, અંતરમાં આનંદની ભીમિઓ ઊછળવા લાગે, હૃદય આનંદથી નાચવા લાગે, એ જ પ્રાર્થનાઓ અને ક્રિયાઓનું આંતરિક રહસ્ય છે. પરંતુ આપણે તો પરમાત્મભાવ સાધવામાં પણ આ પવિત્ર ક્રિયાઓને સંસાર-મૂલક બનાવી દીધી છે. દરેક ક્રિયાની પાછળ બહુ અભણ હૃદયોનો-વાસનાઓને પરિપુષ્ટ

કરવાની અમંગલ ભાવનાઓ, આત્મ-મૂલક મંગલ ભાવનાઓને હસેલી, આગળ આવીને ઊભી રહી બંધ છે, અને તે ક્રિયાઓમાંથી મળતો આંતરિક આનંદ, સંગીત અને નૃત્ય, સાંસારિક વૈભવ અને વાસનાઓની સંતૃપ્તિ અને સંપુષ્ટિમાં પર્યવસિત થઈ બંધ છે. એટલે આપણી સ્થિતિ પણ તે સત્ત્વી કરતાં જરાએ ચઢિયાતી નથી.

આપણી દૃશ્ય તે વિનાયક વિકુર્વાઁ સ્વયાંમામ વાનરમ્ જેવી છે. એટલે કે ખનાવવા ગયા ગણપતિની મૂર્તિ અને બની ગઈ વાંદરાની ! આપણે લક્ષ્ય અને આદર્શ તરફ કદી દષ્ટિ કરી નથી. ભગવત્ ભક્તિ, ઉપાસના, ધ્યાન, પ્રાર્થના, દર્શન અને પૂજનને અંતરાત્મામાં જે આદર્શ સ્થાન મળવું જોઈતું હતું, અદ્યતની શોધમાં છલાંગ મારવાતું જે ભેમ સંગૃહિત કરવું જોઈતું હતું, પરમાત્મ ભાવ સાથે જે તાદાત્મ્ય સાધવું જોઈતું હતું, યોગ સાધવામાં જે મરણવાંની કળાને આત્મસાત્ કરવી જોઈતી હતી, તેને બદલે આપણે આપણી દષ્ટિ સદા વિષયોને, વાસનાઓને પોષાનારી, અંધામુખી જ રાખી પોતાના જ અક્ષય-ભંડારમાં દુખડી મારવાની અને અનંત શુભ મૌકિતકોને મેળવવાની પારમાર્થિક દષ્ટિ ભુલાર્ધ ગઈ, અને તેનું સ્થાન ભૌતિક સંપત્તિ, સાંસારિક વાસનાઓએ જૂંટવી લીધું. પરિણામે, હિમ વદગન્ધ્વ કામસ્ય ગમનં સગરં પ્રતિ- જેવી આપણી સ્થિતિ બની ગઈ. અર્થાત્ જુવું હતું સમાધિની અભિષિખિત કામનાથી હિમાલયની શાંત અને ઊંડી શુદ્ધિઓમાં, પરંતુ પહોંચી ગયા વાવાઝોડાના ભયંકર પ્રકોપથી ઉદ્વેલિત બનેલા બળભળાટ અતુલવતા કોલાહલમય સમુદ્રને કાંઠે !

શારીરિક શુદ્ધતા માટે માણસ પ્રતિદિન સ્નાન કરે છે. ક્રીમતી સાબુઓનો ઉપયોગ કરે છે. કપડાંને રબરો સંસ્પર્શ ન થઈ બંધ તે માટે ભારે કાળજી રાખે છે. સ્નાન ન કરેલી વ્યક્તિ રખે અડી બંધ અને હું અભક્ષ્ય બહિ તે માટે સચિંત રહે છે. પરંતુ ચિત્તના સ્નાનની વાતનો તે કદી વિચાર પણ કરતો નથી. પરમાત્માના દરબારમાં શારીરિક શુદ્ધિને કશો જ અવકાશ નથી. પરમાત્મ મંદિરમાં પ્રવેશ તો મનની નિર્મળતા અને નિર્વિકલ્પતાથી જ મળે છે. વાસ્તવિક સત્યને જોવા તરફ તે આંખ આકા કાન કરે છે. પરંતુ તે ભૂલી બંધ છે કે, ચિત્તની શુદ્ધતા વિના ધ્યાનના મંગલ મંદિરમાં કદી પણ પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. ધ્યાન વગર આત્મ-ભાવની સંપ્રાપ્તિ પણ શક્ય નથી. ચિત્ત શુદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી ધ્યાન કે ધારણામાં પ્રવેશ અશક્ય છે. આમાન્ય જીવોને માટે આ આત્મિક લાભની વાત છે. ચિત્તની શુદ્ધિથી ધારણા, મંગલ ભાવના બળવાન થશે અને તેથી ધ્યાનનો રાગ સુલભ થઈ જશે.

ધારણા એ ધ્યાનનો મૂળ પાયો છે. ચિત્ત શુદ્ધિ વગર ધારણા અશક્ય છે. આમ છતાં, ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના જો ધ્યાન સાધવા પ્રયત્ન થશે, તો તે ધ્યાન શાંતિ અને સમાધિ આપવાને બદલે અશાંતિ અને વિનાશને જ નોતરનારું બનશે. પુરાણોમાં કથા છે કે, રાવણે શવજીની ભાકતમાં પોતાના મસ્તકોથી કમળ પૂજ કરી અને શંકરને પ્રસન્ન કર્યા. કથા આગળ

ચાલે છે કે શંકરે તેની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ, રાવણને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યાં. પરંતુ રાવણની ચિત્તવૃત્તિમાં નિર્મળતાનો અભાવ હોવાને કારણે તેણે પરિણામ શું આપ્યું? મનની મલિનતાથી આકર્ષાઈ તેણે શું માંગ્યું? એવું વરદાન માંગ્યું કે જેનાથી તેનો પોતાનો અને આખા જગતનો નાશ થયો. માટે ચિત્તશુદ્ધિ વગર જ્ઞાન કે ભક્તિ લાભને બદલે હાનિ પ્રદ જ નીવડે છે.

પ્રકૃતિનો નિયમ છે કે માણસ જે માંગે છે તે પ્રાપ્ત તેને મળી જાય છે. પરંતુ માણસ જે માંગે છે, તે સદા ગલત જ માંગે છે, એ એક મોટી કમનસીબી છે. એક સિને અભિનેતાની આસપાસ મોટો સમુદાય હોયો થાય છે, એ જ બતાવી આપે છે કે માણસના અચેતન મનના ઊંડાણમાં સિને અભિનેતા થવાની આકાંક્ષા પડી છે. માટે ભગવાન મહાવીરે અરિહંત, સિંધ, ત્રાધુ અને કેવલી પ્રરૂપિત ધર્મની મંગલતાની ઉદ્ઘોષણા કરી છે, જાણ્યે-અજાણ્યે પણ મંગલની આ ધારણા પ્રાણોના અતલમાં પ્રવેશી જાય તો માનવ મંગલની દિશાનો મંગલયાત્રી બની જાય.

सर्वे सुखिनः सन्तु—सर्वे सन्तु निरामयः ।

सर्वे मद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥

આવો, આપણે સૌ આજથી મંગલની મંગલ દિશામાં મંગલ યાત્રાનો મંગલ પ્રારંભ કરીએ.

શ્રુતિ માહાત્મ્ય

વિદ્વોપશાંતિ માટે અલીષ્ટ દેવનું સ્મરણ અપરિહાર્ય છે. ઇષ્ટની નમસ્કૃતિ પરમ માંગલિક, ચરમ અને પરમ સાધ્યની સિદ્ધિમાં સાધકતમ નિમિત્તની પણ ગરજ સારે છે. માટે પ્રભુ-સ્મરણ અને પ્રાર્થના આપણા જ શ્રેયસ્ નિઃશ્રેયસ્ માટે અનિવાર્ય છે. આત્મોપલબ્ધિના પરમ શિખરને સ્પર્શેલા અને આર્થ વાણીના સ્વયંભૂ અધિપતિ એવા સર્વજ્ઞ ભગવતો આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ નથી છતાં આત્માનુભૂતિમાં પ્રાદુર્ભાવ પામેલી તેમની ક્રીમતી વાણી, આજે પણ આગમોના રૂપમાં સુરક્ષિત સચવાતી આવી છે. આપણા માટે તે હીવાદાંડીની ગરજ સારે છે.

ભગવાન મહાવીર અને ત્યારપછી સેકંડો વૃષો સુધી શાસ્ત્રોને ત્રાંસળીને સ્મૃતિગત કરવાની પ્રથા સફળ રીતે ચાલતી આવતી હતી અને તેથી જ આગમોનું “શ્રુતિ” એવું નામ અદ્યવધિ પ્રચલિત છે. જૈનાગમોના ગ્રંથમાં જ આ પ્રથા પ્રચલિત હતી એમ નહોતું, વૈદિક વાક્યઓમાં જેનું મુખ્ય સ્થાન છે એવા વેદો પણ શ્રુતિઓના નામથી જ પ્રસિદ્ધિને પામ્યા તેની પાછળ પણ આધ્યાત્મિક કારણો હતાં.

સમજવા જેવી વાત છે કે, 'ધ્વનિ વિદ્યુત્તત્તુ' એક સૂક્ષ્મ રૂપ છે. હવે તો વૈજ્ઞાનિકો પણ પશુ આ સત્યને સ્વીકારવા લાગ્યા છે કે, 'ધ્વનિ વિદ્યુત્તત્તુ' રૂપ છે. જે કંઈ પણ છે તે બધું વિદ્યુત રૂપ છે. જો કે ભારતીય સૂક્ષ્મદર્શીઓ વૈજ્ઞાનિકોની ઉપર્યુક્ત માન્યતાથી થોડી બુદ્ધિ માન્યતા ધરાવે છે. તેઓ કહે છે કે, વિદ્યુત પશુ ધ્વનિનું જ રૂપ છે. એટલે જ "જ્ઞાનો વૈ વ્રત્ત" અર્થાત્ શબ્દ પશુ બ્રહ્મ છે. વૈજ્ઞાનિકો અને ભારતીય વિદ્વાનોમાં પ્રથમ ધ્વનિ છે કે પ્રથમ વિદ્યુત છે, એ સંબંધ થોડો મતભેદ રહી જવા પામ્યો છે જે સમય જતાં અવશ્ય પૂરાર્થ બશે.

વિજ્ઞાનના મત પ્રમાણે વિદ્યુત પ્રથમ છે તો પૌર્વાત્ય વિદ્વાનો ધ્વનિની પ્રાથમિકતા સ્વીકારે છે. ધ્વનિની સઘનતા-પ્રગાઠતા જ વિદ્યુત છે. વૈજ્ઞાનિકોની માફક ભારતીય મનીષીઓએ, ધ્વનિની પ્રગાઠતા એ જ વિદ્યુત છે, એ નિર્ણય કોઈ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળામાં કરેલા પ્રયોગોના આધારે નથી લીધો, પરંતુ મંદિરોની શુંબે નીચે ઓમકારનો સઘન ધ્વનિ જ્યારે કરવામાં આવ્યો ત્યારે સાધકોને એક સ્પષ્ટ અનુભવ થયો કે જેમ જેમ ધ્વનિની સઘનતા પ્રગાઠ અને પ્રચૂર થતી જાય તેમ તેમ, મંદિર પશુ મટી જાય છે, સાધક પશુ શૂન્યમાં સમાઈ જાય છે, માત્ર વિદ્યુતના વર્તુલો જ શેષ રહી જાય છે. આ અનુભવમાંથી જ આ નિષ્કર્ષ પરાકોટિએ લેવામાં આવ્યો કે, વિદ્યુત એ ધ્વનિની સઘનતા અને પ્રગાઠતાનું જ પરિણામ છે. 'શબ્દ બ્રહ્મ છે' એમ કહેનારાઓએ શબ્દના વિષે જે જાણણીથી શોધ કરી હતી અને તે શોધના પરિણામે જે અનુભવ થયો હતો, તે બ્રહ્મનો હતો. બ્રહ્મથી મોટો બીજો કોઈ અનુભવ શક્ય નહોતો અને શબ્દથી ગંભીર બીજો કોઈ વસ્તુ તેમણે જાણી નહોતી કે જેનો પ્રયોગ કરી શકાય.

ધ્વનિના કેવાં સમ અને વિષમ પરિણામો આવે છે તે પણ જાણવા અને સમજવા જેવાં છે. ધ્વનિનું આ શાસ્ત્ર જો સામાન્ય રીતે પણ સમજાઈ જાય તો, શાસ્ત્રોને કલ્પેપકલ્પે આપવાની પ્રયત્ન, સૂત્રો, પ્રાકૃતિક અને ધ્વનિથી ઉત્પન્ન કરી શકાતી સારી નરસી અસરોથી સાધકની સુધ્ધિને કેવાં લાભો પહોંચાડી શકાય છે, તેનાથી કેવાં ઝડપી પરિણામો ઉપજાવી શકાય છે, તેમજ અન્ય અન્ય આશો આવી જાય. ધ્વનિને પોતાનું એક આગવું શાસ્ત્ર છે. કયો ધ્વનિ કયાં ચુકે, ઉપર, નીચે, કે જે તેના સ્પષ્ટ અનુભવો છે. કુંડલિનીની જગૃતિમાં ધ્વનિની ચોટ કઈ રીતે કાનિયાય અને છે, અને કુંડલિનીને જગૃત બનાવી સહસાર સુધી પહોંચાડવામાં તે કેવા ભાગ ભજવે છે તેના પણ એક સૂત્રોત્તિપૂર્ણ ઇતિહાસ છે.

ધ્વનિની આ સ્વાભાવિકતા જાણવી જોઈ જાય, અને એના પદ્ધતિ શિષ્ય પ્રશિષ્યોને હુંડેને વડે સાક્ષાત્ મળતી રહે, તેમ જ સાધકોની ભૂમિકા સુગમ અને સરળ થાય, તે આદર્શને લક્ષ્યમાં રાખી, શાસ્ત્રો લખવા કે જણાવવાનો નિષેધ થતો આવ્યો હતો.

ધ્વનિના પશુ શબ્દ 'લખવામાં' આવે તે 'લખવામાં' કે તે શબ્દને વાંચવામાં શબ્દનું ધ્વનિ જન મૂલ્ય સચવાતું નથી. શબ્દમાં વિશેષ ધ્વનિ અને વિશેષ ધ્વનિની માત્રાઓનું સમાહિત થવું

અનિવાર્ય છે. સંસ્કૃતનો ભાર શબ્દગત નથી પરંતુ ધ્વનિગત છે એટલે જ હજારો વર્ષો સુધી શાસ્ત્રો ન લખાવવા કે ન છપાવવાનો આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો. કારણ શાસ્ત્રો લિપિબદ્ધ થતાં ભાર બદલાઈ જશે. શુરુ પોતાના શિષ્યને યોદ્ધાને જ શાસ્ત્રની વાંચના આપે કે જેનાથી કયા અક્ષર પર કેટલો ભાર અપાય તેની પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ સારી રીતે જળવાઈ રહે. એ જ કારણે સેંકડો વર્ષો સુધી શાસ્ત્રોના પાઠો મુખોપમુખ અને કણ્ઠોપકર્ણ અપાતા રહ્યા.

શાસ્ત્રોનું એકવાર લખવાનું કાર્ય પ્રારંભ થયું એટલે શાસ્ત્રોની ધ્વનિવિષયક સૂક્ષ્મ સંવેદનાઓ મરી જશે અને ધ્વનિની સ્વાભાવિક સંવેદનાઓથી શૂન્ય શાસ્ત્ર, સાધકની સાધનામાં ધારી અસર ઉપજાવી શકશે નહિ. પરિણામે શાસ્ત્રોનો સાધનાના ક્ષેત્રમાં જે કીમતી સહયોગ હતો તે શાસ્ત્રો શબ્દગત થતાં, ખોવાઈ જશે.

દાખલા તરીકે ‘ગિરીશ’ શબ્દને જો લખવામાં આવે તો વાંચનાર તેને જુદી જુદી રીતે વાંચી શકે. કેાઈ ‘ગિ’ ઉપર ઓછો ભાર આપશે, તો કેાઈ ‘ગિ’ ઉપર જરા વધારે ભાર આપશે. કેાઈ ‘રિ’ ઉપર સામાન્ય કે વધારે ભાર આપશે, તો કેાઈ ‘રિ’ ઉપર અદ્ભ. ‘શ’ના ઉચ્ચારની પણ આવી જ સ્થિતિ થશે. કારણ કયા અક્ષર ઉપર કેવો અને કેટલો ભાર આપવો તે શુરુમુખેથી બાણુવા મળ્યું નહિ, તેથી કયા અક્ષર ઉપર કેટલો અને કેવો ભાર આપવો એ વાંચનારની ઇચ્છા અને વાંચવાની કલા ઉપર આધારિત રહેશે. લખ્યા પછી ધ્વનિગત ભાર અને ધ્વનિગત વિશિષ્ટતાઓ પ્રાયઃ સમાપ્ત થઈ જશે. ફક્ત: સાધનામાં શાસ્ત્રોનું આંતરિક અને આધ્યાત્મિક કીમતી સન્ન નાશ પારી જશે. એટલે જ શુરુમુખે સાંભળી, ધ્વનિગત વિશિષ્ટતાઓ હજારો વર્ષો સુધી સાચવી રાખવામાં આવી. એ જ કારણે શાસ્ત્રો ‘શ્રુતિ’ નામથી અભિહિત થયાં. જે શ્રી શુરુમુખેથી સાંભળીને મળે તે જ શાસ્ત્ર. જે વાંચીને ઉપલબ્ધ થાય તેને ‘શ્રુતિ’ કહી શકાય નહિ. કારણ કે ધ્વનિના આધાતોના સંરક્ષણનો તેમા પૂરેપૂરો અભાવ છે.

ધ્વનિની પોતાની વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયા છે કે કયાં તે તીવ્ર થશે, કયાં તે ક્ષીણ થશે. ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિતના ધ્વનિગત ઉચ્ચારો કેવા કેવા થશે, તે બધાનાં યથોચિત સંરક્ષણ વગર શાસ્ત્ર માત્ર શબ્દોનું એક ખોખું જ રહી જશે એવો ભય પૂર્વાચાર્યોને હતો, તે શાસ્ત્રો લિપિબદ્ધ થતાં સાચો પડ્યો. શાસ્ત્રોની જે મૌલિક અને આંતરિક આધ્યાત્મિક વ્યવસ્થા હતી તે ખંડિત થઈ ગઈ. શાસ્ત્રો બહારમાં ઉપલબ્ધ થવા લાગ્યાં. પુસ્તકની માફક તે વંચાવા લાગ્યાં. ધ્વનિગત વિશિષ્ટતાના સંરક્ષણ તરફ દ્રષ્ટિ ન રહી, પરિણામે શબ્દોનો મૂળભૂત આદમા જ મરી ગયો.

શબ્દો કેવા આઘાત-પ્રત્યાઘાતો ઊભા કરી શકે છે, તે સમજવું ભારે રસપ્રદ છે. હમણાં જ ચાલીસ-બેતાલીસ વર્ષ પહેલાં કરવામાં આવેલા એક પ્રયોગની વાત છે.

ખનારસમાં વિશુદ્ધાનંદ નામના એક માધુ છે. તેમણે ધ્વનિના આઘાતોથી થતી અસરો વિશેના અનેક પ્રયોગો બહેરમાં કરી બતાવ્યા છે. ધ્વનિના આઘાતથી મૃત્યુ - પણ નિપેબધી શકાય છે એવા પ્રયોગો પણ તેમણે કરી બતાવ્યા છે. તે સાધુ પોતાના મઠમાં રહેતા હતા. ધ્વનિના આઘાતથી મૃત્યુ નિપેબધી શકાય એ વાત વૈજ્ઞાનિકો માટે પણ ઘણાં જ આશ્ચર્યની હતી. સાક્ષાત્ પ્રયોગોના અનુભવ વગર આ મત સ્વીકારી શકાય એમ ન હતું એટલે સર્વ પ્રથમ, ત્રણ ડોક્ટરોએ એક પક્ષીને પોતાના હાથમાં લઈ, તેમના બંધ મઠમાં પ્રવેશ કર્યો. વિશુદ્ધાનંદ સ્વામીએ ધ્વનિના અમુક આઘાતો આપ્યા. પક્ષી તડકડવા લાગ્યું. થોડી ક્ષણોમાં તે મરી પણ ગયું. આ અનુભવોનો સાક્ષાત્કાર કરવા ખુદ ડોક્ટરો આવ્યા હતા. તેમણે પક્ષીની સંપૂર્ણ શારીરિક પરીક્ષા કરી. પરીક્ષાને અંતે બહેર કયું કે, પક્ષી મરી ગયું છે. બીજા જ ક્ષણે વિશુદ્ધાનંદ સ્વામીએ ધ્વનિના બીજા આઘાતો આપવાનો પ્રારંભ કર્યો. ધ્વનિના આ બુદ્ધા આઘાતોથી પક્ષી પુનઃ તડકડવા લાગ્યું અને પુનઃ જીવિત થયું.

ધ્વનિના આઘાતો આવાં આશ્ચર્યજનક પરિણામો લાવી શકે એ વાત સહજ રીતે માનવામાં ન આવે એવી છે. કારણ આપણે વૈજ્ઞાનિક યુગનાં પ્રાણીઓ છીએ. એટલે વિજ્ઞાન સંમત બીજા આઘાતોનાં પરિણામો સરળતાથી માની લેતાં હોઈએ, પરંતુ ધ્વનિ ગત પરિણામોને ન્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોના ટેકો ન મળે ત્યાં સુધી આપણે તેને જલ્દીથી સ્વીકારી શકતાં નથી. વિશેષ પ્રકારનાં કિરણો શરીર ઉપર પડે અને તેનું જે વિશેષ પરિણામ આવે, વિશેષ પ્રકારની ઔષધિનું સેવન શરીરમાં જે વિશેષ પ્રકારની તાજગી અને સ્ફૂર્તિ લાવી શકે, વિશેષ પ્રકારનાં રંગો શરીર ઉપર જે વિશિષ્ટ પ્રભાવો પાડી શકે, તે વિશેષ ધ્વનિનાં વિશેષ પરિણામો વિશે શંકાને અવકાશ જ ક્યાં ?

હવે તો વિજ્ઞાન પણ ધ્વનિનાં પરિણામોની શોધ વિષે આતુર છે. આ દિશામાં કરવામાં આવેલા પ્રયોગોનાં આશ્ચર્યજનક પરિણામો પણ આવ્યાં છે. આ દિશામાં એટલી પ્રગતિ તો થઈ છે કે, જે માતાની છાતીમાં દૂધ ન આવતું હોય તો વિશેષ પ્રકારની ધ્વનિના પ્રભાવથી તેમાં દૂધ લાવી શકાય છે. જે વૃક્ષો ૬ માસમાં ફૂલ આપતાં હોય તે બે માસમાં ફૂલ આપી શકે છે. ગાય જેટલું દૂધ આપે છે તે દૂધ વિશેષ પ્રકારના ધ્વનિના પ્રભાવથી બમણું થઈ જાય છે. આજે સોવિયેત સંઘ, અમેરિકા, ફ્રાંસ અને બ્રિટેનના જેવા વિકસિત દેશોની ડેરીઓમાં સંગીતના વિશેષ ધ્વનિ વગર ગાયોને દોહવામાં આવતી નથી. તેનાં વિશિષ્ટ પરિણામો પણ દૃષ્ટિગોચર થયાં છે. તેથી ભવિષ્યમાં કેઈ પણ ફળ, ફૂલ, શાકભાજી, ધ્વનિના આઘાત વિના પેદા થશે નહિ. આમ ફળ, ફૂલ, શાકભાજી, ગાય વગેરે પર ધ્વનિના આઘાતોનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ દેખાય છે ત્યારે માણસ ધ્વનિના પ્રભાવથી અપ્રભાવિત કેમ રહી શકે ?

શ્રુતિ અને શ્રુતિ શબ્દ સાથે સંબંધિત ધ્વનિના સંબંધમાં વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાથી ઉપયુક્ત હકીકત બહુ પછી આપણી શ્રુતિઓના ઇતિહાસ, તેને લિપિબદ્ધ કરવાનાં કારણો, તે વખતની

સાંચોગિક સ્થિતિનો અભ્યાસ પણ રસ પ્રદ છે. એટલે તે તરફ પણ જરા દૃષ્ટિ નાખવી અનિવાર્ય છે.

ઈતિહાસને સુરક્ષિત રાખવાની વ્યવસ્થિત પરિપાટીના અભાવે, ભગવાન મહાવીરથી આજ સુધીના સમૃદ્ધ ઇતિહાસનો મોટો ભાગ અજ્ઞાત રહ્યો છે. જૈન મુનિઓ મુખ્યત્વે વનમાં વસવાટ કરનારા, ગૃહસ્થોના સંસર્ગના ત્યાગી, અને પોતાની ખ્યાતિ કે યશ કામનાથી પ્રાય અળગા રહ્યા છે. આત્મ-સાધનાનું લક્ષ્ય હોવાને કારણે પણ ઇતિહાસની પરંપરાને સુરક્ષિત રાખવામાં હિંદુસિનતા વર્તાતી રહી છે. આમ છતાં પ્રાપ્ત પટ્ટાવલીઓના આધારથી આપણાં વૈભવ-પૂર્ણ ઇતિહાસનો અંખો પ્રકાશ આપણને અવશ્ય જોવા મળી શકે છે. જૈન સાહિત્યમાં પટ્ટાવલી લખવાનો યુગ અતુલશૂર્વધર સ્થાવેર આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીથી પ્રારંભ થાય છે. આર્ય ભદ્રબાહુ-સ્વામીના પદ્મધર થયાનો ઐતિહાસિક સમય શ્રી સંભૂતિવિજયજીના સ્વર્ગવાસ પછી વીરસંવત્ ૧૪૮ થી ૧૭૦ સુધીનો છે. શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી અંતિમ અતુલશૂર્વધર હતા.

એમના પદ્મધર શ્રી સ્થૂલિભદ્રસ્વામી પણ પૂર્વોનો પરંપરાને જળવી શકવાની પ્રબળતમ શક્તિ ધરાવતા હતા. પરંતુ દસ પૂર્વના અભ્યાસ પછી કૌતુહલને આધીન થઈ, પોતાની પ્રતિભા અને મેઘાશક્તિનું પ્રદર્શન કરવા માટે પોતાની સાધ્વી ખડેનો જ્યારે તેમનાં દર્શનાર્થે આજ્યાં ત્યારે સિંહનું વૈકિયરૂપ બનાવી પોતે બેસી ગયા. આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામીને જ્યારે આ હકીકતની પ્રતીતિ થઈ ત્યારે પારદર્શી વિવેક દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરી તેમણે વિચાર્યું કે, હવે પછીના મુનિઓમાં આત્મ-સાધના કેન્દ્રમાં રહેવાને બદલે, અમત્કારે બતાવવાની વૃત્તિ કેન્દ્રસ્થ થઈ જશે. પરિણામે જ્ઞાન આત્મોપલબ્ધિના ચરમ શિખરને સ્પર્શવામાં સાધકતમ થવાને બદલે, અમત્કારોના પ્રદર્શન અને યશો વૈભવને વધારવાના અશુભ નિમિત્તને પ્રબળ બતાવવાની ગરજ સારશે. તેથી દસ પૂર્વના જ્ઞાનથી વધારે જ્ઞાન મેળવવા માટે જે ભૂમિકા અને પાત્રતાની શ્રેષ્ઠતા જોઈએ તેની અદ્યપતાના યથાધ્યને સમજી, સ્થૂલિભદ્રને વધારે જ્ઞાન આપવાનું તેમણે સ્થગિત કર્યું. પૂર્વોના હાસનો આ પ્રથમ દાખલો હતો.

શ્રુતકેવળી શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ કલ્પસૂત્રની રચના કરી છે. આ ઉપરાંત દસ આગમોની નિયુક્તિ પણ તેમણે જ રચી છે. એમના પછી કોઈ શ્રુતકેવળી અથવા સંપૂર્ણ શ્રુતધર થયા નથી. એક પરંપરા કલ્પસૂત્રને દશાશ્રુતસ્કન્ધના આઠમા અધ્યયન તરીકે સ્વીકારે છે. કલ્પસૂત્રમાં સ્થવિરાવલીની ગૌરવભરી પરંપરા અક્ષિત કરવામાં આવી છે જે શાસ્ત્રીય પટ્ટાવલીના રૂપમાં અભિપ્રેત છે.

ભગવાન મહાવીરના સત્યાવીસમા પદ્મધર શ્રીમદ્ દેવદિગ્ગણિ ક્ષમા શ્રમણ થયા. તેમણે નન્દી સૂત્રમાં અનુયોગધરોની પટ્ટાવલી અક્ષિત કરી છે. કલ્પસૂત્રનો સ્થવિરાવલી પટ્ટાવલીક્રમથી છે તો નન્દીસૂત્રની પટ્ટાવલી અનુયોગધરોની દૃષ્ટિથી છે. પટ્ટાવલીક્રમથી દેવદિગ્ગણિ ક્ષમા શ્રમણનો ક્રમ યોત્રીસમે અને યુગપ્રધાન અનુયોગધરોમાં સત્યાવીસમે છે.

કદપસૂત્રની સ્થવિરાવલીનું સંકલન પણ આગમ-વાચનાની માફક ત્રણ વખત થયેલ છે. એટલે યશોભદ્ર સુધીની એક પરંપરા પાટલિપુત્રની પ્રથમ વાચનાના પૂર્વેની છે. આર્થ દ્વિગુણિત સુધીના સ્થવિરાનું સંકલન દ્વિતીય વાચના વખતના સંકલનનું પરિણામ છે. ત્યારપછીની સ્થવિરાવલી દેવદિર્ઘ ગણિ ક્ષમા શ્રમણના વખતની અંતિમ વાચના જે વીર નિર્વાણથી ૬૮૦મા વર્ષની છે. એટલે સ્થવિરાવલીનાં નામોમાં પૃથકતા આવી જવા પામી છે. તેનું કારણ આ છે.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી ભારત વર્ષમાં એકથી અનેક વાર બાર બાર વર્ષના ભયંકર દુષ્કાળો પડ્યા. આર્થવજ્ર સ્વામીની પાટ પર જ્યારે આર્થવજ્રસેન આસિત થયા ત્યારે તેમના વખતમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. નિર્દોષ લિક્ષાનું મળવું અસંભવ બની ગયું. જેના કારણે ૭૮૪ શ્રમણો અનશન કરી સ્વર્ગવાસી થયા. ભૂખથી નાના મોટા બધાં તડકડવા લાગ્યાં. જિનદાસ શ્રેઠીએ એક લાખ દીનારથી એક અબલિ પ્રમાણુ અન્ન લીધું. તેને રાંધી તેમાં વિષ ભેળવી, સમસ્ત પરિવાર સાથે ખાવાની જ્યારે તેઓ તૈયારી કરી રહ્યા હતા ત્યારે આચાર્ય વજ્ર સ્વામીએ સુલિક્ષની ઘોષણા કરી અને બધાના પ્રાણોની રક્ષા કરી. બીજે જ દિવસે અન્નથી ભરેલું જહાજ આવી ગયું. જિનદાસે તે અન્ન ખરીદીને, મૂલ્ય લીધા વગર ગરીબો વચ્ચે વહેંચી દીધું. થોડા વખત પછી વરસાદ થવાથી સર્વત્ર આનંદની ઊર્મિઓ ઊછળવા લાગી. જિનદાસ શેઠે પોતાની વિરાટ સંપત્તિનો ત્યાગ કરી, નાગેન્દ્ર, ચન્દ્ર, નિવૃત્ત અને વિદ્યાધર નામના પોતાના ચાર પુત્રોની સાથે દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

રાજા સમપ્રતિ મૌર્ય અને આર્થ વજ્રના સમયના દુલિક્ષના કારણે જે શ્રમણ સંઘ, દક્ષિણ પ્રદેશ, મધ્ય ભારત અને પશ્ચિમ ભારતમાં વિચરતો થયો હતો તે દીર્ઘ કાળ સુધી ઉત્તર-પૂર્વના ભારતમાં વિચરનાર શ્રમણ સંઘ સાથે મળી ન શક્યો. તે કારણે ઉત્તરના શ્રમણોની સ્થવિરાવલી અને દક્ષિણ તેમજ પશ્ચિમ પ્રાંતોમાં વિચરનારા સાધુઓના સંઘોની સ્થવિરાલીમાં પૃથકતા આવી.

આગમોની પણ ત્રણ વાચનાઓ થઈ. પ્રથમ વાચના આર્થ સ્કન્દિલની અધ્યક્ષતામાં મથુરામાં થઈ. આ વાચનામાં ઉત્તર પ્રદેશ અને મધ્ય ભારતમાં વિચરનારા શ્રમણો જ એકત્રિત થયા હતા. આ વાચના માથુરી વાચના તરીકે બાણીતી થઈ.

બીજી વાચના આર્થ નાગાભુત્તના નેતૃત્વમાં દક્ષિણાત્ય પ્રદેશમાં વિચરણ કરનારા શ્રમણોની થઈ. પરંતુ બન્ને વાચનામાં એકબીજા એકબીજાથી મળી શક્યા નહિ.

ત્રીજી વાચના વહ્લ્લી વાચનાના નામથી બાણીતી છે. વીર નિર્વાણથી ૬૮૦ વર્ષ વીતી ગયા પછી વહ્લ્લીપુર નગરમાં દેવદિર્ઘ પ્રમુખ શ્રમણસંઘે આગમોને પુસ્તકોના રૂપમાં લિપિ બદ્ધ કર્યા. એક વખત દેવદિર્ઘ ક્ષમા શ્રમણ કદંબી શાંતિ માટે, સૂઠનો એક ગાંઠિયો એક ગૃહસ્થ પાસેથી માંગીને લાગ્યા. ભોજન સમયે વિસ્મૃતિ દોષથી ખાવાનું ભૂલી ગયા. પ્રતિક્રમણ વખતે, પ્રતિ લેખના કરતાં, સૂઠની ગાંઠ કાનમાંથી જનીન પર પડી ગઈ. પડવાનો અવાજ આલગતાં તેમને સૂઠની

સ્મૃતિ થઈ આવી. તેમને થયું કે સૂંઠ ખાવાની સામાન્ય વાત પણ બે બુલાઈ બન્ય, તો શાસ્ત્રો કંઈસ્થ રાખવાની પ્રતિભા અને મેધાશકિત તો ક્યાંથી હાવવી ? સમયના પ્રભાવથી તે નબળી થતી બન્ય છે. વૈદ્યભીપુરમાં બન્ને વાચનાના પ્રતિનિધિએ ભેગા થઈ, આગમોને પુસ્તકાકૃંદ કર્યાં.

આપણી પાસે આજે આગમ-સંપદા છે એ આ બધા પૂર્વાચાર્યોના અથાગ પરિશ્રમ, ક્રીમતી સંરક્ષણ અને અસાધારણ બુદ્ધિ પ્રતિભાને આભારી છે. આ આગમોની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી. આજે પણ આગમોની સંખ્યા બીજા સંપ્રદાયોની દૃષ્ટિએ વધારે છે. પરંતુ આપણી પરંપરા, જેનો પ્રમાણિકતાપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે તે આગમોની સંખ્યા બીજી છે. તેમાં ૧૧ અંગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૪ છેદ, ૪ મૂળ અને ૩૨ સુત્ર આવશ્યક સૂત્ર છે. સ્થાનકવાસી પરંપરાને જે ૩૨ માન્ય આગમો છે તેમાં ૪ મૂળ સૂત્રો છે. જેમાં શ્રી ઉત્તરાધ્યનસૂત્રનું આગવું સ્થાન છે. ઉત્તરાધ્યન સૂત્રમાંથી માત્ર ૨૩માં અધ્યયનનો જ સ્વાધ્યાય આ ચતુર્માસ માટે પસંદ કરેલ છે. તે ગંભીર અર્થો અને વિવિધ રસોથી ભરેલ છે.

શ્રી ઉત્તરાધ્યનસૂત્ર ભગવાનના શ્રીસુખની અતિમ વાણી છે એ વાત કલ્પસૂત્રના મૂળ પાઠથી કહી બતાવવી વધારે પ્રમાણ અને ન્યાય સંગત ગણાશે એમ માની કલ્પસૂત્રના મૂળ પાઠનું ઉદ્ધરણ આપું છું:-

તેળં કાલેળ તેળં સમમેળ મગવં મહાવીરં વાવત્તરિં વાસાઈ સન્વાત્સપાલહત્તા સ્ત્રીણે વેયણિજ્ઞાત્યનામગેત્તે
દમીસે એસપિળીમે હુસમ હુસમામે સમામે બહ્વીવક્કંતામે તિહિં વાસેહિં અદ્દનવમેહિં ય માસેહિં સેસમેહિં પાલામે
મવિત્રમામે હરિયપાલગસ્સ રત્તો રત્તુગમમામે એમે, અબીમે હટ્ટેળં મત્તેળં અપાળમેળં સાદ્દાના નવ્વત્તેળં જોમમુવાગમેળં
પન્નૂસકાલસમવં સિ સપલ્લેયક નિસન્ને પળપન્નં અન્નચયનાઈં કલ્લણ ફલ્લવિવાગાઈં પળવન્ન અન્નચયનાઈં પાવફલ્લવિવાગાઈં
હત્તિસં વ અપુઠ્ઠવાતરનાઈં વાગરિત્તા પવાળં નામ અન્નચયળં વિમાવેમાળે વિમાવેમાળે કાલગમે વિતિવ્વકંતે સમુજ્ઞામે
હિન્ન જાહજ્જામરળ વન્નમે સિદ્ધે હુદ્ધે સુત્તે અંતફહે પરિનિવ્વુદ્ધે સન્નવુલ્લપહીળે ॥

અર્થાત્- તે કાળે તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર (ત્રીસ વરસ સુધી ગૃહવાસમાં રહીને, બાર વર્ષથી પણ વધુ સમય સુધી છક્કસ્થ-શ્રમણ પર્યાયમાં રહીને, ત્યાર પછી ત્રીસ વરસથી કંઈકે જોછા વખત સુધી કેવળ પર્યાય પ્રાપ્ત કરીને) જોતેર વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર કર્મ ક્ષીણ થયા પછી, તે આ અવસર્પિણી કાળનો હુષમ-સુષમ નામનો ચોથો આરો ઘણો પસાર થયા પછી, તે ચોથા આરાનાં ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ મહિના બાકી રહેતાં, મધ્યમ પાવાનગરીમાં હસ્તિપાલ રાજાની રત્તુક સભામાં એકલા, છદ્દતપની સાથે સ્વાતિ નક્ષત્રનો યોગ થતાં જ પ્રત્યૂષકાળના સમયે (આર ઘડી રાત બાકી રહે ત્યારે) પથ્થંકાસને બેઠેલા ભગવાન કલ્યાણુ ફળ-વિપાકના પંચાવન અધ્યાયન અને પાપફળ-વિપાકના બીજા પંચાવન અધ્યયન અને અપ્રુષ્ટ અર્થાત્ બીજા કોઈ વડે પ્રશ્ન નહિ કરવામાં આવેલ છતાં તેનું સમાધાન કરનારાં છત્રીસ અધ્યયનોને કહેતાં કહેતાં કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયા, સંસાર તણને આલ્યા ગયા, ભિશ્વંગતિને પ્રાપ્ત થયા. તેમના જન્મજરા-મરણનાં બંધન વિચ્છિન્ન થઈ તેઓ સિદ્ધ થયા,

યુક્ત થયા, મુક્ત થયા, સંપૂર્ણ કર્મોના તેમણે નાશ કર્યો. બધી જાતના સંતાપોથી મુક્ત થયા, તેમનાં સંપૂર્ણ હુ ખો નષ્ટ થઈ ગયા.

આ જ વાતનો પુષ્ટિ આ ગાથાથી પણ થાય છે.

હય પાઉંકરે હુદે, નાયમે પરિનિવૃત્તે ।

છત્તીસ ઉત્તરજ્ઞામે, મવસિદિય સ્તુટે ॥

આ રીતે, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર નિર્વાણ વખતની ભગવાનની અંતિમદેશના છે. ૧૮ દેશના રાજાઓ પૌષ્ઠોપવાસ વ્રતને સ્વીકારી તેમની વાણી ઝીલી રહ્યા છે. ભગવાન એક ક્ષણ માટે પણ અટક્યા વગર અમૃત-વાણીનો ઘોધ વરસાવી રહ્યા છે. સાક્ષાત્ ભગવદ્ વાણીના લાભ લેનારા તો આ અમૃત સરિતામાં અવગાહન કરી, કૃતકૃત્ય થઈ ગયા. આપણને તેનો પરંપરાગત લાભ મળી રહ્યો છે. એની યથાર્થતાનો જાગૃતિપૂર્વક ખ્યાલ કરીશું, વિવેકપૂર્વક સાંભળીશું, જાણપણીને ક્રિયાન્વિત કરવા પ્રયત્ન કરીશું, તો ભગવદ્ વાણીના શ્રવણથી મળતા લાભો મેળવવા પાત્ર બની શકીશું.

તમારો અને અમારો આત્મા ભગવદ્ વાણી ઝીલવા, સંઘરવા, અમલમાં મૂકવાની પરિપૂર્ણ પાત્રતાને વરે એ જ મંગળ કામના અને પ્રભુ-પ્રાર્થના.

આત્માનો વૈભવ

ભૌતિક વૈભવની મોજ માણનાર, તેમાં જ રચીપચી રહેનાર, ભૌતિક ઐશ્વર્ય ઉપરાત ખીજો પણ વૈભવનો એક અસાધારણ ખજાનો છે તેનાથી તદ્દન અજ્ઞાત વ્યક્તિ આત્માની સાથે વૈભવ શબ્દનું જોડાણ જોઈ, આશ્ચર્ય અનુભવે તો તેમા કશું જ આશ્ચર્ય નથી. દુન્યવી રાગ રંગ કરતાં વૈભવનું એક અપ્રતિમ અને અલૌકિક જગત પણ છે એ વિષે જેણે અવગાહન કર્યું નથી, એના આનંદનો સ્વાદ ચાખ્યો નથી, આત્માભિમુખ દૃષ્ટિ કરી નથી, મરણવાની માફક આતર જગતમાં અવગાહન કરી શુભ મૌકિતકો મેળવવા સાહસ ખેડ્યું નથી, તેમના માટે ઇન્દ્રિયોથી દૃષ્ટ અને સ્પર્શ જગત સિવાયનું ખીજું જગત કે ખીજો વૈભવ સંભવિત નથી.

મનમાં રહેલી અહ તા અને મમતા, પારકું અને પોતાનું, આત્મ-વૈભવના પ્રગટીકરણના હુશ્મનો છે. આ બધા મનના ધર્મો છે અને મનના ધર્મોને અટકાવી મનને જ્યાં મુધી અમન કે નિર્વિચારરૂપ ન બનાવવામા આવે ત્યાં મુધી સ્વરૂપોપદમિધની દિશામા દૂબકી મારવાનું સંભવિત નથી. મનના ધર્મો જ્યારે આત્મસ્વરૂપમા ભાસવા માંડે છે, તેની આથે સહજ તાદાત્મ્ય થઈ જાય

છે, પછી તો મનના ધર્મેને આત્મા પોતાના ધર્મે મંની, પોતાને સુખી-હુખી માનવા લાગે છે. પરંતુ આત્મા તો સુખ અને દુઃખથી અતીત, પરમ આનંદ સ્વરૂપ છે.

આમ છતાં, આત્માવગાહનમાં મનની સહાયની પ્રાથમિક અપેક્ષા રહે જ છે. ચિત્તવૃત્તિ સુધરે તો બધું સુધરે અને ચિત્તવૃત્તિ મલિનતાની પરિસ્થિતિમાં રૂપથી તો બધું જ બગડે. સુખદુઃખ આપનાર અહંતા અને મમતા છે. તેનું જો અતિક્રમણ કરી શકાય તો જ પોતાનું આનંદ સ્વરૂપ ઉપલબ્ધ થઈ જાય.

મન સ્વભાવથી અધોગામી છે. અમંગલની ભાવનાઓથી ભરેલું છે. મલિનતા માટે કશાજ પ્રશિક્ષણની જરૂર નથી. તે તો પ્રકૃતિ તરફનું આકર્ષણ છે, પશુવૃત્તિ છે. છતાં તે એવી તો બની ગઈ હોય છે કે, વારંવારના ઊર્ધ્વગામી થવાના પ્રયત્નો પણ તેની સામે નાકામિયાબ બની જાય છે.

મનનો સ્વભાવ પાણી જેવો છે. પાણી સદા નીચેની દિશામાં ગતિ કરનારું છે. ખાડા તરફ જવાની તેની સ્વાભાવિક દોડ હોય છે. ઉપર ચઢાવવા માટે તો મોટા પ્રયત્નોની અપેક્ષા રહે છે. મોટર-પંખની સહાય વગર પાણી ઉપર ચઢી શકતું નથી. પરંતુ અધો દિશા તરફની ગતિમાં પાણીને કશું જ કરવું પડતું નથી. તે હર્ષ ભેર દોડી શકે છે. આ રીતે મનનો પણ અધોગામી સ્વભાવ છે. તેને ઊર્ધ્વગામી બનાવવા માટે ભગૃતિપૂર્વકના પ્રયત્નો અને પ્રતિપાળની ભગૃતિની જરૂર છે.

બરફના એક મોટા કટકાને જો પાણીમાં નાખવામાં આવે તો બરફનો મોટો ભાગ પાણીમાં ટૂંચી જાય છે. તેનો ઉપરનો ભાગ જ પાણીની સપાટી પર તરતો જાય છે. મનની પણ સ્થિતિ બરફના જેવી જ હોય છે. મનનો એક નાનકડો ભાગ જ ભગૃત હોય છે જેને આપણે સમજવા માટે 'ચેતન મન' કહી શકીએ. મનના ખાકીના આઠ ભાગો તો પાણીમાં ટૂંચેલા બરફના ટુકડાની માફક અભગૃત અને ઊંડાણમાં ટૂંચેલા હોય છે, જેને 'અચેતન મન' એ નામની સંજ્ઞા આપણે આપી શકીએ.

આપણે જ્યારે કોઈ જ્ઞાની પુરુષો પાસેથી કોઈથી થતી હાનિઓ અને ઉપદ્રવોની વાત સાંભળીએ છીએ, અથવા કોઈ સદ્ગુણોમાં કોઈથી થતા શારીરિક અને માનસિક દુઃખભાવોનું વર્ણન વાંચીએ છીએ, ત્યારે સપાટી ઉપર રહેલું ભગૃત મન તે શ્રવણ અને વાંચનથી પ્રભાવિત થઈ જાય છે. તે શ્રવણ અને વાંચનમાં તેને સત્યનું દર્શન થતું હોય છે. કોઈના ઉપદ્રવોનું ચિત્ર સચેતન મનની સામે નૃત્ય કરતું થઈ ગયું હોય છે. એટલે કોઈને તણ દેવાની ભાવના પ્રબળતમ બની જાય છે. આવેશમાં કોઈ ન કરવાની તે પ્રતિજ્ઞા પણ લઈ લે છે. મન તેથી સંતુષ્ટિનો પણ અનુભવ કરે છે. એક દુર્ગુણ છાહ્યાનો આત્મસંતોષ તે મેળવી લે છે. પરંતુ આ બધી પ્રતિજ્ઞાઓ ઇન્દ્ર ધનુષની માફક સૌંદર્યથી ભરેલી પરંતુ ક્ષણભંગી નીવડે છે.

ઇન્દ્ર ધનુષને તો તમે જોયું હશે. તેના સુંદર રંગો કેવું આકર્ષણ ઊભું કરી શકે છે ! ઘડીકે તો તમોને થાય કે આ ઇન્દ્ર ધનુષને આકાશમાંથી ઊપાડી લાવી, આપણા શબ્દગારેલા ઓરડામાં એક ઠેકાણે મૂકી દઈએ. પરંતુ આ સુંદર કલ્પનાની સૃષ્ટિને સાકાર બનાવવાનાં કદાપિ સપનાં સેવશો નહિ. અન્યથા ઇન્દ્ર ધનુષને લેવા જતાં ત્યાં તમને વરાળ અને તેમાંથી પસાર થતાં સૂર્યનાં કિરણો સિવાય ભાગ્યે જ કશું મળશે.

ઉપરની સપાટી ઉપર તરતા મનના એક ભાગની સમજણના આધારે સ્વીકારેલી કોષ ન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા પણ ઇન્દ્ર ધનુષની માફક આઠ્ઠક બની જાય છે. પરંતુ તેની સ્થિતિ અમુક ક્ષણોથી વધારે વખતની હોતી નથી. કારણ મનના એક ભાગે જ આ પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારી હતી. પાણીના ઊંડાણમાં રહેલા ખરફની માફક મનના આઠ અચેતન ભાગોને આ પ્રતિજ્ઞા વિષેની કશી જ માહિતી હોતી નથી. કોષાદિ વિકાસ કે વૈષયિક વાસનાઓનું ઊંડાણ અતલ હોય છે. તે પ્રાણોની ગહરાઈને સ્પર્શેલી હોય છે. જે ભાગે પ્રતિજ્ઞાને સ્વીકાર કર્યો તેની તેને કશી જ ખબર હોતી નથી. એટલે જ્યારે પણ કોષાદિ કાષાયિક ભાવો કે વૈષયિક વિકાસના સાંચોગિક નિમિત્તો મળે છે ત્યારે પ્રાણના અતલ ઊંડાણમાં સુષુપ્ત વિકાસ સર્પની ફેણની માફક સત્તર માથું ઊંચકવા માંડે છે. કરેલી પ્રતિજ્ઞા વિસ્મૃતિના ગતમાં સંતાઈ જાય છે. અચેતન મનની ગુફામાંથી ઊઠેલો કોષાગ્નિ સચેતન મનની પ્રતિજ્ઞાને હતી ન હતી કરી નાખે છે. પછી પશ્ચાત્તાપની પરંપરાને પ્રારંભ થાય છે.

તે મનમાં સારી પેઠે સમજતો હોય છે કે હું સાધુપુરુષ છું. કોષ ન કરવાની મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. તેનું યથાર્થ પાલન કરવા હું દૃઢ નિશ્ચયી હતો. તે માટેના મારા સાચી દિશાના પ્રયત્નો પણ હતા. પરંતુ સંયોગોએ મને ભૂલ ખવરાવી લીધી. હું સંયોગોને આધીન બની ગયો એ જ મારી ભૂલ હતી. એ ભૂલનું હવે પુનરાવર્તન નહિ થવા દઉં. આ દૃઢ નિશ્ચય સાથે પુનઃ કોષાદિ ન કરવા પ્રતિજ્ઞારૂઢ થાય છે. પરંતુ કોષનાં આત્મિક નિમિત્તો મળતાં ફરી તે ભૂલથાપ ખાઈ જાય છે અને ફરી પ્રતિજ્ઞાનું ચક્ર શરૂ થઈ જાય છે આ રીતે પ્રતિજ્ઞા-ભૂલ-ફરી પ્રતિજ્ઞા-ફરી ભૂલ આમ ભૂલની પરંપરા ચાલ્યા જ કરે છે. ઘાણીના બળદની માફક એ ગોળ ગોળ ગતિ અવરથ કરે છે, પરંતુ કોઈ નિશ્ચિત દિશા તરફ તે આગેફૂંચ કરી શકતો નથી.

એ ભૂલી જાય છે કે આ બધી ચાલાકી મનની જ છે. મનને કામ વગર ચાલતું નથી. તે સ્વભાવથી ચંચળ છે. તેને નવું નવું કામ ન મળે તો તે જીવી શકે નહિ. કોઈ ચાલાકી ભરેલું કામ ગોતી લેવાની મનની પોતાની આગવી કળા છે. જો આવું કોઈ કામ ન મળે તો મન-અમન થઈ જાય અને તેનો મૃત્યુઘટ વાગી જાય. આથી જીવિત રહેવા માટે મન હંજરે! રીતે ફાંફાં મારે છે. મનનું મૃત્યુ એટલે આત્મ-વૈભવ દ્વારનું ઉદ્ઘાટન. જીવિત રહેવા માટે મન પ્રતિક્ષણ એક યા બીજી રીતે પ્રયત્નો કર્યા જ કરે છે. મન આપણને આપણામાં જ

વિભાજિત કરી નાખે છે. આપણે જ આપણાથી લડતા થઈ જઈએ છીએ. આપણી શક્તિને આ રીતે ઉપયોગમાં લઈ લેવાની, અંતે આપણને આત્મા તેરફ દૃષ્ટિ ન નાખવા દેવાની તેની અંજંબ ગજબની કળા છે. તે આ કળાનું કુશળ કારીગર છે. એટલે જ ન્યારે વહેલી સવારે ચાર વાગ્યે ઊઠવાનો આપણે સંકલ્પ કરીએ છીએ ત્યારે ૬૬ મનથી નિશ્ચય કરીએ છીએ કે આપણે ચાર વાગ્યે ઊઠી જઈશું. પરંતુ ચાર વાગ્યાનું એલામ વાગે એટલે આ જ મનનો ખીન્ને ભાગ સૂતો સૂતો નિર્ણય કરશે કે, આજે તો ઊંઘનો આનંદ લઈ લઈએ, આવતી કાલે અવશ્ય ઊઠીશું. તે વખતે માણસ ભૂલી જાય છે કે, ચાર વાગ્યે ઊઠવાનો નિર્ણય કરનાર પણ તેનું જ મન છે અને ન જાગવાનો અને સૂઈ જવાના આનંદનો નિર્ણય કરનાર પણ તેનું જ મન છે. મને જ આ બંને નિર્ણયો લીધા છે. મને જ મનને અધરાવી મારવાની અને શક્તિને ખંડ ખંડમાં વિભાજિત કરી નાખવાની હામ ભીડી હોય છે. એમાં તેણે મેળવેલી સફળતા એ જ તેના જીવતા રહેવાનું સાધન છે. એટલે જ ઘણી વખત માણસ ઘરથી કંટાળી મંદિરની શોધ કરે છે, સંસારથી ત્રાસી મોક્ષની ધૂંછા કરે છે, સંપત્તિને ત્યાગી નિર્ગંથ થવાની ભાવના સેવે છે, પણ આ બધાંની પાછળ ચાહની સૂક્ષ્મતમ વાસના ભરી હોય છે. એ સૂક્ષ્મતમ વાસનાને ટકાવી રાખવાની કળા એ જ મનને ટકી રહેવાના પ્રાણો છે, શ્વસોચ્છવાસ છે.

મનને નિર્મળ બનાવવાની સાધના સામાન્ય નથી. તેને માટે અસાધારણ આત્મબળ જોઈએ. અસાધારણ આત્મબળ વિના મનનું મૃત્યુ સંભવિત નથી. છતાં એવડી મોટી છલાંગ ન ભરી શકાય તો મનને ઉલટાવી નાખવામાં તો કશા જ શ્રમ કે સવિશેષ સાધનાની અપેક્ષા નથી. મન શબ્દને જ ઉલટાવી નાખીએ, મનને બદલે ‘નમ’નું સતત સ્મરણ રાખવાની કળાને આત્મસાત્ કરી લઈએ તો આત્માનો એક પાર થઈ જાય. આત્મવૈભવની સંપ્રાપ્તિનો નમસ્કાર મત્ર એક અનુપમ, અજોડ અને અપ્રતિમ સાધન છે.

જૈન પરપરા પાસે જે આ નમસ્કાર મત્ર છે તે એક આશ્ચર્યજનક ઘોષણા છે. અનંત અનુભૂતિમાંથી આ વિભાવ પામેલી આ ઉદ્ઘોષણા છે—

એસો પચ નમુકકારો સવ્વ પાવપ્પાસગો ।

મગ્ગણ ચ સવ્વેસિ પદમ હવઈ મંગલ ।

બધાં પાપોનો નાશ કરી દે એવો સર્વ મંગલોમાં પ્રથમ મંગલરૂપ આ મહામત્ર છે. આપ કહેશો કે નમસ્કાર મત્રના સ્મરણથી પાપનો કેવી રીતે નાશ થાય ? પાપના નાશનો જો આટલો સહેલો ઉપાય હોય તો પછી જોઈએ જ શું ? ગમે તેવાં પાપો ક્ષણભંગુર બની જશે. સંભવ છે કે તેથી તો પાપનો ભય જ ચાલ્યો જશે. માણસ પાપ કરવા રીઠો થઈ જશે. તે વિચારશે કે પાપનો ક્ષણ માત્રમાં નાશ કરવાનો કીમિયો મારી પાસે છે. પાપને પુણ્યમાં ફેરવી

નાખવાની કળા મેં હસ્તગત કરી છે. પાપોના પહોંડોને પણ ધરાશયી બનાવી દેવાની શક્તિ મેં મેળવી લીધી છે. પાપને ઉઠાડવાનું રામબાણુ ઔષધ મારા ખિસ્સામાં છે. પાપની સબ લોગવ્યા વગર પણ તેમાંથી મુક્તિ મેળવવાનો અમોઘ ઉપાય મારી પાસે છે એમ માની પાપથીરુ બનાવવાને બદલે તે ધર્મ પરાક્રમુખ બની જશે.

જે આ પ્રશ્નનો ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર ન કરવામાં આવે તો ઉપર્યુક્ત શંકા સાચી માની લેવાને અવકાશ રહે. પરંતુ હકીકતે એમ નથી. નમસ્કારમંત્રના ઉચ્ચાર માત્રથી એમ સીધેસીધું પાપ નાશ પામી જતુ નથી. પરંતુ જેના માનસમાં શિખર પર પહોંચેલા આ બધા પરમાત્માઓ તરફ જે નમન-સંપૂર્ણ ભાવે સમર્પણનો પ્રાણરુપશીર્ષી દઢ શ્રદ્ધાભાવ જાગૃત થાય, તો તે વખતે આ રીતે સમર્પિત વ્યક્તિની ચારેકોર જે આભામંડળનું નિર્માણ થાય છે, તે આભામંડળની ઉપસ્થિતિમાં કશા જ પાપને અવકાશ મળતો નથી, કશા જ અમંગળનો પ્રવેશ સંભવતો નથી. પાપ કરવા માટે એક વિશેષ પ્રકારના આભામંડળની અપેક્ષા હોય છે. તે બતના આભામંડળનું જે નિર્માણ ન થાય તો પાપ કરવું સુરકેલ થઈ જાય. સમર્પણની અપ્રતિમ ભાવનાથી સ્મરણ કરેલા આ નમસ્કારમંત્રથી આભામંડળ રૂપાંતરિત થઈ જશે અને પાપ કરવું અસંભવ બની જશે.

નમોકાર મંત્રમાં જે નમન-સમર્પણનો ભાવ છે તે માત્ર શાબ્દિક નથી. તે શબ્દો નથી, પરંતુ આત્માના ઊંડાણમાંથી સદ્ભાવોના પરિણમે જન્મેલા ભાવો છે. આ ભાવો જે પ્રાણોને સ્પર્શી, એટલા નક્કર, પ્રગાઠ અને ઊંડાણવાળા થઈ જાય કે તે પ્રાણોને જગાડી દે, રુંવાડે રુંવાડું અરિહંતોના નમસ્કારથી ગાળી બેઠે, શરીરનું અવયવે અવયવ અરિહંતના સ્મરણથી સહાર બની જાય, તે વખતે સદ્ભાવોનું જે પરિણમ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં પછી પાપ કે અમંગળને સ્થાન જ રહેતું નથી.

અરિહંતોને નમસ્કાર એટલે જે બાણ છે, જે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે, તેમનાં ચરણોમાં હું મસ્તક મૂકું છું. જે લક્ષ્યને, મંજિલને પામી ગયા છે, જે પહોંચી ગયા છે, તેમનાં ચરણોમાં હું મસ્તકને સમર્પણ કરું છું. પરમ શિખરને સ્પર્શેલા એ શિખર પુરુષોના દ્વાર પર યાત્રક બનીને ઊભા રહેવામા પણ હું ગૌરવ અનુભવું છું.

રશ્મિયામાં મિખાયલોવાનું પોતાનું એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ છે. ધ્યાનમાત્રથી જ સ્થિતિ શીલ વસ્તુઓને ગતિશીલ બનાવવાની કળામા તેઓ નિષ્ણાત છે. હાથ કે શરીરના અવયવોના સહાયની તેમાં કશી જ જરૂર રહેતી નથી. તેમનાથી દૂર મૂકવામા આવેલી વસ્તુ પર તેઓ એકાગ્રતાપૂર્વક પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને સહુના આશ્ચર્ય વચ્ચે થોડા જ વખતમા તે વસ્તુ ચાલતી થઈ જાય છે. લોહચુંબક જેમ સુદૃઢવર્તી લોહના કેટકોને પોતાનાં તરફ આકર્ષી દે છે તેમ મિખાયલોવા પણ ધ્યાન અને એકાગ્રતાના બળે વસ્તુઓને પોતાની તરફ ખેંચી લે

છે. તે ઘડિયાળના કાંટાઓને માત્ર ધ્યાનના પ્રયોગથી તેજીથી ગતિ કરતા કરી શકે છે, ચાલતી ઘડિયાળને ચાલતી અટકાવી શકે છે.

પરંતુ તેમની આસપાસ બે શ્રદ્ધા અને સમર્પણથી ભરેલી વ્યક્તિઓનો સમુદાય એકત્રિત હોય, સહાનુભૂતિથી ભરેલા સહૃદયી મિત્રોની હાજરી હોય તો વસ્તુને હલાવવાની ક્રિયા તેઓ અર્ધા કલાકમાં જ કરી શકે છે. પણ બે સંદેહશીલ સમુદાય આસપાસ એકત્રિત થયો હોય તો આ પ્રયોગમાં તેમને પાંચ કલાક લાગી જાય છે. કોઈ વસ્તુને હલાવવામાં જ્યારે તેમને પાંચ કલાક લાગી જાય ત્યારે તેમનું વજન દસ પાઉંડ ઓછું થઈ જાય છે. અર્ધો કલાક લાગે ત્યારે ત્રણ પાઉંડ વજન ઘટે છે અને જ્યારે પાંચ મિનિટમાં જ હલાવવાની ક્રિયા થઈ જાય તો તેમનાં વજનમાં ફેર પડતો નથી.

મિખાયલોવા કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની દિશામાં ખેંચવા પ્રયત્ન કરતા હોય ત્યારે તેમના શરીરમાંથી બે પ્રજ્વળિત પડતી હોય છે કે જેના કારણે તેના શરીરનું વજન દસ પાઉંડ કે ત્રણ પાઉંડ ઘટી જતું હોય છે. તે ઊર્જાને સંગૃહિત કરી શકાય એવાં ગ્રાહક યંત્રોની પણ શોધ થઈ છે. તે ઊર્જા બે યંત્રોમાં પ્રવેશ કરી જાય અને સંગૃહિત થઈ જાય તો તે યંત્ર બે ઠંડાણે મૂકવામાં આવેલ હોય ત્યાંથી પસાર થતા દરેકને પોતાની બાજુ ખેંચવાનો તે પ્રયાસ કરશે. તે યંત્રની પાસે જવાનું દરેકનું મન થઈ જશે.

મંત્રની મૂળભૂત આધારશીલા પણ આ જ છે. શબ્દોમાં, વિચારોમાં, તરંગોમાં ભાવો સંગૃહિત અને સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કહે છે “ગમે અદિત્તાણ” એટલે હું તે બધાને કે જેમણે રાગદ્વેષને છુટ્ટા છે, જે ઉપદગ્ધિને પામ્યા છે, જે જ્ઞાતા અને દ્રષ્ટા થયા છે, તેમનાં ચરણોના શરણમાં હું મારી જાતને અર્પણ કરું છું. આવો ભાવ જ્યારે પ્રગટ થાય ત્યારે અગ્નિના સાન્નિધ્યથી જેમ મીણુબત્તી વિગલિત થઈ જાય છે તેમ તેનો અહંકાર વિગલિત થઈ જાય છે. અરિહંતોના સ્મરણની સઘનતાથી જોનારા જે મહાશક્તિનું નિર્માણ થયું તે મહાશક્તિનો, તે એક ભાગ બની જાય છે. પ્રભુના અનંત અનુગ્રહની અમીવધનિ તે પાત્ર બની જાય છે. એક લોકોત્તર દિવ્યલોકનું નિર્માણ થઈ જાય છે કે જેની સાથે તેનું વ્યક્તિત્વ જ પરિવર્તિત થઈ જાય છે.

કોઈ વ્યક્તિ રાત-દિવસ, જ્યારે અવકાશ મળે ત્યારે નમોઽકારના સ્મરણમાં સંલીન બની જાય તો તેનું વ્યક્તિ જ પરિવર્તિત થઈ જાય છે અને તે બીજા જગતનો આત્મા બની જાય છે. અરિહંતનો અર્થ જ એ છે કે જેના બધા શત્રુઓ નાશ પામી ગયા છે, જેનામાં એવો કોઈ અવશેષ રહેતો નથી કે તેની સાથે વિગ્રહ કે સંઘર્ષને અવકાશ હોય. કોષ, અહંકાર કે અજ્ઞાન બધાં જ જ્યાં નામશેષ થઈ ગયાં હોય એવા અરિહંતોને નમસ્કાર એટલે બે મંબિલને પહોંચી ગયા છે તે બધાંને નમસ્કાર. આ રીતે આ મંત્ર લારે અદ્ભુત અને અજોડ છે. વિચિત્ર કોઈ

પણ ધર્મે આવો મહામત્ર, કે જે સર્વાંગી અને સર્વસ્પર્શી હોય તેવો, આજ સુધી વિકસિત કર્યો નથી. આ નમસ્કારમાં વિરાટ સમાયેલ છે. અરિહંત માત્ર જૈન પરંપરાની જ દેન નથી. કેઈ પણ પરંપરામાં અરિહંત હોઈ શકે. અને જે અરિહંત થયા હોય તે બધાને નમન એટલે તે બધાનાં ચરણોમાં સમર્પણુ. એમાં વ્યક્તિમૂલક દૃષ્ટિ નથી. કેવળ શક્તિનો જ ખ્યાલ છે. રૂપનું તો તેમાં ધ્યાન જ નથી. જે અરૂપ-નિરાકાર સત્તા છે તેનું જ ધ્યાન, તેને જ નમસ્કાર.

નમનથી એક જાતની ગ્રાહકતાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. આપણે જ્યારે કોઈને નમસ્કાર કરીએ છીએ તે જ ક્ષણે આપણું હૃદય ઊઘડી જાય છે. આપણામાં તેને પ્રવેશ આપવા માટે આપણે તૈયાર થઈ જઈએ છીએ. કારણ જેનાં ચરણોના શરણોના સ્વીકાર કર્યો તેને અન્તરાત્મામાં પ્રવેશ કરવા દેવામાં કશીજ બાધા આવતી નથી. જેના તરફ સમર્પણુ અને શ્રદ્ધાનો જન્મ થયો તેના માટે આપણો દરવાજો નિશ્ચિત ઊઘડી જાય છે.

આપણું ધ્યાન સદા બાહ્ય વસ્તુમૂલક હોય છે એટલે અંતરમાં અંધારું સંચયાર્થ રહે છે. ધ્યાન-પદાર્થો તરફ છે. આકર્ષણ પદાર્થોનું છે એટલે પરમાત્મા તરફનું વિકર્ષણ થઈ જાય છે. ઇન્દ્રિયોને બહિર્મુખી મટાડી અન્તર્મુખી બનાવવાના સાધનામૂલક પ્રયત્નોથી જ અનાદિ કાલથી સચવાતું આવેલું અંધારું ઉલ્લેચ્યું જશે. એક સૂર્યના પ્રકાશ કરતાં કરોડો સૂર્યોના પ્રકાશ, લાખગણી રોશની, આપણા અંદરમાં છે. પરંતુ આપણને તે જ દેખાય છે જે તરફ આપણું ધ્યાન હોય છે. તે દેખાતું જ નથી જે તરફ આપણું ધ્યાન નથી હોતું.

હાબલા તરીકે, એક માણસ જતાં જતાં કોઈને ગાળ દેતો જાય છે. જ્યારે તે ગાળ આપે છે ત્યારે બે ઘટનાઓ ઘટે છે. એક તો જે માણસ ગાળ આપી રહ્યો છે તે બહાર દૃષ્ટિગોચર છે. તે માણસ બહાર છે તેની ગાળ પણ બહાર છે. પરંતુ સાંભળનારના અંતરમાં કોષ પ્રજ્વલિત થઈ જાય છે તે બીજી ઘટના છે, જે અંદરમાં ઘટિત થાય છે. જો શ્રોતાનું ધ્યાન તે વ્યક્તિ અને તે ગાળ તરફ જશે તો તેના આત્મિક વૈભવનો ખજાનો બંધ થઈ જશે. પરંતુ ગાળ તરફ ધ્યાન જવાને બદલે જો તેનું ધ્યાન પોતાના કોષ તરફ જશે અને તેનાં કારણો ગોતવામાં તે સંલગ્ન બનશે તો તે કોષ પણ એક કે બીજી રીતે તેના આત્મિક વૈભવના પ્રવેશનું નિમિત્ત થઈ જશે.

આટલી સૂક્ષ્મતામાં ઊતરવામાં જો કષ્ટની પ્રતીતિ થતી હોય તો ગૃહસ્થ જીવનમાં કંઈક અને પગલે અનુભવાતાં અને જીવનમાં ઉપયોગી થતાં આત્મમૂલક કાર્યો તરફ જો ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીશું તો આત્મ-વૈભવને મેળવવાની દિશામાં ગતિ કરવા આપણે સક્રિય બની શકીશું.

મનુષ્યનું જીવન અગરબત્તી જેવું હોય જોઈએ. અગરબત્તી પોતે ભસ્મીભૂત થઈને પણ આખા વાતાવરણને સુગંધમય બનાવી દે છે. યાદ રાખજો. તમારું જીવન માત્ર તમારા

માટે જ નથી. તમે તમારી જાત કે કુટુંબ સાથે જ સંબંધિત નથી. તમે સમષ્ટિના એક ભાગ છો એટલે સમષ્ટિ સાથે જોડાયેલા છો. ચાર કરોડ માઈલ દૂર રહેલો સૂર્ય જો ત્યાં ઠંડો થઈ જાય તો આપણે બધા અગ્નિ ઠંડો થઈ જઈએ. હવે તમે જ વિચાર કરો કે તમારા જીવનના સંરક્ષણમાં ચાર કરોડ માઈલ દૂર રહેલા સૂર્યનો પણ ઉપકારક ભાગ છે કે નહિ? હવા, પાણી, વનસ્પતિ આદિ પદાર્થો કે જેના વગર જીવન ટકાવવું મુશ્કેલ છે, તે બધાની સાથે પણ એક યા બીજી રીતે આપણે જોડાયેલા છીએ માટે “વસુવૈવ કુટુંબકમ્”ની ભાવના ભાવવામાં આપણું હિત સમાયેલું છે.

અમેરિકાના પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકન એક દિવસ પાર્લિમેન્ટમાં બેઠો રહ્યા હતા. જતાં જતાં તેમણે એક સુવરને કીચડમાં ખૂંચેલું જોયું. પ્રયત્ન કરવા છતાં તે નીકળી શકતું ન હતું. પ્રમુખે પોતાની મોટર બેસી રખાવી અને જાતે જ બેઠે સુવરને કીચડમાંથી બહાર કાઢ્યું. કીચડમાં પ્રવેશવાથી તેમનાં કપડાં પર છાટા બિડ્યા હતા પરંતુ તેઓ તો તે જ કપડે પાર્લિમેન્ટમાં ગયા. પાર્લિમેન્ટના અન્ય સભ્યોએ જ્યારે તેમનાં આવાં કપડાં જોયાં ત્યારે તેઓ આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. છેવટે મોટર ડ્રાઇવરે તેમને બધી વાત કહી ત્યારે તે લોકો તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. આ સાંભળી પ્રમુખે કહ્યું: ‘મેં તે સુવરનું દુઃખ ઓછું નથી કર્યું પરંતુ તેને જોઈ મને જે દુઃખ થયું તે જ મેં દૂર કર્યું છે અર્થાત્ મેં મારું જ દુઃખ દૂર કર્યું છે.’

આ છે નિઃસ્વાર્થ પરદુઃખલ જેવતા ! આત્મ-વૈભવની શોધની પૂર્વભૂમિકામાં આવા સદૃશ્યો જ સમાહિત છે. આ સદૃશ્યોની પરાકાષ્ઠા જ આત્મોપલબ્ધિના દરવાજાને ઉદ્ઘાટિત કરે છે અને પોતામાં છુપાયેલા અનંત વૈભવનાં દર્શન કરાવે છે.

તમારો-અમારો આત્મા આંતરિક ઐશ્વર્યની શોધમાં પ્રયત્નશીલ થાય તો કલ્યાણ થઈ જાય.

આગમ છે જીવન-દીપક

આજે અસ્વાધ્યાય ન હોવાથી આપણે પૂર્વે કરેલી પ્રતિજ્ઞા સુજળ મંગળશાસ્ત્રને પ્રારંભ કરીએ છીએ. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૨માં અધ્યયનનો સ્વાધ્યાય એટલે ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને ભગવાન મહાવીરની પરંપરાનો સંગમ. બે અથવા બે થી વધારે નદીઓ જ્યાં ભેગી થાય છે તે સ્થાનને સંગમ સ્થાન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સંગમનું ખાસ મહત્ત્વ છે. તે આપમેળે તીર્થસ્થાન બની જાય છે. તેમાં નહાવવાની ખાસ મહત્તા છે. અલૌકિક જગતમાં પ્રવેશ માટેનો જાણે તે અજ્ઞાત સંકેત કે ઇશ્વારે હોય તેમ સહુ તેના વિશે માન્યતા ધરાવે છે. સંગમમાં સ્નાન એટલે વૈદિક દષ્ટિએ પાપોને ધોવાનું અબેડ સ્થાન. ઉત્તરાધ્યયનમાં પણ આ પવિત્ર સંગમ

સ્થાનની વાત છે. પણ એ છે આધ્યાત્મિક સંગમની વાત. આત્માને અંતરુપી બનાવવા માટેના અનંત ઇશારાઓથી ભરપૂર આ અધ્યયન છે. ઇશારાથી મળતા સંકેત સ્થાનોને ઓળખવાની દિવ્ય દૃષ્ટિ એ તમારા અને અમારામાં જાગૃત થઈ જશે તો આ પ્રવચન સ્વરૂપદર્શનમાં કે પરમાત્મભાવની ઉપલબ્ધિમાં ઉપકાર નિમિત્તની અપૂર્વ અને અસાધારણ ગરજ સારશે.

શાસ્ત્રોના સંબંધમાં એક સ્પષ્ટ સત્ય સમજી લેવાની પારમાર્થિક દૃષ્ટિ એ એક અનિવાર્ય અપેક્ષા છે. સહુથી પહેલાં ‘શાસ્ત્ર’ શબ્દ વિષે વ્યાકરણ સંબંધી વ્યુત્પત્તિપૂર્વક વિચારણા કરીએ. ‘શાસ્ત્ર’ શબ્દ શાસ્ત્ર ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. શા.સ્. ધાતુનો અર્થ જે શાસન કરે તે. જે નિયમન કરે, સત્ય તરફ સંકેત કરે, અજ્ઞાત અને અસીમની દિશામાં છલાંગ મારવા ઉત્પ્રેરણા આપે, સ્વરૂપોપલબ્ધિ અથવા પરમાત્મદર્શનનો ઇશારો કરે, કાળની મર્યાદામાંથી બહાર કાઢી કાલાતીતની દિશામાં ગતિ કરાવવા કથન કરે, વાસ્તવમાંથી વિરાટની અનંત અને અવ્યાપાધ દિશામાં યાત્રા માટેની સૂચના પૂરી પાડે, તેણે નામ શાસ્ત્ર છે.

શાસ્ત્ર એ ખરેખર પરમાત્મભાવ તરફની મંજિલની દિશાનો નિર્દેશ કરનાર માત્ર ઇશારો જ થઈ જાય તો તે ઇશારો જ આપણી અજ્ઞાત, અજન્મ, અમરણધર્મી અથવા પરમ અમૃતની સંપ્રાપ્તિની શોધની દિશાના ચરમ અને પરમ આદર્શની યાત્રાના શુભ પ્રારંભમાં અપ્રતિમ હિતકર માર્ગદર્શકનો અમૂલ્ય અને અસાધારણ લોકોત્તર ભાગ ભજવી શકે. પરંતુ એ, તે જ શાસ્ત્રો સત્યના સંશોધનની દિશામાં સંકેત અથવા અજ્ઞાત ઇશારાની ગરજ સારવાને બદલે અમૂલ્ય મંદિરનું સ્થાન સ્વીકારી લે તો, સત્યમાં અવગાહન કરવાની, શ્રમપૂર્વક સત્ય અંશોધનની, પરમાત્મ ભાવોપલબ્ધિની દિશા તરફની વિરાટ યાત્રાની આગેદુર જ અટકી જાય. પછી તો શાસ્ત્ર જ મંદિર બની જાય. શાસ્ત્રોના મુખપાઠ અને આવર્તનમાં જ કર્તવ્યની ઇતિશ્રી થઈ જાય. સ્વના અધ્યયનની પારમાર્થિક દૃષ્ટિ જ ભૂલાઈ જાય અને શાસ્ત્રની ગાથાઓના આવર્તનમાં જ સ્વાધ્યાય દૃષ્ટિગોચર થાય. જાતને અવલોકવાની, પોતાને આલોચન કરવાની, સ્વમાં યુક્તવાની, મરણવા થઈ સ્વના અતલ તળમાં અવગાહન કરવાની મરણવાની શ્રમસાધ્ય કળાજ વિસ્મૃતિના અંધકારભર્યા ગંતેમાં દ્રુમ થઈ જાય.

શાસ્ત્રો કહે છે કે “અપ્પણ સચ્ચ મેસેજ્જા” જેવા પ્રગટ સત્યો અદૃષ્ટ બન્યા છે. સત્યની ઉપલબ્ધિ શ્રમથી સાધી શકાય છે. પરમાત્મભાવની સંપ્રાપ્તિ માથા સાટેનો ખેલ છે એ વાત ભૂલાઈ ગઈ છે. જાતે સત્યનું અન્વેષણ કરવાની ભગવાનની આજ્ઞા શાસ્ત્રોના મુખપાઠ અને કલાત્રતામાં જ અવરોધાઈ ગઈ છે. શાસ્ત્રોના સંકેતોને અનુસરી, જાતે અન્વેષણ કરવાની અને જીવનને ભગવાન મહાવીરની માફક સત્યની શોધમાં હોમી દેવાની તત્પરતા અને આતુરતાનો સર્વત્ર અભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સત્યને મેળવવાની સાચી ખ્યાસ ભાગ્યે જ બેવા મળે છે. પાણી વિના જેમ માછલું તડફડે, તેમ સત્યની ઉપલબ્ધિ વિના અશાંતિ અને અજ પો ભાગ્યે જ

દૃષ્ટિગોચર થાય છે. “અપ્પણ સચ્ચ મેસેજ્જા”ના ભાગવતી આદેશને આદર્શ બનાવી, સ્વયંના ભગીરથ પુરુષાર્થથી સ્વયંના સત્યને સાક્ષાત્કાર કરવાની કળાનો પારમાર્થિક પાઠ ભૂલાઈ ગયો છે.

ધર્મને યથાર્થ રૂપમાં ‘બ્રહ્મવાની’ ભૂમિકાને બદલે ‘માનવાની’ આધારશીલા ઉપર ધર્મના ભવ્ય પ્રાસાદનું ચણતર શરૂ થયું છે. કારણ સ્પષ્ટ જ છે કે, ‘બ્રહ્મવામાં’ ભતના શ્રમની, પુરુષાર્થની, જીવનના આમૂલ રૂપાંતરણની, અહંને હોમવાની કિલ્બટતમ પ્રક્રિયાઓમાંથી, એટલે આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિઓમાંથી, પસાર થવાનું હોય છે, જવાલામુખીના વિસ્ફોટની સાથે ઝડપી થવાનું હોય છે. ત્યારે ‘માનવાની’ પ્રક્રિયામાં આવી કોઈ ભતની અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવાનું હોતુ નથી, તેમાં કશી જ જટિલતાનો સામનો કરવો પડતો નથી. ચેતનામાં ધર્મનો જે વિકાસ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનો મંગલ પાથો અહંના વિસર્જનમાં છે. ‘માનવામાં’ અહંના પરિત્યાગની કશી જ જરૂર રહેતી નથી. જ્ઞાનને પુસ્તક બનાવી દેવામાં, કે બ્રહ્મવાને શાસ્ત્ર ઉપર આધારિત કરી દેવામાં, કશી જ મુશ્કેલી નથી. તેમાં સાધના કે તપશ્ચર્યાની દિવ્ય અગ્નિમાંથી પસાર થવાનું હોતું નથી. શાસ્ત્રોના સુખપાઠથી જ બ્રહ્મી લીધાની સંતુષ્ટિના અહંને યથાર્થ પોષણ મળી રહે છે. બ્રહ્મવાનું—સાક્ષાત્ અનુભૂતિનું સ્થાન સ્મૃતિ સ્વીકારી લે છે અને શાસ્ત્રોને યાદ કરી લેવા માત્રથી કર્તવ્યની ઇતિશીનો કે કૃતકૃત્યતાનો સંતોષ મેળવી લે છે. ‘અપ્પણ સચ્ચ મેસેજ્જા’ શબ્દોમાં યાદ રહે છે, તે રોજ સ્વાધ્યાયમાં ઘોલાય છે, આવર્તનો ઉપર આવર્તનોની પારાયણ પશુ થઈ બચ છે, પરંતુ સત્યના સંશોધનમાં જીવન સમર્પણનું કીમતી તત્ત્વ, વિસ્મૃતિના અધિકારમય ગર્તમાં સદાને માટે સમાઈ બચ છે.

સ્વરૂપને સાક્ષાત્કાર, પરમાત્મભાવની ઉપલબ્ધિ કે સત્યનું પારમાર્થિક અન્વેષણ શાસ્ત્રોના પાઠોને સ્મૃતિબદ્ધ કરી લેવા માત્રથી નથી થતું. તેની સંપ્રાપ્તિ તો માથા સાટે છે. માટે ‘માનવા’ જેવો સરળ ઉપાય જગતમાં બીજો કોઈ જ નથી. માનવામાં કશો જ ભોગ દેવાની કે યોગ સાધવાની જરૂર રહેતી નથી. માટે જ મોટા ભાગના ધર્મો ‘બ્રહ્મવા’ કરતાં ‘માનવા’ની જ આનુબાહુ બિલા છે.

બ્રહ્મવાના પશુ એ પ્રકારો છે. શાસ્ત્રો કે ગ્રંથોનાં અભ્યાસથી પશુ જો કોઈ વસ્તુનું સ્વરૂપ બ્રહ્મી લે, તો તે પશુ બ્રહ્મવાનો એક પ્રકાર છે અને તે પ્રકાર શ્રુતિ સત્ય છે પશુ ખરો, પરંતુ આ રીતે બ્રહ્મવાની પ્રક્રિયા પરોક્ષ થઈ. આ રીતે મેળવેલી બ્રહ્મકારીને પ્રત્યક્ષમાં કશો જ અવકાશ નથી. એટલે જ આગમ પ્રરૂપકો અને દર્શન શાસ્ત્રીઓએ આગમનો અંતર્ભાવ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણમાં ન કરતા, પરોક્ષ પ્રમાણના અવાતર લેદોમાં કરેલ છે. સ્મૃતિ, પ્રત્યાભિજ્ઞાન, તર્ક, અનુમાન અને આગમ એ બધાં પરોક્ષ પ્રમાણના પ્રકારો છે.

શાસ્ત્રોના નિર્દેશો, સ કેટો અને અજ્ઞાત ઇશ્વારોના આધારે સ્વયંના અનુભવથી સ્વયંમાં જે જણાય તે અનુભૂતિ સત્ય અથવા સાક્ષાત્ સત્ય છે અને આ પશુ બ્રહ્મવાનો એક બીજો

પરંતુ પારમાર્થિક અને આર્થિક પ્રકાર છે. આ જાતની સાક્ષાત્ અનુભૂતિમાં જ પરમ સત્યના પરમ વિરાટમાં પ્રવેશવાના દ્વારો ઉદ્ઘાટિત થાય છે. ‘અણ્ણ-સંચમેસેજ્જા’ આ જે ભગવદ્વાણી, આર્ષગિરા છે તેનું આંતરિક હાર્દ, આર્થિક રહસ્ય, પરમનવનીત અને અતિમ નિષ્કર્ષ પણ ઉપયુક્ત અનુભૂતિ સત્યમાં અન્તર્નિવિષ્ટ છે.

પ્રથમ પ્રક્રિયા એટલે કે આગમથી જાણી લેવા માટે શિક્ષિત અથવા પક્ષિત થવું જ માત્ર અનિવાર્ય છે. તેના માટે આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિમાંથી પસાર થવાની કે જીવનને રૂપાન્તરિત કરવાની કસી જ અપેક્ષા નથી. શાસ્ત્રોના અભ્યાસ, મુખપાઠ કે કંઠાગ્રતાથી જાણી લીધાનો જે સંતોષ અનુભવે છે તે જાણપણીને પારમાર્થિક, આન્તર સ્પર્શી, આત્મ-પ્રદેશોમાં આંદોલન જગાડનાર, સ્પંદનો ઉત્પન્ન કરનાર ગણી શકાય નહિ. ખરી રીતે તો તેને ‘જાણકાર’ કહેવા કરતાં ‘માનનાર’ કહેવું જ વધારે અગતીય અને શુદ્ધિ સંગત ગણાયે. શાસ્ત્રોના વારંવારના આવર્તન, વાંચન તેમજ અવલોકનથી તે શીખી જાય છે કે આત્મા અજર છે, અમર છે, અજન્મા છે અને અમરણ્યુષ્મા છે. પોપટની માફક આ શખ્દો તે પટપટાવી જાય છે. એમાં વળી ભાષાકીય અભિવ્યક્તિનું સામર્થ્ય જે કેળવાઈ ગયું હોય તો શાસ્ત્રોના શખ્દોને ભાષાનું છટોદાર પરિધાન પહેરાવી, શ્રોતાઓને અસરકારક રીતે સુગ્ધ બનાવી દઈ શકે છે. ન્યાં ત્યાં શાસ્ત્રીય સૂક્તિઓ, નીતિશાસ્ત્રના મુલાખિતોને તે છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. મુખપાઠ કરી સ્વાધ્યાયના નામે પુન પુન આવર્તન કરે છે. વારંવાર શાસ્ત્રીય વચનોના આવર્તનના સંમોહથી સંમોહિત થએલો તે બિચારો ભૂલી જાય છે કે, તે જે કંઈ પણ બોલી રહ્યો છે તે કોઈકના ઉછીના, વાસી, ચંદ અને ઉધાર લીધેલા શખ્દો છે. પોતાના જાત અનુભવનું કે આશ્વાસનનું આ પરિણામ નથી, પરંતુ શાસ્ત્રોના વાંચનમાંથી મેળવેલ સૂચનાઓ કે સ્મૃતિને જ જાણપણું માની લેવાના સંમોહનનું એક મુનિશ્ચિત ફળ છે. દાખલા તરીકે કોઈ માણસે તરવાના શાસ્ત્રના સંબંધમાં અનેક અન્યોમાંથી તરવાની કળાના વિવિધલક્ષી પ્રયોગો જાણી લીધા હોય, તરવા વિષે પ્રસંગોપાત સામયિક પત્ર-પત્રિકાઓમાં અન્વેષણાત્મક લેખો પણ લખ્યા હોય, તરવાના વિષયને અભિમુખ રાખી આકર્ષક વાણીમાં સંભાને સ્થિર અને મંત્ર સુગ્ધ બનાવી દે તે રીતે અસરકારક, પ્રભાવી પ્રવચનો પણ કર્યા હોય, એટલું જ નહિ, તરવાના સંબંધમાં એક મહાનિબંધ લખી પી. એચ. ડી.ની પદવી પણ મેળવી લીધી હોય, છતાં તેના માણસને ભૂલથી પણ જે કોઈ જીંડા ફૂવા, નદી કે દરિયામાં ધકકે મારશે તો તરવાના શાસ્ત્રની તેની ઉપર જાણવેલ જાણકારી કે તરવાના શાસ્ત્ર મંબધેને તેનો મહાનિબંધ પાણીમાં તરફડિયા કે લથડિયા ખાતા નેતુ અંતર્યામી શકશે નહિ. કારણ તરવાના સંબંધમાં અન્યોમાંથી સૂચનાઓ મેળવવી કે સ્મૃતિ એકત્રિત કરવી, અને પાણીમાં તરી બતાવવાની સાક્ષાત્ કળા આત્મચાત્ર કરવી, એ બન્ને એકદમ જુદી વાતો છે. ગરાબર તે જ રીતે મત્ય પરમાત્મલાવ કે સ્વરૂપના મંબધમાં જાણવું અને સત્ય અથવા પરમાત્મલાવનો સાક્ષાત્કાર કરવો, એ બન્નેમાં પાયાનો ભેદ રહેલ છે.

શાસ્ત્રોના સંબંધમાં ઉપયુક્ત સત્યને હૃદયંગમ કર્યા પછી આપણે નિર્ણય કરેલ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૩મા અધ્યયન તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તો તદ્દનુસાર ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને ભગવાન મહાવીરના ઐતિહાસિક યુગના સમયના માણસોના માનસ, સ્થિતિ, સંયોગો, દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવની હિનાધિકતા તરફ પણ વિહંગાવલોકન આવશ્યક છે. તેને જાણ્યા વગર એક જ પરંપરામાં જ-મેલા, એક જ જાતના સત્યને ઉપલબ્ધ થએલા, એક જ પરંપરાને અનુસરનારાઓમાં જે આચાર-વિચાર અને વ્યવહાર વિષયક બાહ્ય ભેદરેખા પ્રત્યક્ષીભૂત થાય છે તેનું સમાધાન થશે નહિ. બાહ્ય ભૂમિકાના ભેદોના મૂળભૂત કારણોની યથાર્થ સમીક્ષા શાસ્ત્રના આરંભ પૂર્વે બાણી લેવી જોઈએ કે જેથી શાસ્ત્રીય રહસ્યો સમજવા સુગમ થઈ જાય.

ભગવાન પાર્શ્વનાથના યુગમાં સત્યની સંપ્રાપ્તિ જેટલી સુગમ હતી તેટલી ભગવાન મહાવીરના યુગમાં સુગમ રહેવા પામી નહિ. આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં તેના કરતાં પણ વધારે મુશ્કેલી છે. ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને ભગવાન મહાવીરનો અંતરાલ તો અઢીસો વર્ષ માત્રનો છે પરંતુ અઢીસો વર્ષના આ નાના સમયમાં, સાંયોગિક પરિસ્થિતિઓ અને માણસોના માનસોમાં એવું તો પાયાતું પરિવર્તન આવી ગયું કે સમાન આદર્શો, સમાન સિદ્ધાંતો, સમાન તત્ત્વજ્ઞાનો, સમાન ઉપલબ્ધિઓ અને સમાન પરંપરાઓની, એક જ પરંપરાની કડી સાથે બેસાએલા એ બંને પરમાત્માઓને અનુસરનારાઓના વ્રતો, આચારો અને વ્યવહારોના સંબંધમાં આકાશ પાતાળ જેટલો ફરક દેખાવા લાગ્યો.

ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરંપરાને અનુસરનારા સાધકો રંગબેરંગી અને કંઈક કીમતી વસ્ત્રો પહેરી શકતા હતા. ભગવાન મહાવીરની પરંપરાને અનુસરનારા સાધકોની માફક માત્ર શ્વેત અને તેમાં પણ હલકી જાતના વસ્ત્રો, તથા અતિ અદ્યમાત્રામાં જ વસ્ત્રો રાખવાં, તેમને માટે જરૂરી નહોતું. વસ્ત્રોની પસંદગીને આધાર સાધકની ભૂમિકા, મન અને સાંયોગિક સ્થિતિ પર નિર્ભર હતો. પ્રભુ પાર્શ્વનાથની પરંપરાને તેમાં અસુક મર્યાદાના સ્વીકારની કશી જ અડચણ નહોતી. તેનું કારણ પણ સ્પષ્ટ હતું કે પાર્શ્વ પરંપરાના સાધકો સ્વભાવે સરળ અને સમજણની દૃષ્ટિએ સુસજ્જ હતા. ભગવાન મહાવીરના વખત સુધી ધીજી તીર્થંકરથી ચાલી આવતી આ સરળતા અને સુસજ્જતા ધીરે ધીરે ઘસાતી ગઈ અને ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં તો એ સરળતા જાણે આખી ને આખી વક્તામાં જ ફેરવાઈ ગઈ અને સુસજ્જતા અજ્ઞતામાં બદલાઈ ગઈ.

માણસની બુદ્ધિ અને હૃદય બંને જ્યારે પરિવર્તિત થઈ જાય, ત્યારે સાધકો અને સુસુક્ષ્મોના આચાર-વિચાર અને વ્યવહારની મીમાંસામાં પણ જો પરિવર્તન કરવામાં ન આવે તો વિસંવાદ અને અસંગતિને પગ પસારો કરવાનો અવકાશ મળી જાય. આ જ કારણથી વ્રતો, વ્યવહારો અને આચાર વિષયોના ભેદો અનિવાર્ય અને અપરિહાર્ય હતા.

ભગવાન પાર્થનાથની પરંપરા સરળ અને સમજી હોવાથી, મત્યના મર્મને પામવાની અસાધારણ પ્રતિભાથી તે મંપન્ન હતી. વળી સરળતાના ગુણને કારણે અર્થનો અનર્થ થવાનો કે અનર્થ પરંપરાની દિશા તરફ ઘસડાઈ જવાનો ભગીરે ભય નહોતો. એટલે જ પાર્થનાથની પરંપરામાં રંગભેરંગી વસ્ત્રો, રેશમી કુર્લો કે કીમતી ઉપકરણોમાં વ્યામોહ, અહંતા કે મમતાને પ્રવેશવાનો અવકાશ નહોતો. એક સ્થાનમાં, એક જ ઠેકાણે વર્ષો સુધી વસવાટ કરે છતાં નિઃસંગતાના ગુણને કંશીજ આંચ આવતી નહોતી. તે તે શ્રેષ્ઠના માણસો સાથે મમતાના ખંધન ખંધાઈ જવાના ભયને કથું જ સ્થાન નહોતું. સાચું-પ્રાતઃ પ્રતિક્રમણ કરવાના પાકા નિયમ સાથે પણ આ પરંપરા ભેડાયેલી નહોતી. છદ્મસ્થની લહરમાં અબાણે ભૂલ થઈ જાય તો પણ તે પાપની નિવૃત્તિને માટે, તેજ ક્ષણે પ્રતિક્રમણ કરી, મુક્ત થઈ જવા માટે સાધકો સ્વતંત્ર હતા.

આ પરંપરા માટે પ્રહાર્યર્થ વ્રતને અલગ સ્થાન નહોતું. પ્રહાર્યર્થની પૃથક્ સમજણ, તે માટેની નવવાદની પૃથક્ ભણકારી અનિવાર્ય નહોતી. સ્ત્રીને પરિઅહમાં જ સમાવી દેવામાં આવતી. અપરિઅહના વ્રતમાં જ પ્રહાર્યર્થનો સ્વીકાર થઈ જતો. સરળતા અને મુક્તતાના કારણે વિસંવાદ ભિલો કરવાની કે ભણી ભેઈ કુતકેર્તના આશ્રયે માર્ગ વિરૂદ્ધ આચરણ કરવાની વિદ્રોહી વૃત્તિને સંદેહ અભાવ હતો. એટલે આપણી દૃષ્ટિએ કે ભગવાન મહાવીરની પરંપરાની દૃષ્ટિએ દેખાતી ઉપર જણાવેલી છૂટછાટો કે નિરંકુશતાઓ તેમને તેમના માર્ગમાંથી અલિપ્ત બનાવી શકતી નહોતી.

ભગવાન મહાવીરના યુગના ઉદય સાથે જ સરળતા અને સમજણ અસ્તંગત થયાં. છૂટછાટના પૃથક્ કારણોમાંથી પણ અનર્થની અનર્થકારી પરંપરા ભિલી થવાની અને શાસનની સમુર્જિતતા, પવિત્રતા, જ્યેષ્ઠતા, શ્રેષ્ઠતા અને વરિષ્ઠતાને આંચ આવવાની જે ભેરદાર શક્યતા હતી, તેના નિવારણની અનિવાર્યતા અને આવશ્યકતા અપરિહાર્ય હતી. તેથી ભગવાન મહાવીરે પોતાની પરંપરાની પવિત્રતાને અક્ષુણ્ણ રાખવા નિયમન અને નિયંત્રણને કઠોર બનાવ્યું. પ્રહાર્યર્થવ્રતને સ્વતંત્ર સ્થાન આપ્યું. તેના વિષેની સૂક્ષ્મતમ સમજણ ભિલી કરી. પ્રહાર્યર્થ વ્રતની મહત્તા વધારી, તેના સ્થાનની દિવ્યતા સમજાવી. ગ્રંથમની સાધનાના મૂળમાં નવવાદ વિશુદ્ધ પ્રહાર્યર્થની અનિવાર્ય જરૂરિયાત બતાવી. મૂર્છા મમતા અને અહંતાને ભૂલેચૂકે પણ સાધકો વશવર્તી ન થઈ જાય તે માટે શ્વેત વસ્ત્ર અને તેમાં પણ અતિ અલ્પ મહ્યતા, ઝોછામાં ઝોછા પાંખાણમાં રાખવાનો આદેશ આપ્યો. સાધકો સ્થાનના વ્યામોહમાં ન ફસાઈ જાય, મહાપ્રીય ન બની જાય, ગૃહસ્થો સાથેના ગાઢ પરિચયમાં ન આવી જાય, સાધનાના પવિત્ર ક્ષેત્ર અને મંગલ દિશાને ભૂલી મંત્ર, તંત્ર, યંત્ર અને યશોવૈભવમાં લાન ન ભૂલી જાય એટલે આતુર્માંસ સિવાય કયાંય વધારે ન રોકાઈ રહેવાના નિયમ વિષેની યથાર્થ મર્યાદાઓ સૂચવી.

ભગવાન પાર્થનાથ અને ભગવાન મહાવીરના સમયભેદને અનુલક્ષીને કરવામાં આવેલો આ ભેદ સાધકની ભૂમિકા અને યોગ્યતાને મુસંગત હતો એ સત્ય જો સમજાઈ જશે તો આ પ્રવચન સમજવું સહેલું થશે.

ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય

ઈશ્વરના વિષેના ચિંતનો વિવિધ આધારી છે. એટલે વિવિધ રંગોથી રંગાયેલા વિવિધ લક્ષી પણ છે. ઈશ્વરને જ જગતનો સ્રષ્ટા, હતા અને હતાં માનનારો બ્યારે એક મોટો સમુદાય છે, ત્યારે ઈશ્વરને આ પ્રપંચો સાથે સ્નાનસૂતકનો પણ સંબંધ નથી એમ માનનારો વર્ગ પણ ઓછો નથી. ઈશ્વરના કર્તૃત્વ વિષેની માન્યતાઓમાં જેમ અંધશ્રદ્ધા, પરંપરા, રૂઢિગત સંસ્કારોનું પરિબળ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે તેમ ઊંડાણથી વિચારતાં, ગંભીરતાથી અવલોકન કરતાં, સાંપ્રદાયિક રંગોની વિવિધરંગી અસરોથી બચતાં, તેની ઊજળી બાંધુ પણ જોવા મળી શકે તેમ છે. પરંતુ તેનો આધાર વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વની જાંચાઈ, આધ્યાત્મિક ભાવના, તલસ્પર્શીજ્ઞાન અને તેની ઉજ્જવલ મીમાસાપૂર્ણ છણાવટ પર આધારિત છે. દર્શનશાસ્ત્રોના તર્કો કે યુદ્ધિના વિતંડાવાદના આધારે સત્યનું સંશોધન શક્ય નથી. યુદ્ધિ અને તર્ક તો સહા બેધારી તલવારનું જ કામ કરતાં આવ્યાં છે. તર્કથી એક બાર સિદ્ધ કરાયેલી વસ્તુ વધારે તીક્ષ્ણતમ પ્રજ્ઞા અને બલિષ્ઠ તર્કથી કાપી શકાય છે માટે ‘તર્કોડપ્રતિષ્ઠ’ એટલે કે તર્કની કોઈ પ્રતિષ્ઠા નથી. અપ્રતિષ્ઠ તર્કના બળે પરમ સત્યના વિરાટ ઐશ્વર્યની ઉપલબ્ધિ સંભવિત નથી

આમ છતાં ઈશ્વર કર્તૃત્વના સંબંધમાં જે માન્યતાઓ રૂઢ થઈ ગઈ છે તેની પારમાર્થિકતા કે અપારમાર્થિકતા વિષેનો વિચાર આવશ્યક છે. ઈશ્વર કર્તૃત્વ પાછળની ભાવનાનું મૂળ તો કદાચ આધ્યાત્મિક હશે, અહંતા અને મમતાના વિસર્જનનું હશે, કર્તૃત્વની અહંતામૂલક વૃત્તિના બંધનમાંથી છોડાવવાનું હશે, પરંતુ સમય જતાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યો, આંતરિક રહસ્યો અને ચરમ નિષ્પત્તિઓ ભૂલાતી અને જોવાતી જાય છે. એ કીમતી તત્ત્વો વિસારે પડતાં તેમનું પ્રતિષ્ઠિત અને વૈભવશીલ સ્થાન બાલિશ કલ્પનાઓ લઈ લે છે. ઈશ્વર કર્તૃત્વના સંબંધમાં પણ એવું જ બનવા પામ્યું છે.

જેમ કુંભાર ઘડાનું નિર્માણ કરે છે તેમ ઈશ્વર જાગૃતિક વસ્તુનું નિર્માણ કરે છે. ઈશ્વર વિષેની આ જાતની માન્યતા અપરિપક્વ ધારણા અને ઈશ્વર વિષે સૂક્ષ્મતાપૂર્વકના અવગાહનના અભાવે જન્મેલી છે. જેમ આ ધારણા યુદ્ધિની કચાશ, તલસ્પર્શી ઊંડાણમાં જવાની અશક્તિ, સ્વરૂપચિંતનની પ્રગાઠતામાં પ્રવેશવાની અનાતુરતાને સૂચવે છે તેમ ઈશ્વર કર્તૃત્વના ખંડનો પણ આટલી જ સ્થૂલતા અને બાહ્ય ભૂમિકા ઉપર આધારિત છે.

અત્રે એક વાત સ્પષ્ટ સમજી લેવી જોઈએ કે જૈન ધર્મે કોઈ એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિને ઈશ્વર તરીકે સ્વીકારેલ નથી. દરેક વ્યક્તિમાં પ્રભુતા પડેલી છે. દરેક આત્મા પરમાત્મા છે. પોતાની ઉત્કાન્તિમાં પોતાની સાધના, પોતાની તપશ્ચર્યા, પોતાની માનસિક સંકલ્પ શક્તિ, પોતાના મનોબળની દૃઢતા અને શ્રમશક્તિની વિપુલતા જ માત્ર અપેક્ષિત છે. ઈશ્વરનો અનુગ્રહ મેળવવા માટે

તેના ચોઠા સાથે તાકીને ખેસવાની, લિખારીની માફક ચાચના કરવાની, અપંગ અને અપાહિજની જેમ લાચાર બની જવાની કરીજ બરૂર નથી. આપણા અનુચ્છ આપણામાંથી જ મેળવાય છે, આપણા શ્રમથી જ તે સધાય છે, આપણા પુરુષાર્થ અને આરાધનાના બળ વડેજ તે ઉપલબ્ધ કરી શકાય છે. કોઈની પણ પાસે દીનતા બતાવવી તે મહાવીરના માર્ગને ઇષ્ટ નથી. પોતાની જ સાધના અને ઉપાસનાના શ્રમ વિના કદાચ કોઈ અદૃશ્ય શક્તિ મોશોપલબ્ધિ કરાવી દે તો તે પણ મહાવીરના માર્ગને સ્વીકાર્ય નથી. મહાવીરનો માર્ગ ઉપાસનાનો પૌરુષ માર્ગ છે. સમર્પણને એમાં જરા પણ અવકાશ નથી. દીનતા કે ગરબને એમાં ક્યાંય સ્થાન નથી. માથા ત્રાટે શ્રમથી મેળવવાનો, મક્તમાં મળતા તરફ દૃષ્ટિ પણ ન નાખવાનો, કેવળ પુરુષાર્થ અને શ્રમથી સાધ્યને પ્રાપ્ત કરવાનો આ માર્ગ છે.

અહીંને વિસર્જીત કરવાના સ્ત્રોણ માર્ગો પણ છે. અને તે સમર્પણના માર્ગો છે. પુષ્ટિ સંપ્રદાય અને લક્ષિતમાર્ગના મૂળમાં સમર્પણની પ્રચુબતા છે. વ્યક્તિ પોતાની જાતને સંપૂર્ણ રીતે ઈશ્વરના હાથમાં સોંપી દે છે. જે વ્યક્તિ સ્વયંના મૂળ સ્ત્રોતોથી, પ્રદ્યથી અથવા પરમ અસ્તિત્વથી સંબંધિત થઈ જાય છે તેનું અભિમાન ખોવાઈ જાય છે.

જ્યાં સુધી વ્યક્તિ કર્તા હોય છે ત્યાં સુધી પોતાના સારા નરસાં કાર્યો માટે સ્વયં જવાબદાર હોય છે. પરંતુ જ્યારે પોતાને વિરાટના શરણમાં સમર્પી દે છે ત્યારે તે જવાબદાર મટી જાય છે. એક નાનકડો બાળક પોતાના બાપનો હાથ પકડી ગતિ કરી રહ્યો છે. ચાલતાં ચાલતાં જો તે પડી જાય તો તેના માટે તેના પિતા જવાબદાર છે. પરંતુ બાળક જ્યારે પિતાના આશ્રયનો પરિત્યાગ કરી, પોતે જ ચાલવા માંડે છે ત્યારે પડી જતાં તેનો બાપ જવાબદાર નથી રહેતો. પરંતુ તે પોતે જ જવાબદાર બની જાય છે.

જે માણસ અહંકારના આધારે જીવવા પ્રયત્ન કરે છે તે પોતાના બધાં કાર્યો માટે પોતે જ જવાબદાર છે. સારું કે નરસું જે કંઈ પણ ક્યું તે પોતાનાં જ પરિણામો છે. કારણ તેના દરેક કાર્યો પાછળ પોતાના કર્તૃત્વનો લાવ સઘનરૂપે જોડો છે.

તેનાથી વિપરીત એક વ્યક્તિએ પોતાની જાતને વિરાટમાં સમર્પી દીધી. તેણે કહ્યું: ‘હિ પ્રભો, હવે જેવી તારી મરજી. છુડું થાય તો પણ તું, અને સારું થાય તો પણ તું.’ આવી આત્મનિક અર્પણતા સ્વીકાર્યા પછી કદાચ તે લાખો રૂપીઆના ખર્ચે મંદિરનું નિર્માણ કરે અને ગામમાં જઈને કહે કે, ‘નુઓ, મેં કેવા ભવ્ય મંદિરનું નિર્માણ કર્યું!’ અથવા તેનાથી જલદું જો તે ક્યાંક ચોરી કરવા જાય અને સપડાઈ જાય તો ચોરીને પરમાત્માનું કૃત્ય ગણાવી કહે, ‘હું શું કરું? મેં તો ઇશ્વરે કરાવ્યું તોમ કર્યું.’ તો તેવી વ્યક્તિનું સમર્પણ ખરેખરું સમર્પણ નથી. તેવી વ્યક્તિ પોતાની સાથે કે પરમાત્માની સાથે ઇમાનદાર નથી. હાં, મંદિર પણ

પરમાત્માનું અને ચોરી પણ પરમાત્માની, મારું કશું જ વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ નથી. આ કર્તૃત્વ શૂન્ય ભાવજ સમર્પણનો મૂળભૂત પાથો છે.

એક ફકીર ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતો હતો. તે સીટ ઉપર તો બેસી ગયો પરંતુ પોતાનો સામાન માથા પર રાખીને બેઠો. પાસે બેઠેલા માણસોને આશ્ચર્ય થયું. આ રીતે માથા પર ભાર વહન કરવાનું કારણ તેઓ સમજી શક્યા નહિ. એટલે કુતૂહલ સાથે તેમણે કહ્યું: ‘સામાન નીચે મૂકી આરામથી બેસી જાઓ. અકારણ માથા ઉપર ભાર શા માટે ઉપાડો છો?’ ફકીરે ઠાવકાંઠથી જવાબ આપ્યો. ‘જનાબ ! મેં મારી જ ટિકિટ લીધી છે એટલે સામાનનો ભાર ટ્રેન ઉપર નાખવો તે એક પ્રકારની અનીતિ છે. માટે હું સામાનને માથે ઉપાડી બેઠો છું. આ જવાબથી મુસાફરો હસ્યા અને કહ્યું. ‘મહાશય ! આમ કરવાથી પણ કશોજ ફેર પડતો નથી કેમકે ભાર તો ટ્રેન ઉપર જ પડે છે.’

ફકીર હસવા લાગ્યો. તેણે કહ્યું: ‘હું તો વિચારતો હતો કે, આ ટ્રેનમાં બેઠેલાં બધાં જ્ઞાની છે એટલે લાવ, સામાનનો ભાર માથે ઉપાડું. પણ હવે મને ખબર પડી કે આ ટ્રેનના ચાત્રીઓ જ્ઞાની છે.’ આમ કહી તેણે ભાર માથા ઉપરથી જીંચકી નીચે મૂકી દીધો. માણસો વધારે આશ્ચર્યોન્વિત થયા અને એકસામટા બોલી જોડ્યા: ‘અમે આપની આ પ્રક્રિયાનું રહસ્ય સમજી શક્યા નથી. માટે મહેરબાની કરી આ વાતનું રહસ્ય સમજાવી અમને કૃતાર્થ કરો.’ ફકીરે કહ્યું: ‘મેં તો એમ વિચારીને માથા પર ભાર મૂક્યો હતો કે તમે બધાં પણ આખી જિંદગીના ભાર પોતાના ઉપર રાખતા હશો. ખરી રીતે તો બધો ભાર પરમાત્મા ઉપર જ છે. છતાં મકાન બનાવશો તો કહેશો. ‘મેં બનાવ્યું છે.’ બધો ભાર તમારી બાત ઉપર તમે ઉપાડી લો છો. માટે હું પણ મારી ઘરવખરી મારા માથા ઉપર રાખીને બેઠો હતો. એમ માનીને કે તમારી સાથે બેસવાની સંગતિ આ જ રીતે થશે. પરંતુ સારું થયું કે તમે બધા જ્ઞાની નીકળ્યા.

વિરાટ સહુ માટે જવાબદાર છે. પરંતુ તેની સાથે અસુક રીતે સમજુતી સંભવિત નથી. તમે એમ નહિ કહી શકો કે અસુક માટે હું જવાબદાર છું અને અસુક માટે વિરાટ. ધાર્મિક માણસ બધું વિરાટ ઉપર છોડી દે છે અને અધાર્મિક માણસ કર્તૃત્વનો બધો ભાર પોતાના ઉપર ઉપાડ્યા કરે છે. જે વ્યક્તિ પોતાની બાતને પરમાત્મા ઉપર છોડી દે છે તેનાથી બૂરાં કાર્યો થવાં સુરકેલ થઈ જાય છે. કારણ બૂરાં કાર્યો માટે અહંકાર અનિવાર્ય છે, શુભ કાર્યો માટે અહંકાર વિવરૂપ છે.

સારીયે ગીતા અહંમતા વિસર્જન માટેની સમજણથી ભરેલી છે. કૃષ્ણ એક જ વાત અનુનને સમજાવી રહ્યા છે કે, તું તારી બાતને કેન્દ્ર ન માન. તું નિમિત્ત માત્ર થઈ જા. પરંતુ કર્તૃત્વનો અહં તેને નિમિત્ત થવા દેતો નથી. તેને ખ્યાલ છે કે હું કર્તા છું. મારા વગર આ સુદ્ધ શક્ય નથી. કર્તૃત્વ ભાવની મમતા ધરાવતી વ્યક્તિ પરમાત્માની માર્ગમ કેમ બની શકે ?

કર્તૃત્વ સંબંધનો પણ જરા ઊંઘાણથી વિચાર કરવો આવશ્યક છે. ઈશ્વરને કર્તા તરીકે માનનારા શિખર પુરુષોની માન્યતા છે કે, પરમાત્મા માટે અસ્તિત્વ એવું જ છે જેવું આપણા માટે આપણું શરીર. આપણા હાથ-પગ આદિ અવયવો જેમ આપણા શરીરના જ વિસ્તાર છે તેમ પરમાત્મા માટે સમસ્ત અસ્તિત્વ પણ તેનો જ વિસ્તાર છે. પરમાત્માનું સુજન એટલે પારકાનું સુજન નથી. તે સુજનને યથાર્થ રીતે સમજી લેવું જરૂરી છે.

એક ચિત્રકાર ચિત્ર બનાવે છે, અને એક મૂર્તિકાર મૂર્તિનું નિર્માણ કરે છે. ચિત્ર કે મૂર્તિ, ચિત્રકાર કે મૂર્તિકારથી નિર્માણ થયા પછી તેમનાથી જુદી થઈ જાય છે. ચિત્ર અને મૂર્તિનું પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ થઈ જાય છે. ચિત્રકાર કે મૂર્તિકાર મરી જાય તો પણ તે અનિવાર્ય નથી કે ચિત્ર અને મૂર્તિ પણ નાશ પામી જાય. ચિત્રકાર અને મૂર્તિકારના અભાવમાં પણ ચિત્ર અને મૂર્તિ બચી રહે છે. માતા પુત્રને જન્મ આપે છે પરંતુ માતાની અનુપસ્થિતિમાં પણ પુત્રની હૈયાતી હોય છે. કારણ કે પુત્રનું પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ છે. ચિત્ર, મૂર્તિ કે પુત્ર, જન્મની સાથે જ ચિત્રકાર, મૂર્તિકાર કે માતાને માટે 'તુ' બની જાય છે. ચિત્ર કે મૂર્તિના નિર્માણ પછી કોઈ પણ ચિત્રકાર કે મૂર્તિકાર તેને 'હું' કહી શકે નહિ. 'તુ'થી જ તેઓ સંબોધન કરશે, કેમકે તેમનાથી તે ભિન્ન, સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી વસ્તુઓ છે.

એનાથી ઊલટું એક નૃત્યકાર છે. તે નાચે છે પરંતુ તે નૃત્યથી જુદો થઈ શકતો નથી. નૃત્ય સાથે નર્તકનું તાકાત્મ્ય છે. તે ગમે જેટલું નાચે તો પણ નર્તક અને નૃત્ય એક જ રહે છે. એટલે જ હિંદુ લોકોએ પરમાત્માને નૃત્ય કરતા નટરાજની જેમ વિચારેલ છે. મૂર્તિકાર કે ચિત્રકારની જેમ મૂર્તિ કે ચિત્ર બનાવતાં વિચારેલ નથી. નર્તકની માફક નૃત્ય કરતા વિચારવા પાછળ ભારે રહસ્ય છે અને તેનું કારણ એક જ છે કે નર્તક અને નૃત્ય એક જ છે. નર્તક રોકાઈ જાય તો નૃત્ય પણ અટકી જાય છે. અને નૃત્ય રોકાઈ જાય તો પણ નર્તક, નર્તક રહેતો નથી. નર્તક ત્યાં સુધી જ નર્તક હોય છે જ્યાં સુધી નૃત્ય કરતો હોય છે. નર્તક વચ્ચે એકાત્મકતા છે, તે બંને એક રૂપ જ છે. પરસ્પર એકબીજામાં એકબીજા સમાએલાં છે.

પરમાત્મા અને સૃષ્ટિ વચ્ચે જે સંબંધ છે તે પણ નર્તક અને નૃત્યનો છે. પરમાત્મા નર્તક છે અને સૃષ્ટિ તેનું નૃત્ય છે. સૃષ્ટિને સ્થગિત કરી પરમાત્મા સ્ખંડા રહી શકે નહિ. સૃષ્ટિ શાશ્વત ચાલતી જ રહેશે કારણ સ્ખંડા અને સૃષ્ટિ, નર્તક અને નૃત્યની માફક, એક છે.

નર્તક અને નૃત્યની કલ્પનામાં સૃષ્ટિ પણ પરમાત્મા જ બની ગઈ. પરમાત્માથી શૂન્ય કંઈ જ અવશિષ્ટ નથી. એટલે જ જગતને હિન્દુ સૃષ્ટિએ એક અજબનું નામ આપ્યું છે—'પરમાત્માની હીલા.' હીલાનો અર્થ ક્રીડા, રમત, ખેલ થાય છે. રમતમાં અહંકાર નથી હોતો. રમતમાં બે અહંકારની રેખા દેખાતી હોય તો પછી તે રમત, રમત રહેતી નથી પણ તે એક કાર્ય થઈ

નથ છે. એ માણસો તાશ રમતા હોય તો પણ અકરાઈ આવી નથ છે. શતરંજ રમતાં નકવારો ખેલાઈ નથ છે. ખેલમાં પણ અહંકાર આવી નથ છે. હાર-જીત પકડાઈ નથ છે. પછી ખેલ, ખેલ નથી રહેતો, કાર્ય બની નથ છે.

બાપ બ્યારે પોતાના નાના પુત્ર સાથે રમતા હોય છે ત્યારે બાપમાં અહંકાર હોતો નથી. બાળકની સાથે રમતાં અહંકાર કરવામાં તેમને તેમાં અણસમજ દેખાય છે. પછી બાપ હારવા જીતવાની ચિંતા કરતા નથી. કેટલીક વખત તો પોતે બાળી નેહને હારી નથ છે. પોતે પડી નથ છે અને બાળકને છાતી ઉપર ચઢવા દે છે. અને બાળક આનંદથી ઊછળવા માટે છે. બાળકની જીત, બાળકની ખુશી, બાપની ખુશી બની નથ છે આ એક ખેલ છે.

પરમાત્મા માટે પણ આપણું જગત એક ખેલ છે. કેટલીક વાર તે બાળકની માફક આપણને જીતાડે છે, કેટલીક વાર આપણે એક બાળકની જેમ તેમની છાતી પર પણ ચઢી યોગીએ ઝીએ. કારણ કે અંદરમાં કશો જ અહંકાર નથી.

આ છે ધર્મર વિષેની એક સમજ અને વ્યાપક હિન્દુ દર્શનની મૂળભૂત દૃષ્ટિ. આ દૃષ્ટિ પાછળ પણ ઊંડી સૂઝ અને ગંભીર સમજણ રહેલી છે. એના ખડેનમંડનના વિતંડાવાદમાં તર્કનો આશ્રય લઈ કૂદનાર એક દાર્શનિક સૌંદર્યને ભૂંસવાનો અનિચ્છનીય પ્રયાસ કરે છે તેમાં પોતાની જ વામનતાનું પ્રદર્શન કરે છે, વિરાટ તરફની પોતાની જ આગેકૃત્યને અટકાવે છે. આપણે આવી હીનભાવનાનો આશ્રય લેવા ઇચ્છતા નથી. આપણે તો એક મૂળભૂત દર્શનની ધર્મર વિષયક મૂળભૂત દૃષ્ટિને સમજી, તેમાંથી કોઈ નવી દૃષ્ટિ ઉપલબ્ધ થાય તો તે મેળવી લેવાની દૃષ્ટિ જ કેળવવાની છે. કશી જ વિકૃતિ વગર આ એક દૃષ્ટિ તમારી સમક્ષ મૂકી છે, તેના ઊંડાણમાં ઊતરવા અને તેમાંથી જે કંઈ તાત્વિક નિષ્કર્ષો મેળવી શકાય તો તે મેળવી લેવા સૌએ આગેકૃત્ય કરવાની છે.

હવે આપણે ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને ભગવાન મહાવીરના શિષ્યોના મધુરનિલન, તેમજ આધ્યાત્મિક વિચાર વિનિમયની મૂળભૂત ભૂમિકા તરફ વળીએ, અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની ઔદિક ધારાઓનો આશ્રય લઈ આધ્યાત્મિક જગતમાં અવગાહન કરીએ.

કુમારકેશી શ્રમણ ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરંપરાના ચોથા પદ્ધતિ હતા તે પ્રભુ ગૌતમ ભગવાન મહાવીરના પ્રથમ ગણધર હતા. એકવાર આ બંને પુરંધરો પોતાના શિષ્યો સાથે શ્રાવસ્તી નગરીમાં પધાર્યા, બંને પરંપરાઓમાં કેટલાક આચાર-વિચારોના ભેદો હતા. એક જ સત્ય, એક જ આદર્શ, એક જ સાધ્ય હોવા છતાં સાધનાના આ ભેદોએ બંને શિષ્ય સમુદાયોના મનદૃષ્ટિનાં વાવાઝોડું ઊભું કર્યું અને બંનેએ મળી વિચાર-વિનિમય કરવાનો અવકાશ ખરો ન થયો.

પાર્શ્વનાથની પરંપરા ભગવાન મહાવીરથી પૂર્વવર્તી છે એટલે જ્યેષ્ઠ મહા ગણધર. પ્રજાશીલ અને સ્વભાવથી વિનય એવા પ્રભુ ગૌતમ. ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરંપરાની પધારનાં

અનુલક્ષી, કેશીકુમાર શ્રમણના સાંનિધ્યમાં તિન્દુક ઉદ્યાનમાં પધાર્યા. ત્યાં કેશીકુમાર શ્રમણે પોતાની પરંપરા અને શ્રમણ ધર્મને શોભે એ રીતે પ્રાજ્ઞ ગૌતમનો સત્કાર કર્યો. આ પાર્શ્વભૂમિકાના સામાન્ય ઉદ્દેશ પછી આ અધ્યયનના મૂળપાઠ તરફ વળીએ.

ચિળે પાસે તિ નામેળ, બરહા લોગ પૂજ્યો ।
સલુદ્ધપ્પા ય સંવન્નૂ ધમ્મ તિથયરે ચિળે ॥
તસ્સ લોગ પદ્વસ્સ વાસી સીસે મહાવસે ।
કેસીકુમાર સમળે ચિવ્વા ચરણ પારગે ॥
ઓહિનાળ - લુળે બુદ્ધે સીસસ - સમતુલે ।
ગામાળુગામ રીવતે સાવત્થિનગરીમાગલે ॥

આ ગાથાઓનો સામાન્ય અર્થ આ પ્રકારે છે. પાર્શ્વનામના જિન, અર્હન, લોક પૂજિત, સંયુદ્ધાત્મા, સર્વજ્ઞ, ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક હતા. ૧ ૧ ૧

મહા-ચરણી, વિદ્યાચારિત્રમાં પારંગત એવા કેશીકુમાર શ્રમણ લોક પ્રદીપ ભગવાન પાર્શ્વના શિષ્ય હતા. ૧ ૨ ૧

તેઓ અવધિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી પ્રબુદ્ધ હતા. તેઓ પોતાના શિષ્યો સાથે ગામેગામ વિહાર કરતા શ્રાવસ્તી નગરીમાં પધાર્યા. ૧ ૩ ૧

આ મૂળ ગાથાઓમાં ઉચ્ચરિત એક એક શબ્દનો વિશિષ્ટ મહિમા શાસ્ત્રોની ટીકાઓમાં ઠેકઠેકાણે દષ્ટિગોચર થાય છે. તે બધા શબ્દોનું એ રીતે વિવરણ કરવા જતાં, કાલ મર્યાદાના અતિક્રમણની અપેક્ષા રહે છે. તેથી તે બધા શબ્દોની મીમાંસા કે સરળીક્ષા હું કરીશ નહિ. જે વિશિષ્ટ શબ્દો છે કે જેમાં વધારે ગાંભીર્ય અને આધ્યાત્મિક સૌંદર્ય દષ્ટિગોચર થાય છે તે શબ્દોની જ છણાવટને હું પ્રાધાન્ય આપીશ.

ભગવાન પાર્શ્વનાથ જિન હતા, અર્હન હતા, સર્વજ્ઞ હતા અને ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક હતા. અરિહંતોની સ્તુતિ માટે આપણે જે ‘નમોલુભેન’ નો મગલ પાઠ ગણીએ છીએ, તેમાં અરિહંતોના વિશિષ્ટ ગુણો અને તેમની સર્વોપરિતા યા પ્રભુતા સહજ રીતે જણાઈ આવે છે. પરંતુ અરિહંતોમાં પણ જે તીર્થંકરો થયા છે તે તો વિશિષ્ટતમ અને શ્રેષ્ઠતમ શિખરના અતિમાનવો છે. તીર્થંકરોનો અર્થ ઘાટ છે. તીર્થં એટલે કાંઠો, ઘાટ, કિનારો. તેનો અર્થ છે કે એક એવી જગ્યા કે જ્યાંથી અનંત અસીમ અને અજ્ઞાતના સાગરમાં ભિતરી શકીએ. તીર્થંકર શબ્દ, આ તીર્થં શબ્દની સાથે કી(કર)નો ઉપપદ સમાસ થતા, નિપ્પત્ત થયો છે. તીર્થંને બનાવનાર એવો તેનો અર્થ છે. આ સિવાય બીજો કોઈ જ અર્થ નથી. જેનાએ અવતાર શબ્દનો કદી ઉપયોગ કર્યો નથી. જેનોની પરંપરામાં અવતારી એવા પુરુષો માટે તીર્થંકર શબ્દ વ્યવહૃત થાય છે અને તે અવતાર કરતાં સવિશેષ પ્રભાવી તેમ જ અદિયાતી કોટિનો છે. કારણ પરમાત્મા મનુષ્યમાં અવતરિત થાય તે એક વાત છે અને માણસ પરમાત્મામાં પ્રવેશનું તીર્થં બનાવી લે તે એ કરતાં પણ ઉચ્ચતર અને મહિમાવાળી વાત છે.

જ્ઞાન અને ક્રિયાની પ્રભુતા

ગઈ કાલે તીર્થંકર શબ્દની મીમાંસા ચાલી રહી હતી, આજે તે જ વાતને સામે રાખીને આગળ વધીએ છીએ. તદ્દનુસાર જૈનધર્મ પરમાત્માના અનુચ્છે ઉપર વિશ્વાસ રાખનારો ધર્મ નથી પરંતુ માણસના પોતાના પુરુષાર્થ, ધૈર્ય, પ્રતીક્ષા અને હિંમતમાં વિશ્વાસ રાખનારો ધર્મ છે. એટલે જ તીર્થંકર શબ્દનો જેટલો પ્રગાઠ અને સઘન ઉપયોગ જૈન લોકો કરી શક્યા, તેટલો કોઈ પણ કરી શક્યા નથી. જૈનોને ઇશ્વરની કે અદ્દશની કલ્પનાનો કશો જ ખ્યાલ નથી. ઇશ્વર કોઈ સહાય આપી શકે છે એનો કશો જ અર્થ નથી. માણસને પોતાની ભતના સામર્થ્ય અને પરિશ્રમથી યાત્રા કરવી પડે છે.

ભગવાન પાર્શ્વનાથ જિન હતા, અરિહંત હતા. રાગ, દ્વેષ, કામાદિ રિપુવર્ગને મૂલતઃ પરાભવ આપી દેવાના કારણે તે વિજેતા બની ગયા હતા. આત્માની ઉત્ક્રાન્તિમાં અવરોધ ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ આંતર શત્રુ તેમને માટે અવશિષ્ટ ન રહ્યો. અંદરમાં એવું કંઈ રહ્યું નહિ કે જેની સાથે લવિષ્યમાં ક્યારેય પણ લડવાનો પ્રસંગ આવે. હવે આત્મામાં કામ નથી, ક્રોધ નથી, વિષય કે વાસના નથી. અહંકારને પણ અવકાશ નથી રહ્યો કે જેથી તેની સાથે સંઘર્ષ જન્માવેલો પડે. એટલે અરિહંતપણું આંતર-ચાત્રાતું, માનવીય ઉત્ક્રાન્તિતું શિખર છે. તેના પછી કશી જ આગળ કોઈ જ યાત્રા નથી. અરિહંત મંજિલ છે, સાધ્યની ચરમ સિદ્ધિ અને સાધનાની પરમ નિષ્પત્તિ છે, કે જેના પછી ન કોઈ યાત્રા રહી, ન કંઈ કરવાનું શેષ રહ્યું, કે ન કંઈ મેળવવાનું કે ન કંઈ છોડવાનું બચ્યું, જ્યાં પહોંચી જીવ શિવ થઈ ગયો, કૃતાર્થ અને કૃતકૃત્ય થઈ ગયો.

ભગવાન પાર્શ્વનાથ સ્વયં સંપૂર્ણ હતા. આ વિશેષણનું પણ વિશિષ્ટ સામર્થ્ય છે. માણસ સેકંડો શાસ્ત્રો કંઈક કરી શકે છે, આડા અવળા પડો, કે જ્યાંથી આપણે યોદ્ધાવવા માંગીએ ત્યાંથી શરૂ કરી, પોતાની મેધાચાતુરીનું અદ્દભુત પ્રદર્શન કરી શકે છે, શાસ્ત્રાર્થ અને વાદવિવાદમાં અપૂર્વ પોંડિત્ય દાખવી શકે છે, પરંતુ આ બધું જ્ઞાન પારકું છે, માત્ર સ્મૃતિઓ અને સૂચનાઓનો સંગ્રહ છે. આત્મામાં એની મૂળભૂત ગંગોત્રી નથી. એનું ઉદ્દભવ સ્થાન તો પુસ્તકો, ગ્રંથો અને આગમો છે. પોતાના સ્વયંભૂ મૂળભૂત સ્રોત સાથે આ અક્ષરીય બાણપણને કંઈ પણ સંબંધ નથી. આત્માના રૂપાતરણમાં આવા જ્ઞાનનો ઉપયોગ ભાગ્યે જ હોય છે. જીવનને બદલાવવામાં સહાયક થવાને બદલે આવું જ્ઞાન અહંતું પોષક અને વધક બની જતું હોય છે, એટલે ઉપનિષદો વિદ્યાનો અર્થ આત્મજ્ઞાન કરે છે, પુસ્તકીય જ્ઞાન નહિ. આત્મજ્ઞાનનો સંબંધ પોતાના આધારભૂત મૂળ સ્રોત સાથે હોય છે. તેને લઈને જ 'જા વિદ્યા યા વિમુક્તયે'ની ઉપનિષદોની ઉદ્દેશ્યતા છે. અહીં વિદ્યા શબ્દથી માત્ર જ્ઞાન અભિપ્રેત નથી પરંતુ રૂપાંતરણ છે.

૩૪ : લેઘા પાપાણુ, ખેદ્યાં દ્વાર

જે જ્ઞાન સ્વયં ને રૂપાંતરિત કરી શકે, સ્વયંમાં લોકોત્તર પરિવર્તન લાવી શકે, તે જ વિદ્યા, તે જ જ્ઞાન ગણાય.

શબ્દોની માહિતી હોય, સિદ્ધાંતોની પ્રતીતિ હોય, શાસ્ત્રોના પાઠો કંઠસ્થ હોય, પણ સત્યની ઉપલબ્ધિ કે અનુભૂતિના સઠંતર અભાવ હોય તો એવી વ્યક્તિની ઉપનિષદોએ મીઠી મજાક કરી છે. ઉપનિષદોના જ શબ્દોમાં તે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ—

અન્વતમઃ પ્રવિશન્તિ યેઽવિદ્યામુખાસતે ।

તતો મૂયં હવ તમો યે દુ વિદ્યાયા રતા ॥

અર્થાત્ જે અજ્ઞાનના ભયંકર અંધકારમાં દૂબેલા છે તે તો અંધકારમાં સબડે તેમાં કંઈ જ આશ્ચર્ય નથી પરંતુ જે વિદ્યામાં, અક્ષરજ્ઞાનમાં, શાસ્ત્રો કંઠસ્થ કરવામાં અને આત્મજ્ઞાન શૂન્ય પાંડિત્ય વધારવામાં જ મશગૂલ છે તે તો અજ્ઞાની કરતાં પણ વિશિષ્ટતમ અન્ધકારમાં દૂબેલા છે. બીજાને સુધારવાનો પ્રયત્ન અજ્ઞાનપૂર્ણ છે તેમ પોતાની ભૂલો ન સ્વીકારવાનો પ્રયત્ન અહંકારપૂર્ણ છે. એકવાર આંતર નિરીક્ષણ કરી, પોતાની ભૂતને પૂછી લેવું જોઈએ કે, જે હું જાણું છું તે મારી પોતાની અનુભૂતિપૂર્ણ દૃષ્ટિ છે કે શાસ્ત્રોના વારંવારના આવર્તનમાંથી જન્મેલું કોઈ સંભોહન છે !

જે જાણપણું પ્રાણોને સ્પર્શતું ન હોય, જીવનને રૂપાંતરિત કરતું ન હોય, તે જાણપણું એક ભૂતનો સંગ્રહ માત્ર છે. તે જાણપણાથી આત્મા જિવંન્ગામી બનતો નથી. શાસ્ત્રો કંઠસ્થ કરવાથી કશો જ લાભ નથી, હૃદયસ્થ કરવાથી લાભ છે.

સત્યના સંબંધનું અજ્ઞાન ક્યારેક સત્યના સંશોધનની દિશામાં ગતિ કરાવવા ઉપકારક અને સહાયક પણ બની શકે, સત્યને પ્રગટાવવાની તાલાવેલી પણ જગાડી શકે, સત્ય વિષેનું અંધારું સત્યની અભિવ્યક્તિના પ્રચ્છન્ન ઇશારો કે સંકેત પણ બની શકે, પરંતુ સત્યના સંબંધનું જાણપણું સાક્ષાત્ સત્યના અન્વેષણમાં બાધક પણ બની શકે છે. સત્યના સંબંધની શાસ્ત્રીય માહિતી જ સત્ય અનુભૂતિ અથવા આત્મદર્શનના સાક્ષાત્કારમાં અવરોધક બની શકે. સત્યના સંબંધના જ્ઞાનને સત્ય રૂપ માની લેવાની ભૂલ પણ કરી શકે, અને તેથી જ સત્યના સંબંધના અજ્ઞાન કરતાં સત્યના સંબંધનું જાણપણું ઘણીવાર ખતરનાક પણ નીવડે છે. માટે શાસ્ત્રો સત્યના ઉદ્ઘાટનના ઇશારો રૂપે સાચાના સંશોધનની પરમાત્મ ભાવને પ્રગટાવવાની આપણી વિરાટની દિશા તરફની પરમયાત્રામાં ઉપકારક બને, આપણામાં પરમચૈતન્ય, પરમસંજીત, પરમનૃત્ય અને પરમઆનંદને અભિવ્યક્ત કરવા માટે ધ્રુવ તારક બને એ જ શાસ્ત્રોની મહત્તા અને ઉપયોગિતા છે.

પ્રભુ પાર્શ્વનાથ સ્વયં સંયુદ્ધ હતા. આત્મસાધનાના પ્રબળ પુરુષાર્થથી તેમનામાં જ્ઞાન ગંગા પ્રવાહિત થઈ હતી. તેઓ સ્વયંમાં સ્વયંના સાર્વભૌમ સત્તાધીશ હતા. પોતાની જ્ઞાન

ગંગોત્રીનું મૂળજ્ઞોત તેઓ પોતે જ હતા. પોતામાં છુપાયેલા જ્ઞાનના આ અખૂટ ભંડારને આત્માવગાહનના પુરુષાર્થથી તેમણે હસ્તગત કરેલ હતો. તેમના જ્ઞાનનો આધાર પુસ્તકો કે શાસ્ત્રો નહોતા, તેમનો આત્મા જ તેની આધારશિલા હતી. હસ્તામલકવત્ જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને સાક્ષાત્ કરનારા હતા. કારણ સ્પષ્ટ હતું કે, આત્માને બધા વગરનું, ગમે તેટલું જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન જ છે. આત્મા જણાઈ ગયા પછી જગતમાં કશું બાકીવાનું રહેતું નથી. ભગવાન પાર્શ્વનાથ આત્મજ્ઞ હતા એટલે સર્વજ્ઞ પણ હતા. કારણ-જે વેગ જાળે સે સર્વ જાળે જે એક માત્ર આત્માને જાણી લે છે તે સર્વજ્ઞ બની જાય છે. આત્મોપલબ્ધિ વિનાનું બગતિક પદાર્થોનું સવિશદ વિજ્ઞાન કે વૈજ્ઞાનિક અન્વેષણ આધ્યાત્મિક જગતમાં કશું જ મહત્ત્વ ધરાવતાં નથી. એવા આત્મજ્ઞ ભગવાન પાર્શ્વનાથ ત્રણે લોકના અધિપતિ, ત્રણે લોકથી પૂજિત હોય તો તેમાં આશ્ચર્યને અવકાશ જ શો હોઈ શકે ?

દીપકની માફક સચરાચર જગતને આત્મસાક્ષાત્કારનો, પરમાત્મભાવનો, અને વિરાટ તરફની યાત્રાનું માર્ગદર્શન આપનાર પ્રભુ પાર્શ્વનાથની પરંપરાના અતુલ પટ્ટધર શિષ્ય કેશીકુમાર શ્રમણ હતા. કેશીકુમાર શ્રમણ માત્ર જ્ઞાનનાજ પારગામી નહોતા, ચારિત્રમાં પણ તેઓ પારંગત હતા. માત્ર જ્ઞાન કે માત્ર ક્રિયાથી સિદ્ધિ મેળવવી મુશ્કેલ છે. “જાનકિયાત્મા મોક્ષ” આચાર્ય ઉમાસ્વામિનું આ સૂત્રસૂત્ર જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેની, આત્મસાધનામાં પ્રમુખતા અને પ્રથમતા દર્શાવે છે. જ્ઞાન અને ચારિત્રના સંબંધમાં આપણે પણ જરા ઊંડાણમાં અવગાહન કરીએ-

સમ્યજ્ઞાનનો અર્થ-યથાવાસ્થિત વસ્તુ તત્ત્વનો અવગોષ્ઠ એટલે કે જે વસ્તુ જેવી હોય તે વસ્તુને તે રીતે જાણવી. અને ક્રિયાનું તાત્પર્ય છે તપ અને સદાચરણ. જેમ જ્ઞાન અને ચારિત્ર આત્મ-કલ્યાણના સાધન છે તેમ સમ્યગ્દર્શન પણ મોક્ષનો આત્મિક ઉપાય છે. એટલે જ તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારે મોક્ષના મૂળભૂત ઉપાયોને સૂચવતાં- ‘સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રાણિ મોક્ષ માર્ગાઃ’ કહ્યું છે. એટલે કે સમ્યગ્દર્શન (યથાર્થ શ્રદ્ધા), સમ્યજ્ઞાન (યથાર્થ અવગોષ્ઠ), અને સમ્યક્ ચારિત્ર (જ્ઞાનના અનુરૂપ યથાર્થ આચરણ)ને મોક્ષના સાધકતમ ઉપાયો તરીકે બતાવ્યાં છે. ભગવાન પાર્શ્વનાથના સંતાનિક શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ માટે ‘વિવેકા ચરણ સપન્ના’ વિશેષણ આપાયેલ છે. તેનું સમજવા લાયક કારણ એ છે કે સમ્યજ્ઞાનના ગ્રહણથી સમ્યગ્દર્શનનું ગ્રહણ સ્વતઃ થઈ જાય છે. કેમકે સમ્યજ્ઞાન અને સમ્યગ્દર્શન સદા સહચારી છે. દર્શન વગર જ્ઞાનમાં સમ્યક્પણું કદાપિ આવી શકે નહિ. ક્રિયા અથવા ચારિત્રને સમ્યજ્ઞાનથી પૃથક્ ગણવામાં વિશિષ્ટતા એ છે કે, જે ક્રિયા સમ્યજ્ઞાનપૂર્વિકા હોય તે જ કર્મક્ષયમાં સાધકતમ નિમિત્ત બને છે. મિથ્યાત્વ-કાલુષ્યથી જેનો વિવેક નાશ પામી ગયો છે એવા આત્માઓની મિથ્યાજ્ઞાનપૂર્વિકા કંઠિતતમ ક્રિયાઓ, ઉપાસનાઓ, કે શારીરિક કષ્ટો પણ મોક્ષનું અસાધારણ કરણ બનતાં નથી.

કદાચ કોઈ શંકા કરે કે સમ્યજ્ઞાન જ મોક્ષ માટે અનિવાર્ય છે. કૃણ સંપાદન માટે ક્રિયાની કશી જ અપેક્ષા નથી. અન્યથા મિથ્યાજ્ઞાનથી પણ ક્રિયામાં કૃણોત્પાદનો પ્રસંગ આવશે. જેમકે:-

વિગતિઃ ફલદા પુંસાં ન ક્રિયા ફલદામતા ।

મિથ્યાજ્ઞાનાત પ્રવૃત્તસ્ય ફળાસંવાદર્શનાત ॥

મિથ્યાજ્ઞાનપૂર્વક પ્રવૃત્ત થએલી વ્યક્તિની ક્રિયાના કૃણમાં વિસંવાદ દેખાતો હોવાથી જ્ઞાન જ કૃણ આપનાર છે પરંતુ ક્રિયાને તે માટે કશું જ મહત્ત્વનું સ્થાન નથી. જો ક્રિયાની કોઈ વિશિષ્ટતા હોય તો મિથ્યાજ્ઞાનપૂર્વક પ્રવૃત્ત થએલાની ક્રિયા પણ કૃણોત્પાદિકા હોવી જોઈએ પરંતુ તેમ દેખાતું નથી માટે જ્ઞાનનો મહિમા છે. જ્ઞાન જ શ્રેષ્ઠ અને વરિષ્ઠ છે.

શ્રિયઃ પ્રસૂતે વિપદો રુણદિ યશસિ દુગ્ધે મલ્લિનં પ્રમાર્દિ ।

સસ્કાર શૌચેન પરં પુનીતે શુદ્ધાદિ શુદ્ધિઃ કુલ કામવેનુઃ ॥

સંસ્કારની પવિત્રતાથી બુદ્ધિ પવિત્ર અને છે. અને પવિત્ર બનેલી બુદ્ધિ લક્ષ્મીને જન્માવે છે, વિપત્તિઓને અવરોધે છે, મલિનતા-કદમ્બતાતું પ્રમાર્જન કરે છે, યશ-કીર્તિને ઉપલબ્ધ કરાવે છે. વધારે તો શું કહીએ પણ શુદ્ધ બુદ્ધિ, પવિત્ર જ્ઞાન, બધી દિશામાં કામધેનુની ગરજ સારે છે. નિષ્કર્ષ એ છે કે જેમ કામધેનુ ઇચ્છિત અલિલાષાઓની સત્વર સંપૂર્તિ કરે છે તેમ જ્ઞાન પણ બધી કામનાઓ અને ભાવનાઓની સંપૂર્તિ કરે છે. જ્ઞાનને જ પ્રાધાન્ય આપનાર જ્ઞાનવાદીઓ જ્ઞાનની આ વિશેષતાને ગાથા કરે છે.

પ્રકૃતિનો નિયમ છે કે એક વસ્તુને જ્યારે આવશ્યકતા કરતાં વધારે પ્રાધાન્ય અપાય છે ત્યારે બીજી બાબતુ તે જ ક્ષણે તેની પ્રતિક્રિયા, તેના પ્રતિકારરૂપે, જણી થાય છે. વિશ્વ સદા સંતુલનના નિયમ ઉપર આધારિત છે. એક બાબતુ જેવડો મોટો પહાડ જીલો થશે, ત્યારે તેની બીજી બાબતુ, તેના સાંનિધ્યમાં તેટલી જ જાડી ખાઈ થઈ જશે. એક બાબતુ એક શ્રીમંત કે અતિ જ્ઞાની થશે, તો બીજી બાબતુ એક અતિશય દરિદ્ર અને અજ્ઞાની પણ થશે. સંતુલન જેમતું તેમ સદા ટકી રહે છે. જ્ઞાનવાદીઓ જ્ઞાનની પ્રશસ્તતામાં ક્રિયા તરફ ઉઠાસીન અને ઉપેક્ષાવૃત્તિવાળા થઈ ગયા ત્યારે જ્ઞાનવાદીઓની અકડ અને પકડને તોડવા માટે, જ્ઞાનવાદીઓની જ અકડ અને પકડની પદ્ધતિ ક્રિયાવાદીઓએ અપનાવી. જેમ જ્ઞાનવાદીઓએ ક્રિયાને ધરાશાયી કરવાનો એક જટિલ પ્રયત્ન કર્યો, તેમ ક્રિયાવાદીઓએ જ્ઞાનવાદને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા તેટલો જ મહા પ્રયત્ન આદર્યો.

ક્રિયાવાદીઓ કહેવા લાગ્યા કે, ક્રિયા જ કૃણનું કારણ છે. જ્ઞાન કૃણ પ્રાપ્તિ માટે સંપૂર્ણ નથી. સ્ત્રી કે જલેખીના જ્ઞાનમાત્રથી સ્ત્રીસુખનો અનુભવ, કે જલેખી ખાવાથી મળતી સંતૃપ્તિ થઈ જતી નથી. તેના અમર્થનમાં તેઓ કહે છે—

ક્રિયૈવ ફલદા પુસા ન જ્ઞાનં ફલદં મતમ્ ।

યતઃ જ્ઞી મસ્યમોગજો ન જ્ઞાનાત્ સુલ્લિનો મવેત્ ॥

એટલેથી જ તેઓ અટક્યા નથી, એનાથી પણ આગળ વધી કહે છે—

શાસ્ત્રાણ્યધીત્વાપિ મવન્તિ મૂર્ખાં યત્સુ ક્રિયાવાન પુરુષઃ સ વિદ્વાન્ ।

સચ્ચિત્વતામૌષધ માદુરં હિ ન જ્ઞાનમાત્રેણ કરોત્યેરોગમ્ ॥

શાસ્ત્રોના સંચુચિત અભ્યાસથી વિદ્વત્તા જન્મતી નથી. જ્ઞાન જ્યારે આચરણ બની બળ છે ત્યારે ખરી વિદ્વત્તાનો આવિર્ભાવ થાય છે. રોગી માણસ દવાના જ્ઞાનમાત્રથી નિરોગી થઈ શકતો નથી. પથ્યપૂર્વક તે દવાનો યોગ્ય ઉપયોગ અને સેવન કરે તો જ તેને આરોગ્ય લાભ મળે છે. આ રીતે જ્ઞાનવાદીઓ અને ઉપાન્યાસીઓ એકબીજાનું ખંડન કર્યા કરે છે. એકબીજા એકબીજાને કાપ્યા કરે છે. એકબીજા, એકબીજાથી પરસ્પર કૃપાર્થ બળ છે તેથી જ એકલો જ્ઞાનવાદ કે એકલો ક્રિયાવાદ સમ્યક્ ફલસિદ્ધિના સંપાદનમાં અસરકારક ભાગ ભજવી શકતો નથી. બન્નેના એકાન્ત માર્ગો અપૂરા અને અપૂર્ણ છે. એટલે મોક્ષરૂપ પુરુષાર્થમાં આપણે પરસ્પર સાપેક્ષ સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ક્રિયાનો સ્વીકાર કરીએ છીએ.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ પણ વિદ્યા અને ચારિત્ર બન્નેના પારગામી છે. જ્ઞાન અને ક્રિયાના અભેદ સમન્વયના જીવતા-બગતા દષ્ટાંત છે. તેમનું જીવન જ્ઞાન અને ક્રિયાનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે. એટલે જ શાસ્ત્રકારોએ તેમને આ વિશેષ વિશેષણથી વિશિષ્ટ બતાવ્યા છે. આત્મ-જ્ઞાન વગર કશું જ પોતાનું હોતું નથી. જે નિષ્પત્તિ, જે નિષ્કર્ષ, સ્વયંની અનુભૂતિમાંથી જન્મ્યાં હોય તેના જ મૂળે આપણા પ્રાણો સાથે ભેડાએલા હોય છે. જે નિષ્પત્તિ કોઈકની પાસેથી લીધેલી હોય છે, કૃપાપૂર્વક કોઈકે આપેલી હોય છે, તે નિષ્પત્તિનું કશું જ મૂલ્ય હોતું નથી. તે તો જીજીની, વાસી, મૃત અને ઉધાર ગણાય. સ્વયંના પુરુષાર્થથી, સ્વયંની ગંગોત્રી-માંથી આવિર્ભાવ પામેલી ગંગાનું, આત્માનુભૂતિનું, સત્યાન્વેષણનું જ પારમાર્થિક મહત્ત્વ છે. શ્રી કેશી શ્રમણ લોકોત્તર વૈભવ અને દિવ્ય ઐશ્વર્યથી સંપન્ન હતા. તેમણે જે કંઈ પણ મેળવ્યું હતું તેમાં બીજાની કૃપા, મહેરબાની કે અનુગ્રહને સ્થાન નહોતું. એટલે શાસ્ત્રમાં તેમના માટે ‘વિદ્યા અને ચારિત્રના પારગામી’ એવું અલૌકિક વિશેષણ વાપરવામાં આવ્યું છે.

કબીર એક આધ્યાત્મિક સાધુ પુરુષ હતા. આત્મસાક્ષાત્કારની ગ્રહકને પામેલા હતા. અક્ષરજ્ઞાનથી તો તદ્દન અબળ હતા, પરંતુ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં તેમનો પ્રવેશ ગહન હતો. સત્યની ઉપલબ્ધિમાં ભણતરનું કીમતી મૂલ્ય નથી. અભાણ માણસ પણ આત્માવગાહનમાં દૂબી આંતર સમૃદ્ધિનો ધણી થઈ શકે છે. કબીર પણ એક એવી જ વ્યક્તિ હતા. તેઓ કહેતા—

‘મે કહતા હું ઝાંઝન વેલી ત કહતા હૈ કાગદ લેલી’

મેં વેદ, પુરાણ, કુરાન, શાસ્ત્રો કે આગમોતું અવગાહન ક્યું નથી. વેદ પુરાણ અને શાસ્ત્રોને તમે જ સાંભળો અને સાંચવો. અમે તો તેની જ ખખર આપીએ છીએ જે આંખોથી, જ્ઞાનનેત્રથી જોએલ છે. કાગળ સાથે જોડાયેલી, એટલે કે શાસ્ત્રોમાં લખેલી કે આગમો સાથે સંબંધિત વસ્તુઓ સાથે અમારે કંઈ લેવા દેવા નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન સાક્ષી બની શકે છે, સત્ય નહિ. સત્યની અનુભૂતિ હોય તો શાસ્ત્રમાં સત્યનું ઉદ્ઘાટન થાય. શબ્દની તો વ્યાખ્યાઓ નિર્મિત થાય છે. એટલે ફરેક વ્યક્તિ તે જ સમજી શકે, જે તેની પોતાની ક્ષમતા છે. મહાવીર જે કહી રહ્યા છે તે જ આપણે સમજી રહ્યાં છીએ એમ કદાપિ માનશો નહિ. કેમકે આપણે તો તે જ સમજીએ છીએ, જે આપણે સમજી શકીએ છીએ. માટે શાસ્ત્રોનાં જ્ઞાન કરતાં પણ સ્વાનુભૂતિનું સંવિશેષ મહત્ત્વ છે. સ્વાનુભવ પ્રથમ કોટિનું જ્ઞાન છે. પ્રાણુ તો પોતાના અનુભવથી જ આવે છે. પારમાર્થિક શાસ્ત્રો તો ત્યારે જ મળશે, જ્યારે સત્ય મેળવી લીધું હશે.

વિદ્યા તો તે છે જે જીવન બની જાય, જે સ્મૃતિ થવાને બદલે પ્રાણ થઈ જાય. શાસ્ત્રોની માત્ર બૌદ્ધિક સમજનો કશો જ અર્થ નથી. પ્રાણગત સમજ આવી જાય તે મહત્ત્વનું છે. ઉપનિષદ તેને જ વિદ્યા કહે છે જે આપણને નવો જન્મ આપી જાય, આપણને બીજો જ બનાવી જાય. બીજું બધું બાણી લેવાય છે, પણ સ્વયંને જણાતું નથી તેનું નામ અવિદ્યા છે. અવિદ્યા એટલે પદાર્થજ્ઞાન. વિદ્યા એટલે આત્મજ્ઞાન, સત્યોપલબ્ધિ, કે પરમાત્મભાવની સંપ્રાપ્તિ.

ઉપનિષદોની દૃષ્ટિમાં વિદ્યાનો જે તાત્ત્વિક અર્થ અભિપ્રેત છે, તેના કેશીકુમાર શ્રમણ મૂર્તિમત સ્વરૂપ હતા. આવા તથાતા મહાપુરુષના શુભાગમન પછી શ્રાવસ્તી નગરીમાં શું શું બને છે તેના ભાવલેહો અવસરે.

સંયમનું સૌંદર્ય

દશવૈકલિક સૂત્રની પ્રથમ ગાથા અહિંસા, સંયમ અને તપના સૌંદર્યને પરભાવતી, તેના મહિમાને બતાવતી, લોકોત્તર સૌંદર્યથી ભરેલી છે—

ધમ્મો મગલ્લક્ષિક્કુ અહિંસા સવમો તવો ।
દેવા વિ ત નમં સંતિ જત્ત્વ ધમ્મે સયા મળો ॥

ધર્મ સર્વ શ્રેષ્ઠ મંગલ છે પણ કયો ધર્મ? જે અહિંસા, સંયમ અને તપથી શુક્ત છે તેવો ધર્મ. જે માણસનું મન સદા ધર્મમાં સંલગ્ન રહે છે, તેને દેવતા પણ નમસ્કાર કરે છે.

ભગવાન મહાવીરના ધર્મનો આત્મા અહિંસા છે, સંયમ તેનો પ્રવાસોચ્છવાસ છે અને તપ તેનો દેહ છે. અહિંસાને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે, તપની પ્રતિકા અંતિમ કરી છે તો

સંયમને અહિંસા અને તપની વચ્ચે મૂક્યું છે. ભગવાનની વિશુદ્ધ પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા ધર્મના આ સ્થાનોમાં પાયાના પરિવર્તનો થઈ ગયા છે. તપ ધર્મનો દેહ છે, જે તરત જ દષ્ટિનો વિષય થાય એવો સ્થૂલ અવયવ છે, જેને ધર્મના અંગ તરીકે ત્રીજું એટલે ચરમ સ્થાન ઉપલબ્ધ છે, તે આજે પ્રથમ સ્થાન ઉપર આસીન છે. તપ તરત જ આંખને વળગી બંધ છે. એના તરફનું આકર્ષણ બાણીતું છે. સંયમ પણ તપની પૃષ્ઠભૂમિકામાં ધકેલાઈ બંધ છે. અહિંસાનો આત્મા તો બાણે અદૃશ્ય જ થઈ ગયો છે. ભગવાન મહાવીર અંદરથી બહાર તરફ ચાલે છે અને આપણે બહારથી અંદર તરફ ચાલીએ છીએ. તપસ્વીનો જેવો સત્કાર, જેવી પૂજા, આજે ચારકૌર દષ્ટિગોચર થાય છે તેટલો સત્કાર અને તેવી પૂજા આજે અહિંસા કે અહિંસકની દેખાતી નથી. તેનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે. તપ આપણને દષ્ટિગોચર થાય છે કારણ કે તે દેહની માફક ધર્મનો બાહ્ય અવયવ છે. અહિંસા આત્માની માફક ઊંડાણમાં સંતાએલી છે તેથી તે દષ્ટિનો વિષય થતી નથી, અદૃશ્ય છે. અને સંયમ તો માત્ર અનુમાનનો જ વિષય છે. કોઈ તપસ્વીને આપણે બોધીએ છીએ એટલે માની બેસીએ છીએ કે તે સંયમી છે. સંયમી ન હોય તો તપનું આચરણ કેમ શક્ય બને ?

જ્યારે કોઈ ભોગી કે ગૃહસ્થને બોધીએ છીએ ત્યારે આપણે માની બેસીએ છીએ કે તે અવશ્ય અસંયમી હશે. અસંયમી વગર ભોગોને બીજે અવકાશ ક્યાં ? પરંતુ એવો કોઈ અવિનાભાવનો ઐકાંતિક નિયમ નથી. તપસ્વી પણ અસંયમી હોઈ શકે છે અને બહારથી ભોગી જેવી જણાતી કે દેખાતી વ્યક્તિ પણ સંયમી હોઈ શકે છે. એટલે સંયમ વિષે માત્ર આપણે અનુમાનનો જ આશ્રય લઈએ છીએ. પણ એ અનુમાન એવી ભતતું છે કે જેમ માર્ગ ઉપર પડેલા પાણીને બોધ આપણે વિચાર કરીએ કે વર્ષા થઈ હશે, પરંતુ માર્ગ ઉપરના પાણીને બોધ વર્ષાની કલ્પના સહા સાચી જ થવા સંભવ નથી. મ્યુનિસીપાલિટીની મોટર પણ પાણી છાંટી શકે છે.

એવી જ ભતતું અનુમાન આપણે તપ વિષે પણ કરીએ છીએ અને માનવા પ્રેરાઈએ છીએ કે, જે માણસ તપ કરી રહ્યો છે તે સંયમી પણ છે જ. પરંતુ એમ માનવું જરૂરી નથી. તપ કરનારો અસંયમી પણ હોઈ શકે છે. બે કે સંયમી પુરુષના જીવનમાં તપને પ્રતિબાલ્યું સ્થાન હોય છે પરંતુ તપસ્વીના જીવનમાં સંયમનું હોવું અનિવાર્ય કે આવશ્યક નથી. તેથી ભગવાન મહાવીર આત્માથી દેહ તરફ એટલે અહિંસાથી તપની દિશામાં ગતિ કરે છે, કારણ તે જ પ્રાણ છે. ત્યાંથી જ ચાલવું ઉચિત અને અનિવાર્ય છે. કેમકે ક્ષુદ્રથી વિરાટ તરફ ગતિ કરતાં ભૂલ થવાનો સંભવ રહે છે પરંતુ વિરાટથી ક્ષુદ્ર તરફ જવામાં ભૂલો થવાની શક્યતા સંભવિત નથી. ક્ષુદ્રથી વિરાટ તરફ ગતિ કરવા મધ્યતો માણસ પોતાની ક્ષુદ્ર ધારણાઓને વિરાટ તરફ લઈ બંધ છે. તે સંકીર્ણ દષ્ટિ ધરાવતો હોય છે, તેથી ભૂલ થવા સંભવ છે.

સંયમનો સર્વ પ્રથમ પારમાર્થિક અર્થ સમજવો જરૂરી છે. સંયમના જે અર્થને આપણે પ્રાધાન્ય આપીએ છીએ તે અર્થ ભગવાન મહાવીરને પણ ઈષ્ટ હતો કે નહિ, તે વિષે પણ ગંભીર વિચારની જરૂર છે. સાધારણ રીતે સંયમનો અર્થ આપણે દેહદમન, ઇન્દ્રિય નિગ્રહ, મનનું નિયંત્રણ કે વૃત્તિઓનો નિરોધ એવો કરીએ છીએ. અને સંયમ વિષેના આ જ અર્થો આપણા પ્રાણોમાં પ્રવેશી ગયા છે. તેથી કોઈ મનુષ્ય બ્યારે કઠોરતાપૂર્વક પોતાની ભત્રીજા દમન કરે છે, વૃત્તિઓને રોકે છે તેમજ ઇન્દ્રિયો અને મનને નિયંત્રણમાં રાખવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તેને આપણે સંયમી કહીએ છીએ. સંયમની આ પરિભાષા નિષેધાત્મક છે. જે ખાવાનો ત્યાગ કરે, સૂવાની મર્યાદા બાંધે, વિવાહ ન કરે, યોગ્ય કપડાં વાપરે, તેને આપણે સંયમી કહીએ છીએ. જે જેટલો નિષેધ કરે, જેટલી સીમા બાંધે, તેટલો તે સંયમી ગણાય છે. પરંતુ જીવન સદા નિષેધથી ચાલતું નથી. જીવન ચાલે છે વિધેયથી. જીવનની આખી શક્તિ વિધેયથી ચાલે છે. જીવનની નિષેધાત્મક પરિભાષા જીવંત પરિભાષા ગણાતી નથી, અને જે જીવંત પરિભાષા નથી હોતી, તે અશક્ત અને મૃત ગણાય છે.

આપણી પ્રચલિત પરિભાષાને માનીને જે સંયમમાં પ્રવેશ કરે છે તેની પ્રતિભા, તેનું ઓજસ, તેનું તેજ વધતાં નથી. પરંતુ તેની પ્રતિભા ઝાંખી પડતી બળ્ય છે, ક્ષીણ થતી બળ્ય છે. છતાં તે વિષે આપણે કશી જ ચિંતા સેવતા નથી. આપણે કદી પણ વિચારતાં નથી કે ભગવાન મહાવીરે જે સંયમની વાત કરી છે તેનાથી તો જીવનનો મહિમા, જીવનની જીવંત પ્રતિભા વધવી જોઈએ, વિશિષ્ટ રીતે આભામંડિત થવી જોઈએ. જેને આપણે તપસ્વી તરીકે પ્રતિષ્ઠા આપીએ છીએ, તેની યુદ્ધિના આંકમાં વૃદ્ધિ થઈ છે કે ક્ષીણતા આવી છે, તે તરફ ઊંડાણથી જોવાની આપણને કુરસદ જ હોતી નથી. કોણ કેટલી રોટલી ખાય છે કે કોણ કેટલાં કપડાં પહેરે છે, એ જ એક તેનો માપદંડ રહેવા પામ્યો છે.

અશરીરી (આત્મા)ને જાણ્યા વગર પ્રાયઃ મનુષ્ય શરીરને વશ કરવામાં લાગી બળ્ય છે. શરીરનું દમન એજ સંયમનું પ્રધાનતત્ત્વ ખની બળ્ય છે. પરંતુ આત્માના સંશોધન વગર જે શરીરને વશવર્તી કરવા મથી રહ્યો છે, તે શરીરને જ એ ભાગોમાં વિભાજિત કરી નાખે છે. તે શરીરથી જ શરીરને લાડાવે છે. શરીરથી શરીરને લાડવી, પોતાની શક્તિનો હાસ કરી નાખે છે. પરંતુ આથી શરીર કદી નિયંત્રણમાં આવતું નથી. આ હકીકતને જો વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજવી હોય તો આ રીતે સમજી શકાય છે

એક માણસ કામના અને વાસનાથી ભરેલો છે. વિષયો તેના પ્રાણોને સ્પર્શી ગયા છે. તે જ્યાં જુએ ત્યાં તેની આખને વાસનાના વિષયો જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દૃષ્ટિ જતાં વિષયો માથું જાયકવા માંડે છે. તે વિચારવા લાગે કે, આંખોને લઈ વાસનાઓની ભળમાંથી હું સુકત થઈ શકતો નથી. લાવ, આંખોને જ ફેડી નાખું તો 'ન રહેગ વાસ ન વજેગી વાસુતી' આમ આવેશમાં

વિષયોને વંશવર્તી કરવા સૂરદાસની માફક આંખો જ ફેડી નાખે તો તેમ કરવાથી વિષયો કે વાસનાઓ અટકી જશે નહિ. વાસનાઓનો સંબંધ આંખો સાથે નથી પરંતુ પ્રાણો સાથે છે. વાસનાઓએ કેન્દ્ર સુધી પોતાનાં મૂળિયાં ઊંડા નાખી દીધાં છે. તે ત્યાંથી જન્મે છે. આંખો તો બાહ્ય અને એકદમ સ્થૂલ નિમિત્ત છે. પ્રાણો સાથે બેડાંએલી આ વાસનાઓ બે મૂળથી જ નાશ પામી ગઈ હોય તો તે વાસનાઓને ફરી જન્માવવા આંખો સમર્થ નથી. વાસનાઓ અચેતન મનમાં પ્રસરી ગયેલી છે. અને તેથી જ સાધારણ નિમિત્તો મળતાં તે ઉશ્કેરાઈ બંધ છે, ઉત્તેજિત થઈ બંધ છે. આંખ સાથે વાસનાઓનો આત્મતિક સંબંધ નથી છતાં વાસનાઓના ઊંડાણમાં અવગાહન કર્યા વગર, તેના મૂળને શોધ્યા કે પકડ્યા વગર, કોઈ માણસ બે ઉતાવળથી વાસનાઓથી મુક્ત થવા માટે આંખોને ફેડી નાખે તો તે શરીરથી જ શરીરને લડાવી, પોતાની શક્તિને નિરર્થક વેડફી નાખે છે.

તે માણસ ભૂલી બંધ છે કે જે હાથથી તે આંખો ફેડી રહ્યો છે તે હાથ પણ શરીરનો જ એક વિસ્તાર છે અને જેને ફેડી રહ્યો છે તે આંખો પણ શરીરના જ એક ભાગરૂપ છે. હાથ કે આંખોનું શરીરથી ભિન્ન અસ્તિત્વ જ નથી. ભલે પોતાના હાથથી પોતાની આંખોને ફેડી નાખે છે, પરંતુ શરીરથી શરીરને લડાવી શરીરને વશમાં લઈ શકાતું નથી. તે જ રીતે મનથી મનને લડાવીને પણ મનને નિયંત્રણમાં લઈ શકાતું નથી. મન અને શરીરને વશવર્તી કરવાનો અમોઘ અને લોકોત્તર ઉપાય એક જ છે કે શરીર અને મનની પાર કોઈ અનુપમ-તત્ત્વનો, આત્મોપલબ્ધિનો અનુભવ પ્રારંભ થઈ જાય. કારણ આત્માના જગતમાં પુવિત્રતા જ બળ છે; અપવિત્રતારૂપ નિર્બળતાને તેમાં કશો જ અવકાશ નથી.

આપણે સામાન્યતઃ સંયમનો અર્થ પોતાના શરીરથી શરીરને લડાવવું એવો કરીએ છીએ. ભગવાન મહાવીરે સંયમનો અર્થ પોતાની સાથે રાજ થવું, પોતાની વૃત્તિઓ ઉપર સ્વામીત્વ ધરાવવું, એવો કર્યો છે. વૃત્તિઓ સાથે લડવાની જરૂર ત્યારે જ પડે છે જ્યારે વૃત્તિઓ આપણી માલિક બની ગઈ હોય. લડવું ત્યારે જ પડે છે જ્યારે વૃત્તિઓથી આપણે કબજે રહેઈએ. વૃત્તિઓ કરતાં આપણામાં શક્તિ વધારે હોય તો વૃત્તિઓ આપણી સામે ઊભા રહેવાની પણ હિંમત ન કરી શકે. પોતાની મેળે જ તે પડી જાય. ભગવાન મહાવીરે સંયમનો અર્થ, આત્માવાન-એવો તો જ્યારે આત્મવાન કે જેની સામે વૃત્તિઓ માથું ઊઠાવવાની પણ હિંમત દાખવી શકતી નથી, એવો કર્યો છે.

આવા આત્મવાન પુરુષને ક્રોધને દબાવવા તાકાત અજમાવવી પડતી નથી. તે ભતે એવો તો આત્મવાન છે કે તેની સામે આવવાની ક્રોધ ક્ષમતા જ ઊભી કરી શકતો નથી. શક્તિ જ્યારે સ્વયંમાં યોગ્ય રીતે વિકાસ પામી હોય ત્યારે વૃત્તિઓથી લડવાની જરૂર રહેતી નથી. આત્મવાનની સામે વૃત્તિઓ માથું ઝૂકવીને ઊભી રહે છે. નળા આત્માની સામે જ વૃત્તિઓ માથું ઊઠાડે છે.

ભગવાન મહાવીર માટે સંયમનો અર્થ છે, પોતે પોતાની શક્તિમાં પ્રતિષ્ઠિત હોવું. પોતાની શક્તિમાં પ્રતિષ્ઠિત હોવું એ જ વૃત્તિઓને નિર્બળ અને નપુંસક બનાવવા માટે પર્યાપ્ત છે. ભગવાન મહાવીર પોતાની કામવાસના ઉપર અંકુશ રાખી બ્રહ્મચર્યને ઉપલબ્ધ થતા નથી, પરંતુ બ્રહ્મચર્યની જ પોતાની ઊર્જા છે, શક્તિ છે કે જેથી કામવાસના તેમની સામે માથું ઊઠાવી શકતી નથી. પ્રભુ કદી હિંસાથી લડીને અર્હિંસક થતા નથી, પરંતુ પોતે જ પૂર્ણ અર્હિંસક છે એટલે હિંસાને આવવાનો અવકાશ જ નથી. ક્રોધથી લડીને તેઓ ક્ષમાને મેળવતા નથી પરંતુ ક્ષમા જ તેમના પ્રાણો સાથે સ્પર્શેલી છે જેથી ક્રોધને પ્રવેશવાનો અવસર જ પ્રાપ્ત થતો નથી. સ્વયંની શક્તિને યોગાળી કાઢવી, એટલે સ્વયંની શક્તિથી પરિચિત થઈ જવું એ જ સંયમ છે, એમ ભગવાન મહાવીરે આપણને બતાવ્યું છે.

જે ગમે તેવા સંયોગોમાં પણ વિચલિત થતો નથી એવો શાત, નિષ્કંપ, અવિચલિત, ઠરેલો માણસ સંયમનો પરમાર્થ છે. એ જ સંયમનો સાચો અર્થ છે. ગીતામાં સ્થિતપ્રજ્ઞના જે લક્ષણો છે તે ભગવાન મહાવીરના સંયમના જ અર્થો છે.

સંયમના પરમાર્થની એક બાબુને આપણે ભેઠ, તપાસી અને વિચારી. એની બીજી વ્યાવહારિક બાબુનો પણ આ સ્થળે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ વિચાર કરી લેવો જરૂરી છે. તે મુજબ આ ભરતભૂમિ આચાર્યવર્ત સ્નેહના નામથી પ્રતિષ્ઠિત છે. આ દેશ જેમ કૃષિપ્રધાન છે તેમ ઋષિપ્રધાન પણ છે. મહર્ષિઓ, અવતારો અને તીર્થંકરોના જન્મનું સદ્ભાગ્ય આ ભૂમિને સાંપડેલ છે. આ બધા મહાપુરુષો દીપકની માફક સ્વ-પર પ્રકાશી છે. એટલે સાધુ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જ છે-સ્વ અને પરના કલ્યાણને જે સાધે છે તે સાધુ.

સરવર તરુવર સતજન ચોયો વરસે મેહ ।

પરોપકારના કારણે ઘરી આપણી દેહ ॥

પાણીથી ભરેલ સરોવર પોતાના કિનારે આવેલા પશુ-પક્ષીઓ અને માણસોને તરસ્યા જવા દેતું નથી. સરોવરો અને નદીઓ પ્રાણીઓની ગંદકી પણ પોતામાં સમાવી લે છે અને તેના બદલામાં સ્વચ્છતા અને પવિત્રતા પ્રદાન કરે છે. સરોવર કદાચ પોતાના કિનારે આવેલા પ્રાણીઓને પાણી ન આપે, અને એમ બે માણસની માફક સ્વાર્થી બની બય, તો માણસો તેને ખાડો માની પૂરી નાખે. વૃક્ષો અનેક પ્રકારના ફળફૂલોથી સમૃદ્ધ હોય છે. મુસાફરો તેની શીતળ અને ઠંડી છાયામાં શાંતિ અને વિશ્રાંતિ મેળવે છે તેના ફળફૂલોથી પોતાના પેટની ક્ષુધાનો ખાડો પૂરે છે. વૃક્ષો બે ભૂલથી પણ માણસને આ નિઃસ્વાર્થ સેવાની ના પાડી દે તો માણસો વૃક્ષોને પણ જીવવા ન દે અને તેને કાપી, કટકા કરી, વહેંચી નાખે. સાધુપુરુષો અને મેઘ પણ પોતાની ભતને બીબના ભલા માટે ઘસી નાખે છે. સાધુતાની આ સંયમના સૌંદર્યથી ભરેલી પગદંડીનો મંગળ પ્રારંભ આ અવસર્પિણી કાળમાં ક્યારથી થયો તે સમજવા માટે-

આદિમં પૃથ્વીનાથસાદિમં નિષ્વરિગ્રહય ।

આદિમં તીર્થનાથં ચ ક્ષપમ સ્વામિનં સ્તુમઃ ॥

આ અવસર્પિણીકાલીન યુગના પ્રથમ પૃથ્વીના અધિપતિ, પ્રથમ પરિગ્રહ, રાજ્યવૈભવ અને અપાર સંપત્તિનો ત્યાગ કરનાર, પ્રથમ તીર્થંકર પ્રભુ ક્ષપમ સ્વામિની અમો સ્તુતિ કરીએ છીએ. આદિનાથ પ્રભુ પૃથ્વીના આદિ ભોગી પુરુષ છે તેો આદિ ત્યાગી પુરુષ પણ છે. તેઓ સર્વ પ્રથમ તીર્થંકર છે અને તેથી જ આદિનાથના નામથી પ્રતિષ્ઠિત છે.

સાધુતાની આ પરંપરાના પ્રસ્તોતા ભગવાન ક્ષપભદ્રેવ છે. ક્ષપભદ્રેવની લોકપ્રિયતા માત્ર જૈન સંપ્રદાય સુધી જ મર્યાદિત નથી રહી પરંતુ હિંદુ ધર્મના અવતારી પુરુષોમાં પણ તેમની ગણતરી થવા પામી છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેમના કાળની કશી જ નિશ્ચિત ગણના થઈ શકતી નથી. ઇતિહાસના યુગ કરતાં તે ઘણા પ્રાચીનતમ યુગના છે. ઇતિહાસનો પ્રારંભ ક્ષપભદ્રેવ ભગવાન કરતાં ઘણા પશ્ચાદ્વર્તી છે.

જેમ તેઓ પૃથ્વીના પ્રથમ અધિપતિ છે તેમ ત્યાગના આદર્શને જીવનમાં વણી જન જીવન સાથે જીવંત આદર્શ મૂકનાર ક્ષપિઓમાં પણ તેઓ પ્રથમ છે. સાધુતાની આ પગદંડી સમતા-વિષમતા, અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતાના ખાસ ટેકરાઓ ઓળંગતી, અથડાતી, પથરાતી, જીવતી બગતી મુરજિત રૂપે ચાલતી આવી છે. આ પરંપરાની કડીના અકોડારૂપ અંતિમ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીર સ્વામી થયા છે અને આજે જે પવિત્ર પરંપરાના તમો દર્શન કરો છો, તે ભગવાન મહાવીરથી ચાલી આવતી અક્ષુબ્ધ પરંપરા છે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના રૂઝમાં અધ્યયનમાં કેશી ગૌતમના મિલનના પ્રસંગને વર્ણવતા આગમકાર સાધુતાના સહજ સ્વરૂપને પ્રગટ કરતાં કહે છે—

તસ્ત્વ લોગપદ્મસ્ત્વ આસી સીસે મહાવસે ।

કેસીકુમારસમગે ચિત્તજાષ્ણરણ પારગે ॥

લોકમાં પ્રહીપ સમાન ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરંપરામાં મહા યથાસ્વી, વિદ્યા અને ચારિત્રના પારગામી એવા કેશી નામના કુમાર શ્રમણ હતા.

હિન્દુસ્તાનમાં સનાતન કાળથી બે અખંડ પરંપરાઓ ચાલી આવી છે. એક છે બ્રાહ્મણ પરંપરા અને બીજી છે શ્રમણ પરંપરા. આદિનાથ પ્રભુથી લઈ મહાવીર પ્રભુ અને તેમના શાસનમાં આજ સુધી સતત ચાલી આવતી આ પરંપરા શ્રમણ પરંપરાના નામથી પ્રચલિત છે. સમાજ પાસેથી ઓછામાં ઓછું લેવાનો તેમનો આદર્શ છે. આત્મોપલબ્ધિના આધારભૂત મૂળ સાધનામાં સતત શ્રમ કરનારી, સતત બગત રહેનારી પરંપરા તે શ્રમણ પરંપરા છે.

૪૪ : લેઘા પાવાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

સંયમી અથવા શ્રમભૂતા સંયમમાં આપણે આપણા વિચારો વ્યક્ત કરીએ એના કરતાં આજ ઉત્તરાધ્યયનના પચ્ચીસમાં યજ્ઞીય અધ્યયનમાં શ્રમણ, બ્રાહ્મણ અને તાપસ શબ્દોની માર્મિકતા તરફ ગંભીરતાપૂર્વક ઇશારો કરવામાં આવ્યો છે. તદ્દનુસાર—

ન ચિ મુળિહયણ સમણો, ન ઓંકારેણ વમ્મણો ।

ન મુળી રણવાસેણ કુરુ ચીરેણ ન તાવસો ॥

કેવળ માથું મુંડાવવાથી કોઈ શ્રમણ નથી થઈ જતો, એમનો જપ કરવાથી કોઈ બ્રાહ્મણ નથી થતો. જંગલમાં વસવાટ કરવા માત્રથી કોઈ મુનિ બની જતો નથી, કુશળા અનેલા કપડાં પહેરવાથી જ કોઈ તપસ્વી બનેતો નથી. પરંતુ—

સમયાએ સમણો હોઈ વમ્મ ચેરેણ વમ્મણો ।

નાળેણ ચ મુળી હોઈ તવેણ હોઈ તાવસો ॥

સમલાવથી શ્રમણ બને છે. બ્રાહ્મચર્યથી બ્રાહ્મણ બને છે. જ્ઞાનથી મુનિ બને છે અને તપથી તપસ્વી બને છે. શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, મુનિ અને તાપસના આંતરિક શુભધર્મોનો સ્પષ્ટ ઇશારો કર્યા પછી જન્મથી ભતિની સર્વોપરિતાને અનપેક્ષિત માની— ‘જન્મના જાયતે શુદ્ધઃ કર્મણા છિજ વ્યવતે’ની ઉક્તિનું સમર્થન કર્યું છે.

કમ્મણા વમ્મણો હોઈ કમ્મણા હોઈ ચત્તિએ ।

કમ્મણા વ હસ્તે હોઈ સુહો હવાઈ કમ્મણા ॥

કર્મથી બ્રાહ્મણ બને છે. કર્મથી સન્નિય થાય છે. કર્મથી જ વૈશ્ય અને કર્મથી જ શૂદ્ર બને છે.

આત્માનો દિવ્ય ખલનો

આત્મા અપૂર્વ અને લોકોત્તર દિવ્ય સ્મૃદ્ધિથી ભરેલો છે. તેનો પોતાનો ભંડાર અક્ષય અને અનંત છે. આંતરદષ્ટિના અભાવે તે પોતાના જ ખલનાથી અજ્ઞાત અને અપરિચિત છે. એટલે સ્મૃદ્ધિ મેળવવા તરફનું આત્માનું આકર્ષણ અજળ ગજળનું છે. પોતાના દિવ્ય શુભો શોધવા અને મેળવવામાં તે નિષ્ફળ નીવડે છે તેથી પોતાની ભતને ખાલીખમ માની ભેસે છે અને તેની પૂર્તિ ધન, મકાન, ગાડી, લાડી અને વાડીથી કરવા મથે છે. વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં તે પોતાની ભતને કૃતકૃત્ય માને છે. તેના અહને આવી વસ્તુઓની પ્રચુરતા અનરુચરક આકર્ષણ ભણું કરે છે. પદાર્થોની વિવિધરંગી મોહભળમાં તે ફસાઈ જાય છે. પદાર્થોના સંગ્રહમાં તે

પરમાત્માના દર્શનની સંતૃપ્તિ અનુભવે છે. પદાર્થોની પંક્કમાંથી મુક્ત થવાની વાત તેને ક્યારી નથી. પરમાત્મા તરફના આકર્ષણને માર્ગ પદાર્થ સ્વીકારી લે છે. પરિણામે પદાર્થો તરફ આકર્ષણ અને પરમાત્મા તરફનું વિકર્ષણ વધતું જાય છે.

અહંના વિસ્તારને પોતાની જ સમૃદ્ધિ માંની લેવાની ભુલભુલામણીમાં તે સપડાઈ જાય છે. કેન્દ્રમાં પ્રવેશને સ્થાપવાનું પરમ સત્ય તે વિસરી જાય છે. પ્રવેશને બદલે અહં કેન્દ્રમાં બેસી જાય છે. પ્રવેશને બદલે પરિકેન્દ્ર અથવા ખોટા કેન્દ્ર તરીકે અહં પોતાનું આધિપત્ય જમાવી બેસે છે અને ખોટા કેન્દ્રને લઈને ભૂલોની અનર્થકારી પરંપરાનું નિર્માણ થતું જાય છે.

અહંના આ વિસ્તારને સુરપષ્ટતાથી સમજવા માટે આપણે એક દાખલો લઈએ. એક શિયાળ સવારમાં શિકાર કરવા નીકળ્યું. સવારના સમયમાં સૂર્યનાં કિરણોને લઈને, તેના પડછાયા તેનાં કરતાં ચારગણો મોટો થઈ ગયો. પડછાયાને જ શિયાળ પોતાની લંબાઈ પહોળાઈ માનવા લાગ્યું. તે ભૂખ વિચારવા લાગ્યું: “મારો પડછાયો આવડો મોટો માટે હું પણ ખૂબ જ મોટું થઈ ગયું છું. આ સ્થિતિમાં નાના શિકારથી કામ ચાલી શકે નહિ. મારા આવડા મોટા શરીરને સસલા જેવા નાનકડા પ્રાણીઓના શિકારથી શું થાય? મારે તો ક્ષુધા શાંતિ માટે હાથી અથવા જિંટ જેવા વિશાળકાય પ્રાણીઓ જોઈએ. મોટા મોટા શિકાર વગર ક્ષુધાતૃપ્તિ થાય નહિ.” પોતાના લાંબા પહોળા પડછાયાને પોતાની લંબાઈ પહોળાઈ માની બેસનાર તે શિયાળ, લાંબા અને મોટા શરીરની ભ્રમણામાં, મોટા શિકારની શોધમાં આમતેમ ભ્રમવા લાગ્યું. ભ્રમની ભ્રમણામાં અટવાતાં માણસોને સાંચો માર્ગ ભાણ્યે જ દેખાતો હોય છે. શિયાળની પણ એ જ સ્થિતિ થઈ. મોટા શિકારના પ્રલોભનમાં તે વનમાં ચારેકેર આંટા મારતું ફરવા લાગ્યું. પરંતુ જે હાથી અને જિંટના શિકારને મેળવવાની તેની માનસિક ભાવના હતી તે પરિપૂર્ણ ન થઈ. કદાચ હાથી અને જિંટનો લેટો થઈ ગયો હોત તો ચંચુ તે બિચારાનું તેમની સામે ટકવાનું સામર્થ્ય જ ક્યાં હતું? તેમની સામે ટકાર જિલા રહેવા જેવું તેનું ગળું નહોતું, છતાં પોતાના પડછાયાને પોતાનું જ સ્વરૂપ માની બેસવાની ભૂલ કરનાર તે શિયાળ, તે સત્યને સમજી શકે એવી સ્થિતિમાં નહોતું. એકવાર ભ્રમણાની જાળમાં ફસાઈ ગયા પછી તે ભ્રમણામાંથી મુક્ત થવાની વાત આસાન નથી હોતી.

ભૂખથી ટળવળતું, સંત્રસ્ત અને પીડિત થતું તે શિયાળ બપોર સુધી જાટકતું રહ્યું પરંતુ પોતાના માનસિક ખોટા ખ્યાલને તે સક્રિય ન બનાવી શક્યું. તે થાકી અને પરેશાન થઈ ગયું. બપોરનો વખત થયો. સૂર્યના સવારના કિરણો જે પૃથ્થ લાગમાં અને ત્રાંસાં હતાં તે સીધાં થયાં. મધ્ય આકાશમાં સૂર્ય જળહળવા લાગ્યો. ધરતી ઉપર પ્રખર તાપ અગ્નિ વરસાવતો હોય તેમ તપવા લાગ્યો. ભૂખ અને થાકથી પરિશ્રમિત થયેલું શિયાળ શિકાર ગોતવાની કિંમત ખોઈ બેઠું. તે એક જગ્યાએ સ્થિર બેસી રહી ગયું. તેના પડછાયા સંકેતાર્થ ગયો. હવે તેની

લંબાઈ પહેળાઈ જે ચારગણી દેખાતી હતી તે સંકોચાઈ, તેના શરીરના વિસ્તારમાં મર્યાદિત થઈ ગઈ. તે વિચારવા લાગ્યું ‘ખરેખર, મારા શરીરનું કંઈ જૂખથી સંકોચાઈ જવા પામ્યું છે; હવે મારે હાથી કે ઊંટના શિકારની જરૂર નથી. એક સસલાના શિકારથી પણ કામ ચાલી જશે.

કેન્દ્રમાં ન્યારે પ્રહ્લ એટલે કે આત્માને બંદલે અહું આવીને બેસી જાય છે, ત્યારે અહંના પડછાયાને માણસ પોતાનો પડછાયા, પોતાનું સ્વરૂપ, માની લેવાની જૂલ કરી બેસે છે. મારું ધન, મારો યશ, મારી પ્રતિષ્ઠા, મારું મકાન, મારો માળો, મારી ઓ, મારા પુત્રો એ બધાં અહંના જ પડછાયા છે. એ પડછાયા જેટલા મોટા, તેટલા પ્રમાણમાં તે પોતાની જાતને મોટો માની બેસે છે. કોઈ વિપુલ ધન-સંપત્તિથી પોતાને મોટો માનવાની જૂલ કરે છે તો કોઈ યશ, જ્ઞાન અને પ્રતિષ્ઠાને કારણે સર્વોપરિતાની જુલજુલામણીમાં પડી જાય છે. મકાનની મોટાઈ અને સુંદરતા માણસની પોતાની મોટાઈ અને સુંદરતા બની જાય છે. તે જૂલ જાય છે કે વસ્તુ સાથેના સંબંધો માત્ર સાંયોગિક છે. તે આત્માનું આત્મિક સ્વરૂપ નથી. આત્મા અને વસ્તુમાં પરસ્પર અત્યંતાભાવ છે. વસ્તુ અને આત્મા કદી ત્રણકાળમા પણ એકરૂપ બની શકતાં નથી. પદાર્થ (જડ વસ્તુઓ) અને આત્મામાં તાદાત્મ્ય સંબંધ નથી. એક આનુષંગિક સંયોગ માત્ર છે જે સમય જતાં વિખુટો પડી જવાનો છે. કેન્દ્રમાં અહં બેઠેલું છે એટલે પરમ સત્ય તરફ દૃષ્ટિ ફેંકી શકાતી નથી. સત્યમાં અસત્યના દર્શન થવા લાગે છે તો અસત્યમાં સત્યની ભ્રાંતિ થાય છે. અહં પોતાની આજુબાજુ એવું તો આકર્ષણ જીણું કરે છે કે પ્રહ્લ સદંતર જુલાઈ જાય છે. પ્રહ્લ, પ્રહ્લને ઠેકાણે રહી જાય છે અને અહં પોતાની સત્તાને પ્રગાઠ અને સઘન બનાવી લે છે.

મનુષ્યને પદાર્થ તરફનું જે ગજબનું આકર્ષણ છે તેનું કારણ તેના મૂળમા અહં છે. જો અહં કેન્દ્રમાંથી ખસી જાય અને પ્રહ્લ પોતાના અસલી સ્થાનમાં અવસ્થાન પામે તો તેનામા પદાર્થો તરફ વિકર્ષણના ભાવો જન્મે, અને આત્મા તરફનું ગજબનું આકર્ષણ પેદા થાય.

આ જગતમાં બે જાતના દરિદ્ર માણસો છે. એક તો એ કે જેને ખાવાના સાંસાં છે. તે જૂખથી પીડાય છે પરંતુ ખાવા માટેના અનુકૂળ સાધનો તેની પાસે નથી. ક્ષુધા શાંતિ માટેના તેની પાસે કોઈ ઉપાયો નથી. દાણા દાણા માટે તે ટળવળતો હોય છે, છતાં પેટપૂરું તે મેળવી શકતો નથી. બીજા પ્રકારનો દરિદ્ર એ છે કે જેની પાસે પ્રચુર પ્રમાણમાં ખાવાનું છે પણ તે ખાઈ શકતો નથી, તેને જૂખ નથી. તેને ધન અને વૈભવની કશી જ ખામી નથી. પાણી માંગે ત્યાં દૂધ મળે છે, છતાં જૂખ જ લાગતી નથી ત્યાં દૂધ, કેશર, કસ્તૂરી દૂધપાક કે શ્રીખંડ શા કામનાં ? જૂખના અભાવે સુંદર સ્વાદવાળાં લોજનો પણ નકામાં છે. પાચનશક્તિના અભાવે ખાવા લોજનો આનંદ આપવાને બદલે વિધાદ જન્માવવાના નિમિત્તની ગરજ સારે છે. આમ છતાં, આ બંને દરિદ્રોમાંથી, કયા માણસને વધુ દરિદ્ર ગણાય, એ પણ એક પ્રશ્ન છે. વિચારપૂર્વક

અને પારમાર્થિક રીતે જવાબ આપવા પ્રયત્ન કરશો તો તમારો જ અંતરાત્મા પોકારી બેઠશે કે, બીજા પ્રકારનો હરિદ્ર, જે સાધન-સામગ્રીની વિપુલતામાં પણ પાચન શક્તિ ખોઈ બેઠો છે, તે વધુ હરિદ્ર છે. તેની હરિદ્રતા શા માટે મોટી છે? પહેલા પ્રકારના હરિદ્ર કરતાં તે શા માટે મોટો હરિદ્ર છે, તેના બિંદુ કારણે પણ સમજવા બેઠાં છે. જેની પાસે ભોજન છે પરંતુ જૂથ નથી તે બાહ્ય દૃષ્ટિએ ભલે સુખી, સમૃદ્ધ, વૈભવશીલ અને પુણ્યશાળી પુરુષ ગણાતો હોય, પરંતુ માનસિક રીતે તે ભારે અસંતોષ અને બેચેની અનુભવતો હોય છે. એનો વૈભવ જ એના માટે સંતાપનું કારણ બની ગયો હોય છે. આટલી વૈભવપૂર્ણ અનુકૂળતામાં પણ આંતરિક હરિદ્રતા તેને કોતરી ખાતી હોય છે. લૂખો સૂકો રોટલો રળનાર અને પ્રેમથી સાથે બેસી ખાનાર કરતાં પણ તે પોતાને વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ વધુ દુઃખી અનુભવ કરતો હોય છે. સમૃદ્ધિની વિપુલતા અને પ્રચુરતા સુખ આપવાને બદલે, તેની અશાંતિને વધારનારાં બની બંધ છે. કારણ પણ સ્પષ્ટ છે કે ભોજન બહારની વસ્તુ છે, બાહ્ય ચીજ છે, ત્યારે જૂથ આંતરિક છે. ભોજન માંગી શકાય છે, ચોરીને મેળવી શકાય છે, બળથી જૂંટવી શકાય છે, પરંતુ જૂથ માંગી શકાતી નથી, ચોરી શકાતી નથી અને જૂંટવી પણ શકાતી નથી, જેની પાસે ભોજન હોય, બહારની ટાપટીપ પરિપૂર્ણ પ્રમાણમાં હોય, સમાજમાં મોલો અને પ્રતિષ્ઠા પણ સાધન-સામગ્રીના બળે પર્યાપ્ત માત્રામાં મળેલાં હોય, પરંતુ જૂથ ન હોય તો તેની આંતરિક કોઈ શક્તિ મરી ગઈ હોય છે કે જેની પરિપૂર્તિમાં બહારના આ બધા સાધનો પણ ટાંચા, મહેત્વહીન, ફીકાં અને નકામાં બની બંધ છે. જૂથની આંતરિક શક્તિ જગાડવા, પોતાને પ્રાપ્ત બધા જ સાધનોની કુરબાની કરવા પણ તે તત્પર થઈ બંધ છે. જૂથની શક્તિને પુનઃ પ્રબલિત કરવા તે ઇચ્છે છે. આ જ વાત બાહ્ય વૈભવ કરતાં આંતરિક ક્ષુધા શક્તિનું મહત્વ સૂચવે છે.

બહારના ભાગમાં ઘણી સામગ્રી, ઘણા પદાર્થો, વૈભવ અને ઐશ્વર્યનો સારો એવો ઠંઠારો બમી ગયો હોય છે. આ કહેવાતા કીમતી ઠંઠારને એકત્રિત કરવાના મૂળમાં આંતરિક આનંદ મેળવવાની તમન્ના હતી, પાછળનું જીવન નિશ્ચિંતા, શાંતિ અને સંતોષ સાથે વ્યતીત કરવાની તીવ્રતમ અને ઉત્કટ ભાવના હતી, પરંતુ વૈભવના ઠંઠારને એકત્રિત કરવામાં તે આનંદ અને આંતરિક શક્તિને ખોઈ બેઠો હોય છે. જૂથની શક્તિના અભિદાનના ભોગે તેને જે વૈભવો ઉપલબ્ધ થયા તે ક્ષુધા શક્તિ કરતાં ઓછી કીમતના અને ઓછા મહત્વના હતા. જેને તે ગચાવવા ઇચ્છતો હતો તેનો જ અજ્ઞાનમાં ભોગ દેવાઈ ગયો.

ભોજન રળવામાં (ભોજનની કારણભૂત સંપત્તિ મેળવવામાં) તે જૂથની કુરબાની કરી નાખે છે. કનહોપના ગાદલા અને સુવાળી પથારી મેળવવાના પ્રલોભન અને સ્વપ્નમાં તે બંધાયે અબાદાયે મૂળમાંથી નિદ્રાને જ ખોઈ બેસે છે. નિદ્રાની બહિ આપી બિસ્તર મેળવી લેવાય તો પણ તેનો લાભ કે આનંદ શો? સારી પથારી મેળવવાનો પ્રયત્ન જ એ માટે હતો કે, -સારી

પથારી મળી જાય તો આરામથી ઊંઘ કરી શકાય. પરંતુ થાય છે તેનાથી ઊલટું. સારી પથારી મેળવવાના પ્રયત્નોમાં રાત-દિવસ ઊંઘને હરામ કરી, તીવ્ર પુરુષાર્થના બળે તે અતુલ્યતાવાળી પથારી (અતુલ્ય-સાધન-સામગ્રી અને સંમૃદ્ધિ) પ્રાપ્ત કરી, તો ઊંઘ જ સહાને માટે ઊડી ગઈ. નિદ્રાની આંતરિક શક્તિ જ ખોવાઈ ગઈ. લોજન તો મેળવ્યું પરંતુ જીવ જ ઊડી ગઈ.

આંતરિક રીતે દરિદ્રતા અનુભવતો માણસ તે દરિદ્રતાને આવૃત્ત કરવા બાહ્ય ઉપાયોનો આશ્રય લે છે પરંતુ બાહ્ય સાધનો આંતરિક શક્તિઓના મૂળભૂત સ્ત્રોતને જન્માવી શકતા નથી અને આંતરિક શક્તિઓની જાગૃતિ વગર શાંતિ કે સમાધિ ઉપલબ્ધ થતી નથી.

બ્રહ્મ-દર્શન અથવા આત્મ-દર્શન જીવ માત્રનો મૂળભૂત અધિકાર છે. બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર એ જ જીવનની આધારભૂત પરીક્ષા છે. આત્મોપલબ્ધિ એ જ આંતરિક સભ્ય નિધાન, દિવ્ય ખેંજનો છે. તેની સંપ્રાપ્તિ વગર શાંતિ કે સમાધિ સંપ્રાપ્ય નથી. સત્યનું સંશોધન અને તેની ઉપલબ્ધિ એ જ પરમ અને ચરમ લક્ષ્ય છે. તે લક્ષ્યની સંસિદ્ધિ આગમોના મુખપાઠ કે આવર્તન માત્રથી નહિ, પરંતુ સાક્ષાત્ સાક્ષાત્કાર કરીને મેળવવાની છે. તેનાથી ઓછી સંપ્રાપ્તિનો સવાલ નથી. આ પરમ સત્યને આત્મસાત્ કરવા ઉપનિષદનો એક જ દાખલો બસ થઈ પડશે.

શ્વેતકેતુ ગુરુકુળમાં ગુરુઓના સાંનિધ્યમાં રહી, લણવા લાયક શાસ્ત્રો જાણી, અનેક વિષયોમાં પારંગત બની, અબોડ પ્રતિભા મેળવી, પોતાના પિતૃગૃહે પાછો આવ્યો. જ્યારે તે પોતાના પિતાને મળ્યો ત્યારે પિતાએ તેને એક જ સવાલ કર્યો. તું શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી આવ્યો છે, વિવિધ કલાઓમાં પારંગત બન્યો છે, પરંતુ હજી તેં તે વસ્તુ જાણી નથી કે જેને જાણી લેવાથી બધું જણાઈ જાય છે અને જેને જાણ્યા વગર જગતની બધી કલા અને વિજ્ઞાનને પણ હસ્તગત કર્યા હોય છતાં, તે પાંડિત્ય અને પ્રતિભાનું કંઈ જ મૂલ્ય નથી હોતું. પિતાના આ આકસ્મિક અને વિચિત્ર સવાલથી શ્વેતકેતુ હઘાઈ ગયો, વિમાસણમાં પડી ગયો, આશ્ચર્યમાં ગોથા ખાવા લાગ્યો. નહિ વિચારેલી અને નહિ સાંભળેલી અભૂતપૂર્વ અને અશ્રુતપૂર્વ આ વાત હતી. તે વિચારો વિચારના વમળમાં ગોથા ખાવા લાગ્યો. તે વિચારવા લાગ્યો કે, શું એવું પણ કોઈ તત્ત્વ છે કે જેને ન જાણવાથી જાણી લીધેલું બધું ફેક થઈ જાય, અને જેને જાણી લેવા માત્રથી ન જાણેલું પણ બધું જણાઈ જાય. તેના પુસ્તકીય જ્ઞાનથી ખંડારની આ વાત હતી. તે વિચારવા લાગ્યો: આવી શુદ્ધ અને આંતરિક હકીકતનો આજ સુધી કેમ મને કોઈએ સંકેત કે ઇશારો નહિ કર્યો હોય? આટલા વર્ષોના ગુરુકુળ વાસ દરમિયાન ગુરુજનોએ આવા ક્ષીમતી રહસ્ય વિશે કેમ મૌન સેવ્યું હશે? શું એ પરાવિદ્યા માટે હું અપાત્ર હતો? તેને મેળવવા માટેના જે સવિશિષ્ટ આંતરિક મૂલ્યો હતાં, તે મૂલ્યો ચૂકવવા શું હું અસમર્થ હતો? ગુરુજનોની મારા ઉપર હોવી જોઈતી કૃપાનો શું અભાવ હતો? અથવા આ આંતરિક સમૃદ્ધિને મેળવવા

માટે જે લોગ, જે ત્યાગ, જે શ્રદ્ધા, જે ભાવના અને જે સમર્પણની જરૂર હતી તેનો શું મારામાં શૂન્યાવકાશ હતો ?

આ વળી શી કલા અને કંઈ બલા છે ? જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં અપૂર્વ પાંડિત્ય મેં પ્રાપ્ત કરેલ છે. આયુર્વેદ શાસ્ત્રના મર્મે અને રહસ્યો મારાથી અજ્ઞાત નથી. એક એક વનસ્પતિને યોગળી બતાવવાની મારામાં કલા અને ક્ષમતા છે. કોઈ પણ વનસ્પતિના ગુણ-દોષો મારાથી અજાણ નથી. રોગોની પરીક્ષા, નિદાન અને સાતુકૂળ ચિકિત્સા તેમજ ઓપરેશનથી, પણ હું સારી રીતે પરિચિત છું. સંગીતની કળામાં અપૂર્વ કુશળતા મેં હસ્તગત કરી છે. આરોહ-અવરોહ, રાગ અને રાગિણીઓથી હું અજ્ઞાત નથી. વેદો મારા મોઢા પર રમે છે. ઉપનિષદોની સૂક્ષ્મતાપૂર્વકે છણાવટ હું કરી શકું છું. બ્રહ્મ વિષેની શાસ્ત્રીય બાણકારી સાંગોપાંગ મારા જ્ઞાનનો વિષય બની છે. મારી દષ્ટિમાં તો જગતનો કોઈ કલા કે કોઈ જ્ઞાન બાકી નથી જેની બાણકારી મને ન હોય, કે જેનામાં ઊંઝાણથી અવગાહન કરવાની વાત હું ભૂલી ગયો હોઉં. છતાં મારા જ્ઞાનથી મારા પિતા પ્રકુલિત, આનંદિત થવાને બદલે કરમાએલા અને ઉદાસીન બેવા લાગે છે. મારી આટલા વર્ષોની જ્ઞાનસાધના અને જ્ઞાનની તપશ્ચર્યાની એમને મન કંઈ જ કીમત નથી. મેં મેળવેલા જ્ઞાનની પ્રસન્નતાની એક નાની રેખા પણ એમના મુખકમલ ઉપર દષ્ટિગોચર થતી નથી. એમણે તો મેં શું મેળવ્યું, અથવા મારી સાધના કેવી અને કેટલી ઉત્કટ હતી, તે વિષે લેશ માત્ર પણ બાણવાની જિજ્ઞાસા ન બતાવી. અભ્યાસી વિષયોની સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ પરીક્ષા પણ ન કરી. કસોટીના સવાલો ન પૂછ્યા, કુશળક્ષેમની વાત પણ ન કરી, આટલા વર્ષો પછી ફરી મળ્યાનો સંતોષ કે આનંદ પણ અભિવ્યક્ત ન કર્યો અને એક જ સવાલ પૂછી મારી બધી સાધના, આરાધના, ઉપાસના, તપશ્ચર્યા, રાત દિવસની મહેનત અને ઉબાગરાને નિરર્થક અને નિઃસાર જેવાં લેખ્યાં.

તેમનો સવાલ પણ સમજમાં આવતો નથી કે જે એકને યથાર્થ રીતે યોગળી લેવાથી, બાણી લેવાથી, બધું બાણી લેવાય છે. અને જેને ન બાણવાથી, બાણી લીધેલું બધું કંઈ જ બપતું નથી. મારા હૃદયમાં તો આટલા વર્ષોના અભ્યાસનું ગૌરવ હતું. આટલા પ્રમાણપત્રોની શુભ પ્રશસ્તિનો ભવ્ય આનંદ હતો અને પિતાશ્રીએ તો ભણેલા વિષયોની કંઈ જ કસોટી કર્યા વગર મારા જ્ઞાનને કચરાની ટોપલીમાં ફેગાવી દીધું. મારા બધા જ્ઞાન ઉપર પાણી ફેરવી નાખ્યું.

શ્વેતકેતુ પાસેથી મળવો બેઠતો જવાબ જ્યારે પિતાને ન મળ્યો, તેના અંતરાત્મામાંથી ઊઠેલો બેઠતો મીઠો રણકાર જ્યારે પિતાને સાંભળવા ન મળ્યો, ત્યારે પિતાએ કઠોરતા અને તેજસ્વિતાપૂર્વક આદેશ કર્યો : 'બેટા ! તું જે સંગૃહીને લઈ આવ્યો છે તે વાસ્તવિક દષ્ટિએ જ્ઞાન નથી. તારી પાસે જે કંઈ છે તે તો માત્ર જ્ઞાનની રાખ છે. રાખના ઢગલાને સાચવી રાખવાની કીમત શી ? તેનું પ્રયોજન શું ? તું ફરી બ, અને મેળવવા લાયક વસ્તુને મેળવી આવ, કે જેને મેળવ્યાથી બધું મેળવી લેવાય છે, અને જેના અભાવમાં, મેળવેલની પણ કશી જ કીમત નથી.

પિતાનાં જોડા અસંતોષનો પડઘો પુત્રના પ્રાણોને સ્પર્શી ગયો. તે એક મિનિટ માટે પણ જીવો ન રહી શક્યો. કુટુંબીઓ કે આસજનોને મળવાની, વર્ષોના વિયોગને સંયોગમાં પલટાવવાની તક પણ તેણે ન ઝડપી અને તે જે રીતે આવ્યો હતો તે રીતે શુરુકુળમાં ફરી પાછો આવ્યો.

વર્ષો પછી ફરી જ્યારે સ્વેતકેતુ પોતાને ઘેર પાછો આવ્યો ત્યારે પોતાની મહુલીની ખારીમાંથી તેના પિતાએ દૂરથી સ્વેતકેતુને આવતો જોયો. આ વખતે સ્વેતકેતુની ચાલમાં જુદી જ મસ્તી હતી. આંતરિક ઐશ્વર્યના દર્શનની આડી કરતાં આકર્ષક ચિહ્નો સ્પષ્ટ દષ્ટિગોચર થતાં હતાં. તેનામાં એક નવા સંગીતનો જન્મ થયો હતો. તેના હૃદયમાં આધ્યાત્મિક આનંદની પરકાષ્ઠાને સૂચવતો નવો થનગનાટ હતો. બ્રહ્મ-દર્શનમાંથી જન્મેલાં આકર્ષક નૃત્યથી તેનો મન-મયૂર નાચી ઊઠ્યો હતો. મોઢા ઉપર અપૂર્વ શાંતિ, સમાધિ, સંતોષ, પરમ આનંદ અને પરમ સંતૃપ્તિની સુસ્પષ્ટ રેખાઓ તરવરી રહી હતી.

સ્વેતકેતુના પિતાએ પોતાની પત્નીને કહ્યું. ‘સ્વેતકેતુ પાછો આવી રહ્યો છે, અને તે એવા અપૂર્વ, અલૌકિક, લોકોત્તર, દિવ્યતત્ત્વને જાણીને આવી રહ્યો છે કે જેનું જ્ઞાન, જેની ઝોળખ, જેનું દર્શન, જેનો સાક્ષાત્કાર, જેની ઉપલબ્ધિ હું આજ સુધી કરી શક્યો નથી. સ્વેતકેતુને મેં જે કહ્યું હતું, કે શું તે’ તે વસ્તુ જાણી છે કે જેને જાણી લેવાથી અર્ધું જણાઈ જાય છે ? ત્યારે મેં પણ તે પુસ્તકો, ઉપનિષદો વાંચીને જ જાણ્યું હતું. મારી સ્વતંત્ર અનુભૂતિ કે સાક્ષાત્કાર નહોતો. મેં તો અમથો પ્રશ્ન કર્યો હતો. પરંતુ તે ભારે વિચિત્ર નીકળ્યો. બ્રહ્મનો તાજ મેળવી, સાક્ષાત્કાર કરીને જ પાછો જણ્યો છે. તેની ચાલ, તેની આસપાસનું વાતાવરણ, તેની આંખોની ચમક, તેની ચારે બાજુનું આભામંડળ, તેના આત્મસાક્ષાત્કારની સાક્ષી પૂરે છે. હવે તે મારા ચરણોને સ્પર્શે તે મારે માટે યોગ્ય નથી. જ્યાં સુધી આ દિવ્ય ખજાનાને હું પણ જાતે જાણી ન લઉં ત્યાં સુધી હું પુત્રના દર્શન કરવા યોગ્ય નથી. અને આમ કહી પિતા તે અજ્ઞાત, અનંત અને અસીમના દિવ્ય ખજાનાને શોધવા આલી નીકળ્યા.

ગતિ અને પ્રગતિ

જીવનનો આનંદ એક જ વાતથી મળી શકે એમ છે અને તે એ કે, જે કૂલો આપણામાં ખીલી શકવા સંભવ છે તે ખીલી ઊઠે, જે સંગીત કે નૃત્ય આપણામાંથી જન્મી શકવા સંભવ છે તે જન્મી જાય, અને જે આપણે થઈ શકીએ તેમ છીએ તે થવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ. આપણા શુભો અને ધર્મોને જો આપણે ઝોળખતા થઈએ તો તો તે શુભો અને ધર્મોના પરમ શિખરને સ્પર્શવામાં આપણને મુશ્કેલી અનુભવવી પડતી નથી. જે મનુષ્ય આ સત્યને જાણી શકતો નથી તે નિરર્થક મુશ્કેલીમાં સપડાઈ જાય છે. ધારે કે શુલાબનું કૂંદ, કમળ કે અમેલી થવાનાં સ્વપ્ના

સેવે, તે થવાના પ્રયત્નોમાં તે શુ'થાઈ જાય, પોતાની રીતે ખિલવાના પ્રયત્નોને તે તિલાંજલિ આપી દે, અને પોતે પૂરેપૂરું ગુલાબનું ફૂલ થવા રાજી ન થાય, પરંતુ કમળ કે ચંપા-અમેલી થવાની ચિંતામાં મશગૂલ રહે, તો તેના હાથમાં વિવાદ, પરેશાની, સંતાપ, ગ્લાનિ, ઉદ્વેગ અને ભયંકર નિરાશા સિવાય કંઈ જ આવવાનું નથી. આવી ખોટી મહત્વાકાંક્ષામાં ગુલાબ થવાનું પશુ તે ભૂલી જશે, અને પોતાની કમળ કે અમેલી થવાની વાત તો ત્રિકાળમાં પશુ સંભવિત થશે નહિ. પોતાના શુભધર્મોને છોડી, બીજું ફૂલ થઈ જવાની ગુલાબની આકાંક્ષા માત્ર મુગજળ જેવી છે, પોતાની જ ગતિ અને પ્રગતિને અવરોધનારી છે, પોતાના આખા ભવિષ્યને અધેકારમય બનાવી દેનારી છે.

આ પ્રગતિના સત્યને બીજી રીતે સમજવું હોય તો જરા ગીતાજીના ગ્રંથમાં અવગાહન કરીએ. અર્જુન કુરુક્ષેત્રની સમરભૂમિમાં સંઢેહ અસ્ત બન્યો છે. તે ક્ષત્રિય પરંપરામાં જન્મેલો છે. શક્તિનો પારંપરિક વારસો તેને મળ્યો છે. તે શક્તિનો શોધક છે, શક્તિનો પૂજક છે, તેને ફંવાડે ફંવાડે શક્તિની ઉપાસના છે. શક્તિને મેળવવા માટે ગમે તે ભોગ આપવા તેની તત્પરતા છે. શક્તિ બગરતું જીવન તેને માટે નિઃસ્વત્વ, નિસ્તેજ અને નિઃપ્રભ છે. શક્તિ જ તેનો આદર્શ છે. શક્તિ જ તેની મંજિલ છે. શક્તિની યાત્રા એ જ તેને માટે પરમાત્માની યાત્રા છે. પરમાત્મભાવને મેળવવા માટે પશુ તે ક્ષત્રિયોચિત પૌરુષભાગનો જ સ્વીકાર કરશે. પુષ્ટિ સંપ્રદાયની માફકે ભક્તિનો માર્ગ-સમર્પણનો માર્ગ તેને માટે અસ્વાભાવિક થશે. યુદ્ધ ઈશ્વર આવીને તેને મક્ષેતમાં દર્શન આપવા પ્રયત્ન કરશે તો પશુ તે તેને સ્વીકારશે નહિ. પોતાના બાહ્યબળ, પુરુષાર્થ અને શક્તિમાં તેને અપૂર્વ શ્રદ્ધા હશે. શક્તિ એજ તેનો આત્મા હશે. આક્રમક વૃત્તિરૂપ પુરુષત્વની પ્રબળતાને લઈ, આહુકતા કે સમર્પણતા રૂપ સ્ત્રૈષ્ટ માર્ગ તેની પ્રગતિમાં અવરોધક અને બાધક થશે.

આ સત્ય શ્રીકૃષ્ણની દ્રષ્ટિમાં છે. તે અર્જુનની નાડના સાચા પરીક્ષક છે. શ્રીકૃષ્ણ નાડી વૈદ છે. પોતાના કુટુંબીઓ, ગુરુજનો અને આપત પુરુષોને નોંધને ક્ષણભર અર્જુન પોતાનો બીજી સ્વભાવ, મૂળગત સંસ્કાર કે જે તેને પરંપરાથી એટલે કે ગણશૂદ્ધિમાં મળ્યા છે અને પ્રશિક્ષણથી જે સંધન અને પ્રગાઢ બન્યા છે, તેને ભૂલી જાય છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણને ગીતામાં ઠેકઠેકાણે ટકોર કરતી પડે છે કે, હે અર્જુન! ઉતાવળો ન થા, તું તારા શુભધર્મોને બરાબર આગળ. જે માણસ પોતાના સ્વાભાવિક ગુણોને છોડી, બીજાના ગુણોની રીતે વ્યવહાર કરે છે તે પરેશાનીમાં સંપડાઈ જાય છે. કારણ તે તે કામ કરી રહ્યો છે, જે તે કરી શકતો નથી. અને તે તે કામ છોડી રહ્યો છે, જે તે કરી શકે છે. જીવનનો સમસ્ત આનંદ એમાં જ સમાહિત છે કે આપણે તે જ કાર્ય નિષ્ઠાપૂર્વક કરીએ, જે કરવાનું નિયતિએ નિર્ધારિત કરેલ છે; જે કરવા માટે અસ્તિત્વે આપણને ઉત્પ્રેરિત કર્યા છે. અન્યથા શાંતિ, સમાધિ કે આનંદના દર્શન સદાને માટે દ્વિર્દર્શ જ નહિ, અશક્ય પશુ થઈ જશે.

પર : લેલા પાયાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

આ પ્રસંગને અનુસરનારો રામાયણનો એક દાખલો સ્મૃતિનો વિષય થઈ ગયો છે તેને પ્રસ્તુત કરવો. પણ પ્રસંગને અનુરૂપ જ છે. પ્રસંગને પોષનારો પણ છે તેથી કહી બતાવું છું. જમદગ્નિઋષિના પુત્ર પરશુરામજી હતા. ગણાથ છે તો તેઓ હિન્દુઓમાં અવતાર સમા પરંતુ સ્વભાવે તેઓ તીખા અને રૂદ્ર હતા. ક્ષત્રિય કુળ તરફ એમને ઘણી નફરત હતી. તેઓ જન્મતા: પ્રાણી હતા. પ્રાણીનો મૂળભૂત ગુણધર્મ તો પ્રાણી ઉપાસના, પ્રાણના દર્શન, જ્ઞાનની ખોજ, જ્ઞાન અને પ્રાણી સાથે તાદાત્મ્ય કેળવવાના માર્ગનું શોધન, અને તેને માટે ગમે તેવા અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સ્થાનોને પણ આત્મસાત્ કરી, પ્રાણદર્શનની ગતિમાં અવરોધ ન આવે તેને માટે પૂરતી કાળજી રાખી, અને તેને માટે આપવા બેઠતા ભોગોને આપીને પણ, જ્ઞાનની જ્યોતને પ્રબલિત રાખવી એ છે. પરંતુ તેને બદલે પરશુરામજી પોતાનો સ્વધર્મ, પોતાનો પારંપરિક ગુણ ભૂલી ગયા. ક્ષત્રિયોના ધર્મને સ્વીકારવાની તેમણે પહેલ કરી. તેમણે શક્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો, જ્ઞાનનો પવિત્ર માર્ગ તેઓ ભૂલી ગયા. સ્વધર્મ અને સ્વગુણથી તેઓ ચલિત થયા. ક્ષત્રિયોના ગુણધર્મને સ્વીકારવાની તેમણે ભૂલ કરી. એકવીસ વખત ક્ષત્રિય વિદોષી પૃથ્વી બનાવવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. જે શિક્ષણ અને જે સંસ્કારો પરશુરામજીને વારસામાં મળ્યા હતા, પ્રશિક્ષણથી જે પલ્લવિત થયા હતા અને ક્રમશઃ સઘન અને પ્રગાઠ બન્યા હતા, તે સંસ્કારોના આધારે પ્રગતિનો પારમાર્થિક માર્ગ તેમણે સમજપૂર્વક સ્વીકાર્યો હોત તો તેમનો ઇતિહાસ જ બદલાઈ ગયો હોત. ઇતિહાસમાં એક નવા પૃષ્ઠનો ઉમેરો થયો હોત. તેમનો ઇતિહાસ સુવર્ણકારોમાં અંકિત થયો હોત. પરંતુ દુર્ભાગ્યે પ્રાણદર્શન અને જ્ઞાનની ખોજમાં ઠાલવવી બેઠતી શક્તિ તેમણે ક્ષત્રિયોના સંહારમાં, શક્તિની ઉપાસનામાં, શક્તિના દર્શનમાં, શક્તિની પૂજામાં વાપરી. તેઓ પ્રાણી મટયા, ઋષિ તરીકે વિદ્યુત થયા, અને તેમનું વ્યક્તિત્વ પ્રાણીની આકૃતિમાં ક્ષત્રિય તરીકે ઊપસી આવ્યું. પ્રાણીત્વનું બલિદાન દેવાઈ ગયું, પ્રાણીના દેહમાં ક્ષત્રિયત્વ મૂર્તિમંત બન્યું.

સ્વધર્મ અને સ્વગુણ તરફની આ ઉપેક્ષા તેમની પ્રગતિમાં બાધક બની. જ્ઞાનના માર્ગમાં જો તેમની આ સારી શક્તિ વપરાઈ હોત તો તેમનું પ્રાણત્વ કશેજો સૂર્યની માફક જળાહવી ઊઠ્યું હોત. તેમનો માર્ગ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યો હોત. પરંતુ સ્વધર્મ અને સ્વગુણથી પરાધુર્ય થનારાં, અંતમાં વિપાદ, ઉદ્વેગ અને સંતાપના પાત્ર બનતાં હોય છે, પરાજય તેમને ચારકોરથી ઘેરી વળતો હોય છે અને વિજય દૂર દૂર ભાગી જતો હોય છે. તેમનો ઇતિહાસ જ બદલાઈ બચ છે.

શ્રી પરશુરામના સંબંધમાં પણ આમ જ બન્યું. મર્યાદા પુરુષોત્તમ શ્રી રામના હાથે તેમનો કટ્ટણ પરાજય થયો. તેમનો પરશુ કુટિત થઈ ગયો. કરમાઈ ગયેલા ફૂલની માફક તેઓ નિસ્તેજ, નિઃપ્રભ અને પ્રતિભાશૂન્ય બની ગયા. તેઓ પોતાના પરાજયની શરમ ન અનુભવે તે ખાતર, શ્રીરામે તેમની મહેત્તા આ શબ્દોમા વર્ણવી બતાવી—

“રામ નામ લલુનામ હમારા પરશુ સહિત બહ નામ તુમ્હારા”

પ્રશ્નો ! મારું તો રામ આ એ અક્ષરોતું નાતું નામ છે. આપના રામ નામની સાથે તો પરશુ શબ્દ ઉમેશય છે માટે નામથી પણ આપ જ શ્રેષ્ઠ, વરિષ્ઠ અને જ્યેષ્ઠ છે.

તાત્પર્ય એ છે કે સ્વભાવ, ધર્મ અને શુભુથી પ્રાદ્યક્ષ હોય અને તે ક્ષત્રિય થઈ જાય તો કઠિનાઈ થાય. પ્રાદ્યક્ષને શક્તિમાં કશો જ રસ નહોતો. પ્રજ્ઞદર્શન અને જ્ઞાનની શોધ એ જ એમના જીવનનો પરમ આદર્શ હતો, એટલે આ દેશમાં પ્રાદ્યક્ષો ભારે આદર પામ્યા. ‘વર્ણનાં બ્રાહ્મણો ગુરુ’- વલ્લુમાં પ્રાદ્યક્ષોની આટલી બધી સર્વોપરિતા સ્વીકૃત હોવા છતાં, આટલા બધા આદર અને સન્માનિત હોવા છતાં, પ્રાદ્યક્ષોએ કોઈ શક્તિ ન મેળવી. તેઓ અક્રિયન જ રહ્યા. પોતાની મદુલીમાં બેસી તેઓ પ્રજ્ઞ અને જ્ઞાનની જ શોધ કરતા રહ્યા. બે કે તેઓ ઘણાં આદરણીય હતા, મોટા મોટા સમ્રાટો પણ તેમના ચરણોમાં મસ્તક ઝુકાવતા હતા, તેમણે ધાતું કોત તો રાજ્યો તેમના ચરણોને ચુમી શકત, પરંતુ ભૌતિક વૈભવનો તેમને જરા પણ મોહ નહોતો. ભૌતિક ઐશ્વર્ય તેમને મન અનર્થતું મૂળ હતું.

મહર્ષિ કણ્ઠાદના જીવનની એક મીઠી કથા છે. કણ્ઠાદ ઋષિ શુભ અને ધર્મથી પ્રાદ્યક્ષ બેવા છે. તેમનું નામ જ કણ્ઠાદ પડી ગયું. તે એટલા માટે કે તેમણે એટલું અનાંજ પણ ઘરમાં લેશું ન કયું, કે બેથી તેને સંઘરવા અને સાચવવાનો શ્રમ કરવો પડે. રોજ જેતરમાંથી કણ કણ વીણી લાવીને તેઓ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા અને આ જ કારણે તેમનું શુભ નિષ્પત્ત કણ્ઠાદ એવું નામ પડી ગયું. અસલી નામ જૂલાર્ધ ગયું અને કણ્ઠાદ નામ વિશ્વ વિશ્રુત થઈ ગયું. અપરિવ્રત અને નિર્મમત્વનો આવો મીઠો દાખલો વિરલ હોય છે.

આ મહર્ષિની પ્રાદ્યક્ષ નિષ્ઠામાંથી જ વૈશેષિક દર્શનનો જન્મ થયો. વૈશેષિક દર્શનનાં આદ્ય પ્રસ્તોતા મહર્ષિ કણ્ઠાદ હતા. કણ્ઠાદમાંથી વૈશેષિક દર્શન જન્મેલું હોવાને કારણે આ દર્શનનું બીજું નામ કણ્ઠાદ પડ્યું છે. તેમની જ્ઞાન પ્રત્યેની નિષ્ઠા અને ગજબની ઉપાસનાનું આ દેખ હતું. પોતાના શુભ-ધર્મને ઓળખી, તેના વિકાસમાં તેમણે જીવન અર્પણ કર્યું તો વિશ્વને એક નવા દર્શનનો સાક્ષાત્કાર થયો. માણસ તે જ દિશામાં ગતિ-પ્રગતિ કરી શકે છે જે દિશાના શુભ અને ધર્મો તે ધરાવતો હોય. પોતાના શુભ-ધર્મોથી વિમુખ થઈ, અવળી દિશામાં ગતિ કરવા પ્રયત્ન કરતી વ્યક્તિ, પરાજય અને પરેશાનીમાં પડી જાય છે.

મહર્ષિ કણ્ઠાદ જ્યાં રહેતા હતા ત્યાંના સમ્રાટને મહર્ષિ કણ્ઠાદની અક્રિયતાનો પચાસ આબો. તેમને થયું: કણ્ઠાદ છે તો અદ્વૈત વ્યક્તિત્વ ધરાવતો અતિ માનવ, પરંતુ આર્થિક કંગાલિયતમાં સબડતો એક લાચાર અને પશુ માણસ છે ! મારા આધિપત્યમાં બે એની ગરીબી દૂર ન થાય તો આ સમૃદ્ધ રાજ્યત્રીનો અર્થ પણ શો ? મારે એની દરિદ્રતા દૂર કર્યે જ છૂટકો છે. આ દરિદ્રતામાંથી હું તેને સુકત ન કરી શકું તો મારી સમ્રાટ થવાની સિદ્ધિ પણ શી ?

૫૪ : લેલા. પાષાણ, ખોલ્યાં દ્વાર

આવી લલી ભાવનાઓ બદલત્તર થતાં, તેણે સેવકોને આજ્ઞા કરી: ‘રથોને ધનધાન્યથી ભરી નાખો, અને કણ્ણાદની મહુલીએ જઈ ત્યાં તેનો ઢગલો કરો.’

ધન-ધાન્યથી ભરેલા રથો સાથે સમ્રાટ પોતે પણ કણ્ણાદને ત્યાં પહોંચ્યો. કણ્ણાદનું આ વિશેષ સન્માન હતું. સમ્રાટ સમજતો હતો કે, મારી પાસે જે કંઈ પણ છે, તેના કરતાં વધારે કીમતી, વધારે અક્ષર અને વધારે અક્ષય સંપત્તિ કણ્ણાદ પાસે છે. મારી સંપત્તિ સામાન્ય જન માનસની દૃષ્ટિએ ભલે મૂલ્યવાન અને મહત્ત્વની ગણાતી હોય, પરંતુ કણ્ણાદની આંતરિક સંપત્તિ સામે તે નિર્મૂલ્ય છે. ખરી સંપત્તિનો અધિપતિ તો કણ્ણાદ છે. હું તો માત્ર ભારવાહક છું. જો મારી આ સંપત્તિનો તેઓ કૃપાપૂર્વક સ્વીકાર કરે તો હું પવિત્ર અને કૃતાર્થ બની બાઉં. આ અપવિત્ર સંપત્તિને પણ પવિત્રતાનો પુટ લાગી જાય.’ આવી ઉત્કૃષ્ટ લાગણીઓને હૃદયમાં રમાડતો તે કણ્ણાદના ચરણોમાં મસ્તક નમાવી અને કહેવા લાગ્યો: ‘પ્રભો, હું ધન-ધાન્યથી ભરેલા રથો લઇને આવ્યો છું. આપ તેનો કૃપાપૂર્વક સ્વીકાર કરો. મારા રાજ્યમાં આપને કણુ કણુ વીણી ખાવા પડે તે મારાથી જોઈ શકાતું નથી. મારા આ માનસિક ઈર્ષ્યને દૂર કરવા મેં આ લઘુ પ્રયત્ન કર્યો છે. આપ જેવા પ્રભુપરાયણ મહર્ષિ ખેતરોમાં કણુ વીણો, એમાં મારું અપમાન છે.’

કણ્ણાદે કહ્યું: ‘ક્ષમા કરો, રાજન્! સમાચારો જ મોકલી દીધા હોત તો પણ હું તમારું રાજ્ય છોડીને ચાલ્યો જાત. ધન-ધાન્યથી ભરેલા રથો મોકલવાનું અને જાતે સાથે આવવાનું કષ્ટ જ શા માટે કર્યું?’

સમ્રાટે કહ્યું: ‘લગવન્! આપ આ શું કહો છો? આપ મારી વાત સમજ્યા નથી, એટલે આપને અજુગતું લાગ્યું છે.’ કણ્ણાદે ક્યો જ જવાબ આપ્યા વગર જિભા થઈ ગયા. કોઈ ધરવખરી, સરસામાન કે સંપત્તિ તો હતી જ નહિ, જે કંઈ હતું તે બે પાંચ પુસ્તકો હતાં. તેઓ પુસ્તકો બાંધવા લાગ્યા.

સમ્રાટે કહ્યું: ‘આપ આ શું કરો છો? આપની આ રીતભાત હું સમજી શકતો નથી.’

કણ્ણાદે કહ્યું: ‘મારે કશું જ સાંભળવું નથી, રાજન્! તેમ કંઈ જોઈતું પણ નથી. તારા રાજ્યની સીમા ક્યાં સુધી છે તે મને લલી પ્રકારે ખતાવી દે, એટલે હું સહર્ષ તારા રાજ્યને છોડીને ચાલ્યો જાઉં. મારે કારણે તારે દુઃખી થવું પડે, તને અપમાન જણાય, તને લઘુતા લાગે, એવું કરવામાં મને શો લાભ?’

સમ્રાટે જવાબ આપ્યો: ‘લગવન્! મારો કહેવાનો આ અર્થ નથી કે આપ જેવા પ્રભુ પરાયણ મહાપુરુષ મારા રાજ્યનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા જાય. એમાં તો મને અને મારા રાજ્યને જ હાનિ છે. આપ જેવા ઉત્તમ પુરુષોના પુણ્ય-પ્રતાપે તો આ સમૃદ્ધિ અને સુખવૈભવ છે. રાજ્ય છોડવાની આપની વાત મારા મનને લેદી નાખે છે, મારા પુણ્યને પાતણું પાડવામાં

નિમિત્ત બનતી હાગે છે. હું તો આપને એટલી જ પ્રાર્થના કરવા આંખો છું કે, જે ધન-ધાન્ય લઈને હું આપના ચરણોમાં ઉપસ્થિત થયો છું તેનો આપ સહર્ષ સ્વીકાર કરી, મારા પર અનુગ્રહ કરો.

‘કણાદે બેફિકરાઈથી જવાબ વાળ્યો: ‘આ બધું તું જેમ લાંબો છે તેમને તેમ પાછું લઈ બા. આ ધન-ધાન્યની વ્યવસ્થા અને સુરક્ષા અને કોણ કરશે ? આ બધાની દેખરેખ પાછળ જોઈ હરામ કોણ કરશે ? આ બધાને સંભરવાના વ્યામાહમાં પ્રભુલક્ષિત ખીંટીએ ટીંગાઈ જશે તેની ચિંતા કોણ રાખશે ? અમને એટલો વખત જ કયાં છે ? અમને તો અમારા કામમાંથી કુરસદ જ મળતી નથી, થોડો સમય ફાજલ પડી જાય છે તો ફરવા નીકળી જઈએ છીએ, ત્યારે તે વખતે, ખેતરોમાંથી હાણી વીણી નાખીએ છીએ અને પાછા પોતાના કાંચમાં ફરી સંલગ્ન થઈ જઈએ છીએ. કોઈ ઝંઝટ, કોઈ ભાર માથા પર નથી. આ નવી આકૃત શા માટે જીભી કરે છે ? મહેરબાની કરી આ બધું પાછું લઈ બા. આની ઉપાધિ કોણ રાખશે ? કૃપા કરી બીજી વખત, આ રીતે, આ બાબુ ન આવતો. આ રીતે જ આવવું હોય તો તેની ખબર પહેલેથી જ આપી દેજે, કે જેથી અમે રાજ્ય છોડી પહેલેથી જ જઈ શકીએ. હાણી અમને ગમે ત્યાં વીણવા મળી જશે. ખેતરો તો બધે ઠેકાણે પડેલા છે.’

આવી વ્યક્તિ બ્રાહ્મણ શુણ્ધ, ધર્મ વાળી હોય છે. ખેતરોમાંથી હાણી વીણીને આજીવિકા મેળવવામાં પણ તેને સંતુષ્ટિ અને સુવિધા જણાય છે. સસાટના રાજ્ય વૈભવને પણ તે આસાનીથી હાત મારી શકે છે. તેને માટે જ્ઞાન જ વૈભવ છે, જ્ઞાન જ સંપત્તિ છે, જ્ઞાન જ સર્વસ્વ છે. માણસ જો પોતાના આંતરિક શુણ્ધાનું યથાર્થ નિરીક્ષણ કરી, તેને વિકસાવવા અને પોષવાના પ્રયત્નમાં કટિબદ્ધ થઈ જાય, તો એક વખત તે પ્રગતિના પરમ શિખરને સ્પર્શીને જ વિરામ પામે, તેમાં શંકાને અવકાશ નથી.

કેશીકુમાર શ્રમણની નિયતિ પણ આત્મદર્શન, સત્યના સંશોધન, અને પરમાત્મભાવની ઉપલબ્ધિ સાથે જોડાયેલી છે. તે દિશામાં તેમના અવિરત પ્રયત્નો પણ છે. શ્રાવસ્તી નગરીમાં ભેગા થવાના મૂળમાં પણ સત્યના સંશોધનના બી પડેલાં છે. પ્રભુ ગૌતમ સાથેના વિવિધલક્ષી પ્રશ્નોત્તરોના વિનિમયથી પણ આ વાતની સંયુષ્ટિ ઉત્તરોત્તર થતી જ રહેશે.

કેશીકુમાર શ્રમણ પોતે સાધનાના પ્રભુના પૂર્ણ માર્ગને વરેલા છે. સાધના માટે જે શક્તિ, સાહસ, પ્રતિભા, જ્ઞાન, ત્યાગ અને વૈરાગ્યનું ઐશ્વર્ય જોઈએ તે બધાં ઐશ્વર્યથી તે સભર છે. સાધનાના શ્રમ સાધ્ય માર્ગમાં તેમને કોઈ જ કષ્ટનો, થાકનો કે કંટાળાનો અનુભવ થતો નથી.

અમૃતત્વને મેળવવા માટે અશાશ્વત સાધનો નકામા છે. નાશવંત સાધનો અમરતા લાવવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. અમૃતત્વના સાધનો વડે જ અમરતા મળી શકે છે. દશ અમર સાધનો બતાવવામાં આવ્યા છે જે દશ ચતિ-ધર્મના નામથી પ્રચલિત છે.

૫૬ : લેઘા પાવાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

ઃ યત્તિ મુત્તિ અજ્ઞવે મદ્વે લાઘવે સત્ત્વે ।
સંજમે તવે લેહ્યે જમચેર વાસિભે ॥

આ દશ ધર્મેભિ જીવનમાં તાણાવાણાની માફક વણી લેવાથી, અસત્યથી સત્યની દિશામાં અને મૃત્યુથી અમરતાના પથે પ્રયાણ કરી શકાય છે. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ પણુ અચૂતત્વની શોધના શોધક છે, અવધિજ્ઞાનની સંપદાથી સંપન્ન છે. શ્રાવસ્તી નગરીમાં તેઓ પધાર્યા છે—

ઔદિનાણ સુભે કુદ્ધે સીસસઘ સમાહલે ।
ગામાણુગામં રીચતે સાવર્તિથનગરિમાગમે ॥

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અવધિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનથી પ્રખુદ્ધ હતા. તેઓ પોતાના શિષ્ય સમુદાય સાથે ગામેગામ વિહાર કરતા શ્રાવસ્તી નગરીમાં આવ્યા.

ગમે જેટલી જ્ઞાન સંપદા અને શિષ્ય સંપદા હોય તો પણુ સંતોએ જાગૃત રહી, ગામોમાં અને નગરોમાં પરિત્રાજકની માફક, ફરતાં રહેવું જોઈએ. સંયમની વિશુદ્ધિ માટે, મોહના વિસર્જન માટે, અને બ્રહ્મચર્યના સંરક્ષણ માટે પણુ તે અનિવાર્ય છે. જનહૃદયને પારખવા, વૈરાગ્યમાં વૃદ્ધિ કરવા, તેમજ કાળજીપૂર્વકની સતત જાગૃતિ રાખવા માટે પણુ તે જરૂરનું છે. શ્રી પાર્શ્વ પરંપરાને, સ્વભાવગત સરળતા તેમજ વિશિષ્ટ યુદ્ધિ-પ્રતિભાને કારણે પણુ એક સ્થાન ઉપર લાંબા વખત સુધી રહેવાની છૂટ છે. આ રીતે રહેતાં, તેના મતોમાં અતિચાર કે અનાચારનો સંભવ નથી. મહાવીરની પરંપરા મુજબ, સતત વિહાર પણુ તેમને માટે અનિવાર્ય નથી. શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાનથી સંપન્ન એવા કેશીકુમાર શ્રમણ પાર્શ્વની પરંપરાના હોવા છતાં, વિહારમાં સતત જાગૃત રહેનાર હતા. આટલું જ્ઞાન હોવા છતાં તેઓ નવું મેળવવાની, જાણવાની જિજ્ઞાસા અને ભાવનાથી ભરેલા હતા.

મનુષ્ય જો અવળા માર્ગને આશ્રય ન લે, અને મુક્તિના નિશ્ચિત આદર્શ સાથે મુનિશ્ચિત માર્ગથી યાત્રાનો પ્રારંભ કરે તો તે અવશ્ય મુક્તિસુખ ફળને મેળવી શકે છે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણનું શ્રાવસ્તીમાં પદાર્પણ થયું છે. પ્રભુ પાર્શ્વની પરંપરાના તે પવિત્ર પ્રતીક છે. શ્રી ગૌતમ સ્વામીનું પણુ શ્રાવસ્તીમાં શુભાગમન થયો જે હવે પછી કહેવાશે.

જીવનની કલા

જીવન સદા વિપરીત આધારોથી નિર્માણ પામે છે. જીવન જે રીતે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેવું જ હોતું નથી. દૃષ્ટિગોચર થતા તત્ત્વો પાછળ અદૃશ્ય તત્ત્વો પણુ પડેલા હોય છે જે ઘણી વાર વિપરીત હોય છે.

દાખલા તરીકે, આપણે જન્મ ભેઈએ છીએ પણ તેની સાથે જ નિર્માણ પામેલા મૃત્યુને ભેઈ શકતાં નથી. જન્મની આનંદ અને ઉત્સવભરી ક્ષણોમાં મૃત્યુની કિલ્લિટ કલ્પના કરનારી વ્યક્તિ, માનસ હોસ્પિટલની પાત્ર જ ગણાશે. પરંતુ જન્મના પૃષ્ઠ ભાગમાં જ મૃત્યુ સંતાએલું છે. પારદર્શીદૃષ્ટિના અભાવે જન્મની સાથે જ નિર્માણ થયેલા મૃત્યુને ભલે આપણે ન ભેઈ શકતાં હોઈએ, કે પ્રતિક્ષણ પગપેસારો કરતા, આગળ ને આગળ ધપતાં મૃત્યુ સામે ભલે આપણે આંખ આડા કાન કરતા હોઈએ, પરંતુ તેથી મૃત્યુની શક્યતા ઘટી જવા પામતી નથી. જન્મમાં જે મૃત્યુના દર્શન કરી શકે છે તે જ જ્ઞાની છે, આત્મજ્ઞ છે, સંત છે, ઋષિ છે અને પારદર્શી છે.

જેમ જન્મમાં મૃત્યુને ભેવાની આપણામાં ક્ષમતા નથી, તેમ મૃત્યુના પૃષ્ઠ ભાગમાં રહેલા જન્મને પણ ભેઈ શકવાની આપણામાં શક્તિ નથી. કોઈનો મરણ થય્યા પાસે ઊભતાં પણ આપણને તેના મૃત્યુમાં રહેલા જન્મનો કંઈ જ ખ્યાલ આવતો નથી. પરંતુ પ્રાયઃ દરેક મૃત્યુના પછી જન્મ, અને દરેક જન્મ પછી અવશ્યભાવિ મૃત્યુ હોય છે. ભગવાન યુદ્ધ જેવા પ્રયુદ્ધ આત્મા તો બીજાના મૃત્યુમાં પોતાના મૃત્યુના બીજાના વાર્ધક્યમાં પોતાના વાર્ધક્યના દર્શન કરે છે. તેઓ એક શબને જુએ છે, એક વૃદ્ધની નમી ગએલી રૂપવિહીન કાયાને જુએ છે અને ઊંડા વિચારમાં પડી જાય છે. પોતામાં તેની શક્યતાઓ તપાસે છે. અને જેને મેળવવા માટે ભારે તપશ્ચર્યા અને સાધના કરવી પડે છે, જેને અનંત પુણ્યોના ફળરૂપે બિરહાવવામાં આવે છે તે રાજ્ય અને રાજ્યશ્રી, નવયૌવના પત્ની અને હમણાં જ જન્મેલા પુત્ર રાહુલ, આ બધાં તરફનો તેમનો વ્યાપોહ શમી જાય છે. આ વૈભવ અને વિલાસોમાં તેઓ વિટમણાના દર્શન કરે છે. ભૌતિક સંપત્તિથી મળતા સુખોની બીજી બાજુએ છુપાએલા દુઃખોનો તેમને સાક્ષાત્કાર થવા માંડે છે, સુંદર દેખાતા રૂપમાં તેમને કુરૂપતા પ્રત્યક્ષીભૂત થવા લાગે છે, સુવાવસ્થાના ઉભાભર્યા સૌંદર્યમાં તેમને વૃદ્ધવનો પદ્મવનિ સંભળાય છે.

આપણે ભૂલી જતા હોઈએ છીએ કે, સફળતાની આનુબાજી અસફળતા ઝડપભેર આંટા ફેરા કરતી હોય છે. રાજસિંહાસન પર પ્રતિષ્ઠિત થવાની સુખદ વેળાએ ધૂળધાણી થઈ જવાની કે પૃથ્વી પરથી નામશેષ થઈ જવાની કોઈ જ સ્મૃતિ આપણને કેતરી ખાતી નથી હોતી, અન્યથા રાજ્યાભિષેકનો આનંદ પણ વિષાદમાં પરિણમી જાય.

જીવન બિપરીતને હંમેશાં પોતામાં છુપાવી રાખે છે. એટલે જ જ્ઞાની તેને કહેવાય કે જે જીવન સિદ્ધાંતી સારી એને નરસી, બંને બાજુને, એક સાથે ભેવા અને અનુભવવા સમર્થ છે. એ પણ ભેવાની એક કલા છે. આ કલાને જ જીવનની કલા કહેવામાં આવી છે. આ કલાનું જ શાસ્ત્રીય નામ ‘ધર્મકલા’ છે અને ધર્મકલા બધી કલાઓમાં સર્વોપરિ છે. “સર્વ્વા કલા ધર્મ કલા જિજ્ઞાસુ” ધર્મકલા બધી કલાઓમાં મૂર્ધન્ય છે. બીજી ગમે તેટલી કલાઓ જીવનમાં હોય,

પરંતુ તેમાં ધર્મકલા ન હોય તો તે ખાલીખમ જ રહેવાતું. અને તેથી ભલદું, જીવનમાં ખીજ બધી કલાઓનો અભાવ હશે, પરંતુ એક જ જીવતી જાગતી ધર્મકલા સિદ્ધ થએલી હશે, તો જીવન ભયું ભયું, વૈભવ સંપદાથી સંપન્ન અને સત્ય શિવ સુંદરમ્ બની રહેવાતું.

જેણે જન્મમાં મૃત્યુનો સાક્ષાત્કાર કરવાની કક્ષા સાધી લીધી છે તે વ્યક્તિ ઘૃણામા પ્રેમના, દુઃખમાં સુખના, અધિકારમાં પ્રકાશના, અસફળતામાં સફળતાના, કુરૂપતામાં સુરૂપતાના અને નિંદામાં સ્તુતિના ગીતો સાંભળી શકે છે. આવી જાતની યોગ્યતાનો આધારભૂત જ જીવન જીવવાની કલાનો કલાત્મક પાયો છે.

ભગવાન મહાવીરના સમકાલીન અને ભગવાન મહાવીરની જ કોટિના એક મહાપુરુષ ચીન દેશમાં થયા છે, તેમનું નામ લાઓત્સે છે. લાઓત્સેના આ સુવર્ણ વાક્યો છે ‘મને કોઈ હરાવી શકતો નથી, કારણ કે મેં કદી કોઈને જીતવાની કામના કરી નથી. મારું કોઈ કદી અપમાન કરી શકતો નથી, કારણ કે સન્માન અને પ્રતિષ્ઠા મેળવવાની મેં કદી જ દરકાર કરી નથી.’ આ વાક્યોની મીમાંસા કરતાં તેઓ કહે છે— ‘જ્યારે જ્યારે કોઈ સલા સોસાયટીમાં ન છૂટકે અથવા અનાયાસે જવાનો પ્રસંગ મને સાંપડતો ત્યારે ત્યારે હું ત્યાં જઈને બેસતો કે જ્યાં લોકો પોતાના ભોડા ઉતારતા. કારણ ત્યાંથી મને ઉઠાડી મૂકવાનું કોઈને પ્રયોજન રહેતું નહિ.’ આગળ આલીને લાઓત્સે કહેતા ‘હું સદા નંખર એક જ રહ્યો. નંખર બેમાં મને મૂકવાની કોઈની તાકાત ન હતી. કેમ કે હું હંમેશાં છેલ્લે નંખરે, છેલ્લી હારમાં, સહુથી પાછળ જ ભેગો રહેતો કે જેથી મને પાછળ હટાવવાનું કોઈને કોઈ જ પ્રયોજન ન રહે.

સીધી રીતે જોવામાં તો આ ભલદી વાત લાગશે, પરંતુ વાસ્તવિકતાની ક્ષોડીએ કમ્પતાં એમાં જ યથાર્થતા અને સત્યતાના દર્શન થશે. કારણ પાછળ ઉભેલાને પાછળ હટાવવાનું રહેતું જ નથી. પરંતુ જે આગળ, પ્રથમ પંક્તિમાં ઉભેલા છે, તેણે તે પંક્તિમાં ઉભવામાં જાણે અબજો પછી એવી વ્યવસ્થા કરી રાખી છે, જે તેને પાછળ ધકેલી દેશે. આગળ આવવા માટે જે પગથિયાંઓનો તેણે ઉપયોગ કર્યો છે, તેજ પગથિયાંનો ઉપયોગ તેને પાછળ હસેલી દેવામાં અવશ્ય કોઈ ખીજો કરશે.

પાણીમાં એક જાતના જળચર જીવો હોય છે જે કેંકડા નામથી ઓળખાય છે. આ જીવોને કોઈ એક પાત્રમાં ભરી રાખે તો તેમાંથી બહાર નીકળી જવા તે પ્રયત્ન કરે છે. પણ જોવો એક કેંકડો બહાર કૂદવા મથે છે કે તરત જ અંદર રહેલા ત્રણચાર કેંકડા તેને પાછળ ખેંચવા પ્રયત્ન કરે છે. એ જ રીતે કોઈ એક રાજનીતિજ્ઞ, વડાપ્રધાન જેવા માનભર્યા પદ ઉપર આસીન થઈ જાય તો ખીજા તેને તે પદ ઉપરથી હટાવવા હંમેશાં દરેક રીતે પ્રયત્ન કર્યા જ કરે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે, એક વ્યક્તિ જ્યારે ઉપર ચઢવા લાગે છે, ત્યારે ન બંધે કેટલાય માણસો તેને પાછળ ખેંચવા માટે, તેને ઉતારી પાડવા માટે, ઉત્ક્રાંતિ બની જાય છે. પરંતુ સિંહાસન

ઉપર બેસવાની મળ જ ત્યારે આવે જ્યારે સિંહાસનથી નીચે ઉતરવા કોઈ ઉત્સુક હોય. સિંહાસનની કિંમત એ જ છે કે જ્યારે કોઈ તેના પર ચઢવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે અન્ય લોકો તેને તે સિંહાસન પરથી ઉઠાડી મૂકવા અને તેના સ્થાન ઉપર પોતે બેસી જવા આતુર બની બેઠા હોય છે. એકને ઉઠાડી બીજાએ તે સ્થાન પર ચઢી બેસવાની આકાંક્ષા કે આતુરતાનું બીજું નામ જ સિંહાસન છે. માણસ સિંહાસન ઉપર બેસે છે જ એ માટે કે તે સ્થાન જ એવું છે, જ્યાં અનેક લોકો બેસવાને માટે અતત પ્રતીક્ષાપૂર્વક ઉત્સુક હોય છે.

સિંહાસન ઉપર બેસનારને બેસવાનો જે રસ અને આનંદ છે, તે જ રસ અને આનંદ અન્યને સિંહાસન ઉપર બેઠેલાને ઉતારવાનો છે. એટલે લાઓસે કહે છે કે, 'મેં' બેસવાની એવી જગ્યા પસંદ કરી છે, કે જેનાથી નીચી બીજી કોઈ જગ્યા નથી, એટલે મારું સિંહાસન સદા આબાદ અને સર્વતઃ સુરક્ષિત છે.

આ તો આપણે જીવન કલાની સૂક્ષ્મતામાં ઊતરી ગયાં. એનાથી જરા શુષ્કતા પણ આવી જવા સંભવ છે. બધાંને બહુ ઊંડાણમાં જવાનું રૂચતું નથી હોતું. તેથી ચાલો, આ સૂક્ષ્મતાને સંક્ષેપી લઈએ.

યાદ રાખજો, જીવન જીવવા માટે બેઠતાં પ્રત્યેક સાધનો સમુચિત રૂપમાં અને સમગ્ર પરિમાણમાં મળ્યાં હોય, પરંતુ જીવન જીવવાની કલાની સુયોગ્ય આવડતનો અભાવ હોય, તો વિપુલ સાધનસામગ્રી પણ જીવનમાં જીવન રેડવા સમર્થ થતી નથી. એ સાધનસામગ્રી પણ એક બાજુ પડી રહે છે, અને જીવન નીરસ અને કીકું થઈ બેઠા છે. પરંતુ જીવન જીવવાની સાચી કલા જેણે પ્રાપ્ત કરી છે, તે અદ્યતન સાધનોમાંથી પણ હિમાલય ઊભો કરી શકે છે, પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતારી શકે છે, અને સ્વર્ગમાંથી ગંગાને લાવી શકે છે.

જીવનને કલામય બનાવવાનો મૂળ પાયો પવિત્રતા, સરળતા અને સદાચાર છે. પરસ્પર પ્રેમભરી દૃષ્ટિ હોય, ઇર્ષા, અહંકાર, રાગદ્વેષ કે સ્વાર્થની જરાપણ વૃત્તિ ન હોય; સુખદુઃખમાં એકબીજાને પૂરક થવાની ભાવના હોય, સ તોષ, શ્રદ્ધા અને સ્નેહ હૈયામાં સભર હોય તો તેવા મનુષ્યોનાં જીવન સ્વર્ગના સુખને જન્માવે છે.

જીવન કલાના યાથાર્થને સમજવા માટે ઐતિહાસિક 'શક' સંવતના પ્રવર્તક રાજા શાલિવાહનનો ભારે આકર્ષક, અસરકારક અને મધુર પ્રસંગ યાદ આવે છે.

એક વખત રાજા શાલિવાહન, સલા ભરી, હરબારમા બેઠા હતા. તે વખતે, તેમના મનમાં સહજ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો. તેઓ બોલી ઊઠ્યા 'કહો, જીવનું કોણ છે?'

હરબારીઓ વિચારમાં પડી ગયા. તેઓ એકબીજાના મોઢા સામે જોવા લાગ્યા. પરસ્પર કાનફેસિયાં કરવા લાગ્યા. 'અરે, પણ આજે મહારાજાને શું થઈ ગયું? બુદ્ધિમાન રાજાના મુએથી

આવો સામાન્ય, નહીવો, મહત્વહીન પ્રશ્ન કેમ ? હરતાં, ફરતાં, ઊઠતાં, ખેસતાં, ગાતાં, નાચતાં જે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે બધાં જીવતાં છે. એક બાળક પશુ સમજી શકે તેવી સાદી સીધી વાત છે. છતાં મહારાજના મનમાં આવો પ્રશ્ન કેમ ઉપસ્થિત થયો કે, જીવતું કોણ છે ? આ તે કેવી પરીક્ષા ? ન સમજાય એવો આ કોયડો છે. છતાં બુદ્ધિમાન રાજા વડે પૂછવામાં આવેલો આ પ્રશ્ન છે, તેથી જરૂર તેની પાછળ કોઈ ગુપ્ત રહસ્ય છુપાયેલું હોવું જોઈએ.’

સ્તબ્ધ બનેલા સલાસદોમાંથી જ્યારે કોઈ જ સંતોષજનક ખુલાસો ન આપી શક્યું ત્યારે શ્રી કાલિકાચાર્ય સત્વર ઊભા થયા અને ખોલ્યા: ‘રાજન ! જે કઠોર તપની સાધનાથી તપ્ત શરીરવાળો છે, સારા આચાર અને સદ્વિચારોથી જે પરિપુષ્ટ છે, તાપત્રથથી સંતપ્ત જીવો માટે જેનું હૈયું સદા સહાનુભૂતિથી ભરેલું છે, ઉત્તમ જ્ઞાન, પાવન શ્રદ્ધા, અને સદાચારના બીજનું જેના જીવનમાં વાવેતર થયેલું છે, જે પ્રભુ પરાયણ અને પરહિત પરાયણ છે, બીજનું ભલું કરવું એ જ જેની સ્વાર્થ સંપત્તિ છે, ત્યાગ અને સદ્ભાવનાઓથી સંપુષ્ટ જેનું મન છે, તે જ મનુષ્ય જીવતો છે. ઉપર્યુક્ત સદ્ગુણોથી શૂન્ય જેનું જીવન છે એવો મનુષ્ય દૈહિક દષ્ટિએ ભલે જીવતો હોય, છતાં બીજાઓ માટે તે ભય કે ત્રાસનું વાતાવરણ સર્જતો હોય તો તે જીવતા છતાં મરેલા જેવો જ છે.

આ સ્પષ્ટ અને નગદ સત્ય સાંભળી આખી સલા આલી બની ગઈ. સૌના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. હલન-ચલનને જીવનનું નામ આપનાર જીવતા જીવો તો બધા જ હતા, પરંતુ શ્રી કાલિકાચાર્યના જવાબ સુજબ, માનવ સમુદાયનો મોટો ભાગ જીવતો જ મરેલા જેવો હતો.

રાજા શાલિવાહને શ્રી કાલિકાચાર્યને આ વાત વધારે વિસ્તાર અને સ્પષ્ટતાથી સમજાવવા નિવેદન કર્યું કે જેથી આ સ્પષ્ટ સત્યમાં કંઈ અસ્પષ્ટતા ન રહે.

શ્રી કાલિકાચાર્યે રાજાની વિનંતીનો સ્વીકાર કર્યો, અને પોતાની સંક્ષિપ્ત હકીકતની મીમાંસા કરતાં કહ્યું ‘રાજન ! એક વખત મેં મારા શિષ્યને અનાયાસ કહી નાખ્યું હતું કે, ‘સદ્ગુણ, સદ્વિચાર અને સદાચારથી શૂન્ય મનુષ્ય, મનુષ્યના રૂપમાં પશુ જ છે.’ આ વાત પશુઓને સ્પષ્ટ નહિ. તેમણે મારા જવાબનો વિરોધ કરતાં કહ્યું: અમે ભલે પશુ યોગિના રહ્યાં, પરંતુ માણસોના દૈનિક જીવનમાં અમે ઘણી વખત ઘણી રીતે ઉપયોગી થઈએ છીએ. અમારા શરીરના અવયવો પશુ મનુષ્યના ઉપયોગમાં આવે છે. અમારા આમશથી તેમનાં પગરખાં બને છે. અમરી ગાયના વાળમાંથી ચામર બને છે. હાથી દાંતમાંથી અનેક જાતના આભૂષણો અને શોભાના પ્રસાધનો તૈયાર થાય છે. યોગીઓ, સંન્યાસીઓ માટે મૃગ અને સિંહચર્મ આસનનું કામ આપે છે. અમારા જાતિભાઈઓ આ માણસ જાત માટે પોતાની જાતને ઘસી નાખે છે. અમારા માંસનો પશુ તેઓ છૂટથી ઉપયોગ કરે છે, ગોમૂત્ર અને છાણ તેમના અગત્યના કામોમાં

ઉપયોગી થાય છે. અમારી કોઈ પણ વસ્તુ નિરુપયોગી નથી. આ સ્વાર્થી મનુષ્ય જ કોઈના ઉપયોગને નથી. માટે અમારી સાથે તેને સરખાવી અમને હલકા ન બનાવો.’

પશુઓના એકસામટા આવા વિરોધને સાંભળી, મેં મનુષ્યોને વૃક્ષ જેવા કહ્યા. પરંતુ વૃક્ષોએ પણ આ સરખામણી માટેના વાંધા ઉઠાવ્યા. તે એકીસાથે બોલી ઊઠ્યાં: ‘અમે ગરમીથી સંતપ્ત થએલા, પરસેવાથી રેળરેળ થએલા પથિકોને મીઠી છાયા આપીએ છીએ, સુંદર ફૂલો અને ફળો આપીએ છીએ, રોગીઓ માટે ઔષધિ અને આહારની ગરજ સારીએ છીએ. અમારી સાથે શુષ્કશૂન્ય વ્યક્તિઓની સરખામણી કરો નહિ. તેથી અમને અન્યાય થાય છે.’

વૃક્ષોના વાંધાને લક્ષમાં રાખી મેં મનુષ્યને કૃતરાની ઉપમા આપી. તો કૃતરાએ પણ પોતાનો અસંતોષ અને અપ્રસન્નતા બહાર કર્યા. તેણે કહ્યું: ‘અમે એક રોટલાના ટુકડાના બદલામાં અમારા ધણીના જાનમાલ અને ધરવખરીની રક્ષા કરીએ છીએ. અમે નિમકહલાલ સેવકો છીએ. મનુષ્ય જાતમાં આવી વફાદારી, આવી સંનિષ્ઠા જ ક્યાં છે? માટે મનુષ્યને અમારી સાથે સરખાવી અમને શરમમાં ન નાખો.’

ત્યારપછી મેં મનુષ્યને ઘાસની ઉપમા આપી. પરંતુ ઘાસે પણ મારી વાત મંજુર ન રાખી. તેણે પણ પોતાનો સખત અણુગમે વ્યક્ત કર્યો અને સ્પષ્ટ કહ્યું: ‘પશુઓના ખોરાક માટે પણ અમે ખપના છીએ. પશુઓ ઘાસ ખાઈ માણસોને દૂધ આપે છે, અને માણસ તેને પીવાના ઉપયોગમાં લે છે. માણસ જેવા એકાંત સ્વાર્થી અને નિરુપયોગી અમે નથી. માટે મહેરબાની કરી અમારી સાથે મનુષ્યને સરખાવવાની વાત ન કરશો.’

ન્યારે વિરોધનું યત્ર, તત્ર, સર્વત્ર આવું પરિણામ બેસું ત્યારે મેં શુણ્ઘિહીન અને અસહાયારી વ્યક્તિને રાખની ઉપમા આપી. પરંતુ રાખે પણ તેના સ્વીકાર ન કર્યો. તેણે પણ પોતાની ઉપયોગિતાનો એક લાંબો ઇતિહાસ રજુ કર્યો: ‘વાસણો જે સોના ચાંદી જેવાં ચળકતાં દેખાય છે, તે મારી જાતને ઘસી નાખવાનું જ ફળ છે. વર્ષભર સુધી અનાજના સંરક્ષણની જવાબદારી પણ હું વફાદારીપૂર્વક ઉઠાવું છું. માણસો અનાજમાં મારી મેળવણી કરી, અનાજનું જીવાતથી રક્ષણ કરે છે અને નવા વર્ષ માટેના ખીનો સંઝૂંધ કરે છે. મારો ઉપયોગ આ રીતે ઓછા મૂલ્યનો નથી. માણસજાત તો નિષ્કારણ કબિયા-કંકાસ ઉત્પન્ન કરે છે, વેરઝેર ઊભાં કરે છે, પરસ્પર એકબીજાનાં ગળા કાપવામાં પણ શરમ અનુભવતા નથી. માટે મારી સાથે તેમને સરખાવવામાં મારી આખરે ધક્કો લાગે છે.’

શ્રી કાલિકાચાર્યે શાલિવાહન રાજાને કહ્યું: ‘રાજન્! ન્યારે ફરેકે, મનુષ્યને પોતાની સાથે સરખાવવાની ના પાડી, ત્યારે મેં મારા મનમાં નિર્ણય કર્યો કે મનુષ્યના મનમાં ભલે પોતાની સર્વોપરિતાની ગમે તેવી અકડની પકડ હોય, પણ જો તે સહાચારથી શૂન્ય હશે તો તે જીવન

૬૨ : લેઘા પાષાણુ, ખોદ્યાં દ્વાર

જીવવાની કલા વગરનો છે. આવા મનુષ્ય સાથે પોતાની જાતને સરખાવવા બ્યારે જગતમાં કોઈ જ તૈયાર થતું નથી ત્યારે ખરેખર તે જીવતો પણ મરેલા જેવો જ છે.

જીવન કલાના સંબંધમાં આ બધું જાણ્યા પછી, જેમણે આ કલાને સંપૂર્ણ રીતે આત્મસાત્ કરેલ છે તેવા કેશીકુમાર શ્રમણ ભગવાનને આપણે યાદ કરીએ.

એકવાર શ્રી કેશી શ્રમણ ભગવાન શ્રાવસ્તી નગરીમાં પધાર્યા છે. આ શ્રાવસ્તી નગરી ક્યાં આવી છે, વર્તમાનમાં તે ક્યા નામથી ઓળખાય છે, તેની શી સ્થિતિ છે, તે આખો વિષય પુરાતત્વ વિશારદો, ઇતિહાસજ્ઞો અને સંશોધકોનો છે. હું તે વિષયનો નિષ્ણાત નથી, છતાં જે કંઈ જાણું છે તે કહી બતાવું છું. વધારે અને વાસ્તવિક હકીકત તો ઇતિહાસજ્ઞોથી જાણી શકાય.

આ શ્રાવસ્તી નગરી નેપાલમાં આવેલી છે. આજે જે રાવતી નદીને નામે પ્રસિદ્ધ છે, અને ખૌદ્દ ગ્રંથોમાં જે અચિરાવતીના નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેને કાંઠે આ નગરી આવેલી હતી. કપિલવસ્તુ જે ભગવાન યુદ્ધની જન્મભૂમિ છે તે શ્રાવસ્તીનું જ એક ઉપગામ હતું. આજે તો આ નગરી આ જ સ્વરૂપમાં વિદ્યમાન નથી. કાળ બધાંને બદલાવી નાખે છે. નદીઓના પ્રવાહો ફેરવી નાખે છે, જળ છે ત્યાં સ્થળ કરી નાખે છે, અને સ્થળ છે ત્યાં જળ કરી નાખે છે.

ઇતિ, બીતિ અને દુષ્કાળના ઉપદ્રવોથી શૂન્ય આ નગરી હતી. તે સમૃદ્ધ હતી, ચૌર-પાદના ભયથી રહિત હતી. સુકાળ સદા ત્યાં પ્રવર્તતો હતો. લોકો સુખી હતા. આંગણુ આવેલ દુઃખી, યાત્રક કે ગરીબ, કોઈ ખાલી હાથે જતું નહિ. સુઢર આવાસોથી શોભતી આ નગરીના લોકો વૈભવશીલ હતા. કરવેરાનો સર્વથા અભાવ હતો. એવી સુઢર આ નગરી હતી.

તિવુર્યં નામહજ્જાણં તમ્મિ નગરમહલ્લે ।

ફાસુએ સિજ્જસંચારે તત્થવાસસુવાગમે ॥

તે નગરી પાસે, નાહ મધ્યમાં કે નહિ બહુ દૂર કે નહિ બહુ નજીક, એ રીતે તિન્હુક નામનો એક બગીચો હતો. ત્યાં જીવજંતુરહિત નિર્દોષ રહેઠાણુ અને પાથરવા પીઠ, ફલક આસન વિગેરે મળી રહે તેમ હતું.

સાધુને ક્યાં ઉતરવું કહ્યે, તેમને માટે કયું સ્થાન નિર્દોષ ગણાય, કેવા ઉપકરણો તેમને ખપના ગણાય, વગેરેનું વિવેચન અવસરે કરાશે.

સતી શિરોમણિ શ્રી માનકુંવરબાઈ

વિશ્વવંદનીય જગત પિતા ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં આજ સુધી જ્ઞાન, તપ, ત્યાગ, અને વૈરાગ્યની સમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ અનેક રત્નો થઈ ગયાં છે. તેમની આંતરિક દિવ્યતા અને પ્રભુતાના દિવ્યક્રમો આજે પણ પૃથ્વી ઉપર પથરાયેલાં છે જે સત્યનાં સંશોધનની દિશા તરફ ગતિ કરવાનો આપણને ઈશારો કરી રહ્યાં છે.

આ વિશ્વ ઉપર સામાન્યતઃ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓનું જ સામ્રાજ્ય હોય છે. પરંતુ જેનું સામ્રાજ્ય હોય છે તે બધાં જ પ્રતિભાશાળી હોય છે, એમ પણ હોતું નથી. પશુબળથી, ભય અને ત્રાસથી વિશ્વને વશમાં કરનારાઓની સંખ્યાનું પરિભળ કંઈ ઓછું નથી. આવી વ્યક્તિઓ પોતાની સત્તાનું સામ્રાજ્ય માનવદેહ સુધી જ પહોંચાડી શકે છે. માણસો તેમનાં બળ સાથે નમી પડે છે, તેમની સર્વોપરિતાનો સ્વીકાર અવશ્ય કરે છે, પરંતુ તે સ્વીકાર ભયમાંથી જન્મેલો હોય છે. એટલે આવા સત્તાધારીઓ પ્રત્યે લોકોનાં દિલમાં હાર્દિક સન્માન, શ્રદ્ધા, કે હૃદયની લાગણીઓ લેશમાત્ર હોતી નથી. પ્રેમ, સહાનુભૂતિ, સદાચાર અને સદ્વિચારાદિ સદ્ગુણોથી ભરેલી સાચી પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓનું સામ્રાજ્ય તો જન જનના હૃદયમાં સ્થાપિત થઈ ગયું હોય છે.

‘પ્રતિભાશાળી’ શબ્દમાં પ્રતિભા શબ્દથી આંતર પ્રકાશ જ અભિપ્રેત છે. સત્યની જેણે ઉપલબ્ધિ કરી છે તેનું હૃદય સર્વજ્ઞવેા પરત્વે પ્રેમથી ભરેલું હોય છે. આંતર ન્યોતિની સંપ્રાપ્તિના અભાવે મેળવેલ જ્ઞાન પણ પ્રકાશની ગરજ સારતું નથી. એટલે જ હંમેશાં ત્યાગી ઓના જ્ય વિજ્યનો ઉદ્દેશોપ સંભળાય છે, સમ્રાટોનો નહિ. સતો, મુનિઓ, મહર્ષિઓ, જ્ઞાનીઓ, જનતાનાં હૃદયને સ્પર્શી ગયા હોય છે. તેથી જ તે પ્રભના હૃદય સિંહાસનના અધિકારી બને છે. સત્તાધારી વ્યક્તિનો પ્રવેશ માત્ર દેહ સુધી જ સંભવિત છે. પરંતુ પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ તો દેહથી પર એવા પરમ સૂક્ષ્મ મન અને હૃદય સુધી પ્રવેશ કરી, તેના પર પોતાનો કબજો જમાવે છે.

જો આ સ્પષ્ટ સત્ય ન હોત તો રાજા ઔણિક અને કૌણિક પ્રભુ મહાવીરના ચરણોમાં પોતાનાં મસ્તકોને નમાવત નહિ. પ્રભુ મહાવીર તો નગ્ન હતા. સંપત્તિનાં નામે ગણી શકાય એવું કંઈ જ તેમની પાસે ન હતું. તેઓ કરપાત્રી હતા, પદયાત્રી હતા, નિસંગ અને નિઃસહાય હતા. છતાં તેઓ બેતાજ બાદશાહ હતા. ભગવાન મહાવીરની વાતને જ્યાં ઈર્ષ્યો, અને પ્રદેશી રાજાને લક્ષ્યો. રાયપસેલ્લીમાં આવેલા પ્રસંગ સુબળ તેણે શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણનાં ચરણનું શરણ સ્વીકાર્યું હતું. જેની પાસે પૂરાં વસ્ત્રો પણ હતાં નહિ, ખાવા માટે પૂરી ભોજન સામગ્રી પણ નહોતી, એવા બિલકુલ અકિંચન શ્રી કેશીકુમાર

શ્રમણનાં ચરણોમાં, કંચન કામિનીનો સ્વામી એવો પ્રદેશી રાજા પોતાનું મસ્તક નમાવે, તેની પાછળ કોઈ અગત્ય કારણ તો હશે ને? નહિતર આમ કેમ અને? અને એ જ રીતે રાજા શ્રેષ્ઠિક અનાથી સુનિ પાસે પોતાની જાતને નમ્રતાપૂર્વક સમર્પી દે, હાથ ભેંસી, મસ્તક નમાવી, વિનમ્રભાવે શિષ્યની માફક લઘુતા સ્વીકારી પ્રશ્નો પૂછે, તેની પાછળ પણ કોઈ કારણ તો હશે ને? આ બધાંની પાછળ એક સનાતન સત્ય કામ કરી રહ્યું હોય છે, તે એ કે સત્તાધીશો પાસે સત્તાનું જે ખમીર અને સંપત્તિની અમીરાત હોય છે, તેનાં કરતાં હબરગણી વધારે—હબરગણી નહીં, અનંતગણી વધારે, આવા મસ્ત ફકીરોની ફકીરીમાં હોય છે. આવી ત્યાગમૂર્તિઓની પાસે પ્રતિભા, આત્મબ્યોતિ, અને સત્યોપલબ્ધિનો દિવ્ય પ્રકાશ હોય છે. જેની સામે સત્તાધારીઓની સત્તા કે શ્રીમંતોની સંપત્તિ ઝાંખી દેખાય છે. મસ્ત ફકીરોની આ દિવ્ય સંપત્તિ પાસે તેમની ઐહિક સંપત્તિનું કોઈ જ મૂલ્ય નથી.

તેમને પોતાને જ પોતાની સંપત્તિ કીકી, નિસ્તેજ, અને નિઃપ્રલ લાગવા માંડે છે. ભૌતિક સમૃદ્ધિનો અંબાર હોવા છતાં અંદરથી તેઓ સાવ ખાલી, રિક્ત જણાતા હોય છે. ન્યારે સુનિઓ બહારથી સાવ શૂન્ય દેખાતા છતાં આંતરિક ઐશ્વર્યથી તેઓ સમૃદ્ધ અને સભર હોય છે.

આવા જ આંતરિક વૈભવથી સંપન્ન એક સતી શિરોમણિ શ્રી માનકુંવરબાઈની આજે પુણ્યતિથિ છે. તેમનાં જીવન કવનની જાણકારી આપણે માટે પ્રેરણાદાયી બની રહે. તેથી આજનાં પ્રવચનનો વિષય આપણે રાખ્યો છે—“સતી શિરોમણિ શ્રી માનકુંવરબાઈ.”

સતી શિરોમણિ બા. ધ્ર. માનકુંવરબાઈ મહાસતીજી આજથી લગભગ ૧૩૧ વર્ષ પૂર્વે, આ પાર્થિવ દેહને ત્યાગ કરી, સ્વર્ગવાસી થયાં છે. આ સતીશ્રીને યથાર્થ રીતે સમજવા માટે આપણે ૧૩૧ વર્ષ પૂર્વના ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ નાખવી પડશે. તે વખતની ધાર્મિક, સાંપ્રદાયિક, અને સામાજિક પરિસ્થિતિનો પણ સમીચીન ખ્યાલ મેળવી લેવો જરૂરી બની રહેશે.

આચાર્ય શ્રી હસ્તિમલ્લજી મહારાજશ્રીએ પટ્ટાવલી પ્રબંધ સંગ્રહનું હમણાં જ સંપાદન કર્યું છે. તેમાંથી સ્થાનકવાસી પરંપરાના ઇતિહાસની સામાન્ય માહિતી મળે છે. પ્રસ્તુત સંગ્રહમાં સ્થાનકવાસી પરંપરાથી સંબંધિત કશું પટ્ટાવલીએ છે, જેમાં સુખ્યત્વે પૂ. જીવરાજજી, પૂ. ધર્મસિંહજી, પૂ. લવજી પૂ. ધર્મકાસજી અને પૂ. હરજીની મૂળ પરંપરાનો ઇતિહાસ જણાઈ આવે છે.

દેવદિગ્ધ ગણિ ક્ષમા શ્રમણ સુધી વિશુદ્ધ પરંપરા રહી. તે દરમિયાન સાત નિહનવો થયા. ભયંકર દુષ્કાળોને કારણે શ્રમણવર્ગ શિથિલાચારનો શિકાર બન્યો. યથાયોગ્ય આકાર ન મળી શકવાને કારણે શિથિલાચારે સારી રીતે પ્રવેશ કર્યો. સાધારણ લેહોના કારણે ગરજો જુદા જુદા થયા, અને નવા ગરજો જન્મવા લાગ્યા. ત્યારબાદ લોકાશાહના ત્રિધાંતલેખન,

તેમનો ધર્મપ્રચાર, પીસ્તાલીસ માણસો સાથે લાણુજી, નૂનજી, સરવાળ આદિની દીક્ષાનું વર્ણન વગેરે બાબતો. કવિ વિનયચંદ્રજીની પટ્ટાવલીમાં વ્યવસ્થિત રીતે મળી આવે છે. આ પટ્ટાવલી મુજબ ઋષિ લાણુજીથી ઋષિ જીવાજી સુધી આઠ પાટ સુધીના સાધુઓ મર્યાદામાં રહ્યા. પશુ ફરી શિથિલતાનો પ્રવેશ થયો. શિક્ષાવૃત્તિ છોડી, સાધુઓ આમંત્રિત અને આધાકર્મી આહાર લેવા લાગ્યા. સં. ૧૭૦૬માં શ્રી લવજી ઋષિએ દીક્ષા લીધી અને સં. ૧૭૧૪માં તેમણે ક્રિયોદ્ધાર કર્યો. દૂંદામાં રહેવાને કારણે, તેઓ દૂંદિયા કહેવાવા લાગ્યા.

પૂ. ધર્મદાસજી મહારાજ ૧૫ વર્ષ સંસારમાં રહ્યા. ૫ વર્ષ મતધારીના રૂપમાં તેમણે વ્યતીત કર્યાં. ૧૫ દિવસની સામાન્ય પ્રવ્રજ્યાનું પાલન કર્યું. અને ૫૨ વર્ષ સુધી આચાર્યપદે બિરાજ્યા. આમ ૭૨ વર્ષનું આયુષ્ય લોગવી, સં. ૧૭૬૩માં ધારાનગરીમાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો.

શ્રી ધર્મદાસજી પોતાના એકવીસ સાથીઓ સાથે શ્રી લવજી મહારાજ પાસે આવ્યા અને ધર્મચર્યા કરી. તેમની સાથેની ચર્યામાં સાત બોલનો ફરક પડ્યો. એટલે શ્રી ધર્મદાસજી, શ્રી ધર્મસિંહજી મુનિ પાસે ગયા. પરંતુ તેમની પાસે એકવીસ બોલનો અંતર પડ્યો. એટલે ત્યાં પશુ દીક્ષિત ન થયા. શ્રી જીવરાજજી મહારાજ પાસે તેમને યોગ્ય સમ્માધાન મળ્યું. પરિણામે પોતાના ધનનાજી આદિ એકવીસ સાથીઓ સાથે, અમદાવાદની બાદશાહી વાડીમાં, સં. ૧૭૨૧ કાર્તિક સુદ ૫ ને રોજ સ્વયં દીક્ષિત થયા.

ધર્મદાસજીની સ્વયં દીક્ષાની પ્રસિદ્ધિ એ કારણે થઈ કે તેમની દીક્ષાના પંદર દિવસ પછી શ્રી જીવરાજજી સ્વામીનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. એટલે માણસો ધર્મદાસજી સ્વયં દીક્ષિત થયા એમ કહેવા લાગ્યા.

પૂ. ધર્મદાસજીના નવાણું શિષ્યો થયા. તેમાં સંપ્રદાય સ્થાપન કરનારા, એકવીસ પ્રમુખ શિષ્યોનાં નામો વધારે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં.

પૂ. ધર્મદાસજી મહારાજ સાહેબના શિષ્ય મૂળચંદજી, અને તેમના શિષ્ય પંચાણુજીએ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતને પોતાનું વિહારક્ષેત્ર બનાવ્યું. સૌરાષ્ટ્રમાં આજે સ્થાનકવાસી સમાજના જેટલા સંપ્રદાયો અને શાખાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનાં મૂળ પૂ. ધર્મદાસજી મહારાજ સાહેબ છે. તદ્દત્તસાર મૂળચંદજીના શિષ્ય પંચાણુજી અને તેમના શિષ્ય રતનશી ગોંડલ ગયા. અને તેની આસપાસનાં ક્ષેત્રોમાં તેઓ વિચરવા લાગ્યા. શ્રી રતનશી મહારાજના એક પ્રભાવશાળી શિષ્ય શ્રી ડુંગરશી સ્વામી થયા. આ ડુંગરશી સ્વામી જ ગોંડલ ગચ્છના આદ્ય પ્રવર્તક, આદ્ય સ્થાપક પુરુષ હતા. પૂ. શ્રી મૂળચંદજીના શિષ્ય જુલાબચંદજી, તેમના શિષ્ય શ્રી બાલાજી, અને તેમના શિષ્ય શ્રી હીરાજી, લીંબડી આવ્યા અને તેમની પશ્ચાદ્વર્તી પરંપરા લીંબડી સંપ્રદાયના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી. લીંબડીથી શ્રી કાનજી સ્વામી બરવાળા ગયા. શ્રી વશરામજી સ્વામી ધ્રાંગજી ગયા. શ્રી જસજી

સ્વામી બોટાદ ગયા: અને શ્રી નાગજી સ્વામી સાચલા ગયા. તે તે સ્થાનોનાં નામ ઉપરથી બરવાળા, ધ્રાંગધ્રા, બોટાદ અને સાચલા આદિ ગરુદો પ્રચલિત થયા. શ્રી કૃષ્ણજી સ્વામી કચ્છમાં ગયા. ત્યાં આઠ કોટિ સ પ્રદાય સ્થાપિત થયેા, જે આજે મોટા પક્ષ અને નાના પક્ષ રૂપે અવસ્થિત છે.

ગોંડલ ગરુદના આઠ પ્રવર્તક અને અત્રિમ પ્રતિભાશાળી પુરુષ પૂ. શ્રી હુંગરશી મહારાજના સતી શિરોમણિ શ્રી માનકુંવરબાઈ સંસાર પક્ષે ભાણેજ થતાં હતાં. પોતાના મામા સાથે જ તેઓ દીક્ષિત થયાં હતાં. માત્ર મામા અને ભાણેજે જ એક સાથે દીક્ષા લીધી એમ નહોતું. તેમનાં કુટુંબના પાંચ પાંચ સભ્યોએ એક સાથે આ અસાર સંસારને ત્યાગ કરી, ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં ઝંપલાવ્યું હતું. આનો તો એક રસપ્રદ ઇતિહાસ છે. આજે પૂ. માનકુંવરબાઈ સ્વામીની પુણ્યતિથિનો દિવસ છે એટલે એ ભવ્યાત્માઓના ત્યાગ અને વૈરાગ્યને યાદ કરી, આંખણે પણુ આપણાં જીવનમાં અજબ ક્રાંતિ અને શાન્તિ લાવવાનાં છે. આજનો દિવસ એવી પ્રેરણાનો દિવસ છે. એટલે ચાલો, તેમાં જોડા ભિતરીએ—

સૌરાષ્ટ્રમાં મેંદરડા, જે પ્રાચીન કાળમાં મંગળપુરીનાં નામે વિખ્યાત હતું, તે ગિરનાં મધ્ય ભાગમાં પ્રકૃતિનાં અનેરાં સૌંદર્ય વચ્ચે, નદીનાં કાંઠે વસેલું એક સુદર ગામ છે. ત્યાં બદાણી કુટુંબના શેઠશ્રી કમળાશીભાઈ અને તેમનાં ધર્મપત્ની અ. સૌ. હીરબાઈ સપરિવાર રહેતાં હતાં. આ કુટુંબ સ્વભાવથી પાપભીરુ અને ધર્મપરાયણ હતું. ગૃહસ્થોચિત વ્યવહારની સાથે ધર્મના તત્ત્વો પણુ તેમનાં જીવનમાં વણાયેલાં હતાં. એટલે પોતાની રીતે તેઓ સુખી અને સમૃદ્ધ હતાં. તેમણે વ્યાવહારિક, વ્યાપારિક, કારણેને લઈને કેમશ માંગરોળ અને પછી દિવમાં વસવાટ કર્યો હતો. દિવમાં ફીરંગીઓનું શાસન હતું. દિવમાં સામાન્યતઃ સોરઠિયા સ્થાનકવાસી જૈનોની વસ્તી વધારે પ્રમાણમાં હતી. શ્રી દશાશ્રીમાળી કુટુંબો પણુ વ્યાવહારિક હેતુથી ત્યાં આવીને વસ્યાં હતાં. દિવનાં પ્રાકૃતિક સૌંદર્યની શોભા અનુપમ હતી. દિવ દ્રીપ દિવ્ય હતું. આવતાં-જતાં માણસોનાં આકર્ષણનું કેન્દ્ર હતું.

સૌરાષ્ટ્ર તરફ પધારેલા પૂ. ધર્મદાસજી મહારાજના શિષ્ય શ્રી મૂળચંદજી, તેમના શિષ્ય શ્રી પંચાણજી, અને તેમના શિષ્ય શ્રી રત્નસિંહજી મહારાજે તો સૌરાષ્ટ્રને જ હવે પોતાની કર્મ ભૂમિ અને ધર્મભૂમિ બનાવી હતી. એટલે શ્રી રત્નસિંહજી મહારાજ ન્યારે દિવની આબુખાબુ ઘોઘા પધાર્યા અને દિવના સંઘને તેની ખબર પડી, ત્યારે શ્રી સંઘે તેમને ભાવપૂર્વક આતુર્માંસ માટેની વિનંતી કરી. પૂ. શ્રી રત્નસિંહજી મહારાજે પણુ સંઘની આવી ભક્તિભાવભરે વિનંતીથી પ્રભાવિત થઈ, તેમની દિવ આતુર્માંસ માટેની વિનંતીને માન્ય કરી.

પૂ. શ્રી રત્નસિંહજી મહારાજ પ્રતાપી પુરુષ હતા. તેમનું બાહ્ય વ્યક્તિત્વ જેટલું પ્રતિભા સંપન્ન અને અસાધારણ હતું તેથી યે વધુ તેજસ્વી તેમનું આંતર વ્યક્તિત્વ હતું. એટલે તેમનાં

પદ્માર્પણ પછી, ચાતુર્માસ દરમિયાન એમની દિવ્ય વાણીનો જનતાને ઘણો લાભ મળ્યો. ગંગાની પવિત્ર ધારા જેવી તેમની અમૃતમય વાણીથી શ્રોતાઓ પરમાત્માહ અને પરમ આહુલાદ પામ્યા. તેઓ સંસારના ત્યાગી અને એકાંત નિષ્પરિચ્છી મહાપુરુષ હતા. તેઓ નિઃસ્વાર્થી, નિઃસ્પૃહી અને નિઃસ્તુષ્ણ હતા. એટલે તેમની વાણીમાં મંત્ર-તંત્રના ચમત્કારોની આકર્ષણશક્તિ વાતો ન હતી. તેમની વાણીમાંથી તો એકાંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ આત્મશુદ્ધિની જ કથા નીકળતી હતી. સંસારની વિચિત્રતા અને ઔપધિક સંયોગોના નિમિત્તોત્તું સારંગભિંત અને વૈરાગ્યપ્રેરક ભવ્ય વિશ્લેષણ કરતા તેઓ વીતરાગ વાણીના આધારે ગઈ રહ્યા હતા.

શ્રી કમળશીલાઈ જેઓ મેંદરડાથી દિવ આવીને વસ્યા હતા, તેઓ પણ પરિવાર સહિત ગુરુદેવની અર્પૂર્વાણીનો લાભ લઈ રહ્યા હતા. તેમના બેબેઠ-પુત્ર શ્રી કુંગરશીલાઈ ઉપર તો પૂ. શ્રી રત્નસિંહજી મહારાજની વાણીએ ગજબતું આકર્ષણ ઊભું કર્યું. તેમને સંસાર ખારો એર જેવો લાગવા માંડ્યો. વિષય અને વાસનાઓમાં તેમને આત્મ શુદ્ધિના વિનાશના દર્શન થયા. એક બાજુ ગુરુદેવના ધર્મોપદેશથી શ્રી કુંગરશીલાઈના હૃદયમાં આત્મસ્વરૂપ વિષે સ્પષ્ટ વિશદ તાત્ત્વિક પારમાર્થિક ભાવો તરવરવા લાગ્યા, તો બીજી બાજુ સંસારની વિચિત્રતાનાં અવનવા દૃશ્યો તેમની સામે ઊભાં થયાં. તે નરક, નિગોદનાં દુઃખોથી ભયભીત બની ગયા. તિર્યંચોની લાચારી તેમની આંખો સામે તરવરવા લાગી. મનુષ્યના સુખદુઃખના પ્રવાહો તેમની આંખો સામે નાચવા લાગ્યા. ફેવોની તૃષ્ણા, ઇર્ષ્યા, સ્પર્ધાના શાસ્ત્રીય દાખલાઓ તાબ થવા લાગ્યા. જન્મ, મરણ અને જરાનાં પુનઃ પુનઃ ભોગવવા પડતાં દુઃખો તેમને અસહ્ય લાગ્યાં. દુઃખના દરિયામાં ડૂબવાની હવે વાત જ રહી નહિ. આત્મ સસુદ્રમાં મરણવાની માફક અવગાહન કરી, શાંતિ અને સમાધિના દર્શન કરવાના હવે તેમને કોડ બગ્યા.

તેમના દઢતમ વૈરાગ્યની અસર તેમના માતૃશ્રી, તેમના બહેન, તેમની ભાણેજ અને તેમના ભાણેજ પર પણ થઈ. એક સાથે એક જ કુટુંબના પાંચ સભ્યો શ્રી રત્નસિંહજી સ્વામીના ચરણોમાં સમર્પિત થવા તૈયાર થયા. આ પાંચે પુણ્યશાળીઓનાં પવિત્ર નામો હતાં (૧) કુંગરશીલાઈ (૨) એમના માતૃશ્રી હીરબાઈ (૩) એમનાં બેન શ્રી વેલબાઈ (૪) એમના ભાણેજ શ્રી હીરાચંદ્રલાઈ અને (૫) એમની ભાણેજ શ્રી માનકુંવરબાઈ. વિ. સં. ૧૮૧૫ના કાર્તિક વદ ૧૦ના મંગલ દિવસે આ પાંચેય ભવ્યાત્માઓ દીક્ષિત થયા. ખરેખર—

કુલ પવિત્રં જનની કૃતાર્યા, વસુન્ધરા પુણ્યવતી ચ તેન ।

અપાર સવિત્સુલ્ભસાગરેઽસ્મિન્ હીન પરે બ્રહ્મણિ વસ્ય ચેતઃ ॥

જે પરમાત્મ ભાવમાં સંલગ્ન થયાં છે તેવા પુણ્યાત્માઓનું કુળ પવિત્ર છે. જે પૃથ્વી ઉપર તેમણે જન્મ ધારણ કરેલ છે તે પૃથ્વી આજે ધન્ય અને કૃતાર્થ બની છે. જેની કુક્ષિમાં એમણે જન્મ ધારણ કરેલ છે તે માતાપિતા પણ કૃતાર્થ થયા છે.

હીક્ષિત થનારા આ પાંચ આસન્ન મોક્ષગામી આત્માઓમાં બા. પ્ર. શ્રી માનકુંવરબાઈ સ્વામી પણ જૈન શાસનાકાશના તે વખતના એક ઉદ્ધીયમાન તેજસ્વી સિતારા હતાં. બા. પ્ર. પૂ. હુંગરશી સ્વામી જેમ ગોંડલ સંપ્રદાયના આદ્ય પ્રવર્તક હતા, તેમ બા. પ્ર. શ્રી માનકુંવરબાઈ આ ગચ્છના સાધ્વીસમાજનાં આદ્ય પ્રવર્તિની હતાં.

કુદરતે એમને અપાર રૂપ આપ્યું હતું. તેઓ શારીરિક દૃષ્ટિએ જેટલાં સુંદર અને સુંકમાર હતાં, તેટલાં જ બુદ્ધિ, પ્રતિભા, ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને યમનિયમોના પાલનમાં કઠોર અને દેહદમનમાં સંપૂર્ણ સાવધાન હતાં. “વજ્રાદપિ કઠોરાણિ મૃદુનિ કુસુમાદપિ”—આ ઉક્તિનાં તેઓ મૂર્તિમંત સ્વરૂપ હતાં. કરુણા, પ્રેમ, સદ્ભાવ, આદિ ગુણોથી તેઓ સુકૃત હતાં. પ્રતિજ્ઞા પાલનમાં તેઓ એટલાં દૃઢ હતા કે, લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓમાં આંશિક પણ બાંધછોડ કરતાં નહિ.

૫. પૂ. માનકુંવરબાઈ મહાસતીજનાં જીવનનો એક ઉલ્લેખનીય પ્રસંગ છે, જે આપણને પણ સાવધાન અને જાગૃત કરી જાય છે.

એક વખત પૂ. શ્રી માનકુંવરબાઈ સ્વામીએ વિહારમાં એક નાનકડા ગામમાં રાત્રિવાસ કરવા નિર્ણય કર્યો. તે ગામમાં જૈન શ્રાવકનું એક જ ઘર હતું. બાકી તો ગરાસિયા, ખેડૂત અને વસવાયાઓની વસતી હતી. શ્રાવકનાં ડેલીખંધ મકાનમાં તેઓ ભિતર્યાં. ગામઠાંઓના રિવાજ પ્રમાણે બપોરે ગામના લોકો બ્યાખ્યાન સાંભળવા આવ્યા. એક સાધારણ ગરાસદાર પણ આવ્યો હતો. તે આવ્યો તો હતો ધર્મોપદેશ શ્રવણ કરવા, પરંતુ પૂ. મહાસતીજનાં સૌંદર્યભર્યાં રૂપ લાવણ્યના આકર્ષણમાં ધર્મ સાંભળવાનું એક બાજુ રહી ગયું, અને તે અજ્ઞાની વિકારનો વશવર્તી બની, વિવેક ચૂકી ગયો. વિષયાંધ માણસ સારા-નરસાના ભેદજ્ઞાનને ભૂલી જાય છે. તે ગરાસદારનું પણ એમ જ થયું. તેણે શ્રાવકને પાસે બોલાવ્યો અને ધમકાવીને પૂ. મહાસતીજને રાત રોકાવા ફાળાણ કરવા કહ્યું. રાતના બાર વાગ્યે પોતે અહીં આવશે એમ પણ કહી ગયો. બીજને વાત કરી છે તો જનથી મારી નાખીશ એમ તે ધમકી પણ આપતો ગયો. શ્રાવકનાં મનને ભારે ચિંતા થઈ. તે વિચારમાં પડી ગયો. સાપ મરે નહિ અને લાકડી ટૂટે નહિ, એવો માર્ગ કાઢવાના વિચારમાં તે પડી ગયો. ગરાસદારની બુદ્ધિ બગડી હતી, એટલે સમજાવટની તો તે વિષયાંધ પર કોઈ અસર થાય તેમ નહોતું. તેથી શ્રાવક ક્રિંકર્તવ્યમૂઢ થઈ ગયો. એટલામાં અચાનક તેને યાદ આવ્યું કે, પૂ. હુંગરશી સ્વામી આસપાસના જ ક્ષેત્રમાં વિચરી રહ્યા છે. આ વાત સ્મૃતિગોચર થતાં જ જાણે તેને માર્ગ મળી ગયો. પ્રભુ પાધરા છે એમ માની, થોડા ઉપર પલાણુ નાખી સવાર થઈને, તે પૂજ્યશ્રી પાસે પહોંચી ગયો. પૂજ્યશ્રીએ બધી હકીકત સાંભળી, અને તરત જ જ્યાં મહાસતીજ બિરાજતાં હતાં ત્યાં પધાર્યા. સૂર્યાસ્તને હજી કલાક દોઢેકની વાર હતી. તેમણે મહાસતીજઓને તરત વિહાર કરવાનો આદેશ આપ્યો. નજીકના ગામમાં સૌએ રાતવાસો કર્યો. કંઈ અનુગતું બની ન જાય તે માટે

પૂજ્યશ્રી તે રાત તે જ ગામમાં બીજા મકાનમાં રહ્યા. અને બીજે દિવસે તેમણે શાંતિપૂર્વક મહાસતીજીને અથથી ઇતિ સુધી બધી વાત કરી.

આ બાબુ ગરાસિયાનું વિકાર ઝેર પશુ ઊતરી ગયું. સતી ઉપર કુદૃષ્ટિ કર્યાનું પાપ તેનાં હૃદયને ડંસવા લાગ્યું. પેલા શ્રાવકને ત્યાં આવી તે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો, અને ભવિષ્યમાં કદી પણ આનું પાપ ન થઈ જાય તે માટે સૂર્યની સાક્ષીએ એકપત્નીવ્રતની તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી.

પૂજ્યશ્રીએ પણ મહાસતીજીને વિહારમાં હંમેશાં હાથે, પગે અને મોઢે કેલસાની ભૂટ્ટી ચોપડીને જ વિહાર કરવાની આજ્ઞા આપી. મહાસતીજીએ તે આજ્ઞાનું ચાલજીવન પાલન કર્યું.

મહાસતીજી ૮૦ વર્ષની સંયમની સુદૃઢ પર્યાય પાળી ૬૪ વર્ષની ઉંમરે, સાત પ્રહરનો સંચારો કરી, સમાધિપૂર્વક બહોળા શિષ્યા પરિવારને મૂકી, સ્વર્ગે સિધાવ્યાં. આજે આ પુણ્ય શ્લોક મહાસતીજીની પુણ્યતિથિ આપણાં સૌનાં તપ, ત્યાગ અને સંયમના શુભોત્તી વૃદ્ધિમાં સાધકતમ નિમિત્તની ગરજ સારે એ જ મંગલકામના.

પાપનો ભાર અને મૃત્યુનો ભય

મનુષ્ય મૃત્યુથી ભય પામે છે. તેનાં હૃદયમાં મૃત્યુની ભારે પીડા છે. મૃત્યુથી તે ગભરાતો રહે છે. મૃત્યુનો ભૂલથી પણ પડછાયો ન પડી જાય તે માટે તે સતત કાળજી રાખતો હોય છે. પરંતુ મૃત્યુ તો જન્મ સાથે નિશ્ચિત રીતે જોડાયેલી, એક જ સિદ્ધાંતની બીજ બાબુ છે. જન્મનો તે અતિમ વિકાસ છે, જેને મૃત્યુના નામથી આપણે જોળાઈએ છીએ. ખરેખર તો જન્મ અને મૃત્યુ બંને ભિન્ન વસ્તુઓ નથી, એક જ વસ્તુનાં ભિન્ન પાસાં છે.

જેમ કોઈ માણસ સિદ્ધાંતની એક બાબુને પોતાની પાસે સુરક્ષિત રાખવા માંગે, અને બીજી બાબુને ફેંકી દેવા ઇચ્છે, તો તેની આ પ્રકારની અજ્ઞાનતા ઉપર આપણે હસીશું અને કહીશું, કેવો મૂખ! માણસ છે? આ સ્પષ્ટ દેખાતા સત્યને પણ તે જોઈ શકતો નથી. સિદ્ધાંતની એક બાબુ સિદ્ધાંતથી જુદી પાડી શકાય નહિ. છતાં આ અજ્ઞાની સિદ્ધાંતના એક પક્ષને સંઘરવા માંગે છે, અને બીજાને ફેગાવી દેવા પ્રયાસ કરે છે. આ તો તેની અણસમજણની પરાકાષ્ઠા છે. અન્યથા પરસ્પર સદા સંયુક્ત રહેવા સરળએલી સિદ્ધાંતની બે બાબુમાંથી, એક બાબુનાં સંરક્ષણની અને બીજી બાબુના વિસર્જનની, ભાવના જ તેણે ન ભાવી હોત.

જન્મ અને મરણની સમજણ વિશે પણ આપણે હમણાં જ જોઈ ગયાં તેવો અવિવેક જ દાખવીએ છીએ અને છતાં હાહા, સમજુ, વિવેકી અને સુસોમાં મૂર્ધન્ય થવા માંગીએ છીએ. જન્મનો આનંદોત્સવ ઊજવીએ, બેડવાબાં વગડાવીએ, આપાટી ગોઠવીએ, પરસ્પર વધાઈ અને અભિનંદનો

પાઠવીએ, જલસો અને આનંદ માણીએ અને એથી જિલહું, મૃત્યુમાં આ બધો ઉલ્લાસ ભૂલાઈ જાય, આનંદને ઠેકાણે શોક ફરી વળે, સંગીત અને ખેંડને બદલે મરશિયા ગવાય, ટી પાટીને બદલે શોકસલાઓ ચોળાય, આ તે કેવા વિરોધી ભાવો ? જન્મ અને મૃત્યુને સ્વભાવથી વિરોધી અને મૂલતઃ વિપરીત માની એસવાની ભૂલ ભરેલી ભૂમિકામાંથી જ આ વિરોધી ભાવો જન્મે છે. જન્મની પાછળ મૃત્યુ, અને મૃત્યુની પાછળ જન્મ સ્વભાવથી જ છુપાએલાં પડ્યાં છે. પરંતુ આપણી પ્રજા પાઠશી ન હોવાને કારણે, આ સ્પષ્ટ અને નિઃશંક સત્યને આપણે સરળતાપૂર્વક જોઈ શકતાં નથી.

એટલે જ, મનુષ્ય હંમેશાં લાંબું જીવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મૃત્યુ જેટલું દૂર હંડસેલી શકાય તેટલું હંડસેલાવે તે ઇચ્છે છે, પરંતુ મૃત્યુ હંડસેલાતું નથી. મનુષ્યની ઇચ્છામાત્રથી તે દૂર ભાગી જતું નથી. તે તો પ્રતિક્ષણ અંતર કાપતું આપણી સામે ચાલ્યું આવતું હોય છે. આપણી પાસે તેને જોઈ શકવાની આંખો હોય કે ન હોય, પરંતુ પ્રતિક્ષણ અવિચ્છિન્નપણે તે આપણી નજીક ને નજીક ચાલ્યું આવતું હોય છે. આપણી નજીક ને નજીક આવી પહોંચેલા તેના પદ્મવનિને આપણે સાંભળી શકીએ તેવા કુશળ કાન ભલે આપણી પાસે હોય કે ન હોય, પણ તે ચાલ્યું જ આવે છે. પ્રકૃતિના પરમ સત્યો અવિરત, કશા જ પક્ષપાત વગર, પોતાનાં કાર્યો નિયમિત રીતે કર્યાં જ કરે છે.

લાંબું જીવન જીવવાની પાછળ પણ કોઈ આદર્શ હોય તો સારી વાત છે. અભિમન્યુની સોળ વર્ષની કિશોર હંદગી, દુર્યોધન અને દુઃશાસનનાં લાંબા જીવન કરતાં વધારે ક્રીમતી અને મહંત્વની હતી. અભિમન્યુએ સોળ વર્ષની નાનકડી જિંદગીમાં જે યશસ્વી ઇતિહાસનું સર્જન કર્યું, ઇતિહાસમાં પોતાનાં અદ્ભુત પરાક્રમનાં જે સોનેરી પૃષ્ઠો ભરેલાં, તે દીર્ઘ જીવન જીવનાર દુર્યોધન કે દુઃશાસન કરી શક્યા નહિ. જૈન કથાઓમાં ગજસુકુમાલની કથા ભારે મીઠી છે. તેઓ સોળ વર્ષના સુકુમાર રાજપુત્ર હતા. કૃષ્ણના નાના ભાઈ હતા. નેમિનાથ પ્રભુના સાંનિધ્યમાં, તેમનામાં આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિની ભાવના જન્મી. કિશોર વયમાં જ તેઓ દીક્ષિત થઈ ગયા. દીક્ષાની પ્રથમ રાત્રીએ જ નેમિનાથ પ્રભુનો આદેશ લઈ, દ્વારિકાનાં મહાસ્મશાનમાં જઈ, તેઓ આત્મધ્યાનમાં ધ્યાનસ્થ બન્યા. આ તકનો લાભ લઈ, પૂર્વ જન્મની વૈરવૃત્તિના કારણે તેમજ તેમણે સંન્યસ્ત સ્વીકારતાં તેમની સાથે પોતાની પુત્રીનું જે વેવિશાળ થયેલું તે ફેંક થઈ જતાં, સોમીલ બ્રાહ્મણે ક્રોધે ભરાઈ, ગજસુકુમાલના માથા ઉપર ધગધગતા અંગારા મૂક્યા. છતાં પોતાના અંતરાત્મામાં જરાપણ મહિનતા અવકાશ ન પામી જાય તેની પ્રતિક્ષણ જાગૃતિ રાખી, મૃત્યુની અંતિમ ક્ષણ સુધી સમભાવ અને ક્ષમાને ધારણ કરી, ગજસુકુમાલે કારમી અગ્નિ જ્વાલાની અસહ્ય વેદના સહન કરી. નાનો વયમાં પણ ગજસુકુમાલ જે સુવાસ મૂકી ગયા, જે અમરકીર્તિ સંપાદન કરી ગયા, તે સુવાસ કે કીર્તિ સો વર્ષનું લાંબું જીવન જીવનાર સોમીલ બ્રાહ્મણને શું મળી શકવાનાં હતા ? તેણે તો પોતાને હાથે જ પોતા માટે નરક ભૂલું કર્યું, જે નરક તેને અશાંતિના

હરિયામાં ધકેલી દેનારૂં બન્યું. સોમીલ બ્રાહ્મણનું મૃત્યુ કેવી રીતે થયું તે જોન શાસ્ત્રોના અભ્યાસી બરાબર જાણે છે.

અર્ધરોગથી પીડિત વ્યક્તિથી મનુષ્ય હંમેશાં ભય પામે છે, કોઢથી સંત્રસ્ત વ્યક્તિના સ્પર્શથી તે દૂર ભાગે છે, રક્તપિત્તના રોગથી જર્જરિત થયેલાંની સેવા કરવામાં તે જોખમ બુઝે છે. એક આંતરિક ભય તેને હંમેશાં સતાવ્યા કરે છે કે, આ રોગીઓનો જૂલથી પણુ જો મારાથી સ્પર્શ થઈ જશે, તો તેમની માફક હું પણુ આ ચેપી રોગોનો ભોગ બની જઈશ. અંદરમાં સંતાએલા આ ભયના કારણે તે ભાગતો કરે છે. પણુ તે જૂલો જાય છે કે શરીર તો રોગોનું ઘર જ છે. અશાતા વેદનીય કર્મનો ઉદ્ધવ આવવાનો હોય તો સાધારણ નિમિત્તોના આશ્રય મળતાં જ રોગ ઉદ્ભવ થઈ જાય છે. રોગોને કયાંય લેવા જવા પડતા નથી. તેનાં મૂળભૂત બી તો શરીરમાં જ અવ્યક્તરૂપે છુપાયેલાં છે. બહાર પ્રગટ થવા માટે થોડા નિમિત્તની માત્ર અપેક્ષા રહે છે. એટલે રોગ કે રોગીથી ભય પામવાનું કોઈ જ કારણ નથી. માણસ રોગથી બીને રોગીથી દૂર ભાગવા પ્રયત્ન કરે છે, પણુ જૂલો જાય છે કે, આ શરીરમાં જેટલાં રૂંવાડાં છે, તેટલે રૂંવાડે રૂંવાડે, પોણા બે રોગ છે. રોગથી ભાગીને માણસ કયાં જઈ શકશે ?

આમ માણસ રોગ કે રોગીથી તો અકલ્પ્ય ભય પામે છે, પરંતુ જેનામાં કામ, ક્રોધ, મદ, લોભ, હિર્ષ્યા, વેરઝેર, કબિયો કંકાસ, વાસના અને વૈષયિક વૃત્તિઓ કાલ્પ્યાકૂલ્યાં હોય છે તેવાથી તે જરાપણુ ભય પામતો નથી. આવા માણસના સ્પર્શ, સહવાસ કે સાંનિધ્યથી આ માનસિક રોગો નિશ્ચિતપણે મારા ઉપર આધિપત્ય જમાવી બેસશે એવો કોઈ જ વિચાર, ચિંતા, કે ભય તેનાં મનને સતાવતાં નથી. જે રોગોથી કશો જ ભય પામવાનો નથી, તેનાથી તે ભયગ્રસ્ત બને છે, અને જેનાથી બરેબર ભય પામવાનો છે, તેના વિષે તે નિશ્ચિંત રહે છે. આ પણુ એક કમનસીબ આશ્ચર્ય નથી ? કહેવાતા રોગોની વધારેમાં વધારે અસર શરીર સુધી હોય છે. શરીરથી આગળ પ્રવેશવાની તેમની કોઈ તાકાત હોતી નથી. પરંતુ આપણે હંમણાં જોયા તે માનસિક રોગો તો સંક્રામક બળ ધરાવે છે. તેનાથી માણસનું માનસ રોગગ્રસ્ત, ક્ષુદ્ર, નિર્બળ અને હરિદ્ર બને છે. તેની અસર આત્મા સુધી પહોંચે છે, અને તેની પરંપરા અનેક જન્મ-મરણની અનર્થકારી પરંપરાનું નિર્માણ કરે છે. માનસિક રોગો તરફની ઉદાસીનતા એ એક કરુણ કમનસીબી છે.

આ માનસિક રોગો, અથવા કોઈ અવિચાર્યા કાર્યો, વિજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલા માણસના જીવનને પણુ ધૂળધાણી અને બરબાદ કરી નાખે છે તે વિષેનો હંમણાં જ બનેલો એક કાપલો છે.

એ તો જાણીતી હકીકત છે કે, બપોને પોતાના ઇતિહાસમાં કહી પરાજયની નાચોશી બોઈ નહોતી. દરેક બપોનીને પોતાના દેશ પ્રત્યે પ્રગાઢ ભક્તિ હોય છે. દેશને માટે બતને

હોમી દેવામા તેઓ પોતાનું ગૌરવ અનુભવે છે. અચપણથી જ દરેક જાપાની બાળકમાં દેશદાઝના સંસ્કારો રેડવામાં આવે છે. શાળાઓમાં પણ બાળકોમાં એ જ સંસ્કારનું સિંચન કરવામાં આવે છે કે, ‘જાપાનની માટીથી તમારા શરીરનું નિર્માણ થયું છે. જાપાનની સમૃદ્ધિ તે તમારી પોતાની સમૃદ્ધિ છે. જાપાનનો વિનાશ તમારો સ્વયંનો વિનાશ છે. જાપાન છે તો તમે છો. જાપાન બે રુગ્ણ અને પાંગળું જઈ જશે, તો તમે બધાં પણ રુગ્ણ અને પાંગળાં બની જશો. જાપાનની સ્વસ્થતા અને સુદૃઢતામાં તમારી સ્વસ્થતા અને સુદૃઢતા છે.’ આ સંસ્કારોના બળે, પોતાનો દેશ માટે ફના થવામાં દરેક જાપાની ગૌરવ અનુભવે છે. આજ કારણથી જાપાને વિજયની દિશામાં હંમેશાં આગેકૂચ કરી છે. પરંતુ પ્રકૃતિનો નિયમ છે કે, વિજયના પૃષ્ઠ ભાગમાં પરાજય છુપાયેલો છે. પરાજયથી અચવું હોય તો વિજયની કામના અને આકાંક્ષામાંથી જ સુકત થવું જોઈએ.

વિજયોત્તર મસ્તક ધરાવતા જાપાન ઉપર એકવાર અણુબોમ્બનું આક્રમણ થયું. હૃદયને કંપાવનારા વિનાશનાં અકલ્પ્ય દૃશ્યો ઊભાં થયાં. હિરોશિમાનો સર્વનાશ થયો. હાબો બાળકો, સ્ત્રીઓ, પુરુષો મરણને શરણ થયાં. અનેક લોકો પાંગળાં, લૂલાં, નેત્રવિહોણાં, અને શ્રવણ શક્તિ વગરનાં થયાં. અણુબોમ્બે પ્રલયનાં તાંડવને ઊભું કર્યું. મૃત્યુ બાણે સાક્ષાત્ પોતાનાં અનંત સામર્થ્યને પ્રગટ કરવા સન્મુખ થયું. મનને આંચકો આપનારાં, જોઈ ન શકાય તેવાં કરુણ દૃશ્યો સાક્ષાત્કાર થયાં. ચારેકેર હાહાકાર મચી ગયો. આજ સુધીના ઇતિહાસમાં જે દેશે કોઈનું શરણ સ્વીકાર્યો નહોતો, જે દેશ ‘શરણ’ શબ્દથી તદ્દન અજાણ અને અપરિચિત હતો, તે દેશે, આજે સામે ચાલીને અમેરિકાની શરણાગતિ સ્વીકારી. તેમ કરવામાં જ તેણે પોતાની સલામતી માની.

આવા કરુણ વિનાશને સર્જનાર અણુબોમ્બના આવિષ્કારક ડૉ. આલ્સર્ નિકોલસ હતા. તેમનો ઇતિહાસ પણ જાણવા જવો છે. ડૉ. આલ્સર્ નિકોલસ એક ઉચ્ચ કોર્ટના વૈજ્ઞાનિક હતા. મેરી તેમની પત્ની હતી. સિંહની તેમનો અંગત મિત્ર હતો જે નિકોલસ સાથે આત્મીય સંબંધ ધરાવતો હતો. સિંહની શાંતિવાદી હતો અને અહિંસાનો પ્રેમી હતો. કરુણા અને સહાનુભૂતિથી ભરેલું તેણે હૈયું હતું. નિકોલસ સાથેની તેની મૈત્રી અને સતત સહવાસના કારણે, નિકોલસની પત્ની મેરીમા પણ અહિંસામાં ભારે વિશ્વાસ જન્મેલો હતો. તે પણ સિંહનીને અનુસરનારી શાંતિવાદી બની હતી. પોતાના પતિ નિકોલસને અણુબોમ્બની શોધમાં ઊંડા ન ઊતરવા તેણે ધણું સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, છતાં સાથે સાથે તે માણસની આંતરિક નબળાઈઓને પણ જાણતી હતી. તે બરાબર સમજતી હતી કે, અણુબોમ્બના ઉપયોગને સર્જનાત્મક બનાવવાનો પ્રયત્ન તો ધીર, ગંભીર, પારદર્શી દૃષ્ટિવાળો રાજનૈતિક જ કરી શકે. પરંતુ સામાન્યતઃ રાજનૈતિક વ્યક્તિઓમાં અહં અને સામ્રાજ્યલિપ્સા માઝા મૂકી ગએલી હોય છે. તેથી તેનો સર્જનાત્મક ઉપયોગ થવાને બદલે વિનાશાત્મક ઉપયોગ જ થવા સંભવ રહે છે. પોતાના પતિને માટે પણ

મેરીના મનમાં આજ ભય હતો અને તેનો તે ભય સાથે પડ્યો. નિકોલસે મેરીની સમજવટને ગણકારી નહિ, અને પોતાનું સંશોધન તીવ્રતમ ગતિએ ચાલુ જ રાખ્યું. એ કારણે તે પોતાના આત્મીય મિત્ર અને મુરૂ પત્નીનો સહકાર પણ ગુમાવી બેઠો. બે કે મિત્ર અને પત્નીને ગુમાવ્યાનું તેના મનમાં અસહ્ય દુઃખ હતું, એટલે અણુઓખની શોધ અને તેનાં પરિણામો, કેઈને ન આપવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો. પરંતુ અમેરિકાના પ્રમુખે એક માણસને અણુઓખના સંબંધના કાગળો લઈ આવવા નિકોલસ પાસે મોકલ્યો. કલાકોની વાતચીત પછી તે માણસ સંશોધનની સાથે સંબંધ ધરાવતા કાગળો અને તૈયાર કરેલા અણુઓખો લઈને આવ્યો ગયો.

આ ઘટનાની નિકોલસનાં માનસ ઉપર ભારે વિપરીત અસર થઈ. તે વધારે ગંભીર થઈ ગયો. હવે સંશોધનની દિશામાં આગળ વધવાનો તેનો રસ ઊડી ગયો. તેણે પોતાના સાથી નોકરને કહ્યું: ‘ટોમ! કદાચ જગતમાં શાંતિ તો આવશે, પરંતુ તેની ઘણી આકરી કીમત ચૂકવવી પડશે. લાખો માણસો અને સેંકડો ગામો હતાં નહોતા થઈ જશે. પૃથ્વી ઉપરથી તેમનું અસ્તિત્વ જ મટી જશે. જગતમાં શાંતિ તો સ્થપાશે, પરંતુ કેટલાયે નિદોષિનું બલિદાન લેવાઈ જશે.’

નિકોલસ બીજે દિવસે ખાધાપીધા વગર ભૂખ્યે અને તરસ્યે, રેડિયો પાસે બેસી રહ્યો. રેડિયોમાં બહુ તે કોઈ અનિષ્ટનાં દર્શન કરતો હોય તેમ તે તેની સામે બેતો જ રહ્યો. તેના અંતરાત્માને જે ભય સતાવી રહ્યો હતો તે સાથે પડ્યો. એકાએક તેણે સાંભળ્યું—‘હિરોશિમા ખલાસ થયું. લાખો માણસો અણુઓખમાં હોમાઈ ગયાં.’ આ સમાચાર સાંભળતા જ, તે બેમાકળો બની ગયો. તે ગાંડાની માફક આમતેમ આંટા મારવા લાગ્યો. પોતાના જ હાથથી પોતાના વાળ ખેંચવા લાગ્યો. ઠોડાઠોડ અને ચીસાચીસ કરવા માંડ્યો. બીજે દિવસે તે શાંત થયો નોંધપોથીમાં નોંધ લખી બહાર જવા રવાના થયો ત્યારે ટોમે પૂછ્યું, ‘આપ પાછા ક્યારે આવશો?’ નિકોલસે કશો જ જવાબ ન આપ્યો. મૂઠની જેમ એકીટસે તે તેની સામે બેઈ જ રહ્યો. આખોમાંથી શ્રવણ ભાદરવો વરસાવતો તે ચાલી નીકળ્યો. તે ગયો તે ગયો. પાછો ફર્યો જ નહિ.

ટોમથી ઉપલબ્ધ સંકેતો મુજબ નોંધપોથી બેતાં તેમા તેના અંતિમ શબ્દો હતા ‘શાંતિનાં સર્જનમાં મારા સંશોધનનો ઉપયોગ થતો હશે તો જ કરીશ.’

નિકોલસ અમેરિકાથી ગુમ થયો. તેની કશી જ ખબર ન મળતાં તેના મિત્ર સિડની અને તેની પત્ની મેરી જાપાન આવ્યાં. હિરોશિમાના રાહતકેન્દ્રમાં ગયાં અને શાંતિ સંધના સભ્યોને મળ્યાં. કામ ચલાઉ તંબુઓ અને ઊભી કરવામા આવેલી ઇસ્પીતાલોમાં ફર્યા, ભાંનાં દર્શ્યો બેઈ કંપી ઊઠ્યાં. કોઈ હાથ ખોઈ બેઠા હતા તો કોઈ પગ, કોઈએ આખો ગુમાવી હતી તો કોઈ

૭૪ લેલા પાપાણુ, ખેલ્યાં દ્વાર

સાવ છુંદાઈ ગયા હતા. હબરો લાશે હતી, ન જોવાય એવાં ધૂળખનારાં દૃશ્યો હતાં. તેમનાં હૃદયો રડી ઊઠ્યાં. હિંસાનાં તાડવનૃત્યનું આ નગ્ન દૃશ્ય હતું.

રાહતકેન્દ્રના ડૉ. વિલિયમથી સેવા આપતાં બોલાઈ ગયું. ‘આવા વિનાશનાં અપ્પરમાં માનવ બતાને ધકેલનાર અણુઓખનો શોધક કોણ ?’

સિડનીએ તરત જ જવાબ વાળ્યો. ‘અણુઓખનો શોધક વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક ડૉ. ચાલ્સ નિકોલસ છે. શું આપ તેમને નથી જાણતા ?’ ડૉ. વિલિયમે કહ્યું. ‘હા, જાણું તો છું. પરંતુ ડૉ. નિકોલસ પણ કેટલાય દિવસથી ગુમ થયો છે. તેના કશા જ સમાચાર નથી.

સિડની અને ડૉ. વિલિયમ વચ્ચે પરસ્પર આ રીતે વાતચીત ચાલતી હતી, ત્યાં રાહત કેન્દ્રમાં સેવા આપતા એક સ્વયંસેવકે ભેરથી ખૂમ પાડી “સાહેબ ! આમ પધારો, પેલા હિન્દીને કંઈક વધારે ફટકયું છે, તે આપને યાદ કરે છે.”

આ ગંડા દેખાતા માણસની સ્થિતિ દયાજનક હતી. શરીર લોહીથી ખરડાયેલું હતું. ચારેબાજુએથી લોહીની ધારાઓ વહી રહી હતી. ભેગા થયેલા માણસોને ભેઈ તે શાંત થયો. પરંતુ તેની આંતરિક પીડાને સૂચવતો એક ઉખ્ખ નિસાસો તેણે નાખ્યો અને ધીમા અવાજે તે બબડી ઊઠ્યો : ‘Alas ! he shall go to hell’

આ સાંભળી સિડની આશ્ચર્ય પામ્યો ને વિલિયમને પૂછવા લાગ્યો ‘આ શું બબડે છે ?’

વિલિયમે કહ્યું. ‘તે હંમેશાં આમ જ બોલ્યા કરે છે, અને ઠેકઠેકાણે આમ જ લખ્યા કરે છે.’

આ સાંભળતાં જ સિડનીને ભૂતકાળ યાદ આવ્યો. તે આ પાગલ દેખાતા માણસને ઓળખી ગયો. તેની આંખોમાં આંસુઓ ભરાઈ આવ્યાં. ગદગદિત સ્વરે તે પાગલનો હાથ પકડી બોલી ઊઠ્યો. ‘ઓ મારા પ્રિય નિકોલસ ! તારી આવી દયાજનક અને કરુણ દશા ?’

ઊભેલાં બધાં વસ્તુસ્થિતિને પામી ગયાં. હિરેશિમામાં પાગલની માફક આમતેમ રખડતો અને હિન્દી તરીકે ઓળખાતો આ માણસ બીજો કોઈ નહિ, પણ અણુઓખની શોધમાં જીવનને હોરી દેનાર ડૉ. ચાલ્સ નિકોલસ હતો.

નિકોલસને સિડનીના તંબુમાં લઈ જવામાં આવ્યો. શાંતિવાદી સઘના બધા સભ્યો એકત્રિત થઈ ગયા. બધા નિકોલસની આબુખાબુ ગોઠવાઈ ગયા. સિડની અને મેરી તેના મસ્તક પાસે બેઠાં. નિકોલસ વારંવાર આંખો ખોલતો અને બંધ કરતો હતો. તેની આંખોમાંથી આંસુઓ સરી રહ્યાં હતાં. મેરીની આંખોમાં પણ આંસુઓ ઊભરાઈ આવ્યાં. તે નિકોલસ તરફ ભેઈને બોલી. ‘ચાલ્સ ! મને ન ઓળખી ? હું તારી મેરી !’

છેલ્લા શ્વાસ ખેંચતા નિકોલસે લથડતી જીભે જવાબ આપ્યો : ‘તું સાચી હતી, મેરી ! તારી સાચી સલાહની અવગણનાનું આ કડવું ફળ હું ભોગવી રહ્યો છું. I shall go to hell. હું અવશ્ય નરકે જઈશ, મેરી ! હું અવશ્ય નરકે જઈશ. હા ખો નિર્દોષોની નિષ્કારણ હત્યાના પાપનું મૂળ હું છું. મારી શોધનો આ કરુણ અંતમ છે.’

નિકોલસનું માથું લથડી પડ્યું. તેની આંખો હંમેશને માટે મીંચાઈ ગઈ. મેરી માટે આ દૃશ્ય અસહ્ય હતું. મેરીએ પોતાનું માથું એની છાતી ઉપર મૂક્યું. નિકોલસનું પ્રાણ પંખેડું બિડી ગયું.

હિંસા અને પાપના પ્રત્યાઘાતો કેવા થાય તે હકીકત નિકોલસના કાખલાથી સરળતા પૂર્વક સમજાઈ જાય છે. સારાંશ એ છે કે, એક કમનસીબ દિવસે હિરાશિમા અણુબોમનો ભોગ બન્યું. આખું શહેર ખડિયેર જેવું થઈ ગયું. ઠેરઠેર ધગધગતી આગ અને રાખના ઢગલા ભેવા મળ્યા. પૃથ્વી ઉપર ન કંઠપાચેલો મહા વિનાશ જિતરી આવ્યો. ૪૦ વર્ષની નિકોલસની એકધારી મહેનતનું એક ક્ષણમાં આવું વિનાશક પરિણામ આવ્યું. નિકોલસનાં જીવનમાં અણુધાર્યો પહોંચો આવ્યો. તે પાપના ભારથી દબાઈ ગયો. તેનું માનસ વિકૃત થઈ ગયું. તેનું અંતિમ પરિણામ દુઃખદ અને કરુણ આવ્યું.

ભૂલથી પણ પાપ ન થાય તેવી કાળજી બે જીવનમાં સતત જળવાઈ રહેશે તો ધર્મ તરફ વૃત્તિ વળશે અને તેનાં સુખદ અને મીઠાં ફળો અનુભવવા મળશે, જે આપણાં જીવનમાં પણ મીઠાશ જીભી કરશે.

મૃત્યુનંજય ભગવાન મહાવીર

સર્પ અને નાગોએ અથવા મૃગ કે સિંહની જેમ રાક્ષસો અને દેવો વચ્ચે પણ સ્વાભાવિક શત્રુતા રહેતી. એકબીજાનાં વચસ્વ, પ્રતિભા, સામ્રાજ્ય વિસ્તાર, કે શક્તિની પ્રબળતાને એકબીજાં સહન કરી શકતા નહિ. તેથી કુળથી કે બળથી, પરસ્પર એકબીજાંને દબાવવા, અને પોતાની સર્વોપરિતા સ્થાપવા, પરસ્પર પ્રયત્નો કર્યા કરતા. યુદ્ધનો અનિવાર્ય ભય લટકતી તલવારની મારફક હંમેશાં તેમના માથા ઉપર ઝંજૂમતો રહેતો. દાવપેચમાં કેાઈ કેાઈથી જિતે એવા ન હતા. પરંતુ પુરાણોના ઉલ્લેખ મુજબ રાક્ષસોના શુરુ પાસે એક અયોધ અને વિશિષ્ટ વિદ્યા હતી, જેનાં બળે રાક્ષસો પ્રાય દેવતાથી બે ડગલાં આગળ રહેતા.

દાનવોના શુરુ શુક્રાચાર્ય હતા. તેમની પાસે સંજીવની નામની વિદ્યા હતી. આ વિદ્યાના પ્રતાપે દાનવોનું સરળતાપૂર્વક રક્ષણ થઈ જતું, અને દેવતાઓ માર્યા જતા. દેવતાઓની આ

રીતે ઘટતી સંજ્ઞાથી ચિતિત થએલા દેવોએ, પોતાના શુરુ બૃહસ્પતિના પુત્ર કચને દાનવોના શુરુ શ્રી શુકાચાર્ય પાસેથી સંજ્ઞવની વિદ્યા હસ્તગત કરવા મોકલ્યો. દેવતાઓની સલાહ અને આજ્ઞા મુજબ કચ શુકાચાર્યને ત્યા ગયો. શુકાચાર્ય પાસેથી આ વિદ્યા સહેલાઈથી મેળવી શકાય એમ નહોતું, કેમકે તેમાં શુકાચાર્યને પોતાના અનુયાયીઓનાં અસ્તિત્વનો સવાલ હતો. એટલે શુકાચાર્ય સાવધાન હતા. કચ પણ ગાળ્યો બધ એવો નહોતો. તે પણ બૃહસ્પતિનો પુત્ર હતો. તેણે પોતાની પ્રતિભાથી એક અમોઘ ઉપાય શોધી કાઢ્યો. શુકાચાર્યની દીકરી દેવયાનીને કોઈ પણ ઉપાયે સાધી લેવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો. તેના આ નિશ્ચય અનુસાર, પોતાની નૃત્ય અને સંગીત કલાવડે તેણે દેવયાનીનાં હૃદયમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા હબરો વર્ષો સુધી પ્રયત્ન કર્યો. પરિણામે તે પોતાના સંકલ્પમાં વિજયી બન્યો. દેવતાઓના હાથમા સંજ્ઞવની વિદ્યા આવી ગઈ. મૃત્યુના ભયમાંથી, શુરુપુત્ર કચના પ્રયત્ને, તેઓ મુક્ત થઈ ગયા.

આ તો એક માત્ર રૂપક છે. સંજ્ઞવની શબ્દ ‘સમ’ ઉપસર્ગપૂર્વક ‘જવ’ ધાતુથી નિષ્પન્ન થયેલ છે. સંજ્ઞવની વિદ્યા એટલે સાચી રીતે, સાચી દિશામાં, સમ્યક્ પ્રકારે જીવન ધારણ કરી અને રહેવાની તથા જીવવાની કલા જીવનને સમગ્રતામાં જીવનાર માણસ માટે તે સહજ અને સુગમ છે. સંજ્ઞવન કલા બે પ્રાપ્ત થઈ બધ તો મૃત્યુનો ભય આપોઆપ ટળી જાય છે. સંજ્ઞવની વિદ્યાને હસ્તગત કરનારની દૃષ્ટિમાં જીવન ખંડખંડ હોતું નથી. તેની દૃષ્ટિમાં જીવન સમગ્ર અને અખંડ હોય છે. તેની દૃષ્ટિમાં મૃત્યુ ફાટી ગયેલાં વસ્ત્રોને ફેરવવાની એક માત્ર પ્રક્રિયા જ છે. જીવનને સાચા માર્ગે લઈ જનાર મૃત્યુના ભયથી કદી પીડિત થતો નથી. પાપના ભારથી દબાએલા, મિથ્યા માર્ગમાં ગતિ કરનાર તેમજ પાપમાં ડૂબેલા માણસને જ મૃત્યુનો ભય સતાવે છે. જીવનને સમગ્રતામાં સ્વીકારનાર મનુષ્ય તો મૃત્યુને પણ હસતે મોઢે સ્વીકારી લે છે.

આવશ્યકતાઓ ઘટાડવામાં સંજ્ઞવન કલાનાં મૂળ છે. જેટલા પ્રમાણમાં આવશ્યકતાઓ ઓછી તેટલા પ્રમાણમાં પ્રપંચની અલ્પતા, અને જેટલી પ્રપંચની અલ્પતા તેટલી સંતોષ અને આનંદની અનુભૂતિની બહુલતા. પરંતુ આજે આપણે બેઠકે બેઠકે, માણસ આવશ્યકતા વધારવાના મહારોગથી ગ્રસ્ત છે. પરિણામે ડેકડેકાણે વિવાહ, અસંતોષ અને સંતાપનાં જ દર્શન થાય છે. આવાં હુઃખમાંથી ઊગરવા માટે ભગવાન મહાવીરે એક સુંદર સંસ્કૃતિને સંજ્ઞવન આપ્યું છે અને તે છે આપણી શ્રમણ સંસ્કૃતિ. શ્રમણ સંસ્કૃતિએ આપણા દેશમાં અનેરી પ્રતિષ્ઠા ઊભી કરી છે. સ્વાશ્રય તેનો મૂળભૂત પાયો છે. શ્રમણ સંસ્કૃતિનો મૂળભૂત પાયો અને આદર્શ છે-શકિત જેટલું આપીને, જરૂરિયાત પૂરતું ઓછામાં ઓછું લેવું. આ આદર્શને કારણે જ હબરો વિકૃતિઓ આવી છતાં શ્રમણ સંસ્કૃતિની આધારભૂત પ્રતિષ્ઠાને ક્યાંય આંચ આવી નથી.

આ શ્રમણ સંસ્કૃતિ આમ તો આદિ તીર્થંકર પ્રભુ ઋષભદેવની 'પરંપરાતું' પરિણામ છે. પરંતુ આજે તેતું જે પરિષ્કૃત અને વિકસિત રૂપ દેખાય છે, તેનો યશ ભગવાન મહાવીર સ્વામીને કૃષ્ણે બધ છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૩મા અધ્યયનમાં ભગવાન મહાવીર વિષેનો સામાન્ય ઉલ્લેખ છે.

અહ તેજેવ કાલેખં ધમ્મતિત્થપરે જિણે ।

મગ્ધ વદ્ધમાણો ત્તિ સર્વ્વ લોગમ્મિવિસ્સુએ ॥

તે કાલે, તે સમયે જ ધર્મતીર્થપ્રવર્તક જિન ભગવાન વર્ધમાન (મહાવીર) હતા. જે સમગ્ર લોકમાં પ્રસિદ્ધ હતા.

આ ગાથામાં ભગવાન મહાવીર વિષેનો માત્ર સામાન્ય ઉલ્લેખ જ છે. ભગવાન મહાવીરનાં જીવનની સવિશેષ જીવન સામગ્રી શ્રી કલ્પસૂત્રમાં યથાવત્ ઉપલબ્ધ છે. તેમની સાધના અને તપશ્ચર્યાતું ચથાર્થ અને અસરકારક ચિત્ર શ્રી આચારાંગ સૂત્રના નવમા ઉપધાન નામના અધ્યયન-માંથી મળી શકે છે. તમે કહેશો, 'મહારાજ' અમોને આટલી બધી ગંભીરતામાં શા માટે બિતારે છે ? આપ જ શાસ્ત્રોના મર્મને પ્રવચનના સ્વરૂપમાં સંક્ષેપમાં કહી બતાવો, પ્રવચન દ્વારા પણ અમારું કામ તો થઈ જ જવાતું છે, પછી વધારે માથાકૂટમાં પડવાતું અમારે શું કામ છે ?

તમારી વાત સાચી છે. શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કે સ્વાધ્યાય તમને માથાકૂટ જેવો લાગે છે. અને વસ્તુઓને મેળવવા માટેની તમારી અવિશ્રાંત દોડધામ તમને કીમતી ચીજ લાગે છે. મૃત્યુ પછી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કે સ્વાધ્યાય કદાચ સાથે ન આવે, પરંતુ જે વસ્તુઓને આટલી આત્મીયતા અને મમતાથી તમે સંઘરો છો, થાક કે ભૂખતરસ ગણ્યા વગર ઉપલબ્ધ કરવા મથો છો, તે વસ્તુઓ, મૃત્યુની પેલે પાર, તમારી સાથે અવશ્ય આવવાની ખરી કેમ ?

તમે તમારા વંશવેલાનો આંખો તૈયાર કરાવો છો. કાચમાં સુંદર ફેમમાં મઢાવી, પ્રસાધન રૂમમાં દિવાલ પર ટીંગાડો છો, તમારાં નાનાં બાળકોને સાત પેઢીનાં નામે ગોખાવો છો, પરંતુ ભગવાન મહાવીર કોણ હતા ? ક્યાં થયા ? ક્યારે થયા ? તેમનું ગોત્ર શું હતું ? તેમનાં માતા-પિતા, ભાઈ, પત્ની વગેરેનાં નામે શું હતાં ? વગેરે તમે તેમને શીખવો છો ખરાં ? આ સંબંધમાં અમે પણ તમને કંઈક પ્રશ્ન પૂછીશું તો તમે તરત જ કહેશો 'મહારાજ' એ બધાં માટે તો આપ પ્રમાણુ છો. અમારું શું ગળું ? અમને યાદ પણ શું રહે ? શાસ્ત્રમાં અમારી ચાંચ ક્યાંથી ફૂટે ? આપ જ સમજાવો એટલે બસ.'

લાખોનો હિસાબી વહીવટ તમારી આંગળીઓને વેઢે રાખો છો, લેણદેણની રકમ સ્વપ્નમાં પણ ભૂલતા નથી, વળી ક્યાંક આંટીફૂંટી ભેલી કરવી હોય અથવા કોઈને પાડી દેવાની વાત

હોય તો તેમાં તમને કયાંય વાંધો આવતો નથી. તમારે ગળે તે વાત તરત જ ઊતરી જાય છે. પરંતુ જ્યારે શાસ્ત્રના સ્વાધ્યાયની વાત આવે છે ત્યારે તમારે ગળે તે ઊતરતી નથી. ઊલટાતું તેના બચાવના તર્કો ઊભા કરવામાં જોઈતી પ્રતિભા તમારામાં આપોઆપ આવી જાય છે, આ તે કેવું આશ્ચર્ય? પોતાના દેવ, ધર્મ કે શુરને યાદ કરવા, તેમની માહિતી મેળવવી, તેમના વિષેનું જ્ઞાન ધરાવવું, વગેરે જે તમારી સ્વાભાવિક ફેરજ છે, તેમાંથી છટકી જવાની પણ અજબની કલા તમારી પાસે છે !

આજે શ્રી કલ્પસૂત્રનાં આધારે આપણે ભગવાન મહાવીર વિષે કંઈક જાણવા પ્રયત્ન કરીએ.

આ પૃથ્વી પર તીર્થંકરનું અવતરણ એટલે ધર્મ, અધ્યાત્મ અને જ્ઞાનના દિવ્ય અને લોકોત્તર પ્રકાશનું જીવંત સ્વરૂપમાં સાક્ષાત્ અવતરણ. તેમનો જન્મ, માત્ર ક્ષત્રિયકુંડ ગ્રામ ઉપર જ પોતાનો અલૌકિક પ્રભાવ પાડે છે એમ નહિ, સમસ્ત વસ્તુ ધરા તેમના જન્મના લોકોત્તર પ્રકાશથી પ્રકાશિત અને અનિર્વચનીય દિવ્ય જ્ઞાનંદથી ભરાઈ જાય છે. તે દૃષ્ટિથી તીર્થંકરના જન્મ, દીક્ષા અને કેવળ કલ્યાણક્રમાં અભૂતપૂર્વ ઉદ્યોત થયાની વાત આગમમાં એકથી અનેકવાર અનેક ઠેકાણે આવે છે.

ત્રિશલા રાણીએ જ્યારે પુત્રને જન્મ આપ્યો, ત્યારે પ્રિયંવદા નામની દાસીએ, રાજા સિદ્ધાર્થ પાસે આવી, સર્વ પ્રથમ તેની વધામણી આપી. આ મંગળ વધામણી સાંભળી, રાજાના હૃદયમાં ઉદલાસની ઊર્મિઓ ફીલોળા લેવા લાગી. તેમણે પોતાના મુગટ સિવાયના બધાં જ આભૂષણો ઊતારીને દાસીને પુરસ્કારમાં આપી દીધાં. દાસીનાં કાર્યમાંથી તેને મુક્ત કરી અને સન્માનભર્યું સ્થાન આપ્યું.

સમળે મગધ' મહાવીરે કાસવગોત્તે જ', તત્સ જ' તથો નામ ધિજ્ઞા, એવમાર્હિજ્ઞતિ, તજ્ઞા-અમ્માપિહસંતિએ વદ્ધમાળે, સહસમ્મુદ્ધયાતે સમળે ર બચલે મયમેજ્ઞાણ' પરીસહોવસગ્ગાળ' કંતિચમે પદ્ધિમાળ' પાલ્લએ ધીરે અરતિરતિસદ્દે દવિએ વીરિચસપન્ને દેવેહિ સેનામ' કય સમળે મગધ મહાવીરે !

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કાશ્યપ ગોત્રના હતા. વર્ધમાન, શ્રમણ, મહાવીર એ નામોથી આપણે તેમને ઓળખીએ છીએ. માતાના ગર્ભમાં આવતાંની સાથે જ તેમના રાજ્યમાં હિરણ્ય, સોનું, ધન, ધાન્ય, પ્રીતિ, સત્કાર, ખૂબ જ વૃદ્ધિ પામ્યા, તેથી માતાપિતાએ તેમનું 'વર્ધમાન' એવું નામ રાખ્યું. તેમની સહજ સહિષ્ણુતા અને સદ્ભાવસભર સન્મતિને કારણે તેમનું 'શ્રમણ' એવું નામ વિશ્રુતિમાં આવ્યું. તેઓ ભયમાં અવિચળ રહેનારા, પોતાના સંકલ્પથી જરાપણ વિચલિત ન થનારા, પરીષદો અને ઉપસંગોને સમભાવપૂર્વક સહન કરનારા, શિક્ષણોની પ્રતિભાઓનું પાલન કરનારા, અષ્ટ ધૈર્ય ધરનારા, હર્ષ અને શોકમાં સમભાવ રાખનારા, સદ્ગુણોને ધારણ કરનારા અને અતુલ બળ ધરાવનારા હોવાને કારણે દેવતાઓએ તેમનું 'મહાવીર' એવું નામ રાખ્યું.

બાલ્યકાળથી મહાવીર નવનવોન્મેષશાલિની પ્રતિભા અને મેધાશકિતથી સભર હતા. અધ્યાત્મ-સાગરમાં અવગાહન કરવા અને મરજીવાની માફક શુભમૌકિતકો મેળવવા તેઓ સતત જાગૃત હતા. માતાપિતાનો વાત્સલ્યપૂર્ણ આશ્રહ અને મોટાભાઈની હાર્દિક ભાવનાને અનુસરી તેઓ ૩૦ વર્ષ સુધી સંસારમાં રહ્યા તો ખરા, પરંતુ જલકમળવત નિર્લેપ રહ્યા. બાહ્ય દૃષ્ટિએ ગૃહસ્થ લાગતાં છતાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ તેઓ આંતરિક જાગૃતિ અને આધ્યાત્મિક અનુભૂતિમાં રૂબેલા હતા. ભૌતિક પદાર્થો પ્રત્યેનું આકર્ષણ તેમનામાંથી વિરમી ગયું હતું. સંસારના ભાવો પ્રત્યે તેઓ ઉદાસીન અને અનાસક્ત બની ગયા હતા.

માતા-પિતા આ વાત જાણતાં હતાં, છતાં પોતાનો પુત્ર સંસારનો ત્યાગ ન કરી બેસે એવી તેમની આંતરિક મમતા હતી અને આ મમતાથી આકર્ષાઈને, વસંતપુરના સામંત સમરવીરની અપ્સરા સમી અદ્ભુત રૂપ સૌંદર્યથી સંપન્ન, યશોદા નામની પુત્રી સાથે તેમનો સંબંધ બાંધ્યો.

સંસારી ભાવોથી વિરક્ત છતાં માતાપિતાના સ્નેહભર્યા આશ્રહને તેઓ ટાળી ન શક્યા અને વિવાહનાં બંધનને તેમણે સ્વીકાર કર્યો. યશોદાથી તેમને એક પુત્રીનો જન્મ થયો કે જેનું નામ પ્રિયદર્શના રાખવામાં આવ્યું. પ્રિયદર્શનાનો વિવાહ ભગવાનની બહેન સુદર્શનાના પુત્ર જમ્બાલિની સાથે કરવામાં આવ્યો હતો.

સમગ્રસ્પર્ણ મગ્ધબો મહાવીરસ્ત પિર્યા કાસવે ગોત્તેણ, લક્ષ્ણ તબો નામધેવ્જા બેવમાદિજ્જતિ, તંજહા-સિદ્ધત્થે હ્વા, સેવ્જસે હ્વા, જસંસે હ્વા—ભગવાન મહાવીરના પિતા કાશ્યપ ગોત્રના હતા. તેમનાં ત્રણ નામ આ પ્રમાણે છે—સિદ્ધાર્થ, શ્રેયાંસ અને યશસ્વી.

સમગ્રસ્પર્ણ મગ્ધબો મહાવીરસ્ત માયા વાસિદ્ધા ગોત્તેણ, તીસેણ તબો નામધેવ્જા બેવમાદિજ્જતિ, તંજહા-તિસલા હ્વા વિદેહિણ્ણ હ્વા, પિય-કારિણી હ્વા—શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના માતા વાસિષ્ઠ ગોત્રનાં હતાં તેમનાં ત્રણ નામો આ પ્રમાણે છે—ત્રિશલા, વિદેહિણ્ણા અને પ્રિયકારિણી.

સમગ્રસ્પર્ણ મગ્ધબો મહાવીરસ્ત પિત્તિજ્જે સુપાસે, જેદુમાયા નદિવદ્ધને, મગિણી સુદસણા, મારિયા જસોયા કોદ્ધિન્ના ગોત્તેણ

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના કાકાનું નામ સુપાર્ધ હતું. મોટાભાઈનું નામ નદિવર્ધન હતું. બહેનનું નામ સુદર્શના હતું. પત્નીનું નામ યશોદા હતું. અને તેનું ગોત્ર કૌંડિન્ય હતું.

સમગ્રસ્પર્ણ મગ્ધબો મહાવીરસ્તર્ણ ધૂયા કાસવીગોત્તેણ તીસેણ દો નામધેવ્જા બેવમાદિજ્જતિ, તંજહા-અણેજ્જા હ્વા. પિયદસણા હ્વા—

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની પુત્રી કાશ્યપ ગોત્રની હતી. તેનાં બે નામ આ પ્રમાણે છે—અનવદ્યા અને પ્રિયદર્શના.

સમજસજ્જનં મગવચ્ચો મહાવીરસસનતુદ્ધં કાસવી ગોત્તેજ્જનં, તીસેજ્જનં દો નામધિજ્ઞા એવમાહિજ્ઞતિ તંજહા-સેસવર્ધેં હ્વા, જસસવર્ધેં હ્વા । શ્રમણુ ભગવાન મહાવીરની દૌહિત્રી કારશ્યપ ગોત્રની હતી. તેનાં બે નામ હતાં-શેષવતી અને યશસ્વતી.

ભગવાન મહાવીર જ્યારે અઠાવીસ વર્ષના થયા ત્યારે તેમના માતાપિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. ભગવાન મહાવીરે હવે સંસારમાં ન રહેવાની અને સંયમને સ્વીકારવાની ઇચ્છા દર્શાવી પરંતુ તેમના મોટાભાઈ નર્સિવર્ધનને માટે તેમનો ગૃહત્યાગ અસહ્ય થઈ પડ્યો. તેમણે સ્નેહ અને મમતાભર્યા હૃદયે કહ્યું : ‘ભાઈ ! માતાપિતાના વિયોગતું દુઃખ હજી તારું છે ત્યાં તમે પણ અભિનિષ્ક્રમણની તત્પરતા દાખવો છો. આ બંને તાબા ધા એક સાથે મારાથી કેમ સહન થઈ શકશે ?’

મોટાભાઈના આગ્રહથી તેમણે પોતાનો નિર્ણય બે વર્ષ માટે સુલતવી રાખ્યો તો ખરો, પરંતુ ત્યારથી તેમણે સચિત્ત પાણીનો ત્યાગ કર્યો, રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કર્યો, સર્વસ્નાનનો ત્યાગ કર્યો અને બ્રહ્મચર્યના પાલનમાં ઉદ્યમવંત થયા.

હમણાં કહ્યા તે સર્વ સંકલ્પ સાથે તેમણે યોગણત્રીસસું વર્ષ વીતાવ્યું, તેમનો અભિનિષ્ક્રમણનો સંકલ્પ થતાંની સાથે જ લોકાંતિક દેવો ઉપસ્થિત થયા. તેમણે ભગવાનને જ્યવિજ્ય શબ્દોથી વધાવ્યા અને નિવેદન કર્યું કે, ધર્મતીર્થતું પ્રવર્તન કરો કે જેથી બધા જીવો ધર્મના સાચા માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકે.

ભગવાને ત્રીસસું વર્ષ દીન-દુઃખીઓનાં દુઃખો દૂર કરવામાં અને દાન કરવામાં ગાળ્યું. દરરોજ એક પ્રહર દિવસ ચરતાં સુધી તેઓ એક કરોડ અને આઠ લાખ સોનમહોરોતું દાન કરતા હતા. આખા વર્ષમાં તેમણે ત્રણ અબજ અઠાસી કરોડ એસી લાખ સુવર્ણ સુદ્રાઓતું દાન કર્યું.

ત્રીસ વર્ષની ભરથુવાનીમાં રાત્ર્યવૈભવ, સ્ત્રી પરિવારનો ત્યાગ કરી, મોટાભાઈની અનુમતિ લઈ, માગશર વદ દશમના દિવસે વિજય સુહૃત્માં જાતે જ આભૂષણોને દૂર કરી, પંચસુત્રિ લેવા કરી, સિદ્ધોને નમસ્કાર કરી, એવી પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારી કે-‘હું સમભાવનો સ્વીકાર કરું છું. સાવધયોગનો ત્યાગ કરું છું. મનસા, વાચા અને કર્મણા સાવધયોગમય આચરણ હું કરીશ નહિ, કરાવીશ નહિ અને કરતા હોય તેને અનુમોદન આપીશ નહિ.

આ રીતે સર્વવિરતિ આરિત્ર અગીકાર કરતાંની સાથે જ તેમને મન પર્યવજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થઈ. તે વખતે તેમણે મનમાં એવો સંકલ્પ કર્યો કે, જ્યાં સુધી હું કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત નહિ કરું, ત્યાં સુધી આ શરીરની સાર સભાળ, સેવા સુશ્રૂષા નહિ કરું. દેવ મનુષ્ય અને તિર્થંચ કૃત ઉપસર્ગ પરીપાહોને સમભાવથી સહન કરીશ. ભગવાને એકાકી દીક્ષા સ્વીકારી હતી. તેમની સાથે ખીબા કોઈ દીક્ષિત થયા નહોતા.

સમજે ભગવં મહાવીરે સંવચ્છર સાહિય માસં જાવચીવરધારી હોત્યા તેજ પરં અચેલે પાણિ પહિંગહથે ।

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર એક વર્ષ અને એક માસ સુધી વસ્ત્રધારી રહ્યા હતા. ત્યારપછી નિર્વસ્ત્ર અને પાણિપાત્ર થયા હતા.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે, હીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યા પછી, બાર વર્ષથી કેંઇક વધારે સમય સુધી અઢોલ સાધના કરી હતી. સાધનાના આ કાળમા શરીર તરફ તેઓ બિલકુલ ઉદાસીન રહ્યા હતા. ભગવાને બાર વારસ અને તેર પખવાડિયાની સાધનાની આ લાંબી સમય મર્યાદામાં માત્ર ત્રણસો યોગણ પચાસ દિવસ આહાર ગ્રહણ કર્યો હતો. બાકીના દિવસો નિર્જળ અને નિરાહાર રહ્યા.

સાધનાના આ કાળ દરમિયાન મહાવીરે દરિદ્ર બ્રાહ્મણનો ઉદ્ધાર કર્યો—ગોવાળે બળદોને બાંધવાનાં દોરડાથી તેમને માર માર્યો—ઇન્દ્રે સહાય આપવાની વિનંતિ કરી પણ ભગવાને તેનો અસ્વીકાર કર્યો— શૂલપાણિ યક્ષનો ઉપદ્રવ થયો— ચંડકૌશિકને પ્રતિબોધ આપ્યો— ભગવાનની કૃપાથી નાવ કાંઠે પહોંચી—ગોશાલકેનો ભેટો થયો—લાટ પ્રદેશના પરીષદો સહ્યા—કટ પૂતનાનો ઉપદ્રવ—તલનો પ્રમ્ન—વૈશ્યાનન તાપસ—સંગમના ઉપસર્ગો—જીર્ણશેઠની ભાવના અને પૂર્ણતું દાન—ઘોર અશ્વિગ્રહ—કાનમાં ખીલા—આદિ વિષયોતું જો વર્ણન કરવા બેસીએ તો આતુર્માસનો સમય નાનો પડે. તેથી આ બાબતો અવસર ઉપર છોડી દઉં છું.

મધ્યમ પાવાથી પ્રસ્થાન કરી, જંભિયગ્રામની નજીક, ઋણુવાલિકા નદીને કાંઠે, શાલ વૃક્ષ નીચે, ગોહોહિકા આસનથી આતપના લેતા, સાધનાના બાર વર્ષ પૂરાં થતાં અને તેરમા વર્ષના પ્રારંભમાં, વૈશાખ સુદ ૧૦ના અતિસ પહોરે ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન થયું. દેવોએ સમવસરણની રચના કરી. પરંતુ મનુષ્યોની ઉપસ્થિતિ નહોતી, તેથી કેઇએ આસ્ત્રિ ગ્રહણ ન કર્યું. આ એક અછેરું થયું. ભગવાન બોતેર વર્ષતું આસુખ્ય પૂર્ણ કરી, એથા આરાના ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ મહીના બાકી રહેતાં, મધ્યમ પાવાનગરીમાં હસ્તિપાલ રાજાની રજાનુંક સભામાં એકલા છઠ્ઠ તપની સાથે સ્વાતિ નક્ષત્રનો યોગ થતાં જ પ્રત્યુષ કાળના સમયે (ચાર ઘડી રાત બાકી રહે ત્યારે) જન્મ, જરા અને મરણનાં બંધનો વિચ્છિન્ન કરી, સિદ્ધ, બુદ્ધ, સુક્ત થયા.

જ્યોતિર્ધર ગૌતમ

ભગવાન મહાવીરના જીવનની રૂપરેખા અતિ સંક્ષેપમાં આપણે ગઇકાલે જોઈ ગયાં. તેમના પ્રથમ શિષ્ય શ્રી ઇન્દ્રજીત ગૌતમ, તેમનાં જીવનના સન્નિકટવર્તી સાક્ષી રહ્યા છે. ભગવાન મહાવીર પ્રત્યે તેમનાં હૃદયમાં અતિમ નિષ્ઠા, લોકોત્તર સ્નેહ અને અસાધારણ લાગણી હતી.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૩મા અધ્યયનનો સ્વાધ્યાય ચાલે છે તે પશુ શ્રી કેરીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમ સ્વામી સાથે જ સંબંધિત છે.

ભગવાન મહાવીરના જીવન વિષેની પશુ તમને વિશદ માહિતી નથી, ત્યારે શ્રી ગૌતમ-સ્વામીનાં જીવન વિષેની માહિતીની તમારી પાસેથી અપેક્ષા રાખવી વધારે પડતી છે. છતાં મહાપુરુષોનાં જીવન હંમેશાં પ્રેરણાદાયી હોય છે. તેમના પરમ આદર્શો આપણામાં નવી ચેતના, નવો પ્રાણ, અને નવીન શક્તિ અર્પી બંધ છે. તેથી તેમનાં જીવન ક્વન વિષે બાણવું આપણે માટે આવશ્યક છે. સૂર્ય પ્રતિદિવસ પોતાના નિશ્ચિત ક્રમ પ્રમાણે ઉદય પામે છે અને જગતના ૫૮ ઉપર પ્રકાશ પાથરે છે. સૂર્યોદયની સાથે જ આખી ચેતના સુષ્ટિ કોઈ નવો જ ધનગનાટ, નવી જ સ્ફૂર્તિ, નવી જ અન્તઃપ્રેરણા અને ચેતનાને મેળવે છે. પક્ષીઓ અરુણોદય થતાં જ આનંદમાં મસ્ત બની ફિલફિલાટ કરવા લાગે છે. રોજે રોજ ભગતો સૂર્ય પશુ નિત્ય નવીન ભાસે છે. તેના ઉદયની સાથે નવા તેજ, નવા પ્રાણો તેમજ કોઈ અકલ્પ્ય સ્ફૂર્તિઓની નૂતન પ્રભા જન જીવનમાં ઉદીપ્ત થાય છે. તેથીજ સૂર્યનો મહિમા પોતાનાં સ્વરૂપમાં ટકી રહેવા પામ્યો છે.

એકવાર એક કવિને કોઈએ સૌંદર્યની વ્યાખ્યા પૂછી-‘સૌંદર્ય કોને કહેવાય ?’ સૌંદર્યના અંતરાત્માને સ્પર્શેલા એવા તે કવિએ તેનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહ્યું. ‘ક્ષણે ક્ષણે ચન્નવતામુપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીચતાયા: - જે હરક્ષણે પોતાના નાવીન્યને સુરક્ષિત રાખે છે, બ્યારે જુઓ ત્યારે તાબું ને તાબું ફેબાય છે, જેની નવીનતા અને કમનીયતામાં કશોજ ફેર પડતો નથી તેજ પારમાર્થિક રીતે સૌંદર્ય કહી શકાય.

ધર્મપશુ જીવનની વાસ્તવિક દિશામાં રૂપાંતરણની એક પ્રક્રિયા છે. તેનાથી જીવન સરળ, નિર્મળ, સંકલેશ શૂન્ય, તાજગી ભર્યું અને પરમાત્મપરાયણ બની બંધ છે. ધર્મથી જીવન અનેરા પ્રકાશથી ભરાઈ બંધ છે. કરોડો સૂર્યોના પ્રકાશ કરતાં પશુ આંતરજ્યોતિનો પ્રકાશ કરોડગણો વધારે હોય છે. એક વખત આવા પ્રકાશની ઉપલબ્ધિ થઈ બંધ એટલે અજ્ઞાનના અંધારામાં અથડાવાનો કશો જ ભય રહેતો નથી.

સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહમંડળ અને તારાગણ પ્રતિક્ષણ ગતિ કરતાં હોય છે. તેમની ગતિ અને સ્થિતિમાં કદી પશુ ફેરક પડતો નથી. તે આકાશમાં યથાસ્થાન યથા રીતે સ્થિત છે અને સ્વભાવતઃ ગતિશીલ છે. હિમાલય જેવા પહાડ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા જેવી વિરાટકાય નદીઓ અને વિશાળ પૃથ્વીમાં જે સંતુલન દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેની મૂળભૂત આધાર ભૂમિ ગુરુત્વાકર્ષણ છે. આ ગુરુત્વાકર્ષણનો જ પ્રતાપ છે કે જેને કારણે આ બધી વસ્તુઓ એક દોરાવા પશુ સરકતી નથી. ગુરુત્વાકર્ષણ જ બધી વસ્તુઓને સંઘર્ષણમાં જતાં અટકાવે છે.

જીવનમાં ધર્મ પશુ ગુરુત્વાકર્ષણની જ ગરજ સારે છે. વિવિધ કલ્પનાઓ, વાસનાઓ, આકર્ષણો, પ્રલોભનો અને વૈષયિક વિકારોના પ્રભાવથી અધોમુખી થતા મનના પ્રવાહોને ધર્મ જ

ઘટકાવે છે. એટલે આપણે માટે ધર્મ જ ધ્રુવ તારક છે. આપણા જીવનનો સંરક્ષક અને સંવર્ધક પણ ધર્મ જ છે. ધર્મ સિવાય આપણે માટે કોઈ બીજી તરણોપાય નથી. એટલે જ સ્મૃતિઓ બોલે છે—

ધર્મ એવં હતો હન્તિ, ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ।

તસ્માત્ ધર્મો ન હન્તવ્યો મા નો ધર્મો હતોઽવધીત્ ॥

જે માણસ ધર્મનો નાશ કરે છે, તેનો ધર્મ નાશ કરે છે. જે ધર્મની રક્ષા કરે છે, ધર્મ તેની રક્ષા કરે છે. આ રીતે ધર્મનો નાશ કરવાથી આપણો નાશ થશે એમ સમજી ધર્મનો નાશ ન કરવો.

ધર્મની આટલી વાત એટલા માટે કહેવામાં આવી છે કે, ગૌતમજી જીવન ધર્મના રંગે રંગાએજ તેમજ ભગવાન મહાવીરના ચરણોમાં સંપૂર્ણ સમર્પિત થએજ હતા. તેમને આ દિવ્ય સમૃદ્ધિ અને લઘિ ક્રમ ઉપલબ્ધ થઈ, તે કોણ હતા અને શું થઈ ગયા, આ બધાનો ઇતિહાસ ભારે રસપ્રદ અને બહુવા જેવો છે.

ભગવાન મહાવીરની સાધનાને આરંભ વર્ષ પૂરાં થઈ તેરમા વર્ષનો પ્રારંભ થયો હતો. વૈશાખ સુદ ૧૦નો શુભ દિવસ હતો. ભગવાન સઘન શાલવૃક્ષની નીચે ગોદોહિકા આસનથી કાઉસગ્ગ ધ્યાને બેઠા હતા. જંલિય ગામની નજીકમાં, ઋજુવાલિકા નદીના ઉત્તરતટ ઉપર, આત્મમંથનની ચરમ સીમાએ પહોંચી જતાં તેમને કેવળ જ્ઞાન પ્રગટ થયું.

ભગવાન મધ્યમ પાવાપુરીથી વિહાર કરી જંલિયગામ તરફ જતા હતા, ત્યારે મધ્યમ પાવાપુરીમાં સોમિલ નામના એક વૈભવસમૃદ્ધિથી સંપન્ન વ્યક્તિએ એક અજોડ યજ્ઞનું આયોજન કર્યું હતું. તે યજ્ઞની નિર્વિઘ્ને વિધિપૂર્વક પૂર્ણાહુતિ કરવા માટે, ભારતભરના નામાંકિત, ક્રિયાકાંડમાં નિષ્ણાત, પ્રકાંડ વિદ્વાનો ભોલાવવામાં આવ્યા હતા. તેમાંથી ઇન્દ્રભૂતિ પ્રમુખ વિદ્વાન હતા. તેઓ વેદ, વેદાંગ, પુરાણ, સ્મૃતિ, તેમજ શ્રુતિઓના પરમજ્ઞાતા હતા. ચૌદ વિદ્વાઓમાં તેઓ પારંગત હતા. તેમની સાથે તેમની પ્રતિભાને ઉપસાવનાર તેમના પાંચસો શિષ્યો હતા. શ્રી ઇન્દ્રભૂતિ મગધ જનપદના ગોખર ગામના નિવાસી હતા અને ગૌતમ ગોત્રીય હતા.

પોતાના નિર્મળ કેવળ જ્ઞાન અને દર્શનથી ત્રણે લોકને હસ્તામલકવત્ સાક્ષાત્ કરનારા એવા ભગવાન મહાવીર, મધ્યમ પાવાપુરીનું આ યજ્ઞનું આયોજન લોકોત્તર લાભનું કારણ છે એમ પોતાની પારદર્શી પ્રજ્ઞાથી બહુતા હતા. તેમણે જોયું કે, પ્રજ્ઞાના પરમ શિખરને સ્પર્શેલા વિદ્વાનોના જીવન પારવર્તનનો આ કીમતી સંયોગ છે. આ વિદ્વાનોને સામાન્ય સંકેત કે ઇશારાની જ માત્ર જરૂર છે. તે મળી જતાં સત્વર જ્ઞાનનો દિવ્ય પ્રકાશ તેમને લાધી જશે અને તેનાથી તેઓ જાગે, અને તેમનાં નિમિત્તથી બીજા હબરે ભવ્ય આત્માઓ, પરમસત્યના પરમ માર્ગે ચાલવા પ્રેરિત થશે.

કેવળ જ્ઞાન થતાં ચાલી આવતી પરંપરા સુજળ એક અંતર્યુક્ત સુધી ભગવાન ત્યાં રોકાયા. પરંતુ વિરતિના પરિણામ માટે કોઈ યોગ્ય વ્યક્તિ ત્યાં હતી નહિ. માત્ર દેવોની જ હાજરી હતી, એટલે તેમની દેશના નિષ્કેળ ગઈ. આ એક ભારે આશ્ચર્ય થયું.

ભગવાન મહાવીર જલિયાગ્રામથી ફરી મધ્યમ પાવાપુરીમાં પધાર્યા. દેવોએ તેમના જીન વ્યવહાર સુજળ સમવસરણુ ખનાવ્યું. આ વખતે ભગવાનને સાંભળવા વિશાળ જન સમુદાય એકત્રિત થયો. મહાવીરની આધ્યાત્મિક અને સમગ્ર જીવનનું મૂલતઃ રૂપાંતરણ કરનારી દિવ્ય વાણીના શ્રવણથી જનમન નાચી ઊઠ્યાં. ઘણાના પ્રાણોને તે વાત સ્પર્શી ગઈ. સહુ મંત્રમુગ્ધ, સંતુષ્ટ અને આનંદિત થયાં.

ભગવાનની આ લોકોત્તર દિવ્યવાણીને સાંભળવા આતુર ખનેલા દેવો જ્યારે આકાશ માર્ગેથી સમવસરણુની દિશામાં ગતિ કરી રહ્યા હતા, ત્યારે તેમને આવતા બેઠ, પડિતોએ વિચાર્યું કે ‘આ દેવો અમારા વિધિપૂર્વકના આ વિશિષ્ટ યજ્ઞથી આકર્ષાઈ અત્રે આવી રહ્યા છે. પરંતુ જ્યારે તેમને યજ્ઞ મંડપથી આગળ નીકળી જતા અને પાસે જ રચાયેલા શ્રી મહાવીરના સમવસરણુમાં ઉતરતા નિહાળ્યા ત્યારે તેઓ ભારે નિરાશ થયા. ઇન્દ્રભૂતિના અહમ્મને ભારે આંચકો લાગ્યો. ભગવાન મહાવીરનું આગમન તેમના પ્રકાંડ પાંડિત્યને ચોટ લગાડી ગયું. મહાવીરની પ્રતિભા અને પ્રજ્ઞાશક્તિ કેવી અને કેટલી છે તે બેઠ લેવાનો તેમને વિચાર ઉદ્ભવ્યો. તેમને થયું કે ‘ગમે તેમ હશે તો પણ તે મારા પાંડિત્ય સાથે ટકી શકશે નહિ. પ્રતિભા શી વસ્તુ છે તેનું જ્ઞાન મારે તેમને કરાવવું જરૂરી છે. અટકથી કટક સુધી અને ન્યાયક્રમાદીથી કારમીર સુધી મારી વિસ્તૃત અસર છે. પરાજય એટલે શું તે હું જાણતો નથી. માટે લાવ, આજે મહાવીર સાથે પણ શાસ્ત્રાર્થ કરી, મારી વિજયશ્રી ઉપર બે ચાંદ વધારે ચઢાવી લઉં.’

અને આમ અહંની અકડ સાથે, શાસ્ત્રો અને શ્રુતિઓના પારગામી એવા શ્રી ઇન્દ્રભૂતિ, પોતાના પાંચસો શિષ્યોના પરિવાર સાથે, મહાવીર પ્રભુ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા હાજર થયા. પરંતુ ત્યાં આવીને ભગવાનનાં તપસ્તેજથી પ્રદીપ્ત આલામંડળને જોતાં જ ઇન્દ્રભૂતિ હતપ્રભ થઈ ગયા. ઇન્દ્રભૂતિ કાંઈપણ બોલે તે પહેલાં જ ભગવાન મહાવીરે ‘હિ ગૌતમ !’ એમ કહી સંબોધન કર્યું. ત્યાં જ ગૌતમ સ્થંભિત થઈ ગયા. છતાં અંદર બેઠેલા અહંને હજી શાંતિ નહોતી. તેમણે માથું ઊચકયું અને વિચાર્યું. ‘હું કાંઈ જેવો તેવો વિદ્વાન નથી. મારી ખ્યાતિ વિશ્વવિશ્રુત છે. આખાલવૃદ્ધ સૌ મારા નામથી પરિચિત છે. મહાવીરે પણ મારી વિદ્વત્તા અને પ્રતિભાના વખાણુ સાંભળ્યા હોવા બેઠ્યો. તેથી જ તેમને મારા નામની ખબર લાગે છે. જ્યાં સુધી મારા માનસિક સંશયોનું તેઓ નિવારણુ ન કરે, ત્યાં સુધી તેમને સર્વજ્ઞ માનવાને હું તૈયાર નથી. ગૌતમના મનમાં જ્યારે આવા સંકેત-વિકલ્પો ઊઠી રહ્યા હતા ત્યાં જ ભગવાન મહાવીર ફરી બોલ્યા :

‘ગૌતમ! ચિરકાળથી આત્માના અસ્તિત્વના સંબંધમાં તમારા ચિંતમાં ઉહાપોહ ચાલી રહ્યો છે, ખરું?’

મનમાં હરહંમેશ જે મૂંઝવણભર્યો પ્રશ્ન ઊડી રહ્યો હતો તેનો જ ભગવાન મહાવીરે આમ ઉલ્લેખ કર્યો ત્યારે ઇન્દ્રજીત ગૌતમ આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. તેઓ બોલ્યા: ‘હા, મને તે વિષયમાં ઘણા વખતથી શંકા છે. શંકાથી ઘેરાયેલા મારા માનસને ક્યાંયથી સમાધાન મળતું નથી. કારણ કે એક શ્રુતિ છે વિજ્ઞાનઘન એવૈત્તેમ્યો મૃતેમ્યઃ સસુત્થાય તાન્યેવાનુવિનશ્યતિ, ન પ્રેત્યસન્નાડસ્તિ જે મારી શંકાને વધારે દૃઢતમ અને પરિપુષ્ટ બનાવે છે. ભૂતસસુદાય (પંચમહાભૂત-પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, અને આકાશ)ના ભેગા થવાથી વિજ્ઞાનઘન એવા ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ થાય છે. અને કાલાંતરે તેમાં તે ફરીને અંતર્નિર્વિષ્ટ થઈ જાય છે. તેથી પરલોકનો અભાવ છે.

શ્રુતિની હકિત મુજબ જ્યારે ભૂતસસુદાયથી વિજ્ઞાનમય ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારે ભૂતસસુદાયથી વ્યતિરિક્ત પુરુષ એટલે આત્માના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ કઈ રીતે થાય? વળી વેદમાં આત્માના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને પ્રમાણિત કરતાં બીજાં વાક્યો જેવાં કે—“સર્વે અયમાત્મા જ્ઞાનમયઃ.” ઇત્યાદિ પણ યત્ર તત્ર પથરાયેલા પડ્યા છે. જે આત્માના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરે છે. આવા પરસ્પર બાધક અને વિરોધી શ્રુતિ વાક્યોએ જ આત્માના અસ્તિત્વ વિષેની મારી શંકા બળવૃત કરી છે. આ બંને વાક્યોમાં કોને પ્રમાણિત માનવા અને કોને ન માનવા? શ્રુતિની સાથે બંનેનો સંબંધ સમાન હોઈ, મારી મૂંઝવણ વધારે વધી જવા પામી છે.’

ભગવાન મહાવીરે કહ્યું: ‘શ્રુતિ વાક્યોના જે અર્થો તમે સમજો છો, વિચારો છો, કલ્પો છો અને અવધારો છો તેવા જ ખરેખર તેના અર્થો નથી. તમે વિજ્ઞાનઘનને ભૂત સસુદાયથી ઉત્પન્ન ‘ચૈતન્ય પિંડ’ અર્થમાં વ્યવહૃત કરો છો. પરંતુ વિજ્ઞાનઘનનો સાચો અર્થ અનેક પ્રકારની વિવિધરંગી જ્ઞાનપર્યાયોથી છે. આત્મામાં ક્ષણે ક્ષણે નવા નવા જ્ઞાનપર્યાયનો આવિર્ભાવ થાય છે. અને તેના પહેલાંના જ્ઞાનપર્યાયનો વિનાશ થાય છે. ધારો કે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ કોઈ એક અર્થાદિ પદાર્થનું ચિંતન કરતો હોય, તે વખતે અશ્વ વિષયક જ્ઞાનોપયોગ આવિર્ભાવ પામે છે, જે અશ્વ વિષયક જ્ઞાન પર્યાયના નામથી ઓળખાય છે. જ્યારે ચિંતનની ધારા અશ્વ વિષયક જ્ઞાનના ઉપયોગનો ત્યાગ કરી, ગજનું ચિંતન કરે છે ત્યારે તે ગજ વિષયક જ્ઞાનપર્યાયના નામથી ઓળખાય છે. તે ક્ષણે અશ્વ વિષયક જ્ઞાનપર્યાય તિરોહિત થઈ ગયેલ હોય છે અને ગજ વિષયક જ્ઞાનપર્યાય આવિર્ભાવ પામે છે. વિવિધ પદાર્થ વિષયક વિવિધ જ્ઞાનના પર્યાયથી જ વિજ્ઞાન ઘન કહેવાય છે. જેની ઉત્પત્તિ ભૂતો એટલે પંચમહાભૂત નહિ, પરંતુ ભૂત એટલે જ્ઞેય-જગતિક જડ ચેતનાદિ બધા પદાર્થોના નિમિત્તને પામીને થાય છે.

બધા પ્રમેય પદાર્થો આત્મામાં સ્પષ્ટ પ્રતિભાસિત થાય છે. એટલે ઘટ પોતાના સ્વરૂપમાં ઘટરૂપે અને પટ પોતાના સ્વરૂપમાં પટરૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે. આવા પૃથક્ પૃથક્ સ્પષ્ટ

૮૬ : લેઘા પાષાણ, ખોલ્યાં દ્વાર

પ્રતિભાસને જ્ઞાનપર્યાય કહેવાય છે. જુદા જુદા પદાર્થોના નિમિત્તથી વિજ્ઞાનધન એટલે પુરુષ નહિ, પરંતુ જ્ઞાનપર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્ષણે ક્ષણે વિલીન પણ થઈ જાય છે.

‘ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તિ’ વાક્યનો જે તરે પરલોક અર્થ સમજે છે, તે અર્થ બરાબર નથી. તેનો તો માત્ર આ જ અર્થ થાય છે કે, જ્યારે આત્મામાં ઉત્તરકાલીન જ્ઞાનપર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પૂર્વકાલીન જ્ઞાનપર્યાય નષ્ટ થઈ જાય છે. કારણ કોઈપણ દ્રવ્ય કે શુભુના ઉત્તરકાલીન પર્યાયની સામે પૂર્વકાલીન પર્યાય ટકી શકતો નથી.’

ભગવાન મહાવીરના આવા સુકિત સંગત, સુદ્ધિ અને પ્રાણોને સ્પર્શે એવા સુંદર અને તાત્વિક અર્થ—સમન્વય સાંભળી ગૌતમના હૃદયની આંતર્યંશિ ખુલી ગઈ. તેનો અહું ગળી ગયો. મિથ્યાત્વનું ઝેર ભિતરી ગયું. શ્રદ્ધાથી હૈયું પુલકિત થઈ ગયું. પરમ સત્યની પરમ ઉપલબ્ધિથી તેઓ કૃતકૃત્ય અને પ્રસુરિત થઈ ગયા. પોતાના પાંચસો શિષ્યો સાથે તે ભગવાનનાં ચરણોમાં નમી પડ્યા અને ભગવાનના શિષ્ય બની ગયા.

સત્યપુરુષોના સાંનિધ્યથી આખી સૃષ્ટિ બદલાઈ જાય છે અને જીવન રૂપાંતરિત થઈ જાય છે. અધ્યાત્મજ્ઞાનનું આ આત્મિક રૂપ છે. ગૌતમ સ્વામી ભગવાન મહાવીરના પ્રથમ ગણધર થયા. અનંત લબ્ધિઓના તે ભંડાર કહેવાય છે. એમની લબ્ધિઓના કથાનકો તો આપણે ત્યાં બાણીતા છે. તમે બધા પણ લબ્ધિઓથી અંબાઈ જનારા છે ને? એટલે તમારા ચોપડામાં સર્વ પ્રથમ લખો છો “ગૌતમ સ્વામીની લબ્ધિ હોલો.” સમય ઘણો થઈ ગયો એટલે એમનાં શુદ્ધ જ્ઞાન અને ચારિત્ર શુભુના બાહ્ય રૂપ તરીકે જે લબ્ધિઓ તેમને ઉપલબ્ધ થઈ હતી તેનું વર્ણન હું કરતો નથી. પરંતુ તેમણે ભગવાનનાં ચરણોમાં આવી આંતર્યોતિ પ્રગટાવી લીધી એ જ તેમની મોટી લબ્ધિ અને ચમત્કાર હતો.

હવે આપણે શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના સ્વાધ્યાય તરફ વળીએ. તે સુબળ—

તસ્સ લોગપર્ફવસ્સ ગ્ઞસિ સીસે મહાયસે ।

મગર્વં ગાયમે નામં વિજ્ઞાચરણપારમે ॥

લોક પ્રદીપ ભગવાન વર્ધમાનના તે વિદ્યા અને ચારિત્રમાં પારગામી શ્રી ગૌતમ નામના શિષ્ય હતા.

શ્રી ગૌતમ સ્વામીના આ વિશેષણમાં ભારે વિશેષતા છે. આ વિશેષણ એવી નિશિષ્ટતા-ઓથી ભરેલું છે કે તેમાં તેમના આંતરિક અનુભૂતિના સત્યોનો પણ પડઘો પડે છે અને બાહ્ય રૂપમાં દૃષ્ટિગોચર થતા પ્રભાવોની ઝાંખી પણ થઈ જાય છે. જ્ઞાન અને ચારિત્રની પરાકાષ્ઠા એ જ આંતરિક બાહ્ય સમૃદ્ધિની ચરમ રેખા છે.

ત્યાગના માર્ગમાં આંતરિક પવિત્રતા ઇષ્ટ છે. આંતરિક નિર્મળતા વગરનો ત્યાગ માત્ર ઢંભનું જ એક સ્પષ્ટ રૂપ છે. કષાયોપશમન કે મંદ કષાયના અભાવમાં લોકેષણથી કરવામાં

આવતાં મતાનુબંધોથી આત્મલાભ એટલે આત્મિક સદ્ગુણોની સંવૃદ્ધિ અશક્ય બની જાય છે. કાયાની કૃશતા અવસ્થ થાય છે, પરંતુ કષાયની કૃશતા થતી નથી.

કષાયની ઉત્કટતાના કારણે ત્યાં અશુભ અને તીવ્ર બંધનોનો જ ભય ભરેલો રહે છે. તેથી મતાનુબંધો સાથે આત્મિક નિર્મળતાનું રક્ષણ આવશ્યક જ નથી, અનિવાર્ય પણ છે.

ત્યાગના માર્ગની આ અનિવાર્ય શરત શ્રી ગૌતમ સ્વામીએ પૂરી કરી છે. તેમણે સાધનાના ક્ષેત્રમાં પગ મૂકતાંની સાથે જ આત્મિક ગુણોના પરમ શિખરને સ્પર્શવાની મંગળયાત્રા આરંભી દીધી તે- ‘ચિજ્ઞાચરણપારને’ આ વિશેષણથી સ્પષ્ટ પ્રતિક્ષિત થાય છે. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમ સ્વામી તપ, ત્યાગ અને જ્ઞાન વૈરાગ્યમાં સમાન કક્ષાના છે. બંનેના સંગમથી શ્રાવસ્તી તીર્થ બનેલ છે. આ તીર્થમાં અવગાહન કરવાથી થતા લાભો અવસરે કહેવાશે.

ખિંદુમાં સિંધુ

ભગવાન મહાવીરની ધર્મની વ્યાખ્યા ભારે ગંભીર અર્થને સૂચન કરનારી, અંતરને સ્પર્શનારી અને કીમતી છે. તેઓ કહે છે- ‘વત્થુ સહાવો ધમ્મો’

ભગવાન મહાવીરે જ્યાં જ્યાં ધર્મ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો, ત્યાં ત્યાં ધર્મથી કેઈ ગમ્મથ, સંપ્રદાય કે મજહબના અર્થમાં ધર્મ શબ્દને તેમણે નથી વાપર્યો. ધર્મ શબ્દનો ઉપયોગ તેમણે વ્યાપક અર્થમાં કર્યો છે અને તેથી જ ધર્મના સંબંધી તેમની વ્યાખ્યા વધારે હૃદયસ્પર્શી અને પ્રાણસ્પર્શી બની છે. ધર્મથી તેમનું તાત્પર્ય છે-વસ્તુનો જે સ્વભાવ તે ધર્મ છે. અગ્નિ ઉષ્ણ છે, તે તેનો સ્વભાવ છે. જળ શીતળ છે, તે તેનો ધર્મ-સ્વભાવ છે. પાણી ખાસ તરફ વહે છે અને સંગૃહીત થાય છે, તે તેનો સ્વભાવ-ધર્મ છે. જગતમાં કેઈ વસ્તુ એકાંત નિત્ય અથવા એકાંત ક્ષણિક નથી પરંતુ ઉત્પાદવ્યય અને પ્રાપ્ત્યત્મક છે-તે તેનો ધર્મ-સ્વભાવ છે. કારણ-હત્પાદવ્યય પ્રાપ્ત્યવ્યક્ત સત્ત્વ એ જ વસ્તુનું વાસ્તવિક લક્ષણ છે.

ધર્મનો વ્યાપક અને યથાર્થ રીતે ઘટતો અર્થ જે ‘સ્વભાવ’ છે તે જો પ્રાણને સ્પર્શી જાય તો આપણી જ અજ્ઞાનતાથી આપણે જ ભ્રમી કરેલી જાળ, પ્રપંચમાંથી આપણે સરળતા પૂર્વક મુક્ત થઈ શકીએ છીએ. માણસ હંમેશાં સ્વભાવની સાથે સંઘર્ષમાં ભરેલો હોય છે. સ્વભાવને મુગમતાથી સ્વીકારવા તે ટેવાએલો નથી માટે જ પરેશાની અને વિસવાદોની પરંપરાઓ ભ્રમી થાય છે.

ચાલ રાખજો, હું ખ ત્યારે જ હું ખ લાગે છે જ્યારે હું ખનો આપણે અસ્વીકાર કરીએ છીએ. હું ખનો જે હંશ છે, જે ચાતના અને પીસા છે, તે ખરેખર હું ખમાં નથી પરંતુ તેના

અસ્વીકારમાં છે. દુઃખમાં પોતામાં કશી જ પીડા કે ચાતના નથી, પીડા કે ચાતના, તો તેને માટેના આપણા અસ્વીકારમાં છે. આમ થવું બેઠતું નહોતું અને છતાં આમ થયું, આ જે અસ્વીકારનો ભાવ છે તે જ દુઃખની મૂળભૂત આધારશિલા છે. જે થયું તે તેમજ થવાનું હતું, તેમજ થવું બેઠ્યો અને તેમજ થઈ શકે છે, એ સત્ય બે આપણાં અંતરાત્માને સ્પર્શી જાય તો દુઃખની કેઈ પીડા રહે નહિ. દુઃખનો સ્વીકાર દુઃખને ભગાડી દે છે. જેમ દુઃખને માટે તેમ સુખને માટે પણ સમજવું. એકવાર એવો ભાવ સ્થિર થઈ જાય પછી સુખ જીવંતવાઈ જાય તો પણ તેવું કશું જ દુઃખ આપણાં અંતરાત્માને સ્પર્શતું નથી. મને જે સુખ મળ્યું તે જીવંતવાઈ જવું બેઠતું નહોતું, હું તેને કાયમ રાખી શક્યો હોત, પણ ન રાખી શક્યો—આ ભાવમાં જ પીડા છે. બે આપણે પરમાર્થને તારવી લઈએ કે દુઃખ આવ્યું અને ગયું, એટલે જે આવે છે તે જાય છે, તો દુઃખમાં પણ દુઃખી થવાનું કારણ રહેતું નથી. સુખને વિષે પણ બે આપણા મનમાં એવો ખ્યાલ ન ઉદ્ભવે કે હું સુખને બચાવી શકતો હતો, તો પીડા થવાનો કશો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી.

મનુષ્યસ્વભાવની આ નબળાઈ છે કે, સ્વભાવથી ઘટિત થતી વસ્તુઓમાં પણ માણસ પોતાના કર્તવ્યનું આરોપણ કરી બેસે છે. ‘મેં આ કશું’, મારાથી જ આ થઈ શકે, મારા વિના આ થઈ શક્યું નહોત—’ વગેરે ભાવો મનુષ્યસ્વભાવની નબળાઈના દર્શક છે. જગતમાં એવું કશું જ નથી જેને ઘટિત કરવામાં કેઈની અનિવાર્ય જરૂરિયાત હોય જ. ગધેડાની મદદ વગર પણ ઘડો ખની શકે છે. આપણા વગર કામ અટકી જશે, કશું જ થશે નહિ, એમ માનવા મનાવવા આપણામાં રહેલો અહં મય છે. હકીકતે તો પ્રકૃતિ પોતાની રીતે પોતાનું કાર્ય કર્યા જ કરે છે. ઊંઘ આવે છે, ભૂખ લાગે છે, જન્મ થાય છે, મરણ થાય છે, બધું પોતાની મેળે જ ઘટિત થાય છે.

જન્મવું છે આપણે, છતાં પ્રકૃતિ આપણને તે વિષે કંઈ પૂછવાં પણ આવતી નથી. પોતાની રીતે તે કામ પતાવી દે છે. મૃત્યુ આપણું થાય છે, છતાં આપણાં મૃત્યુના આપણે ધણી જ ન હોઈએ તેમ કેઈપણુ જાતના ઇશ્વારા, સંકેત કે હા-નાની પૃચ્છા કર્યા વગર તે પોતાની રીતે કામ પતાવી દે છે. કયાં, કેમ, કયારે આપણે ઊપડી જઈએ છીએ તેની આપણને ખબર પણ પડતી નથી. આમ છતાં દરેક વસ્તુના કર્તૃત્વને આપણે સ્વીકારી લઈએ છીએ એ જ આપણામાં રહેલી મોટી અજ્ઞાનતા છે.

અજ્ઞાની વિચારે છે, હું જમી રહ્યો છું. તપસ્વી વિચારે છે, હું ઉપવાસ કરી રહ્યો છું. બન્નેની ક્રિયાઓમાં ભલે તફાવત છે પરંતુ બંને પોતાને કર્તા માની બેસે છે. કર્તૃત્વનો અહંકાર તો બંનેને સમાન ભાવે પીડી રહ્યો છે. પારમાર્થિક જ્ઞાની તો તેને કહેવાય કે જે જમતી વખતે પણ ‘હું’થી પીડિત નથી અને ઉપવાસ કરતી વખતે તો ‘હું’ને અવકાશ જ આપતો નથી. જ્ઞાની

એમ માનતો નથી કે હું લોજન કરું છું. તે તો બાળ છે કે આ બધું ભૂખ કરે છે. ભૂખનો દેહની સાથે સંબંધ છે. હું તો દુષ્ટ છું, સાક્ષી છું, જોનાર છું. જ્યારે ભૂખ લાગે છે ત્યારે જમી લઉં છું. નથી લાગતી ત્યારે ઉપવાસ થઈ જાય છે. આવો માણસ ન તો ભૂખથી હટે છે, ન તો ભૂખને આગ્રહપૂર્વક ભરે છે. ભૂખની સાથે તે કશીજ છેડતી કરતો નથી. ભૂખની પ્રક્રિયા સાથે સાક્ષીભાવનો જ વ્યવહાર કરે છે.

અજ્ઞાની માણસ સ્વભાવ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગે છે. શરીરનો સ્વભાવ જીર્ણ થવાનો છે તે સ્પષ્ટ તે ભૂલી જાય છે અને તેને સાચવવાની અને ટાપટીપની કાળજીમાં તે પડી જાય છે. શરીર રુચ્યું થઈ જાય તો તરત જ તે ઉપચારની ચિંતા કરવા માંડે છે. પોતાના શરીરને રખે કંઈ ન થઈ જાય તે માટે, સાવચેતીનાં પગલાંરૂપે તે ઉપચાર શરૂ કરી દે. છતાં શરીરનું રક્ષણ તેના હાથમાં હોતું નથી. અનેક પ્રયત્નો અને ઉપચારો કરવા છતાં શરીર તો પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે જીર્ણશીર્ણ થાય જ છે અને એક દિવસ મૃત્યુના મુખમાં પશુ ધકેલાઈ જાય છે.

જગત પોતાના નિયમથી જ ચાલે છે. પરંતુ ક્યારેક આપણી કામના કોઈ પ્રક્રિયા સાથે મેળ ખાઈ જાય તો આપણે માનવા લાગીએ છીએ કે આ પ્રક્રિયા મારાથી ચાલી રહી છે. આપણે માનીએ છીએ કે સાગરની લહેરો આપણી આજ્ઞા માની ઊછળી રહી છે, અને તે માટે આપણે તેનાં કાંચો પશુ ગાંધીએ છીએ કે, ઊઠો, લહેરો ! ઊઠો ! અને જ્યારે તે લહેરો નથી ઊઠતી ત્યારે આપણે દુઃખી થઈ જઈએ છીએ. આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે, આપણી આજ્ઞા પ્રમાણે સાગર નથી ચાલતો, આપણા આદેશને તે શિરોધાર્ય નથી કરતો, આપણી કામના સાગરની ઊછળતી લહેરો સાથે મેળ ખાઈ જાય એ તો એક સંયોગની વાત છે, અન્યથા તે પોતાની રીતે જ ગતિ, સ્થિતિ કર્યા કરે છે.

સમજુ અને ઠાઠા માણસો પશુ સામાન્ય માણસોની જેમ જીવનની બધી પ્રક્રિયાઓમાંથી યથાનિવિધ પસાર થાય છે. તે પશુ બાલ્યાવસ્થામાં બાળક હોય છે, યુવાનીમાં યુવાન બને છે અને વૃદ્ધાવસ્થામાં વૃદ્ધ થાય છે. પરંતુ તે તે બાલ્યાવસ્થા, યુવાની, કે વૃદ્ધત્વનો કર્તા માણસ નથી, તે તે સ્થિતિની તે સહજ પ્રકૃતિ છે. એટલે સમજુ ને ઠાઠા માણસો તેના કર્તા બનતા નથી, તે તે સ્થિતિના માલિક થતા નથી. માલિકી એ જ દુઃખનું મૂળ છે. માલિકી એ જ નરક છે. જ્યાં જ્યાં નરક દેખાય ત્યાં પ્રચ્છન્ન રૂપે પશુ માલિકપણું આવીને ઊભી જ રહે છે. અધિકારની આ શેલછાની આડમાં નરકનો જન્મ થાય છે. અને માલિકપણાના અભાવમાં આ શુભ અને અનામ્છાહિત આકાશમાં સ્વર્ગ અવતરે છે.

એક વખત જીવનમાં અધિકાર વૃત્તિનો પ્રારંભ થયો કે દુઃખની વણગાર આવવી શરૂ થઈ એમ સમજી લેજો. યુવાનીને સાચવવા ભૂલથી પશુ તેના માલિક થશે નહિ. અન્યથા વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં રડશે, પસ્તાશે અને દુઃખી થશે. જ્ઞાની પુરુષો યુવાનીમાંથી પસાર થાય છે

ખરા, પરંતુ તેઓ શુવાનીના માલિક થતા નથી. તેથી તેમને જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થા આવે છે ત્યારે વૃદ્ધાવસ્થાનું પણ તેઓ ભારે પ્રેમથી સ્વાગત કરે છે. મૃત્યુને પણ તેઓ હસતે મુખે ભેટે છે.

આવા જ્ઞાની પુરુષો કર્તવ્યનું પાલન યથાવત્ કરે છે. પરંતુ તેના શ્રેયના અધિકારી થતા નથી. કામ પૂરું થાય એટલે તરત જ ત્યાંથી ખસી જાય છે. કેમકે તેઓ માને છે કે કર્તવ્ય જ પૂર્ણ આનંદ છે. શ્રેય તો તે લેવા ઇચ્છે છે જેમને કર્તવ્યમાં આનંદ નથી હોતો.

જીવનમાં જે પણ મેળવવાનું છે તે સદાથી સહુને મળેલ જ છે. પરંતુ ચેષ્ટાના કારણે આપણે એટલા વ્યસ્ત અને પરેશાન છીએ કે, આપણે તેને જોવા ઇચ્છીએ તો પણ ભ્રષ્ટ શક્તિમાં નથી. આપણાં સહુનો અતુલવ છે કે, એક વસ્તુ આપણી પાસે જ મૂકેલી હોય છતાં તે મેળવવા આપણે એટલા ઉતાવળા અને વ્યગ્ર થઈ જતાં હોઈએ છીએ કે, આપણું માનસિક સંતુલન જળવાતું નથી. અને પરિણામે, આપણી સામે પડેલી વસ્તુ પણ આપણે શોધી શકતા નથી. ઘણી વાર એવું બને છે કે, જે માણસનું આપણે નામ જોડેલા માંગીએ છીએ તેની આખી આકૃતિ આપણી આંખો સામે તરવરવા લાગે છે પણ તે માણસનું નામ યાદ આવતું નથી. આપણે વ્યગ્ર બની જઈએ છીએ અને કહીએ છીએ, તેનું નામ હૈયે છે પણ હોઠે આવતું નથી. નામ જીલ પર જ રમી રહ્યું છે છતાં ઉતાવળ એટલી બધી છે કે, જીલ ઉપર રહેલું નામ યાદ આવતું નથી, શબ્દબદ્ધ કરી શકાતું નથી. આપણાં તેને યાદ કરવાનાં પ્રયત્ન અને ચેષ્ટા જ સ્મૃતિમાં બાધક બની જાય છે. એક માણસ આપણી સામે જાણેલો છે. તે સહજ પૂછે છે, જોળખો છો મને ? આપણે તેને જાણતાં પણ હોઈએ, ચહેરા પરિચિત પણ લાગે, ઘણી વખત આપણે તેને મળ્યાં હોઈએ એવી આપણને પ્રતીતિ પણ થાય, છતાં તેની સ્મૃતિ તાજી કરવાના પ્રયત્નોમાં આપણે એટલા ઉતાવળા બની જઈએ છીએ કે તે ઉતાવળ, તેનાં નામની સ્મૃતિ કરાવવામાં સહાયક થવાને બદલે, વધારે વિસ્મૃતિના ગર્તમાં આપણને ધકેલી દે છે. એટલે વ્યસ્તતા, ચેષ્ટા, ઉતાવળ અને પ્રયત્નો સફળતામાં પરિણમવાને બદલે અસફળતામાં પરિણમે છે.

આવા પ્રસંગો આપણાં સૌને માટે ઘણી વખત જાણ થયા હોય છે. ઘણીવાર આવી સ્થિતિઓ મૂંઝવણમાં મૂકનારી પણ બની જાય છે. પરંતુ જે વ્યક્તિને આપણે યાદ કરવા માંગીએ છીએ તે વ્યક્તિ તરફનું જ્યારે આપણું ધ્યાન હટી જાય છે, તે વ્યક્તિને યાદ કરવાની વાત આપણા સ્મરણમાંથી નીકળી જાય છે અને પછી આપણે કોઈ નોવેલ કે છાત્ર વાંચવામાં મુગ્ધાઈએ ત્યારે અપ્રત્યાશિત રૂપમાં તે વ્યક્તિ, તેનું નામ અને ઠેકાણું, તેનો આખો ઇતિહાસ અને પરિચયની આખી રૂપરેખા, ચિત્રપટનાં ચિત્રોની માફક અનાયાસે આપણી આંખોની સામે તરવરવા લાગે છે. આ એક અતુલ્ય પરંતુ અદ્ભુત સત્ય છે.

જેઓ માણસના અંતરતમને બાણ છે તેઓ કહે છે કે, જે બાણી શકાય તે બાણેલું જ હોય છે. જે આ વિશ્વમાં ક્યારેય પણ બાણવામાં આવશે તેને આજે, આ જ ક્ષણે પણ આપણે બાણી રહ્યાં છીએ, પરંતુ તેની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ આપણને નથી. મનુષ્યની અંતઃ ચેતનામાં બધું છુપાએલું જ છે, જે ક્યારેક પણ પ્રગટ થાય છે.

વૃક્ષમાં જે પાંદડાં, શાખા અને પ્રશાખાઓ હબરો વર્ષ પછી પ્રગટ થશે તે આજે પણ બીજામાં પ્રચ્છન્નરૂપે અવસ્થિત છે. અન્યથા તે પ્રકટ થઈ ન શકે. હબરો વર્ષ પછી માણસ જે બાણી તેને આજે પણ તે બાણે છે. પરંતુ તેને ખબર નથી કે તે બાણે છે. કારણ તેના પ્રયત્ન બીજી શોધખોળમાં શુચવાએલા છે.

ચીનના એક મહા સંત શ્રી લાઓત્સેતુ તો સ્પષ્ટ વિધાન છે કે માણસ જો કશી જ ચેષ્ટા ન કરે, પ્રયાસ ન કરે, કર્તા ન બને, માલિકી અથવા સ્વામિત્વનો અધિકાર ન લોગવે અને હાવેહાર ન બને તો પણ તે બધી સંપદા તેને ઉપલબ્ધ થઈ જશે કે જેને મેળવવા તે પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે. પ્રયત્ન અને પ્રયાસની જગતથી સંપદા સમીપવર્તી હશે તો પણ વ્યસ્તતા અને ઉતાવળનાં કારણે તે મળશે નહિ, ચૂકી જવાશે. પ્રયત્ન પણ ઘણી વાર વિઘ્નરૂપ બની બાય છે. કારણ તે એક તનાવ છે. એટલે નિશ્ચિત અવસ્થા કે જેમાં કશા જ પ્રયત્નોને અવકાશ ન હોય તેમાં પણ સત્યોપલબ્ધિ કરી શકાય છે. જેમકે એક વૃક્ષની નીચે બેઠા હોઈએ, ત્યારે વૃક્ષ ઉપરથી સુકાઈ ગએલાં પડતાં પાંદડાં કે ફળોને બોઈને પણ જીવનનાં સત્યો ઉપલબ્ધ થઈ બાય છે.

અમેરિકા અને રૂસમાં સંમોહન શિક્ષા ઉપર ઘણા નવા નવા પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે. વિદ્યાર્થી સૂઈ ગયો હોય છે. તેના કાન પાસે એક નાનકડું નાનુક ચંત્ર મૂકેલું હોય છે. જ્યારે તે વિદ્યાર્થી મીઠી ઊંઘમાં ઊંઘી બય છે ત્યાર બાદ એક કલાક પછી તે તે ચંત્ર પોતાના શિક્ષણનું કામ પ્રારંભ કરશે. બે કલાક સુધી તે ચંત્ર સતત બોલતું રહેશે. બે કલાક પછી તે ઘંટી વગાડશે એટલે વિદ્યાર્થી જાગી જશે, અને બે કલાકમાં જે કંઈ પણ તે શીખ્યો હશે તેની તે નોંધ કરશે અને ફરી સૂઈ જશે. બે કલાક પછી ઉપર્યુક્ત અભ્યાસની પુનરાવૃત્તિ થશે કે જેથી સંસ્કારો વધારે સુદૃઢ થાય.

આ શિક્ષણનું પરિણામ ભારે આશ્ચર્યજનક આવ્યું. મહીનાઓના શ્રમથી જે સાધી ન શકાય, જે સમબળી ન શકાય, તે સંમોહન શિક્ષાથી માત્ર સાત દિનની અવધિમાં સંપન્ન થઈ બય છે. કારણ તે વખતે બાળકની કશી જ ચેષ્ટા નથી, તનાવ નથી, કોઈ પ્રયત્ન નથી, માત્ર તે નીંદમાં-ગાઢ નિદ્રામાં સૂતેલો હોય છે. એટલે બધી વાતો ઠેક હૃદય સુધી પહોંચી બય છે. વિસ્મૃતિને હવે અવકાશ રહેતો નથી. હૃદયમાં બધી વાત કોતરાઈ ગએલી હોય છે. યુદ્ધિ કરી જ શ્રમ કરતી નથી.

૬૨ : લેઘાં પાપાણુ, ખોલ્યાં દાર

લાઓત્સે કોઈ સાધનમાં શ્રદ્ધા રાખતો નથી. લાઓત્સેતું સ્પષ્ટ મંતવ્ય છે જે સાધીને મળે તે સ્વભાવ નથી. જેને 'સાધવું' પડે તે તો ટેવ-એક આદત થઈ ગણાય. સ્વભાવ તો તે જ છે જે સાધ્યા વગર જ મળે. ખરેખર તો જે છે જ તે સ્વભાવ છે. જેને નિર્મિત કરવું પડે તે સ્વભાવ નથી, આદત છે. એટલે જ માણસ સિગારેટ પીવાની પણુ ટેવ પાડે છે અને પ્રાર્થના કરવાની પણુ ટેવ જ પાડે છે. ટેવની દૃષ્ટિએ તો બંને સમાન જ છે. જેમ જળ ઉપર પાંદડાં છવાઈ જાય છે તેમ આ આદતો સ્વભાવ ઉપર આચ્છાદિત થઈ જાય છે. તેથી સ્વભાવ દબાઈ જાય છે, ઢંકાઈ જાય છે. લાઓત્સેનો ઇશારો છે કે તમે કશી જ આદત ન બનાવો. તમે તો માત્ર તેને જાણી લો જે જનનના પહેલાં પણુ હતું અને મૃત્યુના પછી પણુ રહેશે. તમે તો તેને જ શોધી લો જે જાણણીમાં સદા છે જ. કેમકે સ્વભાવ શરીર અને મન બંનેની પાર છે.

સ્વભાવ-ધર્મ સાથે તાદાત્મ્ય સાધતા ભગવાન મહાવીરના સુશિષ્ય ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ અને પાર્શ્વપત્ય શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણના શ્રાવસ્તી નગરીમાં શુભાગમનની આ વાત શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૩મા અધ્યયનમાં આવેલી છે. આ અધ્યયનની આ સાતમી ગાથા છે.

જારસગવિજ્ઞ વુલ્લે, સીસસઘસમાલલે ।
ગામાણુગામ રીચતે સે વિ સાવત્થિમાગલે ॥

શ્રી ગૌતમ સ્વામી દ્વાદશાંગીના જ્ઞાતા અને પ્રયુદ્ધ હતા. પોતાના શિષ્ય સમુદાય સાથે ગામેગામ વિહાર કરતા શ્રાવસ્તી પહોંચ્યા.

ભગવાને 'હવ્વન્નેહ વા, વિગમેહ વા ધુવેહ વા'ની ત્રિપદીના માધ્યમથી દ્વાદશાંગીના ગૂઢ જ્ઞાનની આવી ઇન્દ્રભૂતિ વગેરે ગણધરોને સોંપી. ગણધરોએ તે ત્રિપદીના આધારે દ્વાદશાંગીની રચના કરી. સાત ગણધરોની વાચના જુદી જુદી હતી. અકંપિત અને અચળ જ્ઞાતાની એક દ્વાદશાંગી હતી અને મેતાર્ય અને પ્રભાસ ગણધરની એક સરખી હતી. એટલે અગિયાર ગણધર હોવા છતાં ગણ નવ જ કહેવાયા એવો ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષ ચરિત્રમાં ઉલ્લેખ છે.

આ પૂર્વે જ્યોતિર્ધર શ્રી ગૌતમસ્વામી વિષે ઘણું કહેવાઈ ગયું છે. શ્રી ગૌતમ સ્વામીનો આપણે ત્યાં અપૂર્વ મહિમા છે. હિન્દુઓમાં ગણેશજીને મંગલકરણ અને વિઘ્નહરણ દેવ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે તેમ શ્રી ગૌતમગણીને જૈનોમાં લખિધના અધિપતિ તરીકે માનવામાં આવ્યા છે.

અગુલ્લે અમૃત વસે લલ્લિધત્તણા મંદાર ।

શ્રી ગુરુ ગૌતમ સુમરિયે ઘાંછિત ફલદાતાર ॥

સર્વારિદ્ધ પ્રણાશાય સર્વામીષ્ટાર્ય દાધિને ।

સર્વ લલ્લિધિધાનાય, શ્રી ગૌતમ સ્વામિને નમઃ ॥

આ દોહરા અને શ્લોકમાં શ્રી ગૌતમ સ્વામીના ગુણો અથિત કરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી જૈન શાસનમાં તેમનો મહિમા અને ગરિમા કંઈ બાતનો છે તે બાણી શકાય છે. ભગવાન મહાવીર અને ગૌતમ વચ્ચે ગુરુશિષ્યનો જ માત્ર સંબંધ ન હતો, અંતરાત્માથી પણ બંને બેઠાબેઠા હતા. ભગવાનની બધી દેશના ગૌતમમૂલક છે. ‘સમય ગોષ્ઠમ મા પમાચએ’ આદિ ઉપદેશો ગૌતમને માધ્યમ બનાવી તેમણે ઉપદેશો છે.

ગણધર હોવાને કારણે દ્વાદશાંગીને સૂત્રરૂપે અથિત કરવાની કળા તો તેમને સહજ ઉપલબ્ધ હતી. એટલે તેઓ દ્વાદશાંગીના જ્ઞાતા હતા એ વાત તેમના માટે સ્વાભાવિક હતી. જેમ બધા ગણધરને પોતપોતાના ગણ હતા તેમ શ્રી ગૌતમ સ્વામી શ્રુત જ્ઞાનના પૂર્ણ અધિકારી હતા. અર્ધિ અને મનઃ પર્યવજ્ઞાનના પણ તેઓ ધણી હતા. પોતાની શિષ્ય સંપદા સાથે શ્રાવસ્તી નગરીમાં તેમણે પદાપર્ણ કર્યું છે. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણે આ નગરીને તે પહેલાંથી જ પાવન કરી છે. શ્રી ગૌતમ સ્વામી પણ ત્યાં પધાર્યા છે. શ્રી પાર્શ્વપ્રભુ અને વીરપ્રભુની બે પવિત્ર પરંપરાનો ત્યાં સંગમ થયો છે. આ સંગમના તીર્થમાં સ્નાન કરી પાવન થવા અને આનંદ માણવા ભવ્ય જીવો પણ ભોગા થયા છે. હવે શું થશે તેના ભાવ ભેદો અવસરે કહેવાશે.

વાસનાનો વૈભવ

ભગવાન મહાવીર અને ભગવાન ગૌતમ સ્વામીની સંક્ષિપ્ત જીવનરેખા તમને ગત બે પ્રવચનોમાં કહેલ છે. આજે તેના જ અનુસંધાનમાં થોડી બાણુવા જેવી વાતો કહેવી છે. જે જ્ઞાનવર્ધન સાથે જીવન ઘડતર માટે પણ સહાયરૂપ થશે.

ભગવાન મહાવીર શબ્દની પૂર્વે હંમેશાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર એ રીતે વિશેષણ મુકાય છે. આચારાંગ અને કલ્પસૂત્રમાં પણ ભગવાન મહાવીરનાં જે ત્રણ નામોનો ઉલ્લેખ મળે છે તેમાં બીજું નામ ‘સમણ’ છે. ‘સમણ’ એ અર્ધ માણીનો શબ્દ છે તેના સમન, સુમનસ્ અને શ્રમણ એવાં ત્રણ સંસ્કૃતનાં રૂપો બને છે.

‘સઘ્વ મુચચ્ચ મુચસ્સ’ સર્વ જીવોને પોતાની જેમ જ આત્મીય ભાવે જોનારા સમદર્શી આત્માઓ ‘સમન’ કહેવાય છે.

રાગ-દ્વેષાદિ કષાયના કાલુષ્યથી શૂન્ય, તટસ્થ દૃષ્ટિને સ્વીકારેલા, ઉપેક્ષાવૃત્તિને કેન્દ્રમાં રાખનારા ‘સમનસ્’ અથવા ‘સુમનસ્’ કહેવાય છે. ‘સમનસ્’ અને ‘સુમનસ્’ શબ્દો પ્રાયઃ એકાર્થક છે. જેનું ચિત્ત સદા સ્વ-પરના હિત સાધનમાં સંલગ્ન હોય, ભૂલથી પણ પાપને પ્રશ્ય ન

૯૪ : લેઘા પાષાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

આપતાં હોય, માનસિક અનિષ્ટ ચિંતનથી પણ જે હંમેશાં પર હોય તે ‘સમનસ’^૧ અથવા ‘સુમનસ’ કહેવાય છે. *

જેઓ તપસ્યાગની શિખર કોટિને સ્પર્શ્યા છે એવા ક્ષીણદેહ તપોધની શ્રમણ^૨ શબ્દથી ઓળખાય છે. સમભાવ આદિ શ્રેષ્ઠ અને સ્વાભાવિક ગુણોથી સંપન્ન હોવાને કારણે પણ તેઓ ‘શ્રમણ’ કહેવાય છે. જે પોતાના જ શ્રમ ઉપર નભે છે, જે સ્વાશ્રયી, સ્વપ્રતિષ્ઠિત અને સ્વાવલંબી છે જેને પરની સહાય મનથી પણ ગમતી નથી, જે વધારેમાં વધારે શ્રમ કરે છે, જે વધુમાં વધુ આપે અને ઓછામાં ઓછું લે છે તે ‘શ્રમણ’ છે શ્રમણ સંસ્કૃતિની મૂળભૂત આધાર શિક્ષા અને પ્રતિષ્ઠા પણ આજ ગુણોને વરેલી છે.

ભગવાન શબ્દમાં મૂળ ‘ભગ’ શબ્દને ‘વતુ’ પ્રત્યય લાગી ભગવાન શબ્દ નિષ્પન્ન થયો છે. ભગ^૩ શબ્દનો પ્રયોગ-ઐશ્વર્ય^૪, રૂપ, યશ, શ્રી, ધર્મ^૫ અને પ્રયત્ન એ છં ત્રયમાં થાય છે.

* જહમમ ન પિયં દુક્ખં, જાણિયં એમેવ સન્ન જીવાણં ।
ન હ્ણહ ન હ્ણાવે હય, સમમણહ તેણ સો સમણો ॥

દશગૌ. નિયુક્તિ ગા. ૧૫૪

નસ્થિ વસિ કોઈ વેસો, પિઓ વ સન્ને મુચેવ જીવેસુ ।
એલેણ હોઈ સમણો, એસો અન્નો વિ પજ્જાઓ ।
તો સમણો જહ સુમણો માવે ય જહ ન હોઈ પાવમણો
સમણે ય જણેય સમો, સમોય માણાવમાણેસુ

દશગૌ. નિયુક્તિ ગા. ૧૫૪-૧૫૫

૧ સહ મનસા શોભનેન, નિદાનપરિણામલ્લખન, પાપરહિતે ન ચ ચેતસા વર્તતે इति समनसः

સ્થાનાકાં

૨ આમ્યતિ-તપસા લિચત इति कृत्वा श्रमणः
આમ્યન્તીતિ શ્રમણાઃ તપસ્યન્તીત્યર્થઃ

સૂત્રકં.

દશગૌ. હરિભદ્રોયા ટીકા

૩ ઐશ્વર્યસ્ય સમગ્રસ્ય રૂપસ્ય યદાસઃ શ્રિયઃ ।
ધર્મસ્થાય પ્રવલ્લસ્ય ષણ્ણામગા इतीह्ना ॥

દશગૌકાલિક સૂત્રટીકા ૪-૧

મગલાન્દેન ઐશ્વર્યરૂપયસાઃ શ્રી ધર્મપ્રવલ્લાઅમિધીયન્તે સ મયો અસ્તિયસ્ય સ મગવાન્ ।
જસાદી મણ્ણહ સો જસસ અસ્થિ સો મગવ મણ્ણહ

દશગૌ. જિન ચૂલ્હિ પ. ૧૩૧

* મહતોયસોગુણેહિ વીરો ત્તિ મહાવીરો
મહાવીરેણ-“શૂરવીર વિક્રાન્તા” વિતિ કથાવાદિશબ્દજ્ઞાન મહાવિક્રાન્તો મહાવીરઃ

દશગૌ. જિન-ચૂલ્હિ પ. ૧૩૨

દશગૌ. હરિભદ્રોયા ટીકા ૧૩૭

સહસમહમે સમણે સીમ મયમેરવં ઉરાલં અચલ્યં
પરીસહસહત્તિકદ્ધુ દેવેહિં સે નામ કમ્મં સમણે મગવ મહાવીરે

આચાર્યાંગ ૨-૩-૪૦૦ પ. ૩૮૯

જેના યશ કીર્તિ વગેરે શુભોનો મહાન વિસ્તાર થાય છે, તેને ભગવાન કહે છે. ખૌદ્ધ અંથ 'વિસુદ્ધ મર્ગો' માં ભગવાન શબ્દનો વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ આપણે જોઈએ.

મગ્ગરાગો મગ્ગદોલ્લો મગ્ગમોહો અનાસવો ।
મગ્ગાસ્સપાવકો ધમ્મો મગ્ગા તેન વુલ્લવતિ ॥

જેના રાગ, દ્વેષ, મોહ, આશ્રવ અને આશા-તૃષ્ણાદિ પાપમૂલક દોષો નષ્ટ થઈ ગયા હોય તેને ભગવાન કહે છે.

મહાવીર-યશ અને શુભોમાં મહાન વીર હોવાથી ભગવાન મહાવીર કહેવાયા. જે શૂર અને વિક્રાંત હોય છે તે વીર કહેવાય છે, પરંતુ રાગ, દ્વેષાદિ આંતરિક શત્રુઓ જે સંસાર સાગરમાં પરિભ્રમણ કરાવનારા છે તે મહાન શત્રુઓ ઉપર વિવેચ મેળવવાથી તેઓ મહાવિક્રાંત એટલે મહાવીર કહેવાયા. આચારાંગ અને કલ્પસૂત્રમાં તો દેવોએ અર્પેલું આ તેમનું શુભનિષ્પન્ન નામ છે. તદ્દનુસાર-

ભયંકર ભય, ઉપદ્રવો, અચેલકતા વગેરે કઠિન તથા ઘોરથી પણ ઘોર પરિષ્કોને દૃઢતાપૂર્વક સહન કરવાને કારણે દેવોએ તેમનું નામ મહાવીર રાખ્યું.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર-આ વ્રણ શબ્દોના શાસ્ત્રીય ટીકાઓના આધારે પ્રચલિત અને વિશિષ્ટ અર્થો મેં તમને બતાવ્યા. ભગવાન મહાવીરના જીવન સાથે આ શબ્દો માત્ર વિશેષણ રૂપે જ નહિ, પરંતુ તાકાત્મ્ય સંબંધથી જોડાયેલા હતા. તે પ્રતિશ્લષ્ણ બળૂત આત્મા હતા. સંન્યાસી અથવા શ્રમણ તેને જ કહેવાય કે જે સતત બળૂતિમાં જોડાયેલો છે. તે પોતાના સુષુપ્ત અંગોને-ખડોને એવી રીતે તો જગાડીને એકે બનાવી લે છે કે, પછી ખંડ થવાનાં કારણો જ પ્રાયઃ હ્રુપ્ત થઈ જાય છે. આ અખંડ ચેતનાનું નામ જ વિવેક છે. અને વિવેક એ જ ધર્મ છે.

યાદ રાખજો, જીવન ઘણું નાનું છે. કોઈ દિવસ નકામો ન જાય, તેની સતત કાળજી રાખજો. ઉપનિષદનું વાક્ય છે કે “અવન્ધ્યં દિવસં કુર્વાત્” દિવસ વન્ધ્ય (નિર્ધન-નકામો) ન બનાવવો જોઈએ. દરેક દિવસે આપણા હાથથી કંઈક સાડું કાર્ય થતું જ જોઈએ. આ નાનાં નાનાં સારાં કાર્યોનો સરવાળો મૃત્યુના ક્ષણ સમયે સત્કાર્યોનું એક મોટું ભાણું થઈ જશે. માટે પ્રતિપણ જીવનનો યોગ્ય હિસાબ બરાબર રાખજો. જીવનના સરવૈયામાં દેવાળું ન દેખાય તેની કાળજી લેજો.

એકનાથ નામના એક પ્રસિદ્ધ સંત થયા છે. તેમની પાસે એક અશાંત, ઉદ્વિગ્ન, વિષણુ, ખિન્ન અને અધીરો માણસ આવ્યો. માણસની આંતરિક મનોવૃત્તિની અસર તેના મોઢા ઉપર થયા વગર રહેતી નથી. સારા રાજનીતિજ્ઞોની એવી અજબની કળા હોય છે કે તે પોતાના આંતરિક ભાવોના પ્રત્યાઘાતો મોઢા ઉપર ઉપસવા દેતા નથી. છતાં રાજનીતિજ્ઞોની માફક જો

૬૬ : લેલા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

માનસશાસ્ત્રની પરમ સૂક્ષ્મતામાં અવગણન કરનાર કોઈ માનસશાસ્ત્રી હોય તો તે કુશળ રાજનીતિજ્ઞાના અદૃષ્ટ રહેલા લાવો તેનાથી અજ્ઞાત રહી શકતા નથી. બાહ્ય આકૃતિ અને ચેષ્ટા તેની આંતરિક મનોવૃત્તિની ચાડી ક્યાં વગર રહે જ નહિ.

એકનાથ સંત પાસે આવેલી અશાંત વ્યક્તિ જેમ આંતરિક રીતે અશાંત હતી, તેમ તેનાં સુખમંડલ ઉપર પણ તેની સ્પષ્ટ છાયા દેખાઈ આવતી હતી. તેણે આવતા વેંત એકનાથને કહ્યું: ‘ભગવન! જેટલું આપનું જીવન સરળ, શાંત, મધુર અને સ્થિર છે તેટલું જ મારું જીવન અશાંત અને કિલબટ છે, તેનું કારણ શું?’

એકનાથે એકાએકે જવાબ વાળ્યો: ‘ભાઈ, આ બધી વાતોની પંચાત છોડી દે. તારું મૃત્યુ એક અઠવાડિયામાં જ થવાનું છે તેનો ખરાબર વિચાર કરી લેજે.’

એકનાથજીની આવી અણુધારી અકલ્પ્ય વાતથી તે ગભરાઈ ગયો. હવે તેને પોતાનાં બધાં પાપકાર્યો યાદ આવવા લાગ્યાં. તે ધંધા-વેપાર ભૂલી ગયો. પોતે કરેલાં પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. ઇશ્વર સ્મરણ અને નામ-સ્મરણ એક ક્ષણ માટે પણ તે હવે વિસરતો નથી. આઠ દિવસમાં તો બાણે તે એક નવો જ માણસ થઈ ગયો. બાણે તેનો નવો જ જન્મ થયો. પોતાના કુટુંબીઓ અને આસપાસનાં પડોશીઓ સાથે પોતે કરેલ કટુતાપૂર્ણ વ્યવહારોની તે હાર્દિક ક્ષમા માંગવા લાગ્યો. આત્માને ખટકે એવું કોઈ શબ્દ ન રહી જવા પાસે તે માટે સંપૂર્ણ બગૃત થઈ ગયો. મૃત્યુના ભયે તેને એક એવો જખખર આંચકો આપ્યો કે જેને કારણે તેના અશાંતિ, વ્યગ્રતા, અને ઉદ્વેગ ઊડી ગયાં. તે નરમાંથી નારાયણની દિશામાં પ્રગતિ કરવા લાગ્યો. તે સામાન્ય જન મટી ગયો અને સબજન બની ગયો. અરે સામાન્યમાંથી સબજન અને સબજનમાંથી સંતની દિશામાં તેણે કદમ ઊઠાવ્યાં.

અઠવાડિયા પછી જ્યારે એકનાથજી તેને ઘેર પધાર્યા ત્યારે તે તેમના ચરણોમાં પડી વિનવવા લાગ્યો: ‘ભગવન! હવે મારા મૃત્યુને કેટલી વાર છે?’ એકનાથે શાંતિ અને સ્થિરતાપૂર્વક જવાબ આપ્યો: ‘તારા મૃત્યુની વાત તો ઇશ્વર બાણે, પણ આ અઠવાડિયું કેવું ગયું, તેની માંડીને વાત કર.’ તે માણસે શાન્ત અને ગંભીર અવાજે જવાબ આપ્યો: ‘ભગવન! મૃત્યુનું તાંડવનૃત્ય મારી આંખ સામે કાણે કાણે રમી રહ્યું હતું. તેના ભયથી આ અઠવાડિયામાં કશું જ ખરાબ કામ મારાથી થયું નથી. અરે, ખરાબ કામની તો વાત જ દૂર રહી, કોઈ ખોટી કલ્પના કે ખોટા વિચારો પણ મને આવ્યા નથી.’

એકનાથજીએ કહ્યું: ‘આ આઠ દિવસ દરમિયાન મૃત્યુ તારી આંખ સામે નાચી રહ્યું હતું. એટલે ભૂલમાં પણ તારાથી પાપ થયું નહિ. તો એજ રીતે મહાપુરુષો અને આધ્યાત્મિક પુરુષોની પારદર્શી દૃષ્ટિમાં મૃત્યુ પ્રતિક્ષણ તેમની સામે ઊભેલું જ હોય છે. તેમની પ્રસાહી દૃષ્ટિમાં મૃત્યુ સાક્ષાત્ દૃષ્ટિગોચર થતું હોય છે. તેથી કશા જ પાપનો વિચાર તેઓ કરી શકતા

નથી. જ્યાં પાપ ન હોય, ત્યાં ભય કે અશાંતિ સંભવતાં જ નથી. આજ શાંતિ અને સમાધિનો મૂળ મંત્ર છે.

વાસના એજ અશાંતિનું મૂળ છે. વાસના કદી આધ્યાત્મિક હોતી નથી. મનને જીવતા રહેવા માટે વાસનાના આશ્રયની જરૂર પડે છે. એટલે મન નવી નવી તરફીઓ અને ઉપાયો કર્યા જ કરે છે. વાસનાના અભાવમાં મનનું જીવિત રહેવું મુશ્કેલ છે. એટલે માણસ જ્યારે ધનની વાસનાથી કંટાળી જાય છે ત્યારે ધર્મને પકડે છે. પરંતુ એ પણ મનની જ એક પ્રક્રિયા છે. ઘરથી કંટાળે એટલે મંદિર તરફનું આકર્ષણ જન્મે, પણ વાસના તો એક યા બીજા રૂપમાં જીવતી જ છે એટલે વાસના એજ સંસાર છે અને નિર્વાસના એજ મોક્ષ છે. મોક્ષ મેળવવાની પણ વાસના હોય તો તે પણ સાંસારિક જ છે. સંસારનું મૂળ જ વાસના છે. વાસના અને સંસાર એક જ છે. માત્ર શબ્દો બે છે. તાત્પર્ય તો એક જ છે. એટલે વાસના કહો કે સંસાર, એમાં કશો જ તફાવત પડતો નથી. માણસ વાસનામાંથી મુક્ત થયા પછી સંસારમાં રહેતો, વ્યવહાર કરતો, અને જીવતો પણ મોક્ષમાં જ છે.

જીવના બે ભેદો કહ્યા છે, એક સંસારી અને બીજો મુક્ત અર્થાત્ કેવલી. કેવલી એટલે જે કૈવલ્ય અવસ્થાને પામી ગયા છે, જે વીતરાગી છે અને સદેહ મુક્ત છે. આમ છતાં જ્યારે કેવલીને આ બે ભેદોમાં સમાવવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે કેવલી પણ સંસારીના જ કોઠામાં જશે. જીવતી દરેક વ્યક્તિની ગણતરી, જ્યાં સુધી આત્મા અને દેહ ભુલ્યા ન પડે ત્યાં સુધી, સંસારીમાં જ થવાની. વાસનાથી મુક્તિ એ જ મોક્ષ છે. વાસનાનું અસ્તિત્વ એ જ સંસાર છે.

વાસનાનો સંબંધ વિષયો કે પદાર્થો સાથે નથી. વાસનાનો સંબંધ આપણે શું માંગીએ છીએ તેની સાથે પણ નથી, માત્ર આપણે માંગીએ છીએ તેની સાથે જ છે. આપણે શું માંગીએ છીએ તે વાત જ અસંગત છે. ધન માંગો, યશ માંગો, ધર્મ માંગો કે મોક્ષ માંગો, એમાં બહુ ફેર પડતો નથી. જ્યાં સુધી માંગવાની વૃત્તિ અને લાલસા છે ત્યાં સુધી વાસના તેની આડમાં જીવતી અને જાગતી જિંદી જ છે. માંગવાની લાવના જીવતી હોય ત્યાં સુધી સંસાર જ છે.

વાસનામાં ચેતના કદી નિષ્કંપ અને સ્થિર રહેતી નથી. દીપકની વાટની માફક તે અસ્થિર હોય છે. છતાં અજ્ઞાનતાથી માણસ માની બેસવાની ભૂલ કરે છે કે, મેં સાંસારિક વાસનાઓ છોડી નાખી છે અને ધર્મ અને મંદિરને સ્વીકારતાં જિંદી વાસનાઓ પકડી પાડી છે. પરંતુ હકીકતે કોઈ વાસના જિંદી નથી. પછી ભલે તે વાસના ધનની હોય કે ધર્મની, ઘરની હોય કે મંદિરની, સંસારની હોય કે મોક્ષની, જ્યાં સુધી વાસનાનું અસ્તિત્વ છે ત્યાં સુધી સંસારમાંથી મુક્ત થવાનો કશો જ ઉપાય કોઈ પણ રીતે કામચાલ નીવડતો નથી.

જેમ કોઈ ઝેર ભીંચું હોતું નથી, તેમ કોઈ પાપ પણ ભીંચું હોતું નથી. ઝેર ગમે તે સ્થિતિમાં ઝેર જ છે. ઝેર ભીંચું તો ન હોઈ શકે પરંતુ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ તો અવશ્ય હોઈ શકે છે.

ઝેરમાં જો ખીજ વસ્તુઓની ભેળસેળ થઈ જાય તો તે અશુદ્ધ ઝેર ગણાય છે. અને કશા જ ભેળસેળ વગરનું ઝેર પોતાના સ્વરૂપમાં હોઈ, શુદ્ધ ઝેર ગણાય છે. 'તે જ રીતે સંસારની વાસના અશુદ્ધ ઝેર છે, મોક્ષની વાસના શુદ્ધ ઝેર છે. સંસાર અને વાસનામાં મેળ ખાય એવી સંગતિ છે. વાસનાશૂન્ય સંસાર ન હોઈ શકે તેમ સંસારશૂન્ય વાસના પણ સંભવિત નથી.

સંસાર વાસના વગર સંભવે નહિ અને વાસના સંસાર વગર જીવે નહિ. તેથી બંનેનો મેળ તો સમજી શકાય છે. પરંતુ મોક્ષ અને વાસનામાં કશી જ સંગતિ કે તાલમેળ નથી. વાસના અને મોક્ષને સ્નાનસૂતકનો પણ સંબંધ નથી. એટલે જે માણસ મોક્ષની વાસનામાં પર્યો છે, તે શુદ્ધ ઝેરમાં પડેલો છે.

ધનને મેળવવા ફાંફાં મારનાર ધનને મેળવી શકે છે. સંસાર માટે દોડનાર સંસારને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ મોક્ષ તરફ દોડનાર કદી પણ મોક્ષ મેળવી શકતો નથી. એ વાસના, એ દોડ જ, મોક્ષ મેળવવાની એ ઇચ્છા જ, મોક્ષ પ્રતિબંધક એટલે મોક્ષ માટે બાધક થઈ જશે. એટલે જ તો આચાર્યેએ ફરમાવ્યું છે કે, “મોક્ષે ષ વે વ સર્વત્ર નિઃસ્પૃહો મુનિસત્તમઃ”

શ્રેષ્ઠ મુનિઓ સંસાર અથવા મોક્ષ બંને પ્રકારની વાસનાઓમાંથી મુક્ત થઈ ગયા હોય છે. એટલે જે માણસ વાસનાને મોક્ષ તરફ વાળે છે. તે મોક્ષને ટાળે છે. તે એક ખતરનાક ભ્રમ મેડી રહ્યો હોય છે. તે વાસનાને એવી જગ્યાએ મૂકી રહ્યો છે, જે કદી સફળ થઈ શકવાની નથી. કારણ મોક્ષનો અર્થ જ નિર્વાસના છે.

વાસનાનો કહેવાતો વિસ્તાર માત્ર ભોગી સાથે જ સંબંધ ધરાવતો નથી. કહેવાતા ત્યાગીઓ પણ ભણ્યે-અભણ્યે તેના જ ભોગ બનતા હોય છે. ભોગી તો આંતરિક રીતે પણ ક્યારેક વસ્તુઓનાં આકર્ષણથી પીડિત બને છે. વસ્તુઓની મમતામાંથી મુક્ત ન થઈ શકવાની પોતાની અશક્તિનો તેના હૃદય ઉપર આઘાત પણ હોય છે. ઘણી વખત તેની આ આંતરિક પીડા શબ્દોમાં પણ તેનાથી વ્યક્ત થઈ જતી હોય છે. તે માનતો પણ હોય છે કે હું અજ્ઞાની છું, પાપી છું, વસ્તુઓની પકડમાંથી હું મુક્ત થઈ શકતો નથી. પરંતુ ત્યાગી તો ત્યાગીપણાની આડમાં જ વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરે છે. તેનો ત્યાગ પણ તેના અહંકારનો એક ભાગ થઈ જાય છે. ત્યાગીપણાની આડમાં કારણે તે પાપ કે અહંકારને આઘાત પહોંચવાનું પણ કોઈ કારણ રહેતું નથી. માની યેઠેલા ત્યાગની પ્રશંસામાં, વસ્તુઓના ત્યાગના અહંની પીડા પણ તેનાં અંતરને ક્રાંતરતી નથી.

ભોગીના સિદ્ધાંતો તો ચોર પણ ચોરી શકે છે. પરંતુ ત્યાગીનો પાસે જે સિદ્ધાંત છે તે વધુ અમકદાર છે. ભોગીની સંપત્તિનો કોઈ ભાગીદાર થઈ શકે છે, પરંતુ ત્યાગીની સંપદાનો કોઈ ભાગીદાર નથી. તેની સંપદા સદૈવ સુરક્ષિત છે.

ખરી વાત તો એ છે કે ભોગી અને ત્યાગીની મૂળભૂત દૃષ્ટિમાં પાયાનો ભેદ નથી. ભોગી માને છે કે, હીરા કીમતી છે માટે તેને પકડી રાખ્યા છે. ત્યાગી માને છે કે, હીરા કીમતી છે એટલે હું તેને છોડી રહ્યો છું. બે હીરા કીમતી ન હોય તો તેને છોડવાનું કશું જ મૂલ્ય નથી. ત્યાગી તો વળી ચારેકેર ઘોષણા પશુ કરતો રહે છે કે, 'મેં' કેટલી સંપત્તિનો ત્યાગ કર્યો છે ! એટલે ત્યાગીની પાસે પશુ સંપત્તિનો હિસાબ તો ભોગીની માફક સુરક્ષિત રહેતો જ હોય છે. ભોગી પોતાની 'સંપત્તિ' સરવૈયું એટલે કે કેટલા લાખ પોતાની પાસે છે તે રાખે છે. અને ત્યાગી કેટલા લાખ 'મેં' છોડ્યા તેનો હિસાબ રાખે છે. ખન્નેની દૃષ્ટિમાં લાખ તો લાખ જ છે, એમાં પાયાનો ભેદ નથી. તે મૂલ્યવાન છે તેમાં પશુ કોઈ ભેદ નથી. ભેદ છે માત્ર, એકને મેળવવાનો અને બીજાને છોડવાનો જે અહીં છે તેનો ! આજ વાસના છે. ત્યાગની આડમાં તે જ વાસનાનું નવન નૃત્ય છે.

આઝાદીની આહ્વાન

આજની સોનેરી ઉષા કેવી ભવ્ય છે ? આજનો આ ભવ્ય દિવસ કેવો સુંદર અને ઐતિહાસિક છે ? હજારો વર્ષથી પરતંત્રતાની બેડીમાં જકડાયેલા આ દેશે આજના મંગલ દિવસે સ્વતંત્રતાનો પ્રથમ શ્વાસ લીધો. આપણા દેશમાં, આપણા જ લોકો વડે, આપણા જ લોકો માટે, આપણા જ લોકોના લોકશાહી રાજ્યના શ્રી ગણેશ મંડાયા. અંગ્રેજોની લગભગ ૧૫૦-૨૦૦ વર્ષની શુભાશીનો અંત આવ્યો. રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી, સરદાર પટેલ અને જવાહરલાલ નેહરુના નેતૃત્વમાં સ્વાધીનતાનો રણમોરચો મંડાયો. આમ તો કયાનંદ સરસ્વતી, રાજ રામમોહનરાય, લાલ-પાલ અને બાલની ત્રિપુટી, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી વગેરે નેતાઓએ પશુ સ્વદેશપ્રેમ જળાડવા અને લોકોના હૃદયમાં ક્રાંતિની લહર પેદા કરવા ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો હતો. સ્વાધીનતા માટેના બી તો ક્યારનાય વવાઈ ગયાં હતાં. માત્ર તેને પદલવિત અને પ્રસ્ફુટિત થવા માટે યોગ્ય નિમિત્તની જરૂર હતી. સદ્ગુણોએ ભારતને ગાંધીજી જેવા અહિંસા અને સત્યના પરમ ઉપાસકનું નેતૃત્વ સંપ્રદ્યું. નાના એવા સમુદાયના બળે ચળવળ થઈ થઈ. સાધનશુદ્ધિ પૂર્વક સાધ્ય સિદ્ધિના પ્રયત્નો હતા. સત્યાગ્રહનો સુક્રત માર્ગ હતો. પશુબળની સાથે નિઃશસ્ત્ર અને નિઃસહાય માણસો શુદ્ધ ચઢ્યા હતા. તેમની સામે સુક્રાબલા માટેની કોઈ શારીરિક અથવા શસ્ત્રાશ્રની શક્તિ નહોતી. અહિંસાને સાચવી, સત્યના માર્ગે, સત્યાગ્રહ સાથે, અહિંસક આંદોલન હતું. પરંતુ માણસોમાં નૈતિક ગુણો ઘણા હતા. માણસો મરણિયા થયા હતા. સ્વતંત્રતા મેળવે જ અંપવાની તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી. જન મનમાં તિલક મહારાજે આપેલા મંત્ર 'સ્વતંત્રતા મારો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે' શુંલ રહ્યો હતો. લોકો પોતાની જાતને આઝાદી માટે ફના કરવા તૈયાર થયા હતા.

બધાં સુધી માણસના મનમાં જીવનની કીમત હોય, મૃત્યુનો ભય હોય, ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતા મેળવવા માટેની યોગ્યતા કે પાત્રતા તેનામાં આવતી નથી. આપણા દેશ આમ તો અધ્યાત્મ-સંસ્કૃતિનો

પુરસ્કર્તા છે. તીર્થંકરો, અવતારો અને મહર્ષિઓની પવિત્ર ભૂમિ છે. આ ભૂમિને ઋષિ ભૂમિના નામથી ઝોળખવામાં આવે તો પણ કશી જ અતિશયોક્તિ નથી. અધ્યાત્મપ્રધાન સંસ્કૃતિને જન્મ આપનાર, આત્મા અમર છે, અછેદ છે, અલેધ છે, સચ્ચિદાનંદધન છે, એમ બોલનાર માણસોના મનમાંથી તો મૃત્યુનો ભય વિસરાઈ જવો જોઈએ. જે અમરભૂષમાં છે તે કદી પણ મરવાનો નથી. આ પરમ સત્યને પામ્યા પછી, મૃત્યુનો ભય કેમ હોઈ શકે ? છતાં સ્નાતકો બીનારી પ્રજામાં આપણે નંબર પ્રથમ છે. જો આત્માની અમરતા ખરેખરી આપણું પ્રાણોને સ્પર્શી ગઈ હોત તો સુઠીભર માણસો કરોડોની આબાદી ધરાવતા હિન્દને કદી આધીન ન બનાવી શક્યા હોત. પરંતુ વિધિની આ કડુષ્ટ કૂરતા છે કે, જ્યાં આત્મ-મૂલક સંસ્કૃતિનો જન્મ થયો છે, જ્યાં આત્મા વિષેના રોચક પ્રવચનો અને અધ્યાત્મની ઊંડાણભરી વાતો તો ઠેર ઠેર સાંભળવા મળે છે ત્યાંજ આત્માની શાશ્વતતા માત્ર જીવમાં જ રમે છે અને અંતરને સ્પર્શતી નથી. મૃત્યુનો ભય આત્માની અમરતાની કથા કરનારને વધારે સતાવે છે. તે મૃત્યુ વિષેના પોતાના ભયને આત્માની અમરતાની આતુરી ભરી વાતોની આડમાં છુપાવવા પ્રયત્ન કરે છે. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવનમાં બનેલી એક ઘટના છે.

એકવાર કવિવર શ્રી રવિન્દ્રનાથ ટાગોર ચીનની યાત્રાએ ગયા હતા. તેઓ દેખાવે મહર્ષિ જેવા હતા. તેમના યુગ ઉપર અસાધારણ આભા-મંડળ હતું. દિવ્યતાના તપસ્તેજથી દીપતું તેમનું શરીર હતું. કાવ્ય પ્રતિભા તેમને કુદરતી રીતે સાંપડી હતી. સ્વભાવથી તેઓ કવિ હતા. ગીતાંજલિની રચનાથી તેમની પ્રતિભા ઉપર એ ચાંદ લાગ્યા હતા. નોબેલ પુરસ્કારના તે વિજેતા હતા. પ્રકૃતિના પરમપ્રેમી હતા. પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય તરફ તેમનું અજબનું આકર્ષણ હતું. કવિઓનો પ્રકૃતિ સાથેનો પ્રેમ જાણીતો છે. કવિઓ સ્વભાવથી ઇશ્વરની સંનિકટતા ધરાવતા હોય છે. કવિઓમાં તેની અવ્યક્ત ઝાંખી પણ આપણને જોવા મળે છે. રવીન્દ્રનાથની ગીતાંજલિ તો તેમની હૃદય વીણામાંથી નીકળેલી પ્રજ્વળા ગીતોનો જ અંકાર છે. એટલે માત્ર આપણા દેશમાં જ નહિ, પરદેશમાં પણ તેમના પ્રતિ ભારે આકર્ષણ હતું. તેમના પ્રદે એ આકર્ષાઈ, એકવાર ચીન દેશમાં, લોકોનો સમુદાય તેમની આસપાસ તેમને ઘેરી વળ્યો. તે સમુદાયમાંથી એકે પૂછ્યું, ‘જ્યાં ભક્તિના આવાં અદ્ભુત કાવ્યો રચાતાં હોય, ઉપનિષદો, આગમો અને ત્રિપિટક જેવા આત્મમૂલક શાસ્ત્રોના જ્યાં જન્મ થયો હોય તે દેશ અને તે દેશની પ્રજા કેવા સદ્ગુણોથી ભરેલી હશે ? ચોરી, વ્યભિચારાદિ દુર્ગુણોને તો ત્યાં સ્થાન જ નહિ હોય. લોકોમાં પરસ્પર ભાઈચારો, દેશપ્રેમ, ઇશ્વરભક્તિ આદિ સદ્ગુણો જીવંતરૂપમાં દેખાતા હશે.’

આ સાંભળી કવિશ્રીની આંખો આંસુઓથી ઉભરાઈ ગઈ. તેઓ કહેવા લાગ્યા: અમારે ત્યાંના મહર્ષિઓના આત્મ-મૂલક શાસ્ત્રો અને ગ્રંથોની તમે જે વાત કરો છો તે સાચી છે. તેમજ આ અતુષ્ટતાના અદ્ભુત ખજાના છે. એવું અમૂલ્ય સાહિત્ય આ જગતમાં મેળવવું મુશ્કેલ

છે. અમારે ત્યાં આવા અસાધારણ અને લોકોત્તર સાહિત્યનું સર્જન થયું એ અમારું સદ્ભાગ્ય છે. પરંતુ તે સાથે અમારું દુર્ભાગ્ય પણ છે કે, એવા સાહિત્યની, એવા કીમતી શાસ્ત્રોની, અમારા જીવન સાથે કશી જ સંગતિ નથી. અમારા જીવનનું આંતરિક ધારણ તમે માનો છો તેટલું જીવ્ય નથી. આ અમારી એક દુઃખદ અને કરુણ કમનસીબી છે.'

બંધુઓ ! દરેક રાષ્ટ્ર પોતાના દેશના સ્વાતંત્ર્ય રક્ષણ માટે પોતાનું બલિદાન આપવા તત્પર હોય છે, એટલે સ્વાધીનતાનું રક્ષણ સદા માથા સાટે હોય છે. જો આટલી શક્તિ અને આંતરિક હિંમત પ્રજામાં ન હોય તો સ્વતંત્રતા સુરક્ષિત કેમ રહી શકે? આ સંબંધમાં જાપાનનો એક નાનકડો દાખલો સમજવા માટે ભારે રસપ્રદ થઈ રહેશે. તદ્દનુસાર—

સને ૧૯૦૫ની આ વાત છે. રશિયાનું જાપાન સાથે યુદ્ધ ચાલતું હતું. એક જંગલમાં જાપાની સૈનિકોની સંખ્યા માત્ર ૫૦ની હતી અને રશિયન યુદ્ધ સૈનિકો સંખ્યામાં ૨૫૦ હતા. જાપાનીઓની દેશદ્વાજ તો જાણીતી છે. તેમણે રશિયન સૈનિકોને, મોટા સમુદાયમાં હોવા છતાં, ઘેરી લીધા. જાપાની સૈનિકોની સંખ્યા નાની હતી અને તેમાંથી અડધામાં ૪૮ સૈનિકો તો ત્યાં જ ખપી ગયા. માત્ર બેજ સૈનિકો બચ્યા જેમના નામ એક અને યુત્સ હતા. એક પણ બચી ન શક્યો. રશિયનોનો તે કેદી બન્યો. એક રશિયન સૈનિકોના હાથમાં સપડાય તે પૂર્વે જ તેણે પોતાના સાથી યુત્સના હાથમાં રશિયન ઝંડો આપ્યો અને અંતિમ સંદેશ મોકલાવ્યો કે—‘મારા જીવનની કશી જ સલામતી નથી. જીવન—મરણના સંઘર્ષ વચ્ચે હું અટવાએલો છું. ઇશ્વરની શી ઇચ્છા હશે તે તો ઇશ્વર જ જાણે, પરંતુ મારે માટે બચવાના સંયોગો નહિવત્ છે. આ ઝંડો મારી પત્નીને આપજે અને કહેજે કે, એકે તારે માટે આ ઝંડો મોકલેલ છે. આટલાથી તે પરમાર્થ પામી જશે.’ ૭૩૬૬

યુત્સ દોડી પોતાના સેનાપતિ પાસે આવ્યો અને બોલ્યો : ‘સાહેબ ! એક તો કેદ પકડાઈ ગયો છે. રશિયનોના હાથમાં ઝડપાઈ ગયો છે પરંતુ તેણે આ રશિયન ઝંડો મને આપ્યો છે અને પોતાની પત્નીને તે પહોંચાડવાની ઇચ્છા જાહેર કરતો ગયો છે.’

સેનાપતિ પરમાર્થને પામી ગયા. તે એકની બહાદુરી અને સ્વદેશાભિમાનથી પરિચિત હતા. રશિયન ઝંડો પહોંચાડવાની પાછળ તેની માનસિક ભૂમિકા તે સમજી ગયા. અને તેમણે તે ઝંડો તેની પત્ની પાસે પહોંચાડી દીધો.

આ બાબુ પકડાઈ ગયેલા જાપાની સૈનિક એકને રશિયન સેનાપતિની સામે બોલો કરવામાં આવ્યો. યુદ્ધમાં એકબીજા તરફની નફરત એ અનિવાર્ય શરત છે. તે વગર યુદ્ધ સંભવિત નથી. એટલે જ જર્મની સાથેના યુદ્ધમાં રશિયાએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું હતું કે જ્યાં સુધી તમારા હૃદયમાં જર્મન પ્રજા તરફ તીવ્ર ધિક્કારની લાગણી પેદા નહિ થાય ત્યાં સુધી તમે

જમીનોને જીતી નહિ શકે. ઘૃણા અને ધિક્કાર એ જ યુદ્ધની આધારશિલા છે. એ બેટલા પ્રમાણમાં વધારે હશે; લડવાનું ઝનુન તેટલા જ પ્રમાણમાં તીવ્ર હશે.

ઐક કેદ તો થયો, પરંતુ તેના હાથમાં પોતાના દેશનો રાષ્ટ્રધ્વજ હતો. રશિયન સેનાપતિની સામે તેને લાવવામાં આવ્યો ત્યારે પણ તેણે તે ધ્વજને પોતાના હાથમાં રાખ્યો હતો. રશિયન સેનાપતિથી આ વાત સહન ન થઈ. તે ગળ્યો—‘ઐક ! હવે તું અમારો કેદી છે. એટલે તારા હાથનો ઝંડો અમને સોંપી દે.’

ઐકે ટાઢે કહેજે જવાબ વાળ્યો ‘મારા દેશનો રાષ્ટ્રધ્વજ મને જીવથી પણ વધારે પ્યારો છે. જીવતાં તો હું તેને કદી છોડી શકીશ નહિ.’

રશિયન સેનાપતિએ તોપને ગોળે ઉડાડી દેવાની ધમકી આપી પરંતુ તેની તેના મન પર કોઈ અસર ન થઈ. તે તો પોતાના નિષ્ઠુર ઉપર અડગ અને અચળ રહ્યો. અતે તો જે પરિણામ આવવાનું હતું અને આવવું જોઈતું હતું, તે જ આવ્યું. ઐકને સેનાપતિના આદેશથી તોપની સામે ઊભો રાખવામાં આવ્યો અને નિર્ઘંતાપૂર્વક રહેસી નાખવામાં આવ્યો. પરંતુ તેણે પોતાના હાથમાંથી તે રાષ્ટ્રધ્વજ ન મૂક્યો તે ન જ મૂક્યો.

ઐકનો ઝંડો તોપના ગોળાથી ઐકની સાથે ઊંચે આકાશમાં ઊડ્યો અને તે રશિયન સેનાપતિના માથા ઉપર પડ્યો. રશિયન સેનાપતિનું હૃદય થીજી ગયું. મોતની સામે આમ નિર્ભયતાપૂર્વક ઝડપનાર તેની દૃષ્ટિમાં આ પ્રથમ રાષ્ટ્રપ્રેમી હતો. હતો તો તેનો શત્રુ, પરંતુ રશિયન સેનાપતિના હૃદયને તેણે જીતી લીધું. મૃત્યુને આટલી સરળાપૂર્વક ભેટવાની તેની આ બહાદુરીને જોઈ, શત્રુઓના હૃદયમાં પણ તેને માટે અપૂર્વ માન ઊપજ્યું.

આપણી સ્વતંત્રતા ટકાવી રાખવા આપણે પણ જો કૃતનિશ્ચયી હોઈશું તો આપણે પણ ઐકની માફક, દેશને ખાતર હસતે મોઢે મૃત્યુને ભેટવા તૈયાર રહેતા શીખવું પડશે.

આપણે જાણીએ છીએ, ભારત ભૂમિની લગભગ જનતા જનાર્દને જે દિવસે પોતાના હાથમાં સંભાળી, અંગ્રેજોના પગ તળે કચરાતી, છુદ્દાતી અને અગણિત અસાચારથી રિખાતી ભારતની આ વિરાટ જનતાએ જે દિવસે પોતાના લાગ્યોદયનું નવ પ્રભાત નિહાળ્યું એ સુભગ દિવસ છે પંદરમી ઓગસ્ટ.

રાજા રામમોહનરાય, લાલ, પાલ અને બાલની ત્રિપુટી અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી વગેરે રાષ્ટ્ર ભક્તોએ દેશના સ્વાતંત્ર્ય માટેની આધારશિલા ઊભી કરી. ગાંધીજી જેવા સત્યુરુષે તેના ઉપર આલિશાન ઇમારત અણી. પરંતુ તે ઇમારત પર જનતાનો ધ્વજ ફરકતો નહોતો. ૬૦૦ બેટલા નાનાં મોટાં રાજ્યો હજી સુધી ભારતના અવિભક્ત અંગ બન્યા નહોતાં. સરકાર પટેલ જેવા લોખંડી પુરુષે જુદા જુદા રાજ્યોના રાજવીઓને સમજાવી ભારતનું એકીકરણ સાધ્યું.

આ શુભ દિવસ પ્રતિવર્ષે રાષ્ટ્રીય તહેવાર તરીકે ઊજવવામાં આવે છે. સવારમાં ઠેકઠેકાણે ધ્વજવંદન થાય છે, પ્રભાત ફેરીઓ નીકળે છે. રાષ્ટ્રીય કક્ષાના ઉચ્ચતમ નેતાઓ રાષ્ટ્રીય એકતાના લોકોને સંદેશાઓ પાઠવે છે. સરકારી અને ખાનગી મકાનો તે દિવસે રાત્રે અમરાપુરી જેવા ઝળાંહળાં થઈ જાય છે. મોટા શહેરો રંગભેરંગી રોશનીની અવનવી છટાથી અવનવાં દરેક ઊભાં કરે છે. હૈથે હૈથું 'હળાય એટલે માનવ-મહેરામણુ આ દરેકને નિહાળવા ઊભડી પડે છે. શહેરના આકર્ષક સ્થળો, વનો અને ઉપવનો વિવિધરંગી રોશનીથી ઝળહળી ઊઠે છે.

૧૫મી ઓગસ્ટના શુભ દિવસે આ રીતે આનંદ મનાવ્યે આપણી આપણા દેશ પ્રત્યેની ફરજ પૂરી થતી નથી. ૨૫ જેટલાં વર્ષો આપણી સ્વાધીનતાને થયાં છે, છતાં આર્થિક દૃષ્ટિએ જે પ્રગતિ દેશે સાધવી જોઈએ તે આપણે સાધી શક્યાં નથી. એટલે આમ જનતાના ઘરોમાં સ્વાતંત્ર્યનો જે ઉલ્લાસ, જે સંગતિ, જે આનંદ અને જે નૃત્ય પહોંચવા જોઈએ તે પહોંચી શક્યાં નથી. આ એક હુખદ, કડુણ અને કમનસીબ હકીકત છે.

અંગ્રેજોના રાજ્યમાં ભારતીય જનતાનું ભારે શોષણ થતું હતું. આર્થિક દૃષ્ટિએ દેશ જોહાલ બન્યો હતો એ હકીકત ઘણા અંશે સાચી છે, છતાં આ આખો ભાર અંગ્રેજી અમલ ઉપર જ મૂકી દેવા માત્રથી, આ કડુણ રકાસમાંથી આપણે બચી શકતાં નથી. આ માટે તો કઠોર શ્રમ, પ્રામાણિક જીવન અને રાષ્ટ્ર નિષ્ઠા આદિ સદ્ગુણો આપણે જીવન સાથે વણી લેવા પડશે. દેશના પુનરુત્થાનમાં સહકાર આપવો તે દરેક નાગરિકની પવિત્ર ફરજ છે. ઘણી વખતે આપણી શક્તિઓ અવળે માર્ગે વેડફાઈ જાય છે. પરસ્પરના સંઘર્ષોમાં રાષ્ટ્રીય હિત ભૂલાઈ જાય છે. લોકો પ્રાદેશિક, ભાષાકીય, પ્રાંતીય અને પક્ષીય ભાવનાઓથી પ્રેરાઈ રાષ્ટ્રીય હિતની અવગણના કરી નાખતા હોય છે. આ સ્વાર્થમૂલક ભાવનાઓ દેશના વિકાસમાં અવરોધક બને છે અને રાષ્ટ્રહિત માટે ભારે ખતરનાક નીવડે છે.

આપણે આપણા સંકુચિત સ્વાર્થ ખાતર દેશના હિતનો બલિ આપવાનું પાપ કરતા અટકીશું અને રાષ્ટ્રીય ઘસતરમાં સામુદાયિક રીતે નિષ્ઠાપૂર્વક વ્યક્તિ-વ્યક્તિ સાથે આપીશું ત્યારે જ આપણી સ્વાધીનતા સોળે કળાએ ખીલી ઊઠશે.

આપણા રાષ્ટ્રીય ધ્વજમાં ત્રણ રંગો છે. સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તે શૌર્ય, વીરતા અને પ્રેમનો સંદેશ આપે છે. આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે, જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રના સંદેશની કદવના કરી શકાશે. આ રીતે જો જીવન સ્વતંત્ર બનાવવામાં આવશે તો જ આ દિવસની સાર્થકતા સિદ્ધ થશે.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્યની સાચી દિશાનો ઇશારો કરી રહ્યું છે. તેનું જ પ્રવચન ચાલી રહ્યું છે. કેશીકુમાર શ્રમણ આવસ્તી પધાર્યા છે. આ બાબુ શ્રી ગૌતમ સ્વામીનું પદાર્પણ થઈ રહ્યું છે. ગૌતમ સ્વામીના સામાન્ય જીવન વિષેનું એક સ્વતંત્ર પ્રવચન થઈ ગયું.

છે. ઉપાસક દશાંગ નામના અંગમાં ભગવાનના એક પ્રસુખ શ્રાવક શ્રી આનંદ સાથે શ્રી ગૌતમ સ્વામીના બે વાર્તાલાપ થયો છે અને તેમાં શ્રી ગૌતમ સ્વામીએ બે સરળતા, વિનમ્રતા અને શુરતાનો પરિચય આપ્યો છે તે જાણવા બેવો છે.

આનંદ શ્રમણોપાસક મત નિયમો અને પ્રતિભાઓનો વિધિપૂર્વક નિર્વાહ કરતો જ્યારે શુદ્ધ શરીરવાળો અને સુકાએલા લોહી માંસવાળો થઈ ગયો, ત્યારે એક રાત્રિએ ધર્મ જાગરણ કરતો એવો અધ્યવસાય તેને ઉત્પન્ન થયો—જ્યાં સુધી મારામાં ઉત્થાન, કર્મખળ, વીર્ય પરાક્રમ, શ્રમ્મા, ધૈર્ય, સંવેગ છે, જ્યાં સુધી મારા ધર્મોપદેશક ભગવાન મહાવીર જ્યવંતા વિચરી રહ્યા છે ત્યાં સુધી અપશ્રિમ મરણાંતિક સંલેખના સ્વીકારી, ધર્મની આરાધના પૂર્વક વિચરવું એજ મારા માટે શ્રેયસ્કર છે. આવા શુભ વિચારો આવતાંની સાથે તે સંલેખના વિધિનો સ્વીકાર કરી લે છે અને મૃત્યુની ઇચ્છા ન રાખતો વિચરે છે. અન્યદા ક્યારે વિશેષ પ્રકારના શુભ અધ્યવસાયથી અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી તેમને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું.

પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણમાં લવણ સમુદ્રમાં ૫૦૦ ચોજન સુધીનું ક્ષેત્ર, ઉત્તરમાં ચુલ્લ હિમવંત પર્વત સુધી, ઊર્ધ્વ દિશામાં સૌધર્મદેવલોક સુધી, અર્ધોદિશામાં પ્રથમ નરકના લોહુચ્યુત નરકાવાસમાં ૮૪ હજાર વર્ષ સુધીનું ક્ષેત્ર તેમણે અવધિજ્ઞાન દર્શનથી જાણ્યું અને જોયું.

તે જ સમયે ભગવાનનું ત્યાં પદાર્પણ થયું. શ્રી ગૌતમ સ્વામી વાણિજ્યગ્રામ નગરના ઊંચ, નીચ, મધ્યમકુળમાં સાસુદાયિક ગોચરી માટે નીકળ્યા. યથાગ્ચિ આહાર ગ્રહણ કરી, વાણિજ્યગ્રામના મધ્યમાંથી નીકળી, કોલ્લાક સન્નિવેશની પાસેથી જતા માનવ સમુદાય પાસેથી શ્રી આનંદ શ્રાવકના સંલેખના સ્વીકારવાની વાત સાંભળી. એટલે આનંદ શ્રમણોપાસકને દર્શન આપવા તેઓ પધાર્યા. ગૌતમ સ્વામીના શુભાગમનથી આનંદના હૃષ્ટનો પાર ન રહ્યો. તેણે નિવેદન કયું: ‘પ્રભો ! હું તપથી કુશ થઈ ગયો છું. આપની પાસે આવી ચરણોમાં મરતક નમાવી વંદન કરવાની શક્તિ મારામાં રહી નથી, એટલે કૃપા કરી આપ જ પાસે. પધારો. ગૌતમ સ્વામી તેમની પાસે પધાર્યા. આનંદ મરતક નમાવી કૃતાર્થ થયો. પછી એક પ્રશ્ન પૂછ્યો—‘પ્રભો ! ગૃહસ્થાવાસમાં રહેતા ગૃહસ્થને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ખરું ?’ ગૌતમે જવાબ આપ્યો ‘હા.’

આનંદે કહ્યું. જો આ સત્ય હોય તો પ્રભો ! મને પણ અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે. પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણમાં લવણ સમુદ્રમાં પાચસો ચોજન સુધી હું જાણ્યું અને જોઈ છું. ઉત્તરમાં ચુલ્લ હિમવંત પર્વત સુધી, ઊંચે પ્રથમ દેવલોક સુધી અને નીચે રત્નપ્રલા નરકના લોહુચ્યુત નરકાવાસ સુધી જાણવા જોવાનું મને જ્ઞાન થયું છે. આ સાંભળી શ્રી ગૌતમસ્વામી આશ્ચર્યમાં પડ્યા. તેમણે કહ્યું. ‘ગૃહસ્થને અવધિજ્ઞાન થાય છે ખરું, પરંતુ આવા પ્રકારનું એટલે કે જેવું તમને થયું છે તેવું થતું નથી. માટે તમે જે મિથ્યાલાપ કર્યો છે તેની આલોચના અને નિંદા કરી પ્રાયશ્ચિત કરો.

આ સાંભળી આનંદે કહ્યું—‘ભગવન્ ! જૈન શાસનમાં યથા તથ્ય કહેનારને પણ આલોચના અને પ્રાયશ્ચિત કરવાં પડે ખરાં ?’

આમ કહી આનંદ શ્રાવકે કહ્યું : 'ના, ના, તો પ્રભો ! આપ જ આ સ્થાનની આલોચના કરે કારણ હું ખરેખર ઉપર જણાવેલ શ્રેત્રને અવધિજ્ઞાનથી જાણી અને જોઈ શકું છું.'

આ સાંભળી ગૌતમ શંકાશીલ થયા. ભગવાન પાસે આવ્યા. બધી બનેલી ઘટના કહી સંભળાવી. ભગવાને જવાબ આપ્યો- 'ગૌતમ ! આનંદ કહે છે તે સત્ય છે. તમે જ આ સ્થાનકની આલોચના કરો અને પ્રાયશ્ચિત્ત ગ્રહણ કરો અને આનંદ શ્રાવકને ખમાવો.'

ભગવાનની પાસેથી આ નિર્ણય સાંભળી, કથા જ સંકોચ કે શોભ વગર, શ્રી ગૌતમસ્વામી પુનઃ આનંદ શ્રાવકને ત્યાં આવ્યા અને ભગવાન સાથે થયેલી વાતચીત કહી સંભળાવી અને પાન સેવેલ મિથ્યા સ્થાનક માટે શ્રી આનંદ પાસે ક્ષમા યાચી.

એવા હતા પરમજ્ઞાની છતાં સરળચિત્ત પ્રભુ ગૌતમસ્વામી-

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું અનેક સ્થાન છે. તેમનો આપણી સંસ્કૃતિમાં અદ્વિતીય મહિમા છે. ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ, ભગવાન શ્રીરામ અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ-આ ત્રણ મહાપુરુષો આપણી સંસ્કૃતિમાં પરમ પુણ્યપ્રભાવી વ્યક્તિઓ તરીકે ઓળખાય છે.

આર્થ સંસ્કૃતિમાં જન્મેલા અને પુષ્ટ થયેલા કોઈપણ ધર્મો કે સંપ્રદાયોએ એ ત્રણના વિશિષ્ટતમ વ્યક્તિત્વનું લોકોત્તર મૂલ્યાંકન કર્યું છે. એ પ્રતાપી પુરુષોને પોતાના ધર્મમાં અસાધારણ અતિમાનવ તરીકેનું સ્થાન આપીને દરેકે કૃતાર્થતા અનુભવી છે. શ્રી ઋષભદેવ જૈનોના આદિ રાજ, + આદિ જિન, આદિ કેવળી, આદિ તીર્થંકર અને પ્રથમ ધર્મચરિત્રી છે. તેમ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં તેમને વાસુદેવનો આદ્યો અવતાર માનવામાં આવ્યો છે. આ અવતરણ નાલિ રાજ અને મરુદેવી માતાને ત્યાં થયું, ત્યાં તેઓ ઋષભ નામે અવતરિત થયા અને બધાં આશ્રમોદ્ધાર તેમણે લોકોને નમસ્કૃત માર્ગ દેખાડ્યો. ઋષભદેવ ભગવાને મોક્ષધર્મની પ્રસ્પૃશ કરી તેથી શ્રીમદ્ ભાગવતમાં તેમને વાસુદેવાશ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

+ આદિમં વૃષ્ણનાથ માદિમ નિષ્કરિગ્રહમ્ ।

આદિમ તીર્થનાથં ચ કૃષ્ણમ સ્વાનિનં મુનમ્ ॥

* અદ્યમે મરુદેવ્યાનુ નામે જિતિ કર્મજનમ્ ।

દર્શયન્ વર્ધધર્માગા સર્વાશ્વજનનમ્ ॥

નમારુવાંનુદેનામં મેઞ્ચનં વિરુચા ।

હિરણ્યમર્ષો મેઞ્ચ વેદાઃ નાન્યઃ પુરાણા ॥

દેવા હિરણ્યમર્ષં રતિર્દેવેઽનં નિરાગ્નિઃ ।

વિમ્બેહિરણ્યમર્ષમિવ દેવેઽગ્નિઃ ॥

ભગવાન - ઋષભદેવનું ઋગ્વેદમાં વર્ણિત વર્ણનને અનુસરી તેમનું નામ પ્રદ્ધા અથવા હિરણ્યગર્ભ એટલે ભૂત જગતના એકમાત્ર અધિપતિ તરીકે બતાવેલું છે. મહાભારતના શાંતિપર્વમાં હિરણ્યગર્ભને યોગના સનાતન જ્ઞાતા તરીકે યોગબાવવામાં આવેલ છે. પુરાણોમાં ઋષભદેવને હિરણ્યગર્ભ કહેવાનું કારણ એ બતાવ્યું છે કે જ્યારે તેઓ ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે કુખેરે હિરણ્યની વૃષ્ટિ કરી હતી.

ભાગવતકારે ઋષભદેવને યોગેશ્વરના નામથી ધિરદાવેલ છે. તે હંઠયોગીઓએ ભગવાન ઋષભદેવને હંઠયોગ વિદ્યાના આદ્ય ઉપદેશકના રૂપમાં નમસ્કાર કરેલ છે. જૈનાચાર્યોએ પણ તેમને યોગવિદ્યાના સંસ્થાપક તરીકે પ્રતિષ્ઠિત કરેલ છે જેની પુષ્ટિ આ રીતે થાય છે-“શ્રી ભાદિનાથાય નમોઽસ્તુ તસ્મૈ, યેનોપદિષ્ટા હૃથયોગ વિદ્યા ।” જ્ઞાનાર્ણવમાં ઋષભદેવની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે-“યોગિકલ્પતરુ નૌમિ દેવદેવ વૃષભવજન્મ”

જૈનોના જંબુદ્વીપ પ્રાપ્તિ સુજબ, ભગવાન ઋષભદેવ જ્યારે દીક્ષિત થયા ત્યારે તેમણે ચાર મુષ્ટિ લોચ જ કર્યો. લોચ કરવાની પ્રચલિત પરંપરા પંચમુષ્ટિ લોચની રહી છે. પરંતુ જ્યારે ભગવાન અભિનિષ્ક્રમણ મૂલક પ્રથમ લોચ કરી રહ્યા હતા અને બન્ને પાર્શ્વના (ભાગોના) કેશોનું દ્વંચન હંચુ ખાકી હતું, ત્યારે દેવાધિપતિ શંકેન્દ્ર ઉપસ્થિત થયા અને ભગવાનને પ્રાર્થના કરી : ‘પ્રભો ! આવી કમનીય કેશરાશિને આમ જ રહેવા દો.’

ભગવાને ઇન્દ્રની પ્રાર્થના સ્વીકારી અને બન્ને ખાભુના કેશો રહેવા દીધા. તેથી તેઓ આ જગતમાં એક વિશિષ્ટ ‘કેશી’* એવાં નામથી વિખ્યાત થયા.

ઋષભદેવના સંબંધમાં જેમ છે તેમ શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં પણ સમજવું જોઈએ. શ્રીરામ જેમ હિન્દુ સૃષ્ટિના અવતાર ગણાય છે તેમ જૈન લોકોની દૃષ્ટિમાં તે બલદેવ અને તે જ ભવે મોક્ષે ગએલા પુનીત આત્મા ગણાય છે. આજનો આપણો વિષય છે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એટલે આ વાતને અહીંથી જ અટકાવી, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં પહેલાં હિન્દુ ધર્મની માન્યતાને અનુસરી વિવેચન કરું છું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ જાગૃતિક ઇતિહાસના એક પ્રતિભાસંપન્ન, અનુપમ વ્યક્તિત્વવાળા, દ્વિવ્ય પુરુષ છે. તેમની સાર્વાત્રિક પ્રતિભા અને શક્તિ આશ્ચર્ય જીપબંધે એવી છે. તે ઘણે કેશણે

* તીર્થકૃતા પંચમુષ્ટિલોચસમ્ભવેડપિ અસ્ય મગવતશ્ચત્રસુધિક્લોચગોત્તરઃ । શ્રી હેમાચર્યકૃત ઋષમચરિત્રાદમિપ્રાયોડ્ય* પ્રથમમેકયા મુપ્તયા સ્મશ્રુકૂર્ચયોલેવે તિસમિશ્વ ગિરોલેવે કૃતે એકા મુષ્ટિમવાધિષ્યમાણા પવનાન્દોલ્લિત્ કનકાવદાતયો પ્રસુસ્કન્ધયોરુપરિહૃન્તો મરકનોપમાનવિભ્રતો પરમરમણીયા વીક્ષ્ય પ્રમોદમાનેન શક્રેણ-મગવન્ મય્યનુગ્રહં વિષાવ ત્રિયતામિયમિત્યમેવેતિ વિઘ્નન્તે મગવતાપિ સા તથૈવ રક્ષિતેતિ, નહિ એકાન્ત મત્તાના યાચ્ચામનુગ્રહીતારઃ લ્પઙ્ચન્તીતિ ।

જંબુદ્વીપનો મૂળ પાઠ-ચાડર્હિ મુટ્ટીર્હિ લોભં કરેઃ

અણુથી પણ લઘુ જીવ્ય છે તો વળી કયાંક એમનું વ્યક્તિત્વ મેરુના શિખરને સ્પર્શી જાય છે. આવો સુભગ સમન્વય અન્યત્ર હલ્લે છે. ‘અગોરળીયાન મહતો મહીયાન’ આપું આશ્ચર્યજનક તેમનું વ્યક્તિત્વ છે; તેઓ યોગી પણ છે અને ભોગી પણ છે. એક બાબુ યોગેશ્વર કૃષ્ણના નામથી તેઓ વિશ્રુત છે તો બીજી બાબુ તેમનો સોળ હજાર રાણીઓનો મોટો અંત પુર છે. તેઓ નર્તક પણ છે અને સુભટ પણ છે. તેઓ ગોવાળ પણ છે અને ત્રણ ખંડના અધિપતિ પણ છે. ઉત્કટ પ્રેમી પણ છે અને નિર્માન નિર્મોહી પણ છે. કૌરવોના લાખોનાં સૈન્યની સામે પાંડવોને વિજયશ્રી અપાવી દે તેવા રાજનીતિજ્ઞ પણ છે અને રાજસૂય યજ્ઞમાં પધારેલા અતિથિઓનાં ચરણ પ્રક્ષાલન કરે તેમજ તેમની એકી પાતળો ઉપાડે એવા વિનમ્ર પણ છે. મહાન પણ એવા છે કે, સેત મહેસ ગનેસ દિનેસ સુરેસહુ જાહિ નિરતર ઘ્યાવે-અને લઘુ પણ એવા કે-તાહિ અહીરકી છોહરિયા છછિયા મરી છાછ પૈ નાચ નચાવે

શ્રીકૃષ્ણનું આદિથી અંત સુધીનું સાદુર્યે જીવન વિરોધાભાસ અને અસંગતિઓથી ભરેલું છે. આમ છતાં તેમને હિન્દુ ધર્મે પૂર્ણવતાર માન્યા છે. બીજા બધા અવતારો અંશાવતાર તરીકે ગણાયા છે જ્યારે કૃષ્ણાવતાર જ પૂર્ણવતાર તરીકે પ્રતિષ્ઠિત થયેલ છે. હમણાં આપણે જોઈ ગયા તે વિરોધાભાસો અને વિસંવાદોમાં જ શ્રીકૃષ્ણની પૂર્ણતાનું રહસ્ય છુપાયેલું છે. જીવનનો ભવ્ય પ્રાસાદ એકબીજાના વિરોધમાં મૂકાયેલી ઇંટોથી જ નિર્મિત થાય છે.

મૃત્યુ વગર જન્મની, દુઃખ વગર સુખની અને અંધારા વિના પ્રકાશની કલ્પના કરવી અસંભવ છે. ખરેખર પરસ્પર વિરોધી દેખાતા આ દ્વંદ્વો એક જ સિદ્ધાન્તી બે બાબુઓ છે. તેને પૃથક્ પૃથક્ માની એસવાની ભૂલભરેલી માન્યતાને કારણે જ એકનો સ્વીકાર અને બીજાનો અસ્વીકાર કરવાના ભ્રામક પ્રયત્નો આપણે કરીએ છીએ. પરંતુ સિદ્ધાન્તી એક બાબુને રાખવાની અને બીજી બાબુને ફેગવી દેવાની વાત કદી પણ શક્ય બનતી નથી.

જગતમાંથી મૃત્યુને બે હટાવવા પ્રયત્ન કરીશું તો જીવન જ ખોવાઈ જશે અને જીવનને હટાવવા પ્રયાસ કરીશું તો મૃત્યુ ખોવાઈ જશે. જન્મ અને મૃત્યુ પરસ્પર સાપેક્ષ છે. જન્મના એકાંત અભાવે મૃત્યુ અને મૃત્યુના એકાંત અભાવે જન્મ અસંભવિત છે. વિશ્વ જીવે છે વિપરીતથી. બે ક્રુવીય વિપરીતના સહારે જ જગતનું અસ્તિત્વ છે. પરસ્પર વિરોધી દેખાતા બે વિપરીત વચ્ચે જ વિશ્વની હૈયાતીડું સંગીત છે. એક વિપરીતને ખસેડી લેવા માત્રથી બન્નેની પરિસ્થિતિ થઈ જશે. પુરુષને હટાવવાથી સ્ત્રી ખોવાઈ જશે અને સ્ત્રીને હટાવવાથી પુરુષ ખોવાઈ જશે. વૃદ્ધાવસ્થાને દૂર ખસેડવા જતાં બુવાનીથી હાથ ધોવાઈ જશે. યુવાન સહા માનસિક રીતે ઇચ્છતો જ હોય છે કે વૃદ્ધાવસ્થાનું મારા પર આક્રમણ ન થાય. પરંતુ તે ભૂલી જાય છે કે, યુવાની અને વાર્ધક્ય પરસ્પર એટલા સંયુક્ત છે કે, એકના અભાવે બીજું ખોવાઈ જાય છે. આપણને

ખખર નથી કે અસુંદર ખોવાઈ જતાં સુંદર પણ ખોવાઈ જાય છે. ખુરાઈ ખોવાઈ જતાં ભલાઈ પણ ભાગી જાય છે. સુંદર-અસુંદર, ભલાઈ-ખુરાઈ, અહિંસા-હિંસા, બધાં પરસ્પર આધારિત છે.

યાદ રાખજો, જીવન બધી દિશાઓમાં વિપરીતથી બંધાયેલું છે. આપણી દૃષ્ટિ પારદર્શી ન હોવાને કારણે સિદ્ધાંતો એક જ બાજુને આપણે જોઈ શકીએ છીએ. સિદ્ધાંતો પૃથ્થ ભાગ તરફ આપણી દૃષ્ટિ જતી નથી. એટલે આપણે માટે સિદ્ધાંતો બીજી બાજુ સદા અસ્પષ્ટ, અસ્પષ્ટ અને વિસ્મૃત રહે છે. જ્યારે ફૂલ તરફ દૃષ્ટિ જાય છે, ત્યારે કાંટા અદૃશ્ય થઈ જાય છે અને જ્યારે કાંટા તરફ દૃષ્ટિ નાખીએ છીએ, ત્યારે ફૂલ જોવાની પ્રક્રિયા બંધ થઈ જાય છે. આપણે એ પરમ સત્યને ભૂલી જઈએ છીએ કે ફૂલ અને કાંટા એક જ વૃક્ષથી પરિપુષ્ટ થએલા, તે જ વૃક્ષના, અવિભાજ્ય અંગો છે. એક જ શાખા બંનેને પ્રાણો અર્પે છે, એક જ મૂળ બંનેને જીવનદાન સમર્પે છે, એક જ સૂર્ય બંને પર કિરણો વરસાવે છે, એક જ વ્યક્તિ બંનેનું જલથી સ્નિગ્ધ કરે છે, એક જ અસ્તિત્વમાંથી બંનેનું આગમન છે. પરંતુ આપણી દૃષ્ટિ સદા સમગ્રતાને જોવા ટેવાયેલી નથી. આપણી આંશિક દૃષ્ટિ ખંડ ખંડ જોવા ટેવાયેલી છે. એટલે આંશિક દૃષ્ટિ એ જ અસાનની પરાકાષ્ઠા છે.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જીવનને હંમેશાં સમગ્ર અને સહજરૂપે સ્વીકારે છે. તે જીવનના કહેવાતા ‘સુંદર’ અને ‘અસુંદર’ બંનેને પક્ષને સમાનભાવે સહજરૂપે સ્વીકારે છે. તેમનાં જીવનમાર્ગમાં રાધા જેવી અપ્સરા આવી જાય તો પણ તેને પ્રેમથી સ્વીકારે છે અને કુબળ જેવી કુબ્જી આવી જાય તો પણ તેઓ તેટલી જ સહજતાથી તેને સ્વીકારી લે છે. ગોકુલમાં ગોપીઓના પ્રેમમાં તેઓ મસ્ત બની જાય છે તો મથુરામાં જઈ જાય તે કોઈને યોગ્યતા ન હોય તેમ તેમને ભૂલી જાય છે. શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં શુભ અને અશુભ બંનેનો સહજ સ્વીકાર છે. પરંતુ પરંપરાગત ચિંતનથી અસિત આપણી યુદ્ધિ જીવનને ખંડ ખંડ કરી જોવા ટેવાયેલી છે. સારા-નરસા, શુભ અને અશુભમાં ભેદ કરી સમજવાને આપણી યુદ્ધિ અસ્થસ્ત છે તેથી કૃષ્ણના વિરોધાભાસથી ભરેલા જીવનની ઉચિતતા સમજવી તેને માટે ભારે સુરહેલ છે. આજ કારણે આધુનિક સંસ્કૃતિમાં જન્મેલા અને પોષણ મેળવેલા વિક્ષાનોએ, ગોકુલ અને મહાભારતના શ્રીકૃષ્ણને જુદા બતાવી, બે કૃષ્ણની બેહુલી કલ્પના કરી નાખી છે.

જૈન જગતમાં શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ છે. ભગવાન નેમિનાથના તેઓ પિતરાઈ ભાઈ છે. તેઓ ત્રણ ખંડના ધણી છે. ભગવાન નેમિનાથના ભક્ત છે. તેઓ સમ્યક્દૃષ્ટિ આત્મા છે. પૂર્વ ભવે કરેલા નિષાણ્ણના બળે કરી વાસુદેવરૂપે તેઓ જન્મ્યા છે. રાજ્ય, વૈભવ અને અંતઃપુરતું ઐશ્વર્ય તેમની પાસે અપાર છે. આવતી થોપીસીમાં તેઓ તીર્થંકર થવાના છે. ત્રેસઠ પ્રલાધ્ય પુરુષોમાં એમની ગણતરી છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણ જૈનોની દૃષ્ટિમાં પણ પ્રાતઃસ્મરણીય અને ભગવદ્ સ્વરૂપ છે. અંતગઢશંગ સૂત્ર સાથે સંબંધિત એમની એક કથા હું તમને સંક્ષેપમાં કહું છું.

શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકાના અધીશ હોવા છતાં, પોતાના માતૃશ્રીને વંદન કરવાના પોતાના પુનઃધર્મને, વૈભવના અતિરેકમાં પણ વિસરતા નથી. એક દિવસ જ્યારે તેમણે પોતાની માતાને અપ્રસન્ન અને ઉદાસીન જોયાં, ત્યારે તેઓ વિચારમાં પડી ગયા. મારી માતાનો વાળ પશુ વાંકો કરી શકે એવું કંઈ નથી, છતાં તે ઉદાસ કેમ ? તેમણે માતાજીને ઉદાસીનું કારણ વારંવાર પૂછ્યું ત્યારે માતાજીએ કહ્યું: ‘ઘેટા ! મને બધી બતતું સુખ છે. તારા જેવા આસાંકિત પુત્રની હથાતીમાં મને કંઈપણ વસ્તુને અભાવ નથી. પરંતુ મને એક જ વાતનું દુઃખ છે. મેં કંઈ પણ બાળકની બાળકીસા જોઈ નથી. ઘણા પુત્રોને મેં જન્મ આપ્યો, છતાં કોઈની બાળલીલા જોવા હું ભાગ્યશાળી થઈ નથી. તેથી એક જોખાનો ખૂંદનાર મને મળી નય તો હું કૃતાર્થ થઈ બઠું. હું તને શું કહું, ઘેટા ! પણ આજે આપણે ત્યાં, જો બેની જોડીમાં એક જ સરખા, એક જ બતતનાં રૂપ લાવવું અને વધવાળા છ સુનિઓ ગોચરી માટે આવ્યા હતા. મેં તેમને કેશરિયા લાડુ વહોરાવ્યા. પરંતુ એ જ સુનિઓ ફરીથી ગોચરીએ આવ્યા છે એવી મને શંકા જતાં, મેં તેમને પૂછ્યું ‘આપ કોણ છો ? મારા જેવી હતભાગીને આજે આપે ત્રીજી વાર ભાગ્યવાન બનાવી ?’ સુનિઓએ જવાબ આપ્યો: ‘અમે ત્રીજી વાર નથી આવ્યા. પરંતુ અમે છ સરખા ભાઈઓ છીએ. ગુરુદેવે અમને બખેની જોડીમાં ગોચરી માટે મોકલ્યા છે. અમે છ રૂંદે રૂંદે વર્ષમાં એક સરખા હોવાથી અમે એના એ જ ગોચરી માટે આવ્યા છીએ એવો તમને જામ થયેલ છે. અમે એક જ માતાના છ દીકરાઓ છીએ અને ભગવાન નેમિનાથની દેશનાથી દીક્ષિત થયા છીએ.’

તેમની આ વાતનો તાગ મેળવવા હું ભગવાન નેમિનાથ પાસે ગઈ ત્યારે ભગવાને કહ્યું: ‘દેવકી ! આ છ સુનિઓ એ તારા જ પુત્રો છે. સુલસાને ત્યાં અગમ્ય કારણસર તે મોટા થયા છે.’

આ સાંભળતાં જ મારું માતૃ વાત્સલ્ય ઊભરાઈ આવ્યું. મારા કંઈવાની કસો ટૂટી પડી. અને મારા સ્તનમાંથી દૂધની ધારાઓ વહેવા લાગી. બસ, કૃષ્ણ, મારી એક જ ઇચ્છા છે કે મારા જોખાનો ખૂંદનાર મારે જોઈએ છે.’

માતાની ભાવના પૂર્ણ કરવા કૃષ્ણ અઠમનો તપ આદરે છે અને દેવતાને યોલાવે છે. અઠમ પૂરો થતાં દેવતા હાજર થાય છે અને કહે છે: ‘તમારે ત્યાં તમારા ભાઈનો જન્મ અવશ્ય થશે. પરંતુ સોળમે વર્ષે તે ભગવાન નેમિનાથ પાસે દીક્ષિત થશે.’ શ્રીકૃષ્ણે આ સાંભળી પ્રસન્નતાથી તેને વિદાય આપી અને માતાને આ સુખદ સમાચાર કહ્યા.

સવાનવ માસ પછી દેવકીને ત્યાં ગજસુકુમાલનો જન્મ થાય છે. દેવકીમાતા બાળકની બાળલીલા જોઈ આનંદિત બની જાય છે. મનના મનોરથો પૂરા થયા છે. તેના હરખનો પાર નથી. ગજસુકુમાલ પણ મોટો થતો જાય છે. બધી કળાઓમાં કુશળતા મેળવતો જાય છે. એક દિવસે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન નેમિનાથના દર્શનાર્થે જાય છે. માર્ગમાં સોમિલ બ્રાહ્મણની એક લાવણ્ય ભરી પુત્રીને જુએ છે ત્યારે પોતાના નાના ભાઈ માટે તેની માંગણી કરે છે. સોમિલ તેથી પ્રસન્ન થાય છે અને તેનો સ્વીકાર કરે છે.

આ બાજુ સોળ વર્ષના ગજસુકુમાલ દેશના સાંભળવા આવે છે. ભગવદ્ વાણી સાંભળી વિરક્ત થઈ જાય છે. સંસારમાંથી તેમનો રસ ભીડી જાય છે. દીક્ષા માટે તૈયાર થઈ જાય છે. માતા અને સકળ પરિવારને વિનવી ભગવાનનાં ચરણોમાં દીક્ષિત થઈ જાય છે. કાચી અને નાની ઉંમર છે. પરંતુ પૂર્વભવની સાધનાના પ્રબળ સંસ્કારો છે. રમશાન પ્રતિમાના આરાધનની આજ્ઞા ભગવાન પાસે માંગે છે. ભગવાન પણ એ જ નિયતિ અને પ્રારબ્ધ છે એમ બાણી આજ્ઞા આપે છે. સુનિ ગજસુકુમાલ ધ્યાનમાં સંલગ્ન થઈ જાય છે. ત્યાં સોમિલ પ્રાદ્યાયુ તે દિશામાંથી નીકળે છે. ગજસુકુમાલને બેઈ પોતાની પુત્રીને નિષ્કારણ તલ દીધાની વાત તેને યાદ આવી જાય છે. પૂર્વ ભવનું વેર સ્મરી આવે છે. અને ગજસુકુમાલના માથા ઉપર પાણીથી લીની કરેલી માટીની પાળ તે બાંધે છે અને તેમાં ધગધગતા અંગારા મૂકે છે. ગજસુકુમાલના માથા પર કેશ નથી, મુંડન છે. એટલે દાઝવાના કારણે માથામાં તડતડના અવાજ થાય છે. તેમને અસહ્ય શારીરિક વેદના થાય છે. ભયંકર અસાતા વેદનીય કર્મનો ઉદય છે. છતાં ગજસુકુમાલ ભારે સહનશીલતા દાખવે છે. મન, વચન, અને કાયાના યોગોને સ્થિર કરી, સમભાવમાં તેઓ તનમય થઈ જાય છે. આમ જ આદર્શને લક્ષ્યમાં રાખી તેમણે સાધુત્વ સ્વીકાર્યું હતું, તે આદર્શની પરમ સિદ્ધિને તેઓ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

ઉત્તરાધ્યયનના ત્રેવીસમાં અધ્યયનમાં પણ આવા જ સમભાવને વરેલા બે વરિષ્ઠ સત્પુરુષોનો સમાગમ થાય છે. ધર્મના મર્મને સમજવા અને તેમાંથી નવનીત મેળવવાના તેમના પ્રયાસો છે. શાસ્ત્રકાર કહે છે—

કોદુગં નામ ડજ્ઞાણં, તન્મિ નચરમહલે ।
 ફાસુબે સિજ્જસંધારે તત્થવાસસુવાગ્ગે ॥
 કેલીકુમાર-સમણે ગાયમે ચ મહાયસે ।
 ડમ્બોવિ તત્થ વિહરિસુ અલ્લીણા સુસમાહિયા ॥

શ્રી ગૌતમસ્વામી શ્રીવાસ્તીનગરીના કોષ્ઠક નામના ઉદ્યાનમાં જ્યાં પ્રાસુકશય્યા તેમજ સંસ્તારક સુલભ હતા ત્યાં ભિતર્યા. કેશીકુમાર શ્રમણ અને મહાયશસ્વી ગૌતમ બંને ત્યાં હતા. બંને આત્મલીન અને સુસમાહિત હતા. બંને સમાધિસ્થ હતા.

કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમસ્વામી બંને માટે શાસ્ત્રકારોએ ‘અલ્લીણા સુસમાહિયા’ એવાં સમાન વિશેષણો વાપર્યાં છે. સંસારનો ત્યાગ કર્યા પછી બંનેને પદાર્થો તરફ વિકર્ષણ થઈ જવા પામ્યું છે. બંનેને પરમાત્મા તરફનું આકર્ષણ જન્મ્યું છે. બંને શરીર અને આત્માના લેદજ્ઞાનને પામી ગયા છે. એટલે અહંમૂલક મમતા અને પદાર્થોને સંગૃહીત કરવાની વૃત્તિ તેમનામાંથી મૂલતઃ નાશ પામી છે. તેઓ સ્વરૂપમાં ફરી ગયા છે, સમાધિસ્થ બન્યા છે.

સમાધિ શબ્દ ભારે સરસ છે. આત્મા જ્યારે લેદજ્ઞાનને ઉપલબ્ધ થાય છે ત્યારે તે પોતાના શરીરનું પાર્થક્ય પણ બીજા પદાર્થોની માફક જ, પોતાથી એકાંત સિદ્ધ અનુભવે છે.

એટલે જ સુશ્રુષા કે શલ્યગારથી જ્ઞાનીઓ વિરક્ત હોય છે. તેમની દૃષ્ટિમાં જીવનું શરીર પણ મૃત કલેવર જ જણાય છે એટલે જીવતાં જ તેઓ સમાધિને મેળવી લે છે.

સંન્યાસીઓનાં મૃત શરીરને જે ઠેકાણે માટીમાં દાટવામાં આવે છે તે સ્થાન સમાધિ શબ્દથી ઓળખાય છે. મર્યા પછી જે સમાધિ રચાય છે તે આત્મજ્ઞાનીઓ પોતાની રીતે જીવતાં જ રહી લે છે. શરીરને મરેલા જોખાથી વધારે કશું જ મહત્ત્વ તેઓ આપતા નથી. આત્મા એ જ તેમના માટે પરમ તત્ત્વ બની બચ છે. શરીરનો તો માત્ર સાધન તરીકેજ ઉપયોગ કરે છે. તાદાત્મ્ય અથવા એકાકાર વૃત્તિ વિહીન થઈ બચ છે અને આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ ઊભરાઈ આવે છે. આજ સમાધિનો મૂળ મંત્ર છે.

અંતર્યાત્રાનું સુપાત્ર

આજનું પ્રવચન એક નાનકડી વાર્તાથી શરૂ કરું છું.

એક બાદશાહ હતો. કલાનો તે ભારે પ્રેમી હતો. કલાકારોને તેના દરબારમાં ભારે આદર મળતો હતો. કલા તરફનું તેનું આકર્ષણ બહુતીવ્ર હતું. એટલે કવિઓ, સંગીતજ્ઞા અને કલાકારોથી તેના દરબાર ભર્યો ભર્યો રહેતો.

એક વખતની વાત છે કે એક પરદેશી કલાકાર બાદશાહની કલા તરફના પ્રેમની ખ્યાતિને સાંભળી, તેના દરબારમાં આવ્યો અને કહ્યું: ‘આજ સુધી આપે કદી જોયાં ન હોય એવાં ચિત્રો બનાવવાની કળાનો હું કુશળ કારીગર છું.’ ચિત્રકારની આ વાત સાંભળી બાદશાહને આશ્ચર્ય થયું. ચિત્રકલાના નિષ્ણાત કલાકારો તેના દરબારમાં હતા. એટલે આ કલાકારની વાત તેમને સાચી લાગી નહિ. તેણે કહ્યું: ‘મારા દરબારમાં આ કલાના સર્વોત્કૃષ્ટ કલાકારો છે. તેમની સંખ્યા પણ મારે ત્યાં નાનીસૂની નથી. આજ સુધી મેં તેમના અનેક અબચળી પમાડે એવાં અભેડ ચિત્રો જોયાં છે.’

આગંતુક કલાકારે કહ્યું: ‘જહાંપનાહ ! હું તેની સાથે સ્પર્ધામાં ઊતરવા પણ તૈયાર છું.’ પછી બાદશાહના દરબારનો જે વરિષ્ઠતમ કલાકાર હતો, તેની પ્રતિયોગિતા માટે પસંદગી કરવામાં આવી. આમાં તો રાજ્યની પ્રતિષ્ઠાનો પણ સવાલ હતો. એટલે આગંતુકના હાથે પરાજય પામવાનો અવસર ન આવે તે માટે વરિષ્ઠતમ કલાકારને પણ પોતાની પૂરેપૂરી શક્તિ કામે લગાડવાની હતી.

બંને કલાકારોને પોતપોતાની કલા વિષે ભારે નિષ્ઠા, મમતા, અને અબચળીભરી પ્રતીતિ હતી. પોતપોતાના વિજય વિષે બંનેમાંથી કોઈના પણ મનમાં લગીરે શંકા ન હતી. સ્પર્ધાની

હોડમાં હોડ લગાવવાની મળેલી આ સોનેરી તક કોઈ જતી કરવા ઇચ્છતા નહોતા. વર્ષોની તપશ્ચર્યા અને સાધનાનાં બળે આત્મસાત થયેલી આ કલાને ખતાવવાનો આ તો બલુ તેમને મન કોઈ પ્રારબ્ધનો સંકેત કે નિયતિનો પ્રચ્છન્ન ઇશારો હતો. પોતાની કલાક્રીય વરિષ્ઠતા ઉપર રાજનો મુદ્રલેખ લગાડવાની પણ બંનેની અંતર્નિષ્ઠ આકાંક્ષા અને અભીપ્સા હતી.

બાદશાહનો નિર્ણય બંને કલાકારોને કરી જ આનાકાની વગર માન્ય કરવાનો હતો. આ તો પ્રતિષ્ઠાની એક ભારે લડાઈ હતી. બાદશાહ તેનો ચરમ અને પરમ નિર્ણયક હતો. અંતે સ્પર્ધાના પ્રારંભનો એક શુભ દિવસ નક્કી કરવામાં આવ્યો. બંને કલાકારોને પોતાની હસ્ત કારોગરીના ચાતુર્યને ખતાવવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયો. છ માસનો તે માટે સમય નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો.

કલાના પરમ શિખરને સ્પર્શેલા બંને કલાકારોએ પોતાના હસ્તલાઘવને ખતાવવા મન, યુદ્ધિ અને હાથને કામે લગાડ્યા. બાદશાહના કલાકારે તો પોતાના દસ વીસ સહયોગીઓને લઈ દરબારી હોલની દીવાલો ચિત્ર વિચિત્ર ચિત્રોથી ભરવી શકે કરી દીધી.

પરદેશી કલાકારે તો કહ્યું: ‘મારે કશા જ ઉપકરણની જરૂર નથી. મારે ન કોઈ રંગ બેઝ, ન કોઈ પીંછી કે ન બીજા કોઈ સાધનો. મારી તો એક જ વિનંતિ છે કે, જ્યાં સુધી આ ચિત્રકામની સમય મર્યાદા પૂરી ન થાય, ત્યાં સુધી અમારા બંને વચ્ચે જે પડદો નાખવામાં આવ્યો છે, તે ઉપાડવામાં ન આવે.

દરબારી ચિત્રકારનાં ચિત્રો ભેવા દૂરદૂરથી માનવ મહોરામણુ ભિમટવા લાગ્યા. તેનાં સુંદર ચિત્રો બેઝ લોકો આનંદવિભોર થઈ જતા હતા. પરદેશી ચિત્રકાર શુ’ કરે છે તેની કેઈને કરી જ ખબર પડતી નહોતી. બાદશાહનો ચિત્રકાર રોજ સાંજે થાકીને લોથપોથ થઈ પાછો ફરતો ત્યારે સામાન્ય જન-માનસમાં તેના તરફ ભારે શ્રદ્ધા અને સદ્ભાવનાં દર્શન થતા.

પરદેશી ચિત્રકારના હાથમાં કદી કોઈએ રંગ કે પીંછી ભેયા નહોતા. તેના હાથ પણ કદી રંગવાળા થતા નહોતા. આમ છતાં સાંજે જ્યારે તે કામ પરથી પાછો ફરતો ત્યારે પરસેવાથી તે રેખાંત્રે થઈ જતો. તે થાકી જતો. લોકો આશ્ચર્ય પામતા હતા કે, સાધનો વિના પણ તે ચિત્રો કેવી રીતે ચિતરતો હશે? અને આમ છતાં થાકીને તે લોથપોથ કેમ થઈ જતો હશે?

પરદેશી ચિત્રકાર વિષે સહુના મનમાં શંકા કુશંકાઓ થવા લાગી. ખુદ બાદશાહ પણ સંદેહગ્રસ્ત થયો. તે પણ વિચારવા લાગ્યો કે, આ તે કેવો માણસ છે? તેનાં કપડાં ઉપર રંગના કોઈ જ રાશ નથી. તેના હાથ પણ સાફ છે. રખે એ ગાંઠો તો નહિ હોય ને? આ તો કેવી પ્રતિયોગિતા? છતાં છ માસ સુધી પ્રતીક્ષા કર્યે જ છૂટકો છે.

બાદશાહના કલાકારની કલાની ખ્યાતિ દૂર દૂર દેશોમાં પહોંચી. જન-સમુદાય તેનાં કલા કૌશલ્યથી અભયમ પામતો હતો. સાથે સાથે જે કશા જ રંગ પીંછી કે સહયોગીના સાથ વગર

પણ સ્પર્ધામાં ભાગ લેતો તે પરદેશી કલાકાર વિષે પણ તેમને ભારે આશ્ચર્ય થતું હતું. સૌ છ માસ પૂર્ણ થવાની આતુરતાપૂર્વક પ્રતીક્ષા કરતા હતા.

અતે છ માસ પરિપૂર્ણ થયા. બંનેની દીવાલો વચ્ચે જે પડદો હતો કે જેનાં કારણે એકબીજા એકબીજાની કલાને જોઈ ન શકે અને નિઃસંકેત પોતાની કલાને સોળે કળાએ ખીલવી શકે, તેને જાપાડી લેવામાં આવ્યો. બાદશાહ ચિત્રો જોવા આવ્યો. પોતાના ચિત્રકારની ચિત્ર કુશળતાને જોઈ તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો. આજ સુધી તેણે એનાં ઘણાં ચિત્રો જોયાં હતાં, પરંતુ આવો શ્રમ અને આવી કલા ચિત્રકારે કદી પણ બતાવી નહોતી. આજે જ સ્પર્ધાની આડમાં જોઈ તેની કલા ખીલી હોય, તેમ તે નિર્જીવ ચિત્રોમાં તેણે પ્રાણ પૂર્યા હોય તેમ લાગતું હતું. જોનાર તેનાં સજીવ નિર્જીવના ભેદને બાણી પણ ન શકે એવું અલૌકિક એવું કલા આતુર્ય હતું.

બાદશાહનાં મનમાં પોતાના કલાકારના વિજય વિષે કોઈ શંકા ન રહી. પોતાના કલાકારનું કૌશલ્ય જોઈ તેનાં હૃદયમાં ભારે શાંતિ અને સંતોષ થયાં હવે તેણે વિદેશી ચિત્રકારનો પરદો ઊઘડવા આદેશ કર્યો. બાદશાહના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. પોતાના કલાકારે જેવાં ચિત્રો બનાવ્યાં હતાં, વિદેશી ચિત્રકારે પણ આબેહુબ તેવાં જ ચિત્રો બનાવ્યાં હતાં. બંનેનાં ચિત્રો એકજ સરખાં હતાં. પરંતુ આંખને સ્પર્શી જાય એવી પરદેશી કલાકારનાં ચિત્રમાં એક અદ્ભૂત વિશેષતા હતી. તેની આશ્ચર્ય પમાડનારી વિશેષતા એ હતી કે બાદશાહના ચિત્રકારનાં ચિત્રો માત્ર દીવાલ ઉપર જ પ્રતિબિંબિત થતાં હતાં, ત્યારે વિદેશી કલાકારનાં ચિત્રો વીસ ફીટ દીવાલની ગહરાઈમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં હતાં. બાદશાહ આ વિશેષતાનું આંતરિક રહસ્ય કળી શક્યો નહિ. આશ્ચર્ય પામતાં તેણે પૂછ્યું: ‘કલાકાર! તેં આ શી કલા કરી? તેનું રહસ્ય શું? આમાં બહુ શો છે?’

વિદેશી કલાકારે શાંત કંલેજે જવાબ આપ્યો: ‘જહાંપનાહ! મેં એમાં કશું જ કશું નથી. હું કંપણ બનાવવાની અદ્ભુત કલાનો કુશળ કારીગર છું. મેં માત્ર દીવાલને અરીસામાં પલટી નાખી. છ માસની આ મારી એકધારી સાધના હતી. છ મહીના સુધી દીવાલને ઘસવાના કાર્યમાં મેં જૂબ ચીવટ રાખી. એક ક્ષણનો પ્રમાદ ન કર્યો. જે ચિત્ર આપે જોઈ રહ્યા છે તે તો આપ સાહેબના કલાકારનું જ, સામેની દીવાલ પરનું ચિત્ર છે. મેં તો દીવાલને ઘસી કંપણ જેવી બનાવી એટલે તેમાં તે કલાકારનાં ચિત્રનું પ્રતિબિંબ પડે છે.

વિદેશી કલાકાર પ્રતિયોગિતામાં વિજયી થયો કેમકે બાદશાહના ચિત્રકારનું તે ચિત્ર અરીસા જેવી દીવાલમાં પ્રતિબિંબિત થઈ એટલા જાણીથી ઉપસી આવ્યું હતું કે જે સ્વયંમાં પણ ન હોતું. અરીસામાં પ્રતિબિંબિત થઈ તે ચિત્ર ગહન થઈ ગયું હતું. બાદશાહના ચિત્રકારના ચિત્રમાં તે ગહરાઈ નહોતી.

બાદશાહે કહ્યું : ‘તમે મને પહેલેથી જ કેમ ન કહ્યું કે હું માત્ર દર્પણ-ખનાવવાની જ કલામાં કુશળ છું?’

વિદેશી કલાકારે જવાબ આપ્યો. ‘રાજન્! હું કલાકાર નથી. હું તો એક ફકીર છું.’

બાદશાહે કહ્યું : ‘આ તો વળી એનાથી ચે રસપ્રદ વાત તમે કરી. પહેલાં તમે એમ ન બતાવ્યું કે, હું દર્પણ ખનાવનાર છું. હવે તમે ફકીર છો એમ બતાવો છો, તો ફકીરને વળી દર્પણ ખનાવવાની કલામાં કુશળતા કેળવવાનું પ્રયોજન શું હોય?’

વિદેશી ચિત્રકારે ઉત્તર આપ્યો : ‘ન્યારથી મેં મારી જાતને અરીસા જેવી બનાવી આ જગતનું ચિત્ર નિહાળ્યું છે, ત્યારથી હું દર્પણ ખનાવવાનાં કામમાંજ શુદ્ધાઈ ગયો છું. જેમ આ દીવાલને ઘસી ઘસી મેં તેને અરીસા જેવી બનાવી, તેમ મારી જાતને પણ ઘસી ઘસી મેં તેને દર્પણ જેવી બનાવેલ છે. આ આત્મ દર્પણમાં જગતની સૌંદર્યભરી અતુલ્ય પ્રતિમા હું નિહાળું છું. એવી પ્રતિમા બાહ્ય જગતમાં મને કયાંય દ્રષ્ટિગોચર થતી નથી. ન્યારથી હું જાતે જ દર્પણ થઈ ગયો છું ત્યારથી આપું જગત મારામાં સમાયેલું, પ્રતિફલિત થયેલું હું જોઉં છું.’

આ તો વાર્તાના માધ્યમથી સમજવાનું અને અધ્યાત્મમાં અવગાહન કરવાનું એક રૂપક માત્ર છે. જે દિવસે આપણું હૃદય દર્પણ બની જાય છે તે દિવસે આપણે પ્રભુ અને પ્રભુતા નિહાળતા થઈએ છીએ. આપું જગત આપણામાં ઝલકતું દેખાય છે. ન્યારથી આપણું હૃદય દર્પણ થાય છે, ત્યારથી આપણે માટે આપું જગત પણ દર્પણ થઈ જાય છે. પછી આપણે આપણી જાતને પણ દરેક ક્ષણે દરેક ક્ષેત્રે પ્રતિફલિત થતી જોઈ શકીએ છીએ. આમ છતાં જગતને આપણે દર્પણ બનાવી શકીએ નહિ. દર્પણ તો પોતાની જાતને જ બનાવી શકાય. એટલે અંતર્યામીને ઉત્સુક સાધક પોતાને જ દર્પણ બનાવવાનો મંગળ પ્રારંભ કરે છે.

દર્પણ બનાવવાની વાત પણ પારમાર્થિક રીતે સાચી નથી. કારણ દર્પણ તો આપણે બધા સ્વભાવથી છીએ, માત્ર ધૂળથી આવૃત્ત છીએ. આ રજકણોને માત્ર ઝાટકવા લૂછવા અને સાફ કરવાના છે. અરીસો જ્યારે ધૂળથી ભરાઈ જાય ત્યારે અરીસો, અરીસો રહેતો નથી. તે પોતાના સ્વભાવને, પ્રતિફલન કરવાની શક્તિને ગુમાવી બેસે છે. ધૂળની સાથે એક રસ થઈ ગયેલા અરીસામાં કોઈ વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડતું નથી. તેની પ્રતિફલન શક્તિ કચરાઈ જાય છે, મરી જાય છે. આપણે પણ ધૂળથી ભરેલાં દર્પણ છીએ. આ ધૂળ પણ આપણી જ પુરુષાર્થની નબળાઈને કારણે અર્જિત થયેલી છે. માર્ગમાં ચાલતાં કે સુસાફરી કરતાં જેમ ધૂળથી ભરાઈ જઈએ, તેમ અનંતાનંત જીવનમાં યાત્રા કરતાં કરતાં ન જાણે કેટકેટલા માર્ગો પર, ન જાણે કેટકેટલા કર્મો અને કર્તા થવાની વાસનાની કેટકેટલી ધૂળ લેગી થઈ જાય છે! કર્મની ધૂળ છે, કર્તૃત્વની ધૂળ છે, અહંતાની ધૂળ છે, વિચારો, વાસનાઓ અને વૃત્તિઓની ધૂળ છે. આ ધૂળને હટાવી દેવાની જ વાત છે. તે હટી જાય એટલે આપણે દર્પણ જ છીએ. જે સ્વયં દર્પણ હોય તેના માટે આપું

જગત, બધા જ-ભગતિક પદાર્થો દર્પણ થઈ જાય છે, કારણ જે આપણે છીએ તે જ આપણને ચારેકાર દેખાય છે. આપણે તે જ જોઈ શકીએ છીએ જે આપણે છીએ. તેનાથી ભિન્ન કદી પણ જોઈ શકતાં નથી.

બાહ્ય જગતમાં જે કંઈ પણ આપણને જે તે રૂપે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, તે પારમાર્થિક રીતે આપણું જ પ્રક્ષેપણ-આરોપણ છે. ખરી રીતે તે આપણે જ છીએ. આપણું જ પ્રતિબિંબ છે. રામાયણનો એક દાખલો યાદ આવી જાય છે.

એકનાથ મહારાજ રામાયણની કથા કરી રહ્યા છે. ઘરમાં રહેવા છતાં તે સંત જીવન ગાળતા હતા. ભક્તિના પરમ રંગે રંગાયેલા હતા. ભક્તિ એ પ્રભુતાને પામવાનો સરળ અને પરમ માર્ગ છે. એટલે જ્યારે તેઓ રામાયણની કથા કરવા બેસતા, ત્યારે રામાયણમાં એમને અનેરો રંગ આવી જતો. પોતે તો તેમાં રસ તરબોળ થઈ જતા, પરંતુ શ્રોતાઓને પણ મંત્રમુગ્ધ કરી દેતા.

રામાયણમાં સુંદરકાંડ તો વળી સ્વભાવથી સુંદર છે, ઉત્કૃષ્ટ છે, લોકોત્તર છે. ‘સુંદરે સુંદર’ સર્વમ્-સુંદરકાંડમાં સઘળું સુંદર જ છે. સુંદરકાંડનું નામ પણ સુંદરકાંડ એટલા માટે જ રાખ્યું છે કે, હનુમાનજીને સીતા માતાજીમાં પરા ભક્તિનાં દર્શન થયાં છે. એકનાથજીની અજબ કથા શક્તિથી આકર્ષાઈ અદ્ભુત રૂપે શ્રી હનુમાનજી પોતે તે કથા સાંભળવા પ્રતિદિન ત્યાં આવતા હતા. હનુમાનજી જે રામાયણના સાક્ષાત્ સાક્ષી હતા તેઓ પણ આ કથા સાંભળી મંત્રમુગ્ધ બની જતા. બાલુ રામાયણ સજીવ થઈ ઊતરી આવ્યું હોય એમ હનુમાનજી જેવા શ્રોતાને પણ જણાતું હતું ત્યારે ખીબ શ્રોતાઓની તો વાત જ શું કરવી ?

રામાયણની આ વાત છે. પોતાની નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યની શક્તિ અને ભક્તિ તથા નિષ્ઠાપૂર્વક લેવાતા રામનામની શક્તિનો સંગમ થાય તો આ સંસાર સાગર પાર ઊતરી જવાય. હનુમાનજી તેનો સ્પષ્ટ સંગમ છે. એટલે હનુમાનજી દરિયો ઓળંગી શકે અને અશોકવન (જ્યાં શોકનું સામ્રાજ્ય નથી માત્ર આનંદ જ છે) તેમાં પહોંચી શકે. દરિયો ઓળંગી હનુમાનજી સીતાજીની શોધમાં અશોકવનમાં આવ્યા છે. આ વાતને આગળ ચલાવતાં શ્રી એકનાથ મહારાજે કહ્યું : હનુમાનજી જ્યારે અશોકવનમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાંના કૂલઝાડો ઉપર ધોળાં કૂલ ખીલી રહ્યાં હતાં, સીતાજી વિશુદ્ધ ભક્તિનાં એક સુંદર પ્રતીક છે. જ્યાં વિશુદ્ધ ભક્તિ હોય ત્યાં શોકને અવકાશ જ ક્યાંથી હોય ?

હનુમાનજી અદૃશ્ય-રહી કથા સાંભળતા હતા. તેમને આ વાત રુચિ નહિ. અશોકવનમાં બનારા, સીતાનો સાક્ષાત્કાર કરનારા અને કૂલઝાડોને નિહાળનારા તેઓ પોતે જ હતા. તેમને કૂલઝાડોના કૂલો લાલ દેખાણું હતાં. અને એકનાથ મહારાજ તેને ધોળાં કૂલે એ વાત હનુમાનજીને ખટકી. અદૃશ્યરૂપે પોતાનો વિરોધ નોંધાવ્યો. પરંતુ એકનાથ એકથી બે ન થયા, તે તો કહેવા લાગ્યા : ‘કૂલઝાડનાં કૂલો ધોળાં જ હતાં, લાલ હતાં જ નહિ. લાલ હોવાની વાત જ ખોટી છે.’

જ્યારે વાદવિવાદથી એકનાથજીનાં મનનું સમાધાન હતુમાનજી ન કરી શક્યા ત્યારે તેઓ સાક્ષાત્ પ્રગટ થઈ કહેવા લાગ્યા: ‘એકનાથ ! પ્રસો ! હું બંતે જ હતુમાન છું. આપ મારી વાત માનવા તૈયાર ન થયા એટલે હું સાક્ષાત્ પ્રગટ થઈ આપને બનેલી હકીકત કહેવા તમારી સામે બિલો છું. અશોક વનમાં જનારો અને સીતાજીની શોધ કરનારો હું પોતે જ હતુમાન છું. મેં ત્યાં લાલ ફૂલો ભર્યાં હતાં. આ સ્પષ્ટ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પુષ્ટ હકીકત છે. છતાં આપ ફૂલોને ધોળાં કહેા છે તે ખોટું છે. આટલો સુધારો કરી લેવા મારી આપને વિનંતિ છે.

એકનાથજીએ તો સાક્ષાત્ હતુમાનની આ વાતનો પશુ અસ્વીકાર કર્યો. પોતાની પારદર્શી દૃષ્ટિથી કે તૃતીય નેત્રથી જગતને અવલોકન કરવાનું તેમનું સામર્થ્ય હતું, એટલે તેઓએ સુધારો કરવાની સ્પષ્ટ ના લાણી અને કહ્યું: ‘લલે તમે હતુમાન રહ્યા, અશોકવનમાં ફૂલગડોનાં ફૂલોના લલે તમે સાક્ષાત્ દૃષ્ટા રહ્યા, મારી આ વાતમાં કશો જ ફેર થવા સંભવ નથી. ફૂલગડોનાં ફૂલો ધોળાં હતાં અને ધોળાં જ હતાં. સાક્ષાત્ રામ પ્રભુ આવીને પશુ તે ફૂલોને લાલ કહે તો પશુ હું તે સ્વીકારવા તૈયાર નથી.’

હતુમાનજીની સુંઝવણનો પાર ન રહ્યો. ફરી ફરી ભૂલ સુધારી લેવા જણાવ્યું. પરંતુ એકનાથ પોતાના અડગ નિષ્ઠામાંથી જરા પશુ ચલિત ન થયા. તેઓ તો કહેતા જ રહ્યા -‘હું મારા સીતા રામને રીઝવીને જ આ વાત કહું છું. મને જેવું દેખાય છે તેવું વર્ણન કરું છું. આ વર્ણનમાં ફેરફારને કિંચિન્માત્ર અવકાશ નથી.’

છેવટે ઝગઝગ રામચંદ્રજી પાસે ગયો. પ્રભુ રામે ન્યાય આપ્યો તમે બંને સાચા છો. ફૂલો હકીકતે ધોળાં જ હતાં. પરંતુ હતુમાનની આંખો તે વખતે ક્રોધથી લાલ થયેલી એટલે એમની દૃષ્ટિમાં ક્રોધની લાલાશ હતી. એમને ધોળાં ફૂલો પશુ લાલ દેખાયાં. પરંતુ ફૂલો હતા ધોળાં જ.

જેવી મનુષ્યની દૃષ્ટિ હશે તેવી તેને સૃષ્ટિ દેખાશે. દુર્યોધનને જગતમાં કોઈ સંત ન દેખાયો. બધા દુર્જન જ માલૂમ પડ્યા. અને યુધિષ્ઠિરને જગતમાં કોઈ દુર્જન ન દેખાયો, તેમને બધા સજ્જન જ લાગ્યા.

શ્રાવસ્તી નગરીમાં પશુ અંતર્યાત્રાના બે મહાન યાત્રીઓ પોતપોતાના શિષ્ય સમુદાય સાથે એકાત્રત થયા છે. સંત થયા વગર સાચા સંતો મળતા નથી. સંત શોધવા તમે ક્યાં જશો ? તમે જ સંત થાઓ એટલે સંત તમને મળી રહેશે. સંતનાં લક્ષણો જીવનમાં ઉતારો તો સહેજે સંત થઈ જવાશે.

બંનેના આદર્શો શિખરને સ્પર્શેલા છે. પરમ અને ચરમ યાત્રા માટેની બંનેની તૈયારી છે. તેમનો શિષ્ય સમુદાય પશુ આત્માવગાહનમાં જે ભૂમિકા ભેદ્યે તેવી ભૂમિકા લઈને બિલો છે. એટલે સાધના માટેની કે અંતર્યાત્રાની પરિપૂર્ણ તૈયારી છે. બંને મહા પુરુષોનું મિલન

આશાસ્પદ અને યશસ્વી ધર્મના મર્મરુતું સંશોધન કરનારું અને શ્રેયસ્-નિઃશ્રેયસ્ના માર્ગને સ્વચ્છ અને સ્પષ્ટ કરનારું નીવડશે જેના ભાવો અવસરે-

શ્રદ્ધાનો દીપ

શાસ્ત્રકારોએ ઠેક ઠેકાણે સમ્યક્દર્શન અથવા શ્રદ્ધાનો ભાર મહિમા બતાવ્યો છે. તેનું કારણ પણ સ્પષ્ટ છે. દર્શનના અભાવે જ્ઞાનને સમીચીન સ્થાન ઉપલબ્ધ થતું નથી. એમ તો નિગોદમાં પણ જ્ઞાનની માત્રા હોય છે. કારણ જ્ઞાન જીવનું સ્વરૂપ જ છે. ‘ઉપયોગો જીવલક્ષણવ’ આચાર્ય સૂત્રમાં પણ આત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે-જે આયા સે વિજ્ઞાને જે વિજ્ઞાને સે આયા-જે જ્ઞાન છે તે જ આત્મા છે, જે આત્મા છે તે જ જ્ઞાન છે. આત્મા અને જ્ઞાન ભિન્ન વસ્તુ નથી. પરંતુ એક જ વસ્તુની બે બાજુ છે. દિગંબર જૈનાચાર્યશ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિ પણ આ જ વસ્તુને અનુસોદન કરતાં કહે છે, ‘આત્મજ્ઞાન સ્વચજ્ઞાન જ્ઞાનાદન્યત્ કરોતિ કિમ્’—આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. આત્મા બંને જ જ્ઞાન છે. જ્ઞાનથી ભિન્ન બીજું કંઈ આત્મા કરતો નથી.

મનુષ્ય સ્વભાવતઃ પોતાની જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી વસ્તુનું જ્ઞાન મેળવે છે. જેમ કે કાનથી શબ્દો સાંભળે છે, આંખથી સારા નરસા રૂપોને બુઝે છે. જીભથી વસ્તુના ખાસ, ખાટા, મીઠા સ્વાદની અનુભૂતિ કરે છે. નાકથી સુગંધ અથવા દુર્ગંધનું જ્ઞાન કરે છે અને સ્પર્શેન્દ્રિયથી રૂક્ષ, સ્નિગ્ધાદિ સ્પર્શોની ઓળખાણ કરે છે. શબ્દોને સાંભળવા, રૂપને જોવું, સ્વાદનું આસ્વાદન કરવું, સુરસિ-દુરસિ ગંધને ઓળખવી અને કોમળ, કઠોર, શીતોષ્ણ, આદિ સ્પર્શોની અનુભૂતિ કરવી-એ આખર વસ્તુ શી છે ? કાનથી શબ્દોનું શ્રવણ કરવું એટલે શબ્દ વિષયક જ્ઞાન કરવું અને આંખથી રૂપને જોવું એટલે વસ્તુના રૂપના વિષયમાં જાણવું. તે સિવાયનું સાંભળવું કે જોવું બીજું કંઈ જ હોતું નથી. સાંભળેલા શબ્દો ક્રમશઃ ગતિશીલ થતાં આખા લોકમાં વિસ્તરી જાય છે, બીજાં દ્રવ્યોથી સંમિશ્રિત થઈ જાય છે અને ક્રમશઃ વિલય પણ પામી જાય છે. આંખથી જોએલાં રૂપમાં પણ ક્રમશઃ પરિવર્તન, પરિવર્ધન થતાં એક રૂપ બીજા રૂપમાં રૂપાંતરિત થઈ જાય, વિકૃત બની જાય અને વિનાશ પણ પામી જાય, છતાં તેના વિષેનાં જે જ્ઞાનો છે તે સદા ટકી રહે છે.

જગત સ્થાવર જંગમ પદાર્થોની જોડ છે. તે જડ અને ચેતન પદાર્થોને જાણવા કે જોવાનું કામ આત્માનું છે. જે પદાર્થ જે સ્વરૂપમાં અવસ્થિત છે તે પદાર્થને તે સ્વરૂપમાં યથાર્થ રીતે જાણી લેવું એ જ જ્ઞાનનું કામ છે. પદાર્થોમાં કોઈ પણ બતના પરિવર્તનો અને પરિવર્ધનો લાવવાં કે કરાવવાં તે જ્ઞાનનું કામ નથી.

જેમ એક દીપક હોય તેને એક ઓરડામાં મૂકવામાં આવે તો, સ્વભાવથી પ્રકાશ સ્વભાવ વાળો તે દીપક, પોતાની જગ્યાએ ઓરડામાં આરેકોર પાથરતો રહેશે. તે પ્રકાશનો કોઈ ગમે તે

જાતનો ઉપયોગ કરે અથવા પથરાએલા તે પ્રકાશનો કિંચિત્ માત્ર પણ ઉપયોગ ન કરે, તો પણ દીપકને તેની કશી જ પડી હોતી નથી. તેનો તો સ્વભાવ જ પ્રકાશ પાથરવાનો છે. જ્યાં સુધી દીવેલ છે, ત્યાં સુધી તે જલતો રહેશે અને પ્રકાશ પાથરતો રહેશે.

જીવનાં જ્ઞાન ગુણનો પણ એવો જ સ્વભાવ છે. જે પદાર્થ જ્ઞાનનો વપસ થાય તેને તે જાણે છે. પોતાના જાણવાના સ્વભાવનો તે કદી પરિત્યાગ કરતો નથી. વસ્તુમાં પરિવર્તન વસ્તુને આધીન છે. વસ્તુના ગુણો અને પયર્થિમાં તરતમતા લાવવી તે કંઈ જ્ઞાનનું કામ નથી. તે કાર્ય તો તે જ વસ્તુનું છે કે જેના તે ગુણો અને પયર્થિ છે. માટે જ્ઞાનગુણ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વસ્તુના સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણવાનું જ કર્તવ્ય બજાવ્યા કરે છે.

જ્ઞાન તે જીવનો સ્વભાવ છે. પરંતુ સમ્યક્દર્શન (શ્રદ્ધા)ના અભાવે તે જ્ઞાન જ્ઞાનની કોટિમાં ગણાતું નથી.

સમ્યક્દર્શનના અભાવે તે જ્ઞાન અજ્ઞાન ગણાય છે. તેથી સમ્યક્દર્શનનો શાસ્ત્રોમાં ભારે મહિમા આંકવામાં આવેલ છે. સમ્યક્દર્શનના અભાવે સત્યાગ્રહી દુરાગ્રહી કહેવાય અને સમ્યક્ત્વી, મિથ્યાત્વી ગણાય.

આત્માનો અપૂર્વ મહિમા જ્યારે યથાર્થ સમજાઈ જાય અને સમ્યક્દૃષ્ટિ-સાચી, સીધી અને સરળ દૃષ્ટિ-એ માણસને પ્રાપ્ત થઈ જાય, તો તે દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિના આચરણમાં તકાવત પડી જાય છે. પર પદાર્થો તરફનું તેનું આકર્ષણ વિકર્ષણમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે. સ્વરૂપ સિવાય સર્વત્ર ઉદ્ધારસીનતાની વૃત્તિ તેનામાં પ્રધાન બની જાય છે. ભરત અંકવર્તીને જ્યારે આ સત્ય સમજાઈ ગયું, ત્યારે તેનાં જીવનમાં ચમત્કારિક પરિવર્તન આવ્યું. પ્રતિષ્ઠાની સાવધાની અને બગૃતિ માટે તેણે એવી રીતે તો માણસોની ગોઠવણ કરી કે, જે બાબુ તેનું પદાર્પણ થાય તે બાબુ તેમના કાનમાં આ શબ્દો સતત અથડાયા જ કરે કે- ‘ચેત, ચેત રે ભરતરાયા, કાળ ઝપાટો ફેટ હૈ.’-અરે ભરતરાજ! ચેતો, સાવધાન થાઓ, ગાફલ નરહો. પ્રમાદને ખંખેરી નાખો. કારણ, કાળ પ્રતિષ્ઠા તમારા આયુષ્યનું અપહરણ કરી રહેલ છે.

શ્રદ્ધાનો ગુણ એ ધર્મની ઇમારતનો મૂળજૂત પાયો છે. સમ્યક્દર્શનના અભાવમાં માણસથી શ્રાવક અથવા સાધુ કંઈ પણ બની શકાતું નથી. આ ગુણ વગરનો માનવ દાનવના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય તો પણ આશ્ચર્યની વાત નથી.

શ્રદ્ધા એ વિવેકથી શૂન્ય હોય તો તેની ગણતરી સમ્યક્દર્શનમાં થતી નથી. અધશ્રદ્ધા પણ શ્રદ્ધાના જ નામથી ઓળખાય છે. પરંતુ સમ્યક્ શ્રદ્ધા અને અધશ્રદ્ધા વચ્ચે ઘણો મોટો તફાવત છે. હીરો કોલસાનું જ એક પરિષ્કૃત રૂપ છે, છતાં હીરા અને કોલસા વચ્ચે જેવો તફાવત છે તેવો જ તફાવત આ બન્ને શ્રદ્ધા વચ્ચે રહેલો છે.

શ્રદ્ધાશીલ વ્યક્તિની શ્રદ્ધા, દેવ, શુરુ અને ધર્મ તરફ અડગ હોય છે. તે અડગ શ્રદ્ધાથી કહે છે રાગદ્વેષાદિ અઢાર દોષોથી રહિત વીતરાગ પ્રભુ એ મારા દેવ, પંચ મહાવતોનું યથાર્થ પાલન કરનારા કંચન-કામિનીના ત્યાગી અને આત્મ સંત્તિષ્ઠ સત્પુરુષો તે જ મારા શુરુ, અને કેવલી પ્રરૂપિત ધર્મ જે ભવ્યાત્માઓને મોક્ષોન્મુખ બનાવે છે તે જ મારા ધર્મ.

આજે તો જૈનકુળમાં જન્મ લેવા માત્રથી જ તમે તમારી જાતને સમ્યક્ત્વી અને શ્રાવક તરીકે માની બેઠા છો. પરંતુ આ માન્યતા સત્યમૂલક નથી. શાસ્ત્રોમાં સમ્યક્ત્વીનાં પાંચ લક્ષણો બતાવ્યાં છે. અને તે સમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, અને આસ્થા છે. સમ્યક્ત્વીના આ પાંચ લક્ષણોનો જો આપણામાં અભાવ હોય તો આપણી ગણતરી મિથ્યાત્વીમાં જ થવાની છે. અને મિથ્યાત્વીની બધી ક્રિયાઓ સાર વિનાની હોય છે. તેનું કંઈ પણ સમ્યક્ પરિણામ-સમ્યક્ ક્ષણ આવતું નથી.

શ્રદ્ધાની કસોટીમાં સો ટથ સોનાની માફક પાર ઉતરતાં જેને આવડે તેજ સમ્યક્દષ્ટિ પાવન આત્મા ગણાય. શ્રદ્ધાની સઘનતા અને પ્રગાઢતાને સમજવા માટે સુલસા સતીનો દાખલો ભારે રસપ્રદ થઈ પડશે. ભગવાન મહાવીર જ્યારે આ ભારતભૂમિ ઉપર વિચરી રહ્યા હતા ત્યારે બનેલી આ એક સત્ય ઘટના છે.

ભગવાન મહાવીર એક વખત ચંપાપુરીમાં બિરાજમાન હતા. અંબડ નામનો સંન્યાસી જે શ્રાવકોના મતોનું પાલન કરતો હતો. તે ભગવાન મહાવીરનાં ચરણોમાં ઉપસ્થિત થયો. તે રાજગૃહી જવા માગતો હતો. રાજગૃહીમાં ધર્મના રંગે રંગાયેલી પરમ શ્રદ્ધાના શુભથી ભરેલી એક સુલસા નામની શ્રાવિકા હતી. ધર્મ તરફનો તેનો લોકોત્તર અનુરાગ બહુતો હતો. ભગવાન તે શ્રાવિકાને યાદ કરી ધર્મલાભનો સંદેશ શ્રી અંબડ સંન્યાસી સાથે રાજગૃહી મોકલી રહ્યા હતા. એક શુભરાતી કવિએ આ પ્રસંગને કાવ્યમાં શુંથી લીધેલ છે.

ચંપાપુરીમાં પ્રભુ મહાવીર આવ્યા ને રેલાયા તેજના અંબાર,
અંબડ નામે એક યોગી મળ્યા, રાજગૃહીમાં જનાર
રે પ્રવાસી લઈ જશે રે સંદેશ.

રાજગૃહી રાબના સારથિની નારી શ્રાવિકા સુલસા નામ,
ચંપાપુરીથી કહેલો, મહાવીર સ્વામીએ મોકલ્યા ધર્મલાભ.....રે પ્રવાસી૦

ચંપાનગરી ભગવાન મહાવીરના પદાર્પણથી ધન્ય બની હતી. ચારેકોર આનંદનું સામ્રાજ્ય ઇવાઈ ગયું હતું. જેમનાં નામ શ્રવણનો આટલો પુણ્ય લાભ તો તેના સાક્ષાત્ દર્શન અને પ્રથમ શ્રવણનો તો કેટલો અપૂર્વ લાભ અને મહિમા ! ત્યાં અંબડ નામના એક સંન્યાસીનું પણ આગમન થયું હતું. તે સંન્યાસ ધર્મ પાળતો હતો, છતાં ભગવાન મહાવીર પ્રત્યે ભારે

૧૨૦ : ભેદા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

શ્રદ્ધાશીલ હતો. આ અંબડ સંન્યાસી સાથે ભગવાને રાજગૃહીના રાજા શ્રેષ્ઠિકના સારથિની ધર્મપત્ની સુલસાને ધર્મ લાભનો સંદેશ મોકલ્યો.

અંબડ મનમાં વિચારે, ક્યાં મહાવીર ક્યાં આ નાર,
રાજા રાણીને નહિ, શેઠ શ્રીમંતને નહિ, સારથિના શા માન....રે પ્રવાસી.

અંબડ આ સંદેશો મેળવી સંદેહચક્ત બની ગયો. મનુષ્ય સ્વભાવની એક નબળાઈ છે કે તે માણસનું માન તેના બાહ્ય વૈભવ, કાઠમાઠ, અને મોલો ભેંધને કરે છે. તેની આંતરિક સમૃદ્ધિ તરફ તેનું લાગ્યે જ લક્ષ્ય જતું હોય છે. અંબડ સંન્યાસીનું માનસ પણ એ જ રીતે ટેવાયેલું હતું એટલે તે વિચારવા લાગ્યો: ક્યાં ભગવાન મહાવીર અને ક્યાં આ રાજાના નોકર સારથિની પત્ની! ભગવાન રાજા કે રાણીને કોઈ સંદેશો મોકલતા નથી, રાજગૃહીમાં વસતા શ્રીમંત અને શાહુકારોને કોઈ સંદેશો મોકલતા નથી અને એક સામાન્ય સારથિનાં ધર્મપત્નીને ધર્મલાભને સંદેશો મોકલે છે, તો તેનું કારણ શું હશે? મારી કલ્પનાથી બહારની આ વાત છે, પરંતુ તેમાં અવશ્ય કોઈ જાણવા જેવું આંતરિક રહસ્ય હોવું જોઈએ. આમ સંદેશચક્ત અંબડ વિચારવા લાગ્યો: ભગવાનના હૃદયમાં સુલસા માટેના આવા બહુમાનનું કોઈ પણ ગૂઢ કારણ હોવું જોઈએ. તે કારણને જાણવા માટે મારે સુલસાની કસોટી કરવી જોઈએ.

તે સંન્યાસીની પાસે લખિંધ તો હતી જ. લખિંધના બળે વિવિધ રૂપો ધારણ કરી શકવાની કળામાં તે કુશળ હતો. એટલે સુલસાની કસોટી કરવાં તેણે જૈન સાધુનું રૂપ ધારણ કર્યું અને સુલસાના આંગણમાં જઈ ઊભો.

કરવી કસોટી પહેલાં સુલસાની, પછી જ ધર્મલાભની વાત,
જૈન મુનિના વેષમાં જઈને, ઊભો આંગણ માંચ.....રે પ્રવાસી.

અને—

સાધુ ન માંગે એવું એણે રે, માંગ્યું, સુલસાને શક થાય,
સાધુ નથી પણ ફગ છે પાકો, એમ સમજીને ચાલી જાય.....રે પ્રવાસી.

સુલસા પોતાનાં આંગણમાં જૈન સાધુને જોઈ હરખાઈ ગઈ. પરંતુ એટલામાં તો આ સાધુએ જે વંસ્તુની માંગણી કરી તે જૈન સાધુના આચાર સાથે તેને સુસંગત ન લાગી. તે વિમાસણમાં પડી ગઈ. તે વિચારવા લાગી, વેશથી આ અવશ્ય જૈન સાધુ જેવો જણાય છે. પરંતુ તેની માંગણી તેને જૈન સાધુ હોય એમ પુરવાર કરતી નથી. આ જૂર કોઈ છેતરનાર વેશધારી ફગ છે અને એને આદર આપવો મારા માટે યોગ્ય નથી. એમ સમજીને તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ. સુલસાના આદ્ય જવાથી અંબડ ભોઠો પડી ગયો. તે કોઈ નવી તરફીય શોધવા લાગ્યો.

લોકો પડીને અંબડ શોધે બળ યુક્તિનો પ્રકાર,
પ્રહ્લાદુ' રૂપ ધરીને બેઠો જગનો સરજનહાર....રે પ્રવાસી.'

અંબડે વિચાર્યું કે જૈન સાધુનાં રૂપમાં ભલે હું ન ફાળ્યો, છતાં એની શ્રદ્ધાની ચકાસણી તો મારે પૂરેપૂરી કરવી જ છે. એટલે એણે જગતના સરજનહાર પ્રહ્લાદુ' રૂપ ધારણ કર્યું. પ્રહ્લાદુ' રૂપ કેવું હોય તેની તો તમોને ખબર છે ને ? પ્રહ્લાદ ચતુર્થ ગણાય છે. વૈક્રિય લઙ્ઘિના બળે ચારસુખવાળા પ્રહ્લાદુ' સ્વરૂપ ધારણ કરી, તે ગામની વચ્ચેવચ્ચ બેસી ગયો. તેના આ સ્વરૂપને સાક્ષાત્ પ્રહ્લા માની લોકો તેને પૂજવા આવ્યા. માનવમહેરામણ ઊભરાયો. લોકો પ્રહ્લાના દર્શનથી ધન્યતા અનુભવવા લાગ્યા. આમ સારીયે રાજગૃહીની પ્રભ તેના દર્શનાર્થે આવી. પણ એક સુલસા ન આવી. પોતાના દર્શનાર્થે સુલસાને ન આવેલી જોઈ તે નિરાશાના વમળમાં સપડાઈ ગયો.

દર્શન કાળે લોકો ગયા સહુ, સુલસા નહિ દેખાય,
કૃષ્ણની લીલા માંડી ફરીથી એમાંય નિષ્ફળ બન....રે પ્રવાસી.

અંબડ સંન્યાસીએ પોતાના પ્રહ્લાના રૂપથી પણ ન આકર્ષાએલી સુલસાને આકર્ષવા હવે વિષ્ણુનું રૂપ ધારણ કર્યું. શંખ, ચક્ર, ગદા વગેરે વિષ્ણુનાં બધાં ચિહ્નો ધારણ કરી તે ઊભો. જાણે સાક્ષાત્ ભગવાન વિષ્ણુ જ જોઈ લો ! તેનાં કૃત્રિમ રૂપને સાચું રૂપ માની તેના દર્શનાર્થે લોકોનાં ઠોળે ઠોળાં ઊભરાવા લાગ્યાં. પરંતુ સુલસા આજે પણ ન આવી. તેથી કૃત્રિમ વિષ્ણુ સ્વરૂપ ધારી અંબડની અશાંતિ વધી ગઈ. હજારો માણસો તેના દર્શન આવ્યા હતા પણ તેનો તેના મનમાં જરાયે આનંદ ન હતો. સુલસાની અનુપસ્થિતિ તેને સાક્ષતી હતી. સુલસાની તે પૂરેપૂરી કસોટી કરવા માંગતો હતો તેથી તેણે ફરીને નવી યુક્તિ કરી.

પચ્ચીસમો તીર્થંકર હું છું, ઢંઢેરો એમ પીટાય,
ભદ્રિક લોળાં ઠોળાં રે ઊમટયાં, બેલા થઈ હરખાય....રે પ્રવાસી.

તેણે રૂપ મા તીર્થંકર અવતર્યાનું રૂપ ધારણ કર્યું. રાજગૃહીમાં નવા તીર્થંકરના પદાર્પણથી આનંદ છવાઈ ગયો. માણસો તેમને સાંભળવા ઊમટયા. પરંતુ સુલસા તો આ વચ્ચનામાં પણ ન છેતરાણી. તે સમજતી હતી કે-અવતારો, પથગંબરો, તીર્થંકરો રજ જ હોય, રજ થી વધારે ન જ હોય. પરમાત્મા શબ્દ પણ આ રજની સંખ્યાની સાક્ષી પૂરે છે. $p=પાંચ, r=૨, મા=૪૫, t=૮, મા=૪૫=p+૨+r+૪+૮+૪૫=૨૪$

અંબડે રૂપ મા તીર્થંકર આવ્યાની ભારે બહેરાત કરી પરંતુ સુલસા તો પોતાના નિર્ણયમાં અડગ હતી. અંબડ આ અતિમ ચાલાકીમાં પણ બ્યારે ન ફાળ્યો ત્યારે એક બાબુજરા નિરાશ થયો, પરંતુ બીજી બાબુ સુલસાની આવી અંબડ અને અવિચળ શ્રદ્ધા અને ધર્મનો લોકોત્તર રંગ જોઈ તે હરખાઈ ગયો. તે વિચારવા લાગ્યો.

અંધશ્રદ્ધાળુ નથી રે સુલસા પાખંડ સૌ સમભય,
જિન શાસનમાં સાચીરે શ્રદ્ધા અંખડ જોઈ હરખાય....રે પ્રવાસી.

પચ્ચીસમા તીર્થકરનાં સ્વરૂપને ધણું છતાં તે મારા પાખંડને પામી ગઈ એ વાત અંખડના મનને આશ્ચર્ય પમાડનારી છતાં આનંદની હતી. ભગવાન મહાવીરે રાજ કે રાણીને ધર્મ સંદેશો ન મોકલ્યો, શેઠ કે શ્રીમંતોને યાદ ન કર્યા, પરંતુ સુલસાને જ સંદેશો મોકલ્યો તેનું રહસ્ય તેને સમભલ ગયું. તેની આવી અંખંડ શ્રદ્ધા જોઈ અંખડને સુલસા માટે ભારે માન ઊપજ્યું. તે સુલસા પાસે આવ્યો.

આવ્યો ફરીથી સુલસા પાસે કહી દીધા ધર્મલાભ,
મહાવીર પ્રજ્જીતું નામ સુણતાં વ્યાપી રહ્યો ઉલ્લાસ....રે પ્રવાસી.

અંખડ હવે ફરી સુલસાના દરવાજે આવી ભિલો રહ્યો અને યોલ્યો: ‘હું તમારા માટે ચંપાનગરીથી ભ. મહાવીરનો ધર્મલાભનો સંદેશો લઈને આવ્યો છું.’ સુલસા આ સાંભળી આંતરિક આનંદથી ઘેલી ઘેલી થઈ ગઈ. મારા પ્રભુનો સંદેશો આટલે દૂરથી પહોંચે મને મળ્યો ! તે સંદેશથી જાણે તેને સાક્ષાત્ પરમાત્મા જ મળ્યા !

છે તમારામાં આવી ભગવદ્ વાણી તરફની શ્રદ્ધા ? છે આવો ધર્મનો અનુપમ રાગ ? કોઈ નાનકડો ચમત્કાર બતાવે અને જાણે અજાણે પૈસાનો સાચો ખોટો કીમિયો બતાવે, તો તમારા આકર્ષણને માટે તે બસ થઈ પડે. પૈસા મળતા હોય તો ગમે તેવા દેવ કે ગુરુને સ્વીકારવામાં પણ તમારા મનને કશી જ અડચણ નથી આવતી. એટલે તમારા દેવો પણ કંઈ ઝોછા છે ? એક દેવથી તમારું કામ ન ચાલે એટલે તમારે રાંદલ મા, ધાંધલ મા, મેલડી મા, અંબા મા એવાં હજારો દેવી અને દેવો છે.

આજે માસખમણધરનો શુભ દિવસ છે. તમારી શ્રદ્ધાને અવિચળ રાખવાનો આજે નિર્ણય લેલો અને તમને મળેલ આ સુંદર આત્મ-ધર્મનું તમે શરણ સ્વીકારજો. આત્મા સ્વયં સર્વ શક્તિમાન છે. તમે તમારા સામર્થ્યમાં શ્રદ્ધાશીલ થશો તો જે મેળવવા માંગશો તે અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે જ. કોઈ પણ ઉપલબ્ધિ આત્મ-વિશ્વાસ સિંવાય સંપ્રાપ્ત થતી નથી. માટે કોઈની પાસે કેશું પણ માંગવાની અધીરાઈ દાખવશો નહિ. અન્યથા તમારો આત્મા રાંક થઈ જશે. તમારામાં જ તમારો પરમાત્મા પ્રગટાવવા સતત જાગૃતિપૂર્વક પ્રયત્ન કરશો તો અનુપમ ઐશ્વર્યના તમને અવશ્ય દર્શન થશે.

સમાધિ સ્થાનો

જ્યારે ચિત્ત ઉપર વાસનાની કશી જ લહરો ઊઠતી નથી, કામના અને આકાંક્ષાના ઝંઝાવાતની અસરથી જ્યારે મન શૂન્ય હોય છે ત્યારે ચિત્ત પોતામાં રમતી શક્તિથી આંદોલિત થતું નથી, ત્યારે મન સરોવરની માફક શાંત અને મૌન બની જાય છે, સ્થિર થઈ જાય છે. આ સ્થિરતા જ તેને દર્પણની યોગ્યતા આપી દે છે. પછી તો તે સરોવરમાં આકાશનો ચાંદ અને તારા પણ ઝબકવા માંડે છે. આકાશનો સૂર્ય પણ પૂરા સ્વરૂપમાં તેમાં પ્રતિફલિત થાય છે. આ નાનકડા સરોવરમાં આપું આકાશ પકડાઈ જાય છે. અનંત આકાશ-વિરાટ આકાશ કે જેની કોઈ સીમા નથી તે આમ એક નાનકડા સરોવરની સપાટી ઉપર પ્રતિબિંબિત થઈ જાય છે. સરોવર જેવા વિશુદ્ધ દર્પણ જેવા ચિત્તમાં પરમાત્મા છવાઈ જાય છે. એટલે તો કહેવાય છે કે, ભક્તના હૃદયમાં પણ વિરાટ પરમાત્મા સમાઈ જાય છે.

નાનકડા દર્પણમાં સૂર્ય પ્રતિબિંબિત થઈ જાય છે. નાનકડી આંખ સર્વોત્કૃષ્ટ શિખરને પણ પોતાની દૃષ્ટિમાં પકડી લે છે. આંખ ભલે નાની રહી, આકાશ, સૂર્ય કે વિરાટ ભલે મોટાં અને અસીમ રહ્યાં, છતાં પ્રતિફલનની ક્ષમતા અનંત છે. નાનકડી આંખમાં પ્રતિફલનની ક્ષમતા અનંત છે. આ રીતે આંખ નાની નથી, અવરેસ્ટ શિખર એક રીતે નાનું થઈ જાય છે. એ જ રીતે ભક્તના નાનકડા હૃદય સામે અસીમ અને વિરાટ પરમાત્મા પણ વામન થઈ જાય છે.

પરંતુ આવા વિરાટ પરમાત્માને હૃદયમાં સમાવવા માટે હૃદય સંપૂર્ણ શાંત, મૌન, વાસના અને સંકલ્પ-વિકલ્પથી રિક્ત, શૂન્ય હોવું જોઈએ. જ્યાં સુધી કોઈ માણસ કોઈ પણ ધ્યેય પર પહોંચવાની ઈચ્છા રાખે છે, પછી ભલે તે ધ્યેય ધનપ્રાપ્તિનું હોય કે યશપ્રાપ્તિનું, પણ તે ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા પરેશાન થતો જ રહે છે. તેનામાં તેની પ્રાપ્તિ માટેની એવી તો તાલાવેલી લાગે છે કે પછી તેનું મન શાંત રહી શકતું નથી. સાધુઓ પણ આમ કામનાઓના નામથી સંત્રસ્ત અને પીડિત છે, પછી ભલે તે કામનાઓ આત્મા, પરમાત્મા કે મોક્ષની પ્રાપ્તિની હોય! જો પરમાત્માને મેળવવાની પણ કામના હશે, તો ત્યાં પણ સૂક્ષ્મરૂપમાં વાસના જ કામ કરતી હશે. માત્ર કામનાએ રૂપ બદલ્યું એટલું જ. કામના તો કામનારૂપે જાળી જ રહી. વિષય બદલાયો પરંતુ કામના બદલાણી નહિ. ધનની કામનાની જગ્યા ધર્મે લીધી, સુખનું સ્થાન સ્વર્ગે સ્વીકાર્યું, પદાર્થની જગ્યાએ પરમાત્મા આવી બેસા રહ્યો, મકાનની કામના મંદિરમાં પરિવર્તિત થઈ, પરંતુ કામના એક યા બીજા રૂપમાં જીવતી ને જીવતી જ રહી. પોતાને જીવિત રાખવાના મનના આ બધા ઉપાયો છે, મનની તરફીયો છે. ગીતાજીમાં કહ્યું છે-

યજ્ઞશિષ્ટામૃતમુજો યાન્તિ બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

નાયં લોકોઽસ્ત્યજ્ઞસ્ય કુતોઽન્યઃ કુલ્લસત્તમ ॥

હે કુરુ શ્રેષ્ઠ અર્જુન ! યજ્ઞોના પરિણામરૂપ જ્ઞાનામૃતને ભોગવનારા યોગીજનો સનાતન પરબ્રહ્મ પરમાત્માને ઉપલબ્ધ થઈ જાય છે. અને યજ્ઞરહિત પુરુષ માટે આ મનુષ્ય લોક પણ સુખદાયક નથી તો પછી પરલોક કેમ સુખદાયક થશે ?

જેતું જીવન યજ્ઞરૂપ છે એમ જે અહીં કહ્યું છે તેતું તાત્પર્ય એ છે કે જેતું મન વાત્સના રહિત, અહંકાર શૂન્ય અને કામનાઓથી રિક્ત છે તેવા પુરુષો પરાતપર પરબ્રહ્મને ઉપલબ્ધ થાય છે, અમૃતત્વ અને આનંદને સંપ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જેતું જીવન યજ્ઞરૂપ નથી એટલે કે જે વાત્સનાઓ અને અહંકારની આસપાસ જ ફર્યા કરે છે, તેઓ તેની સુવર્ણ ભળમાંથી મુક્ત થઈ શકતા નથી. તેમને આ લોકમાં પણ આનંદની ઉપલબ્ધિ થતી નથી, તો પછી પરલોકની તો વાતજ ક્યાં રહી ? જેની આકાંક્ષાઓ અને અહંમૂલક મમતાઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે તે પોતાની આનુભાવુ ફરતો નથી. તે તો પરમાત્માની આનુભાવુ પરિબ્રમણ કરતો થઈ જાય છે.

તમે આમ તો સ્થાનકવાસી છો છતાં તમે મંદિરમાં નહિ જતા હો એમ તો કેમ માની શકાય ? જો તમે મંદિરમાં ગયા હો તો મંદિરની વેદીની આરે ખાલુ બનાવેલી પરિક્રમાને પણ અવશ્ય જોઈ હશે. પરંતુ તેના મર્મ વિષેનો તમે ભાગ્યે જ વિચાર કર્યો હશે. મંદિરમાં પરમાત્માની વેદીની આસપાસ જે પરિક્રમા છે તે તો તેવા પુરુષોત્ત્વ પ્રતીક છે કે જેઓ અહંકારથી મુક્ત થઈ ગયા હોય, જેમને કોઈ જ અહંકાર ન હોય અને જે પરમાત્માની આનુભાવુ જ જીવનમાં પરિબ્રમણ કરી રહ્યા હોય. અહંકારના અસ્તિત્વમાં જ માણસ પોતાની જાતને કેન્દ્ર બનાવી પોતાના અસ્તિત્વમાં પરમ અસ્તિત્વના અસ્તિત્વને વિચારી જાય છે. અહંના વિસર્જન સાથે પોતે શૂન્ય થઈ ગયો હોય છે. હવે તેને પોતાત્વ કેન્દ્ર રહ્યું નહિ કે જેની આસપાસ તે ફરી શકે. હવે તે સમષ્ટિમય થઈ ગયો હોય છે. પરમાત્માને ઉપબ્રહ્મ થઈ ગયો હોય છે. હવે પરમાત્મા જ કેન્દ્રમાં થઈ જાય છે. હવે પરમાત્મ ભાવ સિવાય કશું જ અવશેષ રહેતું નથી. એટલે જ્યારે વ્યક્તિ વાત્સના અને અહંકારથી શૂન્ય થઈ જાય છે ત્યારે જ તેતું જીવન યજ્ઞ થઈ જાય છે.

જેતું જીવન યજ્ઞમય થઈ જાય તે જ્ઞાન રૂપી અમૃતને ઉપલબ્ધ થઈ જાય છે. આ જગતમાં અજ્ઞાન સિવાય બીજું મૃત્યુ નથી. અજ્ઞાન જ મૃત્યુ છે. અજ્ઞાન જ મૃત્યુ છે એનો અર્થ એ થયો કે મૃત્યુ જેવી કોઈ ચીજ જ નથી. આપણે જાણતાં નથી એટલે મૃત્યુ દેખાય છે. મૃત્યુ અશક્ય છે. મૃત્યુ આ પૃથ્વીની સર્વાધિક અસંભવ ઘટના છે જે છે નહિ, હંતું નહિ, અને હશે નહિ, છતાં પ્રતિપણ તેનો ભય આપણને પરેશાન કર્યો જાય છે. તે મૃત્યુ આપણને દેખાય છે કારણ આપણે જાણતા નથી. આપણે અજ્ઞાનમાં, અધારામાં ભ્રમી છીએ. જે શાશ્વત છે, સનાતન છે, અમર છે, મરતો નથી છતાં મરતો દેખાય છે તે જ અજ્ઞાન છે અને એ અર્થમાં

અજ્ઞાન જ મૃત્યુ છે. જે દિવસે આ પરમ સત્યના દર્શન થઈ જાય છે ત્યારે અજ્ઞાન તિરોહિત થઈ જાય છે. મૃત્યુ કયાંય ક્યારેય હંતું નહિ એટલે અમૃત જ શોધ રહી જાય છે.

જ્ઞાન તો ખસ એકજ છે અને તે સ્વયંતું જ્ઞાન. પોતાથી ભિન્ન જે કંઈ હું બાહ્યું છું તે તો વાસ્તવિક છતાં ઔપચારિક છે. સ્વયંતું જ્ઞાન જ સ્વયંમાં પરિપૂર્ણ છે. જેને બાહ્યી લેવા માગ્રથી બધું જણાઈ જાય છે અને જેને ન બાહ્યવાથી, બીજું બધું બાહ્યું હોય છતાં કશાજ ખપતું કે ઉપયોગતું હોતું નથી.

જે એગં જાણહ સે સવ્વં જાણહ
જે સવ્વં જાણહ સે અગં જાણહ

શાસ્ત્રની આ જે પરમ સૂક્તિઓ છે તેતું રહસ્ય પણ એ જ છે કે બાહ્યવા જેવો એકજ આત્મા છે કે જેને બાહ્યવાથી બધું જણાઈ જાય છે. જેના અભાવમાં આખા જગતનું વિજ્ઞાન-પદાર્થ જ્ઞાનતું પણ કશુંજ મહેત્વ નથી.

સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે ભગવાને દશાશ્રુતસ્કન્ધની પાંચમી દશામાં દશ સમાધિ સ્થાનો બતાવ્યા છે. અકુશળ ચિત્તનો નિરોધ કરવાથી અને કુશળ ચિત્તના પ્રકટ થવા પર જ સમાધિનો આવિર્ભાવ થાય છે. જેના વડે ચિત્ત મોક્ષ માર્ગ અથવા ધર્મધ્યાનાદિ શુભ અથવા શુદ્ધ પ્રક્રિયામાં સ્થિર રહે તે ચિત્ત સમાધિના નામે ઓળખાય છે. તે સમાધિ બે પ્રકારની સંભવે છે. એક દિવ્ય ચિત્ત સમાધિ અને બીજી ભાવ ચિત્ત સમાધિ. દ્રવ્ય ચિત્ત સમાધિના તો તમે હાલે અને પગલે અનુભવો છો તે સમભવવાની તમને લાગ્યે જ જરૂર હોય. કોઈ પણ વ્યક્તિની ઇચ્છા સાંસારિક ઉપસોગ્ય પદાર્થોના ઉપલોગ કરવાની હોય, અને પુણ્ય બળે તે તેને ઉપલબ્ધ થઈ જાય, તો તેનાથી તેને જે ચિત્ત સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે તે દ્રવ્ય સમાધિ ગણાય છે અને જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમાં ચિત્તનો ઉપયોગ સ્થિર કરી, સ્વરૂપના અનુભવથી જે સંતોષ અને સમાધિ પ્રાપ્ત થાય તે ભાવ ચિત્ત સમાધિ છે.

જે ક્ષેત્રની ઉપલબ્ધિથી ચિત્ત સમાધિશીલ બને તે ક્ષેત્ર સમાધિ, અને જે કાળમાં ચિત્તને સમાધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે કાળ સમાધિ કહેવાય છે. ભાવ સમાધિ તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ રૂપ હોય છે. જે વખતે આ આત્મમૂલક ગુણોમાં ચિત્ત એકાગ્રવૃત્તિથી લાગી જાય ત્યારે ભાવ સમાધિની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ બધામાં પરસ્પર નૈમિત્તિક સંબંધ પણ છે, કારણ ક્ષેત્ર આદિ શુદ્ધ હશે તો મન અનાયાસ જ સમાધિની દિશામાં વળી જશે. સમાધિ માટેની આ પૂર્વ ભૂમિકા બધા પછી શાસ્ત્રની ગાથાઓના આધારથી જ દશ સમાધિ સ્થાનો વિચારી બોધ્યો.

ભાવ ચિત્તં સમાદાય જ્ઞાન સમુપ્પજ્જહં ।

ધમ્મેઽવિમ્બો અવિ મણો નિબ્બાણમભિગચ્છહ ॥ ૧ ॥

આ પ્રથમ સમાધિ સ્થાનની વાત છે. તદ્દનુસાર, જેના ચિત્તામાં રાગ-દ્વેષ નથી, જેનું મન વાસના અને અહંકરથી શૂન્ય બન્યું છે, કષાય-કાલુષ્યના પરિણામોના અભાવથી નિર્મળ અને સ્કેટિકની જેમ સ્વચ્છ થયું છે, તે જ આત્મા ધ્યાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. એવી વ્યક્તિજ સર્વવિરતિ રૂપ અને દેશવિરતિ રૂપમાં અસંદિગ્ધ ભાવથી સ્થિત થઈ નિર્વાણ પદને સમુપલબ્ધ થઈ જાય છે. એટલે સમાધિ માટેની પ્રથમ શરત યોગ્ય: એટલે રાગ-દ્વેષ, વાસના અને અહંકાર શૂન્ય હૃદય હોવું તે છે. આ જ સમાધિની આધારશિલા છે.

णइम चित्त समादाय भुज्जो लोयसि जायई ।

अप्पणो उत्तमं ठाणं सन्नि-णाणेण जाणइ ॥ ૨ ॥

જાતિ સ્મરણ રૂપ ચિત્તને ઉત્પન્ન કરતો આત્મા ફરી ત્રસ અને સ્થાવર લોકમાં ઉત્પન્ન નથી થતો કારણ ઉત્તમ જ્ઞાનની સહાયતાથી એક તો તે પોતાના પૂર્વ જન્મોને કે જે સંસારી રૂપે થયા છે તેને ભલી પ્રકારે જાણે છે અને બીજામાં તે પોતાનો કર્તૃત્વભાવ તથા લોકતૃત્વભાવ પણ યથાર્થ રીતે જાણી લે છે.

આત્માનું ઉત્તમ સ્થાન સમાધિ છે જેના વડે તે શિવ ગતિને પામી શકે છે. સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર પણ આત્માના ઉત્તમ સ્વસ્થાનો છે. એનાથી આત્મા નિર્વાણપદને પામે છે. જાતિ સ્મરણ જ્ઞાનથી આત્મા આ બધા ઉત્તમસ્થાનો જાણી શકે છે. સંયમના અસંખ્યાત સ્થાનોમાંથી વિશુદ્ધ સ્થાન જ ઉત્તમ સ્થાન છે જેને જ્ઞાન વડે તે જાણી લે છે.

अहातच्च तु सुमिणं क्षिप्पपाप्पेतिसबुद्धे ।

सत्त्वं वा ओहं तरति दुक्खदोयं विमुच्चइ ॥ ૪ ॥

આ સૂત્રમાં યથાર્થ સ્વપ્નનો કોણ અધિકારી છે તેના વિષેનો એક સામાન્ય સંકેત છે. તે સ્વપ્નનું પરિણામ શું આવે છે તે સંબંધે પણ ઇશારા છે. ઇન્દ્રિયો અને મનને દુષ્પ્રવૃત્તિઓમાંથી રોકનાર પરમ સંયત આત્મા જ યથાર્થ સ્વપ્નનો દબ્દબ છે. તેનું ફળ પણ તેને યથાશીઘ્ર મળી રહે છે. સ્વપ્ન દર્શનના નિમિત્તથી તે આત્મા બધી રીતે સંસારસમુદ્રથી પાર થઈ જાય છે અને આધિ-બ્યાધિ તથા ઉપાધિથી મુક્ત થઈ, કર્મબંધનથી મુક્ત થઈ જાય છે.

અત્રે શંકા થઈ શકે છે કે સ્વપ્નના ફળથી આત્માને મોક્ષની ઉપલબ્ધિ થઈ શકે ખરી ? તેના ઉત્તરમાં આ સૂત્રનું કથન વ્યવહાર નયની પ્રધાનતાને અનુસરીને છે. જેણે વિશુદ્ધ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપથી આત્માને નિર્મળ બનાવેલ છે તે જ આત્મા આવા પ્રકારના શુભસ્વપ્નો ભોઈ શકે છે જેનું અતિમ ફળ, નિર્વાણ છે. યથાર્થ સ્વપ્ન શ્રેયસ્કર ભવિષ્ય માટેના સંકેતરૂપ હોય છે. શ્રમણુ ભગવાન મહાવીર સ્વામીએ દશ સપનાઓ જોયાં હતાં જેનું પારંપરિક ફળ સંસારસમુદ્રથી તરી જવાનું મળ્યું. આનું યથાર્થ સ્વપ્ન દર્શન સંવૃત-સંયત આત્માઓને જ થાય છે બીજાને નહિ--

૧૨૮ : લેઘા પાષાણુ, ખોદ્યાં દ્વાર

જયાસે જાણાવરણં સન્નં હોઈ જ્ઞયં ગચં ।
તઓ સે લોગમલોગં ચ જિણો જાણતિ કેવલી ॥ ૮ ॥

જયાસે દંસણાવરણં સન્નં હોઈ જ્ઞયં ગચં
તઓ લોગમલોગં ચ જિણો પાસતિ કેવલી ॥ ૯ ॥

આ બે ગાથામાં ક્રમશઃ કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ દર્શન રૂપ આદ્ય અને નવચુ સંભાધિ સ્થાન બતાવેલ છે. જેના જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય રૂપ ચાર ઘનઘાતક કર્મ ક્ષયંગત થઈ જાય છે તે જિન ભગવાન થઈ જાય છે. કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનને ધારણ કરનારો હોઈ તે કેવળીના નામથી ઓળખાય છે. સર્વ કર્મોના ક્ષય થવાના કારણે તે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી થઈ સંપૂર્ણ મૂર્ત-અમૂર્ત પદાર્થોને જાણનાર અને જોનાર થઈ જાય છે. આ સંભાધિ અચ્યુત હોય છે. આ સંભાધિમાં પડવાનું કે તરતમતા આવવાનું ભયસ્થાન નથી.

તાડ વૃક્ષને પોષણ આપનારી ઘણી નસો હોય છે પરંતુ એક પ્રમુખ નસને જો તીક્ષ્ણ સોય જેવા શસ્ત્રથી છેદન કરવામાં આવે તો તે તાડ વૃક્ષ આપું સુકાઈ જાય છે. બરાબર એજ રીતે મોહનીય કર્મોના ક્ષય થવા પર જ્ઞાનાવરણીયાદિ ઘાતી કર્મો સ્વયં નાશ પામી જાય છે. મસ્તક કપાઈ જવાથી જેમ શેષ અંગ અને આત્મા પણ પ્રાણવાયુથી શૂન્ય થઈ જાય છે, સેનાપતિના મૃત્યુથી જેમ સેના ભાગી જાય છે, ધૂમાડા રહિત અગ્નિ જેમ લાકડા આદિ ઉત્પાદક કારણોના અભાવથી સ્વયં શાંત થઈ જાય છે, તેમ મોહનીય કર્મોના નાશ થવાથી, શેષ બધા કર્મો સ્વયં નષ્ટ થઈ જાય છે. જેમ સુકાએલા વૃક્ષો જળ સિંચનથી પુનઃ જીવિત થતા થતા, જેમ બળી ગયેલા બીજો પુનઃ અંકુરિત થતા નથી, તેમ કર્મ બીજના દબ્ધ થવા પર જન્મ મરણ રૂપ અંકુર અંકુરિત થતા નથી.

ચિન્ચ્યા મોરાલિયં બોદિં નામગોય ચ કેવલી ।
આડય વેયણિજ્ઞં ચ છિત્તા મવતિ નિરબે ॥

આ ચરમ અને દશમ સંભાધિ સ્થાન છે. જ્યારે અંત સમય આવે છે ત્યારે કેવલી ભગવાન ઔદારિક, તેજસ અને કાર્મણુ શરીરને તથા નામ, આયુ, ગોત્ર અને વેદનીય કર્મોને પોતાના આત્મ પ્રદેશોથી પૃથક્ કરી, કર્મપ્રદેશો રહિત થઈ, મોક્ષ મેળવી લે છે. તેવા જીવને સાદિ અનંત પદની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. તે પવિત્ર આત્મા સિદ્ધ, પુદ્ગલ, સુકત, અજર, અમર, નિત્ય, શાશ્વત આદિ અનેક નામોથી ઓળખાવા લાગે છે.

આ દશે પ્રકારની સંભાધિ માગ ધર્મ ચિંતન ઉપર આધારિત છે. એટલે સંભાધિ મેળવવા ધુચ્છતી વ્યક્તિએ ધર્મ ચિંતન અથવા અનુપ્રેક્ષામાં રત રહેવું જોઈએ. આજ મોક્ષનું પરમ દ્વાર છે.

સામાયિક સાધના

આજે સામાયિક વિષે કિંચિત્ માત્ર પ્રકાશ નાખીશ.

તમે બધા રોજ સામાયિકની આરાધના કરો છો. સામાયિકની આ સાધના જો સમજાવની વૃદ્ધિમાં સહાયક બને, અહુ'ના વિસર્જન અને મમતાના ત્યાગમાં સમર્થન કરનારી બને, તો જાગવાને બતાવેલી સામાયિકની સાચી દિશામાં તમે પ્રગતિશીલ છો એમ નિઃશંકપણે માની શકાય. પ્રતિદિન તમે નિયત પ્રમાણે સામાયિક વ્રતની આરાધના તો કરો છો, પરંતુ તે વ્રતના આરાધનથી જીવનમાં આવવાં જોઈતાં પરિવર્તનો ન આવતાં હોય, સદ્ગુણોના સંવર્ધનની ધારી પુષ્ટિ જોવા ન મળતી હોય, દૈનિક ચર્ચા તેમજ વ્યવહાર અને વ્યાપાર સંબંધી કાર્યોમાં ડગલે ને પગલે સમતા અદૃશ્ય થઈ જતી હોય, અને વિષમતાનું તાંડવ નૃત્ય સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતું હોય તો સમજવું કે જે વ્રતની તમે આરાધના કરી રહ્યા છો તે જાગવાને બતાવેલ સામાયિક વ્રત નથી. એવા વ્રતારાધનથી તમારા મનની સંતુષ્ટિ ભલે થઈ જતી હોય, પરંતુ આત્મિક ગુણોની સંપુષ્ટિ તેનાથી સિદ્ધ થતી નથી.

આપણા મનમાં જો એ ભાવ જાડાણથી પ્રવેશી જાય અને પ્રાણોને સ્પર્શી જાય કે, આ જાત એક રંગમંચ છે, અભિનય બતાવવાનું એક અભેદ સ્થાન છે, આપણે તો માત્ર અભિનેતા છીએ, અભિનયને જાજવાનારા છીએ, કર્તા નથી પણ માત્ર અભિનય કરનારા છીએ, તો અહુ'ને સધન કે પ્રગાઠ થવાનો અવકાશ રહેશે નહિ અને અહુ'ના અભાવમાં કંતુત્વના ભાવો ઉત્પન્ન થશે નહિ. કંતુત્વના ભાવથી શૂન્ય કિંચિત્તો બંધ થતી નથી. બંધ હુ'મેશાં અહુ'મૂલક હોય છે બ્રહ્મને બદલે બ્યારે કેન્દ્રમાં અહુ' આવીને જોડી જાય છે, ત્યારે અહુ'નો વિસ્તાર વધતો જાય છે અને જેમજેમ અહુ'નો વિસ્તાર વધતો જાય છે, તેમતેમ માણસ વસ્તુઓ સાથે તદ્દાકાર થતો જાય છે. તે પોતાને વસ્તુઓનો કર્તા અને નિર્માતા માનતો થઈ જાય છે. પ્રકૃતિથી ઘટતી ઘટનાઓ, નિયતિથી યથાવાસ્થિત ચાલતી સૂર્ય, ચંદ્રાદિ પદાર્થોની નિયત ગતિઓ અને પ્રારબ્ધથી સમુપલબ્ધ થતી અનુકૂળતા પ્રતિકૂળતાનું કંતુત્વ પોતાને માથે ઓઢી લે છે. પરિણામે તે સમતાને ખોઈ જોડે છે અને વિષમતાના ગતિમાં ધકેલાઈ જાય છે. વિષમતા એ જ હુ' બ છે એટલું જ નહિ, હુ' બની પરંપરાનું હુ'બદાયી મૂળ છે.

તમે રામલીલા અનેકવાર જોઈ હશે. આજે રામ અને સીતાને થયાં હજારો વર્ષો થઈ ગયાં છે. તેમનાં જીવન ઇતિહાસની આછી રૂપરેખા રામલીલામાં બતાવવામાં આવે છે. અસલી રામ તો આજે મોક્ષમાં છે. સીતાજી દેવલોકમાં ખિરાજિત છે. અને રાવણ આજે નરકમાં રાગદોળાઈ રહ્યો છે. છતાં રામલીલા તો આજ્યા જ કરે છે.

જો કે રામલીલા તો માત્ર અભિનયજ છે, પરંતુ સાચા રામને પણ જો શોધી કાઢવામાં આવે તો તે પણ રામલીલાનાં એક અભિનયના પાત્રથી વધારે નથી જ. અસલી રામની પણ

આ જ એક વિશેષતા છે. સીતાને શોધવા તેઓ પોતાની આખી જિંદગીને હોડમાં મૂકે છે અને એક ધોળીના નાસમજ શખ્દો સાંભળી તે જ સીતાને પાછા જંગલમાં તણ પણુ દે છે. રાવણુ સાથે જીવ સંટોસટની લડાઈ કરીને અથાગ પરિશ્રમ પૂર્વક તેઓ લંકાનું રાજ્ય મેળવે છે અને એકસણુમાં, કાંઈજ વિચાર કર્યા વગર, પાછું તેને દાનમાં પણુ આપી દે છે. આ બધું જો રામને માટે વાસ્તવિક હોત, લીલા કે કીડા ન હોત તો ભારે મુશ્કેલી થાત. પરંતુ રામને માટે ખરેખર આ બધું વાસ્તવિક નહોતું, માત્ર અભિનયનો જ એક ભાગ હતો. રામ અતિશય ગંભીર છે. અન્યથા એક નજીવી, નાનકડી, નગણ્ય વાત માટે, એક ધોળીની વાત સાંભળીને સીતાનો ત્યાગ કરે ખરા ? પરંતુ આ એક તેમના અભિનયની જ પૂર્તિ હતી.

શ્રી રામનો આ પણુ એક ખીન્ને અભિનય છે. સીતા ખોવાઈ ગયાં છે. રામ ભારે આકંઠ અને બિલાપ કરી રહ્યા છે. ગાંડાની માફક જંગલમાં આમ તેમ ભટકી રહ્યા છે. અને સીતાજીને શોધી રહ્યા છે. જંગલનાં વૃક્ષોને પૂછી રહ્યા છે કે મારી સીતા ક્યાં છે ? આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, રામ સીતાની ઇચ્છાથી જ સોનાના મૃગને મેળબવા તેની પાછળ ભાગ્યા છે. આપણે પણુ જાણીએ છીએ કે, સોનાનો મૃગ હોતો નથી. છતાં રામ સોનાના મૃગની પાછળ દોટ મૂકે છે. આ બધા શ્રીરામના અભિનયનો જ એક ક્ષેત્ર અને હૃદયસ્પર્શી ભાગ છે.

સોનાના મૃગની પાછળ રામ દોડે છે અને લક્ષ્મણને ઉદેશીને મોટા અવાજે બૂમ પણુ મારે છે—‘હિ લક્ષ્મણ ! આવ, મને બચાવ !’ લક્ષ્મણજી શ્રીરામના આ ઉદ્ગારો ખરાખર સાંભળે છે પણ સીતાને એકલાં મૂકી, લક્ષ્મણજી જવા તૈયાર થતા નથી. તેથી સીતાજી ભારે મુંઝવણમાં પડી જાય છે. લક્ષ્મણને જવા માટે તેઓ દબાણ કરે છે, પરંતુ લક્ષ્મણ એકના બે થતા નથી. તેઓ કહે છે, મોટાભાઈ મને તમારા રક્ષણની જવાબદારી સોંપીને ગયા છે એટલે હું જઈશ જ નહિ. સીતા માટે તે અસહ્ય બની જાય છે. તેઓ લક્ષ્મણજીને ન કહેવાના શખ્દો પણુ કહે છે. સીતાજી લક્ષ્મણને આવા કડવા શખ્દો ક્યારે કહી શકે કે જ્યારે તેણીની દૃષ્ટિએ આ એક અભિનયનો જ હિસ્સો હોય. રામ અને સીતાની દૃષ્ટિમાં તો આ બધો અભિનયનો જ એક ભાગ હતો. પરંતુ લક્ષ્મણજીની દૃષ્ટિમાં આ એક હકીકત હતી. એટલે સીતાના તીખા તમતમતા અને વ્યંગભર્યા શખ્દોની તેમના મન પર ભારે માઠી અસર થઈ. તેઓ રામને બૂલી ગયા, સીતા પણ ભૂલાઈ ગયાં, અને તે બન્નેને સ્થાને કોધે રૂઝ સ્વરૂપ ધારણુ કર્યું. કોધના આવેશમાં રામના આદેશનું પ્રાણુતે પણુ પાલન કરવાની વાત વિચારાઈ ગઈ, અને કાંઈજ વિચાર્યા વગર તેઓ સીતાને છોડી ચાલી નીકળ્યા.

સીતા જેવી દેવીના મોઢેથી આવા કઠોર અને અનુગતા શખ્દો ઘણાને ભારે કબ્જપૂર્ણ લાગશે. સીતાના આ જાતના અભદ્ર અને કઠોર વ્યવહારની ભારે કિલબટ ટીકા પણુ થશે. પરંતુ આ બધું તેમને જ લાગશે અથવા તેઓ જ કરશે, જેઓ આ અખી લીલાની પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા સમજતા નથી. સીતા અને રામના આ બધા વ્યવહારો, તેમની જે પાત્રતા, યોગ્યતા, ક્ષમતા

અને પવિત્રતા આપણા માનસમાં સંઘરાએલાં છે તે દષ્ટિએ હલકી કોટિના અને ઓછાપણના લાગશે, પણ આ એક તેમના અભિનયના ભાગની જ માત્ર પૂર્તિ છે. તેઓ શ્રી રામ શ્રી લક્ષ્મણ અને સીતાજીની સ્થિતિને પામેલા નથી તેથી તેમને માટે આ બધી હકીકત છે, રમત કે લીલા નથી.

આ આખા ખેલમાં રામને આપણે પ્રમુખ માન્યા એટલે આ આખી કીડાને ‘રામલીલા’ નું નામ આપ્યું, પરંતુ તેનું પણ કારણ છે. આમ તો ભરતને પણ કોઈ પ્રમુખ માનત તો પણ કોઈ અદ્વૈતા રહેવા ન પામત. તેઓ પણ કંઈ ઓછા કીમતીનાયક નહોતા. રાવણને પણ આપણે મુખ્ય માની શક્યા હોત કેમકે તેના વગર આ આખી ઘટના ઘટી શકી ન હોત. સીતાજી તો કેન્દ્રીય છે જ, કેમકે તેમની આસપાસ જ આ આખી લીલાની બળ ફેલાયેલી છે અને વિસ્તાર પામી છે. પરંતુ આ બધાં નાયકોને છોડીને માત્ર રામને જ નાયક માન્યા, તેનું એકજ મુખ્ય કારણ એ હતું કે આ આખા ખેલમાં તેને ખેલ તરીકે બાણનાર, ઓળખનાર અને માનનાર એ એકજ વ્યક્તિ હતા.

જીવન પણ એક ખેલ છે. આવી પડેલી ફેરજને અભિનય માની, અહંશૂન્ય માનસથી તેને અદા કરતાં રહેવામાં વિષમતાને સ્થિર થવાનો અવકાશ નથી. સમતાના સંવર્ધનની તેમાં શક્યતા છે અને એ જ સામાયિકની ભૂમિકા છે જે ચોવીસે કલાક જીવન સાથે ભેડાયેલી રહે છે.

સામાયિકને જીવનમાં વણી લેનારના હૃદયમાં કડવાશને સ્થાન નથી રહેતું. સર્વ જીવો પરત્વે તેની સમભાવની ભૂમિકા વૃદ્ધિગત થતી બળ છે અને તેના જીવનમાં મીઠાશ અને મૈત્રી ભાવ વધતાં બળ છે. ચારિત્ર્ય શુણ્ણું મૂળ જ સામાયિક છે. શ્રાવક હોય કે સાધુ, સામાયિક તેમનાં આધ્યાત્મિક જીવનનું અવિભાજ્ય અંગ બની બળ છે. આ સામાયિકનું સ્વરૂપ અનુયોગ દ્વારા સૂત્રમાં આ રીતે બજાવેલ છે—

જસ્ત સામાયીભો અપ્પા સજમે નિવમે તવે ।

તસ્સ સામાય્યં હૈઈ હૈઈ કેવલી માસિયં ॥

સર્વજ સર્વદર્શી પરમાત્માએ સામાયિકનું રહસ્ય બતાવતાં બજાવેલ છે કે જેણે પોતાના આત્માને સંયમ, નિયમ અને તપમાં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ છે તેને સામાયિક હોય છે. આ સામાયિક જીવનમાં પ્રથમ શુણ્ણો આવિર્ભાવ કરનારી હોય છે. પ્રથમ શુણ્ણું શું માહાત્મ્ય છે તે બતાવતાં આચાર્ય ભગવાન કહે છે.

સ્વર્ગં સુખાન્નિ પરોક્ષાણ્યત્યન્ત પરોક્ષમેવ મોક્ષસુખમ્ ।

પ્રથમસુખ પ્રત્યક્ષં ન પરવશ ન ચ વ્યયગ્રાપ્તમ્ ॥

સ્વર્ગ અને મોક્ષના અનુપમ સુખ વિષે ગ્રંથો અને શાસ્ત્રો સાક્ષી પૂરે છે. સ્વર્ગના લોકોત્તર સુખો અને મોક્ષના અમૃતત્વના આનંદનાં વર્ણનો કયાંય ઓછા ભેભા મળતાં નથી. તેમની સત્યતા આગમ પ્રમાણથી માની શકાય બરી, પરંતુ તે પરોક્ષ અત્યંત પરોક્ષ છે. પરંતુ ઉપશમથી

પ્રાપ્ત થતા અમૃત રસના સુખસ્વાદની અનુભૂતિ સ્વસ્વેદન પ્રત્યક્ષથી સહુ કોઇ જાતે જ અનુભવી શકે છે. પ્રથમ રસમાંથી આપિર્ભાવ પામેલું સુખ પરાશ્રિત નથી કે જે સમય અને સંલેગો ફરતાં હુઃખરૂપે પરિણમે.

જેમ કોઇ કષાય આત્મ પ્રદેશોમાં સ્પંદન અને અણુધારી ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરે છે, સમતાને ઊલટાવી તામસમાં ફેરવી નાખે છે તેમ અહંકાર પણ જ'પીને માણસને ખેસવા દેતો નથી. અહં આત્મિક શાંતિનો પરમ દુશ્મન છે. વિવિધ વક્તાની જે ચેષ્ટાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે વિદેરેલા અહંતુજ વિકૃત નૃત્ય છે. આ અહંતા ફેણીધરને, વિનમ્રતા અને મૃદુતાના અવધ્ય મંત્રથી ભે વશ કરવામાં ન આવે તો અનિષ્ટની પરંપરા ઊભી કરવામાં તે કશીજ મણા રાખે નહિ. માટે ગમે તેમ અમતા રસ વધારવા અને અહંમૂલક વધમતાઓ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મને સમતા રસની પ્રચુરતાનો એક દાખલો યાદ આવી જાય છે. તદ્દનુસાર, રામાનુજ સંપ્રદાયમાં વેંકટેશ્વર નામના એક પરમ ભક્ત આચાર્ય થયા છે. પુષ્ટિ માર્ગને અનુસરનાર, ભક્તિમાર્ગની પરંપરાને સાચવનાર એક પુષ્ટિ સંપ્રદાય છે શ્રી વેંકટેશ્વરાચાર્ય તો ભક્તિના શિખરને સ્પર્શેલા હતા. તેમની ભક્તિનો મહિમા વ્યાપક હતો. ભક્તશિરોમણિ તરીકે પોતાના યુગમાં તેઓ ગયાતિ પ્રાપ્ત મહાપુરુષ હતા. પરંતુ પ્રકૃતિ સદા સંતુલન જાળવી રાખે છે. સંતુલનમાં વિષમતાને તે કદી પ્રવેશવા દેતી નથી. તે સુજળ એમના મદ્દુશ્ણો અને સદાચાર તરફ જેમ એક મોટો સમુદાય આકર્ષાયેલો હતો તેમ એમના તરફ અસહિષ્ણુતા, ઇર્ષ્યા અને તેજોદ્વેષથી ભેનારો, જાત અજ્ઞાત માર્ગે તેમના દોષોને શોધી કાઢવા તત્પર એવો એક ખીલે વિરોધી સમુદાય પણ હતો. આ સમુદાય તેમની લોકોત્તર દિવ્યતા અને પ્રતિભા સંપન્ન પવિત્રતાથી અંભઈ જવાને બદલે, વેરની દુષ્ટ ભાવનાથી સળગી રહ્યો હતો. આ પવિત્ર પુણ્યાત્માને ગમે તે રીતે અપમાનિત કરવા તે પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો.

એમના હુણ્ણુ દેખાય અને એમને બદનામ કરી શકાય એવું તો હતું જ નહિ. દુશ્મનો! પણ આ અત્ય કષુલ કરતા હતા. તેમની પવિત્રતાને માખીત કરવા કશાજ પ્રયત્નની જરૂર નહોતી. પરંતુ દ્વેષથી બળતું માનસ વિવેકને ચૂકી જાય છે સાશનરસા પરિણામનું તેને ભાન રહેતું નથી. તે ભીંત ભૂલે છે, ન કરવાનું કરી એસે છે અને ન બોલવાનું બોલી જાય છે.

વિરોધી દળના માણસોએ શ્રી વેંકટેશ્વરાચાર્યની ઝુંપડીની બહાર પગરખાંતું એક તોરણ બનાવી બાધી દીધું કે જેથી તે ભેડાઓનો સંસ્પર્શ, આવતા જતાં, એમના માથા સાથે થાય, અને તેથી લોકોની નજરમાં તેઓ હલકા પડે, મશ્કરીના પાત્ર બને. ખીલને હલકા પાડવાની કલુષિત અને કુદ્વિસત વૃત્તિથી બરેબર તો પોતેજ હલકા પડતા હતા તે સત્ય તેઓ ભૂલી જતા હતા !

જ્યારે મહાત્મા વેંકટેશ્વર પોતાની મદુલીમાંથી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે પગરખાંતો તોરણે તંમનુ બરાબર સ્વાગત કર્યું. આ ભેઈ તેજોદ્વેષથી પીડાતો વિરોધી સમુદાય ભેરથી હસી પડ્યો.

પોતાના હૃદયમાં રહેલી બિભત્સવૃત્તિ પોષાયોને તેમને સંતોષ થયો. શ્રી વેંકટેશ્વરાચાર્ય તરફ તેમના હૃદયમાં જે ઇર્ષ્યા અને વેરવૃત્તિ હતી તેનું આ નગ્ન પ્રદર્શન હતું. પરંતુ શ્રી વેંકટેશ્વર તેથી જરાપણ શેષ કે સંકોચ અનુભવ્યા વગર તરતજ હસતા હસતા બોલી બ્રહ્મા:

કર્માવલમ્બકાઃ કેચિત્ કેચિદ્ જ્ઞાનાવલમ્બકાઃ ।
વચંતુ હરિદાસાનાં પાદરક્ષાવલમ્બકાઃ ॥

કેટલાક સત્પુરુષો ગીતા પ્રરૂપિત કર્મમાર્ગનો આશ્રય લઈ તરી ગયા છે. કબીર, રૈદાસ, વગેરે મહાત્માઓએ પોતાને નિયતિએ આપેલા કર્મને નિષ્ક્રાંતી વરેલા રહી, તાણુવાણુ વણુતા અને ભેડા ગાંઠતા, આત્માના તાણુવાણુ વણુી લીધા. શંકરાચાર્ય જેવા સત્પુરુષો જ્ઞાન માર્ગનું અવલંબન સ્વીકારી, સંસાર અસુદ્ર પાર કરી ગયા. અમે તો હરિદાસોના, આવા ભગવદ્ ભક્તોના પગરખાંતું અવલંબન લઈને તરવાના છીએ.

આચાર્યશ્રીની સરળતા, વિનમ્રતા, અને પવિત્રતા ભેઈ હસનારાઓનું હાર્ય બંધ થઈ ગયું. તેઓ શરમાઈ ગયા અને પગે પડ્યા. તાત્પર્ય એ છે કે ગમે તેવા વિષમ સંભોગોમાં પણ સમતા ટકાવી રાખવી એ જ સામાયિકનો પરમ આદર્શ છે.

તમે બધા રોજ ઉપાશ્રયમાં સામાયિક કરો છો. સામાયિક કરતી વખતે તમારી સ્થિતિ, તમારા અધ્યવસાયો, ગુલા હોય છે અને ઉપાશ્રય છોડ્યા પછી તમે સાવ બદલાઈ જાઓ છો. બંને વખતે હોવી ભેદથી એકરૂપતા તમારામાં દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. તમે માની લીધું કે, સામાયિક તે ઉપાશ્રયનો ધર્મ છે. વ્યવહાર અને જીવનના બીજા ક્ષેત્રમાં તેનો કશો જ ઉપયોગ નથી. પરંતુ તેમ સમજવું એક મોટી ભૂલ છે.

પુણિયા શ્રાવકની સામાયિક તો બાણીતી છે. ભગવાન પોતાના શ્રીમુખેથી તેની સામાયિકના વખાણ કરે છે. રાજ શ્રેણિકને, નરકના દળિયા તોડવા, પુણિયા શ્રાવકની સામાયિક ખરીદવા તેઓ ભલામણ કરે છે. સામાયિક એ કંઈ બબ્બરની લેવાદેવાની વસ્તુ નથી, આત્મા સાથે સંબંધ ધરાવતી આંતર્યોતિ છે. આ સત્ય તેના પ્રાણોને સ્પર્શાવવા જ ભગવાને આ ભલામણ કરી હતી.

કહેવાય છે કે, પુણિયા શ્રાવક પાસે બે દોકડાની જ સંપત્તિ હતી. છતાં એક દિવસ તે પોતે ઉપવાસ આદરતો અને સ્વધર્મી બંધુને જમાડતો અને બીજે દિવસે તેનાં ધર્મ પત્ની ભૂખ્યાં રહેતાં અને સ્વધર્મીનું સન્માન કરતા. એકવાર ચૂલો સળગાવવા, કોઈના ચુલામાંથી પૂછ્યા વગર તેનાં પત્ની ભારેલો અગ્નિ લઈ આવેલાં. આ નજીવી અણહકની વસ્તુને ઉપયોગ કરવાને કારણે પુણિયા શ્રાવકને સામાયિકમાં જે સ્થિરતા રહેવી ભેદએ તે રહી નહિ. એટલે કંઈક ભૂલ થઈ ગઈ હોવાની, અબ્બરે પણ અનીતિ આચરાઈ ગઈ હોવાની ફરિયાદ તેણે પોતાની પત્નીને કરી. તેનાં પત્ની પણ સરળ સારિવક અને નિખાલસ હતાં. પોતે કદેલ ભૂલ કહી બતાવી. ફરી એ ભૂલની આવૃત્તિ ન થાય તેનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો ત્યારે પુણિયા શ્રાવકને સંતોષ થયો.

બે દોકડાની જ માત્ર સંપત્તિવાળા પુણિયા શ્રાવકની નિષ્ઠા, અને લાખોની સંપત્તિ ધરાવતા એવા તમારા નિષ્ઠાના છેલ્લા કયાંય મેળ ખાય છે ખરા ? પછી ગમે તેટલી સામાયિકો ખાંધો તોયે અંતરાત્મામાં શાંતિ અને સમાધિનો જન્મ થાય જ કયાંથી ? સામાયિકની વ્યાખ્યા કરતાં શાસ્ત્રકારે કહે છે.

જો સમે સવ્વલ્લેસુ તસેસુ થાવરેસુ ય ।

તસ્સ સામાઈયં હૈઈ હઈ કેવલી માલિય ॥

જગતમાં ત્રસ અને સ્થાવર રૂપે બે પ્રકારની જીવરાશિ છે. પરંતુ એકેન્દ્રિયથી લઈ પંચેન્દ્રિય સુધી બધામાં આત્મા તો સમ એટલે મારી માફક સમાન જ છે, એટલે કોઈપણ પ્રાણીનો દ્રોહ કે કોઈની પણ સાથે રાગદ્વેષ એ આત્મ દ્રોહ જ છે, એમ બે “સવ્વલ્લેસુ સૂચસ્સ” ખરાખર સમબંધ બંધ, તો સામાયિકતું શુદ્ધ સ્વરૂપ આત્મામાં ઊણું થાય. ખરી રીતે તો સામાયિક એજ આત્મા છે અને આત્મા એજ સામાયિક છે. આત્મા અને સામાયિક બે નથી પરંતુ એકજ વસ્તુના બે નામો છે—

ચતુર્ગતિના ભયસ્થાનો

સંસારમાં સુખ અને દુઃખનો દ્વન્દ્વ છે. ખરેખર સુખ જેવી કોઈ વસ્તુજ નથી. દુઃખની માત્રાની અદ્યતન સુખ એવું નામ આપી દેવામાં આવ્યું છે. સુખની આવી મર્યાદામાં ફસાએલો માણસ સુખની શોધમાં રાત દિવસ ફાંફાં માર્યા કરે છે, પરંતુ સુખનાં બી વાવવા જતાં દુઃખનાં બી વવાઈ બંધ છે. સુખની ઇચ્છામાંથી જ દુઃખનો જન્મ થાય છે. દુઃખ અને સુખ જીવનનાં અનિવાર્ય પાસાં છે. આ બંનેમાંથી કોઈ એકનો સ્વીકાર અને બીજાનો અસ્વીકાર અશક્ય બની જાય છે. બે જીવનમાં નિતાંત દુઃખ જ હોત તો માનવ જાતને વારંવાર જગૃત કરવાની ભગવાન મહાવીર કે ભગવાન યુદ્ધને જરૂર ન પડત. લોકો દુઃખથી ઘણા ગભરાય છે. સૌ દુઃખને છોડવા ઇચ્છે છે અને સુખને મેળવવા ચાહે છે, છતાં દુઃખથી ભાગીને સંન્યાસી થઈ જતા નથી. દુઃખથી પીડિત હોવા છતાં તે દુઃખથી ભાગી જતા નથી માટે દુઃખથી ભિન્ન એવું કોઈ અનેકું આકર્ષણ હોવું જ જોઈએ જે દુઃખના દરિયા વચ્ચે પણ તેમને અટકાવી અને રોકી રાખે છે.

બે દુઃખ સાથે ક્યારેય પણ સુખના કણની અનુભૂતિ ન થવા પામી હોત તો માણસ દુઃખથી કંટાળી અવશ્ય ભાગી જવા પ્રયત્ન કરત. પરંતુ સુખની આશા અને અભીપ્સામાં તે આ મોટા દુઃખના પહોંડને પણ વહન કર્યો જાય છે. કણભર સુખને માટે મણભર દુઃખ સહન કરવા તે તૈયાર રહે છે એનો અર્થ જ એ છે કે, તેને મન મોટા દુઃખ કરતા કણભર સુખની કિંમત વધારે છે. એટલે સુખ પણ સાત્ય છે. પરંતુ એકાંત ત્યાગને વરેલા દુઃખ પર ભાર મૂકે છે તો ભોગની પ્રમુખતાવાળા સુખને જ જોઈ શકે છે. ત્યાગીઓની દૃષ્ટિમાં સુખતું કયાંય દર્શન નથી

તો ભોગીઓની દૃષ્ટિમાં હું ખતું ભારોભાર અદર્શન છે. આ એકાંત દૃષ્ટિમાં આંશિક સત્યો હોવા છતાં પરસ્પર નિરપેક્ષ હોવાને કારણે, આંશિક સત્યો પણ અસત્યમૂલક બની જાય છે.

કોઈ કહે કે, માત્ર જન્મ જ છે-તો તે અભિપ્રાય અસત્ય થઈ જાય છે. કારણ કે દરેક જન્મ સાથે મૃત્યુ બેઠાએલું જ છે. કોઈ કહે કે મૃત્યુ જ છે-તો તે પણ અસત્ય બની જાય છે. કારણ કે પ્રાયઃ દરેક મૃત્યુની સાથે જન્મ સંકળાયેલો છે. સુખદુઃખની પણ આ જ વ્યવસ્થા છે. આ વસ્તુને જરા ગંભીરતાથી વિચારીએ અને તેની ગહનતામાં પ્રવેશીએ તો આપણને લાગશે કે દરેક સુખ સાથે દુઃખ અને દરેક દુઃખ સાથે સુખ અનિવાર્ય રીતે બેઠાએલો છે. આ કંઈ જ સંસાર છે. એટલે જ્યારે વધારે ગહનતા અને ભિંંકાણમાં જવાનો અવસર મળે છે ત્યારે આપણે સમજી શકતાં નથી કે દુઃખ ક્યારે સુખમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે અને સુખ ક્યારે દુઃખમાં ફેરવાઈ જાય છે. એક ક્ષણ પહેલાં જે સુખકર પ્રતીત હોય છે, પરિસ્થિતિ બદલાતાં તે દુઃખરૂપ બની જાય છે. દુઃખરૂપ જણાતી વસ્તુઓ સંભોગો પરિવર્તિત થતાં, સુખમાં ફેરવાઈ જાય છે.

સુખ અને દુઃખ આકાશમાં છવાએલાં વાદળો જેવાં છે, જે આવે-છે અને જાય છે. છતાં સુખ અને દુઃખ બેઠા સત્ય છે. એટલે જ્યારે માણસ દુઃખના પ્રસંગોમાં પણ અતુલ્લતા અથવા પ્રસન્નતાનો અનુભવ કરે અને સુખના પ્રસંગોમાં પણ સુખ અને આનંદનો અનુભવ કરે, ત્યારે જ તે કહી શકે કે દુઃખ પણ મને સ્વીકાર્ય છે, તેમાં હું રાજી છું; સુખપણ મને મંજૂર છે, તેમાં હું ખુશી છું. જે ક્ષણે એવી સમજ ભૂલી થશે કે આજતું દુઃખ છે તે આવતી કાલતું સુખ છે અને આજના સુખમાં આવતી ક્ષણોતું દુઃખ સમાએલું છે પછી તે દુઃખમાં ગભરાશે નહિ અને સુખમાં અભિમાન કરશે નહિ. તે સમજશે કે જીવનમાં સુખ અને દુઃખ બંનેનું સમાન સ્થાન છે. જીવનમાં બંને આવે છે, અને આવીને ચાલ્યાં જાય છે. માટે બંનેના સંહારમાં જ દુઃખાતીત થઈ જવાની ચાવી છે. ચાવી અવસ્થા જ પરમ આનંદની અવસ્થા છે. સમજણને જ્યારે ચાવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થશે ત્યારે જ સચ્ચિદાનંદ જે આત્માતું સ્વરૂપ છે અને તેમાં જે આનંદ શુષ્ક છે તે સોળે કળાએ ખીલી ઊઠશે.

જ્યાં સુધી ક્ષંદાતીત ન થઈએ ત્યાં સુધી સુખ દુઃખ મિશ્રિત સંસારની વિચિત્રતાના અવનવાં દરેકો આપણી સમક્ષ ઊભાં થતાં જ રહેવાનાં. આ જગત નરક, તિયંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિરૂપ છે. આ ચાર ગતિઓમાં સંસારી જગત સમાઈ જાય છે. એક એવી પણ ગતિ છે કે જ્યાં ગયા પછી પાછા આવવાનું રહેતું જ નથી અને તે છે સિદ્ધ ગતિ. સહુથી ક્ષુદ્ર સ્થિતિ અને સાનની અત્યદપતા નિગોહની સ્થિતિમાં છે. નિગોહ એ પણ તિયંચ ગતિના જ જીવો છે. સહુથી અવિકસિત જીવની આ દશા છે. નિગોહના જીવો, એક સ્વસ્થ માણસ એક શ્વાસોચ્છવાસ લે એટલા જ સમયમાં સાડાસત્તર વખત જન્મ મરણ કરે છે.

નિગોહના જીવના ભવને ક્ષુદ્રભવ કહેવાય છે. જૈન કાળગણના અનુસાર અસંખ્યાત સમયની આવલિકા હોય છે. સંખ્યાત આવલિકાનો એક ઉચ્છ્વાસ-નિશ્વાસ હોય છે. એક રોગરહિત નિશ્ચિત તરુણ પુરુષના એક વાર સ્વાસ લેવા અને છોડવાના કાળને એક શ્વાસોચ્છ્વાસ કાળ કહેવાય છે. સાત શ્વાસોચ્છ્વાસ કાળનો એક સ્તોક થાય છે. સાત સ્તોકનો એક લવ થાય છે. સાડા આઠત્રીશ લવની એક ઘડી થાય છે. બે ઘડીનું એક સુહૃત થાય છે. એક સુહૃતમાં શ્વાસોચ્છ્વાસની સંખ્યા કાઢવા માટે ૧ સુ x ૨ ઘ. x ૩ સ્તોક લવ x ૭ સ્તોક x ૭ ઉચ્છ્વાસ-આ બધાનું ગુણન કરી ૩૭૭૩ સંખ્યા આવે છે. એક સુહૃતમાં એક નિગોહિયાનો જીવ ૬૫૫૩૬ વાર જન્મ લે છે. એટલે ૬૫૫૩૬ ને ૩૭૭૩થી ભાગવાથી ૧૭૩૩૫ લખ આવે છે. સારાંશ એ છે કે, એક શ્વાસોચ્છ્વાસ કાળમાં સત્તરથી પણ કાંઈક અધિક ક્ષુદ્રભવ પ્રમાણ બાણુ બેઠ્યો.

આધુનિક કાળગણના મુજબ એક સુહૃતના ૪૮ મિનિટ હોય છે. એક સુહૃતમાં ૩૭૭૩ શ્વાસોચ્છ્વાસ હોય છે. ૩૭૭૩ને ૪૮થી ભાગવાથી એક મિનિટનાં લગભગ સાડા અઢોતેર શ્વાસોચ્છ્વાસ આવે છે. એટલે એક શ્વાસોચ્છ્વાસ કાળ એક સેકન્ડથી પણ અલ્પ હોય છે. આટલા જ કાળમાં એક નિગોહિયો જીવ સત્તરથી પણ કાંઈક વધારે જન્મ ધારણ કરે છે.

સ્પર્શેન્દ્રિય સિવાય નિગોહના જીવોને બીજી કશી જ ઇન્દ્રિયો કે સાધનો હોતા નથી. આખા જગતમાં નિગોહના જીવો ભર્યા પડ્યા છે. સ્પર્શેન્દ્રિયબળ પ્રાણ, કાયબળ પ્રાણ, આયુષ્ય બળ પ્રાણ અને શ્વાસોચ્છ્વાસબળ પ્રાણ એમ ચાર પ્રાણ તેમને હોય છે. આવી મુશ્કેલીભરી અને વિચિત્ર અસહાય અવસ્થામાં તેમને નાનો એવો કાળ વ્યતીત કરવાનો નથી હોતો પરંતુ અનંતાનંત કાળ એની એ પરિસ્થિતિમાં તેમને વ્યતીત કરવાનો હોય છે. આજની કાળગણતરી મુજબનો હિસાબ કરવામાં આવે તો, એક સેકન્ડ કરતાં પણ ઓછા કાળમાં નિગોહના જીવો સાડાસત્તર વખત એક યોનિમાંથી બીજી યોનિમાં (પણ નિગોહમાં જ) આવ-જા કરે છે. તેમના જન્મ અને મરણનાં દુઃખો અસામાન્ય હોય છે. આવાં દુઃખોની પરપરામાં આ જીવો અનંતકાળ સુધી સબડતા રહે છે. આવી રીતે જન્મમરણ પામતાં તેમને બે દુઃખો થાય છે તે તો તેઓ પોતે જ બાણી અનુભવી શકે છે. આવા જીવોને જન્મ-મરણની સત્તાપભરી અવસ્થામાંથી એક મિનિટ માટે પણ વિશ્રાંતિ મળતી નથી. અનંતકાલિન આ ચક્રની લુલ્લુલામણીમાંથી અકામ નિર્જરાના બળે કંઈક પુણ્ય સામગ્રી ભેગી થતાં, નિગોહમાંથી તેઓ નીકળે છે ખરા, છતાં એકેન્દ્રિયપણું તો હંમેશાં પાણુ તેમની સાથે જ રહે છે. તેઓ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ એમ વિવિધ પથથોમાં અસંખ્યાત કાળ સુધી જન્મમરણ કર્યા જ કરે છે. વનસ્પતિના પથથોમાં તો ભૂલો ન પડે તો જ અસંખ્યાત કાળ છે. અન્યથા વનસ્પતિના પથથોમાં તો અનંતકાળ નીકળી બાય છે. આ બધા જીવોની સ્થિતિ કેટલી દયાભરી અને અસહાય હોય છે તે આપણે નજરે ભેઠ્યો છીએ.

ધણે કાળ આ રીતે વ્યતીત કરી તેઓ બે ઇન્દ્રિય, તે ઇન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને અસંસી પંચેન્દ્રિયમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. એકથી અનેકવાર ધયળ, ક્રીડી, લમરાઆદિના ભવો ધારણ કરે છે અને મૃત્યુને પામે છે. આ વિકલેન્દ્રિય જીવો ભૂખ, તરસ, ટાઢ, તરકાનાં અસહ્ય દુઃખો ભોગવ્યા કરે છે. તેઓ આમતેમ અસહાય કર્યા કરે છે અને પગતળે રગદોળાયા કરે છે. આ રિથિતિમાં ધણે કાળ વીતી ગયા પછી જીવ ઉત્કાન્તિના કંઠ પ્રમાણે આગળ વધે છે અને અસંસી પંચેન્દ્રિયની પર્યાયને ધારણ કરે છે. મન ન હોવાને કારણે તે અનેક જાતનાં દુઃખોનો ઉપભોક્તા થાય છે. ત્યાર પછી કદાચ સંસી પંચેન્દ્રિય તિથંથમાં જન્મ લે તો તે સિંહાદિ હિંસક પશુઓની પર્યાયને ધારણ કરે છે. આમ સિંહાદિ હિંસ જીવોના રૂપમાં જન્મ લઈ તે નિર્જળ પ્રાણીઓને સતાવે છે. પંચેન્દ્રિય ઘાતના તીવ્ર અને ક્રૂર પરિણામોથી તેભારે પાપોતું ઉપાર્જન કરે છે. પોતે જેમ બીજાના શિકાર કરે છે, તેમ પોતે પણ નિર્દય વ્યક્તિ વડે, શિકારતું લક્ષ્ય બની, તરફડી તરફડીને મૃત્યુ પામે છે, અને અત્યંત સંકલ્પિત પરિણામો વડે નરકગતિને પાત્ર બને છે.

નરકની વેદના કયાં કોઈથી છૂપી છે? શાસ્ત્રીય નરકની વાત, કે જે અધોલોકમાં સાતરાજી કરતાં પણ વધારે વિસ્તારમાં વિસ્તરેલી છે, તેને એક ક્ષણ માટે બાજુએ મૂકીએ તો પણ લોક વ્યવહારની રીતે જ્યારે કોઈ માણસને અસહ્ય વેદના થતી હોય છે, વેદનાના મહા ત્રાસથી સંત્રસ્ત થઈ માછલાની માફક જ્યારે તે તરફડિયા મારતો હોય છે, ત્યારે તેને જોઈ સહુ કોઈ કહેવા લાગે છે કે, ‘આ માણસ નારકીય વેદના અનુભવી રહ્યો છે.’ કોઈ જગ્યાએ કચરા અને ઉમરના બગલા પડ્યા હોય, દુર્ગંધ મારતી વિખટાઓથી માથું ફાટી જતું હોય, દુર્ગંધને કારણે નાક અને મોઢા સંકોચવા પડતાં હોય, ત્યારે પણ એકાએક બોલી જવાય છે કે, ‘આવા સુંદર સ્થાનને નરક બનાવી રાખ્યું છે.’ આ બધું તો નરકની ગંભીરતાવવાના માત્ર રૂપક છે. નરકની ભૂમિ તો હમણાં કહ્યું તેવા દુઃખ અને દુર્ગંધ કરતાં અનંતગણી વધારે દુઃખ અને દુર્ગંધથી ભરેલી છે. ત્યાંનો એક કણ ભૂલેલૂકે પણ જો આ મનુષ્ય લોકમાં આવી બંધ તો સેંકડો ગાઉ સુધી રહેતા જીવોના પ્રાણો નાશ પામી જાય. શાસ્ત્રોનાં આ કથન ઉપરથી અસહી નરકભૂમિની ભૂમિ વિશેની કલ્પના કરી શકાય છે.

નરકમાં રહેતા નારકોની ભૂખ અને તરસની પીડા શબ્દોથી વર્ણવી શકાય તેવી નથી. નારકી જીવો સદા તરસ્યા જ રહે છે. તરસની પીડા એવી ભયંકર અને અસહ્ય હોય છે કે, સસુદ્ર આખાતું પાણી પણ તેમની તૃષ્ણાની સંતૃપ્તિ માટે પૂર્ણ થતું નથી. તૃષ્ણાની જ માત્ર તેમને આટલી પીડા છે એમ નથી. તેમને ભૂખની પીડા પણ એટલી જ સતાવે છે. આખા જગતનું સઘળું અનાજ તેમને ખવડાવી દેવામાં આવે તો પણ તેમની ભૂખ ભાંગે નહિ! એવા ભરત્રમક રોગથી તેઓ સતત પીડાતા હોય છે. ભૂખ અને તરસ ઉપરાંતની પણ અન્ય ક્ષેત્રજન્ય અને પરસ્પરના સંઘર્ષોથી જન્મેલી અનંત પીડાઓ તેમને માટે મોટું ફાટીને ભરી જ હોય છે.

શાસ્ત્રકારો ત્યાંની શ્વેતજન્ય શીત પીડા અને ઉષ્ણતાની પીડાને એક દાખલાથી સમજાવતાં કહે છે કે, એક લાખ મણ વજનવાળો એક ગોળો, જે ઉષ્ણ સ્પર્શવાળા નરકશ્વેત્રની ગરમીમાં મૂકવામાં આવે તો, એક ક્ષણ માત્રમાં તે લોખંડનો ગોળો પોતાનાં કંઠણપણાંને છોડી, પાણી બની જાય છે. આવી અત્યંત ઉષ્ણતામાં સતત સખડતા નારક જીવોને કેટલી ઉષ્ણતાજન્ય પીડા ભોગવવી પડતી હશે તેનું તો માત્ર આપણે અનુમાન જ કરવું રહ્યું. તમે તો ઉષ્ણતામાનની ડિગ્રી જે ૧૦૪-૧૦૫થી વધી જાય તો ઇલેક્ટ્રીક ફેનનો ઉપયોગ કરો છો. ઉષ્ણતાથી બચવા એરકંડીશન બંગલા બનાવો છો. ઉષ્ણતા તમારા શરીરને સ્પર્શી ન જાય તે માટે ભારે સાવચેતીનાં પગલાં આગળથી જ લો છો. ત્યારે નરકના જીવોને તમારી જેમ સગવડતા નથી. એ તો ઉષ્ણતાની ધગધગતી ભૂકીમાં સતત સળગ્યા જ કરતા હોય છે. આજે ભલે આ સાંભળવાનો વિષય બની રહ્યો હોય, ભૂતકાળમાં સાક્ષાત્ અનુભૂતિનો વિષય પણ બન્યો હશે, પરંતુ ભવિષ્યમાં ફરી આ વેદના અનુભવની ન પડે, તેની સતત કાળજી રાખીશું તો પણ ખેડે પાર થઈ જશે.

આ તો ઉષ્ણતાજન્ય વેદનાની વાત થઈ. શીતજન્ય વેદનાની અસર એનાં કરતાં જરાયે ઓછી નથી. શીતજન્ય વેદનાને સમજાવવા માટે શાસ્ત્રકારો તે જ દાખલાને વિસ્તૃત કરતાં કહે છે કે, એક લાખ મણ વજનવાળો ગોળો જે ઉષ્ણતાની તીવ્રતાથી એક ક્ષણમાં ગળી પાણી થઈ ગયો હોતો, તે જ ગોળાને હવે જે એક ક્ષણ માટે પણ શીતસ્પર્શવાળી નરકભૂમિમાં મૂકવામાં આવે, તો પાણી એકજ ક્ષણમાં તે પાણી, ફરી લોહનો ગોળો બની જશે. અરે, આમાન્ય શિયાળાની ઠંડીમાંથી બચવા માટે પણ તમે કેટકેટલા ઉપાયો કરો છો ? જે જેટલા શ્રીમંત તેટલાં સમૃદ્ધ અને વિપુલ તેના સાધનો ! હવે તો વૈજ્ઞાનિક વિકાસને કારણે ઠંડી કે ગરમીથી બચવાને માટે ઇલેક્ટ્રીકલ વિવિધ સાધનો પણ ઉપલબ્ધ છે. તમારી શક્તિ પ્રમાણે તે બધાં સાધનોનો તમે ઉપયોગ કરોજ છો. પરંતુ નારકશ્વેત્રોમાં નરકના જીવોને તમારી માફક સગવડતા પ્રાપ્ત નથી. એટલે આ બિચારા આ દુઃખમાં પીડાયા જ કરે છે.

ત્યાં તેમનું નિયમન કરનાર કોઈ શાસ્ત્રતા નથી. “પરસ્પરોદીરિત દુઃસ્થા” એક બીજા એકબીજાનાં દુઃખની ઉદ્ધારણા કરનારા હોય છે. પ્રત્યેક ક્ષણ એકબીજા એકબીજાને હાવવા વિવિધ અને વિચિત્ર વૈકર્યરૂપે, વિકૃત્વીકરણ, તર્જન અને વિદારણ કરવામાં સંલક્ષ હોય છે. પરસ્પર એક બીજાનાં શરીરનાં કંટકે કંટકા કરી નાખે છે અને પાછાં વિષુદ્ધ પડેલા પારાની માફક મંધાઈ જાય છે. આયુષ્યની સમાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી આવા સંક્રિષ્ટ વાતાવરણમાં તેઓ સખડ્યા જ કરે છે.

પુણ્યોદયથી નરકમાંથી ઉદ્ધાર થયો અને મનુષ્ય દેહની સંપ્રાપ્તિ થઈ, તો પણ માતાન રજ અને પિતાના વીર્યનાં મહાદુર્ગંધમય પદાર્થનું પહેલવહેલાં તેમને ભોજન કરવું પડે છે. ગર્ભમાં નવ માત્ર સુધી જીવે માથે લટકતા રહેલું પડે છે. મળમૂત્રનાં અણનાં તેનાં શરીર સાથે ઘસાઈ વહાં જતાં હોય છે.

જન્મ પછી પણ બાળકને ભૂખ, તરસની પીડા સતાવતી હોય છે. આખો દિવસ બાળક રડ્યા કરે છે. જ્યારે ભૂખ લાગતી હોય ત્યારે મા તેને સુવડાવતી હોય, અને જીંઘ આવતી હોય ત્યારે મા તેને ધવરાવતી હોય એમ પણ બને છે. મળભૂતથી ખરડાયેલી પથારીમાં ઘણા વખત સુધી તેને પડ્યા રહેવું પડે છે. પરાધીનતાપૂર્વક આ બધું તેને સહન કરવું પડે છે. ભૂલેચૂકે પણ જો સ્ત્રી પર્યાયમાં જન્મ થયો તો તો પછી કમનસીબીનું પૂછવું શું? કન્યાના જન્મ સાથે જ મા બાપનાં હૃદયમાં ચિંતા અને અસમાધિનો જન્મ થઈ જાય છે. માબાપ તેને પોતાનું જીવતું જાગતું કરજ માને છે. ઘરનો ઉકરડો કે સાપનો ભારે માની, ઘરથી બહાર કાઢવાની ચિંતામાં મગ્ન રહે છે. કોની સાથે પરણાવવી એ પણ માબાપ માટે કોયડો થઈ જાય છે. ગાય અને દીકરી જ્યાં દોરે ત્યાં દોરાય-એ કહેવત અનુસાર તેને પોતાનો પતિ ઇષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ, ભણેલો હોય કે અભણ, સુંદર હોય કે કદરૂપો, સ્વસ્થ હોય કે અસ્વસ્થ-ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ તેને તેની પાછળ જવું પડે છે. આ રીતે મનુષ્ય જન્મમાં અનેક વિડંબનાઓ પોતાની બાળ પાથરી જિભી જ હોય છે.

વૃદ્ધાવસ્થાનાં દુઃખોનો તો પાર જ રહેતો નથી. ઘરમાં તે બધાંનો અગ્રિય થઈ પડે છે. સૌના કટાક્ષનો તે પાત્ર બની જાય છે. તેને જીવન કરતાં મૃત્યુ સુખદાયી થઈ જાય છે. તેનાં ઇન્દ્રિયો અને અવયવો શિથિલ બની જાય છે. કંપવા ઘર કરી જાય છે. પગ લથડિયાં ખાવા માંડે છે. મોઢેથી લાળ અને નાકમાંથી લીંટ ટપકવા લાગે છે. ઇન્દ્રિયો બરાબર કામ કરતી નથી. તે જીવતો પણ બિચારો મરેલા જેવો સહુના ઉપહાસને પાત્ર બની જાય છે.

મંદ કષાયને લઈ તે દેવાયુષ્ય અને દેવગતિને ખાધે, તો ત્યાં પણ શાંતિ કે સમાધિ નથી. આપણી કલ્પનામાં દેવલોક સુખનો ખજાનો છે. મનુષ્ય કરતાં તેમની ચઢિયાતી પુણ્ય સામગ્રી હોય છે તેમાં શંકા નથી. પરંતુ ઇર્ષ્યા, વેરઝેર વગેરે જે આંતરિક અશાંતિ છે, તેનાં મૂળ તો દેવોમાં પણ સુરક્ષિત પડ્યાં હોય છે. તેઓ પણ એક બીજાની સમૃદ્ધિને જોઈ આંતરિક નળજાઈઓથી સળગતા હોય છે. કાષાયિક વૃત્તિના અભાવમાં અશાંતિમૂલક જગત જ્યાં ત્યાં બધે સમાન ભૂમિકાએ સમાન જ ભાગ ભજવતું હોય છે. દેવો પણ બીજા દેવોની વધુ સુંદર ઔષ્ણ્યોએ જોઈ, તેમજ તેમના ઐશ્વર્યની વપુલતા જોઈ, પીડાતા હોય છે. બીજાની ઔષ્ણ્યો અને વૈભવનાં અપહરણ કરવા મથતા હોય છે. આ રીતે સમ્યક્દર્શનના અભાવમાં આકુળ વ્યાકુળતાનાં પરિણામોમાં ઓદ્વગ્નતા અને વ્યગ્રતા અનુભવતા હોય છે.

ઉપર્યુકત સત્યને સમજવા માટે ભગવતી સૂત્રનો એક જ દાખલો પર્યાપ્ત થઈ પડશે. તે સુજળ, પહેલા અને બીજા દેવલોકના જ દેવો માત્ર નહિ, દેવેન્દ્રો પણ એકબીજાની સમૃદ્ધિને જોઈ ચક્રતા નથી. તેમની વચ્ચે પણ વખતોવખત ગજગાહો જિહ્વા થતા હોય છે. સામાન્ય મનુષ્યોની માફકે માત્ર ખોલચાલમાં જ તે ગજગાહોનું પર્યાવસાન થતું નથી, પરંતુ આગળ વધી તે બંને

૧૪૦ : લેલા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

પોતાનું વરિષ્ઠતમ આયુષ્ય જે વળ છે, તેનો એક ખીબા ઉપર ઉપયોગ કરવામાં પણ અચકાટ અનુભવતા નથી. એવા પ્રસંગે, ત્રીબા દેવલોકના ઇન્દ્ર શ્રી સનત્કુમારેન્દ્ર તેમને માત્ર ‘માસુહન્મા’ અને ‘માહસાળા’ એવા બે શબ્દોના ઉચ્ચારથી જ શાંત પાડી દે છે. ભગવતી સૂત્રનો આ ઉલ્લેખ તેમની આંતરિક અશાંતિનું સૂચન કરી બળ્ય છે.

ભગવતી સૂત્રમાં ચમરેન્દ્ર સંબંધી પણ આવી જાતનો ઉલ્લેખ છે. ચમરેન્દ્ર પોતાના માથા ઉપર રહેલા પ્રથમ દેવલોકના સૌધર્મેન્દ્રના વિમાન અને પગને જોઈ વિચાર કરે છે કે, આ સૌધર્મેન્દ્ર મારા શક્તિ અને ઐશ્વર્યથી અજ્ઞાત હોઈ, મારા પર પણ રાખીને બેસે છે. એને મારી શક્તિનો પરચો બતાવવો પડશે એવા મોહજન્ય કષાયમાં તે સૌધર્મેન્દ્ર ઉપર આક્રમણ કરે છે. આ સૌધર્મેન્દ્ર એના ઉપર જ્યારે વળનો પ્રહાર કરે છે ત્યારે તે તેનાથી બચવા નાસી છૂટે છે. પરંતુ બચવાનો કોઈજ ઉપાય નજરે ન પડતાં, ધ્યાનમાં સ્થિત ભગવાન મહાવીરના ચરણમાં તે નાનકડા કંથવાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી, શરણ સ્વીકારી, ‘પોતાનું’ રક્ષણ મેળવે છે. આ બધી શાસ્ત્રીય હકીકત દેવોના માનસ, સ્થિતિ અને કાપાયિક આંતરિક પીડાનું સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે.

આ રીતે જાતમાં અતુર્ગતિમાં કયાંય શાંતિ નથી. શાંતિ તો એકાંત આત્મામાં છે, શાંતિ તો ધર્મ એકાંત સ્વરૂપરમણમાં છે. શાંતિ તો પુરુષાર્થ એકાંત સ્વરૂપાવસ્થાનમાં છે. શાંતિ અને સમાધિનું કેન્દ્ર આત્માનુભૂતિ અને તેની પ્રતીતિમાં છે. માટે સતત આત્માને શોધવામાં ગાફેલ નહિ રહો તો આંતરિક સમૃદ્ધિથી પણ સમૃદ્ધ થઈ જશો.

જેવી દષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ

આપણા જે નિર્ણયો નીકળે છે તે બુદ્ધિમાંથી જન્મ લે છે. પૂરા અસ્તિત્વમાંથી આવિર્ભાવ પામતા નથી. બુદ્ધિમાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામેલી દષ્ટિની સૃષ્ટિ હંમેશાં યથાર્થ જ હોય એ સુનિશ્ચિત નથી. અંતર્દષ્ટિથી લેવામાં આવેલા નિર્ણયોમા ભાગ્યે જ ફેર પડે છે. આ વાતની યથાર્થતાને સમજવા માટે, તમારા અનેક વખતના આકસ્મિક અનુભવો અને આકસ્મિક લેવાએલા નિર્ણયોનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરી જવો આવશ્યક છે. ધણી વખત કોઈ માણસનો અપ્રત્યાશિત સંયોગ થાય છે અને કશા જ પરિચય વગર કે આંતરિક સંબંધ વગર તમારા મનમાંથી એક આકસ્મિક નિષ્કર્ષ સરી પડે છે કે, આ માણસથી બચીને રહેવામાં શ્રેય છે. આ માટે તમારી પાસે કોઈ તર્ક નથી હોતો. કોઈ તેનું કારણ પૂછે, તો કારણ બતાવવા જેવું કારણ પણ નથી હોતું. છતાં તે માણસને જોતાંવેત તમારી ચેતના, તમારી અંતર્દષ્ટિ તેને માટે ગંદપથી અભિપ્રાય બાંધી લે છે. આકાશમાં જેમ અચાનક વીજળી ચમકી જાય તેમ તમારા અંતરાકાશમાં ચેતનાની વીજળી

ચમકી જાય છે, એક પડથો પડે છે કે, તેનાથી ચેતવા જેવું છે. આવા અનુભવોની જો તમે બરાબર નોંધ રાખી હશે તો તમને પ્રતીતિ થશે કે પ્રાયઃ સોમાંથી નવાણું પ્રસંગોમાં, વિચાર્યા વગર લીધેલા નિષ્કર્ષો સાચા પડ્યા છે. જે લોકો અંતર્દૃષ્ટિનાં સંશોધનની ગહનતામાં ભિતર્યા છે તેઓ ભારપૂર્વક કહે છે કે, જો અંતર્દૃષ્ટિ શુદ્ધ હોય તો તે હંમેશાં સાચી જ પડવાની. તર્ક ગલત પણુ હોઈ શકે છે, પરંતુ અંતર્દૃષ્ટિ ગલત હોતી નથી.

જાપાન ભૂકંપ માટેનો પ્રસિદ્ધ દેશ છે. ભૂકંપના વધારેમાં વધારે આંચકા આ દેશને ખમવા પડે છે. ત્યાં લાકડાની ઈમારતો બનાવવાનો હેતુ પણુ એ જ છે કે, જેથી અવારનવાર અને આકસ્મિક થતા ભૂકંપોને કારણે જાનહાનિ ન થાય. આ જાપાન દેશમાં એક નાનકડું ચકલા જેવડું પક્ષી હોય છે. તે કોઈ પાળી શકાય એવું પક્ષી નથી. ચકલાની માફક તે બહાર જ્યાં ત્યાં ભિટતું જોવા મળે છે. જ્યારે ભૂકંપ થવાનો હોય છે ત્યારે ભૂકંપ થવાના ચોવીસ કલાક અગાઉ, આ પક્ષી ગામ ખાલી કરી, બીજે ચાલ્યું જાય છે. વૈજ્ઞાનિકોએ ભૂકંપને પકડવા માટે જે યંત્રો તૈયાર કર્યાં છે તે ભૂકંપ થવાની આગાહી છ મિનિટથી પહેલાં કરી શકતાં નથી. અને છ મિનિટના અલ્પ સમયમાં સાવચેતીનાં પગલાં કેટલાં લઈ શકાય? હજુ લોકોને ભૂકંપની ખબર પહોંચે ન પહોંચે ત્યાં ભૂકંપ આવીને ઊભો રહી જાય છે અને જનતાના જાનમાલનું રક્ષણ સુરકેલ બની જાય છે. પરંતુ જાપાનના આ નાનકડા પક્ષીને ચોવીસ કલાક પહેલાં ભૂકંપની આગાહી થઈ જાય છે એટલે તે તે ગામમાંથી ચાલ્યું જાય છે. તેના ચાલ્યા જવા ઉપરથી લોકો સમજી જાય છે કે, ચોવીસ કલાકમાં ભૂકંપ આવી રહ્યો છે. લોકો તરત જ સાવચેતીનાં પગલાં લઈ લે છે. આમ જાપાનના લોકો ભૂકંપના સંબંધમાં વૈજ્ઞાનિક યંત્ર ઉપર બેટલો આધાર નથી રાખતા, તેટલો આધાર આ પક્ષી ઉપર રાખે છે. હજારો વર્ષથી ભૂકંપના સંબંધમાં જાપાનના લોકોની નજર આ પક્ષી ઉપર રહી છે. આ પક્ષી સાધારણ પક્ષી છે. ઘણી મોટી સંખ્યામાં આ પક્ષીઓ જાપાનમાં જોવા મળે છે. જાપાનનું પ્રત્યેક બાળક આ પક્ષીથી પરિચીત છે. પ્રશ્ન તો એ છે કે, આ પક્ષીને ભૂકંપની પ્રતીતિ કેમ થાય છે?

આ પક્ષી કોઈ તર્કશાસ્ત્રી નથી કે તર્ક સાથે તેનો પરિચય હોય. ગણિતશાસ્ત્રનો તેણે કોઈ સ્ફૂલ કે કોલેજમાં કોઈ નિષ્ણાત અધ્યાપકો પાસે નથી કોઈ અભ્યાસ કર્યો કે જેથી તેની પાસે કોઈ ગણિત હોય. તેમ તેના પ્રશિક્ષણ માટે નથી કોઈ વિશ્વ વિદ્યાલય કે જ્યાં તેણે ફિલોસોફી કે લોજીકનો અભ્યાસ કર્યો હોય. છતાં તે આ ભૂકંપની આગાહી કેમ કરી શકે છે? ભૂકંપના આગમનનો તેને ચોવીસ કલાક અગાઉ કેમ ખબર પડી જાય છે? એ છે તેની અંતર્દૃષ્ટિ, એ છે તેનો અંતરનાદ, એ છે તેની આંતરિક પ્રતીતિ કે જેનાં આધારે તે આટલો વિશ્વસનીય વ્યવહાર કરે છે, જે સો એ સો ટકા સાચો પડે છે.

તેમને જાણીને આશ્ચર્ય થશે પણ પશુ હંમેશાં મોટે ભાગે અંતર્દૃષ્ટિથી ચાલે છે જેમાં કોઈ તર્ક હોતો નથી. પશુ જગત અંતર્દૃષ્ટિથી કામ કામ કરે છે અને સાચી દિશામાં કામ

કરે છે. આ અંતર્દષ્ટિ શી વસ્તુ છે તે પણ સમજ લેવા જેવું છે. અસ્તિત્વની સાથે સર્વાત્મના સંયુક્ત થઈ જવું એ જ અંતર્દષ્ટિને જન્માવનાર છે. જાપાનનું તે પક્ષી જો પોતાના ચારે બાજુનાં વાતાવરણ સાથે એકરૂપ હોય, તો જ વાતાવરણમાંથી જન્મતા સૂક્ષ્મતમ કંપનોની પ્રતીતિ તે સહજરૂપે કરી શકે. તે પ્રતીતિ બૌદ્ધિક નથી, પરંતુ તે પક્ષીનું પૂરું અસ્તિત્વ જ આ કંપનોને અનુભવ કરે છે.

આ અંતર્દષ્ટિ ગાય, ઘોડા આદિ પશુઓમાં સ્વાભાવિક હોય છે. પશુઓ રસ્તામાં ચાલ્યાં આવતાં હોય અને અચૂક દૂરના અંતરે કોઈ લયનું નિમિત્ત ઉપસ્થિત થાય, કોઈને તેની બાજુ પણ ન હોય, છતાં એટલે દૂર ઉપસ્થિત થયેલ લયનો ખ્યાલ પશુઓને આવી જાય છે. તરત જ તેની ચાલ બદલાઈ જાય છે અને તે ભાગવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણને તે પૈકી કયાંજ ચિહ્નો દેખાતાં ન હોય એટલે પશુ જગતની આવી અણધારી અને અણકલ્પેલી વિચિત્રતા બેઠાં આપણે આશ્ચર્ય પામીએ છીએ. આપણે તેમને નાથવા મધીએ છીએ. અને તેમને નિશ્ચિત માર્ગે ચલાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પરંતુ થોડા જ વખતમાં જ્યારે હિંસક પ્રાણી કે ચોર લૂંટારોનો ભય આપણી સામે આવીને ઊભો રહે છે ત્યારે જ પશુઓની તે અગમચેતી વિશેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે.

આ તો અંતર્દષ્ટિની શુદ્ધિ કેવા સચોટ નિષ્ણૈ આપી શકે છે તેની સામાન્ય વાત થઈ. બાકી તો પાપથી ભરેલું ચિત્ત સદા પદાર્થો તરફ દોડ્યા જ કરતું હોય છે. પદાર્થને જુએ છે ને તે ત્વરિત ગતિએ તેની પાસે પહોંચી જાય છે. જે ક્ષણે કોઈ અવિશાન મકાન કે કોઈ ખૂબસૂરત સુવતી તેને દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે જ ક્ષણે તે ડામડોળ બની જાય છે, વિચલિત થઈ જાય છે અને તેને જોવા, મેળવવાના વિકલ્પોમાં દુષ્ટી જાય છે. પદાર્થો તરફ દોડતી અને વ્યામોહ પામતી આ દૃષ્ટિ પરમાત્મ ભાવની સૃષ્ટિનું દર્શન કયાંથી કરી શકવાની ? પદાર્થોમાં સુગંધ બનેલી દૃષ્ટિ, પરમાત્મા તરફની દોડમાં કુઠિત સિદ્ધ થશે.

આ પ્રસંગે મને રામાયણનો એક સુંદર દાખલો યાદ આવી જાય છે. લંકા ઉપર વિજય મેળવવા રામે વાનરાઓની મોટી સેના તૈયાર કરી હતી. લંકા ઉપર આક્રમણ માટે સેના થનગની રહી હતી, પરંતુ સસુદ્રની ખાંડને પૂર્યા વગર સસુદ્ર કેમ ઓળંગાય ? અને સસુદ્ર ઓળંગ્યા વગર, લંકા ઉપર આક્રમણ કરવાનું અશક્ય હતું. તેથી સસુદ્રની ખાંડને કેમ પૂરવી તે પ્રશ્ન સૌને સુંઝવવા લાગ્યો. હનુમાને તેનો અમોઘ ઉપાય બતાવ્યો. ‘આપણા પ્રભુ રામ છે. એમનું નામ અતિ પાવન છે. આ અતિ પાવન રામનામથી પથ્થર પણ તરે છે. માટે જાગવાન રામનું નામ લઈ, સસુદ્રમાં પથરા નાખવા માંડો.’

રામના સુગના લોકોના હૃદય ખાળક જેવાં નિષ્કપટ, સરળ અને વિદ્યાચક્ર હતાં. અસ્વીકારની વાત તેમનાં મનમાં કદી ઊઠતી નહિ. સંદેહને તેમનાં મનમાં ક્યારેય અવકાશ નહોતો. નિર્દોષ

શિશુની જેમ તેમની વૃત્તિ નિર્દોષ હતી, એટલે જ જ્યારે આપણે પ્રાચીનતમ ગ્રંથોનું અવલોકન અને સંશોધન કરીએ છીએ, ત્યારે રંગલે અને પગલે આશ્ચર્યથી ભરાઈ જઈએ છીએ. આ ગ્રંથોમાં હમણાં ક્યાં તેવા વિધાયક મનવાળા, સરળ, સાત્ત્વિક અને બાળક જેવા નિર્દોષ હૃદયવાળા, લોકોને ઉદ્દેશીને સંવાદો લખવામાં આવેલા છે. તેથી તેમાં ક્યાંય તર્ક-વિતર્ક કે યુક્તિ-પ્રયુક્તિ નથી. સાદા સીધા સંવાદો છે. અને તે સીધા માણસો માટે છે. ઠાળલા તરીકે, એક માણસ એક ઋષિ પાસે ગયો અને પૂછ્યું: ‘ભગવન્ ! મારું મન અશાંત છે. તેને સમાધિમાં લાવવા માટે મારે શું કરવું ?’

પૂછનારના મનમાં કશા જ તર્ક-વિતર્કો કે સંકલ્પ વિકલ્પો નથી. જવાબ આપનાર ઋષિ પણ તેની આંતરિક વૃત્તિના કુશળ પારખુ છે. પૂછનારની સાદાઈ અને સરળતાથી તેઓ પૂરેપૂરા પરિચિત છે. એટલે સહજભાવે અશાંતિ-નિરોધનો ઉપાય બતાવી દે છે: ‘બા રામનું નામ લેજે. મન શાંત થઈ જશે.’

પૂછનાર ઋષિના આ જવાબમાં કશી જ શંકા કરતો નથી. ખીલું કાંઈ પૂછતો પણ નથી. વિધાયક મન છે. એટલે સરળતાથી ઋષિએ બતાવેલ ઉપાય સ્વીકારી લે છે. તેને શ્રદ્ધા છે કે, રામ નામથી મારું મન અવશ્ય શાંત થઈ જશે.

ખરેખર તો તેને મનની શાંતિ રામના નામથી નથી થતી. પરંતુ તેના ચિત્તની જે નિર્દોષ અને બાહ્યચિત્ત સ્થિતિ છે તેનાથી થાય છે. કહાય તેને રામના નામને બદલે, કોઈ ખીલું નામ લેવાનું કહ્યું હોત તો પણ તેનું મન અવશ્ય શાંત થઈ જત. અરે, ‘પથરાના નામનો જપ કર’-એમ કહ્યું હોત તો પણ તેનું મન એટલું જ શાંત થઈ જત. કેમકે મન શાંત થવામાં ન તો રામનું નામ ભાગ ભજવે છે; કે ન તો પથરાનું. સાચી વાત તો એ છે કે, મનની જે સરળ અને વિધાયક વૃત્તિ છે, સ્વીકારની જે સરળ ભાવના છે, કે જે ભાવનામાં નિષેધ કે સંકેહને ક્યાંય અવકાશ નથી, તે જ મનની શાંતિને લાવે છે. સરળતા અને સમર્પણ વૃત્તિનું જ આત્મતિક પરિણામ છે કે મન રામનામથી શાંત બની જાય છે.

હનુમાનની આ વાતને બધા વાનરોએ શ્રદ્ધાપૂર્વક, સરળ અને વિધાયક મનથી સ્વીકારી. પણ તો કહેવું જ શું ? પ્રેમપૂર્વક રામનું નામ લઈ, સૌ પથરાઓ નાખવા માંડ્યા. કથા કહી જાય છે કે પથરાઓ તરવા લાગ્યા. શ્રોત્રીવારમાં તો સમુદ્ર પર એક ઝૂલતો પુલ બિલો થઈ ગયો. લંકા ઉપર આક્રમણ કરવાની ભાવના કિંચિત્ત થવાના સાતુફળ સંભળે તો આમ સહજ પ્રાપ્ત થઈ જાય.

રામને કાને આ વાત પહોંચી. તેમના મનમાં વિશ્વાસ ન બેઠો. તેઓ વિચારવા લાગ્યા: આનું તે કહી બને, કે મારું નામ સ્મરણ કરી, પથરાને સમુદ્રમાં નાખે એટલે તે તરવા લાગે ? લોકો તો પ્રેમથી લાગે છે એટલે કહાય પ્રેમ અને ભક્તિથી પ્રેરણને આમ બાલતા હશે.

ભગવાન રામનું માનસ આ વિષે સંદિગ્ધ બની ગયું. તેમના મનમાં આ સત્યની પરીક્ષા માટેના ભારે વિકલ્પો ભેલા થયા. તેમણે મન સાથે નિર્ણય કર્યો કે, મારે એકલાએ જ જઈ આ વાતની પરીક્ષા કરી લેવી. કથા ઘણી સરસ છે. એક દિવસ અધારી રાતમાં, જ્યારે આખું જગત નિદ્રાદેવીની સુખદાયી ગોદમાં નિશ્ચિંતાપૂર્વક વિશ્રાંતિ લઈ રહ્યું હતું, ત્યારે કોઈ ન જુએ તેમ, તેઓ એકલા સસુદ્ર કિનારે આવ્યા. અધારામાં કોઈ ન જુએ તેમ હાથમાં પાણીને લઈ, કોઈ બેતું નથી એમ ચારે બાજુ નજર નાખી, તેઓ સસુદ્રમાં પથ્થર ફેંકવા લાગ્યા.

પથ્થર ભારે દ્રવ્ય હોવાને કારણે, પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે, સસુદ્રમાં ડૂબી જવા લાગ્યા. આથી રામને ખૂબ આશ્ચર્ય થયું. તેમણે ચારે બાજુ દૃષ્ટિ નાખી, કોઈ બેતું તો નથીને ? પણ જેવી તેમની દૃષ્ટિ પાછળ ગઈ, કે પોતાના પરમ ભક્ત હનુમાનને તેમણે જોયા. હનુમાનને જોઈ તેઓ અચકાઈ ગયા. તેઓ એમ માનતા હતા કે, મારી આ ક્રિયા કોઈએ જોઈ નથી. પરંતુ તેમની આ કદવના ખોટી નીવડી. હનુમાનને જોઈ તેઓ આશ્ચર્યમાં પડી ગયા, અને કહેવા લાગ્યા: ‘હનુમાન ! તે કંઈ બેતું તો નથીને ?’ હનુમાન કહે: ‘ભગવન્ ! એમાં જોવાની કે આશ્ચર્યની વાત જ શું છે ? તમે જેને ફેંકી દેવા ઇચ્છો તે તો ડૂબી જ ભથ્થે ? જેને તમે રાખવા માંગો તે જ રહી શકે. તમે પાણીને ફેંકી દેવા માંગતા હતા, એટલે તે ડૂબે જ ને ?’

હનુમાનના અંતરમાં ભગવાન રામ પ્રત્યે અનુપમ નિષ્ઠા હતી. હનુમાનની જગ્યાએ જો તમારા જેવા ભક્ત હોત તો કહેત, લોકો લલે રામનામથી પથરા તરી જવાની વાત કરે, પરંતુ મેં સાક્ષાત્ રામને પથરા નાખતા જોયા, અને તે ડૂબી ગયા.

હનુમાનની દૃષ્ટિમાં તો રામ ભગવાન હતા. હનુમાનને રૂંવાડે રૂંવાડે રામ બ્યાપેલા હતા. તેના શ્વાસોચ્છવાસ અને નસેનસમાં રામનું નામ જ રમી રહ્યું હતું. રામ વગર તેમનું જીવન નિરર્થક હતું. એટલે એમની દૃષ્ટિમાં રામ એક પરમ પરમાત્મા હતા.

હનુમાનની રામ વિષેની આ ભક્તિ કેવી હતી તે પણ જાણવા જેવી વાત છે. લંકાના વિજય પછી રામ અયોધ્યામાં પંધાર્યા અને ગાંધીનશીન થયા. ફરેકને પુરસ્કારો વિતરિત કરવામાં આવ્યા. ત્યારે હનુમાનના અપૂર્વ કાર્યકૌશલ્ય અને ભોગના બદલામાં સીતાજીએ તેમને કીમતી હીરાનો હાર આપ્યો. હીરાનો હાર હાથમાં આવતાં જ, સ્વભાવથી ચંચળ અને વાનર સ્વરૂપ હનુમાન, પથ્થર લઈને તે હારને તોડવા લાગ્યા. સીતા અને બીજા સલાસદોને હનુમાનજીની આ રીત ગમી નહિ. તેમણે એ કીમતી હારનાં વખાણ કરી, હનુમાનજીને તે સાચવવાની ભલામણ કરી. પરંતુ હનુમાનને ગળે તેમની વાત ન બીતરી. હનુમાનજીએ કહ્યું: ‘હું તે જ વસ્તુને મારી પાસે રાખું છું, જેમાં મારા રામ હોય. આ હીરાના હારના ઉપરના ભાગમાં મને કયાંય મારા રામ દેખાતા નથી એટલે મેં વિચાર્યું કે, કદાચ તેના અંદરના ભાગમાં હશે. તેથી તેના હીરા ભાંગી ભાંગીને હું તેમાંથી મારા રામને ગોળી રહ્યો છું. રામ વગરનો હાર લાખનો હોય તો પણ

મારે મન તે રાખનો છે. તેમ રામના નામથી અંકિત રાખ પણુ મારે મન લાખની છે. રામ વગરના હીરાના હારતું મારે મન કોઈ જ મૂલ્ય નથી.'

રામ પરત્વેની આવી અસાધારણ શ્રદ્ધાનાં કારણે જ, રામની સાથે હનુમાન પણુ પૂજ્ય થઈ ગયા. ગમે તે ગામ કે શહેરમાં જાઓ, રામના મંદિરે કરતાં તમને હનુમાનજીની દેરીઓ ઠેકઠેકાણે અને વધારે પ્રમાણમાં જોવા મળશે. હનુમાન જેવી શુદ્ધ દષ્ટિમાં જ આખી સૃષ્ટિ સૌંદર્ય ભરી અને પ્રભુતાપૂર્ણ દેખાય છે. જો દુર્યોધનની દષ્ટિ કેળવશે તો જગતમાં તમે કયાંય સંજ્ઞાતાનાં દર્શન કરી શકશો નહિ. માટે અંતર્દષ્ટિ વિશુદ્ધ બનાવવા હંમેશા પ્રયત્ન કરો.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વિષેની વાત ઘણા દિવસથી રહી નાંચ છે. આજ ફરી એ મંગળ પ્રવચનનો આરંભ કરીએ-

ઢમ્મો સીસસલાણં, સંજયાણં તવસ્સિણં ।
તત્થ ચિન્તા ફુસમ્પપ્પન્ના, ગુણવન્તાણ તાણં ॥
કેરિસો વા ઇમો ધમ્મો ? ઇમો ધમ્મો વા કેરિસો ?
આચારધમ્મપણિહી, ઇમા વા સા વ કેરિસી ?

સંઘત, તપસ્વી, શુભવાન અને પટકાયના સંરક્ષક એવા અને શિષ્ય સમુદાયમાં આ ચિંતન (સંહેહ-વિકલ્પ) જીલું થયું-આ કેવો ધર્મ છે અને આ કેવો ધર્મ છે? ચાર ધર્મની આ વ્યવસ્થા કેવી છે? અને આ કેવી છે?

શ્રાવસ્તી નગરીમાં સૂર્યચંદ્ર સમા તેજસ્વી જે પરમ જ્ઞાની આત્માઓ-શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને શ્રી ગૌતમ સ્વામીનું એક સાથે પઠાપણુ થયું છે. અને જ્ઞાની પુરુષો છે. સ્વદંપન છે. પરંતુ તેમના શિષ્ય સમુદાયને ભારે આશ્ચર્ય અને કુતૂહલ છે. આચારનો ભેદ અને ધર્મ પ્રપણામાં જે ભિન્નતા દષ્ટિગોચર થાય છે તેનાં મૂળો શું છે? તેનાં કારણો શું છે? તે કારણોએ તેમનાં મનને સંહેહચરત બનાવ્યાં છે. એક જ આદર્શ, એક જ લક્ષ્ય અને છતાં આ સ્પષ્ટ દેખાતી ભિન્નતાના કારણે તેમની ચિન્તા વૃત્તિમાં વિવિધ પ્રશ્નો જિભા થયા છે.

સુનિર્ધર્મનું તો અમે બંને અનુસરણ કરી રહ્યા છીએ છતાં આચાર, વિચાર અને ધર્મ પ્રતિભામાં પાયાના ભેદો છે. પાર્શ્વનાથ પરંપરાને આહાર, વિહાર અને પ્રતિક્રમણ સંબંધે ભારે છૂટછાટો છે ત્યારે મહાવીરની પરંપરાને અનુસરનારાઓ તે વિષે અસુક્ર નિયમનો અને નિયંત્રણોને આધીન થઈ વર્તે છે. મહાવીર પરંપરા અનુસાર કયાંય વધારે સ્થિરતા કરી શકાય નહિ. વિહાર અનિવાર્ય છે. આહાર લેવાના સંબંધમાં પણુ ચોક્કસાઈના નિયમો વર્તે છે. ત્યારે પાર્શ્વનાથે આટલી બધી છૂટછાટો કેમ આપી ?

કપાંડના સંબંધમાં તો આકાશ પાતાળનો ફેર દેખાય છે. મહાવીરની પરંપરા તો નળતાને સ્વીકારે છે અથવા અત્યલ્પ અને સાવ સાદાં વસ્ત્રોના ઉપયોગને આવકારે છે. ત્યારે પાર્શ્વનાથની

પરંપરાના સાધુઓ ગમે તેવા કીમતી, ગમે તે જાતના રંગનાં, અને ગમે તેવા વસ્ત્રોનો સરળતાથી ઉપયોગ કરી શકે છે. જેમ આદ્યાચાર અને ઉપકરણોના આ સ્પષ્ટ લેદો દેખાય છે, તેમ ધર્મ પ્રજ્વળના સંબંધમાં પણ પાયાના લેદો જણાય છે. બંને પ્રભુઓ એક જ કહીના અકોડાઓ છે. ઋષભદેવ પ્રભુથી ચાલી આવતી તીર્થંકરોની પરંપરામાં રહમા પાર્શ્વ પ્રભુ છે તો રહમા ભગવાન મહાવીર છે. વળી આ બંને તીર્થંકરોની કાળ મર્યાદામાં હબરો વર્ષોના સમયનો ગાળો પણ નથી, છતાં આ બધી પાયાની વિચિત્રતાઓ શાને આભારી છે ?

બંને પક્ષનો શિષ્ય સમુદાય એકબીજાની રહેણી કરણી અને આચાર ગોચરની સિદ્ધતાને જોઈને જે શંકાશીલ બન્યો હતો, તેની વાત તેમણે પોતપોતાના ગુરુદેવોને કહી. આ ઉપરથી બંનેના ગુરુદેવોનાં માનસમાં પરસ્પર મળવાનો અને એ રીતે શિષ્યોનાં માનસને ચોથ સમાધાન મળી રહે તેમ કરવાના વિચારનો પ્રાદુર્ભાવ થયો, જેનાં પરિણામે બંને માટે સુખદ અને શ્રેયસ્કર આવશે જે અવસર.

જીવનનાં ધ્રુવ સત્યો

જિંદગી ક્ષણેક્ષણ પરિવર્તન પામતી અને બદલાતી રહેતી સ્થિતિ છે. ક્યાંક છાયા છે તો ક્યાંક તરકો. અત્યારે જ્યાં તરકો દેખાય છે, થોડા વખત પછી ત્યાં છાયા થશે. અને જ્યાં આ ક્ષણે છાયાનાં દર્શન થઈ રહ્યાં છે, સમય જતાં ત્યાં ધોમધખતાં તરકાતું અસ્તિત્વ થઈ જશે.

વારથી સાંજ સુધી, આ જીવન ઉદાનને ગહનતાથી અને હોંશપૂર્વકે નિહાળશો, તો આ જીવન આગતું બધું બદલાતું જ વાતાવરણ દેખાશે. કોઈ પણ વસ્તુની સ્થિરતાનાં દર્શન ભાગ્યે જ થશે. તરકો જશે અને છાયા આવશે, વળી છાયાતું સ્થાન કદીક તરકો લઈ લેશે. વાદળાંઓ આવશે અને વિખરાઈ જશે. સૂર્યોદય થશે, અપોર થશે, સાંજ થશે, રાત્રિ થશે, અંધારું આવશે અને પ્રકાશ થશે.

જીવનમાં કોઈ નિશ્ચિત ધારણા સામાન્યતઃ કોઈ બાબતની થઈ શકે નહિ. એટલે આપણે ઘણી વખત અનુભવ કરીએ છીએ કે, જે આજે આપણી દૃષ્ટિમાં દુરનન દેખાતો હોય છે તે સમય બદલાઈ જતાં, મિત્ર બની જાય છે. અને મિત્રને પણ આ જ રીતે શત્રુ બની જવામાં ભાગ્યે જ વાર લાગે છે. કોણ મિત્ર અને કોણ શત્રુ, તેનો નિર્ણય પરિસ્થિતિઓ અને સંયોગો કરે છે. જીવન જીવવાની આપણી રીત જુદી જ જાતની છે. આપણી જીવન જીવવાની જે પ્રક્રિયા છે, તેમાં તો કોઈ આપણો મિત્ર હોય છે તો કોઈ આપણો શત્રુ હોય છે. પરંતુ જ્યારે પરિસ્થિતિઓ મૂલતઃ ફરી જાય છે, ત્યારે ફરી મુરકેલીઓ ઊભી થાય છે. જીવનમાં શત્રુતા કે મિત્રતા કોઈ સુનિશ્ચિત વસ્તુ નથી. તે હંમેશાં પરિવર્તનશીલ છે. જીવનની આવી

પરિવર્તનશીલ પરિસ્થિતિમાં ચોક્કસ નિર્ણય કેમ કરી શકાય કે કોણ મિત્ર છે, અને કોણ શત્રુ છે? જે આજે મિત્ર છે, તે આવતી કાલે શત્રુ પણ બની શકે છે અને જે આજે શત્રુ છે, તે સમય જતાં મિત્ર પણ થઈ શકે છે. ક્ષણનો પણ વિશ્વાસ નથી. આવતી કાલની કશી જ સુનિશ્ચિતતા નથી. ક્ષણ બદલાય એટલે બધું બદલાય.

આ સત્યને સમજવા માટે મહાભારત તરફ સૂક્ષ્મતા અને ગંભીરતાપૂર્વક દૃષ્ટિપાત કરીએ. મહાભારતના આ યુદ્ધમાં કુરુક્ષેત્રની ભૂમિ પર મિત્રો, સ્વજનો, ગુરુઓ અને શિષ્યો બધા એક બીજાની સામે ઊભા છે. દ્રોણાચાર્ય પાસેથી જેણે ધનુર્વિદ્યામાં કુશળતા મેળવી છે એ અર્જુન પણ એ જ ધનુષ અને એ જ બાણને લઈને તેમની સામે ઊભો છે. ભીષ્મ કે જેઓ પિતામહ છે, ધર્માવતાર છે, જેમની પાસેથી જીવન અને ધર્મનાં તથ્યો ડગલે અને પગલે મેળવ્યાં છે, તેમને જ હણવા માટેની પાંચ પક્ષની તત્પરતા છે. જીવનમાં કશું જ સુનિશ્ચિત નથી એ સત્યનું મહાભારત આપણને અહીં સ્પષ્ટ દર્શન કરાવે છે. દરેક વસ્તુ બદલતી અને પરિવર્તન પામતી રહે છે. જે કાલે ભાઈ ભાઈ હતા તે આજે શત્રુઓ બન્યા છે. જે ગઈ કાલના મિત્રો હતા તે આજે સામે પક્ષે શત્રુ બની લડવા અને એકબીજાને કાપી નાખવા તૈયાર થયા છે. જે ગઈ કાલ સુધી ગુરુ હતા, જેમનાં ચરણોની રજ માથે ચઢાવી ધન્યતા અનુભવાતી હતી, જેમની સેવા આંતરિક ઐશ્વર્યની ઉપલબ્ધિ માટે મેવા હતી, આજે તેમની જ સાથે લડવામાં કર્તવ્યનાં પાલનનો સંતોષ દોખાય છે. એટલે જ હું કહું છું કે સામાન્ય જીવગી સંભોગો અને પરિસ્થિતિઓની વશવર્તી છે.

મહાભારતની ઉપયુક્ત ભૂમિકા જેમ અવનવી વિચિત્રતા અને આશ્ચર્યથી ભરેલી છે, તેમ એનાથી પણ હેરત પમાડે એવી બીજી અનેક વાતો તેમાં છે. એટલે મહાભારત હિન્દુ સંસ્કૃતિના સર્વાંગ પરિપૂર્ણ અને પરમ અદ્ભુત મહાગ્રંથ ગણાય છે.

આ મહાભારતમાં આશ્ચર્ય ઉપભવનારી વાત તો એ છે કે, કૌરવો અને પાંડવોના બંને પક્ષો, સાંજ સુધી એકબીજાનાં માથાં ઊતારી લેવાનાં ભયંકર યુદ્ધમાં સમગ્રતાથી પડ્યા હોય છે, અને સૂર્યાસ્ત થતાં, બંને પક્ષના લોકો એકબીજાની છાવણીમાં, એકબીજાના કુશળભ્રમે પૂછવા ભય છે કે જેમની સાથે દિનભર તેમણે ખૂનખાર જંગ ખેલ્યો છે.

આ યુદ્ધ ઇમાનદારીનું યુદ્ધ હતું. આ લડાઈમાં ઠગો ફટકો, ધોષો કે ગેઈમાનીને ક્યાંય અવકાશ નહોતો. યુદ્ધનાં મેદાનમાં ચાહે દ્રોણાચાર્ય જેવા ગુરુ સામે આવે કે ભીષ્મ પિતામહ જેવા ધર્માવતાર, પણ શસ્ત્ર ઉપાડવું એ જ ધર્મ બની રહેતો; અને સાંજે યુદ્ધ પૂરું થતા ત્રી વૈરવૃત્તિને ભૂલી પણ જતા. ભીષ્મ અને દ્રોણ જેવી વ્યક્તિના નિધન ઉપર સાથે મળીને શોક મનાવવામાં પણ તેમને કશી જ અડચણ આવતી નહિ. આવો હતો એ સમયના યુદ્ધનો મિત્રતાભર્યો વ્યવહાર.

મહાભારતમાંથી એક ગંભીર સૂચના મળે છે કે, એ પણ એક યુગ હતો કે, બ્યારે આપણે મિત્રતાભરી પ્રક્રિયાથી લડી શકતા હતા. આજે આખો યુગ બદલાઈ ગયો છે. આજ તો શત્રુતાપૂર્ણ પદ્ધતિથી જ મિત્ર થઈ શકાય છે. મિત્ર થવાની પદ્ધતિની પૂર્વ ભૂમિકા પણ શત્રુતા ભરેલી—આ તે આજના યુગની કેવી વિચિત્રતા ! તે જમાનામાં મિત્રતાપૂર્ણ ઢંગથી યુદ્ધ પણ થઈ શકતું હતું, તો આજે શત્રુતા પૂર્ણ ઢંગથી મિત્રતા ચાલે છે ! કૃત્રિમતાના એવાં તો આવરણો જિભાં કરી દેવાં છે કે કહેવાતી મિત્રતામાં શત્રુતા દેખા દેતી હોય છે અને શત્રુતામાં કહેવાતી મિત્રતા ડોકિયું કરતી હોય છે. આજે તો મિત્ર પણ પ્રતિયોગી છે અને ત્યારે તો શત્રુ પણ સહયોગી હતો. જીવનની ગહનતા અને સઘનતામાં આ બધું વિચારવા જેવું છે.

આ જિંદગી આપણે કદપીએ છીએ એટલી સરળ નથી. તે ભારે જટિલતા અને વિષમતાઓથી ભરેલી અતિ કઠિન છે. એટલે આપણા જીવનમાં માત્ર મિત્રનું જ સ્થાન હોય છે અને શત્રુનું કશું જ સ્થાન નથી એમ બનતું નથી. ખરી રીતે તો મિત્ર કરતાં પણ શત્રુનું સ્થાન વધારે ગહન હોય છે. કેમકે મિત્ર કરતાં પણ આપણે શત્રુનું ચિંતન વિશેષ કરીએ છીએ. મિત્ર કરતાં પણ શત્રુ આપણને વધારે જાગૃત રાખે છે. મિત્રનું સ્થાન તો પરિધિને જ સ્પર્શતું હોય એમ પણ બને, પરંતુ શત્રુનું સ્થાન તો સદા પ્રાણો સાથે બેડાએહું અને પ્રાણોને સ્પર્શતું હોય છે. તેથી મિત્રના મૃત્યુથી જ આપણી જિંદગીમાં વિષાદ બ્યાપી જાય છે અને રિક્તતા દેખાય છે એમ નથી. પરંતુ શત્રુના મૃત્યુથી પણ આપણાં અંદરમાં કંઈક મરી જાય છે. તે ‘કંઈક’નું મૃત્યુ પણ જીવનને ખટકતું હોય છે. તેનાથી પણ જીવનમાં રિક્તતા વધતી હોય છે. એટલે શત્રુના મૃત્યુથી શત્રુ જ નથી મરતો, આપણે પણ આંશિક રીતે મરીએ છીએ. આપણા જીવનનાં અસ્તિત્વ સાથે શત્રુ સંકળાએલો છે. તે આપણા જીવનનો એક ભરદાર, અણીવાળો ભાગ છે. માટે જિંદગીમાં શત્રુ પરત્વે પણ બહુ શત્રુતા રાખવાનો કશોજ અર્થ નથી. શત્રુ પણ એક ગહન અર્થમાં મિત્ર છે અને મિત્ર પણ એ જ જિંદગીમાં શત્રુ છે.

જીવનને જે આપણે ધ્રુવ માનીને ચાલીએ છીએ તે કદાચ શબ્દો અને સિદ્ધાંતોમાં સત્ય હશે, પરંતુ જિંદગીનાં સરળ જિંદગીમાં બધી વિપરીતતાઓ પરસ્પર બેડાએલી જ છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ, ઉપર અને નીચે—બધું એક યા બીજી રીતે સંયુક્ત જ છે.

આખા મહાભારતમાં માત્ર કૃષ્ણ જ એવી વ્યક્તિ છે કે જે નથી કોઈના મિત્ર કે નથી કોઈના શત્રુ. કૃષ્ણની કોઈ નિશ્ચિત ધારણા કોઈના પક્ષમાં નથી. આ મિત્ર કે આ શત્રુ એવી કોઈ ખેંચતાણમાં કૃષ્ણ નથી. સ્થિતિ અને સંયોગને અનુસરીને તેઓ ચાલનારા છે. એટલે કૃષ્ણ ભલે પાંડવ પક્ષે હોય, પરંતુ પરિસ્થિતિ બદલાય અને અર્જુન પણ સાથે આવી જશે ત્યારે, તો તેની સાથે પણ યુદ્ધમાં જીતરતાં ન ખચકાય એવા તે વિરલ વ્યક્તિત્વવાળા છે. જ્ઞાતા

ધર્મ કથાંગમાં દ્રૌપદીના અધ્યયનમાં પાંડવોને શ્રીકૃષ્ણનો આવે અનુભવ પણ થયો જ છે. આ શાસ્ત્ર અનુસાર પાંડવો દેશનિકાલના ઠંડના ભાગીદાર પણ થયા હતા.

આપણે એમ માનીએ છીએ કે મિત્રે હંમેશાં મિત્રની રીતે જ રહેવું જોઈએ, અને શત્રુએ હંમેશાં શત્રુની રીતે જ રહેવું જોઈએ. આપણે જીવનને નિશ્ચિત વિભાગોમાં વિભાજિત કરીએ છીએ અને તેને સ્થિરતાની પરિસ્થિતિમાં મૂકવા પ્રયત્ન પણ કરીએ છીએ. પરંતુ જીવન પહોંડની માફક સઘન અને સ્થિર નથી. તે નદીની માફક તરલ અને અસ્થિર છે. જીવનનું આ ધ્રુવ સત્ય જો સમજાઈ જાય, ઓળખાઈ જાય અને પારદર્શી પ્રસાદી હૃદયંગમ બની જાય તો અર્જુનના સખા અને સારથિ તરીકે ભાગ લઈવતા શ્રીકૃષ્ણ, પ્રસંગ આવ્યે અર્જુન સાથે યુદ્ધમાં પણ સરળતાથી ભિતરી શકે છે, એ સત્ય સમજવામાં કશી જ અડચણ આવવા સંભવ નથી.

નદીની જે લહર અત્યારે સમીપવર્તી અને ચક્ષુગોચર થઈ રહી છે, થોડા જ વખતમાં તે દૂર સુદૂર અને આંખોથી અગોચર થઈ જશે. જે તરંગો આજે સાથે સાથે ચાલતા દેખાતા હતા, આવતી કાલે તે બહુ દૂર ફેંકાઈ ગયેલા જણાશે. એટલે લંબાણભર્યા, ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા, નદીની જેમ તરલ અને અસ્થિર જિંદગીના માર્ગમાં, કોણ કોની સાથે છે તે નિશ્ચિત ન કહી શકાય. બધું જ ક્ષણવર્તી છે, ક્ષણકથી છે, પ્રતિક્ષણ પરિવર્તનશીલ છે. ક્ષણિક અને નિત્યવિનશ્વર-શીલ આ જગતમાં ક્ષણ પછી કોણ સાથે રહેશે એ કેમ કહી શકાય ? આજે કોણ વિરોધમાં છે અને ક્ષણ પછી કોણ વિરોધી થશે, તે કંઈ જ કહી શકાય નહિ. આ જિંદગીને જે નદીના વહેતા પ્રવાહના જેવી તરલ માને છે અને તે રીતે જીવે છે, તે કોઈને પણ શત્રુ કે મિત્ર ધનાવતા નથી. જે શત્રુ બની જાય છે, તેને ક્ષણ માટે તે શત્રુ માની લે છે અને જે મિત્ર બની જાય છે, તેને ક્ષણ માટે તે મિત્ર માની લે છે. જીવનમાંથી પસાર થતાં, જે સંયોગો અને પરિસ્થિતિઓ આવે છે તેને સ્વીકારી લેવામાં જ, તે જીવનની સમશ્રતાનો અનુભવ કરે છે.

કૃષ્ણ માટે કોઈ શત્રુ નથી અને કોઈ મિત્ર પણ નથી. કૌરવો અને પાંડવો બેઉ તેમને પોતાના માનીને જ ચાલતા હતા. કયા પક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણે કામ કરવું, તે પ્રસંગ પણ રસપ્રદ છે. કૃષ્ણ સૂતા છે. તે વખતે કૌરવો અને પાંડવ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ તેમનો સાથ મેળવવા તેમની સેવામાં આવ્યા છે. તેમના જાગવાની બંને કાળજીભરી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે. અર્જુન કૃષ્ણના પગની પાસે અને દુર્યોધન કૃષ્ણના માથાની પાસે બેઠા છે. દુર્યોધન પગની પાસે કેમ બેસી શકે ? પગની પાસે બેસવા વિનમ્રતા જોઈએ, અહંતું વિસર્જન જોઈએ. આવી નાની નાની આબતો પણ ભારે સૂચક હોય છે. આપણે સૌ જીવનમાં તે જ આચર્યો છીએ જે આપણે અંદરથી છીએ. આચરણ આપણી આંતરિક વૃત્તિનું દર્પણ છે. આપણાં કાર્યો આપણી મનોદશાના ઘોતક છે, પડેલા પાડનારા છે. આ કાંઈ આકસ્મિક ઘટના નથી. દુર્યોધનનું માથાની પાસે બેસવું, અને અર્જુનનું પગની પાસે બેસવું એ આવી રહેલા લવિષ્યનું સૂચન કરનારી, સારા અને

નરસા ભાવિની આગાહી છે. સ્વાભાવિક જ જે પગ પાસે બેઠા છે તેના ઉપર જ પ્રથમ નજર પડવાની એટલે ભાવિની પસંદગીને પહેલો અધિકાર તેને જ મળવાનો. જે વિનમ્ર છે તેને જ પક્ષે વિજય થશે. વિભાજનની જે પદ્ધતિ શ્રીકૃષ્ણે અપનાવી તે ભારે વિચિત્ર અને ડહાપણ ભરેલી હતી. તેમાં પણ અકલ્પ્ય ગણિત હતું. તેમને અંદર નિષ્કંથ હતો કે, એક ખાનુ હું એકલો, તે પણ નિઃશસ્ત્ર, અને યુદ્ધમાં ન ઉતરવાના પાકા નિષ્કંથ સાથે, અને ખીજી ખાનુ મારી આખી સેના. આ નિષ્કંથ સાંભળી દુર્યોધનની પ્રસન્નતાનો પાર નહોતો. કારણ એકલા, નિઃશસ્ત્ર અને યુદ્ધમાં ન ઉતરવાના નિષ્કંથ વાળા શ્રીકૃષ્ણની માંગણી તો તે જ કરે જે હારવાની તૈયારી રાખતો હોય. માંગણી કરવાનો અધિકાર પ્રથમ અર્જુનને મળ્યો હતો-કેમકે શ્રીકૃષ્ણની નજર પ્રથમ તેના પર પડી. આ બેઈ દુર્યોધન ભય પામ્યો. દુર્યોધનના મનમાં થયું, ભારે ભૂલ થઈ, ભારે છેતરાઈ ગયા. પગની પાસે ન બેસવાની ભારે કીમત ચૂકવવી પડશે. કેમકે એકલા નિઃશસ્ત્ર શ્રીકૃષ્ણની અર્જુન યુદ્ધમાં પસંદગી કરશે નહિ. તે નક્કી તેમની ફોજની માંગણી કરશે અને મારી હાથ વેંતમાં આવેલી જીત હારમાં પલટાઈ જશે.

અર્જુન બાણતો હતો કે જ્યાં શ્રીકૃષ્ણ છે ત્યાં જ વિજય છે. એટલે તેણે તેમની મોટી સેનાની પોતાના પક્ષમાં માંગણી કરવાને બંદલે એકલા શ્રીકૃષ્ણની માંગણી કરી. શ્રીકૃષ્ણે ફેરવી ફેરવીને અર્જુનને પૂછી બેસું, લાભાલાભના હિસાબો ગણાવ્યા, ફરી વિચારી જવા સમજાવ્યું, પરંતુ અર્જુન પોતાના નિષ્કંથમાં અડગ રહ્યો. દુર્યોધન મનમાં હસવા લાગ્યો. પોતાની આત્મિક ભાવનાને ક્રિયાન્વિત થવાનો ઇશ્વરે અવસર આપ્યો છે એમ માની, પાંડવોની અજ્ઞાનતાની તે મનમાં મશ્કરી કરવા લાગ્યો. તેને ખુશી એ વાતની થઈ કે નાસમજ અને નાદાન પાંડવોએ મોટી સંખ્યાની સૈનિક શક્તિની ઉપેક્ષા કરી અને એકલા કૃષ્ણની પસંદગી કરીને પોતાની હારની સુનિશ્ચિત આગાહી કરી છે. પોતાનાં મનની ખાજી સફળ થયેલી બેઈ, દુર્યોધનના મનમાં ખાતરી થઈ કે જ્યારે કૃષ્ણતું આવું મોટું સૈન્ય બળ મારે પક્ષે છે, ત્યારે મારો વિજય ચોક્કસ છે. પરંતુ કદપેલી આ સુનિશ્ચિત જીતમાં જ સુનિશ્ચિત હાર સમાએલી હતી એ વાત અભિમાનમાં આંધળા બનેલ દુર્યોધનને સમજાય એમ નહોતી.

પાંડવોની જે પસંદગી હતી તે આત્મીય હતી, ગહન હતી, આધ્યાત્મિક હતી અને ધર્મમય હતી. ખરેખર તો કૃષ્ણ તેમના પક્ષે ઊભા રહ્યા એ જ યુદ્ધના પરિણામની આગાહી હતી. પગની પાસે બેસવાની ઘટના આત્મીય અને મહત્વપૂર્ણ બની ગઈ. કૃષ્ણતું પાંડવપક્ષે હોવું યુદ્ધની નિષ્પત્તિનું સૂચક હતું.

આમ તો કૃષ્ણ બંનેના મિત્ર છે. કૌરવ અને પાંડવ બંને કૃષ્ણને હૃદયથી આહે છે. કૃષ્ણ જો બંને તરફ સદ્ભાવના રાખતા ન હોત, તો બંનેના પ્રતિનિધિઓ તેમની પાસે આવ્યા જ ન હોત. પરંતુ પાંડવો ધર્મના પક્ષમાં હતા. કૌરવોની અન્યાયી વૃત્તિ કોઈથી છાની ન હતી. એટલે

‘યતો ધર્મસ્તતો જય’ના સિદ્ધાંત સુજળ વિજય પાંડવોનો, ધર્મના પક્ષનો નિશ્ચિત હતો. એ વાત કૃષ્ણથી અબણી નહોતી.

કુરુક્ષેત્રનાં યુદ્ધનાં મેદાનમાં ઊભેલા અર્જુનનું માનસ જેમ શંકાઓથી ઘસિત બન્યું અને શંકાથી હાલકડોલક સ્થિતિમાં ‘શુ’ કરવું અને શુ’ ન કરવું’ તેનો કશો જ નિર્ણય તે ન કરી શક્યો, તેમ શ્રાવસ્તી નગરીના ધર્મક્ષેત્રમાં, પાર્થ પ્રભુની પરંપરાનો અને ભગવાન મહાવીરની પરંપરાનો શિષ્ય સમુદાય, કૃષ્ણસમા ભગવાન શ્રી કૈશીકુમાર શ્રમણ અને ભગવાન ગૌતમસ્વામીની છત્રછાયામાં, એકત્રિત થયો. તે બંને પક્ષનો શિષ્ય સમુદાય પરસ્પર એકબીજાની સામે જોઈ રહ્યો. એક જ લક્ષ્ય છતાં, પ્રત્યક્ષ દેખાતી અને અતુલવાતી પાયાની આ બધી વિચિત્રતાઓ અને વિસંગતીઓનો હૃદયસ્પર્શી ઉડેલ તેમને મન એક જટિલ કોયડો હતો. તેને ઉઠેલ્યા વિના તેમને શાંતિ થાય એમ નહોતું. શંકાનાં કારણે જેઉ પક્ષ માનસમાં અસ્થિરતા અને અસમાધિ ભાવ અનુભવી રહ્યો હતો. આવા વખતે શાસ્ત્રકાર આગળ શું કહેવા માગે છે તે શાસ્ત્રના જ શબ્દોમાં અવલોકવા પ્રયત્ન કરીએ. તદ્દનુસાર—

ચારુજ્ઞામો ય જો ધર્મો જો ઇમો પંચસિન્ધુઓ ।

દેસિજો ચક્ષમાણેણ પાસેણ ય મહામુણી ॥

આ અતુર્યામ ધર્મ છે. આતું પ્રતિપાદન ભગવાન પાર્થનાથે કર્યું છે. આ પંચશિક્ષાત્મક ધર્મ છે. આતું પ્રતિપાદન ભગવાન વર્ધમાને કર્યું છે.

ભગવાન પાર્થનાથ રરમા તીર્થંકર થયા છે. બીજા તીર્થંકરથી માંડી ત્રેવીસ તીર્થંકર સુધીના બધા તીર્થંકરોના સાધુ સાધ્વીઓ સ્વભાવતઃ સરળ અને પ્રજ્ઞાશીલ હોય છે. તેમની સરળતા અને પ્રજ્ઞાશીલતાને અતુરૂપ જ ધર્મ પ્રરૂપણ થાય છે. ધર્મની દેશના વ્યક્તિ અને સભાને અતુલક્ષોને જ કરાય છે. અન્યથા ધર્મદેશનાતું જે પ્રભાવી પરિણામ આવવું જોઈએ તે આવે નહિ. ભગવાન મહાવીર સુધીના કાળમાં માણસોની સરળતા વકેતામાં ફેરવાઈ ગઈ છે. પ્રજ્ઞાતું સ્થાન જડતાએ લીધું છે. પરિણામે તેમના વખતના માણસોના સ્વભાવ અને સમજણને અતુસરી ભગવાન મહાવીરે ધર્મદેશના ફેરમાવેલ છે. સમય સ્થિતિ, સંયોગો અને માણસોના સ્વભાવ ભેદોને અતુલક્ષી મૂલતઃ એક છતાં અતુર્યામ અને પંચશિક્ષાત્મક ધર્મના રૂપે જુદા જણાતા ધર્મોતું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

બંનના શિષ્ય સમુદાયને સાંયોગિક સ્થિતિ અને માનવ પ્રકૃતિનાં પરિવર્તનની પાયાની વાત ધ્યાનમાં નથી એટલે તેઓ ધર્મની પ્રરૂપણાની ભિન્નતાથી શંકાશીલ બન્યા છે. તેઓ વિચારે છે કે, તીર્થંકરોની આ એક જ સ્ત્રળંગ અને અખંડ પરંપરા છે. એક જ પરંપરા અને એક જ આદર્શ છતાં ધર્મ પ્રરૂપણાની આ ભિન્નતા શાથી ? પાર્થનાથ પ્રભુ પણ પૂર્ણ પરમાત્મા છે,

સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે. ભગવાન મહાવીર પણ ત્રણે લોક અને ત્રણે કાળના જ્ઞાતા છે છતાં આવી પ્રત્યક્ષ દેખાતી અને આશંકાઓ ઉત્પન્ન કરતી પ્રજ્ઞપણુ લેહની કંટપનાતું મૂળ શું છે? તે જાણવા બંને પક્ષના શિષ્યો સસુસ્તુક બન્યા છે. આવી શંકા એક જ પક્ષે ઊભી થયેલી નથી. પરંતુ બંને પક્ષે આ શંકા સમાનરૂપે ઊભી છે. તેનું શું સમાધાન કરવામાં આવશે અને એ બંને પ્રશ્નચોના મિલનથી ક્યાં રહુચ્ચે પ્રગટ થશે તે અવગર.

મિથ્યાત્વમૂલક અહં

શાસ્ત્રો વારંવાર સાવચેતીનાં સૂચે કાઢી, ચોરાચીના ચક્રમાં ભમતા જીવોને સાવધાન બનાવતાં કહે છે કે, સંસારનું મૂળ મિથ્યાત્વ છે. મિથ્યાત્વનો સીધો સાદો અર્થ એ છે કે-જે વસ્તુઓ જેવી છે, પારમાર્થિક રીતે તે વસ્તુઓને તે રીતે ન નિહાળતાં, અન્યથા નિહાળવાની દૃષ્ટિ. મિથ્યાત્વ કોઈ પદાર્થ કે વસ્તુમાંથી નિષ્પન્ન થતો શુષ્ક કે દોષ નથી. આત્માનો જ તે વિભાવ જન્ય ધર્મ છે. આત્માનો સહજ શુષ્ક ઉપયોગ છે. પદાર્થો જેવા છે તેવા જ તેને જાણવા અને જોવા તે આ શુષ્કનો ધર્મ છે. કમળને કમળની રીતે જાણો કે જુઓ તેમાં ભાગ્યે જ બંધને અવકાશ હોય, પરંતુ કમળને ભોતાવેત તેમાં સુંદર-અસુંદરનું આરોપણ કરી પદાર્થ સાથે આત્મા ન્યારે તાદાત્મ્ય સંબંધ બેસી લે, અને જાણવા જોવારૂપ પોતાના મૂળ સ્વભાવને વિચ્છેદી જાય, ત્યારે દર્શનમોહજન્યરૂપી વિપ, નિર્મળ અને સહજ ઉપયોગ શુષ્કને, દૂષિત અને ઝેરી બનાવી દે છે.

મિથ્યાદર્શનના સદ્ભાવમાં જીવ અને જડ વિષેનું ભેદજ્ઞાન નાશ પામે છે. પર એવા જડ પદાર્થોમાં આત્મીય યુદ્ધિ જન્મી જવા પામે છે. જડ અને ચેતન પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો છે. એ બંને એટલા વિરોધી છે કે, ત્રિકાળમાં પણ જડનો ચેતનતત્ત્વમાં અને ચેતન તત્ત્વનો જડ તત્ત્વમાં પ્રવેશ સંભવ નથી. આ પારમાર્થિક અને આત્મિક સત્યની મિથ્યાત્વના સદ્ભાવમાં અવહેલના થઈ જાય છે. પદાર્થો તરફનું આકર્ષણ સર્વોપરિ બની જાય છે. બાહ્ય પદાર્થોના સંગ્રહની મમતા અને લોભપ્રતા વધી જવા પામે છે. પદાર્થોમાં પ્રભુતા અને ઐશ્વર્યના દર્શન થાય છે. આંતરિક સમૃદ્ધિ તરફ દૃષ્ટિ નાખવાની લાગણ્યર ઉદ્ઘાસીનતા વર્તવા માંડે છે. પદાર્થો અને પૈસાનું આકર્ષણ આત્મભાવ તરફના વિકર્ષણને બલવત્તર બનાવતું જાય છે.

પોતાના સસુદ્ધારનો માર્ગ પોતાના જ પુરુષાથ ઉપર આધારિત છે. સંસારમાં પરિજનણુ આપણી અજ્ઞાનતાને લઈને છે. કારણ બંધ સદા આત્માના પુરુષાર્થ દોષના સદ્ભાવના કારણે હોય છે. શાસ્ત્ર સાક્ષી પૂરે છે કે-

તો ઇન્દ્રિયગેજ્ઞ અમુત્તમાવા, અમુત્તમાવાયિ ચ હોઽ નિચ્ચે ।

અજ્ઞાન્ય હેઠ નિચયસ્ત વન્ધ્યા, સંસારહેઠ ચ વર્ચતિ વન્ધ્ ॥

ઉત્તરા અ ૧૪-૧૯

આત્મા અમૂર્ત—અરૂપી હોવાને લીધે ઇન્દ્રિયોના વિષય થઈ શકે નહિ. અમૂર્ત દ્રવ્યો સ્વભાવથી જ નિત્ય હોય છે. આત્મા પણ અમૂર્ત હોવાને કારણે નિત્ય દ્રવ્ય છે. છતાં મિથ્યાત્વ અમૃત, કષાય અને યોગજન્ય વિભાવ પરિણતિને લઈ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ તે બંધાય છે એમ મનાય છે. વાસ્તવમાં (નિશ્ચય નયની દૃષ્ટિએ) તો આત્મા બંધાતો પણ નથી અને યુક્ત પણ થતો નથી. વ્યવહાર-અપારમાર્થિક દૃષ્ટિએ આ બંધ અવસ્થા જ સંસારની જનની છે.

સંસાર જે રૂપ છે તે રૂપે ભલે રહે. તેમાં પરિવર્તન કે સંસ્કરણ કોઈથી શક્ય નથી. બધા પદાર્થો પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ સાર્વભૌમ સ્વાતંત્ર્ય ધરાવે છે. કોઈ પદાર્થ કોઈને આશ્રિત નથી. એક પરમાણુથી લઈ પરમ-આત્મા સુધીના બધા દ્રવ્યોનો, પરિપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય એ સહજ ગુણ છે. અગુરુ એટલે લઘુ નામનો ગુણ કદી એક દ્રવ્યને બીજા દ્રવ્યમાં, કે એક દ્રવ્યના ગુણોને બીજા દ્રવ્યના ગુણોમાં ભળવા દેતો નથી. આ બધા દ્રવ્યોની આત્મિક, સહજ અને પારમાર્થિક સ્થિતિ છે. વળી આત્મ દ્રવ્ય તો બધા દ્રવ્યો કરતાં અલૌકિક અને અસાધારણ માહાત્મ્ય ધરાવતું દ્રવ્ય છે. ભગતિક અનંત પદાર્થોમાં આત્મ દ્રવ્યનો મહિમા અને ગરિમા અચિંત્ય અને અકલ્પ્ય છે. આમ તો બધા દ્રવ્યોનું પોતપોતાના સ્થાને તેટલું જ મહત્ત્વ હોય છે. પોતપોતાની રીતે ફરેકનો મહિમા છે. ખીલી અને તલવાર, પોતપોતાના સ્થાને, પોતપોતાનું મહત્ત્વ બરાબર ધરાવતાં જ હોય છે. ખીલી જે કામ કરે છે તે તલવાર કદી કરી શકતી નથી. તલવાર ભલે મોઢું દ્રવ્ય રહ્યું પણ તે ખીલીની ગરજ સારી શકે નહિ અને ખીલી પણ તે જ રીતે તલવારનું કામ કરી શકે નહિ. માટે નાના કે મોટા હોવાના કારણે કોઈ વધારે મહિમા ધરાવતાં કે કોઈ ઓછો મહિમા ધરાવતાં બની જતાં નથી. નાના કે મોટા હોવાને કારણે જ કોઈ જિંદગી કે કોઈ નીચ પણ બની જતાં નથી. નાના કે મોટા હોવામાં તો પ્રકૃતિ, પ્રારબ્ધ કે નિયતિ કદાચ ભાગ પણ ભજવે, પરંતુ જિંદગી કે નીચના ભાવો તો માણસની ઈર્ષ્યા અને સ્પર્ધામાંથી જ પ્રાય જન્મેલા હોય છે. જન્મથી કોઈ ઉચ્ચ કે કોઈ નીચ હોતો નથી. અહં મૂલક ભાવોથી પીડાએલી વ્યક્તિ જ આવા જિંદગી નીચાના વર્ગો જાણ કરે છે. પશુઓ કે પક્ષીઓમાં અહંકાર કે સ્પર્ધા પૂરેપૂરા વિકસિત થવા પામ્યા નથી તેથી તેમનામાં ઉચ્ચ અને નીચના ભાવો જન્મવા પામતા નથી. પાંચ પોપટ સાથે ચણતા હોય, બેસતા હોય, આકાશમાં ઉડ્યન કરતા હોય, પણ કોઈ કોઈને કોઈ જિતારી પાડવા પ્રયત્ન કરતા નથી. અહંકારના દોષથી પીડાતા મનુષ્યમાં જ આ બધા દોષો સંભવે છે.

આત્મ દ્રવ્યો જે વિશિષ્ટ મહિમા શાસ્ત્રોમાં વર્ણિત છે તે તેના જ્ઞાન, દર્શનરૂપ અસાધારણ સ્વભાવને લઈને છે. આત્મ દ્રવ્યને લઈને જ બીજા દ્રવ્યોના અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વના વિચારો સસુદ્ભવે છે. આત્મ દ્રવ્યના અભાવમાં તેમના હોવા ન હોવાનો ઉપયોગ પણ શો ? સ્વ સ્વરૂપમાં પરિણમનરૂપ સ્વાભાવિક શક્તિ તો બધા દ્રવ્યોને સહજ પ્રાપ્ત છે. પરંતુ લોકતત્ત્વ શક્તિ આત્મ દ્રવ્ય સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યોમાં હોતી નથી. કારણ બીજા દ્રવ્યોમાં ઉપયોગ

શુભની સત્તા હોતી નથી અને આત્મદ્રવ્યનો તો તે સહેજ સ્વભાવ છે. આ રીતે આત્મદ્રવ્ય બધા દ્રવ્યોમાં પોતાની પ્રધાનતા અને શ્રેષ્ઠતા ટકાવી રાખે છે.

ત્રૈતન્ય એ આત્માનું લક્ષણ છે. ક્રોધાદિ ભાવો તે આત્માના આત્મિક સ્વરૂપ નથી, તેથી તે સ્વાભાવિક પણ હોતા નથી. ક્રોધાદિ કષાયો પણ બે આત્માના ઉપયોગ શુભની માફક સ્વરૂપ હોત, તો આ વિભાવો પણ જ્ઞાનશુભની જેમ અનાદિ અને અનંત હોત. કષાય ભાવ અને ઉપયોગ પરસ્પર વિરોધી અને ભિન્ન વસ્તુઓ છે. જ્યારે ક્રોધાદિ કષાયો આપણા સ્વરૂપો નથી ત્યારે ક્રોધાદિમાં ગમે તે નિમિત્ત બને, છતાં તેને આપણામાં અવકાશ શા માટે આપવો બેઠ્યો?

એક વખતનો પ્રસંગ છે. ભગવાન યુદ્ધ કરુણા અને ધર્મનો પ્રચાર કરી રહ્યા હતા. ભગવત સ્વરૂપ એવા આ પાવન આત્માઓ સાથે પણ વેરવૃત્તિ અને અસહિષ્ણુતાના વિષમભાવો રાખનારા જઘન્ય કોટિના જીવો પણ આ જગતમાં રહેતા જ આવ્યા છે. પ્રકૃતિ સદા સંતુલનને ટકાવી રાખે છે. એક ગામથી વિહાર કરી જ્યારે તેઓ બીજા ગામે જઈ રહ્યા હતા, ત્યારે એક એક માણસ તે રસ્તે આવતા ગામમાંથી રાજમાર્ગ ઉપર આવ્યો અને ન બોલવાના શબ્દો યુદ્ધ પ્રભુને કહેવા લાગ્યો. યુદ્ધ તો પ્રયુદ્ધ આત્મા હતા. તે બધા શબ્દોને પચાવી ગયા, પી ગયા, પરંતુ તેમના શિષ્યોથી તે માણસનું આવું અસહ્ય, વિવેકહીન વર્તન સહન ન થયું. ભગવાન યુદ્ધે જ્યારે તેને કશો જ જવાબ ન વાળ્યો અને શાંતિપૂર્વક તેના શબ્દો સાંભળી લીધા, ત્યારે આનંદ નામના તેમના એક શિષ્યથી આ વાત સહન ન થઈ. તે ભગવાનને કહેવા લાગ્યો. ‘પ્રભો ! આની આવી ક્રૂરતાનો પણ કશો જ જવાબ કેમ નહિ ?’ યુદ્ધ બોલ્યા ‘આનંદ ! એ બિચારો ખૂબ દુરથી આટલી મહેનત ઊઠાવીને આવા ભાવો સાથે અહીં આવ્યો છે. તેના મનમાં જે છે તે કાઢી રહ્યો છે. તેનો એ અધિકાર છે. એના એ સ્વાતંત્ર્ય અને અધિકારમાં દખલગીરી કરનાર હું કોણ ? વળી તેની વાણી બે મારા હૃદયમાં સ્પર્દન અને કંપન જન્માવી શકે, મારા અતરાતમામાં ડહોળાપણું ઉત્પન્ન કરી શકે, તો એનો અર્થ જ એ થયો કે, મારો પોતાનો પણ મારી પોતાની બંત ઉપર કશો જ અધિકાર નથી. મારા સંચાલનની હોરી હું તેને સોંપવા તૈયાર નથી. તે તેના મનનો માલિક છે. હું મારા મનનો માલિક છું. તેને ચોચા લાગે તેમ તે વર્તે, મને ચોચા લાગે તેમ હું વર્તું. તેનાથી હું દોરવાઈ જઈ એવો તું મને નબળો ધારે છે ?’

ભગવાન યુદ્ધની આ વાણી આનંદના હૃદયને સ્પર્શી ગઈ. તેના મનનું દુઃખ દૂર થઈ ગયું. ભગવાન યુદ્ધમાં તેણે અજબ પ્રભુતાના દર્શન કર્યા.

તમને બધાંને પણ અવારનવાર અનુકૂળ, પ્રતિકૂળ સંયોગો તો સાંપડતા જ હશે. પરંતુ તમારી હોરી તમે તમારા હાથમાં રાખી હોતી નથી. અને તેથી જ કોઈ પણ વ્યક્તિ તમારા માટે બે ચાર સારા શબ્દો ઉચ્ચારીને તમારા અહંને ફેસલાવી શકે છે. તમારા મોઢા ઉપર હાસ્યની રેખાઓ પ્રસરાવી શકે છે. વળી ક્યારેક ન કહેવાના શબ્દો કહીને તમારા અહંને આઘાત પણ પહોંચાડી શકે છે, તમારા અહંને સંકોચાવી શકે છે, તમારા આત્મપ્રદેશોમાં સ્પર્દન અને

કંપન ઊભું કરી શકે છે, તમારા ક્રોધને ઉત્તેજિત કરી શકે છે, મદિરાની માફક તમને ઉન્મત્ત બનાવી શકે છે, ભાન ભૂલાવી શકે છે, તમારી સામાયિક સામાયિકને ઠેકાણું રહી જાય છે અને તમે સ્વર્ગને બદલે નારકીય વાતાવરણને જન્મવાનારા બની જાઓ છો. કારણ, તમારી દોરી તમારા હાથમાં નથી.

ભગવાન બુદ્ધના જીવનમાં ઘટેલી આ ઘટના જો આપણા પ્રાણને સ્પર્શી જાય, તો ગમે તેવા સાનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ પ્રત્યાઘાતોની વિષભરી અસર આપણા માનસને વિક્ષિપ્ત અને રુગ્ણ બનાવનારી ન નીવડે.

જ્યારે કષાયભાવો આત્માના સ્વરૂપ નથી, ત્યારે તેમને પોતાના માની અશાંતિ અને અસમાધિ શા માટે ઊભી કરવી જોઈએ ? અરીસાની સામે જે વસ્તુ આવે છે તે તેમાં પ્રતિબિંબિત અવસ્થા થાય છે. પરંતુ અરીસો તેને કેમેરાની માફક સંઘરી રાખતો નથી. જીવન પણ હર્ષણુ જેવું હોવું જોઈએ. પ્રતિબિંબ ભલે બધાંનું પડે પરંતુ સંગ્રહ કોઈના નહિ.

સંસારમાં જન્મ, મરણ, સુખ અને દુઃખ જે કંઈ પણ જીવોમા દેખાય છે, તે પોતાના જ સારા-નરસા પુરુષાર્થનું સુનિશ્ચિત ફળ છે. આ બધાંને પ્રકૃતિ, પ્રારબ્ધ કે નિયતિ સ્વરૂપ માંનીને ચાલીએ તો વાધો ન આવે. પરંતુ આપણે કરીએ છીએ એનાથી ઊલટું જ. દરેક સ્થિતિમાં આપણે પોતાના કર્તૃત્વનું આરોપણ કરીએ છીએ અને આમ રાગદ્વેષના વમળમાં, વગર વિચારે, અનાયાસ સપડાઈ જઈએ છીએ. આ જ આપણી એક કરુણ કમનસીબી છે. કહ્યું છે કે—

અજ્ઞાનમેતદધિગમ્ય પરાત્પરસ્વ પश्यन्ति ये मरणजीवितदःखसौख्यम् ।

कर्मण्यहं कृतिरसेन चिकीर्षवस्ते, मिथ्यादृशो नियतमात्महते भवन्ति ॥

અર્થાત્ અજ્ઞાનરોગથી અસ્ત અજ્ઞાની આત્મા પરથી પરનાં સુખ દુઃખ અને જન્મ-મરણને જુએ છે. તે અહંની સઘનતા વડે, કર્તૃત્વના રસનો ઇચ્છુક બને છે અને નિયમથી મિથ્યાદ્રષ્ટિ અને આત્મઘાતી હોય છે.

જેમ બેધ્યાનમાં ચાલતા માણસને માર્ગમાં પડેલા પથ્થરની ઠેસ વાગે ત્યારે કશો જ વિચાર કર્યા વગર તે એમ માનવા લાગે કે, જો આ પથ્થર રસ્તાની વચ્ચે ન પડ્યો હોત તો મને ઠેસ વાગત નહિ. અને પછી, જો તે પથ્થર ઉપર ક્રોધ ઊતારવા લાગે, તેને તોડવા પ્રયત્ન કરવા લાગે, તો તેની આ અજ્ઞાનતા જોઈ આપણને હસવું આવે છે. પરંતુ આપણે બધાં અહં અને કર્તૃત્વના અભિમાનમાં ઉન્મત્ત બની, આવા જ મૂખઈભર્યાં કામો કરી રહ્યાં છીએ તેના આપણને જરા પણ પચાલ નથી.

અહંકાર એ ક્ષણેક્ષણ ફેરતું ચલત્રિત છે. અહંકાર પોતામાં એવો તો કુશળ છે કે, તે ફૂટેલી કોડી ઉપર પણ મોટું સામ્રાજ્ય ઊભું કરી શકે છે. એક વળતનો પ્રસંગ છે. અકબર આદશાહ યસુનાજીના દર્શન કરવા આવ્યો હતો. જે માણસ અકબર આદશાહને યસુનાજીના દર્શન

કરાવવા લઈ ગયો હતો તે મોટો પુરોહિત હતો. પુરોહિત પોતાના સદ્ભાગ્યને પ્રશંસવા લાગ્યો તો કેટલાક તેને સાંપડેલ આ સદ્ભાગ્યથી તેની ઇર્ષ્યા કરવા લાગ્યા. સહુને એક વિશ્વાસ હતો કે બાદશાહ પોતાને ચમુનાજીના દર્શન કરાવનારને અવશ્ય કીમતી પુરસ્કાર આપશે.

અકબર આ સ્થિતિ પામી ગયો. એટલે જે પુરોહિત દર્શન કરાવવા ગયો હતો તેને, સડક ઉપર પડેલી એક ફૂટેલી કોડી લઈને તેણે પુરસ્કારમાં આપી દીધી. બ્રાહ્મણ પણ વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયો. તેથી તેણે પણ કશા જ ક્ષોભ કે ક્યવાટ વિના બાદશાહે આપેલા પુરસ્કારને હાથમાં લઈ લીધો, અને માથે ચઢાવી કોઈ જોઈ ન બાંધ તેમ સુકું બંધ કરી દીધી. કોઈ બીજો તો જોઈ શક્યો ન હતો. માત્ર અકબર અને પુરોહિતને જ ખબર હતી કે તે ફૂટેલી કોડી છે. બ્રાહ્મણે બાદશાહને માથું નમાવ્યું, ધન્યવાદ આપ્યા અને આશીર્વાદો ઉચ્ચાર્યા. આખા ગામમાં આશ્ચર્યની લહર ફેલાઈ ગઈ. બાદશાહે પુરોહિતને શી કીમતી ભેટ આપી તે વિષે જેટલા લોકો તેટલા અતુભાનો થવા લાગ્યા. લોકોએ જ્યારે પુરોહિતને આ વિષે પૂછ્યું ત્યારે તેણે પણ હસતે મોઢે જવાબ આપ્યો, કે જન્મ જન્માન્તરો સુધી મારા પરિવારના સભ્યો ખર્ચ કરે છતાં ખર્ચ ન કરી શકે, એવી એ અજબ ભેટ છે. ફૂટેલી કોડી કયાંથી ખર્ચી શકાય ? લોકો વધારે પરેશાનીમાં પડ્યા. ઇર્ષ્યાએ પોતાના હાથ લંબાવ્યા. અતે આ ખબર બાદશાહના ઝાન સુધી પહોંચી. દરબારીઓ પણ તેજોદ્રવ્યથી પીડિત હતા એટલે અતે બધાએ હિંમતપૂર્વક આ વાત બાદશાહને પૂછી લેવાનો નિર્ણય કર્યો.

બ્રાહ્મણ કહેતો હતો કે તેને એવી વસ્તુ આપી છે કે જે તેના પરિવારના સભ્યો જન્મ-જન્માંન્તરો ખર્ચ કરે તો પણ ખર્ચ કરી શકાય નહિ. બાદશાહ અકબર પણ બ્રાહ્મણની આવી વાત સાંભળી વિચારમાં પડી ગયો. પોતે ફૂટેલી કોડી જ આપી છે તેની તેને ખાતરી હતી. વળી પોતે બ્રાહ્મણને ફૂટેલી કોડી આપી છે એ વાતને તે બહાર પાડી શકે તેમ પણ નહોતો. કેમકે તે વસ્તુ તેના મોલોને છાજે તેવી નહોતી. તે વિમાસણમાં પડ્યો: ‘બ્રાહ્મણ આમ કેમ બોલતો હશે ? કોડીને બદલે કાંઈ બીજું તો નહિ આપાઈ ગયું હોય ને ? તેને ચિંતા થવા લાગી. સડક ઉપરથી મળેલી તે કોડીમાં કોઈ બહુઈ રહસ્ય તો નહિ છુપાયેલું હોય ને ?’

આ ચિંતા ક્રમિક રીતે વધતી બાદશાહના પ્રાણોને સ્પર્શી ગઈ. બાદશાહની નીંદ હરામ થઈ ગઈ. દરબારીઓ અને ઝેગમે પણ આ વાત બહુવા આતુર બની ગયાં. તે બ્રાહ્મણ પણ ભારે કુશળ હતો. પોતાને થયેલા અપમાન અને અન્યાયને તે પચાવી ગયો હતો. હવે માત્ર તે સમયની રાહ જોતો હતો. અતે જે સમયની તે રાહ જોતો હતો તે સમય આવી પહોંચ્યો. અકબરે જ બ્રાહ્મણને પોતાના દરબારમાં બોલાવવા સંદેશ મોકલ્યો.

બ્રાહ્મણ બાદશાહના ઝરણોમાં હાજર થયો. તે બોલ્યો: ‘હું ભાગ્યશાળી છું કે આપની પાસેથી મને એવી અમૂલ્ય વસ્તુ ભેટ મળી છે કે જેને ખર્ચવી જ અશક્ય છે. જન્મોજન્મ

સુધી ખર્ચ કરીએ, તો પણ આ ભેટ કદી ખર્ચાશે નહિ. અકબર ભારે સુંઝવણમાં પડ્યો. તેણે કહ્યું : ‘ભાઈ એકાંતમાં મારી સાથે ચાલ.’ અને એકબાજુ ગયા. અકબરે પૂછ્યું : ‘વાત શી છે? સાચું તો કહે.’ બ્રાહ્મણે કહ્યું : ‘મારા પર આપની ભારે દયા છે.’ અકબરની માનસિક સુંઝવણ વધી જવા પામી. અકબરના વિવિધ ઉપાયો છતાં, બ્રાહ્મણ પાસેથી વાત કઢાવવી મુશ્કેલ બની ગઈ. બ્રાહ્મણે તે ફૂટેલી કોડી ઉપર આવી ઉપદ્રવની પરંપરા ભિલી કરી દીધી. તે કહેતો જ રહ્યો ‘આપની અપાર અતુકેપા, મારું ભારે સદ્ભાગ્ય.’ સમ્રાટ તો આ પૃથ્વીના પટ ઉપર અનેક થયા, મારા જેવા બ્રાહ્મણો પણ અનેક થયા, પરંતુ આપના જેવો દાનવીર બાદશાહ કોઈ ન થયો. વળી બ્રાહ્મણોને દાન તો ઘણા પાસેથી મળ્યું હશે, પરંતુ મારા હાથમાં જે પુરસ્કાર આવ્યો તે કોઈ બ્રાહ્મણના હાથમાં આજ સુધી નહિ આવ્યો હોય !

અકબર ભારે નિરાશ થયો. તેને વધારે માનસિક ચિંતા થવા લાગી. તે બ્રાહ્મણની સામે હાથભેડી કહેવા લાગ્યો : ‘ખરેખર’ ખતાવ કે વાત શી છે? તને પુરસ્કારમાં શું મળ્યું છે? મેં તો તને ફૂટેલી કોડી જ આપી હતી, પરંતુ તેમાં કંઈ ન સમજાય એવી ગડબડ તો નથી થવા પામી ને?

બ્રાહ્મણે એ ફિકરાઈથી જવાબ વાળ્યો : ‘જહાંપનાહ ! જો અહંકાર કુશળ હોય તો ફૂટેલી કોડી ઉપર પણ સામ્રાજ્ય ખડું કરી શકાય છે. મેં આપે આપેલી ફૂટેલી કોડી ઉપર જ મારું સામ્રાજ્ય જીત્યું કરી લીધું છે, જ્યારે તમે તમારા હાથથી જ એક સડક પર પડેલી ફૂટેલી કોડી મને આપીને, તમારા માનસને શંકા-કુશંકાઓથી ગ્રસિત બનાવ્યું છે, તમારી નીંદને હરામ કરી છે. તમારી જ નહિ, સારા ચે નગરની, તમારા દરબારીઓની, તમારી બેગમેની પણ નીંદને તમે હરામ કરી દીધી છે.

અહંના આ બ્યાપક ઝેરી વિસ્તારનો યથાર્થ ખ્યાલ હૃદયમાં ઊઠાણથી વિચારીએ અને અહંથી દૂર રહી, તેની મોહક ભળમાં ફસાઈએ નહિ તે માટે સદા ભગૃત અને પ્રયત્નશીલ રહીએ.

પુણ્યસ્તોત્ર શ્રી વિનોદમુનિ

કવિ નિર્ભવ શબ્દોમાં એવું આકર્ષક સૌંદર્ય ભરી દે છે કે, સાંભળનારાઓ મંત્રમુગ્ધ બની ભય છે. કવિના હૃદયમાં પ્રભુતાના દિવ્ય અંશો હોય છે. તેની ભોવાની દૃષ્ટિ ગહન અને લોકોત્તર હોય છે. તેની પાસે કાદવમાં પણ કમળની કમળીયતા ભોવાની પ્રકૃતિદંત પ્રતિભા હોય છે. એક જ વૃક્ષમાં અનેક નુકા નુકા રંગોની અભયળીભરી રમણીયતા નિહાળવાની તેની અદ્ભુત ક્ષમતા હોય છે.

૧૫૮ : લેઘા પાષાણ, ખોલ્યાં દ્વાર

એ જ રીતે ચિત્રકાર પણ માત્ર પીંછી અને રંગોની સહાયથી જ નિર્જીવ ચિત્રોમાં પ્રાણ પૂરે છે. જોનાર આશ્ચર્યમાં પડી જાય એવી જીવંતી જાગતી સજીવતા પ્રદાન કરવાની તેની આશ્ચર્યોત્પાદક અલૌકિક કલા હોય છે. આમતેમ રંગદોળાતા, પગ તળે અથડાતા અણુધર પહોંડના પથ્થરોને કોતરી, તે પથ્થરોમાં પ્રાણોની પ્રતિષ્ઠા કરી, મૂર્તિકાર પ્રભુની પ્રતિમા બનાવી દે છે. મૂર્તિકાર તો નમસ્કારને પાત્ર થાય કે ન થાય, પરંતુ પ્રાણોની પ્રતિષ્ઠા પામેલી પ્રતિમા અવશ્ય જગદ્ગવંદ્ય બની જાય છે.

આ બધા જુદી જુદી દિશાના જુદા જુદા કલાકારો છે. બધાની કલાઓમાં એક પ્રકારની દિવ્યતા અને પ્રભુતા છે. જે કલાના ઉપાસકો છે તેમના માનસમાં આ બધા કલાકારો પ્રત્યે માનભર્યું સ્થાન હોય છે. પોતપોતાની પ્રતિભા અનુસાર લોકોત્તર પ્રતિષ્ઠા પણ તેમને પ્રાપ્ત થતી હોય છે. પરંતુ જે સ્વયંને સૌંદર્યથી ભરી તેને દિવ્યતા પ્રદાન કરવાની કલાના કુશળ કારીગર છે, જે પોતાના જીવનને સત્ય, શિવ અને સુંદર બનાવવામાં સફળ થયો છે, તેનાથી મોટો સર્જક અને યથાર્થ કલાકાર આ જગતમાં બીજો કોઈ નથી. આ એક અસંદિગ્ધ અને નિરપવાદ હકીકત છે. જીવનને રૂપાંતરણ કરવાની કલાથી બીજી કોઈ મોટી કલા નથી.

લોગ અને વસ્તુઓ તરફની રાગવૃત્તિ વિરામ પામે, પદાર્થમૂલક આકર્ષણ વિકર્ષણમાં ફેરવાઈ જાય, ભૌતિક સુખ અને તેનાં સાધનોમાં એકાંત નિરર્થકતા પ્રતિભાસિત થાય, રાગમાત્ર રોગની માફક ભીતિકર અને અનર્થકર જણાય, નિત નવાં સુખો અને નવી નવી વસ્તુઓ તરફના રોગોની મૃગમયીચિકામાં મન ન ખેંચાય, અને સીતાની માફક સોનેરી મૃગચું લોમહર્ષક આકર્ષણ પોતાના જ અપહરણ માટેના નિમિત્તની ગરજ ન સારવા દે એવી ગહનતા અને એવા તલસ્પર્શી જીંડાણથી અંદરમાં દ્રષ્ટિપાત કરવાની બ્યારે જિજ્ઞાસા જન્મે છે અને કેન્દ્રને એટલે કે આત્માને મેળવવા માટેનો અપ્રતિમ ઉત્સાહ અને પરમ પુરુષાર્થ પ્રગટે છે, ત્યારે જ સત્યની અનુભૂતિનાં સુવર્ણ દ્વારો પરમાત્માના દર્શન કરાવવા ઉદ્ઘાટિત થાય છે.

પદાર્થથી આકર્ષાતી, તેના તરફ જતી, તેની સાથે તાદાત્મ્ય સાધતી અને તેમાં રંગાઈ જતી ચેતનાનો અરબલિત પ્રવાહ તે રાગ છે. એનાથી જીલહું, સ્વયં તરફ આકર્ષાતી, સ્વયં સાથે જોડાતી, સ્વયંની સાથે રંગાઈ જતી અને પ્રલોભનો અને આકર્ષણોના લોભાવનારા આકર્ષણ સ્થાનોમાં પણ મરુભૂમિ જેવા વિકર્ષણનાં દરથો જોવાની દ્રષ્ટિ કેળવતી ચેતનાની અતૂટ ધારાનું નામ વૈરાગ્યવૃત્તિ છે. જો પ્રતિક્ષણની બળવૃત્તિ, વિવેક અને કાળજીભર્યા અભ્યાસથી, આ વૈરાગ્યવૃત્તિ આપણા પ્રાણો સાથે આત્મસાત્ થઈ જાય, તો આ સંસારમાંથી આપણો ખેડો પાર થઈ જાય.

દૃઢતમ વાસનાઓ અને અહંથી વાસિત ચિત્તનું રૂપાંતરણ સર્વથા અશક્ય છે. મોટે અહં બીજાના અહંની સામે અમૃતસરનું શુરુદ્વાર એટલે સુવર્ણ મંદિર દેખાય એવી સબજડ, સઘન,

ભાંડી અને પ્રાણો સાથે વીંટળાયેલી પ્રગાઢવૃત્તિઓ ન્યાં સુધી અંકરમાં પડી હશે, ત્યાં સુધી જીવનના સાચા કલાકાર થવાની કે મૂલતઃ રૂપાંતરણની વાત આકાશના ફૂલ જેવી અશક્ય છે.

યાદ રાખજો, ગંતવ્યશૂન્ય જીવન ભોગ છે. ગંતવ્યચુક્ત જીવન યોગ છે. ભોગનું જીવન સરોવરનું જીવન છે. તે કયાંય જતું નથી, ખસ ત્યાંનું ત્યાં જ રહી સુકાઈ જાય છે. યોગનું જીવન સરિતાનું જીવન છે, તેની સાગર તરફની સતત ગતિ છે. સરોવર માત્ર પોતાનામાં જ જલે છે. જ્યારે સરિતા પોતાનામાં જ નથી જીવતી, પોતાના અતિક્રમણ માટે જલે છે. એટલે સરિતા યાત્રા છે, ગતિ છે.

પત્યરને પ્રતિમામાં પરિવર્તિત કરવાની કલા કઠિન છે, શ્રમસાધ્ય છે. પરંતુ સ્વયંને દિવ્યતામાં રૂપાંતરિત કરવાની આંતરિક કલા કરતાં ઘણી સરળ છે કારણ, સ્વયંનું વ્યક્તિત્વ પત્યરથી પણ વધારે કઠણ છે.

જીવન જેને સાચી દિશામાં જીવતાં આવડે છે, જેણે જીવવાની પારમાર્થિક કલાને આત્મસાદ કરી છે તે જ જીવનનો સાચો અને મોટો કલાકાર છે. આ વિશાળ પૃથ્વીના પટ ઉપર લાંબું જીવન જીવવાથી જીવનના કલાકાર થઈ શકાતું નથી. જીવનની સાર્થકતા દીર્ઘ જીવનથી અકાંતી નથી; તે અકાંચ છે શુણ્ણી કેળવણીથી. અંકનની જેમ બીજના હિતમાં ઘસાવાની કલા અને આવડતમાં જ જીવનની સાર્થકતા સમાયેલી છે.

અંતગઢકશાંગ સૂત્રમાં જોવા મળે છે કે, શ્રીકૃષ્ણના નાનાભાઈ ગજસુકુમાલ કરતાં સોમિલ પ્રાણે લાંબી જિંદગી ભોગવી. મહાભારતમાં જોવા મળે છે કે, અર્જુનના સોળ વર્ષના પુત્ર અભિમન્યુ કરતાં દુર્યોધન અને જયદ્રથે લાંબી જિંદગી ભોગવી. પરંતુ આ દીર્ઘ જીવનનો લાલ શો હતો? એનું સૌંદર્ય શું હતું? એની પ્રતિષ્ઠા શી હતી?

ગજસુકુમાલ માત્ર સોળ વર્ષની કિશોર વયમાં જ રાજ્યવૈભવનો ત્યાગ કરી, ભગવાન નેમિનાથનાં ચરણોમાં દીક્ષિત થઈ ગયો. જે દિવસે દીક્ષિત થયો તે જ સંધ્યાએ રમશાન પ્રતિમાની આરાધનામાં તે સંલગ્ન બન્યો. જગતના જોવા સાથે મૈત્રીનો અતૂટ સંબંધ બાંધ્યો. પોતાને મરણાતિક ઉપસર્ગ કરનાર સોમિલ પ્રાણે તરફે લગીરે ક્રોધ કે વેરની દૃષ્ટિ નાખી નહિ. ક્ષમાની ધૂપસળીની માફક સુગંધ ફેલાવી તેણે ક્રોધને અમૃતમાં ફેરવી નાખ્યો. “વિષમપિ અમૃતભવતે ક્વચિત્, તમેઽપિ પ્રકાશયતે ક્વચિત્.” એરને અમૃતના રૂપમાં અને અંધકારને પ્રકાશના રૂપમાં તેણે રૂપાંતરિત કર્યાં, અને આરાધનાને અતે પ્રકાશનો એ હૃત અનંત પ્રકાશમાં વિલીન થઈ ગયો.

સોમિલે ભલે લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું, પરંતુ તેના જીવનમાં પ્રકાશને કયાંય અવકાશ નહોતો. અમૃતનું એક નાટું સરખું બુંદ પણ તેના જીવનમાંથી ટપક્યું નહોતું. વેરઝેરનાં દૂષિત વાતાવરણમાં સંબડતા આ સોમિલના જીવનમાં પ્રેમ, શાંતિ, ક્ષમા કે સમાધિના કયાંય દર્શન

થતાં નહોતાં. લાંબું જીવન ભલે એ જીવ્યો પરંતુ તે હંમેશાં અધિકારને જ ફેલાવતો રહ્યો. પોતાનાં કાર્યોથી દુર્ગંધને ફેલાવતો રહ્યો. અને અંતે અધિકારનો એ કીડો એક દિવસ અધિકાર ભરેલા નરકમાં પહોંચી ગયો.

અર્જુન પુત્ર અભિમન્યુ કિશોરાવસ્થાની સંધ્યાએ મોજમજ અને આનંદોલ્લાસ ભર્યાં દિવસો વટાવતો નવયૌવનના તરવરાટ અને થનગનાટ સાથે જીવનની કેડીએ અંતરનાં લાખલાખ અરમાનો સાથે યગલાં પાડતો હતો.

સુંદરતાની સુરખીભર્યો તેનો તેજસ્વી ચહેરો, અંગઅંગમાંથી નીતરતું નવયૌવનનું તેનું મોહક ભેમ અને વીરત્વભરી પ્રતિભાને પ્રગટ કરતી તેની આકર્ષક ચાલને બાંહે આપણે નિહાળ્યા જ કરીએ એવો માત્ર સોળ જ વર્ષનો દૂધમલિયો જુવાન અભિમન્યુ, કિશોર છે એવું બાણમાં છતાં, તેજોદેવી કૌરવોએ લાગે એઈ પાંડવોને હલકા અને ઝાંખા પાડવા એક ચક્રંચુહ રચ્યો. અદેખા અને ઇર્ષ્યાખોર ખીજું શું કરે ?

આ આખોયે પ્રસંગ કરુણ અને વીરરસ સભર છે. કુરુક્ષેત્રના મેદાન પર પાંડવ-કૌરવોતુ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે ત્યારે ત્રિગર્તોએ યુદ્ધનું આહવાન કરતાં અર્જુનને એક બાજુ તેની સાથે લડવા જવું પડ્યું છે બ્યારે બીજી બાજુ દ્રોણાચાર્યે ચક્રંચુહ ગોહાંત્રીને પાંડવોને સુંઝવણમાં નાખ્યા છે. પાંડવોમાં અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુ સિવાય કોઈ ચક્રંચુહનો લેઈ બાણતા નથી. ‘હવે શું કરવું ?’ યુધિષ્ઠિર સુંઝાયા. તેમણે અભિમન્યુને કહ્યું : ‘એટા ! તારો બાપ સંશયકોની સામે ગયો છે. અમે કોઈ તો આ ચક્રંચુહનો લેઈ બાણતા નથી. માટે તું જ એને લેઈ.’

અભિમન્યુ વીર હતો. તેને ચક્રંચુહ તોડતા આવડતો હતો પણ તેમાંથી પાછા ફરવાના ઉપાયની તેને ખબર નહોતી. છતાં તે વીર કિશોરે તે જવાબદારી સ્વીકારી અને ચક્રંચુહને તોડીને અંદર પ્રવેશ્યો, અને કૌરવ સેનાનો કચ્ચરઘાણ વાળવા લાગ્યો. કૌરવસેનાના વીર યોદ્ધાઓ એકઠા મળીને અભિમન્યુ ઉપર મારો ચલાવી રહ્યા હતા. પરંતુ અભિમન્યુ કોઈથી ગાંભર્યો બંધ એકઠા મળીને અભિમન્યુ ઉપર મારો ચલાવી રહ્યા હતા. પરંતુ અભિમન્યુ કોઈથી ગાંભર્યો બંધ એકઠા મળીને અભિમન્યુ પાંડવ સેનાથી વિપ્રદેશ પડી ગયો. એકલો પડેલો અભિમન્યુ ખૂબ બહાદુરીથી લડ્યો પણ તે કયા સુધી ટકી શકે ? કૌરવસેનાના છ છ મહારથીઓ તેના પર એકઠા મળીને તૂટી પડ્યા અને અંતે વિજયશ્રીની વરમાળ પરોક્ષ રીતે પહેરીને કૌરવોએ જીલા કરેલાં આ અન્યાયપૂર્ણ યુદ્ધમાં વીરભદ્રસમો એ વીર મૃત્યુ પામ્યો. અભિમન્યુ તો ગયો પણ તેની વીરતાની સૌરભ આજ પણ આ પૃથ્વીના પટ પર મહેકતી રહી છે. આમ મરતાં મરતાં પણ અભિમન્યુ અમર ઇતિહાસનું સર્જન કરતો ગયો.

જ્યદ્રથ અને દુર્યોધનને, પાપ અને પાપાંડ, ડોળ અને દંભ ભર્યા આ બ્રહ્મ અને દીર્ઘ જીવન દરમિયાન રોજબરોજ કડવા ઘૂંટણ જિતારવા પડ્યા, ત્યારે અદ્વૈત જીવનમાં વીર અભિમન્યુએ યશસ્વી અને અમર સ્વર્ગીય જીવનની ભારતવર્ષને ભેટ ધરી.

શ્રી વિનોદસુનિ પણ એક ટૂંકી, અને તેમણે સંયમ જીવનની તો અતિઅદ્વૈત, બિંદગી જીવી ગયા. પરંતુ તેમણે આ નાનકડું જીવન ભવ્ય મહિમા અને ગરિમાની સર્વોત્કૃષ્ટતાને સ્પર્શનારું અને જૈન સમાજમાં એક ભવ્ય ઇતિહાસનું નિર્માણ કરનારું નીવડ્યું.

પરમ વૈરાગી શ્રી વિનોદસુનિનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૬૨માં પોર્ટસુદાન (આફ્રિકા) કે જ્યાં વીરાણી કુટુંબનો વ્યાપાર ચાલતો હતો ત્યાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રી, શ્રી દુર્લભજીભાઈ આપણી જ્ઞાતિના ધનકુબેર છતાં એક સરળ, નિરાશિમાની, સાર્વિક અને ધર્મપરાયણ ઉત્તમ આત્મા છે. તેમનાં માતૃશ્રી મણિબેન ભારિક પરિણામી, ક્યાશીલ અને તપોવિનિષ્ઠ શ્રેષ્ઠ આત્મા છે. આ વીરાણી કુટુંબ આમ તો રાજકોટ (સૌરાષ્ટ્ર)નું મૂળવતની છે. પરંતુ શુભરાત સૌરાષ્ટ્રમાં જ નહિ, આખા જૈન જગતમાં આ પુણ્યથાળી કુટુંબનું ભારે મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે.

શ્રી વિનોદસુનિ આ શ્રીમંત કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા એટલે અદ્યતન સુખસાધનો અને અનુકૂળતાઓની તેમને કશી જ ખાતરી ન હોય તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. છતાં પૂર્વજન્મની સાધનાઓના સંસ્કારોના બળે કરીને, આ જન્મમાં સહેજ પુણ્યથી તેમને જે આ સુખસાધની સંપ્રાપ્ત હતી, તેના પ્રત્યે તેઓ અંતરંગમાં ઉદાસીન હતા. પરદેશોના પ્રવાસે જવાનું પણ તેમને થયું; અને એ રીતે તેમણે ઇંગ્લેન્ડ, બેલ્જિયમ, હોલેન્ડ સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ, ઇટાલી, ઇજીપ્ત આદિ દેશોના પ્રવાસો પણ ખેડ્યા, છતાં એ દેશોનું સૌંદર્ય કે અદ્યતન વૈજ્ઞાનિક સાધનોની પ્રચુરતા અને અનુકૂળતા તેમને સ્પર્શી ન શકી. તેઓ તેનાથી જરાયે આકર્ષાયા નહિ કે તેમની વૈરાગ્યવૃત્તિમાં જરાયે ક્યાશ આવી નહિ. પરદેશોના પ્રવાસોમાં પણ, તેમણે પોતાના ખાનપાનની જે મર્યાદાઓ નક્કી કરી હતી, તે બરાબર જાળવી અને યમનિયમોનાં પાલનમાં કિંચિન્માત્ર શિથિલતા આવવા ન દીધી. તેમની આંતરિક વૈરાગ્યવૃત્તિની સુદૃઢતાની આ શુભ નિશાનીઓ હતી.

શ્રી વિનોદસુનિ અવશ્ય પૂર્વજન્મના કેઈ યોગબ્રહ્મ આત્મા હોવા જોઈએ. નહિતર આટલા ભોગોપભોગના ઉચ્ચતમ, અદ્યતન સાધનો તેમને ઉપલબ્ધ હોવા છતાં તેના તરફ આવી ઉપેક્ષા તેમને કેમ થાય? સુખ વૈભવની સુવાળી શય્યા છોડી, સાધનાની કાંટા ભરેલી કેડી ઉપર પગલા માડવાની આવી યોગવૃત્તિ કેમ જન્મે?

તેમના આ સંસ્કારોને વધારે સંપુષ્ટ અને પલ્લવિત કરનારા મહાપુરુષોમાં તેમના માટેના આસન્ન ઉપકારી અને આદ્ય મહાપુરુષ પૂ. માણેકચંદ્રજી મ. સા. બોટાદ સંપ્રદાયવાળા હતા. તેમના અસરકારક પ્રવચનોએ તેમના જીવનને રૂપાંતરિત કરવામાં અસરકારક અને કીમતી

ભાગ લખ્યો હતો. બીજી અસર મરૂદર તપસ્વી મુનિશ્રી લાલચંદ્રજી મ. સા. કે જેઓ મુખ્યમાં આતુર્માંસ બિરાજતા હતા તેમની થઈ. તેમના નિકટતમ પરિચય અને સંસર્ગમાં આવતાં, તે પરિચય અને સંસર્ગ તેમને માટે દીક્ષા લેવાના ભાવમાં પરિણમ્યો.

દીક્ષા લેવાની ભાવનાના મૂળોને આ જાતનું સિંચન મળતાં, સં. ૨૦૧૨ના અષાઢ સુદ ૧૫થી દીક્ષાને કેન્દ્રમાં રાખી, તેમણે ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ગોંડલ ગચ્છના શાસ્ત્ર આ.ધ્ર. પૂ. શ્રી પુરુષોત્તમજી મ. સા.ના પરિચયમાં આવતાં, તેમનાં શાસ્ત્રજ્ઞાન અને શાસ્ત્રીય આચારો તરફ પણ તેમનું આકર્ષણ જન્મ્યું. પૂજ્યશ્રી પાસે તે વખતે શ્રી જસરાજભાઈ (હાલના પ. પૂજ્યશ્રી જસરાજજી મહારાજ સાહેબ) નામના એક વૈરાગી અભ્યાસ કરતા હતા, તેમના તે સહાધ્યાયી થયા. વેરાવળમાં સાથે રહી અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. પરંતુ શ્રી જસરાજભાઈને દીક્ષાની આજ્ઞા મળી જવા પામી હતી અને તેમની દીક્ષા સાં. ૨૦૧૩ જેઠ સુદ પાંચમને સોમવારની નિશ્ચિત પણ થઈ ગઈ હતી.

શ્રી વિનોદકુમારને તેમના માતાપિતા આજ્ઞા આપવા તૈયાર નહોતા. તેમની દૃષ્ટિમાં શ્રી વિનોદકુમાર કાચી ઉમરના અને અપરિપક્વ સમજના લાગતા હતા; એટલે તેઓ ઉતાવળ કરવા માંગતા નહોતા. ‘શ્રી જસરાજભાઈ મારી પહેલાં દીક્ષા લઈ લે અને હું પાછળ રહી જાઉં’ તે વિનોદકુમારને રૂચે અને ગળે જીતરે એવી વાત નહોતી. માતાપિતાને સમજાવી આજ્ઞા મેળવી શકે એવી શક્યતા પણ દેખાતી નહોતી. તેથી તેમની માનસિક મુઝવણ ખૂબ વધી જવા પામી. તેમણે ગમે તેમ દીક્ષા લઈ લેવાનો દઢતમ સંકલ્પ કર્યો. આજ્ઞા ન મળે તો પણ અંતરાત્માના આ દિવ્ય અને લોકોત્તર સંગીતના અવાજને દબાવવો તો નહિ જ, એવો તેમણે દઢ નિશ્ચય કર્યો. આ અંતરનો અવાજ ઇશ્વરીય આજ્ઞાનો ઇશારો છે એમ માની, તેમણે દીક્ષા લેવાનો પાકો નિશ્ચય કર્યો.

તપસ્વી મુનિશ્રી લાલચંદ્રજી મહારાજ સાહેબ, પોતાના શિષ્ય સમુદાય સાથે ખીચન (મારવાડ)માં, ધર્મદાસજી મ. સા.ના સંપ્રદાયના પરમશાસ્ત્રજ્ઞ પુણ્યાત્મા પૂ. શ્રી સમર્થભલજી મ. સા. પાસે, બિરાજતા હતા. આ સમાચારે શ્રી વિનોદકુમારે મેળવી લીધા હતા. નિર્વિઘ્ન દીક્ષા માટે તેમની દૃષ્ટિમાં આજ સર્વોત્તમ, સરળ અને અપ્રોધ સાધન હતું. તેમણે પોતાના મન સાથે તેમની પાસે દીક્ષિત થવાનો નિશ્ચય લીધો; અને તા. ૨૪-૫-૫૭ સં-૨૦૧૩ વૈશાખ વદ દસમને શુક્રવારના રોજ સાંજના પોતાના પૂ. માતૃશ્રી સાથે છેલ્લું ભોજન લઈને, જ્યારે તેમના માતૃશ્રી પ્રતિક્રમણમાં બેસી ગયાં ત્યારે કોઈને જાણ કર્યા વગર, ખીચન તરફ મંગળ પ્રસ્થાન આદર્યું. તા. ૨૪-૫-૫૭ના રોજ રાત્રે આઠ વાગ્યે રાજકોટથી ભેધપુરની ટીકીટ કપાવી. તા. ૨૫-૫-૫૭ના રોજ પ્રાતઃ ૮ વાગ્યે મહેસાણા પહોંચ્યા. ત્યાં લોચ કરવા માટેના શિખાના વાળ રાખી, મુંડન કરાવ્યું. ત્યાંથી પ્રસ્થાન કરી તા. ૨૬-૫-૫૭ પ્રાતઃ ૪-૩૦ વાગ્યે ફલોદી

પહેંચ્યા. ત્યાંથી ખીચન સુધી પગે ચાલી ઉપાશ્રયમાં પહેંચ્યા. ત્યાં બિરાજતા ઉપર જણાવેલા સુનિવરણે તેમણે વંદન કર્યાં. સામાયિક કરવા માટે સામાયિકનાં કપડાં પહેર્યાં, અને સામાયિકનાં મતને સ્વીકારતાં ‘જાવનિયમ પવ્વજુવા સામિ દુવિહ તિવિહેણ’ ના બદલે ‘જાવજ્જીવાણ તિવિહં તિવેહેણ’ બોલ્યા. સુનિવરણે તે સાંભળી ચમક્યા, તેમને અટકાવવા જતા હતા, ત્યાં તો ‘અપ્પાણં વોત્તિરામિ’ બોલી પાઠ પૂરો કર્યો.

પૂ. શ્રી સમર્થમહાજી મહારાજે તેમને કહ્યું. ‘આ ઠીક નથી. તમે રબ્બરજીની ઢાંડી ઉપરથી કપડું કાઢી નાખો કે જેથી તમે શ્રાવક ગણાવ; અને જરૂર પડે તો શ્રાવકોનો સહકાર લઈ શકો. પરંતુ શ્રી વિનોદસુનિ પોતાના નિષ્કર્ષમાં મક્કમ રહ્યા, ત્યારે સુનિએ આ જવાબદારીનાં નિષ્કારણુ લોગ ન થઈ પડે તે માટે તેમણે શ્રી વિનોદકુમારને એક બહેર નિવેદન બહાર પાડવા જણાવ્યું. તે વાતનો તેમણે સ્વીકાર કર્યો, અને તે પ્રમાણે તેમણે એક બહેર નિવેદન બહાર પાડ્યું: ‘મારા માતપિતા મોહને વશ થઈને દીક્ષાની આજ્ઞા આપે તેમ ન હતા. ‘અસલ્યમ્ જીવિચ મા પમાયજે’ ના આધારે એક ક્ષણ હું દીક્ષાથી વંચિત રહી શકું તેમ નહોતું. મને સમય માત્રનો પ્રમાદ કરવો ઠીક ન લાગ્યો. તેથી શ્રી અરિહંત ભગવંતો તથા શ્રી સિદ્ધ ભગવંતોની સાક્ષીએ, મારા ગુરુ મહારાજ સમક્ષ દીક્ષાનો પાઠ લખીને, મારા આત્માના કંઠ્યાણુ માટે મેં દીક્ષા અંગીકાર કરી છે. સમાજને ખોટો ખ્યાલ ન આવે કે મારી દીક્ષા ક્ષણિક ભુક્ષાથી અગર ગેરસમજથી થઈ છે તેથી, તેમજ સમાજમાં જૈનશાસનની પ્રભાવના થાય તે હેતુથી, મારે મારો વૃત્તાંત પ્રગટ કરવો ઉચિત છે.’

આ બાબત, વિનોદકુમાર ન દેખાતાં બધાં ચિંતામાં પડ્યાં. ખીચન જવા સંબંધેની ભૂમિકાનું તેમના પિતાને સ્મરણ થયું, અને તા. ૨૬-૫-૧૯૭૧ના રોજ પૃથ્વીરાજજી માહુને આ સંબંધે ખીચન તાર કર્યો, ત્યારે વિનોદકુમારના સ્વયમેવ દીક્ષિત થઈ જવાના સમાચારો મળ્યા. આ સમાચારથી બધાને આશ્ચર્ય સાથે આંચકો લાગ્યો. અહીંથી એક શિષ્ટમંડળ તેમને સમજાવવા માટે ખીચન ગયું. અને તે શિષ્ટમંડળને તેમણે જે શિષ્ટતાપૂર્ણ જવાબ આપ્યો કે ‘તમે અમારા વીરાણી કુટુંબના હિતૈષી છો, અને જો સાચા હિતૈષી હો તો મારા આ બાબતને સમજાવો, હવે પછીની મોટી દીક્ષાની આજ્ઞા અઠવાડીયાની અંદર અપાવી દો.’

તેમની આવી દૃઢતા અને આત્મનિષ્ઠાને જોઈ, શ્રી વિનોદસુનિને રાજકોટ લઈ આવવાની તેમની ભાવના નિષ્ફળ નીવડી. શ્રી વિનોદસુનિના તો ત્યાગ અને વૈરાગ્યમાં વંધાઈને પરિણામ જ રહ્યા.

તપસ્વી સુનિશ્રી લાલચંદ્રજી મ. સા.નું આ ચોમાસું ફેલોદી નિશ્ચિત થયું. દીક્ષા પછીના અઢી મહિના તો ભારે શાંતિ અને સમાધિથી પસાર થયા. ચાતુર્માસ દરમિયાન એક વખત તેમને હાજરે જવાની સંજ્ઞા થઈ. ગુરૂની આજ્ઞા લઈ તેઓ દિશાએ ગયા. હાજરથી મોકળા

૧૬૪ : લેધા પાવાણુ, ખોદ્યાં દ્વાર

થઇ પાછા ફરતા હતા, ત્યાં રેલવે લાઇન ઉપર બે ગાયો આવી રહી હતી. ખીજી બાજુથી ટ્રેન પણ આવતી હતી. ટ્રેન બહીસલ વગાડતી હતી, પરંતુ ગાયો ખસતી નહોતી. વિનોદસુનિત્તું સ્વભાવથી દયાશીલ હૃદય થરથરી ઊઠ્યું. મહાઅતુક પાએ હૃદયમાં આસન જમાવ્યું. હાથમાં રત્નોહરણ લઈ, બનનાં બેખમે ગાયોનું રક્ષણ કરવા તેઓ સમુદત થયા. ગાયો તો ખચી જવા પામી, પરંતુ સાધુઓના ષડ્ જીવનિકાયના રક્ષાના સાધનભૂત રત્નોહરણ કે જે વિનોદસુનિને પોતાના પ્રાણથી પણ ખચેરો હતો, તે રેલવે લાઇન ઉપર પડી જવા પામ્યો. તેને ઊપાસવાની ઉતાવળમાં ધસમસતી આવતી રેલના એન્જિનના ઝપાટામાં તેઓ સંપ્રસાદ ગયા. ‘અરિહંત’, ‘અરિહંત’ શબ્દોના ઉચ્ચાર સાથે શરીર તૂટી પડ્યું. રક્ત પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. ગણતરીની ક્ષણોમાં તો અધ્યાત્મ ક્ષિતિજમાં ઉદય પામેલો આ પ્રકાશમાન તારો પ્રકાશમાં વિલીન થઇ ગયો. શ્રી વિનોદ સુનિ તો પુણ્યશાળી આત્માના પુણ્યશીલ રત્નસમા દિવ્ય આત્મા હતા. તેમનાં જીવનની બ્યોતિમંથ ક્ષણો સૌને દિવ્યતાનો દિવ્ય સંદેશ આપે એ જ મંગળ ભાવના—

કામ એ જ રામ

સિકંદર હિન્દુસ્તાન તરફ આવી રહ્યો હતો. ત્યારે તેને ડાયોબનીબની સુલાકાત થઇ. ડાયોબનીબે સિકંદરને પૂછ્યું :

“તમે ક્યાં જઈ રહ્યા છો ? શા માટે જઈ રહ્યા છો ?”

“હું એશિયા માઇનોર જીતવા જઈ રહ્યો છું.”

“હાં, સમજ્યો. પછી શો ધરાદો છે ?”

“પછી હિન્દુસ્તાન જીતીશ.”

“પછી શું કરશો ?”

સિકંદરે ગર્વથી માથું ઊંચું કરી કહ્યું : “પછી હું આખા વિશ્વને મારે આધીન બનાવીશ.”

“હા, પછી ?”

“પછી વિશ્રામ કરવાની મારી ભાવના છે.”

ડાયોબનીબ નહીની રેત ઉપર મસ્તીથી આળોટી રહ્યો હતો. સિકંદરના મનની સુરાદો સાંભળી તે ખડખડાટ હસી પડ્યો. તેની સાથે તેની મહુલીમાં તેનો હંમેશનો સાથી એક કૂતરો હતો. તેને બાલાવીને તેણે કહ્યું : ‘લે સાંભળ આ યાગલ સિકંદરને ! આપણે આરામ કરી રહ્યા

છીએ અને તે ઉપદ્રવ કરવા બંધ રહ્યો છે ।’ અને પછી ડાયાબનીએ સિકંદરને કહ્યું : ‘બે તારું અતિમ ધ્યેય વિશ્વાંતિતું જ છે તો પછી શા માટે આ બધા ઉપદ્રવોમાં પડે છે? આવ, આ નહીને કાંઠે આગોટ, અને આનંદ કર । અહીં ઘણી જગ્યા છે. આપણે બધા સહેલાઈથી સમાઈ જઈશું સિકંદર । આ બધું કર્યા પછી પણ બે છેલ્લો ધરાદો આરામનો જ છે, તો આ ક્ષણથી જ આરામ કરવા માંડ ! હું પણ આરામ કરી રહ્યો છું, તું પણ આવી જા !’

સિકંદરે જવાબ આપ્યો: ‘તમારી વાત તો યુક્તિસંગત લાગે છે, પરંતુ હમણાં મારા મનમાં વિજયની આકાંક્ષા છે, તેની ધૂન છે. એ ધૂનને પૂર્ણ કર્યા વિના મારે માટે વિશ્વાંતિ સંભવિત નથી. વિશ્વ પર મારી સાવંભૌમ સત્તા થઈ જાય એવી મારી મહત્વાકાંક્ષા છે. એ મહત્વાકાંક્ષાને પૂર્ણ કર્યા વગર, વિશ્વાંતિના આનંદની સમીચીન અનુભૂતિ મારે માટે કદાપિ શક્ય નથી.’

ડાયાબનીએ કહ્યું: ‘વિજય અને વિશ્વામને શો સંબંધ છે? કોઈને જીત્યા વગર જ એને તો વિશ્વામ કરી રહ્યા છીએ, વિશ્વામ માટે જીત અનિવાર્ય નથી.’

સિકંદરે જવાબ વાળ્યો: ‘તમારી વાત હૃદયમાં ઊતરે તેવી છે ખરી, હું મારા અભીપ્સિત આદર્શની યાત્રાને માટે પ્રસ્થાન કરી ચૂક્યો છું; યાત્રા પૂરી કર્યા વગર પાછું વળવું મારે માટે શક્ય નથી.’

ડાયાબનીજ ફરી હસવા લાગ્યો અને હસતાં હસતાં બોલ્યો: ‘આજ સુધી કોની યાત્રા પૂરી થઈ છે? મનની આકાંક્ષાઓ મનમાં જ રહી જતી હોય છે. સહુના મનના મનોરથો અધૂરા જ રહી જતા હોય છે. કોઈ જ પોતાના મનની ઇચ્છાઓ, આશાઓ કે અરમાનોને પરિપૂર્ણ કરી શક્યું હોય એમ બણ્યું નથી.’

બન્ધુ એમ જ. હિંદુસ્તાનથી પાછા ફરતાં સિકંદર યુનાન પહોંચે તે પહેલાં જ, માર્ગમાં તેણે અવસાન થયું. વિશ્વને વશવર્તી કરવાની તેની બધી આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ ધૂળમાં મળી ગઈ.

જગતમાં પણ આમ જ બને છે. માણસ લવિષ્યના સુખનાં સ્વપ્નાઓ સેવે છે, તેની કદંપનાઓમાં રાગે છે અને વર્તમાન કાળના આનંદને ફગાવી દે છે. લવિષ્યનાં સુખ માટે રાતદિવસ ફાંફાં મારે છે. ભૂખ, તરસ, ઊંઘ, કંઈ જ ભોતો નથી. રોટલીઓ ભેગી થઈ જાય છે પરંતુ ખાવાનો સમય મળતો નથી. સુંદર શબ્દો છે, પરંતુ ઊંઘ ઊડી ગઈ હોય છે. સુખને મેળવવા માટેની તેની આવી અવિશ્વાંત કોટ તેને જ પીને ઘેસવા દેતી નથી.

હું તમને પૂછું છું કે તમે જે દોડાદોડ કરી રહ્યા છો અને કયાંય અટકતા નથી, તો શું આ બધું જીવવા માટે તમે કરી રહ્યા છો કે આ બધું કરવા માટે તમે જીવી રહ્યા છો ?

ખરેખર મને તો લાગે છે કે તમે જે કરી રહ્યા છો તેનો મોટો ભાગ જીવવા માટે કરી રહ્યા છો; કરવા માટે જીવી રહ્યા નથી. જો આપણે જીવવા માટે કરી રહ્યા હોઈએ તો તેટલું જ કરવું પર્યાપ્ત છે કે જે કરવાથી જીવી શકાય. વધારે દોડધામ અને ઉપદ્રવથી શો લાભ? આવી વિવેકપૂર્ણ વૃત્તિ જો કેળવાય જાય તો ઠેકઠેકાણે દેખાતો અસંતોષ, ઉપદ્રવો અને અશાંતિઓ બંધ થઈ જાય. કારણ વધારે પડતા ઉપદ્રવોનું મૂળ તો, આપણે જેટલું જોઈએ છે તેના કરતાં વધારે મેળવવા માટેનાં આપણાં જે કાંઈક છે, તેમાં છે. માણસ જરૂરિયાત પૂરતું જ મેળવવું એ ધ્યેયને અપનાવી લે, તો આ જગત વધારે શાંત અને પ્રસુદ્ધિત બની જશે. આમ થશે તો દુનિયામાંથી ચિંતાઓ ચાલી જશે, પરેશાની દૂર થઈ જશે, પાગલખાનાંઓ બંધ થશે, માનસિક રોગો નાબૂદ થશે અને આરકેર આનંદ ઉલ્લાસ, નૃત્ય, અને સંગીતથી જગત સભર દેખાશે.

જીવનમાં જે પણ શ્રેષ્ઠતાનું અવતરણ થાય છે તે એવા લોકોમાંથી થાય છે જે જિંદગીને એક ઉત્સવ, એક ક્રીડા, એક આનંદ માને છે. તાજમહાલને, જોઈને તમારા માનસમાં જે પ્રકુલ્લતા અને આનંદનાં દર્શન થશે, તે પ્રકુલ્લતા અને આનંદ તાજમહાલમાં ઈંટો મૂકનાર, તેને ચણનાર અને તેને આવી સુંદર અને આકર્ષક આકૃતિ આપનાર મજૂરને નહિ થાય. કારણ તેની દૃષ્ટિમાં તે માત્ર એક કામ છે. દરેક કાર્ય ઉત્સવરૂપે પણ થઈ શકે છે અને કામરૂપે પણ થઈ શકે છે. ઉત્સવરૂપે થતું કામ આનંદ બની જાય છે; કામરૂપે થતું કામ શ્રમ બની જાય છે.

આ સત્યને સમજવા હું તમને એક દૃષ્ટાંત આપું.

ભગવાનના એક મંદિરનું નિર્માણ થઈ રહ્યું છે. ગામનાં માણસો મંદિરના નિર્માણકાર્યથી પ્રસન્ન, સંતુષ્ટ અને આનંદિત છે. સહુનાં હૈયાં હર્ષના હિલોળે ચઢ્યાં છે. સહુના મન મલકી ઊઠ્યાં છે. આખાલવૃદ્ધ સૌનાં હૈયામાં નવમંદિરની રચનાનો આનંદ છે.

એવામાં કોઈ એક સદ્ગુહસ્થ આ મંદિર પાસેથી પસાર થયા. તેમણે એક મજૂરને પૂછ્યું: ‘તમે આ શું કરી રહ્યા છો?’

મજૂરે પૂછનાર તરફ દૃષ્ટિ પણ ફેંકી નહિ અને પરસેવાથી રેખાંબ થઈ ગયેલો અને થાકી ગયેલો તે કોધમાં બોલી ઊઠ્યો:

‘એમાં પૂછો છો શું? જોતા નથી? આંધળા છો? હું પથ્થર ભાંગી રહ્યો છું.’

મજૂરનો આવો ઉત્તર સાંભળી તે સજ્જન સ્તબ્ધ થઈ ગયા. કામના ભારથી દબાયેલા અને કામને આનંદ બનાવવાની કલાથી અજ્ઞાત વ્યક્તિ પાસેથી આનાથી વધારે સારા જવાબની અપેક્ષા પણ શું રાખી શકાય? પૂછનાર સજ્જન વિવેકી અને શાણા હતા. તેઓ થાકેલા

મજૂરને આવો જવાબ પચાવી ગયા. વસ્તુના તાગને મેળવવા મથતા આ સફળહસ્થે પાસે જ કામ કરતા ધીબ મજૂરને ફરીને આ જ પ્રશ્ન કર્યો : ‘મિત્ર ! આ શું કરી રહ્યા છો ?’

તે ધીબ મજૂરે પથ્થર તોડવાના પોતાનાં છીણી હથોડી વગેરે સાધનો નીચે મૂક્યાં અને એક ઉદાસીનતાભરી દૃષ્ટિ તે સબજન પર ફેંકી જવાબ આપ્યો : ‘સાહેબ ! દેખાય છે તો એમ કે હું પાણી ભાંગી રહ્યો છું; પરંતુ ખરી રીતે હું મારી રોજરોટી રળી રહ્યો છું. કુટુંબની આજીવિકા મેળવી રહ્યો છું.’ આમ કહી, તે મજૂર ફરીથી પોતાને કામે લાગી ગયો. હવે તે સફળહસ્થ મંદિરનાં પગથિયાં પાસે કામ કરતા ત્રીબ મજૂર પાસે ગયા અને બંને મજૂરોને અગાઉ જે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તે જ પ્રશ્ન તેમણે, તેને પૂછ્યો : ‘ભાઈ ! આ તમે શું કરી રહ્યા છો ?’

મજૂરે જવાબ આપ્યો : ‘શું કરી રહ્યો છું ? જુઓ, પ્રભો ! હું પરમાત્માનું મંદિર બનાવી રહ્યો છું.’ આમ કહી, ફરી પથ્થર ભાંગવાનું કામ તેણે શરૂ કરી દીધું. કામની સાથે તેના હૃદયના આનંદને બહિર્ભૂત કરતો સંગીતના સ્વરોનો મીઠો ધ્વનિ પણ તેના મુખમાંથી સંભળાઈ રહ્યો હતો !

ત્રણે માણસો એક જ જાતના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત હતા. ત્રણે માણસો પોતાની આજીવિકા માટે કામ કરી રહ્યા હતા. પરંતુ તેમના જીવવાની પ્રક્રિયાઓ, કામ પ્રત્યેની તેમની દૃષ્ટિ બુઢી બુઢી હતી. પહેલાને અનિચ્છાએ કામ કરવું પડતું હતું. તેથી તેના મન ઉપર તેના ભારે ભાર હતો. પરાણે કરવા પડતા કામને કારણે મનમાં તે જે અકળામણ અનુભવી રહ્યો હતો, તે તેના શબ્દોમાંથી બહિર્ભૂત થતી હતી. ધીબની કામ પ્રત્યેની ઉદાસીનતા અવસ્થા દૃષ્ટિગોચર થતી હતી, છતાં કામથી રોજ રોટી મેળવ્યાનો આંશિક સંતોષ તેના શબ્દોમાં દેખાઈ આવતો હતો. પરંતુ ત્રીબ માણસે કામને એક ઉત્સવ બનાવી દીધું હતું. તેનાં ફંવાડે ફંવાડે પરમાત્માના મંદિરના નિર્માણનો આનંદ હતો. આવા પવિત્ર કાર્યમાં જોડાયાની તેના અંતરમાં અત્યંત પ્રસન્નતા હતી.

એક માળી રોજ સવારમાં બગીચામાં આવી કામે લાગી જાય છે. પરંતુ તે કામને ઉત્સવ બનાવીને કરતો નથી. આ જ કામને ઉત્સવ બનાવીને કરતાં તેને કોણ રોકે છે ? ભલે આ કામથી તે આજીવિકા મેળવે છે, રોજ રોટી મેળવે છે, પરંતુ ખીલતાં ફૂલોને જોઈને તે આનંદ મેળવતો નથી. હૃદયમાંથી તે ઉલ્લાસને પ્રગટાવતો નથી. હૃદયમાંથી ઉલ્લાસને પ્રગટાવતાં તેને કોઈ જ રોકતું નથી. છતાં તે તેમ કરી શકતો નથી. કેમકે કામ તેને મનમાં શ્રમ છે, આનંદનું ઘોતક નથી. ફૂલોના ખીલવાની સાથે તેનું મન પણ જો આનંદ, પ્રસન્નતા અને પ્રકુલતાથી ખીલી ઊઠે તો આજીવિકા ગોણુ બની જશે, અને પછી તે માળી માત્ર નોકર જ નહિ રહે, બગીચાનો સાચો માલિક બની જશે. પછી જ્યારે તે બગીચામાં રંગબેરંગી વિવિધ જાતનાં ફૂલો ખીલશે, ફળો જામશે ત્યારે તેને જે આંતરિક સંતોષ, આનંદ અને શાંતિનો અનુભવ થશે તે રૂપિયા

૧૬૮ : લેલા પાષાણ, ખોલ્યાં દ્વાર

પૈસામાં કહી મૂલવી શકાશે નહિ. કામમાંથી આનંદ મેળવવાની આ કલા છે. કામને રામ બનાવી લેવાથી આત્માનંદની અનુભૂતિનો આવિર્ભાવ થશે.

કામથી પેટ ભરાશે અને કામને ઉત્સવ બનાવી લેવાથી આત્મા સંતૃપ્ત થશે. પરંતુ માણસની દૃષ્ટિ ભાગ્યે જ આત્મમૂલક હોય છે. જો આત્માને કેન્દ્રમાં રાખી દરેક કાર્ય કરીએ તો નાતું મોટું, સારું નરસું ગણાતું દરેક કાર્ય, સ્વયં ઉત્સવ બની જાય. પછી તો માણસ ખેતરમાં ખાડો ગાળતો હશે તોયે તેની અંદરમાંથી ગીતનો જન્મ થશે. ગીતના જન્મથી કામમાં કશી જ અડચણ કે મુશ્કેલી આવશે નહિ, બિલટાતું તેમાંથી નિષ્પન્ન આંતરિક આનંદ તેની ચેતનાના વિકાસમાં સહાયક બનશે.

આજે યુગ પલટાઈ ગયો છે. વિજ્ઞાનનો જ્યારે આટલો વિકાસ નહોતો થયો ત્યારે જન સમુદાયની આવશ્યકતાઓ મર્યાદિત હતી. સાધનો મર્યાદિત હતાં. આવાગમન પણ મર્યાદિત હતું. લોકોનાં જીવનમાં આટલી વિષમતા નહોતી. એટલે ખેતરોમાં કામ કરતાં પણ તેઓ આનંદથી ગીતો ગાતા. શ્રમથી શરીર પોષાતું તો અંદરમાંથી જન્મેલા સંગીતથી આત્મા પોષાતો. એક સાથે બંનેને સંપુષ્ટિ મળતી. પરિણામે શરીરની સાથે આત્મા પણ સદા સમૃદ્ધ રહેતો. આજે પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. કારખાનાઓ વધ્યાં છે. વૈજ્ઞાનિક સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં વિકસિત થયાં છે. હવે કામ સંગીત બની શકતું નથી. કારખાનાંઓ સંગીત-શૂન્ય બની ગયાં છે. ગીતો અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે. માત્ર કામ જ અવશિષ્ટ રહ્યું છે. સાત કલાક ચત્રવત કામ કરીને માણસ થાકીને લોથપોથ થઈ જાય છે. આત્માને આનંદનો ખોરાક મળતો નથી. એટલે આંતરિક સમૃદ્ધિ પણ ખોવાતી જાય છે. આત્મા રિક્ત, શૂન્ય અને ઠરિઠર થતો જાય છે. આજ સ્થિતિ રહેશે તો એક દિવસ આંતરિક સમૃદ્ધિના અભાવમાં આત્મા રુબુ, દીન, અને વિક્ષિપ્ત બની જશે.

એકલું કામ માણસના જીવન માટે હિતકારક નથી. કામને આનંદના રૂપમાં રૂપાંતરિત કરવાની પ્રક્રિયા જો માણસ ન અપનાવે, તો તે ખાલીખમ, શૂન્ય અને ઉદાસ બની જાય છે. એક સ્ત્રી ઘરમાં પોતાના પરિવાર માટે રસોઈ બનાવે છે. પરિવારની મમતા તેના પ્રાણોને સ્પર્શેલી હશે તો જ તે રસોઈ કામને, કામનાં રૂપમાં જોવાને બદલે, ઉત્સવનાં રૂપમાં જોશે. પછી તેને રસોઈ કામમાં, કામનો ભાર નહિ લાગે. તેના કામમાં પ્રભુતા પ્રગટશે. તે માનશે કે મારા પ્રભુઓની આ સેવા છે. આવી કીમતી ભાવનામાંથી બનાવાતી રસોઈ અમૃત થઈ જશે. ખાનારને અમૃતરસનો આનંદ મળશે અને બનાવનારને ભાર કે થાક નહિ લાગે. આટલા શ્રમ પછી પણ તે પોતાની બતને હળવી ફૂલ જેવી અનુભવશે અને ઘરમાં આરેકોર આનંદનું વાતાવરણ પ્રસરેલું રહેશે.

કામ બ્યારે ઉત્સવ નથી બનતું ત્યારે તે વિષરૂપ બની જાય છે. રસોઈને કામ માની તેને પરાણે કરનાર સ્ત્રીની રસોઈમાં કદી અમૃતરસનો સ્વાદ કે આનંદ જોવા નહિ મળે. પોતાના માટે તેમજ પોતાના પરિવાર માટે તે રસોઈ વિષરૂપ પરિણમશે. માટે કામને આનંદ અને ઉત્સવમાં પરિવર્તિત કરતાં શીખો.

દરેકે પોતાની બતને પૂછવું જોઈએ કે જીવન કામ છે કે ઉત્સવ ? જો જીવનને કામ માની ચાલશે તો તે ભાર થઈ જશે; જો જીવન એક કામ છે એમ માનીને ચાલશે તો તે કર્તવ્ય થઈ જશે. જીવનને કામ માની ચાલવાથી તેને વહન કરવાનો ભાર લાગે છે. અને પછી તેને ગમે તેમ કરીને પૂરું કરવા પ્રયત્ન તો થાય છે, પણ તેમાં આત્મા જોડાતો નથી.

જીવન એક આનંદનો ઉત્સવ છે, કામ નથી. કામ તો કરવું જ પડે. કામ વગર જીવન ચાલે જ નહિ. કામમાં આનંદ પ્રગટાવવાની જેની પાસે કલા છે, તે જ કામને ઉત્સવનાં રૂપમાં પરિવર્તિત કરી શકે છે. આવું આનંદથી કરેલું કામ જ માણસને ઉત્સવના રંગમાં રંગાવી ઘડ સંગીત અને નૃત્યના આનંદમાં રૂપાડી ઘડી શકે છે.

જે માણસ કામને ઉત્સવ બનાવવાની કલામાં કુશળ નથી તેવું જીવન ચિંતાઓથી ઘેરાયેલું, અશાંતિથી વ્યથિત અને ઉદાસીન હોય છે. પ્રત્યેક કામ આનંદ માટે જ હોય છે. પરંતુ બ્યારે માણસ તે કામ પરાણે, આંતરિક ઉલ્લાસના અભાવમાં કરે છે, ત્યારે તેવું જીવનસંગીત બસૂરું બની જાય છે. માણસ જીવનભર દોડાદોડ કરે છે. તે એમ માને છે કે એક દિવસ વિશ્રાંતિનો આવશે ત્યારે આરામ કરીશ. પરંતુ ગળાફૂલ કામમાં ફૂટેલા તે માણસને વિશ્રાંતિનો દિવસ આવતો નથી. મૃત્યુની અંતિમ ક્ષણ સુધી તે કામને વળગેલો રહે છે.

શ્રાવસ્તી નગરીમાં ભેગો થયેલો બંને પરંપરાનો શિષ્ય સમુદાય આશંકાઓથી ઘસ્ટ બન્યો છે. તેમની શંકાઓનો ઇશારો કરનારી શાસ્ત્રની આ ગાથા છે—

અચેલ્લગો ય જો ધમ્મો, જો હમો સંતસત્તરો ।

મેગક્કજ્જ-પવ્વજ્ઞાણં વિસેસે કિન્દકારણ ॥

આ એચલક, વસ્ત્ર રહિત અથવા અત્યલ્પ વસ્ત્રવાળો ધર્મ વર્ધમાન પ્રભુએ કહ્યો છે. અને આ સાંતોત્તર-સુંદર રંગવાળા ક્રીમતી વસ્ત્રવાળો ધર્મ પ્રભુ પાર્શ્વનાથે ચલાવ્યો છે. એક જ કાર્ય—લક્ષ્યમાં પ્રવૃત્ત બંનેમાં આ ભેદનું શું કારણ છે ?

આ ગાથામાં પ્રત્યક્ષ દેખાતા આ ભેદનો નિર્દેશ કર્યો છે. પાર્શ્વનાથની પરંપરા મુનિઓ માટે ઇચ્છિત વસ્ત્રો પહેરવાની છૂટ આપે છે. ત્યારે વર્ધમાનની પરંપરા નમ્મતા અથવા જીર્ણ શીર્ષુ, સાદા વસ્ત્રો અને તે પણ અતિ મર્યાદિત પ્રમાણમાં રાખવાની આજ્ઞા કરે છે. મહાવીર પ્રભુ

તો પોતે નગ્ન જ રહ્યા હતા. દીક્ષા વખતે ઇન્દ્રે જે દેવદુષ્ટ વસ્ત્ર તેમનાં શરીર ઉપર નાખ્યું હતું, તે પણ એક દરિદ્ર પ્રાણીને તેમણે આપી દીધું હતું. અને પોતે આછવન નગ્ન જ રહ્યા હતા. તેઓ તો નગ્ન રહ્યા, પરંતુ પોતાને અતુસરનારા સાધુઓ માટે પણ તેમણે મર્યાદાની લક્ષમણરેખા ખેંચી. તદ્દતુસાર—

અહ પુણ એવં જાણેજ્ઞા-ઉવાતિક્કં તેં સલ્લુ હેમતેં, ગિમ્હે પઢિવન્ને, અથા પરિજુન્નાઈં
વત્થાઈ પનિદુઘિવ્જ્ઞા અદુઘા મ્મતસત્તરે, અદુઘા એમચ્છેલે, અદુઘા એગ સાદે, અદુઘા અચ્છેલે,
લાઘવિયં આગમમાણે। તવે સે અમિસમન્ના ગમે મવતિ। જમેયં મળવયા પવેદિત તમેય
અમિસમેચ્છા સવ્થ તો સવ્થત્તાલે સમત્તમેય સમમિજાણિયા

આચાર્યંગ ૪૨૨

જુનિ બાણે કે હવે ઠંડીની ઋતુ વ્યતીત થઈ ગઈ છે અને ગ્રીષ્મ ઋતુ આવી ગઈ છે ત્યારે પહેલાંનાં જીર્ણ વસ્ત્રોને પરડી દે, અથવા જરૂર હોય તો ઓછા કરે, અથવા એક જ વસ્ત્ર રાખે, અથવા અચેલક થઈ બાથ, આમ કરવાથી લાઘવશુભની અને તપોબળની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવાને જે આ કહ્યું છે, તેનાં રહસ્યને સમજી, સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ રૂપે, અચેલક અને અચેલક અવસ્થામાં સમભાવનું સેવન કરે.

સે મિક્કલુ વા મિક્કલુણી વા સે જ્ઞાઈં પુણ વત્થાઈં જાણેજ્ઞા વિરુથસુવાઈં, મહહલ્લે મોલનઈં
તેજ્ઞહા-આઈંણગાણિ વા, સહિણાણિ વા, સહિણકલ્લાણાણિ વા આયાણિ વા, કાયકાણિ વા,
ત્વામિયાણિ વા, દુગુલ્લાણિ વા, પટ્ટાણિ વા, મલ્લાણિ વા, પલ્લાણિ વા, અંસુયાણિ વા વીળ-
સુયાણિ વા, દેસરનાણિ વા, અમિલાણિ વા, મક્કજાણિ વા...અણ્ણવરાણિ તહપ્પગારાઈં વત્થાઈં
મહહણ્ણમાલ્લારાઈં લામેસત્તે ણા પઢિંગાહેજ્ઞા। અર્થાત્ સાધુ સાધ્વી મહામૂલ્યવાન વિવિધ પ્રકારનાં
વસ્ત્રોની બાંધેલાં બાણી લે. જેમ કે ઉદર વગેરેના આમડાંમાંથી બનાવેલાં વસ્ત્રો, સુવાળા બારીક
વસ્ત્રો, વર્ણયુક્ત મનોહર વસ્ત્રો, વિશિષ્ટ દેશોમાં ઉત્પન્ન થયેલા બકરી-બકરાનાં વાળમાંથી
બનાવેલાં વસ્ત્રો, ઇન્દ્રનીલવર્ણના કપાસમાંથી, સામાન્ય કપાસમાંથી બનાવેલાં બારીક વસ્ત્રો,
ગોંડ દેશના કપાસમાંથી બનાવેલાં વસ્ત્રો, રેશમના અને મલય દેશના સૂતરમાંથી બનાવેલાં વસ્ત્રો,
વલ્કલ વસ્ત્રો, અંશુક, ચીનાંશુક, અથવા દેશ રાગ વસ્ત્ર, અમલ દેશના કપાસમાંથી બનાવેલા અમલ
વસ્ત્ર, ગજબલવસ્ત્ર, ફાલિક દેશના ફાલિકવસ્ત્ર, કોચલ દેશના કોચલવસ્ત્ર, રત્ન કંબલ અથવા મલમલ
તથા તેવા પ્રકારનાં બીજા કોઈ મૂલ્યવાન વસ્ત્રો મળવા છતાં પણ ગ્રહણ ન કરે.

આચાર્યંગ દ્વિ. ધુ. ૨૩૫ ૮૦૮

આ આગમના પાઠોથી ભગવાન મહાવીરે પોતાના સાધુઓ માટે વસ્ત્ર ન વાપરવાં અથવા
વાપરવાં જ પડે તો કેવા પ્રકારનાં વાપરવાં તે માટેની સુનિશ્ચિત મર્યાદાઓ આપી છે. આ
બધાંનું સંવિસ્તર વર્ણન કરવા જતાં તમારી સ્થિતિતાને વાંધો આવે એટલે હવે પછીના લાગે
અવસરે—

ઉદારતાની તેજસ્વીતા

ગરીબી અને અમીરીનો પ્રશ્ન માત્ર આજનો જ પ્રશ્ન નથી. સનાતન કાળથી અમીરી અને ગરીબીનું દ્વન્દ્વ પોતાની પરંપરાને અક્ષુણ્ણ રાખતું આવ્યું છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીરામના યુગમાં પણ કેઇ ગરીબ નહોતું એમ નહોતું. આજે ધનાઢય લેખાતા પશ્ચિમના દેશોમાં ગરીબીનો એકાંત અભાવ છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. શ્રીકૃષ્ણના યુગમાં એક ઝૂંઠી ચોખાના દાણા પણ જેની પાસે નહોતા એવો શ્રીકૃષ્ણનો જ મિત્ર સુદામા હતો. પશ્ચિમના દેશોમાં પણ જો ચોચ રીતે અન્વેષણ કરવામાં આવે, તો ત્યાં પણ ગરીબ વ્યક્તિઓ સરળતાથી મળી આવે. ગરીબો તે વખતે પણ હતા અને આજે પણ છે, છતાં આજની ગરીબી અને તે વખતની ગરીબીમાં પાયાનો ભેદ છે. તે વખતે સુદામાની માફક ગરીબ વ્યક્તિઓ ભાગ્યે જ મળી આવતી હતા. સામાન્ય રીતે સમાજ સમૃદ્ધ અને વૈભવશીલ હતા. પશ્ચિમના દેશોમાં સુદામાની માફક વ્યક્તિમૂલક ગરીબીનાં દર્શન કયાંક અવશ્ય થાય છે. પરંતુ એનાથી પશ્ચિમના દેશો ગરીબ સમાજ નથી થઈ જતા. આમ તો આપણા દેશમાં પણ ખિરલા, ટાટા, સેકસરિયા જેવી સમૃદ્ધિ સંપન્ન વ્યક્તિઓ છે. પરંતુ ગુણ ગાંઠ્યા સમૃદ્ધ માણસોથી કંઈ આખો દેશ સમૃદ્ધ ગણી શકાય નહિ. સમાજનો મોટો ભાગ જો સમૃદ્ધિનાં શિખરને સ્પર્શતો હોય, જીવનની સગવડતાઓ અધિકતમ માણસોને ઉપલબ્ધ હોય, તો જ તે સમાજ સમૃદ્ધ સમાજ કહેવાય.

આજે અમેરિકા, ઇંગ્લેંડ, ફ્રાન્સ અને રશિયાદિ દેશોમાં યુગ અને સુવિધાઓ અધિકતમ વ્યક્તિઓને સંપ્રાપ્ત છે, એટલે સંપન્ન સમાજમાં ઉત્સવ સહજ રીતે પ્રવેશી શકે છે. ગરીબ સમાજમાં પર્વો અને ઉત્સવો આનંદ અર્પવાને બદલે, ભારના પ્રતીક બની બાય છે. પર્વનો આનંદ ક્રમિક રીતે વિલીન થઈ બાય છે. કાર્યને ઉત્સવમાં રૂપાંતરિત કરવાની કલા ભૂલાઈ બાય છે અને ઉત્સવ એક કાર્ય બની બાય છે. ગરીબ સમાજ હોળી, દીવાળી, આદિ તહેવારો મનાવે છે ખરા, પરંતુ તે તહેવારોની પાછળ જે હાર્દિક આનંદ, આંતરિક મોજ, આત્મિક પ્રસન્નતા અને વિશ્રાંતિના પ્રમેદ જોઈએ, તે ભાગ્યે જ ભવા મળે છે. તેમને માટે તો દીવાળી હોળી બની બાય છે અને હોળી જે વિવિધરંગી રમવાનો, એકબીજાને રંગીથી ભરી મૂકવાનો ગીત સંગીત, નૃત્ય અને ઉલ્લાસનો પરમ ઉત્સવ છે, તે રૂઢિને વહન કરનારું, ઉત્સવને નામે રૂઢિને ટકાવી રાખનારું, માત્ર એક કામ બની બાય છે. કેઈ આપણાં કપડાં પર રંગ છાંટી તેને બગાડે તો પણ આપણાં મનમાં તેની ખુશી હોવી જોઈએ. મનમાં આનંદ થવો જોઈએ કે તે માણસે મારા ઉપર રંગ છાંટી, રંગ છાંટવા ચોચ મને માન્યો. તે વખતે રંગ એ રંગ મટી પ્રેમનું આદિર્ભૂત સ્વરૂપ બની બાય છે. પરંતુ સ્થિતિ એનાથી ભલટી થઈ બાય છે. રંગથી કપડાં બગાડ્યાની નાખુશી રંગ છાંટવાના આનંદને વિલીન કરી નાખે છે.

આપણા દેશનો સમાજ દરિદ્ર છે. અને પશ્ચિમના દેશોનો સમાજ સંપન્ન છે. જ્યારે સમાજ સંપન્ન હોય છે, ત્યારે સંપન્ન સમાજની એકલદોકલ દરિદ્ર વ્યક્તિ પણ દરિદ્ર સમાજની સંપન્ન વ્યક્તિ કરતાં ચઢિયાટી હોય છે. આજે અમેરિકાની ગરીબ ગણતા વ્યક્તિની પૈસા માટેની પકડ એટલી પ્રબળ નથી જેટલી ભરદાર પકડ પૈસાના સંબંધમાં હિન્દુસ્તાનના સંપન્નતમ વ્યક્તિઓની હોય છે. ગરીબ સમાજની વચ્ચે જે ગણ્યાગાંઠ્યા શ્રીમંત માણસો છે તેઓ જો પૈસાનો આવી પકડ ન રાખે, તો આવતી કાલે તેઓ પણ હીન, હીન અને દરિદ્ર બની જાય.

એકવાર કામ કરી શકે એવો એક સશક્ત યુવાન એક સંપન્ન વ્યક્તિને દરવાજે ભિક્ષા માટે આવીને બિલો રહ્યો. સંપન્ન વ્યક્તિની સ્ત્રીએ સ્વસ્થતા અને ઉદારતાપૂર્વક તેની આવશ્યકતાઓને પૂર્ણ કરી. પછી તે સ્ત્રીએ તે ભિક્ષુકને કહ્યું: ‘તમારાં સ્વરૂપ, શક્તિ અને શરીર રચના બેતાં તમે કોઈ સંપન્ન ઘરમાં જન્મ્યા હો. એવું લાગે છે. છતાં તમારી આ સ્થિતિ કેમ થઈ? તમારે માગવાનો વારો કેમ આવ્યો તે હું સમજી શકતી નથી.’

ભિક્ષુકે શો જવાબ આપ્યો તે બણ્યો છે? તેણે કહ્યું: ‘જે રીતે મારી સ્થિતિ થઈ છે તે રીતે ગણ્યાગાંઠ્યા દિવસોમાં તમારી પણ થશે. જે ખેલદિલી અને ઉદારતાથી આજે તમે આપી રહ્યાં છો. એ જ ખેલદિલી અને ઉદારતાથી એક દિવસ હું પણ આપતો હતો. પણ મારી પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ. તેમ હવે તે દિવસ બહુ દૂર નથી કે, જ્યારે તમારી પણ મારા જેવી જ સ્થિતિ આવીને બિલી રહેશે.’

તાત્પર્ય એ છે કે, જો આરંભે ગરીબ અને દરિદ્ર સમાજ હોય તો પૈસાની ગાંઠ ખાંધવાની વૃત્તિ પ્રબળ બની જાય છે. સમાજ જો શ્રી અને વૈભવથી ભરેલો હોય તો ગરીબ વ્યક્તિ પણ ધનનો સરળતાથી ત્યાગ કરી શકે છે. કારણ આવતી કાલે સરળતાથી તે મેળવી લેવાની તેના મનમાં હિંમત હોય છે. સંપન્ન સમાજમાં એકલદોકલ ગરીબના યોગજોમનો નિર્વાહ બહુ સુરહેલ હોતો નથી. પોતાની સુરક્ષાનો તેને ભય હોતો નથી. આવતી કાલની તેને ચિંતા હોતી નથી. આવતી કાલ તેને સહજ અને સરળ લાગતી હોય છે.

એટલા માટે જ મનુષ્યે પોતાના જીવનનું ઘડતર હંમેશાં સમજપૂર્વક કરવું જોઈએ. શોષણથી મેળવેલ ધન કે સત્તા સાચા વિજય કે શાંતિને અર્પતાં નથી. દરેક કાર્યમાં વિવેકને પ્રધાનતા હોવી જોઈએ. શાકભાજી કે ફાતણ ખરીદવા જેવા નજવા અને નગણ્ય કાર્યથી લઈને શાસન, સત્તા, સુલ કે જીવન સાથે સંકળાયેલા દરેક મહત્વનાં કાર્યો માટે શુદ્ધ સમજબુદ્ધિ અને વિવેકની અનિવાર્યતા અપેક્ષિત છે. ગરીબ અને લાચાર વ્યક્તિના દસ પૈસાની કિંમતનાં ફાતણ કે શાકભાજી પાચ પૈસામાં મેળવી, માણસ મનમાં ગઠ જીત્યાનો આનંદ માને છે. પણ એ પાંચ પૈસાના બચાવમાં તે પોતાની માનવતાની મહામૂલી કીમત ખોઈ ખેંઠો હોય છે તે સત્ય તે જૂઠી બચ

છે. શાકભાજી સાથે મફતનાં કેથરીર મરચાં માગનાર, કેથરીર મરચાંની નગણ્ય કીમતની સામે પોતાની માનવતાની મહામૂઠી ગુમાવી નાખે છે. માણસની આ જાતની પૈસાની પકડને કારણે તે આંતરિક રીતે શ્રીવિહીન, દરિદ્ર, રિક્ત અને શૂન્ય થઈ જાય છે.

પૈસાનું પણ એક બળ છે. સમાજમાં તેનું સ્થાન છે. પૈસાને લઈ પૈસાદારની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા છે. અને તે આજે જ છે એમ નથી, સનાતન કાળથી તેનું મહત્ત્વ અકબંધ ચાલતું આવ્યું છે. છતાં પૈસા કરતાં પણ અધિક કીમતી એક તત્ત્વ છે જે પૈસાની શક્તિને પણ કીકી પાડી દે છે. માત્ર પૈસાને કારણે પૈસાદાર બની બેઠેલાનો ભલે થોડો ઘણો બાહ્ય મોભો સચવાતો દેખાતો હોય, પરંતુ જન સમુદાયના હૃદયના સિંહાસન ઉપર તેનું સ્થાન હોતું નથી. આડકતરી રીતે તો લોકો તેની ટીકા જ કરતા હોય છે. લક્ષ્મીનું વાહન ધૂવડ કહેવાય છે. એટલે પૈસાના કારણે શ્રીમંત .ગણતા માણસોને લોકો ઉલ્લુ-ધૂવડ બનાવવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે. પ્રસંગ આવ્યે તેમના પૈસાનો લાભ લઈને પણ તેમને સારી રીતે ઉલ્લુ બનાવ્યાનો નિર્દેશ પણ કરતા હોય છે. પૈસાને પકડી રાખનાર માણસની આવી કરુણ સામાજિક સ્થિતિ હોય છે. તેને પોતાને માન સન્માન કે પ્રતિષ્ઠા હોતાં નથી. માન સન્માન કે પ્રતિષ્ઠા તેના પૈસાને હોય છે. પૈસાની સાથે તે આવે છે અને પૈસા જતાં તે આલ્યાં જાય છે. એટલે ખરી રીતે તો પૈસાને પકડી રાખનાર આંતરસંમુદ્ધિથી શૂન્ય અને રિક્ત હોય છે.

લક્ષ્મી ચંચળ છે. પુણ્ય અને પ્રારબ્ધના સંયોગથી તે ઉપલબ્ધ થાય છે. સંયોગો બદલાતા લક્ષ્મીને જતાં વાર લાગતી નથી એમ જે સમજે છે, તે સમય, સ્થિતિ અને લક્ષ્મીનો સાવજનિક હિતમા બરાબર ઉપયોગ કરી લે છે; અને એવી વ્યક્તિ બાહ્ય સમૃદ્ધિના સમીચીન ઉપયોગમાં આંતરિક વૈભવ અને સમૃદ્ધિથી પોતાને સમૃદ્ધ બનાવી લે છે. આ હકીકતનું મર્મ સમજાવવા માટે એક કાઠિયાવાડીનું જ એક દૃષ્ટાંત છે. તે સાચી ઘટેલી હકીકત છે. તદ્દનુસાર—

થોડાં વર્ષો પહેલાં રાજકોટમાં એક રામજીભાઈ નામના સદ્ગૃહસ્થ રહેતા હતા. તેમની પાસે સંપત્તિ અને વિપુલ વૈભવ વિલાસનાં સાધનો હતા. પરદેશોમાં તેમનો ધીકતો વેપાર ચાલતો હતો. ઘણી પેઢીઓ હતી. શ્રી રામજીભાઈ તે બધી પેઢીઓનું સંચાલન ભારે કુશળતાથી કરતા હતા. પરમાત્માનો અનુગ્રહ કહો કે પ્રકૃતિનો, પુણ્યનો અનુગ્રહ કહો કે પ્રારબ્ધનો, પણ લક્ષ્મીની પરમ કૃપાનો અમૃતભર્યો વરસાદ તેમના ઉપર સતત વરસી રહ્યો હતો. તેમની પોતાની કલ્પના કે યુક્તિ પણ કામ કરતી નહોતી કે લક્ષ્મીની આવી અનુગ્રહભરી અનુકંપા પોતાના ઉપર શા માટે ઊતરી છે ?

લક્ષ્મીનો સ્વભાવ છે કે જ્યારે તે આવે છે ત્યારે વાંસામાં લાત મારે છે, એટલે માણસ છાતી કાઢી અહંકારથી ચાલવા માંડે છે. ‘મહી માંકડી અને બાવો પહોળો-’ જેવી એની સ્થિતિ

બની બય છે. પોતાના સિવાય તે જગતમાં બીજા કોઈને જોઈ શકતો નથી. પરંતુ લક્ષ્મી ચંચળ છે. તે આવે છે અને ચાલી જાય છે. આવે છે ત્યારે જેમ વાંસમાં લાત મારે છે તેમ બય છે ત્યારે તે છાતીમાં લાત મારે છે, તેથી માણસ વાંકો વળી જાય છે. ઉપર જોવાની શક્તિ પણ ખોઈ જાય છે. શ્રીવિહીન બની જાય છે. તેનાં ક્રાંતિ, પ્રતિભા, અને ઓજસ હરાઈ જાય છે, માણસ છતાં તેની માનવીય પ્રતિભા ભૂંસાઈ જાય છે.

શ્રી રામજીભાઈ ઉપર લક્ષ્મીની આવી અસાધારણ કૃપા હોવા છતાં તેઓ કદી અકકર થઈને, છાતી કાઢીને ચાલતા નહિ. તેમને શ્રીમંતાઈનું જરા પણ અભિમાન નહોતું. સાદાઈ તેમનાં જીવનનો મૂળ મંત્ર હતો અને ઠેક સુધી તે તેમણે ટકાવી રાખ્યો. લોકો તેમને ‘કપાળ કૂટરો’ કહીને યોલાવતા હતા. કારણ કે તેમના કપાળમાં એક મોટો ખાડો પડેલો હતો. શ્રી રામજીભાઈના પાડોશમાં રહેતા એક સદ્ગૃહસ્થે શ્રી રામજીભાઈને એક દિવસ પૂછ્યું ‘રામજીભાઈ! તમે તો વેપારી છો, ગરમ થવાનો તમારે ભાગ્યે જ પ્રસંગ આવે, ત્યારે લડવાની કે મારામારી કરવાની તો તમારે માટે વાત જ ક્યાંથી હોય ? છતાં તમારા કપાળમાં આ આવડો મોટો ઘા ક્યાંથી પડ્યો છે ?’ શ્રી રામજીભાઈ જરા ગંભીર થઈ ગયા. થોડી વાર તેઓ મૌન રહ્યા, પછી ખોટ્યા: ‘મેં મારામારી, લડાઈ કે ઝગડાટમાં ભાગ નથી લીધો. પરંતુ આ ઘા મારે માટે ત્રીજા નેત્રની ગરજ સારે છે.

પાડોશી સબજન જરા આશ્ચર્યમાં પડી ગયા એટલે રામજીભાઈએ કહ્યું ‘સાંભળો, બાલ્યાવસ્થામાં મારા માળાપ ઘણાં ગરીબ હતા. રાજકોટમાં બ્યા અમે રહેતાં હતાં ત્યાં, તમારા જેવા જ એક શ્રીમંત સદ્ગૃહસ્થનો અમારે પાડોશ હતો. તેમની અને અમારી આર્થિક સ્થિતિમાં આસમાન જમીનનો તફાવત હતો. અમારી સાથે યોલવામાં પણ તેઓ નાનપ અનુભવતા હતા. તેમની શ્રીમંતાઈ અને અમારી ગરીબી, એ જ અમારી વચ્ચેના લેદલાવનું કારણ હતું. જો કે અમારા બાળકોના માનસમાં તો કશો જ લેદલાવ નહોતો, એટલે અમે ઝડું બાળકો સાથે મળીને રમતાં. શેઠનાં બાળકો ફળકૂલ ખાય અને છાલ અમારી તરફ ફેરવાવે. તેઓ રાજ મિઠાઈ ખાય અને એકું અમારી તરફ નાખી જાય. અમે નાના એટલે કંઈ સમજીએ નહિ, તેથી તેમને ખાતા જોઈ, અમે પણ અમારા માળાપ પાસે તે વસ્તુઓ અપાવવા હઠ કરીએ. માળાપ મુંઝાતાં, અમને આશ્વાસન પણ આપતાં, પરંતુ તે બધું પાણીમાં જે ચેલી લીટી જ મિલકે થતું.

એક વાત આપણે હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આપણે ભલે આપણાં બાળકોને ખ્યાર કરીએ, પરંતુ આપણાં બાળકો તરફનો આપણો ખ્યાર બીજાનાં બાળકો તરફનો અત્યાચાર ન બની જવો જોઈએ. બાળક પોતાનું હોય કે બીજાનું પણ બાળક તરીકે તેનાં પ્રતિ આપણા હૃદયમાં સમભાવ હોવો જોઈએ. બાળકો તો પ્રભુના પયગંબર છે. રામજીભાઈએ આગળ વાત કરતાં કહ્યું ‘આ તો રોજની વાત થઈ એટલે ઠરઠોજ અમે માળાપ સાથે મિઠાઈ સારુ કળ્યો કરતા. એક દિવસ મારી

બા તે શેઠાણી પાસે ગયાં અને કહ્યું. ‘તમે સુખી છો તેથી અમે રાજી છીએ. પરંતુ મારી તમને એક વિનંતી છે કે, તમારાં બાળકો રોજ મારા ફળિયામાં આવી મેવા મિઠાઈ કે ફળફૂલ ખાય છે. મારાં બાળકો પશુ સમજતાં નથી એટલે તેમને ખાતાં ભેઈને તેઓ પશુ તેને માટે કબિયો કરે છે. માટે કૃપા કરી તમે તમારાં બાળકોને ઘરમાં બેસાડી ખવડાવી દેતા હો તો સાડું.’

શેઠાણીનાં મનમાં પોતાનાં પ્રારબ્ધ, પુણ્ય અને લક્ષ્મીનું અભિમાન હતું. એટલે મારી બાની વાતને સાચી રીતે સમજવાને બદલે તેઓ ગળું ઊઠ્યાં: ‘બાળકો તો રોજ ફળિયામાં આવશે ને ખાશે. અમારા પ્રારબ્ધ અને પુણ્યની તું શા માટે ઇર્ષ્યા કરે છે? તારાથી અમારું સુખ ન ભેઈ શકાતું હોય તો આંખે પાટા બાંધી દે! તારાં છોકરાં ન ભેઈ શકતાં હોય તો તેમને ઘરમાં બાંધી રાખ! શું તારા કે તારાં છોકરાં ખાતર મારાં બાળકો ઘરમાં ગોંધાઈ રહે? શું તારા છોકરાં માટે થઈને મારાં બાળકો મેવા-મિષ્ટાન્ન ખાવાનું છોડી દે? બા, ચાલી બા, અહીંથી! મારાં બાળકો તો જેમ કરતાં હશે એમ જ કરશે.’

મારી બાએ આવા અમાનુષી જવાબની અપેક્ષા રાખી નહોતી. નિરાશ થઈ તેઓ ઘેર પાછાં આવ્યાં. તેમનાં મનમાં ભારે આઘાત લાગ્યો હતો. ગરીબીની પીડા તો હતી જ તેમાં વળી શેઠાણીની વાતે ઘા ઉપર મીઠું ભભરાવવાનું કામ કર્યું. શેઠનાં બાળકો આજે તો વળી જુદા જ મિલજમાં આવી બરફી ખાતાં હતાં. અમે બધાં એકીટસે ભેઈ રહ્યાં હતાં. બાળક રહ્યાં એટલે ખાવાની લાલચ જન્મી. બાને બેઠાં કે તરત જ તેમના સાડલાનો છેડો પકડ્યો અને બરફી અપાવવા હંક કરી. શેઠાણીએ કરેલાં અપમાનની આગ તેમનાં દિલમાં સળગી જ રહી હતી. તેમાં અમારા હંકાઈને ઘી હોમવાનું કામ કર્યું. ક્રોધ અને આવેશમાં તેઓ ભાન ભૂલી ગયાં અને પાસે જ પડેલા તાવેથાનો ઘા કરી કહ્યું: ‘લે, આ બરફી!’ તાવેથો સીધો મારા કપાળમાં લાગ્યો ને ઊંડો ઘા પડ્યો. બસ, તમને મારા કપાળમાં જે ઘા દેખાય છે તે જ એ બરફીને કારણે પડેલો ઘા છે. આ ઘટનાથી બે કે મારી બાનાં દુઃખનો પાર રહ્યો નહોતો. તેઓ ખૂબ રડ્યાં હતાં. પરંતુ થાય શું? શોડા દિવસ પછી ઘા તો ડગાઈ ગયો. પરંતુ તે જેમ મારા કપાળમાં, તેમ મારા હૃદયમાં પણ કંઠારાઈ ગયો. પણ ત્યાર પછી મેં કદીયે મારી બા પાસેથી કોઈ પણ વસ્તુની માંગણી કરી જ નહિ.

વખત જતાં હું મોટો થયો. વિદેશમાં વ્યાપાર કરવાનો મને અવસર પણ મળ્યો. મારા પર ઇશ્વરનો અનુગ્રહ ઊતર્યો અને લક્ષ્મી દેવીની અનુપમ કૃપા થઈ. છતાં આ ઘા મને પ્રતિશ્લુ સંઘમ અને નિયમમાં રાખે છે. આ ઘા આજે પણ મને કહી બય છે કે બીબનાં ધનને ત્રેઈ તારા કપાળમાં ઘા વાગ્યો, પરંતુ તારું ધન ભેઈ બીબને ઘા ન વાગે, તેની તું સતત બચતિ અને ચીવટ રાખજે.’

શ્રી રામજીભાઈની આ ઘટના આપણને નવો પ્રકાશ આપી જાય છે. તેમાંથી જો આપણે સત્યને હૃદયમાં ઊતારવા યથાશક્ય ચત્ન કરીશું તો આપણું જીવન પણ ઘણા અનર્થોમાંથી બચી જશે.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રેવીસમા અધ્યયનનો સ્વાધ્યાય ચાલે છે. કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમસ્વામી બંને શ્રાવસ્તી નગરીમાં પધાર્યા છે. બંનેના ઉતારા અલગ અલગ છે. બંને હજુ મળ્યા નથી. બંનેના શિષ્યો એકબીજાને જુઓ છે. બંને વચ્ચે જે બાહ્ય અને આંતરિક ભિન્નતા તેમજુ જોઈ તેથી તેઓ શંકાશીલ બન્યા છે. તેમજુ પોતપોતાના શુરુને આ વાતનો નિર્દેશ પણ કર્યો છે. બંને શુરુજનોએ પોતાના શિષ્ય સમુદાયની આવી માનસિક આશંકાઓ જાણી, એક ઠેકાણે મળવા વિચાર પણ કર્યો છે. તે સંબંધે આપણે શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની જ મૂળ ગાથા તરફ વળીએ. તે મુજબ—

અહ સે તત્થ સીસાણં વિન્નાણ પવિત્તિક્કયં ।

સમાગમે કય મહં ડમ્બો કેસિ-ગાયમા ॥

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમસ્વામીએ બંનેએ શિષ્યોમાં ચાલતી આશંકાને જાણીને પરસ્પર મળવાનો વિચાર કર્યો.

શંકાઓથી આશંકિત થયેલા શિષ્યોને આશ્વસ્ત કરવા બંને શુરુજનોએ લેગા મળવાનો નિર્ણય કર્યો. શંકાથી અસ્ત હૃદય હૃદયે અસમાધિ અનુભવતું હોય છે. અને અસમાધિને અનુભવતા મનની શાંતિ લાગી જાય છે. તેથી આશંકાથી ભરેલા વાતાવરણને બદલાવવા માટે બંને પુરુષોને પરસ્પર મળવાની આવશ્યકતા જણાઈ.

સત્પુરુષોના સમાગમથી અનેરા લાભો થાય છે. સત્પુરુષોના સમાગમ પુણ્યના યોગ સિવાય સંભવિત નથી. કહ્યું છે કે—સતાં સદ્ભિઃ સગઃ કથમપિ હિ પુણ્યેન ભવતિ । સત્પુરુષોના સત્પુરુષો સાથેના સમાગમ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના પુણ્યના યોગથી જ થાય છે. શ્રાવસ્તી નગરીની ધરતી આજે ધન્ય લાગ્ય બની છે. સત્પુરુષોમાં મૂર્ધન્ય સમા મહાનુભાવોતું ત્યાં પદાર્પણ થયું છે. બંનેને સાથે બેસીને વિચારણા કરવાનાં કારણે ઊભાં થયાં છે. બંને એક બીજાને સમજવા આતુર છે. બંને મળવા માટે ઉત્સુક છે. હવે તે મિલન કેમ થશે અને શી વિચારણાઓ થશે તે અવસરે—

રક્ષાબંધન પર્વ

આજે રક્ષાબંધનનો પવિત્ર તહેવાર છે. હિન્દુ ધર્મીયું આ એક ધાર્મિક પર્વ છે. જેનું નામ અગેવ છે. પર્વો અને તહેવારો હંમેશાં નવી સ્ફૂર્તિ, નવી તાજગી અને નવો ઉત્સાહ લાવનારાં હોય છે. આવા દિવસો નિરાશાને આશામાં, ઉદાસીનતાને પ્રસન્નતામાં અને વિષાદને પ્રયોદમાં રૂપાંતરિત કરે છે. તેથી જ વર્ષના ત્રણસો પાંસઠ દિવસોમાંથી મોટા ભાગના દિવસોને પર્વ અને તહેવારો બનાવી દેવામાં આવ્યા છે. જીવનના પરમ સત્ત્વ, આંતરિક ચૈતન્ય અને પ્રભુતાને ટકાવી રાખવા માટે, તેમજ વાતાવરણને પરમ સુકત અને આહ્લાદક બનાવવા માટે પણ પર્વોની ભિન્નવર્ણી આનંદવાર્થ છે.

સમય અને સંજોગો બદલાઈ ગયા છે. દિવાળી અને રક્ષાબંધન જેવા તહેવારોથી મળતા આનંદની સુસ્પષ્ટ રેખા ભાગ્યે જ કોઈના મોઢા ઉપર જોવા મળે છે. મોંઘવારીએ પોતાની ભીષણતાની એવી ભયંકર ભળ પાથરી છે, કે સામાન્ય માણસને પોતાના જીવનનિર્વાહનો પ્રશ્ન મુરકેલીભર્યો થઈ પડ્યો છે. જ્યાં ખાવા પીવાના ચણ સાંસાં હોય ત્યાં પર્વોની ભિન્નવર્ણી ક્યાંથી થાય ? હુઝારી ઘેરાયેલો અને ચિંતાઓથી તંગ થયેલો માણસ ધાણીના બળદની જેમ દિવસ અને રાત કામ કરે છે. છતાં તેની આજીવિકાનો પ્રશ્ન તે સરળતાથી ઉકેલી શકતો નથી. પરિણામે તેનાં મનનો આનંદ ધોવાઈ જાય છે. જ્યાં ગરબીયું આવું વ્યાપક પરિમાણ હોય, ત્યાં પર્વો, ઉત્સવ કે આનંદનું નિમિત્ત બનવાને બદલે માત્ર એક પરંપરાથી ચાલી આવતી રૂઢિ જ બની જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ?

આ પર્વ પુરાતન યુગથીજ રક્ષાબંધનના નામે ઓળખાતું આવ્યું છે. બ્રાહ્મણોનું આ એક વિશિષ્ટ અને મહત્વપૂર્ણ પર્વ છે. આ પર્વના આંતરિક અને સનાતન પરમાર્થો સમજાવા જેવાં છે. સારું સારું ખાવા પીવા કે સારાં સારાં કપડાં પહેરવા માટેજ માત્ર પર્વો નથી હોતાં. આપણે પર્વોને જે આનંદ અને ઉત્સવના પ્રતીકો માનીએ છીએ, તે તો માત્ર તેનાં સ્થૂલ અને બાહ્ય પાસાં છે. તેના પારમાર્થિક રહસ્યો તો જુઠાં જ છે.

અગેવના દિવસે હિન્દુઓ પ્રાય : -ઠરિયાકાંઠે કે નદીને કિનારે જાય છે અને પોતાની જનોઈ બદલાવે છે. પરંપરાથી આવ્યો આવતો આ તેમનો ક્રમ છે. આ ક્રમની બાહ્ય ભૂમિકાનું રક્ષણ તો આજ સુધી બરાબર થતું આવ્યું છે, પરંતુ તેના આત્મા તરફ ભાગ્યે જ કોઈએ દૃષ્ટિ કરી છે. યજ્ઞોપવીત લેવા માટે પણ અસુક પાત્રતા અને યોગ્યતા અપેક્ષિત હતી. ઠરેક માણસ યજ્ઞોપવીત માટે યોગ્ય ગણાતો નહિ. યજ્ઞોપવીત તે પવિત્રતા અને પ્રામાણિકતાની નિશાની હતી. જીવનનાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યો સાથે તેના સંબંધ હતા. આ મૂલ્યોની સાચવણીના પ્રતીકરૂપે જનોઈને ગણવામાં આવતી. વર્ષને અંતે જે માણસો યજ્ઞોપવીત માટે આવશ્યક અને અનિવાર્ય ઉત્તમતાને

સાચવવામાં નિષ્ફળ જતા તેની પાસેથી જનોઈ આંચકી લેવામાં આવતી. જનોઈ માણસની શ્રેષ્ઠતાના શિખર માટે એક વિશિષ્ટ પ્રતીક હતી. અને એ જ કારણે, સમાજમાં યજ્ઞોપવીતની પ્રતિષ્ઠા હતી, તેનું માનસરુપી સ્થાન હતું. શ્રેષ્ઠતાને આંકવા માટે જનોઈ એક માપદંડની યથાર્થ ગરજ સારતી. આજના યુગમાં જે પી.નું જે પ્રતિષ્ઠાસરુપી સ્થાન છે એવું જ લોકોત્તર સ્થાન તે યુગમાં જનોઈનું હતું.

જે કે બ્રાહ્મણો માટે યજ્ઞોપવીત આજે પણ પવિત્ર વસ્તુ ગણાય છે. યજ્ઞોપવીતનો સ્પર્શ ખાવામાં પણ તે ખચકાચ છે. કારણ જનોઈ તે બ્રાહ્મણના પારમાર્થિક બ્રાહ્મણત્વના નવા જન્મનું પ્રતીક ગણાય છે. બ્રાહ્મણ માટે સામાન્યતયા દ્વિજ શબ્દ વપરાય છે. દ્વિજ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ પણ એ જ થાય છે કે, જેનો બે વખત જન્મ હોય તે દ્વિજ કહેવાય. બ્રાહ્મણ એકવાર તો પોતાના માતાપિતાથી જન્મ પામે છે. તો બીજવાર યજ્ઞોપવીત સંસ્કારથી. યજ્ઞોપવીત સંસ્કારથી મળેલું જીવન પારમાર્થિક અને સાચું જીવન છે. તે જીવન મર્યાદાપૂર્ણ, જવાબદારીઓથી ભરેલું, પવિત્રતાની ટોચને સ્પર્શતું, આધ્યાત્મિક મૂલ્યો અને આધારોને સાચવતું અને ઉત્તરદાયિવ પૂર્ણ છે. બ્રાહ્મણના આ રીતે પરંપરાથી આપ્યા આવતા જ્ઞાનમય દિવ્યજીવનને કદી આંચ ન આવે તે માટે યજ્ઞોપવીત આપી, જીવનમાં સાચવવા જેવા યમનિયમો સાથે શુરૂભંત્રથી તેને નવા બ્રાહ્મણના સ્વરૂપની, એકાંત નવી જ દીક્ષા આપવામાં આવે છે.

યજ્ઞોપવીતને ત્રણ તાર હોય છે. તે ત્રણ તારો ભારે સૂચક છે. બ્રાહ્મણ આ એક સંત્યે મૂલી બંધ કે તે ત્રણ પ્રકારનાં ઋણથી ઋણી બનેલો છે. પિતૃઋણ, ઋષિઋણ અને દેવઋણ—આ ત્રણે બંધનાં ઋણોમાંથી ઋણાનુષ્ઠય થવા માટેની સતત બાગૃતિ તેને માટે અનિવાર્ય છે.

પિતૃઋણ વિશે કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે. માતાપિતા તીર્થસ્વરૂપ છે, પરમાત્મસ્વરૂપ છે—એ વિધાન સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. શાસ્ત્રો કહે છે, શ્રુતિઓ બોલે છે—“માતૃદેવો મમ, પિતૃદેવો મમ, આચાર્યદેવો મમ, અતિથિદેવો મમ.”

શ્રી ઠાણાંગ સૂત્રમાં તો આ વિશે ભારે સ્પષ્ટ વિધાન છે: ભગવાન, મહાવીર સ્વામીને તેમના પૃથ્વીશિષ્ય શ્રી ગૌતમ સ્વામીએ એકવાર પૂછ્યું: “પ્રભો ! કોઈ માણસ પોતાનાં માતા પિતાની સત્ત્વ દિવસ સેવા કરે, સતત સાવધાનીપૂર્વક તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરે, તેમને સાડું સાડું ખવડાવે, તેમને કીમતી તેલોતું મંદન કરે, અને તેમની સેવામાં કશી જ ખામી ન આવવા દે, તો તે તેમનાં ઋણમાંથી મુક્ત થઈ શકે ખરો ?”

“ગૌતમ ! આવી શારીરિક ક્રિયાઓ અને શારીરિક સેવાઓથી માતાપિતાનાં ઋણમાંથી કદી પણ મુક્ત થઈ શકાતું નથી. કારણકે પોતાનાં સંતાનો પ્રત્યેનો માતાપિતાનો ભોગ ભાર સૂક્ષ્મ અને કીમતી હોય છે.”

“તો પ્રસો ! કોઈ પુત્ર પોતાનાં માતાપિતાને કંઈ બેસાડી યાત્રા કરાવે અને સાધુ-સાધ્વીઓનાં તેમને દર્શન કરાવે, તો તેમનાં ઋણમાંથી તે મુક્ત થઈ શકે ખરે ?”

“આ બધી તો કાયાની જ કિલ્લિટ, કિલ્લિટતર અથવા કિલ્લિટતમ સેવાઓ છે. કાયાની જમે તેવી આકરી સેવા પણ તેમનાં ઋણમાંથી તેને મુક્ત બનાવી શકતી નથી.”

“ત્યારે શું પ્રસો ! પોતાનાં શરીરનું આમડું બિતારી તે માતાપિતાના પગના પગરબાં બનાવી કે તો તેમના ઋણમાંથી મુક્ત થાય ખરે ?”

“આ પણ કાયાની સેવાનો જ એક વિશિષ્ટતમ અને કિલ્લિટતમ પ્રકાર છે. ગૌતમ ! માતાપિતાનાં ઋણમાંથી અનુદય થવા માટેના આવા સહેલા ઉપાયો કદી કામચાખ નીવડતા નથી.”

“તો પ્રસો, આપ જ બતાવો ! માતાપિતાનાં ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય શો ?”

“જે પુત્ર પોતાનાં માતાપિતાને નિર્ઞય પ્રરૂપિત ધર્મનું શરણ આપાવે, અધ્યાત્મમૂલક પ્રવૃત્તિઓમાં સતત સહાય કરે, આત્માની ઉત્ક્રાંતિના શ્રેયોમૂલક માર્ગો ઉદ્ઘાટિત કરી દે, તે જ માતૃકણ અને પિતૃકણમાંથી મુક્ત બની શકે છે.”

ઋષિઓનું ઋણ પણ સમાજ પર ઝોણું હોતું નથી. ઋષિઓએ આત્મસાધનાના પ્રબળ પુરુષાર્થથી, પોતાની ચેતનાને અનાદૃત બનાવી, જગતના જીવોના કલ્યાણ માટે અનુપમ શ્રેયસ ભરેલા નિઃશ્રેયસનો મંગળ માર્ગ બતાવ્યો છે. સમાજ પર પિતૃકણ જેટલું જ ભારે ઋષિકણ છે. આ ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો એક જ માર્ગ એ છે કે, આત્માને ઉત્ક્રાંતિના પથ તરફ જે દોરી બાંધ છે, સ્વ-પરનો જે કલ્યાણકારી માર્ગ છે એવા માર્ગે જવાનો જે તેમણે આપણને નિર્દેશ કર્યો છે, તે માર્ગે ચાલવાનો સતત પ્રયત્ન કરવાથી આપણે ઋષિ ઋણમાંથી આંશિક રીતે પણ ઋણમુક્ત થઈ શકીએ છીએ. આ સિવાય બીજો ઋષિઋણમાંથી મુક્ત થવાનો કોઈ માર્ગ નથી.

દેવકણ શબ્દ સાંભળી તમે આશ્ચર્યમાં પડ્યા હશે. ભલે આપણે ઇશ્વર કર્તૃત્વને નથી સ્વીકારતા, પરંતુ આ તો બ્રાહ્મણોના યજ્ઞોપવીતના ત્રણ તારની વાત છે. તેમની દૃષ્ટિમાં તો આ જગત એક સૃષ્ટિ છે. સૃષ્ટિ શબ્દનો અર્થ છે સર્જાયેલી. સૃષ્ટિ શબ્દનો અર્થ જો સર્જાયેલી એવો થતો હોય, તો તેમની દૃષ્ટિમાં તેનો કોઈ અષ્ટા પણ હોવા જ નહીં. અષ્ટાનું સર્જન તે સૃષ્ટિ છે. આપણે ત્યાં તો સૃષ્ટિને બદલે ‘પ્રકૃતિ’ શબ્દ પ્રચલિત છે. પ્રકૃતિ તે કોઈનું સર્જન નથી. એટલે દેવ શબ્દનો અર્થ તેમની દૃષ્ટિએ ઇશ્વર, અને આપણી દૃષ્ટિએ પ્રકૃતિ એવા કરીએ, તો પણ તે બંનેના આપણા ઉપર અનંત ઉપકારો છે. ઇશ્વર કે પ્રકૃતિએ કરેલાં સર્જનનો વિનાશ કરવાનો આપણને અધિકાર નથી. ઇશ્વર અથવા પ્રકૃતિ, આપણને જે ખાવા પીવા અને જીવાડવા હવાદિ પદાર્થો આપે છે અને આપણી જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે, તેમ આપણે પણ બીજાના

લલા માટે આપણી સેવાઓ આપવી જોઈએ. વખત આવ્યે આપણાં જીવનનો ઉત્સર્ગ કરવાની ફરજ પડે તો તે કરવા પણ તત્પર રહેવું જોઈએ.

આ રક્ષાબંધન પર્વ નાગિયેરી પૂર્ણિમાના નામે પણ ઓળખાય છે. આજના દિવસે દરેક બ્રાહ્મણ નાગિયેર હાથ દરિયા કાંઠે જાય છે અને પૂજા કરે છે. અર્ધું નાગિયેર સમુદ્રમાં પધરાવે છે અને અર્ધું પાછું લાવે છે. પરંતુ નાગિયેર વધેરવાની ક્રિયા અવશ્ય કરે છે. આ બધી પરંપરાથી આલી આવતી ક્રિયાઓ પાછળ આધ્યાત્મિક સત્યો છુપાએલાં છે. તે સત્યો અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યો આજે ભૂલાઈ જવા પામ્યાં છે, છતાં ક્રિયાઓ વિસ્મૃત થવા પામી નથી.

આપણી સંસ્કૃતિ સદા અધ્યાત્મમૂલક રહી છે. આત્માને કેન્દ્રમાં રાખીનેજ બધાં પવેાં, ઉત્સવો અને તહેવારોનાં આયોજનો થયાં છે. દરેક કાર્યોનાં મૂળમાં આત્મા જ લક્ષ્ય રહ્યો છે. આત્મા જ આપણી અધ્યાત્મપ્રધાન સંસ્કૃતિનો પ્રાણ છે. કહેવાતા જણાતા અને સ્થૂલ રીતે દેખાઈ આવતા, વ્યવહારોના આંતરિક મૂલ્યો પણ અધ્યાત્મના રંગોથી રંગાએલા છે.

જેમ એક ચાવી હોય, અને ચાવીથી સીધાજ જાણવા પ્રયત્ન કરીએ અથવા ચાવીથી ચાવીને સમજવા મહેનત કરીએ, તો કોઈ કલ્પના પણ ન કરી શકે કે, ચાવીની આમ તેમ શોધખોળ કરવાથી, કોઈ ખબરો હાથ લાગી જશે. ચાવીમાં આવે કંઈ નિર્દેશ નથી કે કોતરાએલા અક્ષરો નથી, કે જેથી ચાવીને જોઈ સીધી ખબરોની માહિતી મળી જાય. ચાવીને તોડવા કે કાપવા જતા લોહા સિવાય બીજું કશું જ હાથ આવવાતું નથી. તેમ કરવાથી માત્ર લોહાની ધાતુ જ હાથ લાગશે. પરંતુ તેનાથી જોલી શકાય તેવા ખબરોની માહિતી હાથ લાગશે નહિ. જ્યારે જેનાથી ખબરોની કશી જ પ્રતીતિ નથી મળતી, ત્યારે એવી ચાવીનો ઉપયોગ માત્ર ભાર વહન કરવા સિવાય બીજા કશો જ રહેતો નથી. જીવનમાં એવી ઘણી ચાવીઓ છે જે કોઈ ખબરોનાં દ્વારોને ખોલે છે, જોલી શકે છે પરંતુ આજે આપણને તે ખબરોની કે તાળાની પ્રતીતિ નથી, તો પછી જે ચાવી આપણા હાથમાં રહી જાય છે તેને ચાવી પણ કહી શકાય નહિ. ચાવી ત્યારે જ ચાવી કહેવાય જ્યારે તે કોઈ તાળાને ઉઘાડતી હોય અથવા પહેલાં ક્યારેક તેનાથી કોઈ ખબરો ખુલ્યા હોય. પરંતુ આજે તો તેનાથી કોઈ તાળા ઉઘાડતાં નથી, માટે ચાવી માત્ર એક જોજ છે. છતાં ચાવીને ફગાવી દેવાતું આપણને મન થતું નથી કારણ આજે નહિ તો હબરે વર્ષ પહેલાં પણ આ ચાવી તાળાં ખોલતી હતી અને એનાથી ઘણા ખબરો ઉપલબ્ધ થયા હતા. આ સ્મૃતિના આધારે જ આપણે ચાવીના ભારને વહન કરતાં જઈએ છીએ.

નાગિયેરી પૂર્ણિમાના પણ આંતરિક રહસ્યો, અધ્યાત્મમૂલક મર્મો ભૂલાઈ ગયા છે. તે પવિત્ર ખબરોઓ જોવાઈ ગયા છે. છતાં સ્થૂલ વ્યવહારો અને રૂઢિઓને ચાવીની માફક આપણે સુરક્ષિત રાખતાં આવ્યાં છીએ. આ નાગિયેરી પૂર્ણિમાનો પરમાર્થ આપણે સમજવા માંગતાં હોઈએ તો તેના ઘણાં આત્મ-મૂલક આંતરિક રહસ્યો છે, જે સમજવા જેવાં છે.

એ લીલા નાગિયેરને તોડવામાં આવે તો, જેમ તેની કાચલીની સાથે તેનો ગળ પથ્થુ તૂટી જાય છે તેમ જીવ પથ્થુ જ્યારે શરીરની સાથે તાદાત્મ્ય ભેદી લે છે ત્યારે તે શરીરની ક્રિયાને પોતાની ક્રિયા, શરીરના શબ્દગારને પોતાનો શબ્દગાર, શરીરનાં મરણને પોતાનું મરણ માની બેસવાની ભૂલ કરી બેસતો હોય છે. તે દેહાત્મવાદી બની જાય છે. શરીર અને આત્માનું આત્મિક પાર્થક્ય તેના સમજણની બહારની વસ્તુ બની જાય છે. શરીરને આત્મા માની મમાકાર વૃત્તિ અને અહુને પોષતો તે થઈ જાય છે. શરીરનાં સંરક્ષણ અને સંવર્ધનમાં જ તે રચ્યોપચ્યો રહે છે. તે અજ્ઞાની, દેહવાદી અને પરમાર્થશૂન્ય જીવ છે.

જ્યારે સૂક્ષ્મ નાગિયેરને તોડવામાં આવે છે ત્યારે કાચલી એકલી તૂટે છે. પરંતુ અંદરથી ગોટો તૂટતો નથી. કારણ ગોટો કાચલીથી જુદો થઈ ગયો હોય છે. કાચલી સમાન આ દેહ છે. તેને સંઘરવાનો કે પોષવાનો બ્યાભાંડ એકાંત અજ્ઞાનતા છે. રક્ષણ જ કરવું હોય તો અંદરના ગોટાનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, જે વિશિષ્ટ અને મૂલ્યવાન છે. કાચલી તો ગોટાના સંરક્ષણનું માત્ર સાધન છે. દેહ પથ્થુ આત્મસાધના માટેનું એક સાધન છે. સંયમ જીવનનાં રક્ષણ માટે દેહનું પરિપાલન છે. જ્યારે સંયમનું સંરક્ષણ અશક્ય જણાય ત્યારે શરીરને વોસિરાવી દેવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. સાધકો શરીર માટે જીવતા નથી પણ સંયમ માટે તેનું પરિપાલન કે રક્ષણ કરે છે. માટે આ દેવદુર્લભ મનુષ્ય દેહથી આત્મ-સાધનાના અભીષ્ટ સાધ્યને ઉપલબ્ધ કરવા પ્રયત્નશીલ બનવાનો નાગિયેરી પૂણિમા આંતરિક સંદેશ આપી જાય છે.

કોઈપણ જીવને હૃત્પ્રમાંથી સુક્રા કરવો અને પ્રાણાંતે પથ્થુ બીજા જીવોનું રક્ષણ કરવું, એવી સઘન ગંભીરતા અને પ્રગાઠ ઉદારતા આ પર્વના હાર્દમાં સમાએલી છે.

જિન સાધકો તો ષડ્ જીવનિકાયના પરિપૂર્ણ રક્ષક હોય છે. કોઈ પણ જીવને સતાવવાની ભાવના તેમના માનસમાં કદાપિ જીલી થવા પામતી નથી. નવે નવ કોટિએ તેમણે પંચમહાનતો સ્વીકારેલાં હોય છે. એટલે તેમનાં જીવનના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ભાવો આ પર્વ સાથે ભેડાએલા જ હોય છે. જૈન સાધકો ‘નિર્ગંધ’ નામે ઓળખાય છે. કોઈપણ જાતની ગ્રંથિ તેમને માટે ગ્રાહ્ય નથી. ગ્રંથિશૂન્ય થવામાં જ નિર્ગંધતાનો આત્મા ધબકતો હોય છે. ભગવાનનું શાસન જ દયામય છે. દરેકનું રક્ષણ એ જ નિર્ગંધ પ્રવચનનું નવનીત છે. પ્રમત્યાકરણ સૂત્ર કહે છે—
“સત્ત્વજગજીવરક્ષણદયદુર્ભે પાવવળ મનવયા હુ કહિચ.”

સર્વ જગતના જીવોનાં રક્ષણ માટે તેમની અનુકંપા અને દયા માટે જ ભગવાને નિર્ગંધ પ્રવચન ઉપદેશ્યું છે. સર્વ જગતિક સત્ત્વોના રક્ષણ, કલ્યાણ અને અભ્યુદયની ભાવના આપણા નિર્ગંધ પ્રવચનનું હાર્દ છે. માટે આ સત્ય કદી વિસ્મૃત ન થવું જોઈએ.

આ પર્વ સાથે જે કથાઓ વર્ષોથી તાદાત્મ્યપણાને પામી ગઈ છે તેનો સાધારણ ઉલ્લેખ અને અસ્થાને નહિ જણાય એમ માની થોડો ઉલ્લેખ અહીં કરું છું.

હિન્દુઓની માન્યતા છે કે, બલિરાબ્બનો વિશ્વ ઉપર ભારે ત્રાસ હતો. દેવો પશું તેના ત્રાસમાંથી સુકત નહોતા. બધાએ વિષ્ણુ પાસે રક્ષણની પ્રાર્થના કરી. બલિરાબ્બમાં આ દુષ્ટતાની સાથે દાનનો એક મોટો અને કીમતી સદ્ગુણ પણ હતો. નિત્યનિયમ પ્રમાણે જ્યારે દાન દેવા તે બેસતો ત્યારે જે કોઈ, જે કંઈ માગે તે આપી દેવામાં તે પાછી પાની કરતો નહિ. ભગવાન વિષ્ણુએ એના દાનગુણનો ભારે લાભ લીધો. પોતે વામનરૂપ બનાવ્યું. અને નિત્યનિયમ વખતે બલિરાબ્બ પાસે સાડા ત્રણ ડગલાં જમીનની માગના કરી. બલિએ વધારે માગવા વિનંતી કરી. પરંતુ વામનજી પોતાની માગણીમાં અફર રહ્યા. બલિએ 'તથાસ્તુ' કહી દાન અપેક્ષા કર્યું.

વિષ્ણુએ વામનમાંથી વિરાટ સ્વરૂપ પ્રગટાવ્યું. એક પગલાથી આકાશ, બીજા પગલાથી મધ્યલોક, ત્રીજા પગલાથી પાતાળને માપ્યા પછી પણ અર્ધા પગલા જમીનનો પ્રશ્ન તો ભોલો જ રહ્યો. તે અર્ધા પગલાની પૂર્તિ, વિષ્ણુએ બલિરાબ્બના શરીર ઉપર પગ મૂકી તેને પાતાળલોકમાં મોકલી દીધો અને કરી. ગૌ, બ્રાહ્મણ અને દેવતાઓનું બલિના ત્રાસમાંથી આમ તેમણે રક્ષણ કર્યું. તે ઉપકારની સ્મૃતિરૂપે રક્ષાબંધનની પરંપરા ચાલી આવી છે.

આ કથા સાથે ઘણા અંશે સામ્ય ધરાવતી આપણે ત્યાં પણ એક કથા છે. નસુચી નામનો એક પ્રધાન પ્રગાઠતમ મોહનીય કર્મના ઉદયથી અસિત હતો. એક વખત સુનતાઆચાર્યકિનો સમુદાય વિહાર કરતાં કરતાં જ્યાં નસુચી રહેતો હતો ત્યાં ગયો. મિથ્યાત્વના ઉલટ ઉદયથી નિર્ગ્રંથ સાધુઓ તરફ આકર્ષણ જન્મવાના બદલે વેરવૃત્તિ જન્મી. તેમને મારવાનો તેણે ઉપક્રમ કર્યો. રાબને નસુચીની વાતની માહિતી મળી ગઈ. એટલે તેને દેશનિકાલની સબ આપી. નસુચી ત્યાંથી હસ્તિનાપુર ગયો. હસ્તિનાપુરના રાબને તેણે પોતાની કુશળતાથી મુગ્ધ કરી દીધા અને તેમની પાસેથી વરદાનો મેળવ્યાં અને તે હસ્તિનાપુર નરેશનો વિશ્વસનીય દીવાન બની ગયો. આ બાબુ મુનિઓ પણ વિહાર કરી કંમશ: ત્યાં પહોંચ્યા. મુનિઓને બોધ પોતાનું પાપ ઉઘાડું પડી જવાનો તેને ભય લાગ્યો. રાબ પાસેથી લેવાના વરદાનના બદલામાં નસુચી ચોરા વખત માટે રાબ થઈ ગયો અને બધા મુનિઓને ઘાણીમાં પીલવાનું પડ્યું રચ્યું. વિષ્ણુકૃમાર નામના મુનિને આ વાતની ખબર પડી. વૈક્યલક્ષ્મિધના બળે વામન સ્વરૂપ ધારણ કરી તે નસુચી પાસે આવ્યા અને ત્રણ ડગલાં જમીનની માગણી કરી. ત્રણ ડગલાંમાં વિરાટ રૂપ ધરી આખા જગતને માપી લીધું અને મુનિઓને ઘાણીમાં પીલવાના ઉપસર્ગથી બચાવી લીધા. ફેરફાર એટલો જ છે કે ત્યાં બલિરાબ્બને પગ મૂકી પાતાળમાં મોકલવામાં આવે છે ત્યારે અહિંસક મુનિ હિંસાનો બદલો હિંસાથી ન લેતાં તેનો અહિંસાથી બોધપાઠ આપે છે. આ કથા તો ઘણી લાંબી છે. સમય થઈ ગયો છે. રક્ષાબંધન મહાપર્વની કથામૂલક ભૂમિકાનું સંક્ષિપ્તતમ હાર્દ જ માત્ર બતાવેલ છે.

સાચું ધન શું ?

વહેલી સવારે જો મનુષ્ય ભાગવાન સૂર્ય સાંસે વાંસો રાખીને ચાલે તો તેને પહોંચે તેની આગળને આગળ ભાગવા માંડશે. પહોંચ્યાને પકડવા તે હબ્બરો ઉપાયો કરે તો પણ તે તેને પકડી શકશે નહિ. આગળ હોડતા પહોંચ્યાને પકડવાનું શક્ય જ નથી. પરંતુ જો તે જ માણસ સૂર્ય તરફ મોઢું ફેરવી નાખે, તો પહોંચે તેની પાછળ હોડવા માંડશે. પ્રકૃતિના આ નિયમને પ્રાચીન ભૌતિક સંપત્તિ પણ આ જ રીતે અનુસરે છે. માણસ જ્યારે તેને મેળવવા તેની પાછળ પ્રેરે છે, ત્યારે પહોંચ્યાની માફક તે આગળને આગળ ભાગતો જાય છે. માણસ હબ્બરો પ્રયત્નો કરે છતાં તે હાથ આપતી નથી, પરંતુ જો તે વ્યક્તિ તેની તરફ પીઠ ફેરવીને ચાલવા માંડે, તો ભૌતિક સંપત્તિ તેની પાછળ પાછળ હોડતી આવે છે, તેને અનુસરનારી બની જાય છે. આમ તો પરિણામે પામતું મૂળ-ગણુવામાં આવ્યું છે. શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના સિદ્ધાંત સુજ્ઞ પણ 'અર્થમ્ અનર્થમાવ્ય' નિત્યમ્. અર્થને સદા અનર્થ રૂપ જ માત્રો જોઈએ. આમ છતાં વ્યાવહારિક જગતમાં તેના ભારે સહિમા છે. સામાજિક પ્રતિષ્ઠા માટે તે ચરમ માપદંડ છે. અર્થની આ પ્રતિષ્ઠા કંઈ આજકાલની નથી. સનાતન કાળથી તે પોતાની પ્રતિષ્ઠાને ટકાવતો આવ્યો છે. મહાભારતના યુગમાં જ્યારે લીધેલ પિતામહ અને દ્રોણાચાર્યને પૂછવામાં આવ્યું કે, તમે ધર્મ અને અધર્મના ભેદના પારખુ છો, છતાં તમે અધર્મના પક્ષે રહો, જો કંઈ રીતે ઉચિત છે ? ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો : 'અર્થસ્ય સર્વે દાસાઃ નાર્યો દાસસ્તુ કસ્વચિત્ જગતમાં. બધા પૈસાના દાસ છે. પૈસો કેઈને દાસ નથી.

આ ઉપરથી તમે કદાપી શકો છો કે પૈસાએ પોતાની મહત્તાને એટલો જાહેર પાથો નાખ્યો છે કે, તેની પ્રતિષ્ઠાને યુગો સુધી આંચ આવે એમ નથી. પૈસાનું મહત્વ કેટલું છે એ તમારા સૌનો સાક્ષાત્ અનુભૂતિનો વિષય છે. પૈસાદાર માણસો જ્યારે પોતાના વૈભવનું પ્રદર્શન કરવામાં મહેત્તા માનવા લાગે છે, ત્યારે પૈસો તેમની સામાજિક જીવનની પવિત્રતાને હોળી નાખનાર એક દૂષણ બની જાય છે. તેમનાં સામાજિક જીવનને છિન્નકિન્ન કરી નાખનાર એક પાપ બની જાય છે.

આવા માણસો આંતરિક સર્વ અને શક્તિથી શૂન્ય હોય છે. તેમની આંતરિક શક્તિ અને સર્વ પૈસો બની જાય છે. પૈસો જ તેમનું સર્વસ્વ, તેમની સમજણનો આધાર, તેમની પ્રતિભાનું મૂળ, તેમનાં સન્માનનું કારણ અને તેમના માનભર્યાં સ્થાનનું સંરક્ષણ બની જાય છે. સમાજમાં તેમને જે માન અને મોલો મળે છે તે તેમની આંતરિક શક્તિને કારણે નથી મળતાં પરંતુ પૈસાને કારણે મળે છે.

તેમને મળતાં માન કે પ્રતિષ્ઠા, સદાચારમૂલક નથી હોતાં. તેમના માન મરતબા અને વિકાસની આધાર શિક્ષા પૈસામાં સંનિહિત હોય છે. તેના પાથો એવો તો કાચો હોય છે કે,

જેના આધાર ઉપર તેમણે જે ભવ્ય ઇમારતો ઊભી કરી છે તે ક્યારે ધરાશાયી થઈ જશે, તેની તેમને પોતાને પણ ખબર હોતી નથી. તેનું મૂળ જ અપરિપક્વ છે. તેનો પાયો જ કાચો છે. પૈસાની સાથે જેનો સંબંધ છે, પૈસાથી જે મેળવેલ છે, તે પૈસા રહેશે ત્યાં સુધી રહેશે, અને પૈસો જતાં, તેની સાથેની સંબંધિત વસ્તુઓ પણ યાદી જશે.

આવા માણસોને માટે પૈસો સાધન નથી, સાધ્ય બની જાય છે. તેમનું જીવન પૈસામૂલક બની જાય છે. તેઓ જીવે છે પણ પૈસા માટે અને મરે છે પણ પૈસા માટે. પૈસો જ તેમને માટે પરમેશ્વર છે. આમ જેમનાં હૃદયમાં પૈસા સિવાય બીજા કશાને જ અવકાશ નથી. તેઓ પરમાત્માનો પૂજા પણ પરમાત્મા રૂપે નહિ, પરંતુ લક્ષ્મીનારાયણ રૂપે કરે છે.

પૈસામાં જ એકાંત પ્રભુતાના ફર્શન કરનારને કોઈ પ્રયુક્ત કહે કે—‘ભાઈ ! પરમાત્માના એક ભવ્ય મંદિરના નિર્માણનું એક સુંદર આયોજન થઈ રહ્યું છે. તમને ઉપલબ્ધ લક્ષ્મીનો સદુપયોગ કરવાનો આનાથી વધારે કીમતી અવસર બીજો કયો મળવાનો છે ? માટે આ સમય અને ક્ષેત્રને સાતુકૂળ સમજ, તમારી લક્ષ્મીનો સદુપયોગ આમાં કરો.’ તો તે શું જવાબ આપશે જાણો છો ? તે કહેશે : ‘મારા અને મારા પત્નીનાં નામની તકતી ક્યાં લગાડશે તે પહેલા મને ખતાવો, પછી હું વિચાર કરી જોઉં.’ તેનો જવાબ સાંભળીને જો ફરી પેલી પ્રયુક્ત વ્યક્તિ કહે કે ‘ભાઈ ! આ તો પ્રભુનો દરબાર છે. ભક્તિ અને સાધના માટેનું આ તો પવિત્ર સ્થાન છે. આમાં ભગવાન સિવાય કોઈનાં નામને અવકાશ નથી’—તો નિશ્ચિત માનજો કે તકતી લગાડવાની ભાવનાવાળા તે માણસના વિચારો તે મંદિરનું નિર્માણ કદી થઈ શકવાનું નથી. ખરેખર તો મંદિર બનાવવાની ભાવનાથી લોકો મંદિરો નથી બનાવતા, પ્રભુ પરત્વેની ભક્તિની પ્રગાઢતામાંથી લોકોના મનમાં મંદિરોનાં નિર્માણની ભાવના ઊભી નથી થતી; પરંતુ પોતાના નામની તકતીઓ લગાડવા માટે લોકો આજે મંદિરો બનાવે છે. ખરેખર જોઈએ તો મંદિરો નથી બનાવતાં, તકતીઓ બનાવાય છે ! મંદિરો પર તકતીઓ લગાડાય છે એમ કહેવું વાસ્તવિક નથી. હકીકતમાં તો તકતીઓ ઉપર મંદિરો લગાડાય છે ! તકતીઓ કીમતી અને મહત્વપૂર્ણ બની છે, મંદિરો ગૌણ બન્યાં છે. વાસ્તવમાં તો મંદિરો છે માટે તકતીઓનો મહિમા જળવાય છે, છતાં પ્રધાનતા તકતીઓની છે, મંદિરોની નહિ, આ તે કેવું આશ્ચર્ય ? લોકો તો એવા છે કે દાનથી પણ જો તેમને માન સન્માન કે પ્રતિષ્ઠા ન મળતાં હોય તો દાન પણ આપવાનું તે બંધ કરી દે ! એટલે જ માણસોને દાનના ભાવિ લાભો ખતાવાય છે. ભાવિ લાભોના પ્રલોભનોથી દોરવાઈ તે દાન આપવા સંકુલ્લ બને છે. તેને કહેવું પડે છે કે, ભાઈ ! જે દાન કરશે તેને આ લોકમાં તો પ્રશંસા અને આદર મળશે જ પરંતુ પરલોકમાં પણ સુખ, પુણ્ય અને આનંદની ઉપલબ્ધિ થશે. અને એક પૈસો આપશે તો ખરલોકમાં તે કરોડગણો થઈ ઊભી નીકળશે. આમ એક પૈસો દાન કરાવવા માટે તેને કરોડગણા પ્રલોભનનું આસ્વાસન આપવું પડે

છે. વાસ્તવમાં પુણ્યનો અર્થ જ બુદ્ધો છે. જેનાથી કંઈ નિર્મિત ન થાય એવું કૃત્ય તે પુણ્ય છે. જેનાથી કંઈ નિર્મિત થાય તે પુણ્ય નથી, પાપ છે.

ખરી રીતે તો પ્રલોભનથી અપાતું દાન એક પ્રકારે પશુતા છે. પશુ એ સંસ્કૃતનો ભારે અદ્ભુતતા ધરાવતો કીમતી શબ્દ છે. જેને ખેંચવા માટે ગળામાં પાશ બાંધવો પડે, નિર્દિષ્ટ દિશા તરફ લઈ જવા માટે જેને ખેંચવું પડે તે પશુ છે. જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં હમણાં કહ્યું તે પ્રભાણે ભવિષ્યની આકાંક્ષાઓથી બંધાયેલી વ્યક્તિ પશુ સમાન જ છે. ફળની ઇચ્છાથી જે દાન પુણ્ય કરે છે, તે ઇચ્છાઓ અને આકાંક્ષાઓનાં પાશથી બંધાયેલા પશુ જ છે. કર્મને સન્ન્યુબ રાખી જે ગતિ કરતા નથી પરંતુ ફળથી બંધાઈને જે ચાલે છે તે પશુ છે. આવી વ્યક્તિઓ જ્યાં સુધી ફળનું આકર્ષણ ભણું ન થાય, ત્યાં સુધી કોઈપણ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થતી નથી કર્મ ખાતર કર્મ કરવાની તેમનામાં વૃત્તિ જ હોતી નથી. તેની સામે ફળ સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ દેખાય તો જ તે કર્મ માટે સમુદ્યત થાય છે અન્યથા કર્મમાં તેમને કંશે જ રસ હોતો નથી. તે કર્મ કરે છે, તો પણ તેને કર્મ કરવામાં નહિ પરંતુ તેનાં ફળમાં રસ હોય છે. આવા માણસો પારમાર્થિક રીતે પશુની જ શ્રેણીના છે. કારણ, જેમ પશુઓને કોઈ પાછળથી લાકડી મારે અથવા આગળથી કોઈ દોરડું ખેંચે ત્યારે ચાલે છે, તેમ ફલાકાંક્ષી માણસ પણ કાં તો ભવિષ્ય ખેંચે ત્યારે ગતિશીલ બને છે અથવા અતીત ધક્કો મારે ત્યારે ગતિક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અર્થાત્ ભૂતકાળના કર્મોના ધક્કા લાગવાથી તે ચાલે છે, અથવા ભવિષ્યની આકાંક્ષાની બળમાં બંધાઈ તે ખેંચાય છે.

યાદ રાખજો, મંદિરમાં જ્યાં પરમાત્માનો આવાસ છે, જ્યાં પ્રભુતા મેળવવા માટેના પ્રયત્નો છે ત્યાં પણ જો સકામ ભાવનાથી પ્રવેશ કરશો તો તે મંદિર મટી જશે, માત્ર મકાન બની જશે, અને મકાનમાં પણ નિષ્કામ ભાવનાથી પ્રવેશ કરશો તો તે મકાન પણ મંદિર બની જશે. નિષ્કામ થઈ જે ભૂમિ પર ફરશો તે તીર્થ બની જશે અને સકામ ભાવનાથી જે ભૂમિ પર ફરશો તે પાપ બની જશે. માટે જ નિષ્કામ અને ફલાકાંક્ષાશૂન્ય ભાવોની મોટી કીમત છે.

સદ્ગુણોનું સંરક્ષણ નીતિમૂલક પૈસા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. અનીતિપૂર્વક સંજન કરેલો પૈસો તો વિપત્તિ ગરજ સારે છે. આ સત્યને એક દાખલાથી સમજી શકશો.

જૂના જમાનાની આ વાત છે.-અમર નામનો એક કવિ થઈ ગયો. તે માત્ર કવિ જ ન હોતો, તેની પાસે માત્ર કાવ્ય સંપત્તિ જ નહોતી, તેનામાં અનેક સદ્ગુણો સાકાર બન્યા હતા. તેની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી જ નબળી હતી. અસંતોષ કે વિષાદને તેના જીવનમાં ક્યાંય સ્થાન નહોતું. કવિઓ વિદ્વાનો અને લેખકો પ્રાયઃ પૈસાથી દરિદ્ર જ હોય છે. અમર કવિ પણ ચારેકોરથી દરિદ્રતાથી ઘેરાયેલો હતો. બાળકો અનાજ વગર લહે ટળવળતાં હોય, ભૂખથી પીડાતાં હોય, છતાં અનીતિના

પૈસાનો એક દાણો પણ તેમનાં મોંમાં ન જવો જોઈએ એવો તેનો સિદ્ધાંત હતો. એટલે તે માંગવા બંધ ખરો, પરંતુ જેવો બંધ તેવો જ બાકી હાથે પાછો આવે. તે પાછો આવે ત્યારે તેનાં બાળકો ભૂખની પીડાથી રડતાં હોય. એક દિવસ તેની પત્નીએ કહ્યું : ‘શું તમારી વિદ્વત્તા, પ્રતિભા, કે કાન્યશક્તિની એટલી પણ કિંમત નથી કે લોકો તમને સન્માનપૂર્વક કંઈક ને કંઈક આપે ? બાળકોને રડતાં જોઈ માડું તો હૃદય વીંધાઈ બંધ છે, કાળજી કપાઈ બંધ છે !’

પત્નીના શબ્દો સાંભળી અમર કવિએ શો જવાબ આપ્યો, બહો છે ? જેમના જીવનમાં સદાચાર અને સિદ્ધાંતનાં મૂલ્યો હોય, જેઓ પૈસા કરતાં આત્માના આંતરિક અને નૈતિક મૂલ્યોને વધારે કીમતી માનતા હોય, તેમની પાસેથી જ આવા બગૃત જવાબની અપેક્ષા રાખી શકાય.

કવિ અમરે કહ્યું : ‘પ્રિયે ! મારી વિદ્વત્તાથી પ્રભાવિત થએલા અનેક માણસો મને માંગ્યા વગર પણ આપવા તૈયાર છે. પરંતુ હું જોઈ છું કે, કોઈ મને અહંકારથી આપે છે તો વળી કોઈકનો તો પૈસો જ બીજના પરસેવાનો, બીજનું શોષણ કરીને મેળવેલો મને દેખાય છે. આવો પૈસો મારાથી કેમ લેવાય ? આવો પૈસો લેવા કરતા તો ભૂખે મરવું મને વધારે હિતકર લાગે છે. ભૂખે મરવાથી કદાચ મૃત્યુ આવશે, પરંતુ વૃત્તિ ખરાબ થવાનો ભય તો નહિ રહે ને ?’

અમરની પત્નીએ નિઃસાસો નાખતાં કહ્યું : ‘શું જગતમાં કોઈ સાચો દાતા જ નથી ? બાળકો રડે છે, ભૂખ્યાં છે, જાણે તપાસ કરો, અને બાળકોને રાજ કરો !’

અમર રાજદરબારમાં ગયો. ત્યાં કુમાર મહેન્દ્રનો રાજ્યાભિષેક ચાલી રહ્યો હતો. આ શુભ પ્રસંગના નિમિત્તમાં સૌ આશીર્વાદો વરસાવી રહ્યા હતા. અમરે પણ આશીર્વચન ઉચ્ચારતાં કહ્યું : ‘હિ રાજન્ ! માત્ર સોનાનાં સિંહાસન ઉપર જ નહિ, પ્રજાનાં હૃદય સિંહાસન ઉપર બિરાજ આપ રાજ્ય કરો !’

કુમાર મહેન્દ્ર ઉપર કવિ અમરના શબ્દોની ભારે સુંદર છાપ પડી. તેણે કહ્યું : ‘કવિરાજ ! જે જોઈએ તે માંગો.’ અમર મનમાં વિચારવા લાગ્યો : આની પાસેથી માંગવું શું ? આના ખબ્બામાં પણ તેના પોતાનાં પરસેવાનો પૈસો ક્યાં છે ? એ બધો પૈસો પ્રજાનાં લોહી અને પરસેવાથી ખરડાયેલો છે. આમ વિચારી અમરે શાંતિથી કહ્યું : ‘રાજન્ ! અત્યારે રહેવા દો. ક્યારેક વળી માંગીશ.’

રાજાએ કહ્યું : ‘ના, વિલંબને અવકાશ નથી. હમણાં જ માંગો !’

અમરે કહ્યું : ‘આપની એમ જ ઇચ્છા હોય તો મને આપની બાતમહેનતની કમાણીનો, આપના ખરા પરસેવાનો, માત્ર એક રૂપિયો આપો.’

આ સાંભળી સૌ આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. પરંતુ કુમાર મહેન્દ્ર તેનો ભાવ સમજી ગયો. તેણે કહ્યું : ‘તમે જે બાદશાહી દાન માંગ્યું છે તે હું સમજી ગયો છું. અત્યારે આ ચાલી રહેલ

રાજ્યાભિષેક વિધિને સ્થગિત કરવામાં આવે છે. એક રૂપિયાનું તમને દાન આપ્યા પછી જ રાજ્યાભિષેક થશે.

કુમાર મહેન્દ્ર સિંહાસન ઉપરથી ઊસો થઈ ગયો. એક રૂપિયો કામવાની તબવીબમાં તે પડી ગયો. તેણે બહુ વિચાર કર્યો, તે ઘણું કર્યો, પરંતુ પરસેવાનો રૂપિયો મળે તેવી મંજુરી તેને ક્યાંય મળી નહિ. અતે એક લુહારને ત્યાં તેને કામ મળ્યું. લુહારે કહ્યું: ‘આ લોહાને હથોડા વડે ટીપો અને મંજુરી મેળવો.’ હથોડો ઉપાડી રાજકુમાર કામે તો લાગ્યો, પણ તે પરસેવે રેખાગ્રેખ થઈ ગયો. એક રૂપિયો કેવી મુશ્કેલીથી પેદા થાય છે તેની આજે તેને ખબર પડી. રાજકુમાર હોવાથી તેણે કદી કામ તો કર્યું જ નહોતું; એટલે વચ્ચે વચ્ચે ક્યારેક તે અટકી જતો, ત્યારે લુહાર તરતજ બોલી ઊઠતો: ‘ભાઈ! મારે ત્યાં હરામના પૈસા નથી આવતા. આમ પોરો ખાતાં ખાતાં કામ કરવું હોય તો ઘેર સિધાવો. અહીં તો ખરાબર કામ કરશો તો જ પૈસા મળશે.

કુમાર મહેન્દ્રે તે બધું સાંભળ્યું અને સહન કર્યું. સાંજ સુધી કામ કરી તે થાકીને લોથપોથ થઈ ગયો હતો છતાં પ્રમાણિકતાપૂર્વક એક રૂપિયો કમાયાનો તેના મનમાં સંતોષ હતો. રૂપિયો લઈને ખુશી થતો તે તરતજ અમરના મકાન તરફ ચાલ્યો. માર્ગમાં તે વિચાર કરવા લાગ્યો: આવી રીતે પરસેવો પાકનાર અને લોહી પાણી એક કરી, સાચી મહેનત અને પ્રામાણિકતાથી કમાનારની સમાજમાં શી કીમત અંકાય છે? જે લોકો માત્ર પોતાના સાધારણ મોજશોખ ખાતર એક મહિનાની કારમી મંજુરીને, માત્ર એક કલાકમાં જ ઉઠાડી દે છે, તે કેટલું અમાનુષી અને શોચનીય છે?

આ વિચારે કુમાર મહેન્દ્રનું જીવન રૂપાંતરિત કરી નાખ્યું. તે એક રૂપિયાએ તેના જીવનમાં ગજબનું પરિવર્તન આણી દીધું. તે કવિ અમરને ઘેર પહોંચ્યો, અને ભત મહેનતથી કમાયેલા એક રૂપિયાનું દાન આપ્યું. કવિએ પણ તેના સ્વીકાર કર્યો અને અંતઃકરણના આશીર્વાદ આપતાં ફરી કહ્યું: ‘રાજન્! તમે માત્ર સુવર્ણ સિંહાસન પર જ નહિ, પ્રજાના હૃદય સિંહાસન પર પણ બિરાજમાન થાઓ.’

આજે તમારો પૈસો કેવી કમાણીનો છે? તે ખરા પરસેવાનો છે કે શોષણનો છે? આજે તમારાં દાનો કેવાં છે? એરણી ચોરી કરી, સોચનું દાન આપવા બેવા તો નથી ને? આ પ્રશ્નો તમારા આત્મમંથન માટે રાખી, હવે મૂળ સૂત્રના સ્વાધ્યાય તરફ વળી જી. તે સુબળ શ્રાવસ્તી નગરીમાં બંને પરંપરાના શિષ્ય સમુદાયો એકત્રિત થયા છે. બંનેનાં માનસ સંદેહચક્ત બન્યાં છે. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમ સ્વામીને પોતપોતાના શિષ્યોના સંદિગ્ધ માનસ વિષેના નિર્દેશો મળ્યા છે. મિલાપનું આયોજન કરવાની માનસિક આકાંક્ષા જન્મી છે. ભેગા મળી પરસ્પર વિચાર વિનિમય કરી, શિષ્યોનાં મનનું સમાધાન કરવું બંનેને અનિવાર્ય લાગ્યું છે. તે માટે તૈયારીની ભૂમિકાનો સંકેત શાસ્ત્રીય ગાથાથી જ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. તદ્દતુસાર—

૧૮૮ : લેઘા પાષાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

ગાયમે પઢિરૂવન્ન સીસસઘ સમાહલે ।
જેદુ કુલમવેક્ષતો, તિંદુય વળમાગલો ॥

કેશીકુમાર શ્રમણુના કુળને શ્રેષ્ઠ માની યથૌચિત વ્યવહારના જ્ઞાતા શ્રી ગૌતમસ્વામી પોતાના શિષ્યોના સમુદાય સાથે તિન્દુક વનમાં ગયા.

આ ગાથા ભારે સરસ છે. ધર્મનો પ્રધાન આધાર વિનય છે. વિનયમૂલક ધર્મમાં વિનયની વરિષ્ઠતા છે. શ્રી ગૌતમસ્વામીને માટે ‘પઢિરૂવન્ન’ વિશેષણ આપવામાં આવ્યું છે. તે આ વાતનું ઘોતક છે કે, ગૌતમસ્વામી યથૌચિત વ્યવહારના જ્ઞાતા છે. તેઓ વ્યવહારકુશળ અને વિનમ્ર છે. કેશીકુમાર શ્રમણ પાર્થનાથની પરંપરાને અનુસરનારા છે. ગૌતમસ્વામીની પરંપરા વર્તમાન તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરની છે. પાર્શ્વનાથ પરંપરા મહાવીરથી પૂર્વવર્તી છે. એટલે કેશીકુમાર શ્રમણનું કુળ તેમની પરંપરાની દૃષ્ટિએ જ્યેષ્ઠ છે. તેથી ગૌતમસ્વામી વિચારે છે: તેઓશ્રી મારે ત્યાં પધારે તે મારા વિનય ધર્મ માટે ઉચિત ગણાય. મારું કર્તવ્ય છે કે, હું જાતે મારા શિષ્ય સમુદાય સાથે શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણનાં ચરણોમાં ઉપસ્થિત થાઉં - આમ માત્ર જવાનો જ વિચાર કરીને જ અટકી ન ગયા. તેમણે પોતાના વિચારોને ક્રિયાવિત પણ કર્યા. પોતાના શિષ્ય સમુદાય સાથે તેઓ સત્વર તિન્દુક વન કે જ્યાં કેશીકુમાર શ્રમણ પોતાની શિષ્ય સંપદા સાથે ઉતરેલા હતા ત્યાં તેમની સેવામાં પહોંચી ગયા. તિન્દુક વનમાં પહોંચતાં, શ્રી કેશીશ્રમણ તેમનો સત્કાર કેમ કરે છે અને શું થાય છે, તેના ભાવલેહ અવસરે કહેવાશે.

પાર્થનાની પ્રભુતા

પ્રભુ બુદ્ધે ધર્મપદમાં સર્વ પ્રથમ એ વાત કહી છે કે, જેવો તમે વિચાર કરશો તેવા તમે થઈ જશો. એટલે દરેક વિચારો વિવેકપૂર્ણ હોવા જોઈએ. વિચારોજ આચારના રૂપમાં પરિવર્તિત થાય છે. માટે આવતી કાલે જે કાંઈ આપણે હોઈશું, તેના જવાબદાર ખીજ કોઈ નથી પણ આપણે પોતેજ છીએ. આજે જે કાંઈ આપણે છીએ તે ભૂતકાળના વિચારોનુંજ એકાંત પરિણામ છે. આપણી આવડત કે અણુઆવડત આપણુંજ વિચારોનું સ્પષ્ટ પરિણામ છે. આપણા વિચારોનું પ્રતિકેલન આપણા આચારો છે. આપણા જ સારા નરસા વિચારો સઘન અને પ્રગાઠ થઈ આચરણ બની જાય છે. આપણા જ વિચારોનાં કેન્દ્રીકરણને જીવન ગણી લેવામાં આવે છે.

આજે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં પણ વિચારોના જે તરંગો ઊઠે છે તે નાનકડા રૂપમાં પણ આચરણ થઈ જવાની યાત્રાનો મંગલ પ્રારંભ છે. આવતી કાલે તે નક્કર થઈ જતાં વસ્તુ બની જશે. બધી વસ્તુઓ વિચારનાજ સઘન રૂપ છે. આપણે જે કાંઈ પણ છીએ તે આપણા વિચારોનું જ પરિણામ છે. આપણે આપણા વિચારોની પ્રગાઠતાની જોડ છીએ.

કેઈ માણસ પ્રભુની પ્રાર્થના સાથે તાદાત્મ્ય જોડી લે, પ્રાર્થના સાથે એકાકાર થઈ જાય, તેના પ્રાણોના ધબકારમાં પ્રાર્થના રમવા લાગે, તેને ફવાડે ફવાડે પ્રાર્થના શુંજવા લાગે, તેનાં શરીરનું અણુ અણુ પ્રાર્થનાના સ્વરોથી આંદોલિત થઈ જાય અને તેનું અંતરંગ પ્રાર્થનાના નાદથી ઢાલવા લાગે, તો જ પ્રાર્થના માણસના જીવનનું સંગીત બની જાય છે. જ્યારે પ્રાર્થના જીવનની ધુન બની જાય છે, પ્રાર્થના અને જીવન એક બની જાય છે, ત્યારે જે પરિણામો જણાય છે, જે દિવ્યતા અને ભવ્યતાનાં દર્શન થાય છે, તે આપણી જ હોડીકોત્તર ભાવનાની પ્રગાઠતા અને નક્કરતાનું દિવ્ય પરિણામ હોય છે. આપણી શુભ ભાવનાની સઘનતા જ ભવ્યતા અને દિવ્યતાનો આકાર લે છે.

કવિવર રવીન્દ્રનાથના જીવનની એક મીઠી ઘટના છે. કવિવર રવીન્દ્રનાથે ગીતાંજલિની રચના કરી છે. ગીતાંજલિમાં પ્રભુની પ્રાર્થનાઓ છે. પ્રાર્થનાઓની સઘનતાને સ્પર્શવાનો તેમાં પ્રયત્ન છે. આ ગીતાંજલિને વિશ્વની સર્વોત્તમ કાવ્યકૃતિઓમાં વિશિષ્ટતમ સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલ છે અને તેથીજ વિશ્વનો સર્વોત્તમ પુરસ્કાર 'નોબેલ પ્રાઇઝ' તેને મળેલ છે. આખા વિશ્વમાં ગીતાંજલિનાં ગીતોની એક અનોખી અને વિશિષ્ટ છાપ છે. ગીતાંજલિનાં ગીતો વાંચી હોકો ભકિતમા લીન બની જાય છે અને નાચવા માંડે છે.

આમ છતાં કવિવર રવીન્દ્રનાથના પાઠોશમાં જ રહેતા એક વૃદ્ધ માણસે રવીન્દ્રનાથને માટે ભારે ઝુસ્ફેલી ઊભી કરી. તે વૃદ્ધની આંખમાં અજબ ચમક હતી, જે તેની પારદર્શી પ્રજ્ઞાની સાક્ષી પૂરતી હતી. તેની ચાલમાં વિચિત્ર મસ્તી હતી, જે તેની પ્રભુતાની ઉપલબ્ધિનો સંકેત કરતી હતી. તે માણસ બરાબર કવિવર રવીન્દ્રનાથના પાઠોશમાં રહેતો હતો. એટલે જ્યારે જ્યારે તેને તેમનો ભેટો થતો ત્યારે ત્યારે તે કવિવર રવીન્દ્રનાથના શરીરને ભેરથી પકડી હલાવતો અને તેમની આંખોમાં આંખો નાખી પૂછતો: 'સાચું કહો, રવીન્દ્ર! તમે ઇશ્વરને જાણ્યો છે? ઇશ્વરનો તમને સાક્ષાત્કાર થયો છે?'

તે માણસ ભારે આગ્રહી હતો. તેનો આ પ્રશ્ન રોજનો હતો. રવીન્દ્રનાથ ભારે ઇમાનદાર હતા. જોડું ઘોલવા ટેવાએલા નહોતા. આંખમાં આંખ મિલાવી તે વૃદ્ધની પૂછવાની રીત જ એવી હતી કે, તેની સામે કેઈપિણુ માણસની અસત્ય ઘોલવાની હિંમત જ આલે નહિ. રવીન્દ્રનાથના શરીરમાં આ વૃદ્ધ માણસની રીતથી એક પ્રકારની ધ્રુજારી છૂટી જતી. તેઓ તેનાં આવાં વર્તનથી ગભરાઈ જતા.

એક બાજુ ગીતાંજલિના રચયિતા અને નોબેલ પ્રાઇઝના આ વિજેતાને જ્યાં જાય ત્યાં સંવત્ર આકર મળતો હતો, વિશ્વભરમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા અને યશ કીર્તિ ગવાતાં હતાં, ઉપનિષદના ઋષિ સમ એવા તેમને હોકો સન્માનતા હતા, વિશ્વની આરેકોર મહર્ષિરૂપે તેમની પ્રતિષ્ઠા વ્યાપી

હતી, સૌ તેમની પ્રભુતાથી પ્રભાવિત થતાં હતાં, ત્યારે બીજી બાજુ તેમના જ પડોશમાં રહેતો આ વૃદ્ધ માણસ તેમને માટે એક કોયડાદૂધ બની ગયો હતો.

કોઈ એકાદ વખતની વાત હોય તોયે માણસ તેનાથી બચીને ચાલે, ત્યારે આ તો હંમેશાં સવાર, બપોર, સાંજ અને રાત તેનો સમાગમ નિશ્ચિત હતો. ખુરશી નાખી, આસન જમાવીને તે બેઠો જ હોય. વૃદ્ધ માણસ એટલે ઘરની પશુ કાંઈ જવાબદારી નહોતી. બરાબર રવીન્દ્રનાથ ઘરની બહાર જવા તૈયાર થાય કે તે વૃદ્ધનું મિલન નિશ્ચિત થાય જ.

રવીન્દ્રનાથ લખે છે કે, ઘરથી બહાર નીકળવું પશુ મારે માટે મુશ્કેલ થઈ ગયું. બહાર જવાનો બ્યારે પશુ વિચાર કરું તે પહેલાં, તે વૃદ્ધ ઠરવાબ પર ખુરશી નાખીને બેઠો તો નથી ને, તે હું જોઈ લેતો. કારણ હું જેવો ત્યાંથી નીકળતો કે તે વૃદ્ધ માણસ મારા ખંભા હલાવી, મારી આંખોમાં તાકી મને પૂછતો: ‘સાંભળ, તે’ ઇશ્વરને ઝોળખ્યો છે?’ અને મારા પ્રાણો ધૂળ ભેળતા. હૃદય કંપવા લાગતું. ગાત્રો શિથિલ થઈ જતા. કારણ, ઇશ્વર વિષે મને કશી જ માહિતી નહોતી. પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર મને થયો નહોતો. મેં જે કંઈ લખ્યું હતું તે તો કૃતિઓ અને ઉપનિષદોનાં વાંચનમાંથી મળેલી માત્ર બાબુકારી, પરોક્ષ જ્ઞાન જ હતું. પ્રત્યક્ષ અનુભૂતિ અને સાક્ષાત્કારનો તો સંપર્શ પશુ મને થયો નહોતો. એટલે મારા આવા એકાંત મૌન અને ખિન્નતાને તે ભારે કુશળતાથી બાંધી જતો અને મને કશે જ કપકો આપ્યા વગર તે ભરથી ખડખડાટ હસી પડતો. તેનું આ અદૃહાસ્ય મારી બેચેનીનું નિમિત્ત બની જતું. ચોવીસે કલાક તે અદૃહાસ્ય મારી આંખો સામે રમ્યા કરતું. આ હાસ્યે મારી ઊંઘને હરામ કરી દીધી. પડછાયાની માફક તે હાસ્ય મારી સાથે ફર્યા કરતું હતું. પ્રતિક્ષણ એ વૃદ્ધના શબ્દો મારા મનમાં પ્રતિબિંબિત થયા કરતા હતા. એક ક્ષણને માટે પશુ આ વિચારોથી મારું મન સુક્રાંત બની શકતું નહોતું. મને તેનાથી ભય લાગવા માંડ્યો, મનમાં હું ધૂભરી અનુભવવા લાગ્યો. ગીતાંબલિ લખી સુસીખત ભૂલી કર્યાં મને આલાસ થયો. નોબેલ પુરસ્કારનો મારો આનંદ ખોવાઈ ગયો.

તે વૃદ્ધ પાસે અવશ્ય કોઈ બાબુકારી હોવી જોઈએ, આંતરિક ઐશ્વર્યથી તે વૃદ્ધ સંપન્ન હોવો જોઈએ, કોઈ વિશિષ્ટ ઉપલબ્ધિથી તે ઉપલબ્ધ હોવો જોઈએ, નહિતર આવી ભયજનક હિલચાલ તે મારા માનસમાં ભૂલી કરી શકે નહિ એમ હું માનવા લાગ્યો. ગીતાંબલિનાં બે ચાર પદો ગાઈ હું તેના મનને સંતુષ્ટ કરી શક્યો હોત; પરંતુ તેની આંખોમાં એવી વિચિત્ર દમક અને અમક હતી કે, ગીતાંબલિનાં પદો ગાવાની, કે તેની સામે આંખો ઉપાડી જોવાની પશુ મારી હિંમત ચાલી નહિ. આમ તો આખી ગીતાંબલિમાં ઇશ્વરનાં જ મધુર ગીતો છે અને તે ગીતો હું જાણી શકત, પરંતુ હું તેમ કરી શક્યો નહિ. વર્ષો સુધી આ મુશ્કેલી પડછાયાની માફક મારી પાછળ પાછળ લમતી જ રહી. મને કદીએ તે વૃદ્ધે જંપીને બેસવા ન દીધો. હું શાંતિનો શ્વાસ પશુ લઈ ન શક્યો. તેની પૂછપરછ ચાલુ જ રહી. તે કદી અટક્યો નહિ.

અને એક દિવસ જ્યારે તે વૃદ્ધના પ્રશ્નનું હું સમાધાન કરી શક્યો, ત્યારે મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. મારા મનનો ભાર હળવો થઈ ગયો. હું હંળવો ફૂલ જેવો થઈ ગયો. મારો ભય હવે અદૃશ્ય થઈ ગયો.

વરસાદના દિવસો હતા. અષાઠ મહિનો હતો. પહેલો જ ભેરફાર વરસાદ આવ્યો હતો. નદીઓ ઊભરાઈ ખાડાઓ ભરાઈ ગયા હતા. નદી, સરોવર, તળાવ છલકી ઊઠ્યાં હતાં. આબુખાબુ, સર્વત્ર, જ્યાં જ્યાં ખાડાઓ હતા, ઊંચીનીચી જમ્યા હતી, ત્યાં બધે પાણી ભરાઈ ગયું હતું. દેડકાંઓના ટર ટર અવાજથી દિશાઓ ગૂંજવા લાગી હતી. કવિવર રવીન્દ્રનાથ વહેલી સવારે ઊઠ્યા. કવિનું કાવ્યમય હૃદય હતું. પ્રભુતા પ્રગટ થવાના સાધનો ઉપલબ્ધ હતાં. તેમાં પ્રકૃતિનાં સૌંદર્યનો સહકાર મળ્યો. વર્ષાનાં કારણે બહુ વાતાવરણ જીવંત થયું હતું. વાદળાંઓનો ગડગડાટ, વીજળીના ચમકારા, પ્રથમ વરસાદને કારણે આવતી માટીની ગંધ, વનસ્પતિઓની પ્રકુલતા, પક્ષીઓનો કિલકિલાટ-પછી તો પૂછવું જ શું? કવિવર રવીન્દ્રનાથનો પ્રાણ બહાર જવા તલસી ઊઠ્યો. જતાં પહેલાં, તે વૃદ્ધ ખુરશી લગાવી દરવાજા પર ઊઠો તો નથી ને તે ભેઈ લીધું. વૃદ્ધ દરવાજા પાસે ઊઠો ન હતો. સંભવ છે આવી વહેલી સવારે તે બગ્યો પણ ન હોય! વૃદ્ધને દરવાજા પર ન જોતાં રવીન્દ્રનાથ સમુદ્ર તરફ, સમુદ્રના પ્રાકૃતિક દૃશ્યોનું અવલોકન કરવા ઝડપથી ભાગ્યા. સમુદ્રને કાંઠે ઊભા રહ્યા. અચાનક વાદળાંઓની વચ્ચેથી સૂર્યદેવે દર્શન આપ્યા. સમુદ્રમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડ્યું. સૂર્ય સમુદ્રમાં ઝબકવા લાગ્યો. કવિવર રવીન્દ્રનાથે સૂર્યના દર્શન કર્યા, તેના પ્રતિકલનના પણ દર્શન કર્યા.

આ સૂર્યદર્શન કવિવર રવીન્દ્રનાથના આંતરિક ચૈતન્યસૂર્યને જગાડી દીધો. તેમના ચૈતન્ય સાગરમાં જ્ઞાનનો સૂર્ય ઝળકી ઊઠ્યો. તેમના અંતરમાંથી જ્ઞાનગંગોત્રી વહેવા લાગી. બહુ તેમણે કોઈ અલૌકિક જગતમાં પ્રવેશ કર્યો! આ આખી ઘટનાએ તેમના આખા જીવનને આમૂલ ફેરવી નાખ્યું. હવે રવીન્દ્રનાથ પહેલાંના રવીન્દ્રનાથ જ ન રહ્યા. ગીતાંજલિના રચયિતા રવીન્દ્રનાથ, ગીતાંજલિના ગીતોના સાક્ષાત્ અનુભવ કરનારા થયા! શ્રુતિઓના શાસ્ત્રીય સત્યો તેમનામાં ઉદ્ઘાટિત થયા. તેમનો અંતરાત્મા બ્રહ્મદર્શનના પરમાનંદમાં નિમગ્ન થઈ ગયો.

તેઓ ઘર તરફ પાછા ફર્યા. માર્ગમાં ગંઢા ખાડાઓના ગંઢા પાણીમાં ઝળકતા સૂર્યના પ્રતિબિંબમાં તેમને ગંઢકીના સ્પર્શ પણ ન દેખાયો. સાગરમાં, સરોવરમાં, તળાવમાં, નદીમાં, ખાડાઓમાં, વાવમાં, કુવામાં સર્વત્ર સૂર્યનું પ્રતિબિંબ સમાન રીતે પડી રહ્યું હતું.

રવીન્દ્રનાથનું કવિ હૃદય હતું એટલે કવિતાના માધ્યમથી તેમનામાં પ્રભુતા નિકટવર્તી હતી. તેમનાં ઉરમાંથી એક સંગીત ઊઠ્યું અને તેમનો અંતર્નિનાદ ઝબકી ઊઠ્યો. તેમનું હૈયું આનંદના સાગરમાં હિલોળાળા લેવા લાગ્યું. અંતરમાં કોઈ સુમધુર રહસ્યપૂર્ણ સ્વર ગુંજી ઊઠ્યો અને હૃદય લોકોત્તર આનંદથી નાચી ઊઠ્યું. તેમને પરમ સત્યના દર્શન થયા કે, પ્રતિબિંબ

ક્યાંય ગંદુ થતું નથી.. સ્વચ્છ પાણીમાં પડતું સૂર્યતું પ્રતિબિંબ જેટલું તાજું અને સ્વચ્છ હોય છે તેટલું જ તાજું અને સ્વચ્છ તે ગંદા પાણીમાં પડે ત્યારે પણ હોય છે. પ્રતિક્ષણ કદી ગંદુ હોતું નથી. પાણી ગંદુ હોય તો પણ તેથી મૂળ પ્રતિબિંબ પર તેની કશી જ અસર થતી નથી. પાણીમાં જે સૂર્યતું પ્રતિબિંબ દેખાઈ રહ્યું છે, જે છાયા પડી રહી છે, તે તો તાજું અને સ્વચ્છ જ હોય છે.

આ જે અતુલવ છે, આ જે ઘટના છે, તે એક ક્રાંતિકારી અતુલવ છે, એક ક્રાંતિકારી ઘટના છે. એનો નિષ્કર્ષ એ છે કે, ખરાબમાં ખરાબ ગણાતી વ્યક્તિમાં પણ જે ચૈતન્ય પ્રભુ, પરમાત્મા બિરાજિત છે, તે હંમેશાં શુદ્ધ અને સ્વચ્છ છે. પાપીમાં પાપી માણસની અંદર પણ જે પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ છે, તે એટલું જ શુદ્ધ અને સ્વચ્છ છે, જેટલું તે પુણ્યાત્માની અંદરમાં છે. આજ સુધી જે આત્મદર્શનનું એક ઝાંખું આવરણ હતું, કે જેનાથી પરમાત્માના દર્શન હલ્લ થયા હતા, તે આજે પ્રાકૃતિક સૌંદર્યથી ભિન્ન થયેલા નૂતન વાતાવરણના નિમિત્તમાં સુલભ બન્યા ! જે દરવાજો બંધ હતો તે આજે આમ આકસ્મિક ખુલી ગયો ! કવિવરને બ્રહ્મની સાક્ષાત્ ઝાંખી થઈ ગઈ !

કવિવર ઘેર પહોંચ્યા ત્યારે તે વૃદ્ધ માણસ હંમેશની માફક દરવાજા ઉપર ઝોકે હતો. કવિવરે તેને જોયો. આજે કવિવરને તેનો જરાપણ ભય નહોતો. તેને જોતાં ન તેમનાં હૃદયમાં કોઈ કંપન થયું, ન મનમાં કોઈ વિભાસણ જન્મી કે ન પગે કોઈ લથડિયું ખાધું. રાજના કરતાં આજની સ્થિતિમાં ભારે અંતર હતું. કવિવર પોતાના સ્વાતુલવને, આગળ વર્ણવતાં કહે છે, હું કંઈ પણ કહું તે પહેલાં જ તે વૃદ્ધ બોલી ભીડ્યો : 'વાડુ, આજે મને લાગે છે કે તે ખરેખર બહુ છે ! આજે તને ભગવદ્ દર્શનની ઉપલબ્ધિ થઈ છે. પરમાત્માનાં દરવાજાને આજે તે ખટખટાવ્યા છે. આજે તને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયો છે ! તારા પગની મસ્તી, તારા આંતરિક આનંદ, તારા સંગીતના સ્વરો અને તારા નૃત્ય, આ બધું આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.' આમ કહી તે વૃદ્ધ મને પ્રેમથી ભેટી પડ્યો. તેની આંખમાં આનંદનાં આંસુઓ છલકાઈ આવ્યાં. પ્રેમથી મને ભેટતાં તેણે કહ્યું : 'તારી આજની મસ્તી જ, તારી આ બાણકારીની ચાડી કરે છે. મારી દૃષ્ટિથી તો તું આજ જ પુરસ્કારને પાત્ર થયો છે.'

કહેવાય છે કે, આ લોકોત્તર મસ્તી, આ અપ્રતિષ્ઠ અને દિવ્ય આનંદની ખુન, રવીન્દ્રનાથને ત્રણ દિવસ સુધી લગાતાર રહી. ત્રણ દિવસ સુધી જાણે તે લોકોત્તર જગતમાં જીવી રહ્યા ! 'સત્ત્વ મુચ્યમ્ય મુચસ્ત' નાં તેમને દર્શન થયાં. સૌ જીવોમાં પોતાનું જ પ્રતિબિંબ નિહાળવા તેઓ સંક્ષમ થયા. પોતાનામાં આખા જગતનું પ્રતિબિંબ અને અધ્યામાં પોતાનું પ્રતિક્ષણ હવે તેમને માટે સહજ થઈ ગયું. જે કોઈ તેમને મળતું તેનામાં તેમને શુદ્ધ ચૈતન્યના, પરમાત્માના દર્શન થતાં અને તે તેને ભેટી પડતાં ઘરનાં માણસો અને પરિવારને લાગ્યું કે રવીન્દ્રનાથ ગાંધી થઈ ગયા છે. પરંતુ તે વૃદ્ધ પુરુષે સૌને આનંદલસ્યાં હૈયે જણાવ્યું કે, તમે જરા ચે ગભરાશો

નહિ તમે માનો છો કે આ પાગલ થઈ ગયો છે તેથી બધાને હૈયે લગાડે છે, અને દરેકને પરમાત્મા માની ભેટે છે. પણ ના, એમ નથી. હા, આજુબુધી તે પાગલ હતો, કેમકે પરમાત્મ દર્શનથી તે વંચિત હતો, પણ આજે તો તેને પરિપૂર્ણ બબ્બો મળ્યો છે. આજે સર્વ ભૂતોમાં તે એને જોઈ રહ્યો છે કે જેનાં દર્શન વગર, તે જે કાંઈ ગાઈ રહ્યો હતો તે બેકાર હતું, ઉછીનું હતું, મૃત હતું, વાસી હતું, પોતાના અનુભવનું ક્ષણ કે પરિણામ નહોતું. શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓમાંથી સંઘરેલી તુકળદી માત્ર હતી. એની જ્ઞાન ગંગાગ્રીમાંથી ઉદ્ભૂત સ્વયંના સૂરો નહોતા. બીબનાં ગીતોને, બીબનાં સંગીતને તે પોતાનું માની બેઠો હતો. આજે એનાં જીવનમાં સાચા સંગીતને જન્મ થયો છે. માટે આનંદો ! લાપસીના આંધણ મૂકો !

સ્વીન્ડ્રનાથ કહે છે કે: હું ધીમે ધીમે મારી જાતને નિયમન અને સંયમમાં લાવી શક્યો. ખરેખર, જે પારદર્શી પ્રજાથી સર્વ ભૂતોમાં સ્વયંને જોઈ શકે છે અને સ્વયંમાં સર્વ ભૂતોને જોઈ શકે છે, તે જ સાચા અર્થમાં વિદ્વાન છે.

અત્રે પણ આત્મસાક્ષાત્કારને વરેલા બે મહાપુરુષોનું મિલન થયું છે. શ્રી ગૌતમસ્વામી વિનય ધર્મને અનુસરી પોતાના કરતા વરિષ્ઠ કુળમાં જન્મેલા એવા શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ પાસે તિન્દુક વનમાં પોતાના શિષ્ય સમુદાય સાથે પધારે છે. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ શ્રી ગૌતમસ્વામીના પોતાના શિષ્ય સંપદા સહિતના શુભાગમનને કેવો મીઠો આવકાર આપે છે તે શાસ્ત્રોના જ શબ્દોમાં અવલોકવા પ્રયત્ન કરીએ. તદ્વતુસાર—

કેલીકુમાર સમગ્રે ગાયત્રં દિસ્સમાગયં ।

પદ્મિભવં પદ્મિવર્તિ સમ્માં સંપદિવજ્જહ ॥

શ્રી ગૌતમને પોતાની શિષ્ય પરિષદા સહિત પોતાને ત્યાં આવતાં જોઈ ગૌતમ માટે શોભે એવા યથોચિત સત્કારથી તેમને અને તેમના પરિવારને સત્કૃત કર્યાં.

આ તો બંને મહર્ષિઓ છે. ઉત્તમ આચાર, વિચાર અને પ્રધાન જ્ઞાનને વરેલા છે. વિનય એ ધર્મનું મૂળ છે એ સત્યને માત્ર સમજ્યા જ નથી, જીવી પણ બાણ્યું છે. એટલે જ ગૌતમસ્વામીએ પોતાના વિનયમૂલક કર્તવ્યને બજાવવા પહેલ કરી. અને તેના ઉચિત જવાબ, મીઠો આવકારો, યથોચિત સત્કાર, શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ તરફથી તેમને મળ્યો. આ આપણી અધ્યાત્મ પ્રધાન આર્ય સંસ્કૃતિનાં હાઈને સ્પર્શનારી મીઠી ઘટના છે. શ્રુતિ પણ અતિથિઓમાં દેવોના દર્શન કરવાની નિશ્ચિત ભલામણ કરે છે. શ્રુતિ કહે છે “અતિથિદેવો ભવ” અતિથિમાં તેંત્રીસ કેટિ દેવોના દર્શન તુલ્ય લાભ માની તેના સત્કારની ભલામણ કરે છે. તેના ઉચિત સત્કારની બે અવગણના કરે તો “સ તસ્મૈ દુષ્કૃતય દત્વા પુણ્યમાદાય ગચ્છતિ” તેમ અતિથિને કથી જ હાનિ થતી નથી. અતિથિ તો પોતાનો ઉચિત આદર સન્માન ન કરનાર આતિથેયનાં પુણ્યોને લઈ તે આદ્યો બળ્ય છે અને તેને પોતાના પાપો આપી બળ્ય છે. આ નીતિશાસ્ત્રનું કથન છે. સોરઠનો કવિ પણ કહે છે—

મહેમાનોને માન દિલભરી દીધાં નહિ,
એ મેડી નહિ પણ મસાણુ કે સાચું સોરઠિયો ભણુ.

આવેલા અતિથિને ભેધ ઉમળકો આવવો ભેધએ. મારાપણાની મમતાની મીઠી ભાવનાઓ જન્મવી ભેધએ કે મહેમાનનાં પવિત્ર પગલાં મારે ત્યાં ક્યાંથી? અતિથિના ચરણો, એ તો પ્રભુના ચરણો છે એવો અમૃતરસ ભે અતિથિને માટે હૃદયમાથી ઝરતો હોય તો તે ઘરમાં આનંદ અને સમૃદ્ધિની છોળો ઊડતી હોય છે. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણના મનમાં આનંદનો પાર નથી. પોતાની પાસે મુનિની મર્યાદાના જે સ્વાગતના સાધનો છે તે ગૌતમસ્વામીના આવકારમાં સમર્પિત કરે છે અને સાધ્વાચારને શોભતા સ્વાગતથી ગૌતમસ્વામી પર ગ્રેમનો બહુ પાથરે છે.

હું અને મારાપણું

કંઈક અમારું છે એવી જ્ઞાતિમાં આપું જીવન આપણે પસાર કરીએ છીએ. આ સ્વામીત્વની ભાવનાતું મૂળ અહીં છે. અહીં કારના વિસ્તાર કે નિર્માણ માટે કંઈક અવલંબન ભેધએ, આધાર ભેધએ. આધાર વગર અહીં ને પણ ઊભવાનો અવકાશ નથી. ‘હું’ને ઊભા રહેવા માટે ‘મારા’ના સહાયની અપેક્ષા રહે છે. ‘મારા’ની મદદ વગર ‘હું’નું નિર્માણ સર્વથા અશક્ય છે. સામાન્ય રીતે તો એમ જણાય છે કે, મારાપણું એ ‘હું’નો જ વિસ્તાર છે. આ પણ એક સત્ય છે એમાં શંકાને કશું સ્થાન નથી, કે ‘હું’નું પોતાનું સાર્વભૌમ કોઈ સ્વાતંત્ર્ય નથી. ‘મારા’ની ભેડે જ ‘હું’ના ભવ્ય પ્રાસાદનો પાયો છે. ‘મારા’નું નિર્માણ પ્રથમ થાય છે. ઘણીવાર ‘મારા’ને સરવાળો ‘હું’નું સ્વરૂપ ધારણ કરી લે છે. જેને આપણે મારું કહી સંઘરીએ છીએ તે ‘મારા’ને કૃત્રિમ રીતે એક પછી એક ઝુંટવી લેવામાં આવે તો પછી આપણું ‘હું’ પણ અવશિષ્ટ નહિ રહે. અનેક મારાતું સંયુક્તિકરણ ‘હું’માં પરિણમે છે. મારું ઘર, મારી પત્ની, મારો પુત્ર, મારો ધર્મ, મારું મંદિર, મારી મસ્જિદ, મારો શુદ્ધારો, મારું પદ, મારું નામ, મારો યશ, મારી પ્રતિષ્ઠા, મારો મોલો, મારી ઇજ્જત, મારો વંશ-આવા અનેક ‘મારા’ના સંયોજકરણથી ‘હું’નું નિર્માણ થાય છે. એકાએક ‘મારા’પણુને પાડતા જાયો તો ‘હું’ ધરાશયી થઈ જશે. ‘હું’ને પરિશ્લિત રાખવા માટે કોઈ આધારશિક્ષા ભેધએ, અને તે માટે મારાપણુનો વિસ્તાર પાયાનો પથ્થર છે, જેના વગર ‘હું’નું મકાન ધરાશયી બની જાય છે.

જીવનમાં આવી ઘણી જ્ઞાતિઓ આપણે જન્મીએ છીએ. જિંદગીની બધી ભાવનાઓ કોઈ અજ્ઞાત છોરથી જ આવે છે જેનો આપણને કશો જ ખ્યાલ હોતો નથી. આપણા જન્મને જ લેધએ. ‘હું જન્મું છું’-પરંતુ મારા જન્મના સંબંધમાં મને કોઈ પૂછતું નથી, તે વિશે પૂછવાની કોઈ દરકાર પણ કરતું નથી કે હું જન્મવા ઇચ્છું છું કે નહિ? મારો જન્મ એ

મારી ઇચ્છા કે મારી સ્વીકૃતિ ઉપર આધારિત નથી. જ્યારે હું મને પોતાને જોઈ છું ત્યારે જન્મેલો જોઈ છું. જે જન્મ મારી ઇચ્છા વગરનો છે તેને મારો જન્મ કહીને સંબોધવો એ પણ એક બાલિશતા સિવાય બીજું શું છે ?

જેમ જન્મના સંબંધમાં આપણે જોયું તેમ મૃત્યુના સંબંધમાં પણ સમજવું જોઈએ. મારા મૃત્યુનો સંબંધ મારી સાથે હોવા છતાં જ્યારે પણ મારું મૃત્યુ આવશે ત્યારે મને પૂછીને નહિ આવે. મારા અભિપ્રાયોને જાણવાની દરકાર પણ તે નહિ દાખવે. મારી મરવાની ઇચ્છા છે કે નહિ, તે જાણવાનો પણ તે પ્રયત્ન નહિ કરે. કોઈપણ જાતની સૂચના આપ્યા વિના જ પોતાની મરણ પડશે ત્યારે દરવાજા ઉપર આવીને ઊભું રહી જશે. જે મૃત્યુ ઉપર મારી આંશિક પણ સત્તા નથી, તે મૃત્યુને મારા મૃત્યુ તરીકે ઓળખાવવામાં હું એક પ્રકારની મૂર્ખતા જોઈ છું. મારી મરણ વગરનો જન્મ જેમ મારો જન્મ નથી, તેમ મારી મરણ વગરનું મૃત્યુ પણ મારું મૃત્યુ કેમ હોઈ શકે ?

જન્મ-મરણની વાતને બાજુએ મૂકીએ, તો પણ જીવનમાં એવી ઘણી વાતો છે, કે જેને વશવર્તી થઈ આપણે એમ માનતા થઈ જઈએ છીએ કે, આ બધું અમારું છે. પરંતુ હકીકતે તે બમણા છે. ખરેખર તે પરવશતા છે; તે નિયતિ છે. આપણે નિરર્થક કર્તવ્યનું અભિમાન કરીએ છીએ. ભૂખ લાગે છે. જાંઘ આવે છે. સવાર થતાં નીંદ ઊડી જાય છે. રાત્રિ થતાં આંખ નીંદથી ઘેરાવા લાગે છે, જન્મીએ છીએ, કિશોરાવસ્થા આવે છે, પરંતુ કોઈ પણ સ્થિતિની કોઈપણ અવસ્થા આપણને કદી પૂછતી નથી કે પોતે ક્યારે આવશે અને ક્યારે ચાલી જશે ! તે કશો જ વિચાર વિનિમય આપણી સાથે કરતી નથી કે નથી આપણને તે બાબતની કોઈ સૂચના આપતી ! યુવાની આવે છે, ચાલી જાય છે ને વૃદ્ધાવસ્થા આવીને ઊભી રહે છે. આ બધું ધાય છે તેમાં કોઈ આપણી સલાહ લેતું નથી. મૃત્યુ આપણી સામે આવીને ઊભું રહે અને તેને ક્ષણભર રોકાઈ જવા આપણે ભૂલથી પણ જો સૂચન કરીએ, તો તેનો પણ અમલ થતો નથી. આપણી ઇચ્છા પ્રમાણે કયું જ થતું ન હોવા છતાં, આપણે કહેતાં હોઈએ છીએ કે ‘હું યુવાન છું, હું વૃદ્ધ છું.’

કર્તૃત્વમૂલક આ અહંના વિસર્જન માટે, ઇશ્વારાસ્થોપનિષદમાં એક સુંદર સૂકિત છે, જે માણસના કર્તૃત્વને વિવેકપૂર્વક સંકેલી લેવામાં સહાય આપે છે—

ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किं च जगत्प्रां जगत् ।

तेन त्यक्तेन मुञ्जिष्याः मा शृषः कस्यस्त्विद्वज्જનम् ॥

વિશ્વમાં જે કંઈ સ્થાવર-જંગમ જગત છે તે ઇશ્વર વડે આચ્છાદિત છે. તેના પર પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈની માલિકી નથી. આવા ત્યાગભાવથી જ તું તારું પાલન કર. કેમકે જે ત્યાગે છે, તે જ ભોગવી શકે છે. કોઈનાં પણ ધનની ઇચ્છા ન રાખ.

ઇશ્વારાચર્યનો અર્થ જ એ છે કે, જે છે તે બધું ઇશ્વરનું છે. આપણે ઇચ્છીએ છીએ કે, આપણે કંઈક કરી શકીએ. ઇશ્વારાચર્ય કહે છે, તમે કંઈ કરી શકતા નથી; તમે કરતાં બની શકતા નથી. ભાગ્યની કે નિયતિની જે કલ્પના છે, તેની પાછળ પણ કર્તૃત્વના અભિમાનના વિસર્જનનું જ અદ્ભુત રહસ્ય સમાયેલું છે. નિયતિ અથવા પ્રારબ્ધનો અર્થ એ નથી કે કોઈ કંઈ કરે જ નહિ અને નિયતિ કે પ્રારબ્ધને ભરોસે હાથબેડી બેસી રહે. તામસવૃત્તિમાં જેમ અજગર અને સાપની માફક પડયા રહેવાય છે, તેમ પ્રારબ્ધ અને નિયતિ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારાઓ પણ આળસુ થઈ બેસી રહે, એવો જો ભાગ્યનો અર્થ તારવવામાં આવે તો, તે નિયતિ અથવા પ્રારબ્ધની મૂળભૂત ધારણા સાથે વિસંગત અને અન્યાયમૂલક બની જાય. જેમ ખાલી બેસાડી રાખવું એ જો નિયતિનું કાર્ય હોય, તો શ્રમ કરાવવો એ પણ કોઈ બીજનું નહિ પણ નિયતિનું જ કાર્ય બની જાય છે. નિયતિની ખરી ધારણાની આધારશિલા તો એ છે કે, આપણે છીએ જ નહિ એટલે આપણે કંઈ જ કરવાનું રહેતું નથી; જે છે તે તે જ છે, તે પરમાત્મા છે.

જ્યારે આપણે કંઈ જ કરી ન શકતાં હોઈએ, કરતાં ન થઈ શકતાં હોઈએ, તો પછી હું અને મારાપણું શા માટે? છતાં નાના નાના કાર્યોના કરતાં થવાના આપણા કોડ હોય છે. એક મકાન બંધાવ્યું તો તરત જ આપણે બોલી બેઠીએ છીએ ‘મારું મકાન.’ પણ એમ તો નાનકડાં પક્ષીઓ પણ પોતાના માળા બાંધતાં હોય છે. સુધરીના માળાની તો વાત જ શું કરવી? સુધરી ભારે કારીગર છે. કોઈ કુશળ કારીગર પણ જો તેના જેવો માળો બનાવવા પ્રયત્ન કરે તો તે પણ સહેલાઈથી ન બનાવી શકે, તેને શીખવું પડે. અને શીખ્યા પછી પણ તે સુધરીના જેવો જ માળો બનાવી શકશે કે કેમ તે પ્રશ્ન છે. આ કળા શીખવા માટે સુધરીઓ કયાંય કોઈ કોલેજ કે સ્કૂલમાં ગઈ હોતી નથી; છતાં તે માળા બનાવવાની કળામાં અસાધારણ નિષ્ણાત હોય છે. ઘણાં પક્ષીઓ તો વળી એવાં હોય છે કે, બચ્ચાંને જન્મ આપીને જ અથવા ઇંડું મૂકીને તરત જ બેઠી જાય છે. ઇંડું ફૂટે છે અને બચ્ચું મોટું થાય છે. માતાનું રક્ષણ કે પિતાનું શિક્ષણ તેને મળ્યું હોતું નથી; છતાં જ્યારે તે મોટું થાય છે, ત્યારે તેની મા જેવા માળાની રચના કરતી હતી, તેવા જ માળાની રચના તે પણ કરે છે, તેવાં જ પાંદડાં અને તેવી જ સામગ્રી તે પણ ભેગી કરે છે. આ બધું શીખવા માટે તે બચ્ચું કોઈ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ગયું હોતું નથી; છતાં તેના જન્મની સાથે જ તેનામાં આ કલા પ્રચ્છન્નરૂપે છુપાએલી હોય છે, જે સમય જતાં પ્રગટ થાય છે. તમારે તો તમારાં મકાનો બાંધવા માટે કુશળ કારીગરો ભેંધો. તમારા હાથથી તમે તેને બાંધી પણ શકતા નથી. અન્યની કલા કે મહેનતથી બાંધવામાં આવેલાં મકાનો, માત્ર પૈસા ખર્ચવાથી જ જો તમારા પોતાનાં બની જતાં હોય, તો આ પક્ષીઓ તો પોતાના માળાઓને માટે તમારા કરતાં પણ વધારે અધિકારપૂર્વક પોતાપણાંનો દાવો કરી શકે એમ છે ખરું ને?

તમો કહો છો કે ‘ધન મારું છે.’ તો ધનનો સંગ્રહ પણ જુદાં જુદાં સ્વરૂપમાં સૌ કોઈ કરે છે. એટલે માણસ જ સંગ્રહ કરવામાં સર્વાધિક કુશળ પ્રાણી છે એ વાતને નિશ્ચિત માની,

કદી પણ અહંતું સર્જન થવા દેશો નહિ. માણસ સંઘ કરવામાં કદી પણ સર્વાધિક કુશળ પ્રાણી છે જ નહિ. માણસ કરતાં પણ સંઘ કરવામાં વધારે કુશળ પ્રાણીઓ જગતમાં છે. દાખલા તરીકે સાઇબિરિયામાં એક સફેદ રીંછની જાત હોય છે. તેની સંઘ કરવાની કુશળતા અજબ છે. સાઇબિરિયામાં હાલતાર છ માસ પર્વત બરફ પડે છે. આવા સંયોગોમાં બ્યારે માણસજાતને બચવું પણ ભારે મુશ્કેલ થઈ જાય છે ત્યારે આ સફેદ રીંછ બચી જવા પામે છે. તેની સંઘ કરવાની કળા વિચિત્ર છે. તેની પરિઘ વધારવાની પ્રક્રિયા બુદ્ધિ જાતની છે. તે આપણી માર્ક વસ્તુઓના સંઘ નથી કરતું, પણ ચરખી જ લેગી કરે છે. શરીરમાં ચરખી વધારતું જ જાય છે. આટલી બધી ચરખી તે એટલા માટે લેગી કરે છે કે બ્યારે છ મહીના સુધી હાલતાર બરફ પડે એટલે બરફના થર જામી જાય છે અને તે બરફની નીચે આ રીંછ પણ દબાઈ જાય છે. બરફમાં દબાયેલું તે ખાય શું? એટલે તે વખતે પોતે સંઘીત કરેલી પોતાના શરીરમાંની ચરખીને તે ખાય છે, અને આમ પોતાનાં જીવનને ટકાવી શકે છે. તમે જે વસ્તુ કે સંપત્તિનો સંઘ કરો છો, તે વસ્તુ કે સંપત્તિનાં રક્ષણ માટે તિબેટી કે એવાં કોઈ બીજાં સાધનોનો તમે ઉપયોગ કરો છો. વસ્તુઓ સંઘરી રાખી હોય અને પછી વેંચવા કાઢો, ત્યારે બજારમાં લાવ ન આવે તો તે સંઘ પણ ઠગા રૂપ બને છે. પણ તમે બેચું કે તે સફેદ રીંછ સંઘ કરવાની કળામાં તમારા કરતાં પણ વધારે કુશળ અને આગળ પડતું છે.

આખું જગત સંઘ કરે છે. સંઘ કરવા માત્રથી તમે એમ ન માની લેશો કે સંઘ આપણે માત્ર માણસો જ કરી શકીએ છીએ. બાળકનો જન્મ થાય તો માનાં સ્તનમાં સ્વભાવતઃ દૂધ આવી જાય છે. જેમ બાળક જન્મે છે તેમ તેની સાથે દૂધનો પણ જન્મ થઈ જાય છે. બાળક જેમ જેમ મોટું થતું જાય છે અને તેને દૂધની જરૂરિયાત નથી રહેતી ત્યારે માના સ્તનમાંથી ધાવણ પણ અદ્રશ્ય થતું જાય છે. એટલે બધું નિઃસર્ગગત છે. સંઘવૃત્તિ પણ નૈસર્ગિક છે. ઇશવાસ્યતું સૂત્ર કહે છે કે બધું પરમાત્માતું છે. પરમાત્માના નામથી ચમકી જતા નહિ. વ્યાકરણશાસ્ત્ર સુજબ તો “સર્વે શબ્દાઃ સર્વાર્થવાચકાઃ” એટલે બધા શબ્દો બધા અર્થોના વાચક છે. કોઈ શબ્દ કોઈ ખાસ અર્થમાં નિયત નથી. શબ્દ બ્રહ્મતું જ બીજું સ્વરૂપ છે. ‘શબ્દો વૈ બ્રહ્મ’ આ કથન સુજબ બ્રહ્મ જેમ વ્યાપક છે, અનંત છે, અસીમ છે, તેમ શબ્દ પણ અક્ષર છે, અનંત છે, અસીમ છે. બ્રહ્મના ગુણધર્મો બે શબ્દોમાં ન હોય, તો શબ્દ બ્રહ્મતું સ્વરૂપ કેમ બની શકે? હા, હેશ કાળ અને રૂઢિ ને અતુસરી, તે તે ક્ષેત્ર અને કાળને અનુલક્ષી, તે તે કેશણે અને તે તે સમયે, તેનો અચુક નિશ્ચિત અર્થ રૂઢ થઈ જાય છે અને તે રીતે તે વ્યવહારસાધક બને છે તે વાત બુદ્ધી છે. એક દેશમાં ઓઢનનો અર્થ ભાત થાય તો એ જ શબ્દનો બીજા ક્ષેત્રમાં ચોર અર્થ પણ થતો હોય છે. એટલે આપણે શબ્દોના જે અર્થો બાણતાં હોઈએ તેને જ સંપૂર્ણ માની વ્યામોહબુદ્ધિ થઈ જવાની જરૂર નથી. તેમ કરવાથી ઘણી ત્રમજવા જેવી વાતો, મર્મો કે રહેસ્યોને સમજ્યા વગર આપણે રહી જશું.

પરમાત્મા શબ્દ સાથે તમને ઇશ્વર કર્તૃત્વનો યોગ થઈ આવતો હોય તો પરમાત્મા શબ્દને બદલે નિસર્ગ કહો, નિયતિ કહો, પ્રકૃતિ કહો, ચાહે તે કહો, તેનાથી કશો જ ફેર પડતો નથી. વિજ્ઞાન પણ આ વાતને સમર્થન આપે છે અને કહે છે કે, જે જે કાર્યો છે તે બધાં પ્રકૃતિના ધર્મો છે. તે તે કાર્યો પ્રકૃતિ જ કરે છે. જ્યારે આ વસ્તુ વિજ્ઞાનની ભાષામાં આ રીતે કહેવામાં આવે છે ત્યારે આપણું કર્તૃત્વ જૂંટવાઈ જતું આપણને લાગે છે, અને તેથી તે વાત આપણને બાણે પરાસ્ત કરતી હોય તેમ લાગે છે.

ધર્મ અને વિજ્ઞાનના મૂળભૂત નિષ્કર્ષમાં આમ તો સાદૃશ્ય દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. વિજ્ઞાન તે જ વાતો કહે છે જે ધર્મ કહે છે. લેઘ માત્ર એટલો જ છે કે વિજ્ઞાનનો ભાર યંત્ર પર હોય છે અને ધર્મનો ભાર ચેતના પર હોય છે, પ્રજ્ઞા ઉપર હોય છે અને તે વાત મહત્વની છે. જો જગતમાં કદી વિજ્ઞાન ચરમ કોટિને સ્પર્શી જશે અને બધા આચારોમાં સફળ થઈ જશે, તો માણસની ચેતનાનો વિકાસ અવરોધાઈ જશે. ચેતનાએ આજ સુધી જે વિકાસના ચરમ અને પરમ શિખરને સ્પર્શ્યા છે, તે વિજ્ઞાનનું પરિભળ વધતાં, અને બધાં ક્ષેત્રમાં તેનો વ્યાપક પ્રભાવ વધતાં, ચેતનાનાં બળો કુંઠિત થઈ જશે અને માણસ યંત્ર અથવા મશીન બની જશે. પરંતુ વિજ્ઞાનનો પ્રભાવ ઘટી જશે, અને ધર્મની અસર જો બનસમાજને વધારે આકર્ષનારી અને પ્રભાવી બનશે તો ચેતનાના અતિમ વિકાસની પરમકોટિને સ્પર્શતાં માણસ નરમાંથી નારાયણ અને પરમાત્મા બની જશે. માણસનો અહંકાર વિજ્ઞાન પણ જૂંટવે છે અને ધર્મ પણ જૂંટવે છે. પરંતુ પ્રકૃતિ અને વસ્તુના હાથમાં બધી સત્તા સોંપી, વિજ્ઞાન માણસને દીન બનાવી દે છે, તેના અહંકારને ખંડિત કરી નાખે છે; જ્યારે બીજા માર્ગથી તે માણસની પરમ ગરિમા અને જીવ્યાઈને વાળી શકતું નથી. તેને જે અહંકારમાંથી ગૌરવ મળતા તે ઘાસલેટથી બળતા નાનકડા દીપકની માફક ક્ષુદ્ર હતા. તેને પણ વિજ્ઞાન ઠારો નાખે છે. એટલે ગહન અંધકાર છવાઈ બંધ છે પરંતુ પ્રકાશના દિવ્યપુંજરૂપ મહાસૂર્યનો જન્મ મળતો નથી. પરંતુ ધર્મ, અહંકારથી મળતા ક્ષુદ્ર ગૌરવસમા દીપકના પ્રકાશને છિન્નવીને ચૈતન્યના મહાસૂર્યને જન્મ આપે છે. જે જોવાઈ ગએલા દીપક કરતાં હજાર ગણો કીમતી છે.

ધર્મ કહે છે, તમે ટિમટિમ કરતા નાનકડા દીપક નથી, તમે મહાસૂર્ય છો, પૂર્ણ પરમાત્મા છો. તમારી જાતને દીપક માની લેવાની તમારી ભૂલ છે. અહંકારના ટિમટિમ કરતા દીપકને યુગાવી ધર્મ માણસને પરમ સૂર્યની, પરમ પરમાત્માની સ્થિતિમાં મૂકી દે છે. આપણામાંથી ક્ષુદ્રતા અને વામનતાને જુંટવી, તેને સ્થાને તે આપણામાં વિરાટતા અને પ્રભુતાને પ્રગટાવે છે. ઘાસલેટના ધુમાડા નીકળતા દીપકના ધુંધળા પ્રકાશને યુગાવી, તે આપણને સૂર્યનો દિવ્ય આલોક આપે છે.

વિજ્ઞાને સર્વ પ્રથમ આ વાતને સિદ્ધ કરી કે, માણસ માણસ નથી પરંતુ પશુ છે. એટલે માણસના માનસમાં જે સર્વોપરિતા અને કર્તૃત્વનો અહં હતો તેના ઉપર ભારે આઘાત થયો.

પરંતુ વિજ્ઞાન એટલેથી અટકી ન ગયું. તેની શોધખોળ આગળ ને આગળ ચાલતી રહી. પશુઓનું અનેક રીતે સંશોધન કરી, વિજ્ઞાન એ નિર્ણય ઉપર આવ્યું કે, પશુઓ પણ એક બતનાં યંત્ર છે. માત્ર આમ કહીને જ તે અટકી ગયું નથી. તેણે તે સિદ્ધ પણ કરી બતાવ્યું છે. સામાન્યતઃ કાચખાને બે આપણે તડકામાં રાખીએ, અને તડકો ખૂબ તપવા લાગે ત્યારે કાચખો છાંયડા તરફ સરકી બંધ છે. આપણી સમજણ મુજબ આપણે માનીએ છીએ કે, તે છાયા તરફ ખસે છે. પરંતુ હકીકતે વિજ્ઞાન એમ કહે છે કે, કાચખાની પોતાની વિચારશક્તિની આ ક્રિયામત નથી. તે સાબીત કરવા તેણે યાંત્રિક કાચખા બનાવ્યા. તે યાંત્રિક કાચખાઓને તડકામાં મૂકવામાં આવ્યા. તડકો જ્યારે ખૂબ જોરથી તપવા લાગ્યો, ત્યારે યાંત્રિક કાચખાઓ સરક્યા અને ફાટીઓમાં ચાલ્યા ગયા. વિજ્ઞાનની માન્યતા છે કે, ગરમીનું પ્રમાણ જ્યારે વધારે માત્રામાં યાંત્રિક કાચખાના અંદરમાં પહોંચી બંધ છે ત્યારે તેની સરકવાની ક્રિયા આપોઆપ શરૂ થઈ બંધ છે. આમાં ચેતના કંઈ કરતી નથી. આ તો વિજ્ઞાનની વાત હું તમને કરી રહ્યો છું. આ મારી પોતાની માન્યતા છે એમ ન માનશો.

પતંગિયું દીપકની જ્યોતિ તરફ સ્વાભાવિક રીતે આકર્ષાઈ આવે છે. કવિઓ કદપના કરે છે કે તે જ્યોતિનો પ્રેમી છે એટલે પોતાના પ્રાણોની બાજુ લગાવી દે છે. પરંતુ વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રયોગથી સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે, પતંગિયાને જેવાં તો જ્યોતિનાં દર્શન થાય છે કે, સ્વાભાવિક જ તેની પાંખો જ્યોતિની દિશામાં વળવા લાગે છે. આ વસ્તુ સિદ્ધ કરવા તેમણે યાંત્રિક પતંગિયાં બનાવી અંધારામાં મૂક્યાં. જેવો દીપકનો પ્રકાશ થયો કે તરત જ તે યાંત્રિક પતંગિયાંઓ બીજી દિશાઓમાં ફરવાનું મૂકી, દીપકની દિશામાં આવવા લાગ્યાં. આ વિજ્ઞાનની સિદ્ધિની વાત કરું છું.

આ બધાનો નિષ્કર્ષ એ નીકળ્યો કે, વિજ્ઞાને માણસને પશુ માની તેના અહંકાર ઉપર ઘા કર્યો અને પશુઓને યંત્ર સિદ્ધ કરી, આડકતરી રીતે માણસને પણ યંત્ર સિદ્ધ કરવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો. આ રીતે વિજ્ઞાને માણસના અહંને તોડવાનો પ્રયત્ન તો કર્યો, પરંતુ આ રીતે તોડાએલા અહંકારથી માણસ યંત્રની મારફત પડી બંધ છે. માણસને યંત્ર માનીને જ હીટલર અને સ્ટેલીને લાખો માણસોની હત્યા કરી નાખી. વિજ્ઞાને તેમને હત્યાની દિશા તરફ ધકેલ્યા. કારણ યંત્રને તોડી નાખવામાં પાપ નથી એમ તેમણે માન્યું. એટલે વિજ્ઞાન અહંકારને તોડી માણસને પાડે છે. પરંતુ ધર્મ અહંકારને તોડી અનંત અને અસીમની ચેતનાની યાત્રાના ભવ્ય માર્ગને ઉદ્ઘાટિત કરી દે છે. અંતતઃ તે પરમાત્મા બની બંધ છે.

માનવીય સમાનતાનું મૂળ

ગીતાના ચોથા અધ્યાયમાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે “ચાતુર્વર્ણ્ય” મયા સૃષ્ટ ગુણકર્મવિમાગઞઃ” છે અર્જુન ! ગુણ અને કર્મોના વિભાગને અનુસરી પ્રાણી, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને ક્ષુદ્ર એમ ચાર વર્ણો મેં સરજેલા છે.

શ્રીકૃષ્ણના આ શ્લોકને વાંચનારા અને તેના માર્મિક અર્થને સમજવા માંગનારા લોકો ભારે સુરકેલી અનુભવશે. પરમાત્માએ સાક્ષાત્ વર્ણોની રચના કરી છે એ વાત તેમને અસામાન્ય લાગશે. એક બાબુ વર્ણોના નામ પર જે અનાચારો, અન્યાયો અને હિંસાઓ થઈ છે તેના કૈંઈ હિસાબ નથી. તો બીજી બાબુ વર્ણોની રચનાનું મૂળ ઇશ્વરને ગણવામાં આવેલ છે. આ બંને વાતો પરસ્પર વિરોધી છે. વર્ણોની રચના જો સાક્ષાત્ પરમાત્માએ કરી હોય તો સૌ એક જ પરમાત્માના સંતાનો છે; તેથી સૌએ હળીમળીને રહેવું જોઈએ. પરસ્પરના વ્યવહારો સ્નેહ, સદ્ભાવ, સહાનુભૂતિ અને મમતામૂલક હોવા જોઈએ. પરંતુ આપણે જોઈએ છે કે વર્ણોના નામે જે કડવાશ અને ઊંચ નીચની ભાવનાઓ જન્મી છે તેનાથી તો આખા દેશનું શરીર ક્ષય અસ્ત થઈ ગયું છે. એટલે આ શ્લોકના આંતર રહસ્યમાં ઊતરવાની ભાગ્યે જ કૈંઈ મહેનત કરવું હોય છે. પરંતુ એક સુનિશ્ચિત વાત છે કે અસત્યને ઊભવા માટે તેને પોતાના પગ હોતા નથી. અસત્યને પણ જો ઊભવું હશે તો સત્યના પગ હળીના લેવા પડશે. ગુણની આડ લઈને જ કૈંઈ પણ દોષ ગતિ કરી શકે છે. અપ્રામાણિકતાને ટકવા માટે પ્રામાણિકતાના વસ્ત્રો પહેરવાં પડે છે. આ જગતમાં બ્યારે કૈંઈ સાચ સિદ્ધાંત પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેનો હંમેશાં સારો જ ઉપયોગ થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. સત્ય સિદ્ધાંતોના પણ ઊલટા ઉપયોગો થાય છે પરંતુ તેથી સિદ્ધાંતો ગલત થઈ જતાં નથી.

વૈજ્ઞાનિકોએ એટમનું વિશ્લેષણ કર્યું. અણુમાં દિવ્યશક્તિનું સંશોધન કર્યું. શક્તિ હંમેશાં પ્રેધારી તલવાર જેવી હોય છે. સર્જનાત્મક કાર્યોમાં પણ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે છે અને વિસર્જનાત્મક કાર્યોમાં પણ તે ક્રિયાન્વિત થઈ શકે છે. અણુનું સંશોધન માનવજીવનને માટે સુખ સમૃદ્ધિનું અનુકૂળ સાધન પણ બની શકત, અને હિંસાશિખા અને નાગાસાકીના વિધ્વંસનું મૂળ પણ એ જ બન્યું. પરંતુ તેથી એટમના વિશ્લેષણના સિદ્ધાંતમાં કૈંઈ ભૂલ છે એમ કહી શકાય નહિ. આપણે તેનો સદ્ઉપયોગ ન કરી શક્યાં તેથી તેનો સિદ્ધાંત ગલત થઈ જતો નથી.

આના વૈજ્ઞાનિક ચિંતનમાં ઊતરવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ કેમકે એજ વાત પાયાની છે. વર્ણના કારણે જે અસમાનતા અને ઊંચ નીચની તીવ્રતા ભાવનાઓ જન્મવા પામી છે તેનું કારણ એના પાયાના વિજ્ઞાનનો યોગ્ય ઉપયોગ આપણે નથી કરી શક્યા એ છે.

શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં વર્ણોની રચના સાથે જ શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેઓ કહે છે, ગુણ અને કર્મ અનુસાર મેં ચાર વર્ણો બનાવ્યા. દરેક વ્યક્તિના ગુણો અને કર્મો સમાન નથી હોતા.

તેના લેહો પ્રકૃતિતઃ છે. વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના શુભોનો લેહ મટાડી શકાય એવી કોઈ સમાનતાનો કોઈ જ ઉપાય નથી. ધનની વિષમતા ધનના વિભાજનથી કદાચ દૂર થઈ શકે છે. કપડાંની અસમાનતા પણ લશ્કરી ધોરણે હટાવી શકાય છે. સૌને સમાન મકાનોનો પ્રશ્ન પણ એક સરખાં મકાનો બાંધવાની વ્યાપક યોજના વિચારીને હલ કરી શકાય છે. કેમકે આ જે બધી અસમાનતાઓ છે તેનું મૂળ મનુષ્ય છે. મનુષ્યે ઊભી કરેલી વિષમતાઓ મનુષ્યથી દૂર થઈ શકે છે. પરંતુ શુભોની બાબતમાં એમ થઈ શકતું નથી. ગમે તેવી ઉચ્ચતમ સામ્યવાદી સમાજની રચના કરવામાં આવે તો પણ વ્યક્તિમૂલક શુભોનો લેહ તો રહેવાનો જ છે. કારણકે શુભ એ સામાજિક વ્યવસ્થાનો ભાગ નથી, પરંતુ વ્યક્તિના આત્માનો હિસ્સો છે.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, આ વર્ણ વ્યવસ્થા મેં કરી છે. આ અર્થાં વ્યક્તિના આંતરિક શુભધર્મની છે. સામાજિક વ્યવસ્થા સાથે એને કશોજ સંબંધ નથી. તેના વધારે ઊંડાણમાં ઊતરી આપણે જોઈશું, તો આપણને જણાયા વગર નહિ રહે કે, શુભોનો સંબંધ દરેક વ્યક્તિના પોતાના આંતરિક વ્યક્તિત્વ સાથે છે અને આંતરિક વ્યક્તિત્વના સમાનતાને અવકાશ નથી. શુભો વ્યક્તિના જન્મ સાથેજ આવેલા હોય છે. તે નિર્મિત નથી થતા. પાછળથી વાતાવરણમાંથી તે તેના માત્ર વિકાસ જ થાય છે.

શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, વર્ણોના ચાર પ્રકારના વિભાજનો મેં કર્યા છે. મેં એટલે પ્રભુએ મનુષ્યોને ચાર પ્રકારોમાં ઠંડેવ્યા છે. પ્રભુનો અર્થ પ્રકૃતિ કરો, અથવા પરમાત્મા કરો એનાથી પાયામાં કશોજ લેહ ઊભો થતો નથી. મનુષ્યના ચાર વિભાગો તેના શુભોની વિશિષ્ટતાને લઈને છે.

મનુષ્યોમાં એવા ઘણા છે જેમની શક્તિ સદા જ્ઞાન માર્ગે જ વહેતી હોય છે. તે નવું નવું જાણવા, નવા નવા સંશોધનો કરવા અને નવી નવી શોધો માટે જનની બાજુ પણ લગાડવા તત્પર હોય છે. એક વૈજ્ઞાનિક એક સત્યના સંશોધન માટે પોતાની જાતને હોડમાં મૂકીને પણ પરીક્ષણ કરતો હોય છે. આ તેની એક ધૂન હોય છે. એક લગન હોય છે, જેને આપણે કેટલીક વાર 'ગાંડપણ' એવું નામ આપી બેસીએ છીએ. આવા વૈજ્ઞાનિકને પોતાનો જ જીવન પર એર મૂકી પ્રયોગ કરવામાં શી મઝા આવતી હશે? મૃત્યુને વહોરી કાંઈક મેળવી લેવાનું મહત્વ પણ શું છે? પરંતુ તે વૈજ્ઞાનિક તેમ કર્યા વગર રહી શકતો નથી. એક વસ્તુના ગુણ જોવા પરીક્ષણમાંથી, બીજા નવાજ સત્યનું સંશોધન કરવાની તેને એવી નો ધૂન લાગી હોય છે કે, તેને પોતાનાં શરીરનાં રક્ષણની દરકાર હોતી નથી. તે પોતાની જિંદગીને હોડમાં મૂકે છે પણ સત્યને જાણીને જ અટકે છે. જાનને જોખમે પણ તે એરને જીવ દેખર મૂકીને જાણી લેશે કે, એરથી માણસ મરી જાય છે. આ પ્રકારે જનની બાજુ લગાવીને પણ સત્ય શોધવાની દૈન્ય ટાળે છે. જેને બ્રાહ્મણ ટાળે કદી શકાય છે. બ્રાહ્મણ જ એ બ્રાહ્મણત્વના આનંદને માણી શકશે. તે ત્રિવાચ બ્રાહ્મણત્વના આ આંતરિક આનંદને કોઈ પારખી શકશે નહિ.

આજે વૈજ્ઞાનિકો પોતાની પ્રયોગશાળામાં રાત દિવસ કરી જ વિશ્રાંતિ વગર જે અવિરત શ્રમ કરી રહ્યા છે તેનાથી તેમને શા લાભો મળી જાય છે ? આટલી મહેનતની રૂપિયા પૈસામાં તેમને શું ફલશ્રુતિ મળે છે ? એક જ પૂનમાં તેઓ 'ખાવાનું', નહાવાનું', પીવાનું', અને ઊંઘવાનું' પણ ભૂલી જાય છે. આનાં બાદ્ય કારણો ગોતવા જે પ્રયત્ન કરશે તો આવા માણસો તમને ગાંડા લાગશે. જીવનના ભૌતિક આનંદોથી વિલગ એમની જિંદગી તમને શુષ્ક અને શૂન્ય જેવી લાગશે. એમની પ્રક્રિયા અને પદ્ધતિ ગાંડામાં ખપશે છતાં તે એમના જીવનનો આંતરિક આનંદ છે. તે આનંદની પ્રતીતિ આપણે પ્રાદ્યક્ષત્વનાં વ્યક્તિત્વને મેળવીને જ સમજી શકીએ અન્યથા નહિ.

શુભ આર છે. તેમાં પ્રથમ શુભ એ છે - કે જેનો આત્મા જ્ઞાનની ખોજ માટે આતુર છે. તેના આત્મામાં હંમેશાં એક જ ખટકો રહે છે, અને તે માત્ર જાણવા અને જાણવાની અંતરિત યાત્રાનો-

હમણાં રશિયા અને અમેરિકાએ અંદ્ર અને મંગળ ઉપર જીવન છે કે નહિ, તેની શોધ શરૂ કરી છે. જીવનની બાજુ લગાવી વૈજ્ઞાનિકો અંદ્ર અને મંગળ ઉપર પહોંચ્યા છે. ત્યાં પહોંચ્યા પછી શું મળશે, મળશે કે નહિ મળે, એ બધી જાણ વાતો છે. મુખ્ય વાત છે તેમની જોવા અને જાણવા સંખ્યાની ઉત્કટતા ! જોવા જાણવાની તેમની ઉત્કટ ધૃત્તિ, ઉદ્દામ વાસના કે તેની તીવ્ર તૃષ્ણા તેમને અંદ્ર કે મંગળ સુધી પહોંચી ગયા પછી પણ અટકાવી શકશે નહિ. તેઓ આગળને આગળ જવા મથશે. તેની કોઈ મર્યાદા નહિ હોય. જે આ જાતના નવા સંશોધનો કરવા અને નવું નવું મેળવવા, જાણવા આતુર છે, એ વ્યક્તિત્વ શુભોને અનુસરીને પ્રાદ્યક્ષ વ્યક્તિત્વ છે.

ખીજે શુભ શક્તિનો છે. શક્તિને વધારવામાં, શક્તિને સંપુષ્ટ કરવામાં, શક્તિને શોધવામાં તત્પર રહેનારું અને શક્તિનું પૂજક વ્યક્તિત્વ છે તે ક્ષત્રિયનું વ્યક્તિત્વ છે. તેના માટે શક્તિ એ જ સ્વર્ણ છે. શક્તિ મળી જાય એટલે બધું મળી જાયું. શક્તિ મેળવવાના પ્રયત્નોમાંજ તે મસ્ત રહે છે. તેની બધી યાત્રા શક્તિ માટે હોય છે. ગીતામાં જે અર્જુન છે તે આવીજ કક્ષાની વ્યક્તિ છે. તે જન્મથી તો ક્ષત્રિય છે જ, અને શુભોથી પણ ક્ષત્રિય છે. તેને જે પ્રશિક્ષણ મળ્યું હતું તેનાથી પણ તેના આ જ શુભનો વિકાસ થયો હતો. જન્મ અને શુભ બંને દૃષ્ટિએ ક્ષત્રિયત્વનું તેનું ધેવડું વ્યાકૃત્ત્વ છે એટલે કૃષ્ણ તેને અવારનવાર જાગૃત કરે છે અને કહે છે કે, તું તારા શુભ ધર્મને ઝોળાળ. જો તારા શુભ ધર્મને ઝોળાળ્યા વગર, ખીજના શુભ ધર્મને અપનાવવા અને સ્વીકારવા પ્રયત્ન કરીશ તો તું મુશ્કેલીમાં મૂકાઈ જઈશ. જે પ્રકૃતિતઃ તારા શુભ ધર્મો નથી અને પ્રશિક્ષણથી પણ જેને પોષણ અપાયું નથી એવા શુભોને જો તું તારા આંતરિક શુભધર્મો માની યેચીશ, તો તું જ્ઞાતિઓના વમળમાં અટવાઈ જઈશ; અને નિરાશા, હતાશા અને વિષાદ સિવાય તારા હાથમાં કશુંજ આવશે નહિ. આવો

માણસ શક્તિનો ઉપાસક હોય છે. શક્તિમાંજ તે પ્રભુતાનાં દર્શન કરે છે અને શક્તિમાં જ તેને દિવ્યતા દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. શક્તિવિહીન જીવનની તે કલ્પના પણ કરી શકતો નથી.

ત્રીજી શુદ્ધિવાળા વ્યક્તિત્વને માટે જ્ઞાન કે શક્તિનું કોઈ જ મહત્વ હોતું નથી. તેના કેન્દ્રમાં ધન જ જીવનનું સર્વસ્વ હોય છે. ધન વગરનું જીવન તેની દ્રષ્ટિએ જીવન જ નથી. તેની દ્રષ્ટિએ ધનશૂન્ય જીવન એટલે શુષ્ક અને નીરસ જીવન હોય છે. ધનની પ્રધાનતાવાળી આ વ્યક્તિને સમજવા માટે એક દાખલો લઈએ.

અમેરિકાના એક અબજપતિ કાર્નેગીએ એક વખત પોતાના સેક્રેટરીને પૂછ્યું: 'જો તને બીજી વખત પરમાત્મા જન્મ આપે, તો તું કાર્નેગી થવા ઇચ્છીશ કે કાર્નેગીનો સેક્રેટરી?' સેક્રેટરીએ શેા જવાબ આપ્યો તેની તમે કલ્પના પણ નહિ કરી શકો. કારણ તમને જ જો આ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હોત તો તમો બધા કાર્નેગીજ થવાનું પસંદ કરત. પરંતુ સેક્રેટરી કાર્નેગીના ક્ષણે ક્ષણના જીવનનો સાક્ષી હતો. એટલે તેણે જવાબ આપ્યો: 'સાહેબ, નારાજ ન થશો પણ હું મારા હૃદયની વાત કરું છું. જ્યાં સુધી હું આપને બરાબર જણતો નહોતો ત્યાં સુધીની વાત જુદી હતી. ત્યાં સુધી તો હું પરમાત્માને કાર્નેગી થવાજ પ્રાર્થના કરત, પરંતુ હવે મેં મારી નોંધપોથીમાં જુદીજ નોંધ કરી છે. તે અગત્યની નોંધ એ છે કે, હે પ્રભો! ભૂલીને પણ બીજા જન્મમાં તું મને કાર્નેગી બનાવતો નહિ. તેની મીમાંના કરતાં મેં મારી નોંધ યુકમાં લખેલ છે કે, કાર્નેગી પોતાની ઓફિસમાં હંમેશાં નિયમિત નવ વાગ્યે પહોંચી જાય છે ત્યારે તેનો ચપરાસી દસ વાગ્યે આવે છે. કારકુન સાડા દસ વાગ્યે પહોંચે છે. મેનેજર અગિયાર વાગ્યે પહોંચે છે. અને ડાયરેક્ટર્સ એક વાગ્યે કામે લાગે છે. આ તો તેમનો આવવાનો ક્રમ છે. જવાનો ક્રમ એનાથી ઊલટો છે. ડાયરેક્ટર્સ ત્રણ વાગ્યે આવ્યા જાય છે. મેનેજર ચાર વાગ્યે જાય છે. કારકુન સાડાચાર વાગ્યે આવ્યા જાય છે. અને ચપરાસી પણ પાંચ વાગ્યે કામમાંથી સુકત થઈ જાય છે. પરંતુ કાર્નેગી સાંજે સાડાસાતે ઓફિસ છોડી શકે છે.'

કાર્નેગી દસ અબજ રૂપિયા મૂકીને સ્વર્ગવાસ પામ્યો. પરંતુ તે માલિક નહોતો, મેનેજર પણ નહોતો, તેમ ચપરાસી પણ નહોતો. કારણ કાર્નેગી ચપરાસી પૂર્વે ઓફિસમાં ઉપસ્થિત થતો અને ચપરાસીના ગયા પછી અદી કલાકે ઘેર જતો.

આવા પ્રકારના માણસોનો પણ એક પ્રકાર છે અને તે ત્રીજો પ્રકાર છે. જેને આપણે વૈશ્ય કહીએ છીએ. વૈશ્યને જ્ઞાનથી, શક્તિથી, બ્રહ્મથી, અન્વેષણથી કે સૂરજ અને ચાંદ્રી કશો જ સંબંધ હોતો નથી. એ તરફ તેની દ્રષ્ટિ પણ નથી. ધન સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુ આવે તેને કશી જ લેવા દેવા હોતી નથી. તેના મનથી તેની નિજોરી એ જ તેનું સર્વસ્વ છે. ધન સિવાયનું તેને મન બધું જ નિરર્થક અને નિષ્ફળ છે. આ ત્રીજો પ્રકાર, જે ધનની આશાશ્રામા ખૂટલો છે, તે વૈશ્ય છે.

ચોથો પ્રકાર શુદ્ધનો છે. આજે જે રીતે અસુક પ્રકારનાં કામ અસુક માણસોએ જ કરવાં બેઠાંએ એવું માનવામાં આવે છે પરંતુ ખરેખર તે આ ચોથા પ્રકારનો અર્થ નથી. ચોથા પ્રકારનો અર્થ છે—શ્રમની આકાંક્ષા. માણસ શ્રમ વગર રહી શકે નહિ. શ્રમ એ જ તેને માટે જીવન છે. શ્રમ એ જ જીવનનો આનંદ છે. શ્રમમાં જે પરમાત્માનાં દર્શન કરે છે, શ્રમને જ જે પોતાનું સર્વસ્વ માને છે તે ચોથા પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ છે.

શ્રમ કરવા આતુર તેનું વ્યક્તિત્વ શ્રમમાં એવું તો નિમગ્ન બની જાય છે કે, જો તે કુહાડાથી લાકડાં કાપતો હોય તો જેવો કુહાડો ભપકે કે તે પણ ભિલો થાય, અને જેવો કુહાડો પડે કે તેની સાથે તે પણ પડી જાય. કુહાડા અને તેની વચ્ચે કશું જ અંતર ન રહે તો જ તે ધ્યાનને, સમાધાને અને પરમાત્મભાવને ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે.

બ્રાહ્મણ જો જ્ઞાનની સાથે આત્મસાત્ થઈ જાય તો જ તેની ચેતના શ્રેષ્ઠ થઈ જાય છે. ક્ષત્રિય શક્તિ સાથે એકાકાર બની જાય તો તે શક્તિ તેનાં જીવનની અંતર વીણા બની જાય છે. વૈશ્ય ધનની સાથે અને શુદ્ર શ્રમ સાથે તાદાત્મ્ય સાધી લે તો જ, બ્રાહ્મણ જેમ પોતાની મહુલીમાં બેઠો પ્રભુતાને પામી જાય છે, તેમ ચાર વર્ણના લોકો પોતપોતાના ઢંગથી પરમાત્મભાવને ઉપલબ્ધ થઈ જાય છે.

શ્રેષ્ઠતાનો સંબંધ જન્મની સાથે નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શુદ્ર—એમ વર્ણના લેહને કારણે કોઈને શ્રેષ્ઠ કે કોઈને અશ્રેષ્ઠ માની શકાય નહિ. શ્રેષ્ઠતાનો સંબંધ ચેતનાના વિકાસ સાથે છે. જો ચેતનાને, ગમે તે માર્ગથી ધ્યાન ઉપલબ્ધ થઈ જાય, તો તેને શ્રેષ્ઠતા ઉપલબ્ધ થઈ જાય છે. આવી એકાગ્રતા વૈજ્ઞાનિકને પ્રયોગશાળામાં, શિક્ષકને લાઘાવતાં, ખેડૂતને ખેતર ખેડતાં અને વણકરને વણતાં જો પ્રાપ્ત થઈ જાય, તો ચેતનાની શ્રેષ્ઠતા તેમને સંપ્રાપ્ત થઈ જાય.

આ રીતે ગીતાના આધારે વર્ણ વ્યવસ્થાના મૂળને ઊંડાણ અને ગહનતાથી સ્પર્શવાનો એ પ્રયત્ન કર્યો છે. ઉપર કરેલાં વિવેચન સુજળ ડોક્ટર, એન્જનીયર, જે કોઈ પણ શિલ્પના આધારે જીવન જીવતા હોય તે બધા શૂદ્રમાં જશે.

શૂદ્ર કંઈ નાનો વર્ણ નથી. તે ઘણો અદ્ભુત અને વિશાળ છે. તેની ભારે કીમત છે, તેની ભારે મહત્તા છે. સમસ્ત શિલ્પી શૂદ્રમાં જશે. જે શિલ્પી હોય, કામ મહત્વપૂર્ણ હોય તો તે શૂદ્રમાં જશે. જે વ્યવસાયી છે, ઘન જેને કેન્દ્રમાં અને મહત્વપૂર્ણ છે તે વૈશ્યમાં પરિગણિત થશે. જે શક્તિની શોધમાં, સત્તાની ખોજમાં, સત્તાનાં માધ્યમથી શક્તિની જ પૂલ કરતો હોય તે ક્ષત્રિયમાં ગણાશે. જે વિશ્વની મૂળ શક્તિ, બ્રહ્મની જ્ઞાસામાં સંલગ્ન છે તે બ્રાહ્મણની કૌટિમાં આવશે.

ગીતાનાં આંતરિક સ્થિતિને સ્પર્શીને આ વાત થઈ છે. જૈન શાસ્ત્રોમાં પણ વર્ણોના આ વિભાગો ગુણકર્મને અનુસરીને જ સ્વીકારેલા છે. તદ્દનુસાર—

કમ્મુણા વમ્મણો હોઈ, કમ્મુણા હોઈ જ્ઞત્તિઓ ।
વહ્સે કમ્મુણા હોઈ, સુદો હવહ કમ્મુણા ॥

અર્થાત્ કર્મથી જ બ્રાહ્મણ થાય છે. કર્મથી ક્ષત્રિય બને છે. કર્મથી જ વૈશ્ય અને કર્મથી શૂદ્ર બને છે. શૂદ્ર હોવામાં કે બ્રાહ્મણ હોવામાં કશું જ આગવું મહત્ત્વ નથી. સૌનું સૌનાં સ્થાને મહત્ત્વ છે. કોઈ વિશિષ્ટ નથી કે કોઈ ગૌણ નથી. સુરકેલી તો ત્યારે ઊભી થઈ, જ્યારે આપણે બ્રાહ્મણને ઉચ્ચ માનતા થયા અને શૂદ્રને નીચ. તે દિવસથી શૂદ્રનાં માનસમાં ઉપર જવાની વાસના જન્મી અને બ્રાહ્મણના મનમાં ભયનો જન્મ થયો કે મને કોઈ નીચે નહિ ઉતારી દે ને ! આવા ઉચ્ચ નીચના ખ્યાલોમાંથી જ સ્વસ્થતા ખોવાઈ ગઈ અને રુગ્ણતા આવી.

સમય અને સંયોગો બદલાતા બળ છે. આજે નહિ તો આવતી કાલે બ્રાહ્મણ પણ શૂદ્ર થવા આતુર થશે. શૂદ્ર બ્રાહ્મણ થવા શા માટે આતુર છે ? કારણ બ્રાહ્મણનો વર્ગ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. આવતી કાલે શૂદ્ર પણ મહત્ત્વપૂર્ણ હોઈ શકે છે. આજે સ્કૂલો, કોલેજો, અને યુનિવર્સિટીઓમાં શૂદ્ર નથી એવા ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ પોતાને શૂદ્ર તરીકે ઓળખાવેલ છે. કારણ શૂદ્રો માટે વિશેષ સ્કોલરશીપની વ્યવસ્થા છે. નોકરી માટે સવિશેષ સ્થાનો અને અનધિકૃત છૂટછાટે છે. ચૂંટણીમાં શૂદ્રો માટે સુનિશ્ચિત જગ્યાઓ છે. જે શૂદ્રનાં ઘરમાં નહિ જન્મ્યા હોય તે ઇશ્વરને દોષ દેશે એવો સમય પણ બહુ દૂર નથી. વસ્તુતઃ તો—જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ કર્મણા દ્વિજ ઇચ્ચતે ॥

વાદ્મીકિ વગેરે ઋષિઓની જન્મથી જાતિ અને સ્થિતિ શૂદ્રની હતી. પરંતુ માત્ર રામનું નામ જપતાં અરે, રામનું નામ પણ જપતાં ક્યાં આવડ્યું ! રામને બદલે ‘મરા’મરા’ જપતાં અને મરા મરામાંથી જપની તીવ્રતમ ગતિથી રામ રામ થઈ જતાં જે વિદ્યુત સકેલ રચાયું તેને લઈ કેન્દ્ર સાથેનો સંબંધ બંધાઈ ગયો. અંકરના રામનાં દર્શન થઈ ગયા. તૃતીય નેત્ર ઊઘડી ગયું. વગર ભણેલા વાદ્મીકિ ભારતીય સંસ્કૃતિના આદ્ય અને મહાન કવિ થઈ ગયા. તાત્પર્ય એ છે કે બધા માણસો સમાન છે. માત્ર પોતાના શુભ ધર્મો અને કર્મોને ઓળખી તે રીતે વિકાસની દિશામાં તેણે પગલાં ભરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ કે બેથી-ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે.

મીઠો આવકાર

આજનું પ્રવચન એક મધુર કથાથી પ્રારંભ કરું છું. ભગવાન યુદ્ધના જીવનનો આ પ્રસંગ છે. પ્રસંગ તો તમારા અમારા સૌનાં જીવનમાં બને છે, પરંતુ આપણે બધાં પ્રતિકર્મમાં જીવનારાં છીએ. જ્યારે ભગવાન મહાવીર, ભગવાન યુદ્ધ, ભગવાન કૃષ્ણ જેવા મહાપુરુષો કર્મમાં જીવનારા હતા. તેમનાં જીવન ઉપર દૃષ્ટિપાત કરતાં પ્રતિકર્મનું નામ નિશાન પણ જોવા મળતું

નથી આ વાતને સમર્થિત કરતી આ વાર્તા છે. કર્મ અને પ્રતિકર્મ શું છે તે વાત તો આ વાર્તા સમાપ્ત થઈ ગયા પછી કરીશું. આ વાર્તાથી પણ કદાચ તમને તે સમજાઈ જશે.

એકવાર એક માણસ ભગવાન યુદ્ધ પાસે આવીને અધ્યાનકે બિલો રહ્યો અને તેમના ઉપર થૂંક્યો. આ માણસના આવા અપકૃત્યની ભગવાન યુદ્ધના મન પર જરાપણ અસર ન થઈ. તેમના પુષ્પસમ પ્રકૃત્વિત અને પ્રમુદિત વદન પર તેમણે મંદહાસ્ય રેલાવ્યું અને થૂંકને આદરથી લૂછી નાખતાં તેમણે તે માણસને પૂછ્યું ‘હાઈ! તારે ખીજું કંઈ કહેવું છે?’

આ સાંભળી થૂંકનાર વિચારમાં પડી ગયો. પોતે તેમના પર થૂંકીને એક ધૃણાપદ કાર્ય કર્યું હતું. છતાં પોતાના પર કોષ કરવાને બદલે ભગવાન યુદ્ધે તેને જે મીઠો આવકાર આપ્યો, એવા આવકારની તેણે કદી કલ્પના પણ કરી ન હતી. પોતાના પર થૂંકનારને પણ આવો મીઠો આવકાર આપે એવી તેણે આ જગતમાં આ પ્રથમ જ વ્યક્તિ જોઈ.

થૂંકનાર સંકોચ અનુભવવા લાગ્યો. તે શું જવાબ આપે? ભગવાન યુદ્ધે મધુરસ્મિતથી મીઠો આવકારો આપીને તેને મૂંઝવણમાં મૂકી દીધો હતો. ભગવાન યુદ્ધે જો પ્રતિકર્મ કરત, પોતાના આવા અણુછાજતા વર્તનની સામે તેઓ કોષ કરત, તો તેણે તેને જરાપણ આશ્ચર્ય ન થાત. વળી તે પ્રતિકર્મનો પ્રત્યુત્તર પણ તે ઘડીને જ આવ્યો હતો. એટલે પોતે કરેલ આ અઘટિત કૃત્ય વિષે તેને કાંઈ વિચારવાનું જ નહોતું. પ્રતિકર્મ માટે આપણે સૌ પ્રાયઃ તૈયારજ હોઈએ છીએ. ભગવાન યુદ્ધે પણ જો હસવાને બદલે તે માણસને એમ પૂછ્યું હોત કે, આ રીતે થૂંકવાનું તારું શું પ્રયોજન હતું? તો કદાચ તેના શો જવાબ વાળવો તે પણ તે મનમાં નક્કી કરીને જ આવ્યો હતો. એટલે વિના સંકોચે તે તૈયાર જવાબ આપી દેત. આ જાતની પ્રાથમિક ભૂમિકાઓ આપણે સૌ પણ પ્રાયઃ તૈયાર જ રાખતાં હોઈએ છીએ—‘જેમકે અસુક બાબતના સંબંધમાં અસુક માણસ મને આમ કહેશે તો તેના જવાબ હું આમ આપીશ. આ થૂંકવાના સંબંધમાં યુદ્ધ આમ કહેશે તો હું તેના જવાબમાં આમ કહીશ.’ પરીક્ષામાં જેમ ઉત્તર તૈયાર કરીને આપણે લઈ જઈએ છીએ તેમ જીવનમાં પણ હગલે અને પગલે ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોના જવાબ આપવાની પૂર્વ તૈયારી આપણે કરી રાખતાં હોઈએ છીએ. પરંતુ તે તૈયારી પ્રતિકર્મની હોય છે.

ભગવાન યુદ્ધ જેવો પ્રયુદ્ધ આત્મા તો લાખો વર્ષે એકાદ થાય છે. એવા ઉત્તમ આત્માઓના પવિત્ર જીવનમાં પ્રતિકર્મ શોધવા જઈએ તો પણ ન મળે. ભગવાન યુદ્ધના જીવનમાં ઉપસ્થિત થયો તેવો પ્રશ્ન પણ હજારો વર્ષે ક્યારેક જ બિલો થાય છે. કારણ હજારો વર્ષોમાં ક્યારેક જ કોઈ એકાદ વ્યક્તિ કર્મ કરે છે. બાકી તો બધા પ્રતિકર્મ કરવામાં જ તત્પર હોય છે.

થૂંકનાર માણસ સુંઝાઈ ગયો. તેને કશો જ જવાબ ન સૂઝ્યો. તે કહેવા લાગ્યો: ‘આપ શું પૂછો છો?’

ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું: ‘હું ખરેખર પૂછું છું. તમારે બીનું કંઈ કહેવું છે ?’ શૂંકનારે કહ્યું: ‘મેં તો આપને કશું જ કહ્યું નથી. માત્ર આપના ઉપર શૂંકયો છું.’

ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું: ‘ખરી વાત છે કે, તમે મને કાંઈ કહ્યું નથી, માત્ર શૂંકયા જ છો; પરંતુ શૂંકવાની આડમાં તમે કંઈક અવશ્ય કહેવા ઇચ્છતા હશો. કેમકે શૂંકવું એ પણ કંઈક કહેવાની એક પ્રકારની ચેષ્ટા છે. સંભવ છે કે તમને મારા ઉપર એટલો બધો ક્રોધ અડ્યો હોય કે જેથી તમારે મને જે કહેવું હતું તે શબ્દોથી નહિ પણ આમ શૂંકીને કહ્યું હોય !’

કેટલીયે વાર ભાવોની અભિવ્યક્તિમાં શબ્દો નબળા સિદ્ધ થાય છે. એટલે ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું: ‘હું પણ કેટલીક વાર કેટલીક વાતો શબ્દોથી કહી શકવામાં અસમર્થ બનું છું’ ત્યારે તેને શબ્દોથી કહેવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી. શબ્દોથી કહેવા જતાં તે વાતો ગ્રાણશૂન્ય બની જાય છે. એટલે આવા પ્રસંગોમાં શબ્દોને બદલે હું ઇશારાનો આશ્રય લઉં છું. હું માનું છું કે, તમોએ પણ મારી જેમ આવા જ એક પ્રકારના ઇશારાનો આધાર લીધો છે. મને લાગે છે કે, આ સત્ય હું બરાબર સમજી શક્યો છું.

તે માણસે કહ્યું: ‘આપ મારો ભાવ સમજ્યા જ નથી. મેં તો માત્ર ક્રોધની અભિવ્યક્તિ કરી છે.

ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું: ‘હું તમારી માનસિક ભૂમિકાને બરાબર સ્પર્શ્યો છું. તમારા શૂંકવામાં તમારો ક્રોધ ભારોભાર વ્યક્ત થતો હતો તે વાત મારી બાજુ બહાર નથી.’

માણસે કહ્યું: ‘તો ક્રોધનો જવાબ તમે ક્રોધથી કેમ નથી વાળતા ? ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું: ‘તમે મારા માલિક નથી; અને હું તમારો સેવક નથી કે તમે કહો તેમ મારે કરવું. તમે ક્રોધ કર્યો, શૂંકીને તેની અભિવ્યક્તિ કરી, એટલે તમારી ચેષ્ટાથી ઉશ્કેરાઈને હું પણ ક્રોધ કરું, તો એનો અર્થ એ થયો કે હું તમારો શુભામ થઈ ગયો. હું તમારો અનુસર્તા કે અનુયાયી નથી. તમે ક્રોધ કર્યો એ તમારી ઇચ્છાની વાત હતી, મારે શું કરવું તે મારી ઇચ્છાની વાત છે. તમારી જેમ જ મારે પણ વર્તવું મારે માટે અનિવાર્ય કે આવશ્યક નથી.’

ભગવાન બુદ્ધનો આવો જવાબ સાંભળી તે માણસ આગળ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પણ પોતે કરેલા આવા દુષ્ટ વર્તનનો તેના મનમાં ભારે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. બીજાં દિવસે તે મારી માગવા આવ્યો અને બોલ્યો: ‘માફ કરો, પ્રસો ! મારી ભૂલ થઈ ગઈ. આમ કહી, તે ભગવાન બુદ્ધનાં ચરણોમાં માથું મૂકી રડવા લાગ્યો. તેની આંખોમાંથી આંસુઓની ધારા ચાલી. ભગવાનનાં ચરણોમાં માથું મૂકીને આંસુઓ સારતો તે એમને એમ કયાંય સુધી પહોંચ્યો. પછી જ્યારે તે થોડો સ્વસ્થ થયો ત્યારે ભગવાન બુદ્ધે તેને પૂછ્યું: ‘તમારે બીનું કંઈ કહેવું છે ?’

તે માણસે કહ્યું : ‘આ તે કોઈ પ્રશ્ન છે ? આપ તો કેવો પ્રશ્ન પૂછો છો ? ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું : ‘હા હું’ સમજી ગયો. તમારા મનમાં એવા સંઘન અને પ્રગાઠ ભાવો છે કે જે ભાવોને તમે શબ્દોમાં સ્પષ્ટ આકાર આપી શકતા નથી એટલે તમે ચરણોમાં માથું મૂકીને, આંખના આંસુઓથી તેને વ્યક્ત કરી રહ્યા છો. શબ્દોમાં અશક્ય જણાતી વસ્તુઓ હાવભાવથી વ્યક્ત કરાતી હોય છે. એટલે ગદ્ય કાલે તમારે જે કહેવું હતું તે તમે શબ્દોમાં કહી શક્યા નહિ એટલે તમે ઇશારાનો આશ્રય લીધો. આજે પણ તમે અવશ્ય કંઈક કહેવા ઇચ્છો છો જે શબ્દોથી કહી શકતા નથી, એટલે આમ તમે હાવભાવનો આધાર લીધો છે.

તે માણસે કહ્યું : ‘પ્રભો ! હું’ આપની માફી માગવા આવ્યો છું. મને ક્ષમા કરો.’ ભગવાન બુદ્ધે કહ્યું : ‘મેં’ તમારા પર ક્રોધ કર્યો નથી માટે ક્ષમા કરવાનો કોઈ પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી. ગદ્ય કાલે ‘મેં’ તમને શૂંકતાં બેસાડેલા; અને આજે તમાને પગમાં માથું મૂકતાં ભેઈ’ છું. બસ વાત પૂરી થઈ ગઈ ! આથી વધારે કર્મમાં હું’ પડતો નથી. હું’ તમારો શુદ્ધાત્મ કે સેવક નથી.’

પ્રતિકર્મ એ શુદ્ધાત્મી છે. ન્યારે કોઈ બીજો માણસ આપણી પાસેથી આપણી ઇચ્છા વિરુદ્ધ પરાણે કોઈ કાર્ય કરાવી લે છે ત્યારે આપણે આપણા માલિક નથી રહેતા. બીજાની અસરથી ચાલનારા, બીજાની ઇચ્છાને અનુસરનારા આપણે બની જઈએ છીએ. આપણા ઉપર બીજાનું પ્રભુત્વ સ્થપાઈ બેસે છે.

આ સંબંધમાં ગીતામાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે—

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ઞાત્વા મોક્ષસેઽશુભાત્ ॥

કર્મ શું છે ? અને અકર્મ શું છે ? આ બાબતમાં સામાન્ય કક્ષાના માણસોની વાત તો બાબુએ રહી, પરંતુ કવિઓ, બુદ્ધિમાનો અને વિદ્વાન ગણાતા માણસો પણ તેમાં વ્યામોહિત છે. તે બધો પણ કર્મ અને અકર્મ વિષે યોગ્ય નિર્ણય કરી શકતા નથી. તે કર્મ અને અકર્મનું તત્ત્વ-ગૂઢ રહસ્ય હે અર્જુન ! હું’ તને સારી રીતે સમજાવીશ કે જેના સમ્યક્જ્ઞાનથી માણસ અશુભ સંસારના જટિલતમ બંધનોથી વિમુક્ત થઈ બેસે છે.

તમે કહેશો કે કર્મ અને અકર્મ વિષે તો મૂઢ ગણાતા માણસો પણ મોહિતી ધરાવતા હોય છે. આ વિષય એવો કયાં ગૂઢ છે કે જેમાં બુદ્ધિમાન માણસો પણ વ્યામોહ પામે ? છતાં શ્રીકૃષ્ણ એમ કેમ કહે છે કે, કર્મ અને અકર્મ વિષયક રહસ્યોને ડહા અને પ્રજ્ઞાશીલ ગણાતા માણસો પણ સમજતા નથી.

કર્મ અને અકર્મ વિષેના આપણા જે ખ્યાલો છે, તે જ ખ્યાલો જો શ્રીકૃષ્ણના પણ હોત, તો નિશ્ચિત રીતે શ્રીકૃષ્ણ ‘કવયોઽપ્યત્ર મોહિતાઃ’ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરત. આપણી જે

કર્મ-અકર્મ વિષયક સમજણ છે તેનાથી એકાંત ભિન્ન કર્મ-અકર્મ વિષયક શ્રીકૃષ્ણની સમજણ છે. અન્યથા 'કર્મ' અકર્મની સમજણને તેમણે આટલી બધી ગૂઢતાપૂર્ણ અને તાત્ત્વિક ગણી ન હોત.

બ્યારે કોઈ માણસ આપણા કાનને, હૃદયને અને પ્રાણને ન ગમે એવા અઘટિત અને અણુછાજતા શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે, આપણને પસંદ ન પડે એવું આચરણ કરે છે, ત્યારે આપણાં હૃદયમાં ઉદ્વેગ, વિષાદ, ઉઠાસીનતા અને ખિન્નતાની એક રેખા ખેંચાઈ જાય છે. તેના શબ્દો અને વર્તન આપણા પ્રાણને સ્પર્શી જાય છે. આંદોલનોનું એક ભીષણ વાવાઝોડું આપણા અંતરાત્મામાં હલચલ ઊભી કરી દે છે. તે આપણું કર્મ નથી, સહજ ઊભી થએલી સ્થિતિ નથી, પરંતુ બીજાના શબ્દો અને આચરણના પ્રત્યાઘાતમાંથી પરિણમતી અને અભિવ્યક્ત થતી એક સ્થિતિ છે, જે પર પ્રેરિત છે. આપણા હૃદય અને પ્રાણને હલાવનારી આ સ્થિતિની જો આપણાં માનસમાં કશી જ અસર ન થાય, હૃદય અને પ્રાણ કોઈપણ પ્રકારના કંપન અને આંદોલનોથી આંદોલિત ન થાય, આપણે સહજ રીતે આપણી પ્રસન્નતા અને સ્વસ્થતાને ટકાવી રાખી શકીએ તેમજ આંતરિક ભાવોમાં કશો જ પ્રત્યાઘાત ન જન્મવા કંઈએ તો જ આપણે સહજ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ અને તે આપણું કર્મ છે જે આપણને આધીન છે. તે પર પ્રેરિત નથી, બીજાના પ્રભાવથી તે પ્રભાવિત થએલું નથી, તે સ્વયંભૂ છે, સહજ છે. એટલે તેને આપણું કર્મ કહી શકાય. કારણ આપણે તેના સ્વામી છીએ.

આવી સ્થિતિ માત્ર અણુછાજતા શબ્દો કે કૃત્યોથી જ નથી થતી, અનુકૂળ લાગતા શબ્દો કે કાર્યોમાંથી પણ તે આવિર્ભાવ પામતી હોય છે. કોઈ માણસ આપણા માટે બે સારાં શબ્દોનો પ્રયોગ કરે, અનુકૂળ થઈ વર્તે, ત્યારે આપણાં હૃદયમાં પ્રસન્નતા વ્યાપી જાય છે. આપણું મન અહંકારથી કુલાઈ જાય છે. કોઈએ કરેલી પ્રશંસા કે ઉચ્ચારેલા સારા શબ્દો આપણને આંદોલિત અને તરંગિત બનાવી દે છે-આ બધી સ્થિતિ પર પ્રેરિત હોય છે. આપણામાંથી જન્મેલી નથી હોતી. બીજાના શબ્દો કે કાર્યોના તે પ્રત્યાઘાતો છે. એટલે આપણે ધૃમ્છીએ કે ન ધૃમ્છીએ, આપણું સ્વામિત્વ તેના ઉપર નથી હોતું. આપણને ઘણીવાર એવા અનુભવો પણ થાય છે કે આપણે ન બોલવા ધૃમ્છતા હોઈએ છતાં, કોઈ કે આવેશના અંદરમાં જન્મેલા પ્રત્યાઘાતોથી પ્રેરાઈ, બોલી જઈએ છીએ. આ બધા આપણા કર્મો નથી, પરંતુ પ્રતિકર્મો છે. આપણાં બધાં કાર્યો સહજ નથી હોતાં. બહારથી ભીડાં થએલાં હોય છે. એટલે પ્રતિપણ આપણે પ્રતિકર્મમાં જ લૂબીએ છીએ.

કોઈ આપણને ગાળો ભાંડે, ત્યારે આપણે કોઈ ભરાઈ જઈએ છીએ. કોઈ ફૂલમાળા પહેરાવે ત્યારે અહંકાર અને આનંદથી ફૂલાઈ જઈએ છીએ. આપણી સ્થિતિ વીજળીના ગોળા જેવી છે, જેમાં સ્વીચને ઉપર કરતાં પ્રકાશ થઈ જાય છે અને નીચે કરતાં તે ઠરી જાય છે. સારું છે કે તે ગોળો નિર્ભય છે, નહિતર તે પણ આપણી માફક બોલી બિંદત કે પ્રકાશ કરવાનું

અને ઠારવાનું કાર્ય હું જાતે જ કરું છું. ખરી રીતે ગોળો કંઈ જ કરી શકતો નથી. સ્વીચ ઉપર કરતાં તે પ્રકાશિત થાય છે અને સ્વીચ નીચી કરતાં તે ઠરી જાય છે. આ જ રીતે કોઈ આપણને ન કહેવાના શબ્દો કહે ત્યારે આપણાથી ઉત્તર અપાઈ જાય છે. એ વખતે તે આપણા હાથની વાત નથી રહેતી. આપણે હબરો પ્રયત્નો કરીએ, કદાચ મોઢામાં આવેલા શબ્દોને અટકાવી પણ લઈએ, છતાં મનો જગતમાં તેના તરફ ગાળો ફેંકાઈ જ ગઈ હોય છે. તે વખતે તે આપણા વશની વાત રહેતી નથી. આપણી સ્વીચના આપણે માલિક રહેતા નથી. એની ઉપર નીચે કરવાની ચાવી કોઈ બીજાના હાથમાં આવી જાય છે. આપણે તો નિર્જીવ ગોળાની માફક યંત્રવત્ તેને અનુસરનારા જ બની જઈએ છીએ. આ આપણું પ્રતિકર્મ છે.

અકર્મ તો એના કરતાં પણ કિલબટમ છે. આપણી સમજ બ્રાંતિઓથી ભરેલી છે. એટલે પ્રતિકર્મને પણ કર્મ માની લેવાની અને કર્મફલતાને અકર્મ માની લેવાની ભૂલમાં આપણે પડી જતાં હોઈએ છીએ. કોઈ પણ શારીરિક ક્રિયાઓને અટકાવવી કે તેવા કાર્યોમાંથી નિવૃત્તિ મેળવવી, એટલે અકર્મની દિશામાં આપણે પ્રગતિ કરી છે એમ માની શકાય નહિ. શારીરિક રીતે, તેવા બધા વ્યાપારોથી આપણે અટકી પણ જતાં હોઈએ, છતાં તેથી આપણને અકર્મના આદર્શની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. ઇન્દ્રિયોના સ્થૂલ વ્યાપારને રોકી દેવા માત્રથી મનો જગતના વ્યાપારો અટકી જતા નથી. ખરી રીતે તો બહારના જગતની સ્થૂલ ક્રિયાઓ અટકાવવા જતાં માનસિક જગતની ક્રિયાઓ વધારે સઘનતાપૂર્વક સક્રિય થઈ જાય છે.

બાહ્ય જગતમાંથી પોતાના કાર્યના વિસ્તારને અટકાવવા જતાં અંદરના જગતમાં વધારે સૂક્ષ્મ કાર્યોની જાળનો પ્રારંભ થઈ જાય છે. દાખલા તરીકે, રાતમાં આપણે ઊંઘમાં આરામમાં હોઈએ ત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે, આપણે અકર્મના જગતમાં પ્રવેશ કરી ગયા છીએ. પરંતુ ખરી રીતે એતાં, ઉપર ઉપરથી દેખાતા આ અકર્મમય જગતમાં, દિવસભર કરેલાં કાર્યો કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ કાર્યોનું જગત ક્રિયાત્મક થઈ જાય છે. દિવસમાં જે કાર્યો આપણે નથી કરી શક્યાં તે બધાં કાર્યો રાત્રે સ્વપ્નાંઓમાં વધારે સ્પષ્ટપૂર્વક અને સરળતાથી આપણે કરીએ છીએ. સારી રાત આપણી ચેતના ગહન કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. એટલે જ્યાં સુધી કર્મની વાસના હુતપ્રાયઃ ન થાય, મન ખરી રીતે પ્રશાંત અને શૂન્ય ન બની જાય, અમન અથવા નિર્વિચાર સમાધિ ઉપલબ્ધ ન થાય, ત્યાં સુધી સ્થૂલ ક્રિયાઓનો આપણે ત્યાગ કર્યો હશે છતાં માનસિક જગતનાં સૂક્ષ્મ તરંગો આપણને આંદોલિત કર્યા વગર રહેશે નહિ. ત્યાં સુધી અકર્મના જગતમાં પ્રવેશ મેળવવો પણ આપણે માટે અશક્ય છે. અકર્મનું જગત એક ક્રાંતિપૂર્ણ ઘટના છે અને તે અસામાન્ય સાધનાને આભારી છે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમ સ્વામીની સાધના પણ આવી જ અસામાન્ય છે. પ્રતિકર્મ તેમને માટે અશક્ય બન્યું છે. કોઈપણ ઘટના તેમના અંતરમાં આંદોલન કે પ્રત્યાઘાત

જન્મભાવી શક્તી નથી. તેમનાં કાર્યો કોઈની પ્રતિક્રિયાનાંથી જન્મેલાં નથી. તે પરપ્રેરિત નથી, સહજ છે. તેમના માનસિક જગતમાં વાસનાનાં સૂક્ષ્મ તરંગોનાં આંદોલનો ભ્રાંણ થવા પામતાં નથી. એટલે બાહ્ય રીતે પોતાના ક્રિયાકાંડોમાં સાવધાનીપૂર્વક ભંગૂત હોવા છતાં, આંતરિક રીતે તેઓ અકર્મના જગતની મોજ માણતા હોય છે. જે કર્મ અને અકર્મ વચ્ચેની સૂક્ષ્મ રેખાને પારદર્શી પ્રજ્ઞાથી જોઈ શકે છે, ઓળખી શકે છે, તે મોક્ષના માર્ગને ઉપલબ્ધ કરી શકે છે. કર્મ અને અકર્મ વચ્ચેના બહુ જ નાનુક અને સૂક્ષ્મ ભેદને જે વિવેકપૂર્વક પારખી લે છે તેને માટે આ જગતમાં પછી ખીલું કાંઈ બાંધવાનું રહેતું નથી.

શ્રી ગૌતમ સ્વામી શ્રાવસ્તીનગરના તિલ્હકવનમાં શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ પાસે મળવા પધાર્યા છે. બંને મહાપુરુષો આધ્યાત્મિક જગતના ભંગૂત આત્માઓ છે. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ શ્રી ગૌતમ સ્વામીને પોતાને ત્યાં પધારેલ જોઈ આનંદિત થયા છે. સાધુઓ પાસે સાધુઓના સ્વાગત માટે ઉચિત જે ઉપકરણો છે તેનાથી તેઓ તેમનું હાર્દિક સ્વાગત કરે છે. મીઠો આવકાર આપે છે. આ સત્ય શાસ્ત્રની જ ભાષામાં જોઈએ.

પ્રહ્લાદં કાલુષ્યં તત્ત્વ, પંચમં કુસતજાણિય ।

ગોયમસ્ત નિતેજ્ઞામે, સ્વિષં સપંચામમે ॥

શ્રી ગૌતમ સ્વામીને યેસવા માટે તેમણે તત્કાળ પ્રાસુક, પલાલ, કુશતૃણના આસનો અર્પણ કર્યાં. સાધુઓ અકિંચન હોય છે. તેમનાં સાધનો અને ઉપકરણો મર્યાદિત હોય છે. તેમનાં બધાં સાધનો નિર્દોષ અને પવિત્ર હોય છે. હૃદયમાં પ્રેમનો અસાધારણ ઉમળકો છે. સાધુઓ માટે યોગ્યતમ સત્કારની હાર્દિક તીવ્રતમ આકાંક્ષા છે. એટલે ઉપરથી સામાન્ય દેખાતા આ ઉપકરણોમાં હાર્દિક પ્રેમ અને સદ્ભાવનાનો અક્ષય ભંડાર સમાયેલો છે. કવિ આ વાતને પોતાના શબ્દોમાં આ રીતે વ્યક્ત કરે છે.

તૃણાનિ મૃમિસદ્ગ્ર વાકચતુર્થી ચ સુનૃતા ।

મેતાન્યપિ સતાંગેઃ, નોચ્છિદ્યન્તે કદાચન ॥

ગમે તે સંયોગો અને સ્થિતિઓમાં પણ ચાર વસ્તુઓ સાધુ પુરુષો પાસે સુનિશ્ચિત હોય છે. આવેલા અતિથિના સ્વાગતમાં આ ચાર વસ્તુઓની જ મુખ્ય જરૂર છે. આ વસ્તુઓની સાથે ન્યારે હૃદયમાં વહેતા સ્નેહનાં ઝરણાંનો અમૃતરસ ભળે છે ત્યારે વસ્તુઓ, વસ્તુઓ મટી પ્રેમભર્યા હૈયાનું ઐશ્વર્ય બની જાય છે. આ ચાર વસ્તુઓ જેમ શાસ્ત્રની ગાથામાં નિર્દિષ્ટ છે તેમ આ શ્લોકમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. શુદ્ધ ભૂમિ, તૃણનું આસન, પીવા માટે શીતલ પાણી, અને ઘોલવામાં મધુર વાણી-આ ચાર પ્રકૃતિના ઉપલબ્ધ વસ્તુઓનું દારિદ્ર્ય સાધુઓમાં કયાંય દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. પ્રકૃતિએ આપેલા આ કીર્મતી તત્ત્વોના બાકી ખીલનું

ખધાં તો રૂપાન્તરે છે. બિહારમાં તો વળી આજે પણ- ઘાસ પાથરવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે. સંઘારાના પાઠમાં ‘દર્ભાદિક સંઘારે સંઘરીને’ જે કહેવામાં આવેલ છે તેનાથી પણ નિર્દોષ ઘાસના આસનની વિશિષ્ટતા જૈન સાધુઓ માટે પારંપરિક છે. સાધુ પુરુષો બીજા પાસેથી પણ કશી જ અપેક્ષા રાખતા નથી. આ તો સમાનતામાં આવેલા ઉમળકાના પ્રતીક રૂપે આવકારતું મીઠું રૂપક ખતાવેલ છે.

તલવારની ધાર

આપણે ત્યાં મુનિ શ્રીસ્થૂલિભદ્ર અને કોશા વેશ્યાની કથા પ્રચલિત છે. આ આખી કથા તમે સહુએ ઘણીવાર સાંભળી હશે. સાધુઓને વેશ્યાઓના વાડા તરફ જવાની પણ મનાઈ હોય છે. ત્યારે મુનિ સ્થૂલિભદ્રજીને વેશ્યાને ત્યાં આતુર્માંસ માટેનો અતુમતિ મળી, આ જેવી તેવી વાત નથી. આ વાતથી આમાન્ય માણસો તો આશંકિત બને એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ સાધુઓ પણ સંકુબ્ધ બની જાય તેવી આ વાત છે. આ આખી કથાની ફલશ્રુતિ અને નિષ્કર્ષ આપણે જાણીએ છીએ, તેથી આ વાતથી આજે આપણને જરાપણ આશ્ચર્ય થતું નથી. પરંતુ તે સમયમાં જ્યારે લોકોએ આ વાત જાણી હશે ત્યારે તેમને કેવો આંચકો લાગ્યો હશે, કેવા ગંભીર પ્રત્યાઘાતો તેમનાં માનસ પર પડ્યા હશે, તે પણ આપણે ત્રમજી શક્તિએ તેવું છે. ‘વેશ્યા અને સાધુ’ સૌના વિચારોત્તર કેન્દ્ર બની ગયાં હશે. બન્ને તરફ અધ્યાત્મમૂલક પવિત્ર લાગણી જન્મવાને બદલે શંકા, ભય, અને તિરસ્કારની લાગણી જન્મી હશે. આમ બને તે સ્વાભાવિક પણ છે. તેમાં કંઈ જ આશ્ચર્ય કે કુતૂહલ કરવા જેવું નથી.

તમારામાંના દરેકે આ વાત સાંભળી છે એટલે હું તે કહેતો નથી. પરંતુ આજ વાર્તા સાથે સાચા ધરાવતી, એવી જ એક બીજી કથા હું આજે તમને કહીશ, જે સાંભળીને તમારા માનસમાં મુનિ સ્થૂલિભદ્રજીનું ચિત્ર અવશ્ય ખડું થશે ! આશંકાઓના આ જગતમાં પોતાના આગવા અસ્તિત્વને મિથ્યા આવરણોમાંથી તારવી, સત્ય પોતાની ઓજસ્રભરી ધારાનો અસરકારક પ્રભાવ કેવો ઉપજાવી શકે છે, તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર પણ આ કથા તમારી સામે મૂકી દેશે !

બુદ્ધના એક ભિક્ષુને, એક ગામની એક વેશ્યાએ, આતુર્માંસ માટે આમંત્રણ આપ્યું. આમંત્રણ આપતાં વેશ્યાએ જણાવ્યું : ‘આ વર્ષાવાસમાં ચાર માસ માટે મારે ત્યાંજ રોકાઈ જાવો. આપનાં સાનિધ્યથી મારું મન ખૂબ સંતોષ અને આનંદ અનુભવશે.’

સાધારણ કોટિનો સાધુ હોત તો આ જાતના નિમંત્રણથી આશ્ચર્ય પામત. આ પ્રકારના નિમંત્રણથી તે ભારે મૂંઝવણમાં પડી જાત. વેશ્યાને ત્યાં ચોમાસાની વાત જ કેટલી વિસંગત અને અપવાદ ભરેલી હતી ! વેશ્યા પણ પોતાનું આ નિમંત્રણ સાધુ સ્વીકારશે કે નહિ તેના

સંશયમાં હતી. વેશ્યાના મનમાં શંકા હતી કે કદાચ સાધુ મારા આ નિમંત્રણુને અસ્વીકાર કરશે. ક્યાં સાધુતાતું સૌંદર્યમય અલૌકિક જગત અને ક્યાં વેશ્યાની નારકીય સૃષ્ટિ ! બન્ને વચ્ચે ક્યાંયે મેળ ખાય એવી વાત નહોતી. તેથી સાધુ તેનાં નિમંત્રણુને સ્વીકાર કરશે એવો તેના મનમાં વિશ્વાસ બેસતો નહોતો. એટલું જ નહિ, તેને થતું હતું કે કદાચ સાધુ એમ પણ કહે કે, ક્યાં તું અને ક્યાં હું ? ક્યાં તારી કક્ષા અને ક્યાં મારી ? તારી રહેણીકરણી, રીતભાત, અને જીવન પદ્ધતિ સાથે અમારો કોઈ જ મેળ ખાય તેમ નથી ! ડરના આંક જેવો કશો જ મેળ વગરની આ વાત છે.

આમ વિચાર આવતાં વેશ્યાનાં મનમાં નક્કી થઈ ગયું કે, મારે ત્યાં ચાતુર્માસની વાત જ અશક્ય છે. મારી ઇચ્છા કોઈપણ રીતે પરિપૂર્ણ થાય તેમ નથી. ક્યાં આ સાધુ અને ક્યાં હું વેશ્યા !

પણ વાત તેનાથી ઊલટી જ બની. ઘણી વાર મહાપુરુષોને માટે આપણે જે કલ્પના કરતા હોઈએ છીએ, તે આપણી પોતાની કલ્પનાતું પ્રતિક્ષલ હોય છે. આપણી કલ્પના મહાપુરુષોની જિંદગીને સ્પર્શતી નથી. આપણા વામન વિચારોથી વિરાટને માપવાનો આપણે તે ક્ષુદ્ર પ્રયત્ન હોય છે. મહાપુરુષોને સમજવા માટે, તેમની જિંદગીને સ્પર્શવા માટે તે પ્રકારનું આપણામાં સામર્થ્ય પ્રગટે, તો જ આપણે મહાપુરુષોનાં વ્યક્તિત્વને, તેમની મહાનતાને, તેમની કિંબ્દતાને, સમજી શકીએ. અન્યથા તેમને માટે કરેલી કલ્પના એક વિટંબનાથી વધારે કાંઈ જ હોતી નથી. વેશ્યાએ જે ધ્યાતું હતું તેનાથી ઊલટું જ બન્યું. સુનિએ તરત જ વેશ્યાનાં નિમંત્રણુને સ્વીકાર કરી લીધો. ભગવાન યુદ્ધની આજ્ઞાની અપેક્ષાએ, સુનિએ વેશ્યાને ત્યાં વર્ષોવાસ વ્યતીત કરવાની સ્વીકૃતિ આપી. એ ભેદ વેશ્યા પણ આશ્ચર્યમાં પડી ગઈ. છતાં પોતાની જિંદગીએથી વધારે ક્યાંસ કાઢવા, પોતાનાં મનમાં પ્રગટ થતા સંશયને વ્યક્ત કરતાં તે બેઠી. ‘લિક્ષુક ! આપ ચાતુર્માસની સ્વીકૃતિ તો આપો છો, પણ ભગવાન યુદ્ધ ના પાડશે તો ?’ સુનિએ એટલા જ વિશ્વાસથી જવાબ આપ્યો : ‘તમે જરા પણ ચિંતા ન કરો. હું મારા વચનમાં સંપૂર્ણ બંધૂત અને સાવધાન છું. ભગવાન યુદ્ધ મને અવશ્ય આજ્ઞા આપશે એવો મને વિશ્વાસ છે, છતાં તેમની આજ્ઞા હેવી મારે માટે અનિવાર્ય છે. આજ્ઞા મળી જવાની છે તેની મને ખાત્રી છે છતાં તેને નિર્ણય આપતી કાલે આવશે. નિર્ણયની પરમ અને ચરમ મહોર ભગવાન યુદ્ધની આજ્ઞા છે. ભગવાન યુદ્ધને મારામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. અમારી સાધુચર્યાની મર્યાદાઓ છે. કેટલાક ઔપચારિક અને વ્યાવહારિક નિયમોથી અમે બંધાયેલા છીએ એટલે આજ્ઞા અમારે માટે અપરિહાર્ય છે. અન્યથા મને પોતાને પણ મારામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. મંદિર હોય કે વેશ્યાતું ઘર મારે માટે સમાન છે. મારી આવી આંતરિક વૃત્તિઓથી ભગવાન યુદ્ધ પણ સુસાત છે.’

બીજે દિવસે બ્યારે બધા લિક્ષુઓ ભગવાન યુદ્ધની આસપાસ બેસી લિક્ષુઓની પરિષદ ભરાણી હોય તેમ, વીંટળાઈને બેઠા હતા ત્યારે આ લિક્ષુએ જિલા થઈ ભગવાન યુદ્ધને કહ્યું :

‘પ્રભો! ગઈ કાલે એક અજબ ઘટના બની છે. એક વેશ્યાએ “મને વર્ષાવાસ માટે આમંત્રણ પાઠવેલ છે, ફક્ત આપશ્રીની આજ્ઞાની અપેક્ષા છે. આપની આજ્ઞા હોય તો હું તેના ઘરમાં વર્ષાવાસ રહું.’ ભગવાન યુદ્ધ તેને ખરેખર ઓળખતા હતા. તેમણે કહ્યું: ‘પ્રિય ભિક્ષુ! એમાં આજ્ઞાની શી જરૂર છે? વેશ્યાથી જો સંન્યાસી ભય પામતો હોય તો વેશ્યા સંન્યાસી કરતાં પણ ખલવત્તર છે એમ નકકી થયું. વેશ્યાથી ભય પામનાર સંન્યાસી મારી દૃષ્ટિમાં સંન્યાસી જ નથી. તેની સાધનાનો પાયો જો એવો નબળો હોય કે તે એક સામાન્ય વેશ્યાથી પણ હઝમગી બળ, તો તે સાધનાની કિંમત શું? વેશ્યા સાધુને સાધનાથી ભ્રષ્ટ કરી શકે તો તે સાધના સાચી સાધના જ નથી. સાધનાતું બળ તો તે ગણાય કે સાધુ વેશ્યાનાં જીવનને પલટાવી તેને સાધવી બનાવી દે! જાઓ, મારી આજ્ઞા છે કે, તમે તેને ત્યાં શાંતિથી ચાતુર્માસ વિશ્રામ કરો!’

પ્રભુ યુદ્ધ પાસેથી આવી અકલ્પ્ય આજ્ઞા મળતાં બીજા ભિક્ષુઓ મૂંઝાઈ ગયા. કેમકે તે વેશ્યા પણ કોઈ સાધારણ વેશ્યા નહોતી. મોટા મોટા રાજાઓ પણ જેનાથી ઝુઝ થતા એવું લોકોત્તર તેનું સૌંદર્ય હતું. કેટલાક ભિક્ષુઓ અને સંન્યાસીઓ પણ ભિક્ષુને બહાને તેનાં સૌંદર્યને નિહાળવા, તેના નિવાસસ્થાન પાસેથી કેટલીકવાર પસાર થતા! તેથી આજ્ઞાની વાત સાંભળી એક ભિક્ષુએ વિરોધ કર્યો: ‘હા પ્રભો! આ અનુચિત છે. કોઈ ભિક્ષુક વેશ્યાને ઘેર ચાતુર્માસ કરે એ ક્યાંની રીત? એમાં યુદ્ધ શાસનની શોભા શી?’ ભગવાન યુદ્ધે તે ભિક્ષુની શંકાનો પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું: ‘તું જો વેશ્યાને ત્યાં ચોમાસાની આજ્ઞા માંગે તો હું, તને ન આપું, કેમકે જે સંન્યાસી વેશ્યાથી ભય પામે છે, લપસી પડવાનો સંદેહ રાખે છે તે નિર્બળ છે. વેશ્યાની શક્તિ સામે જો સંન્યાસી હારી બળ તો તેની સાધનાની કિંમત કોડીની પણ રહે નહિ. આ તો સંન્યાસીની સાધનાની કસોટીનો અવસર છે, ભિક્ષુ! હાર કે જીતનો વિચાર અત્યારે કરવાનો નથી. વેશ્યાતું નિમંત્રણ છે અને સાધુને પણ પોતાની શક્તિમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે. વેશ્યાને સંદેહ નથી કે સાધુ પોતાના જીવનને આમૂલ ફેરવી નાખશે, તેમ ભિક્ષુને પણ ભય નથી કે વેશ્યાના સાંનિધ્યથી પોતાના જીવનનું પરિવર્તન થઈ જશે! સાધુ પોતાની શક્તિ ઉપર સુસ્તાક છે, વેશ્યા પોતાની ભાવનામાં! જેને પોતાની જાતમા આટલો વિશ્વાસ હોય તેને આજ્ઞા આપવામાં શો વાંધો હોય? વાંધો હોય તમારા જેવા સાધુઓને માટે, જે પોતાની જાતમાં વિશ્વાસ ધરાવતા નથી.’

કથા આગળ ચાલે છે. ભિક્ષુ વેશ્યાને ત્યાં રહ્યો. જે ભોજન વેશ્યા કરતી તે જ ભોજન તે કરતો, પરંતુ તેની સાધનામાંથી તલભાર પણ તે સ્થુત થતો નહોતો. હવે વેશ્યાએ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરવા માંડ્યું. તેણે નૃત્ય અને ગીતોનો પ્રારંભ કર્યો. અર્ધ નગ્ન અવસ્થામાં તે નાચવા લાગી. સાધુને સાધુ જીવનમાંથી ભ્રષ્ટ કરવા તેણે પોતાનાથી બનતા બધા જ પ્રયત્નો કર્યા, શબ્દગાથા સંભળ્યાં, અવનવા હાવભાવો બતાવ્યા અને વિવિધ આકર્ષક સુદ્રાઓ પણ રજુ કરી છતાં ભિક્ષુ પોતાની સાધનામાં અડોલ રહ્યો. વેશ્યાનો એક પણ પ્રયત્ન તેને વિશુદ્ધ ન કરી શક્યો. તેની

ઘેઘટાઓમાં ન તો સાધુએ કોઈ ઉત્સુકતા બતાવી કે ન કોઈ તેના મને રસ બતાવ્યો. પોતાની નીરસતાનું દર્શન કરાવવા તેણે પોતાની આંખો પણ બંધ ન કરી. તેની દરેક ક્રિયાઓનો તે ઉદાસીન સાક્ષી જ બની રહ્યો. તે બહુતો હંતો કે વેશ્યાની ક્રિયાઓમાં જેમ રસ બતાવવા બતાં કેન્દ્રમાં વેશ્યા જ આવીને ઉભી રહેશે, તેમ નીરસતા બતાવવા બતાં પણ મનના જગતમાં તે જ આવીને બેસી રહેશે.

આ સત્યને યથાર્થ રીતે સમજવા એક નાનકડો દાખલો લઈએ. તમે સૌ ગૃહસ્થો છો. તમારે મન પૈસાની ખૂબ કિંમત છે. રોજ તમારી તિબેરીના પૈસા ગણી તમે મનમાં એક પ્રકારનો સંતોષ અનુભવો છો. તમારે મન પૈસા અસાધારણ વસ્તુ છે. એ જ રીતે એક ત્યાગી કે જેણે લાખોની સંપત્તિને લાત મારી ત્યાગનો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે, તે બ્યારે પોતાના ત્યાગનો અહંકાર કરવા લાગે અને કહે કે, હું કોઈ હાલીમવાલીની નિયતિમાંથી દીક્ષિત નથી થયો, લાખોની સંપત્તિનો હું માલિક હોવા છતાં મેં તેનો ત્યાગ કર્યો છે. આમ ત્યાગ કર્યા પછી પણ બે સંપત્તિની સ્મૃતિ તેના મનમાં રહી જતી હોય, તો સાધારણ ગૃહસ્થી અને ત્યાગીમાં ફેર નથી. તિબેરીના પૈસા ગણતાં જેમ તમારા મનમાં લક્ષ્મીનું કીમતી અને માનભર્યું સ્થાન છે તેમ ત્યાગ કરેલ ત્યાગીના મનમાં તે જરૂરેશત અને પૈસાની સ્મૃતિ છે. બે ત્યાગીના સ્મૃતિ કેન્દ્રમાં જરૂરેશત અને પૈસા જ રહે, તો ત્યાગી અને ગૃહસ્થીમાં ફેર શું ? ગૃહસ્થનાં મનમાં જેમ કેન્દ્રમાં પૈસા છે તેમ ત્યાગીનાં માનસમાં પણ પૈસાની મમતા છે. બે તે બન્ને વચ્ચે કોઈ પ્રત્યક્ષ ફેર બોધ થકાતો હોય તો તે આટલો જ છે કે, ગૃહસ્થ પોતાની રીતે પોતાના સીધા પગથી ચાલી રહ્યો છે અને ત્યાગી શીર્ષાસનથી ચાલવા પ્રયત્નશીલ છે. ગૃહસ્થને તો પોતાના પરિચ્છેદના પાપ વિષે ક્યારેક પણ બહુત થવાનો અવકાશ રહે છે, પણ ત્યાગીને ત્યાગના સ્વાંગમાં, તે વિષે વિચાર કરવાનો પણ અવસર સાંપડતો હશે કે કેમ, તે એક પ્રશ્ન છે. સ્થૂલ ભૂમિકાએ વૈભવના ત્યાગે તેની માનસિક સૃષ્ટિમાં વૈભવની કિંમત વિષે સક્રિયતા જન્માવી છે.

કથા હંબુ આગળ ચાલે છે. વર્ષાવાસ આનંદથી પસાર થઈ રહ્યો છે. અન્ય ભિક્ષુઓ પરેશાન, ચિત્તિત, અનાશ્વસ્ત અને સંદેહશીલ છે. રોજ નવી નવી ખબરો તેઓ લાવે છે અને ભગવાન પાસે રજુ કરે છે : ‘પ્રભુ ! ખબર છે આપને કે આજે તે ભિક્ષુ અર્ધનગ્ન વેશ્યાને નાચ બેતો હતો ? કોઈ કહેતા : ‘પ્રભો ! વેશ્યા તેને રોજ વિવિધ પ્રકારના મેવા મિષ્ટાન્નો ખવરાવે છે અને ભિક્ષુ પણ કોઈ બતની આનાકાની કર્યા વગર તે પ્રેમથી ખાય છે.’ તો વળી કોઈ કહેવા લાગતા : ‘ભગવન્ ! વેશ્યા તેને બતબતનાં સુંદર રેશમી વસ્ત્રો આપે છે અને ભિક્ષુ તેના આનંદથી સ્વીકાર કરે છે.’ વળી કોઈકે તેબેદેવથી ગળું ભીડતા : ‘નાથ ! શાસનની બધી મર્યાદાઓ છાટ થઈ રહી છે. નિયમો નષ્ટ થઈ રહ્યા છે.’

ભગવાન યુદ્ધ આ બધાની વાત ખૂબ શાંતિથી સાંભળ્યે જતા હતા પણ તેઓ તે ભિક્ષુને માટે બિલકુલ નિશ્ચિંત અને સંપૂર્ણ આશ્વસ્ત હતા. તેઓ સૌને એકજ જવાબ આપતા : ‘તમે

નિષ્કારણ મૂંઝાઓ છે. તે લિધુની ચિંતામાં તમે તમારી સાધના શા માટે ભૂલી જાઓ છો ? તમે તે લિધુમાં ઉત્સુક છો કે વેશ્યામાં ? જો તમે લિધુ માટે ઉત્સુક હશે અને તેની સાધના બ્રષ્ટ થવાની તમને ચિંતા હશે તો પણ તમને તેનાથી કોઈ હુકસાન થવાનું નથી. કદાચ લિધુ સાધનાથી બ્રષ્ટ થશે તો તે થશે, શુભાવશે તો તે શુભાવશે, ખૂડશે તો તે ખૂડશે, તમે નિષ્કારણ પરેશાન શા માટે થાઓ છો ? તેને માટેની તમારી આટલી આતુરતા શા માટે છે ?

કહેવાય છે કે ચાર માસ પછી તે લિધુક યુદ્ધનાં ચરણોમાં ઉપસ્થિત થયો. પરંતુ જ્યારે તે આવ્યો ત્યારે તે એકલો નહોતો. તેની સાથે એક લિધુણી હતી. વેશ્યા જ્યારે પોતાની કોઈ કળા તે લિધુ ઉપર ન અજમાવી શકી ત્યારે લિધુએ પોતાની અધ્યાત્મ સાધનાની કળા, ધર્મકળા તે વેશ્યા પર અજમાવી અને પરિણામસ્વરૂપ તે વેશ્યાનું જીવનપરિવર્તન થઈ ગયું. તે વેશ્યા મટી લિધુણી બની ગઈ. વાત પણ સાચી છે ‘સવ્વા કલ્લા ઘમ્મકલ્લા ઝિણાઈ’-

ધર્મની કળા બધી કળાને જીતવાનું અસાધારણ સામર્થ્ય ધરાવે છે. આત્મમૂલક સમ્યક્શંનની પ્રાપ્તિ પછી પડવાનાં લયસ્થાનો ભાગ્યે જ હોય છે. શરીરમૂલક દૃષ્ટિના જગતમાં જ અડવા-પડવાના, ડગલે અને પગલે લયસ્થાનો છે. શરીરનાં સંયમમાં પણ જો આંતરિક રહસ્ય યથાર્થ રીતે સમજાઈ જાય તો એક નવી દિશાનું પાતું ઊઘડી જાય. આજે આપણને ‘આ મારું શરીર છે’ આ જાતની જે એક અલગ લાગણીનો અનુભવ થાય છે અને સમાપ્તિ કે શુદ્ધ અસ્તિત્વથી તેને સ્વતંત્ર અને પૃથક્ જોવાની જે આપણી દૃષ્ટિ છે તેના મૂળમાં રાગભાવની મમતામૂલક વૃત્તિ છે. આ મમતામૂલક વૃત્તિ જ પાર્થક્યની સૃષ્ટિ રચે છે. આ વૃત્તિ જ અસીમને સ્પર્શવાથી આપણને ફર રાખે છે.

બ્રહ્મના શરીરને ઉપલબ્ધ થવું અથવા પોતાના શરીરને ભૂલી જવું એ બંને એક જ સિદ્ધાંતી બે બાજુઓ છે. જે વ્યક્તિ પોતાના શરીરની સીમાઓ ભૂલી જાય છે તે બ્રહ્મના શરીરના સ્મરણથી ભરાઈ જાય છે. મારાપણાનો ભાવ જે ‘આ મારું શરીર છે’ તે ત્યાં સુધી છે જ્યાં સુધી મારાપણાની ભાવના છે. મારાપણાની ભાવના છે ત્યાં સુધી જ શરીર છે. આ મારાપણાની ભાવના શરીર સુધી જ સીમિત ન રહેતાં કમશ : વધતી જાય છે અને તે એટલી હદે વર્ધમાન થઈ જાય કે તે આખા બ્રહ્માંડને ઘેરી લે છે. બ્રહ્માંડની સાથે એકરૂપ થઈ જાય તો પછી જે છે તે બધું મારું જ શરીર છે એમ દેખાવા લાગે છે.

ખરેખર તો બધું શરીર જ છે પરંતુ આ વિષે આપણી એક ભ્રાંતિ છે એ પણ સમજવા જેવી છે. આપણું શરીર કયાં સમાપ્ત થાય છે ? જે ચામડી ઉપર આપણે આપણા શરીરની સમાપ્તિ માની બેઠા છીએ તે ચામડી હવા વગર એક ક્ષણ પણ જીવી શકે નહિ. એટલે આરેકોર હવાની જે પર્ત છે તે આપણી ચામડીનો એક ભાગ છે. બસો માઇલ સુધી પૃથ્વીની ચારેબાજુ હવાની પર્તો છે. પરંતુ જો તેની ચારે બાજુ સૂર્યનાં કિરણોની જાળ ન હોય તો તે હવાની પર્તો પણ

ન જીવી શકે. હવાને જીવવા માટે સૂર્યનાં કિરણોની બાળ અનિવાર્ય છે. તે કિરણોની બાળ દસ કરોડ માઇલ સુધી વિસ્તરેલી છે. શરીરની આમડીને જીવંત રાખવા જેમ હવાની આવશ્યકતા છે તેમ હવાને જીવતી રાખવા સૂર્યનાં કિરણોની બાળ આવશ્યક છે. વાત આટલીથી જ અટકતી નથી. વિજ્ઞાનની શોધ એનાથી પણ આગળ ગઈ છે.

આપણાથી દસ કરોડ માઇલ દૂર રહેલો સૂર્ય જો ત્યાં જ ઠંડો થઈ બચે તો, તેના ઠંડા થવા માત્રથી આપણે આટલે દૂર બેઠાં પણ ઠંડાં થઈ જઈએ. આપણું જીવન સૂરજની ઉષ્ણતા સાથે જોડાયેલું છે એટલે શરીરને આમડી સુધીના સીમિત ક્ષેત્રમાં કદાપિ કેદ કરી રાખશો નહિ. સૂરજની ઉષ્ણતા પણ આપણા શરીરની એક પત્ત છે.

જો અહર્નિશ સૂર્યને પણ મહાસૂર્યોથી શક્તિ ન મળે તો તે પણ બચી શકે નહિ. સૂર્યની ઉષ્ણતા મહાસૂર્યોની ઉષ્ણતા સાથે સંબંધિત છે. આ બધી વિજ્ઞાનના સંશોધનની વાત છે. વિજ્ઞાનના આધારે આ વાત કહેવાય છે. એટલે શરીરનાં સંબંધમાં પણ જે કંઈ કહી રહ્યો છું તે વૈજ્ઞાનિક સત્યના આધારે છે. એટલે આ વાતને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણથી જ સમજવા અને ઘટાવવા પ્રયત્ન કરશો.

વિજ્ઞાન કહે છે કે, આપણો જે સૂર્ય છે તે તો એક નાનકડો સૂર્ય છે. આપણો આ નાનકડો સૂર્ય પણ આમ તો આપણી આ પૃથ્વી કરતાં સાઠ હજાર ગણા મોટો છે. પરંતુ ગગનમંડળના બીજા સૂર્યોની અપેક્ષાએ તે નાનો છે. નાનાપણું એ સદા સાપેક્ષ હોય છે. રાતના આકાશમાં જે તારાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે બધા મહાસૂર્યો છે. આપણો સૂર્ય તો અબજો સૂર્યોમાં નાનો અને મધ્યમવર્ગીય છે. આ સૂર્યને જો એનાં કરતાં બીજા મોટા સૂર્યોથી જીભ, જીવનશક્તિ કે ઉષ્ણતા ન મળે તો તે ઠંડો થઈ બચે. એટલે આપણાં શરીર સાથે માત્ર આપણા સૂર્યનો જ સંબંધ નથી, પારંપરિક રીતે મહાસૂર્યોનો પણ સંબંધ છે. એટલે ગંભીરતાથી જો આપણે વિચારશું કે આપણું શરીર ક્યાં સમાપ્ત થાય છે, તો નિષ્કર્ષ એ નીકળશે કે બ્યારે બ્રહ્માંડ સમાપ્ત થશે ત્યારે શરીરની પણ સમાપ્તિ થશે, તે પહેલાં નહિ. ‘જે પિંડમાં તે બ્રહ્માંડમાં’-એ જૂની કહેવતનો પણ આ જ વૈજ્ઞાનિક અર્થ હોવો જોઈએ. સૂર્ય અને મહાસૂર્યોની શક્તિ સમા ગૌતમ સ્વામી અને ચંદ્રમાની શુભ જ્યોત્સનાના પુંજ સમા શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ શ્રાવસ્તીમાં ભેગા થયા છે. તેમને શાસ્ત્રકારોએ સૂર્ય અને ચંદ્રની ઉપમા આપી છે; એટલે સૂર્ય અને ચંદ્ર એ આપણાં જીવનની પ્રકાશભરી જીવંત ધારાઓ છે એ ખતાવવા માટે જ વૈજ્ઞાનિક રીતે ‘મેં’ આ બધો ઉલ્લેખ કર્યો છે. હવે આપણે શાસ્ત્રની આ સંબંધિની મૂળ ગાથા જોઈએ.

કેસીકુમાર સમગે ગોચમે ચ મહાવસે ।

ઉમમે નિસળ્લા સોહંતિ, ચન્દ-સુર-સમપ્પમા ॥

ભેગા થયેલા તે બન્ને મહાસુનિઓ કેવા શોભતા હતા તે સંબંધે કહે છે કે કેશીકુમાર શ્રમણ અને મહા યશસ્વી ગૌતમ બંને બેઠા હતા તેઓ ચંદ્ર અને સૂર્યની જેમ શોભતા હતા.

આ મહામુનિઓને સૂર્ય અને ચંદ્ર કરતાં કરોડો સૂર્યોના આંતરિક દિવ્ય પ્રકાશ ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ તે બધાંને, અતે તો શબ્દોના માધ્યમથી જ અભિવ્યક્ત કરી શકાય. શબ્દો તો માત્ર વસ્તુ સ્થિતિને બતાવવા સંબંધેના સામાન્ય સંકેતો જ નિર્દેશ કરી શકે છે. અંતર્યોત્તિના દિવ્ય પ્રકાશની સાક્ષાત્ અનુભૂતિ સિવાય આ સત્યના જીવંત દર્શન થઈ શકતાં નથી. આ બંને મહા-પ્રભુઓ પોતાની દિવ્ય ચેતનામાંથી જે જ્ઞાનગંગોત્રી પ્રવાહિત કરશે તેના લાવો અવસર.....

સંસાર સાગરને તીર

સંસાર ભયાનક છે. આ સત્ય તરફ વખતો વખત બધા શાસ્ત્રોએ યથાયોગ્ય સંકેતો કર્યા છે. બ્યારે નેમિનાથ ભગવાન તોરણથી પરણ્યા વગર પાછા ફરે છે અને રાજેમતી પણ ખીબા કોઈ સાથે વિવાહ કરવાને બદલે, હીક્ષાનો સંકેત્પ કરે છે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ તેને આશીર્વાદ આપતાં સંસારની ભયાનકતાનો ખ્યાલ આપતાં કહે છે “સંસાર સાગરે ઘોરે તરકન્ને લહુ લહુ”

‘આ સંસાર ભયંકર સાગર સમાન છે. હે કન્યે ! આ સંસારસમુદ્રને તું સત્વર તરી બા.’ સંસારને આ રીતે સમુદ્ર સાથે સરખાવવામાં ભારે રહસ્યો રહેલાં છે. સમુદ્રમાં પણ ચારે કોર બ્યાં નજર નાખો ત્યાં પાણી સિવાય ભાગ્યેજ કશું જોવા મળે છે. સંસારની પણ બરાબર સમુદ્ર જેવીજ સ્થિતિ છે. જેમ સમુદ્ર ક્યાંય પાણીથી શૂન્ય નથી તેમ તમે ગમે ત્યાં બાજો, બધે જ સંસાર ભરેલો છે. કહેવાતા જગતનો આશ્રય છોડી કોઈ જગલમાં ચાલ્યા બંધ, તો ત્યાં પણ પડછાયાની મારફત સંસાર તેની પાછળને પાછળ દોડતો જ આવવાનો. આ પ્રસંગે એક નાનકડી કથા યાદ આવે છે.

એક દિવસ એક માણસ પોતાના ઘરની રોજ બરોજની જાળબથી કંટાળી ગયો. ઘરમાં રોજને રોજ કોઈને કોઈ ચીજની માંગણી જોતી જ હોય. કોઈક દિવસ પત્નીનો સ્વભાવ અનુકૂળ ન આવે, તો કોઈક દિવસ છોકરાંઓ કંટાળો આપતાં હોય. પરિણામે ઘરતું વાતાવરણ તેને મૂંઝવણભર્યું લાગવા માંડ્યું. અને એક દિવસ ઘરને છોડી તે સંન્યાસી થઈ ગયો. સંન્યાસ લીધા પછી તે એક આશ્રમમાં રહેવા લાગ્યો. ત્યાં પણ માણસોની કતાર એક યા બીબ બહાને તેની પાસે આવવા લાગી. કોઈ પુત્ર પ્રાપ્તિને માટે મંત્ર તંત્ર કે દોરાધાગાની શોધમાં તેની પાસે આવતા તો કોઈ ધનપ્રાપ્તિને માટે લક્ષ્મીજીને પ્રસન્ન કરવાના ઉપાયો શોધવાના હેતુથી તેની પાસે આવવા લાગ્યા. જેટલાં માણસો તેટલાં જ તેમનાં બુકાં બુકાં હુઓ હતાં. કોઈ માનસિક દુઃખથી સંતૃપ્ત હતું, તો કોઈ શારીરિક દુઃખથી પીડિત હતું. તે વિચારવા લાગ્યો કે, આવી મૂંઝવણથી કંટાળીને તો હું સંન્યાસ સ્વીકારી આશ્રમમાં આવ્યો, અને અહીં પણ

એક યા બીજા રૂપમાં અશાંતિ અને અસમાધિ તો જિભી જ છે. એટલે આ સ્થાનને છોડી જ્યાં એકાંત શાંતિ અને શૂન્યતા હોય ત્યાં હું ચાલ્યો જાઉં.

આમ તેણે વિચાર તો કર્યો, પણ તે ભૂલી ગયો કે, સંસારનો સંબંધ કોઈ સ્થાન, વસ્તુ કે વ્યક્તિ સાથે નથી. સંસાર પોતાનાં જ મનની રચના છે. જ્યાં સુધી મન સક્રિય છે ત્યાં સુધી ગમે તે ઠેકાણે તે પોતાનો સંસાર અવશ્ય જિભો કરી લેવાનું છે. મનના અભાવમાં સંસારનો અભાવ છે. મન પોતાને જીવતું રાખવા માટે ઠેક સુધીના મરણિયા પ્રયાસ કર્યા જ કરવાનું અને જ્યાં સુધી મન એક યા બીજા વસ્તુનો આશ્રય લઈ જીવતું રહેશે ત્યાં સુધી ગમે તેટલાં પરિવર્તનો પછી પણ સંસાર પોતાનાં સ્વરૂપમાં યથાવત આવીને જિભો જ રહેવાનો. ઘણી વખત માણસો સંસારની ભીડને અશાંતિનું મૂળ માની એકાંત શુદ્ધિનો આશ્રય લે છે. સ્થાનના પરિવર્તનથી પોતાને શાંતિ અને સમાધિનાં દર્શન થશે, અને સંસારના ભયો વિલય પામશે, એમ માની મનનાં પરિવર્તન માટે તે કશે જ શ્રમ કરતો નથી. પરિણામે એકાંત શુદ્ધિના નિર્જન નિવાસમાં પણ તેની વેંતભરની કોપીનમાં સંસાર ભારોભાર ભરાય જાય છે. નાનકડી એવી લંગોટી પણ તેની માયામમતાનું સર્વસ્વ થઈ ખસે છે.

જેમ રૂપિયાની એક નાનકડી નોટમાં, એકના કે ફાફ્ટના સામાન્ય દેખાતા કાગળમાં, હજારો રૂપિયા ભરેલા હોય છે તેમ નાનકડી લંગોટીમાં પણ કેન્દ્રીભૂત બનેલી પાર વગરની મમતા ભરેલી હોય છે. વિસ્તારને સંકોચવાથી કે ફેલાવાને દૂંકાવવા માગ્યો સંસાર નાનો કે ઓછો થઈ જતો નથી. દસ ત્રીસાંશ કહો કે એક તૃતિયાંશ, કહેવાનો પ્રકાર ભલે બુદ્ધો છે, પણ વાસ્તવમાં બંને એક જ છે. ઘર અને વનના અવલંબનથી સંસાર અને તેના અભાવનો કોઈ સંબંધ નથી. સંસારનો સંબંધ સ્થળને બદલે આસક્તિ અને મમતા સાથે હોય છે. આસક્તિના અભાવમાં ઘર પણ વન છે અને મમતાના સદ્ભાવમાં વન પણ ઘર બની જાય છે. એવું પણ બને છે કે, હિમાલયની શાંત પ્રશાંત શુદ્ધિનો આશ્રય લેનાર કહેવાતો સંન્યાસી સંસારથી ભલે હજારો ગાઉ દૂર ચાલ્યો ગયો હોય, છતાં તેનાં માનસમાં જગતમાં ઘટતી ઘટનાઓની અસર હંલચલ ઉપજાવ્યા વગર રહેતી નથી. બીજાના યશ અને અપયશને સાંભળી તેની સારી નરસી અસરથી તે સુક્રત રહી શકતો નથી. સંસારથી તે દૂર ગયો હોવા છતાં સંસારમાં ઘટતી ઘટનાઓના પ્રત્યાઘાતો તેના માનસમાં જે સ્પંદનો જાણ કરશે, તેનાથી તે પ્રભાવિત થયા વગર રહેશે નહિ.

પુરાણોમાં વાર્તા છે કે, રાક્ષસો પાસે એવી એવી તો ઘણી વિદ્યાઓ હતી કે જેથી તેઓ ક્યારેક મોટા શરીરમાંથી નાનું શરીર બનાવી લેતા અને ક્યારેક નાનાં શરીરમાંથી મોટું શરીર બનાવી લેતા. આમ ભલે શરીર નાનું હોય કે મોટું, આખરે તો તે રાક્ષસ જ છે. તેમ કુટુંબ પરિવારના વિસ્તારને સંકોચી, ઘરની મમતાને છોડી, વિસ્તારને ઘટાડી, સંસારને દૂંઠો કરવા આપણે ભલે પ્રયત્ન કરીએ, પણ તે સંકોચાએલા વિસ્તારમાં પણ વિસ્તૃત જગતની વિસ્તૃત માયા

અને મમતા, નાનકડા રાક્ષસનું શરીર બનાવી, વાસ કરીને પડી હોય છે. એટલે સંસારથી નાસવાના આપણા પ્રયત્નમાં પણ સંસારના જ પડછાયાની આપણને ઓથ મળે છે. સંસાર પ્રાયઃ છૂટતો નથી. આ રીતે સંસાર સતત આપણી પાછળ જ પડ્યો છે. આપણે આપણી બત ઉપર ચાહે તેટલા નિયંત્રણો અને નિયમનો મૂકીએ, છતાં નિયમનો અને નિયંત્રણોની આધીનતામાં પણ સંસાર પોતાની જગ્યા, પોતાનું સ્થાન, સુરક્ષિત બનાવી લે છે.

માણસ ઘર છોડી મંદિરમાં જાય, ધન છોડી ધર્મનો આશ્રય લે, પદાર્થમૂલક મમતાનો ત્યાગ કરી પરમાત્માની ભક્તિ તરફ વળે, પરંતુ એ બધી મનની ચાલાકીઓ છે. મન એકમાંથી કંટાળી બીજાનો આશ્રય અવશ્ય શોધે છે પરંતુ તેમ કરતાં તે મરો જતું નથી. ન મરવા માટેના જ તેના આ બધા મરણિયા પ્રયાસો છે. અનેક બાતની જિથલપાથલો, ઝંઝટો અને નકામી પીડાઓનો લાંબો વિસ્તાર ઘટાડી, ભલે તે આશ્રમનો આશ્રય શોધે, પરંતુ આશ્રમમાં પણ અનેક ધમ્મલો અને જિથલપાથલો જિભી થાય તેવું વાતાવરણ સર્જવામાં મન કરી જ કમી રાખવાનું નથી. મનનો તે સ્વભાવ છે. મનને માર્યા વગર સર્વોત્તમ સત્તા હાથમાં આવે તો પણ તે નકામો છે. મન મરી ગયા પછી જ તે સર્વોત્તમ સત્તા બંધનરૂપ થતી નથી. આપું જગત તે મનનો વિસ્તાર છે. સંસારની મૂળભૂત ગંગોત્રી મન છે. મનને સંકેલવાની સાથે સંસાર સંકેલાઈ જાય છે. મન અને સંસાર એમ બે લિપ્ત શબ્દો ભલે રહ્યા, હકીકતે તે બંને એક જ છે.

સંસારને નાનો કરવા છતાં સંસારનું મૂળ જે મન છે, તેને મારવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો, તો તે નાના સંસારમાં પણ અનેક ઝઘડાઓ જિલા થયા જ કરવાના. આ નાનો બનાવેલો સંસાર પણ એક દિવસ ખારો થઈ જશે. આપણને એમ જ થઈ જશે કે મારે આવો સંસાર ન બોધ્યો. સ્વધર્મનાં આચરણ કરવા માત્રથી કે ચમનિયમનાં પાલનથી, વ્રતાર્થિ અનુષ્ઠાનો કરવા માત્રથી કે કઠોર દૈહિક અનાચારો (ક્રંતુ ક્રિયાઓ)થી અથવા તો કર્મનો પસારો ઘટાડી નાખવા માત્રથી અનાસક્તિ કેળવાતી નથી કે વ્યાપોહ છુદ્ધિ આમૂલ વિલય પામતી નથી. અનાસક્તિ કેળવવા મનોમય પ્રયત્નો અપેક્ષિત છે.

આ સત્યને સમજવા એક નાનકડો ઠાપલો પર્યાપ્ત થઈ પડશે. આપણે આપણા તોફાની બાળકથી કેટલીક વાર કંટાળી જતાં હોઈએ છીએ. બાળકના જીવનને ઘડવાની કળાની સાધારણ આવડત પણ કેટલાક માથાપો પાસે હોતી નથી. બાળકો તેમને માટે માથાના ડુંખાવા જેવા થઈ ગયાં હોય છે. એક તરફ બાળકો તરફની સહજ મમતા માથાપનાં હૃદયમાં હોય છે ત્યારે બીજી તરફથી તેમનાં માઝા મૂકતાં તોફાનો ભારે કંટાળો આપે છે. આવાં બાળકોને પોતાની પાસેથી દૂર ખસેડવા સિવાય, માથાપ પાસે બીજો વિકલ્પ ભાગ્યે જ રહે છે. કેઈ સારા ગણુતા છાત્રાલયમાં તેઓ પોતાના બાળકને મૂકી દે છે. તેમને એ રીતે સુધારવાનો તેઓ સંતોષ અનુભવે છે. પોતાની નજરથી દૂર ગયેલાં બાળકો જે કાંઈ કરતા હોય છે, તે માથાપ પ્રત્યક્ષ

ન જોતાં હોવાથી તેની કશી જ પ્રત્યક્ષ અસર તેમનાં માનસ પર થતી નથી. એટલે તેઓ ભારે નિશ્ચિંતા અનુભવતા હોય છે. બાળક પણ છાત્રાલયના ગમતા કે અણુગમતા નિયંત્રણોનો, ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ, સ્વીકાર કે અસ્વીકારની વૃત્તિથી, સ્વીકાર કે અસ્વીકાર વચ્ચે જૂલતો હોય છે. ભાં તેને ફરજિયાત વહેલી સવારે ઊઠવું પડે છે. સામાયિક અથવા સંધ્યા વંદન કરવું પડે છે. ચાનો પ્રતિબંધ હોય એટલે ચા પીવા મળતી નથી. કસરત પણ ફરજિયાત હોય એટલે કસરત પણ ફરજિયાત કરવી પડે છે. પરંતુ જ્યારે રજાઓ પડે છે અને છાત્રાલયને છોડી તે ઘેર આવે છે, ત્યારે છાત્રાલયના આખા વર્ષ સુધી પાળેલા નિયમોની તેનાં જીવન ઉપર કશી જ અસર દેખાતી નથી. ઘેર આવતાંવેંત વહેલા ઊઠવાનું તે જૂલે જાય છે. સામાયિક કે સંધ્યા વંદનની તો વાત જ કરતો નથી. સામાયિકાદિ નિયમોને તો સાવ તે કોરે મૂકી દે છે. કસરતને કોરે મૂકી દે છે. ચા પીવાની તો જાણે તેની હંમેશની ટેવ હોય તેમ ઊઠતાંવેંત તે પીવા લાગે છે. જેમનાં બાળકે છાત્રાલયમાં ભણતાં હશે, તેમને આવો અનુભવ અવશ્ય થતો જ હશે. કારણ માણસ કંઈ માટીનો પિંડો નથી. કુંભાર માટીના પિંડાને જે આકાર આપવા માંગે તે આપી શકે છે. ત્યારે બાળકને માટે તો જે ઘાટ તેનાં મનને તમે આપવા ઇચ્છતા હો તે પ્રથમ તો તેના મનમાં ઊતરવો જોઈએ. તમે ઇચ્છતાં હો એ વાત જો બાળકનાં મનમાં ઊતરે નહિ, અને પરાણે તેના પર તમારા વિચારો લાદવા જશો તો થોડો વખત ભલે તે તમારા કહ્યા પ્રમાણે કરશે, પરંતુ આગળ જતાં, તે પરાણે લાદવામાં આવેલા તમારા વિચારોના પ્રત્યાઘાતો તેના માનસ પર પડ્યા વગર રહેશે નહિ. માટે જ સર્વ પ્રથમ માનસિક સહકારની અગત્યની જરૂર હોય છે.

પ્રાયઃ આપણાં બધાંનું મન બાળોચિયાનાં પાણી જેવું હોય છે. બાળોચિયાનું પાણી ઉપરથી ભારે શાંત, સ્વચ્છ, અને નિર્મળ દેખાય છે, પરંતુ જૂલેજૂલે પણ જો એક પથરો અંદર નખાઈ ગયો, તો બાળોચિયાનું અસહી સ્વરૂપ તરત જ પ્રગટ થયા વગર રહેશે નહિ. બાળોચિયાના ગંદવાડને પ્રગટ કરવા માટે બીજા કશા જ સાધનની જરૂર નહિ રહે. બાળોચિયાનો ગંદવાડ જે અંદર સમાયેલો હતો, તે તરત જ પોતાનાં નબલસ્વરૂપે પ્રગટ થઈ જાય છે.

આજ સુધી આપણાં મને પણ ઘણો કચરો અને ઉકરો સંઘરેલ છે. મનના અંતઃ સરોવરમાં જીપાએલી આ ગંદકી, બહારની વસ્તુઓ સાથે સંબંધમાં આવતાં જ અભિવ્યક્ત થયા વગર રહેતી નથી. કોઈ આપણને કહું શબ્દ કહે કે આપણાં કોધનો પારો તરત જ અણુધારી રીતે ઉપર ચઢી જાય છે. કોધ શું બહારથી આવે છે? બહારના આ શબ્દોએ તો માત્ર આપણામાં પ્રવૃત્તિ રૂપે રહેલી આ ગંદકીને બહાર કાઢવા માટેના એક નિમિત્તાની જ ગરજ સારી છે. કોધનાં મૂળ જો મનમાંથી સહંતર જૂંસાઈ ગયાં હોય, મનમાં તેના કશા જ અવશેષો ન રહ્યાં હોય તો ગમે તેવા સંજોગે ઉપસ્થિત થાય તો પણ કોધને આવિર્ભાવ પામવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામી ઉપર ગોશાલકે તેજોદેશ્યા છોડી. તેજોદેશ્યા છોડનાર ગોશાલક કરતાં

પ્રભુ મહાવીર બંધી રીતે વધારે શક્તિશાળી હતા. પ્રતિકારાત્મક શક્તિના તેઓ પુંજ હતા. પ્રભુતા તેમનામાં પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રગટી હતી. એટલે તેમનામાં શક્તિની કોઈ પણ બતની અપૂર્ણતા નહોતી. પરંતુ આ રીતે જેઓ પૂર્ણતાને પામ્યા હોય છે તેમને પ્રતિકાર કરવાનું પછી કોઈ જ કારણ રહેતું નથી. તેઓ તો જે સ્થિતિ અને સંયોગો ઉપલબ્ધ થાય છે તેને વધાવી લે છે. તેમને નથી હોતું તે સંયોગોનું આકર્ષણ કે નથી હોતું તેના તરફનું વિકર્ષણ. જે અસ્તિત્વને સ્વીકાર્યું હોય તે તેમને પણ મંજૂર જ હોય છે.

આપણી મૂળભૂત વાર્તા બહુ પાછળ રહી ગઈ છે. તે સંન્યાસી આશ્રમની આવી ધાંધલભરી સ્થિતિમાંથી ઊગરવા માટે ઉતાવળો થયો. સંન્યાસ જીવનમાં પણ તેને એક બતનું સંસારનું જ સ્વરૂપ દેખાવા લાગ્યું. પરિણામે તેણે આશ્રમનો પરિભ્રમ કર્યો અને હિમાલયની એકાંત શુદ્ધિમાં, શાંતિની શોધમાં, આસન જમાવી તે બેસી ગયો. આમ ઘણાં વર્ષો પસાર થઈ ગયાં. ખૂબ શાંત અને એકાંત સ્થાન હતું. તેના મનમાં થયું: 'હાશ! હવે સંસારથી હું છૂટ્યો. સંસારનો પડછાયો જે વળગાડની માફક મારી સાથે સાથે ભમતો હતો તેનો હવે માંડ માંડ અંત આવ્યો. હવે તેનાં મનમાં સંસાર છૂટ્યાનો આનંદ જન્મ્યો. કેટલી શાંતિ! કેવી શૂન્યતા! કેવું પ્રાકૃતિક સૌંદર્યભર્યું વાતાવરણ! નિર્સર્ગના વિવિધરંગી ઇશ્વરીય સ્વરૂપોના આવાં દર્શન મને આજ સુધી ક્યાંય થયાં નહોતાં. ઇશ્વરનો અનુગ્રહ અને કૃપાપૂર્ણ પ્રસાદ હવે મારા ઉપર બિતર્યો!' શુદ્ધિનાં એકાંતમાં આ રીતે રહેતા સંન્યાસીને, કોઈના પણ સંપર્કમાં ન આવવાનાં કારણે, પોતાને શાંતિ અને સમાધિની સંપ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે એવી ભ્રાંતિ ઊભી થઈ.

ઘણા દિવસોના એકાંતથી પણ માણસ મુંઝાઈ જાય છે. એકની એક સ્થિતિમાં લાંબા વખત સુધી રહેવા માણસ ટેવાયેલો નથી. મનુષ્ય સ્વભાવની આ નબળાઈ તે સંન્યાસી પાસે પણ આવી ઊભી રહી. એક વખત શુદ્ધિમાં એકાંતની સાધના કરતાં અને સાધ્યને મેળવી લેવાની જામણમાં તે શુદ્ધિમાંથી બહાર નીકળ્યો. પાસેની કોઈ સારી એવી વસતીમાં ભિક્ષા માગવા રવાના થયો. એક ગૃહસ્થને ઘેર તે ભિક્ષા માટે ગયો. તે ગૃહસ્થનો એક છોકરો હતો, જે હતો તો નાનો, પણ ભારે તોફાની હતો. બરાબર આ જ વખતે તે છોકરો બારણાની સાંકળ ખખડાવી રમવા લાગ્યો. ખરેખર તે બાળ બ્રહ્મ આ રીતે નાક બ્રહ્મમાં લીન થયો. પરંતુ પેલા સંન્યાસીને આ નિર્દોષ અને નિષ્પાપ બાળકની સાંકળ ખખડાવવાની ક્રિયા અસહ્ય થઈ પડી. તેની અંદરની કહેવાતી આટલા વખતની શાંતિ બાજુએ એક સામટી પ્રતિક્રિયા કરવા ઉભી થઈ હોય તેમ ક્રોધમાં લાલચોળ થઈ તે કહેવા લાગ્યો: આ છોકરો છે તો નાનો, પરંતુ એની ધાંધલ ભારે ગડબડ મચાવનારી છે. શુદ્ધિમાં રહીને તેણે પોતાનું મન એટલું બધું નબળું પાડી દીધું હતું કે, બાળકની રમતનો જરા જેટલો ધક્કો પણ તે સહન કરી શક્યું નહિ. જરાક સાંકળનો અવાજ થયો કે અંદર અશાંતિના આદોલનો આદોલિત થઈ ઊઠ્યાં. શુદ્ધિમાં ગયા પછી પણ સંસાર તેની સાથે ને સાથેજ રહ્યો. આવો છે આ સંસાર સાગર!

આ સંસાર સાગરને પાર કરીને, તેની પેલી પાર પહોંચી જવાની આંતરિક વિભૂતિ અને શક્તિસંપદા શ્રાવસ્તી નગરીને પાવન કરી રહેલા મહાપુરુષો શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમ સ્વામીમાં છે. આ ઐશ્વર્યનાં દર્શન હજારો અને પાણી તે બન્નેની જ્ઞાન ચર્ચામાં આપણને થયા વગર રહેશે નહિ. એટલે હવે આપણે શાસ્ત્રના મૂળ સ્વાધ્યાય તરફ વળીએ.

સમાગયા બહુ તત્થ, પારવંદા કોણગાસિયા ।
 નિહત્થાણં જણેગામો, સાહસ્તીમો સમાગયા ॥
 દેવ-દાણવ-ગંધર્વા, જક્ષ-રક્ષસ કિન્નરા ।
 અદિસ્સાજ ચ ચૂચાણં, આસી તત્થ સમાગમો ॥

કુતૂહલ વશ ત્યાં ઘણા બીજા સંપ્રદાયોના પરિવાજકો આવ્યા અને હજારો ગૃહસ્થો પણ આ બન્ને યુનિ પુંગવોની ધર્મ-ચર્ચા સાંભળવા સમુત્સક થઈ ભેગા થયા. દેવો, દાનવો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો, કિન્નરો, અને અદૃશ્ય ભૂતોનો ત્યાં મેળો ભમ્યો હતો.

આ ધર્મ ચર્ચા સંબંધેના મૂળમાં બન્નેના શિષ્યોના માનસમાં જન્મેલી વ્યામોહ છે. આચાર ભેદોના કારણે બન્ને પરસ્પરમાં શંકાશીલ બન્યા છે, પરંતુ આ ચર્ચા અસામાન્ય અને લોકોત્તર છે એમ એકત્રિત થયેલા સમુદાય ઉપરથી અતુમાન થઈ જાય છે. અનેક મતધારી સંન્યાસીઓ, પરિવાજકો કે હેતુઓની સંખ્યામાં ગૃહસ્થો આકર્ષાય એ તો સમજી શકાય, પરંતુ દેવતાઓ, દાનવો, ગંધર્વો, યક્ષો, રાક્ષસો, કિન્નરો અને અદૃશ્ય ભૂતોના પણ ત્યાં મેળો ભમ્યો છે. આવો અવસર ભાગ્યેજ ઉપલબ્ધ થાય છે. આવી દિવ્ય ચર્ચા ભાગ્યે જ સાંભળવા મળે છે. આ અવસર તો પરમ પુણ્યના યોગને જ આભારી છે. વળી આવા ઉત્તમ પુરુષોનાં દર્શન કેવાં હુલ્લે છે તે પણ શાસ્ત્રના આધારે સમજવા બેસું છે.

દેવદાનવ ગંધર્વા જક્ષ રક્ષસ કિન્નરા ।
 વંમચારિં નમસંતિ દુક્કરં જે કરંતિ તે ॥

હુકર બ્રહ્મચર્ય મતનો સ્વીકાર કરનાર મહાપુરુષો પ્રત્યે માણસોજ માત્ર આકર્ષાતા નથી દેવો અને દાનવો પણ તેમનાં ઘોર બ્રહ્મચર્યમતથી આકર્ષાય છે. વળી—

અન્ય સ્થાને કૃતં પાપં ધર્મસ્થાને વિમુચ્ચતે ।
 ધર્મસ્થાને કૃતં પાપં વજ્રલેપં મચિષ્યતિ ॥

આવા સત્પુરુષો જ્યાં ધિરાજતા હોય, ત્યાં ભૂમિ પવિત્ર તીર્થભૂમિ બની જાય છે અને આવી તીર્થભૂમિમાં અન્ય સ્થાને કરેલાં પાપો ધોવાઈ જાય છે. પરંતુ ધર્મસ્થાનમાં કરેલું પાપ વજ્રલેપ બની જાય છે. પોતાના પાપોનું પ્રક્ષાલન, પુણ્યનું ઉપાર્જન, ધર્મચર્ચાનું શ્રવણ, મહાહિંસાનું દર્શન, જેવાં એક સામટાં લાભો તો અનેરા પુણ્યના પ્રકર્ષથી જ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ અલૌકિક સુભગ સંયોગ આજે સહજ ઉપલબ્ધ થયો છે એટલે એનો લાભ લેવા જેને બમ્બ પડી છે, તે સૌ કોઈ આવ્યાં છે. માત્ર માનવ મહેરામણનો જ નહિ, દેવો અને દાનવોનો પણ મેળો ભમ્યો છે. હવે આગળ શું થશે તેના ભાવભેદો અવસરે.

જન્માષ્ટમી પર્વ

આજે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ દિવસ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભારતીય સંસ્કૃતિના સંરક્ષક છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રત્યેક ભારતીના હૃદયમાં તેમનું આગવું અને સન્માન ભર્યું સર્વોચ્ચ સ્થાન છે. એટલે કૃષ્ણના આદર્શ વ્યક્તિત્વની પ્રતીતિ રૂપે આજે હિન્દુ સમાજમાં તેમની જયંતિ ભારે ધૂમધામ અને ઉલ્લાસથી ઉજવાઈ રહી છે.

કૃષ્ણ શબ્દનો એક અર્થ આકર્ષિત કરવું એવો થાય છે. આકર્ષિત કરવું એટલે ખેંચવું. ખેંચવાની જેનામાં ક્ષમતા હોય તે કૃષ્ણ ! જેના તરફ બધી વસ્તુ આપોઆપ ખેંચાય તે ચુંબક. શ્રીકૃષ્ણ પણ હિન્દુસમાજના એવાજ એક વિશિષ્ટ શક્તિ ધરાવતા શક્તિશાળી ચુંબક હતા.

શ્રીકૃષ્ણનું વ્યક્તિત્વ અલૌકિક અને અદ્ભુત છે. એટલે આજે આપણે એમના વિશે અધ્યાત્મમૂલક ચર્ચા વિચારણા કરવી છે. હિન્દુ ધર્મમાં એમને વિષ્ણુના અવતાર તરીકે માનવામાં આવે છે. એમાં પણ થોડેઘણે અંશે અસામંજસ્ય ઊભું છે. ઘણાનું માનવું છે કે, ગીતાના ગાયક કૃષ્ણ અને શ્રીમદ્ ભાગવતના કૃષ્ણ એક હોઈ શકે નહિ. બંને વચ્ચે કોઈ સીધો ઘનિષ્ટ સંબંધ નથી. બંનેમાં એકદમ પાર્થક્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે, માત્ર પાર્થક્ય જ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી, બંને જુદી જુદી દિશાની જુદી જુદી વ્યક્તિઓ હોય તેમ જણાય છે. બંનેનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ જુદું જુદું દેખાય છે.

આ બંને વચ્ચે એકરૂપતા સાધવાનો આપણો પ્રયાસ નથી. કદાચ આપણું મન તે માટે તૈયાર પણ નહોય. તેનાં કારણો બહુ સખળ અને સ્પષ્ટ છે. ગીતાના કૃષ્ણ ધીર, ગંભીર અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનાં શિખરે પહોંચેલા જણાય છે; જ્યારે ભાગવતના કૃષ્ણ કનૈયાને કરી જ જવાબદારી કે ગંભીરતાનો ખ્યાલ નથી. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણને, બે કૃષ્ણના અલગ અલગ રૂપમાં જોવાનું આપણને મન થશે. આપણે કહીશું કે શ્રીકૃષ્ણ એક હોવા છતાં તેમનું વ્યક્તિત્વ બે ભાગોમાં વિભાજિત છે. કૃષ્ણ ક્યારેક એક ભતની વાત કરે છે તો ક્યારેક બીજી ભતની વાત કરે છે. એક જ વ્યક્તિમાં બે પૃથક્ પૃથક્ વ્યક્તિત્વ કામ કરી રહ્યું છે.

ઇતિહાસક પ્રકાંડ પંડિતને 'પૂછીશું', તો તે કહેશે કે એક માણસ અનેકની વૃત્તિ અને કાર્યક્ષમતા ધરાવે એ અશક્ય છે. એક જ માણસ જુદા જુદા ઘણા માણસો જેવો હોઈ શકે તે માની શકાય તેવું નથી. તે બાલી ભિક્ષુ કે ગીતાના મહાયોગી કૃષ્ણ કેવા અને ભાગવતના રાસવિહારી રસિક લીલાધર કૃષ્ણ કેવા ? બંને એક હોઈ શકે નહિ.

આ બંધું સત્ય હોવા છતાં કૃષ્ણનાં વ્યક્તિત્વને વિભાજિત કરી, બાળ કૃષ્ણ, યુવા કૃષ્ણ, દ્વારિકાધીશ કૃષ્ણ અને ગીતાના રચયિતા મહાન યોગી કૃષ્ણનાં એક અને અખંડ સ્વરૂપ પ્રત્યે બે ઉઠાસીનતા કેળવીશું તો સમિચ્છાનંદ, અંસીધર, હસતા, ગાતા, નાચતા અને ગોપાલો સાથે

રમતા, રાગતા, રાસલીલાના રસિક તેમજ ગોકુળ-મથુરાનો સંબંધ ભૂલી જતા કૃષ્ણનાં કામણગારા વિવિધ રૂપો અને રંગોનાં આંતરિક રહસ્યોને સમજવામાં આપણે ભૂલથાપ ખાઈ ખેંસીશું. કૃષ્ણ તો તેમનાં પરસ્પર વિરોધી છતાં એક સાથે રહેલાં રૂપોમાં જ પરિપૂર્ણ છે. તેમનાં એક અને અર્પેક વ્યક્તિત્વનાં દર્શનમાં જ તેમની મહામૂલી મહત્તા અને ગૌરવભરી ગરિમા છુપાયેલી છે. કૃષ્ણ એટલે એકમાં અનેક અને અનેકમાં એક ! એ જ તેમનો મહિમા છે, એમાં જ તેમના વ્યક્તિત્વની ચમક છે.

જે કૃષ્ણ વાંસળી વગાડી નાચી શકે છે તે સમય આવતાં સુદર્શનચક્ર હાથમાં લઈને લડી પણ શકે છે. બીજા સાથે લડવાની કે યુદ્ધ કરવાની તો વાત દૂર રહી, પણ તેના પરમ પ્રિય સખા અર્જુન સાથે પણ પ્રસંગ આવ્યે તેઓ યુદ્ધમાં જિતરી શકે છે ! જે કૃષ્ણ મહીની મટુકીને પ્રેમ કાંકરીથી ફેડી શકે છે એ જ કૃષ્ણ કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં યુદ્ધની નોખતો અને પાંચજન્ય જેવા શંખના ધ્વનિ સાથે ‘ગીતા’નો ગંભીર ઘોષ પણ કરી શકે છે ! તે બાલમુકુંદ માખણચોર પણ હોઈ શકે છે અને પરમયોગી પણ ! આ છે શ્રીકૃષ્ણના વ્યક્તિત્વની સ્વધર્મતા !

આવું વિરોધી વ્યક્તિત્વ રામ, મહાવીર કે બુદ્ધમાં જોવા મળતું નથી. તેમનાં જીવન તો સમાનતા અને સમરસથી ભરેલાં મેળ સુમેળવાળાં છે. એટલે આ બધા પુણ્યસ્ત્રોત પુણ્યાત્માઓ અને પરમાત્માઓની પ્રભુતા સમજવી સરળ છે, પણ આંટીધૂંટીવાળું કૃષ્ણત્વ વ્યક્તિત્વ સમજવું જરા કઠિન છે. શ્રીકૃષ્ણ અનેક વિરોધોની વચ્ચે સમાગમ છે—સમસ્ત વિરોધોનો સમાગમ. એટલે દેખાતા અને જણાતા વિરોધોને વિરોધી થવાતું કશું જ મહત્ત્વતું કારણ નથી. કારણ સમગ્ર જીવનતું સત્ય જ વિવિધરંગી વિરોધોનો સમાગમ છે. આ કહેવાતા વિરોધોમાં વિસંવાદિતા કે વિસંગતિ પારમાર્થિક રીતે હોતી નથી. એક માણસ પિતા પણ હોય છે અને પુત્ર પણ હોય છે. આજે જે બાળક કે યુવક દેખાય છે, તે જ સમય જતાં વૃદ્ધ થાય છે. એ બધામાં શાબ્દિક વિરોધ ભલે જણાય, પણ હકિકતે તો તેમાં અવિરોધ અને સુમેળ જ હોય છે.

બાળક અને યુવક પ્રતિ ક્ષણ વૃદ્ધ પામતા હોય છે અને અતે બંને વૃદ્ધાવસ્થાને આરે આવીને ભિલા રહે છે. એટલે આપણે અનુક્રમે બાળકને યુવક, અને યુવકને વૃદ્ધ, એમ સરળતાપૂર્વક ભાવિમાં છુપાયેલી સંજ્ઞા આપી શકીએ છીએ.

સુખ અને દુઃખ, પ્રકાશ અને અંધકાર, જન્મ અને મૃત્યુ, શાંતિ અને અશાંતિ આપણી કષ્ટનામાં બે પૃથક્ વસ્તુઓ છે. શબ્દો અને શબ્દાર્થ બંનેમા આ જોડો પરસ્પર વિરોધી છે. છતાં જ્યારે જીવનની સૂક્ષ્મ સમીક્ષા કરીશું તો ડગલે ને પગલે આપણને જણાશે કે દુઃખ સુખ થઈ જાય છે અને સુખ દુઃખ થઈ જાય છે. સવાર સાંજ થઈ જાય છે અને જન્મ મૃત્યુ બની જાય છે. પ્રકાશ અંધકાર બની જાય છે અને અંધકાર પ્રકાશમાં ફેરવાઈ જાય છે. કેમકે જીવન સમસ્ત વિરોધોનો સમાગમ છે. ભિન્ન જણાતી આ વસ્તુઓ ભિન્ન નથી પણ અભિન્ન છે. એક જ શક્તિની બે બાજુ છે. એક જ શક્તિના બે ખેલ છે.

આ કારણે હિન્દુ સમાજમાં ખાકીના બધા અવતારો અંશાવતારો છે પણ પૂર્ણાવતાર તો માત્ર કૃષ્ણ જ છે. પૂર્ણાવતાર માનવા પાછળનું રહસ્ય એ છે કે, કૃષ્ણનાં જીવનમાં એક સંગીત, એક સ્વર અને એક અપૂર્વ આનંદ તેમજ અલૌકિક નૃત્યનાં દર્શન થાય છે. જીવનની પૂર્ણતા જ્યારે કોઈ એક વ્યક્તિમાં સોળે કળાએ ખીલી છે, ત્યારે તેમાં અનેક વ્યક્તિઓ એક સાથે ફેલેલ થતી દેખાય છે. તેમની અસંગતિઓમાં એકસંગતિ હોય છે, અનેક વિસંવાદોમાં પણ સંવાદિતા હોય છે અને વિવિધ વિરોધોમાં પણ એક અવિરોધ હોય છે.

કૃષ્ણના સમગ્ર જીવનના નિષ્કર્ષ રૂપે તેમનાં જીવનના આ માધ્યમનો એ યથાર્થ ખ્યાલ આવી જાય, તો કૃષ્ણ સંબંધમાં જે પાયાની ગેરસમજણો અને ભૂલો થાય છે તે ન થાય. કૃષ્ણના જીવનમાં રહેલી ઐક્ય અને સમાનતાની પારમાર્થિક દૃષ્ટિ એ યથાર્થ રૂપે આપણામાં જન્મે તો કૃષ્ણને સમજવામાં તેને અન્યાય થવાનો ભય ન રહે. હવે એમનાં જીવનની વિશિષ્ટતાઓ અને રહસ્યો પણ સમજવા જેવાં છે. અત્રે તેને સમજવા ચત્કિચિત્ પ્રયત્ન કરીએ. તદ્દત્તસાર કૃષ્ણનો જન્મ અંધકારપૂર્ણ રાત્રિમાં થયો. કૃષ્ણ તો એક પ્રતીક છે. બધાના જન્મે અંધકારભરી રાત્રિમાં જ થાય છે. આપણા જ જન્મની વાત નથી, જગતની કોઈ પણ વસ્તુ પ્રકાશમાં જન્મતી નથી. એક બીજ પણ અંકુરિત કે પ્રસ્ફુરિત થાય છે તો તે પણ પૃથ્વીના અંધારાભર્યા પેટાળમાં જ જન્મે છે. જન્મ સદા અંધારામાં થાય છે અને ફૂલ સદા પ્રકાશમાં જ ખીલી છે.

પ્રકૃતિની આ રહસ્યભરી પ્રક્રિયા છે કે જન્મ સદા અંધારામાં જ સંભવિત બને છે. આ તો સ્થૂલ જન્મ, કે જેને આપણે જન્મના નામે સ્પષ્ટરૂપે ઝાળખીએ છીએ તેની વાત થઈ, પરંતુ જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુનો જન્મ થાય છે, ત્યારે તેનાં મૂળો સઘન અંધકારમાં જ હોય છે. ભલે પછી તે કાવ્યનો, સંગીતનો, ચિત્રનો, શિલ્પનો, ધ્યાનનો કે સમાધિનો, ગમે તેનો જન્મ કેમ નથી હોતો! જ્યાં પ્રકાશને પહોંચવાનો કશોજ અવકાશ નથી, જગતનો કહેવાતો પ્રકાશ જ્યાં પ્રવેશ પામી શકતો નથી, તે મનના અતલ બિંદાણમાંથી તેનો જન્મ થાય છે. જન્મ માટેની આ સામાન્ય અને સાર્વજનિક પ્રક્રિયા છે.

કૃષ્ણનો જન્મ કારાગૃહમાં થાય છે તે પણ એક પ્રતીક છે. કોનો જન્મ કારાગૃહમાં નથી થતો? જન્મ જ એક બંધન બિંદુ કરે છે. જન્મથી એક લક્ષમણરૂપે બંધાઈ જાય છે અને સીમા નિર્ણીત થઈ જાય છે. શરીરનાં ચોક્કામાં પૂરાઈ-બંધાઈ જવું એથી બીજું મોટું બંધન આત્મા માટે કોઈ નથી. આત્માનું મોટામાં મોટું જેલખાતું શરીર છે. આવા આધ્યાત્મિક રહસ્યોને ઐતિહાસિક ઘટના માની લેવામાં આવે ત્યારે તેની પરમ કાવ્યાત્મકતા અને આધ્યાત્મિકતા ભૂલાઈ જાય છે. હાં મૃત્યુની અંતિમ ક્ષણે એ આ કારાગૃહમાંથી સદાને માટે મુક્તિ મળી જાય, તો જીવનની યાત્રા સફળ અને સાથેક થઈ જાય. પરંતુ મૃત્યુ સદા સર્વદા મુક્તિ દાયક નીવડતું નથી. જેમ જન્મ બંધનમાં થાય છે તેમ સંભવ છે કે મૃત્યુ પણ કારાગૃહનો એક ભાગ કે નવા કારાગૃહનો નિર્માણની માત્ર ભૂમિકા જ હોય !

કૃષ્ણના જીવન સાથે જન્મથી જ જોડાયેલી એક વાત એ છે કે તેને કંઈથી મૃત્યુનો ભય છે । જન્મ પહેલાં પણ મળેલી આ ધમકી ગૂઢ અને ગંભીર પ્રતીક છે. જન્મ પછી મૃત્યુનો ભય કેને નથી ? જન્મ થતાંની ક્ષણે જ મૃત્યુનો પ્રારંભ સંભવિત છે. જન્મની સાથેની મરણની ઘટના સંભવ છે. જન્મની એક ક્ષણ પછી પણ મૃત્યુ ઘટી શકે છે. કારણ જન્મ પછી પ્રતિપળ મૃત્યુની શક્યતા છે. મૃત્યુ માટે એકજ વસ્તુ જરૂરી છે અને તે જન્મ. જન્મની બીજી જ ક્ષણે, મરણ માટે એક બાળક જેટલો ચોચ ગણાય છે, તેટલોજ સો વર્ષ સુધી જીવેલો માણસ પણ ગણાય છે. મૃત્યુ માટે બીજી કશીજ ચોચતા અનિવાર્ય નથી. માત્ર જન્મ એ જ મૃત્યુનું મૂળ છે. જીવન તે મરવાની એક લાંબી પ્રક્રિયા જ છે, જે જન્મની ક્ષણથી શરૂ થાય છે અને મૃત્યુની ક્ષણે પર્યવસાન પામે છે.

કૃષ્ણ જીવનમાં આશ્ચર્ય અને ઐશ્વર્યનાં દર્શન સ્થળે સ્થળે થાય છે. મૃત્યુનાં વાવાઝોડાંનો સામનો તેમને ક્ષણે ક્ષણે કરવો પડે છે. પરંતુ તેમાં તેઓ ક્ષેમકુશળ પાર ઉતરે છે અને તેમને જીની આંત્ર પણ આવતી નથી. મારનાર પોતે જ મૃત્યુના પંજામાં સપડાય અને તેને મૃત્યુનો સ્પર્શ પણ ન થાય, એ જ આશ્ચર્ય અને ઐશ્વર્ય । કૃષ્ણને માટે મૃત્યુ પોતે જ મરી જાય છે. મૃત્યુના બધા ઉપાયો એમની સામે નાકામિયાબ બને છે. આવા મૃત્યુજ્યોતના જીવનનો આપણને કશો જ પરિચય નથી કે જેમનાં જીવન દ્વારે મૃત્યુ હંમેશાં હારી જાય છે. આપણું જીવન જોઈએ તો જીવંત જીવન નથી. આપણે તો જીવંતાં છતાં મરેલાં જેવાં છીએ, પામર છીએ, કંગાલ છીએ, અને દુર્બળ છીએ કે મૃત્યુની એક સાધારણ થપાટ પણ આપણને બસ થઈ પડે. કૃષ્ણનું જીવન એવું છે કે જેમની પાસે મૃત્યુ વિવિધ રૂપે વિવિધ સ્વાંગમાં આવે છે, પરંતુ કૃષ્ણને તે સ્પર્શી પણ નથી શકતું. ખાલી હાથે હારીને પાછું વળે છે. આ બધાં રૂપકો કથાનાં રૂપમાં ચુંચાઈ ગયાં છે. તેનું રહસ્ય માત્ર એટલું જ છે કે મૃત્યુ અનેકરૂપે માનવીને ઘેરતું હોય છે, પરંતુ કૃષ્ણ જેવી કોઈ વિરલ વિભૂતિ જ તેમાંથી સુકત રહે છે અને મૃત્યુ પોતે જ પ્રતિ ક્ષણ હારતું જાય છે. અંતમાં કહીએ તો મૃત્યુ પોતે જ મરી જાય છે અને તેના બધા ઉપાયો નિષ્ફળ નીવડે છે.

આવા શ્રીકૃષ્ણના જીવનને પ્રતીક માની, આપણે બધાં આપણા જીવન સાથે સનાતનરૂપે સંકળાયેલ આ કાવ્યાત્મક કથાઓના પારમાર્થિક સત્ય સ્વરૂપને સમજવા યથાર્થ પ્રયત્ન કરીશું, તો આપણે જ નિઃશંકે કૃષ્ણ થઈ શકીશું.

સમય ઘણો થઈ ગયો છે. એટલે હવે શ્રીકૃષ્ણના પરમપ્રિય સગા શ્રી સુદામાના વિશિષ્ટતમ સંબંધની સામાન્ય ચર્ચા કરી, આ વાતને સમાપ્ત કરીશ. તે સુખબ-

કહેવાય છે કે કૃષ્ણ પોતાની ખાલચૈત્રીનાં માધુર્યભર્યા સંબંધોની યાદમાં સુદામાને કુટુંબ નિર્વાહ માટે પદોક્ષ રીતે જે આપ્યું, તે સુદામાની ચોચતા અને પ્રભુતા કરતાં વધારે હતું.

દારિકાધીશ પોતે સિંહાસન ઉપરથી ઊઠીને, હઠી કાઢીને સુદામાને ભેટવા દોડે, માત્ર ત્રણ મૂઠી તાંદુલના બદલામાં ત્રણ લોકતું રાન્ય આપી દે એ સાંભળીને આપણને આશ્ચર્ય થાય તે સ્વાભાવિક છે. આપણી શક્તિ અને યોગ્યતા મર્યાદિત છે. એટલે આ અમર્યાદિત ઐશ્વર્યયુક્ત દાનની વાત આપણને મહાપ્રથાસે અને મહામુશ્કેલીથી ગળે જીતે છે. પરંતુ હંકીકતે તો કૃષ્ણ કરતાં સુદામાનું દાન વિશિષ્ટતમ અને કિલ્લતમ હતું, એ સત્ય પણ સહેલાઈથી અમન્ય તેવું નથી. એ અમન્ય માટે તો સુદામા જેવી સ્થિતિ, અને પ્રભુપ્રેમ ભીતું ઉત્કટ પ્રેમથી સભર હૃદય જોઈએ. મૂઠી તાંદુલના બદલામાં અખંડિત અને નવનિધિ ત્રાથે ત્રણ લોકતું સામાન્ય આપી દેવાની વાત વધારે પડતી લાગે, છતાં રહસ્યભરી અને નજીવા જેવી છે.

કૃષ્ણપ્રેમનાં પ્રતીકરૂપે પ્રેમથી ભેટ ધરવા તાંદુલ ભેગા કરવાનું કાર્ય સુદામા માટે ભેટનું કંઠિન હતું, તેટલું કંઠિન ત્રણ લોકતું સામાન્ય આપવાનું શ્રીકૃષ્ણ માટે કંઠિન ન હતું. ગરીબ માણસની મરણમૂઠી સમા પાંચ રૂપિયા વિરાણી ભાઈઓના લાખે રૂપિયા કરતા જરાયે ઓછી કિંમતના નથી હોતા. એટલે ખરા અર્થમાં જોઈએ તો ખરું દાન સુદામાનું હતું. સુદામાની દારિદ્ર્ય ભરેલી દયનીય અને હૃદયદ્રાવક ગરીબીનો સાથો અને જીવંત ખ્યાલ આપણને નથી આવતો એટલે તેનાં તાંદુલની કિંમત પણ ક્યાંથી અમન્ય ? કૃષ્ણનો તો આ મિત્ર તસ્કથી પ્રદર્શિત થયેલ સૈદ્ધી ભાવનો માત્ર જવાબ હતો. જે બહુ મોટો નહિ, છતાં પણ મોટામાં મોટો હોઈ શકે તેટલો.

પહાડોની ખીણમાં, આપણે જ્યાં એક અવાજ કરીએ ત્યાં, તે ખીણ તે અવાજને સાતગણે કરી પ્રતિધ્વનિરૂપે પાછો વાળે છે. ખીણને આપણા અવાજની અંશમાત્ર પણ આતુરતા કે પ્રતીક્ષા ખપતી નથી. તે આપણા અવાજનો જવાબ વાળવા તૈયાર નથી. છતાં પ્રતિધ્વનિ સંભળાવવાની તેની પ્રકૃતિ છે-સ્વભાવ છે. તો ત્રણ મૂઠી તાંદુલના બદલામાં ત્રણ લોકતું સામાન્ય આપવું એ પણ ખીણની જેમ જ શ્રીકૃષ્ણનો સ્વભાવ જ માનીએ. સુદામા જેવી ભક્ત અને ઉદાત્ત પ્રેમી વ્યક્તિની ભેટરૂપ અવાજના જવાબમાં, શ્રીકૃષ્ણે તે ભેટને હજારો કે લાખો ગણી કરીને, તેનો અનમાનપૂર્વક જવાબ વાળ્યો હોય તો તે સ્વાભાવિક છે.

અત્રે વિચારવા જેવી એક ખાસ વાત તો એ છે કે, ગરીબ હંમેશા માગવા જાય, પણ ગરીબ સુદામો તો કૃષ્ણને આપવા આવ્યો હતો. આવો રંક દેવા જાય છે ત્યારે તેના ઐશ્વર્યનો જોટો જરૂર નથી. આનાથી ઊલટી વાત શ્રીમંતની છે-અમીરની છે. અમીર આપવા જાય, પરંતુ આપવાને બદલે શિક્ષાવૃત્તિ કરે ત્યારે વાત બુદ્ધી જ થઈ જાય છે. સુદામાને ખુદ અને મહાવીર સાથે સ્વરૂપાવીએ તો સંભવ છે કે આંશિક અન્યનાં દર્શન થશે.

સુદામો ગરીબ છે અને દેવા ગયો છે. મહાવીર અને ખુદ પાસે તો સામાન્ય છે, છતાં ભોખ માંગવા નીકળ્યા છે. રાજા ન્યારે શિક્ષક બને અને કણ કણ માટે કણસતો ગરીબ ન્યારે દાન આપવા નીકળે, ત્યારે તે અલૌકિક ઘટના લેખાય છે. સામાન્ય રીતે અમીર આપે અને ગરીબ

માગે એ સ્વાભાવિક છે. એમાં કશું નવું નથી; પરંતુ અહીં તો સુદામા એવી વિશિષ્ટતામાં છે જે સ્થિતિમાં યુદ્ધની શિક્ષાવૃત્તિ-‘પ્રેમ સદા શુ’ નથી કરી શક્યો’ તેના હિસાબ સામે છે. સામી વ્યક્તિ પાસે પ્રેમ ગમે તેટલો હોય, છતાં તે દેવા માટે જ આતુર હોય છે. સુદામા શરમના માર્યા પોટલી છુપાવવા પ્રયાસ કરે, કૃષ્ણ તે ગોતી કાઢે, અને ભર હરખારમાં સૌના દેખતાં તાંદુલ આરોગવા માંડે, અમૃત રસનો આસ્વાદ માણે, આમ પ્રેમને પારખવા માટે અને સમજવા માટે સુદામા અને કૃષ્ણ જેવાં હૃદય ભેળંએ.

સત્સંગ મહિમા

સામાન્યજનસમાજની લૌકિક દૃષ્ટિમાં લોકોત્તર વ્યક્તિત્વને સમજવામાં હંમેશાં કિલબટા રહેતી હોય છે. પોતાની અણુસમજનાં કારણે, તેમના વિચારો અને વર્તન સાથે તે હંમેશાં વિરોધમાં ઊભો રહે છે. એટલે અતિ માનવોને સમાજ તરફથી પીરસાતાં ઝેર અને અપમાનના કડવા ઘૂંટણ આજીવન પીવા પડે છે. અલૌકિક માણસોની દિવ્યતા અને પ્રભુતાને ઓળખવા માટે લોકોત્તર ચક્ષુઓ ભેળંએ. શંકરની જેમ તૃતીય નેત્ર ઊઘડે તો જ આવા મહાપુરુષોને ઓળખી શકાય છે. અન્યથા તેઓ હંમેશાં સામાન્ય સમજણથી બહાર જ રહે છે. તેમના સરળ અને સીધા માર્ગમાં લોકો પથરા પાથરે છે, કાંટાઓની મર્મભેદી ચૂંચ ઊભી કરે છે, બધેએ અબધે અનેક અવરોધો ઊભા કરે છે અને આમ અણુસમજુ સમુદાય કર્તવ્ય બળવ્યાનો સંતોષ અનુભવે છે. પરંતુ સત્પુરુષોને આવા વિરોધોની કશીજ પડી હોતી નથી. તેઓ પોતાના કર્તવ્ય ક્ષેત્રમાં કડવા મીઠા અનુભવોનું પાથેય બનાવી, આગળ ને આગળ ચાલતા રહે છે.

અણુસમજુ માણસોએ પાથરેલ કાંટાઓમા તેઓ ફૂલનાં દર્શન કરે છે. તેમનું મન નિઃશલ્ય હોય છે. કડવાશ કે કંઈ પરત્વે અભાવાનું તેમના મનમાં લેશમાત્ર સ્થાન હોતું નથી. તેઓ સદા સ્મિત અને હાસ્ય જ વેરતા હોય છે. સત્પુરુષોના આવા સ્વભાવનું એક કવિએ એક શ્લોકમાં સુંદર વર્ણન કરેલ છે. તદ્વત્સાર—

વૃષ્ટ વૃષ્ટ પુનરપિ પુનઃસ્પન્ન ચારુગન્ધં ।
છિન્ન છિન્ન પુનરપિ પુનઃ સ્વાદુ ચૈવૈશ્વદંદ્ય ॥
દગ્ધ દગ્ધ પુનરપિ પુનઃ કાંચન કાંતવર્ણં ।
ન પ્રાણાન્તેઽપિ પ્રકૃતિ વિકૃતિર્જાયતે સજ્જનાનાય ॥

ચંદન એક સુગંધી દ્રવ્ય છે. ગમે તેવી કઠોરતામ પરીક્ષામા પણ તે પોતાનો સુગંધ આપવાનો સ્વભાવ છોડતું નથી. પથ્થરની સાથે જ્યારે ચંદનને ઘસવામાં આવે છે, ત્યારે પોતે તો ઘસાય છે પરંતુ જેમ જેમ તે ઘસાય છે, તેમ તેમ તે પોતાની સુગંધ ઝુકત મનથી જગતને

આપે છે. ઘસનાર તરફ તે જરાપણ કોથ કરતું નથી કે નથી ઘસાઈ ગયાનો શ્લેષ અનુભવતું. પોતાને ઘસનારને પણ તે પોતાની શીતળ અને મીઠી સુગંધ આપી સુગંધ કરે છે. જે કુહાડાથી ચંદનને કાપવામાં આવે છે, તે કુહાડાને પણ તે પોતાના પ્રકૃતિદત્ત સ્વભાવ પ્રમાણે, સુવાસિત કર્યા વગર રહેતું નથી. જેમ ચંદન પોતાના આ સુવાસિત કરવાના સ્વભાવને મરણાંત બળવી રાખે છે, તેમ શેરડીના ટૂંકડાઓ પણ પોતાની મીઠાશ, ચંત્રોમાં પીલાતાં છતાં મૂકતાં નથી. ચંત્રોની ચાતનાભરી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થતાં પણ તે પોતાનાં માધુર્યને છોડતા નથી. પોતાના શરીરને નીચેની નાખે છે, પોતે મરી જાય છે પણ પોતાનાં માધુર્યને મટવા દેતા નથી. એટલું જ નહિ, પોતાને ચંત્રમાં પીલનારને તે પાત્ર ભરી ભરીને મીઠો રસ આપે છે. સોનાની પરીક્ષા કસોટીએ કસવા માત્રથી પૂરી થએલી ગણાતી નથી. તેને અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવું પડે છે અને સો ટંચ સોનાપણુની ખાત્રી કરાવવી પડે છે.

આમ છતાં, જેમ જેમ સોનાને અગ્નિમાં તપાવવામાં આવે છે તેમ તેમ તેની ચમક વધતી જાય છે. જેમ અગ્નિમાં તપવા છતાં સોનું એક રતિ ભાર પણ પોતાની ચમક ઓછી કરતું નથી, તેમ સત્પુરુષો પણ ગમે તેવી સુશકેલીઓમાં, કસોટીઓની પળોમાં, પોતાની પ્રકૃતિમાં આંશિક પણ ફેર પડવા દેતા નથી. સત્પુરુષોનો આ સ્વભાવ છે.

પોતાના માર્ગને કંટકાંકીણું બનાવનાર તરફ પણ તેમની ફૂલો જેવી ક્રોમળ દ્રષ્ટિ હોય છે. તેમના પ્રત્યે તેઓ મનમાં કોઈ રૂબ કે કાંટો રાખતા નથી. તેમણે પાથરેલા કાંટાઓને તેઓ ફૂલોની શય્યા જ માને છે. કોઈ અસહ્ય શબ્દ કહે કે શસ્ત્રના પ્રહારથી તેમને લોહીલોહાણુ બનાવી દે, છતાં તેમનાં હૃદયમાં તેઓ જરાપણ દ્વેષ કે ઘૃણા રાખતા નથી. આવા વિરોધીઓ માટે પણ તેમનાં હૃદયમાં પ્રેમનું ગરજું જ વહેતું હોય છે. પુરાઈનો ખડલો ભલાઈથી વાળવો એ જ સંતવૃત્તિ છે, સત્પ્રકૃતિ છે, ભારતીય સંસ્કૃતિનું એ પ્રતીક છે. આજ આદર્શને અનુસરીને આપણા દેશમાં વિષધર સર્પને પણ દૂધ પાઈ ભિછેરવાનો રિવાજ છે.

આવા સત્પુરુષોનો સ્વભાવ કેવો ન્યાયોચિત અને સત્ય સાથે જોડાયેલો હોય છે તે મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીરામના એક જીવન પ્રસંગથી સમજી શકાશે. આમ તો રામનું આયુષ્ય જીવન જ પરમ આદર્શપૂર્ણ છે. એટલે રામને થઈ ગયા ભલે ગમે તેટલા વર્ષો થઈ ગયાં હોય, છતાં તેમના પરમોચ્ચ જીવનની નાની મોટી પ્રત્યેક ઘટનાઓ, જનસામાન્ય માટે આદર્શરૂપ છે, હીમાદાંડીરૂપ છે.

લંકાના સુહર્ષમાં જ્યારે લક્ષ્મણ ઘવાયા ત્યારે રામના હૃદયનો પાર ન રહ્યો. તેમના જીવનના ઇતિહાસમાં સૌથી વધારે વિષાદ અને દુઃખભરી આ ઘટના હતી. સૌથી વધારે આઘાતનો આંચકો તે વખતે તેમણે અનુભવ્યો હતો. રામ હતા તો મર્યાદા પુરુષોત્તમ, પરંતુ ઉદ્વેગ અને ખિન્નતાએ એ સમયે તેમને ઘેરી લીધા હતા. રાવણ જેવા દુર્બળ શત્રુને મહાત

ડરવામાં, વિષધર સમા રાવણના વિષદંતને મૂળથી કચડી નાખવામાં અને લંકાનાં રાજ્યને સિદ્ધ કરવામાં, શ્રીરામને લક્ષ્મણના ઠેક સુધી અસાધારણ સહયોગ હતો. રામ માટેનો તેમનો ભોગ નાનો સૂનો નહોતો. આજે એ ઘડાં ચિત્રો રામની નજર સામે તરવરી રહ્યાં હતાં. રામની ચિંતાનો પાર નહોતો. માતા સુમિત્રાને અને દેવી ભિર્મિલાને શો જવાબ આપીશ ? અયોધ્યામાં લક્ષ્મણ વગર કેમ પ્રવેશો શકીશ ? વગેરે પ્રશ્નો રામના મનને વિહ્વળ બનાવી રહ્યા હતા. લક્ષ્મણની મૂંઝાંથી માત્ર રામ જ નહિ, પરંતુ આખી સેના ચિંતામાં દૂષી ગઈ. આરેકોર વિષાદ છવાઈ ગયો. રામ જેવા રામ યોધાર આંસુએ રડવા લાગ્યા. તેમની ચિંતા ખૂબ વધી ગઈ. લક્ષ્મણ પરત્વેના રનેહની પરિસીમા અને વાત્સલ્યની પરાકાષ્ઠા, આ ક્ષણે ગંગાચક્રના સ્વરૂપે તેમની આંખોમાંથી વહેવા લાગી. આવી નાનુક ક્ષણોમાં ભરાખર યુદ્ધની ભૂમિ પર જ, એકાએક થયેલા લક્ષ્મણના વિયોગ રામને માટે અસહ્ય બન્યો હતો. લક્ષ્મણનાં સાહસ, હિંમત, અને શૌર્યનાં જોરે તો તેમણે લંકા ઉપર ચઢાઈ કરી હતી. યુદ્ધતું પરિણામ આવે તે પહેલાં ભાઈનો વિયોગ થવાથી, શ્રીરામ ભારે ચિંતામાં પડી ગયા. લક્ષ્મણ અને સીતા વગર હું એકલો અયોધ્યામાં કઈ રીતે પગ મૂકીશ ? માતા સુમિત્રા-અને દેવી ભિર્મિલાની અશ્રુભરી આંખો લક્ષ્મણને માટે તલસતી હશે; તેમને હું શો જવાબ આપીશ ? અને હવે આ જ પરિસ્થિતિ રહી તો વિભીષણને પણ લંકાતું રાજ્ય હું ક્યાંથી આપી શકીશ ? આમ અનેકવિધ ચિંતાઓ અને સંકટપ-વિકટપોમાં ઝોવાએલા શ્રીરામની આંખોમાંથી ફરી આંસુઓની ધારાઓ ચાલી.

શ્રીરામ આમ અનેક વ્યથાઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા, ત્યાં તેમના પરમ ભક્ત હનુમાન આવ્યા. રામની ખિન્ન અને વિષાદપૂર્ણ સુદ્રાને જોઈને જ ક્ષણભર તો તેઓ હેખતાઈ ગયા, છતાં હિંમત રાખી તેઓ બોલ્યા ‘પ્રભો ! આ રીતે ચિંતા કરવાથી શું વળવાતું છે ? હજી પણ પ્રયત્નોને અવકાશ છે અને તે માટે લંકાના સૌથી કુશળ, નિષ્ણાત અને આયુર્વેદ શાસ્ત્રના પારંગામી ચિકિત્સક, વૈદ્યરાજને હું સૂતેલા જ ઉપાડી લાવ્યો છું. યમનાં દ્વાર સુધી પહોંચેલાને પણ પાછા લાવી શકે એવા તેઓ નિષ્ણાત છે, ત્યારે વીર લક્ષ્મણને ભાનમાં લાવવાની વાત તો તેમને મન શું હિસાબમાં ? માટે ચિંતા ન કરો, પ્રભો ! તેમની ઔષધિ રામબાણ છે. આ વૈદ્યરાજના હાથને સ્પર્શ થતાં જ, જેમ માણસ ભંધમાંથી આળસ મરડીને બિલો થાય, તેમ લક્ષ્મણ બિલા થઈ જશે. માટે ચિંતા ન કરશો. હમણાં જ લક્ષ્મણ આંખો ખોલશે. તેમને ફક્ત મૂંઝાં જ આવી છે, ભગવાન !’

વૈદ્યરાજ સુષેને કુતૂહલભરી દૃષ્ટિથી રામને નિહાળ્યા. મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન રામની સ્તુતિઓ અને વખાણો તેમણે આ જ સુધી ઘણાં સાંભળ્યા હતાં. આજે એમનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયા. આજે તેમને સન્ન્યુષ ભવાનો પુણ્ય પ્રસંગ પોતાને પ્રાપ્ત થયો. આક્ષાત્ર અનુભૂતિમાં પણ રામ તેવા ને તેવા, સો ટક સોના જેવા પાર ઉતરે છે કે કેમ, એ ભવાનો બાણે આ એક સુંદર અવસર સાંપડ્યો છે, તેમ વિચારી તેઓ બોલી બડ્યા : ‘રામ’ લક્ષ્મણની ચિકિત્સા મારે મન એક

સાધારણ વાત લાગે છે. બે મિનિટમાં તેઓ પૂર્વવત્ બગૃત અને મૂર્છાવિહીન થઈ જશે એવો મારો આંતરિક વિશ્વાસ છે. પરંતુ મારા મનમાં એક પ્રશ્ન ઘોળાઈ રહ્યો છે અને તે એ કે, હું લંકાના અધિપતિ રાવણનો વૈદ્ય છું. એનાં જ અન્ન પાણી આ લોહીમાં વહી રહ્યાં છે. મારા શરીરનું રોમેરોમ રાવણનું ઋણી છે. વળી આપ અહીં રાવણના મિત્ર કે મહેમાન થઈને પધાર્યા નથી. લંકામાંથી રાવણનાં અસ્તિત્વને મટાડવાની તમારી નેમ છે, તો લલા તમને આ રીતે સહાયરૂપ થવા જતાં, લોકો મને સ્વામીદ્રોહી તો નહિ કહેને? રાવણના દુરમનની ચિકિત્સા કરવાથી કૃતક્રીની શ્રેણીમાં તો મારી ગણતરી નહિ કરે ને? કર્તવ્યબ્રહ્મ અને પૈસા પાછળ આધળી દોટ મૂકનાર બદન્યતમ વ્યક્તિ તરીકે તો મારું નામ કલંકિત નહિ થાય ને?”

રામ વૈદ્યરાજની આવી વાત સાંભળી સ્તબ્ધ બની ગયા. લાઇને જીવિત જોવાની સંજીવની જડીબુટ્ટી હાથમાંથી સરી જતી જણાઈ. બ્રાતૃવ્યામોહ અને કર્તવ્યનિષ્ઠા વચ્ચે લોમહર્ષક સુદ શરૂ થયું. એક બાબુ વૈદ્યરાજ બાલ્યા બાથ અને લક્ષ્મણનો પોતાને હંમેશનો વિશોગ થાય તે પરિસ્થિતિ માટે પોતે તૈયાર નહોતા તો ણીજ બાબુ પોતે વૈદ્યરાજને કર્તવ્યબ્રહ્મ બનાવવા ઇચ્છતા નહોતા. કેટલીક ક્ષણો આમ વ્યામોહમાં પસાર થઈ, ત્યાં અંચાનક તેમનાં અંતરાત્મામાંથી સાદ જીર્યો અને તેઓ બોલ્યા ‘વૈદ્યરાજ’ તમે સાચું કહેો છો. અત્યારે અમે વણુના દુરમનો છીએ. લંકામાં અમારું આગમન મિત્ર કે અતિથિ રૂપે થએલ નથી. આપની વાત પણ પારમાર્થિક છે. લક્ષ્મણની ચિકિત્સા તમારે માટે નિમકહલાલીને બદલે નિમકહરામી ગણુશે, અને તેથી રાવણનો મોટો દ્રોહ થશે, તે આપની વાત મને બરાબર લાગે છે. તમે સ્વામી-દ્રોહી અને કૃતક્રી થશો નહિ. સત્યના સંરક્ષણ માટે અયોધ્યાના સિંહાસનનો ત્યાગ કરતાં પણ મેં આંચકો નથી અનુભવ્યો, તો બ્રાતૃવ્યામોહમાં શું તમને કર્તવ્યબ્રહ્મ બનાવવા હું તૈયાર થઈશ? પિતાનો અપાર સ્નેહ અને માતાની મમતાભરી મૂંડીને ત્યાગી મેં ચોંદ વરસનો વનવાસ સ્વીકાર્યો, મારા વિશોગમાં મૃત્યુ પામેલા પિતાના મૃત્યુના કારમા ઘાને પણ મેં સંકેત કર્યો અને આજે માત્ર બ્રાતૃવ્યામોહથી આકર્ષાઈ, તમારા જેવા ઉત્તમ માણસો પાસે સ્વામી દ્રોહનું શું હું પાપ કરાવીશ? આ તો સત્પુરુષોના સત્યની કસોટી છે. આ કસોટીમાં સર્વસ્વ હોમાઈ બાથ તો પણ શું? લાઈ લક્ષ્મણ ખાતર તમારા કપાળે કૃતક્રીપણુની કાળી ટીલી લગાડવાનું પાપ હું નહિ વહોડું. તમે ખુશીથી લંકા પાછા ફરી શકો છો. આમ કહી રામ હનુમાન તરફ ફર્યા અને બોલ્યા. ‘હનુમાન! જે રીતે તમે સુષેનને લઈ આવ્યા છો, તે જ રીતે તેમને પ્રેમથી તેમને સ્થાને પહોંચાડી આવો.’

સુષેને રામ વિષે આજ સુધી ઘણું સાંભળ્યું હતું, પણ આજે તે પ્રત્યક્ષ જોયું. એમની સત્યનિષ્ઠા અને અતિ માનવતાનાં કણોપકણું સાંભળેલા વખાણોની આજે તેમને સાક્ષાત્ પ્રતીતિ થઈ. તેમને લાગ્યું, શ્રીરામના દર્શન કરી આજે હું કૃતકૃત્ય બન્યો છું. આજસુધી માત્ર કાનોથી પરાક્ષ પ્રતીતિ કરી હતી, આજે આંખોથી પ્રત્યક્ષ જોયું.

સુપ્રેન બોલી બીઠ્યો: ‘પ્રભો ! આપ માનવ સ્વરૂપમાં સાક્ષાત્ લોકોત્તર દેવ છે. તમારો ચશસ્ત્રી ઇતિહાસ યાવત્ચંદ્રકિંવાકરૌ અમર રહેશે. સત્પુરુષોની મંગલ જીભ ઉપર આપનાં પાવન જીવન પવિત્ર કથા યુગ યુગ સુધી રમ્યા કરશે. માળાના પવિત્ર મણકા ઉપર બકતો સતત તમારા નામનો બાપ કરશે. મને લાગે છે, વીર લક્ષ્મણનો ઔષધોપચાર કરવાથી હું કર્તવ્ય ભ્રષ્ટ બનતો નથી. વૈદ્યનો સંબંધ કદી કોઇ વિશેષ વ્યક્તિ સાથે હોતો નથી. વૈદ્ય સદા રોગી સાથે બેઠાબેઠો છે. આવેલા રોગીનો તિરસ્કાર વૈદ્યની દૃષ્ટિમાં પરમાત્માનો તિરસ્કાર છે, પ્રભુતાતું અપમાન છે. વળી વિક્ષીપણની અને ઉપસ્થિતિ છે એટલે મને કૃતક્રીપણાતું પાપ નહિ લાગે. રામની સેવા કદી કોઈને પાપી બનાવે એમ માડું હૃદય સાક્ષી પૂરતું નથી.’

સત્પુરુષો ગમે તેવી વિષમ સંજોમાં પણ પોતાના સત્સ્વભાવનો પરિત્યાગ કરતા નથી. સત્પુરુષોની પ્રકૃતિ પ્રાણાન્તે પણ વિકૃત થતી નથી. સત્ય અને ધર્મને માટે તેઓ હંમેશાં સર્વસ્વ સમર્પવા તૈયાર હોય છે. એ જ સત્પુરુષોની સન્નિધિ છે.

આ જગતના સામાન્ય જીવો તાપ-ત્રયથી સંતપ્ત છે. ઉપરથી સુખી અને સંપન્ન જણાતી વ્યક્તિઓ પણ આ તાપના પરિતાપથી મુક્ત હોતી નથી. આ પરિતાપો ત્રણ પ્રકારના હોય છે.

(૧) આધ્યાત્મિક તાપ

(૨) આધિદૈવિક તાપ

(૩) આધિભૌતિક તાપ

(૧) આધ્યાત્મિક તાપ-જીવ બહારના અને અંદરના વ્યાપારોમાં સદા સક્રિય હોય છે. તેને જ અહંકાર, મન, બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો વગેરે નામો ક્રિયા અનુસાર આપવામાં આવે છે. આ જીવ વિભાવ પરિણતિની અસર નીચે માનસિક વિકારો જેવા કે, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર વગેરેથી રંગાઈ જાય છે. આ નબળાઈઓના કારણે તે મિથ્યાજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. સસુદ્રના તરંગોમાં અથડાતા લાકડાની માફકે સંસારરૂપી ચક્રદોળમાં તે આમ તેમ ભસ્યા કરે છે. આ વિકારોનો શિકાર થઈ હુંખોની જે પર પરામાં અટવાય છે તે આત્મમૂલક હોઈ આધ્યાત્મિક તાપ કહેવાય છે.

૨. આધિદૈવિક તાપ-વ્યંતર દેવો તેમજ ભૂતપિશાચાદિ કૃત ઉપસર્ગોને લઈ જીવ સજ્ઞા શૂન્ય બની જાય છે. તે સારા નરસાનો વિવેક ચૂકી જાય છે, ચિત્તભ્રમ અથવા શૂન્યતાની ન સમજાય એવી વિચિત્ર સ્થિતિમાં તે મૂકાય જાય છે, જે માનવ બુદ્ધિની બહારની વાત હોય છે. આવાં આવાં કારણોથી જે સંતાપ જન્મવા પામે છે તે આધિદૈવિક તાપ છે.

૩. આધિભૌતિક તાપ-પદાર્થોના અથવા પરના નિમિત્તથી જે સુરકેલીઓ ઊભી થાય, આકસ્મિક અકસ્માતનો લોગ થઈ જવાય, ફેકથર થઈ જાય કે કોઈ પણ અણધાર્યું શારીરિક

૨૩૪ : લેધા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

કષ્ટ આવી પડે તે આધિભૌતિક તાપ છે. આ તાપ-ત્રયથી મુક્તિ તો તે જ મેળવી શકે છે જે—

જિજ્ઞ વચણે અધૂરસા, જિજ્ઞ વચણં જે કરંતિ ભાવેણ ।
અમમા અસંકિલ્બિદ્વા. તે ક્ષંતિ પરિત્ત સંસારી ॥

અર્થાત્ જે સાધક જિનવચનમાં અનુરાગશીલ છે, અને જે જિનાસા અનુસાર જિન વચનનું યથાર્થ પાલન કરે છે, તે કલેશશૂન્ય અને નિર્મળ આત્મા પરિત્ત-સંસારી થાય છે. સંસારમૂલક તાપ-ત્રયથી તે મુક્ત થાય છે.

સત્પુરુષોનું સાંનિધ્ય, સદૃશ્યોનું વાચન અને સદ્બર્મનું આચરણ જ ત્રણે પ્રકારના તાપને હરનાર છે. એટલે જ કવિજનોએ તાપમાંથી મુક્ત થઈ શીતળતા મેળવવાનો આ અગ્રેષ્ઠ ઉપાય બતાવ્યો છે—

ચંદનં શીતલં લોકે, ચન્દનાદપિ ચન્દ્રમાઃ ।
ચન્દ્ર ચન્દનયોર્મધ્યે, શીતલા સાધુ સંગતિ ॥

ચંદન અને ચંદ્રમા કરતાં પણ વધારે શીતળતાનો અનુભવ સત્પુરુષોના સત્સંગમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

સંગતથી સુધરે નહિ, જાકા વઢા અમાગ ।
જાકુ સંગ બિગડે નહિ, તાકા વઢા સુમાગ ॥
પારસમણિ કે સંગસે હુઈ કંચન તલવાર ।
તુલસી તીનેં ના ગયે, ધાર માર આકાર ॥

પારસના સંસ્પર્શથી લોહાની તલવાર સોનાની અવસ્થા બની જાય છે. છતાં તેની ધાર, માર, અને આકાર તો તેવા ને તેવા જ રહે છે. બાહ્ય યોગ્ય અવસ્થા સોનાનું થઈ ગયું, પરંતુ તેની ધારની તીક્ષ્ણતા કે મારની કુશળતા કે આકારની વક્તામા કશો જ ફેર પડતો નથી. પરંતુ સંતોના પ્રતાપે આ પણ અદ્ભૂત જાય છે. તે જ કવિના શબ્દોમાં બતાવે છે—

મન ઝેરણ અરુ શબ્દ ઘન, સદ્ગુરુ મિલે સુનાર ।
તુલસી તીનેં ના રહે, ધાર, માર, આકાર ॥

એટલે સદ્ગુરુથી સોનાના મનરૂપી ઝેરણ પર હિતોપદેશના શબ્દરૂપી ઘણો પ્રહાર જો બરાબર થાય, તો વિકારોરૂપી તલવારના ધાર, માર, અને આકાર પણ અદ્ભૂત જાય છે. તેથી જ કહેવાય છે કે—

સંગત કરી લે સાધુકી, સંગત શિવસુલ્લદાતારે

સંસ્કારોનું પરિભળ

મનુષ્ય જાણ્યે અજાણ્યે પ્રતિ ક્ષણ સક્રિય હોય છે. ગણી ગણાય નહિ એટલી ક્રિયાઓ જીવ સતત કર્યા જ કરે છે. તેનો કોઈ હિસાબ રાખવા પ્રયત્ન કરે તો તેમાં તેને નિષ્ફળતા જ સાંપડે. સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓનો કોઈ પાર જ હોતો નથી. એટલે સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓની વાત એક બાજુ મૂકીએ અને સ્થૂલ ક્રિયાઓના હિસાબ તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તો પણ તે બધી ક્રિયાઓનો સાચો મેળ મેળવવો મુશ્કેલ થઈ જાય છે. રોજની ક્રિયાઓમાં પશુ ખાવું, પીવું, ઊંઘવું, ખેસવું, ફરવું, નોકરી કરવી, લખવું, બોલવું, વાંચવું વગેરે સ્થૂલ ક્રિયાઓ તો સૌની જાણીતી છે આ ઉપરાંત શેખચઢલીના હવાઇ વિચારોથી પણ માણસ મુકત નથી. ફરેકની બુદ્ધિ બુદ્ધિ અનેકરંગી અને વિવિધલક્ષી મહત્વાકાંક્ષાઓ હોય છે. તેના અગણિત પ્રકારો છે. સહુના માનસિક સ્વપ્નાઓ પણ સરખાં હોતા નથી. ફરેક વ્યક્તિનાં માનસિક સ્વપ્નાઓ સ્વપ્નની જેમ પ્રતિ ક્ષણ બદલાતાં રહે છે. અમાયા-માયા, રાગ-દ્વેષ, માન-અપમાન, પ્રેમ-વૃણા સુખ અને દુઃખના વિવિધરંગો બુદ્ધા બુદ્ધા પરિવેશમાં બુદ્ધિ બુદ્ધી રીતે એવા મળે છે. આ બધી ક્રિયાઓ જીવન ઉપર સંસ્કારની એક આછી, પાતળી, બહી અને અટલ છાપ અથવા રેખા અંકિત કરે છે “યા યા ક્રિયા સા સા કલ્પતી” એટલે ક્રિયાઓ વધ્ય નથી. ફરેક ક્રિયા પોતપોતાની ક્લષ્ટ્યુતિ અને નિષ્પત્તિનું નિર્માણ કરે જ છે. આપણું આત્મ જીવન ખરી રીતે આપણે કરેલી વિવિધરંગી ક્રિયાઓના સરવાળા રૂપે જ છે.

સંસ્કારો બધાજ સખળા હોતા નથી તેમજ બધા નખળા પણ હોતા નથી. જીવન સખળા અને નખળા સંસ્કારોનો એક કોષાગાર છે. આપણે બહુ ફરની દોટ હમણાં મૂકી કંઈએ, દીર્ઘકાલીન અતીતના ઇતિહાસમાં દૃષ્ટિપાત કરવાની વાત એક બાજુ મૂકીએ અને વિચારીએ તો આપણુ બાળપણ જ આપણને સ્મૃતિગોચર છે ખરૂં ? તિક્ષ્ણતમ મેઘાશકિત અને પારદર્શી પ્રજ્ઞાશકિત ધરાવતી વ્યક્તિને પણ પોતાના બાલ્યકાલીન સંસ્કારો કે ક્રિયાઓની સ્મૃતિ ભાગ્યે જ હોય છે. કંઠાય હોય તો પણ તે સ્મૃતિ એટલી બધી અધૂરી, અપૂર્ણ અને અસ્પષ્ટ હોય છે કે, તેને સ્મૃતિ તરીકે સ્વીકારવામાં પણ આપણે તૈયાર નથી હોતાં. મનોવૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે, સ્મૃતિને વધારેમા વધારે સતેજ કરવામાં આવે તો પણ તે ભાગ્યે જ ત્રણ ચાર વર્ષની ઉંમરની પહેલાંના કાળમા ઠોક્કિયું કરી શકે છે, અને ચાર વર્ષની ઉંમરની ઉંમરના સંસ્મરણો પણ બહુ ચમકતાં કે તાબાં હોતાં નથી. જેમ પાટીનું લખાણ ભૂંસાઈ જાય છે તેમ બચપણની યાદિઓ માનવીય માનસની સ્મૃતિમાંથી ભૂંસાઈ જાય છે. જ્યારે વર્તમાનકાલીન આ જીવનની, એટલે કે પાંચ પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાંની ક્રિયાઓ વિષેની સ્મૃતિની પણ જ્યારે આ સ્થિતિ છે ત્યારે પૂર્વભવના સંસ્કારોના સંસ્મરણોની વાત કરવી એ જ અસ્થાને છે. પૂર્વ જન્મના સંસ્કારો તો છેક ભૂંસાઈ ગયા હોય છે. પ્રાય જીવ તે ભવની સ્મૃતિ

મૃત્યુના બેભાન કાળમાં ત્યાં જ મૂકી આવે છે. મૃત્યુની અંતિમ ક્ષણ સુધી ભગૃત રહેનાર, પોતાનાં મૃત્યુને ખીજનાં મૃત્યુની જેમ સાક્ષાત્ જોનાર, પોતાના મૃત્યુનો સાક્ષી થઈ શકનાર, વિરલ જ્ઞાતા, દૃષ્ટા આત્મા મૃત્યુના સમયે સતત સાવધાન, પ્રસન્નચિત્ત, અને ભગૃત હોય છે. એવી વિરલ વ્યક્તિને પોતાનાં પૂર્વ ભવનાં સંસ્કારો સ્મૃતિગોચર થાય ખરાં, પરંતુ એવા આત્માઓ તો અબજોમાં કોઈ એકાદ જો, ગણ્યા ગાંઠ્યા જ હોય. એવી એકાદ જ વ્યક્તિની ઉપસ્થિતિ અપવાદ રૂપે જ સ્વીકારી શકાય. તે નિયમ બની શકે નહિ. એટલે જ આપણા બધા સામાન્ય કોટિના જીવોને તો પૂર્વભવ હતો કે કેમ, તે વિષે પણ શંકા ઉદ્ભવતી હોય છે.

નિષ્કર્ષ એ છે કે, પૂર્વભવની વાત પણ વધારે પડતી છે. આપણે આપણા આ જન્મનો જ જરા સૂક્ષ્મતાપૂર્વક વિચાર કરીએ, તો પણ જણાઈ આવશે કે, જેટલી ક્રિયાઓ આપણી સ્મૃતિમાં આપણને સંગ્રહીત થઈ છે તેટલી જ ક્રિયાઓ કરી આપણે બેસી ગયેલાં હોઈએ એમ નથી હોતું. આપણને જેટલી ક્રિયાઓ યાદ છે, અથવા તેની ભગૃત સ્મૃતિ છે તે કરતાં પણ ઘણી વધારે ક્રિયાઓ આપણે કરી હોય છે, વધારે જ્ઞાનો પણ એળવ્યાં છે. પરંતુ તે બધામાંથી મોટા ભાગની ક્રિયાઓ અને જ્ઞાનો, કયાજ સંસ્કારો મૂક્યા વગર જ મરી પરવાર્યાં હોય છે. બહુજ ઓછી ક્રિયાઓ કે જ્ઞાનના સંસ્કારોની છાપ આપણાં જીવન ઉપર અંકિત થાય છે. પ્રતિ દિવસની ક્રિયાઓનો જ હિસાબ તૈયાર કરવા પ્રયત્ન કરીએ અને દિવસમાં આવ્યેલી તે બધી ક્રિયાઓને રાત્રિમાં સંભાળપૂર્વક સ્મૃતિનો વિષય બનાવીએ, તો પણ દિવસની બધી ક્રિયાઓ યાદ આવે જ એ ચોક્કસ નથી. જે ક્રિયાઓ બહાર તરી આવનારી હોય છે તે જ પ્રાયઃ દ્રષ્ટિ સામે રહે છે. બહાર તરી આવતી પ્રભાવી ક્રિયાઓની અસર ઉપભવનારી મોટી મોટી વાતોના સંસ્કારોની છાપ જ મનમાં બેસી બિતરી બય છે. પ્રત્યેક દિવસના આવા સંસ્કારોને લઈ, જે અઠવાડિયા પછી તારણ કાઢીશું, તો એમાંથી પણ કેટલીયે વાતો સરી જતી હોય છે અને અઠવાડિયા દરમિયાનની થોડી બહાર તરી આવતી મોટી મોટી વાતો જ બાકી રહી બય છે. જેમ સમયનો ગાળો લાંબો થતો બય છે, તેમ ક્રિયાઓ અને જ્ઞાનોની સંખ્યામાં પણ અસાધારણ વૃદ્ધિ થતી બય છે. પરંતુ મનની પાસે સંસ્કારધન ગણી શકાય એવી સિલક બહુ નજીવી બાકી રહેલી હોય છે. ક્રિયાઓ અને જ્ઞાનો જેટલી ઝડપથી આવ્યાં, તેટલી જ ઝડપે વિલય પણ પામે છે અને અવશિષ્ટ પાંચ દસ દહ સંસ્કારો જ સંસ્કાર સંપત્તિરૂપે અવસ્થિત રહે છે. અનેક સંસ્કારોનાં સરવાળા બાદબાકી કરતાં કંઈક જ તદ્દન ચોક્ખીચટ અને માપસરની સિલક બાકી રહે છે. જેમ વેપારી કરોડોની ખરીદી અને વેંચાણ કરે છે, પરંતુ છેવટે સરવૈયામાં જે વધે તે તેની મૂંઝી ગણાય છે; તેમજ એટલી મહેનત અને કરોડોની ઉથલપાથલ પછી પણ જો કંઈ ન વધે, તો તેની છાતી બેસી બય છે. આ જ રીતે જીવનના સરવાળા અને બાદબાકીની પણ આવી જ કંઈક પ્રક્રિયા છે.

મૃત્યુની અંતિમ ક્ષણે જો માણસની વૃત્તિ ખાવાની વસ્તુ પર અટવાઈ ગઈ, તો જીવનનાં સરવૈયામાં સ્વાદના સંસ્કારો બલવત્તર થઈ ઉપસી આવે છે. અજ્ઞની વાસના તેના આખા

જીવનની કમાણી થઈ ગણાય. મરતી વખતે પિતા, પુત્ર, માતા કે સ્ત્રી અથવા સંતાનોની સ્મૃતિ સતાવવા માટે તો સ્વજનો વિશેના સંસ્કારોની ઊંડી છાપની સાબિતી થઈ. બાકીના જે અસંખ્ય કર્યો અને જ્ઞાનો હતાં તે બધાં ગૌણ થઈ ગયાં.

ગણિત શાસ્ત્રમાં અપૂર્ણાંકના દાખલાઓ તો તમે ભણ્યા હશે. આ દાખલાઓના આંકડાઓ એવા તો મોટા અને અટપટા હોય છે કે, અપૂર્ણાંકથી અપરિચિત માણસ તો આ દાખલાઓને ભેંધને જ ગભરાઈ જાય. તેને સ્પર્શવા પણ તે પ્રયત્ન ન કરે. પરંતુ ગણિતમાં રસ ધરાવતા બાળકને બજાર હોય છે કે, આ તો માત્ર આંકડાની માયાબળ છે. આ દેખાતા મોટા મોટા આંકડાઓને સંક્ષિપ્ત અને સંક્ષિપ્તતમ બનાવતાં જઈએ, તો છેવટમાં જ્યાંબ એક અથવા બે આંકડાનો બહુ જ નાનો આવે. એ જ રીતે જીવનમાં સંસ્કારોના અનેક આંકડાઓ રહી અથવા એકા પ્રભાવી બની, સૂર્યના પ્રકાશમાં જેમ તારાઓ છુપાઈ જાય છે તેમ ભ્રાતાવર અને કદાવર સંસ્કારના અસરકારક પ્રભાવમાં નબળી ક્રિયાઓ અને જ્ઞાનોના સંસ્કારો પ્રાયઃ છુપાય જાય છે. આવા જ્ઞાનો અને ક્રિયાઓની અસર નહિવત્ બની જાય છે.

જીવનની અંતિમ નિષ્પત્તિ મીઠી અને સુવાસિત નીવડે તે માટે જીવનની અમુક જ ક્ષણો કામ નથી આવતી, પરંતુ આખા જીવનની મહેનત તે કિશ્મ માટેની હોય, તો જ મૃત્યુની ક્ષણમાં ઇચ્છિત નિષ્પાત્ત ક્રિયાનિવૃત્ત થતી જણાય છે. આપણે ઇચ્છતા હોઈએ કે મારા મૃત્યુ સમયે અમુક જ સંસ્કારો ઉપર તરી આવે, તો તે ઇચ્છિત સંસ્કારોને કેન્દ્રમાં રાખી, તે સંસ્કારની પરિપુષ્ટિ માટે, આખા જીવનનો પ્રવાહ તે સંસ્કાર મૂલક બનાવવા નિર્તાત પ્રયત્ન કરતા રહેવું જોઈએ.

જે વાતનો અભ્યાસ રાત અને દિવસ ચાલુ રહેતો હોય તેની પ્રબળતમ અસર મન અને પ્રાણો ઉપર થયા વગર રહેતી નથી. પાપમાં સતત પરાવાયેલા મનને મૃત્યુની અંતિમ ક્ષણમાં પણ પ્રણાના નામનું સ્મરણ થતું નથી. કામની સાથે જો રામનું નામ રમતું હશે અને દરેક કામમાં રામનું અસ્તિત્વ અનુભવાતું હશે, તો જ મૃત્યુની ક્ષણે રામનું નામ અચૂક યાદ આવશે. અન્યથા ફેફસાંજ ખાંડવાનાં રહ્યાં. સારા સંસ્કારોનો સતત આગ્રહ રાખી, તેને કેળવવા સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સારા સંસ્કારો માત્ર ઉપરની સપાટી સુધી જ અસર નથી કરતા, પરંતુ પ્રાણોને પણ તે આંદોલિત કરે છે, પ્રાણોને જગાડે છે. માટે સારા સંસ્કારોની કેળવણીની સતત કાળજી અનિવાર્યતઃ જરૂરી છે. વહેલા ઊઠવાથી શો લાભ ? મોડા ઊઠીએ તો શી હાનિ ? એવી ખોટી ગડમથલમાં પડવાનો જો નિરર્થક પ્રયત્ન કર્યો તો, મન એકદમ કદા બકાર થઈ જશે. મન ઉપરનું આપણું નિયંત્રણ ચાલ્યું હશે, અને મન અણુછાજતી છૂટ લેવા મંડી જશે અને છેવટે તેનું પરિણામ તે આપણને જ છેતરનારું નીવડશે. સંસ્કૃતમાં એક કવિએ એક નાનકડી પરંતુ અસરકારક વાત તરફ સૌનું લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે. તદ્વત્સાર—

“ક્ષણશઃ કળશઃકૈવ, વિચામર્થઞ્ચ ચિન્તયેત્ ।

ક્ષણત્યાગે કૃતો વિચા, કળત્યાગે કૃતો હવન્ ॥

લક્ષ્મીની સંપ્રાપ્તિ માટે કણ્ણુકણ્ણુનો ઉપયોગ આવશ્યક અને અનિવાર્ય બને છે. વિદ્યાની ઉપલબ્ધિમાં કણ્ણુકણ્ણુ વેડફવી કે ફેગટ બગાડવી પોસાય નહિ. કણ્ણુને વેડફનાર વિદ્યાને ખોઈ બેસે છે અને કણ્ણુનો દુરુપયોગ કરનાર ધનનો ધણી થઈ શકતો નથી.

દરેક કણ્ણુ ઊભા થતા વિચારો સારા છે કે નહિ, તે વિષેની સતત સાવધાની અપેક્ષિત છે. સદ્વિચારો સંસ્કારોના આલિસાવની ગંગોત્રી છે. કોઈ ગાળો બોલે, અથવા અશુભ ચિંતન કરે, તો તેનામાં ખૂરા સંસ્કારો જન્મ્યા વગર રહેતા નથી. આપણું પ્રત્યેક કાર્ય આપણાં જીવન ઘડતરમાં યોગ્ય રીતે ભાગ લેજીવે છે. એક શિદ્ધી પોતાની છીણી અને હથોડીની સહાયથી પથ્થરમાંથી પોતાની ધ્વજા પડે એવી પ્રતિભા કંડારી શકે છે, એ પ્રતિભામાં પરમાત્મા સુધીની પ્રતિષ્ઠા આપી શકે છે અને એ રસ્તામાં રંગદોડાતા, કચડાતા પથ્થરને પ્રભુતા પ્રદાન કરી, તેને સૌના આદરનું, સન્માનનું નિમિત્ત પણુ બનાવી દે છે. હવે તે પથ્થર નથી, પરમાત્મા છે. લોકો તેને પરમાત્મા માની તેના ચરણોમાં માથું નમાવે છે. આજ રીતે આપણા સારા નરસા વિચારો અને કૃતિઓફી છીણીઓ આપણા ઘાટ ઘડવામાં ક્રીમતી ભાગ લેજીવે છે. તે આપણને નરમાંથી નારાયણ બનાવી શકે છે અને ચોર્ચાસી ચક્રડોળમાં રખડતાં અને ભમતાં પણુ કરી શકે છે. દૂખનારને જેમ તણુખળું પણુ આધાર બની બચ છે, તેમ જીવનમાં કરેલાં થોડા પણુ સારાં કાર્યો આપણને આ સંસાર સાગરમાં દૂખતાં બચાવનાર તણુખલાના આધારનીગરજ સારે છે. સાડું કરેલું કાર્ય કદી નિષ્ફળ જતું નથી. સમય આવતાં તે અવશ્ય તારક બને છે.

શંકરનાં લિંગ ઉપર થતી અલિષેકની ક્રિયાને તમે જોઈ છે ખરી ? જો જોઈ હોય તો તમને ધ્યાનમાંજ હશે કે શંકરની લિંગ ઉપર જે ઘડો રાખવામાં આવે છે, તેમાં પાણી તો એક બાલદી પણુ માંડ હોય છે. પણુ ઘડામાં એક અતિ ઝીણું કાણું પાડવામાં આવ્યું હોય છે. તે કાણુમાંથી સતત એક એક ટીપું પાણી ટપક્યા જ કરતું હોય છે. સતત ચોવીસે કલાક તે પાણી ટપક્યા જ કરે છે. આની પાછળનું કારણ શું છે ? તમારામાંથી પણુ જો કોઈ શંકરના ભકત હશે તો તે અવશ્ય શિવલિંગ ઉપર પાણી રેડવાની ક્રિયા કરતા જ હશે. પરંતુ આવી રીતે ધીમી ક્રિયા સતત ચાલુ રાખવા પાછળનું રહસ્ય શું છે એમ જો તેને પૂછવામાં આવે તો તેની પાસે ભાગ્યે જ તેનો જવાબ હોય છે. તેણે આ ક્રિયાની ચાવી તો સાચવી રાખી છે; પરંતુ તે ચાવીથી જે તાળું ઉઘાડવાનું છે, જે તિલેરી ખોલવાની છે, તેની માહિતી તેની પાસે નથી. ફક્ત તે બોલી બેઠેલો : ‘અલિષેકની આવી ધીમી ક્રિયા શા માટે છે તે તો હું જાણતો નથી, પરંતુ મારા બાપદાદા અને તેમના બાપદાદા આમજ કરતા, તેથી હું પણુ એમજ કરું છું.’ તેના જવાબમાં કોઈ વળી કહે કે, શિવલિંગ ઉપર પાણીની ધાર છોડવી હોય તો આ રીતે એક એક ટીપું રેડવાથી શો લાભ ? એક સામટી બે પાંચ બાલદી રેડી દીધી હોય તો ન આવે ? કારણ-

અલંકારપ્રિયો વિષ્ણુઃ જલધારપ્રિયઃ શિવઃ ।

નમસ્કારપ્રિયો માનુર્બાહ્મણો મોદકાપ્રિયઃ ॥

શંકર સ્વભાવથી જલધારાથી પ્રસન્ન થનારા હેવ છે. વિષ્ણુ અલંકાર પ્રિય છે અને પ્રાણભોને લાડવા સિવાય બીજા મિષ્ટાન્ન તરફ રૂચિ હોતી નથી. તો પછી નાનાં કાણાંમાંથી એક એક ટીપું પાણી પાડવાની ક્રિયા પાછળતું રહસ્ય શું ? તમારામાંથી કેાઈ શંકરના ભકત હોય અને છતાં જો તે ન સમજાવી શકે, તો મારે તો મારી રીતે તેના રહસ્યમાં ભિતરવા પ્રયત્ન કરવો જ રહ્યો. હું માતું છું ત્યાં સુધી, જળને એકદમ એક સામટું રેડી દેવાથી કર્મ સફળ થતું નથી. ઝડપથી કરવામાં આવેલી ક્રિયાની પાછળ કશી જ અસર રહેતી નથી. ટીપે ટીપે જે સતત ધાર થાય છે, તેતું જ નામ આરાધના અને ઉપાસના છે. એક સરખા સંસ્કારની એક સરખી સતત ધારા ચાલવી જોઈએ. સંસ્કારોની દિવ્ય ધારા, શંકરના જલાભિષેકની માફક, સતત વહેતી રહેવી જોઈએ. આવો અખંડ પ્રવાહ જ જીવનમાં પ્રભાવોત્પાદક બને છે.

ડોક્ટરે આપેલા દવાના ડોઝને જો એક સામટો એક જ ક્ષણમાં લઈ લેવામાં આવે તો તે દવા લેવાનો હેતુ પાર પડે નહિ. જેમ ક્રમિક રીતે લેવામાં આવતા ડોઝ જ શારીરિક પ્રકૃતિની વિકૃતિને દુર કરી સંસ્કૃતિનો આવિર્ભાવ કરે છે, તેમ ક્રમિક અને સતત પોષાતા સંસ્કારોની છાપ જ જીવન ઘડતરમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.

ધર્મતું મૂળ વિનય છે. ધર્મ તે સદ્સંસ્કારોત્તુ' મૂત્ત્ સ્વરૂપ છે. માટે સંસ્કારો મેળવવા અહંનાં વિસર્જનની અને વિનયનાં સર્જનની તૈયારી હોવી જોઈએ. વિનયમૂલક ધર્મમાંથી સંસ્કારરૂપ વટ વૃક્ષનો આવિર્ભાવ થાય છે. મને કલકત્તાના ઓટોનિકલ ગાર્ડનના એક વડલાતું સ્મરણ થઈ આવે છે. તે વડલાની લગભગ દોઢસો શાખાઓ છે. એકસો પચાસ વડલા ભીલા હોય, એવો તે વડલો છે. તેનાં મૂળને શોધવું જ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. એક વડવાઈ જમીનમાં ધસે ત્યારે એક વડવાઈ ત્યાં ફૂટે. આ રીતે આ વડલાએ, વિષ્ણુના વામનમાંથી વિરાટ રૂપની માફક, પોતાની વિરાટતા પ્રગટાવી છે. શાસ્ત્રકાર આ જ વાતને સંમર્થિત કરતા કહે છે કે, વિનયરૂપ મૂળ જો પુષ્ટ હશે તો જ તેમાંથી આવિર્ભાવ પામેલું વૃક્ષ મોક્ષરૂપ ફળની નિષ્પત્તિ ઉપજાવી શકશે. અન્યથા વિનયરૂપ મૂળના અભાવમાં વૃક્ષ ધરાશાયી થઈ જશે. સૂચાલ જીવપ્રભવો દુઃસ્વ સ્વંધાલ પચ્છા સમુર્વિતિ સાહા । સાહાપસાહા વિસદ્ધંતિ પત્તા તન્નો-વૃક્ષતું મૂળ જો મજબૂત હશે તો તેમાં સ્કંધ, શાખા, પ્રશાખા, ફૂલ ફળ અને મધુર રસની નિષ્પત્તિ થશે. ધર્મતું મૂળ વિનય છે. તે બરાબર દૃઢ હશે, તો તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા શુભો મોક્ષપદની ઉપલબ્ધિમાં અસરકારક સહાયક બનશે.

કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમ સ્વામી બન્ને સત્સંસ્કારોની પ્રભુતાના ધણી છે. તેમનામાં રહેલા વિનયદિ શુભોની વરિષ્ઠતા તો તેમના વિનયમૂલક વ્યવહારોમાંથી જ જણાઈ આવે છે. વળી આ ગાથાઓ પણ તેમના આ શુભોની સમ્યક્ યુષ્ટિ પણ કરી આપશે જ.

પુષ્કામિ તે મહાભાગ | કેસી ગોયમ મઘ્વવી ।

તન્નો કેસિ કુવત્તુ ગોયમો ફળમઘ્વવી ॥ ૨૦

પુચ્છ મંતે ! જહિચ્છંતે કેસિ ગોચમ મઝ્ઝવી ।

તઓ કેસી અણુત્તાએ ગોચમં ઇણમઝ્ઝવી ॥ ૨૧

કેશીકુમાર શ્રમણે શ્રી ગૌતમને કહ્યું : ‘હે મહાભાગ ! હું આપને કંઈક પૂછવા માણ છું.’ આ સાંભળી શ્રી ગૌતમે કહ્યું : ‘ભગવન્ ! આપને જે પૂછવું હોય તે પૂછો.’ આ રીતે રબ મેળવીને કેશીકુમાર શ્રમણે શ્રી ગૌતમને આમ કહ્યું.

આ ઉપરથી એકબીજાને એક બીજા પરત્વે કેવો પૂજ્યભાવ અને કેટલો સરળતાપૂર્ણ વ્યવહાર છે તે સ્વયમેવ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. સમય થઈ ગયો છે તથા વિશેષ વિસ્તારમાં બિતરતો નથી. પણ આ બંને પ્રશ્નઓની પ્રભુતા શાસ્ત્રીય ગાથાઓમાંથી સમજાઈ જાય છે.

તપ અને જપ

વિશ્વ વંદનીય જગતપિતા ભગવાન મહાવીરની વાણી જગતના જીવોના કલ્યાણ માટે જીવનવિશુદ્ધિના પરમ મંગલ માર્ગ સૂચવે છે. શુદ્ધિ વગર સ્વરૂપનિષ્ઠા અથવા પરમાત્મભાવની ઉપલબ્ધિ સર્વથા અશક્ય છે. મન એ જ જગત છે. મનન કરવાની શક્તિ એ મનનો ધર્મ છે. મનઃ શુદ્ધિ કેમિક રીતે આત્મશુદ્ધિની દિશાની મંગળ યાત્રાનો શ્રીગણેશ છે. મનના બળ ઉપર જ આ સંસાર છે. મનને મારવાથી, મનથી વિનિર્મિત સંસાર પણ મરી જાય છે. એટલે મનની શક્તિને ઓછી આંકવા જેવી તો નથી જ. આત્મશુદ્ધિનો પાવન પ્રારંભ તો લોકોત્તર જીવનના સંસ્પર્શની કે સારાણે જીવનના રૂપાન્તરણની વાત રહી. આમ છતાં, આત્મશુદ્ધિની પૂર્વની ભૂમિકા રૂપે મન. શુદ્ધિ અતિ અનિવાર્ય છે.

મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધ મોક્ષયોઃ સામાન્યતયા મન જડ છે; છતાં જ્યાં સુધી આત્મા સમજણના ઘરમાં ન આવે, એટલે કે તેને સ્વરૂપોપલબ્ધિ ન થાય, ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયો ઉપર મનનું સ્વામિત્વ હોય જ. એટલે આત્મા ઉપર પણ તેનું સાર્વભૌમિક વર્તાવું હોય છે. ગુણ ગુણેષુ જાયંતે, તત્રૈવ નિવિશન્તિ ચ— એટલે શુભો શુભેશ્ચોજ જન્મે છે અને તેમાંજ લય પામે છે. આ ન્યાયે ઇન્દ્રિયો અને મન બન્ને ભૌતિક છે. બંને પુદ્ગલોનીજ રચનાઓ છે. પૌદ્ગલિક દૃષ્ટિએ પણ બન્ને સજાતીય છે, એટલે ઇન્દ્રિયો અને મનને પરસ્પર આકર્ષણ રહે તે સ્વાભાવિક છે. ઇન્દ્રિયોથી મન બે વિલગ રહે, તો ઇન્દ્રિયો કાર્યકારી બની શકતી નથી. તેથી સંસારમૂલક દરેક પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રમાં મન પ્રધાનતા ભોગવે છે. ઉપર બરાબર જ કહ્યું છે કે, મન જ સંસારનું મૂળ છે અને મન બે બદલાઈ જાય તો જ મોક્ષની મંગળ યાત્રા શક્ય બને છે.

આ વિધાનથી મનની શક્તિની વિશેષતા દેખાઈ આવે છે. મનનું અનિયમન અથવા અનિયંત્રિત મન સંસારમૂલક છે તો મનનો સંયમ મોક્ષનું સાધકતમ નિમિત્ત છે. મનની

આ વિશિષ્ટ શક્તિને ગીતાએ इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः” આ શબ્દોમાં વર્ણવી છે. અર્થાત્ આદ્ય પદાર્થો કરતાં ઇન્દ્રિયો શ્રેષ્ઠ છે અને ઇન્દ્રિયો કરતાં મન શ્રેષ્ઠ છે. આ કથનની પાછળ હારે રહસ્ય રહેલું છે. આદ્ય દેખાતા જગતમાં એટલે કે પદાર્થોમાં આપણને આકર્ષવાની કે વિકર્ષવાની કોઈ જ ક્ષમતા સ્વભાવતઃ હોતી નથી. આદ્ય પદાર્થો તો સદા પોતાના સ્વરૂપમાં જ અવસ્થિત હોય છે. પદાર્થ ન બંધનું કારણ છે કે ન મોક્ષનું. બંધ અને મોક્ષનું જગત આપણું નિર્માણ છે. આપણામાં તેમની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ છે. ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારમાં જ્યાં સુધી મનનો સંકલ્પ વિકલ્પાત્મક સમીચીન સંયોગ ન થાય ત્યાં સુધી ઊઘાડી આંખે કે ઊઘાડે કાને પણ કાંઈ દેખાય કે સંભળાય નહિ. પદાર્થોમાં સારા નરસાપણાની, ઇષ્ટ અનિષ્ટતાની કે આકર્ષણ વિકર્ષણની જે રાગદ્વેષાત્મક ભાવનાઓ મન બેસી રાખે છે તે જ બંધન છે; તે જ તેનું કાર્ય છે. બુદ્ધિવડે કરેલા નિશ્ચયનો અમલ કેમ કરવો તેનો જે સંકલ્પ-વિકલ્પાત્મક વિચાર કરવો “સંકલ્પ વિકલ્પાત્મક મન” — તે મનનું કાર્ય છે. મનના જ વિવિધ પરિણમનોની તે વિવિધ રચનાઓ છે. “व्यवसायान्मिका बुद्धिः मनोव्याकरणात्मकम्” — અર્થાત્ બુદ્ધિ વ્યવસાય કરનાર એટલે સારાસારનો વિચાર કરી, નિશ્ચય કરનાર અને મન તે પછી વ્યવસ્થા કરનાર પ્રવર્તક ઇન્દ્રિય છે. બુદ્ધિ વ્યવસાયાત્મક અને મન વ્યાકરણાત્મક છે. એટલે જ કહ્યું છે કે—“मनः पूर्वं समाचरेत्”— મનથી પવિત્ર થએલું આચરણ કરવું જોઈએ. માનસિક પ્રસન્નતા, સૌમ્ય સ્વભાવ, મૌન એટલે મુનિ જેવી વૃત્તિ રાખવી, મનોનિગ્રહ અને સર્વ જગતના જીવોના કલ્યાણની મંગલ કામના એ માનસ તપ છે.

મન સદા અરીસાની જેમ નિર્મળ અને સ્વચ્છ હોવું જોઈએ. અરીસો જો ચોકપો અને શુદ્ધ હોય તો જ તેના સંસર્ગમાં આવતા પદાર્થોનું પ્રતિક્લેન પણ નિર્મળ હોય છે. અરીસો જો ધૂળ કે રજથી સંસ્પૃષ્ટ હશે તો તેમાં પ્રતિબિંબ યથાર્થ પડવાની શક્યતા નથી. મન બહુ પ્રભાવી વસ્તુ છે. આત્મામાં અપરિમિત સામર્થ્ય અને અનંત જ્ઞાન શુણની ગરિમા હોવા છતાં, તેની ઉપર જ્યાં સુધી મનનું સામ્રાજ્ય છવાયું છે ત્યાં સુધી, આત્માની આત્યંતિક શુદ્ધતા અશક્ય છે.

दानं, श्रुतं, ध्यान तपोऽर्चनादि, वृथामनो निग्रहमन्तरेण ।

भवेत्पर मानसमेवजन्तोः संसारचक्र भ्रमणैक हेतुः ॥

અર્થાત્ જ્યાં સુધી જીવ મનનો નિગ્રહ ન કરે ત્યાં સુધી ક્લિષ્ટતમ કાયકલેશ કે ધર્મ ક્રિયાઓ પણ નિષ્ફળ બને છે. મનનું નિયમન સંયમનું મૂળ છે, ધર્મનો પાયો છે, સદાચારનું સ્થાન છે, અને આત્મકલ્યાણનો માર્ગ છે. તેથી કવિ કહે છે કે, વિશિષ્ટ દાન, અસાધારણ પ્રતિભા સંપન્ન શાસ્ત્રાધ્યયન, ક્લિષ્ટતમ ધ્યાન, કઠોર તપશ્ચર્યા અને ભગવત્ પૂજારૂપ આ બધી સત્ક્રિયાઓ મનોનિગ્રહ વગર ફળવતી બનતી નથી. મનઃ સયમન વગરની બધી ક્રિયાઓ માત્ર કાય-કલેશ જ

૨૪૨ : સેધા પાષાણ, ખોદ્યાં દ્વાર

છે. માટે જીવને સંસાર પરિણમણું મૂળ અને પારમાર્થિક કારણ એક મન જ છે. તેથી જ શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું :

चञ्चलं हि मनः कृष्ण, प्रमाथि बलवद्दहम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये, वायोरिव सुदुष्करम् ॥

હે કૃષ્ણ ! મન ખળવાન, દઢ અને શરીર ઇન્દ્રિઓમાં ક્ષોભ ભિખવનારું અંચળ છે. તેથી તેને વશ કરવું, એ વાસુને રોકવા જેવું અત્યંત કઠિન હું તેને માતું છું. અર્જુનની મન સંબંધની માનસિક મૂંઝવણનો જવાબ આપતાં કૃષ્ણ કહે છે.

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अम्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥

હે મહાબાહો ! મન અંચળ અને વશ કરવું મુશ્કેલ છે એમાં સંશય નથી. પરંતુ હે અર્જુન ! અભ્યાસ વડે અને વૈરાગ્ય વડે તે વશ કરી શકાય છે.

મનને નાથવાના પ્રયત્નોમાં માણસ થાપ ખાઈ જાય છે. તેના ઉપર અંકુશ મૂકવા જતાં જીવ પોતે જ તેના અંકુશમાં આવી જાય છે; પરંતુ મનને નાથવાનો જીવ ભગૃતિપૂર્વક સતત અભ્યાસ કરે અને ક્ષણે ક્ષણે નિષ્ઠાપૂર્વક જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવૃત્તિ વધારતો રહે, તો એક દિવસ મન આત્માના ચરણોમાં આગોટતું થઈ જાય. આ જ વિશિષ્ટ જાતનું મનસ્તાપ છે.

મનમાં ઉદ્વેગનો આવિર્ભાવ ન થાય તે પ્રકારે સત્ય, પ્રિય, હિતકર લાષણ કરવું તેમજ શાસ્ત્રનો સ્વાધ્યાય કરવો એ વાચિક તપનાં લક્ષણો છે. હિત, મિત અને પ્રિય બોલવું એ વાણીનું તપ છે. વાણી બે ધારી તલવાર છે. તે કાપવાની અને રક્ષણ કરવાની બન્ને કામગીરી બનાવી શકે છે. વાણી વિષ અને અમૃત બન્નેનો ભાગ ભજવી શકે છે. દ્રૌપદીના “આંધળાના દીકરા આંધળા જ હોય”- એ એક જ શબ્દે મહાભારત ભણું કર્યું.

वचनपातो वीर्यपातात् गरीयसी” એટલે નિરર્થક શબ્દોનો પ્રયોગ કરી ભાષાને વેચ્છવી, તે પ્રહ્લ્લયર્થના ભંગ કરતાં પણુ ભયંકર છે. એટલે સત્ય વૃત્તાં વદેત્ વાચ” એમ મનુએ મનુસ્મૃતિમાં કહેલ છે. શરની શય્યા ઉપર સૂતેલા લીખે શાંતિપર્વ અને અનુશાસન પર્વમાં યુધિષ્ઠિરની સામે ધર્મોની યથા યોગ્ય સીમાંસા કર્યા પછી પ્રાણ છોડતા પહેલાં, નિષ્પત્તિરુપે જણાવેલ કે- “सत्येषु यतितव्यं वः सत्यं ही परमं बलम्” હે યુધિષ્ઠિર ! સત્યમાં તમારે યતન કરવો. સત્ય એ જ પરમ બળ છે. બધા ધર્મોની એ ફલશ્રુતિ છે. મનુસ્મૃતિકારે તો વાણીના સંબંધમાં ભારે સુંદર ઉપદેશ આપ્યો છે.

સર્વ વ્યવહાર વાણીથી ચાલે છે; અને વિચાર એ વાણીનું મૂળ છે. એકબીજાના વિચારો એક બીજાને સમજાય, એ માટે વાણી જેવું બીજું કોઈ પરમ સાધન નથી. આવી વાણીની જે

ચોરી કરે છે, એટલે સર્વ વ્યવહારના આધારરૂપ જે વાણીનો મૂળ ઝરો છે, તેને જ જે હોળોળો કરી નાખે છે, એટલે કે વાણી સાથે જે છેતરપિંડી કરે છે, તે મનુષ્યને સર્વ મૂંડીની જ ચોરી કરનારો બાણુવો.

ધર્મશાસ્ત્ર યુધિષ્ઠિરે મૂંઝવણના એક પ્રસંગમાં પોતાના શિક્ષા શુર દ્રોણાચાર્યને “નરો વા કુજરો વા” કહી વ્યાસોહ ઉત્પન્ન કર્યો. મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે કે, સત્ય તપના બળે યુધિષ્ઠિરનો રથ જે પૃથ્વીથી ચાર આંગળ અદ્ધર ચાલતો હતો, તે આ અસત્ય ભાષણથી બીજા રથોની માફક જમીન ઉપર ચાલવા માંડ્યો. એક ઘડી માટેનાં આ અસત્ય ભાષણના પાપના ફળરૂપે તેમને નરકની ચાતના પથ્થુ લોગવવી પડી. ભર્તૃહરિએ ‘કલ્પ’ છે. “તેજસ્વિનઃ સુલ્ભમલ્લપિ સત્યજ્ઞિ સત્યવ્રતો વ્યસનિનઃ ન પુનઃ પ્રતિજ્ઞાસ્” સત્યપ્રતિજ્ઞ પુરુષો આસાનીથી પોતાના સુખ સાધનો અને પ્રાણોનો ત્યાગ કરી શકશે, પરંતુ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો પરિત્યાગ કદી કરશે નહિ. ભગવાન રામ માટે આજ કારણે આ લોકોહિત છે “દ્વિશરોનામિસન્ધત્તે રામો દ્વિર્નામિમાષતે” મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામ એકપત્નીવ્રત તો હતા જ, પરંતુ એક બાણી અને એક વાણી પણ હતા. તેમનું શરસંધાન અમોઘ હતું. બોલેલાં વચનો પાળવામાં તેઓ કદી નબળાઈ ઠાપવતા નહિ. તેઓ એક વાણી હતા. રાજા હરિશ્ચંદ્રનું સત્યમૂલક તપ કયાં કેલથી અભાવ્યું છે? સત્યની તાપણીમાં તપાઈ, અણિશુદ્ધ રીતે ભગવેલું એમનું પવિત્ર નામસ્મરણ, આજ પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિને મોઢે શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક રમી રહ્યું છે. આ રીતે વાચિક તપ એ પણ આત્મશુદ્ધિનો એક ઉપાય છે.

કાચિક તપને સમજવા માટે કાયોત્સર્ગ કે બ્યુત્સર્ગ તપના સ્વરૂપનો અવગ્રોધ કરવાથી તે સમજાઈ જાય છે. સૂતાં, બેસતાં કે જાગતાં, જે કાયાના બધા વ્યાપારોનો ત્યાગ કરે છે, શરીરને જે જરાપણ હલાવતો કે ચલાવતો નથી, તે દિશ્વતિ કાયોત્સર્ગ તપના નામે ઓળખાય છે. કાયોત્સર્ગ શબ્દનો બ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ—કાયા એટલે કે શરીરના સમસ્ત વ્યાપારોનો ત્યાગ જેમાં હોય. તેમાં ધ્યાનારૂઢ થએલો આત્મા જ્યારે સ્થિર બની જાય છે, ત્યારે સ્થૂલ ક્રિયાઓ વિરામ પામે છે. ગણ્ય, દેહ, ઉપધિ કે આહાર-પાણીરૂપ દ્રવ્ય તરફ પણ ઉપેક્ષા વર્તતી હોય, ક્રોધાદિ કષાયોનો પણ ત્યાગ હોય, આત્મસ્થિરતા જ એક લક્ષ્ય હોય, તેવા શારીરિક મમતાના ત્યાગ અને કષાયવૃત્તિના પરિહારને કાયોત્સર્ગ અથવા બ્યુત્સર્ગરૂપ તપ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

શરીરનો આત્મા સાથે સન્નિકટવર્તી સંબંધ છે. શરીરના આ અનાદિકાલીન નિકટતમ સંપર્કનાં કારણે શરીરને જ આત્મા માની લેવાની ભૂલ આપણે પરંપરાથી કરતા આવ્યા છીએ. આ ભૂલનું મૂળ જ્યાં સુધી શોધાય નહિ, શરીર અને આત્માનું પાર્થક્ય અનુભવાય નહિ, ત્યાં સુધી શાંતિ મળે જ નહિ. શરીર સાથેના આ સાંથોગિક સંબંધમાં, શરીરમાં સ્વત્વની બુદ્ધિનો નાશ

તેમજ શરીર આત્માથી આત્મ'તિક ભિન્ન પર પદાર્થ છે એવી ભાવનાનો ઉદય, તે જીવનો ભેદ-તેવો પુરુષાર્થ ન કહેવાય. અનંત પદાર્થોમાં અટવાએલી પોતાની ચિત્તવૃત્તિને આત્મામાં સ્થિર બનાવવી અને આત્મા સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવતા શરીરની સાથેના અનાદિ સંબંધને તિલાંજલિ આપી કેવી, તે એક વિશિષ્ટ તપ જ છે. અને તેથી જ ક્રાએત્સર્ગ' તપની ગણતરી આલ્પ'તર તપમાં છે.

મોહ, મમતાદિ વિલાવો લલ્લે આત્મજન્ય રહ્યા પણ આત્માની સ્વભાવજ્ઞાના યોગ્ય તો નથી જ. માટે જે આત્માનો સહજ સ્વભાવ કે અવસ્થા ન હોય તેમાંથી મતિ-વ્યાપારને અટકાવી, તેને સ્વભાવ (આત્મિક ગુણો)માં સ્થાપવા એ જ બ્યુત્સંગ^૧, તપ છે.

ગીતાકારના તપત્તુ તાત્પર્ય પણ પાતળલ યોગ પ્રમાણે અરણ્યમાં જઈ શરીરની કૃશતા કરવી એવા સંકુચિત અર્થમાં મર્યાદિત નથી, પરંતુ વ્યાવહારિક જીવન અને આશ્રમ ધર્મેના નિર્વાહપૂર્વક અનુરૂપ પવિત્રતા તેમજ કર્તવ્ય ભજૂતિ રાખી સ્વ-પરતુ હિત સાધન કરવું, એ જ તપ શબ્દથી અર્ણવ છે. એટલે જ મન, વચન અને ક્રિયાની પવિત્રતાને તપમાં અંતર્ભાવ કહેલ છે. તેમની દૃષ્ટિમાં દેવ, આત્મજ્ઞ, ગુરુ, વિદ્વાન, તેમજ વહીવટી પૂજન અને પવિત્રતા, સરળતા, પ્રદાયર્ય અને અહિંસાનું આરાધન કરવું એ કાષ્ઠિક તપ છે.

સાધકની સાધનામાં શુભાધિકો પરવેની સન્માનવૃત્તિ માનના ઉપશમમાંથી પાડ્યૂંત થાય છે. માનનો ઉપશમ એ એક જાતનું તપ છે. પવિત્રતા અને સરળતા વગર ધર્મનાં બી આરોપિત થતાં નથી, એટલે સાધકને આ બન્ને શુભા શ્રમથી મેળવ્યે કે કેળવ્યે જ છૂટકો છે. બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા જેમ આંતરિક વિકારોના અભાવરૂપ અધ્યાત્મશુભા છે, તેમ તે શરીર સાથે સંબંધિત શરીરના ધર્મો કે ક્રિયાઓ પણ છે. શારીરિક બ્રહ્મચર્યનું પાલન પણ આશ્વતર શુદ્ધિનું સાધકત્વ કારણ છે. તે કારણે ગીતાકારે આ બધાં તથા કાયિકતપમાં ગણાવ્યાં છે. આ બધી ક્રિયાઓ શરીર ચેષ્ટામાંથી જન્મ લે છે; એટલે આ ધર્મોનું મૂળ કારણ શરીર સંચરણ છે. શારીરિક ક્રિયાની પ્રધાનતા અને પવિત્રતા જ કાયિક તપ છે.

આપણાં હૃદયમાં પ્રભુના નામનો જાપ એ અવિરત ચાલ્યા કરશે તો પછી દોષો ફર થઈ જશે, પાપો નાસી જશે અને હૃદ્યમાંનું ‘અધારૂ’ ઢઠી જશે. ભકતો તો સદા એમ જ કહે છે કે રામના નામ આગળ ટકી શકે એવું ધીશું કે કાંડ પાપ જ કયા છે ? વળી આગળ કહે છે કે, તારાથી થાય તેટલાં પાપ કર, તને સહર પરવાનગી છે; પરંતુ રામનામનું અને તારા પાપનું એકવાર તું ધીંગાણું ધાવા દેજે ! રામના નામમાં આ જન્મનાં તો શું, અનંત જન્મોના પાપો એક જ ક્ષણમાં ખાળીને ખાક કરવાનું સામર્થ્ય છે ! રાત્રિના ભય કર અને અનંત અધારાને કાંઈ એક જ ક્ષણમાં ખાળીને ખાક કરવાનું સામર્થ્ય છે ! રાત્રિના ભય કર અને અનંત અધારાને કાંઈ એક જ ક્ષણમાં ખાળીને ખાક કરવાનું સામર્થ્ય છે ! રાત્રિના ભય કર અને અનંત અધારાને કાંઈ એક જ ક્ષણમાં ખાળીને ખાક કરવાનું સામર્થ્ય છે !

અમોઘ ઉપાય એક જ છે કે, તમે હીવાસળી ઘસો એટલે અંધારાનું આવી બનશે. ગમે તેવું સઘન અને પ્રગાઠ અંધારું હશે તો પણ તે પળવારમાં હટી જશે. પાપોનું પણ તેમજ છે. તે જેટલાં જૂનાં તેટલાં વહેલાં મરશે. તે મરવાને વાંકેજ લવી રહેલાં હોય છે. બપોનો પ્રારંભ થયો એમ તેને ખબર પડે કે તે નાસવા લાગે ! જૂનાં અને જીર્ણ લોકડાની રાખ થતાં કેટલીવાર લાગે ?

ઇશ્વરના નામની પાસે પાપો ટકી શકતાં નથી. એટલે નાનાં બાળકો પણ કહેતાં હોય છે કે, “રામનું” નામ લઇએ એટલે જૂત ભાગી જાય.” ભગવત સ્મરણથી એક દિવ્ય શક્તિનાં સતત સાંનિધ્યનો સહજ આભાસ સતત રહ્યા જ કરે છે. પરમેશ્વર સાથે છે એવી ભાવના બે બપોના સતત સ્મરણથી પ્રાણો સાથે બેસાઈ જાય, પછી આખી દુનિયા ભલે વિરોધમાં સામે આવીને ઊભી રહે, પણ ઇશ્વરપરાયણ વ્યક્તિ ભય પામતી નથી.

પરમેશ્વરની સામે ચીબોના ગમે તેટલા ઢગલા કરો, પણ તેનું તેને કોઈજ મહત્ત્વ નથી. માપનો, આકારનો કે કિંમતનો તેને કોઈજ પ્રશ્ન નથી. મહત્ત્વપૂર્ણ અને કીમતી વસ્તુ ભાવના, શ્રદ્ધા અને સમર્પણ છે. ચીજ મોટી હોય એટલે તેનો ઉપયોગ પણ મોટો કે અસાધારણ કીમતનો હોય જ, એવો એકાત નિયમ નથી. વસ્તુમાં તેજ, શક્તિ, સામર્થ્ય, બળ કેટલાં છે તે બેવાનું હોય છે. ઇશ્વરસ્મરણપૂર્વક કરવામાં આવેલી એક જ ક્રિયાનું મૂલ્ય, જીવનમાં અમથી કરવામાં આવતી હબરો ક્રિયાઓ કરતાં વધારે છે. ક્યારેક જ કોઇ એકાદ પવિત્ર ક્ષણે આવા દિવ્ય અને લોકોત્તર આનંદનો અનુભવ થઈ શકે છે જે ઘણાં વર્ષોના પરિશ્રમથી પણ સાધ્ય નથી.

એક તરફથી કર્મ અને બીજી તરફથી ભક્તિનો સુભગ સંયોગ સાધી, જીવનને પ્રતિક્ષણ સત્ય, શિવ, સુહરમ્ બનાવી આગળને આગળ ગતિ કરવા જે પ્રયત્ન કરશે તેનાં જીવનમાં તે અપાર આનંદ અને પવિત્રતા અનુભશે.

વાણીની પ્રભુતા

વાણી એ માનવસૃષ્ટિની અણુમોલ સંપત્તિ છે; ઇશ્વરીય ચમત્કૃતિ છે. સામાન્યતઃ જૈન શાસ્ત્રોમાં એકેન્દ્રિય જીવો જેવા કે પૃથ્વી, વાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ કાયને બાદ કરતા શેષ બધા જીવોને જીભ હોય છે એમ સ્વીકારવામાં આવેલ છે. આમ છતાં મનુષ્ય સિવાયના બીજા જીવો, મનુષ્યની માફક બોલીને, પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ અભિવ્યક્ત કરી શકતા નથી. મનુષ્ય પોતાના વિચારોને વાણીના માધ્યમથી જ વ્યક્ત કરી શકે છે. એટલે વાણીનું માહાત્મ્ય જેવું તેવું નથી. નિર્વાણાપનિષદની પ્રથમ પ્રાર્થનામાં જ ઋષિ કહે છે—“ૐ વાક્કમે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા, મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતસ્” અર્થાત્ મારી વાણી મનમાં સ્થિર થાયો; અને મારું મન વાણીમાં સ્થિર થાયો !

આપણી તો વાણી અને મન વચ્ચે કોઈ સુમેળ નથી. આપણે વિચારતાં કંઈક હોય છે છીએ, કહેવા કંઈક માંગીએ છીએ અને વાણીમાંથી નીકળી જાય છે કંઈક ! એટલે વાણીના વ્યવહાર કરતાં પહેલાં આપણે વ્યવસ્થા ઊભી કરવી પડે છે. કેમકે મન અને વાણીના તાલમેળ નથી, બંને વચ્ચે હોયું જોઈતું સામંજસ્ય નથી. આપણને હંમેશાં ભય રહે છે કે આપણું શુદ્ધ મન, આપણું સાચું મન, વાણીના માધ્યમથી બે પ્રકટ થઈ જશે તો આપણી આખી વ્યવસ્થા અસ્તવ્યસ્ત થઈ જશે.

ઉપનિષદના ઋષિની પ્રાર્થના છે કે, મારામાં તેટલી જ વાણી બચે જેટલી મારા મન સાથે તાલમેળ ધરાવતી હોય, સામંજસ્ય રાખતી હોય ! મનની સાથે અસંગતિ ધરાવતી વાણીનું મારામાં અસ્તિત્વ જ ન હોય ! જે વાણી બચે તે પ્રામાણિક હોય ! હે પ્રભો ! મારું મન જ મારી વાણીમાં સ્થિર થઈ જાય ! હું મનનો ઉપયોગ ત્યારે જ કરું, જ્યારે વાણીની જરૂરત હોય ! હું પીછી ત્યારે જ હાથમાં લઉં, જ્યારે ચિત્ર બનાવવું હોય ! હું વીણા ત્યારે જ વગાડું, જ્યારે ગીતને છેડવાનું હોય !

ઋષિ કહે છે કે, મારી વાણીમાં મારું મન સ્થિર થઈ જાય ! હે સ્વયં પ્રકાશ આત્મા, તું મારી સામે પ્રગટ થઈ જા ! પણ ક્યારે ? જ્યારે મારું મન સૌન હોય અને મારી વાણીની વીણા બંધ હોય, શાંત હોય, પ્રશાંત હોય ! વાણી અને મનના સંયરણ કાળમાં પણ બે પરમાત્મા કોઈની સામે પ્રગટ થાય તો પણ આત્મદેવને ઓળખવા મુશ્કેલ થાય છે. કેમકે મન અને વાણીના ઉકરડામાં દેવાધિદેવતું પ્રતિક્ષણ અશક્ય છે. આત્મદેવ તો પ્રતિક્ષણ આપણી પાસે જ છે. એક ક્ષણને માટે પણ તે આપણાથી વિલગ થઈ શકતા નથી, પરંતુ તેની સાથેના સાક્ષાત્કાર ત્યારે જ સંભવે છે જ્યારે આપણે શાંત અને નિર્મળ અરીસા જેવા થઈ જઈએ છીએ. જ્યારે મન મૂક થશે અને વાણીની મુખરતા અટકી જશે, ત્યારે જ જણાશે કે જેની શોધમાં આપણે ભટકી રહ્યા હતા, તે તો આપણી પાસે જ છે. હું ચોતે જ વાણી અને મનના જગતમાં એવો અટવાઈ ગયો હતો કે મારા આત્મદેવનો સાક્ષાત્કાર કે અનુભવ હું કરી શક્યો નહિ.

ઋષિ આગળ વધે છે અને કહે છે : હે પ્રભો ! મારી વાણી શાંત અને શૂન્ય કરી દો ! મારા મનમાં વાણીને સ્થિર બનાવી દો અને મારા મનને વાણીમાં સ્થિર કરી દો ! આ પ્રાર્થનામાં ઋષિએ વાણી અને મનને આઘાત ન થાય, ઈન્દ્ર ન પહોંચે તેવી હળવાશથી પ્રાર્થના કરી છે. કારણ ઋષિ જાણે છે, વાણી અને મન ભલે આત્મસાક્ષાત્કારનાં અવરોધરૂપ હોય, છતાં જ્ઞાનના આધારરૂપ પણ તે જ છે. એટલે મન અને વાણી પરત્વે તેમને વૈમનસ્ય નથી, શત્રુતા નથી, દુશ્મનાવટનો કોઈ ભાવ નથી.

વાણી અને મન ભલે સ્વરૂપ દર્શનમાં બાધક રહ્યાં, પરંતુ જેઓ આંતરિક યાત્રાની વધારે ગહનતામાં ઊતર્યા છે એવા મહાપુરુષોએ માર્ગમાં બાધકરૂપે પડેલા પથરાઓને પણ પગથિયાં

બનાવી લીધાં છે. અજ્ઞાન માણસ તે પથરાને બોઈ હતાશાનો અનુભવ કરે છે, નિરાશ થાય છે પરંતુ જે સૂચ છે તે કંઈ પણ બોલ્યા વગર, અવરોધક પાણી ઉપર પગ મૂકી, પાર થઈ જાય છે. મનને યુક્ત-લક્ષ કહેનાર અને ગાળો ભાંડનાર ઘણા સાધુ સંતો મળશે, પરંતુ 'હે વાણી !' 'હે મન !' આમ વાણી અને મન જેવા અવરોધક બળોને પણ આટલા માન અને આદરથી સંબોધન કરનારા તો કોઈ આવા વિરલ ઋષિ જ હોય છે. 'મન બહુ દુષ્ટ છે, એક ક્ષણ પણ સ્થિર રહેતું નથી; આ વાંદરાને નિયંત્રણમાં રાખવું બહુ મુશ્કેલ છે'—આમ કહેનારા તો ઘણાં મળશે, પરંતુ તેને સન્માનના શબ્દોથી બિરદાવનારા બહુ ઓછા મળશે.

'હે વાણી ! હે મન ! તમે મારા જ્ઞાનના આધાર છો'—સન્માનના શબ્દોથી આમ મન અને વાણીને બિરદાવનારા વિરલ હોય છે. સામાન્યતઃ મન અજ્ઞાનનો આધાર છે. તે જ્ઞાનનો આધાર હોઈ શકે નહિ. મનથી મળતાં જ્ઞાન ઉપર જે આધાર રાખે છે તે જ્ઞાની હોતો નથી. મન તો અમનમાં (આત્મામાં) છલાંગ લગાડવા માટેનું એક સાધન છે. કારણ અમનમાં જિતરવા માટે પણ મનને આધાર બનાવવું જ પડે છે.

સાધનના સંબંધમાં ભારે ગેરસમજણ જિલ્મી થવા સંભવ છે અને તર્કના આધારે તે આ રીતે સંભવિત છે—જેમ કોઈ માણસ સીડીના આધારે અગાશી ઉપર ચઢે છે, પરંતુ ચઢી ગયા પછી સીડીને છોડી દેવી પડે છે, તેમ જે યુદ્ધિવાદી અથવા તર્કજ્ઞ છે, જે વાસ્તવિકતાને સ્પર્શવાને બદલે તર્કના આધારને સર્વસ્વ માની બેસે છે. તે કહેશે કે જો સીડીને છોડવી એ જ વાસ્તવિક અને અંતિમ નિષ્પત્તિ છે તો પછી તેને પકડવી જ શા માટે ? તેને અત્યારે અને અહીં જ છોડી દેવી જોઈએ. પરંતુ તેમ કરવા જતાં માણસ ઉપર જઈ જ શકતો નથી, તે નીચે જ રહી જાય છે અને અગાશીની સ્વચ્છ અને તાજા હવા તેમજ નિરબ્ર અનંત આકાશના અપરિમિત આનંદને તે મેળવી શકતો નથી.

તર્ક હંમેશાં બેધારી તલવાર છે. તલવાર તો સામાન્યતઃ એક જ બાજુ કાપવાનું કામ કરે છે, પરંતુ તર્કરૂપ તલવાર તો કાપેલાંને પણ સાંધવા તૈયાર થાય છે અને સાંધેલાંને પણ કાપવામાં તે ક્યોજ બચકાટ અનુભવતી નથી. તર્ક ઘણી રીતે વિચારી શકે. તે કહેશે : આટલી મહેનતે સીડી ચઢ્યો. હવે એને છોડાય જ કેમ ? જે સીડીએ આવી મદદ કરી, જેની સહાયથી અગાશી પાસે પહોંચ્યો, તેના તરફ એકદમ ઉઠ્ઠાસીનતા બતાવવી એતો કૃતજ્ઞતા જ કહેવાય. આમ આવી વ્યક્તિ સાધનને જ વળગી રહેશે. તે સીડીને છોડશે નહિ. સીડીને છોડવામાં તેને કષ્ટની અનુભૂતિ થશે.

જે પારમાર્થિક જ્ઞાતા છે તે સીડીનું અવલંબન પણ સ્વીકારે છે અને સાધ્ય સિદ્ધ થતાં સાધનને છોડી પથ દે છે.

આ જગતમાં સાધન સ્વીકારવાં પણ પડે છે અને છોડવાં પણ પડે છે. સાધનનો પરમાર્થ એ છે કે, અસુક પરિસ્થિતિમાં તેને પકડી પણ રાખવાં પડે અને અસુક પરિસ્થિતિએ

પહોંચી જતાં તેને છોડવાં પણ અવશ્ય પડે. અંતિમ ધ્યેય ત્યા પહોંચવાતું છે કે જ્યાં પહોંચ્યા પછી, કંઈ પણ પકડવા કે છોડવા માટે અવશિષ્ટ રહેતું નથી.

ઉપનિષદ્ની પ્રાર્થના સાથે આ વાણીનો વિષય શરૂ કર્યો એટલે વાત જરા ગંભીર બની ગઈ છે. હવે આ ગંભીરતામાં હળવાશ લાવવા આપણે વાણીના સ્થૂલ સ્વરૂપો તરફ વળીએ.

વાણી વડે માણસની ખરી પરીક્ષા થઈ જાય છે. જ્યારે કુંભારને ત્યાં કોઈ માટીનું વાસણ ખરીદવા જાય છે, ત્યારે ખરીદતાં પહેલાં હાથના ટકોરા વડે તે ચક્રાસી બુએ છે કે, આ ઘડો ફૂટેલો તો નથીને ? તેમ માણસ પણ પોતાની વાતોથી પોતાની અસંલિયતને પ્રગટ કરી દે છે.

નजार જાતસ્ય લ્હાટ શ્રૂગ, કુલે પ્રહ્લતસ્ય ન પાણિપદ્મમ્ ।
યદાયદા મુંઝ્ઝતિ વાક્યવાણ, તદા તદા જાતિ કુલપ્રમાણમ્ ॥

વ્યક્તિચારી વ્યક્તિના માથા ઉપર કાંઈ શીંગડાં ભિગતાં નથી તેમ ખાનદાન વ્યક્તિના હાથમાં કમળ ખીલતાં નથી. વ્યક્તિનાં બાહ્ય સૌંદર્ય, ટાપટીપ કે શણગાર ઉપરથી જો વ્યક્તિત્વનું અનુમાન કરવા બેસશો તો અવશ્ય છેતરાઈ જશો. ભયંકર, ક્રૂર અને લુચ્ચાલકુંગા ગણાતા મવાલીઓની વેષભૂષા અને ઉપલક્ષ રીતભાત એક સજ્જનના સૌજન્યને ધ્રીકી પાડે એવી ઠગારી હોય છે. સારા નરસાપણાના વિવેકને સમજવામાં માણસના મોઢેથી બહાર પડતા શબ્દો જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. માણસ પોતાની શિષ્ટતા કે અનિષ્ટતાને બોલવાનાં દ્વારથી કોઠિયું કરાવી દે છે. આચારાંગમાં કહેલ છે- “જહા અન્તો તદ્વા વદિ”- જેવું જેવું આંતરિક જીવન હોય છે તેવું તેવું સ્પષ્ટ ચિત્ર જીભ ઉપસાવી દે છે. કારણ વાણી આપણા હૃદયનું ચિત્ર છે અને લેખની હૃદયની જીભ છે. વાણીના જીવતા બહુને પ્રકૃતિતઃ વરેલી આ કૌયલ, માત્ર વાણીની મીઠાશ અને અપ્રતિમ સુંદરતાનાં કારણે કવિઓની કાવ્ય ભૂમિમાં અમર થઈ ગઈ છે. કેવો તેનો મીઠો અને ઉકેટ અવાજ છે ! એટલે જ હિન્દુધર્મમાં કોકિલામત કરવા કહ્યું છે. કૌયલનો અવાજ સાંભળ્યા વગર જમવું નહિ એવું મત સ્ત્રીઓ લે છે. કૌયલરૂપે પ્રગટ થનારી આ પ્રભુતાના સ્વરૂપને શીખવનારું એ મત છે. એટલે જ આપણા દેશમાં, ઘરઘરની સામાન્ય સ્ત્રીઓ પણ કૌયલ બેવા ન મળે તે દિવસે જમવાનું જતું કરે છે. જે કૌયલ પરમ આનંદનો મધુર અવાજ સંભળાવે છે, માનો તેની વાણીનારૂપે પ્રકૃતિનું વિશાટ સૌંદર્ય પરમાત્મભાવે પ્રગટ થાય છે !

મીઠાશ એ વાણીનું અમૃત છે. વાણીમાં ગમે તેટલું તત્ત્વ ભર્યું હશે, પરંતુ માધુર્ય શુણ્ણથી તે શૂન્ય હશે તો ભાગ્યે જ ગૃહાર્થ ભરેલી તે વાત પણ મહત્ત્વ પામશે. વાણી સદા મીઠાશ સાથેજ પ્રભાવોત્પાદક બને છે. કહ્યું છે કે- “સત્યઃ ક્ષયાત્ પ્રિયઃ ક્ષયાત્ ન ક્ષયાત્ સ્વત્યમપ્રિયમ્”-તમે સત્ય બોલો, પરંતુ તેમાં વાણીનું માધુર્ય ભળેલું હોવું જોઈએ. મીઠાશ વગરનું સત્ય પણ અસરકારક બનતું નથી. જેમ, દૂધમાં સાકર ભળી જાય તેમ દૂધ વધારે સ્વાદિષ્ટ અને રુચિકર બની જાય છે, તેમ હૃદયની મધુરતા જ્યારે વાણીમાં ભિતરે ત્યારે વાણી

પણ વધારે પ્રિય અને પ્રિયતર બની જાય છે. મીઠાશ વગરનું સત્ય પણ જેરી બની જાય છે. માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે :

તદેવ કાળં 'કાળે'ત્તિ પ'હંગ' 'પ'હંગેત્તિ' વા ।

વાહિજં વા વિ 'રોગિત્તિ' તેજં ચૌરેત્તિ નો વચે ॥

અર્થાત્—તેમજ કાણાને કાણો, નપુંસકને નપુંસક, રોગવાળાને રોગી, અને ચોરને ચોર ન કહેવો. આ રીતે કહેવાથી અપ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે, લજ્જાનો નાશ થાય છે અને જ્ઞાનની વિરોધના વગેરે દોષો ઉત્પન્ન થાય છે.

મીઠી વાણી એક પ્રકારનો એવો બદ્ધ છે કે મીઠી વાણી યોક્ષનાર તરફ સૌ સહજ આકર્ષાય. કહે છે કે, કૃષ્ણની વાંસળીના મીઠા અવાજથી ગાયો પણ આકર્ષાઈ તેમની પાસે આવી પહોંચતી । મીઠાશને બદલે, જ્યારે મોઠામાંથી ગાયોનો વરસાદ વરસે, અણુછાજતા શબ્દોનો અવારનવાર પ્રયોગ થાય, ત્યારે વૈમનસ્ય શોધવાની જરૂર જ રહે નહિ. એક દાખલાથી આ સ્પષ્ટ સત્ય સહેલાઈથી સમજાઈ જશે.

મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીરામ લંકાના વિજય પછી, સીતા સાથે ફરી અયોધ્યા પધાર્યા ત્યારે તેમના રાજ્યાભિષેકની હબહબાપૂર્વક તૈયારીઓ થવા લાગી. આવા સુંદર પ્રસંગે પુણ્યોપાર્જનના હેતુસર એક દાનશાળા પણ યોક્ષવામાં આવી. આ દાનશાળા સાર્વજનિક હતી. યાત્રકોની જે માંગ હોય, તેની સંપૂર્ણ પૂર્તિ સાથે આ દાનશાળા શરૂ કરવામાં આવી હતી. કેઈ પણ યાત્રક ક્યારેય પણ ખાલી હાથે પાછો ન ફરે તે આ દાનશાળાની નેમ હતી તે યુગમાં અતિથિનો ભારે આદર થતો. તેને લિક્ષુક માનવાને બદલે દેવ માનવામાં આવતો । તેને ઉપકૃત કરવાને બદલે પોતે ઉપકૃત થઈ કૃતકૃત્યતા અનુભવવાનો તે યુગ હતો. “અતિથિ દેવો મય”-નો આદર્શ સદા આંખો સામે તરવરતો રહેતો-

અતિથિર્વસ્ય મન્નારો મૃદાત્પ્રતિ નિવર્તતે ।

સ તસ્મૈ કુષ્ઠતં દત્વા પુણ્યમાદાય મચ્છતિ ॥

આપેલો અતિથિ જેને ઘેરથી નિરાશ, હતાપ્રજ થઈ, ખાલી હાથે પાછો વળે છે, તે આતિથેયને પોતાનું પાપ આપી જાય છે અને આતિથેયનું પુણ્ય તે ગ્રહણ કરી ચાલ્યો જાય છે, એવી માન્યતાઓ આત્મસાત્ થયેલી હતી. પરિણામે માણસોનાં મન અતિથિ તરફના અસાધારણ પ્રેમ અને સદ્ભાવથી ભરેલાં હતાં. પરંતુ આજે યુગ બદલાઈ ગયો છે. યુગની સાથે મૂળ મંત્રો પણ બદલાઈ ગયા છે. આજે અતિથિ દેવસ્વરૂપે જણાતો કે ગણાતો નથી. આજે તો દેવરૂપે જણાવાને બદલે આપેલો અતિથિ થમરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અતિથિ તરફનો પ્રેમ સૂકાઈ ગયો છે.

પરંતુ આ વાત આજના સમયની નથી. આ તો રામના યુગની, એટલે સત્યુગની વ્રાત છે. ભગવાન રામની દાનશાળાની આ વાત હતી અને એના વ્યવસ્થાપક હતા શ્રી રામના જ પરમભક્ત શ્રી હનુમાન !

હનુમાન ભગવાન રામની આજ્ઞા અને સૂચનાઓનું ખરાબર પાલન કરતા હતા. દાનશાળાનો મહિમા વધવા લાગ્યો. યાચકોની સંખ્યામાં પણ અસાધારણ વૃદ્ધિ થવા લાગી. હનુમાનના સંતોષનો પાર ન રહ્યો. દિલ ખોલી જે, જે કંઈ માંગે, તે કરીજ ખચકાટ અનુભવ્યા વગર તેઓ આપી દેતા. કિવસો સુંદર રીતે પસાર થતા ગયા. યાચકોની ભીડમાં ખીજના ચાંદની માફક પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થવા લાગી. કરીજ રોકટોક કે પ્રતિબંધનો અશ્ર હતો નહિ, એટલે યાચકોની ભીડ પણ દિન પ્રતિ દિન વધતી જતી હતી. કિવસો જતાં હનુમાન માટે આ ભીડ અસહ્ય થઈ પડી. જેમની દાનશાળા હતી તેમના માનસમાં કરીજ ઉદ્વેગ કે ચિંતાની રેખા પણ ઉપસી નહિ; પરંતુ વ્યવસ્થાપકનું હૃદય સંકેત્યાતું ગયું. રામના ભયથી આ મૂંઝવણ શેઠે વખત તો મનની મનમાં જ રહી; પરંતુ પેટમાં જીભી થયેલી ગડબડ વમન વાટે નીકળે તો જ પેટને શાંતિ થાય, તેમ તેમની મૂંઝવણે ગાળો અને કઠોર શખ્તોનો આશ્રય શોધ્યો. મનગમતી વસ્તુઓના દાનપ્રવાહ કરતાં બમણા વેગથી ગાળોનો પ્રવાહ ચાલવા માંડ્યો. વસ્તુઓના ભંડારમાં તો ક્યારેક કઢાવ કોઈ વસ્તુની જીણપ જણાઈ આવતી, પરંતુ ગાળો તો બધું હનુમાનનો અક્ષયનિધિ થઈ ગયો !

આતું જે પરિણામ આવવું જોઈતું હતું તે જ આવ્યું. આવનારા અતિથિઓ પોતાનાં સ્વમાનની છઠ્ઠેક હરરાજી થતી જોઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેમની સંખ્યા કૃષ્ણપક્ષના ચંદ્રની કળાની માફક ઘટવા લાગી. શ્રી રામને કાને પણ કંમિક આ ફરિયાદ પહોંચી તો ગઈ, પરંતુ હનુમાન તરફની અપાર મમતાના કારણે ઠપકો આપવામાં તેઓ સંકેત્ય અનુભવવા લાગ્યા. ત્યારે ખીજ બાજુ પોતાની દાનશાળાની આવી દુર્દશા પણ તેમને માટે અસહ્ય થઈ પડી. એક સાંજે શ્રીરામ ફરવા નીકળ્યા. હનુમાન પણ પડછાયાની માફક સાથે જ હતા, પરંતુ દૈવવશાત્ તે થોડા પાછળ રહી ગયા હતા. એટલે શ્રીરામ જલદી જલદી ડગલાં ભરવા લાગ્યા. પાછળ રહેલા હનુમાનજી બ્યારે આવ્યા, ત્યારે એક મહુલીમાં એક સાધુ પુરુષને તેમણે જોડેલા જોયા. સાધુ પુરુષનું આખું શરીર સોનાની માફક ચમકી રહ્યું હતું પરંતુ તેણે મોઢું જૂંડ જેવું દેખાતું હતું. તે જોઈ હનુમાનના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. હનુમાનજીને આમ જોતાં જોઈ મુનિ કહેવા લાગ્યા: ‘હનુમાન ! દેહ તરફ દષ્ટિ ન નાખો; જોવું જ હોય તો આત્મા તરફ જોવા પ્રયત્ન કરો.’ હનુમાન જોલ્યા: ‘પ્રભો ! આત્મ વિચિત્ર શરીર તો મેં કહીયે જોયું નથી. આત્મ કંઈ કારણ ખરું?’

મુનિએ કહ્યું: ‘સાંભળવા ઇચ્છતા હો તો સાંભળો, હનુમાન ! પૂર્વ જન્મમાં હું એક સંઘાટ તરફથી ચાલતી દાનશાળાનો વ્યવસ્થાપક હતો. એ દાનશાળામાં હું વર્ષો સુધી બાદશાહ વતી દાન કરતો રહ્યો. આખી વ્યવસ્થા રાજ્યની હતી. મારે તો માત્ર વ્યવસ્થા સાચવવાની અને

યશ લેવાની જ વાત હતી, પરંતુ તે પણ હું યથોચિત્ત લઈ શકવા લાગ્યશાળી ન થયો. દાન દેવામાં તો રાજના હુકમથી કરી જ કરાશ ન, દાખવી, પરંતુ દાન સાથે મધુર વાણીનો મેળ ન રાખ્યો. દાન સાથે યાચકો તરફ હીનતા અને તિરસ્કાર વરસાવ્યા. આજે આ સ્વરૂપમાં દાન સાકાર થયું છે. હાથોએ દાન આપ્યું એટલે આ દેહ કાંચનવર્ણો મળ્યો, પરંતુ વાણીમાં તિરસ્કાર વરસાવ્યો એટલે મોઢું ભૂંડ જેવું થયું ! મહારાજ, કાર્યોની આ સાક્ષાત્ ફલશ્રુતિ છે !

નાના દાનં મયાદત્તં રત્નાનિ વિવિધાનિ ચ ।

ન દત્તં મધુરં વાક્યં તેનાહં શુકર મુલ્હઃ ॥

. હંતુમાનજીને હવે કશું જ સમજાવવાની કે કપકો આપવાની જરૂર ન રહી. તે પોતાની મેળે જ સમજવા જેવું બધું સમજી ગયા. બંધુઓ ! તમે પણ વાણીની પ્રભુતા બરાબર સમજી ગયા હશે.

પર્યુષણ મહાપવં

જે દિવસો માટે આપણી સતત પ્રતીક્ષા હોય છે, જે દિવસોમાં આબાલવૃદ્ધ સૌના હૈયાં આનંદથી ભરારાઈ બળે છે, જે દિવસોની ઉત્સુકતા અને આતુરતાપૂર્વક રાહ જોવાય છે, તે પર્વાધિરાજ પર્યુષણ મહાપવં આજે આવી ગયું છે. જુઓ તો ખરાં, કેવા મીઠા અને સુંદર આ દિવસો છે ! બાળકોનાં તન અને મન કેવાં નાચી રહ્યાં છે ? તેમનાં મનનો ઉમળકો અને આનંદ બીજું કોણ સમજી શકે ? તેમનાં નાનાં શરીરમાં આનંદ સમાતો નથી. હંતુમાન કુટુંબની માફક તે બહાર નીકળવા મથી રહ્યો છે ! તેમનાં શરીર અને મન આજે તાબાં છે. તેમનામાં આજે નવી સ્ફૂર્તિ, નવો ઉત્સાહ અને નવા જીવનના સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. અરે, આ નાનકડા બાલકોએયો પોતાનાં માબાપો પાસે ઉપવાસ માટે સત્યાગ્રહ આદર્યો છે. જુઓ તો ખરાં, માબાપ અને બાળકો વચ્ચે આ કેવો મીઠો કબિયો ? બન્ને પોતપોતાના નિશ્ચયમાં દૃઢ છે. મા બાપ બાળકોને ઉપવાસ ન કરવા સમજાવી રહ્યાં છે, પ્રલોભનો આપી રહ્યા છે, ત્યારે બાળકો પોતાના નિર્ણયમાં અડગ છે. તેમને થાય છે, ભલે અમે દેખાવમાં નાના હોઈએ, પરંતુ અમારામાં ઉપવાસ કરવાની શક્તિ તો મોટાં જેટલી જ છે. શક્તિનો સંબંધ શું શરીરની સાથે છે કે અમને અટકાવવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે ? જો શક્તિ નાના શરીરમાં નાની, અને મોટા શરીરમાં મોટી હોત તો હિરણ્યકશ્યપની સામે પ્રહ્લાદ કઈ રીતે બળવો કરી શક્યો ? પાંચ વર્ષની નાની વયનો દ્રુવ રાજપાટનો ત્યાગ કરી, પ્રભુને મેળવવા લયકર વનમાં કેવી રીતે જઈ શક્યો ? સોળ વર્ષનો અભિમન્યુ જ્યદ્ધ અને દુર્યોધનની સામે કેમ ઝઝૂમી શક્યો ? અને ગજસુક્રમાલના મસ્તક પર ધગધગતા અંગારા મૂક્યા છતાં પોતાનાં ધ્યાનમાંથી તે કેમ સ્થૂત ન બન્યો ? શક્તિનો સંબંધ જો શરીર સાથે હોત તો આ બધું આ બાલ કિશોરોથી કેમ બની શક્યું ? માટે

૨૫૨ : લેઘા પાષાણ, ખેલ્યાં દ્વાર

શકિતનો સીધો સંબંધ શરીર સાથે નહિ, પણ મનની સ્ફૂર્તિ, મનના ઉત્સાહ અને આત્મ વિશ્વાસ સાથે છે; અને આમ સ્ફૂર્તિ, ઉત્સાહ અને દૃઢતામાં અમે મોટાઓ કરતાં જરાયે ઊતરતાં નથી. હવે સમજાવો, અમારે શા માટે ઉપવાસ ન કરવા ?

નાનાં નાનાં બાળકોનાં હૈયામાં ઉપવાસ, ભિક્ષુ, જાપ, સંબંધ આવે. અત્રિતમ અને લોકોત્તર ઉત્ક્રાંત છે ત્યારે જો આ અષ્ટાન્દિક મહોત્સવસ્વરૂપ લોકોત્તર પર્વતું નિર્માણ ન થયું હોત, તો ભલા આવે. ઉમળકો કયાંય જોવા મળત ખરો ? તમે બધાં રીઠાં થઈ ગયાં છો. તમે ઘણાં પથુષણો જીજ્ઞ્યાં એટલે તમારા મનમાં આ મહાપર્વનાં જે મહિમા અને ગરિમા અંકિત થવાં જોઈએ, તે તમારા મનમાં અંકિત હોય કે ન હોય એ તમે જાણો, પરંતુ આ નિર્દોષ બાળકોનાં હૈયાં આ દિવસોને કારણે ખરેખર થનગની ઊઠ્યાં છે ! એમનાં મનમાં નાશી ઊઠ્યા છે. આ મહાપર્વના નિમિત્તમાં એમની નિર્મળ વૃત્તિ, એમનાં હૃદયની સ્વાભાવિક નિર્મળતાને વધારે સઘન અને પ્રગાઠ બનાવશે. એમની પ્રભુતામાં આશ્ચર્યજનક વૃદ્ધિ કરશે. આ દિવસોનો જે આંતરિક આનંદ તમે નહિ માણી શકો, નહિ દ્વંદ્વી શકો, તે આ બાળકો માણશે, આ બાળકો દ્વંદ્વશે ! તેમને માટે તો કોઈ આનંદના અમૃતસાગરમાં ડૂબકી મારી કોઈ દિવ્ય આનંદ અને અમૃતત્વની અપૂર્વ મીઠાશ અનુભવવાના આ દિવસો છે ! જે બાળકો આ મૂળના જરાની દિવ્ય મીઠાશ એકવાર પણ આખી લેશે, પછી તે માયાપનાં પ્રલોભનનાં ગોળ કોપરાં જોઈ મોહું નહીં મટમટાવે.

આજે પથુષણ મહાપર્વનો પ્રથમ દિવસ છે. આપણી પરંપરામાં આ દિવસ અઠાઈધરને નામે જાણીતો છે. આ મહાપર્વનો ચરમ અને પરમ દિવસ સંવત્સરી મહાપર્વનો છે. સંવત્સરી મહાપર્વની સ્મૃતિ સાધકને સતત રહે તે માટે આપણે ત્યાં મહીનાનો ધર, પછી પક્ષનો ધર, અને છેવટે અઠાઈના ધરની જીજ્ઞવણી કરવામાં આવે છે. આવા પર્વોની વ્યવસ્થા સંસ્કારોને જાગૃત રાખવામાં અને પ્રગાઠ બનાવવામાં આંતરિક ઉત્સાહની વૃદ્ધિ કરે છે. પૂર્વાચાર્યોએ સામાન્ય જીવોને કલ્યાણને માર્ગે પ્રવર્તાવવા માટે, પોતાની પરમાર્થ યુદ્ધિથી, સરળ ઉપાયોતું કેવું આયોજન કર્યું છે તે આ ઉપરથી સમજી શકાશે.

સામાન્યતઃ આપણાં સૌનાં માનસમાં આ મહાપર્વનો ભારે મહિમા છે. આ લોકોત્તર મહાપર્વ છે. એની આરાધના મંગલરૂપ છે. ઉપાશ્રયમાં લાગે જ પગ મૂકનાર મહાનુભાવોના હૃદયો પણ આજે કૃષ્ણાં બન્યા વગર નહિ રહે. તેમનાં માનસનો એક સત્ વિકલ્પ આજે તેમને ઉપાશ્રય સુધી ખેંચી લાવશે. વધુ નહિ તો પણ આઠ દિવસની મંગળતા, પવિત્રતા, ઉચ્ચતા તેમનાં હૃદયમાં કોતરાઈ જશે. ભગવાનની વાણી સાંભળ્યા વગર તેમને ચેત નહિ પડે. ભગવાનની વાણી ન સાંભળતાં પોતે કંઈક જોઈ રહ્યો છે એવી જે અનુભૂતિ માણ્યને થાય, તે જ આ મહાપર્વની વરિષ્ઠતા છે.

હાવાવલીના દિવસે નકા તોટાનો હિસાબ આપણે રાખતા હોઈએ છીએ. રૂપિયાની આવક બચક તેના કેન્દ્રમાં રહે છે. આ વર્ષે કેટલું કમાયા તેનું સરવૈયું કઢાય છે. પરંતુ પચુ પશુના દિવસોનું સરવૈયું રૂપિયા આના પાઈ સાથે સંબંધ ધરાવતું નથી. પચુ પશુનો સીધો સંબંધ આત્માની સાથે છે કે જ્યાં અપાર સમૃદ્ધિ, અક્ષય ઐશ્વર્ય અને અનેરા આનંદના સાગરો છે. એટલે આ દિવસોમાં આપણે આત્મિક સમૃદ્ધિના શુભો કેટલા પ્રમાણમાં કેળવ્યા ? ધર્મમાં કેટલા જિંઠા જિતયા ? વગેરેના સરવાળા બાદબાકી કરવાના છે. આંતર્નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ માટેનું આ પર્વ છે.

પર્વો યોજવા પાછળ ઘણાં ભૌતિક રહસ્યો રહેલાં છે. માણસોના માનસ સદા ઉત્સાહ, પ્રેમ, આનંદ અને ઉમળકાથી ઊભરાતાં રહે એ આવા પર્વોની યોજના પાછળની મીઠી ભાવના છે. એ જ કારણે પર્વો ભલે લૌકિક હોય કે લોકોત્તર, પરંતુ બાહ્ય અને આંતર આનંદને વિસ્તારવાના અને વિકસાવવાનાં તે પ્રબળ સાધન બની બચ છે. લૌકિક પર્વો બાહ્ય શુદ્ધિની મૂળભૂત ભૂમિકાને અનુલક્ષી નિર્માણ થયાં છે. લૌકિક પર્વોનાં મૂળમાં ત્રણ આંતરિક કારણો અન્તર્નિવિષ્ટ છે. કેટલાંક પર્વો માણસના આંતરિક ભયમાંથી જન્મ્યા છે તો કેટલાંક ભવિષ્યનાં આકર્ષણો અને લાલસાઓમાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા છે. વળી કેટલાંક આંતરિક અને વૈજ્ઞાનિક કારણોની સમજના અભાવે વિસ્મય અને આશ્ચર્યમાંથી ઉદ્ભૂત થયા છે. આ બધાંને સંક્ષેપમાં યોગ્ય રીતે સમજી લેવાં જરૂરી છે. તદ્વતુસાર નાગપંચમી અને શીતળા સાતમ - જેવા પર્વોનાં કેન્દ્રમાં માણસની ભયવૃત્તિની પ્રધાનતા છે. નાગ ઝેરી પ્રાણી છે. આપણા દેશની વનસંપદા ઘણી ઐશ્વર્યવાળી હતી. ઘાટાં જંગલો હતાં. સર્પોના ઉપદ્રવો તો સામાન્ય હતા. એટલે સર્પકરડવાને કારણે માણસોના અકાળ મૃત્યુ થતાં હતાં. તેથી નાગને દેવતા તરીકેની પ્રતિષ્ઠા આપી, નાગપંચમીનો એક દિવસ નાગપૂજા માટે નિર્ધારિત કર્યો. ‘લકીરની પાછળ ફકીર’-એ કહેવત અનુસાર આ પરંપરા આજના વૈજ્ઞાનિક અને બુદ્ધિશીલી યુગમાં પણ અનુસરાતી રહી છે. સર્પ એક સામાન્ય પ્રાણી છે, આમ છતાં આલ્યા આવતા સસ્કારોના અવશેષો, આજે પણ તેમાં દેવત્વનું આદેશપણ કરવા આપણને લલચાવે છે, અને મૃત્યુની ભયશ્રંધિ આ વહેમને જીવતો બગતો રાખે છે.

નાગપંચમીની જેમ વાત કરી તેમ શીતળા સાતમના સંબંધની પણ વાત છે. એક યુગ હતો કે જ્યારે લોકો સીધા અને સરળ હતા. એકાએક તાવમાંથી મોટા ફાડલા થઈ બંધ, કંમથા તે વધતા બંધ અને આઠમે દિવસે તે પાછા સમાઈ બંધ અને બાળકનું શરીર તેને કારણે કઠફૂં પણ થઈ બંધ. ગરમીનો આ પ્રકોપ પ્રકૃતિહત હતો. પરંતુ બાળકોને ટપોટપ મરતાં અને આંધળાં થતાં જોઈ, દૈવી પ્રકોપના એક ભાગ તરીકે શીતળા દેવીની સ્થાપના થઈ. અને શીતળા સાતમના નામે પ્રચલિત થયેલી તે પૂજા આજે પણ એવીને એવી રીતે ચાલી રહી છે. આ તહેવારનાં મૂળમાં મૃત્યુ અને આંધળા થઈ જવાની દૈવી પ્રકોપની ભયશ્રંધિ છે.

મંગળાગૌરી અને લક્ષ્મીપૂજન વગેરે પર્વોનાં મૂળમાં આકર્ષણ, લાલચ અને લાલચની મંગળ કામના અંતર્હિત છે તો સસુદ્ર, સૂર્ય, ચંદ્ર, અને અગ્નિની પૂજા પાછળ વિસ્મય અને આશ્ચર્ય સમાવિષ્ટ છે. સૌથી પ્રથમ માણસ સાગરની વિરાટતા અને વિશાળતાને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો તો સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવા તેજસ્વી ગ્રહો જોઈ વધારે વિસ્મયાન્વિત થયો. આમ તેણે એ બધાની પૂજા કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. એક વખત પ્રારંભ થયેલી આ પરંપરા હવે અવિચ્છિન્નપણે આલ્યાજ કરે છે. આવાં કારણોની સુસ્પષ્ટતા થઈ હોવા છતાં, જૂના સંસ્કારોનું પરિણામ આજે પણ કામ કરી રહ્યું છે.

આ તો થઈ લૌકિક પર્વોની વાત. લોકોત્તર પર્વોની પાછળ માત્ર આંતારિક જાગૃતિને પ્રોત્સાહન આપવા સિવાય બીજાં કશાંજ કારણો નથી. લોકોત્તર પર્વો આપણી જેમ અન્ય ધર્મોમાં પણ એક યા બીજાંરૂપે આધ્યાત્મિક ભૂમિકા ઉપર સ્થિત થયેલાં છે, છતાં વખત જતાં તેમની આંતરિક આધ્યાત્મિકતાનાં મૂલ્યો ઓછાં થતાં ગયાં છે. બાહ્ય મૂલ્યોની અણુધારી અસર વધી જવા પામી, પરિણામે તેમની લોકોત્તર મહત્તા માત્ર નામશેષ જ રહી જવા પામી છે.

જૈનોનાં સંબંધમાં એક બીજી વાત પણ ઉલ્લેખવા જેવી છે અને તે એ કે, બાહ્ય અથવા લૌકિક પર્વો સાથે તેની કંઈ એકરૂપતા થવાજ પામી નથી. તેથી જૈનોના બધાં જ પર્વો અલૌકિક અને આધ્યાત્મિક રહેવા પામ્યાં છે. જૈનોનાં પર્વોનું એકાંત લક્ષ્ય આત્મશુદ્ધિ છે. આત્માની સમીપતામાં પહોંચી, આંતરિક અનંત સૌંદર્ય અને અમૃતત્વની ઉપલબ્ધિ માટે આ પૃથુપણ મહાપર્વ છે. આ ઉગમના ઝરાની અપૂર્વ મીઠાશ એકવાર ચાખ્યા પછી બીજા રસો તુચ્છ અને નીરસ લાગે છે. અસલ ફળોના રસોની જેણે મોજ માણી છે, મીઠા મધુરા સ્વાદો જેણે અનુભવ્યા છે, તેવા માણસો લાકડાના રંગબેરંગી રમકડાંનાં ફળો ક્ષણભર હાથમાં અવશ્ય લેશે, સુંદર છે એમ પણ કહેશે, પણ એમ કહીને પછી બાજુએ મૂકી દેશે. જેણે સાચા ફળો ખાધાં છે તેને પછી લાકડાંનાં ફળોમાં રસ નહિ રહે. આત્મદેવનાં દર્શન માટેની સાધના, એ જ પૃથુપણ મહાપર્વમાં આપણા સૌનું પરમ કર્તવ્ય છે. મન, વચન, અને કાયાનો સમજણપૂર્વક નિરોધ કરવાથી તે શક્ય બને છે. મનમાં કંઈ પણ ખરાબ વિચારો ન પ્રવેશે તેને માટે સતત કાળજી રાખવી જોઈએ. મન સદા પ્રવૃત્તિશીલ હોય છે. એક મિનિટ પણ મનની પ્રવૃત્તિ રોકાતી નથી. જે ક્ષણે મન પોતાની પ્રવૃત્તિઓ સંકેલી લે અને તે નિર્મન કે નિર્વિચાર થઈ જાય, એટલે આત્મદેવનો સાક્ષાત્કાર થયો જ સમજવો. મનની પ્રવૃત્તિઓ જ તેમાં બાધક હોય છે.

મંદિરો કે કોઈ તીર્થસ્થાન જેવા પવિત્ર અને સારાં સ્થાનોમાં જ્યારે આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે તે સ્થાનોની પવિત્રતાને ટકાવવા ઘણા બાહ્ય અને સ્થૂલ નિયમો બનાવેલા હોય છે. બાહ્ય નિયમોની રક્ષણરૂપે પવિત્ર ભૂમિઓની આંતરિક પવિત્રતાને ભાગ્યે જ રક્ષતી હોય છે. છતાં પવિત્રતાને નામે આપણે તે નિયમોને સુસ્તતાપૂર્વક વળગી રહેતાં હોઈએ છીએ. તેમજ તેનાં પાલનમાં ધર્મસ્થાનોની પવિત્રતાનું સંરક્ષણ થાય છે એમ પણ માનીએ

છીએ. મંદિરો અને તીર્થસ્થાનોમાં મોટા અક્ષરોમાં મોટા મોટા સાઇન બોર્ડો લગાડેલાં હોય છે. મહેરબાની કરી ભેડા બહાર જ ઉતારો ! આમડાની ચીંએ સાથે પ્રવેશ નિષિદ્ધ છે ! ફૂતરા કે એવા કોઇ પાલતુ જાનવરોને લઈ પ્રવેશ કરશો નહિ ! સ્નાનાદિ કરી શુદ્ધિપૂર્વક જ પ્રવેશ કરી શકાય છે—આ બધા નિયમોની રક્ષણ દીવાલો રચી, દેવળના દેવની દિવ્યતા સુરક્ષિત રાખવાના આપણા પ્રયત્નો હોય છે. પરંતુ તેને બદલે જો એવા નિયમોની સુરક્ષા રચવામાં આવે કે મનના ઉકરડા અને ગંદકી સાથે પ્રવેશી, આ દેવળની દિવ્યતા અભાસવશો નહિ ! રાગ, દ્વેષ અને ઈર્ષ્યાના વાતાવરણથી સંસ્પૃષ્ટ વ્યક્તિનો પ્રવેશ નિષિદ્ધ છે ! સ્ફટિક અને અરીસા જેવા નિર્મળ મનથી જ અત્રે પ્રવેશ કરી શકાય છે ! તો હું માતું છું કે, તીર્થસ્થાનો કે ધર્માલયોમાં વિરલ વ્યક્તિઓનો જ પ્રવેશ સંભવ બને. આમડાંની વસ્તુઓ કે ભેડાઓથી ભગવાન અભાસાય છે કે નહિ તે તો ભગવાન જાણે, પરંતુ રાગ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા અને અસૂયાથી ભરેલાં માનસવાળાથી ભગવાન જરૂર અભાસાય છે. આવા માણસને ભગવદ્ દર્શન થતાં નથી એ એક સુસ્પષ્ટ હકીકત છે. હું બાહ્ય એટલે કે શારીરિક શુદ્ધિ કરતાં માનસિક શુદ્ધિ પર વધારે ભાર આટલા માટે આપી રહ્યો છું કે, જો મનની ભૂમિકા શુદ્ધ, પવિત્ર અને સરળ હશે તો ભક્તના નાના હૃદયમાં પણ વિરાટનો પ્રવેશ આસાન બનશે.

મનથી આગળ વધ્યા પછી જ આત્માતું દર્શન શક્ય બને છે આ વાત નિઃસંદેહ અને નિરપવાદ છે. આમ છતાં, જ્યાં સુધી આપણે મનોબળતમાં ઊભાં છીએ, મનને પાર જવા માટે પણ મનનો જ ઉપયોગ કરવો પડશે. કાબલા તરીકે, તમે આ વ્યાખ્યાન સલામાં આવ્યા છો. આ વ્યાખ્યાન હોલમાં તમે પ્રવેશ કર્યો છે. તે પ્રવેશ ચાલીને કર્યો છે. એટલે એમ પણ પણ વિચારી શકો કે, આ વ્યાખ્યાન હોલમાં હું પ્રવેશ્યો હતો ત્યારે ચાલીને આવ્યો હતો. હવે મારે વ્યાખ્યાન હોલની બહાર જવું છે, પણ બહાર નીકળવા માટે મારે ચાલવું જરાપણ ન જોઈએ, કેમકે ચાલીને તો હું આ હોલમાં પ્રવેશ્યો હતો ! પરંતુ આમ બનતું નથી. વ્યાખ્યાન હોલમાંથી તમારે બહાર નીકળવું હશે તો તમારે થોડું તો ફરી વ્યાખ્યાન હોલમાંથી ચાલવાતું જ રહેશે. અન્યથા બહાર જઈ શકવું અશક્ય થશે. અંદર આવતી વખતે જેટલું ચાલવું પડ્યું હતું તેટલું જ બહાર નીકળતી વખતે પણ ચાલવું જ પડશે. ફેરમાત્ર મોઢાની દિશાનો પડશે. જ્યારે તમે પ્રવેશ્યા હતા ત્યારે દરવાજા તરફ વાંસો હતો અને દીવાલ તરફ મોઢું હતું, હવે જતી વખતે દીવાલ તરફ પીઠ હશે અને દરવાજા તરફ મોઢું થઈ જશે ! પરંતુ વ્યાખ્યાન હોલમાંથી તમારે ચાલવું તો એટલું જ પડશે જેટલું તમે અંદર પ્રવેશ્યા ત્યારે આવ્યા હતા ! અન્યથા બહાર નીકળવાનો કશો જ ઉપાય નથી.

મનથી બહાર જવા માટે પણ મનનો એટલો જ ઉપયોગ કરવો પડે છે જેટલો મનની અંદર જવા માટે આપણે ઉપયોગ કરીએ છીએ. પરંતુ મનની અંદર જવા માટે જે વ્યક્તિ મનનો શ્રમ કરે છે, તેને માટે મન અજ્ઞાનનો આધાર બની જાય છે અને મનની બહાર નીકળવા

માટે જે મનનો ઉપયોગ કરે છે, તેને માટે મન જ્ઞાનનો આધાર બની જાય છે. મન તો યાંત્રિક છે. જેવા અભ્યાસની એને ટેવ પાડવામાં આવે તેવા અભ્યાસવાળું તે બની જાય છે. મનથી બહાર આત્માની દિશામાં જવાનો આપણે કશો જ અભ્યાસ કર્યો નથી. મનની દુનિયામાં જ ભટકવાનો આપણે આનંદ માણ્યો છે એટલે મન એવાં જ સુખો અને પરિભ્રમણોથી ટેવાઈ ગયું છે. આ દિવસોમાં આપણે મનની આ ગતિ વિધિને બદલવી પડશે. સાચી દિશા તરફ એને વાળવી પડશે. અન્યથા દેવાધિદેવતાં દિવ્ય દર્શન આપણે માટે હુલ્લ બની રહેશે.

મન અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ છે; પરંતુ જ્યારે આપણે બોલતાં ન હોઈએ, કોઈ વિચાર પ્રગટ ન કરતાં હોઈએ, ત્યારે મનની કશી જરૂરત રહેતી નથી. છતાં આપણી એક ટેવ પડી ગઈ છે. બોલવું હોય કે ન બોલવું હોય, પ્રગટ કરવું હોય કે ન કરવું હોય, ખાલી જ બેઠાં હોઈએ કે સૂતાં હોઈએ, મન આલ્યા જ કરવાનું. આ જ મનનું પાગલપણું છે.

જાપાનમાં પરંપરાગત રૂપમાં વાંદરાની મૂર્તિઓ રાખવાનો રિવાજ છે. વાંદરાની મૂર્તિઓના રિવાજનું રહસ્ય એ છે કે, માણસનું મન જ વાંદરા જેવું છે. મનનાં સંબંધમાં થોડી પણ જાણકારી જેને હશે, તે અવશ્ય સમજે છે કે, મન વાંદરાનું એક સ્વરૂપ છે. પાશ્ચાત્ય વલ્લભ હાવિને તો આ વાત સિદ્ધ કરી બતાવી છે કે, મનુષ્યના પૂર્વજો વાંદરાઓ હતા. વાંદરાઓનું પરિશ્રુત રૂપ જ આજનો માણસ છે. પરંતુ મનનાં ગૂઢ રહસ્યોને સમજનારા પારદર્શી મહાપુરુષો તો સદાથી જાણતા આવ્યા છે કે, માણસનું મન વાંદરું જ છે.

વાંદરાની ચંચળતા તો તમો સૌને દ્રષ્ટિગત છે. તે એક ક્ષણ માટે પણ સ્થિર રહી શકતો નથી. પરંતુ મનની દશા તો તેના કરતાં પણ વધારે ચંચળ છે. મંદિરોમાં પ્રભુ સ્તુતિ કરતાં હોઈએ, પદ્માસન લગાવી ધ્યાનથી મુદ્રામાં બેઠાં હોઈએ પરંતુ બહારથી ભક્તિમાં અને ધ્યાનમાં બેઠેલાં શરીરનાં મનની યાત્રા તો મંદિર અને પદ્માસનથી દૂર, સુદૂર, અંતરિક્ષમાં પહોંચી ગઈ હોય છે. વાંદરા જેમ એક શાખાથી બીજી શાખા પર છલાંગ મારતો હોય છે, એક વૃક્ષ પરથી બીજાં વૃક્ષ પર ફૂંકે મારતો હોય છે, તેમ મનુષ્યનું મન પણ વાંદરા કરતાંયે મોટી છલાંગો ભરતું હોય છે. આ મનની સૂક્ષ્મતાને સમજવા પ્રયત્ન કરીશું તો જ મનથી બહાર આત્મદેવતા સાંનિધ્યમાં પહોંચવું શક્ય બનાવી શકીશું.

અમરતાનો રાજમાર્ગ

ધ્યાનની ગહનતામાં એવી ક્ષણ આવી જાય છે કે, જ્યારે વગર જોયે પણ દેખાય છે, વગર સાંભળ્યે પણ સંભળાય છે; અને વગર અડ્યે પણ સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે. વગર કાને જે સંભળાય તેને મહર્ષિઓ અનાહત નાહ કહે છે. જે વગર આંખે દેખાય તેને ઋષિઓ અમૂર્ત કહે છે, અવધિ દર્શનમાં નેત્ર વિના પણ મૂર્ત પદાર્થોનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, પરંતુ કેવળ દર્શનમાં તો મૂર્ત અને અમૂર્ત બધા પદાર્થો હસ્તામલકવત્ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

આ અનુભવ મેળવતાં પહેલાં જીવે પોતે આકાશની મારફત નિર્મળ અને નિર્લેપ થઈ જવું જોઈએ. આત્માને જ્ઞાન મેળવવા માટે ઇન્દ્રિયો અને મનનો જે વચ્ચેનો માધ્યમ છે, તે હટી જવો જોઈએ. એમ થતાં ચેતનાનું આકાશ સુકત થઈ જાય છે.

આવા સત્પુરુષોનો આત્મા અમૃતના તરંગોથી સુકત બાજે અમૃત ભરેલી સરિતા હોય તેવો થઈ જાય છે! આત્માની અનુભૂતિ વગર તે અમૃતત્વનો આનંદ માણી શકાતો નથી. આપણને તેનો અનુભવ નથી એટલે આપણે તે અમૃતત્વને અનુભવી શકતાં નથી. આપણા અનુભવ તેનાથી ભિલ્યો છે. આપણા અનુભવમાં તો બધું દુઃખના તરંગોથી ભરેલું છે. નારકીય આગની જ્વાલાઓથી બધું ઘેરાયેલું જણાય છે. અમૃતત્વને આપણે બાજુતાં જ નથી. આપણને જે જણાય છે તે બધું ઝેર, ઝેર અને ઝેર જ જણાય છે. સુખનાં ફૂલો જીવનમાં ભાગ્યે જ ખીલે છે; દુઃખના કાંટાઓ જ ચારેકેર ખૂંચતા આપણને જણાય છે.

આપણે જે મહાપુરુષોની આ વાત કરીએ છીએ, તેઓ અમૃતના તરંગોથી ભરેલી બાજે નદીઓ હોય, એવી તેમની ચેતના હોય છે. આ વાત આપણાં જેવી વ્યક્તિઓને ભાગ્યે જ સમજાય છે. એ સમજવા માટે આપણી પાસે કોઈ એવો અનુભવ જ નથી. કારણ આપણો જે અનુભવ છે તે મૃત્યુનો છે. અમૃતનું આસ્વાદન જ આપણે કર્યું નથી. દુઃખ જ આપણને જ્ઞાને જ્ઞાત છે, આનંદથી આપણે અજ્ઞાત છીએ. આપણે બાજીએ છીએ માત્ર વિષાદ અને પીડાનો! આહ્વાદ કે અહોભાવનો આપણને કશો જ પરિચય નથી. આપણો અનુભવ માત્ર નરકનો છે. પરંતુ એનાથી વિપરીત અનુભવ પણ સંભવી શકે છે. આપણાં દુઃખ, બિશાદ અને પીડાનાં નારકીય અનુભવોમાં પણ અમરતાની સૂચનાઓ છુપાએલી છે. દુઃખનો અનુભવ જ આપણને એ માટે થાય છે કે, આપણી ચેતના દુઃખ માટે નિર્મિત થયેલી નથી હોતી. દુઃખ આપણી ચેતનાનો આત્મિક સ્વભાવ નથી. આપણી ચેતના જો દુઃખ-સ્વરૂપ હોત તો આપણને દુઃખનો કદી અનુભવ જ ન થાત. કેમકે દુઃખ તેનો સ્વભાવ હોત તો તે ચેતના સાથે આત્મસાત્ થયેલું હોત અને તેથી તે દુઃખના અનુભવનો વિષય જ ન બનત. પરંતુ દુઃખની આપણને સ્પષ્ટ પ્રતીતિ છે. પ્રતીતિ હંમેશાં આપણાં સ્વરૂપથી ભિન્ન વસ્તુઓની જ હોય છે. માટે દુઃખ આત્માનું સ્વરૂપ કે સ્વભાવ નથી.

પ્રકૃતિનો નિયમ છે કે, દુઃખ હંમેશાં વિપરીતનું, અનિચ્છનીયનું, આપણા સ્વભાવથી ભિન્નનું જ હોય છે. જો આપણને દુઃખનો અનુભવ થાય છે તો તેનો અર્થ એ થયો કે, આપણી અંદર એવો કોઈ સ્વભાવ છે જે દુઃખ સ્વરૂપ નથી. અન્યથા આપણને દુઃખનો અનુભવ ન થાત. આપણી અંદરમાં જે આત્મા છે તેનો સ્વભાવ જો દુઃખ સ્વરૂપ હોત તો બહારથી આવેલું દુઃખ તેમાં ભળી જાત, એકરૂપ થઈ જાત, સ્વભાવમાં તેની વૃદ્ધિ થાત જેને કારણે આપણે વધારે સમૃદ્ધ બની જાત, વધારે ઐશ્વર્યશીલ અને સંપત્તિશાળી થઈ જાત ! દુઃખની પીડા, પરેશાની કે ચિંતા જ ન રહેત ! કેમકે જે સ્વભાવ જ છે તેની પછી પરેશાની શી ? ચિંતા શી ? પીડા શી ? તેના જેવું જ તેમાં તત્ત્વ ભળી જાય પછી તો સ્વભાવની સઘનતા જ થાય. કશી હાનિ થવાની તો શક્યતા જ ન રહે ! અંધારામાં જો થોડું વધારે અંધારું આવીને ભળી જાય તો તેનાથી અંધારાને કંઈ અડચણ ઊભી થાય ખરી ? વિષમાં થોડું વધારે વિષ ભળી જાય તો વિષની માત્રા વધી જવાથી વિષને શું મુશ્કેલી કે પરેશાની થવાની છે ? સમુદ્રમાં બધી નદીઓ જો એકસાથે એક સામટી પડવા લાગે તો તેનાથી સમુદ્રને શી હાનિ થવાની છે ? અડચણ હંમેશાં વિપરીતનાં કારણે જ સર્જાય છે. સ્વભાવ કહી પરેશાનીનું સર્જન કરી શકે નહિ. આપણું શરીરમાં જે તત્ત્વ આપણી દૃષ્ટિનો વિષય થતું નથી, જે આપણી અંદર છુપાયેલું પડ્યું છે, તે દ્રવ્ય પરમ આનંદના સ્વભાવવાળું છે. એટલે નાનામાં નાનું દુઃખ પણ આપણને કાંટાની માફક ખૂંચે છે, આપણને અડચણ અને પરેશાની ઊભી કરે છે.

આપણા અંદરમાં જે છુપાયેલું છે તે અમૃત છે. એટલે મૃત્યુને ભૂલાવવા ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો પણ મૃત્યુ ભૂલાતું નથી. મૃત્યુ આપણને ચારેકેર ઘેરીને ઊભેલું દેખાય છે. આપણી અંદર છુપાયેલા તત્ત્વનો સ્વભાવ જો મૃત્યુ હોત, તો મૃત્યુનો ભય આપણને સત્તાવત નહિ. મૃત્યુની આપણને કશી જ ચિંતા ન થાત. મૃત્યુ અને આપણી વચ્ચે એક સામંજસ્ય, એક સંગતિ દેખાત. મૃત્યુ અને આપણી વચ્ચે જે સ્પષ્ટ વિસંગતિ અને વિસંવાદ દેખાય છે તે ન દેખાત. મૃત્યુ જીવનનું એક સત્ય બની જાત, અને મૃત્યુ અને આપણી અંદર છુપાયેલા તત્ત્વમાં એક તારતમ્યતા દેખાત. ચાદ રાખજો ચિંતા અને પરેશાની હંમેશાં સ્વભાવથી વિપરીતના સંયોગને કારણે છે. એટલે આપણી અંદર જે છુપાયેલું તત્ત્વ પરમજીવન છે, તેની સાથે તેનાથી જે વિપરીત તત્ત્વ મૃત્યુ છે, તેનો સતત સંઘર્ષ છે. મુશ્કેલીની વાત એ છે કે હજારો માણસોને. આપણે મરતાં જોઈએ છીએ, સત્પુરુષો પણ પોતાના ઉપદેશમા આ પરમ સત્યના દર્શન કરાવે છે કે મૃત્યુ અવશ્યભાવી છે, રોજરોજ મરતાં માણસોને જોઈ આપણને પણ આપણું મૃત્યુની ચેતવણી નિશ્ચિત મળે છે, છતાં આપણી અંદર ન જાણે એવું કંઈ જીવન તત્ત્વ છે કે જેને કારણે આપણે હજારો માણસોને સાક્ષાત મરતાં જોઈએ છીએ છતાં આપણને તત્ત્વ છે કે જેને કારણે આપણે હજારો માણસોની માફક આપણે પણ એક દિવસ મરી જઈશું. એ વાતની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થતી નથી કે, બીજાઓની માફક આપણે પણ એક દિવસ મરી જઈશું. શબ્દોમાં ભલે આપણે બોલતા હોઈએ કે એક દિવસ મરી જવું છે, રમશાન વૈરાગ્યની

લાંબી પહોળી વાતો પણ કરીએ છીએ. છતાં ‘હું મરીશ’ એવો ખ્યાલ આપણને કદી આવતો નથી. બીજાનાં મૃત્યુમાં માણસને પોતાનું મૃત્યુ દેખાતું હોત તો આ સૃષ્ટિ જ બુદ્ધી બની જાત. ઉપરનું સ્વર્ગ આ સૃષ્ટિ ઉપર જિતરી આવ્યું હોત ! પરંતુ સામે પડેલા શબને જોઈને પણ ‘હું’ પણ મરી જઈશ’ એવી ભાવના અંતરમાં ક્રાંતિચક્રી નથી. અન્યથા ભગવાન બુદ્ધની માફક રાજ્યના વૈભવ વિલાસો પણ જેર જેવા લાગવા માંડત. પોતાનાં મૃત્યુ વિષે માણસ પોતાની જાતને સમજાવવા ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે, વાતોથી તેનો સ્વીકાર પણ કરે, છતાં પોતાનાં મૃત્યુની વાત તેના પ્રાણોને સ્પર્શતી નથી. અંદર કંઈક એવું શાશ્વત જીવન છે કે જેને લઈ મૃત્યુ તેને અસત્ જ જણાય છે.

મહાભારતનો પ્રસંગ છે. વનમા ફરતા યુધિષ્ઠિર તરસ્યા થયા છે. પાણીની શોધમાં પોતાના ભાઈઓને મોકલે છે. સૌથી પ્રથમ ભીમ જાય છે. બહુ દૂર જતાં એક વાવ તેને દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. પાણી લેવા જેવો તે નીચો નમે છે કે આકાશમાંથી એક અવાજ આવે છે: મારા પ્રશ્નોના જવાબ આપ્યા વિના પાણી લેવા પ્રયત્ન કરશો તો મૃત્યુને શરણ થવું પડશે. ભીમ ચારેકોર બુલે છે; તેને કોઈ દેખાતું નથી. એટલે તે વિચારે છે કે, આ બિચારાને મારી ગદાનો પરિચય નથી લાગતો, તેથી આમ અદૃશ્ય રહી ભય બતાવે છે. એ શું કરી લેવાનો હતો ? આમ વિચારી, ફરી તે નીચો નમ્યો અને જેવો પાણી લેવા જાય છે, કે તે મૂર્છિત થઈ પડી ગયો. ઘણા સમય વીતી ગયા છતાં ભીમને ન આવેલો જોઈ યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને મોકલ્યો. અર્જુન પણ આ જ રીતે ત્યાં પહોંચે છે. ભીમને મૂર્છિત સ્થિતિમાં પડેલો જોઈ તે વિસ્મય પામે છે. જેવો અર્જુન પાણી લેવા નીચો નમે છે કે ફરી એ જ અદૃશ્ય અવાજ આવે છે, એ જ ધમકીનો ઉચ્ચાર સંભળાય છે. પરંતુ અર્જુનના મનને પણ એમ જ થાય છે કે બિચારાને મારા ગાંડીપનો કશોજ પરિચય લાગતો નથી; એટલે અદૃશ્ય રહી તે પોતાની શક્તિ અજમાવે છે. આમ વિચારી તે ફરી પાણી લેવા નીચો નમે છે કે તરત જ તે મૂર્છિત થઈ જાય છે. ત્યાર પછી નકુલ અને સહદેવ આવે છે. તેમની પણ એ જ સ્થિતિ થાય છે. અ તે યુધિષ્ઠિર ત્યાં આવે છે. પોતાના ભાઈઓને મરેલા જોઈ તેઓ ખિન્ન બની જાય છે. એટલામાં યજ્ઞે અદૃશ્ય રહી અવાજ કર્યો : મારા પ્રશ્નોના જવાબ આપો, પછી પાણી પીવા પ્રયત્ન કરો ! અન્યથા તમારી સ્થિતિ પણ તમારા ભાઈઓ જેવી જ થશે ! યુધિષ્ઠિર ધીર હતા, ગંભીર હતા. તેઓ થંભી ગયા. યજ્ઞે ઘણા પ્રશ્નો કર્યા, પરંતુ આ વિષય સાથે જે સંબંધિત છે એ જ પ્રશ્નોના હું અહીં ઉલ્લેખ કરું છું. તે પ્રશ્નોમાંથી એક પ્રશ્ન એ હતો : આશ્વર્ય શું છે ? યુધિષ્ઠિર શાંત ચિત્તે જવાબ આપે છે :

अह्न्यहनि भूतानि गच्छन्ति हियमालयम् ।

શેષાઃ સ્થાવરમિચ્છન્તિ કિમાશ્વર્યમતઃ પરમ્ ॥

હજારો માણસોને આપણી આંખો સામે આપણે મૃત્યુના કરાલ મુખમાં ધડેલાઈ જતાં પ્રતિદિન જોઈએ છીએ, હજારોને ખાંધે ભાપાડી બાળી આવ્યાં હોઈએ છીએ, છતાં આપણે

આપણા વિષે એવા તો નિશ્ચિંત હોઈએ છીએ, કે મૃત્યુનો સ્પર્શ એ બધાને ભલે થયો, મને કદી જ થવાનો નથી ! મૃત્યુના સંબંધમાં પોતાના વિષે આટલી નિશ્ચિંતતાથી વધારે આશ્ચર્ય બીજું કયું ?

આજે આપણને જે આપણા વિષે સ્મરણ નથી આવતું કે હું પણ મરી જઈશ, તે સાચા અજ્ઞાનના કારણે જ નથી. તેવું સહસ્ત્રપૂર્ણ કારણ તો એ છે કે, આપણી અંદર કોઈક એવું જીવન તત્ત્વ, શાશ્વત તત્ત્વ, પડેલું છે, જે કદી મરી શકતું જ નથી. આપણી ઉપર જે છે, જે દેખાય છે, તે મરશે પરંતુ આપણી અંદર જે છુપાયેલું તત્ત્વ છે તે કદી મરશે નહિ. બીજાને પણ આપણે જે મરતાં બોધીએ છીએ, તે પણ શરીરગત ઉપરના મૃત્યુને જ ભેતા હોઈએ છીએ. અંદરની તો કરી જ પ્રતીતિ આપણને નથી. એટલે આપણી અંદર જે છુપાયેલું અમૃત છે તે મૃત્યુની વાત માની શકતું નથી. એટલે હબરો મૃત્યુની ઘટનાઓ ભેળા પછી પણ અંદરથી કોઈ કહેતું હોય છે કે, એ બધા ભલે મર્યા, હું મરીશ નહિ. એટલે બીજાનાં મૃત્યુઓની ઘટના પણ દરેક વ્યક્તિને પોતાને માટે અપવાદ જ જણાય તો એમાં આશ્ચર્ય શું ?

આપણી ઉપર જે જે વસ્તુઓના પડો છે તેનો અવશ્ય નાશ થાય છે. શરીર પણ આત્મા ઉપરનું એક પડ છે, એટલે તેનો પણ અવશ્ય નાશ થશે. આજે જે બાળક છે તે કાલે યુવાન થશે અને વખત જતાં તે વૃદ્ધ થશે. આજે જે ગામા જેવો શક્તિશાળી દેખાય છે તે આવતી કાલે શિથિલગાત્ર અને જર્જરકાય બની જશે. આજે જે ચાલે છે, દોડે છે, આવતીકાલે તે પથારીમાં હશે. આજ ભોલો થાય છે તો આવતીકાલે પડી જશે, માટીમાં ભળી જશે. મન પણ એક પડ છે એટલે તેનો પણ નાશ થશે. જે પડો બહારથી આવ્યાં છે, ઉપરથી ચઢાવેલાં છે, તે પૃથક્ક થશે જ. કારણ “સંયોગા : સાપગમાઃ” જે ભોડાય છે તે વિખરાય છે, સંયુક્ત થયેલું વિયુક્ત થાય જ છે. પરંતુ જે આત્મિક સ્વભાવ અથવા સ્વરૂપ છે તે કદી પણ અન્યથા થશે નહિ.

આત્મા અમર છે એમ માની લેવા માત્રથી કશો જ અર્થ મરવાનો નથી. આત્માને તો બાણવો પડે છે. સ્વયંની અનુભૂતિથી તેનો સાક્ષાત્કાર કરવો પડે છે. શાસ્ત્રથી બાણેલો આત્મા મોજે નહિ પહોંચાડી શકે. ચોપડીના થોડો રાજકોટથી ભ્રમનગર દોડ ન કરી શકે. શાસ્ત્રના માધ્યમથી પ્રથમ તો આત્માનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ કરવું પડશે અને ધ્યાન વગર તે શક્ય નથી.

ધ્યાન પણ જીવતા મૃત્યુની એક પ્રક્રિયા છે. ધ્યાન મૃત્યુનો પ્રયોગ છે. સમાધિ પણ મૃત્યુનો અનુભવ છે. આ બધામાં જીવતાવસ્થામાં જ મરી જઈને જોઈ લેવાનું છે કે શું મારું છે ? અને શું મારું નથી ? મૃત્યુ જ ‘મારાં’ અને ‘મારાથી ભિન્ન’ માટે નિર્ણાયક થશે. એટલે જ તો સંન્યાસીને જે સ્થળે ઘાટવામાં આવે છે તેની કબરને સમાધિનાં નામે ઓળખવામાં આવે છે. સમાધિ એ જીવતાં જ મૃત્યુનો અનુભવ છે. સંન્યાસીની કબરને સમાધિ એટલા માટે જ કહેવામાં આવે છે કે, તેણે મૃત્યુ પૂર્વે જ બાણી લીધું હતું કે કોણ મરનાર છે અને કોણ મરનાર નથી. નહિ મરી શકનાર શાશ્વત જીવનની તેને પ્રતીતિ હતી.

શરીર અને પદાર્થોનો સ્વભાવ અધો દિશામાં ગતિ કરવાનો છે પરંતુ ચેતનાનો સ્વભાવ ઊર્ધ્વગમન કરવાનો છે. તે ઉપર, ઉપર અને ઉપર જ બંધ છે.

અમરતાના રાજમાર્ગ સંબંધની ઊર્ધ્વગામી વાતો ઘણી માર્મિક અને ગંભીર છે ગંભીર વાતો સાંભળવા તમે બહુ ટેવાયેલા નથી; એટલે હવે એક નાનુક વાર્તા આજ સંબંધમાં કહી બતાવું છું.

એક નિર્મોહી નામની નગરી હતી. તેના રાબતુ નામ પશુ નિર્મોહી હતું. માત્ર નામ માત્રથી જ નગરી નિર્મોહી નહોતી, તે નગરીના નાગરિકો અને આખો પરિવાર પશુ મોહના સંસ્પર્શથી શૂન્ય હતો. ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પશુ સંતુલન ટકાવી રાખવાની તેમની શક્તિ આશ્ચર્ય પમાડે એવી હતી. આ રાબતે એકજ દીકરો હતો. તેનું નામ શ્યામ હતું. આ રાજકુમારનાં લગ્ન પશુ સારા એવા રાજપરિવારમાં થયા હતા. આવી નગરી અને આવો રાબત બંધાં હોય ત્યા પ્રબળાં સંરક્ષણ અને પાલનના સંબંધમાં તો ભાગ્યે જ કંઈ કહેવા જેવું રહે !

એક વખત રાજકુમાર શ્યામ વન વિહાર માટે રાજધાનીથી દૂર નીકળી ગયો હમણાંજ આવી જઈશું એવી કલ્પનામાં માર્ગ ભૂલી જતાં, પાછા ફરતાં તેને ભારે વિલંબ થયો. જંગલના અટપટા માર્ગો હતા. રાજમાર્ગોથી ટેવાયેલા આ રાજકુમાર માટે એ અટપટા માર્ગોએ ઝુસ્ઝેલી ઊભી કરી. માર્ગ ભૂલી જતાં અને પાણીની આકરી તરસ લાગતાં, તે જંગલમાં એક ઋષિના આશ્રમમાં પહોંચી ગયો. આશ્રમના અધિપતિએ આગતુકતું સ્વાગત કર્યું અને પૂછ્યું: “તમે કોણ છો ? અને ક્યાંના છો ?” રાજકુમાર શ્યામે શાંત દિલે જવાબ આપ્યો: ‘હું નિર્મોહી રાબતો પુત્ર શ્યામ છું.’ ઋષિએ વિચાર કર્યો તેમને થયું કે, રાજવૈભવની મોજ માણનાર વળી નિર્મોહી હોઈ શકે ખરે ? ખરેખર નામ જ નિર્મોહી છે કે સ્વભાવથી પશુ તે નિર્મોહી છે, તેની પરીક્ષા કરવી અનિવાર્ય છે. એટલે એક પોટલીમાં રાખ બાધી, નિર્મોહી નગરીના રાબત નિર્મોહીને મળવા અને એની મોહાલીત સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા તેઓ આશ્રમમાંથી રવાના થયા. ક્રમશઃ આલતા તે દરબારમાં પહોંચ્યા. ત્યાં દરવાજે એક દાસી ઊભી હતી. તેને ઉદ્દેશીને ઋષિએ કહ્યું: ‘તમારા રાજકુમાર શ્યામને મિલે કાઠી નાખ્યો છે.’

८ सुन चेरी श्यामकी बात सुनावों तोहि ।

कुंवर बिनास्यो सिंहने आसन परयो मोहि ॥

પોતાના સ્વામીના રાજકુમારના મૃત્યુના સમાચાર જેવા તેવાની પાસેથી નહિ, પરંતુ એક ઋષિને મોઢેથી સાંભળ્યા છતા તેને કશો જ આંચકો ન લાગ્યો. હિમ્મત અને સમજણપૂર્વક તેણીએ ઋષિએ આપેલા આ હુ:ખક સમાચારનો આ રીતે જવાબ વાળ્યો :

ना मैं चेरी श्यामकी नहि कोइ मेरा श्याम ।

प्रारब्ध वश मेक यह सुनो ऋषि अमिराम ॥

૨૬૨ : લેલા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

આ બધી પ્રારબ્ધ અને નિયતિની રમત છે. કેાઈ કેાઈનું નથી. ઋષિ આગળ આલ્યા, ત્યાં શ્યામની પત્ની તેમને સામે મળી. એટલે તેમણે તેણીને કહ્યું: 'તારા ભગવાનના હું' સમાચાર લાગ્યો છું.'

ત્વ સુત ચાતુર સુંદરી અવલા ચૌવન વાન ।
દેવી વાહન દલ મલ્યો તુમ્હારો શ્રી મગવાન ॥

પોતાના પતિના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી તે શું જવાબ આપે છે ?

ન પિયા પૂરવ જન્મકી વ્યા જાનત હૈ લોક ?
મિલે કર્મવશ આન હમ અવ વિધિ કિન સંયોગ ॥

આ તો બધું પ્રારબ્ધ અને નિયતિને આધીન છે. સંયોગ અને વિયોગ બધા કર્મોનાં ફળ છે. હવે ઋષિને નિર્મોહી નગરીનો અને તેના નિર્મોહી રાજાની તથ્યતાના આભાસ થયો. ઋષિ આગળ આલ્યા ત્યાં શ્યામની માતા મળ્યાં. ઋષિએ તેમને કહ્યું :

રાની તુમકો વિપતિ અતિ સુત જ્ઞાયો મૃગરાજ ।
હમને ભોજન ના કિય તિસ મૃતક કે કાજ ॥

તમારા શ્યામને સિંહ ખાઈ ગયો છે. હું ખાધા પીધા વગર તમને આ સમાચાર આપવા આવ્યો છું. માતા શે જવાબ આપે છે ?

પક વૃક્ષ ઢાલી ઘની પછી વૈઠે આવ ।
યહ તો પરિપાટિ હુઈં ડહ ડહ ચહુંં દિશિ જાય ॥

વૃક્ષ એક હોય છે. તેની શાખા પ્રશાખાઓ ઘણી હોય છે. પક્ષીઓ વિસામ માટે આવે છે. અને સમય થતાં દશે દિશાઓમાં ઊડી જાય છે. રાજકુમારની માતાના ઉપર પણ કથી જ વિધાદની રેખા ન જોતાં ઋષિ રાજા પાસે ગયા.

રાજા મુલ્કસે રામ કહો પલ પલ જાત ચઢી ।
સુત જ્ઞાયો મૃગરાજને મેરે પાસ જહી ॥

હે રાજન ! સિંહ તારા પુત્રને ખાઈ ગયો છે માટે હવે રામનામ જોલો. તે સિવાય હવે બીજો કેાઈ ઉપાય નથી. ઋષિ પાસેથી પોતાના પુત્રના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા છતાં રાજાનું રૂંવાડું પણ ફરક્યું નહિ. એટલું જ નહિ, ઊલટાનો તે ઋષિને ઠપકો આપવા લાગ્યો.

તપિયા તપ ક્યોં છાંદિયો યહાં પાલક નહિ શોક ।

વાસા જગત સરાયકા સમી મુસાફિર લોગ ॥

અરે, ઋષિ ! મારો દીકરો મરી ગયો એમાં તમારે તપશ્ચર્યા છોડી આટલી હોડધામ શા માટે કરવી પડી ? આ જગત જ ધર્મશાળા છે. મુસાફરો રાતના તેમાં આવે છે, વિસામો લે છે અને સવાર થતાં આલ્યા જાય છે. તેનો હર્ષ શોક શે ?

આ જવાબથી કપિના આનંદનો પાર ન રહ્યો. તેમને થયું, જંગલમાં આશ્રમમાં રહીને વર્ષોની એકાંત સાધના પછી પણ જે અમરતાનો રાજમાર્ગ, જે અમૃતત્વનો સંદેશ, અમે નથી મેળવી શક્યા તે રાજમાર્ગ, તે અમૃતત્વનો સંદેશ આ રાજ પરિવારના જીવનમાં શેમે શેમ વ્યાપ્ત છે.

આત્માને બંધો તો અમરતાને પામે!

સુવર્ણ પાત્ર

આજે પૃથ્વીપૃથ્વી મહાપર્વનો ત્રીજો સુવર્ણ દિવસ છે. મનુષ્ય માત્રનો સ્વભાવ હંમેશાં અશુભને, અસ્થિર વસ્તુને સરળતાથી છોડવા તત્પર થઈ બંધ છે; પરંતુ બ્યારે શુભનો, સ્થિર વસ્તુનો પરિત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેને પરેશાની થાય છે. હોખંડની બેડીને છોડવામાં શી અડચણ હોઈ શકે? સોનાની શૃંગલા બેડી હોવા છતાં તે શૃંગલા રૂપે દેખાતી નથી. એટલે સોનાની બેડીને છોડવામાં મુશ્કેલી અનુભવાય છે. સોનાની બેડીને આભૂષણનું સ્થાન મળ્યું, એટલે તે દેહના શણગારનું એક પ્રસાધન બની ગયું.

માણસનું મન હંમેશાં પ્રકાશમાં જ રહેવા ઇચ્છે છે, સુખની સાથે જોડાયેલું રહેવા ઇચ્છે છે, સ્વર્ગમાં રહેવા ઇચ્છે છે પરંતુ માણસના જીવનમાં એક ક્ષણ એવી પણ આવે છે જ્યારે તે બધાનો તેને પરિત્યાગ કરવો જ પડે છે. એક બાબુ માનવ સ્વભાવની પરકાષ્ઠા છે જે કહે છે કે, પ્રકાશ આનંદદાયી છે. પ્રકાશની સાથે આત્મસાત્ થવામાં, તેમાં જ રૂબી જવામાં, તેનાં જ સંગીત અને નૃત્યમાં લીન થઈ જવામાં, તેમાં જ એકરૂપતા અને તાદાત્મ્ય સાધી લેવામાં, જે આનંદ છે તે બીજે ક્યાંય નથી. પ્રકાશમાં જ રમતા રહેવાનું માણસનું મન લલચાતું રહે છે. પરંતુ બીજી બાબુ અંદરના જે છૂપાએલું તત્ત્વ છે, તે અંદરમાંથી પોકારી બીટે છે કે, મનુષ્યના જીવનની આ અતિમ નિષ્પત્તિ નથી. આજે પ્રકાશના આનંદમાં મસ્ત બની એની પેલે પાર જોવાની દૃષ્ટિ ભલે તમે ભૂલી રહ્યા છો, પરંતુ જીવનના ચરમ અને પરમ સત્યોનાં દર્શન તો આ પ્રકાશની પેલે પાર-પેલે પાર છે. આ તો પરમ સત્યનું અંતિમ આવરણ છે, જે સુવર્ણપાત્ર છે, તેથી વધારે પ્રીતિકર અને આકર્ષક લાગે છે. આ અંતિમ આવરણથી અનાવૃત્ત થવામાં જ પરમ સત્યના, પરમાત્મદેવનાં દર્શન સુલભ બને છે. આ સત્ય અને એના ઉપર આવૃત્ત સુવર્ણ પાત્રના સંબંધમાં ઉપનિષદનું એક સુંદર સૂત્ર છે, જે હૃદયની આરપાર બિતરી બંધ એવું છે.

હિરણ્મયેન પાત્રેન સત્યસ્યાપિહિતં મુખં ।

તત્ત્વ પૂષ્પપાવૃણ સત્યઘર્માય દષ્ટયે ॥

પરબ્રહ્મ અથવા સત્યનું સુખ સુવર્ણમય, જ્યોતિર્મય પાત્રથી ઢંકાયેલું છે. હે પૂજન ! સત્ય ધર્મ એવા મને આત્માની ઉપલબ્ધિ કરવા માટે તું તે આવરણને ઊઠાવી લે !

સામાન્યતયા આમસાધુકાયની સમજણ છે કે, જો સત્ય ઢંકાયેલું હોય તો તે સદા અધિકારથી જ ઢંકાયેલું છે; પરંતુ વાસ્તવિકતા કંઈક જુદી જ છે, સત્ય પ્રીતિકર જ્યોતિર્મય, પ્રકાશથી, સુવર્ણ પાત્રથી આવૃત્ત છે.

સત્યના આયામની ગહનતામાં જેણે ઊતરવા મહેનત લીધી છે, સત્યની પાર પહોંચવાની જેની અંતિમ નેમ છે, તેવા જ માણસોની અનુભૂતિની આ ફલશ્રુતિ છે. જેમણે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવા શ્રમ ખેડ્યો નથી, સાધનાના ઊંડાણમાં ઊતરવાની જરા એટલી પણ મહેનત લીધી નથી, માત્ર સત્યના સંબંધના શાસ્ત્રો અને ગ્રન્થો જ વાંચ્યા છે અને તેને આધારે થોડા ચિંતનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશવાનો ઉપલક્ષ પ્રયાસ કર્યો છે, તેવા માણસોએ મનનના બળે એમ માન્યું કે સત્ય હંમેશાં અધિકારથી ઢંકાયેલું છે. પરંતુ જેમણે સત્યને પ્રત્યક્ષ કરવા, આત્મસાત્ કરવા, તેમજ ધ્યાન અને સાધનાના અંતિમ પગથિયાં સુધી પહોંચવાનો ઉચિત દિશામાં અવિશ્રાંત પરશ્રમ કર્યો છે, તેમનો એવો અનુભવ છે કે સત્ય પ્રકાશમાં ઢંકાયેલું છે. ત્યાં એ પ્રકાશમાં જો કોઈને અધિકાર દેખાય તો તેતું કારણ પ્રકાશની પરાકાષ્ઠા છે. પ્રકાશની પ્રગાઠતા અને અધિકતામાં આંખો જોવાતું કાચું કરી શકતી નથી. તે આંધળી બની જાય છે. પ્રકાશની પ્રગાઠતા પણ અધિકાર જેવી થઈ જાય છે. બપોરના સમયે સૂર્યના પ્રખર પ્રકાશમાં આપણે સૂર્ય તરફ આંખો માંડવા બંધીએ તો આંખો અંધાઈ જાય છે. વધારે પડતા પ્રકાશને આંખો ભાગ્યે જ જીરવી શકે છે. અસુક જ પ્રકાશને પચાવવાની આંખોની શક્તિ છે, એટલે આંખોની શક્તિ કરતાં વધારે પ્રકાશને આંખો સહી શકતી નથી. વધારે પડતા પ્રકાશને ન જીરવી શકવાની આંખોની આ અશક્તિ તેની અપાત્રતા અને નબળાઈ છે. એટલે જે માણસોએ અંતિમ સત્યને મેળવવા માટે, અંતિમ સાધનાના અંતિમ પગથિયે પહોંચવાની મહેનત નથી લીધી, દૂરદૂરથી જ જાણવા અને વિચારવાનો માત્ર શ્રમ કર્યો છે, તેઓ અવશ્ય કહેશે કે, પ્રભુત્વ મંદિર અધિકારમાં છુપાયેલું છે.

સત્ય તરફની યાત્રા જેમ જેમ વધતી જાય છે, તેમ તેમ પ્રકાશ વધતો જાય છે. તે પ્રકાશ વધતાં વધતાં એટલો બધો વધી જાય છે કે, પ્રકાશની અધિકતાના કારણે જ અંદર અધિકારની પ્રતીતિ થવા લાગે છે. પરંતુ અધિકાર સંબંધી તે આપણી નરી ભૂલ છે. તે અધિકાર ખીલું કાંઈ નથી પણ વિશેષ પ્રકાશની અધિકતા જ છે, અને તે જ ક્ષણે કરવામાં આવેલી આ પ્રાર્થના છે કે-‘હે પ્રભો ! આ પ્રકાશના પરદાને હટાવી દો કે જેથી આ સુવર્ણમય અને જ્યોતિર્મય પ્રકાશની પાછળ છુપાયેલા સત્યના હું દર્શન કરી શકું.’ દેવાધિદેવ સાથેના સાક્ષાત્કારનું આ અંતિમ આવરણ છે જે અનાવૃત્ત થતાં, પ્રભુતા, વિરાટતા અને દિવ્યતા સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે.

સમીચીન અને ઉચિત પણ એ જ દેખાય છે કે, પ્રકાશના વર્તુલમાં જ સત્ય છુપાયેલું હોય ! કરોડો સૂર્યો જેવા તીવ્ર પ્રકાશપુંજમાં પણ આપણી અસમર્થતા કે અપાત્રતાને કારણે જો અંધકાર જણાય, તો તે આપણી માત્ર ભ્રાંતિ છે. સત્યની ચારેકોર કદી અંધકાર સંભવી શકે ખરો ? અને માનેા કે સત્ય જેવા પરમ તત્ત્વની આબુખાબુ પણ અંધકારનું જ વર્તુલ હોય, તો પછી પ્રકાશને રહેવાનો બીજો અવકાશ ક્યાં ? સત્યની પાસે અંધારું કદી પણ ટકી શકતું નથી. સત્યની પાસે ટકી રહેવાની અંધકારની ક્ષમતા પણ નથી.

જેમણે આત્માની અનુભૂતિ કરી છે તેવા માણસોના સંસર્ગમાં આવો, તેમના અનુભવોની, શબ્દોથી અગમ્ય છતાં સત્યની દિશા તરફ ઇશારો કરતી વાણી સાંભળો, તો કરોડો સૂર્યોનો દિવ્ય પ્રકાશ એકસામટો તમારી અંદરમા આવિર્ભાવ પામી ગયો હોય એવો તમને અનુભવ થશે ! આવા દિવ્ય પ્રકાશની અધિકતામાં આંખો ઊઘાડવી પણ મુશ્કેલ છે. આંખો અંધારામા જ સહેલાઈથી ઊઘડે છે. યાદ રાખજો, જે સત્યની નિકટ પહોંચશે તેમનો અંતિમ સંઘર્ષ પ્રકાશની સાથે જ થશે; અંધકાર સાથે નહિ.

આ પ્રકાશ માટે ‘હિરણ્યમય’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે તેની પાછળ પણ ભારે રહસ્ય છે. પ્રકાશને માટે જે શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે તે સુવણ્ણ જેવો છે, એટલે તેને સંઘર્ષી રાખવાનો વ્યામોહ થાય તે સ્વાભાવિક છે. અસાધુતાનો ત્યાગ સરળ હોય છે, પરંતુ અંતિમ ક્ષણમાં બ્યારે સાધુતા પણ પરમ સત્યના દર્શનમાં બંધન થઈ બચ છે, ત્યારે તેને છોડવી અનિવાર્ય થઈ બચ છે. પરંતુ જોયેની અને પરેશાનીની ક્ષણો તે જ હોય છે. આજ સુધી સાચવી સાચવીને સુરક્ષિત રાખેલા શુભોને સમુદાય કે જેની સાથે આત્મીયતા બંધાઈ ગઈ છે, તેની પકડ પણ એક પરતંત્રતા છે અને સત્યની સામે આ પરતંત્રતા પણ અડચણરૂપ છે, ત્યાં તો પરમ સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ. આપણે ત્યાં નાની નાની સાંપ્રદાયિક પકડો કેવી મજબૂત હોય છે એનો અનુભવ આપણને બધાંને છે. આ બધી પકડો આત્માથી કરોડો ગાઉ દૂરની છે. છતાં પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી પરંપરાનો વ્યામોહ, આ પકડોને ટકાવી રાખવામાં સંઘર્ષેદના પાપને પણ ગૌણ બનાવી, પોતાની પકડને આગ્રહપૂર્વક ટકાવી રાખે છે. જે ભાદરવા હોય ત્યારે પશુપણ પહેલા ભાદરવામાં કરવા કે બીજા ભાદરવામાં તેનો ત્રંધર્ષ ચાલે છે. સામાન્ય રીતે જોઈએ તો આ કેવી સ્થૂલ અને નજીવી વાત છે ? છતાં આપણી આ વિષેની પકડ કેટલી જખરી હોય છે ? પહેલા ભાદરવામાં પશુપણ ઉજવાય કે બીજામાં, એ કોઈ આત્મા સાથેના આત્મિક સત્યનો વિષય નથી; છતાં એ વિષેના આગ્રહ-પ્રત્યાગ્રહ બાંધીતા છે આ આગ્રહ-પ્રત્યાગ્રહની પકડમા તો જે નિયમો, જે મર્યાદાઓ, જે બંધનો આજ સુધી સ્વીકાર્યા, સાચવ્યા, નભાવ્યાં અને ટકાવ્યાં તેનાથી પણ ત્યારે નિયમાતીત, સીમાતીત અને બંધનાતીત થઈ, તે બધી મર્યાદાઓને પણ તણ દેવાતી હોય છે. તે પકડની પરિસ્થિતિમાં સત્ય માટેનું પારદર્શી પરદા જેવું સૂક્ષ્મ આવરણ પણ આકર્ષક અને મોહક બની બચ છે. તેને લેદવાનું મન થતું નથી.

મનને જીવવા માટેનું આ અંતિમ સાધન છે. માટે મન તેને ટકાવી રાખવા મથે છે. તેથી ઋષિઓ કહે છે કે, અધારાથી તો અમે મળેથી સંઘર્ષમાં ઊતરી જઈશું. જે અમારા વિરોધી છે તેની સાથેના સંઘર્ષનો અમને ભય નથી, પરંતુ જ્યારે પ્રકાશની સાથે, સુખની સાથે, સ્વર્ગની સાથે, લડવાનો પ્રસંગ આવશે ત્યારે અમને શસ્ત્રો ફેંકી દેવાનું મન થશે; તેને અપનાવી લેવાની આકાંક્ષા જન્મશે અને થોડા જ વધારે શ્રમથી સાધ્ય પરમ સત્યને મેળવવાનું ભૂલાઈ જશે. કારણ અધારાથી તો ઉપર ઊઠવાનું છે જ, પરંતુ પ્રકાશથી જ્યારે ચેતના ઉપર આવી જાય છે ત્યારે જ પરમ સત્યની, પરમ આત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

હું:જ સાથે લડવામાં કશી તકલીફ નથી. છતાં સુખની સાથે લડવા કરતાં તેની સાથે રમવાનું અને તેમાં જ રૂખી જવાનું આપણને મન થતું હોય છે. પરંતુ સુખને પણ જે પકડી રાખવામાં આવે તો તે પણ આત્મીય મોક્ષ નથી.

સર્વાર્થસિદ્ધતા દેવો માટે એમ કહેવાય છે કે, તેમનું આયુષ્ય માત્ર લવ સપ્તક જ વધારે હોત તો ૩૩ સાગરોપમતાં સુખનું સ્વર્ગ તેમનાથી નિર્માણ ન થવા પામત. તેમના બાકી રહી જવા પામેલા પુણ્યના સ્કંધોનો ક્ષય લવ સપ્તકમાં જ થઈ જાત. પરંતુ પુણ્યની, શુભની, ઉપનિષદના શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રકાશની કે સ્વર્ણપાત્રની સામાન્ય પકડ એવી તો સુખ, પ્રીતિકર, મનોહર અને મનોરમ હોય છે કે તે સ્વર્ગનું નિર્માણ અવશ્ય કરી શકે પરંતુ મોક્ષ માટે એટલે કે અંતિમ નિષ્પત્તિ માટે તે તેટલે અંશે બાધક થશે.

હું:જમાં જીવનારને ભાગ્યે જ આ વાતની બાંધકારી હોય છે કે સુખની પણ એક પીડા હોય છે. શત્રુઓની વચ્ચે જીવનારને ક્યાંથી ખબર હોય કે મિત્રોની પણ એક શત્રુતા હોય છે? નરકમાં જે જીવે છે તેને સ્વર્ગની પીડાનો ક્યાંથી ખ્યાલ આવે? એવી જ રીતે અધિકારમાં જે જીવે છે તેને ક્યાંથી ખ્યાલ આવે કે પ્રકાશ પણ એક દિવસ કારાગૃહ બની જાય છે? જ્યાં સુધી દ્વેષ છે ત્યાં સુધી સંસાર છે. જ્યાં સુધી દ્વેષ છે ત્યાં સુધી બંધન છે. દ્વેષનો પાર થઈ જવામાં જ મુક્તિ છે.

જ્યાં સુધી આંતરિક સૃષ્ટિમાં, અંતરાત્મામાં, દ્રષ્ટિ નાખવાનો આપણે પ્રયત્ન કર્યો નથી હોતો ત્યાં સુધી બહાર જેને આપણે જીવન માન્યું હતું, આંતરદ્રષ્ટિ ઊઘડતાં આપણને ખબર પડે છે કે તે તો મૃત્યુ છે. જ્યારે ઉદ્ગમરહિત, વસ્તુશૂન્ય, નિરાકાર પ્રકાશ અંતરાકાશમાં પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેની આભાને પચાવવી ભારે મુશ્કેલ થાય છે. સૌથી મોટી અને કિલ્લબતમ મુશ્કેલી તો એ છે કે, મનને એમ લાગવા માંડે છે કે, હવે અંતિમ મંજિલ આવી ગઈ છે. સાધક માટે ઇન્દ્રિયો બહુ મોટી બાધા ઉપજાવનારી નથી હોતી, તેનાથી તો તેઓ પાર થઈ જાય છે, વિચારોની બાધાઓથી પણ તેઓ પાર થઈ જાય છે, પરંતુ જ્યારે અંતર પ્રીતિકર અનુભવના છે, વિચારોની બાધાઓથી પણ તેઓ પાર થઈ જાય છે, પ્રારંભ થાય છે, ત્યારે મન તેમાં ફૂલો ખીલવા લાગે છે, સિદ્ધિનો આનંદ પ્રગટ થવાનો જ્યારે પ્રારંભ થાય છે, ત્યારે મન તેમાં

જ અટવાઈ બંધ છે. તેને મૂકવાનું મનને ગમતું નથી. ગતિ અવરોધાઈ બંધ છે. પગમાં તેનાથી આગળ વધવાની હિંમત જોવાઈ બંધ છે. તે તેમાં જ બંધાઈ અને જોવાઈ બંધ છે. આવી ક્ષણે સત્યના દર્શનના એક અલ્પ છતાં મોહક આવરણને હટાવવા તે નાહિંમત બની બંધ છે. કઠોર એવા લોકોને કોતરી નાખવાની કળામાં જામર નિષ્ણાત હોય છે, પરંતુ તે જ જામર બ્યારે કમળના કોષમાં બીડાઈ બંધ છે, ત્યારે કમળનો કોષ તેને એવો તો પ્રીતિકર, સુખદ અને મનોરમ લાગવા માંડે છે કે, તેમાં જોવાઈ મરી જવાનું તે પસંદ કરે છે, પરંતુ કાઢને કોતરી બહાર નીકળી જનાર તે જામર કમળ કોષને કોતરી બહાર નીકળી જવાની હિંમત હારી બંધ છે.

મનનો બ્યારે નાશ થઈ બંધ છે ત્યારે મનથી નિર્મિત આ આપું જગત, આ આપું નિર્માણ વિલીન થઈ બંધ છે. મનની અતિમ પકડ સુધી દૈત છે અને ત્યાં સુધી સંસાર છે. કારણ મનના આધાર પર જ બધું સંયુક્ત છે. મન ઉપર જ જીવનનું ચક્ર ફર્યા કરે છે.

ભગવાન યુદ્ધને જે દિવસે જ્ઞાન થયું, ત્યારે તેમણે એક વિચિત્ર વાત કહી. તેમનું મન બ્યારે શૂન્યદશામાં પ્રવિષ્ટ થયું, મૂલતઃ જીખડી જવા પામ્યું, ત્યારે તેમણે કહ્યું: 'હે મન ! હવે હું તને પ્રેમથી નિહાય આપું છું. આજ સુધી મને તારી ડગલે અને પગલે ઘણી જ જરૂર પડી હતી. કેમકે શરીરરૂપી નવા નવા ઘરોનું મારે નિર્માણ કરવાનું હતું. હવે એ નવા ઘરોના સર્જનનો મારો વ્યસોહ અસ્ત થઈ ગયો છે. તેથી તારા જેવા ઇજનેરની મારે હવે જરૂર રહી નથી. હવે મને મારે પોતાનો શાશ્વત નિવાસ મળી ગયો છે. હવે મારે મારું નવું ઘર બનાવવા માટે તારી કુશળ કારીગર તરીકેની કશી જ આવશ્યકતા રહી નથી. હું ત્યાં પહોંચી ગયો છું બંધાં મારું ઘર છે. આજ સુધી મેં તારા સર્જિત ઘરોમા નિવાસ કર્યો હતો. હવે હું સ્વના ઘરમાં પહોંચી ગયો છું. હવે તું ખુશીથી જઈ શકે છે.'

સ્વાંગત્સે નામના એક આધ્યાત્મિક પરમ સંત ચીનમા થઈ ગયા. એક દિવસ સાંજે તેમને એક રમજાનમાંથી પસાર થવાનું થયું. તેમના ઘણા શિષ્યો પણ તેમની સાથે હતા. રમજાનમાં સુઠ્ઠાઓની જોપરીઓ પડી હોય તે સ્વાભાવિક છે આમાંથી એક જોપરી સાથે ભૂલથી તેમનો પગ અથડાઈ ગયો. સ્વાંગત્સેએ તે જોપરીને હાથમાં ઉપાડી લીધી અને માથે અડાડી, પુનઃ પુન તેની ક્ષમા માગવા લાગ્યો અને અતિ નમ્ર શબ્દોમા કહેવા લાગ્યો: 'ભાઈ ! મને માફ કર ! મને માફ કર !'

સ્વાંગત્સેના શિષ્યોનાં આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. પોતાના યુગની આ ચોટા તેમને ભારે વિચિત્ર લાગી. કંઈ તેમનું અસમી તો નથી ગયું ને એવી પણ એક ક્ષણ માટે તેમને જાંતિ થઈ. તેમણે ઉત્સુકતાપૂર્વક પૂછ્યું: 'આપ આ શું કરી રહ્યા છો ? કેઈ જોશે તો આપના વિષે કેવી વિચિત્ર અને અઘટિત કથના કરશે ?' સ્વાંગત્સેએ જવાબ આપ્યો 'આ કંઈ નાના માણસોનું

સ્મશાન નથી; આ તો મોટા બાદશાહો અને શાહી માણસોની અંતિમ યાત્રાનું વિશ્રામસ્થાન છે. ગામના મોટા મોટા માણસોની અત્રે દફનવિધિ થાય છે.' શિષ્યોએ કહ્યું, 'ભગવન્ ! માણસ મોટો હોય કે નાનો, મૃત્યુ તો બધાને સમાન બનાવી દે છે !'

સ્વાંગત્સેએ જવાબ આપ્યો: 'ભલે, પણ માત્રી તો માગવી જ નેહાયે. આ જોપરીવાળો માણસ જો જીવતો હોત અને એના માથાને આ જ રીતે જૂલધી મારા પગનો સંપર્શ થઈ ગયો હોત, તો મારી શી હાલત થાત તેની તમને કલ્પના નથી, માટે તમે નિશ્ચિંતપણે આમ કહી રહ્યા છો. સારું થયું કે, એ માણસ જીવતો નથી એટલે કશી જ ચિંતાનું કારણ નથી.' આમ કહી સ્વાંગત્સેએ જોપરી પોતાની સાથે લઈ લીધી અને પોતાની મહુલીમાં લાવી, તેને પોતાની પધારી પાસે જ રાખી.

આ ફકીરનાં દર્શનાર્થે કે તેમને મળવા માટે જે જે લોકો આવતા, તે દરેક આશ્ચર્યથી આ જોપરીને નેહી રહેતા અને પૂછી નાખતા કે 'ચુરુજી ! આ જોપરી અહીં મહુલીમાં આપની પાસે રાખવાનું આપનું પ્રયોજન શું છે ?' સ્વાંગત્સે જવાબ આપતા 'બુઝો ભાઈ ! આ જોપરી ઉપર મારો પગ મૂકાઈ ગયો હતો. ચુરકેલી એ છે કે, આ માણસ જીવતો નથી એટલે મારે તેની માફી માગવી હોય તો પણ હું કોની પાસે માથું ? એટલે તેની આ જોપરી જ લઈ આવ્યો છું. રાજ એની માફી માથું છું. અંભવ છે કે ક્યારેક પણ તે સાંભળશે !'

લોકો કહેતા 'આપ આ કેવી વાત કરે છે ?' તો સ્વાંગત્સે જવાબ આપતા : 'ભાઈ, એ એક જ કારણ નથી. આ જોપરી લઈ આવવાનું ખીજું કારણ એ છે કે, એ જોપરીને નેહી મને હંમેશા ખ્યાલ રહે કે આજે નહિ તો આવતીકાલે, મારી જોપરી પણ આમ જ એક દિવસ કોઈ સ્મશાનમાં નંધણિયાતી રખડવાની છે. તેને લોકોની ઠોકરો વાગવાની છે. લોકોના પગ તળે તે રગદોળાવાની છે. કદાચ કોઈ માફી માંગશે તો માફ કરવાની હાલતમાં પણ હું નહિ હોઈ ! એટલે જ્યારથી હું આ જોપરી લાવ્યો છું, ત્યારથી મને મારી જોપરીના સંબંધમાં ભારે સમજણ જન્મવા પામી છે. હવે કોઈ મારી જોપરીને લાત મારશે તો પણ તેથી મને દુઃખ નહિ થાય !

આ બધી વસ્તુઓની માત્ર બૌદ્ધિક સમજથી કશો જ અર્થ સરવાનો નથી. સમજણ કે પ્રાણને સ્પર્શી જાય, અને આ સત્ય સમજાઈ જાય કે મન માત્ર ધોખા સિવાય કોઈ વસ્તુ નથી, તો જીવનની એક નવી યાત્રા અને નવી ક્રાંતિની મંગળ શ્રીગણેશ મંડાય !

સંપત્તિ સંન્યાસીની પાદુકા છે

આજે આ મહાપર્વનો ચતુર્થ દિવસ છે. આત્મદ્રવ્યને ઓળખવા માટે આ પરમ ઉપકારક નિમિત્તો છે. કારણ આત્માનો અસ્તિત્વ અને અકલ્પ્ય મહિમા છે. એનું પોતાનું અપાર ઐશ્વર્ય છે. બાહ્ય પરિશ્રદ્ધમાં આસક્ત થએલી યુદ્ધ પોતાની જ આતરિક સમૃદ્ધિને જોવા અસમર્થ બની જાય છે. મોહનીય કર્મના પ્રબળ ઉદયનું આ પરિણામ છે. જેણે મોહ ઉપર વિજય મેળવી લીધી છે એવા સત્પુરુષો માટે તો નિર્વાણ ઉપનિષદમાં જેમ કહ્યું છે તેમ “શ્રિયાં પાદુકાઃ-” સંપત્તિ મહર્ષિઓની પાદુકા છે, પગરખાં છે. કેવી સુંદર આ વાત છે ! કેવું અદ્ભૂત આ સૂત્ર છે ! સામાન્યરૂપે તો એમ જણાશે કે, સાધુ પુરુષોને સંપત્તિ સાથે શું લેવા દેવા ? સત્પુરુષોનો અંતિમ આદર્શ આત્મદર્શન એટલે કે બ્રહ્મદર્શનનો છે. સંપત્તિ સાથે તેમને કશો જ સંબંધ નથી. આ જ વાતની સૂચના આ સૂત્રમાં અન્તર્નિવિષ્ટ છે. ઉપનિષદ કહે છે કે, સંપત્તિ સાથે સંતોને સ્નાન સૂતકનો પણ સંબંધ નથી. સંપત્તિ સંતો માટે પાદુકા છે. અહીં સમજવાની વાત એ છે કે, આમસમુદાય સંપત્તિની પાદુકા એટલે પગરખાં છે. એટલે કે, સંપત્તિ બ્યારે ચાલે છે ત્યારે આપણે બધા તેના પગરખાનું કામ કરીએ છીએ. કારણ આપણે સંપત્તિના શુદ્ધામ છીએ. સાચા સંતો સંપત્તિના માલિક છે. એટલે સંપત્તિને પગરખાંની માફક પહેરીને ચાલી શકે છે. આથી સત્પુરુષો સંપત્તિને કદી પણ માંગતા નથી, ભૂલથી તેનો સ્પર્શ પણ કરતા નથી.

સામાન્ય રીતે તમે માનતા હો છો કે, તમે તમારી સંપત્તિના માલિક છો; પરંતુ આ તમારી એક ભ્રાન્તિ છે. ખરેખર તો સંપત્તિ જ તમારી માલિક હોય છે. કેમકે બ્યારે તમે રાતના સૂતા હો છો, ત્યારે તમારી તિબ્બેરીના રૂપીઆ રાતભર જાગતા નથી. તે તો નિશંતે તિબ્બેરીમાં આરામ લેતા હોય છે. આ રૂપીઆની ઝંઝટનાં કારણે તમારી ભિષ હરામ થઈ જાય છે. રૂપીઆ આરામથી સૂઈ જાય છે અને તમેને જાગવા ફરજ પાડે છે. તેથી પ્રશ્ન એ થાય છે કે તમે સંપત્તિના માલિક છો કે સંપત્તિ તમારી માલિક છે ? તમારા હાથમાંથી સો રૂપિયાની નોટ સરી જાય, કે ખિસ્સામાંથી કોઈ તે કાઢી લે, ત્યારે સો રૂપિયાની નોટ રડવા બેસતી નથી, પરંતુ તમે તેને માટે રડો છો, અને છતાં તમે તેના માલિક હોવાનો દાવો કરો છો, આ તે કેવી વિચિત્રતા છે ? ખરી હકીકત તો એ છે કે જેનો ઉપર તમે માલિકીપણાનો દાવો કરો છો તે જ તમારો માલિક થઈ જાય છે. જે માલિક થવા જાય છે, તે માલિક થવાને બદલે, શુદ્ધામ થઈ જાય છે.

સંપત્તિની માલિકી માટે સંન્યાસી વાત જ કરતો નથી. તે કહે છે કે, જનસમુદાયમાં જેને આપણે સંપત્તિશાળી તરીકે જાણીએ છીએ તેના મુખ ઉપર સંપત્તિના તો કશા જ દર્શન થતાં નથી. તેની સુખમુદ્રા સંપત્તિનો અભાસ આપવાને બદલે વિપત્તિનો એકસાસ કરાવે છે. સાચી સંપત્તિની લાલિમા તો સંતોના મોઢાં ઉપર જ જોવા મળે છે. સત્પુરુષો હંમેશા પ્રકુલિત, આનંદિત, મસ્ત અને બેક્રિક્કર હોય છે. તેમનાં જીવનમાં એક સ્વર અને એક ત્રંગીતનાં જ દર્શન

થાય છે. તેમનું વ્યક્તિત્વ ફેલ જેવું હોય છે. તેમની મુખમુદ્રા પરથી તેઓ અપાર સંપત્તિના ધણી હોય તેવા દેખાય છે. પરંતુ જેને સાધારણ જનસમાજ સંપત્તિ કહે છે, તે કહેવાતી સંપત્તિનો તો અવશેષ પણ તેમનાં મુખ પર હોતો નથી અને જેમની પાસે આવું બધું છે તે વિપત્તિમાં ઘેરાએલા દેખાય છે. સાચા સંન્યાસી સંપત્તિને પગનાં પગરખાં માની ચાલે છે. પાઠુકાની માફક તેનો ઉપયોગ ધર્મકાર્યોમાં અવશ્ય કરાવી લે છે; પરંતુ તે પગરખાંને પોતાનાં માથા ઉપર રાખીને ચાલતા નથી.

આજથી લગભગ ૧૪૦૦ વર્ષ કરતાં પણ વધારે જૂની વાત છે. ચીન તો તે સમયે ક્યારનું બૌદ્ધધર્મવલંબી યર્થ ગયું હતું. ભારતમાંથી વિદ્યુત થએલો બૌદ્ધધર્મ ચીન, જાપાન અને લંકામાં પલ્લવિત થયો હતો. એકવાર ચીનના સમ્રાટે યોધિધર્મ નામના બૌદ્ધ સાધુને પોતાના દેશમાં નિમંત્ર્યા. તે ભારે વિચિત્ર સંત હતા. જ્યારે તે ચીન ગયા ત્યારે પોતાની એક પાઠુકાને તેમણે માથા ઉપર રાખી અને બીજી પાઠુકાને પગમાં પહેરી, તેમણે ચીન દેશમાં પ્રવેશ કર્યો. સાધુ યોધિધર્મની ભારે પ્રતિષ્ઠા હતી. આ એમની ખ્યાતિ માત્ર ભારત સુધી જ સીમિત નહોતી, એટલે ચીનદેશના લોકો એમનાં દર્શન માટે ઉત્સુક હતા. એમનાં જ્ઞાનને સાંભળવાની તેમને ભારે તૃષ્ણા હતી. ઠેક ભારતથી તેઓ પોતાના દેશમાં આવતા હતા એટલે ચીનના લોકોને પણ તેમના વિષે ભારે ઉત્સુકતા અને આતુરતા હતી. સમ્રાટ પોતે તેમનું સ્વાગત કરવા સામે આવ્યા હતા. સૌ આ અનુદા સંતાનાં દર્શન કરવા અને તેમની વાણી સાંભળવા ઇતેભર હતા. પરંતુ જ્યારે લોકોએ, એક પાઠુકા તેમના માથા પર અને બીજી પાઠુકા તેમના પગમાં બોધ ત્યારે સૌ આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. સમ્રાટ પણ ભારે વિસ્મયમાં પડી ગયા. યોધિધર્મને બોધને સૌને વિસ્મિત થયેલાં બોધ, શિષ્યોને પણ ભારે શ્રોણ થયો. આ સ્થિતિ સૌને માટે અસહ્ય હતી આવો વિશ્વવિશ્રુત અને અસાધારણ સંત આવી સ્થિતિમાં આ રીતે ચીન દેશમાં પ્રવેશ કરે, તે વાત બાદશાહને પણ ભારે ગંભીરતાથી લાગી. એકાંત અને અવસર મળી જતાં સમ્રાટે તેમને માથા પરથી પાઠુકા ઉતારી લઈ બીજી પગમાં પહેરી લેવાની વિનંતિ પણ કરી. લોકોને થયું, આ તે સાધુ છે કે કોઈ ગાંધી માણસ ? કારણ સામાન્ય રીતે બોધ તો પગમાં પહેરાય. એક પગરખાંને માથા ઉપર મૂકી, બીજાને પગમાં પહેરી, ચીનમાં પ્રવેશ કરવાની આ સંતાની આ રીત સૌના આશ્ચર્યનો વિષય બની ગઈ ! બાદશાહે પણ નમ્રતાપૂર્વક અરજ શુભરી ‘પ્રભો ! આખા દેશમાં આપને માટે ભારે પ્રચાર કરવામાં આવ્યો છે. આપના અપ્રતિમ જ્ઞાન માટેની અસાધારણ ઉદ્દેશ્યો પણ કરવામાં આવી છે અને આપ આ શું કરી રહ્યા છો ? આપનો આ રીતથી તો લોકો સમજશે કે, આ માણસ જ્ઞાની નથી, કોઈ પાગલ છે. આ સાંભળી યોધિધર્મે સમ્રાટને કહ્યું : ‘પગરખાંને જે ચે’ માથા ઉપર મૂક્યું છે તે તમને અનુલક્ષીને, એટલે કે સંપત્તિ પરત્વેની તમારી આંતરિક વૃત્તિને બતાવવાના પ્રતીક તરીકે મૂકેલ છે; અને જે પગમાં પહેરેલ છે તે મારી પોતાની સંપત્તિ વિષેની પ્રતીતિના પ્રતીક રૂપે છે. સાધુ પુરુષોની દૃષ્ટિમાં સંપત્તિનું મહત્ત્વ પગના પગરખાંથી વધારે

જરા પશુ નથી. માથા ઉપરના પગરખાનું કારણ તમારી સાથે સંબંધિત છે. તમને એ યાદી આપવા માટે છે કે, એક પગરખાને માથા ઉપર રાખવાથી પશુ ને માણસ ગાંડાની શ્રેણીમાં ગણાતો હોય, તો તમે તો આ લક્ષ્મીરૂપી બંને પગરખાને તમારા માથા ઉપર મૂકી રાખ્યાં છે. એક પગરખાને માથા ઉપર મૂકવાથી ને હું ગાંડામાં બપતો હોઈ, તો બંને પગરખાને માથા ઉપર મૂકનાર તમે શેમાં બપશે ?

યાદ રાખજો સંપત્તિને આવશ્યકતા કરતાં વધારે મહત્ત્વ આપવામાં આવે તો તે પાદુકાને માથા ઉપર મૂકવાનીજ એક પ્રક્રિયા છે. સંપત્તિ જ્યાં હોવી જોઈએ ત્યાં જ હોવી જોઈએ. તે માત્ર પગનોજ ઉપયોગ છે. તેને માલિક બનાવી શકાય નહિ, ને કદાપિ સંપત્તિના માલિક થવા મહેનત કરશે તો માલિક તો થશે જ નહિ, ઊલટાના તેના શુભામ બની જશે. માટે સંપત્તિના સ્વામી થવાને બદલે સ્વના સ્વામી થઈ બચ્ચો, એટલે સંપત્તિ તમારી શુભામ થઈ જશે. પોતાનો જે માલિક છે તે જ સાચો માલિક છે. સંપત્તિ તો તેની પાદુકા છે.

પશુઓની જરૂરિયાતો મર્યાદિત છે. તેમની મર્યાદિત આવશ્યકતાઓ પરિપૂર્ણ થઈ જતાં તે સંતૃપ્ત બની બચ છે. તેમની જરૂરિયાતો બહુ સામાન્ય અને સીમિત છે. ખાવા માટે ઘાસ મળી બચ, પીવા માટે પાણી, થોડી ઊંઘ, થોડી વિશ્રાંતિ અને વર્ષમાં અમુક વખતે કામ વાસનાની તૃપ્તિ મળી બચ એટલે તે સંતૃપ્ત થઈ બચ છે. પરંતુ માણસને તો પોતે કલ્પેલી બધી જ આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ થાય તો પશુ તેને સંતોષ થતો નથી. માણસમાં એક અનોખી જ ભૂખ હોય છે અને તે એ કે, બીજાને પોતાની જરૂરિયાત હંમેશાં લાગવી જોઈએ. આ એની આંતરિક ભૂખ છે. અહંકારથી પીડાયેલો તે એમ જ માને છે કે, મારા વગર આ જગત ચોપટ થઈ જશે. બધી જરૂરિયાતો પૂરી થઈ ગઈ હોય છતાં એક જરૂરિયાત તેને હંમેશાં લાગ્યા જ કરતી હોય છે—મારી ઉપયોગિતા બીજાને હંમેશાં દેખાવી જ જોઈએ ! અન્યથા આ જીવનનું મહત્ત્વ પશુ શું ? બીજાને મારી ઉપયોગિતા, મારી જરૂરિયાત ન દેખાય તો મારું જીવન પશુ ખેંચાર છે. મારી પાસે ભોજન, કપડાં, નીંદ બધું છે, પશુ બીજાને મારી જરૂરત ન હોય તો એ બધાં જ નકામાં છે એમ તે હંમેશાં માનતો રહે છે.

કપીરના જીવનની એક ઉપદેશાત્મક ઘટના છે. કપીરની પાસે કેાઈ આવતું તો તેની પાસેથી કંઈ પશુ લેવાનું તેઓ સ્વીકારતા નહિ. તે ‘ઇન્કાર’, તે ‘ના’ની પાછળ પશુ તેમની આંતરિક કરુણાવૃત્તિ જ કામ કરતી હતી કારણ તેઓ માણસના માનસના પૂરા અભ્યાસી હતા, આંતરિક મનોભાવનાને ઝોળખી પાડનારા સાચા પરીક્ષક હતા. તેઓ સમજતા હતા કે, દેનાર માણસ આવેશમાં આપી તો દે છે, પરંતુ તેના આપવાના સત્કાર્યમાં પશુ પરેશાની અને ખેંચેનીનો ઇતિહાસ છુપાયેલો હોય છે. સંભવ છે આખા પછી આપનારને રાતભર ઊંઘ ન આવે. સંભવ છે તેના મનમાં એવી ભાવના સક્રિય થઈ બચ કે, સાધુ અને ફકીરને નામે કેવા

લેભી અને લેભાણુ પાસે હું પહોંચી ગયો । આ કારણે તેમણે એક જ પદ્ધતિ રાખી હતી કે ભેટ આપનાર પાસેથી કદી ભેટ ન લેવી.

કબીરજીના પુત્રનું નામ કમાલ હતું. કમાલ ખરેખર કમાલ જ હતો. તેણે કબીરની માફક એક બુદ્ધી જ મહુલી બનાવી હતી. બાપ અને બેટા બન્ને ઇશ્વરપરાયણ હતા પણ તેમના વિચારોમાં ક્યારેક મતભેદો બગી પડતા અને ઝઝટ ઊભી થઈ જતી. એક પ્રસંગે એક ચાલતી ચક્કીને બેઠ કબીર રડવા લાગ્યા. કારણ ઘંટીનાં બે પડની વચ્ચે જે સપડાઈ જતું તે બધું પિસાઈને લોટ થઈ જતું હતું. પરંતુ કમાલ આ ચક્કીને ચાલતી બેઠ હસવા લાગ્યો. કબીર કરતાં તેની આ એકદમ વિરોધી રીત હતી. ઘંટીનાં બન્ને પડો ઢાણાઓને પીસી તો રહ્યાં હતાં પરંતુ જે ઢાણાઓ વચલા ઢંડોનો આશ્રય લેતા હતા તે અખંડ બચી જતા હતા. બે સત્યો વચ્ચેનું આ ઘર્ષણ હતું. બન્ને પોતપોતાની રીતે સાચા હતા. પરંતુ અકારણ આવી કઠિનાઈઓ ઊભી થઈ જવા પામતી. એટલે કબીરે કમાલને અલગ કુટીર બનાવી અલગ રહેવા સલાહ આપી.

કમાલની નિયતિ કબીરથી ઊલટી જ હતી. કમાલને ત્યાં જે કંઈ સત્સંગ કરવા આવતું તે કંઈ ને કંઈ ભેટ ધરીને જતું. કમાલ પણ તે ખુશીથી સ્વીકારી લેતો. તે માનતો કે ભેટ સ્વીકારવાથી આપનારના અંતરાત્મામાં સંતોષ અને આનંદનાં પુષ્પો ખીલી ઊઠે છે !

આમ છતાં કબીરના શિષ્યોથી આ વાત સહન ન થઈ. તેઓ કહેવા લાગ્યા: ‘કમાલ ભારે લાલચુ છે. તે કાંઈ ફકીર નથી કે બધાંની ભેટ ખુશીથી સ્વીકારી લે છે.’ એક વાર કાશી નરેશ કબીરને ત્યાં આવ્યા. કબીરના શિષ્યો ગભરાઈ ગયા. રખેને પાસેની મહુલીમાં તેઓ ચાલ્યા ન બંધ તેની તેઓ ચીવટ રાખવા માંડ્યા ! એટલે શિષ્યો રાબતને સીધા કબીર પાસે લઈ જવા લાગ્યા. ત્યારે રાબતે કહ્યું: ‘કમાલની કુટિયા પણ પાસે જ છે, એટલે તેને પણ મળી લઈએ.’ શિષ્યોએ કહ્યું. ‘તે માણસ બરાબર નથી. તે ભારે લેભી છે. તે સત્સંગ કરવા જેવો નથી.’ રાબતે કહ્યું: ‘ભલે પણ તેની પણ પરીક્ષા કરી લઈએ.’

રાબ કમાલ પાસે ગયો. હાથમાંથી એક કીમતી હીરાની વીંટી કાઢી ભેટ ધરી. કમાલે કશા જ ખચકાટ વગર તેનો સ્વીકાર કર્યો. લાગેની કિંમતની તે વીંટી હતી. કમાલને આટલી સહનતાથી વીંટીનો સ્વીકાર કરતાં બેઠ, રાબના પણ આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. ફકીરી અને વીંટી વચ્ચે કંઈ તારતમ્યતા કે સંગતિ દેખાતી નહોતી. રાબ જરા ચમક્યો. વીંટી ઘણી કીમતી હતી એટલે તેને પાછી લઈ લેવાની પણ તેમને મરજી થઈ. છતાં આગરુ જવાની બીકે તેઓ તેમ કરતાં અચકાયા. રાબ વિચારવા લાગ્યો: ‘કબીરના શિષ્યોએ સાચી જ સલાહ આપી હતી હું ખરેખર છેતરાઈ ગયો ! પરંતુ હવે થાય શું ?’ રાબનો આવો શેષ કમાલનો નજર બહાર ન રહ્યો. તે બોલી ઊઠ્યો: ‘વીંટી આપવી જ હોય તો મનમાં તેનો ખચકાટ શો ?’ રાબને આ સાંભળી સંકોચ તો થયો પણ તે બોલ્યા: ‘વીંટી ક્યાં મૂકું ?’ કમાલે કહ્યું: ‘તમારી મરજી પડે ત્યાં મૂકો.’

રાજાએ વીંટીને મહુલીના ઉપરના ભાગમાં નળિયા નીચે મૂકી દીધી. રાજાની પરેશાની ખૂબ વધી જવા પામી, તેની ભિંધ ભડી ગઈ. કળીર અને કમાલ વચ્ચેની લેદ રેખા એ વિરાધી છેડાઓને સ્પર્શતી તેમને જબ્બરું. કળીર તરફ તેમને ભારે આદર જન્મ્યો અને કમાલ પ્રત્યે તેટલો જ અગણ્યો ! આ વાતને પંદર દિવસ વીતી ગયા પણ રાજાના મનમાં જરા પણ શાંતિ ન થઈ. તે પાછો કમાલ પાસે આવ્યો. તેમને હંતુ' કે કમાલે પોતાની વીંટીના દાળિયા કરી નાખ્યા હશે, ભારે લાલચુ માણસ છે ! આ તે કંકરીની રીત કહેવાય ?

રાજાને આવતા બેઠ કમાલે કહ્યું : 'ઓહ ! શું ફરી વીંટીની ભેટ આપવા આવ્યા છો ?' રાજાના મનમાં હવે તેના લાલચુપણા વિષે શંકાને અવકાશ ન રહ્યો. તે વિચારવા લાગ્યા : 'આ ભારે વિચિત્ર અને લોભી માણસ છે. એટલે જરા રૂક્ષતાપૂર્વક તેમણે જવાબ આપ્યો : 'આ વખતે કંઈ જ ભેટ લઈને આવ્યો નથી. આ વખતે તો અગાઉ આપેલી ભેટનો તમે શો ઉપયોગ કર્યો તે તપાસવા આવ્યો છું—તે વીંટીનો તમે શો ઉપયોગ કર્યો તે મને કહો.' કમાલે કહ્યું : 'વીંટીની મને કશી જ ખબર નથી. તમે તે ક્યાં મૂકીને ગયા હતા તેની પણ મને ખબર નથી. મેં તેના સ્પર્શ પણ કર્યો નથી. એટલે તમે જ્યાં મૂકીને ગયા હો, ત્યાં તેની તપાસ કરો ! તમારી મૂંઢેલી ચીજ વિષે તમે જાણો, મારે એની સાથે શો સંબંધ છે ? તમે મૂકીને ગયા હો અને ત્યાંથી કદાચ કોઈએ તે ઉપાડી લીધી હોય, તો પણ મારે શું ? તમારો વીંટીને સાચવવાની જવાબદારી અમારી કંકરીનો નથી હોતી.' રાજા ભ્રમ થયો. 'જે જગ્યા પર તેણે વીંટી મૂકી હતી, તે જગ્યા તેને ખરાબર ચાક હતી. તેણે ત્યાં બેઠું તો નળિયાની નીચે તેમણે જેમ તે મૂકી હતી તેમ ને તેમ સુરક્ષિત ત્યાં પડી હતી.

સંતોની દૃષ્ટિમાં સંપત્તિ એક પાહુકાથી જરા પણ વધારે મહત્વ ધરાવતી નથી. તેનો ઇન્કાર કરવા જેટલું માલિકીપણું પણ સંન્યાસીના મનથી સંપત્તિ વિષેના બ્યામોહની અસ્પષ્ટ સ્વીકૃતિ જ ગણાય. એટલે સાધુ પુરુષ તેના સ્વીકાર કે અસ્વીકારથી પર હોય છે; તેનો ઇન્કાર કરવાથી પણ શો લાભ ? આખર તો તે માટી છે.

સંપત્તિને છોડવા જતાં કે પકડવા જતાં બંને વખત બંધે—અબંધે પણ સંપત્તિને મહત્વ આપી જાય છે. છોડવાના કેન્દ્રમાં પણ સંપત્તિની જ મહત્તા પ્રધાન હોય છે અને પકડવામાં તો તેની પ્રચુખતા સ્પષ્ટ છે જ.

બ્યારે આપણે કહીએ કે સંપત્તિ હોવી આવશ્યક છે ત્યારે પણ આપણા મનમાં તેનું આંતરિક મૂલ્ય હોય છે. જો આપણે એમ કહીએ કે અમે સંપત્તિને અડીશું નહિ, સંપત્તિ તો અભ્યાસવાની, અપવિત્ર વસ્તુ છે, તો પણ તેનું આંતરિક મૂલ્ય અંકિત થઈ જાય છે. સંન્યાસીને માટે તેનું કશું જ મૂલ્ય નથી. સંન્યાસીની સમજમાં સંપત્તિ નિર્મૂલ્ય છે.

સાચા સાધુઓને સાચી રીતે ઓળખવા ભારે મુશ્કેલ છે. પરિશ્રદ્ધવૃત્તિ અને અપરિશ્રદ્ધ વૃત્તિનો આધાર જીવોના મમતામૂલક પરિણામો છે. કેઈ પણ વસ્તુને આકર્ષણ યુદ્ધિથી ગ્રહણ કરવી અથવા કેઈ વસ્તુને પરિશ્રદ્ધ યુદ્ધિથી ગ્રહણ કરવા માટે તે વસ્તુની પાસે જવાના જીવોના પરિણામ પણ પરિશ્રદ્ધ છે. ખરેખર પરિશ્રદ્ધનો આગ્રહ જ અનર્થનું મૂળ છે.

મમાયમિતિ કૈષ વાવદ્ધિમાનવાહસ્વરઃ ।

કૃતાન્તમુક્તમેવ તાવદિતિ ન પ્રશાન્ન્યુન્નયઃ ॥

આનો હું છું અને આ મારું છે-આવો અભિમાનરૂપી ઠાહજવર જ્યાં સુધી મનુષ્ય સાથે ટકી રહે છે ત્યાં સુધી તેને માટે યમરાજનું મોઢું શરણ છે, એટલે તેને જન્મ મરણની ચક્રીમાં પીસાવાનું છે, આવી સ્થિતિમાં શાંતિની આશા રાખવી એકદમ વ્યર્થ છે.

ઈચ્છાઽ આગાત્સમા અળતયા-જેમ આકાશનો ચોર કે છોર ન હોવાય તેમ ઇચ્છાનો પણ આરંભ કે અંત ન હોવાય. એટલે ઇચ્છાઓનું નિયમન ન કરાય તો શાંતિ અને સમર્પણ દૂર-સુદૂર ભાગતી જ રહેવાની. ઇચ્છા જ બધાં પાપોનું મૂળ છે. ઇચ્છા જ આકુલતા-વ્યાકુલતાનું પ્રમુખ કારણ છે. ઇચ્છાઓનો સફલાવ તે હુઃખ અને ઇચ્છાઓનો નિરોધ તે સુખ.

ઈચ્છા નિરોધસ્તપઃ તમે બીજી શારીરિક તપશ્ચર્યાઓ કરી શકો કે ન પણ કરી શકો, માત્ર તમારી મનોભૂમિકાને મર્યાદિત કે સંયમિત બનાવવાનો પ્રયાસ 'યથાર્થ' રીતે કરશો તો એક દિવસ તમે સંપત્તિના સ્વામી બની શકશો. અન્યથા સંપત્તિના સ્વામી થવાને બદલે તમે તેના શુભામ તો છો, છો અને છો જ.

ભગવાન મહાવીર

આજે મહાવીર જન્મ વાંચવાની આપણી પરંપરા છે. જેના શાસનમાં આપણે છીએ તે પરમ ઉપકારી મહાપુરુષના જીવનથી આભાલવૃદ્ધ સૌ જાતે હોવા જોઈએ. એટલે એક દિવસ આવો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે. જૈનધર્મ અવતારવાદી નથી, તે ઉત્તારવાદી છે. નરમાંથી પોતાની ઉત્કૃષ્ટ સાધના અને પરમ તપશ્ચર્યા વડે નારાયણ બની શકવાની ચોગ્યતા અને ક્ષમતા જીવમાત્રની અભીપ્સા છે. એટલે આપણા તીર્થંકરો પણ એક વખત આપણી જ માફક જીવમાત્રની અભીપ્સા છે. એટલે આપણા તીર્થંકરો પણ એક વખત આપણી જ માફક ચોર્ધાસીની ચક્રોળમાં ભમતા અને રાગદ્વેષથી કલુષિત આત્મા હતા. પરંતુ સમ્યજ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રની પરમ આરાધનામાં ફળસ્વરૂપે તેઓ જીવમાંથી શિવ બની ગયા. આ ભૂમિકાનાં, આ અનાદિકાલીન પરિભ્રમણમાં, સદ્ગોષ્ઠિરૂપ મોક્ષમાર્ગના પ્રથમ ચરણની ન્યારથી ઉપલબ્ધિ થઈ, તે ભવથી જ તેમના પૂર્વજીવોની ગણતરી કરવામાં આવી છે. તેમાં પણ માત્ર સત્તાવીસ જીવોની જ ગણતરી કરવામાં આવી છે. આ સત્તાવીસ જીવોની વચ્ચે અનેકવાર નારક, દેવ તેમજ

હુલ્લક ભવોતું' ગ્રહણ સ્વીકાર્ય' છે, પરંતુ તે હુદ્રભવોનાં કયાંય નામ નિર્દેશ મળતાં નથી. “સંસારે કિયન્તમપિ કાલમહિત્વા” આવો ઉલ્લેખ એ જ આ માટેનો એક સંકેત છે.

૧. નયસાર : આ ભવમાં મોક્ષમાર્ગમાં આવશ્યક સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થયો.

અપર મહાવિદેહમાં મહાવપ્રવિજ્ય ક્ષેત્રમાં જયંતિ નામની નગરી હતી. તે નગરીના રાજા શત્રુમર્દન હતા. આ પ્રાંતના પુરપ્રતિષ્ઠાન ગામમાં ભગવાન મહાવીરનો જીવ નયસાર નામનો આમચિંતક બન્યો. રાજા શત્રુમર્દનને નવા રાજપ્રાસાદો માટે ભિંચી જાતનાં લાકડાંઓની જરૂર પડી. નયસાર આ વિષયનો કુશળ કારીગર હતો. એટલે આ કાર્યનો ભાર તેને સોંપવામાં આવ્યો. નયસાર પણ રાજાના આદેશથી અનેક સાથીઓ અને કાર્યકરોને લઈ, અનેક ગાડાંઓ સાથે અરણ્યમાં પહોંચ્યો. લાકડાંની પરીક્ષણપૂર્વક કાપવાની પ્રક્રિયા પ્રારંભ થઈ. બપોરના વખતે લોબન તૈયાર થઈ જતાં જમવા બેસતો હતો કે ત્યાં સાથીથી છૂટા પડેલા, માર્ગ ભૂલી ગયેલા, ભૂખ અને તૃષ્ણાથી સંતપ્ત બનેલા નિર્થક સુનિઓનો આકસ્મિક સમાગમ થયો. આ નયસાર આ અભાષી અટવીમાં સુનિઓના પદાપચ્છથી વિસ્મિત થયો. તેનું હૃદય ભક્તિ અને પ્રેમના હિલોળે ચઢ્યું. તે આનંદ વિભોર બની ગયો. તેણે નિર્દોષ આહાર નિર્થકોને વહોરાવ્યો અને અરણ્યમાંથી બહાર જવાનો માર્ગ બતાવ્યો. સુનિઓએ મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપી તેનામાં સમ્યગ્દર્શનનું આરોપણ કર્યું. નયસારને આ આકસ્મિક સમાગમે તીર્થંકર મહાવીર થવાની ભૂમિકા પૂરી પાડી. તે પરિતપ્તસારી થયો.

૨ પ્રથમ દેવલોક :

નયસાર રૂપ મનુષ્ય ભવના આયુષ્યને સમ્યગ્દર્શનની આરાધનાપૂર્વક પૂર્ણ કરી તે નયસાર સૌધર્મ કલ્પમાં એક પલ્લોપમની સ્થિતિવાળો મહાપુણ્યશાળી મહર્ષિક દેવ થયો.

૩ મરીચિ-ત્રિદંડી :

પ્રથમ દેવલોકનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી નયસારનો જીવ પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ સ્વામી અને તેના પુત્ર પ્રથમ ચક્રવર્તી શ્રી ભરતના મરીચિ નામના પુત્ર તરીકે જન્મ્યો. ભગવાન ઋષભ દેવના પ્રવચનોથી પ્રભાવિત થઈ તે દીક્ષિત થઈ ગયો. પરંતુ અનેક પરિષદોપસર્ગવાળો દીક્ષાનો માર્ગ તેના માટે અસહ્ય થઈ પડ્યો. તે વિચારતો થયો કે: હું કેરી શૃંગસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરું કે કેમ ? ઘણા વિચારોને અંતે નિર્ણય કર્યો કે, આ શ્રમણ પરિધાનનો પરિત્યાગ કરી, નવી વેષભૂષા સ્વીકારવી એ જ મારે માટે ઉચિત છે. તેણે મનમાં દંઢ સંકલ્પ કર્યો કે, નિર્ગન્ધો ત્રિદંડ એટલે મન, વચન અને કાયાના અશુભ વ્યાપારોને અવરોધનારા અને ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવનારા હોય છે. પરંતુ હું ત્રિદંડથી યુક્ત અને અભિતેન્દ્રિય છું. એટલે તેના પ્રતીક રૂપે હું ત્રિદંડ ધારણ કરીશ.

શ્રમણો નવકોટિએ સર્વ પાપ-વ્યાપારોથી મુક્ત, મહામતધારી અને મુન્નિત હોય છે. પરંતુ હું શિખા સહિત છું. એટલે હજમત કરાવીશ અને સ્થૂલ પાપોતું વિરમણ કરીશ.

નિર્ગન્થો નિષ્પરિશ્ક્રી અને શીલ-સદાચારની સુગન્ધથી સુગન્ધિત હોય છે. પરંતુ હું તેવો નથી. હું અપરિશ્ક્રી અને અદનાદિ સુગન્ધિત દ્રવ્યોની સુગન્ધથી સુરસિત રહીશ.

શ્રમણો નિર્મોહી હોય છે. પરંતુ હું મોહશીલ છું, એટલે તેનાં પ્રતીક રૂપે હું છન્ન ધારણ કરીશ. નિર્ગન્થો પગમાં કશુંજ પહેરતા નથી; પરંતુ હું કાષ્ટ પાદુકાનો ઉપયોગ કરીશ.

સ્થવિરકલ્પી સાધુઓ પ્રવેતવસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને જિનકલ્પી વસ્ત્ર વગરના હોય છે. પરંતુ હું કષાયથી કલુષિત છું તેથી કષાયના પ્રતીક રૂપે કાષાયિક વસ્ત્રો ધારણ કરીશ.

શ્રમણો સચિત પાણીનો ઉપયોગ કરતા નથી. સ્નાનાદિ શણગારોથી મુક્ત હોય છે. પરંતુ હું મર્યાદિત જળ સ્નાન-પાનાદિ ક્રિયાઓ માટે ઉપયોગમાં લઉંશ.

આ રીતે મરીચિ નવી પરિત્રાજકની વેશભૂષાને ધારણ કરી ભગવાન સાથે જ વિચરતો. તેની બુદ્ધિ જાતની ચર્ચા અને વેશભૂષાથી માણસો આશ્ચર્ય પામતા અને જિજ્ઞાસાવશ થઈ તેની પાસે જતા. મરીચિ પણ તે બધાને પ્રતિજ્ઞા આપી તેમને ભગવાન ત્ર્યંબકદેવના શિષ્યો બનાવતો.

સમવસરણુમાં એકઠા ભરત રાજાએ ભગવાનને પ્રશ્ન કર્યો: ‘પ્રભો ! આપડી આ પરિવ્રજામાં કોઈ એવી વ્યક્તિ છે ખરી, જે આ ભરતક્ષેત્રમાં આપની માફક ભાવિ તીર્થંકર થવાની હોય ?’ ભગવાને જવાબ આપ્યો: ‘તપ્તારો પુત્ર મરીચિ આ જ ભરતક્ષેત્રમાં વધુમાન (મહાવીર) નામનો અતિમ તીર્થંકર થશે. તેની પૂર્વે તે પોતાનપુરનો અધિપતિ ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ બનશે અને વિદેહ ક્ષેત્રની મહાનગરીમાં તમારા જેવો જ પ્રિયમિત્ર નામનો ચક્રવર્તી થશે. આ રીતે આ મરીચિ ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ પદવીનો ધણી થશે.’ ભગવાનની ભવિષ્ય વાણી સાંભળી, ભરત રાજા તરત જ મરીચિ પાસે ગયા. તેને ભાવિ તીર્થંકર રૂપે તેમણે અભિનંદન આપ્યા. તેના વાસુદેવ અને ચક્રવર્તી થવાની પણ વાત કહી. તે સાંભળી મરીચિ આનંદ અને ઉત્સાહમાં આવી ગયો. હું ત્રણ પદવીનો ધણી ! મારા પિતા પ્રથમ ચક્રવર્તી ! મારા દાદા પ્રથમ તીર્થંકર ! જાણે જગતની બધી વરિષ્ઠતા પોતાના જ કુળને કેમ ન વરી હોય ! આમ આનંદ વિભોર બની તે નાચવા લાગ્યો !

એક દિવસે મરીચિ અસ્વસ્થ થયો. તેની સેવા કરનાર કોઈ હતું નહિ. એટલે તે વધારે સંક્લુષ્ઠ અને ઝેણેન બન્યો: ‘મેં અનેકને ભગવાનના શિષ્યો બનાવ્યા, પણ મારો એકેય શિષ્ય બનાવ્યો નહિ અને હું શિષ્યથી વચિત રહ્યો એટલે મારી આજ આ સ્થિતિ થઈ છે. હવે હું પણ મારો શિષ્ય બનાવીશ’-એવો તેણે નિર્ણય કર્યો. થોડા દિવસે રાજકુમાર કપિલ ધર્મ બાણવાની ભાવનાથી તેની પાસે આવ્યો. મરીચિએ આહ્વાન દીક્ષાની પ્રેરણા આપી. કપિલે સામેથી પ્રશ્ન કર્યો: ‘તો પછી આપ પોતે આહ્વાન ધર્મનું પાલન કેમ કરતા નથી ?’ મરીચિએ

તે બાબતમાં ચોતાની અસમર્થતા પ્રગટ કરી. એટલે કપિલે ફરી પ્રશ્ન કર્યો: ‘આપ જેલું આચરણ કરી રહ્યા છો તેમાં શું ધર્મ નથી ?’

આ પ્રશ્ને મરીચિના મનમાં મિથ્યાભિમાન જગાડ્યું. તેઓ થોડીવાર મૌન રહ્યા પછી બોલ્યા: ‘અહીં પણુ તે જ છે જે આહર્ત ધર્મમાં છે.’ આ સાંભળી કપિલ મરીચિનો શિષ્ય થયો. આ ઉત્સવપ્રદ પણાના કારણે કોડાકોડ સાગરોપમ પ્રમાણુ તેમને સંસાર જામણુ કરવું પડ્યું અને દોષોની આલોચના વગર આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું.

૪ બ્રહ્મ-દેવલોક :

ચોર્વાસી લાખ પૂર્વતું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને મરીચિનો જીવ બ્રહ્મ દેવલોકમાં હસ સાગરની સ્થિતિવાળો દેવ બન્યો.

૫ કૌશિક બ્રાહ્મણ :

દેવલોકમાંથી અવતરી કૌલસાક સંનિવેશમાં એસી લાખ પૂર્વની આયુષ્યવાળા કૌશિક બ્રાહ્મણના રૂપે જન્મ લીધો.

૬ પુષ્પમિત્ર બ્રાહ્મણ :

કૌશિકતું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને તે સ્થૂણ નગરીમાં પુષ્પમિત્ર નામનો બ્રાહ્મણ થયો. તેલું બોતેર લાખ પૂર્વતું આયુષ્ય હતું. તે અંતિમ સમયમાં પૂર્વના સંસ્કારવશ પરિત્રાજક ત્રિદંડી બન્યો.

૭ સૌધર્મ દેવલોક :

ત્યાંથી આયુષ્ય પરિપૂર્ણ કરીને સૌધર્મ કલ્પમાં તે મધ્યમ સ્થિતિવાળો દેવ બન્યો.

૮ અગ્નિદ્યોત :

ત્યાંથી ચવીને તે ચૈત્ય સન્નિવેશમાં અગ્નિદ્યોત નામનો બ્રાહ્મણ થયો. તેલું આયુષ્ય ચોસઠ લાખ પૂર્વતું હતું. પરિત્રાજકના સંસ્કારોની તીવ્રતાથી પરિત્રાજક ત્રિદંડી બન્યો.

૯ ઇશાન દેવલોક :

ત્યાંથી આયુષ્યની પરિસમાપ્તિ થવા પર તે ઇશાન દેવલોકમાં મધ્યમ સ્થિતિવાળો દેવ થયો.

૧૦ અગ્નિજૂતિ બ્રાહ્મણ :

ત્યારબાદ મદિર નામક સન્નિવેશમાં અગ્નિજૂતિ નામના બ્રાહ્મણના રૂપે જન્મ લીધો. તેલું આયુષ્ય છપ્પન લાખ પૂર્વતું હતું. જીવનના અંત સમયે ત્યાં ફરી પરિત્રાજક ત્રિદંડી બન્યો.

૧૧ સનતકુમાર દેવલોક :

અગ્નિજૂતિરૂપ ભવની સમાપ્તિ પછી તે સનતકુમાર કલ્પમાં મધ્યમ સ્થિતિવાળો દેવ બન્યો.

૨૭૮ : લેલા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

૧૨ ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણ :

સનત્કુમાર કલ્પથી ચવી તે શ્વેતાંબિકા નગરીમાં ભારદ્વાજ નામનો બ્રાહ્મણ થયો. તેનું આયુષ્ય ચુમાલીસ લાખ પૂર્વનું હતું. અંતિમ સમયે ત્યાં પરિવ્રાજકની દીક્ષાથી દીક્ષિત થયો.

૧૩ માહેન્દ્ર દેવલોક :

ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરી તે માહેન્દ્ર કલ્પમાં મધ્યમ સ્થિતિવાળો દેવ થયો.

૧૪. સ્થાવર બ્રાહ્મણ :

દેવલોકથી ચવીને કેટલાયે કાળ સુધી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરીને તે રાજગૃહ નગરમાં સ્થાવર નામનો બ્રાહ્મણ થયો. ત્યાં તેનું આયુષ્ય ચોત્રીસ લાખ પૂર્વનું હતું. અંત સમયે ત્રિદંડી પરિવ્રાજક બન્યો.

૧૫. બ્રહ્મ દેવલોક :

પંદરમા ભવમાં તે બ્રહ્મ દેવલોકમાં મધ્યમ સ્થિતિવાળો દેવ બન્યો.

૧૬. વિશ્વભૂતિ :

દેવલોકનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી નયસારનો જીવ સોળમા ભવે રાજગૃહ નગરમાં વિશ્વનંદી રાજના ભાઈ તથા સુવરાજ વિશાખભૂતિના પુત્ર વિશ્વભૂતિ થયા. રાજ વિશ્વનંદીના પુત્રનું નામ વિશાખાનંદી હતું.

એક વખત વિશ્વભૂતિ પુષ્પકરંડ કૃપવનમાં પોતાની પત્નીઓ સાથે ક્રીડા કરતા હતા ત્યારે મહારાણીની દાસીઓ પુષ્પો લેવા ત્યાં આવી. વિશ્વભૂતિની ક્રીડા જોઈ તેમને ઇર્ષ્યા આવી. તેમણે મહારાણીના હૃદયમાં પણ ઇર્ષ્યાનો અગ્નિ પ્રગટાવ્યો. રાજાએ પોતાની કુળમર્યાદાનો ખ્યાલ આપી તેને સમજાવવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ જ્યારે તે એકથી બે ન થઈ અને પોતાનો આગ્રહ ટકાવી જ રાખ્યો ત્યારે મંત્રીએ એક યુક્તિ અજમાવી. રાજાના આદેશથી રણભેરી વગાડવામાં આવી. રણભેરીનો અવાજ સાંભળતાંજ વિશ્વભૂતિએ ઉદ્ધાન ક્રીડા સ્થગિત કરી નાખી અને રાજા પાસે આવી ઉપસ્થિત થયો. રાજાને અટકાવી પોતે સેના સાથે યુદ્ધ માટે પ્રસ્થાન કર્યું. શત્રુનાં કયાંય દર્શન ન થતાં તે સેના સહિત પાછા વળ્યા. આ દરમિયાન રાજકુમાર વિશાખાનંદીએ પોતાના અંતઃપુર સહિત પોતાનો પકાવ તે ઉદ્ધાનમાં નાખી દીધો. જ્યારે વિશ્વભૂતિ પુનઃ ઉદ્ધાનમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા ત્યારે દ્વારપાલોએ તેમને અટકાવ્યા અને જણાવ્યું કે રાજકુમાર વિશાખાનંદી પોતાના અંતઃપુર સહિત ક્રીડા કરી રહ્યા છે.

વિશ્વભૂતિને હવે ભાન થયું કે, મને યુદ્ધના બહાને અત્રેથી કાઢવામાં આવેલ છે. આથી કોપાયમાન થઈ તેમણે કોઠાનાં વૃક્ષ ઉપર એક સુષ્કો માર્યો જેથી કોઠાનાં બધાં રૂખો ટપોટપ પડી ગયાં. પછી દ્વારપાલોને કહ્યું કે આ રીતે હું તમારાં માથાં વધેરી શકું છું. પરંતુ રાજના ગૌરવની રક્ષા ખાતર તેમ કરતો નથી.

આ બનાવે વિશ્વભૂતિના સંસાર વિષયક રાગને ઉડાડી દીધો. તેમણે આર્થ' સંભૂતિ સ્થવિર પાસે સંયમ સ્વીકાર્યો અને ઉત્કૃષ્ટતમ તપોધર્મની પરમ આરાધનાથી પરમ લાભિઓ મેળવી.

એક વખત વિહાર કરતા વિશ્વભૂતિ મુનિ મથુરા પધાર્યા. રાજકુમાર વિશાખાનંદી પણ રાજકન્યાઓ સાથે વિહાર કરવા ત્યાં આવ્યો હતો અને રાજમાર્ગના રાજમહેલમાં રોકાયો. એકાએક વિશાખાનંદી રાજકુમારની દૃષ્ટિ મુનિ વિશ્વભૂતિ ઉપર પડી અને ઇર્ષ્યાના અગ્નિ ક્રોધ ને તિરસ્કારનાં રૂપમાં ભભૂકી ઊઠ્યો. મુનિ તપશ્ચર્યાથી સ્ત્રીષ્ટકાય બની ગયા હતા એટલે તરત જ વિચાર્યેલ ગાયના સાધારણ ધક્કાથી ગોથું ખાઈ ગમડી પડ્યા. ઉપહાસ માટેના આ પ્રસંગ વિશાખાનંદીને હાથ લાગી ગયો. તેમણે હસતાં હસતાં કહ્યું : 'કોઠાના વૃક્ષને સુકકે મારી બધાં રૂળોને ટપોટપ નીચાં પાડી દેનાર કેવા પરાક્રમી કે ગાયના ધક્કાથી પણ ગમડી બન્ય છે ! એમ કહી તે ખડખડાટ હસી પડ્યો. આ સાંભળી વિશ્વભૂતિ અણગાર આવેશમાં આવી ગયા. ગાયનાં શિંગડાંને પકડીને ચઢતી માફક ફેરવીને, ગાયને આકાશમાં ઊછાળતાં તેમણે કહ્યું : 'શુ' દુર્બળ સિંહ શિયાળથી પણ ઊતરતો હોય છે ? આ દુરાત્મા આજે પણ મારા તરફ ભારે દુર્ભાવ ધરાવે છે. એટલે મારું તપ, જપ, બ્રહ્મચર્યનું જો કંઈ રૂળ હોય તો આગામી ભવમાં હું અપરિમિત બળવાળો બનું. આમ ત્રિયાણું કરી આલોચના કર્યા વગર તેમણે આશુબ્ધ પૂણું કમું'.

૧૭. મહાશુક દેવલોક :

ત્યાંથી આશુબ્ધ પૂણું કરી નયસારનો મુનિ વિશ્વભૂતિરૂપ ૯૦૯ મહાશુક કલ્પમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળો દેવ થયો.

૧૮. ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ :

દેવલોકમાંથી ચલી પોતનપુર નામના નગરમાં પ્રજાપતિ નામના રાજાને ત્યાં રાણી મૃગાવતીની કુક્ષિમાં જન્મ લીધો. દેવના ભવથી ચલેલો વિશ્વભૂતિનો આત્મા જેવો અવતર્યો કે કે રાણી મૃગાવતીને સુદર સાત સપનાં આવ્યાં. આ સપનાં વાસુદેવના અવતરણના સૂચક હતાં. કારણ એટલે તેજસ્વી સપનાં તીર્થંકરની માતા બુદ્ધે છે. તે જ સપનાં જરા ઝાંખા ચક્રવર્તીની માતાને આવે છે અને વાસુદેવની માતા સાત સપનાં ભેઈ પ્રપ્રુદ્ધ થાય છે.

વિશ્વભૂતિનો આ આત્મા જ્યારે જન્મ્યો ત્યારે વાંસામાં ત્રણ પાંસળીઓ હતી, એટલે એનું નામ ત્રિપૃષ્ઠ રાખવામાં આવ્યું. ત્રિપૃષ્ઠ રાજકુમારના પિતા પ્રજાપતિ અશ્રવગ્રીવ-પ્રતિ વાસુદેવના અધીનસ્થ માંડલિક રાજા હતા.

એક દિવસે અશ્રવગ્રીવ-પ્રતિવાસુદેવે એક જ્યોતિષીને પૂછ્યું કે મારું મૃત્યુ કેમ થશે ? જ્યોતિષીએ ગણિત ગણી જણાવ્યું કે જે તમારા દૂતનું અપમાન કરશે અને તું ગંગિના કેસરીસિંહનું વિદારણ કરશે, તેના હાથે તમારું મૃત્યુ થશે. તે સાંભળી અશ્રવગ્રીવ સચિંત બન્યો.

પ્રભપતિના પુત્રોની વધતી જતી શક્તિ તેનાથી અબળી નહોતી. જ્યોતિષીની ભવિષ્ય વાણીના તાજ મેળવવા તેણે પોતાના દૂતોને અસુક સંદેશ સાથે પ્રભપતિ પાસે મોકલ્યા. દૂતોએ જ્યારે રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે સંગીતનો જલસો ચાલી રહ્યો હતો. પ્રતિવાસુદેવના દૂતો તરીકે તે દૂતોના મનસમાં પણ અભિમાને પ્રવેશ કર્યો હતો. એટલે રાજાનો અનુમતિ મેળવવાની પણ દરકાર રાખ્યા વિના તેમણે રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો. આખો રાજપરિવાર સંગીતના રત્નમાં તલ્લીન હતો. એટલે દૂતોના આકસ્મિક પ્રવેશથી રંગમાં ભંગ પડ્યો. ત્રિપૃષ્ઠ માટે આ વાત અસહ્ય થઈ પડી. રાજા પ્રભપતિએ જ્યારે ઉચિત સત્કાર સાથે દૂતને વિદાય આપી ત્યારે ત્રિપૃષ્ઠ લાગ જોઈ માર્ગમાં દૂતોને અધવચ્ચે અટકાવી તેમને ત્રારે એવો મેથીપાક ચખાડ્યો. પ્રભપતિને પોતાના પુત્રના આ હુલ્લેખકારથી ભારે ચિંતા ઊપજી. તેમણે દૂતોને ફરી યોલાવ્યા અને સારા પુરસ્કારોથી પુરસ્કૃત કર્યા અને ત્રિપૃષ્ઠના અશિષ્ટ વ્યવહારની ક્ષમા માંગી. અશ્વઝીવને આ વાતની ગંધ પણ ન આવે તે માટે વિનંતિ કરી. દૂતો તો માની ગયા. પરંતુ તેમના જે સાચીકારો જે ભાગી છૂટ્યા હતા, તેમણે રાજા અશ્વઝીવની પાસે જઈ અશ્વથી ધતિ - સુધીની હકીકત કહી બતાવી.

આ બાબુ પૂર્વભવનો વેરી વિરાખાનંદી તુંગગિરિમાં કેસરી સિંહના રૂપે જન્મી, તુંગગિરિના જંગલ પાસેનાં ક્ષેત્રોમાં ભારે રંજડ કરતો હતો.

અશ્વઝીવને દૂતનાં અપમાનનો બદલો વાળવા, અને તેનાં પ્રતિકૂળ રૂપે પોતાના હરમનનો સંદાને માટે વિનાશ કરવા નિશ્ચય કર્યો. એટલે તુંગગિરિનાં આસપાસનાં ક્ષેત્રોમાં શાલિ ધાન્ય વાવવાનો ઉપક્રમ કર્યો. તે ખેતરો અને ખેડૂતોના કેસરીસિંહથી અને બીજાં વચ્ચે યંત્રઓથી રક્ષણ કરવાનાં કામમાં રાજા પ્રભપતિની નિમણૂક કરી. અશ્વઝીવના આ આદેશથી પ્રભપતિને ભારે આશ્ચર્ય થયું. તેનો વારો નહોતો છતાં તેની નિમણૂકથી ત્રિપૃષ્ઠે ફરેલા અપરાધનો જ આ શિક્ષા છે એમ માની તુંગગિરિ જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. પોતાના પિતાને જતાં અને દીકરાઓએ અટકાવ્યા અને તેમના વતી તેમની ફરજ પોતે વફાદારીથી બજાવવા તત્પર છે એમ કહી અટકી જવા વિનંતિ કરી અને ભાઈઓ ત્યાં ગયા અને ખેડૂતોને પૂછ્યું કે તે કેસરી સિંહ કયાં છે કે જેની રંજડથી તમે બંધા સંસ્ત છે ?

ખેડૂતોએ સિંહનું સ્થાન બતાવ્યું. તેમણે સૂતેલા સિંહને જગાડ્યો. રથમાંથી ઊતરી, નિઃશસ્ત્ર તેની સાથે ઝંઝુમવા ત્રિપૃષ્ઠ તૈયાર થયા. સિંહને થયું, આ ભારે મૂર્ખ છે. પોતાના રક્ષણનાં સાધનોનો પરિત્યાગ કરી, આ મૂર્ખ પોતાના જ હાથે પોતાનું મોત નોતરી રહ્યો છે. આજસ મરડીને જેવો તે જીલો થયો અને ત્રાસ મારી કે, ત્રિપૃષ્ઠે તેનાં જડમાં પકડી બે કટકા કરી, તેને છૂલું કપડાંની માફક ચીરી નાખ્યો.

તુંગગિરિના આસપાસનાં ક્ષેત્રો તો સુરક્ષિત થઈ ગયાં પણ અશ્વઝીવ અસુરક્ષિત અને ચિંતાશીલ થયો. તેને થયું, આ ત્રિપૃષ્ઠના હાથે મારું નિશ્ચિત મૃત્યુ છે તો એને જ મારી

નાખવો ઉચિત છે. તેમ નિર્ણય કરી બંને ભાઈઓને યોદ્ધાવવા સંદેશો મોકલે છે. પરંતુ ત્રિપૃષ્ઠ તેની અવહેલના કરે છે. અશ્વઝીવ પોતાનપુર ઉપર સૈન્ય લઈને ચઢી આવે છે, ત્યારે ત્રિપૃષ્ઠ સંદેશો મોકલે છે કે, યુદ્ધમાં હાજરો નિર્દોષ માણસો નિષ્કારણ મૃત્યુને શરણ થાય એને બદલે આપણે બંને જ પરસ્પર યુદ્ધ કરી, જય-પરાજયનો નિર્ણય કરી લઈએ.

અશ્વઝીવે આ શરત સ્વીકારી. દુષ્ટિ યુદ્ધ, સુષ્ટિ યુદ્ધાદિ બધાં યુદ્ધોમાં તે પરાજિત થયો. અંતે ચક્ર નામના તીક્ષ્ણ શસ્ત્રનો તેણે પ્રહાર કર્યો. ત્રિપૃષ્ઠે તેને હાથમાં પકડી તેના ઉપર જ વળતો પ્રહાર કરતાં તેનું માથું છેદાઈ ગયું. આકાશમાં ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવના અવતરણનો દિવ્ય ધ્વનિ પ્રસરી રહ્યો !

એકદા ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવે કોઈ પ્રસંગે પુનઃ સંગીતના ઉત્સવનો પ્રારંભ કર્યો. શય્યાપાલકને આદેશ આપ્યો કે, મને ભંધ આવી બંધ કે આ જલસો સમેટી લેજો. વાસુદેવને તો ભંધ આવી ગઈ, પરંતુ શય્યાપાલક રસમાં એવો તો મશગૂલ બની ગયો કે વાસુદેવ સૂઈ ગયા છતાં તેણે જલસો બંધ ન કર્યો. પ્રાતઃ જ્યારે વાસુદેવ જાગ્યા અને ઉત્સવને તે જ રીતે ચાલતો જોયો ત્યારે શય્યાપાલક પર શુસ્તે થઈ તેમણે ધગધગતું સીસું તેના કાનમાં રેડ્યું. પરિણામે તે દિવંગત થયો. આ બધાં બાંધેલાં કર્ષો મહાવીરના ભવમાં તેમને ઉદયમાં આવવાનાં હતાં. આ રીતે વાસુદેવનું ૮૪ લાખ પૂર્વનું આયુષ્ય તેમણે પૂર્ણ કર્યું.

૧૯. સાતમી નરક :

ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તેઓ સાતમા તમસ્તમા નરકના અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસમાં નૈરયિકરૂપે જન્મ્યા.

૨૦. સિંહ :

ત્યાંથી નીકળી તે કેસરી સિંહ બન્યા.

૨૧. ચોથી નરક :

સિંહના આયુષ્યને પૂરું કરીને તેઓ ચોથી નરકમાં ગયા.

૨૨. પ્રિય મિત્ર ચક્રવર્તી :

ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરી તેઓ મહાવિદેહ ક્ષેત્રની મુક્તાનગરીમાં ધનંજય રાજાની ધારિણી રાણીથી પ્રિય મિત્ર ચક્રવર્તી થયા. આ ભવમાં, જૈન મુનિના દર્શનથી દીક્ષા ગ્રહણ કરી, તેમણે એક કરોડ વર્ષ સુધી દીક્ષા પાળી.

૨૩. મહાશુક દેવલોક :

ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરી મહાશુક કલ્પમાં સર્વાર્થ વિમાનમાં તેઓ ઉત્પન્ન થયા.

૨૮૨ : લેલા પાપાણુ, ખોટ્યાં દ્વાર

૨૪. નંદનકુમાર :

ત્યાંથી ચવી ભરતદેવની છત્ર નગરીમાં જિતશત્રુ રાજની ભદ્રા રાણીની કુક્ષિમાં નંદન નામના કુમાર થયા. ત્યાં ચોવીસ લાખ વર્ષ તેઓ ગૃહવાસમાં રહ્યા. એક લાખ વર્ષ અવશેષ રહ્યા ત્યારે પાટિલાચાર્ય પાસે તેમણે સંયમ સ્વીકાર્યો. એક લાખ વરસ સુધી માસખમણની તપસ્યા કરી. તેમાં તેમને અગિયાર લાખ સાઠ હજાર માસખમણ થયા. વીસ સ્થાનકોની આરાધના કરી. તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાજીયું.

૨૫. પ્રાણુત દેવલોક :

ત્યાંથી તે પ્રાણુત દેવલોકમાં પુષ્પોત્તરાવતંસક વિમાનમાં વીસ સાગરની સ્થિતિવાળા દેવ થયા.

૨૬. દેવાનંદાના ગર્ભમાં :

સ્વર્ગથી ચવી પ્રાણુકુંડ ગામમાં ઋષભદત્ત પ્રાણુની પત્ની દેવાનંદાના ગર્ભમાં પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયા. કુળ શ્રેષ્ઠતાનાં દર્પનાં પરિણામે દેવાનંદાના ગર્ભમાં આવવું પડ્યું. બ્યાંસી રાત સુધી તેઓ ગર્ભમાં રહ્યા.

૨૭. વર્ધમાન મહાવીર :

બ્યાંસીરી રાત્રિએ શકેન્દ્રની આજ્ઞાથી હરિશ્ચૈગમેથી દેવે સિદ્ધાર્થ રાજની મહારાણી ત્રિશલાના ઉદરમાં તેમને પ્રસ્થાપિત કર્યા અને ત્યાં જ જન્મ લઇને તેઓ વર્ધમાન મહાવીરના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

સહસ્ર રૂપા સાધના

શ્રણી વખત આપણી એવી બ્રામક માન્યતા આપણા માનસમાં ઘર કરી ગઈ હોય છે કે પરમાર્થ સાધુ પુરુષો જ કરી શકે. ધર્મગ્રંથો બહુ સાધુઓ માટે જ નિર્મિત થયા હોય ! સામાન્ય માણસોને તો કેમ બહુ તેની સાથે કરી જ લેવા દેવા ન હોય ! આત્મકલ્યાણ કે પ્રભુતાની ઉપલબ્ધિ, ભક્તિ, સાધના કે આરાધના અને ઉપાસનાની પરમાર્થમૂલક પ્રવૃત્તિઓ બહુ કેમ સાધુઓ માટે જ હોય ! સાધુ જગતથી પૃથક્ વહેવારમાં તમે રહેનારા એટલે તમે બહુ જુદા જગતના જીવો, જુદા વિચારો ધરાવતા માનવો અને જુદા જ આચારો આચરતી બહુ વ્યક્તિઓ કેમ ન હો, એ રીતે તમે સાધુ જગત અને વ્યાવહારિક જગત વચ્ચે એક મોટી ખાઈ બિલી કરી કીધી છે ! એકબીજાને એકબીજાથી પરસ્પર નિરપેક્ષ-જુદા પાડી નાખ્યા છે.

જે પરમાર્થ સાધક છે તે તો માને છે કે, દરેક સાધન અથવા પરમાર્થમૂલક દરેક કાર્ય, સાધુ સંતો અને વહેવારુ માણસો બંને માટે સમાન ઉપયોગી અને સમાન કીમતના છે. વહેવારની

શુદ્ધિ વગર જ્યાં માનવતા અંકુરિત થતી નથી ત્યાં સાધના અંકુરિત થવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ? જીવનમાં પ્રામાણિકતા, સદાચાર, ઇશ્વરનિષ્ઠા, સૌમાં પરમાત્મભાવ ભોવાની વૃત્તિ, એ જ માનવતાનાં મૂળો છે. તે સદ્ગુણો જ ધર્મ છે. માણસમાં તે સદ્ગુણો કેમશઃ વિકસિત અને પ્રસ્ફુટિત થતાં તે ધર્મી માણસ તરીકે ઓળખાય છે.

એથી, ‘હું’ અજ્ઞાની છું, વહેવારીઓ છું, સંસારનો કીડા છું’—એમ ખોટી રીતે હુદ્રતામાં અટવાઈ પોતાની જાતને હલકી માનશે નહિ. અન્યથા તમારા વિકાસ માટે પ્રકૃતિએ આપેલાં સાધનો, તમારા વિકાસમાં પરિપૂર્ણ ઉપયોગી થવાને બદલે, નાકામિયાણ નીવડશે. આ સાહત્રણ હાથ જેટલા શરીરમાં જ મારું સાર સર્વસ્વ છે એમ રખે માની બેસતા ! આ વામન જેવા જણાતા હુદ્ર દેહમાં વિરાટ અને અસીમ પ્રભુતા પડેલી છે. આપણું વ્યક્તિત્વ માત્ર દેહની દિવાલો સુધી જ સીમિત કે મર્યાદિત નથી. આકાશની માફક તે અનંત, અમાપ અને અસીમ છે. દેહ સુધીના બંધનોની ફીવાલ તો પશુ જગત ભ્રષ્ટી કરે છે. તેમને માટે દેહ એ જ સર્વસ્વ હોય છે. તેમની આકાંક્ષાઓ શારીરિક નિર્વાહ પૂરતી જ મર્યાદિત હોય છે. યોગ્ય આહાર, યોગ્ય નિવાસ, થોડી વિશ્રાંતિ અને થોડી કામવાસનાની સંતુષ્ટિમાં જ તેમનાં જીવનની પરિપૂર્ણતા સન્નિહિત મનાય છે. તેનાથી વધારે જીડાણમાં જીતરવાની કે કૂદકો મારવાની તેમની પાત્રતા, ક્ષમતા કે યોગ્યતા પણ હોતી નથી. એટલે તેમને માટેની મર્યાદા અને દૈહિક બંધન ક્ષતવ્ય છે. પરંતુ આપણા જેવા મનુષ્યો જે વગર પાંચે આકાશમાં જીડી શકે છે, ચંદ્ર અને મંગળની યાત્રાઓ કરી શકે છે, સમુદ્રને વગર મહેનતે પાર કરી શકે છે, તેના અતલ તળ સુધી મરજીવાની જેમ પહોંચી શકે છે, તેમને અસીમ, અમાપ, અનંત, અક્ષય અને કાલાતીત પરમ તત્ત્વમાં અવગાહન કર્યા વગર, તેને મેળવ્યા વગર, શાંતિ કે સમાધિ કેમ થાય ? ગીતામાં આ જ વાતને ભારે સુંદર શબ્દોમાં વર્ણવી બતાવી છે—‘ઉદ્ધરેદાત્મનાત્માન’ નાત્માનમવસાદયેત્ ।

તમે કહેશો : ‘મહારાજ ! એમ તો સંસારી જીવો છીએ, પામર છીએ, કંઈ પરમાર્થ સાધી શકીએ એમ નથી’—પરંતુ આમ કહી અનંત સામર્થ્ય અને પ્રભુતાથી ભરેલા તમારા આત્માની અવહેલના કરો નહિ ! ઊર્ધ્વગામી બનવાની પાળો તોડી નાખો નહિ ! હિંમત હારો નહિ ! તમારા મનોબળને સુદૃઢ બનાવો ! તમારી કલ્પનાને સતેજ કરો ! હુદ્રતાનો આશ્રય લઈ તમારામાં રહેલી વિરાટતાને વિસારો નહિ ! ભાવનાની નખળાઈ અને સંકલ્પની કચાશ તમને ઊર્ધ્વગમનની સાચી દિશામાં જવા દેશે નહિ ! આપણામાં રહેલી નખળાઈઓ જ આપણને ઊંચે ચઢવા દેતી નથી. તે આપણા પુરુષાર્થને પાંગળો બનાવે છે અને આપણે નીચેના પગથીએ જ અટકી જઈએ છીએ.

ભાવના અને પુરુષાર્થ રૂપ જે માનવજીવનને ઊર્ધ્વગામી બનવા માટેના મૂળ પાયા છે તેને જ ભો તોડી નાખવામાં આવે, તો પછી તેને નીચે પડવા સિવાય બીજો ઉપાય પણ શો રહે ?

ગંદકીથી ભરાઈ બંધ છે ત્યારે આ બાબુ હંજુ તૃષ્ણા અને ઇચ્છા પૂરેપૂરી જન્મવા પશુ ન પામી હોય ત્યાં જ તેમાં એક ભતનો નવર-તાપ પ્રવિષ્ટ થઈ બંધ છે. તેનું આયુ' શરીર આદોક્ષિત બની બંધ છે. તે એક પ્રકારની ઉત્પત્તતા અનુભવવા લાગે છે. તે ભારે અસ્વસ્થ બની બંધ છે. કામના એ જ અશુચિ, અસ્વસ્થતા અને અપવિત્રતા છે.

જેવી મનમાં કામનાઓ સાકાર થવા લાગે છે કે આંતરિક સુગંધ ખોવાઈ બંધ છે અને દુર્ગંધ પ્રાદુર્ભૂત થવા લાગે છે. શાંતિ અદૃશ્ય થઈ બંધ છે અને અશાંતિ અને અસમાધિનાં વર્તુલો ભ્રાંત થવા લાગે છે. હૃદયમાં વિવિધ વ્રમણો સક્રિય બની બંધ છે અને હીનતા અને હીનતાશ્રિ મજબૂત રીતે પકડાઈ બંધ છે. માણસ પોતાનું આંતરિક ઐશ્વર્ય ગુમાવી બેસે છે. હૃદયથી તે રાંક અને હીનહીન બની બંધ છે.

મનમાં જેવી ઇચ્છા કે વાસના જાગૃત થઈ કે તરત જ તેની ળીબ વિકારો સાથેની સ્પર્ધાનો પ્રારંભ થાય છે. જેવી ઇચ્છાની નિર્મિતી થઈ થવા લાગે છે કે પ્રતિસ્પર્ધાની ભાવના બલવત્તર થઈ ભ્રમી રહે છે. સ્પર્ધા, અસૂચા કે ઇચ્છાથી વધારે ગંદી ળીબ કોઈ વસ્તુ નથી. પ્રતિસ્પર્ધાથી ભરેલું મન કદરૂપું બની બંધ છે.

વાસનાથી વાસિત ચિત્તકષ્ટિ ભવિષ્ય તરફ બેડાબેડી હોય છે. વર્તમાન તરફ તે ભેટી નથી. જે છે તેના તરફ તે ઉઠાસીન છે અને જે નથી તેને મેળવવા તે ધમપછાડા કરે છે. કોઈ કાંત પડી બંધ અને તે ખાલી જગ્યામાં જેમ જીભ વારંવાર અડચા કરે, તેમ વાસના પશુ જે નથી તેને મેળવવા કોડે છે. જ્યાં કાંતોની અસ્તિ છે ત્યાં જીભ અડતી પશુ નથી. પડી ગયેલો કાંત જ્યાં સુધી પડ્યો નહોતો ત્યાં સુધી જીભ તેને અડતી પશુ નહોતી, આજે ન્યારે તે કાંત નથી ત્યારે તે ખાલી જગ્યાને સ્પર્શવા જીભ સતત પ્રયત્નશીલ છે. જે નથી તેના સંસ્પર્શનો માણસને ભારે રસ છે, જે છે તેનું તેને કશું જ મહત્ત્વ નથી. આમ વાસના જે નથી તેને મેળવવા મથે છે અને જે છે તેની સદંતર ઉપેક્ષા કરે છે. આ વાસનાનું ઉદ્ભવસ્થાન મન છે; અને મનની સફળતાનો આધાર તેની એકાગ્રતા ઉપર આધારિત છે.

ચોરાં વર્ષો પહેલાંની આ વાત છે. કાશી પાસે રામગઢ નામે એક ગામ છે. તે ગંગા નદીને કિનારે આવેલું છે. કાશીનું જ તે ઉપનગર છે. આ ગામના રાબને એકવાર ભારે શારીરિક તકલીફ ભ્રમી થઈ પોતે રાબ હતા એટલે ઉપચારોની કોઈ જ ખામી રાખવામાં આવી નહિ. તેમના ઓપરેશનને માટે ખાસ પરદેશથી સર્જનોને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. ઓપરેશન બે ત્રણ કલાક ચાલે તેમ હતું. તેથી ડોક્ટરોએ કલોરોફોર્મ સુંઘાડવાનો આગ્રહ રાખ્યો. પરંતુ કાશી નરેશને તે સ્વીકાર્યું નહોતું. સભાન અવસ્થામાં જ ઓપરેશન કરાવવા તેઓ આગ્રહ રાખી રહ્યા હતા. સર્જનોને કલોરોફોર્મ સુંઘાડ્યા વિના શસ્ત્રક્રિયા કરવાની વાત ગળે બિતરતી નહોતી. એટલે તેઓ કલોરોફોર્મ સુંઘાડવાનો આગ્રહ રાખી રહ્યા હતા. કાશી નરેશે કહ્યું. 'તેમાં ગભરાઓ

નાહું. બ્યારે 'હું' ગીતાજીના વાંચનમાં એકચિત્ત બની બઈ' ત્યારે તમારે મારા ઓપરેશનનું કાર્ય શરૂ કરી દેવું. ગીતાના વાંચનમાં બ્યારે 'હું' એકચિત્ત બની બઈ' છું' ત્યારે આબુખાબુખું બધું જ ભૂલી બઈ' છું. એટલે શસ્ત્ર ચિકિત્સા તરફ મારું જરા બેટલું' પણ લક્ષ્ય નહિ મેં ચાલ્યું. બે કે આ વાત સહેલાઈથી ડોક્ટરોને ગળે જાતરે એવી નહોતી. તેઓ કાશી નરેશના સૂચનને અનુસરવા તૈયાર પણ નહોતા. છતાં રાબતા સરળ પરંતુ મકકમ આશ્રહ સામે ડોક્ટરોએ પોતાનો આશ્રહ છોડી દીધો અને વગર કલોરોફોર્મે' ઓપરેશન કરવાનું નક્કી કર્યું.

કહે છે કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના વાંચનમાં જેવા તેઓ તત્ત્વમય થયા કે ડોક્ટરોએ શસ્ત્ર ચિકિત્સા પ્રારંભ કરી. કાશી નરેશ બાણે કશું જ બાણુતા ન હોય તેમ ગીતાના સ્વાધ્યાયમાં સંલગ્ન રહ્યા. કલાકો વીતી ગયા છતાં, ચિકિત્સાજન્ય વેદનાની સામાન્ય રેખા પણ તેમનાં માનસ પર અંકિત ન થઈ. વગર કલોરોફોર્મે' પણ આટલી સમાધિ, શાંતિ અને સ્વસ્થતા ભેઈ ડોક્ટરોનાં આશ્રયનો પાર ન રહ્યો ! તેમણે આના રહેસ્યને બાણુવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ આ તો અતુભૂતિનો વિષય હતો. અતુભૂતિના વિષયને ગમે તેવી કુશળ વાચા આપવામાં આવે, ગમે તેવા સુંદર શબ્દોથી તેનું સાક્ષાત્ ચિત્ર ઉપસાવવામાં આવે, તો પણ તેની સાક્ષાત્ સાકારતા કદાપિ જાણી કરી શકાતી નથી. અતુભૂતિનું જીવંત ચિત્ર તો અતુભવથી જ મેળવી શકાય છે. આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કાશી નરેશે કહ્યું : 'જેમાં પ્રભુતાના દર્શન થાય તેની સાથે અભ્યાસથી શેડા જ કાળમાં તાદાત્મ્ય સાધી શકાય છે. ભગવદ્ ગીતા માત્ર અમારો ધર્મ અથવા નથી, તે અમારો પ્રાણ અને આત્મા છે. અમારી માન્યતા સુજળ તો ભગવદ્ ગીતા સારીથી દુનિયાનો અથ છે. પરમાર્થમાં આવતું પ્રત્યેક સાધન પ્રત્યેક વહેવાર માણસને માટે છે. આપણો વહેવાર શુદ્ધ અને નિર્મળ થાય, મનને સમાધાન તેમજ શાંતિ મળે, એ વાત બે પરમાર્થ' શીખવતો હોય તો બ્યવહાર કેમ શુદ્ધ રાખવો તે ગીતા શીખડાવે છે. આપણે બધાં બધાં વહેવાર કરીએ ત્યાં બધે ગીતા આવીને જીભી જ રહેવાની. તે આપણને ત્યાં ને ત્યાં જીભવા દેવા માંગતી નથી. પરંતુ આપણો હાથ જાલી તે આપણને અંતિમ સાધ્ય, ચરમ નિષ્પત્તિ સુધી લઈ જાય છે. માણસ પોતાનો બ્યવહાર શુદ્ધ કરતો કરતો પરમોત્તમ સ્થિતિને પહોંચે એ ગીતાની ઇચ્છા છે અને આટલા ખાતર જ ગીતાની હયાતી છે, ત્યારે બે કલાક શસ્ત્રક્રિયાના સમયમાં, વગર કલોરોફોર્મે' અખડ સમાધિમાં રાખવાની વાત, તો તેના ચરમ અને પરમ આદર્શની સામે સાવ છુલ્લેક, નગદ્ય અને નજીવી છે.'

ચાલ રાખજો કે મનની એકાગ્રતા બે યથાર્થ દિશામાં ફેળવાશે તો તમારી સ્ફૂર્તિ, તમારો ઉત્સાહ, બળ, પરાક્રમ અને પુરુષાર્થ' કદી પણ નબળા પડશે નહિ. તમે વૃદ્ધ થયા હશે તો પણ તમારામાં સુવાન માણસને શરમાવે એવું સામર્થ્ય, એવો ઉત્સાહ, એવું જોમ અને એવી વિલક્ષણ ગંભીરતા તમને જણાશે. શરીર બળ ઘટી જતાં મનોબળ કે આત્મવિશ્વાસ ઘટતાં નથી.

માણસ જેમ જેમ વૃદ્ધ થશે તેમ તેમ તેતું મન કંઠણ અને મજબૂત થશે. ફળનો જ દાખલો હો. પ્રથમ તે કાચું હોય છે ત્યારે લીલું છમ હોય છે. પછી કમિક રીતે પાકે છે. અંતે સડીને કોહી બધ છે અને નાશ પશુ પામે છે. પશુ તે સડી ગયેલા ફળના ખોખામાં અંદર રહેલું બી, જે ફળનું જીવન સત્ત્વ છે, આત્મા છે, પ્રાણ છે, તે તો કંઠણ ને કંઠણ અને મજબૂત ને મજબૂત રહે છે. બહારનું કલેવર ભલે સડી બધ કે ખરી બધ, તેતું કોઈ મહત્ત્વ નથી. કેમકે બહારનું કલેવર તેતું સાર સર્વસ્વ નથી. તેતું સાર સર્વસ્વ તો તેનો આત્મા છે, તેતું બી છે.

આપણું શરીરનું પશુ એવું જ છે. આપણું શરીર ભલે ઘરડું થાય, અશક્ત અને અસમર્થ બની બધ, છતાં આપણા અનુભવો અને સ્મૃતિઓ વધારે સઘન, વધારે તાબાં અને વધારે તેજસ્વી બનવાં જોઈએ. મતિની સૂક્ષ્મતામાં અને પ્રજ્ઞાની પારદર્શિતામાં અપાર વૃદ્ધિ થવી જોઈએ, પશુ એમ થતું નથી. વૃદ્ધ માણસોની પ્રતિદિન આવી જ ફરિયાદો હોય છે કે: ‘હમણાં હમણાં તો કંઈ યાદ રહેતું નથી. શું કરીએ ? ઉમર થઈ છે.’ પરંતુ હકીકતે આ બરાબર નથી. આપણું જ્ઞાન, આપણાં અનુભવ, આપણી સ્મૃતિ, એ કાંઈ આપણાં શરીરનાં અંગો નથી કે શરીરની કૃશતાની સાથે તે જ્ઞાન, અનુભવ અને સ્મૃતિઓ પશુ કૃશ અને કસ વગરની થઈ બધ ! એ તો આપણો આત્મા છે. આપણાં શરીરનાં બી છે. આપણા પ્રાણો છે. શરીરની કૃશતા છતાં ફળના બીની માફક આપણા અંદરના આત્માના જે જ્ઞાન, સંસ્કાર, અનુભવો અને સ્મૃતિઓ છે તે વધારે ગહન અને તેજસ્વી થવાં જોઈએ.

બહારનો અપરંપાર સંસાર આપણાં મનમાં ભરેલો હોઈ ઊભરાયા કરે છે. બહારની ક્ષુદ્ધક વસ્તુઓ પાછળ આપણે આપણી અનંત જ્ઞાનશક્તિ અને અપાર વીર્યશક્તિ વાપરી નાખીએ છીએ. આ જ્ઞાનશક્તિ આપણી અણમોલ મૂંઝી છે. પરંતુ આપણે તે મૂંઝીને નગણ્ય બાબતોના ચિંતનમાં અને સ્થૂલ વિષયો પરત્વેની રસાકસીમાં વાપરી નાખીએ છીએ. આ આપણી પાયાની ભૂલ છે. તે આપણને આપણા જ અનંત વૈભવનાં દર્શનમાંથી પીછેહટ કરાવી દે છે— ‘આજે રસોઈ બરાબર નથી થઈ. શાકમાં તેલ નથી. મીઠું તો નાખતા જ ભૂલી ગયા, મીઠું નાખતા કેમ ભૂલી ગયા ?’—આવી મફતની વાતો અને વિચાર પાછળ આપણે આપણું જ્ઞાન વાપરી નાખીએ છીએ. એટલે જે જ્ઞાન આપણને પરમ દેવાધિદેવ પરમાત્માના દર્શન કરાવવા સમર્થ છે તે રસોઈના સારા નરસાપણાની ચર્ચામાં અટવાઈ બધ છે. જ્ઞાનનું કેટલું સામર્થ્ય છે તે બુઝો ! ગીતામાં કહ્યું છે: ‘નહિ જ્ઞાનેન સદૃશ’ પવિત્રમિદ વિચતે । જ્ઞાનથી વધારે શ્રેષ્ઠ અને પવિત્ર કોઈ વસ્તુ નથી. જ્ઞાનથી વધારે પવિત્ર કરનારું કોઈ સ્ત્રોત, કોઈ ઝરણું નથી. જ્ઞાન જ સુકિત છે; જ્ઞાન જ અમૃત છે.

હાં, અજ્ઞાનીના હાથમાં જે ભગતિક પદાર્થોનું જ્ઞાન આવી બધ તો ભારે ખતરો ઊભો થાય. વિજ્ઞાને અજ્ઞાનીના હાથમાં જ્ઞાનની રાશિ સોંપી, પરિણામે હિંદોશિમા અને નાગાસાકીના

૨૮૮ : શ્રેષ્ઠા પાષાણુ, ખેલ્યાં દ્વાર

દુષ્પરિણામતું આવર્તન થયું. જ્ઞાનીના હાથમાં જ્ઞાનનો દુરુપયોગ થતો નથી. જ્ઞાનથી પદાર્થજ્ઞાનને સમજવાની કોશિશ ન કરતાં આત્મજ્ઞાનની જ પવિત્રતાને લક્ષ્યમાં લેશે તો જ્ઞાનની સર્વોચ્ચતા સમજશે કે, જ્ઞાનથી સર્વોચ્ચ શિખર પરમાત્માનો સ્પર્શ કરી શકાય છે.

સહસ્રધા સાધના

ગઈકાલે સાધનાની વાત કરી હતી, તેના જ અનુસંધાનમાં, આજે એ જ વિષયને આધાર બનાવી, આપણે આગળ ધપવા પ્રયત્ન કરીએ.

આ ભયાનક સંસાર સાગર આપણી અંદર અને બહાર, રાત અને દિવસ, ઘુઘવાંટા માર્યા કરે છે. સસુદ્રનાં તોફાનો તો શમી જતાં પણ દૃષ્ટિગોચર દેખાય થાય છે. પરંતુ મનોબળતના સાગરમાં તો પ્રતિક્ષણ પ્રચંડ વાવાઝોડાના પ્રકોપો ભડતા જ હોય છે. આપણી દરેક ક્રિયા, પછી ભલે તે વ્યાવહારિક હોય કે આધ્યાત્મિક, ઘરમાં રહીને કરાતી હોય કે મંદિરોમાં બંધને ઉજવાતી હોય, સાસુદાયિક હોય કે ઐકાન્તિક, પણ બધી બાહ્ય અને સંસારમૂલક છે. આપણી દૃષ્ટિ પદાર્થોથી પાર જઈ શકવા અસમર્થ છે. પ્રાર્થના કે ઇશ્વર ભક્તિની આડમાં પણ સંસારની માયાની જ અદ્વિત્ય રમત રહેલી હોય છે. સંસારને ભૂલી જવાની વાત આપણા માટે અશક્ય જેવી થઈ પડી છે. ક્ષણભર માટે પણ જો સંસાર વિસરી શકાય, તો જોડો પાર થઈ જાય. જેવો સંસાર વિસરાય કે પ્રભુતાનો પરિપૂર્ણતામાં સાક્ષાત્કાર થાય, પછી સંસાર તરફતું આકર્ષણ વિકર્ષણમાં ફેરવાઈ જાય છે. પરંતુ તેમ થવું ઘણું જ મુશ્કેલ હોય છે. જ્યાં સુધી અંતઃકર્મોત્પત્તિ ન પ્રગટે ત્યાં સુધી તે અશક્ય જ છે.

આપણી પ્રાર્થના ને પૂલ પણ એક બનાવટ છે, પરમાત્માની સાથે પરમ વંચના છે. આપણે આપણી જાતને જ છેતરી ચોર્યાસીની ચક્રોળમાં તેને ફગવી રહ્યા છીએ એ પરમ સત્ય પ્રાર્થના અને પ્રાર્થના મંદિરમાં પણ ભૂલાઈ જતું હોય છે. મન તે વખતે બાણે કોઈ બીજા જ જગતમાં ફેરતું હોય છે. પ્રાર્થના અને પૂલ પાછળ વિરાટના દર્શનની જે આદર્શ ભાવના છે તે તો કોઈ વિરલ વ્યક્તિમાં જ નજરે પડે છે. બાકી સામાન્ય રીતે માણસનું લક્ષ્ય સાંસારિક સાધનોની પ્રચુરતા અને વિપુલતાની ઉપલબ્ધિનું હોય છે. ફક્ત મન બાહ્ય પદાર્થોમાં જ આકર્ષાતું અને તેને મેળવવાના પ્રયત્નોમાં જ આમ તેમ ઢોલકું રહેતું હોય છે. પરમાત્મભાવના સંશોધનમાં ઉપયોગી થઈ શકતું મન, માત્ર સંસારનાં વમળો ભલા કરવામાં અને એ વમળોમાં ગોથાં ખવરાવવામાં કૃતાર્થ થઈ જાય છે. માણસ પોતાની જાતનો આત્મવિશ્વાસ ઓછો બેસે છે; શક્તિ સભર હોવા છતાં સામર્થ્યહીન અને દીન બની જાય છે.

પુણ્યં हि भारते जन्म-आ ऋषिप्रधान અને ધર્મપ્રધાન ભૂમિમાં જન્મોપલબ્ધિ એ પણ એક પરમ પુણ્યની નિશાની ગણાય છે. પરંતુ આવા અધ્યાત્મમૂલક પવિત્ર દેશમાં આપણો જન્મ થયો હોવા છતાં, જે આધ્યાત્મિક, પવિત્ર અને હિતકર સંસ્કૃતિની એક સુંદર, પ્રભાવક અસર આપણા માનસ ઉપર હોવી ભેદએ તે ભેવા મળતી નથી. પરિણામ એ આભ્યુત્કે, મંદિરો અને ઉપાશ્રયોમાં જ્યાં ભગવદ્ ભક્તિ અને ભગવદ્ વાણી સાંભળવાનો લોકોત્તર અવસર મળે છે ત્યાં આંખો જીવંતી ઘેરાઈ જાય છે અને જ્યાં પથારી પર જઈને સૂઈ જવાનો પ્રયાસ કરીએ ત્યાં મન ચિંતા અને વિચારોના ચક્રકરમાં સપડાઈ જાય છે. પરિણામે જીવ આવાવાને બદલે તે ભાગી જાય છે અને વિશ્રાંતિ મળવાને બદલે ઉભયગરનો શ્રમ લાગે છે. એકાગ્રતાની સાધના વગર ચિત્તની વૃત્તિઓમાં આવી જ વિસંગતિ કે વિસંવાદિતા સ્વાભાવિક રીતે જ આવી જાય છે.

ધ્યાનમાં કે પ્રાર્થનામાં આંખો અર્ધી ઉઘાડી રાખવાની જે ધારણા છે તેની પાછળ પણ ઘણા અતુલ્ય સત્યોત્તુ મંમ છે. આંખો મીચી પ્રાર્થના કરવા જતાં જીવ આવી જવાનો ભય રહેવાનો જ. મનની સાધના વગર મીચીએલી આંખો, ઇન્ધરના દરબારના દર્શન કરવાને બદલે, તમોગુણ પ્રધાન નિદ્રાદેવીના શરણમાં પહોંચી જવાની. નિદ્રા સાથેના સાતત્યને લઈ મીચીએલી આંખો પ્રાર્થનામાં પ્રભુનાં દર્શન કરવાને બદલે નિદ્રાના સુખમાં તન્મય બની જવાની. કારણ તેને પરમાત્માનો તો કશો જ અનુભવ નથી, પરમાત્મોપલબ્ધિની તેની સાધના નથી, સ્વની પ્રાપ્તિની કશી જ તપશ્ચર્યા નથી અને જે સુખનો તેને અનુભવ છે તે તો માત્ર જીવના જ સુખનો અનુભવ છે. તમોગુણના આનંદ સાથે તાદાત્મ્ય સાધવા ટેવાએલી તેની આંખો પરમાત્મા તરફ કેમ આકર્ષાઈ શકે ? વળી જો તે જોર કરીને ખુલ્લી રાખશે તો પણ તેની નજર તો ચારેકોર ફર્યા જ કરવાની, તે ભાગ્યે જ ક્યાંય સ્થિર થવાની. એટલે ખુલ્લી રાખવામાં આવતી આંખો સદા રમેશુણ તરફ ઘસડાઈ જવાની એક ભીતિ હોય છે. આ બંને તમોગુણ અને રમેશુણના ભયસ્થાનોમાંથી બચી જવા માટે અનુભવીઓએ આંખોની વચલી સ્થિતિ એટલે કે અર્ધી ઉઘાડી રાખવાની હિમાયત કરી છે, પલાંડી કે આસન વાળી બેસવાથી કોઈ હેતુ સરવાનો નથી. મનની શુદ્ધિ એ જ એક અમોઘ ઉપાય છે.

બહારની વસ્તુનું આકર્ષણ અને ચિંતન છૂટી જાય એ જ પરમાત્મોપલબ્ધિનો એક માત્ર સરળ માર્ગ છે. દેવતાઓ અસંખ્ય વર્ષોના મોટા આયુધ્યમાં પણ જે નથી મેળવી શકતા, તે માણસ આ નાનકડી આવરણમાં મેળવી શકે છે એ માણસનું પરમ સૌભાગ્ય છે. પરમાત્મભાવનો અનુભવ મનુષ્ય સિવાય કોઈ યોગિનિમાં શક્ય નથી. આ સત્ય જો માણસના હૃદયમાં ભેડાઈ જાય, કોતરાઈ જાય, તો તે નરમાંથી નારાયણ બનવાનો. અન્યથા માણસ નરમાંથી વાનર જ થવાનો.

સામાન્યતયા બધા મનુષ્યોની આકૃતિ સમાન જ હોય છે. ફરકને બે આંખો, બે આંખો વચ્ચે નાકે, તેમજ બંને બાજુએ એક એક કાન હોય છે. છતાં એક માણસ દેવ જેવો જણાય, તેનું સાંનિધ્ય

આનંદદાયી નીવડે અને બીજા માણસને ટાળવાનું મન થાય, એમ શા માટે? તેના તરફ અકારણ અણગમો જિલો થાય છે તેનું કારણ શું? આમ થવાનાં આંતરિક કારણોની તપાસ અનિવાર્ય છે.

ઉચ્ચતાના પરમ શિખરને સ્પર્શી માનવ અતિ માનવ બની શકે છે. તેના અનેક દાખલાઓ પણ છે. શ્રી રામ, શ્રી કૃષ્ણ, ભગવાન મહાવીર, ભગવાન યુદ્ધ, ભગવાન ઇશુ, વગેરે મહાપુરુષો વિકાસની ચરમ સીમાને ઉપલબ્ધ કરી, નરમાંથી નારાયણ બન્યા છે. તે બીજા બાબુ તૈમૂર, ચંગીઝખાન, નાદિરશાહ, હિટલર મુસોલિની અને સ્ટાલીન જેવા આત્માઓએ પાપ અને ક્રૂરતાના ખડકો ખડકી, પશુતાને પણ શરમાવે એવા દુષ્કૃત્યોનો ઇતિહાસ સર્જ્યો છે. પોતાના પુરુષાર્થથી મનુષ્ય સ્વર્ગનું પણ નિર્માણ કરી શકે છે અને નરકનું પણ. નરકનું નિર્માણ કરનારા માણસો પોતે તો અશાંતિના વમળોમાં અટવાય છે પણ બીજાને માટે પણ ઉપદ્રવનાં કારણરૂપ બને છે. આવા માણસો ભયનું વાતાવરણ સર્જી પશુતાનું નિર્માણ કરે છે. આવા માણસોથી સૌ બચવા ચાહે છે. પરંતુ યાદ રાખજો માણસ મધ્યયોગી છે. આ યોગીથી બિદ્ધગામી બની અનંત આકાશમાં ઉડ્યન કરવાનું પણ શક્ય છે અને અધોગામી બની નીચે પાતાલમાં પહોંચી જવાનું પણ સરળ છે. છતાં જે આકાશમાં ઉડવાને માટે પાંખો ફેફડાવે છે તેજ પ્રભુતાને પામી શકે છે.

નાદિરશાહે એકવાર એક જ્યોતિષીને પૂછ્યું : 'એ' એક ધર્મગ્રંથમાં વાંચેલ છે કે, માણસે વહેલા ભીડી જવું ભેષ્ય. વધારે પડતી બિંધ હાનિપ્રદ છે. પરંતુ હું તો હંમેશાં દસ વાગ્યા પછી જ ભાથું છું. તો તે ધર્મગ્રંથ બરાબર છે કે હું જે કરી રહ્યો છું તે બરાબર છે?' જ્યોતિષી પણ જેવા તેવો નહોતો. તે ભારે હિંમતવાન અને પારદર્શી પ્રજ્ઞા ધરાવતો માણસ હતો. એટલે તરતજ તેણે જવાબ વાળ્યો : 'જહાંપનાહ ! જે ધર્મગ્રંથમાં આપે વહેલા ભેષવા સંબંધી વાંચ્યું, તે ધર્મગ્રંથમાં લખેલ વાત આપને માટે બરાબર નથી. આપ જે કરી રહ્યા છો તે જ બરાબર છે. એટલે નાદિરશાહે કહ્યું : 'એટલે તમે શું કહેવા માગો છો?' જ્યોતિષીએ જવાબ વાળ્યો : 'જહાંપનાહ ! પુસ્તકો કે ધર્મગ્રંથો સારા માણસોને લક્ષ્યમાં રાખીને લખવામાં આવ્યાં હોય છે; નબળા આચરણવાળા માણસોને અતુલકીને લખવામાં આવ્યાં નથી હોતાં.'

સારા માણસોનું ભગવદ્ ભગવતના જીવે માટે હિંતકર હોય છે. સારા માણસો સદા સર્વ જીવ રાશિના હિંત અને કલ્યાણની કામનામાં પ્રવૃત્ત હોય છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં પણ કહ્યું છે—નહિ કલ્યાણ કૃત કશ્ચિદ્ દુર્ગતિ તાત ગચ્છતિ ! બીજાનાં કલ્યાણ અને શુભને માટે પ્રવૃત્ત થનારી વ્યક્તિ કદી પણ દુર્ગતિને પામતી નથી. માટે સારા માણસના ભગવદ્ભાવમાં સર્વ સત્વોનું હિંત અને કલ્યાણ સમાવેલું છે. નબળાં મન અને આચરણવાળા મનુષ્યોના હૃદયમાં પોતાનો સ્વાર્થ સર્વોપરિ હોય છે. બીજાનું જે થવાનું હોય તે થાય પણ મારા અહીં બરાબર પોતાનો સ્વાર્થ સર્વોપરિ હોય છે. બીજાનું જે થવાનું હોય તે થાય પણ મારા અહીં બરાબર પોતાનો સ્વાર્થ સર્વોપરિ હોય છે. બીજાની ભાવના પ્રમુખ રાખી વર્તનાર માણસ, બીજાની લાગણીઓનો પોષણ મળવું ભેષ્ય, એ પ્રકારની ભાવના પ્રમુખ રાખી વર્તનાર માણસ, બીજાની લાગણીઓનો જરા પણ નિચાર કરતો નથી. પરિણામે, ફાવે તેટલા અત્યાચારો કે અનાચારો આચરતાં પણ

તેને આંચકો આવતો નથી. માટે આવા માણસોની ઊંઘમાં જ બધા જીવોનું હિત અંતર્નિષ્ઠ હોય છે. એટલે આવા માણસો બગે તે કરતાં તે ઊંઘે એ જ તેમને માટે યોગ્ય છે. તેમની ઊંઘ જ જગતના જીવોને માટે આશીર્વાદરૂપ છે; તેમની જાગૃતિ અભિશાપરૂપ છે.

નાદિરશાહ બગે તો તે ઉપદ્રવ કર્યા વગર રહે જ નહિ. માટે તે વધુ જીંઘતો રહે એ જ તેને માટે યોગ્ય છે. અજ્ઞાનીના હાથમાં અજ્ઞાન જ શ્રેયસ્કર છે. અજ્ઞાનીના હાથમાં જ્ઞાન ખતરનાક છે. જ્ઞાનીના હાથમાં અજ્ઞાનનું પશુ ભોખમ નથી હોતું તો પછી જ્ઞાનની તો વાત જ શી ?

મનની એકાગ્રતા માટે જીવનની પરમ શુદ્ધિ અનિવાર્ય છે. જીવનના અંત સુધી શંકરની જેમ કહવા અને ક્રાંતિલે એરે માણસે પચાવવાના હોય છે. તેના વિના જીવનની અંતિમ ક્ષણ એટલે કે મૃત્યુ અમૃત ભરેલું બનતું નથી. મૃત્યુની અંતિમ ક્ષણ અંતિમ મૂડી થાય તે માટે આખા જીવનની સાવધાનીપૂર્વકની જાગૃતિ આવશ્યક છે. આટલી બધી દોડધામ અને મધામણની પાછળ મૃત્યુની ક્ષણે સુધારી લેવાની માણસની આત્મિક ભાવના હોય છે. મરણની પવિત્રતા પશુ તો જ જળવાય છે.

મનુષ્યે આ માટે પોતાનું આત્મનિરીક્ષણ કરતાં રહેવું જોઈએ કે: ‘આ મનુષ્ય દેહમાં મારા જેવા જ કાળા માથાના માનવીઓ ઋષિ, મહર્ષિ અને પરમર્ષિ થઈ ગયા. આ મનુષ્ય દેહમાં જ મારા જેવા સંસારમાં રખડતા અને રજળતા જીવો નરમાંથી નારાયણ થઈ ગયા, તો પછી હું કેમ આવો ને આવો જ કોરો છું ? મારી અવશ્ય કંઈક ભૂલ થાય છે, હું કંઈક ગદ્ગદતામાં પડ્યો છું. મારું અવશ્ય અવળું આચરણ છે, મારી સ્વમાં (આત્મામાં) સ્થિરતા નથી. મારી ચિત્તવૃત્તિ સદા બહાર રજળ્યા કરે છે. બીજાના દોષોને જોવામાં હું મારું દોષ ડહાપણ વાપરું છું, પણ મારા દોષો હું જોતો નથી. મારે શા માટે બીજાના દોષો જોવા જોઈએ ? હું ક્યાં શુભોનો બળનો છું ? મારામાં વળી ક્યાં ઓછા દોષો પડ્યા છે ? જો હું મારા તરફ લક્ષ્ય આપવાને બદલે, બીજાના ઝીણા ઝીણા દોષોને હિંમલય જેવડા મોટા બનાવી જોવાની દૃષ્ટિ કેળવીશ, તો તેથી બીજાને શી હાનિ થવાની ? હાનિને પાત્ર તો હું જ થઈશ. મારા વિકાસને માટે મળેલાં સાધનોને નિરર્થક વેડફી નાખવાને બદલે જો હું તેમાંથી જોરપૂર્વક બચવા પ્રયત્ન કરીશ તો જ હું મારા મનની એકાગ્રતા સાધી શકીશ. અન્યથા મને મળેલો આ અમૂલ્ય માનવદેહ અને પરમાત્માને પામવાના મને મળેલાં બધાં સાધનોને હું શુભવી ઝેસીશ. તમેશુણ અને રજેશુણમાં અટવાયા કરીશ તો મારું જીવન નિરર્થક સિદ્ધ થશે. માટે મારે પ્રયત્નપૂર્વક આ બધામાંથી બહાર નીકળી જવું જોઈએ’-મનુષ્યના મનને આવો દૃઢતમ નિર્ણય જ ચિત્તની એકાગ્રતામાં ઉપકારક થશે.

માપસરનું જીવન : મનની એકાગ્રતામાં માપસરનું જીવન ઉત્તમ નિમિત્તની ગરજ સારે છે. જેમ દવાઓ માગ્યા આંકા ગણીને લેવાની હોય છે તેમ જીવનના બધા વ્યવહારો

અને આવશ્યકતાઓમાં પશુ મર્યાદાની લક્ષમણરેખા આવશ્યક છે. આવશ્યકતાઓનો નિર્ણયક વધારો મનને અસ્તબ્ધરૂપે બનાવી દે છે. એટલે અનિવાર્ય અને અપરિહાર્ય જરૂરિયાતો સિવાય જીવનમાં અનાવશ્યક વસ્તુઓનો ખોટો પ્રવેશ ન થઈ બંધ તે માટે સતત કાળજી રાખવી જરૂરી છે. ખાનપાન અને ઊંઘની પ્રવૃત્તિઓ નિષ્કારણ વધી જવા ન પામે તે મનની એકાગ્રતા માટે પરમ આવશ્યક છે. ખાનપાનની અનિયંત્રિત છૂટ અને ઊંઘની અનિયમિતતા તમેાણુના પોષક સહયોગ છે. બધા અનર્થો જિહ્વાના અનિયમનમાંથી જન્મે છે. આહારની અધિકતા ઊંઘ સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. આહાર અને ઊંઘનો સનાતન ભાઈચરો છે. માટે ઇન્દ્રિયોની લગામ તમારા હાથમાં સલામત રહે તે માટે પ્રયત્ન કરો. સદા અંતર્નિરીક્ષણ કરો કે ખાનપાનમાં હું ભૂલ તો નથી કરતો ને ? ઊંઘની મર્યાદા કરતાં વધારે નિદ્રાને પ્રશ્રય તો નથી આપતો ને ? આખો અને ધીજી ઇન્દ્રિયો પદાર્થોમાં લોહુપ થઈ પોતપોતાના અલીપ્ટ વિષયોને ગોતવામાં આમતેમ વગર લગામે ભટકતો તો નથી ને ? આ રીતે કાળજી અને ઝીણવટભરી દૃષ્ટિથી આત્મ-નિરીક્ષણ કરનાર મનુષ્ય મનની એકાગ્રતા સાધી લે છે.

ધન્વિયો આપણી માલિક નથી પરંતુ આપણે ધન્વિયોના માલિક છીએ, એ સત્ય બૂલાઈ ન જવું જોઈએ. ધન્વિયો ઉપર સદા ધાક રહેવી જોઈએ કે તેઓ જરાપણ આડી અવળી ચાલશે તો અંદર અદ્દષ્ટ છેકેલો માલિક તેમને અમર્યાદિત સળ કયા વગર રહેશે નહિ.

શુભ દૃષ્ટિ : બધામાં પરમાત્મભાવ જોવાની ઔલૌકિક અને વાસ્તવિક વૃત્તિ બધાં સુધી જન્મશે નહિ ત્યાં સુધી મન સદા બીજાથી ભયગ્રસ્ત રહેવાનું. ભયથી આકુળવ્યાકુળ બનેલા પાતમાના ચિત્તમાં એકાગ્રતા સાધી શકાય નહિ. આપણી દૃષ્ટિમાં આખી સૃષ્ટિ મંજલમય અને પરમાત્મા રૂપ ભાસતી જોઈએ. આપણી જાત ઉપર આપણને જેટલાં વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા હોય તેટલાં જ જગતના બીજા બધા જીવો ઉપર પણ હોવાં જોઈએ. આમ થાય તો પછી કોઈથી આપણને ભય પામવાનું કે આપણાથી કોઈને ભય પામવાનું રહેશે નહિ.

આપણી અને આપણા જેવા બીજા જીવોની સ્થિતિ બુદ્ધિ જ નક્કી કરે છે. જેમ આપણાથી ભિન્ન એવા બીજા બધા જીવોથી આપણે લાયત્રસ્ત છીએ, તેમ બીજા જીવો આપણાથી લાયત્રસ્ત, ખિન્ન અને પદેશાન છે. નાનાં નાનાં કીડી મોકોડાથી લઈ, સિંહ જેવા બળવાન પ્રાણીઓની ખિન્ન અને પદેશાન છે. નાનાં નાનાં કીડી મોકોડાથી લઈ, સિંહ જેવા બળવાન પ્રાણીઓની ખિન્ન અને પદેશાન છે. નાનાં નાનાં કીડી મોકોડાથી લઈ, સિંહ જેવા બળવાન પ્રાણીઓની ખિન્ન અને પદેશાન છે. નાનાં નાનાં કીડી મોકોડાથી લઈ, સિંહ જેવા બળવાન પ્રાણીઓની ખિન્ન અને પદેશાન છે.

રહેવાની છે, તેમાં ભાગ્યે જ ફેર પડતો હોય છે. તે કહી ફેરવી શકાતી નથી, ફેરવવી જ હોય તો આપણી દૃષ્ટિ ફેરવવી ભેદશી. જેવી દૃષ્ટિ ફેરવી કે સૃષ્ટિ એની મેળે ફેરી જશે.

તમારી આંખો ઉપર ભે લાલ રંગના ચશ્મા ચઢાવશો તો આખી સૃષ્ટિ તમને લાલ દેખાશે, બળતી હોય એમ જણાશે. પરંતુ દુનિયામાં કશું જ બગડેલું નથી. બગડ્યું જ હોય તો માત્ર આપણી દૃષ્ટિ બગડી હોય છે. એટલે આપણા હૃદયનો ભય જ બીજામાં આરોપિત થઈ, આપણને ભયભીત બનાવ્યા કરે છે.

પક્ષીઓ ચણ ચણતા હોય ત્યારે તેમની પાસેથી જરા ધીમેથી પણ પસાર થઈ જાયો. તમને શો અનુભવ થાય છે ? તે બધાં પક્ષીઓ ફેડફેડાટ કરતાં એક સાથે ભડી જાય છે.

પક્ષીની ડોક તો વળી સતત આગળ પાછળ ફરતી જ રહે છે. તેનો ફેડફેડાટ બુદ્ધી જ જાતનો હોય છે. તેમને બીજાનો ભય સતત સતાવ્યા જ કરે છે. તેમને એક ક્ષણ માટેની પણ નિશ્ચિંતા કે નિર્ભયતા હોતી નથી.

જ્યાં સુધી આપણું હૃદય સર્વ પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમ અને વિશ્વાસથી છલકાઈ ન જાય, ત્યાં સુધી આખી દુનિયા આપણને દુશ્મન જેવી જણાશે. આ વિકૃત અને બિહામણી ભાવના જેના પ્રાણોને સ્પર્શી ગઈ હોય, તેનાં માનસને શાંતિ કે સમાધિ ક્યાંથી હોય ? એવા માણસો ભૂલથી એમ સમજવા લાગે છે કે મારું સંરક્ષણ હું પોતા જ કરવાનો છું. બીજા બધા મારા સંહારક છે, ભક્ષક છે. આવી જ્ઞાતિપૂર્ણ ભાવનાઓ જ્યાં સુધી નિર્મૂળ ન થાય ત્યાં સુધી પ્રકૃતિની સૃષ્ટિમાં માંગલ્ય ભેવાની દૃષ્ટિ અભિવ્યક્ત થશે નહિ.

સૃષ્ટિ મંગલથી ભરેલી છે, એ રીતે ભેવાની ભે કળા સિદ્ધ થઈ ગઈ, તો આનંદ અને પ્રેમના અનંત ગરા આપણાં હૃદયમાં જ અરુણલિત રીતે વહેતા થઈ જશે. આનંદ લેવા ક્યાંય ભટકવું નહિ પડે. તેનો અક્ષય ખજાનો આપણામાં જ પડેલો દેખાશે. હૃદયપ્રકાશ દિવ્ય પ્રકાશથી અગ્રહણી ભરશે !

અંતરાત્માના દિવ્ય ભંડારને ભોતાં શીખો ! બહારના નિરજ આકાશને નિરખીને ચિત્ત નિર્મળ તેમજ નિર્દોષ બનાવો. કારણ, ષર્વાત્તવામ્યાં કિં જ્યોન્મજ્જમર્ણ્યેષ્વ તયોઃ સ્થિતિઃ । વરસાદ અથવા તડકાથી આકાશ ભીંજાય કે સંકેત્યાઈ જતું નથી. વર્ષા અને તડકાની અસર તો ચામડા ઉપર થાય છે. ચામડું પાણીથી ફુલાઈ જાય છે અને તડકાથી સંકેત્યાઈ જાય છે. આકાશ ઉપર તેની કશી જ અસર થતી નથી. માટે આકાશની માફક સ્વચ્છ અને નિર્દોષ થવામાં જ સાધનાની નિષ્પત્તિ સમાયેલી છે.

સંવત્સરી મહાપર્વ અને ક્ષમાપના

આજે સંવત્સરી મહાપર્વનો પવિત્ર દિવસ છે. આ પવિત્ર દિવસનો અતિ દિવ્ય અને ભવ્ય ઇતિહાસ છે. પ્રકૃતિએ આપેલાં વિપુલ સાધનોના સમીચીન ઉપયોગ તેમજ માનવ જાતના નવી દિશા તરફના પ્રયાણના પુરુષાર્થના સુભગ સંયોગનો મીઠો સ્મૃતિનો આ મીઠો અને અપૂર્વ દિવસ છે. આગમોને આધારે આ દિવસના સહસ્ત્રભર્યા ઇતિહાસને સ્મૃતિગોચર બનાવવા આજના દિવસે આપણે પ્રયત્ન કરીએ. જ'બુદ્ધીપ પન્નત્તિમાં આ દિવસ કેમ ઉદ્ભવ્યો ? આ દિવસનું સંવત્સરી મહાપર્વ નામકરણ કેમ અપાયું ? આ મહાપર્વની ઉજવણી હમણાં જ શરૂ થઈ કે તે પરાપૂર્વથી આવી આવે છે, વગેરે બાબતો જાણી લેવી આવશ્યક છે.

જૈન આગમોમાં વીસ કોડકોડ સાગરોપમની મર્યાદાના સમયને કાળચક્રના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેના અવસર્પિણી અને ઉત્સર્પિણી નામના બે વિભાગો છે. ઉત્તરનો કાળ કે જેમાં સમસ્ત પદાર્થોના વર્ણાદિ શુભોની ક્રમશઃ હાનિ થાય તે અવસર્પિણી કાળ, અને જેમાં સમસ્ત વસ્તુઓના વર્ણાદિશુભોની ક્રમિક રીતે વૃદ્ધિ થાય, એટલે કે શુભ પર્યાયો વધતાં વધતાં પરિસ્થિતિમાં પહોંચે તે ઉત્સર્પિણી કાળ કહેવાય છે.

દરેક કાળચક્રમાં છ-છ આરા હોય છે. અવસર્પિણીના પ્રથમ આરાનું નામ 'સુષમ-સુષમ' છે. તેની સ્થિતિ આર કોડકોડ સાગરોપમપ્રમાણ છે. આ આરામાં ભૂમિ હથેળીની માફક સમ હોય છે. પાંચે વર્ણવાળા મણિઓ સમાન સુંદર વનરાઈથી તે સભર હોય છે. ઉદાહ, કોદાહ, મોદાહ, કૃતમાહ, નૃતમાહ, દંતમાહ, નાગમાહ, શંખમાહ અને રવેતમાહ વૃક્ષોની સઘન છાયા તેમજ સુંદર પુષ્પો અને ફળોથી ભરેલાં ઘટાદાર વૃક્ષો હોય છે. ભેરુતાલવન, હેરુતાલવન, મેરુતાલવન, સાલવન, ખલુરીવન, નાળિયેરીવન આદિ વનો બધાં ત્યાં વિસ્તરેલાં હોય છે. આ યુગના માણસો સ્વભાવથી બાળક જેવા નિર્મળ, સરળ, ઉપશાન્ત કષાથી અને ક્રોધ ગુણ હોય છે. તેમની ઉત્કૃષ્ટ ઊંચાઈ ત્રણ ગાઉની અને આયુષ્ય ત્રણ પદ્યનું હોય છે. ત્રણ દિવસે તેઓ ક્ષુધાતુર થાય છે. તુવેરની ફાળ નેટલી માત્રાનું અત્યલ્પ ભોજન તેઓ લે છે. કલ્પ વૃક્ષોથી ઇન્ચિત સુખ સાધનો તેઓ મેળવે છે. તે યુગના માનવી ઘણાં સુખી અને સંતોષી હોય છે.

બીજા આરાનું નામ 'સુષમ' છે. તે ત્રણ કોડકોડ સાગરોપમપ્રમાણ હોય છે. પહેલા આરા કરતાં આ આરામાં વર્ણાદિ શુભત્વ થોડું ઘટી જાય છે. આ આરાના પ્રારંભમાં બે પદ્યની અને અંતમાં એક પદ્યની મહુબ્ધની આયુ હોય છે. તેમની ઇચ્છાઓ પણ કલ્પવૃક્ષથી પૂર્ણ થતી હોય છે. ઊંચાઈ પ્રારંભમાં બે ગાઉની અને અંતે એક ગાઉની હોય છે.

ત્રીજા આરાનું નામ 'સુષમ-દુષમ' છે. તે બે કોડકોડ સાગરોપમપ્રમાણ છે. આ આગના પ્રારંભમાં માણસોની ઊંચાઈ એક ગાઉની અને ઊત્તરતા આરે પાંચસો ધનુષ્યની હોય છે

આયુષ્ય પ્રારંભમાં એક પલ્લવું અને જીતરતા આરે એક કરોડ પૂર્વું હોય છે. આ આરાના પલ્લોપમનો આઠમો ભાગ જ્યારે શેષ રહે છે ત્યારે પ્રથમ કુલકરનો જન્મ થાય છે. તેમજ ચોથાંસી લાખ પૂર્વ, ત્રણ વરસ અને સાડા આઠ માસ શેષ રહે ત્યારે પ્રથમ તીર્થંકરનો જન્મ થાય છે.

ચોથા આરાતું નામ ‘દુષમ-સુષમ’ છે. તેના કાળની અવધિ એક ક્રોડા ક્રોડ સાગરોપમમાં જોતાલીસ હજાર વર્ષ ઓછાની હોય છે. પ્રારંભમાં માણસની જિંદગી પાંચસો ધનુષ્યની અને જીતરતે આરે સાત હાથની હોય છે. પ્રારંભમાં કરોડ પૂર્વું આયુષ્ય અને અંતે સો વરસથી કંઈક અધિકતું હોય છે. આ આરામાં ત્રેવીસ તીર્થંકર, અગિયાર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ અને નવ બળદેવ થાય છે.

પાંચમા આરાતું નામ ‘દુષમ’ છે. આ આરે એકવીસ હજાર વરસનો હોય છે. તેમાં પ્રારંભમાં મનુષ્યતું આયુષ્ય એક સોથી કંઈક અધિક વરસતું હોય છે અને અંતમાં વીસ વરસતું હોય છે. પ્રારંભમાં સાત હાથની જિંદગી હોય છે. પછી ધીરે ધીરે ઓછી થતાં એક હાથની રહી જાય છે. આ કાળમાં મનુષ્ય અમર્યાદિત અને ઉત્કૃષ્ટ બને છે.

છઠ્ઠા આરાતું નામ ‘દુષમ-દુષમ’ છે. તે આરે પશુ એકવીસ હજાર વરસનો હોય છે. પ્રારંભમાં મનુષ્યતું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય વીસ વરસતું અને અંતિમ સમયે સોળ વરસતું હોય છે. પ્રારંભમાં જે જિંદગી એક હાથની હોય છે તે ઘટીને ધીમે ધીમે મૂઠી વાળેલા હાથ જેટલી રહી જાય છે. આ આરામાં પૃથ્વી અગ્નિ જેવી તપેલી હોય છે. મનુષ્ય કદરૂપા, નિર્લજ્જ અને મર્યાદાશૂન્ય હોય છે. તે જોતેર જાતના બિલોમાં નિવાસ કરે છે.

આ પ્રમાણે અવસર્પિણી કાળના છ આરા પૂરા થયા પછી ઉત્સર્પિણી કાળ શરૂ થાય છે. તેમાં ‘દુષમ-દુષમ’, ‘દુષમ’, ‘દુષમ-સુષમ’, ‘સુષમ-દુષમ’, ‘સુષમ’ અને ‘સુષમ-સુષમ’ આરા હોય છે. ઉત્સર્પિણી કાળમાં ક્રમશઃ વર્ણ ગંધ રસની શુભતા અને સુખ તથા સુખનાં સાધનોમાં અભિવૃદ્ધિ થતી રહે છે.

પ્રથમ ત્રણ આરામાં જન્મેલા જુગલિયા કહેવાય છે. જેમાં ભાઈ બહેનતું યુગલ જન્મે છે. એમની બધી આવશ્યકતાઓ પ્રકૃતિ પૂર્ણ કરે છે. તેમનામાં પુરુષાર્થતું નામનિશાન હોતું નથી. આ આરામાં જન્મેલા છવો શાન્ત, પ્રહસન સ્વભાવી તેમજ સદાનંદી હોય છે.

હવે સંવત્સરી પ્રાયઃ આતુર્માસના પ્રારંભથી પચાસમા દિવસે શા માટે હોય છે તેમજ તેના પૂર્વવર્તી યોગણપચાસ દિવસો શા માટે છે તે પણ જોઈએ.

પાંચમા આરાના અંતમાં અને જ્યારે છઠ્ઠો આરો એસવાનો હોય છે, ત્યારે સામુદાયિક પાપનાં કારણે જમીનના રસકસો નાશ પામી જાય છે. અગ્નિ અને વિષોના લયંકર વરસાદથી પૃથ્વી ઉજ્જડ અને વેરાન બની જાય છે. જળકાયનો પણ પ્રાયઃ નાશ થઈ જાય છે. ભૂમિ રૌરવ

નરક જેવી દુર્ગન્ધમય બની જાય છે. માણસોની સંખ્યા ઘટી જાય છે. તેઓ ગંગા નદીને કાંઠે બિલોમાં રહેતા હોય છે. તેઓ સવાર થતાં માછલાંઓ પકડે છે અને તેમને રેતીમાં ઘટી દે છે. સૂર્યના અગ્નિ જેવા તડકાથી તે માછલાંઓ પાકી જાય છે. આ માછલાંઓનું લોભન કરી, તેઓ પોતાનાં જીવન ટકાવી રાખે છે. આવી વિષમતાભરી સ્થિતિ એક બે વરસ સુધી નહિ, પરંતુ સતત બેતાલીસ હજાર વર્ષ સુધી ચાલે છે. કારણ અવસર્પિણી કાળનો છઠ્ઠો આરો 'દુષમ-દુષમ' નામનો હોય છે. તે વખતે હીનતમ વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શો હોય છે. આ છઠ્ઠો આરાના એકવીસ હજાર વર્ષ વીત્યા પછી ઉત્સર્પિણી કાળનો પ્રારંભ થાય છે. તેનો પ્રથમ આરો બે અવસર્પિણી કાળનો છઠ્ઠો આરો હતો તેના જેવો જ હોય છે. તે પ્રથમ આરાનું નામ 'દુષમ-દુષમ' હોય છે. તેની પશુ સ્થિતિ એકવીસ હજાર વર્ષની હોય છે. લોકો બ્યારે આવ્યા જીવનથી ત્રાસી જાય છે ત્યારે કુદરત સામે સારી સ્થિતિ માટેની માંગલિક ભાવના અને કામના કરે છે. તેમની એ માંગલિક ભાવના અને કામના સામુદાયિક રીતે સઘન અને પ્રગાઠ રૂપમાં સાકાર થાય છે અને પ્રકૃતિનો આ અભિશાપરૂપ પ્રકોપ પરિવર્તિત થઈ જાય છે. ધરતીના બે રસકસ શેષાઈ ગયા હોય છે, બે નારકીય દુર્ગન્ધથી ધરતી ભભરાઈ ગઈ હોય છે, ઠેકઠેકાણે માંસ, માછલાં, અને ખોપરીઓના બિભત્સ દૃશ્યો દેખાઈ રહ્યાં હોય છે તેમજ અશુચિ અને સાક્ષાત્ નરકના દૃશ્યો બે દૃષ્ટિગોચર થતાં હોય છે, તેમાં આશ્ચર્યજનક કુદરતી પરિવર્તન આવી જાય છે. આ પરિવર્તનનો નિશ્ચિત દિવસ અષાઢી પૂર્ણિમા છે. એટલે અષાઢી પૂર્ણિમાનો દિવસ સંક્રાંતિ કાળનો પ્રથમ ઉજ્જવલ દિવસ ગણાય છે. આપણા આતુર્માસના મંગલ પ્રારંભનો મંગલ દિવસ પણ આ જ છે. તે દિવસે બધા સતો એક સ્થાને સ્થિર થઈ જાય છે. આરાના પરિવર્તનનો પણ આ જ પ્રથમ દિવસ છે. અષાઢ સુદ પૂર્ણિમાને દિવસે પ્રથમ વરસાદ થાય છે.

જાણે બ્યારે મેઘ ખાંગા થઈ વરસી રહ્યા હોય એવા પુષ્કરાવર્ત વરસાદને કારણે બે પૃથ્વી પૂર્વે અગ્નિ અને વિષાદિના વરસાદને કારણે પોતાની ક્ષણરૂપતા શુભાવી બેઠી હોય છે, જેની ઉર્વરાશક્તિ અપહૃત થઈ હોય છે, જે શસ્યશ્યામલાને બદલે ઉજ્જવલ અને ક્ષાર ભૂમિ બની ગઈ હોય છે, તે પાણીના સતત એકધારા સાત દિવસના વરસાદથી શાંત અને પ્રશાંત થઈ જાય છે. અગ્નિ આદિ વરસાદને કારણે આવેલી રક્ષતા ઘણાં અંશે સ્નિગ્ધતામાં ફેરવાઈ જાય છે.

ગીબ સાત દિવસ સુધી અનવરત ક્ષીરની ધારાનો વરસાદ થાય છે. ક્ષીરની ધારાના વરસાદથી પૃથ્વીની ઉર્વરાશક્તિ વૃદ્ધિગત થાય છે. વર્ણ, ગન્ધ, રસ અને સ્પર્શમાં અનેરી વૃદ્ધિ થાય છે. પાર્શ્વ શક્તિ અને રસકસ વધી જવા પામે છે.

ત્રીબ સાત દિવસ સુધી ઉઘાડ રહે છે. પહેલાંના ચૌદ દિવસના પાણી અને દૂધની ધારાથી એક રસ બની ગયેલી પૃથ્વીમાં પાણી અને દૂધના વરસાદની યથાયોગ્ય પરિણતિ થઈ શકે તેટલા ખાતર ત્રીબ સાત દિવસ ઉઘાડના હોય છે.

ચોથા સાત દિવસ સુધી ઘૂત એટલે ધીની ધારાનો વરસાદ થાય છે. આ ધીની ધારાના વરસાદને કારણે પૃથ્વીમાં જે કંઈ પણ ઉત્પાદન શક્તિમાં ઉજ્જ્વળ રહી જવા પામી હોય તેની પૂર્તિ થઈ જાય છે. ધીના જેવા સ્નિગ્ધ પદાર્થના એકધારા સિંચનથી પૃથ્વી ભારે રસકસ વાળી બની જાય છે. એની ફળદ્રુપતા સોળે કળાએ ખીલી ઊઠે છે. આપું વાતાવરણ બદલાઈ જાય છે. જાણે નવી જ પૃથ્વી ઊતરી આવી હોય અથવા નવી જ સૃષ્ટિનું પ્રકૃતિએ નિર્માણ કર્યું હોય, એમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવા આમૂલ પરિવર્તનમાં આ વરસાદ કીમતી લાગ લાગે છે.

પાંચમા સાત દિવસ સુધી અમૃતનો વરસાદ થાય છે. આ વરસાદથી વનરાઈ, ફળ ફૂલો અને પૃથ્વીમાંથી જન્મ પામતી ખીજ બધી જ વસ્તુઓના સ્વાદમાં અમૃતરસનું સિંચન થઈ જાય છે. અમૃતનો આ વરસાદ ધર્મિક વસ્તુઓમાં અમૃતની મીઠાશ ભરી દે છે. મીઠાશ જન્માવવી અને તેનું અપહરણ કરી નાખવાનું કામ પ્રકૃતિનું હોય છે. માણસોના કે જીવસાંધના પુણ્ય અને પાપોના નિમિત્તને કારણે પ્રકૃતિમાં તદ્દનુરૂપ પરિણમન થયા કરે છે.

છઠ્ઠું સપ્તાહ ઉદાહરણ હોય છે. પૃથ્વી નવા રૂપ અને નવા રંગમાં દૃષ્ટિગોચર થવા લાગે છે. પ્રકૃતિ જ્યારે પૃથ્વીને આવી જાતના અવનવા સૌંદર્યથી ભરી દે છે ત્યારે માણસોનાં મન પણ આનંદથી ઊભરાઈ જાય છે. માણસોની કુદૃષ્ટિઓમાં અચાનક અકલ્પનીય પરિવર્તન આવી જાય છે. માણસોની ભાવના અને કામનાઓમાં માંગલ્યની વૃદ્ધિ થવા લાગે છે. જનમન નવાં જીવન અને નવાં સૌંદર્યને નિહાળવા અને માણવા થનગની ઊઠે છે.

સાતમું સપ્તાહ રસના વરસાદનું હોય છે. આખી પૃથ્વીમાં જુદી જુદી જાતના છાંયે રસોનું ચોખ્ખું પરિમાણમાં સિંચન થઈ જાય છે. હવે પૃથ્વીતત્ત્વ સંપૂર્ણ શક્તિથી સભર બને છે. સાચા અર્થમાં હવે તે વસુધૈરા બની જાય છે. હવે પૃથ્વી ખરા અર્થમાં માતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી, બધા જીવોનાં જીવનતત્ત્વને સાત્ત્વિક રીતે પોષણ આપવા લાગે છે.

સાત દિવસોના આ રીતે વરસાદો અને ઉદાહરણે લઈ ધરતીમાં જે નવા જીવન, નવું ચૈતન્ય, નવા રસ અને નવી શક્તિનો દિવ્ય આવિર્ભાવ થાય છે તેને કારણે તે લીલીછમ બની જાય છે. નવી જાતના અંકુરો પલ્લવિત થાય છે. વાતાવરણ આનંદિત બની જાય છે. આમ આ યોગજીવચાસ દિવસો પૃથ્વી ઉપર નવું જીવન ઉતારવા માટેના છે. અને પચાસસો દિવસ સંવત્સરીનો છે. તે દિવસે જિલ્લામાં રહેલા માણસો બહાર નીકળી આ નવા જીવનનો નવો આનંદ માણે છે. આ નવા જીવનની સ્મૃતિરૂપે સંવત્સરી મહાપર્વનો પવિત્ર દિવસ છે. સાત્ત્વિક જીવન જીવવાનો આ દિવસે પ્રારંભ થાય છે. આ સનાતન દિવસ છે.

આ દિવસે કુદરતની અલૌકિક સંપત્તિ જોઈ, માણસો માંસાહારનો પરિત્યાગ કરી, શાકાહારી બને છે. પાપ, હિંસા, કલેશ અને ઘૃણાને છોડી પ્રેમ, સદ્ભાવ, લાગણી, સ્નેહ અને અહિંસાના

ભાવો તરફ વળે છે. આ મનાતન દિવસ અખિલ માનવ સમાજ માટે પરમ સુખ અને આનંદનો છે. મનુષ્યને બ્યારે પુણ્યના સાનુકૂળ સંયોગો હોય ત્યારે જ તન, મન, ધન તેમજ સર્વ સુયોગ્યતમ સાધનો મળે છે. પરંતુ આ આત્માએ ભૂતકાળમાં ન કરવાનાં કામો કર્યાં હોય, ન બોલવાના બોલ બોલ્યા હોય, અને તેને લઈને જે કોઈ કિલ્લટ કર્યો ખાંધ્યાં હોય, તેને ઊડવાનો તેમજ તેમાંથી નિષ્કલંક અને નિપ્પાપ થઈ જવા માટેનો આ દિવસ છે. આ દિવસ જેવી સોનેરી તક ભાગ્યે જ સાંપડવાની. માટે અભિમાનને મનમાંથી ઠાઠી નાખી, સરળતાથી પોતાની ભૂતને તપાસજો અને કરેલાં પાપોનો હાર્દિક પશ્ચાત્તાપ કરજો.

મહાવીર પોતે નિર્ઐશ હતા. તેની આત્મામાં વિચરતા સાધુ સાધ્વીઓ પણ નિર્ઐશ છે. નિર્ઐશ શબ્દનો ભારે સીઠો અર્થ છે. જેનામાં કશી જ ગાંઠ ન રહી હોય તે નિર્ઐશ છે. રાગદ્વેષની ઐશિને પણ ઠાઠવા માટેની સાધનામાં જે તત્પર છે અને આરભ પરિશ્રુતી ઐશિથી જે મહંતર મુક્ત થઈ ગયો છે તે જ નિર્ઐશ થઈ શકે છે. મહાવીરના શામનમાં પરિશ્રુત કે પૈમાને કશું જ સ્થાન નથી. પરિશ્રુતને જો મહાવીર શાસનમાં પુણ્યની કે ધર્મની નિશાની માનવામા આવી હોત તો ભગવાન મહાવીર પોતે રાજ્યવૈભવનો ત્યાગ કરી, દિગંબર સ્વરૂપે નિર્ઐશ થઈ, કરપાત્ર બનાવી, ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગવા ચાલી નીકળત. ધર્મ અને ત્યાગ કરતાં જો સંપત્તિનું મૂલ્ય વધારે હોત તો ભગવાન શુદ્ધ ભર્યોવનમાં રાજકીય સુખસાધનો, સુવાન પત્ની અને નવબત શિશુનો ત્યાગ કરી, હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર લઈને, મધ્ય રાત્રિએ નીકળી પડ્યા હોત.

ચાદ રાખજો, વાણિયા થઈને તમારા હાથથી જે મહાપાપો થઈ જાય છે તેની તમોને કશી જ ખબર પડતી નથી. હાં, તમારા હાથે થતી હિંસા તમને દેખાતી નથી એટલે તમે તમારી ભૂતને અહિંસક માની લીધો છે. પૈમાથી તિભેરી ભરી લો છો પરંતુ તેમા ભરેલા રૂપિયા ઉપર અન્યના લોહીના ડાઘ તમને દેખાતા નથી એટલે તમે તમારા મનથી તમારી ભૂતને નિર્દોષ માની લો છો, પરંતુ ખરેખર તમારા રૂપિયા ભારેભારે કોઈના લોહીથી ખરડાએલા હોય છે, માત્ર લોહીના ડાઘ દેખાતા નથી એટલે તમારી દ્રષ્ટિમાં તે રૂપિયા સ્વચ્છ અને નિર્મળ જણાય છે.

આ રૂપિયાએ કેટલાનાં ગળાં કાપ્યાં? કેટલાના પ્રાણો હર્યાં? આ રૂપિયા પાછળ કેટલા શૂળોએ લટક્યાં? કેટલા જમીનવિહોણા થયા? કેટલા મકાન વગરના થયા? કેટલી વિધવાઓના આંસુ પડ્યાં? તેની કશી જ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ તમને નથી, પરંતુ એ બધાં પાપો તમારી તિભેરીમાં સંઘરાએલા તમારા રૂપિયામાં ભર્યાં પડ્યાં છે. ધ્યાનમા લેજો કે મનની શુદ્ધિ ધ્યાનથી થાય છે પરંતુ ધનની શુદ્ધિ તો દાનથી જ થશે.

રૂપિયો ભારે અદ્રશ્ય છે. ગમે તેટલા દોષો કે અપરાધોમાંથી તે પસાર થાય છતાં તે છૂટી જાય છે અને હંમેશાં તાજે ને તાજે જ રહે છે. તે કદી વાસી થતો નથી કે બગડતો નથી. ગમે તેટલાના હાથોમાંથી તે પસાર થાય, ગમે તેટલા ઉપદ્રવોના ઇતિહાસનો તે ભૂવંત

સાક્ષી હોય, છતાં તે હંમેશા સ્વચ્છ અને દૂધથી ઘોઝેલોજ બજાશે. પોતાનો ભૂતકાલીન ઇતિહાસ ત્યાંજ ખતમ કરી તોએ ચંદનેજ તે બીજાના હાથમા આવે છે. એટલે ભગવાન મહાવીર નયન ભ્રમ છે. ધન સંપત્તિ અને રાજપાટનો તેમણે એકાંત ત્યાગ કર્યો ત્યારે તેમને માનનારાઓએ તો આજે સૌથી વધારે સંપત્તિ સંઘરી છે. આમ કરીને તમે ભગવાન મહાવીરના આદર્શો અને આદેશોનું પાલન કરો છો કે અવગણના, તેમનું માન કરી રહ્યા છો કે અપમાન, આ વાત તમારે જ નક્કી કરવાની રહી. પરિશ્રદ્ધ પાપનું મૂળ છે. પરિશ્રદ્ધથી વિરમવામાં ધર્મ છે તે સિદ્ધાંત ભગવાન મહાવીરે પોતાના આદર્શમય જીવનથી આપણને બતાવ્યો છે, છતાં આજે તેની દેવી પ્રતિક્રિયા થઈ રહી છે તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

આજના આ પવિત્ર દિવસે આ સત્ય બે તમારા પ્રાણોને સ્પર્શી જાય, તો તમારી સંપત્તિ કે જે તમેએ અનેક પાપો કરી સંઘરી છે, તે કાળાં નાણાંને ધોળાં બનાવવાનો, તે પાપમય સંપત્તિનો યોગ્ય માઝે ઉપયોગ કરવાનો, તેને તપ જપ કરનારાના સન્માનમાં વાપરવાનો અને શાસનના હિતમા તેનો સદુપયોગ કરવાનો, આજે જે સુદર અવસર તમને પ્રાપ્ત થયો છે, તેવો સુઅવસર તમને બીજો કયો મળવાનો છે ? માટે મનને જરા વિશાળ બનાવજો અને વચનમાં કઠોરતા કે અહં ન આવી જાય તેની કાળજી રાખજો ! તમારી સત્તા અને સંપત્તિ બીજાને નષ્ટબ્રહ્મ કરવામાં નિમિત્ત ન બની જાય તેની જાગૃતિ રાખજો !

આજના દિવસે તો આપના માર્યા વેર પણ ભૂલાઈ જવામાં બેઠાંએ કે જેથી આપણે માટે સંવત્સરીના દિવસ પણ પરમ નિર્મળ બની જાય ! રાજા ઉદયનની દાસી સુવર્ણશુદ્ધિકાનું અપહરણ ચંદ્રપ્રલોતન કરી જાય છે. રાજા ઉદયન શ્રાવક છે. અન્યાયનો ઉચિત પ્રતિકાર કરવાથી શ્રાવક ધર્મને કશી જ હાનિ પહોંચતી નથી. અન્યાયને સહન કરી લેવાથી તે અન્યાય ફાલેફૂલે છે. ચંદ્રપ્રલોતન ઉપર આક્રમણ કરી, તેના ઉપર વિજય મેળવી અને તેને ફેંદી બનાવી, રાજા ઉદયન સ્વદેશ પાછો ફરે છે. આ સમયે, મધ્ય પ્રદેશના મન્દસોર નામક ગામમાં જ્યારે તે પહોંચે છે ત્યારે યોગાનુયોગ સંવત્સરીનો પવિત્ર દિવસ હોય છે. ઉદયન રાજા સૈન્ય સાથે ત્યાં શેકાઈ જાય છે. પોતે ઉપવાસ કરે છે અને રાજા ચંદ્રપ્રલોતન માટે રસોઈ બનાવરાવે છે પરંતુ ચંદ્રપ્રલોતનને શંકા થાય છે કે, રાજા ઉદયન પોતે જમતો નથી અને મારે માટે રસોઈ બનાવરાવે છે, તો મારી રસોઈમાં, રસોઈયાને કહી ઝેર ભેળવાવી દે, તો માફ અકારણ મૃત્યુ જ થાય ! માટે હું પણ આજે ઉપવાસ કરીશ એમ વિચારી ચંદ્રપ્રલોતને પણ ઉપવાસ કર્યો. સાંજના પ્રતિક્રમણ કરી, રાજા ઉદયન જ્યારે ચંદ્રપ્રલોતનને ખમાવવા આવ્યો ત્યારે ચંદ્રપ્રલોતને કહ્યું : ‘માત્ર શબ્દોની ક્ષમાપનાથી શો લાભ થવાનો છે ? મારા હાથ પગમાં તો બેઝીઓ છે અને તમે મને ખમાવી રહ્યા છો ! ‘ક્ષમાપના અને બંધન’ એ પરસ્પર વિરોધી બાળતો છે. ખમાવવા જ હોય તો હૃદયથી ખમાવવા બેઠાંએ.’ રાજા ઉદયન ઉપર તેના શબ્દોની પ્રાણુસ્પર્શી અસર થઈ. તેણે ચંદ્રપ્રલોતનને બંધનમાંથી મુક્ત કર્યો. અનેની આંખોમાં પ્રેમનાં આંસુઓ ઉભરાઈ આવ્યાં ને

ખને જે હુશમેનો હતા તે એક બીજને પ્રેમથી લેટી પડ્યા. તેઓ પોતાની વચ્ચેનું વેર ભૂલી ગયા અને ખને મિત્રો બની ગયા. કષાયની કહાણીથી ક્ષમાપનાની દિવ્યતાથી ધોવાઈ ગઈ. ખનેના હૃદય પરિશુદ્ધ બન્યાં. ચંદ્રપ્રધોતનને પોતાનું રાજ્ય પાછું મળી ગયું. ખનેનાં જીવન સાચી દિશામાં ગતિ કરનારાં, સુખી અને સમૃદ્ધ બની ગયાં ।

આલોચણા

આલોચણાને એટલે આલોચનાનો દિવસ છે. આલોચણાનો દિવસ એટલે પોતાની જાતને ચારેકારથી તપાસવાનો, આત્મનિરીક્ષણ કરવાનો કે યથાર્થ સ્વરૂપમાં પોતાની જાતને જોખળી લેવાનો દિવસ । આજનો દિવસ ઘણો પવિત્ર છે. જેમાં અરીસામાં જોવાથી આપણું શરીર ઉપર લાગેલો મેલ કે કાચ આપણને દેખાઈ આવે છે તેમ આંતરિક દોષોને બતાવનાર અને તેને હટાવનાર આલોચના અરીસાની ગરજ સારનારી છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં આ માટે જિજ્ઞાસાપૂર્વક પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે, ‘આલોચનાય જ મતે ! જીવેત્તિ જગચ્ચ’ અહીં ભગવન્ । આલોચના કરવાથી એટલે કે શુરુજનો સમક્ષ પોતાનો દોષ બહાર કરવાથી જીવને શું મળે છે ?

આલોચનાએ જ માયા-નિયાજ-મિષ્ટાન્ન-સજ્જાણ મોક્ષમગ્નવિજ્ઞાણ અર્ણવ સંસારવદ્ધાણ ઉદ્ધરણ કરે । ઉજ્જુમાવ ચ જગચ્ચ । ઉજ્જુમાવ પદિવન્ને ચ જ જીવે અમાઈ રૂપીવેચ નપુસંગવેચ ચ ન વન્ચ । પુન્નવદ્ધ ચ જ નિજ્જરે ।

આલોચનાથી મળનારી મોક્ષ માર્ગમાં વિવિધ તેમજ અનંત સંસારને વંધારનારા માયાશબ્દ, નિદાનશબ્દ અને મિથ્યાદર્શનશબ્દ એ ત્રણ શબ્દો છે. માયાશબ્દ એટલે મન વચન અને કાયાની વક્તા અથવા વિસંવાદીપણું ; નિદાનશબ્દ એટલે ધર્મ, તપ આદિની વૈષયિક ફેલાકાંક્ષા અને મિથ્યાદર્શનશબ્દ એટલે યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપનાં સમજણનો અભાવ. આ ત્રણે શબ્દો જે આત્માને કાંટાની માફક ખૂંચનારા, આત્મિક શુભોને અવરોધ કરનારા તેમજ તેની ધાત કરનારા છે. તેને આલોચણા કાઢી નાખે છે. આલોચણાથી જીવ જીવે બાવને ઉપલબ્ધ થાય છે. સંરળતાને સંપ્રાપ્ત જીવે આલોચણાથી જીવે । તે અવિદ અને નપુસંગવેદનો બંધ કરતો નથી અને પૂર્વબદ્ધની નિર્જરા કરે છે.

આજના દિવસે જ પોતાનાં જૂતકાળનાં દરેક પાપોનું ભગૃતિપૂર્વક સ્મરણ કરી, તેની નિંદા અને ગર્હણાપૂર્વક ‘તસમિચ્છામિદુઃકરં’ આપે છે. તેથી નિંદા અને ગર્હણાના સંબંધમાં, શાસ્ત્રે નિંદા-ગર્હણા કરવાની જે લાભો બતાવ્યાં તે આ પ્રસંગે બહુ લેવા ઉચિત છે.

નિદાનવાએ જ મતે ! જીવેત્તિ જગચ્ચ ! અર્થાત્ હે પૂજ્ય ! નિંદા એટલે પોતે જ પોતાના દોષોનો તિરસ્કાર કરવાથી જીવને શો લાભ થાય છે ?

નિન્દનયાએ જ' પચ્છાણુતાવ' જળયઈ ! પચ્છાણુતાવેળ' વિરજ્જમાણે કરણગુણસેહિં પઢિવજ્જઈ, કરણગુણસેહિં પઢિવન્ને ય જ' અળગારે મોહણિજ્જ'કમ્મં ઉગ્ગાએઈ । અર્થાત્ સ્વનિન્દાથી પશ્ચાત્તાપ થાય છે. પશ્ચાત્તાપથી જન્મનારા વૈરાગ્યથી કરણ-શુણુ શ્રેણી એટલે કર્મોને સત્ત્વર ખપાવવાની આત્માની વિશેષ પ્રકારની શક્તિ સંપ્રાપ્ત થાય છે. કરણ-શુણુ શ્રેણીના બળે અણુગાર મોહનીય કર્મોના નાશ કરે છે.

આલોચનામાં આપણે દરેક દોષોની સમીક્ષા કરતાં અને તેનાથી અટકતાં 'તસ્સ મતે ! પઢિક્કમામિ, નિવામિ, गरिहामि, अप्पाणं वेत्तिरामि'—બોલીએ છીએ. પાપોને મૂલત : ઉપેક્ષામાં નિંદા અને ગર્હા અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એટલે આ બધા શબ્દોના શાસ્ત્રીય મર્મો આલોચણાના પ્રારંભમા સમજી લેવા આવશ્યક છે. તદ્વતુસાર—

गरहणयाये ज' मते ! जीवे किं जणयइ ? अर्थात् હે પ્રભો ! ગર્હા એટલે બીજા આગળ પોતાના દોષો પ્રગટ કરવાથી જીવને શું મળે છે ? गरहणयाये ज' अपुरक्कारं जणयइ । अपुरक्कार गये ज' जीवे अपसत्ये हितो जोगे हितो नियसेइ । पसत्यजोगपडिवन्ने य ज' अणगारे अण'तघाह-पज्जवे खवेइ । अर्थात् ગર્હાથી જીવને અપુરસ્કાર એટલે તેની અવજ્ઞા થાય છે. અવજ્ઞાથી તે અપ્રશસ્ત કામોથી અટકી બાંધ છે. જ્ઞાન, દર્શનાદિ અનંત શુણુનો ધાત કરનાર જ્ઞાનાવસ્થાદિ કર્મોના અનંત પયથિનો ગર્હાથી અણુગાર ક્ષય કરે છે.

આલોચનાના મંગળ પ્રારંભ પૂર્વે ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ અનિવાર્ય છે. કોઈ પણ ખેતરમાં બી વાવતાં પહેલાં ખેડૂત ખેતરના ઝાડ, ઝાંખરાં, કાંટા વગેરેને પ્રથમ સાફ કરે છે. ત્યાર પછી જ વાવેલાં બી જેમ અનેકગણાં ફળદાયી નીવડે છે તેમ ક્ષેત્ર એટલે આત્માની પ્રાથમિક શુદ્ધિ કર્યા પછી તેમજ સ્થિરતા મેળવ્યા પછી જો આલોચના કરવામાં આવે તો તે અનંત કર્મોના નાશ કરનારી અને આત્મિક શુણુને પ્રગટાવનારી નીવડે છે. એટલે ક્ષેત્રવિશુદ્ધિ કરાવનાર આત્માના શુણુ શું છે તે શાસ્ત્રના આધારે અતાવું છું—

नाणच दसण चैव चरितं च तवो तद्वा ।

येस मग्गो त्ति पम्मत्तो जिणेहिं वरद'सिंहि ॥

વરદર્શી' એટલે સત્યના સમ્યગ્દષ્ટા જિનવરોએ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપને ક્ષેત્ર વિશુદ્ધિ કરાવનાર તેમજ મોક્ષના માર્ગરૂપ અતાવ્યાં છે.

જ્ઞાન અને દર્શન આત્માના આત્મતિક શુણુ છે. ચારિત્ર એ આત્માનો શુણુ નથી; પરંતુ શરીરનો ધર્મ છે. આમ છતાં, સ્વરૂપરમણરૂપ ચારિત્ર તે તો આત્માતું જ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. આ આત્માના ત્રૈકલિક શુણુમાં આપણા પુરુષાર્થની નખળાઈના કારણે અથવા વિભાવપરિણુતિની બલવત્સરતાને કારણે મલિનતા આવી જાય છે. આ મલિનતાની પ્રગાઢતા એવી તો સઘન બની જાય છે કે, જીવ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે અને મલિનતા સાથે તાદાત્મ્ય બેસી બેસી

૩૦૨ : ભેદા પાપાણુ, ખોલ્યા દ્વાર

બય છે. મલિનતા સાથેના આ તાદાત્મ્યને તોડવા માટે તેમજ સ્વરૂપને ઓળખવા માટે આલોચના મૂકવામાં આવી છે.

જ્ઞાન એ આત્માનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ તે તથાસ્પે પ્રગટ થવાને બદલે પુસ્તકોનાં વાચન અને પઠનમાંથી મળેલી સૂચનાઓને જ્ઞાન માની લેવાની આપણે સૌ ભૂલ કરી બેસતા હોઈએ છીએ. આને પરિણામે આપણા પદાર્થ મૂલકજ્ઞાનમાં ઉન્નત થઈ, આપણે સમ્યક્ષ્ટાઓની અને તેમના અધ્યાત્મમૂલક જ્ઞાનની મળક ભિડાવીએ છીએ. આપણી સ્મૃતિ કે સૂચનાઓને જ આપણે સર્વસ્વ માની લેતાં હોવાને કારણે આપણે તેવા જ્ઞાની, જ્ઞાન અને જ્ઞાનનાં સાધનોની નિંદા કરીએ છીએ. સત્જ્ઞાન અને સત્ શાસ્ત્રોની અવહેલના કરી આપણે અસત્યરૂપણાના અનર્થને વહોરી લઈએ છીએ. આવા આવા કારણોને લઈને આપણા જીવે જ્ઞાનના એવા ચૌદ અતિચારો સેવ્યા હોય, તો આજના પવિત્ર દિવસે આપણે તેનો પશ્ચાત્તાપ કરીએ છીએ. તે ચૌદ અતિચારો આ પ્રમાણે છે—

જં વાહ્લ વચ્ચેમલિય હીળક્ષરં, અક્ષક્ષર. પયહીળ વિળયહીળં જોગહીળ વોસહીળં સુકુદિત્તં હુદ્દુપહિલિછિયં, અકાલે કબો સજ્ઞાબો, કાલે ન કબો સજ્ઞાબો, અસજ્ઞાદે સજ્ઞાયં સજ્ઞાદે ન સજ્ઞાયં તસ્સમિચ્છામિતુક્કહં ।

સૂત્રો આડાં-અવળા ભણ્યામાં હોય, ધ્યાન વિના ભણ્યામાં હોય, અક્ષરો અને પદો ઓછા કે અધિક ભણ્યામાં હોય; વિનય વગર કે મન વચન અને કાયાની સ્થિરતા વિના તે બોલાયા હોય, શુદ્ધ ઉચ્ચાર વિના બોલાયાં હોય, શુદ્ધ જ્ઞાન અવિનીતને આપ્યું હોય કે તે માઠી રીતે ભણ્યું હોય, સંધ્યાકાળ આદિ બાર અકાંભમા સજ્જાચ કરી હોય, સ્વાધ્યાય કરવાના કાળે સ્વાધ્યાય ન કર્યો હોય, સ્વાધ્યાય ન કરવા યોગ્ય સ્થળે સ્વાધ્યાય કર્યો હોય, સ્વાધ્યાય કરવા યોગ્ય સ્થળે સ્વાધ્યાય ન કર્યો હોય, તો હે પ્રભો ! આ બધા જ્ઞાનની આશાતનાને કારણે લાગેલા પાપો મિથ્યા થાય એવી મારી અન્તઃકરણની ભાવના અને હૃદયપૂર્વકની પ્રાર્થના છે.

આત્માને બીજે ગુણ દર્શન છે. દર્શનના બે અર્થો થાય છે. તેનો એક અર્થ છે જોવું અને બીજો અર્થ છે શ્રદ્ધા. અત્રે દર્શન શબ્દનો અર્થ શ્રદ્ધા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ધર્મના માર્ગમાં આગળ વધતા આત્માને સુદેવ, સુચંદ્ર અને સદ્ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વ ગણાઈ રીતે ઓળખવાના હોય છે. પરંતુ અનાદિ કાલિન અજ્ઞાન અને મિથ્યાત્વને વશવર્તી બની તેણે દેવ અરિહંત, શુરુ નિર્ગંધ અને તિર્ગંધ-પ્રવચનરૂપ આત્મિક ધર્મોના પરિચાચ કરી, જેમાં દેવ, શુરુ કે ધર્મના ધર્મો ન હોય એવા દેવોમાં દેવની કલ્પના કરી, તેણે વીતરોગ દેવોને દેવ ન માન્યા હોય, પંચમહાવ્રતધારી નિર્ગંધ શુરુઓમાં શુરુ ધુદ્ધિ રાખવાને બદલે કંચનકામિની સાથે બેસાએલાને શુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હોય, અહિંસાપ્રધાન ધર્મને બદલે પાપમય ધર્મની કલ્પના કરી હોય, અને આ રીતે તેણે જે કર્મ બાંધ્યાં હોય, તે કર્મોના ક્ષય માટે તેવા દેવ, શુરુ અને ધર્મથી મુક્ત થઈ,

પંચપરમેષ્ઠિરૂપ દેવ, શુરુ તથા તેમના પ્રરૂપેલા ધર્મ એ ત્રણ તત્ત્વની સાચી શ્રદ્ધા કરવા વિશે જે-સકા, કલા, ચિત્તિગિચ્છા, પરપાસદપસસા પરપાસદસંયવો અર્થાત્ વીતરાગે પ્રરૂપેલા ધર્મમાં શંકા કરવી, અહિંતકારી મતની ઇચ્છા કરવી, ધર્મક્રિયાનાં ફળસ્વરૂપે આલોક પરલોકના સુખની આકાંક્ષા રાખવી, ધર્મકરણીનાં ફળમાં સંદેહ રાખવો, પર એટલે આત્મા સિવાય પૌદ્ગલિક સુખો કે પદ્માથોને મેળવવા પાસંડે એટલે વ્રતનિયમોતું અનુષ્ઠાન કરનારની પ્રશંસા કે પરિચય કરવો-આમ કરવાથી દર્શન ગુણ દ્વિધિ થાય છે. કારણ વ્રતનિયમોતું આચરણ માત્ર આત્મ કલ્યાણરૂપ કે મોક્ષની ભાવનામૂલક હોવું જોઈએ. તેને બદલે ભૌતિક સુખોને મેળવવા માટે જો તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો આખી દૃષ્ટિ જ ફેરી જાય છે. મૂળભૂત ભાવનાઓનો જ અભાવ થઈ જાય છે. માટે ભૌતિક ભાવનાઓથી વ્રતાચરણ કરનારની સોખત ન કરવી. આમ છતાં પ્રલોભનો અને આકર્ષણોથી આકર્ષાઈ એવી વ્યક્તિઓના વધારે પરિચયમાં આવતાં, આપણી વૃત્તિ પણ વસ્તુમૂલક બની જવાનો ભય રહે છે. માટે હે પ્રભો ! મારા સમ્યક્ત્વ ગુણમાં કોઈ પાપદોષ લાગ્યા હોય તો અનંત સિદ્ધ પ્રભુની સાક્ષીએ તસ્ત મિચ્છામિ દુક્કઢ

આ આત્માને જ્યાં સુધી શરીર સાથેનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી આત્મકલ્યાણની આત્યંતિક ભાવનાથી વ્રતનિયમોતું જે અનુષ્ઠાન કરવામાં આવે છે, તેમાં પહેલું વ્રત અહિંસાતું છે. આત્મા અહિંસા ગુણવાળો હોવા છતાં તેણે હિંસક ભાવ ઉત્પન્ન કરી, ત્રસ અને સ્થાવર જીવોની હિંસા કરીને જે કર્મો બાંધેલાં છે તે કર્મોને હડસેલવા અને અહિંસકપદ્ધતું નક્ષણ કરવા શ્રાવકો માટેનું ત્રસજીવોની હિંસા ન કરવા વિષેનું આ અણુવ્રત છે.

સ્થાવર જીવોની હિંસાનો શ્રાવક ત્યાગ કરી શકે નહિ. કારણ જીવન વ્યવહાર માટે તે અનિવાર્ય છે. જે ઇન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધીના ત્રસજીવોને જાણી, ઝોળખી, મારવાની બુદ્ધિએ મારી નાખવાના પ્રત્યાખ્યાન હોય છે. તેમાં ત્રસજીવોને ગાંઠે બંધને બાંધ્યા હોય, લાકડી વગેરેના પ્રહારો કર્યા હોય, નાક કાન આદિ અવયવો છેલાં હોય, નોકર, ચાકર, મજુરો તથા ગાડાં, છાંટ વગેરે ઉપર તેનાં ગળા ઉપરાંત ભાર લેર્યો હોય, દ્રેષ બુદ્ધિએ ભોજન પાણીની અંતરાય પાડી હોય, તો તસ્ત મિચ્છામિ દુક્કઢ -

આપણો આત્મા સત્ય ભાવથી ભરપૂર હોવા છતાં સ્વાર્થ અને પ્રમાદને કારણે, સત્યથી જાળ થઈ અસત્યના આચરણથી જે પાપકર્મો તેણે ઉપાર્જન કરેલાં છે, તે કર્મોથી મુક્ત થવા અને સત્યતું એટલે મોટા અસત્યો નહિ આચરવા સંબંધેનું, આ બીજું મૃધાવાદવિરમણ વ્રત છે. તે મોટાં અસત્યો જેવાં કે, વર કન્યાનાં રૂપ ગુણ કે વય સંબંધી, ગાય ભેંસ વગેરે ચોપગા પશુના રૂપ ગુણ અને વય સંબંધી, થાપણ ઝોળવવા સંબંધી, કે ખોટી ત્રાક્ષી આપવા સંબંધી, જૂઠું ખોલવાના પ્રત્યાખ્યાન હોય છે, તેમાં સ્વ અને પરને ધ્રાસકો પડે એવી ભાષા બોલી હોય. કોઈનું રહેસ્ય કે છાની વાત પ્રગટ કરી હોય, પોતાની સ્ત્રીના મર્મ ઉઘાડ્યો કર્યા હોય, જૂઠો ઉપદેશ કે ખોટી સલાહ આપી હોય, તો તસ્ત મિચ્છામિ દુક્કઢ -

આ જીવે ચાર સંજ્ઞા અને ચાર કષાયને આધીન બની, ઇન્દ્રિયોતુ' પોષણ કરવા નિમિત્તે સચિત, અચિત અને મિશ્ર દ્રવ્યની ચોરી કરી જે કર્મો બાંધ્યાં છે, તે કર્મોથી સુકત થવા માટે ગાંસડી છોડી, પાકિટ ઉપાડી, ખીસાં કાતરી, કોઈતું તાણું બીજી કુચીથી ઉઘાડી અને પડેલી વસ્તુનો કોઈ ધણી છે એમ બાણ્ય છતાં ચોરીના પ્રત્યાખ્યાન છે છતાં ચોરાઉ વસ્તુ લીધી હોય, ચોરને મદદ કરી હોય, રાત્ર્ય વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ એટલે હાણુચોરી, વેચાણકરની ચોરી, આવકકરની ચોરી કરી હોય, ખોટાં તોલાં રાખ્યાં હોય, ખોટું તોળ્યું હોય, ખોટાં માપ રાખ્યાં હોય, કે ખોટું માપ્યું હોય, સારી વસ્તુ બતાવી નરસી વસ્તુ આપી હોય, તો અનંતસિદ્ધ પ્રભુની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કર્ક'—

આત્મા વેદાતીત હોવા છતાં સ્ત્રી પુરુષ અને નપુંસક ભાવ ઉત્પન્ન કરી દેવ-દેવીઓ મનુષ્ય-મનુષ્યણી, તિર્યંચ-તિર્યંચણીમાં ઉત્પન્ન થઈ સ્વપણે પરપણે મન વચન કાયાએ કરી દ્વંદ્વિ, ખોરાક, પોષાક અને ભાષાપણે વિવિધ પ્રકારની અપ્રહણ્યર્થની ક્રિયા કરી જે કર્મો બાંધેલાં છે તેના ક્ષય માટે, સ્વસ્ત્રીના આગારસાહત જે પ્રહણ્યર્થ સ્વીકારેલ છે તેમાં પોતાની પરણેલી નાની ઉંમરની સ્ત્રી સાથે ગમન કર્યું હોય, જે સ્ત્રીની સાથે સગાઈ થઈ છે પણ લગ્ન નથી થયું તેની સાથે ગમન કર્યું હોય, અનેરે અંગે કામકોશ કરી હોય, બીજાના વિવાહ મેળવી આપ્યા હોય, અને કામ ભોગ વિષે તીવ્ર અભિલાષા કરી હોય તો પ્રભુની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કર્ક'—

નવ પ્રકારના પરિશ્રદ્ધની મર્યાદા કર્યા વગર આ જીવે ચૌદ ભતના ભાવપરિશ્રદ્ધો ઉત્પન્ન કરી, આત્મધર્મથી વિરુપ બની, અઠાર પાપસ્થાનક સેવી જે ગાંઠાં ચીકણાં કર્મ બાંધ્યાં છે, તે કર્મોમાંથી સુકત થવા માટે ઢાંકી જમીનની મર્યાદા ઓળંગી હોય, રૂપા અને સોનાની વસ્તુઓતુ' અભણતાં પણ ઉલ્લંઘન થયું હોય, રોકડ નાણું તથા અનાજની મર્યાદા અભણપણે વસ્તુઓતુ' હોય, દાસદાસી આદિ બેપગાં અને ઘોર આદિ ચોપગાંની મર્યાદા ઓળંગી હોય, ઘર વખરીની મર્યાદા પણ ઓળંગાઈ જવા પામી હોય તો અનંત સિદ્ધ પ્રભુની સાક્ષીએ તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કર્ક'—

ચૌદ રાજલોકમાં છ દિશાઓની મર્યાદા નહિ કરવાથી જીવ અનંત આશ્રવનો ભાગીદાર થાય છે. તેને બંધ કરી સંવરભાવ પ્રગટ કરવા માટે જીંચી, નીચી અને તિરછી દિશાની મર્યાદા કરવામાં આવે છે. દિશાની મર્યાદાથી પરિશ્રદ્ધતું પરિભ્રમણ પણ યથાયોગ્ય રીતે સચવાય છે. તેમાં જીંચી, નીચી, પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાની મર્યાદાતું ઉલ્લંઘન થયું હોય, એક દિશાની મર્યાદા ઘટાડી બીજી દિશાની મર્યાદા વધારી હોય, સંદેહ પડ્યા છતાં આછળ વધી જવાયું હોય તો તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કર્ક'—

આ લોકમાં રહેલા એક વાર તથા અનેકવાર ભોગવવાને લાયક પદાર્થો ભોગવોને તેમજ વાપરીને તે વસ્તુઓના ભોગોપભોગ માટે મહાન પાપાચરણ કરી જે કર્મ બાંધેલાં છે તેને

તોડવા માટે ભોગોપભોગની સત્તાવીસ યોજના મર્યાદા કરી છે. તેમાં સચિત વસ્તુ સાથે લાગેલ અચિત વસ્તુ જેવાં કે, વૃક્ષને લાગેલાં શુદ્ધ, વૃક્ષને લાગેલાં પાકાં ફળ વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો હોય, થોડી પકવેલી વસ્તુ કે જેમા જીવના પ્રદેશો રહી ગયા હોય જેવાં કે, તરત તૈયાર કરેલ ખાંડિયાં વગેરે ખાધાં હોય, માછી રીતે પકવેલી વસ્તુ જેમકે રીંગણાંનાં ભડયાં, ઓળા, પોંક વગેરે ખાધાં હોય, થોડું ખાવું અને વધારે નાખી દેવું જેવાં કે શેરડી, સીતાફળ, વગેરે ખાધાં હોય, તેમજ જે કામો કે વ્યાપાર કરવાથી જીવને ગાંઠાં કર્મ બંધાય જેવા કે, કોલસા બનાવવા, છુહારતું કામ. ભાડભુંજના ધંધા, વનનાં ઝાડો કાપવાનાં કાર્યો, સેડવીને વસ્તુ વેચવાના એટલે દારૂના ધંધા, ગાડાં ઘોડા રાખી ભાડાં ખાવા, પૃથ્વીનાં પેટ ફેંસાવવાના એટલે કુવા વાવ ખોદાવવાના ધંધા, હાથીદાતનો વેપાર, ચમરી ગાયના વાળનો વેપાર, તેલ, ઘી, દારૂ આદિ રસનો વેપાર, લાખ આદિ રંગવાની વસ્તુનો વેપાર, અશ્લીષ સોમલ આદિ ઝેરી વસ્તુનો વેપાર, ઘાણી, ચરખા વગેરે ચત્રો વડે પીલવાનાં કાર્યો, અંગોપાંગ છેલવાનાં કાર્યો, ખસી કરવાનાં કાર્યો, સરોવર તળાવ ભિલેચવાના કાર્યો, હિંસક પશુઓ, ગુલામ દુરાચારીઓનું આજીવિકાર્થે પાલનપોષણ કરવાનાં કાર્યો, વગેરે ન કરવાં જેવાં જે ને કાર્યો કર્યાં હોય, તો તસ્ત મિચ્છામિ દુક્કઢ-

આપણે સ્વાર્થ ન હોય છતાં નિરર્થક ક્રિયાઓ કરવી તે વગર પ્રયોજનવાળી હોવાને કારણે અનર્થક હોવાથી છે. તે અનર્થક હોના પાપથી અટકવા માટેનું આ મન છે. છતાં વિષય વિકાર વધે તેવા યોગ પ્રવર્તાવ્યા હોય, કુચેષ્ટા કરી હોય, જેમ તેમ એટલે કે કષાય વધે તેમ બોલ્યા હોય, ઘણાં હથિયારો તથા હિંસાકારી સાધનો એકઠા કર્યાં હોય, ભોગોપભોગની વસ્તુમાં અતિ આસક્તિ રાખી હોય, તો તસ્ત મિચ્છામિ દુક્કઢ-

આત્મામા અપાપભાવ અને સમભાવ ઉત્પન્ન કરવા માટેનું આ સામાયિક મત છે. સામાયિક તો તમો કરો છો તેથી આ વાતને લંબાવતો નથી. છકાય જીવની હિંસા કે દુષ્કર્મ થાય તેવાં મન વચન અને કાયાને પ્રવર્તાવ્યાં હોય, સામાયિક પૂર્ણ થયા પૂર્વે પાળી હોય, સામાયિક અવ્યવસ્થિત પણે કરી હોય, તો તસ્ત મિચ્છામિ દુક્કઢ-

છકા અને સાતમા મતમાં જે પરિભાષુ કહ્યું છે તે ઘટાડી એક દિવસનું પરિભાષુ કરવા તથા સંવર સહિત ઉપવાસ કરવા માટે આ દશમું દેશવગાસિક મત છે. આ દિવસ રાત્રિના મતમાં મર્યાદાની બહારથી વસ્તુ મંગાવી હોય, આકર વગેરે વડે મર્યાદા બહાર વસ્તુ મોકલી હોય, સાદ કરી મર્યાદા બહારથી કેળને બોલાવ્યા હોય, રૂપ બતાવી કેળને બોલાવ્યા કે વસ્તુ મંગાવી હોય, કાંકરા વગેરે ફેંકી મર્યાદા બહારના ક્ષેત્રમાં સંકેત કર્યો હોય, તો અનંત સિદ્ધ પ્રભુની સાક્ષીએ તસ્ત મિચ્છામિ દુક્કઢ -

ધર્મધ્યાન વડે આત્માને પોષવો અને આકસ્મિક આવી ગએલા નિર્ભયને ખપતી બધી વસ્તુઓનું દાન કરવા સંબંધેના પૌષ્ઠોપવાસમત અને અતિથિસ વિલાગમતના સંબંધમા

તમે પૂર્ણ માહિતગાર છે. તે સુજળ, પૌષ્ઠમાં શય્યા, પાટ અને પથારીનું પ્રતિલેખન બરાબર ન કર્યું હોય, પ્રમાણન બરાબર ન કર્યું હોય, કદાચ પ્રતિલેખન અને પ્રમાણન કર્યાં હોય તો માઠી રીતે કર્યાં હોય, દિશાએ જવાની અને પેશાબ પરકવાની જગ્યાના પ્રતિલેખન અને પ્રમાણનમાં પ્રમાદ સેવ્યો હોય, પૌષ્ઠવ્રતની આરાધના શાસ્ત્રીય રીતે ન કરી હોય, તો તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કઢ-

સાધુ પુરુષોને સચિતમાં અચિત નાખીને અથવા સચિત ઉપર અચિત વસ્તુ હોય તે આપી હોય, સચિત વસ્તુ વડે અચિત વસ્તુને ઢાંકી હોય અને વસ્તુને કાળ વીત્યા પછી બગડી ગઈ હોય તેવી વસ્તુ વહોરાવી હોય, પોતે સૂઝતો છતાં બીજાને વહોરાવવાનું કહ્યું હોય, દાન આપી અહંકાર કર્યો હોય (કે મારું ઘર ન હોય તો સાધુઓને બબર પડી જાય) તો હે પ્રભો! એ બધાં પાપો માટે તસ્સ મિચ્છામિ દુક્કઢ-

આત્મકલ્યાણ માટે તપ અનિવાર્ય છે. તે આલોક કે પરલોકની અભિલાષાપૂર્વકનું ન હોયું જોઈએ. પ્રશંસા અથવા યશ કીર્તિની ભાવનાથી પણ તેની ઉપાસના ન કરવી જોઈએ. છતાં આલોકની મોટી અભિલાષા કે મરીને હું મોટો રાજ થાઉં, પરલોકની અભિલાષા કે મરીને મોટો દેવતા થાઉં, સંશ્રારે લંબાય તો યશ કીર્તિ વધે, સંશ્રારમાં ભૂખનું દુઃખ સહેવાનું નથી એટલે મરી જાઉં તો ઠીક, આવાં તેમજ કામભોગની ઇચ્છારૂપ પાપો થઈ ગયાં હોય તો હે પ્રભો! તે બધાં પાપો મારાં નિષ્ફળ થાય એવી પ્રાર્થના કરું છું.

આ જ રીતે પરચીસ પ્રકારનાં મિથ્યાત્વ અને ચૌદ સંભૂષિત વગેરેના જે જે પાપો આ ભવમાં અને અનંતા ભૂતકાળના અનંત ભવમાં લાગ્યાં હોય તો તે બધાં પાપો નિષ્ફળ જાય, એમ તે પાપો માટે પશ્ચાત્તાપપૂર્વકની પ્રાર્થના કરું છું.

આલોચણ અતિ સંક્ષેપમાં કહી છે. તેનો વિસ્તાર તો જુદા જુદા જીવોના જુદા જુદા પરિણામો અને કાર્યોને લઈ થઈ શકે છે. પરંતુ તે કહેવા જતાં સમયની લક્ષમણરેખા ભૂલી જવાય. માટે આલોચનાથી આત્માને શુદ્ધ કરી, ફરી પાપો સંસ્પૃષ્ટ ન થાય તે માટે કાળજી અને નજીતિ રાખવી.

સમતાયોગની સાધના

જે ઇશ્વર પ્રેમથી વિહીન છે અને સંશયથી ભરેલો છે તેનો વિનાશ અવશ્યભાવી છે. સંશયથી ભરેલું મન ભગવત્પ્રેમને ઉપલાબ્ધ કરી શકતું નથી. ભગવત્પ્રેમ વિહીનતા અને સંશય સભરતા આ બંને ભિન્ન વસ્તુઓ નથી, પણ એકજ વસ્તુની બે બાજુઓ છે. એકજ સિદ્ધાંત બે પાસાં છે. શબ્દો જુદા જુદા છે, પરંતુ બંનેનું તાત્પર્ય એકજ છે. જો કે બંનેની આધારશિલા

ભિન્ન ભિન્ન છે. સંશય મનના અવલંબન પર આવિર્ભાવ પામે છે ત્યારે ભગવત્પ્રેમનું અવલંબન સ્વયં આત્મા છે. આમ છતાં બંને વચ્ચે અસુક્ર રીતે વિરોધી સંબંધ પણ છે. કારણ કે જ્યાં સુધી મનમાંથી સંશય વિલય ન પામે ત્યાં સુધી ભગવત્પ્રેમ પલ્લવિત કે પ્રસ્ફુટિત થતો નથી. આત્મામાં બે ભગવત્પ્રેમ અંકુરિત થઈ જાય તો મન સંશયશૂન્ય બની જાય છે. એટલે ગહનતાથી વિચારીએ તો બંનેનો એક રીતે સંબંધ જણાય છે, છતાં બંનેની અભિવ્યક્તિ ભિન્ન ભિન્ન આધાર ઉપર થાય છે. આપણે કહીએ છીએ કે ‘સંશયાત્મા ચિનમ્ચયિ’ જે દૃઢ સંકલ્પવાળો નથી અને વાવાઝોડાંની માફક જે હાલકડોલક સ્થિતિ ધરાવે છે, તે કદી કોઈ ચોગ્ય નિર્ણય ઉપર પહોંચી શકતો નથી. એટલે સંશયથી ભરેલો આત્મા નષ્ટ થઇ જાય છે. તમને આશ્ચર્ય થતું હશે કે, મહારાજ આવી વિચિત્ર વાત કેમ કરે છે ? એક બાબુ એમ કહે છે કે, સંશયની અભિવ્યક્તિ મનથી થાય છે, સંશયનો આવિર્ભાવ મનમાં થાય છે, સંશયને અને આત્માને લેવા દેવા નથી. આત્મામાં ભગવત્પ્રેમનો જન્મ થાય છે, ભગવત્પ્રેમ સાથે આત્માને સંબંધ છે, સંશય સાથે નહિ. ત્યારે બીજી બાબુ ‘સંશયાત્મા ચિનમ્ચયિ’ કહીને સ્વવચનવિરોધ કેમ બોલો કરે છે અને અમને દ્વિધામાં નાખે છે ?

તમારા મનમાં આ જાતની શંકા થાય તે સ્વાભાવિક છે. ખરેખર ભગવત્પ્રેમ અને સંશય બંનેના આધાર ભિન્ન ભિન્ન છે. બંનેમાં એક બીજોનો અભાવ છે. અથવા એકના સદ્ભાવમાં બીજોનો અભાવ અને એકના અભાવમાં બીજોનો સદ્ભાવ સંભવિત છે. આમ છતાં આત્મામાં ભલે સંશય ન હોય, પરંતુ જેના મનમાં સંશય થાય છે તેનાં મનથી મન જ આત્મા જણાય છે. સંશયથી ભરેલાં મનને, મનથી પર કોઈ આત્મતત્ત્વ જેવું લોકોત્તર તત્ત્વ છે, તેની કલ્પના સુદાં હોતી નથી. તે મનને જ આત્મા માની લેવાની ભૂલ કરી ખેડે છે અને મનને જ આત્મા જણનાર વ્યક્તિ અવશ્ય વિનાશને ઉપલબ્ધ થાય છે. કારણ મૂળમાં જ, સમજણના પ્રથમ ચરણમાં જ, તે ભૂલ ખાઈ રહ્યો હોય છે.

ત્યારે મન સંશયની સઘનતાથી ભરાઈ જાય છે ત્યારે વિનાશને ઉપલબ્ધ થાય છે. કારણ સંશયશીલ વ્યક્તિ સંકલ્પહીન હોય છે. એટલે તેનામાં કશી જ નિર્ણાયક શક્તિ કે નિર્ણાયક બળ હોતું નથી. તે કોઈ એક દિશામાં મજબૂતપણે ગતિ કરવાનું વિચારી શકતો નથી. તેનું મન હંમેશાં વિચારોના વમળોમાં જ અટવાયેલું રહે છે. તેની માનસિક સ્થિતિ અસ્થિર હોય છે. પરિણામે તેનામાં વિદ્યાયુક્ત શક્તિ રહેવા પામતી નથી. નવા સર્જન માટે જે સંકલ્પબળ અને નિર્ણાયક શક્તિ જોઈએ તે તેનામાં હોતાં નથી.

વિનાશ માટે નિર્ણયની જરૂર હોતી નથી. વિનાશ સ્વયંભૂ હોય છે. વગર નિર્ણયે માત્ર બેઠાં રહો તો પણ વિનાશ સંભવિત છે. હિમાલયના ઉત્તુંગ શિખર ઉપર ચઢવા માટે નિર્ણય લેવો પડે છે, દૃઢ સંકલ્પબળની આવશ્યકતા રહે છે, તે પ્રમાણે શ્રમ પણ કરવો પડે છે. પરંતુ

નીચેની ખીણમાં પથરાની માફક પર્વત ઉપરથી ગબડવામાં કથા જ નિર્ણય કે શ્રમની જરૂર નથી. તે માટે તો આપણે સક્રિય થવાની પણ જરૂર નથી. માત્ર પૃથ્વીનું શુરત્વાકર્ષણ જ પોતાનો ભાગ ભજવી લેશે. આપણે પોતાની મેળે જ ખીણ સુધી ગબડી જઈશું. આ જગતમાં વિનાશ સ્વયં આવી જાય છે, તેમાં કથા જ આધારની જરૂર નથી. તેમજ તેમાં કોઈના અવલંબનની પણ અપેક્ષા નથી. કોઈની પણ સહાય વિના તે પોતાની મેળે જ થયા કરશે.

સર્જનક્રિયામાં દૃઢ સંકલ્પબળ અને નિર્ણયની અવશ્ય જરૂર રહે છે. સંકલ્પ વગર સર્જન થતું નથી. જે દર્શનો ઇશ્વરને જગતના કર્તા તરીકે સ્વીકારે છે તે દાર્શનિકો પણ એમ માને છે કે, જગતના નિર્માણ માટે ઇશ્વરને પણ સંકલ્પ કરવો પડે છે. કારણ સંકલ્પ વગર સર્જનની ક્રિયા થઈ શકતી નથી. તેમના મતથી સૃષ્ટિનાં સર્જનમાં ભલે ઇશ્વરની માત્ર ઉપસ્થિતિ જ અપેક્ષિત હોય, તેમની ઉપસ્થિતિ માત્ર કેટેલિટિક એજન્ટ (ઉદ્દીપક)નું જ કામ કરતી હોય, પરંતુ ઇશ્વરની ઉપસ્થિતિ અનિવાર્ય છે. કેટેલિટિક એજન્ટ એટલે શું તે બાણી છે? કેટેલિટિક એજન્ટનું કાર્ય એ છે કે, ઓકિસજન અને હાઇડ્રોજનનાં સંયોજનથી પાણી થાય છે. જો પાણીનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો આ બે તત્ત્વો સિવાય ત્રીજું તત્ત્વ જોવા મળતું નથી. આમ છતાં, આ બંનેને ભેગા કરવા માત્રથી પાણી બની જતું નથી. તેમના સંયોગીકરણ માટે વચ્ચે કેટેલિટિક એજન્ટની જરૂર રહે છે. કેટેલિટિક એજન્ટ ભલે તેમાં કથો જ અગત્યનો ભાગ ન ભજવતું હોય પણ તેની ઉપસ્થિતિ અનિવાર્ય છે. તે જ રીતે સૃષ્ટિના સર્જનમાં ઇશ્વર કર્તૃત્વ માનનારાઓની દૃષ્ટિમાં ઇશ્વરની ઉપસ્થિતિ અપરિહાર્ય છે. સમર્થ વ્યક્તિની હાજરી માત્રથી કામ થઈ જાય છે. સમર્થ વ્યક્તિને પોતાના હાથપગ હલાવવા પડતા નથી. પરંતુ કોઈ પણ કાર્યમાં તેની ઉપસ્થિતિ આવશ્યક છે.

આ જગતમાં સંકલ્પ વગર સર્જન સંભવિત નથી. આપણાં શ્રમ, શક્તિ, ચિત્ત, શરીર એ બધાંને સમાહિત કર્યા વગર કશું જ નિર્માણ થતું નથી ત્યારે વિનાશ વગર પ્રયત્ને સંભવ બની શકે છે. સંશયથી ભરેલું ચિત્ત વિનાશને ઉપલબ્ધ થાય છે. એનો અર્થ એ છે કે, સંશયથી ભરેલા ચિત્તને પોતાના વિનાશ માટે કશું જ કરવું પડતું નથી. તેનો વિનાશ આપોઆપ થઈ જાય છે. સંશયને કારણે તો માણસ જીવનના પરમ અવસરને પણ પ્રતિક્ષણ જોઈ નાખે છે. જીવનના આ પરમ અવસરમાં, જો મનુષ્ય ઇચ્છે તો, પરમ ઉપલબ્ધિને મેળવી શકે છે; પરમ આનંદ અને પરમ હર્ષોન્માદની પરમ અવધિને ઉપલબ્ધ કરી શકે છે. પરંતુ તેનું સંશયયુક્ત મન તેને તેમ કરવા દેતું નથી. જ્યાં જીવનનું કષ્ટકષ્ટ નાચી જોઈ અને જીવન પરમ અમૃતતત્ત્વથી ભરાઈ જાય, જ્યાં જીવનનું પ્રગાઢતમ અધારું જોવાઈ જાય અને જીવન પ્રભાપૂર્ણ બની જાય, જ્યાં જીવનના સુગંધિત પુષ્પો ખીટી જોઈ અને જીવનમાં પરમ સંગીત અને પરમ નૃત્યનો અનુભવ થવા લાગે, એવી દિવ્ય ક્ષણને પણ સંશયથી યુક્ત ચિત્ત વાળો મનુષ્ય પલભરમાં જોઈ બેસે છે. એટલે જ જ્ઞાનીઓ ‘સંશયાત્મા દિનસ્યતિ’ કહે છે.

અશુભમાં સફળ થઈને પણ માણસ કંઈ ઉપલબ્ધ કરી શકતો નથી અને શુભમાં અસફળ થઈને પણ તે ઘણું મેળવે છે. અશુભ માટે જેટલું વધારે વિચારી શકાય તેમ સારું અને શુભ માટે જેટલી નિઃસંશય દ્રષ્ટિ તેટલી સારી. અશુભના માર્ગમાં સફળ થએલો પણ અસફળ છે અને શુભના માર્ગમાં અસફળ બનેલો પણ સફળ છે.

નિઃકંદરનાં સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે, જ્યારે તેને દર્શનાવવા માટે તેના મૃતદેહને લઈ જવાઈ રહ્યો હોય ત્યારે તેના બન્ને હાથો તેના જનાબમાંથી બહાર રાખવામાં આવ્યા હતા. મૃતદેહના હાથો આ રીતે બહાર રાખવાનો રિવાજ નથી હોતો તેથી લોકો સિકંદરના જનાબને બોઈ ભારે આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. પરંતુ હકીકત એમ હતી કે પોતાના અંત સમયે સિકંદરે એવી ઇચ્છા પ્રગટ કરી હતી કે, જ્યારે મારો મૃતદેહ લઈ જવામાં આવે ત્યારે મારા બંને હાથો બહાર રહેવા દેજો. સિકંદરને સમજાવવામાં આવ્યો કે આ જાતનો રિવાજ નથી; જે વિધિ છે તેના અતિમ્ભણથી શેા લાભ ? પોતાના માણસોના આવા આગ્રહના જવાબમાં સિકંદરે કહ્યું કે: 'લાઈઓ' હું જનસમુદાયને મારી નિષ્ફળતા બહેર કરવા ઇચ્છું છું કે, મેં મારાથી થઈ શકે તેટલા યુદ્ધો કર્યા, ઘણા પ્રદેશો જીત્યા, ઘણાંને અનાથ બનાવ્યાં, અનેક સ્ત્રીઓને પતિવિહોળી કરી, બાળકોને પિતા વગરના રાખતા અને રાખતાં કર્યા, ઘણા રાજાઓને નમાવ્યા પણ અતે આ બધાની અતિમ નિષ્પત્તિ શું આવી ? મેં પ્રાપ્ત કરેલાં ધનસંપત્તિ, વૈભવ, રાજ્ય, બધાંને અહીં જ છોડીને અતે મારે ખાલી હાથે જવાનો વારો આવ્યો. મારા ખુદલા ખાલી હાથોને બોંધને પણ બે લોકોને એ સત્યનું દર્શન થાય કે સિકંદર આ જગતમાંથી કાંઈ લઈ જઈ શક્યો નથી, તો જગતમાંથી ઘણાં પાપો યોગ્યાં થઈ જશે. આટલાટલી સફળતાઓ મેળવ્યા પછી પણ આખરે એ બધી અસફળતામાં ફેરવાઈ ગઈ છે. જે સત્ય મૃત્યુની અંતિમશ્ણે હું પ્રાપ્ત કરી શક્યો એ બે સત્ય પીળને પહેલેથી જ મળી જાય, તો આજે હું જે અસફળતાની વેદના સહી રહ્યો છું તે તેમને સહેવી ન પડે.'

સામાન્યતઃ સાધુ પુરુષો કંઈ પણ મેળવવા પ્રયત્ન કરતા નથી હોતા. આમ છતાં પોતાના બંધ હાથોમાં તેઓ ઘણું લઈને જાય છે. આત્માને વિનષ્ટ કરીને તેઓ જતા નથી. જગતમાં આત્માને મેળવવા જેવી મોટી બીજ કોઈ ઉપલબ્ધિ નથી. પોતાને પૂર્ણ રૂપે બાણી અને તેને મેળવીને જવું એજ માનવજીવનની મહાન સિદ્ધિ છે.

પ્રાથઃ આપણે વસ્તુઓ તરફ પ્રેમ ધરાવનારા છીએ. વસ્તુઓ તરફનો આપણો પ્રેમ હશે તો આપણને સર્વત્ર વસ્તુઓ જ દેખાવાની. ભગવતપ્રેમ સિવાય પરમાત્મા દેખાય જ નહિ. જે વ્યક્તિ સંશયથી ભરેલી છે તેને ઇશ્વરપરાયણતા સ્પર્શતી નથી. કેમકે સંશયનો મોટો પહાડ તેની વચ્ચે ઊઠે છે. તેજ રીતે બિમારીઓ એકલી આવતી નથી. બિમારીઓ હંમેશાં સમૂહમાં આવે છે. માણસ કોઈ એક જાતના સંદેહથી પીડિત નથી હોતો. જ્યારે તે સંદેહશીલ બને છે ત્યારે અનેક પ્રકારના સંદેહોથી તે પીડાય છે. સ્વાસ્થ્ય હંમેશાં એકલું હોય છે ત્યારે બિમારીઓ

સસુદાયમાં આવે છે. શ્રદ્ધા એકલી આવે છે જ્યારે સંશયો કદાપિ એકલા આવતા નથી. સંશયથી ભરેલી માણસ પહોડ બની જાય છે. એવા માણસ પર પ્રભુના અનુગ્રહનો વરસાદ વરસે તો પણ તે વર્ષા ટકતી નથી; તે ચિરંજીવ હોતી નથી.

મનુષ્યની યુદ્ધિ મોટે ભાગે અસમ્યક્ હોય છે. અસમ્યક્નો અર્થ છે અસ્થિર. મનુષ્યની યુદ્ધિ ક્યારેક એક બાજુ વળે છે તો ક્યારેક બીજી બાજુ વળે છે. મોટા ભાગના જીવોની ગતિ દોરડા પર નાચતા નટ જેવી હોય છે. નટને દોરડા ઉપર નાચતાં તમે કહી બોલો છો? તમારામાંથી મોટા ભાગનાઓએ તો નટનાં નૃત્યોને જોયાં જ હશે. જો કે આ કળા હવે જૂની પુરાની થઈ ગઈ છે અને હવે એનું આધુનિક રૂપ સરકસ છે. આપણે તેને સરકસના નામે ઓળખીએ છીએ. સરકસમાં નાનાં નાનાં બાળકો પણ આશ્ચર્યજનક રમતો કરી બતાવે છે. આજે લોકો સરકસ જોવા જતા જ હોય છે એટલે નાનાં બાળકો પણ એનાથી અભણાં નથી. નટના દોરડાનૃત્યમાં જ્યારે નટ દોરડા ઉપર ચાલવાનો પ્રારંભ કરે છે ત્યારે હાથમાં એક લાકડી રાખે છે. દોરડા પર ચાલતાં ક્યારેક તે ડાબી બાજુ નમી જાય છે તો ક્યારેક જમણી બાજુ. દોરડા ઉપર ચાલતાં તેની ડાબી કે જમણી બાજુ નમી જવાની ક્રિયા સતત ચાલતી જ રહે છે. ડાબી બાજુ તે ત્યારે નમે છે જ્યારે જમણી બાજુથી પડવાનો ભય ઊભો થાય છે અને જમણી બાજુ તે ત્યારે વળે છે જ્યારે ડાબી બાજુથી પડવાનો ભય ઊભો થાય છે. આપણી યુદ્ધિ પણ નટના જેવી જ છે. આપણી યુદ્ધિ ક્યારેક ધર્મ તરફ વળે છે તો ક્યારેક અધર્મ તરફ, ક્યારેક હિંસા તરફ વળે છે તો ક્યારેક આહિંસા તરફ, ક્યારેક પદાર્થ તરફ વળે છે તો ક્યારેક પરમાત્મા તરફ, ક્યારેક પ્રેમ તરફ વળે છે તો ક્યારેક ધૃષ્ટ તરફ. આ રીતે દોરડા ઉપર ચાલતા નટની ગતિની માફક આપણી યુદ્ધિ પણ સ્થિર નથી. અસ્થિર યુદ્ધિવાળો માણસ સમત્વયોગને ઉપલબ્ધ થતો નથી.

દ્વીપકની જ્યોતિ જ્યારે અંધ મકાનમાં હોય છે અને જ્યાં હવાનો ભેરહાર પ્રવેશ નથી હોતો એવે ઠંડાણે જ તે સ્થિર હોય છે તેમ યુદ્ધિ પણ જ્યારે મધ્યમાં એટલે કે ન ડાબી બાજુ કે ન જમણી બાજુ, ન પક્ષમાં કે ન વિપક્ષમાં, રહે છે ત્યારે જ તે સ્થિર અને છે, કંપનથી સર્વથા મુક્ત બને છે, અને ત્યારે જ તે સમત્વને, સમતાને, સમાધિને ઉપલબ્ધ થાય છે. સમત્વ યોગને સિદ્ધ કરનાર વ્યક્તિની જાગૃતિક અંધિઓ સ્વતઃ કપાઈ જાય છે. હવે જગતની સમસ્યાઓ તેને પરેશાન કરી શકતી નથી. તેની પાસે સમત્વયોગની એવી તો ચાવી હાથ લાગી ગઈ હોય છે કે, તેને કશી જ ગૂંચ ઊભી થવા પામતી નથી. તેને માટે હવે કોઈ કોયડો અણઉઠેલો રહેતો નથી.

સમત્વયોગને ન સાધનાર અસ્થિર યુદ્ધિવાળો માણસ પોતાની અસ્થિરતાને કારણે જ અનેક પ્રકારની મૂંઝવણો, સમસ્યાઓ અને કોયડાઓ ઊભા કરે છે. કરેળિયાની ભાળની જેમ પોતાના જ હાથથી ઊભી કરેલી ગૂંચોમાં તે સપડાઈ જાય છે. આપણે જ આપણા મનના

કંપનમાં ચૂંચવાતા જઈએ છીએ. સવારથી સાંજ સુધી આપણે આપણા મનનું યથાર્થ નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરીશું તો મનની આ અસમ્યક્ એટલે પ્રતિક્ષણ કંપનશીલ સ્થિતિથી આપણે જ આશ્ચર્યચ્ચિત બની જઈશું.

નટ દોરડા ઉપર જેટલાં કંપનનો અનુભવ કરે છે, તેનાથી પણ અધિક કંપનનો અનુભવ આપણું મન કરતું હોય છે. સમત્વની બુદ્ધિ બ્યારે ઉપલબ્ધ હોય અને સમ્યક્જ્ઞાનની તલવાર બે હાથમાં હોય તો જ સંશય કાપી શકાય છે. સંશયને કાપવા માટે જ્ઞાનની સૂક્ષ્મ તલવાર જ કામચામ બને છે. જ્ઞાન સિવાય બીજું એક પણ શસ્ત્ર સંશય ઉપર કામ આવતું નથી.

બુદ્ધિ બ્યારે સમતા અને સમાધિને ઉપલબ્ધ થાય ત્યારે જ જ્ઞાનનો જન્મ થાય છે. બુદ્ધિની સમતાનું બિંદુ એ જ જ્ઞાનના જન્મની ક્ષણ છે. બ્યાં બુદ્ધિ સંતુલિત હોય ત્યાં જ જ્ઞાન જન્મે છે. અસંતુલિત સ્થિતિમાં તો અજ્ઞાનનો જન્મ થાય છે. એટલે જ્ઞાન અને અજ્ઞાનની કસોટી સંતુલન અને અસંતુલન ઉપર આધારિત છે. સંતુલન અને અસંતુલન જેટલા પરિમાણમાં સઘન અને પ્રગાઠ હશે તેટલા જ પરિમાણમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાન સઘન અને પ્રગાઠ હશે. જેટલી બુદ્ધિ અસંતુલિત તેટલું અજ્ઞાન ઘેરું. જેટલી સંતુલિત બુદ્ધિ એટલું જ્ઞાન ગહન. પૂર્ણ સંતુલિત બુદ્ધિ એટલે પૂર્ણ જ્ઞાન. પૂર્ણ અસંતુલિત બુદ્ધિ એટલે પૂર્ણ અજ્ઞાન.

બ્યારે તમે ઉપાશ્રયમાં આવો છો, ત્યારે તમારું મન કેવું હોય છે? એ જ મન બ્યારે ઉપાશ્રયમાથી બહાર નીકળી કામે વળગે છે, સત્તાની ખુરસી ઉપર સ્થાન લે છે, ત્યારે નોકરો અને મજૂરો ઉપર હકુમત ચલાવતી વખતે તેની સ્થિતિ કેવી હોય છે અને આવકવેરાના કોઈ વરિષ્ઠ અધિકારી સાથે વર્તાવ કરતી વખતે તેની સ્થિતિ કેવી હોય છે, તે બંને વખતના તેના બુદ્ધિ બુદ્ધા ભાવો તમારાથી કયાં અબાક્યા છે? એક જ માણસના સવારથી સાંજ સુધીના મનના ભાવો કેટલા આશ્ચર્યજનક અને વિલિપ્ત હોય છે!

ભગવાન મહાવીર કે ભગવાન બુદ્ધના ભાવોમાં આવા ફેરફારો કહી પણ દેખાતા નથી. ત્યારે આપણા ભાવોમાં આવા આશ્ચર્યજનક ફેરફારો પ્રતિક્ષણ દેખાય છે તેનું એક જ કારણ છે કે આપણી બુદ્ધિ સંતુલિત નથી. અંદરની બુદ્ધિમાં પરિવર્તન આવે એટલે બહારની આકૃતિ ઉપર પણ તેની અસર જન્મ્યા વગર રહેતી નથી. શાસ્ત્રો પણ કહે છે કે, 'જહા અંતો તહા બર્હિ' આંતરિક મનાવૃત્તિઓના જેવાં છાછાળા તેવી જ બાહ્ય આકૃતિઓમાં વિકૃતિઓની સંભાવના. એટલે આપણી બુદ્ધિ પ્રાયઃ થર્મોમીટરના પાસા જેવી હોય છે. ક્યારેક સારા નિમિત્તો મેળવી જાયે ચઢી બાય છે તો ક્યારેક અશુભ નિમિત્તોના આશ્રયને પામી અધોગામી બની બાય છે. થર્મોમીટર પાસે જે ચઢે ભિતર કરે છે તે તો તાપમાનને આધીન થઈ કરે છે. પરંતુ માણસો તાપમાનને કારણે ભિંચાનીચા નથી થતા. તેમની પ્રકૃતિમાં જે ક્ષણેક્ષણ બદલાતી રહેતી વિકૃતિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનું કારણ તેની અસંતુલિત બુદ્ધિ છે.

ભગવાન મહાવીર ઉપર એક બાબુ ગોશાલાએ તેજેલેશ્યા છોડી અને બીજી બાબુ ઇન્દ્રે તેમની સ્તુતિ કરી, છતાં ગોશાલા તરફ તેમને અણગમો ન આવ્યો અને ઇન્દ્ર તરફ તેમનામાં પક્ષપાતના ભાવો જન્મ્યા નહિ. તેનું કારણ તેમની પૂર્ણ સમત્વયોગની સાધના હતી. પૂર્ણ મમતામાં પ્રગટેલું જ્ઞાન પણ પૂર્ણ હોય છે. એવા સમતાયોગીનું સમત્વ ગમે તેવા અતુલ્ય કે પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં પણ ઠહોળાતું નથી. તેમને માટે ઠહોળાઈ જવાનાં કથાં જ કારણો પણ રહ્યા હોતાં નથી. કષાયનો મૂળથી ક્ષય થયા વગર પૂર્ણ સમત્વયોગ પ્રગટે નહિ. કષાયના ઉપશમમાં તો પડવાનો ભય પણ છે. એટલે જ અગિયારમાં ગુણસ્થાનવર્તી વીતરાગી પણ પટીને પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં આવી શકે છે. પરંતુ ક્ષીણકષાય વીતરાગી સંપૂર્ણ સમત્વયોગને પ્રગટાવી પૂર્ણ જ્ઞાનના દિવ્યપ્રકાશમાં પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિ કરી લે છે. આપણા સૌનો આત્મા પૂર્ણ સમતાયોગને સાધે એ જ ભાવના—

દ્વન્દ્વાતીત ધર્મ

મનુષ્ય જો પોતાના પૂર્ણ સ્વભાવમાં આવી જાય તો ત્યાં પુરાઈ પણ નથી અને ભલાઈ પણ નથી. આવી ભતતું જગત જ ધર્મ અથવા સ્વભાવનું જગત છે. જ્યાં મન દ્વન્દ્વમ્. ભટકતું હોય ત્યાંજ ભલાઈ-પુરાઈ, નિંદા-પ્રશંસા કે સુંદર-અસુંદર હોય છે, દ્વન્દ્વાતીત અવસ્થામાં વસ્તુઓ પોતાના મૂળ સ્વભાવમાં હોય છે. તેમાં સારાનરસાતું આરોપણ હોતું નથી.

સૌંદર્યના બોધથી નેટલા પ્રમાણમાં વ્યક્તિ ભરાઈ જાય છે તેટલા જ પ્રમાણમાં અસૌંદર્ય તેને મૂંઝવણથી ભરી દે છે. કારણ સંવેદનશીલતા તેની સાથે જ વધે છે. આપણી શ્રવણનાની સુંદરતા જ્યારે આપણે ઊભી કરવા માંગીએ છીએ ત્યારે અસુંદરતા તે સિવાયના બીજા બધા આકાશમાં વિરાટ રૂપ લઈ ઊભી થઈ જાય છે. સુંદરતાને ઓળખવામાંજ અસુંદરતાના મૂલ્યનો ઉપયોગ કરવો પડે છે.

દાખલા તરીકે કોઈ પૂછે કે, સુંદરતા શી વસ્તુ છે? તો સુંદરતાને ઓળખાવવા માટે કુરૂપતાનો ઉપયોગ કર્યા વગર કે તેને વચ્ચે લાવ્યા વગર સુંદરતા સમજશે નહિ. એટલે કે કહેવું પડશે કે, જે કુરૂપ નથી તે સુંદર. સાધુતાને ઓળખવા માટે અસાધુતાને સીમારેખા ગનાવવી પડે છે.

જ્યારે નાનાં બાળકને પહેલવહેલું એમ શીખવવામા આવે કે, જોડું જોલવું એ મહાપાપ છે, ત્યારે તે બાળક, જે સત્ય કે અસત્યને ઓળખતું નથી, તેનામાં સર્વ પ્રથમ અસત્ય તરફનું આકર્ષણ ઊભું થાય છે. તે બાળક આ અગાઉ જોડું જોલવું હોય, તો પણ તે વળતે તે સમજીને જોડું જોલવું નથી હોતું. અસત્ય વિષેનું કોઈ જ્ઞાન, કોઈ બાલકારી, પણ તેની પાસે

નથી હોતી. તે અસત્ય બોલ્યું હોય. પરંતુ અસત્યના પાપની રેખા તેનાં માનસ ઉપર ખેંચાતી નથી. કેમ કે સત્ય અથવા અસત્ય વિષેની તેની પાસે કશીજ ભેદરેખા નથી એટલે બોલું બોલવું એ પાપ છે એમ જ્યારે તેને સમજાવવામાં આવે છે કે તરત જ સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેની ભેદરેખા તેના માનસપટ પર દોરાવાનો પ્રારંભ થાય છે. હવે તેના માનસમાં સત્ય શું છે અને અસત્ય શું છે તે જાણવાની ઇચ્છા પ્રગટે છે.

બાળકના માનસમાં સત્ય અને અસત્યની ભેદરેખાના બેવા શ્રીગણેશ મંડાયા કે બાળકની સહજતા અને સરળતાના નાશનો પ્રારંભ થયો અને તેના માનસમાં દ્વન્દ્વનું નવું જગત ઉદ્ભવ્યું. આ રીતે આપણે આપણી કલ્પનાથી બહાર દ્વન્દ્વનું નિર્માણ કરી લાઇએ છીએ જેની આપણને ખબર પણ નથી હોતી. કારણ કે આપણે આપણી કલ્પના પ્રમાણે, આ બધું બાળકના ભલા માટે જ કરી રહ્યા છીએ એમ આપણે માનતા હોઇએ છીએ.

હકીકત તો એ છે કે, ભલાઇના બહાના તળે પુરાઇનો જન્મ થાય છે. સીધેસીધી પુરાઈ કદી પણ જન્મવા પામતી નથી. ભલાઇને પ્રગટ કરવા જતાં પુરાઈનું નિર્માણ થઈ જાય છે.

જંગલમાં વસતા આદિવાસીઓને આપણી જેમ સુંદરતાનો જથ્થાલ ભાગ્યે જ હોય છે. જેમ સુંદરતા વિષે તેઓ અજાણ છે તેમ અસુંદરતાની પણ તેમની પાસે કોઈ દ્રષ્ટિ હોતી નથી. તેમની પાસે આપણી માફક સુંદરતાની કોઈ સ્પષ્ટ ભેદરેખા નથી તેથી તેઓ પ્રેમ કરી શકે છે. તેમના એ સ્વાભાવિક પ્રેમની વચ્ચે સુંદર-અસુંદરને લાવવાની તેમને જરૂર રહેતી નથી. તેમનો પ્રેમ કોઈ સીમા બાંધતો નથી. પ્રેમ ફક્ત સુંદરને જ કરવો અને અસુંદરને નહિ એવી કોઈજ ભેદવૃત્તિ તેમનામાં વિકાસ પામતી નથી. પરિણામે, કશા જ ભેદભાવ વગર જેવા સંયોગો હોય તે પ્રમાણે, તેઓ સુંદર અને અસુંદર બન્નેને અપનાવી શકે છે; બન્નેને પ્રેમ કરી શકે છે. કારણ કે આપણી માફક તેમણે સુંદર-અસુંદરની ધારણા વિકસાવી નથી હોતી. આપણી ધારણામાં સુંદર અને અસુંદર બે પૃથક્ અસ્તિત્વ હોઈ, આપણે સુંદરને પણ પ્રેમ કરવા અસમર્થ બની જઈએ છીએ. કારણ કે દ્વન્દ્વથી ભરેલું ચિત્ત પ્રેમ કરવા અસમર્થ હોય છે.

વળી જેને આપણે સુંદર કહીએ છીએ તે પણ કેટલા દિવસ સુંદર રહેવાતું ? જે આપણી દ્રષ્ટિમાં કુરૂપ છે તે તો કુરૂપ જ રહેવાતું પરંતુ જેને આપણે સુંદર કહીએ છીએ તે પણ લાંબા વખત સુધી સુંદર રહેતું નથી. આવા દ્વન્દ્વથી ભરેલા મનમાં સુંદરતા જોવાઈ જાય છે અને અસુંદરતા જ અવશિષ્ટ રહે છે.

આદિવાસીઓના માનસમાં આવી ભેદરેખા જન્મતી નથી એટલે તેઓ બધાંને પ્રેમ કરી શકે છે. તેઓ પ્રેમ કરી શકે છે એટલે તેમને માટે બધું જ સુંદર થઈ જાય છે. યાદ રાખવા જેવી વાત છે કે આપણે તેને જ પ્રેમ કરીએ છીએ જે સુંદર હોય છે. બે દિવસ પછી જ્યારે તે સૌંદર્ય ઓગળ્યું જાય છે, ઘસાઈ જાય છે, બગડી જાય છે ત્યારે આપણે પ્રેમ પણ ઓસરી

બધ છે. કારણ, આપણે પ્રેમ પ્રેમ ખાતર નથી, સૌંદર્ય પ્રતિ છે. સૌંદર્યમાં જે અપરિચિત રસ હોતો, તે પરિચય વધતાં ખોવાઈ બધ છે ત્યારે સૌંદર્યનું જે અપરિચિત આકર્ષણ અને આમંત્રણ હતું તે વિલીન થઈ બધ છે. કેમ કે આપણે પ્રેમ તેને કરીએ છીએ જે સુંદર છે. પરંતુ જે દિવસ પછી સૌંદર્ય ખોવાઈ જવાનું એટલે પ્રેમ પણ ક્યાંથી ટકવાનો ?

આદિવાસી જેને પ્રેમ કરે છે તેને સૌંદર્ય આપે છે અને આપણે જે સુંદર હોય છે તેને પ્રેમ કરીએ છીએ. બન્નેમાં સૌંદર્ય વિષેના પાયાના ભેદ છે. પરંતુ એકનો પ્રેમ સૌંદર્યને ઊભું કરે છે અને બીજાની સુંદરતા પ્રેમને આમંત્રે છે. અંતે જે દિવસ પછી પલટાઈ જનારી સુંદરતા પ્રેમને ક્યાંથી ઊભો રાખી શકે ? પ્રેમની એક જ વિશિષ્ટતા છે કે જો તે પોતાના પર આધારિત હશે તો તે પ્રતિ દિવસ વધતો જવાનો, અને જો તે કોઈ બીજા ઉપર આધારિત હશે તો તે પ્રતિદિન ઘટતો જવાનો !

જો હું એમ કહું કે, મેં એટલા ખાતર પ્રેમ કર્યો કે તે સુંદર છે, તો મારો તે પ્રેમ વૃદ્ધિગત થવાને બદલે ઘટતો જવાનો. પરંતુ જો હું એમ કહું કે મેં પ્રેમ એટલા ખાતર કર્યો કે મારે પ્રેમ કરવો છે તો તેનું સૌંદર્ય પ્રતિક્ષણ વધતું જ રહેવાનું છે. પ્રેમ જો પોતાના પર આધારિત હશે તો તે વિકાસમાન છે; પરંતુ જો તે કોઈનાં અવલંબન ઉપર આધારિત હશે તો તે પંચુ બની પડી જશે.

એક માતાને જે સંતાનો છે. તેમાં એક છે તે આમજગતની દૃષ્ટિએ સુંદર છે અને બીજું છે તે આમજગતની દૃષ્ટિએ કુરૂપ છે. પરંતુ માને માટે તે બંને સંતાનો સમાન છે. તેની દૃષ્ટિએ બંનેનાં સૌંદર્યમાં કશોજ ભેદ નથી. તેમનું સૌંદર્ય તેને માટે પુત્ર સ્વરૂપમાં ઉદ્ભૂત થયેલું છે. માતાનો પ્રેમ પ્રાથમિક છે. આદિવાસીઓનું ચિત્ત પણ એવુંજ સરળ છે, તે દ્વંદ્વથી પર છે.

ચીનમાં થએલા સંત શ્રી લાઓત્સેની તો સ્પષ્ટ માન્યતા છે કે તમે આ જગતમાંથી ખુરાઈ મટાડવા ઇચ્છતા હશો. પરંતુ જ્યાં સુધી તમારામાં લલાઈને બચાવી લેવાની ઇચ્છા હશે ત્યાં સુધી ખુરાઈ મટી શકશે નહિ. અસાધુતાને આ હુનિયામાંથી વિકાસ આપવા ઇચ્છતા હશે. પરંતુ જ્યાં સુધી સાધુતાને તમે જ્યજ્યકાર બોલાવતા હશો, ત્યાં સુધી અસાધુતા આ વિશ્વમાંથી વિકાસ પામવાની નથી. આ દ્વંદ્વોમાં ગંહન રહેલું છે. ખરી હકીકત તો એ છે કે, સમાજમાં અસાધુઓનું પ્રમાણ વધારે હશે તો સાધુઓની પ્રતિભા દેખાશે. સમાજમાં અસાધુઓ હશે તો સાધુસમાજ તેમને બદલવાનું અભિમાન ધરાવી શકશે, તેમને માર્ગે લાવવા માટેનો શ્રમ કરી શકશે. અસાધુઓની નિંદા અને તેમને લલા ખૂરા કહેવામાં જ સાધુતાનું સૌંદર્ય અને કાર્ય રહેલું છે !

જો આ પૃથ્વીના તલ ઉપર કોઈ અસાધુ જ ન હોય, તો સાધુતાના નામથી જેની અસ્મિતા અને અહંકાર પરિપુષ્ટ થાય છે તે નાકામિયાબ બની બધ ! તેમને ઊલવાની જગ્યા જ મળે

નહિ ! આ વાત તમને જીંધી લાગે તેવી છે, તમારે ગળે ઝટ લિતરે એવી આ વાત નથી. તેમાં મારા જેવાને મોઢેથી આવી વાત સાંભળતાં તમને આશ્ચર્ય થતું હશે; છતાં મબ્બની વાત એ છે કે, સાધુઓના અહંકારની ત્યારે જ પરિપુષ્ટિ થાય છે જ્યારે તેની આસપાસ અસાધુઓના સમાજ હોય છે ! શ્રીમંતોની શ્રીમંતાઈની અમક અને દમક તેમની ચારે કોર ગરીબીમાં ખૂટેલા જે ગરીબો છે તેની સાથે જોડાએલી છે ! એક ભવ્ય બંગલાતું મહત્ત્વ તેની ચારે બાજુ રહેલી મહુલીઓને આભારી છે ! બંગલાનો રસ બંગલામાં વસતા શ્રીમંતોના સુખની કીડામાં નથી, પરંતુ બંગલાની આસપાસમાં રહેલી કુટીરો છે તેની અંદર વસતા ગરીબોની ગરીબીની પીડામાં છે.

લાઓત્સેની દૃષ્ટિમાં ધર્મ ત્યાં છે જ્યાં શુભ પશુ નથી અને અશુભ પશુ નથી. જ્યાં દ્વન્દ્વ છે ત્યાં ધર્મ સંભવિત નથી. નૈતિક અને ધાર્મિક ચિંતનમાં આજ યુનિયાદી ભેદ છે. નૈતિક ચિંતન સદા જીવનને એ ભાગોમાં વિભાજિત કરે છે. તે જીવનના એક ભાગને સન્માનથી સન્માનિત અને પુરસ્કારથી પુરસ્કૃત કરે છે તો જીવનના બીજા ભાગને અપમાનથી અપમાનિત અને નિંદાથી નિંદિત કરે છે. જીવનના એક ભાગને પરિપુષ્ટ અને વર્ધિત કરે છે. તો બીજા ભાગને દીન હીન અને નિર્બળ બનાવે છે. પરંતુ નૈતિક જીવનનું આ વિભાજન અને તેના પરિણામે એકને જે આદર અને ધીજાને જે અપમાન મળે છે, તેનું આંતરિક રહસ્ય અહંકારમાં સમાએલું છે.

ખોટું બોલવું નિંદિત છે એટલે આપણે કહીએ કે ખોટું બોલનારની કશી જ પ્રતિષ્ઠા રહેતી નથી. લોકોમાં જ્યારે તેનું અસત્ય પકડાઈ જાય છે ત્યારે તે અપમાનિત બને છે, તેની કિંમત કોડીની થઈ જાય છે અને લોકો તેને નફરતની દૃષ્ટિએ જોવા લાગે છે. જે સત્ય બોલે છે તેને લોકો સન્માને છે, સમાજમાં તેની પ્રતિષ્ઠા વધે છે, પુષ્પમાળાઓથી તેનું સ્વાગત થાય છે અને તેની શોભાયાત્રા અને વરઘોડાઓ નીકળે છે. આલોકમાં તેને યશ અને કીર્તિ મળે છે તેમજ પરલોકમાં તે સ્વર્ગનો અધિકારી બને છે. સારાને સ્વર્ગ અને ખૂરાને નરક, પાપનું ક્ષણ દુઃખ અને પુણ્યનું ક્ષણ સુખ-આ બધું, આ રીતે પ્રતિપાદિત કરવા પાછળની નિષ્પત્તિ કે ફલશ્રુતિ શી છે ? આ બધું કરવા પાછળનું રહસ્ય તમને સમજાય છે ? આમ કરીને આપણે ખરાબ માણસના અહંકારને આઘાત પહોંચાડીએ છીએ અને સારા માણસના અહંકારની પૂર્તિ અને પુષ્ટિ કરીએ છીએ. નીતિશાસ્ત્રની આખી ઇમારત અહંકારના પાયા ઉપર આધારિત છે. એટલે નીતિશાસ્ત્રનું પશુ એ જ પ્રશિક્ષણ રહ્યું છે કે અહંકારની પુષ્ટિ ઇચ્છતા હો તો સારા થાઓ. અન્યથા અહંકાર ઘવાઈ જશે, ખોવાઈ જશે અને વિલીન થઈ જશે.

જે ભલાઈ અને યુરાઈની પાર પહોંચી જાય છે તેના પતનનું કોઈ કારણ રહેતું નથી. પછી તે સ્વભાવમાં આવી જાય છે કે જ્યાં નથી કોઈ પતન કે નથી કોઈ ઉત્થાન ! તે નથી પડતો ખીણમાં કે નથી ચડતો પર્વતની ટોચે ! તે જીવનની એવી સમતલરેખા ઉપર આવી

જય છે કે જ્યાં ચઢવા-પડવાને કશો જ અવકાશ નથી. જીવનની આ સમતલરેખાનું નામ જ ધર્મ છે.

જીવનની આ સમતલ રેખાને પામનારા એટલે કે ધર્મના પારમાર્થિક સ્વરૂપને પામનારા જે આત્માઓ હોય છે તેના નિષ્કૃષ્ટ બુદ્ધિ જ જાતના હોય છે. માનો કે વરસાદના દિવસોમાં એક વૃક્ષ નીચેથી પસાર થવાનો તમારે પ્રસંગ આવ્યો. પ્રારબ્ધ અથવા નિયતિવશ જેવાં તમે પસાર થાઓ છો કે તે વૃક્ષની એક ડાળી તે જ ક્ષણે તમારા માથા ઉપર પડે છે. ડાળી પડતાંની સાથે તમારા શરીરને ઇલા થાય છે અને તમને તેનાથી પીડા પણ થાય છે. પરંતુ તેથી તમે ડાળીને કે વૃક્ષને ગાળો ભાંડવા માંડતા નથી. વૃક્ષની સામે બદલો લેવાનો પણ તમને વિચાર આવતો નથી. આવી આપત્તિના પ્રસંગે પણ તમે વૃક્ષના સંબંધી કશો જ નિષ્કૃષ્ટ લેતા નથી. તમે વૃક્ષના સંબંધમાં નિષ્કૃષ્ટશૂન્ય થઈ જાઓ છો. તમારા ઉપર પડેલી વૃક્ષની ડાળી તમારી ઊઘને હરામ કરતી નથી. તેની સામે બદલો લેવાનો પણ તમને ક્યારેય વિચાર આવતો નથી. તમને એવો પણ વિચાર નથી આવતો કે, વૃક્ષે મારું શુભ કર્યું કે અશુભ? વૃક્ષે મારું ખૂરું કર્યું કે ભણું? વૃક્ષના સંબંધમાં તમે આવા કોઈ જ વિચારો કરતા નથી. કદાચ વિચાર કરશો તો પણ એવો વિચાર કરશો કે એ તો સંયોગની વાત હતી, એ એક અકસ્માત હતો કે, હું નીચેથી પસાર થયો અને વૃક્ષની ડાળી મારા પર પડી. પરંતુ તમે કદી વૃક્ષને ઢોલ દેતા નથી.

હવે આને બદલે જો કોઈ માણસ જુલ્મીને પણ તમારા ઉપર લાકડીનો પ્રહાર કરે, અરે! પ્રહારની વાત તો ફર રહી, માત્ર અણુછાજતો શબ્દ કે ગાળ લઈ દે, તો પણ તમે ઉરકેરાઈ જાઓ છો. લાકડીનો પ્રહાર તો વાગે પણ ખરો, ગાળનો તો કશો આઘાત થતો નથી, છતાં મન તત્કાળ નિષ્કૃષ્ટ લઈ લેશે કે પેલાએ મારું અપમાન કર્યું છે. એનાથી બદલો લીધે જ હું છૂટકો કરીશ. આ નિષ્કૃષ્ટની સાથે જ તમારું મન ચિંતાઓથી ઘેરાઈ જાય છે. તે ગાળના વિચારોની આસપાસ જ મન ધ્રુવી કરે છે. દિવસો ને મહિનાઓ તેના જ વિચારોમાં પસાર થઈ જાય છે. તેના જ વિચારો પાછળ વર્ષો બગડી જાય છે. આંધળાના દીકરા આંધળા જ હોય' એ શબ્દના પાયામાં જ મહાભારતના વિશ્વ સર્ક યુદ્ધનું પરાક્ષ મંડાણ થયું હતું. આ મંડાણનું મૂળ શું છે? જેવી પેલા માણસે ગાળો દેવાની શરૂઆત કરી કે આપણે આપણા નિષ્કૃષ્ટની શરૂઆત કરી. આ બંને બાબતો પરસ્પર સંબંધિત છે તે જ સમજવાની વાત છે. જો આપણે તે ગાળ દેનાર વ્યક્તિ માટે આપણા મનમાં કશો જ નિષ્કૃષ્ટ ન લઈએ અને જેમ વૃક્ષની શાખાના સંબંધમાં વિચાર્યું તેમ વિચારી લઈએ કે, લઈ એ તો સંયોગની વાત છે કે હું તેની નજીકથી પસાર થતો હતો અને તેના મોઢામાંથી અનાયાસ ગાળો સરી પડી, તો કે હું તેની નજીકથી પસાર થતો હતો અને તેના મોઢામાંથી અનાયાસ ગાળો સરી પડી, તો આપણું મનમાં ચિંતાને જે સઘન સ્થાન મળ્યું, અવકાશ મળ્યો, તે મળત ખરાં? એની ગાળો આપણું હૃદયને આઘાત પહોંચાડનાર ઘાટિય બનત ખરી? તેના વિચારો પાછળ મહિનાઓ, આપણું હૃદયને આઘાત પહોંચાડનાર ઘાટિય બનત ખરી? તેના વિચારો પાછળ મહિનાઓ,

વર્ષો કે જિંદગી પસાર કરવી પડત ખરી ? સારા નરસાનેા નિર્ણય લીધો હોત અને તટસ્થતાથી તેને બાણી, સ્વીકારી, આગળ વધી ગયાં હોત, જુલમી કાળની માફક તેને સંયોગની વાત સ્વીકારી લીધી હોત, તો જીવનમાં આવી અશાંતિ અને તોફાન આવત ખરાં ?

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને અહંકાર આદિ જુદા જુદા શબ્દોને બેઈ એવી પ્રતીતિ થાય છે કે, એક જ માણસની આસપાસ ઘણી બીમારીઓ પ્રગટ થાય છે. પરંતુ આ અસહિયત નથી. જેટલી બીમારીઓના નામોની આપણને પ્રતીતિ છે, મૂલતઃ બીમારીઓ તેટલી નથી. બીમારી એક જ છે, ભીર્ન એક જ છે, જે વિવિધ નામોથી વિવિધરૂપે પ્રગટ થાય છે. જો કામને દબાવવામાં આવે તો તે ક્રોધ બની બળ્ય છે. કામનું રૂપાંતર તે ક્રોધ છે “કામાત્ ક્રોધોઽભિજાયતે” એમ ગીતામાં પણ કહ્યું છે.

આપણે કામને દબાવતા આવ્યા છીએ એટલે આપણા બધામાં ક્રોધ પણ મેલૂદ જ છે. આપણી પાસે મૂળભૂત ભીર્ન તો એક જ છે, પરંતુ જ્યારે તે વિકૃત થઈ બળ્ય છે ત્યારે તેના હબારે પ્રવાહો વહેવા લાગે છે. મનુષ્ય મૂળથી લડવાને બદલે મૂળની ધારાઓમાં અટવાઈ બળ્ય છે. ધારાઓમાં અટવાયેલો માણસ મૂળની ભીર્ન સાથે સીધા સંપર્કમાં આવી શકતો નથી.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને શ્રી ગૌતમસ્વામી મૂળભૂત ભીર્નની પકડવાળા છે. એટલે વિકૃતિઓથી તેઓ બચી જાય છે. તેમના શિષ્યો પણ મૌલિક તત્ત્વોથી અજ્ઞાત નથી એટલે એમની આશંકાના મૂળો પણ મૂળભૂત તત્ત્વો નથી. એક જ આદર્શને મેળવવા પ્રવૃત્ત થયેલાઓમાં બાહ્ય લેહોની આવી ખાઈ શા માટે છે ? તેનાથી મૂળભૂત આદર્શને તો કશી જ ઇબ્ત નથી પહોંચતી ને ? આ પ્રશ્નને બાણવાની એમની જિજ્ઞાસા છે.

પુછામિ તે મહામાય ! કેસી ગાયમમ્બવ્વી ।
તમેા કેસિં ભુલ્લં તુ ગાયમેા ઇણમમ્બવ્વી ॥ ૨૧

પુછ મ તે ! જહિલ્લં તે કેસિં ગાયમ મમ્બવ્વી ।
તમેા કેસી અણુન્નામે ગાયમ ઇણમમ્બવ્વી ॥ ૨૨

કેશીએ શ્રી ગૌતમને કહ્યું : ‘હો મહાભાગ ! હું તમોને કંઈક પૂછવા માંડું છું.’ આ સાંભળી તમે કહ્યું : ‘પ્રભો ! જે આપની મરજી હોય તે આપ પૂછી શકો છો.’

શિષ્યોના મન આશ્વસ્ત નથી; આશંકાઓથી તે ઘેરાઈ ગયાં છે અને તે સ્વભાવિક પણ છે. આ સંઘ તે બને મહાપુરુષોથી અલગ થઈ રહ્યું. કારણ, એક કડીની ચાલી આવતી અક્ષુણ્ણ પર પરાની આ ધારામાં (મહાવીરની પરંપરા) કંઈક ક્ષિપ્રતા દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. એટલે બામોહને દૂર કરવા માટે બંનેએ એક સાથે જેઝી વિચારવિનિમય કરવાનો નિર્ણય કર્યો. પાર્થ પરંપરા બંનેએ છે એટલે મારે સાથે ચાલીને જવું બેઠેએ એવો વિનયમૂલક વિચાર ગૌતમસ્વામીને આવ્યો. એટલે તેઓ શ્રી કેશીશ્રમણના ઉતારે શિષ્યસમુદાય સાથે પધાર્યા,

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણે એક એક સાધુને આપવા બેઠતા સન્માનથી તેમને સન્માનિત કર્યા અને વિચાર વિનિમયની પૂર્વભૂમિકારૂપે શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણે, શ્રી ગૌતમસ્વામીની નમ્રતાપૂર્વક આજ્ઞા મેળવી.

ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત તો એ છે કે, પરસ્પર એકબીજાને એકબીજા પરત્વે કેવી વિનય અને શિષ્ટાચારથી ભરેલી વિશુદ્ધ લાગણીઓ છે? એકબીજા તરફ આદરભાવની કેવી ભાવના દ્રષ્ટિ છે? બંને મહા જ્ઞાનીઓ છે, શાસ્ત્રોના પારગામી છે, શાસ્ત્રીય વિષયોના પરમ નિષ્ણાત છે; આમ છતાં તે જ્ઞાન અહંથી શૂન્ય છે. અહંથી ભરેલું જ્ઞાન તે જ્ઞાન નથી. અહંથી ભરેલું જ્ઞાન અજ્ઞાન જ છે.

એમલું જ્ઞાન પુસ્તકોમાંથી મેળવેલું નથી. પરંતુ આત્મસાક્ષાત્કારના બળે લાધેલું છે, અવિભાવ પામેલું છે, કોઈનું કોઈનું લીધેલું કે વાસી નથી. બંને એક થા બીજી રીતે પોતપોતાના જ્ઞાનથી પરમ સંતુષ્ટ છે. આ તો શિષ્યોના વ્યામોહને દૂર કરવા અને શિષ્યોના હૃદયોમાં પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવવા માટેના એક દિવ્ય સંકેતરૂપ આ નિર્દેશ છે. પરંતુ આ નિર્દેશમાં એકબીજા પરત્વે, પરસ્પર કેવા વિનમ્ર અને સદ્ભાવની પરમ લાગણીઓથી ભરેલા છે, તેનો પણ ઇશારો મળી રહે છે.

પ્રભુતાનો સાક્ષાત્કાર

આપણો આ યુગ વૈજ્ઞાનિક ઉત્ક્રાંતિનો યુગ છે. વિજ્ઞાન જ્યારે શિખરને સ્પર્શે છે ત્યારે ભૌતિક સમૃદ્ધિ પણ નિરવધિક પરાક્રમોએ પહોંચી બાંધ છે. વિજ્ઞાનની આ સર્વોપરીતામા અધ્યાત્મજ્ઞાન નિઃશેષ થઈ બાંધ છે. બાંધે અધ્યાત્મની ખાઈ બનાવી વિજ્ઞાને પદ્મજ્ઞાનના ગૌરીશ્વરને કેમ સ્પર્શે હોય! એટલે આજના યુગમાં જન્મેલા માણસની આંખોમાં ભૌતિકવાદની છાંયો બાળી ગઈ હોય તો પણ તેમાં કશું જ આશ્ચર્ય નથી. આત્મા છે જ ક્યાં? હોય તો ઘટ પટની માફક તે ફેખાતો કેમ નથી? આત્મા અને ઇશ્વરના નામે લોકોને ભરમાવવાનો, છેતરવાનો, તેમને ભુલભુલામણીમાં નાખવાનો એક વ્યવસ્થિત ઉપક્રમ ભણે કરવામાં આવેલ છે. એટલે અમુક સ્થાપિત હિંતોએ ઇશ્વર, સ્વર્ગ, મોક્ષ, નરક અને ધર્મના તૂટો ભાંડાં કર્યાં છે—આણું માનનારો સમુદાય કોઈ નાનો સૂનો નથી. ઇશ્વર અને આત્મા ક્યાંય પ્રતીત થતા નથી, તે પ્રત્યક્ષ ફેખાતા નથી એટલે માણસોનાં સામાન્ય જીવન જે પાપભીરુ, ઇશ્વરપરાયણ અને ધર્મનિષ્ઠ હોવાં બોધે તેને અહલે તે વિકારમય, વિષયલોહુપ અને અનેક પ્રકારની વિષમતાઓથી ભરાઈ ગયેલાં જણાય છે.

પારદર્શી બુદ્ધિ ધરાવતા નિષ્ણાતો અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓની દ્રષ્ટિ પણ સૌને પેટ પૂરતો ચેટલો કેમ મળે તે માટેના વિચારોમાં જ અટવાઈ ગઈ છે. તેનાથી સૂક્ષ્મ મન અને તેનાથી પણ

સૂક્ષ્મ આત્મતત્ત્વની તો સાવ ઉપેક્ષા થવા લાગી છે. માણસને પેટ પૂરતો શેટલો ન મળે તો શેટલો રળવાની મોટી ચિંતામાં આત્મા-પરમાત્માની ચિંતા ઓવાઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. ‘મૂલે મજન ન હોઈ ગોપાલા’-આમ ભૂખ્યા માણસનું ધ્યાન પેટથી આગળ ન જાય તે સમજી શકાય તેવી સીધી સાદી હકીકત છે. પેટ ભર્યું હશે તો ભાગ્યે જ પેટની આખા દિવસમાં સ્મૃતિ આવશે. પરંતુ જે દિવસે ઉપવાસ કરીશું તે દિવસે મોટા ભાગના માણસોનું ધ્યાન પેટ ઉપર કેન્દ્રિત હશે. આમ તો સ્વાસ્થ્ય શબ્દનો વ્યાકરણસિદ્ધ અર્થ સ્વમાં અવસ્થાન પામવું, સ્વમાં ટકી રહેવું એવો થાય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી પગમાં કાંટો વાગ્યો નથી કે જ્યાં સુધી પેટમાં દુઃખતું નથી ત્યાં સુધી પેટ અને પગ તરફ ભાગ્યે જ આપણું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે. પગ અને પેદાદિ શરીરના અવયવો આપણી સાથે અભિન્નરૂપે રહેલાં છે પરંતુ તે તરફ ધ્યાન ત્યારે જ જાય છે જ્યારે તે અસ્વસ્થ હોય છે. જ્યાં સુધી માથું દુઃખતું નથી, ત્યાં સુધી માથું છે એવી કલ્પના પણ ભાગ્યે જ આપણા મનમાં જીભી થતી હોય છે. એટલે સ્વાસ્થ્ય શબ્દ ખરી રીતે શરીરમૂલક નથી પરંતુ અધ્યાત્મમૂલક છે. અસ્વસ્થ શરીર સ્વમાં ટકવા હંમેશાં અવરોધક બને છે.

માણસ જે શેટલાથી આગળ વિચાર ન કરી શકતો હોય તો તેમાં તેનો કશો જ દોષ નથી. કારણ આજે મોટા ભાગના લોકોને પૌષ્ટિક ખોરાક કે પોષક તત્ત્વોની વાત તો બાબુએ રહી, પેટ પૂરતું પણ ખાવા મળતું નથી. આજના યુગની જ્યારે આવી સ્થિતિ છે ત્યારે આજના યુગનો મોટો પ્રશ્ન શેટલાનો થઈ પડે તો તેમાં કંઈ જ આશ્ચર્ય નથી. આવા વિષમ યુગમાં આત્મા-પરમાત્માના સંશોધનમાં યુદ્ધિ ક્યાંથી કેન્દ્રિત થઈ શકે ?

“વુસુક્ષમાણઃ સ્વરૂપેણ સ્વતિષ્ઠતે”-ભૂખથી પીડાએલી વ્યક્તિ રૂદ્રરૂપ બની જીભી થાય છે. આપણે જે રૂદ્રના અવતારની વાત કરીએ છીએ તે રૂદ્રાવતાર બીજો કોઈ નથી પણ આવા ક્ષુધાર્થ માણસોનો સમુદાય છે. આ સમુદાય જ રૂદ્રાવતાર છે. તેમની ક્ષુધાની ઉપશાંતિ માટે જ તરેહતરેહનાં તત્ત્વસાનો, જાતજાતના વાદ અને નાનાવિધ રાજકારણો ખડાં થયાં છે. આ પ્રશ્ન આજે પ્રાણપ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. કહેવાય છે કે, નાગણનાં કુંડાળામાંથી ઝડપભેર બહાર નીકળી જનાર બચ્ચાં જ બચી જવા પામે છે, બાકીના બધાં નાગણના ભક્ષ્ય બની જાય છે તે જ પ્રમાણે ક્ષુધાના આ ભયંકર કુંડાળામાં સપડાએલા બધા તેના ભક્ષ્ય બની જાય તો તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી.

“વુસુક્ષિતઃ કિં ન કરોતિ પાપમ”-ભૂખ્યો માણસ કયું પાપ નથી કરતો ? જે ભૂખથી પીડાએલા છે તેઓ બધાં પાપો સરળતાપૂર્વક આચરતા હોય છે. આજના આવા વિષમતા ભરેલા યુગમાં માણસ ઝગડયા વગર બે કોળિયા નિરાંતે ખાઈ પણ શકતો નથી. કોઈ વાતનો વિચાર કરવામાં પણ આજે પાર વગરની મહેનત થાય છે. આવી વિષમતાભરી સામાજિક સ્થિતિ જે

યુગમાં ઊભી હોય ત્યાં આત્મા-પરમાત્માની સાદી સીધી અને સરળ વાતો પણ અઘરી બની જાય છે. આમ છતાં ઇશ્વરાર્પણતા સાધવાની કળા ભૂલી જવા જેવી નથી. તેને આત્મસાત્ કર્યે જ છૂટકો છે. એટલે આજે આ દિશામાં આપણે થોડું ઊંડાણુપૂર્વક મંથન કરીશું.

પાંચ વર્ષનો નાનકડો બાળક જ્યારે બાલ મંદિર કે નિશાળમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેને મૂળાક્ષરોનું જ્ઞાન કરાવવા માટે જે બાળપોથી આપવામાં આવે છે તેમાં મોટા ચિત્રો સાથે મૂળાક્ષરો આપેલા હોય છે. કાખલા તરીકે ‘ગ’ ગણપતિને એમ શીખડાવવા જતાં, ગણપતિનાં ચિત્ર સાથે ‘ગ’ અક્ષરની આકૃતિ બહુ મોટા પ્રમાણમાં કાઢેલી હોય છે જે બાળકની આંખને વળગી જાય છે. શિક્ષક પણ મોડાંમાં કે તેની પાટી ઉપર ઘુટવા તેવા જ મોટા અક્ષરો તેને લખી આપે છે અને તેને ચિત્રનાં નામ સાથે બોલતાં જવું અને ઘુટતા જવું, એમ બાળકને શીખવે છે. આમ કરવાથી બાળક થોડા દિવસોમાં તે અક્ષરોને ઓળખતો થઈ જાય છે. અક્ષરોની આવી પકડ જ્યારે બાળકના માનસમાં આવી જાય છે ત્યારે હવે ‘ક’ અને ‘ગ’ને નાના અક્ષરોમાં કાઢીને શીખવવામાં આવે છે. કારણ મોટા ‘ક’ કે નાના ‘ક’માં પાયાનો કોઈ જ તફાવત નથી. બાળકની નાની ઉમરના કારણે નાના અક્ષરો તેની આંખને સરળતાથી વળગે નહિ એટલે તેને મોટા અક્ષરો, ચિત્રો સાથે, શીખવવામાં આવ્યા. પરંતુ જેવા તે અક્ષરો તેનાં માનસમાં કોતરાઈ ગયા, કે તરત જ તેની ઓળખશક્તિ સતેજ થાય તે માટે, શિક્ષક તેને તે જ અક્ષરોને નાના કાઢવા માટે સૂચના કરે છે. આમ બાળક કેમિક રીતે નાના અક્ષરોથી ટેવાઈ જાય છે.

મૂળાક્ષરોનાં જ્ઞાન પછી બાળકની યુદ્ધિપ્રતિભા જ્યારે ખોલવા માંડે છે ત્યારે સર્વ પ્રથમ તેને સાદા સીધા અક્ષરોના બનેલા શબ્દો શીખડાવવામાં આવે છે. જેમકે નમ, રમ, ગમ, કમ-આવા નાના શબ્દોમાં જ્યારે તે પારંગત થઈ જાય છે ત્યાર પછી તેને કાના માત્રાવાળા શબ્દો અને પછી સરળ બોડાક્ષરો અને ત્યાર બાદ ફિલષ્ટ સંયુક્તાક્ષરોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. આ રીતે થતા અભ્યાસથી તે વાંચનકળામાં નિષ્ણાત બની જાય છે. હવે તેને નાના મોટા અક્ષરો, કાના માત્રાવાળા શબ્દો, સંયુક્તાક્ષરો કે ફિલષ્ટતમ સંયુક્તપદો વાંચવામાં જરા પણ તકલીફ પડતી નથી. ગૂંચવણુભર્યા અટપટા બોડાક્ષરો પણ તેને માટે રમત બની જાય છે. અક્ષરોની કળા સિદ્ધ કરવામાં જેમ અભ્યાસની અપેક્ષા છે અને તેના કેમિક અભ્યાસથી જેમ તે સિદ્ધ થાય છે, તેમ “सच्च सुख्य्य सुखस्स”-સર્વ સત્ત્વ અને ભૂતોમાં આત્મસ્વરૂપને નિહાળવાની કળા પણ અભ્યાસથી સાધવાની હોય છે.

સર્વ પ્રથમ માતા-પિતામાં પ્રભુતાના દર્શન કરવાં બેઈએ. ઉપનિષદોનાં આ સુવર્ણ વાક્યો માતૃદેવો મમ, પિતૃદેવો મમ, અતિથિદેવો મમ, આચાર્યદેવો મમ, ઇત્યાદિમાં પણ આજ આદર્શ સમાએલો છે. વેદાન્તે તો પ્રભુતાના આ આદર્શથી જડ-ચૈતન્યમય અખિલ બ્રહ્માંડને આવરી લીધેલ છે. તેણે તો પૃથ્વી અને નદીઓમાં પણ માતૃત્વની દિવ્ય કલ્પનાઓ ઊભી કરી છે. ગંગામાતા, પૃથ્વીમાતા આદિ નારો પાછળ પ્રભુતાને પરમ આદર્શ ઊભો છે તેની દ્રષ્ટિમાં

કણકણ પ્રહ્ન છે. દૃશ્ય જગત તે પરમાત્માનું દૃશ્ય શરીર છે અને અદૃશ્ય આત્મા તે પરમાત્માનું અદૃશ્ય જગત છે. કણકણમાં તે પ્રભુતાનો નાદ શું જળતા નથી. કણકણમાં પ્રહ્ન છે તેવો નાદ બે શું જતો કરત તો કણ અને પ્રભુ બે વસ્તુઓ થઈ જાય અને બેઠાંતને તો અદ્વૈત પ્રહ્ન સિવાય બીજું કોઈ તત્ત્વ ઇષ્ટ નથી એટલે તેમની દૃષ્ટિમાં આખી સૃષ્ટિ પરમાત્મા છે, પરપ્રહ્ન છે. તાર્ત્ત્વિક રીતે બે આપણે વિચારીએ તો આપણા ઉપર જેમ ચૈતન્ય તત્ત્વોના ઉપકાર છે તેમ જડ તત્ત્વોના ઉપકાર જરા પણ ભિતરતી કોટિના નથી. ખરી રીતે તો જડ તત્ત્વોનો ઉપકાર સર્વાધિક છે એટલે કોઈ વસ્તુનો તિરસ્કાર આપણને કોઈ પણ રીતે ઇષ્ટ નથી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ્યારે માતા-પિતા અને ગુરુજનોમાં પ્રભુતાનાં દર્શન થશે અને આ ભાવના કેમિક રીતે જ્યારે પરિપુષ્ટ થતી જશે ત્યારે નાના મોટા દરેક જીવો આપણને આપણા સ્વરૂપ જેવા પ્રતિભાસિત થશે. ફલતઃ કોઈના શોષણની ભાવનામાં આપણને આપણું જ શોષણ દેખાશે. આ ભાવનાઓ જ્યારે વિકસતી જશે ત્યારે સાદા સીધા રામમાં તો પ્રભુનાં દર્શન થશે જ પરંતુ ગૂંચવણભર્યાં અને અટપટા એવા રાવણમાં પણ પ્રભુતાનાં દર્શન થવા લાગશે. રાવણ ભલે ભેળસેળ વાળો પરમાત્મા રહ્યો પરંતુ તેની તપશ્ચર્યા અને કર્મશક્તિ ખન્ને બહુ જબરાં હતાં. તે ઇશ્વરીય પ્રમળ અશો હતાં. પરંતુ તેમાં કૂંરપણનો અસુરાંશ પણ લગી ગયો હતો. એટલે રામમાં જેમ આપણને પ્રભુતાનાં દર્શન થાય છે તેમ રાવણમાં આપણને સરળતાથી પ્રભુતાનાં દર્શન થતાં નથી. પરંતુ એકવાર પ્રભુતાને નિહાળવાની સીમારેખા ઓળંગી ગયા, પ્રભુતાને ઓળખવાના અક્ષરે શીખી ગયા, પછી રાવણમાં પ્રહ્નત્વનાં દર્શન પણ મુશ્કેલ નહિ લાગે. સાધુઓમાં પરમાત્માને જોયા પછી અસાધુઓમાં પરમાત્મભાવને જોતાં શીખવાનું છે. સમુદ્રમાં જે વિરાટનાં દર્શન થાય છે, તે સિંધુનાં બિન્દુમાં પણ છે જ, એ સત્ય ભૂલાઈ જવું ન જોઈએ. રામમાંનો પરમેશ્વર રાવણમાં પણ છે. જે સ્થૂલમાં છે તે સૂક્ષ્મમાં પણ છે જ. જે સહેલામાં છે તે અઘરામાં પણ છે જ. આ રીતે જગતરૂપ મહાગ્રન્થના અક્ષરે વાંચતાં આપણે શીખવાનું છે.

આખું જગત એક વિશાળ વિશ્વ વિદ્યાલય છે. હા, આંખ આગળ બડા બડા બે પડદા આવી જાય તો આ પુસ્તક આપણને બિડાઈ ગએલું લાગે છે; તે આપણને દેખાતું નથી. ઇશ્વરીય દર્શનમાં બે મોટું કોઈ આવરણ હોય તો તે એ કે, માણસને સદા પાસે રહેલું સાદું સીધું ઇશ્વરનું સ્વરૂપ પણ ગળે ભિતરતું નથી. કોઈ કહે કે માતા પિતાના સ્વરૂપમાં રહેલી પ્રભુતાને જુઓ ત્યારે અત્યંત નિકટતા અને આત્મીયતાનાં કારણે પાસે રહેલામાં પ્રભુતા દેખાતી નથી. મન બળવો કરે છે અને કહે છે શું પ્રભુતા આટલી સરળ છે ?

મહાભારતનો ઉલ્લેખ છે કે કર્ણુ કુંતીનો કૌભાર્યાવસ્થાનો, સૂર્યના સમાગમથી જન્મેલો, પુત્ર છે. ખરી રીતે તે પણ પાંડવોનો ભાઈ જ છે. માત્ર કુંતીની કૌભાર્યાવસ્થામાં તે જન્મેલો હોવાને કારણે એક પેટીમાં મૂકી, પેટી બંધ કરી, તેને પાણીમાં બહેવડાવી દીધેલો. એક સારથિએ તેનું

પાલનપોષણ કરી જીએયો. કુંતીને થયું કે, પેલો કરોડો માઇલ દૂર રહેલો સૂર્ય નજીક, અતિ નિકટ વર્તી થઈને મળે તો સાફ. પણ જોવો સૂર્ય કુંતીના સમાગમ માટે વધારે નજીક આવવા લાગ્યો કે કુંતીથી તેનો તાપ સહન ન થયો, તે બળવા લાગી. એમ ઇશ્વર પણ પોતાના બધા સામર્થ્ય સાથે, એટલે કે પ્રખર સ્વરૂપે, પરમાત્મભાવ પ્રગટ કરે, તો પણ આપણાથી તે સહવાય નહિ. તમે જાણો તો છો કે ઘણી વખત જીવને અવધિજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે અને થોડી ક્ષણોમાં જ તે અંતર્હિત પણ થઈ બંધ છે. અવધિજ્ઞાન એટલું અપૂર્ણ પ્રભુતાનું સ્વરૂપ પણ જીવને પચતું નથી અને બીજી બાજુ સૌમ્ય અને શાંત સ્વરૂપે એટલે કે માતા, પિતા, ગુરુજનો કે જ્ઞાની પુરુષોનાં સ્વરૂપે પરમાત્મા આવીને જીભો રહે તો તે પ્રભુ ગળે જિતરતો નથી, તે પ્રભુ ઉપર શ્રદ્ધા થતી નથી. દૂધની બનાવટો જેવી કે, રબડી, દૂધપાક, શ્રીખંડ પચી શકતાં નથી અને દૂધ ભાવતું નથી. આવા માણસને અભાગિયા સિવાય બીજું શું કહી શકાય ?

આવી રુબુ મનોદશા બધાં સુધી હયાત હોય ત્યાં સુધી સ્વરૂપના દર્શન, પરમાત્મ ભાવની ઝાંખી અશક્ય છે. આ રોગિષ્ટ અને નબળી મનોવૃત્તિ જ સ્વરૂપ દૃષ્ટિમાં અંતરાચરણ છે. આવી મનઃ સ્થિતિ જ આત્મજ્ઞાનમાં નડતરરૂપ છે. એટલે સૌથી પ્રથમ આપણી સાથે રહેતા આપણા આત્મીય જનોમાં જો પ્રભુતાનાં દર્શન કરતાં શીખીશું, તેમનામાં પરમ ઐશ્વર્યનાં દર્શન કરીશું તો પછી સૂક્ષ્મ અને શુભવશુભચર્ચા અટપટા પરમાત્માને પણ ઓળખી શકીશું. પછી રામમાં જોવો પ્રેમ જન્મશે તેવો જ રાવણમાં પણ દેખાશે. પછી રાવણ તરફનો તિરસ્કાર કે ધિક્કાર ટકી શકશે નહિ.

પેલો સૂર્ય કહે છે કે : ‘અરે, જાંઘણી તું જાંઘને નહિ ત્યાગે તો પણ હું તને જગાડ્યા વગર રહેવાનો નથી.’ એમ કહીને પોતાનાં હુંફાળા ફિરણો બારીના અવકાશમાંથી મોકલી, પેલા જાંઘણીને ઊઠાડે છે. વૈદિક પરંપરા સૂર્યને સર્વનો આત્મા અને આધારરૂપ પરમતત્ત્વ તરીકે સ્વીકારે છે. ‘સૂર્ય’ આત્મા જગતસ્તથુષણ સ્થાવર અને જંગમ બે કંઈ તત્ત્વ છે તેનો આત્મા સૂર્ય છે. એટલે કે ચરાચરનો તે આધાર છે. એટલે જ ઋષિઓએ સૂર્યનું ‘મિત્ર’ એવું નામ આપેલ છે. મિત્રો જ્ઞાન વાતચતિબુવાળો, મિત્રોદાષાર પૃથિવીસુતલાવ’ આ મિત્ર લોકોને હાક મારે છે અને તેમને કામ કરવાને પ્રેરે છે. તેણે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને ધારણ કરેલા છે. ખરેખર સૂર્ય એ જીવનનો આધાર છે. વૈદિક પરંપરા તેમાં પરમાત્માને જુએ છે.

અને હિમાલયમાંથી એક પ્રવાહ વહી આવતી ગંગા કે જેનાં તીર પર, પોતાના રાબંધોને તૃણવત્ લેખી, ફેંકી દઈને, રાબંધો તપશ્ચર્યા કરવા બેસી જતા એ ગંગાનાં દર્શનમાં હિન્દુ જગત કેવો આહુલાદ અનુભવે છે ! દરેક હિન્દુના મનની એક જાડી ભાવના હોય છે કે મર્યા પછી મારાં હાડકાં ગંગામાં પધરાવાય અને મરતી વખતે ગંગાજળનાં બે ટીપાં મારા મોઢામાં પડે ! તે બે ટીપાં એટલે હિન્દુ જગતની દૃષ્ટિએ ખુદ પરમાત્મા મોઢામાં આવીને નિવાસ કરે છે. ગંગા એટલે પરમાત્માની

સાક્ષાત્ કરણા જ બાણે વહેતી હોય અને બહારની તથા અંદરની ગંદકીને એ ધોઇ નાખતી હોય ! એ રીતે ચરાચર જગતમાં બધા ઉપકારક પદાર્થોમાં પ્રભુતા નિહાળવી કે જેથી મનમાં હલકી વાત, હલકા વિચારો અને હલકી વૃત્તિને અવકાશ જ ન રહે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમસ્વામી પણ પરમ પ્રભુતાને વરેલા પરમ આત્માઓ છે. એકબીજા પરત્વેની એકબીજાની દૃષ્ટિ પણ પ્રભુતા પૂર્ણ છે. તેનો પરચો તેમના સંભાષણની ભૂમિકામાં મળી આવે છે. ગૌતમસ્વામીની આજ્ઞા મેળવી શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ પૂછે છે.

ચાલક્કામો ય જો ધમ્મો, જો ઇમો પંચસિક્કિલ્લો ।

વેલ્લિલો વલ્લમાણેણ પાસેણ ચ મહામુની ॥ ૨૩

ભેગકલ્પવલ્લનાણ વિલેલે કિં નુ કારણં ।

ધમ્મે દુવિ હે મેહાવિ ! કહ્ વપ્પવ્વલો ન તે ॥ ૨૪

આ ચતુર્થામ ધર્મનું પ્રતિપાદન મહાસુનિ પાર્શ્વનાથે કર્યું છે અને પંચશિક્ષાત્મ ધર્મનું પ્રતિપાદન મહાસુનિ વર્ધમાને કર્યું છે. સેધાવિન્ ! બંને એક જ ઉદ્દેશવાળા છે તો આ સિદ્ધતા શા માટે છે ? આ બે પ્રકારના ધર્મમાં તમોને સંદેહ કેમ થતો નથી ? આપણા સૌનું લક્ષ્ય એક જ છે તો આપણી સાધના પદ્ધતિમાં આટલો ભેદ શાથી છે ? કોઈ સચેલક છે તો કોઈ અચેલક છે. કોઈ ચાતુર્થામ સંવરધર્મને માને છે તો કોઈ પંચમહાવ્રતને. આપણી માન્યતાઓમાં આવી વિવિધતાનું રહેલું શું છે ?

તાત્પર્ય આ છે કે, પાર્શ્વનાથની ધર્મ પ્રવૃત્તિમાં અહિંસા સત્ય, અસ્તેય અને અપરિગ્રહને યથાચોગ્ય સ્થાન છે જ. એક જે બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રત છે તેનો સ્પષ્ટ પૃથક ઉલ્લેખ મળતો નથી ત્યારે મહાવીરની પરંપરામાં બ્રહ્મચર્ય મહાવ્રતને એક વિશિષ્ટ અને મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. આ સિદ્ધતાનાં આત્મિક કારણોની બધાં સુધી સંશોધનપૂર્ણ સ્પષ્ટતા ન મળે ત્યાં સુધી શિષ્યસમુદાય સંશયગ્રસ્ત રહેવાના. એટલે તેમના પારમાર્થિક કારણો ઉપર પ્રકાશ નાખવા કેશી શ્રમણે વિનંતિ કરી છે જેનો ગૌતમસ્વામી શો જવાબ આપશે તેના ભાવભેદ અવસર—

પુદ્ગિનું મૂલ્ય શું ?

બે વાત યથાર્થ રૂપમાં સમજાઈ જાય તો કરવા યોગ્ય કશું જ અવશિષ્ટ રહેતું નથી. યથાર્થ સમજણ જ કરવા લાયક કરાવી લે છે અને ન કરવા લાયક, પાનખર ઋતુનાં પાંદડાંની માફક, પોતાની મેળે જ ખરી પડે છે. સમીચીન સમજણમાં ન કરવા લાયકને અટકાવવા માટે કશું જ કરવું પડતું નથી અને જે કરવું અથવા કરણીય છે, તેને કરવા માટે પણ કંઈ કરવું પડતું નથી. જે કરવા લાયક છે તે થવા લાગે છે અને ન કરવા લાયક પોતાની મેળે વગર પ્રયત્ન અટકી જાય છે. યથાર્થ જ્ઞાનની આ નિષ્પત્તિ છે.

૩૨૪ : લેલા પાપાણુ, ખોલ્યા દ્વાર

કંઠ્ય તમારા મનમાં આશંકા જન્મતી હશે કે, સમજવા લાયક સમજ્યા પછી પણ કરવાનું છે તે બની શકતું નથી અને જે છોડવાનું છે તે છૂટતું નથી અને મહારાજ! તમે તો કહો છો કે યથાર્થ સમજણ પોતાની મેળે જ કરવા લાયક કરાવી દે છે અને ન કરવા લાયકના પ્રતિરોધ માટે કશું જ કરવું પડતું નથી, તો એનો અર્થ શું? તો એનો સ્પષ્ટ અર્થ એક જ થયો કે, યા તો હું જે કહું છું તે કથન યથોચિત નથી અથવા જેને તમે સમજણ માનો છો તે સમજણ વાસ્તવિક નથી.

આ વસ્તુસ્થિતિને સમીચીન રીતે સમજવા માટે ભીંડાણમાં ઉતરવું જોઈશે. સર્વ પ્રથમ સમજવાની વાત એ છે કે જે ગદ્ય છે, જે ખોટું છે તેના તરફ માણસ સમજતો હોવા છતાં શા માટે ઘસડાઈ બળ છે? ગીતામાં આ સંબંધે અનુનંદે શ્રીકૃષ્ણને પ્રશ્ન પણ પૂછ્યો છે :

अथ केन प्रयुक्तोऽयम् पापं चरति पुरुषः ।

अनिच्छन्नपि चार्ण्यं ब्रह्मविद् नियोजितः ॥

હે કૃષ્ણ! આ માર્ગે જવા જેવું નથી એ સત્ય બરાબર બણતો છતાં આ પુરુષ પરાણે બેસાયો હોય તેમ, પોતે ન ઇચ્છતો છતાં કૌનાથી પ્રેરાયેલો તે પાપ આચરે છે?

શ્રીકૃષ્ણ જવાબ આપે છે :

काम एष क्रोध एष रजोगुण समुद्भवः ।

महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥

હે અનુનંદ, એ રજોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલો અને ભોગોથી તૃપ્ત ન થનાર તથા મહાપાપી કામ (વાસના) છે. એ જ ક્રોધ છે. એને જ આ કલ્યાણમાર્ગમાં વૈરી બાણ. રજોગુણના કારણે આ વાસનાઓ છે અને આ વાસનાઓ જ કામ ક્રોધમાં રૂપાંતરિત થઈ માણસને પોતાના પાશમાંથી બુદ્ધ થવા દેતી નથી. આ વાસના બહુ ખાઉધરી છે, મહા પાપી છે. એને પોતાના દુરમનરૂપે બરાબર ઓળખ.

ગીતામાં અનુનંદને થએલી શંકાનું સમાધાન કરતાં કૃષ્ણ પણ એ જ બણાવે છે. પાપનો માર્ગ ભારે લપસણો છે. ગમે તેટલી કાળજી રાખવામાં આવે તો પણ માણસ લપસી જ બળ છે. આ એક મોટી કમનસીબી છે અને તેનું કારણ એ છે કે-પ્રકૃતિ યાન્ત્રિ સૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિष્યતિ-

અનાદિકાલીન તીવ્રતમ સંસ્કારોનાં ક્ષણ સ્વરૂપે પ્રાણીઓએ વિભાવને સ્વભાવ બનાવી લીધેલ છે. આ વિભાવ જીવને કોઈ એવો તો પડી ગયો છે કે, બાણે તેનો સ્વભાવ જ હોય એમ તેનાથી તે વિલગ થવા માંગતો નથી. વિભાવને સ્વભાવ માની, વિભાવના ચક્રોળે આંટા ફેર એટલે

ચોર્યાસીના ચક્કરમાં ફરવાની આ અસ્વાભાવિક રીત તેને પચી ગઇ હોય છે. સમજણ, પ્રાણુ સ્પર્શી સમજણ વગર, ગમે તેવો નિગ્રહ પણ શા કામનો ?

જેમ અયથાર્થ તરફ અનિચ્છાએ પણ ઘસડાઇ જવું પડે, તેમ સમીચીન માર્ગમાં જવાની ભાવના છતાં અટકી જવું પડે, તેનો અર્થ આપણી પ્રાણુસ્પર્શી સમજણનો અભાવ છે. આપણી સમજણ પરિધિની મર્યાદાને વટાવી, કેન્દ્ર સુધી પહોંચતી નથી. આપણી સમજણ ઉપલક્ષિયા રહે છે. તે હૃદયને સ્પર્શતી નથી.

સમજણ પણ બે પ્રકારની હોય છે. એક સમજ કે જે સમજ જેવી પ્રતીત થાય છે, પરંતુ સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ પર તેનો સંસ્પર્શ પ્રભાવ પાડી શકતો નથી. આપણી પાસે સમજવા માટેનું એક પ્રધાન સાધન છે અને તે બુદ્ધિ. બુદ્ધિવડે આપણે કોઇપણ વસ્તુને તર્કયુક્તપણે સમજી શકીએ છીએ. જો તર્કસંગત વિચાર પ્રસ્તુત કરવામાં આવે અને તે બુદ્ધિને વ્યાજબી લાગે, તો બુદ્ધિ તેનો તરત સ્વીકાર કરી દે છે. પરંતુ બુદ્ધિથી સમજમાં આવેલી વસ્તુથી જીવનના રૂપાંતરણની શક્યતા નહિવત્ છે. બુદ્ધિ આપણા વ્યક્તિત્વનો એક નાનકડો ભાગ છે. વ્યક્તિત્વ બુદ્ધિ કરતાં વધારે વિસ્તૃત અને વ્યાપક છે. બુદ્ધિમાં કોઇ વાત ઊતરી જાય એનો એવો અર્થ થતો નથી કે તે વાત આખા વ્યક્તિત્વ અને પ્રાણને સ્પર્શી ગઇ છે.

જેને આપણે બુદ્ધિ કહીએ છીએ તેના કરતાં નવગણી તાકાતવાળું અચેતન મન અંદર ઘેઠેલું હોય છે. જેમ ભરૂંની એક મોટી શિલાને પાણીમાં નાખો તો તેનો ઉપરનો ભાગ ઉપર તરતો હોય છે પરંતુ તેનો બહુ મોટો ભાગ તો પાણીમાં ઊડેલો હોય છે તેમ આપણા આખા વ્યક્તિત્વમાં એક ભાગ ઉપર દેખાતી બુદ્ધિ કરતાં અંદર ઘેઠેલું મન અનેકગણી તાકાતવાળું છે તે આપણે ભૂલી જઇએ છીએ. એટલે જ્યારે કોઇપણ છોડવા લાયક વસ્તુ વિષે કહેવામાં આવે છે ત્યારે આપણા વ્યક્તિત્વનો એક ભાગ કે જેને આપણે બુદ્ધિ કહીએ છીએ તે સમજી જાય છે. તેથી આપણે એમ માની લઇએ છીએ કે હું સમજી ગયો છું. પરંતુ આખા વ્યક્તિત્વનો મોટો ભાગ જે અંદર રૂઝેલો છે તેને તો આ સંબંધની કશી જ માહિતી હોતી નથી. પરિણામ એ આવે છે કે, ક્રોધ ખરાબ છે એમ માની ક્રોધ ન કરવાનો જે ઉપરની બુદ્ધિ નિષ્પૃથ કરે છે તેની માહિતી અંદરનાં વ્યક્તિત્વને હોતી નથી, એટલે ક્રોધના પ્રસંગો ઊભા થતા અચેતન મન કે જેને ક્રોધ ખરાબ છે તેની સૂચના પહોંચી નથી, તે આંદોલિત થઇ જાય છે. અંદરનું મન ધક્કા મારે છે; અને ઉપરના ભાગમાં રહેલી બુદ્ધિની સમજણ નિષ્પ્રભાવી બની જાય છે. જે ભાગને ક્રોધ ખરાબ છે એ વાતની સમજણ થઇ છે ત્યાંથી તો ક્રોધ જન્મતો નથી; અને જ્યાંથી ક્રોધ જન્મે છે ત્યાં સમજણનો સ્પર્શ થયો નથી. પરિણામે આપણે જેવા હતા તેવા જ અનેક પ્રતિજ્ઞાઓ પછી પણ રહીએ છીએ. આપણામાં કશું જ રૂપાંતરણ થતું નથી.

આપણે જેને યુદ્ધિ કહીએ છીએ તે માત્ર આપણા મનનો એક ભાગ છે. આખા મનના બે વિભાગ પાડવામાં આવે તો યુદ્ધિ તે વિભાગોમાંથી માત્ર એક ભાગ છે. બાકીના ભાગો તો અધારામાં પડ્યા હોય છે. તે ભાગો સુધી સમજણનાં કિરણો પ્રવેશી કે સ્પર્શી શકતાં નથી. બે સમજણનો દિવ્ય પ્રકાશ અધારામાં પડેલા એ બીજા ભાગોને એટલે કેન્દ્રને સ્પર્શી દે તો જીવનનું રૂપાંતરણ થયા વગર રહે નહિ. લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓ અને પ્રત્યાખ્યાનોના ભંગતુ આ જ એક આંતરિક રહસ્ય છે. તમે અપ્રહસ્યનાં દોષો વિષે જ્યારે અમારી પાસેથી સાંભળો છો, ત્યારે મનનો અગ્રિમ ભાગ આગળ વધે છે અને અમે ખતાવેલી તે વાત સમજી ગયાનો તે સંતોષ અનુભવે છે. કામવાસના તેને સ્પર્શવાની નથી. તે ક્ષણે તમારી યુદ્ધિ તેના સ્વીકાર કરે છે. પરંતુ વાસનાઓના મૂળ એટલાં ઉપર હોતાં નથી જેટલાં તે અધારામાં અને બિંદાણમાં રહેલાં હોય છે. અપ્રહસ્યનાં દોષોની અસર તે બિંદાણમાં રહેલા મૂળો સુધી પહોંચી હોતી નથી. પરિણામે જ્યારે બહારનાં કામોત્તેજક નિમિત્તો બિલાં થાય છે, ત્યારે તે માણસ દીનહીન અને રાંક બની જાય છે. તેની પ્રતિજ્ઞા, પ્રતિજ્ઞાને ઠેકાણે રહી જાય છે અને તે વાસનાનો ભોગ બની જાય છે. વાસનાનાં મૂળને સમજણનો અગ્નિ સ્પર્શી નહિ ત્યાં સુધી વાસના નિરંકુર કેમ બની શકે? પરિણામ એ આવે છે કે યુદ્ધિ સમજી ગયાનો દાવો કરી પ્રતિજ્ઞા કરે છે અને અંદરના ધક્કાથી જ્યારે તે પ્રતિજ્ઞા ધરાશાયી થઈ જાય છે ત્યારે તે પશ્ચાત્તાપ કરે છે.

મનના અધારામાં રહેલા ભાગો વધારે પ્રભાવી હોય છે. તેમનું સામર્થ્ય ઉપરના ભાગમાં રહેલી યુદ્ધિના સામર્થ્ય કરતાં હબરગણું વધારે હોય છે. સામર્થ્ય પરિધિ ઉપર હોતું નથી, સામર્થ્યનો આધાર કેન્દ્ર છે. જેને આપણે યુદ્ધિ કહીએ છીએ તે મનના ઉપરના ભાગની એક પરિધિ છે. શહેરના બહારના ભાગની એક દીવાલ રૂપ છે, ગઢ છે. ત્યાં કેાંઈ ખબરના હોતા નથી. ખબરનાઓ તો તિબેરીમાં હોય છે અને તિબેરી મકાનના અંદરના ભાગમાં હોય છે.

સમજ બે કેન્દ્ર સુધી પહોંચી જાય તો રૂપાંતરણ થઈ જાય છે. અંદરમાં જેઠેલો ધણી બે સમજ જાય તો નિશ્ચિત રીતે ક્રાન્તિ ઘટિત થઈ જાય છે.

કેન્દ્ર સુધી સમજ ન પહોંચે તો કશીજ ક્રાન્તિ તો થતી નથી પણ ઉપદ્રવ શરૂ થઈ જાય છે અને તે ઉપદ્રવ એ કે આપણું મન ખંડ ખંડમાં વિભાજિત થઈ જાય છે. આપણે કરવા કંઈક ધ્યક્ષીએ છીએ અને અંદરનું મન કંઈક કરાવવા ઇચ્છે છે. જે તે કરવા ધારે છે તે થતું નથી અને થાય છે તે, જે અંદરનું મન કરાવવા ધારે છે. આ રીતે આપણું મન આપણા જ મનના બીજા ભાગ સાથે લડવા લાગે છે. આપણા જ મન સાથે આપણે કુરૂક્ષેત્ર બિલુ કરી દઈએ છીએ. આપણા જ મન સાથે આપણા મનને લડાવવામાં આપણે શકિત ખોઈ બેસીએ છીએ. અંતે માણસ પોતાની જ દૃષ્ટિમાં પડી જાય છે.

આપણી આ બૌદ્ધિક સમજણને આપણે વાસ્તવિક સમજણ માની બેસીએ છીએ એ જ પાયાની ભૂલ છે. બૌદ્ધિક સમજ ભાગ્યે જ પ્રાણરૂપી હોય છે. વૃક્ષના મૂળમાં જળનું સિંચન થતાં તે પલ્લવિત, પુષ્પિત અને ફળવાળું બને છે. પરંતુ જો આપણે પાંદડાં ઉપર પાણી ફેંક્યા કરીએ અને તે શાખા, પ્રશાખા અને પુષ્પની સમૃદ્ધિથી સભર ન થાય તો તેમાં દોષ કોનો ? બૌદ્ધિક સમજણ પાંદડા ઉપર પાણી નાખવા જેવી છે જે મૂળને સ્પર્શતી નથી. વૃક્ષનાં પાંદડાંને આપવામાં આવેલું પાણી મૂળ સુધી પહોંચતું નથી, પરંતુ મૂળને આપવામાં આવેલું પાણી વૃક્ષની શાખા, પ્રશાખા અને પાંદડાં સુધી પહોંચે છે. વૃક્ષનાં મૂળો એ વૃક્ષનું કેન્દ્ર છે. તેને જો જળ મળે તો તે આખા વૃક્ષની કાયા માટે ઉપકારક થાય છે. પરંતુ પાંદડાંઓ તો વૃક્ષની પરિધિ માત્ર છે. પાંદડાંને સિંચવાથી કેન્દ્રને લાભ પહોંચાડી શકાતો નથી. હાં, પાંદડાં કદાચ સુકાઈ જશે, પાનખર ઋતુ આવતાં ખરી જશે અને તેને ઠેકાણે તરતજ નવાં પાંદડાં પણ આવી જશે પરંતુ વૃક્ષના મૂળિયાનો જ જો નાશ થશે તો પછી નવાં મૂળિયાં આવી શકશે નહિ.

એટલે આપણે જોને સમજણ માનીએ છીએ, હકીકતે તે સમજણ માત્ર તાર્કિક, બૌદ્ધિક અને શાબ્દિક છે, તે આત્મિક કે આર્ત્તમિક નથી. તે પરિધિની છે, કેન્દ્રની નથી. ઉપદ્રવોનો જન્મ પરિધિમાંથી થતો નથી, ઉપદ્રવોની ગંગાત્રી તો કેન્દ્ર છે.

આપણી આખી શિક્ષા અને દીક્ષાની સીમારેખા આ શાબ્દિક સમજણ છે. એટલે વ્યાવહારિક જગતનાં કામો આવી શિક્ષા-દીક્ષાથી ચાલે છે ખરાં ! કારણ જે ગણિત કે ભાષા આપણે શીખીએ છીએ એનાથી વિપરીત ગણિત કે ભાષા આપણામાં હોતાં નથી. આપણા કેન્દ્રમાં જો કોઈ બીજું ગણિત કે બીજી ભાષા હોત તો મુશ્કેલી ભણી થયા વગર રહેત નહિ. આ જ કારણ છે કે, એક નાનકડા બાળકને જો ભાષા ન શીખડાવવામાં આવે તો તે બોલી શકશે નહિ. તેને ગણિત ન ભણાવવામાં આવે તો તે ગણિત શીખી શકતો નથી. પરંતુ કોઈ કરવા માટે કે કામવાસના માટે તેને કોઈ સ્કૂલ કે વિશ્વ વિદ્યાલયમાં મોકલવાની જરૂર રહેતી નથી. તેને એકાંત નિર્જન સ્થાનમાં મૂકી દો તો પણ તે શીખી જશે. કારણ આ વસ્તુઓ તેના કેન્દ્રમાં છે.

તાર્પથ એ છે કે, જે વસ્તુઓ અંદરમાંથી જન્મે છે તેના વિષે બૌદ્ધિક, તાર્કિક કે શાબ્દિક સમજણ પર્યાપ્ત નથી હોતી. બૌદ્ધિક સમજણ માત્રથી તો અડચણ જ ભણી થવાની. કારણ બૌદ્ધિક સમજણ પરિધિ ઉપર અવસ્થિત હોય છે ત્યારે વસ્તુની ઉત્પત્તિ કેન્દ્રમાંથી થઈ હોય છે. બૌદ્ધિક સમજણની કેન્દ્રને કશી જ ખબર હોતી નથી. એટલે કેન્દ્ર અને બૌદ્ધિક સમજણ વચ્ચે સંઘર્ષ ચાલ્યા જ કરવાનો. એટલું ખરું કે જે ચીજ અંદરમાંથી નથી જન્મતી, માત્ર ગણિત અને ભાષાની માફક બહારથી જ આવે છે, તેમાં ઉપદ્રવ કે અડચણને અવકાશ નથી.

જો વસ્તુની યથાર્થ સમજણ હૃદયમાં ઊતરી જાય તો જીવન બદલાઈ જાય એ એક નિયમ છે. જીવનમાં જો કશી જ કોનિત ન થતી હોય, કશું જ રૂપાંતરણ ન થતું હોય, તો સમજી લેવું જોઈએ કે, સમજણ માત્ર પાંદડાંને સ્પર્શી છે, મૂળિયાંને નહિ.

ભગવાન મહાવીર કે ભગવાન ખુદ્દ જ્યારે જ્યારે યોલતા ત્યારે તેઓ એક જ વાતનું વારંવાર પુનરાવર્તન કરતા. એકની એક વાતની વારંવાર પુનરુક્તિ કરવા પાછળનું આંતરિક રહસ્ય શું છે તે પણ સમજવા જેવું છે. તે સમયના માણસોના હૃદયે યાજક જેવા નિષ્પાપ અને નિર્દોષ હતા, એટલે એક જ વાતને અનેકવાર કહેવાથી તે વાત તેમને માટે મંત્ર બની જતી અને હૃદયના માર્મિક સ્થાનને સ્પર્શી જતી. તે વાત તેમને માટે આંતરિક અને આત્મિક બની જતી. પરિણામે જીવનમાં સરળતાથી ક્રાન્તિ થઈ શકતી.

આપણે તો પુનરુક્તિને સહી પણ નથી શકતા. એક વાત ઔદ્ધિક રીતે સમજાઈ ગઈ હોય અને ભૂલથી જો કેઈ તેનું પુનરાવર્તન કરે તો આપણે તરત યોલી ઊઠીશું: ‘સાહેબ ! આ તો અમે જાણીએ જ છીએ; એકની એક વાતનું પુનરાવર્તન કરીને સમય શા માટે બગાડો છો ?’

મંત્ર-તંત્ર અને ધ્યાનના આવિષ્કારોના આયોજન પાછળનું રહસ્ય પણ આ જ છે. કારણ શિક્ષિત અને સંસ્કૃત ગણતા માણસોનાં કેન્દ્રને સ્પર્શવા માટે આ સિવાય બીજા કેઈ ઉપાયો નથી.

જૂના જમાનામાં એક વ્યવસ્થિત વ્યવસ્થા હતી કે કેઈ જિજ્ઞાસુની આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસા, જિજ્ઞાસાને બદલે તર્ક વિતર્કોના પાશમાં જકડાએલી જણાતી, ત્યારે ગુરુજનો તેને તેને કેંકાણે મોકલી આપતા જ્યાં તર્કની જ હુનિયા હોય ! રાત અને દિવસ અનવરત અને અશ્રાંત તર્કનાં ચત્રો જ્યાં આલ્યા જ કરતાં હોય ! તર્ક સિવાય કેઈ વસ્તુને ત્યાં જરા જેટલો પણ અવકાશ નહોતો. જેથી તર્કથી તે થાકી જતો, તર્કથી તેને કંટાળો, સૂગ, ગૂંચવણ અને પરેશાની ઊભી થતી. આમ તે પોતે જ એક દિવસ તર્કથી એકદમ કંટાળી જતો અને એક દિવસ તર્કની સામેનો પોતાનો અણગમો બહાર કરતાં તે કહેતો કે, તર્કની હુનિયામાં ઘણા આટફેરા માર્યા પરંતુ મેળવવા જેવું કશું જ મળ્યું નહિ ! માટે મહેરબાની કરી એવી વાત કહો કે જેથી કંઈક ક્રાન્તિ એટલે જીવનનું આંતરિક રહસ્ય ઉદ્ઘાટિત થઈ જાય.

આ આંતરિક ચમત્કૃતિને વરેલા આ બંને ઉત્તમ આત્માઓ આધ્યાત્મિક આદર્શને કેન્દ્રમાં રાખી મળ્યા છે. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણે પોતાના શિષ્યોની આશંકાને વાચા આપવા શ્રી ગૌતમસ્વામીની અનુજ્ઞા મેળવી છે. આંતરિક આદર્શની સમાનતા છતાં બાહ્ય આચારોમાં જે ઔપચારિક ભેદ દેખાય છે તેનાં કારણો શું છે ? આવા પ્રશ્નો શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ તરફથી સરળતા અને વિનમ્રતાથી રજુ થતાં—

તથો કેન્નિ વુચતં તુ ગાયમેઝા કુણમ્બવવી ।
પન્ના સમિક્કથે ધમ્મં તત્તં તત્તવિગિચ્છય ॥ ૨૫

પુરિમા ઉચ્ચુજહાઠ વંક જહાય પચ્છિમા ।

મન્નિમા ઉચ્ચુપન્નાય તેળ ધન્મે દુહા કમે ॥ ૨૬

કેશીકુમાર શ્રમણનો ગૌતમે આમ જવાબ આપ્યો. તત્ત્વનો નિષ્પૃથ બેનાથી થાય એવા ધર્મતત્ત્વની સમીક્ષા પ્રજ્ઞા કરે છે.

પ્રથમ તીર્થ કરના સાધુઓ સરળ અને જડ હતા. પાછળના તીર્થ કરના સાધુઓ, સ્વભાવે વક્ર અને જડ છે. વચલા બાવીસ તીર્થ કરોના સાધુઓ સરળ અને બુદ્ધિશાળી હતા. તેથી ધર્મ બે પ્રકારનો છે.

ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને તે અગાઉના લોકો સ્વભાવે સરળ અને પ્રજ્ઞાશીલ હતા. તેઓ સરળતાથી દરેક વાતને સમજી શકતા હતા. જેવી તેમની સરળ સમજણ હતી તદ્દનુરૂપ તેમનું આચરણ પણ માયાશલ્યથી શૂન્ય હતું. તેમની સાધના પણ સરળ અને સાદ્વિક હતી. આપણો મૂળભૂત આદર્શ એક જ છે જેમાં સંઢેહને અવકાશ નથી. તેમાં જે વિવિધતા ઢેખાય છે તે સમયની બદલાતી સ્થિતિને કારણે છે. લોકો કાળ પ્રમાણે બદલાય છે. તેમના વિચારો પણ બદલાય છે. બાહ્યાર અને વેષ તો માત્ર લોક-પ્રતીતિ માટે છે. મુક્તિના સાચાં સાધન તો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે.

આ જ કારણ છે કે ભગવાન પાર્શ્વનાથના વખતે નિયમો ઓછા હતા. તે સમયનું જીવન સંઢજ હતું. અચેલકનો પ્રશ્ન હતો નહિ. આબે તો લોકોના સ્વભાવ બદલાયા છે. તેઓ સરળ અને સંઢજ રહ્યા નથી. સ્વભાવે તેઓ જટિલ બન્યા છે. તેમના માટે સાધુતાની સ્મૃતિ કાયમ રાખવા વિશિષ્ટ ઉપકરણ અને વિશેષ પ્રકારની વેષભૂષાની કલ્પના કરાઈ છે. સંઢ વ્યવસ્થિત સાધના કરી શકે તે માટે વ્યવસ્થિત નિયમો કરવા પડે છે, જે પાર્શ્વનાથના વખતમાં અપેક્ષિત નહોતા.

જગત એક મંથ છે

કર્મ બે પ્રકારે થઈ શકે છે. કર્તા થઈને પણ થઈ શકે છે અને અભિનેતા થઈને પણ તે આચરી શકાય છે. જ્યાં સુધી સંસારમા છીએ ત્યાં સુધી કર્મથી મુક્તિ મેળવવી અશક્ય છે. જે માણસ વ્યાપાર કરે છે તે જ કર્મ કરે છે એમ નથી. ભિક્ષુકવૃત્તિ ધારણ કરી ભિક્ષા માગનાર ભિક્ષુક પણ કર્મથી મુક્ત નથી. જે ગૃહસ્થી જીવન જીવે છે તે કર્મ કરે છે અને જે સંન્યસ્ત જીવન જીવે છે તે કર્મથી મુક્ત હોય છે એમ પણ નથી. બંનેનાં કર્મો ભિન્ન ભિન્ન સંભવી શકે, પરંતુ એકનું કર્મ તે કર્મ હોય અને બીજાનું કર્મ અકર્મ હોય એમ બની શકે નહિ. કર્મને છોડીને કોઈ ભાગવા માગે તો પણ તે ભાગી શકતો નથી. કર્મથી મુક્ત થવું

કથમપિ શક્ય નથી. કર્મ કરતાં કરતાં પણ કર્તૃત્વથી છટી શકાય છે. સામાન્યતયા આપણે માનતા હોઇએ છીએ કે કર્મથી સુક્રત થઇ જઇએ-એટલે કર્તૃત્વથી સુક્રત થઇ જવાય, કારણ કર્મ થશે નહિ તો કર્તૃત્વ ક્યાંથી ભિલું રહેશે ? પરંતુ હકીકતે આ સત્ય નથી. સંભવિતતા એનાથી બુદ્ધી ભતની છે. મનુષ્ય કર્મને કરતો રહે છે, છતાં તે કર્તૃત્વના બંધનમાં જકડાતો નથી. તમે પૂછશો: ‘આમ કઇ રીતે બની શકે ?’ આ પ્રશ્નનો જવાબ સાદો સીધો છે અને તમારા સૌના અનુભવનો પણ છે. એટલે તેને સમજવામા તમને મુશ્કેલી નહિ પડે.

એક રંગમંચ પર કોઇ નાટકના એક પાત્રના અભિનયને જ્યારે આપણે જાજવતાં હોઇએ ત્યારે આપણે કર્મ તો યથાવત્ કરીએ છીએ પણ તેથી આપણે કર્તા થતા નથી. રામલીલામાં કોઇ અભિનેતા રામનું પાત્ર ભજવે છે, તેમાં જ્યારે સીતા ખોવાઇ જાય છે ત્યારે રામ રડે છે. તેઓ વનમાં ભટકે છે અને સીતાના વિરહમાં પાગલ જેવા બની તે એક એક વૃક્ષને સીતાની ભાળ પૂછે છે. સીતા ક્યાં ગયાં હશે તેની વનમાં શોધ કરે છે. દશરથના પુત્ર શ્રી રામનો આખેહૂબ અભિનય આ રામલીલાનો રામ પણ કરે છે. સાચા રામ કરતાં પણ રામલીલાનો નકલી રામ વધારે કુશળતાથી અભિનય કરી પ્રેક્ષકોને મંત્રમુગ્ધ બનાવી દે છે । રામે જે કર્મો કર્યાં તે જ કર્મો આ રામલીલાનો રામ પણ કરે છે, પરંતુ આ કર્મો પાછળ તે કર્તા નથી; અભિનેતા માત્ર છે.

કર્તાને બદલે માણસ જે અભિનેતા થઇ જાય તો કર્મ તો ચાલુ રહે છે પણ અંદર આખું રૂપાંતરણ થઇ જાય છે. કારણ અભિનય બાંધતો નથી. અભિનયની સીમારેખા અંતરને સ્પર્શતી નથી. અભિનયનો સંબંધ પરિધિ સાથે જ હોય છે, કેન્દ્ર સાથે તે જોડાતો નથી. અભિનય ગહનતામાં પ્રવેશતો નથી. રામલીલાનો રામ અસલી રામ કરતાં ભલે વધારે કુશળતાથી રડતો હોય, કરુણ આક્રંદ કરતો હોય, પરંતુ તેનાં આસુઓ પ્રાણોમાંથી આવીને વહેતાં નથી. આંસુઓ લઇ આવવા માટે તેને અંજન કે એવા કોઇ રાસાયણિક પદાર્થના ઉપયોગની જરૂર પડે છે. ભલે તે ધૂસકે ધૂસકે રડતો હોય અને વાતાવરણને કુટુણાથી ભરી દેતો હોય, છતાં તેનાં રૂઢનને સંબંધ ગળાથી આગળ હૃદય સુધી પહોંચેલો હોતો નથી. તેનાં આંતરિક ભાવો સર્વથા અસ્પર્શ્ય અને અસ્પૃષ્ટ છે.

જ્યારે કર્મની સાથે ‘હું’પણું જોડાઇ જાય છે, ત્યારે કર્મ કાજળની માફક ચોંટી જાય છે. કર્મની સાથે ‘હું’પણું જે ન જોડાય તો કર્તૃત્વથી શૂન્ય કર્મ બંધનનું કારણ બનતું નથી. ‘હું’પણાની સાથે કર્મનું તાદાત્મ્ય ન થવા દેવું, એ જ કર્મ કરતાં છતાં તેમાંથી સુક્રત થવાનો રામખાણુ ઉપાય છે.

કર્મથી સુક્રત થવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ કે જીવનને અભિનયના રૂપમા રૂપાંતરિત કરી નાખવું. ‘હું’ની સાથે જ્યારે કર્મનું તાદાત્મ્ય થઇ જાય છે ત્યારે જીવન અંધકાર અને કાલિમાંથી ભરાઇ જાય છે. પરંતુ અંદર કોઇ કહેનાર ન હોય કે હું કર્તા છું અને અંદર માત્ર બાણનાર હોય કે આ જગતના મંચ પર આ એક અભિનય થઇ રહ્યો છે, પછી મંચ ભલે

મોટો હોય કે નાનો એનાથી કોઈ ફેર પડતો નથી પણ જગતને મંચ તરીકે સ્વીકારતાં તે એક નાટક, એક મંચથી વધારે કીમતી અથવા ભયંકર કદી નહિ લાગે ! પછી જીવન એક કથા બની જશે અને આપણે માત્ર પાત્ર થઈ જીવીશું ! પાત્રોને કંઈ સ્પર્શતું નથી એટલે આપણને કાલ્પિમાનો સ્પર્શ થશે નહિ.

આ પરમ સત્ય છતાં આપણી પણ વિચિત્રતા કંઈ ઓછી નથી. આપણે અભિનયને તો જીવનમાં રૂપાંતરિત કરી લઈએ છીએ પરંતુ જીવનને અભિનયમાં રૂપાંતરિત કરી શકતા નથી. દાખલા તરીકે તમે ઘણી વાર ફિલ્મ જોવા સિનેમામાં જાઓ છો. ફિલ્મમાં જે કથાવસ્તુ હોય છે તે પ્રાયઃ ભૂતકાળમાં બનેલી ઘટનાઓના આધારે ઘડવામાં આવેલી હોય છે અથવા કલ્પનામાંથી જીભી કરેલી હોય છે. જે પડદા ઉપર આપણે દૃષ્ટિ નાખીએ છીએ તે પડદો તો માત્ર કાપડનો હોય છે. ભિતારેલી ફિલ્મના ચિત્રો પ્રોજેક્ટરની મદદથી તેના ઉપર ચિત્રિત થાય છે. તે બધાં માત્ર ચિત્રો છે. વાસ્તવિક જગતનો ત્યાં સર્વથા અભાવ છે. જે બતાવવામાં આવે છે તે બધું યાંત્રિક છે. ચત્રોનાં જડ ખોખાં સિવાય કશું જ હોતું નથી. આમ છતાં ફિલ્મ જોતાં આપણે તેની સાથે એવાં તો તાદાત્મ્યથી જોડાઈ જતાં હોઈએ છીએ કે આપણે આપણાપણાનું જાન ખોઈ ખેસતાં હોઈએ છીએ. કરુણરસના પ્રસંગે આંખોમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો વરસવા લાગે છે તો ફૂરતાના પ્રસંગે જોઈ હૃદયમાં બળવાના ભાવો ઉત્તેજિત થઈ જાય છે. જાણે સાક્ષાત્ આપણી સાથે સંબંધિત કોઈ ઘટના ન ઘટી રહી હોય ! જેવા ભાવોમાંથી આપણે પસાર થતાં હોઈએ છીએ તેવા જ ભાવો, તેવી જ આકૃતિઓ, તેવા જ ધડકનો હૃદયમાં જિભાં થઈ જાય છે ! જાણે અભિનય જીવનમાં રૂપાંતરિત થઈ ગયો હોય તેવું પ્રતિભાસિત થાય છે ! જીવનને અભિનય માનવાની પારમાર્થિક કળા તો વિસારે પડી જાય છે પરંતુ અભિનયને જીવન બનાવી લેવાની કળામાં આપણે તે વખતે પાછી પાની કરતા નથી. આપણું આયુ જીવન જ શીખેલા અભિનયોની જોડ છે. અભિનયોની પકડ એવી દૃઢ બની જાય છે કે તે જીવન જ બની જાય છે. તેથી માનસ શાસ્ત્રીઓની એક નિશ્ચિત માન્યતા છે કે માણસનો કોઈ નિશ્ચિત સ્વભાવ નથી. તે પાણીની માફક તરલ છે. જેમ પાણીને ગ્લાસમાં ભરો તો તે ગ્લાસનો આકાર લઈ લે છે, લોટામાં ભરો તો લોટાનો આકાર સ્વીકારી લે છે, ઘડામાં ભરો તો ઘડાનો આકાર ગ્રહણ કરી લે છે, તેને પોતાના આકારની કશી જ પકડ નથી. જેવાં વાસણમાં ભરો તેવો આકાર તે ધારણ કરી લે છે. તેમ મનુષ્યનો પણ કોઈ નિશ્ચિત સ્વભાવ નથી. પાણીમાં જેમ અનંત આકાર લેવાની ક્ષમતા છે તેમ મનુષ્યમાં પણ પશુથી પરમાત્મા સુધીના અનંત આકારો લેવાની ક્ષમતા છે. જેને આપણે સ્વભાવ કહીએ છીએ એ તો શીખવામાં આવેલી વ્યવસ્થા છે, શીખેલાં વર્તુળમાં અને સંસ્કારના ઢાંચામાં કરવામાં આવેલું આચરણ છે. એટલે જ શાકાહારીને ત્યાં જન્મનાર શાકાહાર કરે છે અને માંસાહારીને ત્યાં જન્મનાર માંસાહાર કરે છે. માંસાહાર કે શાકાહાર મનુષ્યનો પોતાનો સ્વભાવ નથી, એ તો શીખવેલી એક વ્યવસ્થા છે જે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ વાતાવરણને અનુસરી

૩૩૨ : ભેદા પાષાણ, ખેલ્યાં દ્વાર

જીવન અથવા સ્વભાવ બની બય છે. એક માંસાહારી કુટુંબના બાળકને જન્મથી જ શાકાહારી રાખવામાં આવે અથવા શાકાહારીને ત્યાં તેનું પાલનપોષણ થાય તો તે શાકાહારી બની બય છે. શાકાહાર કે માંસાહાર તેનો જન્મગત સ્વભાવ નથી. એવો માણસ કે જે માંસાહારી કુળમાં જન્મેલો હોય અને તેનો શાકાહારીને ત્યાં જીવેર થયો હોય તો તેને માંસ ભેતાવેંત બિલકી થઈ જશે. એટલે શાકાહારીને ત્યાં જન્મેલો શુભિચલ છે અને માંસાહારીને ત્યાં મોટો થએલો દુર્ગંભી છે એમ રખે માનતા. વાતાવરણથી તેનું તે તે રીતે ઘડતર થયેલું હોય છે. બાલ્યાવસ્થાથી જ કેઈ પણ આપણે બાળકને શીખડાવી રહ્યા છીએ, તે કંમે કંમે તેના જીવનમાં, જે જે અભિનયો તેને કરવાના છે, તેની પૂર્વભૂમિકા અથવા તૈયારી રૂપ છે. એકને આપણે હિન્દુની રીતે તૈયાર કરીએ છીએ, બીજાને અમેરિકન ઢબથી, ત્રીજાને સુસલમાનની રીતે તો ચોથાને ચીની રીતભાતથી, તો એ રીતે તેમને તૈયાર કરવામાં જે જે પ્રક્રિયાઓએ ભાગ લજ્યો હોય છે તેની પકડ તેમના સંસ્કારમાં એવી તો દૃઢ બની બય છે, તે તે વાતાવરણને પામી તેઓ તેમાં એવા તો તદ્દપ બની બય છે, કે તેમને જ્યાંલ પણ નથી રહેતો કે હિન્દુ, સુસલમાન, ઇસાઈ, બૌદ્ધ આ બધાં તો તેમને શીખડાવવામાં આવેલા અભિનયો છે, જગતના રંગમંચ પરની રમત માત્ર છે. આ તૈયાર કરવામાં આવેલા પાત્રો અને રૂપો બે શીખડાવવામાં ન આવ્યાં હોત તો આપણે શીખ્યાં જ ન હોત અને આપણે શુદ્ધ મનુષ્ય જ રહ્યા હોત.

બ્યારે આપણે કહીએ છીએ કે હું હિન્દુ છું ત્યારે આપણે કતાં બની જઈએ છીએ અને જે હિન્દુ નથી તેના તરફ આપણને ઘૃણા અને સુગંધાય છે. પછી આપણને એકબીજાનાં ગળાં કાપવામાં પણ કશે જ આંચકો આવતો નથી. બાળે કોઈ ધર્મનું કામ કરી રહ્યા હોઈએ તેમ, નિશ્ચિંતતા અને સહજતાથી બીજાનાં બન પણ લઈ નાખીએ છીએ અને પોતાના બનની કુરબાની પણ કરી નાખીએ છીએ. આ સ્વભાવ નથી પણ એક બાતની ટેવ છે, આદત છે, જે ગહનરૂપે અંદરમાં પ્રવેશી ગઈ છે. તેણે એવી દૃઢતાથી પોતાની પકડ જમાવી છે કે વ્યક્તિ ભૂલી બય છે કે જગતના રંગમંચ પરનો આ બધો એક અભિનય છે, રમત છે.

કોઈ હિન્દુને એમ થાય કે ‘આ જગતમાં હું હિન્દુ હોવાની રમત રમી રહ્યો છું’, હું હિન્દુત્વનો અભિનય કરી રહ્યો છું, હિન્દુત્વનું પાત્ર લજવી રહ્યો છું’ અને એ જ રીતે કોઈ સુસલમાનને એમ થાય કે ‘હું સુસલમાન હોવાની રમત રમી રહ્યો છું’, હું સુસલમાનપણાનો અભિનય કરી રહ્યો છું, સુસલમાનપણાનું પાત્ર લજવી રહ્યો છું’—એમ બંનેના માનસમાં, આ બધાં જગતના રંગમંચ પરના પોતાના અભિનયો જ છે, રમત છે, એમ માનશે તો પરસ્પરના ઝઘડા ઊભા નહિ થાય, કોમવાદનું ઝેર નહિ વ્યાપે અને હુલ્લડો પણ નહિ ફાટી નીકળે. સુરકેલી તો જ ઊભી થાય બે ‘હિન્દુત્વ’ કે ‘સુસ્લિમત્વ’—તેમને મન આ જગત પરનો એક અભિનય, એક રમત ન હોય. રમતને રમત તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવે તો પછી સુરકેલીનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી.

જે અઘ્યાસી અને સ્વભાવોત્તુ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી શકનારા પ્રજ્ઞાશીલ પુરુષો છે તે તો સદા કહેતા જ આવ્યા છે કે તાશ, હોકી, કુટખોલ વોલીબોલ ક્રિકેટ જ રમત નથી; હિન્દુ મુસલમાન અને ઇસાઈપણાની ગણતરી પણ રમતોમાં જ કરી છે. આ બધી પણ રમતો છે જે માણસો રમી રહ્યા છે. આ રમતો ક્યારેક મોંઘી અને ભારે પણ પડી બન્ય છે ! આમ તો શેતરંજ જેવી રમતો પણ ક્યારેક રમત રહેવાને બદલે તલવારોત્તુ મેદાન બની બન્ય છે. તો પછી હિન્દુ-મુસ્લિમો વચ્ચે તલવારો એવાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

ગંભીરતાથી પકડી લેવામાં આવેલા અભિનયો આજે જીવન બની ગયા છે. જે જે શીખડાવવામાં આવે છે તે સમય જતાં ઊંડાણમાં પ્રવેશી બન્ય છે અને જીવન બની બન્ય છે. આખી દુનિયામાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ જીતરતી કોટિની છે એમ શીખડાવવામાં આવ્યું. સદીઓથી શીખડાવવામાં આવેલી આ વાત સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માટે જીવન બની ગઈ. એટલે સ્ત્રીઓ પણ પોતાને પુરુષો કરતાં હીનતર માનતી થઈ ગઈ અને પુરુષો પોતાને સ્ત્રીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠતર માનતા થઈ ગયા. સામાન્ય કક્ષાનો પુરુષ પણ ઉચ્ચ કોટિની શકિતશાળી સ્ત્રી કરતાં પોતાને શ્રેષ્ઠતર માનશે અને શ્રેષ્ઠતમ સ્ત્રીને પણ યત્ર તત્ર પુરુષની સહાયની અપેક્ષા રહ્યા જ કરશે. જેમ આવા પ્રશિક્ષણની આપણે ત્યાં આવી અસર થવા પાડી તેમ એવી પણ જનબંધિઓ આપણે ત્યાં છે, જે સ્ત્રીઓની સર્વોપરિતાને સ્વીકારે છે અને પુરુષોને હીનતર ગણે છે. જે સમાજમાં સ્ત્રીઓ શ્રેષ્ઠ છે અને પુરુષો હીન છે એમ શીખડાવવામાં આવેલ છે ત્યાં સ્ત્રીઓ શ્રેષ્ઠ થઈ ગઈ અને પુરુષો પોતાને હીન માનતા થઈ ગયા. આ બધા વાસ્તવિક સ્વભાવો નથી પરંતુ શીખડાવવામાં આવેલા અભિનયો છે જે સમય જતાં જીવન બની ગયા છે.

નાનાં બાળકો દીંગલા દીંગલીના લગ્ન કરે છે. લગ્નની બધી પ્રક્રિયાઓ, ગીતો વગેરેતુ આયોજન લગ્નની માફક જ કરે છે. પરંતુ તેને આપણે રમત માની લઈએ છીએ કારણ તે બાળકોત્તુ આયોજન છે. સ્ત્રી પુરુષોના વિવાહ પણ દીંગલા દીંગલીના જ વિવાહની એક માત્ર આવૃત્તિ છે કે બીજું કાઈ ? હા, બાળકો સવારમાં લગ્ન કરી સાંજે ભૂલી બન્ય છે કે સવારમાં દીંગલા દીંગલીનાં પોતે લગ્ન કર્યાં હતાં ત્યારે મોટી ઉંમરના માણસો અદાલતોમાં બઈ લહે છે, ભૂલતા નથી, દહતાથી તેને પકડી રાખે છે.

વિવાહને ખેલ, રમત કે ક્રીડા માનવા આપણે તૈયાર નથી. વિવાહને ખેલ માનવા જતાં તે એક ક્રીડા-રમત થઈ જશે અને પરિવાર પણ એક ખેલ થઈ જશે. પરિવાર જો ખેલ ગણવામાં આવશે તો પરિવારનો આતુબાતુમાં ઘેરાઈને રહેલો સમાજ પણ ખેલ થઈ જશે. ખેલ અને ખેલતું ક્રીડાંગણ વામનમાંથી વિરાટ બની જશે અને સમાજની આસપાસ ફેલાયેલું સારીચે મનુષ્ય બંધિતું જગત પણ ખેલ બની જશે. એટલે વિવાહને ખેલ માની લેવામાં તો ભારે મુશ્કેલી ઊભી થવા સંભવ છે. એટલે આપણને દહેતાપૂર્વક શીખડાવવામાં આવ્યું છે કે વિવાહ એ ખેલ નથી, પરિવાર એ ખેલ નથી અને સમાજ એ પણ ખેલ નથી. આ રીતે ડગલે અને પગલે

આપણે આપણી સમજણને દઢ, દઢતર, અને દઢતમ બનાવતા જઈએ છીએ. એક દિવસે આ સમજણ પાણુની માફક સખત બની જાય છે. પછી તો તે બણે સ્વભાવ હોય એમ લાગવા માંડે છે. તે ભૂલી જાય છે કે જીવન આખું એક લાંબો અભિનય છે.

અભિનયને અભિનયની રીતે જ બાણુનું નોંધજો. પરંતુ જગતમાં એવી કોઈ ઘટના નથી કે જેના કર્તા થવાના ગાંડપણમાં આપણે પડીએ. કર્તૃત્વ તો અસ્તિત્વનું છે, જે ત્રૈકાલિક છે.

પ્રારબ્ધ અને નિયતિવશ જે થવાનું હોય તે થાય. તેના ઉપર જ બધી જવાબદારી છોડી દેવી નોંધજો. નિયતિએ વહન કરવા નોંધતા ભારને નિષ્કારણ આપણે શા માટે ઉપાડવો નોંધજો ? આપણી ક્ષમતા અને શક્તિ કરતાં તે વધારે વજનહાર પાણુ છે. તેની નીચે દબાઈ જવાનો અને મરી જવાનો ભય છે. પરંતુ આપણાં અહંને એમાં મુરકેલી લાગે છે. અહંકારનો રસ જ તેમાં છે. જેમ મોટો અને વજનહાર પાણુ આપણી છાતી ઉપર હોય તેમ અહંકારને રસ અને મજા આવે છે. મોટી પદવીઓ અને અધિકારોનો રસ મોટો હોય છે.

અસહિયત તો એ છે કે જેના ઉપર ભાર નથી તે માણસ કૂલની માફક હળવો હોય છે. તેની નિશ્ચિતતા ઇર્ષ્યા ઉપજાવે એવી હોય છે. પરંતુ એવો માણસ મળવો મુશ્કેલ છે. નિયતિએ ઉપાડેલા ભારને આપણે ઉપાડવા જતાં આપણી સ્થિતિ પણ પેલા માણસ જેવી થાય છે જે ટ્રેનમાં બેઠો હોય અને પોતાની ઘરવખરી પોતાના માથા ઉપર ઉપાડી રાખી હોય ! તે માણસને જ્યારે ખીબા મુસાફરોએ કહ્યું. ‘હે ભાઈ, તમે ટ્રેનમાં બેઠા છો, તમારો ભાર ટ્રેન ઉપાડી રહી છે, તો નાહક તમારા માથા ઉપર ઘરવખરીનો ભાર શા માટે ઉપાડો છો ? આ ભારને માથા ઉપરથી ઉતારી ટ્રેનમાં જ મૂકી દો તો એમાં કશો જ ફેર પડતો નથી ! ત્યારે તે માણસે તેના જવાબમાં કહ્યું : ‘ભાઈ ! એમ કેમ બની શકે ? મેં મારા એકલાની જ ટિકિટ લીધી છે. આ સરસામાનની ટિકિટ મેં કઢાવી નથી. મારાથી સરકારને હગો હથ શકાય નહિ. આ ઘરવખરી તો મારા માથા ઉપર જ રહેશે. હું સરકારને છેતરવા ટેવાએલો નથી.’ તે ભોળા અને ભલા માણસને ખબર નથી કે સરસામાન માથા ઉપર રાખે કે ટ્રેનમાં મૂકે, તેમાં કશો જ ફેર પડતો નથી. ટ્રેનને જ બધો ભાર વહન કરવાનો હોય છે. આ જ રીતે પ્રારબ્ધ, નિયતિ અને ઇશ્વર કર્તૃત્વને માનનારાઓની ભાર વહન કરવાનો હોય છે. આ જ રીતે પ્રારબ્ધ, નિયતિ અને ઇશ્વર કર્તૃત્વને માનનારાઓની દૃષ્ટિએ આપણે બધાં પરમાત્માની ટ્રેનમાં મુસાફરી કરનારા મુસાફરો છીએ. આપણે અને આપણી દૃષ્ટિએ આપણે બધાં પરમાત્માની ટ્રેનમાં મુસાફરી કરી રહ્યા છીએ. જેના માથા ઉપર નાનો ભાર આપણા માથા ઉપર રાખી, આપણે મુસાફરી કરી રહ્યા છીએ. જેના માથા ઉપર નાનો ભાર છે તેના નામ પર આપણે કહીએ છીએ કે તેની જિંદગી બેકાર ગઈ. કંઈ પણ ભાર રાખ્યા વગર જો તે મરી જાય છે તો આપણે તેની ચર્ચા કરીએ છીએ.

અહંકારનો અર્થ કર્તાપણનો ભાવ. જેણે જીવનની આખી યાત્રામાં અહંકારને પ્રવેશવા ન દીધો હોય, જેનું જીવન નિરહંકાર એટલે પ્રારબ્ધ, નિયતિ અથવા પરમાત્માના ચરણોમાં

સમર્પિત હોય તે માણસ બધાં કર્મો કરવા છતાં અસ્પૃષ્ટ અને અલિપ્ત હોય છે. ઉપનિષદ્ કહે છે:

કુર્વન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેષ્ઠ સમાઃ ।
લેવ ત્વયિ નામ્યયેતોઽસ્તિ ન કર્મ ક્લિપ્યતે નરે ॥

કર્મનો ભાર ઉપાડ્યા વગર તેમજ કર્તૃત્વના ભાવથી શૂન્ય, નિરહંકાર થઈ, આલોકમાં કર્મ કરતાં પૂણું આયુષ્ય જીવવાની ઇચ્છા રાખે છે.

આ રીતે મનુષ્યત્વનું અભિમાન રાખનારા! તારે માટે કર્મનો લેપ ન લાગે તે માટેનો આ સિવાય બીજો-કોઈ માર્ગ નથી. આજના આખા પ્રવચનની આ નિષ્પત્તિ છે.

આપણું શાસ્ત્રો

આપણા વ્યક્તિત્વમાં ધારવાળી તીક્ષ્ણ અણીઓ છે. તે અણીઓ આપણા સંબંધમાં આવતી વ્યક્તિઓને ખૂંચ્યા કરે છે. આપણામાં રહેલી તીક્ષ્ણ અણીની તીક્ષ્ણતાને લઈને જ આપણે બીજાને ખૂંચીએ છીએ. પરંતુ વિચિત્રતા એ છે કે આપણાં વ્યક્તિત્વની ધારવાળી અણી બીજાને આઘાત પહોંચાડી રહી છે તેની આપણને કોઈ જ ખબર હોતી નથી. તે તરફ આપણી બાંહેધર-અબાંહેધર ઉપેક્ષા પણ રહેતી હોય છે. બીજાની ધારદાર અણી જ્યારે આપણને સ્પર્શે છે ત્યારે આપણા ઉપર તેની ભારે અસર થાય છે. આપણાં વ્યક્તિત્વને તે તરત ખૂંચવા લાગે છે. છરા જેવા તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોને પોતાની તીક્ષ્ણ અણીઓનો ખ્યાલ હોતો નથી, તેનો ખ્યાલ તો જેના શરીરમાં તે પ્રવેશે છે તેને જ આવે છે.

આ જ કારણે માણસ પોતાને વિષે ભારે બ્રાંતિમાં રહેતો હોય છે. જગતમાં બધા કલહોનું મૂળ જ એ છે કે, દરેકને પોતાની તીક્ષ્ણ અણીની માહિતી હોતી નથી અને બીજાની અણીનો તે બરાબર ખ્યાલ રાખે છે. એટલે બીજાની અણીની ઝાટકણી કાઢવામાં માણસ કશી જ કચાશ દાખવતો નથી અને પોતાની ધારદાર અણી વિષેનું અજ્ઞાન છોડી શકતો નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે આપણને આપણી પોતાની અણીઓની કશી જ માહિતી નથી. અને બીજાની પ્રતિક્ષણ ખૂંચી રહેલી અણીની બરાબર માહિતી છે. એટલે બાંહેધર-અબાંહેધર પણ આપણે આપણાં વ્યક્તિત્વની ધારદાર અણીઓને વધારે તીક્ષ્ણ અને તીક્ષ્ણતર બનાવતા જઈએ છીએ અને બીજાની ખૂંચતી અણીઓને તોડવાનો પ્રયત્ન કરતાં રહીએ છીએ.

એટલે અંશે આપણે બીજાની ખૂંચતી અણીઓને તોડવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેટલે અંશે આપણે આપણી અણીને વધારે ભેરદાર બનાવવી પડે છે. બીજાની અણીઓને તોડવી હોય

તો આપણી પાસે આપણી અણી સિવાય બીજું કોઈ ઉપકરણ નથી કે જેના આધારે આપણે બીજાની અણીઓને તોડી શકીએ. પરિણામ એ આવ્યું કે બીજાની અણી તોડવી એટલે આપણી અણીને વધારે ધારદાર, ચમકતી અને તીક્ષ્ણ બનાવવી ! આ કોઈ એક વ્યક્તિની વાત નથી પરંતુ એકબીજાને એકબીજા પરત્વેના આવો વ્યવહાર જ હોય છે. તેથી દરેક બીજાની તીક્ષ્ણ અણીને તોડવા અને પોતાની અણીને વધારે અણીદાર બનાવવા મશગુલ છે. આ એક વિષયક છે અને સૌ એના ભોગ થઈ રહ્યા છે.

ન્યારે આપણી અણી બીજાને ખૂંચતી હોય, બીજાને લેદહી હોય ત્યારે બીજા પણ પોતાની અણી આપણને લેદહવા, આપણને ખૂંચાડવા, તેને વધારે ને વધારે તીક્ષ્ણ બનાવતા રહે છે. આ રીતે આપણી જ ધારદાર અણીઓ જે બીજાને આઘાત આપનારી બને છે, તેને કારણે, સૌ એકસામટા આપણા ઉપર પ્રહાર કરનારા થઈ જાય છે. એટલે આપણી જ અણીઓ આપણને આડકતરી રીતે ખૂંચનારી બની જાય છે. આપણી અણીને ઝોળખવાનો આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી.

અનંત જન્મોની લાંબી યાત્રાઓમાં આપણે આપણી તીક્ષ્ણ અણીઓને જ સુરક્ષિત રાખી છે, બાકીના ભાગો કાપી નાખ્યા છે. આપણી આ અણીઓની પ્રતીતિ આપણને ક્યારે થાય ? આપણી આ અણીઓની પ્રતીતિ આપણને ત્યારે જ થાય છે જ્યારે આપણે બીજાના સ્થાન ઉપર ભ્રામ રહી તેનો અનુભવ કરીએ.

ન્યારે કોઈ માણસ આપણાથી ઉદ્વિગ્ન અને પીડિત થાય છે ત્યારે આપણે આપણાં મનમાં તેના ઉદ્વેગ અને 'પીડા વિષે શું વિચારતા હોઈએ છીએ તેનો જાણણથી વિચાર કરો. બીજાને આપણાથી પીડિત થયેલાં જોઈ આપણું મન સાક્ષી પૂરશે કે, 'તે જે પીડિત થઈ રહ્યો છે તે તો તેની માત્ર જાતિ છે. મેં તેને ખરેખર કોઈ પીડા પહોંચાડી નથી.' અને ન્યારે આપણે બીજાથી પીડિત થઈએ છીએ ત્યારે આપણા મનની કલ્પના બુદ્ધિ જ હોય છે. તે વખતે આપણે માનીએ છીએ કે 'મારા ઉદ્વેગ અને પીડાનું કારણ સામેવાળી વ્યક્તિ જ છે.' ન્યારે આપણે ક્રોધિત થઈએ છીએ ત્યારે પોતાને વિષે એવો દાવો કરીએ છીએ કે, 'પરિસ્થિતિનું જ કંઈક એવું નિર્માણ થયું કે મારે ક્રોધ કરવો પડ્યો.' અને આ રીતે જો બીજો ક્રોધિત થાય તો, જે પરિસ્થિતિનું બહાનું આપણે આપણા ક્રોધી સ્વભાવનું સંરક્ષણ કરવા માટે કાઢતા હતા, તે તેના ક્રોધ માટે કાઢતા નથી. તે વખતે તો આપણે પોતાનો સ્વભાવ જ ક્રોધી છે એમ કહી તેના સ્વભાવને જ દોષિત ઠરાવીએ છીએ. તે માણસ જ ક્રોધી છે એવી તેને માટેની આપણી દલીલ હોય છે. આ દલીલમાં જ આપણી અણિયાળી ધારો છુપાયેલી હોય છે જેની આપણને ખબર પણ હોતી નથી.

સિકંદરે ન્યારે રાજ પોરસને પરાજિત કરી કેદી બનાવ્યો ત્યારે તેણે તેને પૂછ્યું 'પોરસ ! બોલો, તમારી સાથે હું કેવો વ્યવહાર કરું ?' રાજ પોરસે જવાબ આપ્યો 'રાજન્ !

જ્ય-પરાજ્ય તો સંયોગોની વાત છે. તે તો પ્રારબ્ધ અને નિયતિને આધીન છે. આજે હું તમારો બદી છું; સંભવ છે, આવતી કાલે તમે પણ તમારાથી વધારે શક્તિશાળી રાજાના કેદી બનો! સમય ક્યારે અને કેને સાથ આપે છે અને કેને ઠગો આપે છે, તે કહી શકાતું નથી. માટે એક રાજા બીજા રાજાની સાથે કેવો વ્યવહાર કરે, તે શું મારે તમને કહેવું પડે ?

જેવા વ્યવહારની આપણે આપણા પ્રત્યે બીજા પાસેથી અપેક્ષા રાખીએ, તેવો જ વ્યવહાર આપણે પણ બીજા પ્રત્યે રાખવો જોઈએ. જો આટલું પણ આપણે ન કરી શકીએ તો છેવટે જેવો વિચાર આપણે આપણી જાત માટે કરીએ, તેવો જ વિચાર આપણે બીજા માટે પણ કરવો જોઈએ. જેવો વિચાર આપણે આપણાં માટે કરીએ છીએ તેવો વિચાર આપણે બીજાને માટે કેમ કરતા નથી ? ત્યાં વિચાર કેમ બદલાવી નાખીએ છીએ ? જ્યારે આપણે ક્રોધિત થઈએ છીએ, ત્યારે આપણે માટે જેમ પરિસ્થિતિને કારણરૂપ માની લઈએ છીએ, તેમ જ્યારે બીજે ક્રોધિત થાય, ત્યારે પણ પરિસ્થિતિને કારણરૂપ માની લેવામાં આપણને શી હરકત આવે છે ? ત્યારે આપણે તેને માટે એમ કેમ વિચારતા નથી કે પરિસ્થિતિ એવી હતી કે જેનાં કારણે તેને ક્રોધિત થવું પડ્યું. આપણા ઉપર કોઈ ક્રોધિત થાય ત્યારે પણ આપણે એમ કેમ નથી માની લેતા કે ‘મેં’ એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરી કે જેથી તેને મારા પર ક્રોધ કરવો પડ્યો.’ આપણો આપણા માટેનો તર્ક જુદો હોય છે અને સામેવાળી વ્યક્તિ માટેનો તર્ક જુદો હોય છે. આપણા લેવામાં અને દેવામાં ત્રાજવાં અને તેનાં માપતોલ જુદાં છે. આજે આપણા માટે અને સામે વાળી વ્યક્તિને માટે આપણા તર્કોમાં જે ભિન્નતા છે તેનું એક જ કારણ છે કે, આપણે આપણી અણીદાર અણીઓને ખચાવી લેવા માંગીએ છીએ.

ઇસાઈ ધર્મના પ્રવર્તક શ્રી જીસસનું બાઈબલમાં એક વચન છે-‘Do unto other's as you would like to be done With you’-તમે બીજા સાથે તેજ કરો જે તમે યાહો છો કે બીજા તમારી સાથે કરે. આ એક કથનમાં બધાં શાસ્ત્રોના નિષ્કર્ષ આવી જાય છે. મહાપુરુષોની વાણી સદા સૂત્રના રૂપમાં હોય છે. તે શૌર્ય અક્ષરોમાં ગભીર અને ઘણી કીમતી વાત કહી નાખે છે. આજે યુગ બદલાઈ ગયો છે. હવે સૂત્રોરૂપે ઓછું બોલવાની વાત અભરાઈએ ચડી ગઈ છે. અત્યારે તો ઢોલમાં પોલ હોય છે. કહેવાના શબ્દોમાં તત્ત્વ ભાગ્યે જ હોય છે અને વાત લાંબી લાંબી કરી નાખતા હોઈએ છીએ. શૌર્ય શબ્દોમાં ઝાઝા અને કીમતી વાત કહેવી તે એક કલા છે. તે કલાને આત્મસાત્ કરનારા કલાકારો આજે ભાગ્યે જ દેખાય છે.

સારાંશ એ છે કે આપણે બીજા સાથે આચરતા વ્યવહાર માટે પ્રતિક્ષણ જાગૃત રહેવું જોઈએ સમય જોગ્ય ! મા પમાયજે’-ને ક્રિયાન્વિત કરવાનો અને જીવનમાં તેને વણી લેવાના ભગવાનના આદેશ પાછળને આદર્શ પણ આ જ છે. આપણે પ્રતિક્ષણ જાગૃત રહેવું પડશે કે ‘મારી જેમ હું’ બીજાને પણ એ જ અવસર અને એ જ તકનો લાભ આપું, જે અવસર અને જે તકનો લાભ હું ઉઠાવી રહ્યો છું’-એમ કરવા જતા સ્થિતિ બદલાઈ જશે. આપણી અણીઓ આપણને

દેખાવા લાગશે. આપણામાં આમૂલ પરિવર્તન આવશે. આજ સુધી તો આપણે જે કહેતા હતા કે પેલાનો સ્વભાવ જ વિચિત્ર છે. વિકૃતિઓ જ તેના સ્વભાવનાં અંગો બની ગઈ છે તેથી તે કોપી છે અને મારી તો પરિસ્થિતિ જ એવી હતી કે મારે ક્રોધ કરવો પડ્યો—તે આપણી ભાવનામાં આમૂલ પરિવર્તન આવશે અને જે દિવસે આપણી આ ભાવના આમૂલ બદલાઈ જશે ત્યારે આપણને એક અનોખો જ અનુભવ થશે. તે દિવસે આપણે કહેવા લાગીશું કે મારા સ્વભાવ જ એવો છે કે મારાથી ક્રોધ થઈ જાય છે અને બીજાની પરિસ્થિતિ એવી હતી કે તેને ક્રોધ કરવો પડ્યો. આમ ભાવના બદલાતાં સ્વભાવ બદલાઈ જશે. બીજાના દોષોને સ્થાને પરિસ્થિતિઓ દેખાશે અને પોતાની પરિસ્થિતિને ઠેકાણે પોતાના સ્વભાવગત દોષો દેખાવા લાગશે.

આપણા જેવા જ એક બીજા માણસ સાથે જો આપણે રહેવાનું થાય તો આપણે તેની સાથે કેટલો વખત રહી શકીશું? જેમ આપણી ચારેકોર લાગેલા ભાલા અને ભાલાના ફેલકો બીજાને ખૂંચ્યા કરે છે, તેમ બીજાના ભાલા અને ભાલાનાં ફેલકો આપણને પણ ખૂંચ્યા કરવાનાં. એટલે તેની સાથે આપણે લાંબો વખત મેળ ખાશે નહિ. બીજા માણસની સાથે ભલે ચોવીસ કલાકનો પણ મેળ ન ખાય, પરંતુ આપણે આપણી પોતાની સાથે તો અનેક જન્મોથી રહેતા આવ્યા છીએ, બીજાની માફક આપણામાં પણ ભાલાનાં ફેલકો છે, છતાં આપણી જાતને આપણાં પોતાનાં એ ફેલકો કેમ ખૂંચતા નથી? કારણ આપણી પાસે એવા તર્કો છે કે જેને આધારે આપણે આપણી જાતને તેનાથી બચાવી લઈએ છીએ.

સૌથી પહેલાં એ સમજવું જરૂરી છે કે તે ધારદાર અણીઓ (નાકો) શું છે? આપણાં વ્યક્તિત્વમાં ચારેકોર ભાલા અને ભાલાનાં ફેલકો આપણે ચોટાડેલા છે. એટલે જે દિશામાંથી આપણે પસાર થઈએ તે તે દિશામાંથી, આપણે ધૂંધીએ કે ન ધૂંધીએ, બીજાને તે ખૂંચ્યા વગર રહેતા નથી. જો બીજાને કશો જ આઘાત પહોંચાડ્યા વગર તમો પસાર થઈ ગયા તો તમને લાગશે કે હું પસાર જ થયો નથી. મારા તરફ કોઈએ ધ્યાન જ આપ્યું નથી. તર્ક શોધવાની આપણી કુશળતા ઘણી જબરી છે.

તર્કની કુશળતાથી કોઈ પણ માણસ ક્યારેય પણ આત્મ-અનુભવને ઉપલબ્ધ થતો નથી. તર્કની આખી વ્યવસ્થા પોતાની જાતને અકુદરતી રીતે વ્યક્ત કરવામાં કામમાં આવે છે. તર્ક આપણને યથાર્થનાં દર્શન કરાવી શકતો નથી. યથાર્થ દર્શન કરાવવાનાં બહાને તે સદા આપણને છેતરતો હોય છે. તર્ક આનંદજિતનાં ઉદ્ઘાટનમાં સહાયક થવાને બદલે સદા બાધક અને અવરોધક બને છે. જ્યાં સુધી આનંદજિત યથાર્થ રૂપમાં ઊઘડે નહિ ત્યાં સુધી આપણે આપણી જાતને બીજાને સ્થાને મૂકી શકીએ નહિ અને જ્યાં સુધી આપણે આપણી જાતને બીજાને સ્થાને ન મૂકીએ, ત્યાં સુધી આપણાં ભાલા ફેલકોથી બીજાને જે કડવા અનુભવો થાય છે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે નહિ. બીજા આપણા પર કડવું અને કઠોર અનુશાસનાત્મક વર્તન કરે તે આપણને ખ્યાલ આવે નહિ. બીજા આપણા પર કડવું અને તે જ વર્તન આપણા તરફથી જ્યારે બીજા ઉપર

લાદવામાં આવે છે ત્યારે આપણે તેના વિષે આપણા અધિકાર અને ન્યાયીપણાનો દાવો કરીએ છીએ. દરેકનાં વૃત્તિ અને વ્યવહાર સમાન હોય છે. આનાથી ભિન્ન વ્યક્તિત્વવાળી વ્યક્તિને શોધવામાં ભારે મુશ્કેલી છે અને શોધવા જતાં કયાંય જો મળી જાય તો તે અતિમાનવ હોય છે. માનવ સમાજનું એ કોઈ અદ્વિતીય પુષ્પ હોય છે !

આપણે બીજાના અન્યાયથી પીડિત છીએ, બીજાના અન્યાયના શિકાર બનીએ છીએ એવો વિચાર આપણે પ્રતિક્ષણ કરતા હોઈએ છીએ, પરંતુ આપણા ક્રોધ અને અન્યાયના શિકાર બીજા અન્યાય કરે છે એ વાતનો વિચાર આપણને કદી પણ આવતો નથી. આપણા ઉપર ક્રોધ કરનાર આપણી સાથે અન્યાય કરી રહ્યા છે એમ આપણને લાગે છે. પરંતુ તે જ વસ્તુ જ્યારે આપણે બીજા ઉપર આચરતા હોઈએ, ત્યારે આપણે બીજા સાથે અન્યાય કરી રહ્યા છીએ એવું આપણને કદી લાગતું નથી. આપણો અન્યાય ન જોવાની આ આપણો એકપક્ષી દૃષ્ટિ છે.

આપણી માનસિક સ્થિતિ જ એવી છે કે, આપણને એમ જ લાગ્યા કરે છે કે દુનિયા આપણને ખોટી રીતે સત્તાવી રહી છે. આપણે નિર્દોષ છીએ. દુનિયા શરારતોથી ભરેલી છે. આખી દુનિયા જાણે આપણી વિરુદ્ધ ધડયત્રાથી ભરેલી છે !

આપણે જુદી જતા હોઈએ છીએ કે, આપણે ચોવીસે કલાક કેટલા આઘાત-પ્રત્યાઘાતો ફેલાવી રહ્યા છીએ ! બોલીને, ભરીને, બેસીને, ઇશારાથી, આંખથી અને હાસ્યથી જ્યારે આપણે બીજાની અણુ આવડતને હસી કાઢીએ છીએ, બીજા પર ક્રોધિત થઈ જઈએ છીએ કે બીજાની નિંદામાં ઓતપ્રોત બની જઈએ છીએ ત્યારે આપણને એ વાત યાદ પણ નથી રહેતી કે બીજા કણે આપણી પણ આ પરિસ્થિતિ નહિ થાય તેની શી ખાતરી ? આપણે જેની મજાક કરી રહ્યા છીએ તેની જ મજાકના પાત્ર આપણે નહિ બનીએ તેની શી ખાતરી ?

આપણી આખી શક્તિ બીજાનું શોષણ અને દમન કરવામાં ખર્ચાય છે. બીજાનું દમન કર્યા વગર આપણે કંઈક છીએ એવી પ્રતીતિ આપણને થતી નથી. બીજાનું દમન કર્યા વગર આપણને એનું પડતું નથી. આપણે છીએ એની પ્રતીતિ આપણને ત્યાં સુધી થતી નથી જ્યાં સુધી આપણે બીજા ઉપર જબરદસ્તી દબાવણ અને દમન ન લાદીએ ! આપણા હાથમા જેટલા માણસોની ચોટલીઓ હોય તેટલા આપણે મોટા માણસ ગણાઈએ છીએ. માણસની પાસે મોટાઈ માપવાનું આ સિવાય બીજું કોઈ માપ યંત્ર નથી. સૌ એક બીજાના ગળાં દબાવવા આતુર દેખાય છે !

આ બધી હિંસા છે. આમાંથી સુકત થયા વગર કોઈને પણ શાન્તિ કે સમાધિ મળવાની નથી. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમ સ્વામી શોષણ અને દમનની જનસાધારણુમા દેખાતી ભાવનાઓથી અટકી ગયેલા લોકોત્તર અતિમાનવ છે. તેમના હૃદયોમાં, પ્રાણી માત્ર તરફ સમાનતા અને સદ્ભાવ ભરેલો, સ્નેહનો અવિસ્ત પ્રવાહ વહી રહ્યો છે. તેમણે બીજાને ખૂંચતી પોતાની

૩૪૦ : લેલા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

અણીદાર નોકો (અણીઓ) ઘસી નાખી છે. તેઓ દિવ્ય જગતના દિવ્ય આત્માઓ છે. દિવ્યતાને મેળવવા માટે જ તેમના પ્રયત્નો છે.

પુરિમાણં દુઃખિસોઝ્ઞોઽ ચરિમાણં દુરણુપાલ્લભો ।

કપ્પો મલ્લિમગાળં તુ સુચિસોઝ્ઞો સુપાલ્લભો ॥ ૨૭

પ્રથમ તીર્થંકરના સાધુઓ કદપ એટલે આચારને યથાવત્ ગ્રહણ કરી શકતા નહિ. અંતિમ તીર્થંકરના સાધુઓ માટે કદપને યથાવત્ ગ્રહણ કરી તેને પાળવું મુશ્કેલ બન્યું છે. વચલા તીર્થંકરોના સાધુઓ કદપને યથાવત્ ગ્રહણ કરે છે અને તેને સરળતાથી પાળે છે.

પ્રથમ તીર્થંકરના સાધુઓ સરળ હોય છે, ભોળા હોય છે. પરંતુ સમજણમાં જરા કચાશ ધરાવતા હોય છે. એટલે આચારને યથાર્થ રીતે ગ્રહણ કરી શકતા નથી. દાખલા તરીકે, પ્રથમ તીર્થંકરના સાધુઓ વિહાર અથવા ગોચરી નિમિત્તે કયાંય જઈ રહ્યા હોય, ત્યારે નટનું નાટક ભેંધ ઊભા રહી બાંધ, અને વિલંબ થતાં ભગવાન વિલંબનું કારણ પૂછે, ત્યારે તેઓ કહી દે ‘પ્રભો! નટને નાચતા ભેંધ, ભેવા ઊભા રહી ગયા. ત્યારે પ્રભુ તેમને સમજાવે કે, માર્ગમાં જતાં નટો નાચતા હોય તો સાધુ તરીકે તમારે ભેવાય નહિ. ત્યારે તેઓ સરળતાપૂર્વક ભગવાનની આજ્ઞાને માથે ચઢાવી લે છે. બીજી વખત ભે નટીઓ નાચતી હોય, અને ભે તેઓ ભેવા ઊભા રહી બાંધ ત્યારે ભગવાન તેમને વિલંબનું કારણ પૂછે, ત્યારે કથાજ સંકોચ વગર નટીઓના નૃત્યની વાત કરી દે છે. એટલે ભગવાનને તેમને ભારે સ્પષ્ટતાથી સમજાવવા પડે કે નટ હોય કે નટી, સાધુઓએ એવાં આકર્ષણમાં ખેંચાવું ભેંધએ નહિ. ત્યારે તેઓ અટકે છે. વિસ્તારપૂર્વક આપવામાં આવેલી સમજણ જ તેમને હપયોગી અને કારગત નીવડે છે. ત્યારે અંતિમ તીર્થંકરના સાધુઓ વક્ર અને જડ હોય છે. તર્ક વિતર્કોથી ભરેલા હોય છે. તેમને યથાર્થ સમજણ આપવી પણ મુશ્કેલ હોય છે. અને સમજણના યથાર્થ પરિપાલનમાં પણ મુશ્કેલી રહેલી હોય છે. ગ્રહણ અને પાલન બંનેમાં વિસંવાદો ઊભા હોય છે. એટલે તેમના માટે આચાર વિચારોની ભિન્નતા રાખવી તે દેશ કાળ અને સમજણ અનુસાર સ્વાભાવિક બને છે.

વચલા તીર્થંકરોના સાધુઓ સ્વભાવથી સરળ અને મુદ્દિશીલ હોય છે. તેમની સમજણ પણ પારદર્શી હોય છે. પાલનમાં પણ તેઓ એકા હોય છે. એટલે તેમના માટે વિસ્તૃત પ્રશ્નપણા કે બીજા કોઈની ભાગ્યે જ અપેક્ષા હોય છે. સરળતા અને પ્રતીક્ષીતાના કારણે ભયસ્થાનો પણ ઘણાં ઓછા પરિમાણમાં હોય છે. એટલે તેમના માટેની આચાર પ્રણાલિકા અને વેપજીયા યજ્ઞ હોય તે સમજી શકાય છે.

સ્વયંભૂ પરમતત્ત્વ

જે વસ્તુ નિર્માણ પામે છે તે નષ્ટ પણ થાય છે. કોઈ પણ નિર્માણ શાશ્વત હોતું નથી. નિર્મિતિઓ સમયે સમયે નિર્માણ પામે છે અને કાળ તેને મિટાવી પણ દે છે. જન્મ એ જ મૃત્યુનું આમંત્રણ છે. આહે આળકોએ સમુદ્રને કિનારે રમત રમતાં રેતીના ઢગલામાંથી બનાવેલાં ઘરો હોય કે તાશનાં પાનાંઓનો બનાવેલો મહેલ હોય, આહે સંગેમરમરનો ભવ્ય પ્રાસાદ હોય કે લોખંડના મર્બળૂત મકાનો હોય, કાલાંતરે તે બધાં નાશ પામવાનાં જ છે. કોઈ વહેલાં તો કોઈ મોડાં, પણ એક દિવસ અવશ્ય તે ધરાશાયી બની જવાનાં જ છે. કોઈ માત્ર હવાના સાધારણ ઝોકાથી પડે છે તો કોઈ ધરતીકંપના જળરહસ્ત આંચકાથી, પણ તેથી તેમના પડવામાં કોઈ પાયાનો ભેદ જોવા થતો નથી. તાત્પર્ય એ જ છે કે જે નિર્મિતને પામેલ છે તે વિનાશને પણ પામશે જ. જેનું નામ છે તેનો નાશ પણ થશે જ.

એક માત્ર આત્મતત્ત્વ સ્વયંભૂ છે. તે કોઈની સહાય કે શ્રમથી નિર્માણ પામેલ નથી. જેનું હોવાનું સ્વયંમાંથી નીકળેલ છે, જે કોઈ બીજાથી જન્માવવામાં આવેલ નથી, જેનું અસ્તિત્વ બીજા કોઈના હાથમાં નથી એવું આ આત્મતત્ત્વ સ્વયંભૂ છે.

જે જે આપણી દૃષ્ટિ અથવા ઇન્દ્રિયોની વિષયભૂત વસ્તુઓ છે તે દરેક નિર્મિત થયેલી છે. વૈજ્ઞાનિકો આશ્ચર્ય પમાડે એવા મહાચત્રોનું નિર્માણ કરે છે, મંગળ સુધી સરળતાથી પહોંચી શકે એવા આકાશયાનોના મહાનિર્માણમાં અબજોની ધનરાશિ ખર્ચાય છે, પરંતુ તે બધાંનો વિનાશ પણ નિશ્ચિતપણે નિર્માણ સાથે જ થઈ ગયેલ છે. એટલે આ જગતના અસ્તિત્વના જીંડાણમાં જીતરતાં, અન્વેષણ કરતાં, તે આધારને પકડી લઈએ કે જે શાશ્વત છે, જે સદાથી છે જ. જે કોઈનો બનાવેલો નથી, જે અનિર્મિત છે એવા શાશ્વત ભાવને પકડીશું તો જ પરમાત્મભાવને ઉપલબ્ધ થઈ શકીશું.

જો આપણે સ્વયંમાં પ્રવેશ કરી વિચારીશું તો આપણને લાગ્યા વગર નહિ રહે કે આ શરીર પણ નિર્મિત છે. આપણા માતાપિતાનાં સહયોગ વગર આ શરીરનો સંભવ નથી. વિજ્ઞાનની શોધએ જ જરા વધારે ગહનતા અને સૂક્ષ્મતામાં પહોંચી જાય તો સંભવ છે કે, શરીરનું નિર્માણ ટેસ્ટ ટ્યુબમાં પણ થઈ શકે. એટલે વૈજ્ઞાનિક જીવશાસ્ત્રી અન્વેષણના જીંડાણમાં જીતરી, માતા પિતાના સહયોગ વગર જ, શરીર નિર્માણની પ્રક્રિયા પૂરી કરી શકશે એ હકીકતમાં હવે સંદેહને અવકાશ રહ્યો નથી. પરંતુ તેથી આત્મવાદીઓએ ગભરાઈ જવાનો કે પરાજિત થઈ જવાનો ભય રાખવાની જરૂર નથી.

આત્મવાદીઓએ શરીરને આત્મા માની લેવાનો કદી પણ આગ્રહ રાખ્યો નથી. શરીરને જ આત્મા માની, શરીરનાં પોષણમાં જોડાયેલાઓની, આત્મવાદીઓએ ઠીક ઠીક આટકણી કાઢી છે.

શરીરને આત્મા માની લેનારા તો શરીરાત્મવાદી કહેવાય. આત્મવાદીઓ નાસ્તિકોની માફક ચૈતન્યશક્તિને પંચભૂતના સહયોગથી ઉત્પન્ન થએલી એક વિશેષ પ્રકારની શક્તિ હોવાનું તેમજ શરીરની સ્થિતિ ટકે ત્યાં સુધી તે ટકે છે અને શરીરનો વિનાશ થતાં તે શક્તિનો પણ વિનાશ થાય છે એમ માનતા નથી. આત્મવાદીઓ તો આત્મતત્ત્વને સનાતન, શુદ્ધ, અસૃષ્ટ અશરીરી, અક્ષત, નિર્મળ, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, સર્વોત્કૃષ્ટ અને સ્વયંભૂ માને છે.

આત્મવાદીઓની એક નિશ્ચિત માન્યતા છે કે જે અસૃષ્ટ છે તે આત્મા છે. વૈજ્ઞાનિકો માતા પિતાની મદદ વગર વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાથી જો શરીરની સૃષ્ટિ કરી શકે, તો તેનો અર્થ એટલો જ થયો કે, વૈજ્ઞાનિકો એમ કહી શકે કે શરીર તે આત્મા નથી. આનાથી તો ઊલટાનો આત્મવાદીઓની માન્યતાને પુષ્ટિ જ મળવાની છે. શરીરથી પૃથક્ અને સ્વતંત્ર આત્મતત્ત્વની સિદ્ધિ તેમને ઇષ્ટ જ છે. રાસાયણિક વ્યવસ્થાથી શરીરનું નિર્માણ થાય, કે વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાથી મનુષ્યના શરીરના ઢાંચાને બનાવાય, આત્મવાદીઓની શ્રદ્ધાને તેથી કેાંઈ જ બાંચ આવવાની નથી.

વૈજ્ઞાનિક અથવા રાસાયણિક પ્રક્રિયાથી શરીર બનાવવામાં ફેર એટલો જ પરો કે પહેલા શરીર પ્રાકૃતિક પદ્ધતિએ નિર્માણ પામતું હતું, હવે તે કૃત્રિમ રીતિએ નિર્માણ પામે છે. મા બાપના સહયોગથી જે કેાંઈ અથવા શરીરના પ્રથમ ઘટકની રચના થતી હતી તે હવે રાસાયણિક કેાંઈથી થશે. પરંતુ તેથી તેને આત્મા એટલે સ્વયંભૂ પરમતત્ત્વ ગણી શકાશે નહિ. તે શારીરિક કેાંઈ રાસાયણિક પદ્ધતિથી કૃત્રિમ રીતે બનાવવામાં આવે કે પ્રાકૃતિક રીતે માબાપના સહયોગથી, તે બંને અંતે નિર્મિત જ છે, પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયેલું નથી. તે સ્વયંભૂ નથી એટલે તે આત્મતત્ત્વ હોઈ શકે નહિ. કારણ આત્મતત્ત્વ સ્વયંભૂ છે.

આ રીતે તૈયાર થતાં શરીરથી તો આત્મવાદીઓને લાભ થવાનો. શરીર સાથેનું જે તાદાત્મ્ય છે તે તેનાથી તૂટી જશે. વિજ્ઞાન આત્મવાદીઓના પક્ષમાં કામ કરશે. વિજ્ઞાનની આ પ્રક્રિયાથી બરાબર સમજી શકાશે કે શરીર એક ચંત્ર છે. શરીરને સ્વયં (આત્મા) માની બેસવું એ એક અજ્ઞાનતા છે. શરીરના સંબંધની ગેર સમજણ તો અત્યારે પણ ઊભી જ છે. તે પ્રકૃતિથી પ્રાપ્ત હોય કે રાસાયણિક પ્રક્રિયાથી એથી તેના યાંત્રિકપણામાં કશો જ ફેર પડતો નથી. ભલે તે પ્રાકૃતિક રીતે ઉપલબ્ધ થયું હોય, છતાં શરીર એક ચંત્ર જ છે. પ્રકૃતિનાં શરીર નિર્માણ સંબંધી રહસ્યને યથાર્થ રીતે સમજી લીધા પછી, શરીરનું નિર્માણ ભલે વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાથી કરી શકાય પરંતુ તેથી તો શરીર સાથેનું આપણું જે તાદાત્મ્ય છે તે વિલય પામશે. સ્વયંમાં જોડા ઉતરવાનો પ્રયત્ન થશે અને ત્યાં સુધી પહોંચવાનો પ્રયત્ન થશે કે જ્યાં સુધી અનિર્મિત સ્વયંભૂ તત્ત્વ હાથ ન લાગે! જ્યાં સુધી વૈજ્ઞાનિકોની નિર્મિત ક્રિયા નિર્માણનું કાર્ય કરી શકે ત્યાં સુધી આત્મતત્ત્વ નથી તે એક સુનિશ્ચિત તથ્ય છે. આત્મા તો જ્યાં નિર્માણની કશી જ ક્રિયા થઈ શકતી નથી એટલે કે નિર્માણ કાર્યથી પર છે. એટલે વૈજ્ઞાનિક ગહનતા અને

સૂક્ષ્મ અન્વેષણુ આત્મવાદીઓને માટે આત્મ તત્ત્વનાં યોષક જ થશે. કારણુ આત્મતત્ત્વ તો વૈજ્ઞાનિક નિર્માણથી આગળ ને આગળ, તેનાથી પર, તેનાથી અતીત હોય છે.

વૈજ્ઞાનિકોનાં સંશોધનો તો આત્મસિદ્ધિમાં ભારે ઉપકારક થશે. જ્યાં સુધી નિર્માણુ થતું રહેશે, જ્યાં સુધી સીમા નિર્ધારિત થતી રહેશે, ત્યાં સુધી આત્મતત્ત્વ નથી. કારણુ આત્મતત્ત્વ સ્વયંભૂ છે, તેનું નિર્માણુ થઈ શકે નહિ. સ્વયંભૂનો અર્થ જ એ છે કે જે મૂળમાં છે. ખરેખર અસ્તિત્વ માટે કોઈ આધારભૂત આત્મતિક તત્ત્વ હોવું બોધ્યે જે અનિર્મિત હોય. કારણુ દરેક વસ્તુમાં નિર્માણની આવશ્યકતા જ રહ્યા કરે તો નિર્માણુ મુશ્કેલ બની જાય. તેથી તો દરેક વસ્તુની નિર્મિતિમાં નિર્માણુ અસંભવ થઈ જાય. હાખલા તરીકે, જગતમાં નિર્માણુ માટે જે પરમાત્માની જરૂર હોય, તો પરમાત્માના નિર્માણુ માટે બીજાની જરૂર રહે, અને બીજા માટે ત્રીજાની, આમ અનવસ્થા દોષનો કદી અત જ આવે નહિ.

વિજ્ઞાન અને ધર્મમાં પાયાનો ભેદ છે. વિજ્ઞાનની ખોજ પદાર્થમૂલક હોય છે. પૃથક્કરણુ કરવાની સીમારેખાને તોડીને પદાર્થમાં મળી શકતું તત્ત્વ મેળવવા તે મથે છે. ત્યારે ધર્મ તો એક વસ્તુની ખોજનું નામ છે અને તે ધર્મતત્ત્વ છે. વિજ્ઞાનની શોધ ધર્મનાં તત્ત્વને ગલત સિદ્ધ ન કરી શકે. કારણુ બંનેના માર્ગો એકબીજાથી વિપરીત અને ભિન્ન છે. વિજ્ઞાનની શોધ પદાર્થ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દૃશ્યના પૃથક્કરણુમાં તેનો રસ છે, અદૃશ્યમાં તેનો જરા પણ પ્રવેશ નથી. ત્યારે ધર્મનું દૃશ્ય તરફ જરા પણ આકર્ષણુ નથી, અદૃશ્યને ઉપલબ્ધ કરવામાં જ તેને એકાંત રસ છે. વિજ્ઞાનની નવી શોધ માત્ર જૂના વિજ્ઞાનને જ ગલત સિદ્ધ કરી શકે, ધર્મને તે સ્પર્શી શકતું નથી. સુંદર કાવ્યોની રચના કરનાર કદી ગણિતના સિદ્ધાંતને ગલત ન કરાવી શકે. કારણુ ગણિત અને કાવ્ય વચ્ચે કશી જ સંગતિ નથી. બંનેના આધારો ભુદા ભુદા છે. રેલના પાટાની માફક તે સમાનાંતર ભાગે છે ખરા, એટલે આપણને કયાંય એકત્વની બ્રાંતિ પણ થાય છે છતાં તે હંમેશાને માટે બ્રાંતિ જ રહે છે. તે કયાંય અને ક્યારેય પણ એક થતા નથી.

ધર્મ અને વિજ્ઞાનમાં પણ કવિતા અને ગણિતની માફક કોઈ સંબંધ નથી. બંનેના એકાંત ભિન્ન આધારો છે. વિજ્ઞાન અને ધર્મ સમાનાંતર ચાલતાં ભલે દેખાતાં હોય, પરંતુ તેઓ કયાંય ભેગાં થતાં નથી. આજે વિજ્ઞાને ભારે ગંભીરતામાં પ્રવેશ કર્યો છે. પહેલાના યુગમાં પૃથ્વી, પાણી, આદિ પાંચ તત્ત્વો જ માનવામાં આવતા હતા. આજે માટી પણ માત્ર એક તત્ત્વ જ નથી પણ હંભર તત્ત્વોનું સમિશ્રણુ છે. વિજ્ઞાન જેમ જેમ ભિંડું ભિતરતું ગયું તેમ તેમ પૃથક્કરણુની પ્રક્રિયા સૂક્ષ્મતામાં ભિતરતી ગઈ અને મૂળરૂપે મનાતા પંચતત્ત્વો તત્ત્વો ન રહ્યા. તત્ત્વોની સંખ્યા વૈજ્ઞાનિકોની દૃષ્ટિમાં ઘણી થઈ જવા પામી. હાખલા તરીકે પાણી જૂના યુગનું એક તત્ત્વ છે. પરંતુ વૈજ્ઞાનિકોની દૃષ્ટિમાં પાણી બે તત્ત્વોનો સંયોગ છે. તે બે તત્ત્વો હાઈડ્રોજન અને ઓક્સીજન છે. તે બેના મળવાથી પાણી થાય છે તેથી તે સંયોગ જ છે. એટલે પાણી પણ

તત્ત્વ ન રહ્યું. ઓકસીજન અને હાઇડ્રોજન બે તત્ત્વો થઇ ગયાં. હાઇડ્રોજન અને ઓકસીજનના પૃથક્કરણમાં ઊંડા ઉતરતા એમ જણાયું કે બંનેનું નિર્માણ વિદ્યુતકણોથી થાય છે એટલે વિદ્યુતકણ તત્ત્વ થઇ ગયું. હાઇડ્રોજન અને ઓકસીજન તત્ત્વ ન રહ્યાં. વિદ્યુતના જ અસુક કણો હાઇડ્રોજન થાય છે અને અસુક કણો ઓકસીજન. આ રીતે જેમ જેમ વિજ્ઞાન ઊંડું ઉતરતું ગયું, તેને એક અતુભૂતિ થઇ અને તે એ કે મૂળભૂત તત્ત્વ એક જ છે, અને તે વિદ્યુત છે. બાકીનાં બધાં તત્ત્વો સંયોગ જ છે, બે ત્રણ અથવા ચારના સંયોગથી બનેલા છે. મૌલિક તત્ત્વ તે બધામાં વિદ્યુત છે કે જે અનિર્મિત છે અને સ્વયંભૂ છે. વિજ્ઞાન પણ એમ માનવા તૈયાર થઇ ગયેલ છે કે વિદ્યુત સંયોગ જ નથી. એટલે તે કોઇથી નિર્માણ પામેલું નથી. વિજ્ઞાન પણ તત્ત્વ તેને જ કહે છે જે સ્વયંભૂ છે. એટલે વિદ્યુતને આજે વિજ્ઞાન તત્ત્વ માને છે, સ્વયંભૂ માને છે, જે મૂળ તત્ત્વ છે, જેને બનાવી પણ ન શકાય અને મટાડી પણ ન શકાય. કારણ બનાવવું અને મટાડવું સંયોગી તત્ત્વોમાં જ બની શકે છે. પાણી હાઇડ્રોજન અને ઓકસીજન એ બે તત્ત્વોનો સંયોગ છે. તે બતાવી પણ શકાય છે અને મટાડી પણ શકાય છે. હાઇડ્રોજન અને ઓકસીજનને જુદા પાડી દેવા માત્રથી પાણી મટી જશે. હાઇડ્રોજનના કણો વિદ્યુતમાંથી અલગ પાડી દેવાથી હાઇડ્રોજન પણ નાશ પામી શકે છે. પરંતુ મૂળભૂત તત્ત્વ જે વિદ્યુત છે તે બચી રહેશે કારણ તે શક્તિ બેના સંયોગથી જન્મેલી નથી.

વિજ્ઞાનની શોધ વિદ્યુત કણો સુધી પહોંચી છે. આજે તે વિદ્યુત કણોને સ્વયંભૂ માને છે પરંતુ તે તેના માટે આત્યંતિક નથી. સંભવ છે, આજે જે તેને સ્વયંભૂ તત્ત્વ જણાય છે તે શોધની સૂક્ષ્મતામાં ઉતરતાં, આવવી કાલે તે સંયોગ જ થઇ જાય. આજે નહિ તો આવવી કાલે પણ વિજ્ઞાન વિદ્યુતને પણ તોડી, વિદ્યુતની મૌલિકતાને પડકાર ફેંકે, તો પણ એમાં કશું જ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. કારણ વિજ્ઞાન જુની શોધોને ખોટી પાડતું આવ્યું છે, અને નવી શોધોને મૌલિક તત્ત્વ ગણાવતું આવ્યું છે. પહેલાં પાણી તે મૂળમાં તત્ત્વ હતું. સમય જતાં, હાઇડ્રોજન અને ઓકસીજન એમ બે તત્ત્વો થયા. આગળ વધતાં હાઇડ્રોજન અને ઓકસીજન તત્ત્વ ન રહ્યાં અને હવે માત્ર વિદ્યુત કણ જ એક તત્ત્વ રહ્યું. સંભવ છે વિજ્ઞાન આવતીકાલે સંશોધનની સૂક્ષ્મતામાં અવગાહન કરે અને વિદ્યુતની મૌલિકતાને પણ પડકારી તેને સંયોગ જ બનાવી દે. તેના માટે શોધનું આ કંઈ અતિમ પરિણામ કે આત્યંતિક નિષ્પત્તિ નથી.

જુના યુગમાં પાણીને કોઇ શક્તિ માનવા તૈયાર નહોતું. પાણી તે પદાર્થ છે. એવી જ દૃઢતમ માન્યતા હતી. વિજ્ઞાને તેનું સૂક્ષ્મતમ વિશ્લેષણ કર્યું અને અણુ સુધી પહોંચ્યું પણ ખરું. પરંતુ અણુનો વિરોધાત્મક થતાં જે અવશિષ્ટ રહ્યું તે વિદ્યુત-ઊર્જા અથવા શક્તિના નામથી ઝાળખાવવા માંડ્યું. વિજ્ઞાનના જુના દ્વૈતનો સહંતર નાશ થયો. પદાર્થ અને શક્તિ આ દ્વૈતનો નાશ પદાર્થના વિશ્લેષણથી થયો અને હવે એક શક્તિ નામનું જ તત્ત્વ અવશિષ્ટ રહ્યું. પદાર્થના વિશ્લેષણમાં ન ઊતર્યા ત્યાં સુધી બે તત્ત્વો હતા—પદાર્થ અને શક્તિ. આજે પદાર્થ જેવી કોઇ

વસ્તુ રહી નહિ. વીજળીના તારમાં વહેતી વિદ્યુત અને પથ્થરમાં સામાન્યતઃ ભારે લેદ દેખાયો. પરંતુ વૈજ્ઞાનિકોની માન્યતા છે કે પદાર્થના તટ્ત્વથી અંતે તે જ વિદ્યુત મળી આવે છે જે વિદ્યુતના તારોમાં વહે છે. હીરોશિમા અને નાગાસાકીમાં લાખો માણસોનો જે સંહાર થયો તેનું કારણ અણુ વિસ્ફોટમાંથી જન્મેલી વિદ્યુત હતી. પદાર્થના વિખંડનથી, એક નાનકડા અણુના વિસ્ફોટથી જે શક્તિ પેદા થઈ તેનું આ પરિણામ હતું. તે કણ વિજળી થઈ ખોવાઈ ગયું. જ્યારે વિજ્ઞાન ભોજનમાંથી પણ ચેતના ઉપર આવી જશે ત્યારે એકજ તત્ત્વ અવશિષ્ટ રહેશે અને તે આત્મતત્ત્વ. આત્મતત્ત્વનું નામ સચ્ચિદાનંદ છે. સત્નો અર્થ થાય છે-જે છે, જે ક્યારેય જન્મતું નથી, જે સદાથી છે. ત્રિકાળમાં પણ જેનો અભાવ ન થાય, બધું બદલાય છતાં જે અવશ્ય અવસ્થિત રહે તે. ચિત્તનો અર્થ થાય છે ચૈતન્ય. તે માત્ર છે જ એમ નથી પરંતુ તેને ખબર પણ છે કે હું છું. જેમ એક શિક્ષા પડી હોય, તો તેનું અસ્તિત્વ તો હોય પરંતુ તે તો માત્ર અસ્તિત્વ જ છે. જો તે શિક્ષાને જો ખબર પડવી હોય કે ‘હું છું’ તો તે ચિત્ત પણ કહેવાય. પણ જો ખબર ન પડે તો માત્ર સત્ત્વ જ કહેવાય. ત્રીજો શબ્દ છે આનંદ. માત્ર એટલું જ નથી કે તે આત્મતત્ત્વ છે, એટલું પણ નથી કે તે ચૈતન્ય છે એટલે કે તે છે અને તેને જ્ઞાન છે કે હું છું’ એનાથી પણ આગળ તે આનંદતત્ત્વ છે એટલે કે તે છે, તેને ખબર છે કે હું છું અને તેને એવી અનુભૂતિ છે કે હું આનંદરૂપ છું. આનંદ એ જ મારો સ્વભાવ છે.’

આ આત્મતત્ત્વને સ્વયંભૂ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તેનો વિનાશ નથી. કારણ તે અમૃત છે. એ અમૃતત્વ શુભ્રતા સાક્ષાત્ અંતુલ્લવ કરનારા શ્રી કેશીકેમાર શ્રમણ અને ગૌતમ સ્વામી શ્રાવસ્તી નગરીના તિન્દુક ઉદ્યાનમાં એકત્રિત થઈ, શિષ્યોની માનસિક આશંકાઓને વિલીન કરવા અને પરમાર્થમાં ઉદ્ધમવંત કરવા ધાર્મિક વિચાર વિનિમયોનો જે શુભ પ્રારંભ થયો છે તેના અનુસંધાનમાંજ હું આગળ બોલી રહ્યો છું. તદ્દનુસાર-

સાહુ ગોયમ ! પન્નાતે છિન્નો મે સંસજો દ્વમે ।

અન્નો વિ સસજો મજ્જં ત મે કઢસુ ગોયમા ! ॥ ૨૪

અત્યુર્ધમ અને પંચયામ સંબંધની પ્રરૂપણાની ભિન્નતાનાં કારણોની સૂક્ષ્મતામાં ભિતરી ગૌતમ સ્વામીએ પોતાની પારદર્શી પ્રજ્ઞાથી ઝુકિત અને તર્ક સંગત જે સમાધાન કર્યું તે માત્ર તર્ક અને ઝુકિત સુધીજ સીમિત ન રહ્યું પણ બન્ને બાબુઓના શિષ્ય સમુદાયના હૃદય અને પ્રાણોને પણ સ્પર્શી ગયું. પ્રરૂપણાની જે વિવિધતા દેખાય છે તે સમયની બદલાતી ગતિના કારણે છે. કારણ કાળને અનુસરી લોકો, લોકોના વિચારો અને બાહ્યાચાર તેમજ વેષભૂષા પણ બદલાય છે. ભગવાન મહાવીરે આજના દેશ કાળ પ્રમાણે ધર્મસાધનાનું વિશુદ્ધરૂપ જણાવેલ છે. જો દેશ કાળને અનુસરીને પ્રરૂપણામાં વિવિધતા ન કરાય તો ધર્મ તે કાળના માણસો માટે સર્વગ્રાહી અને ઉપયોગી ન નીવડે. માટે ભગવાન મહાવીરે જે દેશ કાળ સુજન ભિન્નતા દર્શાવી તે અનિવાર્ય અને ઉપકારક જ છે.

કેશીકુમાર શ્રમણે કહ્યું: 'હે ગૌતમ ! તમારી પ્રજા શ્રેષ્ઠ છે. તમેજી અમારી માનસિક શંકા નિર્મૂળ કરી છે. મારી હજી પણ એક શંકા છે. હે ગૌતમ, તે વિષે પણ તમે મને કહો !'

કેશીકુમાર શ્રમણ ગૌતમ સ્વામીએ આપેલા જવાબોથી પોતાના અંતરને સંતોષ થયો છે એવો ઇશારો કરી રહ્યા છે. ગૌતમ સ્વામીની પારદર્શી અને સૂક્ષ્મ પ્રજા તેમજ જાંઠાણમાં અવગાહન કરનારી આધ્યાત્મિક સૂઝથી શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણને ગૌતમ સ્વામી પરત્વે માન ઉપજ્યું છે. જ્યારે હૃદય આત્મિક સંતોષની પરમ અનુભૂતિ કરતું હોય છે, ત્યારે વાણીમાં સદ્ભાવના તે પ્રકારે, તે તે પ્રકારે બહાર આવ્યા વગર રહેતા નથી. કેશીકુમાર શ્રમણની વાણીમાં જે આનંદ સંતોષ અભિવ્યક્ત થાય છે તે તેમની પરમ સાધુતા અને એકાંત શુણ્યાહી દૃષ્ટિને આભારી છે. ખનને સાધુતાના પરમ શિખરને સ્પર્શેલા છે. ખનનાં હૃદય એક બીજા પરત્વે સન્માન અને સદ્ભાવથી ભરેલાં છે. જ્ઞાનનું અભિમાન કે પૂછવાની નાનપ કોઇને સ્પર્શી નથી. આધ્યાત્મિક પરમ કોમલી તત્ત્વ જ્યાંથી અને જ્યારે પણ મળી શકે ત્યાંથી અને ત્યારે મેળવવાની એકજ ભાવના તેમના અંતરમાં વ્યાપ્ત છે. બીજાનું હિત એટલે પરમાર્થજ જેમની સ્વાર્થ સંપત્તિ છે એવા સત્પુરુષો સમીચીન સમાધાનથી જે સંતોષ અને આનંદ મેળવે છે તે વાણીમાં કેમ અભિવ્યક્ત થઈ શકે ? આ તો સંતોષનો સામાન્ય ઇશારો માત્ર છે.

જીવન શુદ્ધિનો આધાર

દરેક વસ્તુના બાહ્ય અને આભ્યંતર એમ બે સ્વરૂપો હોય છે. બાહ્ય સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરવા માત્રથી, કે તેને જોવા માત્રથી, બાહ્ય સ્વરૂપનું આંતરિક સ્વરૂપ ઓળખાઈ જતું નથી. આભ્યંતર સ્વરૂપને ઓળખવા માટે ઇન્દ્રિયોથી ઉપરના જગતમાં એટલે કે વસ્તુના અંતરમાં પ્રવેશ કરવો પડે છે. આંખ રૂપને જોવાની શક્તિ ધરાવે છે. તે રૂપને આપણે આકૃતિ, પ્રતિકૃતિ, કૃતિ કે વિકૃતિનાં નામે ઓળખીએ છીએ. આંખ વડે આપણે તેને પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ છીએ. આંજોથી જે જોઈ શકાય છે તે આપણે દેહ છે. આંખની જોવાની શક્તિની મર્યાદા છે, સીમા છે. તે સીમાતીત વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરવા અંતર્દૃષ્ટિ જોઈએ.

પ્રકૃતિની વસ્તુઓના પણ બે સ્વરૂપો છે. રૂઝોના રક્ષણ માટે તેની છાલ તે તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે અને અંદરનો ગર, જે બાહ્ય સ્વરૂપ કરતાં વધારે ક્ષીમતી અને સારભૂત છે, તે તેનું આંતરિક સ્વરૂપ છે. નાળિયેરની કાચલી તે તેનું બાહ્ય સ્વરૂપ છે અને અંદરનો ગોટો તે તેનું આંતરિક રૂપ છે. ફળસની બહારની છાલ ઉપર કાંટા દેખાય છે પણ અંદર મળનાં રસાળ મીઠા ચાંપા હોય છે. દરેક વસ્તુના આ બે સ્વરૂપો છે. આપણે આપણી જાતને જોઈએ કે બીજાને, આ બંને સ્વરૂપોનું પૃથક્કરણ અનિવાર્ય છે. ઉપરની છાલ અથવા કાચલી હટાવવી એનો અર્થ

જ એ છે કે ઉપરનો દેહ અને અંદરનો આત્મા એમ દરેક વસ્તુનું બેવડું રૂપ બેવડું. દરેક ચીજના બાહ્ય ફોતરા, છાલ અને અંદરના ગરબ કે ગરનું પૃથકકરણ કરવું.

પ્રત્યેક ક્રિયાઓના બે સ્વરૂપો હોય છે એક બાહ્ય સ્વરૂપ અને બીજું આભ્યંતર સ્વરૂપ. ક્રિયાઓનું બે બાહ્ય સ્વરૂપ છે તે તેનું ભૌતિક રૂપ છે અને ચિત્તની શુદ્ધિ તે તેનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ છે. સારભૂત બે પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે તેનો સ્વીકાર થવો જોઈએ અને બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપેક્ષિત થવું જોઈએ. દરેક વસ્તુમાંથી સારને શોધી કાઢવાની સાત્ત્વિક અને સારગ્રાહી દૃષ્ટિ કેળવવી જોઈએ. શરીરની દરેક ઇન્દ્રિયો, મન, વિચાર અને યુદ્ધિને પણ એ રીતે કેળવવી જોઈએ કે જેથી તે આત્મતત્ત્વને આત્મસાત્ કરવા કટિબદ્ધ થાય અને ભૌતિક દેહ તરફ ઉપેક્ષિત રહે. પૃથકકરણ કરવાની આ પ્રક્રિયાઓ ચેતનાના વિકાસમાં ઉપકારક નીવડશે.

ઉપનિષદોમાં સંન્યાસીના શુભધર્મોનું પૃથકકરણ કરતાં ‘હંસાચારઃ’ એવો ધર્મ ખતાવવામાં આવ્યો છે. એટલે સંન્યાસીનું આચરણ હંસ જેવું હોય છે. હંસના આચરણની બે વિશેષતાઓ છે. તે વિશેષતાઓ લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. સંન્યાસીના આચાર-વ્યવહારની પણ વિશેષતાઓ તે જ છે. સંન્યાસી સદા હંસવૃત્તિ વાળો હોય છે. હંસવૃત્તિનો આપણે વિચાર કરીએ.

હંસને વિષે જે કલ્પનાઓ અને માન્યતાઓ પ્રચલિત છે તે વૈજ્ઞાનિક હોય કે ન હોય, છતાં તે કલ્પનાઓ ભારે કાવ્યાત્મક છે, હૃદયસ્પર્શી છે. તે માન્યતા પ્રમાણે હંસમાં દૂધ અને પાણીને પૃથક્ પાડવાની કુદરતી ક્ષમતા છે. તેની આંચમાં પ્રાકૃતિક એવી વિશિષ્ટતા રહેલી છે કે જેની શક્તિ વડે હંસ દૂધ અને પાણીને પૃથક્ કરી શકે છે. આ અસાધારણ શુષ્ક ધર્મને લઈને કવિઓએ તેનું લક્ષણ જ ‘પયોઽમ્બુમેદિ હંસઃસ્વાત્’ એટલે કે દૂધ અને પાણીને બુદ્ધ પાડવાની ક્ષમતા વાળો જે છે તે હંસ કહેવાય છે.

હંસ જેમ સાર અને અસારનો વિવેક, એટલે કે દૂધ પાણીના પાર્થક્યની ક્ષમતા ધરાવે છે તેમ સંન્યાસીનો જાગૃત વિવેક પણ, જેમ તલવાર કોઈ પણ વસ્તુને બે ભાગમાં વિભાજિત કરી નાખે છે તેમ સારાસારને બે કટકામાં વિભાજિત કરી નાખે છે.

હંસની જે બીજી ક્ષમતા છે તે એ છે કે તે મોતી સિવાય બીજી કોઈ ચારો ચરતો નથી. આ માન્યતા પણ વૈજ્ઞાનિક છે કે નહિ તે તો ભગવાન બાણે, પરંતુ કવિઓની આ કાવ્ય કલ્પના તો નિશ્ચિત રીતે છે જ કે હંસ મરી જશે પણ મોતી સિવાય બીજી કોઈ ચારો નહિ ચરે. સંન્યાસીની પણ આજ નિયતિ છે. તે મરી જવાનું પસંદ કરશે પરંતુ પદાર્થ તરફનું આકર્ષણ અને પરમાત્મા તરફનું વિકર્ષણ તેનામાં કદી જનમશે નહિ. તેના માનસમાં સદા પરમાત્માનું આકર્ષણ અને પદાર્થો તરફનું વિકર્ષણ રચ્યા જ કરતું હોય છે.

હંસ મરવા તૈયાર થઈ જશે પરંતુ જીવવાના આકર્ષણથી લોભાઈને મોતી સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુનો સ્પર્શ નહિ કરે. હંસનો આ સંકલ્પ શુભ, સુંદર અને સત્ય માટેનો છે. હંસની આ પરમ ક્ષમતા એજ સંન્યાસીનું આચરણ છે.

“સર્વભૂતાન્તર્વર્તી હંસ इति प्रतिप्रादत्तम्” સર્વ જીવ, સત્ત્વ, ભૂત અને પ્રાણીઓમાં રહેનારો એક આત્મા જ હંસ છે, એમ સંન્યાસીઓ પ્રતિપાદન કરે છે. સંન્યાસીઓ પોતાના જીવનથી, શબ્દોથી, વાણીથી અને આચરણથી એક જ વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે કે, જે સહુના અંદર વસેલો છે તે એવો જ પરમ હંસ છે. બધામાં સરખો જ આત્મા વસેલો છે. સહુના અંદર એક જ સરખી ચેતનાની ધારા પ્રવાહિત થઈ રહી છે. જે તેને બાણી શકે છે, યોગબળી શકે છે, પકડી શકે છે તેમાં પણ તે જ ચેતનાની ધારા વહી રહી છે અને જે બાણતા નથી, યોગબળતા નથી, પકડી શકતા નથી તેમાં પણ તે જ ચૈતન્ય વિલસી રહ્યું છે. જે આંખ બંધ કરીને ઊભા છે તેમનામાં એ જ પરમાત્મા છે જે પરમાત્મા આંખ ઉઘાડીને બેઠેલાના હૃદયમાં છે! ફરક અંદરના પરમાત્માનો નથી, ફરક તો અંદરના પરમાત્માથી આપણે કેટલા પરિચિત થયા કે કેટલા અપરિચિત રહ્યા તેનો છે. પરમ જ્ઞાની અને પરમ અજ્ઞાનીમાં જે અંતર છે તે સ્વભાવનું નથી, સમજણ અથવા યોગનું છે.

કોઈ વ્યક્તિના ઘરમાં હીરા અને મોતી દાટેલાં પડયાં હોય, પરંપરાથી આ વાતને તે સાંભળતો પણ આંચો હોય પરંતુ તે ખબરનાને મેળવી શક્યો ન હોય, તો તેવા ખબરનાથી તેને શો લાભ થવાનો? જ્યારે બીજી બાજુ એક બીજી વ્યક્તિ છે કે જેની પાસે હીરા મોતી સાક્ષાત્ પડયાં છે અને તેનો લાભ લે ઊઠાવી શકે તેમ છે. આ બંનેમાં જ્યાં સુધી સંપત્તિનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી કશો જ ભેદ નથી. કેમ કે બંને પાસે સંપત્તિ તો છે જ. છતાં પેલો નિર્ધન જ રહે છે કારણ તેને પોતાની પાસેની સંપત્તિની કશી જ ભાળ નથી. જ્યારે બીજો ધનવાન રહેશે કારણ તેને પોતાની સંપત્તિની માહિતી છે. સંપત્તિ બંને પાસે સમાન છે પરંતુ જ્યારે પહેલાને પોતાની પાસેની સંપત્તિની કિંમતની કશી જ ખબર નથી તો તેવી સંપત્તિ હોવાનો લાભ પણ શું? જેમાં પડેલી સંપત્તિની કિંમત કેટલી છે તેની જો ખબર નથી તો તે તિલ્લેરીનું મૂલ્ય પણ શું?

સંન્યાસીઓ, સત્પુરુષો એક જ વાત અહર્નિશ સમજાવતા રહે છે કે, જે બીજામાં છે તે જ તમારામાં પણ છે. મહાવીર અને યુદ્ધમાં જે હંસ હતો તે જ હંસના તમે પણ ધણી છો. આની આ વાત વારંવાર તમને યાદ અપાવવાનો હેતુ જ એ છે કે કદીકે પણ તે તમારા પ્રાણોને સ્પર્શી જાય અને તમારામાં છુપાએલા ખબરનાની શોધમાં તમે નીકળી પડો! આજ કારણે ઋષિઓ પણ નિરંતર આપણને સૌમાં બિરાબેલા પરમહંસ પરમાત્માની સ્મૃતિઓ આપ્યા

કરે છે. તેમના શ્વાસોચ્છવાસમાં એક જ રટણ ચાલ્યા કરે છે કે, એક જ ગુણધર્મ અને સ્વભાવવાળો જે પરમહંસ છે તે બધામાં છુપાએલો છે.

સારઆહી દૃષ્ટિ કેળવવાનો અભ્યાસ છેક શિશુ અવસ્થાથી જ એ કરવામાં આવે તો આધ્યાત્મિક વિકાસની ભૂમિકા સહજ અને સ્વયંભૂ બની જાય. આ દૃષ્ટિ સ્વીકારવા, કેળવવા અને પચાવવા જેવી છે. આપણાં મૂળમાં જ એ ભૂલ રહી જાય છે કે આપણે આધ્યાત્મિક અને વ્યાવહારિક જીવનમાં એકરૂપતા સ્વીકારતા નથી. અધ્યાત્મ અને વ્યવહાર બંને યે સ્વતંત્ર અને એક બીજાના મૂલતઃ વિરોધી આચારો હોય એમ આપણે સમજતા, યોગબળતા અને પચાવતા હોઈએ છીએ. દેહ અને આત્માના પાર્થક્યને યોગબળવાની કળા બંને વાનપ્રસ્થ કે સંન્યસ્તનો વિષય હોય અને ગૃહસ્થી જીવન સાથે તેને સ્નાન-સૂતકનો પશુ સંબંધ ન હોય એ રીતે સ્વીકારેલી દૃષ્ટિ અને એ જ ભાવના સતત અભ્યાસથી કેળવાએલી અને પરિપક્વ થએલી ટેવો, અધ્યાત્મ અને વ્યવહારમાં સામંજસ્ય સ્થાપવામાં અસફળ નીવડે તો તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? ખરી રીતે તો કેળવણીના વ્યાપક ક્ષેત્રમાં પશુ દેહ અને આત્માના પાર્થક્યને સાધવાની કલા સમાઈ જાય છે. પરંતુ વિષય પરત્વે આપણે હંમેશાં ઉદ્ધાસીન અને ઉપેક્ષા વૃત્તિવાળા જ રહ્યા છીએ.

આત્મ પરિણામ શું આપ્યું તેનો કોઈએ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કર્યો નથી એટલે તો આપણી મૂળભૂત આર્ય સંસ્કૃતિનો અધ્યાત્મમૂલક પાથો જ હલબલી બેઠાં છે. કેળવણી અને શિક્ષણનાં નામે કુશિક્ષણ અને કુસંસ્કારોનાં બી રોપાયાં છે. આત્મતત્ત્વ આપણી સ્મૃતિમાંથી સરી પડ્યું છે. આપણું સર્વસ્વ દેહની આસપાસ બેઠાઈ ગયું છે અને આપણા ચિંતન-મનનની દિશા દેહમૂલક થઈ ગઈ છે. આપણે મન દેહ જ સર્વસ્વ છે એટલે તેને લાડ લડાવવામાં આપણે કશી જ ખામી રાખતા નથી. આજે સ્કૂલ અને કોલેજોમાં અભ્યાસ કરતાં યુવકો અને યુવતિઓની રહેણી કરણી, તેમની વેષભૂષા અને આચાર વિચાર દેહની પેલે પાર આત્માની દિશામાં ગતિ કરતાં ભાળ્યે જ દેખાય છે. કેળવણી પ્રકાશ પાથરવાને બદલે જીવનને અધારાની દિશામાં ધકેકે મારી રહી છે તેનો ખ્યાલ કોઈને આવતો નથી એ શું યોછા હુઃખની વાત છે ?

આત્માને આત્માત્મ સ્થાન અને દેહને દેહત્વ સ્થાન, એમ ચોથ મૂલ્યાંકન કરીને, કેળવણીએ બંનેને યથોચિત સ્થાન આપ્યાં હોત તો આજે જે દેહપૂલ થઈ રહી છે, શરીર અને શરીરના શબ્દગારો પાછળ જે કીમતી શક્તિઓ અને સંપત્તિઓ વેડફાઈ રહી છે, તે ન વેડફાત. દેહ દેવળમાં બિરાજેલા આત્મ-દેવ, ચૈતન્ય-પરમાત્મા ભૂલાઈ જવા પામ્યા છે, તેની સ્મૃતિ સુઢાં રહેવા પામી નથી. પછી તેની પૂબ, કે તેને મેળવવાની સાધનાની વાત, કે આત્મમૂલક સારઆહી દૃષ્ટિ કેળવવાની વાત તો રહી જ ક્યા ?

બાળપણથી જ દેહદેવની પૂબનો પ્રારંભ થાય છે. માતાપિતા અને સ્કૂલ કોલેજો માત્ર દેહની કાળજીના પ્રયત્નોમાં કર્તવ્યની ઇતિશ્રી માને છે. બાળકને કેસ વાગે અને તે પડી જાય તો

શરીરમાં તેને જે સાધારણ ઇબ્બ થાય છે તે તો ધૂળ લભરાવવાથી પણ ચાલી જાય છે. વળી કેટલાક ચખરાક, રમતિયાળ અને ચંચળ સ્વભાવનાં બાળકોને તો વાચ્યાની કે લોહી નીકળ્યાની પરવા પણ હોતી નથી. આવા બાળકોને વાચ્યું હોય તો પણ તેને મનમાં લાભ્યા વગર, તેની જરાપણ પરવા કર્યા વગર, તે તો જે કરતાં હોય તે કર્યા જ કરે છે. બધું કાંઈ બન્યું જ ન હોય ! પરંતુ બાળકોના માબાપોને કે સ્કુલના સંચાલકોને એટલાથી ચાલતું નથી. તે બાળકને પોતાની પાસે યોલાવશે અને કહેશે: ‘તું રમતાં રમતાં પડી ગયો? કેવું લાગ્યું? બહુ તો નથી વાચ્યું ને? અરે, આ શું? આ તો લોહી નીકળી રહ્યું છે!’ આમ કહી બાળકની હિંમત નબળી પાડે છે. તે નહિ રહતો હોય તો પણ તેને રડાવશે અને ભલામણ કરશે કે, ‘જો હવે કૂંદકા મારીશ નહિ, રમવા જઈશ નહિ’—આમ કહી તેનાં ઉત્સાહ અને આત્મબળને મંદ પાડે છે.

આમ બાળકને નાનપણથી જ માત્ર શરીર તરફ જોવાનું અને તેને સંભાળવાનું શીખવવામાં આવે છે. બાળકની નિંદા કરવાની હોય તો પણ તેના દેહને કેન્દ્રમાં રાખીને જ કરવામાં આવે છે. તેને ધમવાનું કે વઢવાનું બને ત્યારે પણ ‘કેમ સેડાળા!’ એવું સંબોધન કરી, તેને યોલાવવામાં આવે છે. આ રીતે તેને સંબોધવાથી તેના હૃદય ઉપર શી અસર થાય છે તેનો આપણે ભાગ્યે જ વિચાર કરીએ છીએ. એક નાના બાળકના નાકમાં સેડા હોય તો તેને કઢાવવા કે સાફ કરવાની આપણી ફરજ છે, શિક્ષકોની ફરજ છે. સ્વચ્છતા એ પણ શિક્ષણનો એક ભાગ જ છે. પરંતુ શિક્ષણના તે પાયાના સિદ્ધાંતને એક બાબત મૂકી, આપણે બાળકને આવા કઠોર, નબળા અને અણુછાજતા શબ્દોથી સંબોધી, આપણે તેના નિર્મળ, કોમળ, સ્વચ્છ અને ભોળા આત્માને આઘાત પહોંચાડીએ છીએ. શૈક્ષણિક વિકાસની દૃષ્ટિએ પણ બાળક પ્રત્યેક આપણું આત્મ વલણ હિત કરતો નથી. ‘સેડાળા!’ શબ્દ સાથે પોતાને શો સંબંધ છે તે પણ તે બિચારાની સમજમાં આવતું નથી. બાળકની અંદર બિરાજેલ પરમાત્માના પ્રેમભર્યા માધુર્યને જોવાને બદલે, તેની શારીરિક ગંદકી કે વિકૃતિને જોવાથી અધ્યાપકને પણ સંસ્કાર, શિક્ષણ અને વિકાસની દૃષ્ટિએ કયો લાભ થવાનો હતો? આથી તો બાળકનું માનસ વિકૃત થાય છે, સુધારાની વાત ભૂલાઈ જાય છે.

અધ્યાપકોની પણ જ્યારે દેહદૃષ્ટિ જ બલવત્તર હોય ત્યારે બાળકોનાં માનસમાં પણ દેહ બલવત્તરતાની વાત ફસાવી દેવાય છે. અધ્યાપકોનાં માનસમાં વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રભુતા નિહાળવાની દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. અધ્યાપકોમાં આ દૃષ્ટિ ચોક્કસ રીતે કેળવાઈ હશે તો વિદ્યાર્થીઓને નાના અને હલકા માનવાની વૃત્તિ તેમનામાં નહિ રહે. ‘છડી વાગે છમ છમ અને વિદ્યા આવે રમખમ’ આ સિદ્ધાંત બદલાઈ જશે. અભ્યાસ અને સોદીને કરી જ સંબંધ નથી એ સત્ય સમજાઈ જશે. આમ થશે તો ગુરુની પ્રભુતા અને દિવ્યતા લોકોત્તર થઈ જશે. વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિમાં શુરુ હિમાલયની જેમ ઊંચા અને ન આંધી શકાય એવા ઉત્તંગ લાગશે. તેમનાં ચરણોના સ્પર્શ કરતાં તેઓ અગમ્ય ધન્યતા અનુભવશે. ગુરુના સ્વરૂપમાં પ્રભુ મળ્યાનો તેમને આનંદ થશે.

આજ સુધી શ્રુતિ એવી હતી કે વિદ્યાર્થીઓએ ગુરુઓને ‘આચાર્યદેવો મય’-હેવતુદય અથવા પ્રભુસ્વરૂપ માનવા જોઈએ. આજે યુગ બદલાઈ ગયો છે. સ્થિતિ અને સચોટો પલટાઈ ગયા છે. શ્રુતિમાં તેથી એટલો વધારો કરવો જોઈએ કે ‘બાલ દેવો મય’-ગુરુએ પોતાના શિષ્યોમાં અત્યંત સુંદર, પ્રિય, મધુર અને પવિત્ર પરમાત્માના દર્શન કરવા જોઈએ. જો અરસપરસ આ ભાવના પલ્લવિત અને વિકસિત થશે તો ગુરુ અને શિષ્યોના સંબંધો પણ લોકોત્તર બની જશે. આજે આ ભાવનાનો અભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એટલે તો બાળકોમાં અધ્યાપકોને સત્તાવવાની વૃત્તિ બલવત્તર થતી જાય છે. મારવાની આ પ્રક્રિયા બાળકને વિકાસની દિશામાં લઈ જવાને બદલે પશુતાની દિશામાં ગતિ કરાવનારી સિદ્ધ થતી જાય છે. દેહમૂલક શિક્ષણથી કદી પણ જીવન શુદ્ધિ થવાની નથી. ‘હું’ દેહથી બુદ્ધો છું’-એ વાત જ્યારે પાકી સમજશે ત્યારે જ જીવન સુધારણા શક્ય બનશે.

દેહ અને આત્મભાવના પાર્થક્યને પામેલા આ યુનિ પુંગવો, આધ્યાત્મિક જાડાણમાં અવગાહન કરતાં કરતાં જે આંતરિક આનંદની અનુભૂતિ કરી રહ્યા છે તેનો સૂત્રોમાં તો નિર્દેશ માત્ર છે. કારણ આનંદનું કોઈ પણ સાધન હોતું નથી. આનંદ તો આત્મામાંથી આવિર્ભૂત થાય છે. સાધન તેનું જ હોય છે જે આપણાથી દૂર હોય. પહોંચનાં શિખર ઉપર ચઢવા માટે સાધનની આવશ્યકતા રહે છે. પર્વત ઉપર આરોહણ કરવા માર્ગ, વિધિ, ગાદી અથવા ઘોડો જોઈએ. આપણામાં પ્રવેશ માટે આપણને કશા જ સાધનની અપેક્ષા નથી. બીજા પાસે પહોંચવા માટે કોઈ સેતુ જોઈએ પરંતુ પોતાની પાસે જ પહોંચવા માટે કોઈ સેતુની જરૂર હોતી નથી. દૂર જવું હોય તો ચાલવું પડે, પરંતુ સ્વયંમાં જવા માટે ચાલવાની જરૂર નથી.

આનંદ સીધી રીતે જ પ્રગટાવી શકાય છે. તેનું કોઈ સાધન નથી કારણ તે આપણો સ્વભાવ છે. જે આપણી પાસે છે તેને તો માત્ર ઝોળખી લેવાની જ જરૂર રહે છે. આનંદને મેળવવો પડતો નથી. તે આપણી પાસે જોજૂદ છે. આ આનંદ શુણ્ની મોજ માણતાં શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ પૂછે છે.

અચેલમો ય જો ધન્મો જો હમો સન્તસત્તરો ।
 દેસિમો વદ્ધમાળેણ પાસેણ ય મહાજ્ઞસા ॥ ૨૧
 વેગજ્ઞપવજ્ઞાણં વિસેસે કિ નુ કારણં ।
 ાળે હુવિદે મેહાવિ । કહ્ વિપ્પચ્ચલો ન તે ? ॥ ૩૦

આ અચેલક ધર્મ વર્ધમાને કહ્યો છે અને આ સાંતરોત્તર (વિશિષ્ટ વર્ણ અને ક્રીમતી વચ્ચેવાળો) ધર્મ મહા યશસ્વી પાત્ર પ્રભુએ કહ્યો છે. એક જ કામ-ઉદ્દેશ્યથી બંને પ્રવૃત્ત થયા છે. છતાં બંનેમાં આ શિન્નતા શા માટે છે? હે મેઘાવી! ચિહ્ન (લિંગ)ના આ બે પ્રકારે વિષે તમોને શંકા નથી થતી ?

ન્યાં સુધી વિધાયક મન હોય છે ત્યાં સુધી અસ્વીકારની વાત ઊભી થતી નથી. ભગવાન મહાવીરના પૂર્વવર્તી તીર્થંકરે સુધી તેમના મન વિધાયક હતાં એટલે તેમની ભાષા પણ વિધાયક હતી. વિધાયક ભાષા સમજવા માટે બાળકો જેવું કોમળ અને સરળ હૃદય જોઈએ. માર્ગમાં જ્યારે તમે તમારા બાળક સાથે જતા હો ત્યારે ચાલતાં ચાલતાં બાળક હજારે પ્રશ્નો ઊભા કરશે. તે દરેક પ્રશ્નોના ચોચ જવાબ તમારી પાસે હશે પણ નહિ. છતાં જે રીતે તમે તેને જવાબ આપશો તે રીતે તેનું વિધાયક મન તે જવાબને સ્વીકારી લેશે. તમારા સાચા ખોટા, સુકૃતસંગત કે સુકૃતશૂન્ય જવાબની સામે બાળક કોઈ જ હા-ના કે પ્રતિ દલીલો કરશે નહિ. નાનકડો બાળક તમને પૂછે કે, નાનો ભાઈ ક્યાંથી આવ્યો, તો તેનો કોઈ જવાબ તમારી પાસે નથી. વિજ્ઞાન, જન્મશાસ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધ માણસો પાસે પણ તેનો જવાબ નથી. આ અસામાન્ય પ્રશ્ન છે. છતાં તમે બાળકને ફોસલાવીને કહેશો કે: 'તે' કાગડો બેયો છે? તે કાગડો નાના ભાઈને મૂંઝી ગયો.' બાળક રમવા આવ્યો જશે બસ, વાત ત્યાં પૂરી થઈ જશે.

મહાવીરનો સમય આવતા આ વિધાયક મનોદશા સમાપ્ત થઈ ગઈ એટલે વિધાયક ભાષા હવે કારગત નીવડે એવી ન રહી. કૃણસ્વરૂપે નિષેધાત્મક ભાષાનો ઉપયોગ કરવો પડ્યો. સમય અને મનોદશાની વિભિન્નતાને લઈ સચેલક-અચેલકનો પ્રશ્ન જે સહજ સાધનામાં સહજ હતો તે ભગવાન મહાવીરના વખતમાં અટપટો થઈ ગયો. તેથી વેષભૂષાની સિન્નતા અનિવાર્ય બની. આ વિષે લ'બાણુપૂર્વક ચર્ચા કરી શકાય એમ છે પણ તે અવસરે—

પ્રકૃતિની પ્રભુતા

પ્રકૃતિ હંમેશાં નિરપેક્ષ છે. તે આપણામાં જરા પણ સોત્સુક નથી. તે આપણે વિષે કોઈ જાતની ચિંતા સેવતી નથી. આપણે છીએ, આપણું અસ્તિત્વ છે, તેની સાથે પ્રકૃતિને લેવા દેવા નથી. આપણે યમરાજના સુખના કોળિયા બની જઈએ તો પણ તેથી કોઈ આકાશ રડવા બેસતું નથી અને પૃથ્વીની આંખમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો વરસવા માંડતો નથી. આપણા અસ્તિત્વથી પ્રકૃતિમાં કોઈ વિશેષતા આવી જતી નથી. આપણે નહિ હોઈએ તો તેથી પ્રકૃતિમાં કોઈ ઊણપ કે અલ્પતા દેખાશે નહિ. પ્રકૃતિ આપણા હોવા ન હોવા પરવે બિલકુલ ઉઠાસીન છે. આપણે હોઈએ કે ન હોઈએ, પ્રકૃતિનું કાર્ય તો યથાવત્ ચાલ્યા જ કરે છે. વરસાદ, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા, વૃક્ષો, ફળો, ફૂલો, કોઈ જ આપણા અસ્તિત્વનાસ્તિત્વની આંશિક પણ ચિંતા કર્યા વગર પોતાનું કાર્ય કર્યા કરે છે. આપણે મૃત્યુ પામીશું તો તેથી કોઈ વરસાદ વરસતો બંધ રહી જશે નહિ; સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા વગેરે આકાશમાં યથાવત્ પોતાના નિયત સમય પ્રમાણે ઉદય પામશે અને અસ્ત થશે, તેઓ પોતાની દૈનિક ક્રિયાઓમાંથી વિશ્રાંતિ લેશે નહિ. આપણા મૃત્યુના શોકમાં ફૂલો ખીલતાં અટકી જશે નહિ કે ફળો પરિપક્વ થતાં રોકાઈ જશે નહિ.

ફૂલો પોતાની ખીલવાની પ્રક્રિયા ચાલુ રાખશે, ચાંદ પોતાની શીતળ જ્યોત્સ્નાનાં રજત કિરણો પૃથ્વી પર પાથર્યા કરશે અને સૂર્ય પોતાની સોનેરી કિરણોની ઉબમા જનતાને અર્પણ કર્યા કરશે ! આમ પ્રકૃતિ તો પોતાની રીતે પોતાનામાં જ મસ્ત રહેશે.

પ્રકૃતિના આ પારમાર્થિક સ્વભાવને આપણે જાણતા નથી. પ્રકૃતિ વિષેની આપણી કલ્પના આપણા ખ્યાલો પ્રમાણે હોય છે. દાખલા તરીકે એક વૃક્ષની પાસે એક સુતાર, એક કવિ, એક ચિત્રકાર, એક પ્રેમી કે જેને પોતાની પ્રેમિકા નથી મળી તે બધા સંયુક્ત બેઠા છે. ત્યારે સુતારને વૃક્ષમાં ફનીંચર સિવાય કાચે જ કાંઈ બીજું દેખાય છે. તે વખતે વૃક્ષ વિષે તેની દૃષ્ટિમાં વિશિષ્ટ સુષ્ટિ બસી થશે જેમાં નાના મોટા વિવિધ પ્રકારના ફનીંચરોના આકારો તેને દેખાવા લાગશે. દુનિયા આપણી અંદર જ છે, જે આપણી અંદર છે તે જ આપણું જગત છે. જે આપણે નિર્મિત કરીએ છીએ તે જ આપણી દુનિયા છે. અમારની દૃષ્ટિ સદા આપણાં પગરખાં તરફ જ જવાની. પગરખાંના નંબરથી તે આપણને જોળાણે છે. દરેક આપણને આપણાં કપડાંના માપથી જોળાણે છે. અમાર આપણા જોડાને જોઈ આપણી સ્થિતિ વિષેના અનુમાનો ખાંધી લે છે. સૌ પોતાના આંતરિક વિચારો કે કલ્પનાઓ પ્રમાણે બહારના જગતનો ખ્યાલ કરે છે.

સુતારને માટે વૃક્ષનાં ફળફૂલોનું કોઈ જ મહત્ત્વ નથી. વૃક્ષોને જોઈ તેને પોતાના ધંધાને લગતા એટલે ટેબલ ખુરશીઓને લગતા વિચારો આવે છે. એની જ પડને બેઠેલા ચિત્રકારને વૃક્ષ વિવિધ રંગોની એક રંગોળી રૂપ દેખાવા લાગે છે. સામાન્યતઃ લોકોને વૃક્ષો લીલા રંગનાં દેખાય છે ત્યારે ચિત્રકારને તે એક લીલા રંગના વૃક્ષમાં હજારો રંગ બેઠેલા દેખાય છે. ચિત્રકારની દૃષ્ટિમાં જ તે દેખાય, દરેક માણસને તે દેખાય નહિ. આપણી દૃષ્ટિમાં લીલો રંગ એટલે ખસ લીલો રંગ, પણ ચિત્રકારની દૃષ્ટિમાં વૃક્ષના લીલા રંગમાં વૈવિધ્ય ભરેલું હોય છે. વૃક્ષ વૃક્ષમાં તે જુદો હોય જ; પણ ચિત્રકારને તે એક જ વૃક્ષનો લીલો રંગ પણ વિવિધ રૂપે દેખાય છે. પ્રત્યેક પાંદડાના લીલા રંગમા પણ તે જિજ્ઞાસુ છે. જેવું ચિત્રકારને દેખાય છે તેવું આપણને દેખાતું નથી. કારણ ચિત્રકારને પોતાની આગવી દૃષ્ટિ છે જેથી તેને પાંદડે પાંદડાંનું વ્યક્તિત્વ પૃથક્ અને સ્વતંત્ર દેખાય છે.

ચિત્રકારની પાસે જે કવિ બેઠો છે તેને માટે તે વૃક્ષ કાવ્ય બની જશે. વૃક્ષમાં તેને જે પ્રભુતા અને ભવ્યતા દેખાશે તે આપણને કદી નજરે પડે અદેશી નહિ. તેની દૃષ્ટિમાં વૃક્ષ એક દિવ્ય જગતની ગરજ સારશે. વૃક્ષ ખેવાઈ જશે અને તે લોકોત્તર જગતમાં પ્રવેશી જશે. તે જે જગતનો અનુભવ કરતો હશે, જે દુનિયામાં તે વિચરતો હશે તેનો આપણને ખ્યાલ પણ આવશે નહિ. તેનું વૃક્ષ વિષેનું જગત સુધાર અને ચિત્રકાર બને કરતાં જિન્ન અને અલૌકિક હશે.

હવે કવિની પાસે જે એક પ્રેમી બેઠો છે કે જેને પોતાની પ્રેમિકા નથી મળી, તેને આ વૃક્ષ ઉપરનાં સુંદર, વિવિધરંગી ફૂલો સુખપ્રદ અને આનંદદાયી નહિ લાગે. આ ફૂલો તેને

કાંટાની માફક ખૂંચ્યા કરશે. ફૂલો તેને સુગંધ અને આનંદ આપવાને બદલે તેને ઉદાસીન બનાવશે. તે વૃક્ષોના ફૂલો તેને સુરઝાએલા ભાસે છે અને તે વૃક્ષ તેને રૂઢન કરતું જણાય છે. આ પ્રેમ વિરહીને આ વૃક્ષ સાથે કશેા જ સંબંધ નથી; પરંતુ તેનાં હૃદયમાં જે જગતનું નિર્માણ થયું છે, જે ભાવો, જે વિરહની વેદના તેનાં અંતરમાં ઉદ્ભવ્યાં છે તેને કારણે તેને જે આ વૃક્ષ કરમાઈ ગયેલું અને રૂઢન કરતું દેખાય છે, તે તેની પોતાની વૃક્ષમાં આરોપિત કરેલી કલ્પના જ છે.

યાદ રાખજો ષોડશકળાથી પરિપૂર્ણ ચંદ્રમા આકાશમાં ભર્યો હોય, આખી પૃથ્વીને તેણે પોતાની રજત સમી સ્વેત જ્યોત્સ્નાથી ધવલિત કરી હોય, છતાં પ્રેમિકાવિહીન પ્રેમીને તે ચાંદની રાત આનંદ આપી શકતી નથી. તે તેને ફિછી અને ઉદાસ જણાય છે. પ્રકૃતિ તો જેમ છે તેમજ છે. પ્રકૃતિમાં આપણી કલ્પનાના આરોપણથી કશેા જ ફેર પડતો નથી. માત્ર આપણી કલ્પનાના જગતનો જ વિસ્તાર થવા પામે છે અને તે આપણા આંતરિક જગતનો પરિચય આપે છે.

આ રીતે આપણે જે પ્રકૃતિને ઓળખીએ છીએ તે આપણું પ્રશ્નપણ છે, આપણું નિર્માણ છે. ચાંદની કદી ઉદાસ કે ખિન્ન બનતી નથી. આપણું દુઃખ, આપણી ઉદાસીનતા અને આપણી ખિન્નતા જ આપણને તેમાં શ્રીકાશ જોવા પ્રેરે છે. ચાંદની તો જેવી છે તેવી જ છે. એકને માટે આ ચાંદની જે શ્રીકી જણાય છે તે બીજાને માટે સંગીત, નૃત્ય અને આનંદનો સંચાર કરનારી, નવું જીવન અને નવું ચૈતન્ય આપનારી બની બેઠી છે ! દીવાલની એક બાજુ જે ચાંદની ઉદાસ અને શ્રીકી જણાય, સંભવ છે દીવાલના પૃષ્ઠ ભાગમાં તે ખીલેલી, હસતી, રમતી, ગાતી અને કિલ્લોલતી જણાય !

એટલે પ્રકૃતિ સદૃશ પણ નથી અને કઠોર પણ નથી. સદૃશતા સદા કઠોર સાપેક્ષ છે અને કઠોરતા સદા સદૃશતાની અપેક્ષા રાખે છે. જે સદૃશ હોય તો તે સમય જતાં કઠોર પણ થઈ શકે અને જે કઠોર હોય તે પ્રસંગોપાત સદૃશ પણ બની શકે. પ્રકૃતિ આ બંને દ્વૈતથી પર છે. માટે આજીવ કરી ભૂલીને પણ ક્યાની ભીખ માંગવા જશે નહિ. ક્યા નથી પૃથ્વી પર મળી શકતી કે નથી આકાશમાં ! ક્યાને નામે આપણે જે સ્તુતિ કરીએ છીએ તેનો કશેા જ ઉપયોગ નથી. મંદિરના પરમાત્માને પ્રાર્થના કરો કે આકાશના ઇશ્વરને, પ્રાર્થના કરવાથી કોઈ જ લેફ પડવાનો નથી. પ્રાર્થના કે સ્તુતિને કારણે પરમાત્મામાં કોઈ લેફ કે ફેરક પડતો નથી. સ્તુતિ ત્યાં જ ફેર લાવી શકે જ્યાં નિંદા સાથેક હોય છે !

પરમાત્માની કરવામાં આવેલી નિંદા જો પરમાત્માને પરેશાન કરતી હોય, મૂંઝવતી હોય, તો આપણી સ્તુતિ તેને પ્રસન્ન પણ કરી શકે છે. પ્રાર્થના ન કરવાથી પરમાત્મા જો નાપુશ અને નારાજ થઈ જતા હોય, તો જ આપણી સ્તુતિ તેમને પુશ કરવા, રાજ કરવા સમર્થ થશે.

પરમાત્માને ભે આપણે સહય થવા રાજ કરી શકીએ તો કઠોર થવા માટે પણ તે રાજ કરી શકાય છે. આવી સ્થિતિમાં પ્રભુની પ્રભુતા ખોવાઈ જશે અને તે આપણા હાથની કંકપુતળી બની જશે.

પ્રકૃતિ કે પરમાત્મા ભે સહય હોય તો તેની સાથે આપણે રમત પણ રમી શકીએ. તે નિર્દય છે, તે કઠોર છે એમ પણ કહી શકાય નહિ. કઠોરથી કઠોર જણાતી વ્યક્તિમાં પણ હયાનો સંભવ હોય છે. પછી આહે તે તૈમૂર હોય, અંગીજાન હોય, હિટલર હોય કે સ્ટાલિન હોય ! ગમે તેવી કઠોરતામ વ્યક્તિ પણ હયાશીલ હોઈ શકે છે. કઠોર જણાતા માણસના હૃદયના પણ કોમળ ખુણાઓ હોય છે. તેની પણ કમબેર બાબુઓ હોય છે. કઠોર જણાતો માણસ પણ કોઈકને તો જરૂર પ્રેમ કરતો જ હશે ! કોઈકની પીડાથી તે જરૂર દુઃખી થતો હશે ! હાં, નિર્દય દેખાતી વ્યક્તિની કરુણાની મર્યાદા નાની હશે અને કઠોરતાની મોટી, પણ તેનામાં કરુણા અવશ્ય હોવાની. આ જ રીતે હયાશીલ વ્યક્તિની હયાની સીમા ભલે વિશાળ હશે અને કઠોરતાની સીમા સાંકડી હશે, છતાં તેનામાં કઠોરતા અદ્ભૂત પણ અવશ્ય હોવાની. આમ હયાશીલ ગણાતા માણસના હૃદયમાં પણ કયાંક વજની સખ્તાઈ છે તો કઠોર ગણાતી વ્યક્તિના હૃદયમાં કયાંક પુષ્પની મૃદુતા છે. પ્રકૃતિનું ગણિત જ ભારે વિચિત્ર છે.

પ્રકૃતિ સદા દ્વંદ્વરહિત છે એટલે તે નથી સહય કે નથી કઠોર. તે ધૂરં માટે ગળું કાપવાની વ્યવસ્થા નહિ કરે તેમ ભલા માટે સિંહાસનની વ્યવસ્થા પણ નહિ કરે. આનો પારમાર્થિક નિષ્કર્ષ એટલો જ છે કે આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ, કે મેળવીએ છીએ, તે પોતાનું જ કરેલું અને મેળવેલું છે. પ્રકૃતિનો તેમાં કોઈ રસ નથી. તે અલિપ્ત છે, તે શેમાંય ભાગ ભજવતી નથી.

રસ્તે ચાલતાં તમારા પગમાં ભે કાંટો ખૂંચી જાય તો એમ ન માનશો કે પ્રકૃતિ તમને કાંટા ખૂંચાડવા ઉત્સુક છે. હકીકત તો એ છે કે, જે માર્ગમાં કાંટા છે તે માર્ગ પર જવા તમે ઉત્સુક છો. તમારા માથા પર ફૂલોનો વરસાદ થઈ જાય તો એમ સમજ જશો નહિ કે આકાશનો દેવતા તમારા પર પ્રસન્ન થઈ ફૂલોનો વરસાદ વરસાવવા ઉત્સુક થયો છે ! આ બધા સંયોગો છે. તેનાં કારણભૂત તમે પોતે જ છો. તે તમારો પોતાનો જ શોધેલો માર્ગ છે, પછી તે કાંટાનો હોય કે ફૂલોનો, કોઈ તમને ગાળો આપે એવો હોય કે કોઈ તમારી પ્રશંસા કરે એવો હોય, નરકનો હોય કે સ્વર્ગનો, દુઃખનો હોય કે સુખનો ! આ બધી પરિસ્થિતિઓને માટે તમે જ જવાબદાર છો, તમે જ તેના કર્તા છો પ્રકૃતિ તે માટે સર્વથા નિરપેક્ષ છે. પ્રકૃતિ આ બધાં પ્રત્યે ઉદાસીન છે. ભે પ્રકૃતિ તેમા સસુત્સુક થઈ જાય તો ભારે અવ્યવસ્થા ઊભી થઈ જાય. પ્રકૃતિને પુરુષ પોતાની તાબેદાર બનાવી લે. પરંતુ પ્રકૃતિ આપણામાં જરા બેટલી પણ ઉત્સુક નથી; એટલે તે હંમેશાં આપણા અંકુશ બહાર જ રહે છે.

તમારી પ્રાર્થના ક્યારેક ફળીભૂત થાય તો એમ ન માની લેતા કે પરમાત્માએ ખુશ થઇ તમારી પ્રાર્થના સાંભળી લીધી છે. તે પ્રાર્થનાને પૂરી કરવા માટે તમે યીલ્દ બળેને પણ કામે લગાડ્યાં જ હશે. તમારા સંકલ્પબળની સભાગતા અને સમર્પણની પ્રયત્નતા પણ તેની સફળતામાં કારણભૂત છે. સંકલ્પની દૃઢતા અને સભાગતા બહારથી નથી આવતાં, તે તમારા પોતાનામાંથી જ જન્મતાં હોય છે. જો તમારી પ્રાર્થના નિષ્ફળ નીવડે તો પણ તેમાં તમે પરમાત્માની નાખુશીની કલ્પના કરશો નહિ. પ્રભુ તો સદા કૃતકૃત્ય જ છે. તેને કાંઈ પણ કરવાનું હોતું નથી. સુકિત તેમની પરમ સ્થિતિ છે. આવી પરમ સ્થિતિમાં પણ જો કંઈ કરવાપણું અવશિષ્ટ રહેતું હોય તો સંસારી અને સુખમાં ફરક જ શો રહેવાનો ? હકીકત તો એ છે કે, તમારી પ્રાર્થનાની નિષ્ફળતાનું કારણ તમારું જ હૃદય તેમાં જોડાયેલું નથી એ જ છે. પરમાત્માને તમારી પ્રાર્થનાની સફળતા સાથે કોઈ જ લેવાદેવા નથી. તમારી પ્રાર્થનામાં જે બળ પ્રગટે છે તે તમારામાંથી જ પ્રગટેલું તમારું પોતાનું જ બળ છે. મંદિરો, મંદિરો અને ઉપાશ્રયોમાંથી બહાર નીકળતી વખતે તમારા પગમાં જો વધારે બળ જણાય, તમારો ઉત્સાહ વધી ગયેલો હોય, તમારી સ્ફૂર્તિ દ્વિગુણિત થઈ ગયેલી લાગે, તમારો સંકલ્પ વધારે જાગૃત થયેલો ભાસે અને તમારા પ્રાણમાં અસાધારણ શક્તિ અનુભવાય, તો માની લેજો કે તે શક્તિ, તે બળ અને તે ઉલ્લાસ, ક્યાંય બહારથી આવેલ નથી, તે તમારા અંદરની જ તાકાત છે જે પ્રગટેલ છે. મંદિરમાં વિરાજીત કરેલા ભગવાન તો માત્ર પ્રતીકાત્મક નિમિત્ત છે. એટલે મંદિરમાં જ એમ થાય એવું કાંઈ આત્મીય નથી. મંદિરની બહાર પણ તે સંભવી શકે છે.

એ જ કારણે આપણી આંતરિક શક્તિની જગ્યાએ જાગૃત થાય છે ત્યારે જો જાગૃતિની ક્ષણે કરવામાં આવેલી પ્રાર્થનાના પ્રતીકમાં એક પત્થર તરફની શ્રદ્ધા પણ પ્રાર્થનાને સફળ બનાવવામાં નિમિત્ત બની જાય છે. તે પત્થરની શક્તિ નથી. તે શક્તિ શ્રદ્ધા અને સંકલ્પની છે. પત્થર તો આકસ્મિક રીતે પ્રતીકાત્મક છે એટલે તેના નિમિત્તને આશ્રય કરી કથન થાય છે. કાર્ય તો પોતાના જ ઉપાદાન શક્તિના બળથી થતું હોય છે. આમ ન થતું હોય તો ઘણી વખત ભગવાન મહાવીર અને ખુદ્દ જેવા પરિપૂર્ણ વ્યક્તિના સાન્નિધ્યથી પણ પ્રાર્થનાઓ અધૂરીની અધૂરી જ રહે છે. એટલે પ્રાર્થનાની સફળતા કે અસફળતાનો આધાર પ્રકૃતિ ઉપર નથી, પરમાત્મા ઉપર નથી, કોઈ ઉપર નથી, આપણાં પોતાનાં ઉપર જ છે.

આ રીતે જ્યારે ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પ્રાર્થનાઓ કપાઈ જાય છે, સ્મૃતિઓ કપાઈ જાય છે, પરમાત્મા કપાઈ જાય છે, આપણે એકલા જ રહી જઇએ છીએ. એકલા રહેવામાં માણસ ભયનો અનુભવ કરે છે. જોટો પણ સથવારો મળી જાય તો મન રાહતનો અનુભવ કરે છે.

સારા માણસો કદી કોઈની પાસેથી કશી જ અપેક્ષા રાખતા નથી. દયાની લીખ જોટા માણસો જ માંગે છે. જે દયાથી મળે તેને સ્વીકારવા સારો માણસ તૈયાર પણ થશે નહિ. કારણ

દયાથી, કોઈની કૃપાથી, મેળવેલ વસ્તુ ખરી રીતે મેળવેલ ગણાય જ નહિ. આવી રીતે મળેલી વસ્તુ અથવા વૈલવ લાગેલું કોઈ જ મૂલ્ય નથી. તે આપણા પ્રાણોનો ભાગ બની શકતી નથી. જે આપણા શ્રમથી મળે છે તે જ આપણી ખરી સંપદા બની શકે છે. આપણા પુરુષાર્થનું ફળ જ આપણા વિકાસમાં સહાયક અને ઉપયોગી નીવડે છે.

જેમનામાં સ્વયંના પુરુષાર્થથી આત્મવિશ્વાસ અને ઉપલબ્ધિ અસિદ્ધિતને પામી છે એવા શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમસ્વામી આધ્યાત્મિક ભૂમિકાનો આશ્રય લઈ, એકત્રિત થયા છે. તેમના શિષ્યોની મૂંઝવણ અને ગૂંચવણને ઉકેલવાનો અને આધ્યાત્મિક વિકાસની ભૂમિકાને વધારે વ્યાપક બનાવવાનો તેમનો આદર્શ છે. બાહ્ય ભૂમિકાના લોકો ભલે કેન્દ્રને ન સ્પર્શતા હોય, આમ છતાં પરિધિ ઉપર જણાતાં આ લોકો પોતાના દેહનો ફેલાવો કરી, જે કેન્દ્રને અલગાવવા પ્રયત્ન કરતા હોય, તો કેન્દ્રને સંપૂર્ણ શુદ્ધ અને નિર્મળ છતાં પરિધિના રાહુની છાયાની અસરનો ભોગ થવું ન પડે તે આપણે જોવાનું રહ્યું. વિચાર વિનિમયનું આ મૂળ છે.

એક જ આદર્શ અને લક્ષ્યને અભિપ્રાય રાખી પ્રવૃત્ત થનારી આ યાત્રાના યાત્રીઓમાંથી અમુકને સામાન્ય નિયમો અને અંકુશોનું કહેવાતું નામમાત્રનું અનુશાસન હોય, તે સુખે યથેચ્છ વિહરી શકતા હોય, સુંદર કીમતી, રંગબેરંગી વસ્ત્રો પહેરી શકતા હોય, એક સ્થાન પર ઇચ્છાનુસાર રહી શકતા હોય, આહાર વિહારના સંબંધમાં પણ નામનું જ નિયંત્રણ હોય અને બીજા યાત્રિકોનાં ગળામાં બાણે નિયમો અને નિયંત્રણોનો એક મોટો પાશ નાખી દેવામાં આવ્યો હોય, જેના માટે વસ્ત્રોના પહેરવાનાં સંબંધમાં પણ અકળામણ ભરેલાં બંધનો હોય-જેવાં કે તે યા તો અચેલક જ રહે અથવા બોલામાં બોલા અને બોલામાં બોલી કીમતનાં મર્યાદિત વસ્ત્રોનો સ્વીકાર કરે, રહેવાનાં સંબંધમાં પણ એક સ્થાન પર લાંબા વખત સુધી ન રહે, તેમના માટે કે તેમના જેવા સાધુઓના નિમિત્તથી બનાવેલા આહાર તરફ દૃષ્ટિ પણ ન નાખે, આ નિયમોની વિવિધતામાં આદર્શની એકરૂપતા કેમ સચવાય તે શિષ્યસમુદાયનો પ્રાણપ્રશ્ન છે. એક જ આદર્શને સિદ્ધ કરવા મથતા એક જ યાત્રાના યાત્રિકો માટે નિયમન અને અનુશાસનના એ લોકોનું મૂળ શું છે? આના મૂળને જો યથોચિત રીતે શોધવામાં ન આવે તો આદર્શો વિશે શંકા જન્મે અને આદર્શોની આદર્શતા જોખમાય. અણુસમન્વયો સંકલ્પ-વિકલ્પ અને ખોટા ઉકાષોહથી પીડિત થાય. માટે આ બધા સ્થૂલ દેખાતા પ્રશ્નોની ઉપેક્ષા અનપેક્ષિત છે. તેનું યોગ્ય નિરાકરણ શોધી કાઢવું આવશ્યક છે. એટલે કેશીકુમાર શ્રમણના ગઈ કાલે જણાવેલ પ્રશ્નોનો પોતાની પારદર્શી પ્રજ્ઞાથી સમાધાન કરતાં ગૌતમસ્વામી કહે છે—

કેસિમેઘં લુવાણં તુ, ગોચમેા ઇન્દ્રમન્વવી ।
વિન્નાગેણ સમાગમ્, ધમ્મસાહજમિચ્છિયં ॥ ૩૧

૩૫૮ : ભેદા પાષાણ, ખોલ્યાં દ્વાર

અર્થાત્ કેશીને ગૌતમસ્વામીએ એવો જવાબ આપ્યો કે, વિજ્ઞાન એટલે વિશિષ્ટ જ્ઞાન અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન. કેવળદર્શનથી યથાતથ્ય ભાવેને બાણીને તેમજ ભેદને અને ધર્મનાં ઉપકરણોને સારી રીતે બાણીને જ તેની સંમતિ આપાઈ છે.

ભગવાન પાર્શ્વનાથ અને ભગવાન મહાવીરની પરંપરાને અનુસરનારાઓમાં બાહ્ય આચાર વિચાર અને વેશભૂષાના જે ઔપચારિક ભેદો દેખાય છે તે પાયાના મૂળને સ્પર્શનારા ભેદો નથી. પરિધિ ઉપર જ રહેલી આ વિવિધતા છે. કેન્દ્રમાં તો બંને એકરૂપ જ છે. ત્યાં ભેદને સામાન્ય અવકાશ પણ નથી. આ જે સ્થૂલ અને બાહ્ય વિસિદ્ધતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે ભલે તાત્વિક ન હોય છતાં તે ભેદનાં કારણો તો અવશ્ય તાત્વિક છે અને તે પ્રજ્ઞાવાન મહાપુરુષોએ વિચારપૂર્વક, જીવોનાં હિત અને એકાંત શ્રેય માટે, આ રીતિ પ્રવર્તાવી છે.

નયનિરૂપણ

વસ્તુના ઐર્ધ એક ધર્મતું નિરૂપણ કરનાર, ગ્રહણ કરનાર અથવા વિષય કરનાર જ્ઞાનને નય કહેવાય છે. અંશકારોએ નયની વ્યાખ્યા આ રીતે કરી છે:

‘વસ્તુન્યનેકાત્મન્યવિરોધેન હેત્વર્પણાત્તાદ્ય વિશેષસ્ય યાથાત્મ્ય પ્રાપ્ત્યપ્રવળપ્રવેગો નયઃ’
સર્વાર્થસિદ્ધિ

નિષ્કર્ષ એ છે કે પ્રમાણ વસ્તુના પૂર્ણ રૂપને ગ્રહણ કરે છે અને નય તેના અંશોને ગ્રહણ કરે છે. કારણ “સકલાદેશઃ પ્રમાણાધીનઃ વિકલાદેશો નયાધીનઃ”—જ્યારે આપણે કેઈ માણસને ભેદેએ છીએ ત્યારે આપણને ‘આ મનુષ્ય છે’ એવું જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને તે જ્ઞાન વખતે તેના કોઈ એક ધર્મથી પ્રયોજન નથી રહેતું, તે જ્ઞાન તે પ્રમાણ છે. પરંતુ જ્યારે આપણે તેના અંશોની કદપના કરવા લાગીએ છીએ ત્યારે તે આંશિક જ્ઞાન નય થઈ જાય છે. જેમકે તે અસુકનો પિતા છે, અસુકનો પુત્ર છે. પ્રમાણ બધી ઇન્દ્રિયો વડે થઈ શકે; પરંતુ નય તો મન વડે જ થાય છે. જ્યાં સુધી વસ્તુને બાણવા માટે નયનો ઉપયોગ ન કરીએ ત્યાં સુધી વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય.

તમને શંકા થશે કે નય જો પદાર્થ નિષ્કૃતિક છે તો તેને પ્રમાણથી જુદા પાડવાનો શો અર્થ છે? જો નય પ્રમાણ ન હોય તો અપ્રમાણભૂત એવા નયનો, વસ્તુ સ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનમાં શો ઉપયોગ થઈ શકે? યથાર્થને સમજવા માગતા યુદ્ધિશાળી માણસોના માનસમાં આવી આશંકાનો આવિર્ભાવ થાય, તે સમજી શકાય છે. આચાર્યોએ તેનો સુંદર દૃષ્ટાંત સાથે અસરકારક જવાબ પૂરો પાડ્યો છે. તદ્વત્સાર—

નાય વસ્તુ ન ચાવસ્તુ, વસ્ત્વંશઃ કથ્યતે યતઃ ।
નાસમુદ્રઃ સમુદ્રો વા, સમુદ્રાંચો યથોચ્યતે ॥

તન્માત્રસ્ય સમુદ્રત્વે, શેષાંશસ્યાસમુદ્રતા ।
સમુદ્રબહુતા વા સ્યાત્ તત્ત્વેત્કવાસ્તુ સમુદ્રવિવ્દ ॥

અર્થાત્-નયથી વસ્તુનો નહિ પરંતુ વસ્તુના એક અંશનો નિર્ણય થાય છે. નયનો વિષય ન તો વસ્તુ છે, ન તો અવસ્તુ છે; કિન્તુ વસ્તુનો અંશ છે. જેમ સમુદ્રનું બિન્દુ સમુદ્ર નથી, તેમ અસમુદ્ર પણ નથી; પરંતુ સમુદ્રનો એક અંશ છે. જો એક બિન્દુને જ સિન્ધુ માની લેવામાં આવે, તો બાકીના બિન્દુઓ સમુદ્રથી બહાર થઈ જશે અથવા દરેક બિન્દુ એક એક સમુદ્ર થઈ જશે. એટલે એક જ સમુદ્રમાં કરોડો સમુદ્રોનો બ્યવહાર થવા લાગશે.

જેમ એક સૈનિકને સેના ન કહી શકાય, તેમ તેને સેનાથી અલગ પણ ન માની શકાય; પરંતુ તેને સેનાનો એક અંશ કહી શકાય તેમ નયને પણ પ્રમાણનો એક અંશ કહી શકાય.

નયના ઉપયુક્ત સ્વરૂપને સાંભળી, તમારા માનસમાં સંદેહ જન્મશે કે, અનંતધર્માત્મક વસ્તુને એકધર્માત્મક ગ્રહણ કરવી, એ મિથ્યા જ્ઞાન નથી તો બીજું શું છે? બ્યવહારમાં પણ આવા અધૂરા અને જાણપાશ્રયા જ્ઞાનને મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે. દાખલા તરીકે કોઈ સભામાં વીસ-પચીસ માણસો બેઠા હોય અને કોઈ કહે કે, ત્યાં એક માણસ બેઠો છે, તો તે એક માણસ તે પચીસના સમુદાયમાં સમ્મિલિત હોવા છતાં, પચીસના સમુદાયને એક જ માણસ માનવો તે મિથ્યાજ્ઞાન જ કહેવાય.

તમારી આ શંકા અસ્થાને નથી. એક અંશનું જ્ઞાન જો બાકીના અંશોનો અપલાપ કરનાર કે સર્વથા નિષેધ કરનાર હોય, તો તેને મિથ્યાજ્ઞાન જ કહી શકાય. પરંતુ તે અંશનું જ્ઞાન જો બાકીના અંશોનો અપલાપ કરનાર કે નિષેધ કરનાર ન હોય, તો તેને મિથ્યાજ્ઞાન કહી શકાય નહિ. જ્યાં પચીસ માણસો બેઠા હોય ત્યાં એક માણસના બેસવાનો ઉલ્લેખ કરવાથી બાકીના ચોવીસનો નિષેધ થઈ જાય છે તેથી તે મિથ્યાજ્ઞાન બની જાય છે. પરંતુ નય કહી પણ બીજા અંશોનો નિષેધ કરતો નથી તેથી તેને મિથ્યાજ્ઞાન કહી શકાય નહિ. જે નય બીજા અંશોનો અપલાપ કરે છે તે નયાભાસ અથવા મિથ્યાનય કહેવાય છે.

“ચાવન્તો વચન વિકલ્પાસ્તાવન્તો નયાઃ”-જેટલા પ્રકારના વચનો હોય છે તેટલા જ પ્રકારના નયો હોય છે. આર્ષપુરુષોની આ ઉક્તિથી બે વસ્તુઓ સિદ્ધ થાય છે. પહેલી વાત તો એ કે, નયના એક બે નહિ, પરંતુ ગણ્યા ગણાય નહિ એવા અસંખ્ય ભેદો છે અને બીજી વાત એ છે કે, નયોને વચનો સાથે ઘનિષ્ઠતમ સંબંધ છે. જો વચનો સાથે નયને સંબંધ હોય તો ઔપચારિક રીતે નયને વચનાત્મક પણ કહી શકાય. અર્થાત્ દરેક નય વચનો વડે પ્રગટ

કરી શકાય. એટલે વચનને પણ નયસંજ્ઞા આપવામાં કોઈ વિરોધ નથી. આ રીતે નયના બે પ્રકારો સિદ્ધ થયા અને તે (૧) ભાવનય (૨) દ્રવ્યનય. જ્ઞાનાત્મક નયને ભાવનય અને વચનાત્મક નયને દ્રવ્યનય પણ કહી શકાય. કયાંક તો વળી નયના વિષયને પણ નયમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. તેમની માન્યતા મુજબ પ્રત્યેક નય ત્રણ જાતનો થઈ જાય છે. જેમકે—

સો ચિય ઇક્કો ધમ્મો, જાચયસહો વિતત્ત્ત ધમ્મસ્સ ।

તં જ્ઞાણદિ જં જાણં, ત તિણિણિ વિ જયવિસેસા ય ॥

વસ્તુનો એક ધર્મ, તે ધર્મનો વાચક શબ્દ અને તે ધર્મને જાણનાર જ્ઞાન, આ ત્રણેય નયો છે.

નયના મૂળમાં બે લેહ છે. (૧) નિશ્ચયનય અને (૨) વ્યવહારનય. વ્યવહાર નયનું બીજું નામ ઉપનય પણ છે. “નયાનાં સમીપાઃ ઉપનયાઃ” એ બીજા પદાર્થના નિમિત્તથી અન્ય રૂપ બતાવાયું છે તે વ્યવહારનય કે ઉપનય કહેવાય છે અને જે વસ્તુના પારમાર્થિક સ્વરૂપને દાખવે છે તે નિશ્ચયનય કહેવાય છે.

વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયના ઉપર જણાવેલાં સ્વરૂપો સાંભળી તમને શંકા થશે કે, વ્યવહારનય વસ્તુના અન્યથા સ્વરૂપને બતાવે છે તેથી તેને મિથ્યાનય જ માનવો જોઈએ, અને બે તે મિથ્યાનય હોય તો તેનો ઉલ્લેખ કરવાની અહીં શી જરૂર છે ?

તમારી શંકા યથોચિત છે પરંતુ તમે જે રીતે કહ્યો છો તે રીતે તે મિથ્યા નથી. વ્યવહારનય જે અપેક્ષાથી, જે રૂપમાં વસ્તુને વિષય કરે છે, તે રૂપમાં વસ્તુ ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમ આપણે ‘ઘીનો ઘડો’ એવો વ્યવહાર કરીએ છીએ. આ વાક્યથી વસ્તુના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી. એટલે કે ઘડો માટીનો છે, પિત્તળનો છે કે ચાંદીનો છે તેનો ખ્યાલ આવતો નથી એટલે એને નિશ્ચયનય કહી શકાય નહિ. પરંતુ ‘ઘીનો ઘડો’ એમ વ્યવહાર કરવાથી એક પ્રતીતિ અવશ્ય થાય છે કે તે ઘડામાં ઘી મૂકાય છે. જેમાં ઘી મૂકાય છે એવા ઘડાને વ્યવહારમાં ઘીનો ઘડો કહેવાય છે. આ વાત વ્યવહારથી સત્ય છે. આ વ્યવહારથી કામ પણ ચાલે છે. તેથી વ્યવહારનય પણ સત્ય છે. હાં, વ્યવહારનય મિથ્યા ત્યારે જ કહી શકાય જ્યારે તેનો વિષય નિશ્ચયનયનો વિષય માની લેવાય. અર્થાત્ કોઈ માણસ ‘ઘીનો ઘડો’ આ વાક્યનો અર્થ ઘીનો બનાવેલો ઘડો સમજી જાય. જ્યાં સુધી વ્યવહારનય પોતાના વ્યવહારિક સત્ય ઉપર ટકેલો છે ત્યાં સુધી તેને મિથ્યા કહી શકાય નહિ.

નિશ્ચયનયના બે લેહો છે—દ્રવ્યાર્થિક નય અને પર્યાયાર્થિક નય. સામાન્યને વિષય કરનારો નય દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય છે અને વિશેષને વિષય કરનારો નય પર્યાયાર્થિક નય કહેવાય છે. દ્રવ્યાર્થિક નયના પણ ત્રણ લેહો હોય છે. નૈગમનય, સંગ્રહનય અને વ્યવહારનય. આ જ રીતે પર્યાયાર્થિક નયના પણ ચાર લેહો છે. ઋણુસૂત્રનય, શબ્દનય, સમલિંગનય અને એવંભૂતનય.

૧. નૈગમનય-સંકલ્પ માત્રને વિષય કરનારો નય તે નૈગમનય કહેવાય છે. નિગમ એટલે “સકલ્પોનિગમસ્તત્રમવોડયમ્ - તત્પ્રયોજનઃ” સંકલ્પને વિષય કરે તે નૈગમનય કહેવાય છે. જેમકે કોણુ જઈ રહ્યો છે? હું જઈ રહ્યો છું. અહીં કોઈ જવું નથી પરંતુ જવાના સંકલ્પને અનુલક્ષી નૈગમનયની અપેક્ષાથી કહ્યું કે, હું જઈ રહ્યો છું. લોકમાં શબ્દોના જેવા અને જેટલા અર્થો માનવામાં આવે છે તે બધા અર્થોને માનવાની દૃષ્ટિનું નામ નૈગમનય છે. આ દૃષ્ટિથી આ નય, પછીના બધા નયો કરતાં વધારે વિષયવાળો છે. આ નૈગમનય પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. ભૂતનૈગમનય, ભાવિનૈગમનય અને વર્તમાનનૈગમનય.

ભૂતનૈગમનય. ભૂતકાળમાં વર્તમાનનો સંકલ્પ કરવો તે ભૂતનૈગમનય છે. ‘આજના દિવસે મહાવીર જન્મ્યા હતા અથવા આજના દિવસે મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા હતા.’ અહીં આજના દિવસના જન્મનો અર્થ, આજ એટલે વર્તમાન, એટલે કે હજારો વર્ષ પહેલાંનો ઐત્ર શુકલાત્રયોદશીનો દિવસ અહીં છે અને આજનો મોક્ષ જવાનો દિવસ એટલે આજ-વર્તમાન દિવસ પરંતુ તેના સંકલ્પ હજારો વર્ષ પહેલાંના હીપમાલિકાના દિવસમાં કરાય છે. એટલે આ ભૂતનૈગમનય કહેવાય છે. ભાવિનૈગમનય-ભવિષ્યમાં ભૂતનો સંકલ્પ કરવો તે ભાવિનૈગમ છે જેમકે અરિહંત હજી સદેહે છે છતાં તેના વિષે કહેવું કે અરિહંત જીવન મુક્ત સિદ્ધ છે. ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થનાર અહીં તોને વર્તમાનમાં સિદ્ધ માની સિદ્ધ તરીકે ઓળખાવવા તે ભાવિનૈગમ નય છે. વર્તમાન-નૈગમનય-કોઈ પણ કાર્ય પ્રારંભ કરવામાં આવ્યું હોય અને તે પૂર્ણ ન થયું હોય તો પણ તેને પૂર્ણ થયું ગણવું તે વર્તમાનનૈગમ છે. જેમકે રસોઈના પ્રારંભમાં જ કહેવું કે આજે તો ભાત બનાવ્યા છે.

૨. સંગ્રહનય-એક શબ્દ વડે અનેક પદાર્થોનું ગ્રહણ કરવું એ સંગ્રહ નય છે. જેમકે જીવનું કથન કરવાથી ત્રસ, સ્થાવર આદિ બધા જીવોનું ગ્રહણ કરવું. સંગ્રહ નયના બે લેહ છે. પરસંગ્રહ નય અને અપરસંગ્રહ નય. બધા દ્રવ્યોનો ગ્રહણ કરનારો નય પરસંગ્રહ નય છે. જેમકે-દ્રવ્ય કહેવાથી જીવ-અજીવ આદિ બધા દ્રવ્યોનો સંગ્રહ થઈ જાય છે. અમુક જ દ્રવ્યોને સંગ્રહ કરનારો નય અપરસંગ્રહ નય કહેવાય છે. જેમકે-જીવ દ્રવ્ય કહેવાથી બધા જીવોનો તે સંગ્રહ થઈ જાય છે પરંતુ અજીવ દ્રવ્યનું ગ્રહણ રહી જાય છે. આ અપરસંગ્રહ કે વિશેષસંગ્રહ નય કહેવાય છે.

૩. વ્યવહાર નય-

સગૃહ્ણેણ ગૃહીતાનામર્થાનાં વિધિપૂર્વકઃ ।

ચો બહારો વિભાગઃ સ્યાદ્ વ્યવહારો નયઃ સ્મૃતઃ ॥

અરે વ્યવહાર શબ્દનો અર્થ ઉપચાર નથી પરંતુ વિભાજિત કરવો એવો છે. “મેદરૂપતયા વ્યવહ્રિયતે” એટલે વ્યવહારઃ” અર્થાત્ સંગ્રહ નયથી ગૃહીત પદાર્થોના ચોથા રીતે વિભાજન કરનારો નય વ્યવહાર નય કહેવાય છે. એના બે લેહ છે. સામાન્ય લેહક અને વિશેષ લેહક. સામાન્ય

સંઘર્ષમાં લેઈ કરનારો નય તે સામાન્ય લેઈક વ્યવહારનય કહેવાય છે. જેમકે, દ્રવ્યના બે લેઈ છે; જીવ અને અજીવ. વિશેષ સંઘર્ષમાં લેઈ કરનારો વિશેષ વ્યવહાર છે. જેમકે, જીવના બે લેઈ છે—સંસારી અને મુક્ત.

૪. જગજીવનનય—વર્તમાન પર્યાય માત્રને વિષય કરનારો જગજીવનનય છે. એના બે લેઈ છે. સૂક્ષ્મ જગજીવન અને સ્થૂલ જગજીવન. જે એક સમય માત્રની વર્તમાન પર્યાયને ગ્રહણ કરે તે સૂક્ષ્મ જગજીવન છે. જેમકે, શબ્દ-ક્ષણિક છે. સમય એટલે કાલનો સહુથી નાનામાં નાનો અંશ. એકે સેકન્ડના પછી અસંખ્ય સમય હોય છે. અનેક સમયની પર્યાયને જે ગ્રહણ કરે છે તે સ્થૂલ જગજીવન કહેવાય છે. જેમકે ૧૦૦ વર્ષની મનુષ્યની પર્યાય.

ઉપર બે ચાર નયો—નૈગમનય, સંઘર્ષનય, વ્યવહારનય અને જગજીવનનયનું કથન કરવામાં આવેલ છે તે બધા અર્થનયો કહેવાય છે. હવે પછીના જે ત્રણ નયોનું વિવેચન કરીશું તે શબ્દ નયના નામે યોગબધાય છે. બે કે એ વાત તો પહેલેથી જ કહી દીધી છે કે બધા નયો જ્ઞાનાત્મક અને શબ્દાત્મક છે. એટલે બધા નયો શબ્દાત્મક છે; પરંતુ શબ્દનયના શબ્દનો અર્થ શબ્દાત્મકતાથી નથી, એટલે અર્થનય અને શબ્દનય આ બે લેઈ સંલગ્ન શકે છે. નૈગમ આદિ ચાર નયો અર્થ પ્રધાન છે. કારણ તેમનામાં શબ્દના લિંગ આદિ બદલી જતાં છતાં પણ અર્થમાં કોઈ બદલો ફેર નથી પડતો. એટલે તે બધા અર્થનયોના નામે યોગબધાય છે. શબ્દનયો (શબ્દ, સમલિંગ અને એવંભૂત)માં લિંગ આદિના પરિવર્તનથી અર્થનું પરિવર્તન થઈ જાય છે. લોકમાં પ્રચલિત સાધારણ અર્થમાં કંઈક પરિવર્તન થઈ જાય છે. તેથી તે શબ્દનયો કહેવાય છે. આ નયોથી બતાવવામાં આવતા અર્થોના કોઈ ઉપયોગ નથી એમ નથી. વિશેષ પ્રસંગોમાં આ નયોના અપેક્ષાપૂર્વકના વ્યવહારો પણ થાય છે. આ નયોની વ્યાખ્યાથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે.

૫. શબ્દનય—પર્યાયવાચી શબ્દોમાં પણ લિંગ આદિના લેઈથી અર્થલેઈ બતાવનારો નય તે શબ્દનય છે. ખરેખર તો શબ્દોમાં કોઈ લિંગ હોતા નથી. મોઢામાંથી નીકળેલા શબ્દો પૌદ્ગલિક છે. તે શબ્દોને પુરુષ, સ્ત્રી કે નપુંસક કહી શકાય નહિ. છતાં પણ તેમાં લિંગ-ભતિ વ્યવહાર થાય છે. તેનું કારણ અર્થ છે. અર્થમાં જે લિંગ-ભતિ હોય છે અથવા જે ભતિના જેવી તેમાં સદૃશતા હોય છે તે જ લિંગ-ભતિ શબ્દની ભતિ બની જાય છે. એ કહેવું મુશ્કેલ છે કે કઈ ભાષામાં કયા શબ્દની ભતિ, અર્થની કઈ સમાનતાને લઈને, કરવામાં આવે છે. આમ છતાં શબ્દમાં ભતિનો લેઈ, અર્થના લેઈ સાથે, અવશ્ય સંબંધ ધરાવે છે. કોઈ શબ્દના અર્થમાં કોમળતા, લઘુતા, સુંદરતા અને નિર્બળતા ભેદ સ્ત્રીલિંગ ગણી લેવાય છે અને એનાથી વિપરીત ધર્મો ધરાવતા શબ્દો પુરુષ ભતિના શબ્દો તરીકે યોગબધાય છે. જ્યાં સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વ સાથે કશો સંબંધ નથી રહેતો તે નપુંસક ભતિ મનાય છે. આ ભતિની ધર્મોની વિવિધતાને લઈને એક જ અર્થના વાચક શબ્દો પણ, જુદી જુદી ભાષાઓમાં, જુદી જુદી ભતિના ધારક થઈ જાય છે.

એટલે શબ્દનય, જ્યાં લિંગ ભતિનો લેહ હોય ત્યાં, અર્થનો લેહ પણ અવશ્ય સ્વીકારે છે. જેમ પહાડ-પહાડી, નદ-નદી, આદિ શબ્દોનો અર્થ બહુ જિંઘાણમાં ન જતરીએ તો સરખો જ લાગે. છતાં ભતિના લેહથી તેમાં થોડો લેહ અવશ્ય થવા પામ્યો છે. તે લેહનાં કારણે અર્થનો લેહ સ્વીકારવો તે શબ્દનયની કાર્યસીમા છે. નાના પહાડને પહાડી અને મોટી નદીને નદ કહેવાય છે. આથી એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે, ભતિ લેહના કારણે અર્થનો લેહ થાય છે. હાં, આ સંભવ છે કે, ભતિ લેહના કારણે થનારો અર્થલેહનો વ્યવહાર દ્રુત થઈ ગયો હોય. ઉપમા, રૂપક આદિમાં તો ભતિ લેહની ઉપયોગિતા વધારે પરિમાણમાં દેખાય છે. જેમકે સુકિત અને મોક્ષ બંને પર્યાયવાચી શબ્દો છે. છતાં ‘સુકિત વધૂને વરી દ્યે છે’ આવો પ્રયોગ સહુને ગમનારો હોય છે અને ‘મોક્ષ વધૂને વરે છે’-એવો પ્રયોગ કાનને કે મનને મીઠો નથી લાગતો. આતું કારણ બંને શબ્દોમાં ભતિ લેહ જ છે. આજ રીતે આ નય સંખ્યા, વચન, કારક આદિના લેહથી પણ અર્થલેહ સ્વીકારે છે.

૬. સમભિરૂઢનય-જ્યાં શબ્દનો લેહ છે ત્યાં અર્થનો લેહ પણ અવશ્ય છે એમ બતાવનારો નય સમભિરૂઢનય છે.

પર્યાયશબ્દેન મિત્તાથસ્વાધિરોહણાત્ ।
નયઃ સમભિરૂઢઃ સ્યાત્ પૂર્વવચ્ચાસ્ય નિશ્ચયઃ ॥

શબ્દ નય તો અર્થનો લેહ ત્યાં જ દાખવે, જ્યાં લિંગ, સંખ્યા, વચન અને કારક આદિનો લેહ હોય. પરંતુ આ નયની દૃષ્ટિમાં તો ફરેક શબ્દનો અર્થ જુદો જુદો જ છે. ભલે તે શબ્દો પર્યાયવાચી હોય અને તેમાં લિંગ, વચન આદિનો લેહ પણ ન હોય. ઈન્દ્ર અને પુરંદર શબ્દ પર્યાયવાચી છે છતાં તેમના અર્થમાં અંતર છે. ઈન્દ્ર શબ્દ ઐશ્વર્યવાળાનો બોધ કરાવનાર છે તો પુરંદર શબ્દ નગરોને નાશ કરનારનો. બંનેનો આધાર એક જ વ્યક્તિ છે એટલે તે પર્યાયવાચી થઈ ગયા છે; પરંતુ તેમના અર્થો જુદા જુદા જ છે. આ રીતે આ નયનો દૃષ્ટિમાં ફરેક શબ્દ મૂળમાં તો સિદ્ધ અર્થને જ બતાવનાર હોય છે પરંતુ કાલાંતરમાં એક જ વ્યક્તિ અથવા સમૂહમાં પ્રયુક્ત થતાં થતાં તે પર્યાયવાચી બની જાય છે. સમભિરૂઢનયની વિશેષતા એ છે કે, તે શબ્દના પ્રચલિત અર્થને પકડતો નથી પરંતુ તેના મૂળ અર્થને પકડે છે.

૭. એવંભૂતનય-જે શબ્દનો અર્થ જે ક્રિયારૂપ હોય, તે ક્રિયામાં જોડાએલા પદાર્થને જ તે શબ્દનો વિષય બનાવવો તે એવંભૂતનય છે.

તત્ક્રિયા પરિણામોર્જસ્તથૈવેતિ વિનિશ્ચયાત્ ।
એવંભૂતેન નીચેત ક્રિયાંતરપરાક્ષયુક્તઃ ॥

સમભિરૂઢનયથી ફરેક શબ્દનો જુદો જુદો અર્થ જણાતો હતો અને શબ્દના અર્થવાળા પદાર્થને જ્યારે પણ આપણે ઇચ્છીએ તે શબ્દથી આપણે કહી શકતા હતા, પરંતુ આ નયથી

તો તે જ વખતે તે પદાર્થ તે શબ્દથી કહી શકાય કે ન્યારે તે અર્થ અનુસાર તે ક્રિયા કરી રહ્યો હોય. જેમકે, પૂલ કરતી વખતે જ કોઈને પૂભરી કહેવો. યુદ્ધ કરતી વખતે જ ઐનિક શબ્દનો વ્યવહાર કરવો. આ નય મુજબ દરેક શબ્દ કોઈને કોઈ ક્રિયાનો વાચક હોય જ છે. સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ તો એટલું સમૃદ્ધ છે કે ત્યાં દરેક શબ્દની ઉત્પત્તિ કોઈને કોઈ ધાતુ-ક્રિયાથી જ સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. બીજી ભાષાઓમાં પણ ઘણા શબ્દો, કોઈને કોઈ ધાતુથી સંબંધ રાખનારા બતાવેલા છે, છતાં ઘણા શબ્દોની મૂળ ધાતુઓની અજ્ઞાનતાનું કારણ હબરો વર્ષોના ઇતિહાસની અનુપલબ્ધિ છે. સમલિઙ્ઘનય એક વખત ક્રિયાને બેઠ હંમેશાં તે શબ્દનો પ્રયોગ કરશે ત્યારે એવં ભૂતનય ન્યાં સુધી ક્રિયા થઈ રહી હોય ત્યાં સુધી જ તે શબ્દનો પ્રયોગ કરશે. ક્રિયા અટકી ગયા પછી તેના માટે તે શબ્દ વાપરશે નહિ. વ્યવહારમાં પણ આ નયનો પ્રયોગ ઘણા થાય છે. ન્યાં સુધી કોઈ રાજકીય કર્મચારી પોતાની ફરજ પર હોય ત્યાં સુધી બે કોઈ તેની સાથે હવ્યવહાર કરે તો સરકાર તેનો પક્ષ લે છે. ફરજ પર ન હોય ત્યારે સાધારણ પ્રબળનની માફક તેને માટે વિચારાય છે. આ જ એવં ભૂતનયના પ્રતાપે કોઈ પોતાનાં વ્યક્તિત્વને પોતાના પદથી પૃથક્ કરી, આ રીતે વ્યવહાર કરે છે કે, હું અધિકારી તરીકે, પ્રમુખ કે ગવર્નર તરીકે, તમારાથી નથી મળવા ઈચ્છતો, હું તો માત્ર એક મિત્ર તરીકે તમને મળવા ઈચ્છું છું. હું તમારે ત્યાં મુખ્ય પ્રધાન તરીકે નથી આવ્યો, અતિથિ તરીકે આવ્યો છું- ઇત્યાદિ વ્યવહારો એવં ભૂતનયની અપેક્ષાથી બાણવા. આ નયો વિષેની વધારે સૂક્ષ્મતા હવે પછી અવસરે કહેવાશે.

નયવાદ

ગઈ કાલે નયોને અભિમુખ રાખી નયો વિષેની સૂક્ષ્મ વિચારણા કરવામાં આવી. નયો વિષેની વિચારણા અનિવાર્ય પણ હતી. કારણ, કથાઓ અને સ્થૂલ વિષયોથી આંતરિક ક્રાંતિ અને પ્રજ્ઞાની કસોટી થઈ શકતી નથી. જૈનકુળમાં જન્મ્યા પછી, જૈનત્વ વિષયક સૂક્ષ્મ અને શુદ્ધ સમજણ બે ન હોય, તો જૈન તરીકેની આધ્યાત્મિક સંપદાથી વંચિત રહેવાનું હુલ્લોચ સાંપડે. આવી કમનસીબીના નિરર્થક ભોગ ન થઈએ તે દૃષ્ટિએ જરા શુષ્ક અને ગંભીર લેખાતો નયનો વિષય ગઈ કાલથી પસંદ કરવામાં આવ્યો છે. મારી ભાવના છે કે આ સંપ્રદાયમાં આવા જ બીજા ગંભીર વિષયો જેવા કે-પ્રમાણવાદ, નિશ્લેષવાદ, સંપ્રતિભાંગી આદિ જૈન દર્શનની વિચાર ભૂમિકાની જે કીમતી સંપત્તિઓ છે, તેનાથી બધાને પરિચિત કરી દેવાં. કારણ, તે બધાની યથાર્થ અને સમીચીન સમજણ, સમન્વય અને સામંજસ્યની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. આજે તો ગઈ કાલે બાકી રહેલ નયના વિષયની જ આગળ વિચારણા કરીએ. કારણ નયો વિષેની સૂક્ષ્મતમ સમજ જીવનની વિષમતાઓને હળવી બનાવનાર છે. એટલે નયવિષયક ચર્ચા, કથાનુયોગ કરતાં શુષ્ક પણ હાગે, બેઠએ તેટલી રસપ્રદ ન પણ હોય, છતાં તે સમજવા અને વિચારવા જેવી છે. તેથી નયો વિષેની સવિશેષ સૂક્ષ્મતામાં આપણે આજે અવગાહન કરીશું.

નયોના વિષયોની અદ્ય બહુલતા:

पूर्व पूर्वो नयो भूमविषयः कारणात्मकः ।

परः परः पुनः सूक्ष्म गोचरो हेतुमानिद ॥

આ સાતે નયોમાં 'પૂર્વ' પૂર્વના નયો બહુ અથવા સ્થૂલ વિષયો વાળા હોય છે અને પછી પછીના નયો સૂક્ષ્મ અથવા અદ્ય વિષયવાળા હોય છે. નૈગમનય, સંગ્રહનય કરતાં વધારે વિષય વાળો છે એ સત્યને સ્પષ્ટ કરતાં આચાર્યશ્રી કહે છે:

सन्मात्रविषयत्वेन संग्रहस्य न युज्यते ।

कालत्रितयवृत्त्यर्थगोचराद् व्यवहारतः ॥

અર્થાત્ નૈગમનયનો વિષય સત્ અને અસત્ બંને પદાર્થો છે. કારણ નૈગમનય સંકલ્પનયને વિષય કરે છે અને સંકલ્પનય સત્ અને અસત્ ઉભય વિષયક હોય છે. સંગ્રહનયમાં તો માત્ર સત્ને વિષય કરાય છે અને નૈગમનય સત્ અસત્ બંનેમાં સંકલ્પશીલ છે. માટે સંગ્રહનય કરતાં તે ભૂમ વિષયવાળો છે. વ્યવહારનય સંગ્રહનયથી બાણેલા પદાર્થોમાં વિભાજન કરીને બાણે છે પરંતુ સંગ્રહનય તો એક જ શબ્દવડે અનેક પદાર્થોનું ગ્રહણ કરી શકે છે, તેથી વ્યવહારનય કરતાં તે વિપુલ વિષયવાળો છે. સંગ્રહનય વિષે કહ્યું છે :

એકત્વેન વિરોધાણાં ગ્રહણં સગ્રહોનયઃ ।

સજાતેરવિરોધેન વૃષ્ટેષ્ટાભ્યાં કથજ્ઞન ॥

વ્યવહારનય કરતાં ઋણુસૂત્રનય અદ્યવિષયવાળો છે. કારણ—

नर्जुसूत्रः प्रमुखाऽर्थो वर्तमानार्थगोचरः ।

कालत्रितयवृत्त्यर्थगोचराद् व्यवहारतः ॥

કાલત્રિતયવૃત્તિ પદાર્થને વિષય કરનારા એવા વ્યવહારનયની અપેક્ષા વર્તમાનકાલીન જ પર્યાયને વિષય કરનારો ઋણુસૂત્રનય મહાવિષયવાળો નથી.

कालदिमेवतौहृष्यर्थमभिज्ञमुपगच्छतः ।

नर्जुसूत्रान्महार्योऽत्र शब्दस्त्वद्विपरीतवृत् ॥

શબ્દનય ઋણુસૂત્રનયની અપેક્ષાએ અદ્યવિષયવાળો છે. કારણ ઋણુસૂત્રમાં તો કાલ, કારક, લિંગ અને સંખ્યા આદિના લેક્ષ્યો અર્થનો લેક્ષ્ય માનવામાં આવતો નથી પરંતુ શબ્દ નયમાં કાલાદિના લેક્ષ્યો અર્થલેક્ષ્ય મનાય છે. આ જ રીતે શબ્દનયથી સમસિદ્ધનય અને સમસિદ્ધનયથી એવંભૂતનયનો વિષય અદ્ય અને અદ્યપતર છે. આ હકીકત સમસિદ્ધનય અને એવંભૂતનયનું વિવેચન કરતાં ગઈકાલે જ કહેવાઈ ગઈ છે. સંક્ષેપમાં શ્લોકમાં શ્લોકવાર્તિકમાં તેનો સંગ્રહ આ પ્રમાણે છે :

શબ્દાત્પર્યાયમેદેનામિજ્ઞમર્થમભીષ્ણિનઃ ।

ન સ્યાદ્ સમમિદ્દોઽપિ મહાર્થસ્તદ્વિપર્યયઃ ॥

ક્રિયામેદેઽપિ ચામિન્નમર્થમમ્યુપગચ્છતઃ ।

નૈવંમૂતઃ પ્રસૂતાર્યો નવઃ સમમિદ્દતઃ ॥

આ જે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનયતું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિને પ્રમુખ રાખી કરવામાં આવેલ છે. જ્યાં દાર્શનિક પદ્ધતિથી આત્માનું વિવેચન કરાય છે ત્યાં એવા અધ્યાત્મ પ્રકરણો માટે દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિકનયતું વિવેચન કંઈક જુદા ઢંગતું હોય છે એટલે એના લેદ્દો આધ્યાત્મિક રીતે જુદા જ ઢંગના છે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી દ્રવ્યાર્થિકના દસ લેદ્દો છે.

(૧) કર્મોપાધિ નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયઃ : કર્મ આદિની ઉપાધિથી શૂન્ય શુદ્ધ આત્માને વિષય કરનાર આ નય છે. જેમકે, સંસારી આત્મા પણ મુક્તાત્માની પેઠે શુદ્ધ જુદ છે.

(૨) સત્તાગ્રાહક શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયઃ : ઉત્પાદ (નવી પર્યાય જન્મવી) વ્યય (પર્યાયનો નાશ) ને છોડી સત્તા માત્રને વિષય કરનાર આ નય છે. જેમકે, જીવ નિત્ય છે.

(૩) લેદ્દ (વકદપ નિરપેક્ષ શુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયઃ : લેદ્દ વિકલ્પોની વિવક્ષા કર્યા વગર અલેદ્દ માત્રને વિષય કરનારો આ નય છે. જેમકે, શુણ્ણપર્યાય (અવસ્થાથી) દ્રવ્ય અલિપ્ત છે.

(૪) કર્મોપાધિ સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયઃ : કર્મોની ઉપાધિ સહિત દ્રવ્યને ગ્રહણ કરનારો આ નય છે. જેમકે, કોઈ આત્માનો સ્વભાવ છે.

(૫) ઉત્પાદવ્યય સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયઃ : દ્રવ્યને ઉત્પાદવ્યય સહિત ગ્રહણ કરનારો આ નય છે. જેમકે, દ્રવ્ય પ્રતિસમય ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્ય સહિત છે.

અત્રે સમજવાની વાત એ છે કે જૈન દર્શનમાં પ્રત્યેક દ્રવ્ય પ્રતિસમય ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્યરૂપ છે. અર્થાત્ પ્રતિક્ષણ નવી અવસ્થા જન્મે છે, જૂની અવસ્થા વિનષ્ટ થાય છે. છતાં દ્રવ્ય ક્ષુપ એટલે કે નિત્ય છે. જેમ બેંકમાં દરરોજ આવક-જવક થાય છે છતાં સિલક બની રહે છે. હાં, આકાશ આદિ અમૃત દ્રવ્યોમાં ઉત્પાદ વ્યય દૃષ્ટિગોચર નથી થતો તેનું કારણ તે દ્રવ્યોની સૂક્ષ્મતા છે. દરેક દ્રવ્યનું કાંઈક કાર્ય હોય જ છે. જેમકે આકાશનું કાર્ય અવકાશ આપવાનું અને કાળનું કામ પરિવર્તન કરાવવાનું છે. જમ્યાની આપલેમાં અથવા બહારના પરિવર્તનમાં જ્યારે બાહ્ય પદાર્થોમાં પરિણમન થાય છે ત્યારે કાળ, આકાશાદિ નિમિત્ત દ્રવ્યોમા પણ પરિવર્તન અનિવાર્ય છે. કાર્યના લેદ્દથી કારણમાં લેદ્દ અને કાર્યના પરિણમનથી કારણમા પરિણમન માનવું જ જોઈએ. એ તો કદી પણ સંભવ નથી કે કુંભારના આક પર માટી જુદા

જુદા આકાર ધારણ કરીને ઘડો થઈ જાય અને કુંભાર, કે તેના હાથમાં કોઈ ક્રિયા ન થાય. કાળ દ્રવ્ય વડે જ્યારે અન્ય દ્રવ્યોમાં પરિવર્તન થશે ત્યારે કાળ દ્રવ્યમાં પણ કોઈ ને કોઈક થશે. પરિવર્તન એક અવસ્થાતું જવું (વ્યય) અને બીજી અવસ્થાતું આવવું (ઉત્પાદ) એ જ કહેવાય છે. એટલે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પ્રતિસમય પરિવર્તનશીલ, ઉત્પાદવ્યય સહિત અને નિત્ય એટલે ધ્રોવ્ય સુક્ત છે.

૬ લેઈ કદપના સાપેક્ષ અશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનય : આ નય લેઈની અપેક્ષા રાખનારો છે. જેમકે જ્ઞાન, દર્શન આદિ જીવના શુભો છે. જ્ઞાન અને દર્શન જીવથી પૃથક્ નથી. પરંતુ શુભ અને શુભીનો લેઈ માની અહીં કથન કરવામાં આવેલ છે.

(૭) અન્ય દ્રવ્યાર્થિક નય : શુભ અને પર્યાયોમાં દ્રવ્યની અનુવૃત્તિ ખતાવનાર આ નય છે. જેમકે, દ્રવ્ય શુભપર્યાય રૂપ છે.

(૮) સ્વ દ્રવ્યાદિઆહક દ્રવ્યાર્થિક નય : આ નય સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાથી દ્રવ્યને સતરૂપ ગ્રહણ કરે છે. જેમકે સ્વચતુષ્ટય (સ્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ)ની અપેક્ષાથી દ્રવ્ય છે.

(૯) પર દ્રવ્યાદિઆહક દ્રવ્યાર્થિક નય : પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી દ્રવ્યને અસત રૂપ ગ્રહણ કરનારો આ નય છે. જેમકે, પર ચતુષ્ટયની અપેક્ષા દ્રવ્ય નથી.

(૧૦) પરમ ભાવઆહક દ્રવ્યાર્થિક નય : પરમ ભાવને ગ્રહણ કરનારો આ નય છે. જેમકે, આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

આ જ આધ્યાત્મિક કથનની અપેક્ષાથી પર્યાયાર્થિકનયના છ લેઈ છે. સ્થૂલતાની દૃષ્ટિથી અનાદિ નિત્ય પર્યાયને ગ્રહણ કરનારો અનાદિ નિત્ય પર્યાયાર્થિક નય છે. જેમકે, મેરૂ પર્વત નિત્ય છે. સ્થૂલતાની દૃષ્ટિથી સાદિ નિત્ય પર્યાયને ગ્રહણ કરનાર સાદિ નિત્ય પર્યાયાર્થિક નય છે. જેમ-સુકત પર્યાય નિત્ય છે. સત્તાને ગૌણ કરી માત્ર ઉત્પાદ વ્યયને વિષય કરનાર અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય છે, જેમ-પ્રત્યેક પર્યાય પ્રતિસમય વિનશ્ચર છે. જે ઉત્પાદ વ્યયની સાથે પ્રતિસમય, પર્યાયમાં ધ્રોવ્ય પણ ગ્રહણ કરે તે અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય છે. જેમ-પર્યાય એક સમયમાં ઉત્પાદ વ્યય ધ્રોવ્ય સ્વરૂપ છે. જે સંસારી જીવોની પર્યાયને કર્મની ઉપાધિ રહિત જુઓ તે કર્મોપાધિ નિરપેક્ષ અનિત્ય શુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય કહેવાય છે. જેમ સંસારી જીવોની પર્યાય સુક્ત આત્માની સદૃશ શુદ્ધ છે. કર્મની ઉપાધિ સહિત સંસારી જીવોને ગ્રહણ કરનાર કર્મોપાધિ સાપેક્ષ અનિત્ય અશુદ્ધ પર્યાયાર્થિક નય છે. જેમકે, સંસારી જીવ મરે છે અને જન્મ લે છે.

૩૬૮ : લેઘા પાષાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

આ રીતે દ્રવ્યાર્થિક નયના ૧૦, પર્યાયાર્થિક નયના ૬, નૈગમનયના ૩, સંગ્રહનયના ૨, વ્યવહારનયના ૩, ઋણુસૂત્રનય શબ્દનય સમભિરૂઢનય અને એવંભૂતનયના એકે એકે એમ બધા મળી, નિશ્ચયનયના ૨૮ લેઢ થયા.

નિશ્ચયનયના દ્રવ્યાર્થિક, પર્યાયાર્થિક લેઢો અને પ્રલેઢોનું વર્ણન સાંભળી તમારા મનમાં આવશ્ય આવી આશંકા જન્મશે કે તેનો ગુણાર્થિકનય એવો લેઢ કેમ કરવામાં ન આવ્યો ?

તેનો જવાબ એ છે કે, વિશેષને વિષય કરવાનું કામ પર્યાયાર્થિક નયનું છે. વિશેષના બે લેઢો છે. સહભાવી વિશેષ અને ક્રમભાવી વિશેષ. ગુણ એ સહભાવી વિશેષ છે કેમકે તે સદા દ્રવ્યની સાથે રહે છે. ગુણો કદી નાશ પામતા નથી. પર્યાયો ક્રમભાવી વિશેષ છે કારણ પર્યાયો ક્રમથી થાય છે.

ગુણઃ પર્યાય એવાઞ્ચ સહમાવી વિશેષતઃ ।

इति तद्गोचरोनान्यस्तृतीयोऽस्ति गुणार्थिकः ॥

આ રીતે સહભાવી અને ક્રમભાવી બંને વિશેષો પર્યાયાર્થિક નયના જ વિષય છે માટે ગુણને વિષય કરનાર ગુણાર્થિકનયની શી આવશ્યકતા ?

વ્યવહારનયના ત્રણ લેઢ છે. સદ્ભૂતનય, અસદ્ભૂતનય અને ઉપચરિતનય. અભિન્ન વસ્તુને લેઢરૂપથી વિષય કરનાર સદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. જેમકે, આત્મા અને જ્ઞાન ભિન્ન ભિન્ન છે. સદ્ભૂત વ્યવહાર નયના વળી બે લેઢો છે. શુદ્ધ ગુણગુણી અથવા શુદ્ધ પર્યાય-પર્યાયીને વિષય કરનાર શુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારનય અને અશુદ્ધ ગુણ ગુણી અથવા અશુદ્ધ પર્યાય-પર્યાયીને વિષય કરનાર અશુદ્ધ સદ્ભૂત વ્યવહારનય.

એકત્રિત થએલી ભિન્ન વસ્તુઓ અથવા ભિન્ન ધર્મોને એકરૂપ વિષય કરનાર અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. તે સ્વભતિ, વિભતિ અને સ્વભતિવિભતિરૂપે ત્રણ પ્રકારનો છે. પરમાણુને બહુપ્રદેશી સમજવા તે સ્વભતિ અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. સંસારી સુખને મૂર્તિક સમજવું તે વિભતિઅસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. જીવ અને અજીવ બંને જ્ઞાનના વિષય છે એટલે બંનેને જ્ઞાનરૂપ વિષય કરવા એ સ્વભતિવિભતિ અસદ્ભૂત વ્યવહાર નય છે.

આમાંથી દરેકના નવ નવ લેઢ છે. (૧) દ્રવ્યમાં દ્રવ્યનો આરોપ (૨) દ્રવ્યમાં ગુણનો આરોપ (૩) દ્રવ્યમાં પર્યાયનો આરોપ. આ જ રીતે ગુણમાં ત્રણેનો આરોપ અને પર્યાયમાં પણ ત્રણેનો આરોપ-આ રીતે નવ લેઢ થયા. એક એકના નવ લેઢ થતાં અસદ્ભૂત વ્યવહારના બધા મળીને ૨૭ લેઢ થયા.

‘સુખ્યામાવે સતિ પ્રયોજને નિમિત્તેષોપચારઃ પ્રવર્તતે’-

સર્વથા સિદ્ધ વસ્તુઓને કોઈ પ્રયોજન (વ્યવહાર સિદ્ધિ આદિ) નિમિત્તને ભેદ અલેક્ષ્યથી ગ્રહણ કરનાર ઉપચરિત વ્યવહારનય છે. એના પશુ સ્વભતિ, વિભતિ અને સ્વભતિવિભતિ એવા ત્રણ ભેદો છે. ‘આ મારો મિત્ર છે’-આ દૃષ્ટાંતમાં મિત્ર સભતીય છે. કારણ હું પશુ જીવ છું અને મારો મિત્ર પશુ જીવ છે. માટે આ સભતિઉપચરિતવ્યવહારનય કહેવાય. ‘આ ઘર મારું છે’-આ વિભતિઉપચરિતવ્યવહારનય છે. ‘આ દેશ મારો છે’-આ સભતિ વિભતિ ઉપચરિત વ્યવહારનય છે. કારણ દેશમાં જીવ અને અજીવ બંનેનો સમાવેશ થાય છે.

અધ્યાત્મ પ્રકરણોમાં દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિકનયોનો ઉપયોગ કેમ થાય તે વાત કહેવાઈ ગઈ છે. હવે અધ્યાત્મ પ્રકરણોને અનુસરી નિશ્ચય, વ્યવહાર તેમજ તેના ભેદ પ્રભેદોની પ્રકૃપણા કરાય છે.

નયના મૂળ બે ભેદો છે-નિશ્ચયનય અને વ્યવહારનય. અલેક્ષ્ય વિષય કરનાર નિશ્ચય નય અને ભેદરૂપ વિષય કરનાર વ્યવહારનય છે. નિશ્ચયનયના બે ભેદો છે. શુદ્ધ ગુણગુણી એટલે જીવ અને કેવળજ્ઞાને અલેક્ષ્ય વિષય કરનાર તે શુદ્ધ (નિરૂપાધિક) નિશ્ચયનય છે. અશુદ્ધ ગુણ ગુણી એટલે જીવ અને રાગદ્વેષને વિષય કરનાર તે અશુદ્ધ (સોપાધિક) નિશ્ચયનય છે.

વ્યવહારનયના પશુ બે ભેદો છે. સદ્ભૂત વ્યવહારનય અને અસદ્ભૂત વ્યવહારનય. એક જ વસ્તુમાં ભેદને વિષય કરનાર સદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. તેના પશુ બે ભેદો છે. ઉપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનય અને અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનય. સોપાધિક ગુણ ગુણીમાં ભેદ ગ્રહણ કરનાર તે ઉપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનય છે અને નિરૂપાધિક ગુણ ગુણીમાં ભેદ ગ્રહણ કરનાર તે અનુપચરિત સદ્ભૂત વ્યવહારનય છે.

સિન્ન વસ્તુઓના સંબંધને વિષય કરનાર અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. એના પશુ બે ભેદો છે. ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય અને અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય. સંપ્રલેપ રહિત વસ્તુમાં સંબંધને વિષય કરનાર ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. જેમકે ધન ધાન્ય મકાનાદિ મારા છે. સંપ્રલેપ સહિત વસ્તુમાં સંબંધને વિષય કરનાર અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનય છે. જેમકે, મારું શરીર. જો કે આત્મા અને શરીર બંને સિન્ન દ્રવ્યો છે છતાં તે બંને વચ્ચે એક ક્ષેત્રાવગાહ સંબંધ છે એટલે બંને એક જ સ્થાન પર અવસ્થિત છે તેથી બંનેનો સંપ્રલેપ છે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી સંક્ષેપમાં કહેવાએલા આ છ ભેદો પહેલાં બતાવી ગએલા નયોના ભેદોમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. જેમકે શુદ્ધ નિશ્ચયનય, ભેદ વિકલ્પ નિરપેક્ષ શુદ્ધ

૩૭૦ : લેધા પાષાણ, ખોલ્યાં દ્વાર

દ્રવ્યાર્થિકનયમાં અંતર્હિત થાય છે અને અશુદ્ધનિશ્ચયનય, કર્મોપાધિસાપેક્ષઅશુદ્ધ દ્રવ્યાર્થિકનયમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. ઉપચરિતસદ્ભૂતવ્યવહારનય, અશુદ્ધસદ્ભૂત વ્યવહારનયમાં, અનુપચરિતસદ્ભૂતવ્યવહારનય, શુદ્ધસદ્ભૂતવ્યવહારનયમાં, ઉપચરિત અને અનુપચરિતઅસદ્ભૂત વ્યવહારનય, ઉપચરિત વ્યવહારનયમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

આ રીતે સૂક્ષ્મતાપૂર્વક વિચારીએ તો નયોના અસંખ્ય લેદો થઈ જાય છે. એટલે જ “ચાવન્તો વચન વિકલ્પાસ્તાવન્તો નચાઃ”-એટલી ભાતના વચનો અથવા વચનના અભિપ્રાયો છે તેટલી જ ભાતના નયો છે. કોઈ પણ વચનનો પ્રયોગ કરતી વખતે સુખ્ય વાત આ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે હું કહું છું તેવી જ વસ્તુ નથી; બીજી દૃષ્ટિથી બીજી ભાતની પણ તે છે.

નયના રહસ્યને સમજનાર માણસ ઉદ્ધાર અને વિચારસહિષ્ણુ થઈ જાય છે. સામાન્યતઃ માણસ પોતાના જ જ્ઞાનને સાચું માને છે. આ રીતે માણસમાં એક ભાતની અહંજન્ય સર્વજ્ઞમન્યતા છુપાએલી હોય છે. આવો માણસ મહા અજ્ઞાની છે. કારણ તેને પોતાની અજ્ઞાનતાનો પણ ખ્યાલ નથી. નયદૃષ્ટિ તેનાં અજ્ઞાનને હટાવે છે, તેનાથી તેને વિવિધ મતો અને વિચારોમાં સમન્વય કરવાની યોગ્યતા ઉપલબ્ધ થાય છે; તે ઉદ્ધાર, સહિષ્ણુ, જિજ્ઞાસુ અને સત્યનો સંશોધક બને છે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમસ્વામી આ રહસ્યોને બાણનારા અને સત્યના સંશોધક પવિત્ર કોટિના પરમ આત્માઓ છે. એટલે ગૌતમસ્વામી ફરમાવે છે કે, બાહ્ય વેશભૂષા એ તો લોકપ્રતીતિ અને સંયમયાત્રાના નિર્વાહક બાહ્ય, સ્થૂલ અને વ્યવહારસાધક ચિહ્ન છે. એનાથી આંતરિક ઉપાસનાને બહુ નિકટનો સંબંધ નથી. એને પણ એના સ્થાને મહત્વ છે ખરું, પરંતુ એ કાંઈ આત્મતિક વસ્તુ નથી. નિશ્ચયથી તો પાર્શ્વ પરંપરા અને મહાવીર પરંપરામાં કશો જ લેદ નથી. જે લેદ જણાય છે તે તો પરિધિનો છે, કેન્દ્રનો નહિ.

પક્ષયત્યં ચ લોગસ્સ નાણાવિહ વિગપ્પણં ।
જત્તત્યં ગહણત્યં ચ લોગે લિંગ પબોચણં ॥ ૩૨

અનેક પ્રકારના ઉપકરણોની પરિકલ્પના લોકોના વિશ્વાસ માટે છે. તે સંયમ યાત્રાના નિર્વાહ માટે છે અને ‘હું સાધુ છું’ એવું સ્મરણ સાધુને પ્રસંગોપાત્ત બની રહે એટલા માટે લોકોમાં તે ચિહ્નરૂપે રખાયાં છે.

નયોની આબી વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરવાનું પ્રયોજન એ છે કે તમારી સમજમાં આ બધા વ્યવહારો યથાર્થ રીતે ભિતરે તો શાસ્ત્રોના રહસ્યો સમજવામાં તમને ઝરણતા રહે. ઘણી વખત માત્ર વેષની પૂજાને સાધુતાની ઉપાસના માની લેવાની ભૂલ પણ થઈ જાય છે. નયોનું યથાર્થ જ્ઞાન હોય તો વેશભૂષાને, વેશભૂષાની જગ્યા ઉપર સ્થાન મળે અને નૈશ્વરિક આગ્રિને પોતાનું મૂળ સ્થાન પ્રાપ્ત થાય.

સપ્તભંગી

જૈન દર્શનની મુખ્યતા આચારમાં અહિંસા અને વિચારમાં અનેકાંતવાદ છે. સ્યાદ્વાદ અથવા અનેકાંતવાદના યથાર્થ જ્ઞાન માટે સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ સમજવું અનિવાર્ય છે.

‘એકસ્મિન્ વસ્તુન્યવિરોધેન વિધિ પ્રતિષેધ કર્તવ્ય સપ્તભંગી’- એક જ વસ્તુમાં અવિરોધપણે વિધિ અને પ્રતિષેધની કલ્પના કરવી એ સપ્તભંગી છે. આમાં સાત ભંગ ઉપલબ્ધ થાય છે. તે સાત ભંગો આ પ્રકારે છે. (૧) સ્યાદસ્તિ (૨) સ્યાદનાસ્તિ (૩) સ્યાદ અસ્તિનાસ્તિ (૪) સ્યાદ અવક્તવ્ય (૫) સ્યાદ અસ્તિ અવક્તવ્ય (૬) સ્યાદ નાસ્તિ અવક્તવ્ય (૭) સ્યાદ અસ્તિ નાસ્તિ અવક્તવ્ય.

સંસ્કૃતમાં ખતાવેલા આ સાત ભંગોના પ્રકારોને ગુજરાતીમાં આ રીતે કહી શકાય. (૧) કથંચિત્ છે (૨) કથંચિત્ નથી (૩) કથંચિત્ છે અને નથી (૪) કથંચિત્ કહી શકાય નહિ (૫) કથંચિત્ છે છતાં પણ કહી શકાય નહિ. (૬) કથંચિત્ નથી છતાં કહી શકાય નહિ (૭) કથંચિત્ છે અને નથી છતાં કહી શકાય નહિ.

દરેક વિષયમાં સાત જાતના પ્રશ્નો થઈ શકે છે અને તેના જવાબો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સાત જાતના વાક્યો વડે આપી શકાય છે.

સપ્તભંગીમાં અવિરોધથી વિધિ-પ્રતિષેધની કલ્પના કરવામાં આવે છે એટલે જે લોકો સપ્તભંગી અને અનેકાંતના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજતા નથી તેમને ઉપયુક્ત વાક્યોમાં અસંગતિ, વિરોધ અને વિસંવાદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અનેકાંતને ન સમજનારા એવા માણસોએ અનેકાંત ઉપર આ પ્રકારે આઠ દોષો મૂક્યા છે. (૧) વિરોધ (૨) વૈયથિકરણ (૩) અનવસ્થા (૪) સંકર (૫) વ્યતિકર (૬) સંશય (૭) અપ્રતિપત્તિ (૮) અભાવ.

(૧) વિરોધ : જે રીતે શીત અને ઉષ્ણમાં પરસ્પર વિરોધ છે તેમ વિધિ અને પ્રતિષેધ એટલે અસ્તિ અને નાસ્તિ-હોવા ને ન હોવામાં પણ વિરોધ છે. તેથી આ સાતે ભંગો પરસ્પર વિરોધી છે.

(૨) વૈયથિકરણ : જ્યારે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ આદિ પરસ્પર વિરોધી છે ત્યારે જે અસ્તિત્વનો આધાર છે તે નાસ્તિત્વનો આધાર ન હોઈ શકે. આ રીતે જુદા જુદા અધિકરણ હોવાથી તે વૈયથિકરણ દોષ કહેવાય છે.

(૩) અનવસ્થા : જેમ કેઈ વસ્તુમાં સાત ભંગોના પ્રયોગ થાય તેમ ‘અસ્તિ’ ભંગમાં પણ સપ્તભંગીનો સંભવ છે. આ બીજી સપ્તભંગીમાં (એટલે અસ્તિની સાથે જોડવામાં આવેલી

૩૭૨ : ભેદા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

સપ્તભંગીમાં) જે અસ્તિ ભંગ આવે છે તેમાં પણ વળી સપ્તભંગીનો સંભવ છે. આ રીતે અનંત સપ્તભંગીઓનો સંભવ થતો રહે છે છતાં અંત આવતો નથી, એટલે અનવસ્થા દોષ થાય છે.

(૪) સંકર : જ્યારે અસ્તિ અને નાસ્તિ એક જ જગ્યાએ રહે છે ત્યારે જે રૂપથી અસ્તિ છે તે રૂપથી નાસ્તિ પણ થાય છે. આ રીતે ‘સર્વેષાં યુગપત્ પ્રાપ્તિઃ સંકરઃ’—સંકર દોષ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫) વ્યતિકર : જે રૂપથી અસ્તિત્વ છે તે રૂપથી નાસ્તિત્વ થઈ જાય છે અને જે રૂપથી નાસ્તિત્વ છે તે રૂપથી અસ્તિત્વ થઈ જાય છે. માટે “પરસ્પરવિષયગમન વ્યતિકરઃ”—પરસ્પર અફલાબહલી થતાં વ્યતિકર દોષ થાય છે.

(૬) સંશય : વસ્તુ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વાત્મક હોવાથી પૃથક્ રૂપથી તેનો નિશ્ચય કરવો અશક્ય છે તેથી સંશય દોષ થાય છે.

(૭) અપ્રતિપત્તિ : સંશયથી વસ્તુનું જ્ઞાન (પ્રતિપત્તિ)નો અભાવ થાય છે એટલે અપ્રતિપત્તિ દોષ થાય છે.

(૮) અભાવ : જ્ઞાન વડે જ કોઈ વસ્તુનો સફળાવ મનાય છે. જો જ્ઞાન ન થયું તો અભાવ નામનો દોષ થાય છે.

અનેકાંતવાદમાં ઉપર જણાવેલા આઠે દોષોનો સંભવ નથી એટલે સપ્તભંગીના મૂળ એવા અનેકાંતવાદને સર્વ પ્રથમ સમજી લેવો જરૂરી છે, જેથી આ આઠે દોષોનો અભાવ સરળતાથી સમજાઈ જશે.

અનેકાંતનો અર્થ છે અનેક ધર્મ. દરેક વસ્તુમાં અનંત ધર્મ ઉપલબ્ધ છે એટલે વસ્તુ અનેકાંતાત્મક મનાય છે. એકે મકાનના ચાર બાજુથી ચાર ગુફા ગુફા ફાટા લેવામાં આવે, તો તે ફાટાઓ એકસરખા નથી હોતા; છતાં તે ફાટાઓ કહેવાય છે તો તે જ મકાનના ! આમ અનેક દૃષ્ટિઓથી એક જ વસ્તુ અનેક જાતની પ્રતીત થાય છે, એટલે આપણા પ્રયોગો જુદી જુદી જાતના હોય છે. એક જ માણસના વિષે આપણે કહીએ છીએ કે ‘આ તે જ માણસ છે, જેને આપણે ગયે વર્ષે જોયો હતો.’ જ્યારે બીજી કોઈ વાર આપણે તે જ માણસને જોઈએ છીએ ત્યારે તેને માટે કહીએ છીએ કે ‘હવે તે પહેલા જેવો નથી રહ્યો, તે ઘણો વિદ્વાન થઈ ગયો છે.’ પ્રથમ વાક્યના પ્રયોગ વખતે આપણી દૃષ્ટિ તેના મનુષ્યત્વ પર હતી, જ્યારે બીજા વાક્યના પ્રયોગ વખતે આપણી દૃષ્ટિ તેની મૂર્ખા કે વિદ્વાન આદિ અવસ્થા પર છે; એટલે બંને વાક્યો પરસ્પર વિરોધી જણાતા છતાં સત્ય છે. કૃષ્ણ કરતાં કેરીનું ફળ નાનું અને ધોરની બંને વાક્યો પરસ્પર વિરોધી જણાતા છતાં સત્ય છે. કૃષ્ણ કરતાં કેરીનું ફળ નાનું અને ધોરની અપેક્ષાથી મોટું હોવા છતાં કોઈ એમ નથી કહેતું કે, એક જ ફળને નાનું મોટું કેમ કહે

છે ? કારણ કે આ વિધાનમાં અપેક્ષાભેદ રહેલો છે. ખસ, આ જ વાત અનેકાંતના સંબંધમાં છે. એક જ વસ્તુને અપેક્ષાભેદથી અસ્તિ-નાસ્તિ કહી શકાય છે.

‘જે પુસ્તક અમારા ઓરડામાં છે, તે પુસ્તક અમારા ઓરડાની બહાર નથી’ એમાં જે ‘છે’ અને ‘નથી’ એ કથનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિરોધ છે એમ કહી શકાય નહિ. આ અવિરોધ અનેકાંત દૃષ્ટિનું જ ફળ છે. આ રીતે અનેકાંત દૃષ્ટિને સામાન્ય રીતે સમજી લીધા પછી, ઉપર બતાવેલા આઠે દોષોનું નિરાકરણ સરળતાથી થઈ જાય છે.

દોષોનો પરિહાર : શીત અને ઉષ્ણની માફક અસ્તિ અને નાસ્તિમાં વિરોધ ન સંભવી શકે. વિરોધ ત્યારે જ કહી શકાય જ્યારે એક જ કાળમાં એક જ જગ્યાએ આ બંને ધર્મો સાથે ન રહી શકતા હોય. સ્વચતુષ્ટય (સ્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ)ની અપેક્ષાથી અસ્તિત્વ અને પર ચતુષ્ટય (પર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને પરભાવ)ની અપેક્ષાથી નાસ્તિત્વ તો પ્રત્યક્ષાદ પ્રમાણથી એક જ વસ્તુમાં સિદ્ધ છે તો પછી વિરોધ કેમ સંભવે ? કોઈ જે ધર્મોનો વિરોધ છે એ વાત પહેલેથી જ જાણી શકાય નહિ. જ્યારે આપણને એ વાત જણાઈ જાય છે કે આ ધર્મો એક જ સમયમાં એક જ ઠેકાણે નથી રહી શકતા ત્યારે તેમાં આપણે વિરોધ માનીએ છીએ. જો તે સાથે રહી શકતા હોય તો વિરોધ કેમ કહેવાય ? સ્વચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી જ અસ્તિત્વ અને સ્વચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી જ નાસ્તિત્વ કહેવાય તો પરસ્પર વિરોધ સંભવે પરંતુ અપેક્ષા ભેદથી બંનેમાં કથમપિ વિરોધ સંભવે નહિ.

જ્યારે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ વિરોધી ન રહ્યા તો અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વનું અધિકરણ પણ જુદું ન રહ્યું, તો પછી વૈયથિકરણ નામના દોષને અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો ?

કલ્પનાના આનંદથી જ અનવસ્થા દોષ નથી આવતો. અનવસ્થા દોષ તો ત્યાં જ સંભવે છે જ્યાં કલ્પના અપ્રમાણિક હોય ! દરેક માણસ માતાપિતાથી જન્મે છે એટલે માતૃપિતૃ પરંપરા અનંત છે. પરંતુ ત્યાં અનવસ્થા દોષ ગણી શકાય નહિ. કારણ, માતૃપિતૃ પરંપરા પ્રમાણસિદ્ધ છે. આવી જ રીતે સપ્તભંગ પણ સર્વત્ર પ્રમાણસિદ્ધ છે. એટલે એક જ પદાર્થમાં અનંત સપ્તભંગી થઈ જતી હોય, છતાં પણ પ્રમાણસિદ્ધ હોવાથી, અનવસ્થા દોષ આવતો નથી. બીજી વાત એ છે કે ધર્મમાં ધર્મની કલ્પના ન કરવી જોઈએ. ઘટમાં ઘટત્વ એ ધર્મ છે. ઘટત્વમાં ઘટત્વ ધર્મ માની, ઘટત્વત્વમાં ઘટત્વત્વમાની, અનંત ધર્મની કલ્પના કરી શકાય છે; તો શું અનવસ્થાના ભયથી ઘટત્વ પણ ન સ્વીકારવું ? જેવી રીતે અહીં ધર્મમાં ધર્મની કલ્પના ન કરીને અનવસ્થાના ભયથી બચી શકાય છે, તેવી જ રીતે અસ્તિત્વાદિ ભંગોમાં પણ બીજા અસ્તિત્વાદિની કલ્પના ન કરીને અનવસ્થા દોષથી બચી શકાય છે.

જ્યારે અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ બંને પરસ્પર અવિરુદ્ધ ધર્મ સિદ્ધ થઈ ગયા ત્યારે સંકેર દોષ પણ રહેતો નથી.

‘પરસ્પર વિષયગમન’ વ્યતિકર:-એટલે અસ્તિને નાસ્તિ અને નાસ્તિને અસ્તિ ન કહી શકાય. એટલે વ્યતિકર નામનો દોષ રહેતો નથી.

જ્યારે એક જ ઠેકાણે પરસ્પર વિરોધી ધર્મોત્તુ’ અનિશ્ચિત જ્ઞાન થાય છે ત્યારે સંશય કહેવાય છે. પરંતુ એક વસ્તુમાં અપેક્ષાભેદથી અસ્તિ અને નાસ્તિમાં કોઈ વિરોધ નથી એટલે આવા સ્થાને સંશય ન જન્મી શકે. ‘સંશયમાં’ અનેક ધર્મોત્તુ’ અનિશ્ચય હોય છે જ્યારે અહીં તો નિશ્ચય છે. અસ્તિ છે અથવા નાસ્તિ ?-આવો પ્રશ્ન તે ‘સંશય’ છે. અસ્તિ છે અને નાસ્તિ પણ છે એ વિધાન સંશયનું રૂપ નથી. એમાં તો બન્ને ધર્મોત્તુ’ નિશ્ચય છે. જ્યારે સંશય રહેતો નથી ત્યારે અપ્રતિપત્તિ (નિશ્ચય જ્ઞાનનો અભાવ) રૂપ દોષ પણ રહેતો નથી. કારણ, અપ્રતિપત્તિને લઈને જ અભાવ દોષ હતો. અપ્રતિપત્તિના અભાવમાં અભાવ દોષ રહેતો નથી.

સ્વપર ચતુષ્ટય : આપણે જોઈ ગયા તેમ સ્વચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ વસ્તુ અસ્તિરૂપ છે અને, પર ચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ વસ્તુ નાસ્તિરૂપ છે. ચતુષ્ટય એટલે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ ગુણોના સમૂહને દ્રવ્ય કહેવાય છે. જેમકે જ્ઞાનાદિ અનેક ગુણોનો સમૂહ ‘જીવ’ દ્રવ્ય છે. જીવ, જીવ દ્રવ્યના રૂપથી છે, જડ દ્રવ્યના રૂપથી નથી. આવી જ રીતે ઘટ ઘટરૂપે છે, પટરૂપે નથી. દરેક વસ્તુ સ્વદ્રવ્ય રૂપથી છે, પરદ્રવ્ય રૂપથી નથી.

દ્રવ્યના પ્રદેશો (અહીં જેવા તેના અંશો) ને ક્ષેત્ર કહેવાય છે. ઘડાના અવયવો ઘડાનું ક્ષેત્ર છે. જો કે વ્યવહારમાં આધારની જગ્યાને ક્ષેત્ર કહેવાય છે પરંતુ તે વાસ્તવિક ક્ષેત્ર નથી. જેમકે, આપણે કહીએ છીએ કે ખડિયામાં સ્થાહી છે. અહીં વ્યવહારમાં સ્થાહીનું ક્ષેત્ર ખડિયો ગણાય છે; પરંતુ હકીકતે ખડિયા અને સ્થાહીના ક્ષેત્રો ભિન્ન ભિન્ન છે. જો ખડિયો કાચનો હોય તો જે જગ્યાએ કાચ છે તે જગ્યાએ સ્થાહી નથી અને જે જગ્યાએ સ્થાહી છે તે જગ્યાએ કાચ નથી. જો કે કાચે સ્થાહીને ચારેકોરથી ઘેરી રાખેલ છે, છતાં પણ બંને પોતપોતાની જગ્યા પર છે. સ્થાહીના પ્રદેશો, અવયવો જ તેનું ક્ષેત્ર છે. જીવ અને આકાશ એક જ જગ્યાએ છે છતાં તે બંનેનું ક્ષેત્ર એક નથી. જીવના પ્રદેશો જીવનું ક્ષેત્ર છે અને આકાશના પ્રદેશો આકાશનું ક્ષેત્ર છે. આ બંને દ્રવ્યો પણ ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી ભિન્ન ભિન્ન છે. વ્યવહાર ચલાવવા માટે અથવા સાધારણ બુદ્ધિના માણસોને સમજાવવા માટે, આધારને પણ ક્ષેત્ર સંજ્ઞા એવું નામ આપી દેવાય છે.

“કાલો વર્તનમિતિ યા પરિણમન” વસ્તુનઃ સ્વભાવેન”- વસ્તુના પરિણમનને કાળ કહેવાય છે. જે દ્રવ્યનું જે પરિણમન તે જ તેનો કાળ છે. સવાર સાંજ આદિ કાળ પણ વસ્તુઓના પરિણમન રૂપ છે. એક સાથે અનેક વસ્તુઓના અનેક પરિણમનો થઈ શકે છે પરંતુ તેમનો કાળ એક ન હોઈ શકે. કારણ તેમના પરિણમનો જુદા જુદા છે. મિનિટ, સેકન્ડ, કલાક

આદિમાં પણ કાળનો વ્યવહાર થાય છે, પરંતુ તે ‘સ્વકાળ’ નથી. તેનો વ્યવહાર ચલાવવા માટેની માત્ર કલ્પના છે.

માઘઃ પરિણામઃ કિલ્લ સર્વૈઃ તત્ત્વસ્વરૂપનિષ્પત્તિઃ ।
અથવા શક્તિસમૂહો યદિ વા સર્વસ્વસારઃ સ્યાત્ ॥

વસ્તુના ગુણ, શક્તિ, પરિણામ ભાવ કહેવાય છે. દરેક વસ્તુનો સ્વભાવ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. બીજી વસ્તુના સ્વભાવથી તેમાં સદૃશતા સંભવી શકે પરંતુ એકત્વ હોઈ શકે નહિ. કારણ એક દ્રવ્યનો ગુણ બીજા દ્રવ્યમાં ક્રિપલાબ્ધ થઈ શકતો નથી.

આ રીતે સ્વચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી વસ્તુ અસ્તિત્વ છે અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી નાસ્તિત્વ છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનો જે નિર્દેશ દ્રવ્ય સાથે કરવામાં આવે છે તેને કારણે દ્રવ્યમાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વની વ્યાખ્યા સરળતાથી સમજી શકાય છે. તેથી જ સંક્ષેપમાં અને પારમાર્થિક રીતે કહેવું હોય તો માત્ર એટલું જ કહેવું જોઈએ કે દરેક વસ્તુ સ્વસ્વરૂપથી અસ્તિત્વ છે અને પર સ્વરૂપથી નાસ્તિત્વ છે. “તત્ર સ્વાત્મના સ્યાદ્ ઘટઃ પરાત્મના સ્યાદ્ઘટઃ” એટલે સ્વસ્વરૂપ ને સ્વાત્મા અને પરસ્વરૂપને પરાત્મા પણ કહેવાય છે. ઘટ સ્વાત્મના છે, તે પરાત્મના નથી, એટલે કે તે અઘટ છે.

જ્યારે આપણને વસ્તુના સ્વરૂપની અપેક્ષા હોય છે ત્યારે આપણે તેને ‘અસ્તિ’ એવું નામ આપીએ છીએ અને તે જ વસ્તુના પરરૂપની જ્યારે આપણને અપેક્ષા હોય છે ત્યારે આપણે તેને ‘નાસ્તિ’ એવું નામ આપીએ છીએ. એવી જ રીતે જ્યારે આપણને સ્વરૂપ અને પરરૂપ બંનેની અપેક્ષા હોય છે ત્યારે આપણે તેને ‘અસ્તિનાસ્તિ’ના નામે ઓળખીએ છીએ. આ ત્રીજો ભંગ છે.

વસ્તુમાં સ્વભાવતઃ રહેલા અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વને એક જ સમયમાં આપણે કહી શકતા નથી. જ્યારે વસ્તુના અસ્તિત્વ ધર્મની આપણે વિવક્ષા કરતાં હોઈએ છીએ ત્યારે નાસ્તિત્વ ધર્મ રહી જાય છે અને જ્યારે નાસ્તિત્વ ધર્મનું પ્રતિપાદન કરવાની આપણી ભાવના હોય છે ત્યારે અસ્તિત્વ અવશિષ્ટ રહી જાય છે. એટલે જ્યારે આપણે કંઈથી અસ્તિ અને નાસ્તિ કહેવા માંગીએ, ત્યારે ‘અસ્તિનાસ્તિ’ નામનો ત્રીજો ભંગ બની શકે છે.

આપણે જો વસ્તુના અસ્તિ અને નાસ્તિ ધર્મને એક જ સમયમાં એક જ સાથે (યુગપત્) કહેવા ઇચ્છા કરાવીએ, તો ‘અવકતવ્ય’-(ન કહેવા યોગ્ય) નામનો ચોથો ભંગ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતે ક્રમશઃ સ્વ અને પરરૂપની અપેક્ષાથી ‘સ્વાદસ્તિનાસ્તિ’ નામનો ત્રીજો ભંગ અને યુગપત્ સ્વ-પરરૂપની અપેક્ષાથી ‘અવકતવ્ય’ નામનો ચોથો ભંગ થાય છે. આ ચાર ભંગોમાંથી નીચે જણાવેલ બીજા પાંચ ત્રણ ભંગો બની શકે છે.

૩૭૬ : લેઘા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

જ્યારે આપણા કહેવાનો આશય એ થાય છે કે વસ્તુ સ્વરૂપની અપેક્ષાથી અસ્તિ હોવા છતાં પણ અવકતવ્ય છે, પરંપૂર્ણ અપેક્ષાથી નાસ્તિ હોવા છતાં પણ અવકતવ્ય છે અને કેમકે સ્વ અને પરંપૂર્ણ અપેક્ષાથી અસ્તિ અને નાસ્તિરૂપ હોવા છતાં પણ અવકતવ્ય છે, ત્યારે ત્રણ બીજા ભંગો અને છે. અને તે—સ્વાદસ્તિ અવકતવ્ય, સ્યાન્નાસ્તિ અવકતવ્ય અને સ્વાદસ્તિનાસ્તિ અવકતવ્ય.

મૂળભંગ તો અસ્તિ અને નાસ્તિ રૂપ બે જ છે. બંનેની યુગપદ્ધિ વિવેક્ષાથી અવકતવ્ય નામનો ત્રીજો ભંગ અને છે. આને પણ મૂળભંગ માની લેવાય તો આ ત્રણેના અસંયોગી ત્રણ ભંગો જેવાં કે અસ્તિ, નાસ્તિ અને અવકતવ્ય રૂપ થાય છે. દ્વિસંયોગી પણ ત્રણ ભંગ થાય છે—અસ્તિનાસ્તિ, અસ્તિઅવકતવ્ય અને નાસ્તિઅવકતવ્ય.

ત્રિસંયોગી એક ભંગ અને છે. અસ્તિનાસ્તિઅવકતવ્ય. આ રીતે બધા મળીને કુલ સાત ભંગ થયા.

આ બધા વિષયો દાર્શનિક છે. આવા વિષયોની પ્રરૂપણા એ જ જૈનદર્શનનું હાર્દ છે. પરંતુ આ બધા વિષયો સામાન્યજન-માનસને જલ્દી સ્પર્શતા નથી. વળી આ વિષયોની અભિરુચિ પણ ઘણી ઓછી થઈ જવા પામી છે. પરિણામે વ્યાખ્યાનેમાં આવા વિષયોને ઘણા ઓછા સાધુઓ સ્પર્શે છે. પરંતુ એક વાત તો નિર્વિવાદ છે કે આવા વિષયોની વિશિષ્ટ અને સૂક્ષ્મ માહિતી વગર જૈન દર્શનની વૈચારિક મૌલિકતા ઉપલબ્ધ કરી શકાય નહિ. તેથી આવા વિષયોને અસ્પૃશ્ય રાખવા એટલે આપણી વિચાર સંપત્તિની સમૃદ્ધિને ખોઈ બેસવી. માટે તમને શુદ્ધ લાગતા વિષયો પણ આ રીતે સમુદાયમાં પ્રવચનોના રૂપમાં સ્પર્શવા એ અનિવાર્ય અને અપરિહાર્ય છે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમ સ્વામી તો નિશ્ચય, વ્યવહાર, સ્વાદ્વાદ અને સંપત્તિભંગી આદિ જૈનધર્મના પ્રાણ સમા સિદ્ધાંતોને ઘોળીને પી ગયેલા ઉત્ક્રાંત અને પુનિત આત્માઓ છે. તેમના વિચાર વિનિમયોમાં આ સિદ્ધાંતોનો રણકારો સંભળાય છે.

અહ મથે પડ્મનાઝ મોક્ષસમ્પ્રય સાદ્યે ।

નાળં ચ દક્ષણં ચેવ ચરીત્તં ચેવ નિચ્છમે ॥ ૩૩

અર્થાત્ બંનેના બાહ્ય આચાર અને વિચારોમાં દેશ અને કાળને અનુલક્ષીને સાધારણ પાર્થક્ય ભલે દેખાય, પરંતુ આંતરિક ભૂમિકા એટલે કે મૂળભૂત કેન્દ્રમાં બંને તીર્થંકરોનો એક જ સિદ્ધાંત છે કે, મોક્ષનાં સાચાં સાધનો જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર જ છે.

સપ્તભંગી દ્વાર

ગઈ કાલથી સ્યાદ્વાદની સમજણ માટે એ' જે સપ્તભંગીનું વિવેચન પ્રારંભ કરેલ છે તેના જ અનુસંધાનમાં, આજે પણ પ્રવચન આગળ ચલાવું છું. સપ્તભંગીની તલસ્પર્શી સ્પષ્ટતા જ સ્યાદ્વાદના રૂપને ઉજ્જવલ બનાવે છે, તેજસ્વી બનાવે છે. તમને આ વિષય ભલે શુષ્ક જણાય પણ આ વિષય ઘણો જ આવશ્યક છે એ વાતમાં શંકાને અવકાશ નથી. અસ્તુ—

ગઈ કાલના પ્રવચનમાં સાતે ભંગોની વ્યાખ્યા એ' તમને બતાવી હતી. તે ઉપરાંત સ્યાદ્વાદના આંતરિક સ્વરૂપને ન સમજનારા અન્ય દાશનિકો સ્યાદ્વાદ ઉપર જે આઠ દોષોનું આરોપણ કરે છે તે આઠ દોષોનું, તેમની માન્યતા મુજબનું સ્વરૂપ અને સ્યાદ્વાદમાં આઠે દોષોની સંભવિતતા સુસ્પષ્ટ રૂપમાં તમને બતાવી હતી. તે આઠે દોષો જેમ તેમની માન્યતા મુજબ ઘટાવવામાં આવે છે તેમ તે દોષોના આપણી દૃષ્ટિએ કરવામાં આવેલો પરિહાર પણ યથાતથ્ય રૂપે તમારી સામે મૂકવામાં આવેલ હતો. હવે તે વસ્તુને સ્પર્શતી વધારે ઝીણવટભરી વાત આજે આપણે કરીશું. તદ્દનુસાર—

તમને કહાય પ્રશ્ન થાય કે, મૂળ ભંગ જે અસ્તિ અને નાસ્તિ રાખવામાં આવેલ છે, તેને બદલે જો એક જ ભંગ રાખવામાં આવે તો શી હાનિ થાય? એમ માનવા જતાં બાકીના પાંચ ભંગો પણ નહિ માનવા પડશે.

આ પ્રશ્ન સંભવે ખરો, પરંતુ જો માત્ર 'અસ્તિ' રૂપ એક જ ભંગ માનવામાં આવે તો જ તે સંભવે. જે રીતે વસ્તુ એક ઠેકાણે 'અસ્તિ' રૂપ થશે તે જ રીતે દરેક ઠેકાણે થશે. કારણ અસ્તિરૂપ એક જ ભંગ માનવા જતાં, 'નાસ્તિ' રૂપ ભંગનો અભાવ થઈ જશે. આવી સ્થિતિમાં દરેક વસ્તુ સર્વત્ર ઉપલબ્ધ થવાથી વ્યાપક બની જશે. રેતીના એક કણને પણ વ્યાપક માનવો પડશે. તે માત્ર રેતીનો જ એક કણ રહેશે નહિ પરંતુ તે કણ સર્વમથ થઈ જશે. પરમાણુ પણ વ્યાપક બની જશે. અસ્તિને બદલે જો નાસ્તિ રૂપ જ એક ભંગ માનવામાં આવે તો અસ્તિત્વનો સર્વથા અભાવ થશે. એટલે સર્વત્ર સર્વ વસ્તુઓનો અભાવ થઈ જશે. આ બંને વાતો પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ છે. કારણ, ન તો દરેક વસ્તુ સર્વ રૂપથી અસ્તિ છે અને ન તો તેનો સર્વ રૂપથી અભાવ છે. ઉપર જે વાત કહેવામાં આવી છે તેને આચાર્યોએ એક નાનકડા અનુષ્ટુપમાં ગૂંથી લીધી છે. તે મુજબ—

सर्वमस्ति स्वरूपेण पररूपेण नास्ति च ।

अन्यथा सर्वसर्व स्यात् स्वरूपस्याप्यसंभवः ॥

અર્થાત્ પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વરૂપથી સત્ છે અને પરરૂપથી અસત્ છે. જો વસ્તુને પરરૂપથી અસત્ માનવામાં ન આવે તો દરેક વસ્તુ વિશ્વરૂપ બની જાય; અને જો સ્વરૂપથી સત્તાનો સ્વીકાર

ન કરવામાં આવે તો વસ્તુનું કોઈ સ્વરૂપ જ રહેવા ન પામે. આ પ્રકારે પ્રમાણુસિદ્ધ સ્યાદાહતુ' પ્રતિપાદન કરતાં આગમો અર્હ-તની સર્વસંતાનું' પણ પ્રતિપાદન કરે છે. એટલે જ શાસ્ત્રોની સ્તુતિ કરતાં આચાર્યશ્રી કરભાવે છે કે:

યદીયસમ્યક્ત્વબલ્લાત્ પ્રતીમો મવાદુશાનાં પરમાત્મમાશ્વ ।
કુલાસનાપાશવિનાશનાય નમોઽસ્તુ તસ્મૈ તથ શાસનાય ॥

જેની સત્યતાના બળથી અમે તમારા જેવાના પરમાત્મભાવને સમજી શકીએ તે કુલાસનાઓના પાશના વિનાશ માટે આપના શાસન એટલે આગમને નમસ્કાર.

કદાચ તમે કહેા કે 'અસ્તિ' ભંગ સાથે સ્વચતુષ્ઠ્ય જોડવામાં આવેલ છે અને 'નાસ્તિ' ભંગ સાથે પરચતુષ્ઠ્યનું' સંયોજન કરેલ છે. અસ્તિના પ્રયોગથી સ્વચતુષ્ઠ્યની અપેક્ષાથી અસ્તિ સમજશે પરંતુ સર્વત્ર નહિ. તે જ રીતે નાસ્તિ કહેવાથી પણ પરચતુષ્ઠ્યની અપેક્ષાથી નાસ્તિ કહેવાશે પરંતુ સર્વત્ર નહિ. એટલે એક જ ભંગ માનવામાં વસ્તુની વિશ્વરૂપતાનો અથવા અભાવનો જે ભય બતાવવામાં આવ્યો છે તે ઊભો રહેશે નહિ. એટલેકે દરેક વસ્તુ વ્યાપક પણ થશે નહિ અને કોઈનો સર્વથા અભાવ પણ થશે નહિ. તો પછી એક જ ભંગનો પ્રયોગ શા માટે ન કરાય ?

તમારી ઉપર્યુક્ત આશંકાના જવાબમાં જણાવવાનું કે બન્ને ભંગોથી જુદી જુદી બતવું જ્ઞાન થાય છે. એક ભંગનો પ્રયોગ કરવા છતાં પણ બીજા ભંગ વડે ઉત્પન્ન થનારું જ્ઞાન પ્રથમ ભંગથી થતું નથી. જેમકે, - 'રમેશ બઝારમાં નથી' - એમ કહેતાં રમેશ બીજા જગ્યાએ છે એ સિદ્ધ થતું નથી. રમેશ બઝારમાં નથી તો તે ક્યા છે ? - એ જિજ્ઞાસા ઊભી જ રહે છે. આને માટે 'અસ્તિ' ભંગની જરૂર છે. વ્યવહારમાં અસ્તિ ભંગનો પ્રયોગ થવા છતાં પણ નાસ્તિ ભંગના પ્રયોગની આવશ્યકતા હોય છે. મારા હાથમાં રૂપિયા છે - આમ કહેવું એ એક વાત છે અને તમારા હાથમાં રૂપિયા નથી - એમ કહેવું તે બીજી વાત છે. આ રીતે બન્ને ભંગોનો પ્રયોગ અત્યંત આવશ્યક છે.

તમે કહેશો કે નાસ્તિરૂપ ભંગની પૂર્તિ અન્યોન્યાભાવથી થઈ શકશે તો તે વાત પણ ખરાબર નથી. કારણ એનો સંબંધ કોઈ નિયત અભાવથી નથી. અન્યોન્યાભાવને સમજવા માટે અભાવોના સ્વરૂપ સમજવા જોઈશે. અભાવ ચાર પ્રકારના છે. (૧) પ્રાગભાવ (૨) પ્રધ્વ સાભાવ (૩) અન્યોન્યાભાવ (૪) અત્યંતાભાવ

પ્રાગભાવ - ઉત્પત્તિ પૂર્વે વસ્તુના અભાવને પ્રાગભાવ કહે છે. જેમકે, માટીના પિંડની નિવૃત્તિ થવાથી ઉત્પન્ન થનાર ઘડાનો, માટીનો પિંડ એ પ્રાગભાવ છે.

પ્રથમ સાભાવ : નષ્ટ થઈ ગયા પછી વસ્તુના અભાવને પ્રથમ સાભાવ કહેવાય છે. જેમકે, ઠીકરાં ઉત્પન્ન થવાથી અવશ્ય નાશ પામનાર ઘટનો, કપાલસમૂહ (ઠીકરાં)એ પ્રથમ સાભાવ છે.

અન્યોન્યાભાવ : એક વસ્તુનું બીજી વસ્તુરૂપ ન થવું અથવા જૈનદર્શન મુજબ પુદ્ગલની એક પર્યાયનું બીજા પર્યાય રૂપે ન થવું તે અન્યોન્યાભાવ છે. જેમકે, સ્તંભ સ્વરૂપથી કુંભ સ્વરૂપનો જે વ્યાવૃત્તિભેદ છે તે અન્યોન્યાભાવ છે. આમાં અનુચોગીની પ્રધાનતા છે.

અત્યંતાભાવ : એક વસ્તુમાં બીજી વસ્તુનું ન રહેવું તે અત્યંતાભાવ છે. જેમકે, ચેતન અને અચેતનમાં અત્યંતાભાવ છે. આમાં પ્રતિચોગીની પ્રધાનતા છે.

જૈનદર્શન મુજબ તો આ અભાવ નિત્ય છે અને ન્યાયદર્શન અનુસાર અનિત્ય પણ છે. અન્યોન્યાભાવને છોડીને બાકીના ત્રણ અભાવો સંસર્ગાભાવ છે. ‘નાસ્તિ’ ભંગનો સંબંધ તો બધા અભાવો સાથે છે.

વળી તમે કહાવ્ય કહેશો કે બે ભંગોના પ્રયોગ ભલે આવશ્યક રહ્યો, પરંતુ ત્રીજા અસ્તિ નાસ્તિ ભંગનો પ્રયોગ શા માટે કરવો જોઈએ? ત્રીજો ભંગ તો પ્રારંભના બે ભંગોમા સમાવિષ્ટ જ છે.

આનો સરળ જવાબ એ છે કે, બે ભંગો મળી ભલે ત્રીજો ભંગ થયો છે; પરંતુ તે ત્રીજા ભંગનું કામ અસ્તિ અને નાસ્તિ ભંગ કરતાં જુદા પ્રકારનું છે. જે કામ અસ્તિનાસ્તિ રૂપ ત્રીજો ભંગ (ઉભય) કરે છે તે કામ એકલું અસ્તિ પણ કરી શકતું નથી અને એકલું નાસ્તિ પણ અસંયુક્ત ઉત્તર બીજી જ વાત છે. એક અને બે મળી ત્રણ થાય છે, પરંતુ ત્રણની સંખ્યા એક અને બેથી ભિન્ન જ મનાય છે.

જો આમ હોય તો બે અસ્તિ અને એક નાસ્તિ આદિના પણ જુદા જુદા ભંગો માનવા પડશે. આ રીતે સંચોજિત ભંગો વધતાં જતા ભંગોની સાત એવી નિયત સંખ્યા નિશ્ચિત રહેશે નહિ.

હાં, જો કોઈ વસ્તુમાં બે અસ્તિત્વ ઉપલબ્ધ થાત તો આવા ભંગો બનત. પરંતુ દરેક વસ્તુમાં એક જ અસ્તિત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે સાતથી વધારે ભંગોના સંભવ નથી. જો અસ્તિત્વ બે માનવામાં આવે, તો સ્વચ્ચતુષ્ઠય અને પરચતુષ્ઠય પણ બે મનાશે અને એ રીતે બે સપ્તભંગીઓ થશે. સારાંશ એ છે કે એક એક ધર્મ પાછળ સપ્તભંગી ઊભી થઈ, સેકંડો સપ્તભંગીઓ થઈ શકે છે, પરંતુ સપ્તભંગીની અષ્ટભંગી કે નવભંગી થઈ શકતી નથી.

વસ્તુના અનેક ધર્મોને આપણે એક સાથે કહી શકતા નથી. એટલે યુગપત્ત સ્વપર ચતુષ્ઠયની અપેક્ષાથી વસ્તુ અવકતવ્ય છે. વસ્તુનું અવકતવ્ય હોવાનું બીજું કારણ એ પણ છે કે, વસ્તુમાં જેટલા ધર્મો છે તેને વ્યક્ત કરવા માટે, તેટલા શબ્દો આપણી પાસે સમુપલબ્ધ

હોતા નથી. આપણા જેવા લોકોને, આ બધા ધર્મોતું જ્ઞાન પણ હોતું નથી કે જેથી તે બધાને શબ્દોથી કહેવાનો, આપણે પ્રયત્ન કરી શકીએ. ત્રીજી અને ચુરખ વાત એ છે કે દરેક વસ્તુ સ્વભાવથી જ અવકતવ્ય છે. તે અનુભવમાં આવી શકે ખરી, પરંતુ શબ્દોથી તે કહી શકાય નહિ. જેમકે, ગળાપણ અનુભવથી સમજી શકાય છે પરંતુ શબ્દોથી તેનું સાચું ચિત્ર ઊભું થઈ શકતું નથી. એટલે એક દૃષ્ટિથી વસ્તુ અવકતવ્ય છે તો બીજી દૃષ્ટિથી તે વકતવ્ય પણ છે. તેથી જ જ્યારે આપણે અવકતવ્યની સાથે કોઈને કોઈ રૂપમાં વસ્તુની વકતવ્યતા પણ અભિવ્યક્ત કરવા ઇચ્છીએ છીએ ત્યારે વકતવ્ય રૂપના ત્રણ ભાગો-અસ્તિ, નાસ્તિ અને અસ્તિ નાસ્તિ અવકતવ્ય સાથે ભળી જાય છે અને તેમાંથી અસ્તિ અવકતવ્ય, નાસ્તિ અવકતવ્ય અને અસ્તિ નાસ્તિ અવકતવ્ય એવા છેલ્લા ત્રણ ભાગોતું નિર્માણ થાય છે. આ રીતે બરાબર સાત ભાગો શક્ય છે.

આ સંપત્તિંગી બે જાતની છે. એક પ્રમાણ સંપત્તિંગી અને બીજી નય સંપત્તિંગી. વસ્તુને પૂર્ણ રૂપથી વિષય કરનાર પ્રમાણ છે અને વસ્તુને અંશરૂપથી વિષય કરનાર નય પ્રમાણ છે. આ વાત આપણે પહેલાં પણ જોઈ ગયા છીએ. જેમ સંપત્તિંગીના બે પ્રકારો છે તેમ વાક્યોના પણ બે પ્રકારો છે. (૧) પ્રમાણવાક્ય અને (૨) નયવાક્ય. પ્રમાણવાક્ય અને નયવાક્યોતું અંતર શબ્દોથી નહિ પણ ભાવોથી જણાય છે. જ્યારે આપણે કોઈ શબ્દવડે પૂરી વસ્તુને કહેવા માંગીએ છીએ ત્યારે તે સંકલાદેશ અથવા પ્રમાણવાક્ય ગણાય છે; અને જ્યારે શબ્દવડે વસ્તુના કોઈ એક ધર્મને કહીએ છીએ ત્યારે તે વિકલાદેશ અથવા નયવાક્ય મનાય છે.

દરેક શબ્દથી વસ્તુના એક જ ધર્મોતું કથન અને બોધ થાય છે. વિદ્યુત શબ્દનો અર્થ ચમકનારો પદાર્થ થાય છે. વિજળી વધારે પ્રકાશવાળી છે, ચમકવાના શુભાવાળી છે એટલે આપણે તેને વિદ્યુત કહીએ છીએ. વિજળી ઝડપથી ચમકે છે, તેની ચમક ક્ષણ સ્થિતિવાળી છે એટલે તેનું બીજું નામ ‘અપલા’ પણ છે. કારણ તેના સ્વભાવ અચળ છે. ‘વિદ્યુત’ અને ‘અપલા’ શબ્દોથી એક એક ધર્મોતું જ કથન કરવામાં આવેલ છે, છતાં આ શબ્દોથી અનેક ધર્મોવાળા એક ધર્મોતું આપણે બોધ કરીએ છીએ. ‘સંસારના વૈભવવિલાસો વિદ્યુતની માફક ક્ષણભંગી છે’-આ વાક્યમાં વિદ્યુત શબ્દનો પ્રયોગ સંકલાદેશરૂપે કરવામાં આવેલ છે. કારણ અત્રે વિદ્યુત શબ્દનો અર્થ મેઘ સમુદાયમાં ઝડપથી ચમકનારી એક વસ્તુ છે. ચમકવું માત્ર જ ત્યાં ઇષ્ટ નથી. પરંતુ ક્ષણિકતા દર્શાવવા માટે ત્યાં વિદ્યુતની ઉપમા આપવામાં આવી છે. આ જ રીતે ‘અપલાની ચમક’ વગેરે પ્રયોગોમાં પણ સંકલાદેશ વાક્ય જ સમજવા જોઈએ. કારણ અપલા શબ્દથી માત્ર અપગતનો જ બોધ થતો નથી, ચમકદારનો પણ બોધ કરાય છે.

જ્યારે શબ્દો વડે ધર્મોતું જ બોધ કરાય અને ધર્મોતું વિવક્ષા (કહેવાની ઇચ્છા) ન હોય, તો તે વાક્ય વિકલાદેશ ગણાય છે. જેમકે વિદ્યુત શબ્દથી ચમકવાનો જ બોધ કરાય. અપલા

શબ્દથી અવગતતાનો જ બોધ કરાય છે. ‘આ છોકરી તો ખરેખર અપલા છે’—આ વાક્યમાં અપલા શબ્દ વિકલાદેશ છે. કારણ કે અત્રે અપલા શબ્દથી અવગતારૂપ ધર્મ જ ઇષ્ટ છે.

આ જ રીતે બે જીવ શબ્દથી બાણુવું, નેવું આદિ અનેક ધર્મોવાળી વસ્તુનો બોધ કરાય તો તે સકલાદેશ કહેવાય. પરંતુ જીવ શબ્દથી બે માત્ર જીવનરૂપ ધર્મ જ ઇષ્ટ હોય તો તે વિકલાદેશ બની જાય છે. આ જ રીતે બીજા શબ્દોના અર્થો પણ સમજવા નોંધ્યો. કોઈ કોઈ શબ્દ એવા પણ હોય છે કે જેના એક ધર્મરૂપ અર્થની આપણને મૂળમાં જ માહિતી હોતી નથી. તેથી તેનો પ્રયોગ સકલાદેશ રૂપમાં આપણે કરીએ છીએ. આવા શબ્દોના વિકલાદેશ રૂપ અર્થ એટલા માટે નથી પ્રતીત થતા કે તે શબ્દો આજે આપણી સામે મૂળ સ્વરૂપમાં નથી. આ આપણા જ અજ્ઞાનનું ફળ છે. ખરેખર તેમનું પણ વિકલાદેશ રૂપ વાક્ય બની શકે છે. અથવા તો શબ્દનો સંબંધ એક ધર્મથી હોય અથવા ન પણ હોય, ત્યાં શબ્દ વડે એક જ ધર્મ પકડી શકાય ત્યાં તે વિકલાદેશ છે અને તે શબ્દથી બે પૂરી વસ્તુ ગ્રહણ થાય તો તે સકલાદેશ છે. એટલે જ સપ્તભંગીના બે ભેદ કરાય છે. (૧) સકલાદેશ સપ્તભંગી (૨) વિકલાદેશ સપ્તભંગી. સકલાદેશ સપ્તભંગી એટલે પ્રમાણ સપ્તભંગી અને વિકલાદેશ સપ્તભંગી એટલે નય સપ્તભંગી.

પ્રમાણ વાક્યથી વસ્તુ અનેકાન્તાત્મક કહેવાય છે અને નય વાક્યથી એકાન્તાત્મક, એક ધર્માત્મક કહેવાય છે. એટલે ‘વસ્તુને અનેકાન્તાત્મક, અનેક ધર્માત્મક માનવી એ પણ એકાન્ત કહેવાશે’ આ વાતનો જવાબ સકલાદેશ અને વિકલાદેશમાંથી મળી જાય છે. કારણ વસ્તુ પ્રમાણ દૃષ્ટિથી અનેકાન્તાત્મક એટલે અનેક ધર્માત્મક છે અને નય દૃષ્ટિથી એકાન્તાત્મક એટલે એક ધર્માત્મક છે. તે સર્વથા અનેકાન્તાત્મક પણ નથી અને સર્વથા એકાન્તાત્મક પણ નથી. એટલે દરેક વાક્યની સાથે ‘કથંચિત્’ ‘સ્થાત્,’ ‘અમુક અપેક્ષાએ’ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ‘કથંચિત્’ વગેરે અનેકાંતબોધક શબ્દોનો પ્રયોગ બોલતાં, કે વાક્યરચના કરતાં, ન કર્યો હોય તો પણ અભિપ્રાયમાં તે શબ્દો રહેવા નોંધ્યો. એટલે અસ્તિ-નાસ્તિ આદિ સાતે ભંગો કથંચિત્ અસ્તિ, કથંચિત્ નાસ્તિ, વગેરે રીતે સમજવા નોંધ્યો.

અનેકાન્ત માન્યા વગર કે સ્વીકાર્યા વગર ભગતિક વ્યવહારો યથોચિત રૂપમાં ચાલી શકતા નથી. જેમ આપણે કોઈ વ્યક્તિને પિતા કહીએ છીએ ત્યારે તે માત્ર આપણી અપેક્ષાથી જ પિતા છે, પરંતુ બીજા લોકોની અપેક્ષાથી તે ભાઈ, પુત્ર વગેરે હોઈ શકે છે એટલે તેને ખરી રીતે કથંચિત્ પિતા કહી શકાય, સર્વથા પિતા કહી શકાય નહિ. સર્વથા પિતા કહેવા જતાં તે એકનો એક માણસ સૌના પિતા થાય અને તે અસંભવ છે. આ જ રીતે જ્યારે આપણે કેરીને નાની કહીએ છીએ ત્યારે કેરીના તે પરિમાણની અપેક્ષાથી કહીએ છીએ, જે આપણે માની રાખેલ છે; અન્યથા બોરની અપેક્ષાથી તો નાની કેરીને પણ આપણે મોટી જ કહેવી પડશે. નિબંધ એ છે કે અપેક્ષા વગર વ્યવહાર ચાલી શકે નહિ.

અધા દાશનિકેએ લલે અનેકાંતવાદનો સાક્ષાત્વરૂપે સ્વીકાર ન કર્યો હોય, છતાં આક્રંતરી રીતે સ્થાદ્વાદનો આશ્રય લઈને જ, તેમણે પોતપોતાના મતોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. જેમકે સાંખ્યદર્શનમાં પ્રકૃતિ એક માનવામાં આવેલી છે. એટલે મૂળમાં બે તત્ત્વો-પ્રકૃતિ અને પુરુષ રહે છે. લેહની અપેક્ષાથી તત્ત્વોની સંખ્યા પચ્ચીસ થાય છે. પ્રકૃતિથી મહત્, અહંકાર, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન, રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, શબ્દ, પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એમ ત્રેવીસ તત્ત્વો બીજા અવિર્ભાવ પામે છે. અથવા સત્ત્વ, રજ્જસ અને તમસ-આ ત્રણ ભિન્ન ગુણો છે જેનો સસુદાયાત્મક પ્રધાન(પ્રકૃતિ) એક છે. આ માન્યતાઓમાં અપેક્ષાને બે સ્થાન કે અવકાશ ન આપવામાં આવે તો તે એક કહીને ત્રણ, અને બે કહીને પચ્ચીસ, તત્ત્વો કેમ કહી શકત ? અર્થાત્ કહી શકત નહિ.

વૈશેષિક લોકો સત્તાની અપેક્ષાથી પૃથ્વીત્વને અપર સામાન્ય અને ઘટત્વ આદિની અપેક્ષાથી પર સામાન્ય માને છે. અનેકાંતના આશ્રય વગર એક જ સામાન્યને પર અને અપર કેમ માની શકાય ? યોગીનાં નિત્ય એવા તુલ્ય ગુણક્રિયા આકૃતિવાળા સુકૃતાત્માના મનવાળા પરમાણુમાં પ્રત્યાધારે આ વિલક્ષણ છે એવી પ્રતીતિ જે થકી થાય તે અત્ય વિશેષ એમ કહેવાય છે. ત્યાં તુલ્યાકૃતિ ગુણક્રિયત્વ તેમજ વિલક્ષણત્વ પ્રત્યાધારે માનવું એ સ્થાદ્વાદ માન્ય બરાબર જ છે. આ રીતે નૈયાયિકો, વૈશેષિકો પણ સ્થાદ્વાદનો યત્ર તત્ર આશ્રય સ્વીકારે જ છે.

ઘણા માણસો એવી શંકા કરે છે કે આવી સાદી, સીધી અને સરળ વાતોને સપ્તભંગી રૂપ દાર્શનિક સ્વરૂપ આપી જટિલ અને ગૂંચવણભરી કેમ બનાવાય છે ? આ શંકા ખેટી નથી. સરળ અને સીધી લાગતી વાતો બ્યારે વિદ્વાનોના આશયને સ્વીકારે છે અને વિદ્વાન પુરુષો બ્યારે તે વસ્તુવિષયક ગંભીર અવગાહનમાં ઊતરી જાય છે ત્યારે તેની સરળતા ખોવાઈ જાય છે. કેઈ પણ વસ્તુ વિષેની ગંભીરતાભરી વિચારણા વસ્તુને જટિલ બનાવી જ મૂકે છે. દાખલા તરીકે, સંગીત અને વાજિત્રો તરફની અભિરૂચિ સાર્વત્રિક દેખાય છે. દરેક માણસ આ આનંદ છૂંટવા પોતાની શક્તિ સુજબનો પ્રયત્ન કરે છે. નાનકડા ગામના ભરવાડથી લઈ મોટામાં મોટી પદવી ધરાવતી વ્યક્તિ પોતાના માલા અનુરૂપ ગાવા, બજાવવાના આનંદને માણે છે. પરંતુ બ્યારે તાલ, સ્વર, રાગ, રાગિણીઓના લેહ-પ્રલેહ ઉપર ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે આ સીધું અને સરળ શાસ્ત્ર, સરળ મટી, જટિલ બની જાયું. એટલે આ ફરિયાદ અનેકાંત માટે જ સંભવી શકે નહિ. આ ફરિયાદ સર્વ સાધારણ છે. અધા શાસ્ત્રોની જટિલતાનું મૂળ તે વિષયક ગંભીર વિચારણા છે. જટિલતાપૂર્ણ વિવેચન વગર કોઈ વાતનું રહસ્ય યથાર્થ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય નહિ અને વિદ્વાન પુરુષોને આંતરિક સંતોષ મળી શકે નહિ.

निक्षेप धर्मः

નય અને સપ્તભંગી વિષે તમારી સમક્ષ ઠીક ઠીક વિવેચન થઈ જવા પામ્યું છે. આને નિક્ષેપ વિષે કાંઈક કહેવા ઇચ્છું છું. નિક્ષેપનો અર્થ મૂકવું, આરોપણ કરવું એવો થાય છે. શબ્દનું અર્થમાં અને અર્થનું શબ્દમાં જે આરોપણ કરવામાં આવે છે તે નિક્ષેપ કહેવાય છે. ન્યસન ન્યસત્ત્વેતિથા ન્યાસો નિક્ષેપેત્યર્થઃ અથવા નિક્ષેપ વિષિના નામ શબ્દાર્થઃ પ્રતીતિર્થેતે-એટલે પદાર્થની સંજ્ઞા, નામ રાખવું તે નિક્ષેપ છે. દરેક શબ્દના ઓછામાં ઓછા કેટલા અર્થ થઈ શકે છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપણને નિક્ષેપથી જ મળી શકે છે. કોઈ શબ્દના ગમે તેટલા અર્થ કરવામાં આવે, એટલે કે સેંકડો અર્થોમાં તેનો નિક્ષેપ કરાય, પરંતુ તે બધાના અર્થ નામ નિક્ષેપ, સ્થાપનાનિક્ષેપ, દ્રવ્યનિક્ષેપ અને ભાવનિક્ષેપ આ ચાર નિક્ષેપો વડે જ સમજવાથી વસ્તુનું વાસ્તવિક જ્ઞાન થાય છે.

નિષ્કેપોના સ્વરૂપને સમજતાં પહેલાં, નય અને નિષ્કેપમાં શો તફાવત છે તે સમજ લેવું આવશ્યક છે. તદ્દનુસાર-નય જ્ઞાનાત્મક છે; તેના વડે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે એટલે પદાર્થ સાથે તેનો વિષય-વિષયી સંબંધ છે. શબ્દ અને અર્થમાં વાચ્ય-વાચક સંબંધ છે. આ વાચ્ય-વાચક સંબંધના સ્થાપનની ક્રિયાનું નામ જ નિષ્કેપ છે. આ વાચ્ય-વાચક સંબંધ અને તેની ક્રિયા નયથી બાહ્યી શકાય છે એટલે નિષ્કેપ પણ નયનો વિષય છે. તાર્પથ્ય એ છે કે નય અને નિષ્કેપમાં પણ વિષય-વિષયી ભાવ સંબંધ છે.

નિર્દેશના ચાર ભેદો છે. નામનિર્દેશ, સ્થાપનાનિર્દેશ, દ્રવ્યનિર્દેશ અને ભાવનિર્દેશ

नामनिर्देश :

संज्ञाकर्मनिपेक्ष्यैव निमित्तान्तरमिष्टितः ।

नामानेकविध लोकव्यवहाराय सूत्रितम् ॥

અર્થાત્ લોકન્યવહાર અલાવવા માટે, કોઈ ખીબા નિમિત્તાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર, કોઈ પદાર્થને કોઈ પથુ સંજ્ઞા આપવી તે નામનિશ્લેષ છે. નામનિશ્લેષમાં વક્તાનો અક્ષિપ્રાય જ નિમિત્ત છે. ભતિ-સાદૃશ્ય આદિ નિમિત્ત નથી. કહ્યું પથુ છે કે-

नाम्नो वक्तुरभिप्राये निमित्त कथित समम् ।

तस्मादन्यस्तुजात्यादि निमित्तान्तरमिष्यते ॥

જેમકે, કોઈ પિતા પોતાના પુત્રનું નામ મહાવીર રાખે. આ નામ માત્ર તેને યોગ્યતા માટે રાખવામાં આવ્યું છે. શુભો સાથે આ નામનો કોઈ સંબંધ નથી. હોદ્દાસ્થિતાર થવા માટે

દરેક વ્યક્તિનું કંઈક ને કંઈક નામ તો રાખવું જોઈએ. એટલે તેનું નામ મહાવીર રાખી દેવામાં આવ્યું. આવા નામ સાથે નામમાં વ્યાપેલા વીરતાદિ ગુણોની કોઈ અપેક્ષા નથી.

આ સાંભળી તમને પ્રશ્ન થશે કે, જો કોઈ પુરુષનું મહાવીર નામ રાખવામાં આવે કે જેનામાં વીરતાદિ ગુણો હોય જેમ કે- ભગવાન મહાવીર, તો તેમના નામમાં પણ માત્ર નામ નિક્ષેપ જ માનવો, કે પછી નામ નિક્ષેપ ઉપરાંત બીજા અર્થને પણ સ્થાન આપવું ?

આ શંકા યથાર્થ છે. વસ્તુના સમીચીન સ્વરૂપને સમજવા માટે આવી શંકાઓના જન્મ ઉપકારક બને છે. વળી આ શંકા તો, ઉપરના નામ નિક્ષેપના સ્વરૂપને સાંભળીને, દરેકને થાય તેવી જ છે. વળી તેનો જવાબ પણ સમજવા જેવો છે. વસ્તુમાં ગુણો ભલે હોય, પરંતુ જ્યાં સુધી ગુણોને અનુલક્ષી શબ્દબંધન કરાય ત્યાં સુધી તો તે નામ નિક્ષેપ જ ગણાય. જો ‘મહાવીર’ નામ ગુણની અપેક્ષાથી રાખવામાં આવે, તો વિશિષ્ટ વીરતાના ગુણથી સમન્વિત બધી વ્યક્તિઓનું નામ મહાવીર રાખવું પડે. આવી સ્થિતિમાં નામ નિક્ષેપની ઉપયોગિતા નષ્ટ થઈ જાય. હાં, ‘મહાવીર ખરા મહાવીર હતા-’ આ વાક્યમાં પ્રથમ ‘મહાવીર’ શબ્દનો પ્રયોગ નામ-નિક્ષેપની અપેક્ષાથી છે, તો બીજો ‘મહાવીર’ શબ્દ ભાવ-નિક્ષેપની અપેક્ષાથી છે. કારણ પ્રથમના ‘મહાવીર’ શબ્દથી કોઈ વ્યક્તિનો યોગ થાય છે બ્યારે બીજાથી કોઈ ગુણનો.

સ્થાપના નિક્ષેપ : કોઈ વસ્તુમાં કોઈ અન્ય વસ્તુની સ્થાપના કરી તે શબ્દથી તેને કહેવી, તે સ્થાપના નિક્ષેપ છે. જેમકે, પથરની મૂર્તિમાં દેવ શબ્દની સ્થાપના કરી તેને દેવ શબ્દથી સંબોધવી. શેતરંજની રમતમાં લાકડાના કટકાઓમાં રાજા, વજીર, હાથી, ઘોડા, પાંચદળ વિગેરેની સ્થાપના કરી તે રીતે તેમને ઓળખાવવા. તે સ્થાપના નિક્ષેપનો જ પ્રયોગ છે. સ્થાપનાના બે સ્તરો છે. (૧) તદ્દાકાર (તદ્દભાવ) સ્થાપના અને (૨) અતદ્દાકાર. (અતદ્દભાવ) સ્થાપના. સ્થાપ્ય-જેની સ્થાપના કરાય છે) ના મુખ્ય આકારની સમાનતાવાળી વસ્તુમાં સ્થાપના કરવી તે તદ્દાકાર સ્થાપના છે. આ સ્થાપનાનું લક્ષ્ય, સાદૃશ્યનાં, પ્રત્યક્ષજ્ઞાનથી સ્થાપ્યના આકારનો પ્રતિભાસ કરાવવો, એ છે. અતદ્દાકાર સ્થાપનાનું લક્ષણ આ છે :

સુખ્યાકારશ્ચન્યા વસ્તુમાત્રા પુનરસદ્ભાવ સ્થાપના ।

પરોપદેશાદેવાતત્ર સૌજ્યમિતિ । સમ્પ્રયયાત્ ॥

અર્થાત્ મુખ્યાકારની સદૃશતા રહિત કોઈ પણ આકારની વસ્તુમાં જે સ્થાપના કરવી તે અતદ્દાકાર સ્થાપના છે. મૂર્તિ, ચિત્ર આદિમાં તદ્દાકાર સ્થાપના કરાય છે. નાટક આદિ પાત્રોમાં પણ તદ્દાકાર સ્થાપના ગણાય છે. જો કે સ્થાપ્યના આકારની પૂર્ણ સદૃશતા નથી આવી શકતી, પણ તદ્દાકાર સ્થાપના ગણાય છે. જો કે સ્થાપ્યના આકારની પૂર્ણ સદૃશતા નથી આવી શકતી, છતાં નામ માત્રની સદૃશતાથી પણ તદ્દાકાર સ્થાપના માની લેવાય છે. એટલે જ અસદૃશ મૂર્તિઓમાં કરવામાં આવેલી સ્થાપના પણ તદ્દાકાર સ્થાપના કહેવાય છે. પરંતુ શેતરંજના

લાકડાના કટકાની આકૃતિઓમાં બાદશાહ, વજીર આદિની જે સ્થાપના કરાય છે તે અતદાકાર સ્થાપના છે.

નામ અને સ્થાપનાના ઉપયુક્ત સ્વરૂપને સાંભળ્યા પછી, તમને પ્રશ્ન થશે કે, નામ અને સ્થાપના આ બંને નિરોપોમાં પરસ્પર શો તફાવત છે ?

નામ નિરોપમાં નામ સુબળ આદર અને અનાદર યુદ્ધિ નથી થતી; પરંતુ સ્થાપના નિરોપમાં આદર અને અનાદર યુદ્ધિ થાય છે. કહ્યું પણ છે કે—

સાદરાનુમદાકાંક્ષા હેતુત્વાત્પ્રતિભિષતે ।

નામ્નસ્તત્ત્વ તથા મામામાવાદનાચિવાદતઃ ॥

માત્ર મહાવીરના નામને ધારણ કરનાર વ્યક્તિનો આદર આપણે મહાવીર જેવો નથી કરતા તેમ મહાવીરની સ્થાપનાનો અનાદર પણ આપણે કરતા નથી.

તમે કહેશો કે આદર અને અનાદર યુદ્ધિનો સંબંધ નામ અથવા સ્થાપના નિરોપ સાથે નથી. આદર અને અનાદર યુદ્ધિનો સંબંધ વ્યક્તિની સમજ અને ભાવના ઉપર આધારિત છે. કેઈ માણસ નામમાં પણ આદર અને અનાદર યુદ્ધિ કરી શકે છે અને ઘણા સ્થાપના કે મૂર્તિને ન માનનારા, સ્થાપનામાં પણ આદર-અનાદર યુદ્ધિ નથી કરતા તો તે બંને વચ્ચેનો તફાવત કેમ સમજાય ?

આ પણ સમજવા જેવો સવાલ છે. કારણ માણસો અનેક જાતના હોય છે. તેમની સમજણોમાં પણ વિષમતાઓ અને વિચિત્રતાઓ ભરી હોય છે. સૌ એક જ દૃષ્ટિ કે દિશાથી વિચારતા નથી. વાતાવરણ અને સંયોગો પણ સૌને સરખાં મળ્યાં હોતાં નથી. ક્ષાયોપશમિક યોગ્યતાઓ પણ અસમાન હોય છે. એટલે જો સમજણ અને ભાવના ભેદથી આદર અને અનાદર યુદ્ધિમાં પણ અસદૃશ્યતા જણાય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી.

નામ્નિ કલ્પ ચિવાદરદર્શનાન્ન તતસ્તદ્ભેદઃ इति चेन्न स्वदेवतायामતિભક્તિ-
તસ્તન્નામકેડર્થે તદ્દેવારોપસ્થાનુ ધૃતેસ્તસ્થાપનામામેવાદરાવતારાત્ ।

આ જગતમાં ઘણા એવા પણ હોળા અને ભાવુક વ્યક્તિઓ છે કે જેઓ પોતાના ઇષ્ટ દેવતામાં તેમને વધારે ભક્તિ હોવાથી, તે નામ વાળા દરેક માણસમાં તેઓ પોતાના ઇષ્ટ દેવતાની શીઘ્ર સ્થાપના કરી લે છે. આણું કારણ તે નામ નથી; પરંતુ પોતાના ઇષ્ટ દેવતામાં રહેલી તેમની ભક્તિની ઉત્કટતા છે, જેને કારણે તેઓ પોતાના દેવતાના નામને જોઈ, તે નામ વાળા દરેક માણસમાં પોતાના ઇષ્ટ દેવતાની સ્થાપના કરી લે છે. આ સ્થાપના ભારે ઝડપથી કરવામાં આવે છે. બંનેનું અવલંબન એક જ વ્યક્તિ હોય છે. સ્થાપનાણું નિમિત્ત પણ નામ જ બની જાય છે એટલે સ્થાપનામાં નામનો ભ્રમ થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં બંનેમાં અંતર તો છે જ. મૂર્તિને માનનાર હોય કે મૂર્તિના નિષેધક હોય, તેમને સ્થાપનામાં આદર-અનાદર યુદ્ધિ કરવી જ પડે

છે. સંભવ છે આપણા જેવા મૂર્તિને ન માનનારા, મૂર્તિમાં પ્રભુતાની સ્થાપના જ ન કરે. જે સ્થાપના જ ન કરે તે વળી આદર-અનાદર યુદ્ધિ પણ કેમ કરે ? હાં, જો તે સ્થાપના કરશે તો સ્થાપના સાથે આદર-અનાદર યુદ્ધિ પણ આવશે જ. પાંચ રૂપીઆની નોટને તમે પાંચ રૂપીઆની જેમ જ આદરણીય માનો છો કે નહિ ? હાં, કોઈ કંઠાણે કોઈ સ્થાપના ન માનવા ઇચ્છે, તો ત્યાં તે ન પણ માને પરંતુ તેથી સ્થાપનાના સમસ્ત વ્યવહારો વિનષ્ટ થતા નથી.

તમે પ્રશ્ન કરશો કે, સ્થાપના તો નામવાળા પદાર્થની કરાય છે અને નામનો વ્યવહાર તો આરે નિરોપાધી થાય છે, તો કયા નામવાળા પદાર્થની સ્થાપના કરવી જોઈએ ?

તેના જવાબમાં જણાવવાતું કે, સ્થાપનાનો સંબંધ આરે જાતના નામોની સાથે છે. મહાવીર, રામ, કૃષ્ણ, કોઈસ્ટ આદિની મૂર્તિઓમાં જે સ્થાપના કરાય છે, મહાત્મા ગાંધી, જવાહરલાલ અને સરદાર પટેલનાં જે પૂતળાંઓ શહેરની સુધરાઈઓ પોતાને ત્યાં બહાર માર્ગ ઉપર મૂકે છે, તે નામ નિરોપથી રાખવામાં આવેલી નામવાળી વ્યક્તિઓની સ્થાપના છે. પાર્શ્વનાથ અથવા મહાવીરની મૂર્તિ તે સ્થાપના છે. તેમના ચિત્રોમાં પાર્શ્વનાથ અથવા મહાવીરની સ્થાપના કરવી એ સ્થાપના નિરોપથી રાખવામાં આવેલી નામવાળી વસ્તુની સ્થાપના છે. પાર્શ્વનાથની મૂર્તિને સ્થાપના નિરોપથી પાર્શ્વનાથ કહેવાય છે. તે મૂર્તિની સ્થાપનાથી તે મૂર્તિના ચિત્ર (ફોટો)ને પણ પાર્શ્વનાથ જ કહેવાય છે. આ કથન સ્થાપના નિરોપથી રાખવામાં આવેલી નામવાળી વસ્તુની સ્થાપના છે.

દ્રવ્યનિરોપથી સુવરાજને પણ રાજ કહેવાય છે. જો તે સુવરાજની મૂર્તિ કે ફોટોને પણ રાજ કહી દેવામાં આવે તો તે દ્રવ્યનિરોપથી રાખવામાં આવેલી નામવાળી વ્યક્તિની સ્થાપના છે.

ભાવનિરોપથી તો રાજને જ રાજ કહેવાય છે. તેની સ્થાપના ભાવનિરોપથી રાખવામાં આવેલી વ્યક્તિની સ્થાપના કહેવાય છે. સારાંશ એ કે કોઈ પણ નિરોપથી કોઈપણ પદાર્થની સંજ્ઞા મૂકવામાં આવે તો તે તેની સ્થાપના થઈ જાય છે.

દ્રવ્યનિરોપ : ભૂતકાળ અથવા ભવિષ્યકાળ સાથે સંબંધ રાખનાર નામનો પ્રયોગ વર્તમાનમાં કરવો તે દ્રવ્યનિરોપ છે. જેમકે, સુવરાજ જે ભવિષ્યમાં રાજ થનાર છે તેને વર્તમાનમાં રાજ કહેવો અથવા ભૂતકાળમાં જે રાજ હતો પરંતુ અત્યારે જે રાજ્ય ભ્રષ્ટ થઈ ગયો છે તેને પણ રાજ કહેવો-આ દ્રવ્યનિરોપ છે.

આ નિરોપનો વિષય બહુ વિસ્તીર્ણ અને વ્યાપક છે. એટલે આ નિરોપને સમજવામાં જરા ધ્યાનની એકાગ્રતા અને સૂક્ષ્મતા હોવી જરૂરી બની રહેશે. જો સાંભળવામાં તમે જરા પણ ઊંધ્યાન થયા કે તમારું મન ઉપાશ્રયથી બહાર આલ્પ ગયું કે સાંભળવામાંથી જરાપણ અલિત થયું, તો વસ્તુ ચકાઈ જશે. માટે તમને કાળજી રાખવા સૂચન કરું છું. આ દ્રવ્યનિરોપ,

યુવરાજને રાજ કહે છે એટલું જ નહિ, પણ તે યુવરાજના દિવંગત થયા પછી તેના મૃતદેહને, તેની નનામીને પણ રાજના દેહ અને રાજની નનામી તરીકે ઓળખાવે છે. આ નિશ્લેષ યુવરાજને તો રાજ માને જ છે પરંતુ આત્મશૂન્ય, નિર્જીવ તેના દેહને પણ રાજ તરીકે જ સંબોધે છે. આ નિશ્લેષ આટલેથી પણ અટકતો નથી. એનું ક્ષેત્ર વધારે સૂક્ષ્મ અને વિસ્તીર્ણ છે. તમે કદાચ ન શકો તેવી આ વાત છે. આ નિશ્લેષ ક્યારેક જ્ઞાનને પણ રાજ કહી દે છે. તમે પોતે પણ આમ કરો જ છો. તમારા વ્યવહારો પણ દ્રવ્યનિશ્લેષમૂલક હોય છે. પરંતુ દ્રવ્ય નિશ્લેષના સ્વરૂપની તમને યથાર્થ પ્રતીતિ નથી તેથી દ્રવ્યનિશ્લેષ રૂપે તમારાથી કરાતા વ્યવહારને તમે દ્રવ્યનિશ્લેષ તરીકે ઓળખી શકતા નથી. જ્યારે તમે આનું સુરૂપટ સ્વરૂપ જાણશો ત્યારે તમે પોતે તમારી અજ્ઞાતા ઉપર હસશો અને કહેશો કે, ઓહ ! આવા વ્યવહારો તો અમારે માટે રોજના છે. જુઓ, દ્રવ્યનિશ્લેષ ક્યારેક જ્ઞાનને પણ રાજ કહી આપે છે. જેમકે, 'રાજ તો એના હૃદયમાં વસ્યા છે.' ખરેખર તો, હૃદયમાં રાજનું જ્ઞાન વસ્તું હોય, રાજ નહિ; છતાં દ્રવ્યનિશ્લેષથી જ્ઞાનને રાજ તરીકે ઓળખવામાં આવેલ છે. આજ રીતે અન્ય પદાર્થોમાં દ્રવ્યનિશ્લેષની અપેક્ષાથી શબ્દવ્યવહારો થાય છે. આ બધા પ્રભેદોને સમાવી લેવા દ્રવ્યનિશ્લેષના મુખ્ય બે ભેદો કહેવામાં આવ્યા છે. (૧) આગમ દ્રવ્યનિશ્લેષ અને (૨) નો આગમ દ્રવ્યનિશ્લેષ.

આગમ દ્રવ્યનિશ્લેષ :

આત્મા તત્પ્રામૃતજ્ઞાત્રી ચો નામાનુપયુક્તધીઃ ।
સોડનાગમઃ સમાન્નાતઃ સ્વાદ્ દ્રવ્ય લક્ષણાન્વયાત્ ॥

કેઈ પણ વસ્તુને જાણનારને તે શબ્દથી ઓળખવો તે આગમનિશ્લેષ છે. દ્રવ્યનિશ્લેષનો સંબંધ ભૂત અને ભવિષ્ય સાથે છે. તેથી તે જાણનારનો ઉપયોગ જો તે વસ્તુમાં નહિ હોય તો તે આગમ દ્રવ્યનિશ્લેષ કહેવાશે. જાણનારનો જો ઉપયોગ પણ વર્તતો હોય, તો ઉપયોગના કારણે વર્તમાનતા આવી જાય છે. તેથી તે દ્રવ્યનિશ્લેષની મર્યાદાને અતિક્રમી જાય છે અને ભાવનિશ્લેષ બની જાય છે. જો કે આ નિશ્લેષ જ્ઞાનમાં કરાય છે. પરંતુ જ્ઞાની (આત્મા)ને છોડી જ્ઞાનમાં વ્યવહાર કરવો મુશ્કેલ છે. એટલે યત્ર, તત્ર, સર્વત્ર જ્ઞાનનો વ્યવહાર જ્ઞાનીમાં કરાય છે. અને તે વસ્તુના જ્ઞાતાને તે જ નામથી ઓળખાવાય છે. આ સત્ય જો સમજાઈ જાય તો 'તત્ત્વમસિ'—તું બ્રહ્મ છો, 'અહં બ્રહ્માસ્મિ'—હું બ્રહ્મ છું' ઇત્યાદિ વાક્યોનો અર્થ આગમ દ્રવ્યનિશ્લેષ કે આગમ ભાવનિશ્લેષથી કરવામાં આવે, તો અદ્વૈતવાદ જે હિન્દુ ધર્મનો એક વિશિષ્ટ અને હૃદયસ્પર્શી વિચારવાદ છે, તે આ બંનેમાં જ સમાઈ જાય છે, તેના પાઠ્યક્રમને અબકાશ રહેતો નથી.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમસ્વામીનો ઉત્તરાધ્યયનના ૨૩મા અધ્યયનનો એ સંવાદ નય, નિશ્લેષ અને સપ્તભંગીનાં વિવેચનોની વિશદતામાં ઘણી વખત છૂટી જાય છે. તમને તેમાં વધારે રસ હોય તે સમજી શકાય છે. પરંતુ તે સત્યોને યથાર્થ રીતે ઓળખવા માટે ઉપર જણાવેલા

૩૮૮ : લેલા પાષાણ, ખોદ્યાં દ્વાર

વિષયોની સૂક્ષ્મતમ માહિતી પણ અનિવાર્ય છે. એટલે પ્રવચનના પ્રારંભમાં આવા વિષયોને સ્પર્શવા આવશ્યક છે. વળી કથા વાર્તાના માધ્યમથી તમારા મનના મનોરંજન સાથે સિદ્ધાંતોની પ્રફુલ્લિત તો તમે ઘણા ઉત્તમ પુરુષોના શ્રીમુખેથી સાંભળ્યો પરંતુ જૈનદર્શનના હાર્દ સમા ઉપયુક્ત વિષયોને સમજવાની તમારી તૈયારી હોવી મુશ્કેલ છે. આ વિષયોને સરળતાથી સમજાવવાનું કાર્ય પણ આપણે માનીએ તેટલું સહેલું નથી; અટપટું છે. એટલે આવા વિષયોને સ્પર્શવા મને અગત્યના લાગ્યા છે. તેમાં તમને ઓછો રસ પડે એટલે આ વિષયો ઓછા મહત્ત્વના કે જતા કરવા જેવા બની જતા નથી.

સચેલક, અચેલક સંબંધોની બે પરંપરા વચ્ચેની વિષમતા અને તેનું વ્યવહારમૂલક અને નિશ્ચયમૂલક પાઠ્યક્રમ શ્રી ગૌતમ સ્વામીએ બહુ થોડા પરંતુ સારગર્ભિત શબ્દોમાં જ્યારે જણાવ્યું ત્યારે કેશીકુમાર શ્રમણ મંત્રમુગ્ધ બની ગયા. તેમનામાં સ્વાભાવતઃ સરળતા અને પવિત્રતા-તો હતી જ, તેમાં પારદર્શી પ્રજ્ઞા ધરાવતા શ્રી ગૌતમ સ્વામીના સમાગમથી અને તેમની પ્રાણોને સ્પર્શનારી પ્રશ્નોના જવાબ આપવાની મીઠી શૈલીથી, તેઓ આનંદવિભોર બની ગયા. તેઓ એકાએક બોલી ઊઠ્યા:

સાહુ ગોચમ ! પન્ના તે છિન્નો મે સસઓ રમે ।

અન્નો વિ સંસઓ મજ્જાં તં મે કહહુ ગોચમા ! ॥ ૩૬

હે ગૌતમ ! તમારી પ્રજ્ઞા શ્રેષ્ઠ છે. તમેએ મારો સંઠેહ દૂર કર્યો છે. મારી હજી બીજી પણ શંકા છે. હે ગૌતમ, તે વિષે મને કહો !

આ અધ્યયનમાં કેશી ગૌતમને સંવાદ ઘૂળ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તે અનેક યુગોના તર્ક-વિતર્કોનું સમાધાન કરે છે. નિષ્પક્ષ અને સમત્વલક્ષી સંવાદોથી જ શ્રુત તેમજ શીલનો ઉત્કર્ષ થાય છે. મહાન અને અટપટા તત્ત્વો વિષેની આ શંકાઓ જ્ય-પરાજ્ય નિરપેક્ષ સંવાદોથી સુસ્પષ્ટ બને છે. એટલે આ અધ્યયનની પરિસમાપ્તિમાં આનો નિષ્કર્ષ આ રીતે વર્ણવેલ છે.

સુચ-સીલ સમુકકરિસો મહત્ત્વઽત્થ વિણિચ્છઓ ।

આ સમત્વલક્ષી સંવાદમાં શીલનો ઉત્કર્ષ અને મહાન તત્ત્વોના અર્થોનો વિનિશ્ચય થયો છે.

નિર્દેશ મંત્ર

ગઈ કાલથી નિર્દેશોના સંબંધમાં વિવેચન ચાલી રહ્યું છે. વિષય જરા ગંભીર છે પરંતુ સમજવા જેવો છે. હાથીસ્રજમાં તો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે :

‘અપ્રસ્તુતાર્થાપાકરણાત્ પ્રસ્તુતાર્થવ્યાકરણાચ્ચ નિર્દેશઃ કલ્પવાન્ ॥’

અપ્રસ્તુત-અપ્રાસંગિક અર્થોનું નિરાકરણ અને પ્રસ્તુત-પ્રાસંગિક અર્થોનું નિરૂપણ નિર્દેશમાં થઈ જાય છે એ જ તેની સાચકતા છે. દરેક શબ્દના કેટલા અર્થો સંભવે છે અને કયાં કયાં અર્થો ઇષ્ટ છે, એ નિર્દેશોના જ્ઞાન વગર સમજાય નહિ અને અનર્થાપત્તિ પણ પ્રાપ્ત થાય. માટે નિર્દેશોની યથાર્થ સમજણ આવશ્યક છે. આ વિષય ગંભીર છે એમાં કોઈ શંકા નથી. છતાં હું ભારી રીતે એને સરળ અને રોચક બનાવવા પ્રયત્ન કરીશ. પણ તેથી વિષયની ગંભીરતા તમારે જરાયે ઓછી આંકવાની નથી. વિષય ગંભીર છે, છતાં તેને ક્યાનપૂર્વક સાંભળવા અને સમજવા તમે સૌ ઉત્સુક છો એમ માનીને જ હું આગળ ચાલું છું. ગઈ કાલે દ્રવ્યનિર્દેશના, આગમ દ્રવ્યનિર્દેશ અને નો આગમ દ્રવ્યનિર્દેશ એ બે મૂળ લેહો બતાવ્યા હતા. તેમાંથી આગમ દ્રવ્યનિર્દેશનું વિવેચન સંક્ષેપમાં ગઈ કાલે કર્યું હતું. આજે તેના ધીબ લેઈ, નો આગમ દ્રવ્યનિર્દેશની વાત કરીએ.

જ્ઞાન (જ્ઞાતા)ને છોડીને કોઈ પણ વસ્તુની પૂર્વોત્તર અવસ્થા અથવા તેનાથી સંબંધ રાખનારી કોઈ અન્ય વસ્તુને તે વસ્તુના નામથી કહેવું તે નો આગમ દ્રવ્યનિર્દેશ છે. એના પણ ત્રણ લેહો છે-જ્ઞાયકશરીર, ભાવિ અને તદ્વ્યતિરિક્ત.

જ્ઞાયકશરીર : આગમ દ્રવ્યનિર્દેશથી વસ્તુના જ્ઞાતાને વસ્તુના નામથી ઓળખાવીએ છીએ. પરંતુ નોઆગમ દ્રવ્યનિર્દેશથી વસ્તુના જ્ઞાતાના શરીરને પણ તે વસ્તુના નામથી ઓળખાવીએ છીએ. જેમકે, ચાણક્ય જેવા રાજનીતિશાસ્ત્રમાં પરમ કુશળ માણસના દિવંગત થઈ જતાં તેનાં મૃત શરીરને ઓળખામાં આવતાં કહેવું કે, આજે રાજનીતિ મરી ગઈ ! આ વાક્યમાં રાજનીતિજ્ઞનાં મૃત શરીરને પણ રાજનીતિનું નામ આપવામાં આવ્યું.

જ્ઞાયક શરીરના ત્રણ લેહ છે. ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન. વર્તમાન જ્ઞાયક શરીરનું દષ્ટાંત તો ઉપર બતાવવામાં આવેલ છે. ભૂત શરીરના પણ ત્રણ લેહ કરવામાં આવ્યા છે. ત્યક્ત, મૃત, આવિત. શરીર છૂટે તે પૂર્વે સ્વયં શરીરનો ત્યાગ કરે અથવા મમત્વ છોડી સંન્યાસ ધારણ કર્યા પછી છૂટી જનારું શરીર ત્યક્ત છે. સમય પર આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં જે શરીર છૂટે છે તે મૃત કહેવાય છે. વિભક્ષણાદિ વડે અકાળ મૃત્યુથી જે શરીર છૂટે છે તે આવિત છે. ભૂત અને ભવિષ્યનો સંબંધ પરલોકથી છે. જ્ઞાતા ત્રૈકલિક છે અને અમર છે. તેનો સંબંધ અનેક શરીરો સાથે હોય છે એટલે જ્ઞાયક શરીરના ત્રણ લેહ કરવામાં આવ્યા.

! ૩૯૦ : લેઘા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

છે. જો કે વર્તમાનનો સંબંધ ભાવનિક્ષેપથી છે. પરંતુ વર્તમાન જ્ઞાયક શરીરમાં જ્ઞાતાનો જ્ઞાનોપયોગ વર્તમાન નથી એટલે ત્યાં દ્રવ્યનિક્ષેપ જ માનવામાં આવેલ છે.

વસ્તુના ઉપાદાન કારણને વસ્તુના નામથી ઓળખાવવું તે ભાવિ નોઆગમ દ્રવ્યનિક્ષેપ છે. આમાં વસ્તુના જ્ઞાતાનું શરીર નહિ પરંતુ વસ્તુનું ઉપાદાન કારણ પકડવામાં આવે છે. જેમકે, રાજાનું ઉપાદાન શુભરાજ છે.

વસ્તુથી સંબંધ રાખનાર અન્ય કોઈ પદાર્થને તે વસ્તુના નામથી કહેવું તે તદ્દ વ્યતિરિક્ત નોઆગમ દ્રવ્યનિક્ષેપ છે. જેમકે, રાજાના શરીર (મૃત અથવા જીવિત)ને રાજા કહેવું. તમે કહેશો કે, તદ્દ વ્યતિરિક્ત નોઆગમ દ્રવ્યનિક્ષેપ તો જ્ઞાયક શરીરમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકે એમ છે તો તેને પૃથક્ લેઈ તરીકે કહેવાની શી જરૂર છે ?

આ પ્રશ્ન ઉપરથી જોતાં બરાબર લાગે છે. પરંતુ જ્ઞાયક શરીર અને તદ્દ વ્યતિરિક્ત નોઆગમ દ્રવ્યનિક્ષેપમાં પાયાનો સૂક્ષ્મ ભેદ છે. તે તમારા ખ્યાલમાં નથી આવ્યો એટલે તમને આવી શંકા થાય છે. યાદ રાખજો જ્ઞાયક શરીરમાં જ્ઞાતાનું શરીર વિવક્ષિત છે. એટલે જ્ઞાયક શરીર નિક્ષેપથી રાજાના જ્ઞાતા શરીરને રાજા કહેવાય છે, ત્યારે તદ્દ વ્યતિરિક્તથી તો સ્વયં રાજાના શરીરને જ રાજા કહેવાય છે.

જીવ દ્રવ્યના વિચારમાં જ્યારે આ નિક્ષેપ જોડવામાં આવે છે ત્યારે તદ્દ વ્યતિરિક્તના કુર્મ અને નોકુર્મ એવા બે ભેદો થાય છે. આ ભેદોને અનુલક્ષી ત્યાં વિચાર કરાય છે.

કહાચ તમે કહો કે ઘટને તો શરીર હોતું નથી. તો પછી તદ્દ વ્યતિરિક્તથી ઘટ કોને કહેશો ? આવા પ્રસંગોમાં ઘટના અન્ય નિમિત્ત કારણો અથવા સંબંધીઓને ઘટ કહીશું. જેમ કોઈ કુંભાર કહે કે ‘અહીં ઘડો નથી’-તો તેના ઉત્તરમાં કહી શકાય કે ‘તમે પોતે જ ઘટ છો.’ અહીં ઘટનું નિમિત્ત કારણ કુંભાર છે એટલે તેને જ ઘટ કહી નાખ્યો. આ જ રીતે ઘટના બીજા નિમિત્તો જેવાં કે-કંડ, ચક્ર, ચીવર આદિને પણ ઘટ કહી શકાય છે.

તમે પૂછશો કે, શું દ્રવ્યનિક્ષેપના બધા ભેદો બધા શબ્દો સાથે લાગી શકે છે ?

આના જવાબમાં કહેવાતું કે જીવ, પુદ્ગલ, આકાશ આદિ દ્રવ્યવાચી શબ્દો સાથે ભાવિ નોઆગમ ભેદ ઘટી શકે નહિ. કારણ, આ બધા દ્રવ્યો અનાદિ અનંત છે. ભાવિ નો આગમ નિક્ષેપ ઉપાદાન કારણમાં કરાય છે. પરંતુ જે અનાદિ હોય તેનું ઉપાદાન કારણ વળી શું ? હાં, મનુષ્ય આદિ જીવની વિશિષ્ટ અવસ્થાઓમાં તે ઘટી શકે છે. કારણ જીવદ્રવ્ય અનાદિ છે. પરંતુ તેની મનુષ્યાદિ વિવિધ અવસ્થાઓ અનાદિ નથી; પરંતુ સાદિ છે. જે અનાદિ હોય ત્યાં જ ભાવિ નોઆગમ ભેદ ન થઈ. અવસ્થાઓ અનાદિ નથી પરંતુ સાદિ છે. એટલે ત્યાં ઘટે છે.

જો આમ હોય તો પણ દ્રવ્યનિશ્લેષને સ્થાપનાનિશ્લેષના અંતર્ગત જ માની લેવામાં શો વાધો છે ? કારણ જેમ સ્થાપનાનિશ્લેષમાં એક વસ્તુની સ્થાપના અન્યત્ર કરાય છે તેમ દ્રવ્ય નિશ્લેષમાં પણ રાજની સ્થાપના યુવરાજમાં અથવા તેના શરીરમાં, તેના જ્ઞાનીમાં અથવા જ્ઞાનીના શરીરમાં અથવા એવાં જ બીજાં કોઈ કારણોમાં કરી શકાય છે.

તમારી આ શંકા પણ સ્થાને છે. પરંતુ આમાં પણ પાયાના ભેદો છે જે સમજ્યા વગર તેના અંતરે અને સૂક્ષ્મતાઓનો ખ્યાલ ન આવે. જુઓ, જે વસ્તુઓની સ્થાપના કરાય છે તે બન્નેમાં ભેદ રહે છે પરંતુ દ્રવ્યનિશ્લેષમાં અભેદ છે. સ્થાપના અને દ્રવ્યનિશ્લેષનો આ આંતરિક ભેદ છે. દાખલા તરીકે, મહાવીરની મૂર્તિ અને મહાવીર એ બન્ને ભિન્ન વસ્તુઓ છે ત્યારે રાજા અને યુવરાજમાં અભેદ છે. યુવરાજ જ આવતી કાલે રાજા થનાર છે. તેથી તેને રાજા કહેવાય છે.

આ જવાબના અનુસંધાનમાં તમને આ આશંકા જન્મે કે, નો આગમ ભાવિ દ્રવ્યનિશ્લેષ જ્યાં ઘટાવવામાં આવે છે ત્યાં તો અભેદની વાત કરવી ઉચિત છે. પરંતુ જ્ઞાયક શરીર, તદ્ વ્યતિરિક્ત અને આગમ દ્રવ્યનિશ્લેષમાં તો અભેદ નથી, માટે આ બધાંને સ્થાપનાના અંતર્ગત સ્વીકારી લેવાં જોઈએ.

આ વાત તમારી સાચી છે. પરંતુ જૈનદર્શનના નયોની વિવક્ષા તો તમે સમજી આવ્યા છો. તે નયોના આધારે સ્પષ્ટ ભેદોમાં પણ અભેદ વ્યવહાર લૌકિક દૃષ્ટિએ થતો આવ્યો છે. એટલે કાર્ય-કારણ સંબંધ, વિષય-વિષયી ભાવ અને અન્ય એકદેશાવસ્થાન (એક જ જગ્યામાં રહેવું) આદિ નિમિત્તોને અનુલક્ષી વ્યવહારનયથી ભિન્ન જણાતી વસ્તુઓમાં પણ અભેદનો વ્યવહાર મનાય છે. એટલે જ્ઞાયક શરીર આદિમાં પણ અભેદ સ્વીકારેલ છે.

તમે આ જવાબ સાંભળી કહેશો કે વ્યવહારની અવેક્ષા અભેદ તો મહાવીર અને મહાવીરની મૂર્તિમાં પણ છે. એટલે જ મૂર્તિને માનનારા મૂર્તિને પણ મહાવીરની માફક જ પૂજે છે.

જો ધ્યાનપૂર્વક આની સૂક્ષ્મતામાં ભિતરવા પ્રયાસ કરશો તો પારસ્પરિક ભેદોની ભેદરેખા અવશ્ય દેખાઈ આવશે પરંતુ તે માટે પ્રજ્ઞાની સૂક્ષ્મતા અને ધ્યાનની એકાગ્રતા જોઈશે. યાદ રાખજો સ્થાપનાનિશ્લેષમાં અભિન્નતા કાર્ય છે. અર્થાત્-ખાતે વસ્તુઓમાં અભિન્નતા સ્વતઃ હોતી નહિ, પરંતુ સ્થાપનાથી માનવામાં આવી છે. પરંતુ જ્યાં દ્રવ્યનિશ્લેષ છે ત્યાં તો અભિન્નતા પ્રથમથી જ વર્તમાન હોતી એટલે દ્રવ્યનિશ્લેષમાં ખાતે વસ્તુઓમાં સ્વતઃ અભિન્નતા છે. તે અભિન્નતા એ જ દ્રવ્યનિશ્લેષમાં કારણ છે. ત્યાં સ્થાપનાથી અભેદ છે અને અહીં અભેદથી દ્રવ્યનિશ્લેષ છે. બન્નેમાં આ જ પાયાનો વિશિષ્ટતમ ભેદ છે.

૩૯૨ : લેઘા પાષાણુ, ખેલ્યાં દ્વાર

ભાવનિક્ષેપ : વર્તમાન પર્યાય સુજળ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે ભાવનિક્ષેપ છે. જેમકે, રાજ્ય કરનારને રાજ કહેવો. એના પશુ બે લેહો છે. (૧) આગમ ભાવનિક્ષેપ અને (૨) નો આગમ ભાવનિક્ષેપ.

આગમ ભાવનિક્ષેપ : કોઈ વસ્તુના જાણનારને, તે વસ્તુમાં ઉપયોગ રાખતી વખતે તે વસ્તુના જ નામથી ઓળખાવવો, તે આગમ ભાવનિક્ષેપ છે. દ્રવ્યનિક્ષેપનું સ્વરૂપ કહેતાં આગમ અને નો આગમ વિષેની સ્પષ્ટતા કરી દેવામાં આવી છે. આગમ દ્રવ્યનિક્ષેપ અને આગમ ભાવનિક્ષેપમાં ફેર એટલો જ છે કે, આગમ દ્રવ્યનિક્ષેપમાં પશુ જ્ઞાતા તો હોય પરંતુ વર્તમાનમાં ઉપયોગ ન હોય પરંતુ આગમ ભાવનિક્ષેપમાં વર્તમાનમાં પશુ ઉપયોગ હોય છે. કહ્યું પશુ છે કે—

સામ્પ્રતો વસ્તુ પર્યાયો ભાવો દ્વેષા સ પૂર્વવત્ ।

આગમઃ પ્રાપ્તજ્ઞાત્રી પુર્માસ્તત્રોપયુક્તત્રીઃ ॥

નો આગમભાવ નિક્ષેપ : નો આગમઃ પુનર્ભવો વસ્તુ તત્પર્યાયાત્મકમ્ । અર્થાત્—વર્તમાન પર્યાયવાળી વસ્તુને તે શબ્દથી કહેવું તે નો આગમભાવ નિક્ષેપ છે. જેમકે, રાજ્ય કરનારને રાજ કહેવો.

કદાચ તમે પૂછો કે નામનિક્ષેપ અને ભાવનિક્ષેપમાં શો તફાવત છે? જેમ કોઈ માણસનું નામ હાથી રાખી દેવામાં આવે તો તે જેમ નામનિક્ષેપ છે, તેમ કોઈ સૂંઢવાળા પ્રાણીનું નામ હાથી રાખી દેવામાં તો તે નામનિક્ષેપ કેમ નથી? જેમ નામનિક્ષેપમાં લોકોની ઇચ્છા જ કારણ છે તેવી જ રીતે ભાવનિક્ષેપમાં પશુ લોકોની ઇચ્છાનું જ પ્રાધાન્ય છે. લોકોની ઇચ્છા થઈ એટલે સૂંઢવાળા પ્રાણીને હાથી કહેવા લાગ્યા. લોકોની ઇચ્છા હોત, તો તેને હાથીને, બદલે, ઘોડા નામની સંજ્ઞા પશુ આપી દેત ।

તમે પૂછશો કે, જ્યારે શબ્દનો અર્થ લોકોની ઇચ્છા ઉપર આધારિત છે ત્યારે ભાવનિક્ષેપથી નામનિક્ષેપમાં શો તફાવત રહી જાય છે ?

તેનો જવાબ પશુ સરળ છે. કારણ, જ્યારે નામનિક્ષેપનો સંબંધ વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞાઓથી છે ત્યારે ભાવનિક્ષેપનો સંબંધ જાતિવાચક અને ભાવવાચક સંજ્ઞાઓથી છે. વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞાઓથી આપણે કોઈ સમાન ધર્મવાળી વસ્તુઓનું જ્ઞાન કરતા નથી ત્યારે જાતિવાચક સંજ્ઞાઓનો અર્થ સમાન—સદૃશ ધર્મો પર નિર્ભર છે. સૂંઢ, મોટા કાન, સ્થૂલ શરીર આદિ અનેક સાધારણ ચિહ્નવાળું પ્રાણી હાથી શબ્દનો અર્થ છે. પરંતુ લક્ષ્મી રમા, ઉમા આદિ શબ્દોથી જે અર્થનું જ્ઞાન થાય છે તે અસાધારણ (એક જ વ્યક્તિમાં રહેનારા) ચિહ્નોથી ઓળખી શકાય છે. નામ (સંજ્ઞા) રાખવાથી જ નામનિક્ષેપ નથી થઈ જતો. કારણ, નામ તો ચારે નિક્ષેપોથી રાખી શકાય છે. આ વાતની સ્પષ્ટતા ગદ્યકાલના પ્રવચનમાં કરી ગયા છીએ.

તમે આગળ પ્રશ્ન કરશો કે, બે આમ હોય તો દ્રવ્યનિર્દેશની જેમ ભાવનિર્દેશના પણ સાથે શરીર આદિ અનેક લેદો કેમ કરવામાં નથી આવ્યા ?

આનો ઉત્તર એ છે કે, ભાવનિર્દેશનો સંબંધ માત્ર વર્તમાન પર્યાય સાથે છે એટલે જૂત કે ભવિષ્ય સાથે તેનો કોઈ જાતનો સંબંધ સંભવી શકે નહિ. દ્રવ્યનિર્દેશનો સંબંધ દ્રવ્ય અર્થાત્ અન્વયથી છે. ત્યાં કાર્ય, કારણ, સહચર આદિની અભિજ્ઞતા વિવક્ષિત છે. પરંતુ ભાવનિર્દેશનો સંબંધ ભાવ એટલે પર્યાય એટલે વ્યતિરેકથી છે. ત્યાં કાર્ય, કારણ અને સહચર આદિની અભિજ્ઞતા સાથે કોઈ સંબંધ નથી કે જેથી શરીર આદિ ભાવનિર્દેશના લેદોમાં અન્તર્હિત થઈ શકે.

આ જાતના શંકા-સમાધાનોથી નિર્દેશોના વિષયની ભારે સ્પષ્ટતા થઈ જવા પામી છે. આ વાત તો નય અને નિર્દેશનું અંતર ખતાવતાં ગઈ કાલના પ્રવચનમાં જ કહેવાઈ ગઈ છે, કે નિર્દેશ એ નયનો વિષય છે. અત્રે આ સ્પષ્ટતા કરવી અનિવાર્ય છે કે કયો નિર્દેશ કયા નયનો વિષય છે ?

ચાર નિર્દેશોમાંથી નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યનિર્દેશને દ્રવ્યાર્થિક નય જ સ્વીકારે છે. ભાવનિર્દેશને પર્યાયાર્થિક નય માન્ય કરે છે. દ્રવ્યાર્થિકનયના બે લેદો છે. સંગ્રહ અને વ્યવહાર. કારણ સામાન્યગ્રાહી નૈગમનયનો સંગ્રહમાં અને વિશેષગ્રાહી નૈગમનયનો વ્યવહારનયમાં સમાવેશ થાય છે. ઋણુસૂત્ર આદિ ચાર લેદો પર્યાયાર્થિક નયના છે. આચાર્ય સિદ્ધસેન દિવાકરના આ મતને અનુસરી જિનભદ્ર ગણિ ક્ષમાશ્રમણે વિશેષાવશ્યકમાં કહ્યું છે કે:

નામાદિત્યં દર્શનિયસ્ય માથો અ પજ્ઞાવયસ્ય ।

સગદ્વચ્ચહારા પદમગસ્ય સેસા ડ હ્યસ્ય ॥

અર્થાત્ નામાદિ ત્રણ નિર્દેશ દ્રવ્યાર્થિક નયને, અને ભાવનિર્દેશ પર્યાયાર્થિક નયને માન્ય છે. સંગ્રહ અને વ્યવહારનય દ્રવ્યાર્થિકના લેદ છે અને ઋણુસૂત્રાદિ શેષ નયો પર્યાયાર્થિકના લેદો છે. પરંતુ જિનભદ્ર ગણિ ક્ષમાશ્રમણે નમસ્કારના નિર્દેશોનું વિવેચન કરતાં ચોતાનું મંતવ્ય આ રીતે દર્શાવેલ છે:

માવં ચિય સદ્ગણયા સેસા ઇચ્છન્તિ સર્વનિક્ષેવે ।

અર્થાત્ શબ્દ, સમસિદ્ધ અને એવંજૂતનય ભાવનિર્દેશને જ સ્વીકારે છે અને બાકીના નયો બધા નિર્દેશોનો સ્વીકાર કરે છે. ઋણુસૂત્રનય દ્રવ્યનિર્દેશને સ્વીકારે છે એ વાત શાસ્ત્રીય પણ છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

ડજ્ઞુસુઅસ્ય ભોગે અણુવલ્લે આગમભો ભોગં દર્શાવસ્યયં પુદ્ગલં નેચ્છદિ સ્તિ ॥

• ઋણુસૂત્રનયના અભિપ્રાયથી એક અનુપયુક્ત (ઉપયોગશૂન્ય) પુરુષ આગમથી એક દ્રવ્યાવશ્યક છે. આ નય પૃથક્ત્વ (અનેકત્વ)ને માનતો નથી. સારાંશ આ છે કે—

નામોક્તં સ્થાપનાદ્રવ્યં દ્રવ્યાર્થિક નયાર્પણાત્ ।
પર્યાચાર્યાર્પણાદ્ માવસ્તૈન્યસિઃ સમ્યગીરિતઃ ॥

આદિના ત્રણ નિશ્ચયો દ્રવ્યાર્થિક નયના વિષયો છે. ભાવનિશ્ચય પર્યાચાર્યિક નયનો વિષય છે. દ્રવ્યાર્થિક નયનો વિષય છે દ્રવ્ય એટલે અન્વય. અને આ અન્વય નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. કારણ આ નિશ્ચયોનો સંબંધ ત્રણે કાળોથી છે. ભાવનિશ્ચયનો સંબંધ માત્ર વર્તમાન કાળથી છે એટલે તેમાં અન્વય નથી. તેનો વર્તમાન પર્યાયની સાથે સંબંધ હોવાથી તે પર્યાચાર્યિકનો વિષય મનાય છે.

તિંદુક ઉદાનમાં સમાગમ અને આધ્યાત્મિક વિચાર-વિનિમય કરનારા શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ શ્રી ગૌતમસ્વામીનો આદેશ મેળવી ફરી પ્રશ્ન કરે છે:

અજેગાણં સદસ્સાણં મન્હે ચિદ્દસિ ગોયમા ।
તે ય તે અદ્દિગચ્છન્તિ કહં તે નિજ્જિયા તુ મે ? ૩૫

હે ગૌતમ ! હજારો શત્રુઓ વચ્ચે તમે ઊભા છો. તેઓ તમને છતવા ધ્રુવે છે. તમે તેને કેવી રીતે છુટ્યા ?

મનુષ્યમાં જે વિસંગતિની સ્થિતિ છે એટલે કે, તેની અંદર જે સ્વવિરોધી વૃત્તિઓ અને વાસનાઓની અરાજકતા છે, તેને કારણે જ તેનું ચિત્ત સંતોષ, શાંતિ અને આનંદથી ભરેલું હોવાને બદલે, તે કોલાહલ અને અસમાધિથી પરિપૂર્ણ હોય છે. મનુષ્ય જન્મે છે ત્યારથી માંડીને વૃદ્ધ થઈ ગયા પછી પણ આંતરિક દૃષ્ટિથી તે ત્યા જ ઊભો હોય છે. વિજ્ઞાન અથવા બીજા ઉપાયોથી, પદાર્થજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિની દૃષ્ટિથી, તેણે ગમે તેટલી પ્રગતિ સાધી હોય, પરંતુ આત્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી તેણે ભાગ્યે જ આગળ હગલું ભર્યું હોય છે । આંતરિક ઉપલબ્ધિઓની દૃષ્ટિથી મનુષ્ય પ્રાયઃ એવો ને એવો જ રહે છે, એવો પ્રકૃતિએ તેને ઉત્પન્ન કર્યો હતો । આંતરિક દિશામાં તે જરા જેટલી પણ પ્રગતિ કરતો નથી । તેનું કાર્યક્ષેત્ર જ બાહ્ય અને સ્થૂલ હોય છે. પદાર્થોના આકર્ષણોમાં તે ખેંચાઈ જાય છે. અહીં તેને કોઈ દિશામાં આગળ વધવા દેતો નથી. વાસનાઓની અરાજકતા પોતાના કુંડાળામાંથી તેને મુકત થવા દેતી નથી. તે પોતે પણ ભૌતિક અને વાસનાના જગતથી પ્રભાવિત બની જાય છે । આવી માનવજાતની સહજ નબળાઈઓથી હે ગૌતમ ! તમે મુકત અને શૂન્ય જણાઓ છો. તમોએ તમારામાં શુદ્ધ ધર્મને ભગૃત અને પ્રતિષ્ઠિત કેવી રીતે કર્યો કે, જે શત્રુઓના સામાન્ય માણસો શિકાર બની જાય છે તેના ઉપર તમારું આવું સાર્વત્રિક આધિપત્ય છે ? આ વિજયશ્રી તમને કઈ રીતે ઉપલબ્ધ થઈ ?

પ્રમાણવાદનો વિજય

નય, નિર્દેશ અને સંપત્તિગી વિષેની સંક્ષિપ્ત માહિતી મેળવ્યા પછી, પ્રમાણ વિષેની જાણકારી પણ અનિવાર્ય બની જાય છે. આજે પ્રમાણને અભિમુખ રાખી વાત કરીએ. તદ્દનુસાર— ‘સમ્યક્જ્ઞાન’ પ્રમાણ—પ્રકર્ષેણ—સંશયાદિવ્યવચ્છેદેન મીયતે—પરિચ્છિદ્યતે—જ્ઞાયતે વસ્તુતત્ત્વ’ એન તત્ત્વ પ્રમાણ—એના વડે વસ્તુ યથાર્થ રૂપમાં જણાય છે તે પ્રમાણ કહેવાય છે. વસ્તુને જાણવાનું કામ કરનાર આત્માનો જ્ઞાન નામનો ગુણ છે. એટલે પ્રમાણ શબ્દથી જ્ઞાન જ અર્થીય છે. એટલે ઘણા આચાર્યોએ પ્રમાણનું લક્ષણ સમ્યક્જ્ઞાન બતાવેલ છે. વ્યવહારમાં તો જ્ઞાન સિવાયના બીજા પદાર્થો પણ પ્રમાણભૂત ગણાય છે. આપણે કોઈની પાસેથી રૂપિયા ઉછીના લીધેલા હોય તો તે માટે અમુક માણસ પ્રમાણ હોય છે અથવા આપણે લખી આપેલા પત્ર પ્રમાણ હોય છે. અત્રે અમુક માણસને કે લખી આપેલ પત્રને, પ્રમાણ કહેવાનો અર્થ એ છે કે તે માણસ અથવા તે પત્ર વડે આપણે સત્ય વાત જાણી શકીએ છીએ. જો કે જાણવાનું કારણ તો જ્ઞાન જ છે; પરંતુ જ્ઞાનનું નિમિત્ત કારણ તે માણસ અથવા તે લખી આપેલા પત્ર છે. તેથી ઉપચારથી તેને પણ પ્રમાણ કહેવાય છે. ‘મુખ્યાભાવે સત્તિ પ્રયોજને નિમિત્તે ચોપચાર’ પ્રવર્તતે—અર્થાત્ મુખ્યતા અભાવમાં, કોઈ પ્રયોજન અથવા નિમિત્ત મળવા પર, ઉપચારની પ્રવૃત્તિ હોય છે. આજ કારણ છે કે નૈયાયિક-વૈશેષિકાદિ ઢાળનિકોએ ઇન્દ્રિયો અને તેમના સન્નિકર્ષ અથવા તેમના વ્યાપારને પ્રમાણ માનેલ છે. પરંતુ એને મુખ્ય પ્રમાણ ન સમજવું જોઈએ. કારણ ઇન્દ્રિયો વગેરે સ્વયં મુખ્ય પ્રમાણ નથી પરંતુ મુખ્ય પ્રમાણનાં કારણો છે. મુખ્ય પ્રમાણ તો તે છે કે જે પદાર્થને જાણવાનું અંતિમ કારણ હોય. ઉપર્યુક્ત ઇન્દ્રિયો વગેરે આત્મિક કારણ નથી, કારણ ઇન્દ્રિયાદિક જડ છે. તેમનો વ્યાપાર થવા છતાં પણ જો જ્ઞાનનો વ્યાપાર ન હોય તો પદાર્થ જાણી શકાય નહિ. ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર પછી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એટલે જ્ઞાન જ અંતિમ કારણ કહેવાય, ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર નહિ. એટલે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારને ગૌણ અથવા ઉપચારિત પ્રમાણ માનવું જોઈએ.

જો પદાર્થને જાણવામાં પ્રમાણ કારણ છે તો પ્રમાણને જાણવામાં શું કારણ છે? આનો સીધો જવાબ એ છે કે, પ્રમાણ પદાર્થોને પણ જાણે છે અને પોતાને પણ જાણે છે. જેમ દીપક પદાર્થોને પ્રકાશિત કરવાની સાથે પોતાને પણ પ્રકાશિત કરે છે. એટલેકે જેવી રીતે દીપકને જોવા માટે બીજા દીપકની જરૂર પડતી નથી, તેવી રીતે પ્રમાણને જાણવા માટે બીજા પ્રમાણની જરૂર પડતી નથી. એટલે પ્રમાણ સ્વપરિચ્છેદક અથવા સ્વવ્યવસાયાત્મક છે. અત્રે પ્રશ્ન થવા સંભવ છે કે બધા જ્ઞાનો સ્વપરિચ્છેદક—સ્વવ્યવસાયાત્મક છે, કે માત્ર સમ્યક્જ્ઞાન જ સ્વપરિચ્છેદક—સ્વવ્યવસાયાત્મક છે?

તેના જવાબમાં જણાવવાનું કે જ્ઞાનમાત્ર સ્વનિર્ણયક હોય છે. સ્વપરિચ્છેદની દૃષ્ટિથી કોઈ જ્ઞાન અપ્રમાણ અથવા મિથ્યાજ્ઞાન હોતું નથી. કહ્યું પણ છે કે :—

ભાવપ્રમેયપેક્ષાયાં પ્રમાણાભાસ નિહ્નવઃ ।

વહ્નિઃ પ્રમેયપેક્ષાયાં પ્રમાણં તન્નિમં ચ તે ॥

જ્ઞાનમાં પ્રામાણ્ય અથવા અપ્રામાણ્ય પદાર્થના સાચાપણા અને ખોટાપણા ઉપર આધારિત છે. જેમકે, સાપમાં દોરડાનું જ્ઞાન થવું એ મિથ્યાજ્ઞાન છે. કારણ કે આ જ્ઞાનનો વિષય દોરડું છે, જે મિથ્યા છે. આ જ્ઞાનના આધારે જો દોરડાને લેવા જઈશું તો ત્યાં દોરડાને બદલે સાપ મળશે. અત્રે દોરડાનું અસ્તિત્વ તો મિથ્યા છે. પરંતુ જ્ઞાનનું અસ્તિત્વ મિથ્યા નથી. એટલે આ મિથ્યાજ્ઞાન હોવા છતાં પણ સ્વપરિચ્છેદક-સ્વબ્યવસાયાત્મક છે અને તે સાચું છે.

વળી પ્રશ્ન થાય કે, જો મિથ્યાજ્ઞાનના સ્વપરિચ્છેદને પણ સાચું માનવામાં આવે તો તે મિથ્યાજ્ઞાન કેમ કહેવાય ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં હું 'પહેલાં જ કહી ગયો છું' કે- 'જ્ઞાનસ્ય પ્રમાણ્યાપ્રમાણ્યે અપિ બહિરર્થપેક્ષાયૈવ ન સ્વરૂપપેક્ષવા' જ્ઞાન વિષયની અપેક્ષાથી મિથ્યા થાય છે, પણ સ્વરૂપને જાણવાની અપેક્ષાથી નહિ. સંશયજ્ઞાન પ્રમાણ નથી કારણ એમાં પદાર્થની યથાર્થ પ્રતીતિ થતી નથી. પરંતુ આપણને સંશયનો જે અનુભવ થાય છે તે તો પ્રમાણ જ છે. કારણ સંશયનો અનુભવ મિથ્યા થતો નથી.

પ્રમાણનું સ્વરૂપ સમજ્યા પછી પણ આ શંકા તો થાય જ છે કે જાણેલા પદાર્થને ફરી જાણનારું જ્ઞાન પ્રમાણ છે કે નહિ ?

યાદ રાખજો કે જાણેલા જ્ઞાનને ફરી જાણવામાં કોઈક વિશેષતા અથવા ન્યૂનાધિકતા આવી જ જાય છે, તેથી તે જ્ઞાન નિરર્થક થતું નથી. આવું જ્ઞાન ધારાવાહિક જ્ઞાનના નામથી ઝોળખાય છે. કોઈ વિદ્યાર્થી એક જ પાઠને વારંવાર ભ્યારે યાદ કરે છે ત્યારે તે જ્ઞાનની વિશેષતા ભલે આપણને દૃષ્ટિગોચર ન થાય, પરંતુ તેની વિશેષતાનું ફળ ધારણીની પ્રબળતા તો ફેળાય જ છે.

ધારાવાહિક જ્ઞાનની પ્રમાણ્યતા અને અપ્રમાણ્યતાના સંબંધમાં અનેક શંકાઓ છે. તે નિરર્થક હોવાથી એટલે કે જાણેલાને જાણવામાં કોઈ લાભ, ફળ કે વિશેષતા ન હોવાથી, તે અપ્રમાણ્ય કહેવાય છે. પરંતુ ધારાવાહિક જ્ઞાન નિરર્થક નથી. પ્રથમ સમયનું જ્ઞાન પ્રથમ સમયવર્તી અજ્ઞાનને દૂર કરે છે તો બીજા સમયનું જ્ઞાન દ્વિતીય સમયવર્તી અજ્ઞાનને દૂર કરે છે. આવી દ્વિતીય સમયવર્તી અજ્ઞાનને પ્રમાણ્ય માનવું અને દ્વિતીય સમયના જ્ઞાનને અપ્રમાણ્ય માનવું એ યુક્તિસંગત નથી. આપણે ત્યાં તો પ્રમાણ્યની સાથે પ્રમિતિનું હોવું અનિવાર્ય છે, કારણ પ્રમાણ્ય કરણ છે. આજ રીતે જ્ઞાનની સાથે પ્રમિતિનું હોવું પણ અનિવાર્ય છે, કારણ જ્ઞાન કરણ છે. પ્રમિતિ ન જન્મે તો પ્રમાણ્યની સત્તા ન મનાય, તેમજ જો પ્રમિતિ ઉત્પન્ન ન થાય તો જ્ઞાનની સત્તા પણ ન મનાય. ધારાવાહિક જ્ઞાનમાં પણ જો પ્રમિતિ ન જન્મતી હોય તો તે જ્ઞાન કહી શકાય નહિ અને જો ધારાવાહિક જ્ઞાનમાં પ્રમિતિ જન્મતી હોય તો તે પ્રમિતિ જ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ છે. માટે ધારાવાહિક જ્ઞાન નિરર્થક કહી શકાય નહિ. આ રીતે ધારાવાહિક જ્ઞાનના વિષયની

વિશેષતા આપણી દૃષ્ટિમાં ભલે ન આવે, પણ તેટલા માત્રથી તેને અજ્ઞાન માની શકાય નહિ. શ્રી હેમસૂરિએ એને પ્રમાણુ માનેલ છે જ્યારે માણિક્યનંદી અને અન્ય પશ્ચાદ્વર્તી જૈનાચાર્યોએ એને અપ્રમાણુ માનેલ છે. માણિક્યનંદીનું ‘સ્વાધ્વર્ચ’ વ્યવસાયાત્મક જ્ઞાન’ પ્રમાણમ્’—આ સૂત્ર અકલંક દેવની નિમ્નકારિકાના આધારે નિર્મિત થયેલું છે—

વ્યવસાયાત્મકજ્ઞાનમાત્માર્થગ્રાહક’ મતમ્ ।

ગ્રહણ’ નિર્ણયસ્તેન મુખ્ય પ્રમાણમશ્નુતે ॥

માણિક્યનંદીના સૂત્રમાં પ્રમાણુને અપૂર્વાર્થગ્રાહી માની ધારાવાહિક જ્ઞાનને અપ્રમાણુ માનેલ છે. પરંતુ અકલંક દેવના પ્રમાણુના લક્ષણમાં અપૂર્વાર્થગ્રાહી વિશેષણ આપવામાં આવ્યું નથી. તે પૂર્વેના કોઈ જૈનાચાર્યોએ પણ આવા વિશેષણનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

વિધાનંદી તો લખે છે:

તત્ત્વાર્થ’ વ્યવસાયાત્મજ્ઞાનમનમિતીયતા ।

લક્ષણેન ગતાર્થત્વાદ્ વ્યર્થમન્યદ્ વિશેષણમ્ ॥

ગૃહીતમગૃહીત’ ષા સ્વાર્થ’ યદિ વ્યવસ્યતિ ।

તન્ન લોકે ન શાસ્ત્રેષુ વિનિહાતિ પ્રમાણતામ્ ॥

અર્થાત્ વાસ્તવિક અર્થને બાણુનારૂં જ્ઞાન પ્રમાણુ છે. પ્રમાણુનાં લક્ષણમાં બીજા વિશેષણો મૂકવાની જરૂર નથી. ભલે તે ગૃહીત હોય કે અગૃહીત, જે પોતાના અર્થને બાણુ છે તે પ્રમાણુ છે. આનો હું તો બહુ સંદેપમાં ઉલ્લેખ કરી રહ્યો છું. આ વિષે વિદ્વાનોએ વધારે ગંભીરતા-પૂર્વકે વિચાર કરવો જોઈએ.

આટલું સમજ્યા પછી આ શંકા થવા સંભવ છે કે, જ્યારે પ્રમાણુને જ્ઞાનસ્વરૂપ માનવામાં આવ્યું છે ત્યારે જ્ઞાન અને પ્રમાણુમાં કાંઈ અંતર છે કે નહિ ?

આ તો સીધી અને કહેવાઈ ગયેલી વાત છે કે, જ્ઞાન સાચું પણ હોય છે અને ખોટું પણ હોય છે. સાચું જ્ઞાન પ્રમાણુ કહેવાય છે અને ખોટું જ્ઞાન પ્રમાણુ ગણાતું નથી. એટલે એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે જ્ઞાન વ્યાપક (વધારે જ્ઞેત્રમાં રહેનારૂં) અને પ્રમાણુ વ્યાપ્ય—અલ્પદેશમાં રૂરહેનારૂં છે. આ રીતે પ્રમાણુ અને જ્ઞાનમાં વ્યાપ્ય—વ્યાપક સંબંધ જ્ઞાપ્તિ અને પ્રતિતિમાં, જ્ઞેય અને પ્રમેયમાં અને જ્ઞાતા અને પ્રમાતામાં પણ છે. જ્ઞાપ્તિ, જ્ઞેય, અને જ્ઞાતા સમ્યક્ અને મિથ્યા બંને હોઈ શકે છે એટલે વ્યાપક છે; પ્રતિતિ, પ્રમેય અને પ્રમાતા સાચાં જ હોય છે એટલે વ્યાપ્ય છે.

હવે પ્રતિતિ, પ્રમાતા અને પ્રમેયનું સ્વરૂપ પણ સમજવા જેવું છે. પ્રમાણુ વડે જે બાણુવારૂપ ક્રિયા થાય છે તે પ્રતિતિ અથવા પ્રમાણુ કહેવાય છે. પ્રતિતિ પ્રમાણુ વડે ઉત્પન્ન થાય છે એટલે પ્રમાણુનું સાક્ષાત્ રૂપ પ્રતિતિ છે. આતું જ બીજું નામ અજ્ઞાન નિવૃત્તિ પણ છે. ત્યાર

પછી જે પ્રમાણુનું ફળ હાન યુદ્ધિ (ત્યાગ-દ્રેષ), ઉપાદાન યુદ્ધિ (અહણુ-રાગ) અને ઉપેક્ષા યુદ્ધિ (રાગ અને દ્રેષ બંનેનું ન હોવું) પણ મનાય છે. તે ફળોનો વિચાર કરવાથી, તે આત્માથી કથયિત્ અભિજ્ઞ દેખાય છે. એટલે જૈનદર્શનમાં પ્રમાણુ અને ફળને અભિન્ન સ્વીકારેલ છે. જો તેમને સર્વથા અભિન્ન માની લેવામાં આવે તો પ્રમાણુ અને ફળ એવા ભિન્ન ભિન્ન નામો અને ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો સંભવી શકશે નહિ. એટલે પ્રમાણુથી પ્રમાણુનું ફળ ‘પ્રમાણાદભિન્ન’ મિન્ન’ ચ’ કથયિત્ ભિન્ન અને કથયિત્ અભિન્ન માનેલ છે. પ્રમાણુ વડે જે પદાર્થ જણાય તે પ્રમેય કહેવાય છે. પ્રમાણુનો આધાર અથવા કર્તા પ્રમાતા કહેવાય છે.

જૈન દર્શનમાં પ્રમેય-પ્રમાણુનો વિષય સામાન્ય વિશેષાત્મક માનવામાં આવેલ છે. ‘સામાન્યે વિશેષાત્મા તદર્થે ચિષયઃ’ કારણુ વસ્તુ માત્ર સામાન્ય વિશેષાત્મક છે. જેમ પ્રત્યેક માણસ ખાસ શુભો અને આકારોને રાગે છે છતાં તેનામાં એવી પણ કાંઈક સમાનતા છે કે જેના વડે બધા મનુષ્યો એક જ મનુષ્યભૂતિમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. બ્યારે આપણે કોઈ પણ વ્યક્તિને જોઈશું તો તેનામાં બીજાથી કાંઈક વિશેષતા અથવા બીજા સાથેની કાંઈક સમાનતા અવશ્ય જોવા મળશે જ. સમાનતાને છોડી વિશેષતાને અને વિશેષતાને છોડી સમાનતાને વિષય કરી શકાય નહિ.

તમે પૂછશો કે પ્રમાણુમાં સત્યતા શું છે? વળી તે સત્યતા સ્વયંબૂ હોય છે કે તેના માટે અન્ય કારણોની અપેક્ષા રહે છે?

તેનો જવાબ આ પ્રમાણુ છે. પ્રમાણુ વડે જે વસ્તુ જેવી હોય છે તેવી જ તે જણાય છે અને તે જ પ્રમાણુનું પ્રમાણ્ય છે. આ સત્યતા માટે થોડા વિશેષ શુભોની જરૂર પડે છે. બ્યારે પ્રમાણુમાં જ્ઞાનથી કાંઈક વિશેષતા છે, ત્યારે જ્ઞાનનાં કારણોથી પ્રમાણુનાં કારણોમાં પણ કાંઈક વિશેષતા રહે જ. વિશેષતા માત્ર પ્રમાણુમાં જ નહિ, અપ્રમાણુમાં પણ હોય છે. જ્ઞાન એક સામાન્ય વસ્તુ છે. સમ્યજ્ઞાન તથા મિથ્યાજ્ઞાન આ બંને તેની વિશેષ અવસ્થાઓ છે. આ વિશેષ અવસ્થાઓ માટે વિશેષ કારણોની અપેક્ષા હોય છે. જેમ લાકડાથી ટેબલ બનાવવામાં વિશેષ કારણોની આવશ્યકતા છે તો ખુરસી બનાવવામાં બીજા વિશેષ કારણોની આવશ્યકતા રહે છે. આ રીતે સારી અને નરસી વસ્તુઓ બનાવવામાં વિશેષ કારણોની જરૂર રહેશે જ. વિશેષ કારણોની અપેક્ષા હોવાથી જ પ્રમાણુની ઉત્પત્તિ પરતઃ મનાય છે. જ્ઞાનની સામાન્ય સામગ્રીથી કાંઈક વધારે સામગ્રીની જરૂરિયાત જ પ્રમાણુનું પરતસ્તવ છે, અને વધારે સામગ્રીથી નિરપેક્ષ સામાન્ય સામગ્રીથી ઉત્પત્તિ એ જ પ્રમાણ્યનું સ્વતસ્તવ છે. ‘પ્રામાણ્યસ્ય સ્વતઃ સ્વત્તિરિતિ જ્ઞાન સામાન્યસામગ્રીજન્મલ્ભાસમ્’ ઉપયુક્ત કારણોથી જૈન દાર્શનિક વિદ્વાનો પ્રમાણુ અને અપ્રમાણુની ઉત્પત્તિ સ્વતઃ માનતા નથી.

પ્રમાણુના સંબંધમાં આટલું સમજી લીધા પછી પણ એ પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહે છે કે પ્રમાણુની રૂપિત કેમ થાય છે? અર્થાત્ આપણને કેમ ખબર પડે કે આપણને જે જ્ઞાન થયું છે તે સાચું જ્ઞાન થયું છે?

તેમના માતાપિતાથી, તેઓ વળી તેમના સાળાપથી, આમ આ કુટુંબનામાં કયાંય વિશ્રામ નથી. છતાં આ કુટુંબના ખોટી નથી તેથી તેમાં અનવસ્થા દોષનો સંભવ નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે વાસ્તવિક પ્રમાણ સ્વપર પ્રકાશક, અજ્ઞાનને નબટ કરવામાં સાક્ષાત્ અથવા અંતિમકારણ, ઉત્પત્તિમાં પરતઃ અને જ્ઞાતિમાં કયાંક સ્વતઃ, કયાંક પરતઃ છે.

કેશીકુમાર શ્રમણુ અને ગૌતમ સ્વામી વચ્ચે જે આધ્યાત્મિક વિચાર વિનિમય થાતી રહ્યો છે તેમાં ગઈકાલે શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણુ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તેનો જવાબ આપતાં શ્રી ગૌતમ સ્વામી કહ્યું છે-

वेगे जिमे जिया पंच पंच जिमे जिया दस ।
दसहा उ जिजित्ताण' सध्वस्तु जिणामह' ॥ ३६

એકને જીતતાં પાંચને જીત્યા, પાંચને જીત્યા પછી દશને જીતીને મેં બધા શત્રુઓને જીતી લીધા.

આખા જગતને કામ, ક્રોધ, લોભ અને મોહ નચાવે છે. આ નરકના મોટા દરવાજા છે. આ દરવાજામાંથી પાર વગરની વાણીઓની અવરજવર ચાલ્યા જ કરે છે. રસ્તો ખાસો પહોળો છે. રસ્તામાં ઘણા સોખમીઓ પશુ મળી જાય છે. હા, પશુ સત્યનો રસ્તો સાંકડો છે.

એટલે જ સંસાર સસુદ્રથી દૂર તેને કાઢે બિલા રહી, સસુદ્રમાં ઊછળતાં ચોનાંચોની મજા માણવામાં અને સસુદ્રની લીલા ભેવામાં આનંદ આવે છે. જેઓ આ સસુદ્રમાં જિંડા નય છે તેઓ હુબકો ખાય છે. તેમનાં નાકમાં અને ચોમાં પાણી ભરાય છે, તેઓ ચૂંગળાય છે; તેમને સસુદ્રના આનંદનો અનુભવ મળતો નથી. સત્પુરુષો સસુદ્રને તીરે બિલા રહી આનંદ લૂટે છે. સસુદ્રથી, સંસારરૂપ સસુદ્રથી નિર્લેપ રહેવાની જે સંતોની વૃત્તિ છે, તે બ્યાં સુધી ન ફેળવાય અથવા યથાર્થ રીતે ન પચે, ત્યાં સુધી સાચો આનંદ માણી શકાતો નથી. કમળનાં પાંદડાંની માફક અલિપ્ત રહેવામાં જ મજા છે. ભગવાન યુદ્ધે કહ્યું છે કે, સંતો પવિત્રતા જોયા શિખરે પર બિલા રહી ત્યાંથી નીચે સંસાર તરફ જુઓ છે ત્યારે સંસાર તેમને ક્ષુદ્ર દેખાય છે. જોયે જઈ નીચે ભેતાં શીખીશું તો જ આ અંકટ ફેલાવો ક્ષુદ્ર લાગશે. પછી સંસારમાં ચિત્ત ચોંટશે નહિ.

જ્ઞાન પ્રભુતા

કોઈ કાલે પ્રમાણના વિષયની વાત કરી હતી. આજે તેના જ અંગો અને ઉપાંગોને સવિસ્તૃત રૂપે તપાસીએ. તેના ભેદો પ્રભેદોની સમજણથી પ્રમાણ વિષયક વિશદ સમજણ અને સ્પષ્ટ માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ જાય છે. તદ્દનુસાર, પ્રમાણના ભેદોના સંબંધમાં બધા દાર્શનિકો એકમત નથી. કોઈ એક, કોઈ બે, કોઈ ત્રણ, કોઈ ચાર, કોઈ પાંચ, કોઈ છ, કોઈ સાત તો કોઈ આઠ ભેદ પણ માને છે. જૈન દર્શનની દૃષ્ટિએ તો પ્રમાણના મૂળ બે ભેદો છે. (૧) પ્રત્યક્ષ અને (૨) પરોક્ષ.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ : જે પ્રમાણ વડે પદાર્થનો નિર્મળ, સ્પષ્ટ પ્રતિભાસ હોય તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે. જેમકે, આંખેથી કોઈ માણસને જોવાથી જે સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે તેવું કોઈના કહેવાથી કે ચિત્ર વડે થતું નથી. કોઈના કહેવાથી આપણે એ જાણી શકીએ કે અમુક વ્યક્તિ સરસ ગાય છે; પરંતુ તેના સુંદર ગાવાનું યથાર્થ જ્ઞાન તો આપણને ત્યારે જ થશે જ્યારે આપણે તે ગાયનનું શ્રવણ પ્રત્યક્ષ કરીશું, એટલે કે આપણા કાનેથી જ આપણે તેને સાંભળીશું. આ રીતે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોથી, મનથી અને આત્માથી થાય છે.

જેમ પરોક્ષ જ્ઞાનને બીજા જ્ઞાનના અવલંબનની જરૂર રહે છે, તેમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને બીજા કોઈ જ્ઞાનના અવલંબનની જરૂર રહેતી નથી. જેમકે, ધૂમાડાને જોઈ અગ્નિનું જ્ઞાન થવું. અગ્નિ ધૂમાડો પ્રત્યક્ષ છે, પરંતુ અગ્નિ પરોક્ષ એટલે કે અનુમાન છે. ધૂમાડાના જ્ઞાન માટે આપણને પૂર્વે કોઈ અન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી; પરંતુ અગ્નિનું અનુમાન ધૂમાડાને જાણ્યા વગર સંભવી શકતું નથી. આવા જ્ઞાનની વચ્ચે કોઈ અન્ય જ્ઞાન આવી જવાથી તેની વિશદતા નષ્ટ થઈ જાય છે એટલે આવા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહી શકાય નહિ.

પ્રત્યક્ષના બે ભેદ છે. (૧) સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને (૨) પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ.

સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ : જે પ્રમાણ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ (સ્પષ્ટ) નથી પરંતુ બીજા જ્ઞાનો કરતાં કોઈક સ્પષ્ટ હોવાથી, લોકવ્યવહારમાં જે પ્રત્યક્ષ મનાય છે તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે. વાસ્તવમાં તો સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ એ પરોક્ષ જ છે. ઉપર જે ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના ઉદાહરણો આપ્યા છે તે બધા સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ છે. કારણ ઇન્દ્રિયો વડે આપણને જે જ્ઞાન થાય છે તે અનુમાનાદિ જ્ઞાનો કરતાં નિર્મળ અવશ્ય છે, પરંતુ તેમાં પૂરી નિર્મળતા ઉપલબ્ધ થતી નથી તેથી તેને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ કહી શકાય નહિ. દાખલા તરીકે, સ્પર્શેન્દ્રિય વડે શીત, ઉષ્ણ આદિ સ્પર્શોનું જ્ઞાન અવશ્ય કરાય છે, પરંતુ તેનાથી તે પદાર્થોની પૂરેપૂરી શીતળતા કે ઉષ્ણતાને જાણવી અસંભવ છે. થર્મોમિટર જેવા ગરમીમાપક યંત્રો જ્યારે કોઈ પદાર્થને ૮૦ કે ૯૦ ડિગ્રી જેટલો ગરમ બતાવે છે ત્યારે તે પદાર્થો આપણને સ્પર્શેન્દ્રિય વડે

ઠંડો લાગે છે, અને જ્યારે તેમાં ૧૦૧ થી ૧૦૨ ડિગ્રી ગરમી બતાવે ત્યારે આપણને માંડ એક બે ડિગ્રી જેટલો તે ગરમ લાગે છે. જે જ્ઞાનમાં આવી જાતનો વિસ્તાર હોય તે જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કેમ કહી શકાય ? આ સુરકેલીનું સ્પષ્ટ કારણ એ છે કે આપણા શરીરમાં ૯૮ અથવા ૯૮½ ડિગ્રી ઉષ્ણતા સદા વર્તમાન હોય છે. એટલે આપણી સ્પર્શેન્દ્રિયના ત્રાજવામાં ૯૮ કે ૯૮½ ડિગ્રીનો પાસંગ સદા રહે જ છે જે આપણને સ્પર્શનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા દેતો નથી.

આજ સ્થિતિ રસેન્દ્રિયના સંબંધમાં પણ છે. જે વસ્તુ એક વ્યક્તિને લાગે તીખી લાગે છે તે જ વસ્તુ બીજાને ઓછી તીખી લાગે છે. જો બધા માણસો અને પશુ પક્ષીઓના અનુભવો ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો બધામાં કાંઈ ને કાંઈક વિશેષતા દેખાશે. તેમાંથી ક્યો અનુભવ નિર્મળ છે તે કેમ કહી શકાય ? હાં, ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવાથી એટલું અવશ્ય જણાશે કે કોઈ પણ અનુભવ પૂર્ણ નિર્મળ નથી. કારણ રસેન્દ્રિયના પરમાણુઓના પ્રભાવ બધાંને વિકૃત કરી દે છે. આ જ કારણ છે કે માણસને એક જ વસ્તુનો સ્વાદ સદા એક સરખો લાગતો નથી. નીરોગી અવસ્થામાં જે સ્વાદ જણાય છે તે પિત્ત-જ્વર સ્થિતિમાં જણાતો નથી. હરડે ખાધા પછી પાણીનો સ્વાદ મીઠો લાગે છે. એના સંબંધમાં જો એમ કહેવામાં આવે કે તે તો હરડેના પરમાણુઓના પ્રભાવ છે તો તે પણ એકાંશે સત્ય છે. પરંતુ જે પરમાણુઓથી રસેન્દ્રિયની રચના થઈ છે તેના રસનો પ્રભાવ પણ અવશ્ય પડે જ છે. રસેન્દ્રિયના પરમાણુઓ નીરસ નથી હોતા એટલે રસેન્દ્રિય વડે કોઈ વસ્તુના શુદ્ધ સ્વાદની પ્રતીતિ થઈ શકતી નથી.

જે વાત રસેન્દ્રિયના સંબંધમાં કહેવામાં આવી છે તે દ્રાણેન્દ્રિયના વિષયમાં પણ કહી શકાય. કારણ તેમનો રચના જે પરમાણુઓથી થઈ છે તેમાં ગંધ અવશ્ય છે અને તેના પ્રભાવ પણ અવશ્ય પડે છે. આ જ કારણ છે કે કોઈ માણસને કોઈ એક પદાર્થ વધારે સુગંધિત જણાય છે તો તે જ પદાર્થ બીજા માણસને અલ્પ સુગંધિત જણાય છે. નિષ્કર્ષ એ છે કે ગંધના વિષયમાં પણ જુદી જુદી વ્યક્તિઓના જુદા જુદા અનુભવો હોય છે. અને તે અનુભવોમાંથી કોઈ પણ અનુભવને પૂર્ણ નિર્મળ કહી શકાય નહિ.

ચક્ષુરિન્દ્રિયના અનુભવોની ભૂલો તો એકદમ સુસ્પષ્ટ છે. જે સૂર્ય અને ચંદ્રને આપણે થાળી જેવડા અને પર્વતના શિખરથી થોડા જ અદ્ધર જોઈએ છીએ, તે ખરેખર તો ઘણા મોટા અને ઘણા દૂર છે. જોવામાં પણ આપણને નજીક અને દૂરનો પ્રભાવ અવશ્ય પડે છે. પદાર્થ જેટલો સન્નિકટ હોય તેટલો તે મોટો દેખાય છે. આંખો સાથે સંયુક્ત કરેલો પદાર્થ દેખાતો નથી. આંખની સાથે સંયુક્ત પદાર્થ બિલકુલ ન દેખાય તેવું ન બને તો પણ તે તેવડો જ દેખાય છે જેવડી આપણી આંખો હોય છે. આ રીતે દેખાવું પણ એક રીતે નિર્ઘર્ક છે. આ તો આકારની વાત થઈ. હવે રંગની વાત ઉપર પણ વિચાર કરીએ. સૂર્યના પ્રકાશમાં જે વસ્તુ જે રંગની દેખાય છે તે વસ્તુ ચંદ્ર, વિજળી આદિના પ્રકાશમાં તે રંગની દેખાતી

નથી. આથી પણ કલ્પી શકાય છે કે પ્રકાશના પ્રભાવથી આપણું રૂપદર્શન અવશ્ય વિકૃત થઈ નય છે. પ્રકાશાદિ વગર ન્યારે રૂપ જાણી શકાતું નથી ત્યારે નેત્રથી રૂપનું નિર્મળ જ્ઞાન હોવું અશક્ય છે.

આ જ રીતે શ્રવણેન્દ્રિય વડે શબ્દના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો પ્રતિભાસ થઈ શકતો નથી. તેના ઉપર પણ નિકટતા, સુદૂરતા અને શ્રવણેન્દ્રિયની અહલ્યશક્તિનો પ્રભાવ અવશ્ય પડે છે.

જો આત્મા અને અર્થ વિષયના સાક્ષાત્ સંબંધથી જ્ઞાન થાય તો તે એકદમ યથાર્થ કહી શકાય. જો તે જ્ઞાન પ્રતિભાસ એટલે કે ઇન્દ્રિયો વડે, બાહ્ય પરિસ્થિતિથી પ્રભાવિત થઈને આત્મામાં પહોંચશે, તો તે કદી પણ નિર્મળ રહી શકશે નહિ. તેથી ઇન્દ્રિય જ્ઞાનને વાસ્તવિક પ્રત્યક્ષ બતાવવામાં આવેલ નથી. ઇન્દ્રિયોથી થતાં જ્ઞાનને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવેલ છે.

(૨) પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ : ઇન્દ્રિયાદિની સહાયતા વગર જે જ્ઞાન કેવળ આત્માથી જ થાય છે તે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ છે. આપણા જેવાને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ નથી. એટલે પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું અનુભૂત ઉદાહરણ આપી શકાય નહિ. હાં, આટલું જ કહી શકાય કે પ્રત્યેક જ્ઞાન સ્વરૂપથી પ્રત્યક્ષ છે. લઘીચત્ત્ય ટીકામાં કહેલ છે કે, ‘જ્ઞાનસ્ય બાહ્યાવપેક્ષયૈવ વૈશ્વાવૈશ્યે દૈર્ઘ્યે પ્રણીતે । સ્વરૂપાપેક્ષયા સકલમપિજ્ઞાન’ વિશદમેવ, સ્વસર્વેદને જ્ઞાનાન્તરાવ્ય વચામાત્ ।

અર્થાત્ જ્ઞાનની વિશદતા અને નિર્મળતા તેમજ અવિશદતા અને અસ્પષ્ટતા બાહ્ય પદાર્થોની અપેક્ષાથી જ છે. સ્વરૂપની અપેક્ષાથી તો દરેક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ છે, અને સ્વાનુભવ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષનું ઉદાહરણ કહી શકાય. કારણ પદાર્થોને જાણવા માટે ઇન્દ્રિયાદિકની સહાય લેવી પડે છે. પરંતુ પોતાના જ્ઞાનને જાણવા માટે ઇન્દ્રિયોની મદદ લેવી પડતી નથી કે જેથી સ્વાનુભવ વિકૃત કહી શકાય. જ્ઞાનના જે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા ભેદ છે તે પણ પરપ્રકાશતાની દૃષ્ટિથી જ કરાય છે. આચાર્ય ઉમાસ્વાતિએ પણ-આષ્ટે પરોક્ષમ-પ્રત્યક્ષ મન્યત્-સૂત્રો વડે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને પરોક્ષ સંજ્ઞા આપી છે અને અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન તથા કેવળ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહ્યા છે. આ વિભાગો પરપ્રકાશતાની અપેક્ષાથી કરવામાં આવ્યા છે.

પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના ભેદો : પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષના આપણે ત્યાં ત્રણ ભેદો માનવામાં આવ્યા છે. અને તે અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યવજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનના નામથી ઓળખાય છે.

અવધિજ્ઞાન : ‘સકલરૂપિદ્રવ્યવિષયકજાતીયામાત્મ માત્રાપેક્ષ જ્ઞાનમવધિજ્ઞાનમઃ’ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોની-સહાયતા વગર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળભાવની મર્યાદાપૂર્વક રૂપી પદાર્થોને સ્પષ્ટ જાણનારું જ્ઞાન અવધિજ્ઞાન છે. તેના અનુગામી, અનનુગામી, હીનમાન, વર્ધમાન, પ્રતિપાતિ અને અપ્રતિપાતિ રૂપે છ ભેદો છે.

અનુગામી : સૂર્યના પ્રકાશની માફક પોતાના ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રથી અન્યત્ર પશુ સાથે જનારું અવધિજ્ઞાન અનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. પોતાના ઉત્પત્તિ સ્થાન પર જ વિષયનો બોધ કરાવનારું અને અન્યત્ર ન કરાવનારું જ્ઞાન અનાનુગામિક અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમકે, પ્રજ્ઞાદેશ પુરુષતું જ્ઞાન. પ્રજ્ઞાદેશ પુરુષ કેઈ ખાસ સ્થાન પર જ પૂછેલા પ્રશ્નોનો સાચો જવાબ આપી શકે છે; પરંતુ બીજા સ્થાનો પર આપી શકતો નથી. તેવી જ રીતે અનાનુગામિક અવધિજ્ઞાન પશુ જ્ઞાનોત્પત્તિના સ્થાન પર જ્ઞાન કરાવે છે, અન્યત્ર નહિ. જે જ્ઞાન પોતાના ઉત્પત્તિ ક્ષેત્રથી કેમશઃ પદ્મથોને બાજુતું અને વધતું બંધ તે વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન છે. અરણ્યિક નામના એ કાષ્ઠોને ઘસવાથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ બળતણનો સંયોગ મળતાં જેમ વર્ધમાન થાય છે, તેવી રીતે જે અવધિજ્ઞાન પરમ શુભ અધ્યવસાયના નિમિત્તો પામી વધતું બંધ છે તે વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. સળગતા અગ્નિમાંથી બળતણ કાઢી નાખતાં જેમ અગ્નિ મંદ, મંદતર અને મંદતમ થતો બંધ છે તેમ જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્તિ સમયે જેટલા ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરતું હતું, તે કેમશઃ હીન હીનતર અને હીનતમ થતું બંધ, તે હીનમાન અવધિજ્ઞાન છે. જેમ જળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તરંગો સમૂળ વિનષ્ટ થઈ બંધ છે, તેમ જે અવધિજ્ઞાન ઉત્પત્તિ પછી સમૂળ નષ્ટ થઈ બંધ તે પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન છે. જેમ પુરુષવેદ (પુરુષ ચિહ્ન) ન્યાં સુધી પુરુષ પર્યાય રહે છે ત્યાં સુધી ટકી રહે છે તેમ જે અવધિજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી અથવા યાવજ્જીવન ટકી રહે છે તે અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે.

મનઃપર્યવજ્ઞાન : મનોમાત્ર સાક્ષાત્કારિ મનઃપર્યવજ્ઞાન— ઇન્દ્રિયાદિકની સહાયતા વગર મનને સાક્ષાત્ કરનારું જ્ઞાન તે મનઃપર્યવજ્ઞાન કહેવાય છે. મનઃપર્યવજ્ઞાન મનની પર્યાયોને ચિંતનીય પદાર્થના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનારી આકૃતિઓ, અવસ્થાઓ, પરિણામોને પ્રત્યક્ષરૂપે બાજુવામાં સમર્થ છે. મનમાં જે બાહ્ય પદાર્થોનું ચિંતન કરાય છે તે પદાર્થો અનુમાનથી જ જણાય છે. મનઃપર્યવજ્ઞાની આવી બાતતું અનુમાન કરે છે કે ‘અસુક પદાર્થોનું’ ચિંતન કર્યા વગર મનની અસુક આકૃતિઓ થઈ શકે નહિ.’ આવી બાતની અન્યથાનુપપત્તિથી તે બાહ્ય ઘટ-પટાદિ પદાર્થોને બાજી લે છે.

મનઃપર્યવજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે (૧) ઋતુમતિ અને (૨) વિપુલમતિ. ઋતુ એટલે સામાન્ય અને સામાન્યને ઝડેણુ કરનારી મતિ તે ઋતુમતિ. સામાન્યનો અર્થ દર્શન અભિપ્રેત નથી. સામાન્ય એટલે વિપુલમતિની અપેક્ષાએ થોડા વિશેષ ધર્મો ઇષ્ટ છે. અન્યથા બે ઋતુમતિ વિશેષ ધર્મોને ન બાજી અને માત્ર સામાન્યને જ બાજી તો તે મનઃપર્યવ દર્શન થઈ જશે.

વિપુલમતિ : ઘણા વિશેષોને બાજુનારી મતિને વિપુલમતિ કહેવાય છે. ઋતુમતિથી માત્ર એટલી જ પ્રતીતિ થાય છે કે એણે ઘટનું ચિંતન કર્યું છે. પરંતુ વિપુલમતિથી તેજ ઘટ સેંકડો પર્યાયો સહિત જણાય છે. અભિપ્રાય આ છે કે ઋતુમતિ મનની સ્થૂલ પર્યાયોને પ્રત્યક્ષ કરે છે

અને વિપુલમતિ મનની પયથિની સૂક્ષ્મતર વિશેષતાઓને પણ પ્રત્યક્ષ કરે છે એટલે તે બાહ્ય પદાર્થોની પણ સેંકડે વિશેષતાઓનું અનુમાન કરી લે છે.

એતે ચ દ્વે જ્ઞાને વિકલવિષયત્વાદ્ વિકલપ્રત્યક્ષે પરિમાણ્યેતે । એટલે અવધિજ્ઞાન અને મનઃ પર્થવજ્ઞાન વિકલ-પ્રત્યક્ષ અર્થાત્ દેશ પ્રત્યક્ષ છે. માત્ર કેવળજ્ઞાન જ સકળ પ્રત્યક્ષ છે. આનો એ અર્થ નથી કે આ બંનેમાં નિર્મળતા ઓછી છે. નિર્મળતા તો બધામાં સરખી જ છે. પરંતુ અવધિજ્ઞાન અને મનઃ પર્થવજ્ઞાન બધા દ્રવ્યો અને બધા પયથિને નથી બાણતા એટલે તે બંને દેશ પ્રત્યક્ષ અથવા વિકલ પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

કેવળજ્ઞાન : નિશ્ચિલબ્રહ્મવર્ણયસાક્ષાત્કારિ કેવલજ્ઞાનમ્ । અર્થાત્ સમસ્ત દ્રવ્યો અને સમસ્ત પયથિને સાક્ષાત્ કરનારું જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન બધા પદાર્થોને બાણ છે એટલે સકળ પ્રત્યક્ષ પણ કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાનનું કારણ સમસ્ત આવરણના ક્ષયરૂપ એક જ છે. તેથી કેવળજ્ઞાનને કોઈ લેદ નથી. તે એક જ પ્રકારનું છે.

અત્રે આવરણ કર્મ જ સમજવા ભેદજો, પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા આપણા લોકોનું જ્ઞાન આવરણયુક્ત છે.

કોઈ આ સ્થાને શંકા કરે કે સમસ્ત પદાર્થોનું જ્ઞાન કથમપિ સંભવિત નથી તો તે તેની આ શંકા બરાબર નથી. જો સમસ્ત પદાર્થોનું જ્ઞાન અશક્ય હોત તો વ્યવસ્થિતજ્ઞાન એટલે કે તર્કનો જ અભાવ થઈ જાત. આપણું જ્ઞાન સાવરણ ન હોત તો તેમાં અસ્પષ્ટતા ન રહેત. જ્ઞાનની અસ્પષ્ટતા જ તેની આવરણ સુકતતામાં પ્રમાણ છે. આ આવરણના આંશિક વિલયથી સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યદર્શન અને સમ્યક્ચારિત્ર પ્રગટ થતાં બાક છે અને સમસ્ત આવરણના આત્યંતિક વિલયથી કેવળજ્ઞાન, સકળ પ્રત્યક્ષનો આવિર્ભાવ થાય છે.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં શ્રી ગૌતમસ્વામી કેશી સ્વામીને જવાબ આપે છે કે ઇન્દ્રિયો વિષયો તરફ ભાગતી રહે છે. રસ્તામાંથી જેવા આપણે પસાર થયા, એક સુંદર-આકર્ષક મકાન દૃષ્ટિગોચર થયું, એક સુંદર આકૃતિ અને કાયા દૃષ્ટિનો વિષય થઈ અથવા કોઈ ચિત્તાકર્ષક મોટરગાડી આંખ સામે આવીને ઊભી રહી-હજુ તમે તેને સુંદર કહો તે પહેલાં જ ઇન્દ્રિયો ત્યાં પહોંચી ગઈ હોય છે ! એવું ન માનશો કે સુંદર આકૃતિ ભેદ આકર્ષણ ઊભું થાય છે. ખરી હકીકત તો એ છે કે આપણે આકર્ષિત થઈએ છીએ માટે તો આપણને આકૃતિ સુંદર દેખાય છે ! સામાન્યતઃ આપણી માન્યતા હોય છે કે આપણને આકૃતિ આકર્ષક લાગે છે કારણ કે તે સુંદર છે. પરંતુ હકીકત એનાથી ઊલટી હોય છે. આકૃતિ સુંદર એટલા માટે લાગે છે કે તે આપણને આકર્ષિત કરી ચૂકી હોય છે. અન્યથા તે જ આકૃતિ બીજાને સુંદર નથી પણ લાગતી હોતી !

ઇન્દ્રિયોની ગતિ સૂક્ષ્મ છે. આપણે શરીરને અડીએ ત્યારે જ ઇન્દ્રિયો સ્પર્શે છે એમ નથી. ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શવાના અલગ માર્ગો છે. આંખ ભોતાવેત સ્પર્શી લે છે. જેમ ભેલું એ આંખના

સ્પર્શની પ્રક્રિયા છે તેમ સાંભળવું તે કાનના સ્પર્શની પદ્ધતિ છે અને સ્પર્શ એ હાથના સ્પર્શનો દંગ છે. ઇન્દ્રિયોનો અર્થ જ છે-સ્પર્શની વ્યવસ્થાનું ઉપકરણુ. ઇન્દ્રિયો સદા સ્પર્શવા આતુર હોય છે. જે વ્યક્તિ ઇન્દ્રિયોને વિષયો સુધી જતાં અટકાવવા ઇચ્છતી હોય તેણે ઇન્દ્રિયોની આ સૂક્ષ્મ સ્પર્શ વ્યવસ્થા પ્રત્યે જાગૃત રહેવું પડશે. કારણ આ સ્પર્શવ્યવસ્થા અતિ સૂક્ષ્મ છે. ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શની પ્રક્રિયા એટલી ઝડપી હોય છે કે તેની પ્રતીતિ ત્યારે જ જણાય છે જ્યારે તે ઘટિત થઈ જાય છે.

સંયમીનો અર્થ જ એ છે કે ઇન્દ્રિયોથી ઉપકરણુનું કામ લેવું, લોગવું નહિ. સંયમીનો અર્થ જ એ છે, જે ઇન્દ્રિયોથી લોગતો નથી કેવળ તેના ઉપયોગ લે છે. અસંયમીનો અર્થ એ છે કે જે ઇન્દ્રિયોથી ઉપયોગ ઓછો લે છે અને લોગ વધુ લે છે. આંખથી દેખવું તે ઉપયોગ છે. આંખથી લોગવું કે સ્પર્શનું ઉપયોગ નથી. લોગ બંધન છે. ઉપયોગ બંધન નથી.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણનો પ્રશ્ન અસ્પષ્ટ હતો એટલે શ્રી ગૌતમ સ્વામીએ પોતાની પ્રજ્ઞાથી તેનું તાત્પર્ય સમજી તે જ રીતે તેનો ઉત્તર વાળવા પ્રયત્ન કર્યો. પ્રશ્નનો જવાબ સચોટ અને અસરકારક હતો, પરંતુ જે જાતનો પ્રશ્ન હતો તે જ જાતનો નામ-નિર્દેશશૂન્ય છતાં પ્રશ્નને લગતો જ તેનો જવાબ હતો. અંતે કેશીકુમારને ફરી પ્રશ્ન કરવો પડ્યો: 'હિ પ્રભો ! જે હજારો શત્રુઓ વચ્ચે તમે ભક્ષા છો તે બધા તમને જીતવા ઇચ્છે છે, તમે તેઓને કેવી રીતે જીત્યા ?' આ મૂળભૂત પ્રશ્નને વધારે સ્પષ્ટતાથી ખ્યાલમાં લેવા તે જ સંબંધમાં પુનઃ પૂછે છે:

સત્ત્વ્યુ ઇહકે બુત્તે કેલીગોચમમન્ઘવી ।

તમો કેસિ બુવંતં તુ ગોચમો ઇણમન્ઘવી ॥ ૩૭

કેશીકુમાર શ્રમણે ગૌતમ પ્રશ્નને પૂછ્યું: 'તે શત્રુ કયા ?'-આ રીતે કેશીશ્રમણ વડે પૂછવામાં આવતાં, શ્રી ગૌતમ સ્વામી જવાબ આપે છે:

આપણે શત્રુઓ વચ્ચે ઘેરાએલા છીએ. આ બધા શત્રુઓ શરીરને હાનિ પહોંચાડતા જણાતાં નથી. આત્મા ઉપર તેમના અનવરત પ્રહારો ચાલુ છે. તે શત્રુઓ અને તેમની શક્તિઓને જો યથાર્થ રીતે ઓળખી લેવામાં ન આવે તો આપણે તેના વશવર્તી અને શિકાર બની જઈએ. પરંતુ આપણે તેમને યથાર્થ રીતે ઓળખી લઈએ તો શત્રુઓને હાંકી કાઢવાનું કામ હાથા હાથનું બની જાય.

જ્ઞાનનું સૌંદર્ય

પ્રત્યક્ષના બે લેહો સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ અને પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષમાંથી પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષની વાત ગઈ કાલે આપણે પૂર્ણ કરી. આજે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના લેહ-પ્રલેહોની વિસ્તૃત સમજણ માટેનો પ્રયત્ન પ્રારંભ કરીએ. પરંતુ આપણે તેની વિસ્તૃત સમજણ માટેનો પ્રયત્ન પ્રારંભ કરીએ ત્યારે આપણે એ હકીકત ભૂલવી ન જોઈએ કે, સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ લૌકિક દૃષ્ટિએ જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે; આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી તો તે પરોક્ષ જ છે. જે જ્ઞાન આત્મા અને વિષયોના સંબંધથી સીધું ઉત્પન્ન થાય છે, વચ્ચે ઇન્દ્રિયો કે મનના માધ્યમની અપેક્ષા નથી રાખતું, તે જ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. જે જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયો કે મનના માધ્યમની અપેક્ષા છે તે લૌકિક દૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ગણાય છે; લોકોત્તર દૃષ્ટિમાં તો તે પરોક્ષ જ્ઞાન જ છે.

સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ચાર લેહ છે. (૧) અવગ્રહ (૨) ઇહા (૩) અવાય અને (૪) ધારણા.

અવગ્રહ : ઇન્દ્રિયાદિકો વડે જે જ્ઞાન પદાર્થને સામાન્ય રીતે ગ્રહણ કરે છે તે જ્ઞાન તે અવગ્રહ છે. જેમકે, દૂરથી કોઈ લાંબી વસ્તુનું સામાન્ય જ્ઞાન થવું. અવગ્રહથી જાણેલી વસ્તુમાં વિશેષ આકર્ષણ જ્ઞાન ઇહા છે. જેમકે, તે દૂરથી લાંબી જણાતી વસ્તુ માણસ હોવી જોઈએ. આમ ઇહા થવાથી સંશય નષ્ટ થઈ જાય છે. સંશયમાં હાલકે હાલકે સ્થિતિ હોય છે. બન્ને બાજુ નમતું જ્ઞાન હોય છે. કોઈ નિર્ણય હોતો નથી. જેમકે, સંશયમાં ‘આ માણસ છે કે કુતું’- એવી જ્ઞાનની અનિર્ણયપ્રત્યક્ષ સ્થિતિ રહે છે. પરંતુ ઇહામાં બન્ને બાજુ જૂકાવ રહેતો નથી. તે માણસ હોવો જોઈએ એમ માણસ બાજુ આ જ્ઞાન નમે છે; કુતુંની પ્રતીતિ તેમાં હોતી નથી. ઇહાથી જાણેલા પદાર્થનો પૂર્ણ નિશ્ચય થઈ જવો તે અવાય છે. જેમકે, ‘આ માણસ જ છે.’ અવાયજ્ઞાનની આવી દૃઢતા થઈ જાય કે જેથી કાલાંતરમાં પણ તેની સ્મૃતિ થઈ શકે, તે ધારણા છે. આ ચારે જ્ઞાન પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનથી થાય છે. એટલે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ૬×૪=૨૪ લેહ માનવામાં આવે છે.

અવગ્રહના બે લેહ કરવાથી ચાર લેહ બીજા વધી જાય છે. અવગ્રહના બે લેહ છે. વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ. વ્યંજન શબ્દનો અર્થ છે, અવ્યક્ત અથવા અગ્રગટ. આપણે ઊંઘમાં હોઈએ અને કોઈ આપણને જગાડવા માટે સાદ પાડે તો આપણે પ્રગાઠ નિદ્રામાં હોવાથી, પાડવામાં આવેલા તે સાદો આપણે સાંભળી શકતા નથી. છતાં તેની ન જણાતી પણ સામાન્ય અસર તો થાય જ છે. આવી અવ્યક્ત અસર, જે અર્થાવગ્રહનું પૂર્વવર્તી અતિ અસ્પષ્ટ જ્ઞાન છે અર્થાત્ આપણું જાગતાં પહેલાં જે બે ત્રણ અવાજો આપણને જગાડવા માટે કરવામાં આવેલા તે અવાજો આપણે સાંભળી શકતા નહિ, પણ તે અવાજોએ આપણને જગાડવામાં,

આપણાં જાગતાં પૂર્વે જે અસરકારક લાગ લાગ્યો, કે જેને કારણે ચોથા અવાળે આપણે જાગી ગયા, તે પૂર્વવર્તી અવાળેથી થતું અરપહતમ જ્ઞાન તે વ્યંજનાવગ્રહ જ્ઞાન છે. આ વ્યંજનાવગ્રહ આંખ અને મન સિવાયની બાકીની ચાર પ્રાપ્તકારી ઇન્દ્રિયોથી થાય છે. આંખ અને મન અપ્રાપ્તકારી છે. અપ્રાપ્તકારીનો અર્થ એ છે કે, નથી તો પદાર્થો આંખ અને મન સાથે જોડાતાં કે નથી તો આંખ અને મન પદાર્થો સાથે જોડાતાં. આંખ અને મન પદાર્થો સાથે સંયુક્ત થયા વગર દૂરથી જ પદાર્થોને ગ્રહણ કરી શકે છે. એટલે આંખ અને મન અપ્રાપ્તકારી કહેવાય છે.

અસુક દાશનિકોની માન્યતા છે કે નેત્રોમાંથી ફિરલો નીકળી પદાર્થ ઉપર પડે છે. જ્યારે વૈજ્ઞાનિકોનું મંતવ્ય આનાથી વિપરીત છે. વૈજ્ઞાનિકોની માન્યતા છે કે, પ્રત્યેક પદાર્થમાંથી ફિરલો નીકળે છે અને આંખ ઉપર પડે છે. જૈનદર્શન એને વર્ણાદિવિકાર પરિણત છાયા માને છે. આ રીતે તેમની માન્યતા વૈજ્ઞાનિકોની માન્યતા સાથે મેળ ખાતી નથી. કારણ આંખોથી ફિરલો દેખાતાં નથી. દેખાય છે સ્થૂલ પદાર્થ કે જે નેત્રોથી દૂર છે. આ રીતે ચાર ઇન્દ્રિયો એટલે ઓત્રેન્દ્રિય, શાષ્ટ્રેન્દ્રિય, રસેન્દ્રિય અને સ્પર્શેન્દ્રિય જ પ્રાપ્તકારી છે. આ રીતે વ્યંજનાવગ્રહના ચાર ઇન્દ્રિયોના ચાર લેહો વધતાં, પૂર્વે બતાવેલા ૨૪ લેહમાં ૪ લેહ ઉમેરાતાં, સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ૨૮ લેહ થયા. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ દ્વારા ગ્રહણ કરેલા પદાર્થો ૧૨ પ્રકારના હોય છે. પ્રત્યક્ષના ૨૮ લેહ થયા. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ દ્વારા ગ્રહણ કરેલા પદાર્થો ૧૨ પ્રકારના હોય છે. તે બાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે—અહુ, એક, બહુવિધ, એકવિધ, ક્ષિપ્ર, ચિર, નિસ્તત, અનિસ્તત, ઉક્ત, અયુક્ત, ક્ષુબ્ધ અને અક્ષુબ્ધ. સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષના ૨૮ લેહોમાંથી પ્રત્યેક લેહ બાર ભવતા ન પદાર્થોને વિષય કરે છે એટલે $28 \times 12 = 336$ લેહ થયા.

તમે કહેશો કે પહેલાં પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ કહેતાં આપે દ્વરમાળ્યું હતું કે, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને બીજા જ્ઞાનની અપેક્ષા નથી રહેતી. પરંતુ અત્યારે આપે જે અવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણના લક્ષણો બતાવ્યા તે સુબળ તો ઇહાને અવગ્રહની, અવાયને ઇહાની અને ધારણને અવાયની સહાય અનિવાર્ય છે. તો પછી આપનાં કથન સુબળ જ ઇહાદિને પરોક્ષ કેમ ન માની શકાય ?

તમારી આ શંકા સ્થાને છે પરંતુ આ વાતને જરા સૂક્ષ્મતાથી સમજવી પડશે. સૂક્ષ્મતાથી સમજશો તો આ બધા જ્ઞાનોની પ્રત્યક્ષતા રૂપ વિશેષ પ્રતિભાસની નિર્મળતા અવશ્ય ધ્યાનમાં આવી જશે. તે સુબળ એક જ પ્રતિભાસ જ્યારે વિશેષરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તેની સ્પષ્ટતા ખોવાઈ જતી નથી એટલે તે પ્રત્યક્ષ જ કહેવાય છે. ધૂમાડાને જોઈને, જ્યાં જ્યાં ધૂમ ત્યાં ત્યાં અગ્નિ—એવી વ્યાપ્તિના સ્મરણપૂર્વક અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે જ્ઞાન પહેલાના વિષયને છોડી, બીજા વિષયને વિષય કરવા લાગે છે એટલે તે પરોક્ષ કહેવાય છે. પરંતુ ઇહા જ્ઞાનમાં અવગ્રહનો વિષય છૂટો નથી પરંતુ તે અવગ્રહ જ્ઞાન પણ ઇહા જ્ઞાનમાં અન્તર્હિત થઈ જાય છે.

જેમકે, દ્વરથી આપણને કોઈ લાંબા પદાર્થનું જ્ઞાન થયું એટલે અવગ્રહરૂપ જ્ઞાન જન્મ્યું. ત્યાર પછી જ્યારે અતિ નિકટ પહોંચ્યા ત્યારે પ્રતીતિ થઈ કે, આ ‘માણસ હોવો જોઈએ’-આ ઈલા જ્ઞાન થયું. અહિં આ એમ ન કહી શકાય કે પહેલા જ્ઞાનનો વિષય જે લાંબાપણું છે તે ખીબ જ્ઞાનનો વિષય નથી. ખીબ જ્ઞાનમાં તો પ્રથમ જ્ઞાનનું લાંબાપણું અને ખીબ જ્ઞાનનું મનુષ્યપણું બંને વિષય થઈ રહ્યા છે. એટલે જ આચાર્યોએ વિશદતા-નિર્મળતાના સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું છે કે, “પ્રતીત્યન્તરાવ્યવચાનેન વિશેષવસ્તુવા વા પ્રતિભાસનં વૈશદ્યમ” ખીબ જ્ઞાનનું વ્યવધાન ન પડતું અથવા વિશેષ રૂપથી પ્રતિભાસ હોવો એ જ વૈશદ્ય-પ્રત્યક્ષતા છે.

આ બધા જ્ઞાનોમાં ઉત્તરોત્તર વિશેષતા પણ છે એટલે આ બધા જ્ઞાનોને ધારાવાહિક જ્ઞાનની માફક નિરર્થક પણ કહી શકાય નહિ.

પરોક્ષ પ્રમાણના પાંચ લેહ છે. સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, તર્ક^૧, અનુમાન અને આગમ (શાબ્દ)

સ્મૃતિ-અનુમલન્ય જ્ઞાન^૨ સ્મરણ-પૂર્વે જાણેલા પદાર્થોને ખ્યાલ આવવો તે સ્મૃતિ છે. ધારણા જ્ઞાને આત્મામાં એવા સંસ્કારો ઉત્પન્ન કર્યા હતા કે જેથી કોઈ નિમિત્ત મળવા પર સ્મૃતિ થઈ જાય છે. વગર ધારણાએ સ્મૃતિ થઈ શકે નહિ. માટે ખીબ જ્ઞાનના સહાયની અપેક્ષા રાખનાર (સાપેક્ષ) આ જ્ઞાન છે અને તેથી જ તે પરોક્ષ છે. પ્રત્યક્ષ વડે જ્યારે આપણે કોઈ પણ વસ્તુને જાણીએ ત્યારે આપણને જેટલું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે તેટલું સ્પષ્ટ જ્ઞાન પરોક્ષમાં થતું નથી.

પ્રત્યક્ષજ્ઞાન : “અનુમલસ્મૃતિઘેતુક તિર્યં ચૂર્ણતાસામાન્યાદિગૌચરં સંકલનાત્મકં જ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમ્” અર્થાત્ અનુભવ અને સ્મરણથી ઉત્પન્ન થનાર તિર્યંક^૧ સામાન્ય અને ઊર્ધ્વતા^૨ સામાન્ય આદિને જાણનાર સંકલનારૂપ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. જેમકે, ‘આ ગાય તે જ જાતિની છે,’ ‘રોજ પ્રાણી ગાય જેવું હોય છે,’ ‘આ તે જ જિનદત્ત છે,’ ‘આ પણુ તે જ અર્થને કહે છે,’ ‘આ તે જ માણસ છે જેને કાલે જોયો હતો.’

આ બધા હાંખલાઓમાં પ્રત્યક્ષ અને સ્મરણના મળવાથી ઉત્પન્ન થએલું સંકલના રૂપ જ્ઞાન છે. આ બંનેના મળવાથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાનરૂપ ત્રીજા જ જ્ઞાનનો જન્મ થયો. ઘણા દર્શનિકો પ્રત્યક્ષજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષમાં અન્તર્હિત કરે છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તો સમ્પ્રદ અને વર્તમાનને વિષય કરનારું છે એટલે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં તો સામે રહેલી વ્યક્તિ જ વિષય થાય છે. અને પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમાં તો તે વ્યક્તિમાં રહેનારી એકતા વિષય બને છે. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એકતાને વિષય કરવાની ક્ષમતાને ધરાવતું નથી. તે વ્યક્તિમાં રહેનારી એકતા સ્પષ્ટ જ્યારે જાણાતી નથી ત્યારે સ્મરણની સહાય

૧. તિર્યંક સામાન્ય એટલે એક કાળમાં અનેક વ્યક્તિઓમાં રહેનારી સમાનતા તે.

૨. ઊર્ધ્વતા સામાન્ય-અનેક કાળોમાં પણ એક વ્યક્તિમાં બળી આવતી સમાનતા.

લઈ એકતાની પ્રતિષ્ઠા થાય છે. એટલે ખીબ જ્ઞાનની સહાયની અપેક્ષા રાખનારું' પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન અસ્પષ્ટ જ્ઞાન છે અને તેથી તે પરોક્ષ પ્રમાણનો એક સ્વતંત્ર લેદ છે.

પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના ઉપર્યુકત સ્વરૂપને ભેદ, ઘણા દાર્શનિકો, સ્મૃતિ અને પ્રત્યક્ષમાંથી તે જન્મ પામતું હોઈ, તેને તે બન્નેમાં વિભાજિત કરી નાખવાની અથવા તે બન્નેમાં વહેંચી નાખવાની વાતથી શી હાનિ છે તેમજ તેનું પૃથક્ વ્યક્તિત્વ માનવાનું કારણ પણ શું છે તેમ પ્રશ્ન કરે છે.

આના જવાબમાં જણાવવાનું કે અતુમાન અને તર્ક અવિનાશાવ સંબંધના જ્ઞાનને મેળવીને થાય છે પરંતુ તેથી તેનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ જૂટવાઈ જતું નથી. માતાપિતાથી જન્મનાર સંતાનનું વ્યક્તિત્વ માતાપિતામાં સમાઈ નથી જતું, પરંતુ તેનું પૃથક્ અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હોય છે તેમ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનું વ્યક્તિત્વ પણ પ્રત્યક્ષ અને સ્મૃતિથી ભિન્ન છે.

પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનના અનેક લેદો છે. એકત્વ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, સાદૃશ્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, વૈસાદૃશ્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન આદિ.

એકત્વ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનું ઉદાહરણ ઉપર જણાવેલ 'આ તે જ માણસ છે, જેને કાલે જોયો હતો'—એના વડે એકતા બતાવવામાં આવે છે. જ્યાં બે પદાર્થોની સમાનતા બતાવવામાં આવે છે તે સાદૃશ્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન છે. એનું ઉદાહરણ પણ ઉપર બતાવેલ છે તેમ રોઝ પ્રાણી ગાય જેવું છે. મોઢું ચંદ્ર સમાન છે. અત્રે એક વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે અને બીજી વસ્તુનું જ્ઞાન પરોક્ષ છે. બંનેની સમાનતા તે સાદૃશ્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનો વિષય છે.

કોઈ કોઈ સાદૃશ્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનાં સ્થાને ઉપમાન પ્રમાણનો પ્રયોગ કરે છે. આમ તો આ રીતે કરવાથી કોઈ વિશેષ હાનિ થતી નથી. પરંતુ ઉપમાનમાં બધા લેદોનો સમાવેશ થશે નહિ. બીજી વાત એ પણ છે કે—

उपमानं प्रसिद्धान्साधर्म्यात् साध्यसाधनम् ।

तद्वैधर्म्यात् प्रमाणं किं स्यात् संज्ञिप्रतिपादनम् ॥

इदमल्पं महद् वरं भासन्नं प्राशु नेति वा ।

व्यपेक्षातः समक्षेऽर्थे विकल्पः साधनान्तरम् ॥

અર્થાત્ કોઈ પ્રસિદ્ધ પદાર્થની સાદૃશ્યતાથી અપ્રસિદ્ધ પદાર્થને જાણવો. જો ઉપમાન પ્રમાણ હોય તો પ્રસિદ્ધ પદાર્થના વૈધર્મ્ય (વિલક્ષણતા)થી અપ્રસિદ્ધ પદાર્થને જાણનારું કશું પ્રમાણ કહેવાશે? આ સિવાય પણ—આ એનાથી અલ્પ છે; આ એનાથી મહત્ છે; આ એનાથી દૂર છે; આ એનાથી લાંબું છે; આ એનાથી ટૂંકું છે— આ પ્રકારના જે સાપેક્ષ જ્ઞાનો છે તે માટે પૃથક્ પ્રમાણો માનવા ભેદશી. કદાચ ઉપમાન પ્રમાણથી સદૃશતા અને વિસદૃશતાનું ચક્રણ કરી લેવાય, તો પણ એકત્વ તો રહી જ નાંચ છે. એકત્વ એ જ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનું મૂળ છે.

વૈસાદૃશ્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન: જેના વડે બે પદાર્થોની વિસદૃશતા જણાય તે વૈસાદૃશ્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન કહેવાય છે. જેમકે, ઘોડો હાથીથી વિલક્ષણ છે. ગાય ભેંસથી વિલક્ષણ છે.

બે પદાર્થોની તુલના પણ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનો વિષય છે. જેમકે, આંખખાતું ઝાડ આંખાના વૃક્ષથી નાતું છે. એમાં આંખખાતું ઝાડ પ્રત્યક્ષ છે અને આંખાતું વૃક્ષ સ્મૃતિનો વિષય છે. જો કે બંને વસ્તુઓ આંખોની સામે હોય છે પરંતુ જે વખતે આપણે તુલના કરીએ છીએ તે વખતે એક જ વસ્તુ પ્રત્યક્ષનો વિષય રહી જાય છે. કારણ, તુલનાત્મક જ્ઞાન આંખોથી નહિ પણ વિચારવાથી થાય છે. માટે તે પરોક્ષ છે. કોઈને ઓળખવું એ પણ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનો વિષય છે. કારણ તેમાં તેનાં ચિહ્નો ભલે તેણે જોયાં હોય કે સાંભળ્યાં હોય, કોઈ પણ રીતે કેમ ન બાણેલાં હોય, તેનું સ્મરણ થાય છે અને વિચાર કરવાની જરૂર પણ હોય છે જેમકે—

રામદોષા દન્તુરઃ ક્યામો વામનઃ પૃથુલોચનઃ ।
યસ્તન્ન ચિપિટપ્રાણસ્ત્ત' ચૈત્રમવધારયે ॥
પયોડમ્બુમેદી હંસઃ સ્યાત્ વટ્પાદૈર્ઘ્યમરઃ સ્મૃતઃ ।
સપ્તર્ણસ્તુ વિદ્વદ્વિ વિદ્વેચો વિષમચ્છદઃ ॥
પશ્ચવર્ણ' મવેદરત્ન' મેચકાલ્ય' પૃથુસ્તની ।
યુવતી ચૈકશ્વગોડિષ મળ્લકઃ પરિકીર્તિતઃ ॥

જેનાં શરીરમાં ઘણી રામરાઈ હોય, લાંબા હાંત હોય, જે શ્યામ વર્ણનો હોય, હીંગણો હોય, મોટી મોટી આંખો હોય, ચપટું નાક હોય, તેને ચૈત્ર સમજવો.

હંસ કૂધ અને પાણીને અલગ કરી દે છે. ભ્રમર છ પગવાળો હોય છે. વિષમચ્છદ સપ્તપર્ણ (સાત પાંદડાંવાળું) કહેવાય છે. મેચકરત્ન પાંચ વર્ણુવાળું હોય છે. યુવતી પૃથસ્તની હોય છે અને ગેંડો એક શીંગડાવાળો હોય છે—આ પ્રકારનાં વાકયોને સાંભળ્યાં પણ કોઈ માણસ ઉપર જણાવેલા ચિહ્નો અનુસાર ચૈત્ર, હંસ આદિને જોઈ તે વાકયોની યથાર્થતાનો અનુભવ કરે છે. અર્થાત્ આ રીતે બાણે છે કે આજ તે ચૈત્ર, હંસ, ભ્રમર આદિ છે. તો આ પણ સંકલન જ્ઞાન છે અને વિચાર સાપેક્ષ છે. એટલે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન રૂપ પરોક્ષ પ્રમાણ છે.

જ્ઞાનોની વાત આજે અહીં પૂરી કરી કિત્તરાધ્યયનના સ્વાધ્યાય તરફ વળીએ. તે સુજળ, શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણનો, શ્રી ગૌતમસ્વામીને પ્રશ્ન છે કે, આપે જવાબ તો બરાબર આપ્યો છે પરંતુ હું અહિં જે પૂછવા માંશું છું તે શત્રુઓ કોણ છે ? અને તે શત્રુઓની વચ્ચે પણ તમે નિર્ભીક અને વિજેતાની માફક કેમ ફરો છો ?

શ્રી ગૌતમસ્વામી તેમના પ્રશ્નનો શાંતિપૂર્વક જવાબ આપે છે.

બેગપ્યા અજિબે સત્ત્ કસાયા હન્દિવાણિ ય ।

તે જિણિત્તુ જહાનાય' વિહરામિ અહં સુણી ॥ ૩૮

હે સુનિ ! અણુજીતોલો આપણે આત્મા જ મોટો થતુ છે. કષાય અને ઇન્દ્રિયો પણ થતુ છે. તેમને જીતીને નીતિપૂર્વક હું વિહાર કરું છું.

આત્માનો પુરુષાર્થ શુભ જ્યારે નખળો હોય કે વિશ્વાસ તરફ ઢળતો હોય ત્યારે ઇન્દ્રિયો અને મનનાં બળો તેના પતનમાં પ્રબળ નિમિત્તતાનો ભાગ લેજવે છે. ત્યારે જાણે આત્મા નિર્વીર્ય થઈ ગયો હોય અને ઇન્દ્રિયો અને મન જડ છતાં શક્તિશાળી તરવો હોય એમ દેખાવા લાગે છે. મન અને ઇન્દ્રિયો જ્યારે તોફાને ચડે છે ત્યારે આત્મા પોતે સિંહ જેવો હોવા છતાં, બહિર્મુખ દૃષ્ટિ હોઈ, આસક્તિના પ્રાગલ્ભ્યને લઈ, હીનવીર્ય બની બંધ છે. પરિણામે અણુઆવડતવાળા કે નમાલા શેઠ ઉપર, તેના નામની પેઠી અને વ્યાપાર હોવા છતાં જેમ આવડતવાળા અને કમાઈ સુનિમ-શુભાસ્તાઓતું વર્ચસ્વ સહજ વધી બંધ છે તેમ આત્માની પણ શેઠની માફક આવી જ કરુણ અને કફોડી સ્થિતિ થઈ બંધ છે. આસક્તિનાં મૂળ જ્યાં સુધી નાથ ન પામે ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયો અને મનને આત્માની સંમતિ મેળવવામાં કશી જ મુંઝવણ અતુલવવી પડતી નથી. પરિણામે હીનવીર્ય આત્માની સલાહ એમને સરળતાપૂર્વક મળી રહે છે અને આત્મક્ષેત્રમાં ઇન્દ્રિયો અને મનનું સ્વચ્છંદ અને સાવંભૌમ રાજ્ય સ્થપાઈ બંધ છે.

આત્મજ્ઞાન મેળવવાતું જો ધૈર્ય ખોઈ ઊભીએ અને બહાત્ ઇન્દ્રિયોને વશ કરવાની કિલ્લટતમ ક્રિયાઓમાં આત્મસંયમનો સંતોષ માની કૃતકૃત્યતા અતુલવીએ તો મૂળની આ ભૂલ એવી તો થપાટ મારશે કે ફરી પાછું ઊભું થવું મુશ્કેલ થઈ પડશે. પરણે દબાએલી ઇન્દ્રિયો દડાની માફક બમણા વેગથી ઉછાળો મારશે અને બહિર્મુખ આત્માને પોતાના ઘટાટોપથી આંછ દેશે. માટે ધૈર્ય સાથે સાચી દિશાના સંયમ અને તપની અપેક્ષા છે.

મોહતું સામ્રાજ્ય અને શક્તિ અસાધારણ છે. આ મોહના જ રાગ અને દ્વેષ એ સંતાનો છે. તેમાં સંસાર ઉત્પન્ન કરવાતું સામર્થ્ય છે. જેમ બીમાં ફળ આપવાની શક્તિ છે પરંતુ જો તે વાવવામાં જ ન આવે તો તેની સંતતિ પરંપરા સંભવે નહિ. ઠીક તેવી જ રીતે રાગદ્વેષમાં સંસાર ફળની શક્તિ છે. પરંતુ તેનાથી મન ફેરવી લેવામાં આવે તો સંસારરૂઝનન સામર્થ્ય સ્વયં નષ્ટ થઈ બંધ. સંસારરૂપ પાશમાં ફસાવી નાખનાર બીજું કોઈ નથી. પરંતુ આપણા જ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થએલી રાગાદિ કાષાયિકે પરિણતી છે. તેને હું ઝાળખી ગયો છું. એટલે તેને વશવતી થવાને બદલે તેના ઉપર મેં મારો અંકુશ સ્થાપ્યો છે. એટલે હું આ શત્રુઓથી સર્વથા નિઃશંક અને નિર્ભીક છું.

પ્રમાણુ ઔશ્વયં

પરોક્ષ પ્રમાણુના ભેદોની વાત ચાલી રહી છે. વિષય દાર્શનિક છે. પરંતુ સમજવો જરૂરી છે. આ બધાને યથાર્થ સમજ્યા વગર જૈનદર્શનની મૌલિકતા અને પ્રાણીનો સંપર્શ થાય નહિ. એટલે દરેક જૈને આ બધાં જૈનદર્શનના હાર્દ સમા તત્ત્વજ્ઞાનનો રસભરી દૃષ્ટિથી અભ્યાસ કરવો જોઈએ. આ વિષયો આમજનતા માટેના જાહેર પ્રવચનમાં મૂકવા જતાં થોડી તકલીફનો પણ અનુભવ થાય છે. તેમને આ વિષયો નિરસ લાગે છે; દરેકને તેમાં રસ પડતો નથી. આમ છતાં આવાં તત્ત્વજ્ઞાનથી વંચિત રહેવામાં પણ ખોટનો ધંધો ગણાય. તેથી તમારી અભિરૂચિ તરફ ઉપેક્ષા રાખીને પણ આ વિષયો હાથ ધરી રહો છું.

પરોક્ષ પ્રમાણુના બે ભેદો— સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનની વાત થઈ ગઈ છે. બની શકે તેટલો આ વિષય સરળ અને સરસ બનાવવાની મારી આંતરિક ભાવના છે, આમ છતાં ગંભીર વિષયની ગંભીરતા કાંઈ ઓછી થઈ જતી નથી. તમે આવા ગંભીર વિષયો પણ શાંતિપૂર્વક સાંભળો છો એ જ આનંદની વાત છે. હું માનું છું ત્યાં સુધી આજે જ હવે આ વિષય પૂરો થઈ જશે.

તર્ક : પરોક્ષ પ્રમાણુનો ત્રીજો ભેદ તર્ક છે. વ્યાપ્તિ-અવિનાશાવ સંબંધનાં જ્ઞાનને તર્ક કહેવાય છે અને અન્વય-વ્યતિરેકને વ્યાપ્તિ કહે છે. સાધનના હોવા પર સાધનું હોવું અન્વય છે અને સાધ્યના અભાવમાં સાધનનો અભાવ વ્યતિરેક છે. ધૂમાડાને જોઈ અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે, તેમાં ધૂમાડો સાધન છે અને અગ્નિ સાધ્ય છે. આ બન્નેમાં અન્વય-વ્યતિરેક મળે છે. કારણ જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં અગ્નિ અવશ્ય હોય છે (અન્વય), અને જ્યાં અગ્નિ નથી હોતો ત્યાં ધૂમાડો પણ ન હોય (વ્યતિરેક).

તર્કને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુમાં અન્તર્હિત કરી શકાય નહિ. કારણ તર્કમાં બે વસ્તુના સંબંધનું જ્ઞાન હોય છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી બે વસ્તુઓ જોઈ શકાય ખરી, પરંતુ તેના વિષયમાં કોઈ નિયમ બાંધી શકાય નહિ. આવિનાશાવ સંબંધના નિયમનો નિર્ણય કરવાનું કામ તર્કનું છે. તર્ક હંમેશાં પ્રત્યક્ષ, સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તે આ ત્રણમાંથી કોઈમાં પણ સમાવિષ્ટ થઈ શકે નહિ. અનુમાનમાં પણ તર્ક અન્તર્નિવિષ્ટ થાય એમ નથી. કારણ અનુમાન તો તર્કનું કાર્ય છે. તર્ક વડે નિશ્ચિત કરવામાં આવેલા નિયમના આધારે અનુમાનની ઉત્પત્તિ થાય છે.

અનુમાન : સાધનથી થતા સાધ્યના જ્ઞાનને અનુમાન કહેવાય છે. જેમ ધૂમાડાને જોઈ અગ્નિનું જ્ઞાન થવું. અત્રે ધૂમાડો સાધન છે અને અગ્નિ સાધ્ય છે. જે વસ્તુને આપણે સિદ્ધ કરવા માંગીએ છીએ તે સાધ્ય કહેવાય છે. ઉપરના અનુમાનમાં આપણે અગ્નિને સિદ્ધ કરવા

ધમ્મીએ છીએ એટલે અગ્નિ સાધ્ય થયો. જો કે આટલા કથનથી જ સાધ્યની પ્રતીતિ થઈ જાય છે. આમ છતાં સાધ્યની સવિશિષ્ટ મહિતી માટે સાધ્યમાં ત્રણ વિશેષણો આવશ્યક ગણાવ્યા છે. તે ત્રણ વિશેષણો છે—ધૃષ્ટ, અબાધિત અને અસિદ્ધ.

ધૃષ્ટનો અર્થ છે—આપણી ધમ્મજ્ઞાનો વિષય, એટલે આપણે જેને સિદ્ધ કરવા ધમ્મીએ છીએ તે. અબાધિતથી તાત્પર્ય છે—જે બીજા પ્રમાણથી બાધિત ન હોય. જેમ કોઈ કહે કે, ‘અગ્નિ ટાઢો છે’—તો અગ્નિનું ટાઢાપણું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધિત છે. એટલે તે સાધ્ય ન થઈ શકે. સાધ્ય અસિદ્ધ હોવો જરૂરી છે. જો તે સિદ્ધ હશે તો તેને સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા રહેશે નહિ. આંગેથી અગ્નિને જોતાં અગ્નિનું અનુમાન કરવું વ્યર્થ છે એટલે ‘સંદીગ્ધવીર્વ્ય સ્તાન્યુત્પન્નાનાં સાધ્યત્વં યથાસ્યાદિત્ય સિદ્ધ પદમ્’ જે વસ્તુનો નિર્ણય ન થયો હોય અથવા વિપરિત નિર્ણય થયો હોય અથવા જેના વિષે સંદેહ હોય તે વસ્તુને સાધ્ય બનાવવી જોઈએ.

જો સાધ્યનો એટલો જ અર્થ લેવામાં આવે કે, જેને આપણે સિદ્ધ કરવા ધમ્મીએ તે સાધ્ય, અર્થાત્ અબાધિત અને અસિદ્ધ એવા વિશેષણો ન આપીએ તો પણ કામ ચાલી શકે છે. અબાધિત અને અસિદ્ધ વિશેષણો વગર આવનાર દોષ અકિંચિત્કર હેતુભાસનાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. અકિંચિત્કર હેતુભાસના એ લેદો છે. (૧) સિદ્ધ સાધન અને (૨) બાધિત વિષય. જેનું સાધ્ય સિદ્ધ હોય તે સિદ્ધ સાધન કહેવાય છે અને જેનું સાધ્ય પ્રમાણાંતરથી બાધિત હોય તે બાધિત વિષય કહેવાય છે. જો સાધ્યનાં લક્ષણમાં અસિદ્ધ અને અબાધિત વિશેષણો ઉપર ભાર દેવામાં આવે, તો અકિંચિત્કર હેતુભાસ નિરર્થક થઈ જશે. જો અકિંચિત્કરના લેદોને ગૌણ સ્થાન આપવામાં આવે તો બંને વિશેષણો સાધ્યનાં લક્ષણોમાં મૂકવા જ જોઈએ.

તમને તર્ક અને અનુમાનના ઉપયુક્ત લક્ષણોનો ખ્યાલ આવ્યા પછી પણ શંકા થાય કે, તર્ક અને અનુમાનમાં શો ફેર છે ? ‘જ્યાં જ્યાં ધૂમ ત્યાં ત્યાં અગ્નિ’—આવો નિર્ણય તો તર્કથી જ થઈ જાય છે પછી અનુમાનથી સાધ્યને સિદ્ધ કરવામાં કંઈ જાતની વિશેષતા છે ?

સૂક્ષ્મતાપૂર્વક જો વિચાર ન કરીએ તો તર્ક અને અનુમાન એક જ કાર્યને કરનાર જણાય છે. પરંતુ અનુમાન તો તર્કનું કાર્ય છે. તર્ક અનુમાનનું કારણ છે. બંને વચ્ચે કાર્ય—કારણભાવ સંબંધ છે. તર્કથી તો ધૂમ અને અગ્નિના અવિનાશવાનો નિર્ણય થયો. તર્કથી પર્વતમાં અગ્નિ છે તેની પ્રતીતિ થતી નથી. પર્વતાદિકમાં અગ્નિને સિદ્ધ કરવાનું કામ અનુમાનનું છે. એટલે તર્કના સાધ્યમાં અને અનુમાનના સાધ્યમાં અંતર છે. તર્કમાં માત્ર અગ્નિ સાધ્ય છે પરંતુ અનુમાનમાં અગ્નિવાળો પર્વત એટલે પર્વતમાં અગ્નિ સાધ્ય છે. આ જ વાતને બીજા શબ્દોમાં આ રીતે કહી શકાય કે તર્કમાં તો માત્ર ધર્મ જ સાધ્ય છે. પરંતુ અનુમાનમાં ધર્મસંહિત ધર્મી સાધ્ય છે. જો અનુમાનનાં સાધ્યને તર્કનું સાધ્ય બનાવી દેવામાં આવે તો વાત વણસી

જશે. જ્યાં જ્યાં ધૂમ ત્યાં ત્યાં અગ્નિ-એમ કહેવું યોગ્ય છે; પરંતુ જ્યાં જ્યાં ધૂમ ત્યાં ત્યાં અગ્નિવાળો પર્વત-એમ કહેવું સમીચીન નથી. એમ કહેવા જતાં તો રસોડામાં ધૂમને બેઈ રસોડાને પણ પર્વત માની લેવો પડશે. પરંતુ આવી કલ્પના અનુચિત છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, તર્ક અનુમાનનું કાર્ય કરી શકતું નથી.

અનુમાનમાં આપણે એ ધર્મીને અર્થાત્ સાધ્ય (તર્કમાં માનવામાં આવેલ સાધ્ય)ના આધારને સાધ્ય માનેલ છે. એટલે અનુમાનના સાધ્યના એ ભાગો થઈ ગયા. એક ધર્મ અને બીજો ધર્મી. આમાં ધર્મી સિદ્ધ હોય છે. કારણ બે ધર્મી સિદ્ધ નહિ હોય તો ધર્મની સિદ્ધિ ક્યાં કરવી એ પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહેશે. જેને પહોંડતી જ ખબર નથી તે પહોંડમાં અગ્નિની સિદ્ધિ કેમ કરી શકશે? હાં, ધર્મીની સિદ્ધિ સર્વત્ર પ્રમાણુથી થતી નથી. ક્યાંક ક્યાંક તો તેને પ્રમાણુસિદ્ધ માનવામાં અનુમાન માત્ર વ્યર્થ જ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ તે અસત્યપોષક અથવા પોતે જ પોતાનું વિરોધી પણ થઈ જાય છે. જેમકે, ખરવિષાણુ-ગધેડાનું શીંગડું. આ વાત અસત્યપોષક અને પોતે જ પોતાની વિરોધી છે. કેમકે ગધેડાને શીંગડાં હોતાં નથી. અત્રે પણ અથવા ધર્મી ખરવિષાણુ છે, સાધ્ય છે. તેનું નાસ્તિત્વ અને સાધન છે અનુપલબ્ધિ. બે અત્રે ખરવિષાણુરૂપ ધર્મીને પ્રમાણુસિદ્ધ જ માની લેવામાં આવે, તો એનાથી ખરવિષાણુનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ થઈ જશે. પછી આ અનુમાન વડે ખરવિષાણુનું નાસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવું તે પોતાના જ અંગ સાથે પોતાનો વિરોધ કરવા જેવું થશે. કારણ આ જ અનુમાનનું એક અંગ ખરવિષાણુનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે અને બીજું અંગ નાસ્તિત્વ. આ ઉદાહરણથી બે વાત સમજમાં ન આવી હોય, તો બીજા દાખલાથી સ્પષ્ટ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. જેમકે, ‘પરમાણુ છે કારણકે ઘટ આદિ સ્કંધોની ઉપલબ્ધિ હોય છે.’- આ અનુમાનમાં ‘પરમાણુ પક્ષ છે અને પરમાણુનું અસ્તિત્વ સાધ્ય છે. બે અહિં આ પરમાણુને પ્રમાણુ સિદ્ધ ધર્મી માની લઈએ તો હેતુ આપતાં ‘પહેલાં જ પરમાણુઓનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ જશે. તેથી અનુમાન નિરર્થક થઈ જશે અને ઠરેક વસ્તુનું અસ્તિત્વ અથવા નાસ્તિત્વ સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. એટલે બે ધર્મીમાં અસ્તિત્વ અથવા નાસ્તિત્વ સાધ્ય હોય તે ધર્મીને પ્રમાણુસિદ્ધ ધર્મી ન કહેતાં, વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી કહેવાય છે. કારણ ‘વિકલ્પસિદ્ધે તસ્મિન્ સત્તેતરે સાધ્યે’- વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીમાં અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ સાધ્ય બીજા કોઈ ધર્મ સાધ્ય નથી થઈ શકતા. એક ત્રીજા પ્રકારનો પણ ધર્મી માનવામાં આવે છે જેને ઉભયસિદ્ધ ધર્મી કહે છે. જે ધર્મીનો કાંઈક અંશ પ્રમાણુસિદ્ધ હોય અને કાંઈક અંશે વિકલ્પસિદ્ધ હોય તે ઉભયસિદ્ધ ધર્મી કહેવાય છે. જેમકે, શબ્દ અનિત્ય છે. કારણકે કૃતક છે. અત્રે કોઈ ખાસ શબ્દ ધર્મી (પક્ષ) નથી. પરંતુ બધા શબ્દો એટલે ત્રણે કાળ અને ત્રણે લોકના ધર્મી છે. તેમાંથી વર્તમાનકાળના અને નિકટવર્તી શબ્દ તો પ્રમાણુસિદ્ધ છે અથવા થોડા ઘણા શબ્દો સ્મૃત્યાદિ પ્રમાણુથી સિદ્ધ માની શકાય છે. પરંતુ બાકીના શબ્દો પ્રમાણુસિદ્ધ ન હોવાથી વિકલ્પસિદ્ધ મનાય છે. આ રીતે એક જ શબ્દરૂપ ધર્મી વિકલ્પસિદ્ધ અને પ્રમાણુસિદ્ધ હોવાથી ઉભયસિદ્ધ મનાય છે.

“પ્રમાણોભયસિદ્ધે તુ સાધ્યધર્મવિશિષ્ટતા”- અર્થાત્ વિકલ્પસિદ્ધ અને પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મીમાં સત્તા અને અસત્તાને છોડીને બાકીના બધા ધર્મો સાધ્ય હોઈ શકે છે. ઉભયસિદ્ધ ધર્મી અને પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મીમાં સાધારણ દૃષ્ટિથી એક અંતર આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે, ઉભયસિદ્ધ ધર્મી ભત્તાત્મક હોય છે. જેમકે, શબ્દ અનિત્ય છે. આમાં શબ્દમાત્ર (શબ્દભત્તિ) અને પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મી વ્યકત્યાત્મક હોય છે. જેમકે, આ પર્વત અગ્નિવાળો છે (બધા પર્વતો નહિ) વગેરે-

ધર્મીના આ ત્રણ પ્રકારો પ્રાચીન પરંપરા અનુસાર વર્ણવ્યા છે. જૈન અને બૌદ્ધ તાર્કિકોએ આ ત્રણ લેઘોને માન્યા છે. પરંતુ અત્યારે આ લેઘોનો પ્રયોગ થતો નથી. વર્તમાનમાં તો બધા પ્રમાણસિદ્ધ જ માનવામાં આવે છે. આતું કારણ માત્ર કહેવાની પ્રક્રિયાનો જ લેઘ છે. નવીન પરંપરા સુજબ, માત્ર અસ્તિત્વ કે માત્ર નાસ્તિત્વ સાધ્ય નથી હોતું પરંતુ તે દેશકાળની અપેક્ષા રાખે છે. જેમકે, ખરવિષાણુના નાસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવામાં પ્રાચીન પરંપરા અનુસાર ખરવિષાણુ પક્ષ છે. પરંતુ નવીન પદ્ધતિ અનુસાર ‘ખર’ પક્ષ છે અને વિષાણુતું નાસ્તિત્વ સાધ્ય છે. અત્રે ‘ખર’ એ પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મી થયો. સારાંશ એ છે કે, વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મીના વાચક બે શબ્દો હોય છે. જેમકે, ખરવિષાણુ શબ્દમાં ‘ખર’ અને ‘વિષાણુ’ બે શબ્દ છે. આમાં એક પક્ષ છે અને બીજો સાધ્ય છે. જે પક્ષનો વાચક એક જ શબ્દ છે તે વિકલ્પસિદ્ધ હોતો નથી. કારણ અર્થ વગરનો અસંયુક્ત શબ્દ નથી હોતો. અસંયુક્ત શબ્દનો અર્થ (વાચ્ય) બે વિકલ્પ સિદ્ધ ધર્મી બનાવવામાં આવે, તો સમજવું ભેદોએ કે વાસ્તવિક ધર્મી છુપાએલો છે. જેમકે, ‘અહીં ઘટ નથી.’ આમાં ‘ઘટ’ ધર્મી અને ‘નથી’ એ સાધ્ય માનવામાં આવે છે. પરંતુ અત્રે વાસ્તવિક ધર્મી ‘ઘટ’ નથી, વાસ્તવિક ધર્મી તો ‘અહીં’ છે, અને ‘ઘટ નથી’ એ સાધ્ય છે. ‘જ્યાં’, ‘અહીંયા’ ‘ત્યાં’ આવા શબ્દો છુપાએલા હોય છે ત્યાં આપણને પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મી વિકલ્પસિદ્ધ ધર્મી જેવો જણાય છે. તેથી આવે સમયે ઉભયસિદ્ધ ધર્મીને પ્રમાણસિદ્ધ ધર્મીમાં અન્તર્ગત માનવામાં કોઈ વિશેષ ક્લિષ્ટતા નથી. કારણ ત્યાં વ્યકિત (વિશેષ) અને ભત્તિ (સામાન્ય)ના લેઘની અપેક્ષા ન રાખવાથી બન્ને ધર્મી એક થઈ જાય છે.

સાધન : સાધ્ય પછી સાધનનો વારો આવે છે. સાધન વિષે પણ થોડો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. જેના વડે સાધ્યની સિદ્ધિ કરાય તે સાધન કહેવાય છે. સાધ્યની સિદ્ધિ તેના વડે જ થઈ શકે છે જેનો સાધ્ય સાથે અવિનાશાવ સંબંધ હોય, એટલે અન્વય-વ્યતિરેક મળી રહ્યો હોય. અર્થાત્ બીજા શબ્દોમાં સાધન તેને કહેવાય જેનો સાધ્ય સાથે અવિનાશાવ-અન્યથાતુપપત્તિ સંબંધ હોય. અગ્નિનો ધૂમ સાથે અવિનાશાવ સંબંધ છે. એટલે ધૂમ આગતું સાધન છે. જો કે આટલાથી જ સાધનની યથાર્થ ઓળખાણ થઈ જાય છે તો પણ અનેક દાર્શનિકોએ બીજા શબ્દોમાં પણ સાધનતું લક્ષણ બતાવ્યું છે. તેમનાં મંતવ્ય સુજબ, જેમાં પક્ષધર્મતા, સપક્ષસ્તવ અને વિપક્ષથી વ્યાવૃત્તિ હોય તે સાધન કહેવાય છે. આમાં સાધ્યના

રહેવાનો સદેહ હોય અથવા જ્યાં આપણે સાધ્યને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છીએ તે પક્ષ કહેવાય છે. જેમકે, અગ્નિના અનુમાનમાં પર્વત. જ્યાં સાધ્યનું રહેવું નિશ્ચિત હોય તે સપક્ષ છે. જેમકે, તે જ અનુમાનમાં રસોડું. જ્યાં સાધ્યના અભાવનો નિશ્ચય હોય તે વિપક્ષ કહેવાય છે. જેમકે, સરોવર. આપણો ધૂમ રૂપ હેતુ પક્ષ (પર્વત)માં તેમજ સપક્ષ (રસોડું) બંનેમાં મોજૂદ છે. પરંતુ વિપક્ષ (સરોવર)માં તે મોજૂદ નથી. એટલે હેતુ વિપક્ષવ્યાવૃત્ત કહેવાય છે. આ ત્રણ વાતો સિવાય બીજા દાશનિકાએ બીજી બે વાતોનું હોવું અનિવાર્ય માન્યું છે. આ બે વાતોમાં અબાધિત વિષયત્વ અને અસત્પ્રતિપક્ષત્વનો સમાવેશ થાય છે. જેમકે, અગ્નિ શીતળ છે. આમાં અગ્નિની શીતળતા પ્રત્યક્ષથી બાધિત છે. હેતુમાં આવી બાધિત વિષયતા ન હોવી જોઈએ. એવી જ રીતે હેતુમાં અસત્પ્રતિપક્ષત્વ પણ હોવું જોઈએ. જેમકે, જો કોઈ કહે કે શબ્દ અનિત્ય છે, કારણકે તે નિત્ય નથી-તો આ પણ બરાબર ન કહેવાય. કારણ એનો પ્રતિપક્ષી હેતુ પણ મોજૂદ છે-શબ્દ નિત્ય છે કારણ કે તે અનિત્ય નથી. એટલે હેતુ અસત્પ્રતિપક્ષ પણ ન હોવો જોઈએ. આ રીતે ત્રણ રૂપ યા પાંચ રૂપવાળા (ત્રિરૂપ્ય યા પાંચરૂપ્ય) હેતુ માનવામાં આપતિ એટલી જ છે કે ઘણા હેતુઓ ત્રણ રૂપ કે પાંચ રૂપ વગર પણ સાધ્યની સિદ્ધિ કરે છે. કારણ બધા હેતુઓ સાધ્ય સાથે રહેનારા નથી હોતા; કોઈ સહભાવી હોય છે તો કોઈ ક્રમભાવી. ધૂમ અગ્નિની સાથે રહે છે એટલે તેમાં પક્ષધર્મતા છે. પરંતુ જે હેતુ ક્રમભાવી છે તેમાં પક્ષધર્મતા કેમ રહી શકે ? જેમકે, શકટનો ઉદય થશે કારણ કૃતિકાનો ઉદય છે. અહીંયા બન્ને નક્ષત્રોનો ઉદય કાળ જુદો જુદો છે. એટલે પક્ષધર્મતા સંભવિત નથી છતાં અનુમાન યોગ્ય નથી. માટે હેતુનું લક્ષણ જે અવિનાશાય છે તે બરાબર છે. આ લક્ષણ નાનું હોવા છતાં પૂરેપૂરું કામ આપે છે. વિસ્તાર ગમે તેટલો કરાય પરંતુ સાચો હેતુ તે જ છે જે નિર્દોષ રીતે સાધ્યની સિદ્ધિ કરી આપે છે.

કેશી શ્રમણ પણ સાધ્યને મેળવવા માટે શ્રી ગૌતમસ્વામી સાથે વિચાર વિનિમયમાં સંલગ્ન છે. પરસ્પરમાં કશી જ અંધિ નથી. ઉભયપક્ષે સત્યના આગ્રહી છે. કારણ મહર્ષિઓના જે સિદ્ધાંતો હોય છે તે મત નથી, વિવાદ નથી, વાદ નથી. તે તો તેમની અનુભૂતિ હોય છે; અને અનુભૂતિ સદા આકાશની માફક નિર્લેપ હોય છે. તેમાં વિચારનું કોઈ આવરણ નથી હોતું.

આપણે જ્યારે આકાશ તરફ જોઈએ છીએ ત્યારે તે આસમાની રંગનું દેખાય છે. જે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિકોણ અથવા યથાર્થતાને સમજતા નથી, તેમની દ્રષ્ટિમા આકાશનો રંગ આસમાની હોય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં આકાશનો કોઈ રંગ જ હોતો નથી. આપણને જે આસમાની રંગ દેખાય છે તે તો હવાઓના વચ્ચેના પડોને કારણે છે. વચ્ચે બસો માઇલ સુધી હવાના પડો (પત્તી) છે. સૂર્યનાં કિરણો બસો માઇલ સુધી હવામાં પ્રવેશ કરીને વાદળી રંગની બાંતિ જન્માવે છે. જો કોઈ આ અંતરિક્ષમાં બસો માઇલથી આગળ પહોંચી જાય, તો તેને માટે આકાશ રંગહીન થઈ જાય છે.

આકાશમાં કોઈ રંગ નથી પરંતુ આપણી આંખ આકાશમાં રંગ નાખી દે છે. તેને તે વાદળી રંગનું બનાવી દે છે, અસ્તિત્વમાં પણ કોઈ રંગ નથી. પરંતુ આપણી કાષાયિક પરિણુતિઓ, આપણા વિચારો, આપણી દૃષ્ટિઓ તેમાં રંગ ઉમેરી દે છે. આપણે તે જ ભેદો છીએ જે આપણે ભેદ શકીએ છીએ. જે વાસ્તવમાં છે તે આપણે ભેદ શકતા નથી. જે વાસ્તવમાં છે તે ભેડું હોય તો આપણે આંખોના માધ્યમને ખસેડવું પડશે. જે વાસ્તવમાં છે તે સાંભળવું હોય તો આપણે કાનોના માધ્યમને દૂર કરવું પડશે. સામાન્યતઃ મારી આ વાત વિરોધી જણાશે પરંતુ હકીકતે આંખ અને કાન વચ્ચે આવી ઉપદ્રવ ભલા કરે છે.

માધ્યમથી જે દેખાશે તે વિકૃત જ દેખાશે. આકાશના જેવી નિર્લેપતા સિદ્ધાંતમાં ત્યારે જ ભેદ શકાય જ્યારે ભેનાર પોતાના ભવાના બધાં સાધનો છોડી દે. આ જ્ઞાનેન્દ્રિયો જે જ્ઞાનના બાહ્ય સાધનો તરીકે ઝાળખાય છે તે વચ્ચેથી હટી જાય તો ચેતનાતું જે આકાશ છે તે યુક્ત થઈ જાય.

આ બંને સંતુરુપો પણ યુક્ત ચેતનાના આકાશવાળા છે. એટલે ગૌતમસ્વામીનો સારગભિર્ત અને તાત્ત્વિક જવાબ સાંભળી બાહ્યસુલભ સરળ અને નિર્દોષ હૃદયવાળા શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ આનંદવિભોર થઈ ગયા. તેઓ કહેવા લાગ્યા:

સાહુ ગાયમ ! પન્નાતે છિન્નો મે સસંજોદ્દમો ।

અન્નો વિ સંસંજો મજ્જાં ત મે કહસુ ગાયમા ! ॥ ૩૧

હે ગૌતમ ! તમારી પ્રજ્ઞા શ્રેષ્ઠ છે. શત્રુઓ વિષયક મારા પ્રશ્નનું તમે યથૌચિત નિરાકરણ કર્યું. હે ગૌતમ ! બીજી પણ મને શંકાઓ છે. તે શંકાઓનું ઉચિત સમાધાન કરો !

જ્યાં વસ્તુસ્વરૂપને ઝાળખાવાની નિર્દોષ મનોવૃત્તિ હોય, આગ્રહ-પ્રત્યાગ્રહને જ્યાં અવકાશ ન હોય, આત્મ-કેદયાણુ આત્મતિક ગુણોની ઉપલબ્ધિ એ જ એક માત્ર લક્ષ્ય હોય એવા નિઃશ્ચય સુનિષ્ઠો સત્યના સંશોધનમાં પોતાની સમગ્ર શક્તિઓને સમર્પી દે છે, અને જ્યાં ત્યાંથી, જે તે રીતે, સત્યના સંકેતો અને ઈશારાઓનો લાભ લઈ, સત્યને મેળવવા મથે છે.

આગમ-શબ્દપ્રમાણુ

પ્રમાણુ અને જ્ઞાનના બધાં અંગોનું, અતિ સંક્ષેપમાં નહિ તેમજ અતિ વિસ્તારમાં પણ નહિ, મધ્યમ પદ્ધતિએ, સરસીચીન વિવેચન થઈ ગયું છે. જૈનદર્શનના હાર્દસમા ગંભીર અને સહજ સૌંદર્યથી ભરેલા આ વિષયો પરત્વેની ઉદાસીનતા, ઉપેક્ષા અને અસુક અંશે આ વિષયો સંબંધેની અજ્ઞાનતા, આ વિષયોને સ્પર્શવા આપણને યોગસાહિત કરતાં નથી. પરંતુ આવા વિષયો પરત્વેની આટલી હદ સુધીની ઉદાસીનતા, આપણી અજ્ઞાનતાને ટકાવી રાખવાનું એક સ્પષ્ટ

અને આકલ્પક આમ ત્રણ છે. એટલે આ અજ્ઞાનતાના અધારામાંથી તત્ત્વજ્ઞાનના આ વિષયોની સ્પર્શના દ્વારા, તમને પ્રકાશમાં લાવવાનો મારો આ પ્રયત્ન છે. સંભવ છે વિષયોની ગંભીરતાને કારણે તમારાં હૃદયોને સ્પર્શવાની મારી આંતરિક ભાવનાઓમાં મળવી જોઈતી સફળતા ન પશુ મળે, છતાં આ વિષયોને ચિંતન, મનન અને નિદિધ્યાસનના બળે સરળ અને સુબોધ બનાવવાનો કોઈનો પણ પ્રયત્ન સ્પૃહણીય છે એમાં શંકાને અવકાશ નથી. એટલે પ્રમાણ, નય, નિશ્લેષ અને સપ્તભંગી જેવા વિષયોને ઉત્તરાધ્યયનના કેશી-ગૌતમ સંવાદના સ્વાધ્યાયની સાથે સાથે ગૂંથી લેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણા વ્યવહારો હંમેશાં પ્રમાણ, નય, નિશ્લેષ અને સપ્તભંગીમૂલક હોય છે. કોઈ પણ શબ્દ કે વાક્યોના પ્રયોગો એમના અવલંબન વગર સંભવતા નથી. આમ છતાં એમનાં વિષેનું આપણું અજ્ઞાન સ્પષ્ટ જ છે. કાંઈક પ્રકાશ મળે અને આ વિષયોને વધારે ગંભીરતાપૂર્વક સમજવાની તમારી અભિરૂચિ જન્મે એ માટેનો મારો આ નમ્ર પ્રયાસ છે. તમને બધાને આ પ્રવચનો કેટલાં અને કેવાં ઉપયોગી અને ઉપકારક થશે તેનો ક્યાસ તો તમારે જ કાઢવાનો છે.

ગઈ કાલ સુધી અનુમાન પ્રમાણની ચર્ચા કરી. અનુમાનના એક ભાગરૂપ સાધન, હેતુનો સંક્ષેપ ઉલ્લેખ માત્ર કર્યો છે. હેતુના વનવગડામાં ઊતરવા જતાં કદાચ વધારે ગૂંચવણમાં પડી જવાનો તમારે માટે ભય છે. હેતુનો વનવગડો ભારે કાંટા ઝાંખરાંવાળો છે. માટે તેના ભેદ-પ્રભેદોમાં તમને ઊતારવાનું હું સાહસ નથી કરતો. હેતુની વિશદતા એ પણ અનુમાનનો જ એક ભાગ છે, અને અનુમાન પ્રમાણની ઉપયોગિતા બીજા બધા પ્રમાણો કરતાં સવિશેષ છે.

લોકવ્યવહારમાં અનુમાન શબ્દનો પ્રયોગ સંભાવના અથવા અંદાજ એવા અર્થમાં કરાય છે. જેમકે, ‘મારું’ અનુમાન છે કે આજે તે અવશ્ય આવશે’ એનો અર્થ એ થયો કે આજે તેના આવવાની સંભાવના છે. આવા વ્યવહારિક-સૌકીકવ્યવહારોને નભાવનારા પ્રયોગોને સાંભળી દર્શનશાસ્ત્રથી અજ્ઞાત વ્યક્તિઓ અનુમાનની પ્રામાણિકતામાં સંદેહ કરવા લાગે છે. પરંતુ આ જાતની સંદિગ્ધતા વ્યર્થ છે. કારણ અનુમાન અવિનાશાવી-સુનિશ્ચિત હેતુ પર આધારિત હોય છે. જે અનુમાન સમીચીન હેતુ પર અવલંબિત ન હોય તેને અનુમાનાભાસ કહેવો જોઈએ. અનુમાન ક્યારેક ખોટું પણ સિદ્ધ થાય છે. તેનું કારણ એ છે કે, આપણને હેતુભાસમાં હેતુની જ્ઞાતિ થઈ જાય છે. પરંતુ આવી જાતની જ્ઞાતિ માત્ર અનુમાનમાં જ સંભવિત છે એમ નથી, આવા જ્ઞાનોના સંભવ તો બીજા બધા પ્રમાણોમાં પણ છે જ. ક્યારેક આપણી આંખો પણ આપણને દગો આપે છે. પણ જેમ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ મિથ્યા જણાતું નથી તેમ અનુમાનને પણ મિથ્યા કહી શકાય નહિ.

પરોક્ષ પ્રમાણના આ રીતે સ્મરણ, પ્રત્યક્ષજ્ઞાન, તર્ક અને અનુમાન રૂપ ચાર ભેદોનું વિવેચન ‘પૂર્વ થયું’. તેના પાંચમા ભેદ આગમ-શબ્દપ્રમાણ વિષે આજે પ્રારંભ કરીએ.

આગમ-શાબ્દપ્રમાણુ : કેઈ પ્રામાણિક (આપ્ત) પુરુષના વચન આદિથી જે જ્ઞાન થાય તે આગમ અથવા શાબ્દ પ્રમાણુ કહેવાય છે. દાર્શનિક ગ્રંથોમાં તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે :

આપ્તવચનાદાવિશ્વત્તમર્થસંવેદનમાગમઃ । જે વસ્તુ સ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાતા અને વક્તા હોય એવા આપ્ત પુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન થનારું પદાર્થનું સંવેદન આગમ કહેવાય છે.

વૈશેષિકોની માન્યતા છે કે, આગમ પ્રમાણુ તો છે પરંતુ તે ધૂમના અનુમાનની માફક, અનુમાન પ્રમાણમાં અત્તર્નિવિષ્ટ છે. જેમ અનુમાન પ્રમાણુ વ્યાપ્તિગ્રહણના બળથી અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે તેવી જ રીતે આગમ પ્રમાણુ પણ વ્યાપ્તિના બળથી જ અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. માટે તેને પૃથક્ પ્રમાણુ ન માનવું જોઈએ.

તેમની આ માન્યતા યથાર્થ નથી. સાચાં અથવા ખોટા કાર્ણપણુ (સિક્કો વિશેષ)નો નિર્ણય કરનાર પ્રત્યક્ષ જેમ અભ્યસ્તદશામાં વ્યાપ્તિગ્રહણની અપેક્ષા નથી રાખતું અને વ્યાપ્તિગ્રહણ વગર જ અર્થાવબોધક થાય છે તેવી જ રીતે આગમ પણ અભ્યાસ દશામાં વ્યાપ્તિગ્રહણની અપેક્ષા રાખતું નથી. વ્યાપ્તિને ગ્રહણ કર્યા વગર જ અર્થાવબોધક થઈ જાય છે. માટે અનુમાનમાં તેનો અંતર્ભાવ થઈ શકતો નથી. હાં, અનભ્યાસદશામાં જ્યાં વ્યાપ્તિગ્રહણની આવશ્યકતા રહે છે ત્યાં તેને અનુમાનમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં પણ કાંઈ વાંધો નથી.

યથાસ્થિતાર્થપરિજ્ઞાનપૂર્વકહિતોપદેશપ્રવચન આપ્તઃ —જે પુરુષ, પદાર્થોના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણી, હિતનો ઉપદેશ કરવામાં કુશળ હોય, તે આપ્તજન કહેવાય છે. ધાર્મિક ગ્રંથોમાં આવા આપ્તજનના ત્રણ વિશેષણો છે—વીતરાગ, સર્વજ્ઞ અને હિતોપદેશી. ઉપર બતાવેલા લક્ષણોમાં આ ત્રણે વિશેષણો ઘટે છે. કારણ કે કોઈ પુરુષ જ્યારે આપણી વાતનો યથાર્થ જવાબ આપે છે ત્યારે તે હિતોપદેશી કહેવાય છે. આપણા પ્રશ્નના ઉત્તરના વિષયમાં જેની પરિપૂર્ણ અને અસંદ્વિગ્ધ જાણકારી છે તેથી તે સર્વજ્ઞ પણ છે. આપણી સાથે તેને કેઈ ક્ષાય (રાગદ્વેષ) નથી એટલે તે વીતરાગ પણ છે. જો કે આ ત્રણ વિશેષણોમાંથી છેલ્લા વિશેષણનું જ માત્ર કથન થાય તો પણ કામ ચાલી શકે છે. કારણ હિતોપદેશીમાં વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ પણ સમાઈ જાય છે. જે વીતરાગ અને સર્વજ્ઞ નથી, તે હિતોપદેશી હોઈ શકે નહિ. તાત્પર્ય એ છે કે, યથાર્થ વક્તૃત્વ માટે એ વસ્તુઓની અનિવાર્ય જરૂર છે અને તે જ્ઞાન અને અકપાયતા—વીતરાગતા છે. આનું વધારે સ્પષ્ટતાથી વિવેચન કરતાં પહેલાં એટલું સમજી લેવું જરૂરી છે કે, ધર્મશાસ્ત્રોમાં જે વીતરાગ, સર્વજ્ઞ અને હિતોપદેશીની વ્યાખ્યા કરાય છે તે પૂર્ણ આપ્ત માટે છે. પરંતુ ન્યાયશાસ્ત્રમાં તો સાધારણ વાર્તાલાપ પણ આગમ શબ્દથી અભિહિત છે, એટલે ત્યાં તેને જ અનુકૂળ આ શબ્દોની વ્યાપક વ્યાખ્યા કરાય છે. ન્યાયશાસ્ત્ર અનુસાર તો ‘યો યત્રાવચ્ચક્રઃ સ તત્રાપ્તઃ’ અર્થાત્ જે માણસ ઢગો કરતો નથી તે માણસ આપ્ત ગણાય છે.

અસત્યનો ઉચ્ચાર સદા જ્ઞાનની અદ્યતા અને કષાયની સંભવિતતા ઉપર આધારિત છે. જેમકે, કોઈ અભણ્યા સ્ટેશન ઉપર પહોંચી તમે કોઈ ઘોડાગાડીવાળાને પૂછો કે, ‘અસુક સ્થાન કેટલું દૂર છે?’-તો તે વધારે ભાડાના પ્રલોભનથી નજીકના સ્થાનને પણ દૂર જ બતાવશે. લોભ કષાયના કારણે ‘ખોટું’ બોલવાની આ વાત થઈ. પોતાના દુરમનને એમ કહેવું કે, તમને થએલી હાનિથી મને દુઃખ થયું-તો તે માયાકષાયયુક્ત અસત્ય કહેવાય. એક શાકાહારી માણસ જ્યારે એમ બોલે કે ‘હું તારું લોહી પી જઈશ’-ત્યારે તે કોઈ સંબંધી અસત્ય થયું. ‘મારી સામે તેની શી વિસાત છે? હું ધારું’ તો તેને ચપટીમાં ચોળી નાખું’-આ માનકષાયમૂલક અસત્ય છે. રસ્તામાં ચાલતાં માણસને મશ્કરીમાં કોઈ કહે કે ‘તારા દુપટ્ટો પડી ગયો’-તો તે હાસ્ય સંબંધી અસત્ય છે. પેટ ભરીને જમી લીધા પછી પણ પુત્રને તેની માતા કહે કે ‘તે’ કંઈ જ ખાધું નથી. ખાનારા તો આટલું એક કોળિયામાં ખાઈ જાય છે’-તો આ રતિ સંબંધી અસત્ય છે. કોઈ માણસ ઉદ્વેગ અવસ્થામાં બોલે ‘આથી તો મરી જવું સારું’-તો તે શોક સંબંધી અસત્ય છે. કોઈ માણસને કોઈ વસ્તુ ન ભાવતી હોય અને તે કહે કે ‘આ વસ્તુ માણસોને ખાવા જેવી નથી’-તો તે અરતિ સંબંધી અસત્ય છે. કોઈ છોકરા તોફાન કરી ઘેર આવે અને પિતા તેને તે ઉપદ્રવ સંબંધે પૂછે તો તે બોલે ‘હું ત્યાં ગયો જ નથી’-તો એ ભય સંબંધી અસત્ય છે. જગ્યા હોય છતાં ગંદા માણસને ભેઠ આપણે કહીએ કે ‘આવશો નહિ, જગ્યા નથી’-તો એ બુદ્ધિમા (ધૃષ્ટા) સંબંધી અસત્ય છે. કામવાસનાને વશ થઈ ‘ખોટું’ બોલવું તે વેદ સંબંધી અસત્ય છે.

ઉપરના ઉદાહરણોથી પ્રતીતિ થાય છે કે, જ્યારે વક્તામાં કોઈ કષાયની સંભાવના અથવા નિશ્ચય હોય ત્યારે તેની વાતનો વિશ્વાસ ન કરવો ભેદજો. ક્યારેક એમ પણ બને છે કે તેનામાં કષાય તો હોય, પરંતુ તે જે વાત કરી રહ્યો છે તેની સાથે તે કષાયનો કોઈ સંબંધ ન હોય. આવી સ્થિતિમાં કષાય હોવા છતાં તેની પ્રામાણિકતામાં કંઈ અડચણ દેખાતી નથી. કષાયોના વશવર્તી-થઈ જેમ અસત્ય બોલાય છે તેમ અજ્ઞાનના વશવર્તી થઈને પણ ‘ખોટું’ બોલાય છે. અસુક ગામ અહીંથી કેટલું દૂર છે?-એમ પૂછવા પર કોઈએ જવાબ આપ્યો, ‘આઠ માઈલ દૂર છે.’ ભે કે હકીકતે તે ગામ દસ માઈલ દૂર હતું. પરંતુ જવાબ આપનારને આઠ માઈલનો જ ખ્યાલ હતો. એટલે આ અજ્ઞાન સંબંધી અસત્ય કહેવાય. જ્યાં આ બંને કારણોમાંથી એક પણ કારણની સંભાવના ન હોય ત્યાં મિથ્યા ભાવણ સંભવી શકે નહિ. જેમકે, આપણે કોઈ સ્ટેશન માસ્તરને પૂછીએ કે, અસુક ગામની ટિકિટના કેટલા પૈસા થાય છે? તો તે જે જવાબ આપશે તેના પર આપણે વિશ્વાસ કરી લઈશું. કારણ ટિકિટના દામ બતાવવામાં અજ્ઞાન અથવા કષાયની સંભાવના નથી. આ જ્ઞાનને આગમ અથવા શાબ્દ પ્રમાણ કહીશું.

ભે કે એમ કહી શકાય એમ છે કે, ચોખ્ખ પરીક્ષણ પછી પણ કોઈના સત્ય બોલવા પર વિશ્વાસ કરી શકાય નહિ. એટલે ભે આગમને પ્રમાણ જ ન માનવામાં આવે તો શી હાનિ?

જે આગમને પ્રમાણુ ન માનવામાં આવે તો તેનું અવલંબન લઈને કોઈ કામ ન કરવું જોઈએ. જગતના બધા વ્યવહારો તેના આધારે જ ચાલે છે. આગમને અપ્રમાણુ માનીશું તો એક ક્ષણ પછી સાંસારિક વ્યવહારો ચાલી શકશે નહિ અને અપ્રમાણુતાની સંભાવના તો બધાં પ્રમાણુ સાથે સમાન જ છે. પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુ પછી આ સંભાવનાથી મુક્ત નથી તો પછી આગમનો શો અપરાધ કે તેને અપ્રમાણુ મનાય ?

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે, શબ્દ વડે અર્થનું જ્ઞાન કેમ થાય ?

તેના જવાબ એ છે કે, શબ્દ વડે અર્થનું જ્ઞાન સંકેતથી થાય છે. એક બાળકની હાજરીમાં કોઈ કહે ‘ઘટ લાવો !’ અને બીજા માણસ જ્યારે ઘડો લઈને આવે છે ત્યારે બાળક તે વાક્યનો અર્થ સમજી જાય છે. હા, ‘ઘડો’ અને ‘લાવો’-આ પદોનો જુદો જુદો અર્થ તે નથી સમજ્યું હોતું. પરંતુ બીજી વખત જ્યારે કોઈ કહે ‘પુસ્તક લાવો’- ત્યારે બાળક વિચારે છે કે બંનેમાં લાવવારૂપ એક જ ક્રિયા છે; પરંતુ વસ્તુ બદલાઈ ગઈ છે. એટલે તે ‘લાવો’ ક્રિયાપદનો તથા ‘પુસ્તક’ અને ‘ઘડો’ સંજ્ઞાપદનો અલગ અલગ અર્થ સમજી જાય છે. આ રીતે તે અન્ય સંકેતોને પણ ગ્રહણ કરવા લાગે છે. આ સંકેતો આગમ પ્રમાણુના મુખ્ય અને વિશેષ સાધક છે. જે શબ્દોમાં સંકેત ગ્રહણ કરાય છે તે શબ્દો શું સદા ટકી રહે છે ? જો ટકી રહેતા હોય તો શ્રવણગોચર કેમ થતા નથી ? જો ટકી ન રહેતા હોય તો એકનો સંકેત બીજામાં કેમ ઉપયોગી થાય છે ?

હાં, શબ્દ સદા ટકી નથી રહેતા. સદૃશતાને લઈ એક શબ્દનો સંકેત અનેક સ્થળે ઉપયોગી થાય છે. એક વાર એક ગાયને જોઈ જેમ અન્ય ગાયોને પણ આપણે ગાયો સમજી જઈએ છીએ, તેમ એક ઠેકણીનો સંકેત સદૃશતાનાં કારણે, અન્યત્ર ઉપયુક્ત થાય છે. આ આગમ પ્રમાણુ માત્ર વચનરૂપ જ નથી. જે જે કાર્યોથી મનના ભાવો બીજા પર અભિવ્યક્ત કરાય છે તે બધા આગમ સાધક છે. એટલે જો કોઈ આપણને હાથ આદિના સંકેતોથી કોઈ વાતને સમજાવશે, તો તે ઇશારાઓથી જે જ્ઞાન થશે, તે પણ આગમ પ્રમાણુ ગણાશે. પુસ્તકો વાંચવાથી જે જ્ઞાન થાય છે તે તો આગમ પ્રમાણુ છે જ. આ રીતે જૈન દૃષ્ટિથી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બંને પ્રમાણુ પૂર્ણ થયા.

કોઈ કોઈ પૌરાણિકો તો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શાબ્દ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અભાવ, સંભવ અને ઐતિહ્ય એવા આઠ પ્રમાણુ માને છે. પહેલા ચાર પ્રમાણુનું સ્વરૂપ કહેવાઈ ગયું છે. બાકીના ચારનું સ્વરૂપ બતાવવા પ્રયત્ન કરું છું. જેનાથી આઠ લેહો કયાં સુધી સમીચીન છે તે તમે સમજી શકશો.

અર્થાપત્તિ : ‘અર્થાદાપચતે ઇતિ અર્થાપત્તિઃ, સત્ત્વ ધનેષુ વૃષ્ટિરિત્યુક્તેઽસત્ત્વ ધનેષુ વૃષ્ટિર્ન ભવતિ’ -એક વસ્તુના જ્ઞાનથી બીજી વસ્તુની કલ્પના કરવી પડે અથવા એક વાત કહેવાથી

બીજી વાત સ્વયં સિદ્ધ થઈ જાય તે અર્થાપત્તિ છે. અનુમાનથી અર્થાપત્તિમાં બે વિશેષતાઓ છે. આમાં પક્ષ ધર્મ નથી હોતો અને અવિનાશાવ સંબંધનું જ્ઞાન પહેલેથી હોતું નથી અને હોય તો પણ તેની ઉપયોગિતા નથી રહેતી. કહ્યું પણ છે:

અવિના માવિતા ચાત્ર તદૈવ પરિગૃહ્યતે ।

ન પ્રાગવગતેત્યેવ સત્યજ્ઞેષા ન કારણમ્ ॥

જેમકે, નદીનાં પૂરને બેઈ કદપના કરવી કે ઉપર વરસાદ વરસ્યો હશે. આ અર્થાપત્તિમાં પક્ષ ધર્મ નથી. કારણ, જ્યાં વર્ષાની કદપના કરવામાં આવી ત્યાં પૂર નથી. અવિનાશાવ સંબંધનું જ્ઞાન પણ પહેલેથી નથી. પરંતુ વગર વરસાદે પૂર આવી શકે નહિ. એટલે અર્થાપત્તિથી આ કદપના કરવામાં આવી છે.

અભાવ : જે પ્રમાણુ વડે કોઈ વસ્તુનો અભાવ જણાય તે અભાવ-પ્રમાણુ કહેવાય છે.

સંભવ-પ્રમાણુ : સમયો સૂચઃ સદ્વચરાધીનજ્ઞાનય-યથા સંભવતિ બ્રાહ્મણે વિદ્યા- જે પ્રમાણુ વડે કોઈ વસ્તુની સંભાવના કરાય તે સંભવપ્રમાણુ છે. જેમકે, બ્રાહ્મણ છે તો વિદ્વાન પણ હશે.

ઐતિહ્યપ્રમાણુ : ‘ઈતિ હોત્તુરિત્યનિર્દિષ્ટ મવક્તુકમ્પ્રવાદપારપચ્ચમૈતિહ્યમ્’-લોકપ્રવાહની પરંપરાથી જે આપણને જ્ઞાન થાય, તે ઐતિહ્યપ્રમાણુ છે. જેમકે, આ ભૂતીઓ વડેલો છે.

આમાં પાછલા બે પ્રમાણુની પ્રામાણિકતાનો તો નિષ્કર્ષ પણ થઈ શકતો નથી. એટલે તેને આધારે અસંદ્ધિય પ્રવૃત્તિ પણ શક્ય નથી. શાબ્દ પ્રમાણુમાં તો વક્તાની પરીક્ષા કરીને વિશ્વાસ કરી શકાય છે, પરંતુ ઐતિહ્યમાં તો કોઈ વક્તા નથી હોતો, માત્ર લોકપ્રવાદ જ હોય છે. જે રીતે સંશય અપ્રમાણુ હોવા છતાં, સમ્યજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિમાં સહાયક બને છે તેવી જ રીતે ઐતિહ્યને માટે પણ સમજવું બેઈએ. જે લોકપ્રવાદ દૃઢતમ આધારો પર આધારિત હોય તો તે શાબ્દ પ્રમાણુ અંતર્ગત થઈ જાય છે. જે રીતે શાબ્દ પ્રમાણુમાં, કોઈ વ્યક્તિ વિશેષને આપ્ત માની તેની વાત પર વિશ્વાસ કરાય છે તેમ ઐતિહ્યમાં અનેક લોકોને આપ્ત માની વિશ્વાસ મૂકાય છે, એટલે તે આગમમાં સમાઈ જાય છે. સંભવ પ્રમાણુમાં સંશયની ઘણી માત્રાઓ મળી આવે છે. અને જે સંશયની માત્રા ન હોય તો તે અનુમાનમાં સમાઈ જાય છે. જેમકે, ઉપયુક્ત દૃષ્ટાંતમાં બ્રાહ્મણ અને વિદ્વતાનો અવિનાશાવ છે. એટલે બ્રાહ્મણરૂપ સાધનથી વિદ્વતારૂપ સાધ્યનું અનુમાન કરાય છે. તાત્પર્ય એ કે, સંભવ અને ઐતિહ્યમાં સંશયની માત્રા હોય તો તે પણ અપ્રમાણુ છે. અન્યથા આગમ અને અનુમાનમાં તે અંતર્હિત થઈ જાય છે. એટલે ભાટુ લોકોએ છ પ્રમાણુ જ માન્યા છે. આમાં પણ અભાવને સ્વતંત્ર પ્રમાણુ માનવાની જરૂર નથી. કારણ પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુથી અભાવ જાણી શકાય છે. વિરુદ્ધોપલબ્ધિ અને અવિરુદ્ધાનુપલબ્ધિ રૂપ હેતુઓથી પણ અભાવનું અનુમાન કરી શકાય છે. એટલે પ્રાણકરેણે પાંચ જ પ્રમાણુ સ્વીકાર્યા છે. અર્થાપત્તિમાં ભલે

પક્ષધર્મતા ન હોય તે છતાં અનુમાનમાં સમાવિષ્ટ થઈ શકે છે. પૂર્વચર, ઉત્તરચર આદિ હેતુવાળા અનુમાનોમાં વળી પક્ષધર્મતા ક્યાં હોય ? પક્ષધર્મ હોય કે ન હોય, જ્યાં સાધનથી સાધ્યની સિદ્ધિ કરાય છે તે અનુમાન કહેવાય છે. આ રીતે અર્થાપત્તિ અનુમાનમાં સમાઈ જતાં ચાર જ પ્રમાણુ અવશિષ્ટ રહે છે અને તે છે-પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, શાબ્દ અને ઉપમાન. નૈયાયિકો આ ચાર પ્રમાણુ જ માને છે. પરંતુ આ ચારમાં સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન અને તર્ક આદિ પ્રમાણુનો સમાવેશ થતો નથી. માટે બધાંને સ્થાને એકે પરોક્ષ પ્રમાણુ જ માનવું ઉચિત છે કે જેમાં સૌનો સમાવેશ થઈ જાય છે. ત્રણ જ પ્રમાણુ માનનાર સાંખ્યો અને પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન એમ બે જ પ્રમાણુ માનનાર બૌદ્ધોને શાબ્દ અને ઉપમાન પ્રમાણુને અનુમાનમાં અન્તર્નિવિષ્ટ કરવા ભારે ખેંચતાણુ કરવી પડે છે. ઉપલેદ્ધોને અનુસરી અથવા પુનરુક્તિ કરી, પ્રમાણુની સંખ્યા ગમે તેટલી પણ વધારવામાં આવે પણ તેના મૂળ લેદ તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે જ ઉચિત છે.

આખત પુરુષના વચનરૂપ આગમના પ્રામાણ્યને સ્વીકારનારા શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ શ્રી ગૌતમસ્વામીના આંતરિક શત્રુઓ સંબંધી જવાબથી ભારે સંતોષ પામ્યા. શત્રુઓ પર વિજય મેળવવાની ગૌતમસ્વામીની કળા ઉપર તેઓ સુખ થયા. તેમની પારદર્શી પ્રજ્ઞાના તેમણે ભારે વખાણુ કર્યા. વસ્તુના તલસ્પર્શી જ્ઞાનથી તેઓ અંબઈ ગયા. તેમને લાગ્યું કે આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિના શિખરને સ્પર્શેલા આ અતિ માનવ છે. અવશ્ય એમની પાસેથી મેળવવા જેવું ઘણું છે. આ અક્ષય લાંઠાર છે. છૂંટી શકાય તે રીતે આ ખજાનાને આત્મસાત્ કરી લેવો જોઈએ. એટલે તેમણે ફરી પ્રશ્નો પૂછવાની આજ્ઞા મેળવી, પ્રશ્ન કર્યો :

વીસન્તિ વહવે લોભે પાસવદ્ધા સરીરિણો ।

સુક્કપાસો લહુભ્મ્મો કઠં તં વિહરસિ મુણી ॥ ૪૦

હે પ્રભો ! આ સંસારમાં અનેક જીવો પાશબદ્ધ છે. હે મુનિ ! તમે બંધન સુક્રત અને લઘુભૂત-પ્રતિબંધહીન-હળવા થઈને કેવી રીતે વિહરો છો ?

આ જગતના જીવો આમ તો સ્વતંત્ર અને સુક્રત જેવા દેખાય છે. પરંતુ તેમની સ્વતંત્રતા અને સુક્રિત, ખીલે બાંધેલા લાંબા દોરડાવાળા પશુઓ જેવી છે. જે ધૃષ્ટિા સુજળ ચારે દિશામાં અસુક મર્યાદામાં ફરી શકતા હોઈ પોતાને સ્વતંત્ર અને સ્વૈરવિહારી કલ્પતા હોય છે. આ જ રીતે બધા જીવો સ્નેહને ખીલે બંધાયેલા એની આબુખાબુ કર્યા કરે છે પણ તેના આ આકર્ષક અને માયાવી પાશને તેઓ જોઈ શકતા નથી. એટલે ખરી રીતે તેઓ જળમાં સપડાએલા જ છે. પરંતુ તે આકર્ષક જળમાંથી તમે સુક્રત અને હળવા ફૂલ જેવા કેમ જાણો છો તે મારે જાણવું છે.

દેહાસક્તિ અને વ્યક્તિ

દેહને જ સર્વસ્વ માની આલનારાઓની ભાવના દેહની આબુખાબુ જ કેન્દ્રિત થઈ જાય છે. દેહના પોષણમાં થતું આત્માનું શોષણ તેઓ ભોંધ શકતા નથી. દેહનાં સંરક્ષણ અને સંપુષ્ટિ માટે વિવિધ જાતનાં સાધનોનું તેઓ નિર્માણ કરે છે. દેહરૂપ તાબૂતને શણગારવા, પોષવા અને સાબૂત રાખવા તેમના વિવિધ પ્રયત્નો હોય છે. એ માટીના પિંડને ટકાવવા માટે, એ છાલ અને કાચલીનાં રક્ષણ માટે, આટલા બધા ભ્રેરફાર પ્રયાસો વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો અને વિવિધ ઔષધિઓનો આવિષ્કાર, તેને ટકાવી શકશે ખરાં ? તેને અમર બનાવી શકશે ખરાં ? પ્રતિપળ જીર્ણીશીર્ણ થતા જતા આ દેહને આ સાધનો કેટલું અવલંબન આપી શકશે ? આમ છતાં આજની વૈજ્ઞાનિક શોધો દેહની આસપાસ જ વિસ્તરેલી છે. પાણીના પરપોટાની માફક એક ક્ષણમાં વિલય પામનાર, કુચ્છાની જેમ આકર્ષિત કૃત્રી જનાર આ ક્ષણભંજુર દેહની માણસ દિનરાત ચિંતા કર્યા જ કરતો હોય છે. એની જ સુશ્રુષા પાછળ પોતાની મોટા ભાગની શક્તિ અને સંપત્તિ વેડફી નાખતો હોય છે. આ તાજિયાને શણગારવાના પ્રતિદિન કેટકેટલા અઘતન સાધનોનો આવિષ્કાર થાય છે તેની કેઈ ગણતરી છે ખરી ? દેહને પોષવા અને તેને સંરક્ષવા ગમે તેવા ભયંકર પાપો કરતાં પણ માણસના મનને આંચકો લાગતો નથી. આ શરીરની સંપુષ્ટિ માટે માણસ મોજથી અપેયને પીવા અને અલક્ષ્યને ખાવા તૈયાર છે. તેની તુષ્ટિ જ દેહ તુષ્ટિમાં છે ! દેહની પેલે પાર કેઈ કીમતી તત્ત્વ જ ન હોય તેમ નિષ્ક્રિય પછે દેહની આસપાસ જ તે વિહરી રહ્યો છે ! દેહની આટલી કાળજીભરી ચિંતા છતાં પણ તેનું આખરી પરિણામ શું આવે છે ? આપણાં સારાનરસા અનેક પ્રયત્નો છતાં આપણે આ શરીરનું રક્ષણ કરી શકીએ છીએ ખરાં ? મૃત્યુના મુખમાંથી આ શરીરને બચાવી શકીએ છીએ ખરાં ? મૃત્યુ સામે માણસ નાઇલાજ બની જાય છે. તેનું અભિમાન ઓસરી જાય છે. મરણની ઘડી આવે છે પછી એક ક્ષણભર પણ આ શરીરને ટકાવી શકાતું નથી. છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે માણસ પોતાનાં મૃત્યુને ભોંધ શકતો નથી. તેની આ નબળાઈ જ તેને શરીરમૂલક બનાવી દે છે. પરિણામે ‘દેહ તે જ હું’-એવી ભાવના તેનામાં પ્રબળ અને પ્રગાઢ બની જાય છે.

શરીરનો અવશ્યભાવી નાશ છે એમ આપણે બોલીએ છીએ ખરાં; પરંતુ આ સત્ય આપણા પ્રાણોને સ્પર્શ્યું નથી હોતું. આપણે બીજને મૃત્યુ પામતાં ભોંધએ છીએ એટલે આપણે માટે પણ એ કલ્પનાનું આરોપણ અવશ્ય કરી લઇએ છીએ, પરંતુ જાડે જાડે પણ આપણાં અચેતન મનને એવો ખ્યાલ કદી આવતો નથી કે, આપણે એક દિવસ મરી જઈશું. આપણે આપણું મૃત્યુ ભોંધ શકતા નથી એ પણ એક કમનસીબી છે. આ કમનસીબી જ દેહની સાથે આપણું એવું તાદાત્મ્ય બેસી દે છે કે અનિચ્છયા પણ આપણે દેહની આસપાસ જ ફરતા થઈ જઈએ છીએ.

આ દેહ દષ્ટિ માણસને ન કરાવવાનું કરાવે છે, ન ખાવાનું ખવરાવે છે, ન પીવાનું પીવરાવે છે અને ન આચરવાનું આચરાવે છે. પરિણામ એ આવે છે કે, માણસ પોતાનાં શરીરને સંતોષવા માટે બીજને લોગે પણ બધું કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. પોતાનું શરીર જ જાણે ઘણું કીમતી અને સંરક્ષવા યોગ્ય હોય તેમ તે તેને બચાવવા અને સંપુષ્ટ બનાવવા માંસ જેવા અર્થક્ષય અને બુદ્ધિપિસત પદાર્થોનું પણ સેવન કરતાં તે અચકાતો નથી. પોતાના દેહની કીમત કરતાં સામાન્ય દેહની કીમત તે ઘણી ઓછી આંકતો હોય છે. કીમત આંકવાની તો અરે! વાત જ ક્યાં કરવી? પોતાના દેહ પાસે બીજના દેહની તેને મન કોઈ જ કીમત હોતી નથી! પરિણામે આવેા માણસ માંસાહાર તરફ વળી જાય છે. માંસાહાર કરનાર માણસનું પેટ જીવતા જીવોનું કષ્ટસ્થાન બની જાય છે! પોતાનાં શરીરના વ્યાપારમાં આ સ્પષ્ટ સત્ય તે બોધ શકતો નથી એ ઘણી દુઃખદ હકીકત છે.

સગવાન મહાવીરે લોબનની પસંદગીમાં જે શાકાહારને પ્રાધાન્ય આપ્યું, તે માત્ર અહિંસાને અનુલક્ષીને જ નહિ, શાકાહારની પસંદગીમાં અહિંસા કરતાં બીજ પણ મહત્વપૂર્ણ કારણો હતાં. અને તેમાંથી એક કારણ એ પણ હતું કે, માંસાહાર પચવામાં વધારે શક્તિ માંગી લે છે અને માંસાહારથી મૂર્ચ્છા અને તંદ્રા પણ વધે છે. પ્રકૃતિ કદી પણ આપણી બુદ્ધિની ચિંતા રાખતી નથી. તે હંમેશાં આપણાં પેટની ફિકર રાખે છે. એટલે પેટમાં લોબન પડતાં જ આપી ઊર્જા-શક્તિ પેટના લોબનને પચાવવા માટે ફોડી જાય છે. મસ્તિષ્કની જે શક્તિ આપણને જાગૃત રાખે છે તે શક્તિ પેટ તરફ વહેવા લાગે છે અને લોબન પચાવવાનાં કામમાં લાગી જાય છે. એટલે જ જમ્યા પછી આપણને તંદ્રાની અસર દેખાય છે. તંદ્રા એટલા ખાતર દેખાય છે કે જે મસ્તિષ્કની ઊર્જા માથામાં કામ આવતી હતી, તે હવે પેટમાં લોબન પચાવવાના કામમાં લાગી. એટલે જે માણસો બુદ્ધિજીવી છે તેમની આહારની માત્રા રોજરોજ ઓછી થતી જાય છે. જે શ્રમજીવી છે, બૌદ્ધિક કાર્યો સાથે જેને પ્રગાઢ સંબંધ નથી, એવા માણસોની આહારની માત્રાઓ વધતી જાય છે. માટે સગવાન મહાવીરે અનુભવ કર્યો કે જ્યારે શરીરમાં લોબન નથી હોતું, ત્યારે પ્રજ્ઞા પ્રમાણમાં વધારે શુદ્ધ અવસ્થામાં હોય છે. પેટના આહારને પચાવવાની તેને જરૂર નથી રહેતી. તેથી તે બધી શક્તિ મસ્તિષ્કને મળી જાય છે.

શાકાહાર પાછળ માત્ર અહિંસા એક જ કારણ નહોતું. અહિંસા જ કારણ હોત તો સગવાન બુદ્ધ મરેલાં જનવરનાં માંસને ખાવાની જેમ અનુજ્ઞા આપી છે તેમ સગવાન મહાવીરે પણ આપી શકત. કારણ, સગવાન બુદ્ધનું મંતવ્ય હતું કે, કોઈ પણ જીવને મારવામાં હિંસા છે, પાપ છે, માંસ ખાવામાં કોઈ હિંસા નથી. કોઈ પશુ મરી ગયું છે, આપણે તેને મારતા નથી, આમ પોતાની રેણે મરી ગયેલા પશુનાં માંસને ખાવામાં પછી કોઈ જાતની હિંસા થતી નથી. સગવાન બુદ્ધની દષ્ટિમાં મરેલા પશુનું માંસ ખાવામાં કોઈ હિંસા નથી. કરુણાપ્રધાન

તેમની પ્રજાએ કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા કરવાનો તો પ્રબળ વિરોધ જ કર્યો છે પરંતુ મરી ગયેલા પ્રાણીનાં માંસનો ઉપયોગ કરવામાં તેમણે કોઈ દોષ કે હિંસા માન્યાં નથી.

આનાથી જિલટું ભગવાન મહાવીરે તો માંસ ભક્ષણનો જ ભારપૂર્વક નિષેધ કર્યો છે. હિંસા-અહિંસાનો પ્રશ્ન પણ સાધનાના માર્ગે યાત્રા કરનાર માટે પ્રાણપ્રશ્ન બની જાય છે. વળી માંસ કોઈ પણ અવસ્થામાં અહિંસક હોતું નથી. પ્રતિ સમય તેમાં અસંખ્ય સંમૂર્ચિત જીવોની ઉત્પત્તિ અને મરણ થયાં જ કરતાં હોય છે. માંસ કદી નિર્દોષ હોતું નથી. એટલે અહિંસાની પ્રધાનતા માંસાહારના નિષેધમાં એક કારણ તો છે જ, પરંતુ તેની સાથે બીજાં પણ ગંભીર પ્રયોજનો શાકાહારના વિધાન પાછળ રહેલાં છે. માંસને પચાવવામાં વધારે શક્તિની અપેક્ષા રહે છે. માંસાહારથી શરીર અને પેટ ભારે થઈ જાય છે. માંસ ભક્ષણથી પેટ મહત્વપૂર્ણ બની જાય છે, મસ્તિષ્કની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે. તંદ્રા સઘન થઈ જાય છે. માટે શક્તિ પેટ તરફ એકાંગી રીતે ન વહે અને ઉપરનો માળો ખાલી ન થઈ જાય, મસ્તિષ્કની શક્તિ મસ્તિષ્કમાં જ વહેતી રહે અને જાગૃતિનો પ્રવાહ અટકે નહિ, શક્તિ પેટ ઉપર જ કેન્દ્રિત ન થઈ જાય એ માટે ભગવાન મહાવીરે હળવાં ભોજન તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત બનાવ્યું છે. આપણા સૌના ગહન બંધન પદાર્થો નથી પરંતુ ભોજનથી છે. આપણે પૃથ્વીથી બંધાયેલા નથી પરંતુ પેટથી બંધાયેલા છીએ. માણસ જ્યારે ભોજનની આવશ્યકતાઓથી મુક્ત થશે ત્યારે જ તે પરિપૂર્ણ ચેતનાથી ભરાશે.

જેટલા પરિમાણમાં આપણે ભોજન માટે આતુર થઈશું તેટલી માત્રામાં મૂર્ચિત પણ બનીશું. પરિણામે આંતરિક જાગૃતિમાં અડચણ જીભી થશે. ખરેખર આપણા ચિંતનના બે જ ભાગો છે—એક કામ અને બીજો ભોજન. મન કાં તો કામથી ઘેરાયેલું હોય છે, કાં તો સ્વાદથી. સ્વાદની વાસના આપણા મનને ઘેરી લે છે. જોડાણમાં તો કામ-વાસના જ હોય છે. કારણ ભોજન વગર કામવાસનાનો પણ સંભવ નથી. ભોજનની માત્રા જેટલા પરિમાણમાં અદ્ય અને અદ્યતર કરી નાખીશું તેટલા પ્રમાણમાં કામવાસના પણ મન્દ અને મન્દતર થતી જશે. ભોજન કામવાસનાને શક્તિ આપે છે. માણસ ભોજનમાં જેટલો આતુર હશે તેટલો કામવાસનાથી પણ તે ભરેલો હશે. જે ભોજનના ચિંતન અને આકાંક્ષાથી ભરેલો છે તે પ્રાયઃ કામવાસનાથી પણ ભરેલો હોય છે. ભોજનની વાસના છૂટે તો કામવાસના પણ શિથિલ થાય.

માણસનો દેહ શાથી કીમતી ઠર્યો? ક્યાં કારણોસર તે કીમતી સાબિત થયો? તેનો જોડાણથી જો વિચાર નહિ કરીએ, અને દેહમૂલક દૃષ્ટિ સાથે સ્વાર્થની ભાવનાઓમાં રમ્યાપમ્યા રહીશું, તો આપણામાં અને પશુમાં કોઈ પાયાનો ભેદ નહિ રહે. માણસ પોતાની આરે બાળુના જગતનું સંરક્ષણ કરે છે. પ્રસંગ આવ્યે રાજા દિલીપની જેમ પોતાના પ્રાણીના ભોગે બીજા જીવોની રક્ષા પણ કરે છે. આવી જે પારમાર્થિક ભાવના માણસમાં છે તેને કારણે તો તેનો દેહ

મૂલ્યવાન, કીમતી ગણાયો છે. પરંતુ જે પાયાના કારણથી તેનો હેઠ કીમતી સાબિત થાય છે, તે જ પાયાના કારણને તે માંસ ખાઈને ફગાવી દે છે.

આ જગતની જીવસૃષ્ટિમાં સૌથી વધારે પ્રજાવાન અને વિચારશીલ જે કોઈ પ્રાણી હોય તો તે માણસ છે. પશુઓની મારફતે તેની વિચારશક્તિ માત્ર સ્વાર્થ કે વર્તમાનકાળ પૂરતી જ મર્યાદિત નથી હોતી. પ્રકૃતિએ પ્રાણી જગતમાં માણસને સૌથી શ્રેષ્ઠ બનાવ્યો છે. ખીબા બધા જીવોના જીવની સંરક્ષણની જવાબદારી તેણે માણસની મેધા શક્તિ ઉપર છોડી છે. પરંતુ માનવ જ્યારે પોતાના દૈહિક સ્વાર્થને સર્વોપરિ બનાવી લે છે ત્યારે સંયમપૂર્વક જીવનયાપન કરવાની અને ગમે તે હોય પણ પોતાથી બિતરતી કોટિના પ્રાણીઓનું જતન કરવાની કલાને તે ભૂલી જાય છે. પશુઓની સરખામણીમાં માણસની મોટાઇનો જે આ મૂળભૂત આધાર અને વૈશિષ્ટ્ય છે તેના પાયાને જ તે હચમચાવી નાખે છે.

જે કારણોસર મનુષ્ય શરીરને દુર્લભ કહ્યો છે, જે કારણોસર માણસને પ્રાણી સૃષ્ટિમાં મોટો અને શ્રેષ્ઠ ગણ્યો છે, તે જ કારણોને હેઠમૂલક દૃષ્ટિનાં બળે જે તે ઉપેક્ષી નાખવા નીકળે, તો તેની સર્વોપરિતાની ઇમારત કયાંથી ઊભી રહી શકે ?

પ્રાણી જગતની માનસિક શક્તિ મર્યાદિત હોય છે. જીવન સંરક્ષણનાં અસુક જ સાધનો પ્રકૃતિએ તેમને સમર્પ્યાં છે. તેમની પ્રજા અને વિચારશક્તિની પણ સીમા છે. એટલે સબળાં પ્રાણીઓ નબળાં પ્રાણીઓનાં શરીરથી પોતાનાં શરીરને પુષ્ટિ આપે તે તો સમજી શકાય છે. પ્રાણી જગત માટે આ બધું સહજ અને અસુક અંશે પ્રાકૃતિક પણ છે; પરંતુ જ્યારે માણસ ઊઠીને પશુઓની ઉપર જણાવેલી પ્રકૃતિને જ અનુસરે અને પશુઓનાં માંસથી પોતાનાં શરીરને સંપુષ્ટ બનાવવા મથામણ કરે, ત્યારે પ્રાણી જગતમાં પ્રતિષ્ઠિત તેની જે વરિષ્ઠતા છે તેને જ ધક્કો લાગે. જે ડાળ ઉપર આપણે બેઠા હોઈએ તે જ ડાળને કાપી નાખવા જેવી મૂંઝાઈ કહેવાય.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિથી જે નવી નવી ઔષધિઓ અને ઇજેકશનોની શોધોળો શોધ રહી છે, તેનાં ઊંડાણમાં બિતરતાં પણ આપણે ભેઈ શકીએ છીએ કે, માનવતાને કોરે મૂકી દાનવતાની પરાકાષ્ઠાને માનવ સ્પર્શી ગયો છે ! માનવજાતને રોગોથી બચાવવા માટે ઔષધિઓના સંશોધનોનાં નામે અવનવા અમલકારો સર્જાતા જાય છે. આઘાત લાગે એવાં કૃત્રી જોવાનું દુર્લભ્ય કરણ બરેલાં હૃદયોને માટે અસહ્ય અને અકલ્પ્ય આંચકો આપનાર તો છે જ. તેમાં વળી હૃદયને થંભાવી દે તેવાં સંશોધનોની વાતો સાંભળવા મળે છે ! જનવધેર પર શસ્ત્રક્રિયા કરી, તે નિર્દોષ, શંભાવી દે તેવાં સંશોધનોની વાતો સાંભળવા મળે છે ! જનવધેર પર શસ્ત્રક્રિયા કરી, તે નિર્દોષ, શીતળાની શી અસર થાય છે, તેનું સૂક્ષ્મતાપૂર્વક પરીક્ષણ અને નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. શીતળાની રસી, સર્પદંશનાં ઇજેકશનો, વિગેરે દરેક રોગનિરોધક દવાઓના મૂળમાં આવા ઘાતકી પ્રયોગો માનવતાનાં રક્ષણને નામે છૂપાયેલાં છે. જીવતાં જનવધેરના આવા હાલકવાલ કરી, તેમને આમ

રિણાવી જે સંશોધન થાય છે; તે કાચના જેવા કાચા અને કાચી માટીના ઘડા જેવા ક્ષણભંગુર શરીરને અચાવવાને માટે વપરાય છે. આવી કૂરતા ભરેલી રીતે પેલાં મૂંગાં, નિર્દોષ અને સ્વસ્થ પશુઓનાં શરીરમાં રોગનાં જંતુઓ જન્મી, તેની રચી બનાવી, તે કાઢી લઈ, માણસોનાં શરીરમાં મૂકવામાં આવે છે. બહુ પશુઓનાં જીવનનું કાંઈ જ મૂલ્ય ન હોય તેમ માણસ યેધડક તેમનાં શરીરને ઉપયોગ પોતાનાં શરીરનાં સંરક્ષણ માટે નિઃસંકેતપણે કરે છે ! આ તરેહતરેહના પ્રયોગો અને નિત નવા અખતરાઓ, માણસ જાતના વિકાસને નામે, આ રીતે એવા તો કૂરતા પૂર્વક ચાલી રહ્યા છે કે, તે પ્રયોગોની પ્રક્રિયા સાંભળતાં પણ માણસ તેની ભયાનકતાથી ધૂળ બંધ ! આખા ભીંચીને ઊઘાડે એટલી વારમાં તો પાણીને પરપોટો જેમ ફૂટી જાય તેમ ફૂટી જનારા આ હેહના સંરક્ષણ માટેના માણસના આ બધા પ્રયાસો છે. પરંતુ આવા પ્રયાસોનું, આવી શોધોનું, શું પરિણામ આવ્યું છે તેનો માણસે કદી ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કર્યો નથી. કુળા જેવા આ ક્ષણભંગુર હેહને સાચવવાના જેમ જેમ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો થતા જાય છે તેમ તેમ શરીર પોતાના નૈસર્ગિક સ્વભાવ અનુરૂપ વધારે ઝડપથી વિનાશ ઉન્નુપ થતું જાય છે. આમ છતાં પણ માણસની શરીરમૂલક દૃષ્ટિ શરીરના પોષણના પ્રયત્નોમાં જ મશગૂલ છે.

‘હું’ તે શરીર અને શરીર તે હું’-એવી જે ભાવના આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં ઝડપથી વિકસતી જાય છે તેને પરિણામે યુદ્ધિની સાત્ત્વિકતા બળવવા તરફનું લક્ષ્ય પણ વિસ્મૃત થતું જાય છે. મન સાત્ત્વિક વિચારોથી ભરેલું, નિર્ભય અને ચોખ્ખું રહે, ‘યુદ્ધિ સદા બગૃત, પવિત્ર અને સ્વચ્છ રહે, તે વાત જૂઠાઈ જવા પામી છે. શરીરથી હુટપુટ થઈ જવાની એક જ દૃષ્ટિ માણસમાં અવશિષ્ટ રહી છે. તેથી શરીર જ ‘તેનાં બધાં કાર્યોનું’ કેન્દ્ર બની ગયું છે. પરંતુ શરીરને હુટપુટ બનાવીને જીતે તેનું પરિણામ શું આવવાનું છે ? ભલે માણસ સારીથી પૃથ્વીની માટીને ઉપાડી ઉપાડીને પોતાના શરીર ઉપર થાપવાનો પ્રયત્ન કરે, પરંતુ જેમ થાપી થાપીને સૂકવેલા માટીના ગોળા સુકાઈને નીચે પડી જાય છે તેમ માંસ, મદિરા અને અનેક જાતની શકિતની દવાઓથી શરીર ઉપર વળગાડેલા માંસ અને ચરબીની માટીના એ ગોળા આખરે તો સુકાઈને નીચે પડી જવાના ! અને શરીર તો સ્થિતિસ્થાપકની જેમ પોતાના મૂળ અને અસહી સ્વરૂપમાં આવીને ઊભું રહેવાનું.

શરીરને ‘ઠંગધણ વગરનું’ ગોળમટોળ, શરીરનું વજન શરીરને ઝિલાય નહિ એવું, લેંસનાં શીંગડાં લેંસને જ ભારે પડે તેવું ઢીલું, પોચું, ભારે, બહું અને લથડતું શરીર વધારવાથી શો લાભ ? હેહ તો એક સાધન છે. તે કાંઈ સાધ્ય નથી. અને સાધન તો યોગ્ય રીતે કામ આપે એવી સારી સ્થિતિમાં રાખવું જોઈએ. શરીર એ તો એક યંત્ર છે. યંત્ર પાસેથી તો કામ લેવાનું હોય છે. યંત્રનું કાંઈ અભિમાન કરવા જેવું હોય ખરું ?

માણસ જ્યારે હેહના તાબિયોને શણગારવાના છંદે ચડ્યો એટલે તેના મનની નિર્ભયતા, યુદ્ધિની સ્વચ્છતા, હૃદયનું સૌંદર્ય અને આત્માનો શણગાર જૂઠાઈ ગયાં.

૪૩૦ : લેઘા પાશ્વર્ય, ખોલ્યાં દ્વાર

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને શ્રી ગૌતમસ્વામી દેહાધ્યાસથી મુક્ત છે. છઠ્ઠા-સાતમા શુભસ્થાનના નૈશ્વર્યિક રીતે ધણી છે. આત્મદર્શનની ઝાંખી પામી ગએલા પરમ આત્માઓ છે. એટલે ગૌતમ સ્વામીને તે સરળતાથી પૂછી શકે છે 'તમે બંધનમુક્ત અને લઘુભૂત થઈ કેમ વિચારો છો ?'

સામાન્યતયા માણસ મોહ અને સ્નેહના સૂક્ષ્મ, કોમળ અને મીઠાં બંધનોમાં એવી રીતે તો જકડાઈ જાય છે કે તેમાંથી મુક્ત થવાનું કાર્ય તેને માટે કમળમાં બીડાઈ ગએલા, લોકડાને કોતરી શકનારા પણ મમતાના બંધનને લઈ કોમળ કમળને ન છેદી શકનારા ભ્રમરની જેમ કિલબટ થઈ જાય છે. શાસ્ત્રકારોએ સ્નેહ અને રાગ માટે જે 'નેહપાસા લયંકર' રૂપ વિધાનો કર્યા છે, તે વસ્તુના સાક્ષાત્કાર રૂપ અનુભૂતિના બળે જ કર્યા છે. ખરી રીતે વિશ્વમાં કોઈ પણ પ્રાણી સુખી દેખાતો નથી. દેખાતા અથવા કહેવાતા સુખની પાછળ પણ અનંત દુઃખ સમાએલું છે. જ્યારે આવી વસ્તુસ્થિતિ છે ત્યારે સંસારનાં સુખથી આકર્ષાઈ જવાનું અણાની સિવાય કોને પાલવે ?

સાંસારિક સ્નેહમૂલક સુખો જો વાસ્તવિક હોત તો તીર્થંકરો જે સદા રાજગ્યોના પુત્રો હોય છે અને કોઈ કોઈ તો વળી તીર્થંકર સાથે ચક્રવર્તી પણ હોય છે, તેઓ પોતાના રાજકીય અને ચક્રીપણાની સંપત્તિનો ત્યાગ કરી, ધર્મનો આવો ઘેરી ભાગ શા માટે સ્વીકારતા અને પ્રવર્તાવતા હશે ? પોતે પણ દુઃખી થાય અને બીજાને પણ દુઃખી કરવા એવો તો તેમનો ચત્ત કદાપિ હોઈ શકે નહિ. તો પછી આપણી કલ્પનાનાં જગત, આપણી કલ્પનાનાં સુખ, સત્ય અને ધર્મથી ભિન્ન કોઈ બીજું શાશ્વત જગત, સુખ, પારમાર્થિક, સત્ય અને પરમ ધર્મ હોવાં જોઈએ કે જેની શોધ માટે તે પોતાના જીવનનું સમર્પણ સહજ રીતે કરી આવે છે. આનાં જ મૂળ કારણોની શોધમાં કેશીકુમાર શ્રમણનો પ્રશ્ન છે. જેવો પ્રશ્ન તેવો જ પ્રશ્નને સ્પર્શતો પરંતુ અસ્પષ્ટ ગૌતમ સ્વામીનો જવાબ છે.

તે પાસે સવ્વસો છિન્ના નિર્દવળ ઉચાયજો ।

મુક્ક પાસો લહુમ્મુજો વિહરામિ અહં મુળી ॥ ૪૧

હે મુનિ ! તે બધાં બંધનોને સર્વ રીતે કાપીને, ઉપાયો વડે નબટ કરીને હું બંધન મુક્ત-હળવો થઈને વિચરું છું.

બંધનો જ્યાં સુધી બંધનરૂપે નથી દેખાતાં ત્યાં સુધી જ મોહક અને આકર્ષક લાગે છે. બંધન અંતે બંધન છે, બેડી છે, આપણા સાવલોભ સ્વાતંત્ર્યને પડાવી લેનાર પરમ દુશ્મન છે એ સત્ય જ્યારે સમજાઈ જાય છે ત્યારે બંધનમાં ફસાઈ જવાનો કોઈ લાય ઊલો રહેવા પામતો નથી. માછલાંને ફસાવનાર કાંટા ઉપર લાગેલા આટાને કારણે માછલાં કાંટાને જોઈ શકતાં નથી. ફલતઃ તે કાંટાનો ભોગ થઈ જાય છે. હે મુનિ ! માણસને લલચાવનાર સૂક્ષ્મ પાશને પણ જોઈ શકવાની જ શક્તિ કેળવી છે. એટલે માણસને બંધનમાં બાંધી રાખનાર પાશમાં ફસાઈ પડવાનો મારા માટે ભય રહ્યો નથી. એટલે હું આ પાશથી મુક્ત અને હળવો છું.

વાસનાશૂન્ય કર્મો

જગતના બધા જીવો રાતદિવસ કાર્યની મથામણમાં રચાપચ્યા રહે છે. તેમની આ તપશ્ચર્યા એક તપસ્વીની તપસ્યા કરતાં જ્યારે જિતરતી કેટિની હોતી નથી, છતાં આ કષ્ટસાધ્ય પરિશ્રમનું તેમને મળતું ફળ અતિ હ્રદ્ય હોય છે. સંસારી જીવો સાંસારિક કામનાઓની સંપ્રાપ્તિ માટે લોહીનું કેટલું પાણી કરે છે ! કેટલી મહેનત મજૂરી, કેટલી દોડધામ અને કેટલા માનસિક પરિશ્રમ ભિલાવે છે ! પશુ કરતાં પશુ તેઓ વધારે વૈતરું કરે છે; છતાં તેમની આ આખી માથાકૂટનું પરિણામ હ્રદ્ય ફળ આપનારું નીવડે છે અને ખરેખર પોતાને જે મેળવવાનું છે, તે શુભાવી બેસે છે. સંસારી માણસ અનેક કર્મો કરી તેમાંથી નજીવું ફળને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ થોડી આરાધના, ઉપાસના કે તપસ્યા કરીને પશુ અનેકગણું ફળ મેળવી લે છે. આખરે તો જેવી વાસના તેવું ફળ મળે છે.

પુરાણમાં એક સુંદર વાર્તા આવે છે. લક્ષ્મીજીનો સ્વયંવર રચાયો હતો. એ પ્રાચીન જમાનો હતો એટલે કન્યાઓને પોતાને પોતાનો યોગ્ય વર શોધવાનો સામાજિક અને પારંપરિક અધિકાર હતો. લક્ષ્મીજી તરફનું આકર્ષણ કોને ન હોય ? દેવો, દાનવો, સૌ શશુગાર સહુ લક્ષ્મીજીને વરવાની એકાંત આકાંક્ષા રાખી સ્વયંવર મંડપમાં આવ્યા હતા. પોતાના પ્રારબ્ધને અજમાવવાનો આ એક સુંદર અવસર તેમને પ્રાપ્ત થયો હતો. સૌની એક જ આકાંક્ષા હતી કે લક્ષ્મીજીની કૃપા પોતાના ઉપર જિતરે ! એટલામાં લક્ષ્મીજીનું સ્વયંવર મંડપમાં પદાર્પણ થયું. સ્વયંવર સંબંધની કોઈ શરતો અગાઉથી બહાર કરવામાં આવી નહોતી, એટલે સૌ કોઈ તેમાં ભાગ લેવા આવ્યા હતા. પશુ જેવાં લક્ષ્મીજી મંડપમાં પધાર્યાં કે તેમણે પોતાના તરફથી એક શરત બહાર કરી. તેમણે કહ્યું : 'જેને મારી ઇચ્છા ન હોય તેને હું આ મારી વરમાળા પહેરાવવાની છું.' આ શરત સાંભળી સૌના મોતીયા મરી ગયા. લક્ષ્મીજીને મેળવવાની ઇચ્છાથી તો સૌ સ્વયંવર મંડપમાં આવ્યા હતા ! સૌનાં મનમાં લક્ષ્મીજીને વરવાની ઉત્કટ અભિલાષા હતી, એટલે તેમની આ અબાયથી ભરી શરતથી સૌની આશા ઉપર પાણી ફેરી વળ્યું. સૌ નિરાશ, હતપ્રભ અને ઉદાસીન બની ગયા. તેઓ જેવા આવ્યા હતા તેવા પાછા ગયા. પછી તો લક્ષ્મીજી ઇચ્છા વગરનો વર શોધવા નીકળી પડ્યાં. થોડે દૂર જતાં તેમની નજર શેષનાગ ઉપર પાતળી સૂતેલા ભગવાન વિષ્ણુ પર પડી. વિષ્ણુ તો સમાધિમાં સંલગ્ન હતા એટલે તેમણે લક્ષ્મીજી તરફ દ્રષ્ટિ નાખવાનો સામાન્ય પ્રયત્ન પણ કર્યો નહિ. લક્ષ્મીજીને લાગ્યું કે, જેમને મારી ઇચ્છા ન હોય એવી મસ્ત અને નિર્ગત વ્યક્તિ બે કોઈ હોય, તો તે આ વિષ્ણુ જ છે. પોતે કરેલા નિષ્ક્રિયની પરિપૂર્ણતાનું સમાપન વિષ્ણુમાં થતું બેઈ, કશો જ વિચાર કર્યા વગર, તેમણે વિષ્ણુના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી દીધી. 'ન માંગે તેહની રમા ઘાય દાસી'—એ જ ત્યાગ રૂપ મહા તપની ખરી ખૂબી છે.

સાધારણ કોટિનો માણસ પોતાનાં કળની રક્ષા માટે ચારેકોર વાહ કરે છે. અનંત આકાશને થાંભલા રોકી સીમિત બનાવવા જેવો આ તેમનો વામન પ્રયાસ હોય છે. ક્ષુદ્ર કળના સંરક્ષણની ચિંતામાં પરમ સાધ્યના વિરાટ કળને તે ખોઈ બેસે છે. આ દેર માત્ર ભાવનાને લઇને જ પડે છે. આજ સુધી આ જગતમાં થયેલા મહર્ષિઓ, સંતો, અવતારો અને તીર્થંકરો વગેરે એ જેટલાં કબો વેઠ્યાં છે, તેનાથી પણ વધારે કબો સામાન્ય કોટિનો માણસ પોતાનાં જીવન નિર્વાહ માટે બિઠાવતો હોય છે. પરંતુ તેની બધી મહેનત વાસનામૂલક હોઈ મહેનતના પ્રમાણમાં તેને મળતું કળ નહિવત્ હોય છે.

સુદામા અને કૃષ્ણની મૈત્રીની કથા ખૂબ પ્રચલિત છે. મૈત્રીના પરમ આદર્શના પરમ શિખરને સ્પર્શનારી આ મૈત્રીની કથા સૌને માટે હીવામાંથી રૂપ છે. કયાં ત્રણ ખંડના અધિપતિ અને હિન્દુ જગતની દૃષ્ટિએ પરમાત્માના પૂર્ણ અવતાર મનાતા એવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ અને કયાં મૂઠી ભર દાણા માટે તરસતો તેમનો સહાધ્યાયી ગરીબ બ્રાહ્મણ સુદામા ! શ્રીકૃષ્ણના હૃદયમાં આ ગરીબ સુદામાનું અજાયબીભર્યું સ્થાન હતું એની કદપના પણ સામાન્ય માણસોને માટે સુરકેલ હતી. એટલે જ બ્યારે કાટેલ તૂટેલ પોતલી પહેરેલો, લોહી માંસ વિનાના હાડકાંના માળખા જેવો ગરીબ સુદામા, અઠ સિદ્ધિ ને નવ નિદ્ધિના સ્વામી એવા શ્રીકૃષ્ણના દ્વારે આવોને બોલો રહ્યો ત્યારે દ્વાર પરના પહેરેગીરોએ તેને પ્રવેશ આપવાની ના પાડી દીધી. આપણી ભૌતિક દૃષ્ટિનાં માપવંત્રો પણ ભૌતિક, એટલે જ કૃષ્ણના દરબારમાં સુદામાનો પ્રવેશ પણ સુરકેલીભર્યો બની ગયો ! સુદામાનો પહેરવેશ જ એવો હતો કે, પહેરેગીરો તેને દ્વારકાધીશને મિત્ર માની, શક્યા નહિ. તેમણે તેને દરવાજા પરથી હડસેલવાના પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ તેમણે સુદામાજીનો શ્રીકૃષ્ણને મળવાનો એવો દઢ સંકલ્પ ભેગો કે, આખરે તેમને મથક આપવી પડી. દ્વારપાળે અંદર જઈ શ્રીકૃષ્ણને સુદામા આવ્યાની વાત કરી. સુદામાનું નામ સાંભળતાં જ શ્રીકૃષ્ણ સુવર્ણ સિંહાસન પરથી નીચે જીતરી ગયા અને અડવાણે પગે તેને મળવા દોડી આવ્યા. જોનારાના કુતૂહલ અને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. ખીણ અને શિખરનાં મિલન જેવી આ અશક્ય વાતનું રહસ્ય કોઈ સમજી શક્યું નહિ. શ્રીકૃષ્ણને ભેટ ધરવા ગરીબ સુદામા ચીંથરા જેવી પોટલીમાં થોડા તાંદુલ બાંધીને લાવ્યો હતો. રનેહ સુધા સ્નિગ્ધ હૃદયની મૌલિક સંપત્તિના પ્રતીક સમા એ તાંદુલ, તેણે ઘણા સંકોચ સાથે ભગવાનને ભેટ ધર્મી. ભગવાને તો સૌના દેખતાં તેમાંથી મૂઠી ભરીને તાંદુલ લીધા અને અજબ મીઠાશથી ભરેલા મિષ્ટાન્ન કરતાં પણ વધારે મીઠાશનો અનુભવ કરતા હોય તેમ એ તાંદુલને ખાઈ ગયા. તાંદુલમાં એ મીઠાશ શેની હતી ? ભૌતિક દૃષ્ટિથી વિચારશો અથવા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી પૃથકકરણ કરશો તો તેમાં તમને કોઈ પણ ચોગ્ય કારણ મળશે નહિ. ભૌતિક દૃષ્ટિ કે વૈજ્ઞાનિક પ્રક્રિયાનો પ્રવેશ તો માત્ર પદાર્થો સુધી જ મર્યાદિત હોય છે. પણ તે પદાર્થોની પેલે પારના આંતરિક જગતમાં પ્રવેશની વાત તો દૂર રહી, તે જગતનો સંસ્પર્શ પણ ઉપલબ્ધ નથી. ક્ષીમતની દૃષ્ટિએ ભલે તે તાંદુલની

કીમત કાંઈ જ નહોતી પણ સુદામાને મન તે તાંદુલ અમોલ હતા. તે તાંદુલમાં તેણે પોતાની અપ્રતીમ ભક્તિને અનેરો ભાવ પૂર્યો હતો. તાંદુલના એક એક કણમાં બાણે તેણે પોતાના હૃદયના પ્રેમ અને લાગણીને ભારેભાર ભર્યા હતા, લોકોત્તર ભાવથી નીતાર્યા હતા ! વસ્તુ ભલે નણવી કે તુચ્છ હોય છતાં ભાવથી અભિસિંચિત હોય તો તેની મહત્તા, તેની ઉપયોગિતા, તેની કિંમત અનંત ગણી થઈ જાય છે. તમારી સો સો રૂપીઆની મોટો કેવડા આકારની છે ? તેનું વજન પણ કેટલું છે ? ભૂલીને પાણી ગરમ કરવા તેનો ઉપયોગ કરો તો શું તે મોટોથી એક ટીપું પાણી પણ ગરમ થાય છે ખરું ? છતાં કાગળ જેવી લાગતી આ ચલણની મોટ ઉપર જે છાપ હોય છે, તે છાપથી તેની કિંમત કેટલી વધી જાય છે ?

આમ જેમ કાગળિયા કે પતાકડાની કાંઈ જ કીમત નથી, કીમત હોય છે તેના પર લાગેલી છાપની, તેમ એ તાંદુલની આમ તો કાંઈ કીમત નહોતી, કીમત હતી તેમાં છુપાયેલા ભાવની ! ભાવોની ઉત્કટતા અને પ્રબળતા એ જ પ્રભુતા છે. એક બાબુ માનો ચાર જ લીટીનો પણ મમતાભર્યો પત્ર છે અને બીજી બાબુ કોઈનો સટરપટર લખેલો પચાસ પાનાનો ભરેલો પત્ર છે. તો જેમાંથી વજન કેલું વધે ? કોની કીમત વધે ? માના પત્રની ભલે ચાર લીટી જ છે પણ તેમાં જે ભાવ છે તે અમોલ છે, અતોલ છે, પવિત્ર છે. તે લીટીઓમાં તેનું હૃદય રેડાયું છે ! તેનો એક એક અક્ષર પ્રેમના મંત્રથી ભરેલો છે. તેના એક એક અક્ષરમાં અપૂર્વ વાત્સલ્યનો લોકોત્તર ભાવ સમાયેલો છે ! વામનમાં બાણે વિરાટ, ગાગરમાં બાણે સાગર, કણમાં બાણે મણુ સમાયા હોય તેમ તે ચાર લીટીના અક્ષરોમાં પુત્રને અખિલ પ્રદાંડનાં દર્શન થાય છે ! આ લાગણી, આ ભાવ, તેને પેલા નીરસ, કોરા, શુષ્ક પચાસ પાનાના ભારે વજનદાર લખાણમાં લખાયેલા પત્રમાં થશે નહિ. કારણ તેમાં ભાવનાની ભીનાશ નથી. તે પત્ર હૃદયના સદ્ભાવ અને પ્રેમભર્યા મંત્રોથી મંત્રિત નથી. માટે જ ભાવપૂર્ણ એવા માતાના ચાર લીટીના લખાણનું જે મહત્ત્વ છે તે આ ભાવહીન પચાસ પાનાના પત્રનું નથી.

જૂના જમાનામાં વિદ્યાર્થીઓ શુરુના આશ્રમમાં લાણવા જતા. તે સમયમાં આજની માફક ભણવાની કોઈ ફી નહોતી. શુરુઓ પણ અસાધારણ હતા. સાંદિપની ઋષિના આશ્રમમાં કૃષ્ણ અને સુદામા સાથે અભ્યાસ કરતા હતા. તેઓ શુરુઓને રસોઈમાં મદદ કરતા, જંગલમાંથી લાકડા વીણી લાવતા, ગાયો માટે ઘાસ લઈ આવતા અને આશ્રમનાં દરેક નાનાં મોટાં કાર્યોમાં મદદરૂપ થતા. શુરુ પણ નિઃસ્વાર્થ ભાવે અક્ષર જ્ઞાનથી માંડીને અનુભવ જ્ઞાનને શિષ્યોના હૃદયમાં રેડતા ! શિષ્યો શુરુઓનો ભારે આદર કરતા. શિષ્યોને મન શુરુઓ હિમાલયના શિખરની જેમ આંખી ન શકાય એવા ઉત્તંગ હતા. તેમનાં જ્ઞાન, શક્તિ અને માર્ગદર્શનમાં તેમને ભારે વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા હતાં. શુરુઓના ચરણરૂપશી કરતા પણ શિષ્યો ધન્યતા અનુભવતા.

શિષ્યો સ્વભાવતઃ અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલા હોય, બાલ્યવયને કારણે કાચી યુદ્ધિના અને અપરિપક્વ પણ હોય, એટલે પોતાની મેળે સ્વયં પ્રેરણાથી પ્રગતિ સાધી શકે એટલી શક્તિ

તેમનામાં ન હોય, તેથી ડગલે અને પગલે શુરુઓએ તેમને દોરવાના રહે. એટલે જ શુરુ શિષ્યને પશુમાંથી માણસ બનાવનાર કીમિયાગર ગણાય છે. મતુ સ્મૃતિ તો સ્પષ્ટતાપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે કે, બાર વરસ સુધી શુરુને ઘેર રહી શિષ્ય પશુમાંથી મનુષ્ય બન્યો. શુરુએ અર્પેલી આવી લોકોત્તર સંપત્તિના બદલામાં શિષ્યે શુરુને શું આપવું? મતુ મહર્ષિ કહે છે કે, ‘શુરુને એકાદ ફૂલ, એકાદ પંખો, એકાદ પાવડીની બેડ, એકાદ પાણીનો ભરેલો કળશ આપજો’—આ કાંઈ મરકરી કે મજાક નથી. જે કંઈ આપવું તે આત્મિક શ્રદ્ધા અને નિષ્કાના પ્રતીક તરીકે આપવાનું છે. વસ્તુ ગમે તેવી નાની કે છુદ્દ હોય પણ ભાવનાથી તે વજનદાર બની જાય છે. અન્યથા એક ફૂલ આપવાનું મહત્ત્વ શું? તેમાં વજન કેટલું? છતાં તે ફૂલરૂપ પ્રતીકમા રહેલી ભક્તિનું પણ આખા બ્રહ્માંડ જેટલું વજન હોય છે.

પુરાણોમાં ઉલ્લેખ આવે છે કે રૂક્મણીએ ગિરધરને એક તુલસીના પાંદડાથી તોળ્યા. સત્યભામા પણ શ્રીકૃષ્ણના પત્ની હતાં. શ્રીકૃષ્ણ પરવેનો તેમનો પ્રેમ અને સદ્ભાવ પણ અપાર હતા. છતાં રૂક્મણીના પ્રેમ અને સદ્ભાવમાં કૃત્રિમતાનો અંશ પણ નહોતો. અંતરમાથી આવિર્ભાવ પામેલી આંતરિક ઉમ્માના તેજસ્વી અંશોથી આતપ્રોત થયેલું તેમનું હૃદય હતું. સત્યભામા પાસે કૃષ્ણ તરફના સમર્પણની આવી આંતરિક સંપદાનો અભાવ હતો. એટલે ગિરધરને તોળવા તેમણે પોતાનાં ખાંડી વજનના દાગીના ભિત્તી અને પલ્લામાં મૂક્યાં. પરંતુ તેનું કશું જ પરિણામ ન આવ્યું. તોળવાનું કામ પાર ન પડ્યું ત્યારે ભાવભક્તિથી ભરેલા એક તુલસીના પાંદડાને જેવું રૂક્મણીએ પલ્લામાં મૂક્યું કે સત્યભામાનાં ખાંડી દાગીનાથી જે કામ ન થવા પામ્યું, તે કામ પાર પડ્યું. એ તુલસીપત્ર ભક્તિ ભાવનાની ભીનાશથી નીતરતું હતું. પરિશુદ્ધ પ્રેમના આંતરિક સામર્થ્યથી તે મંતરેલું હતું. તે હવે તુલસીના છોડનું સાદું પાંદડું રહ્યું ન હતું. હવે તે પ્રેમ ભક્તિનું પ્રતીક બની ગયું હતું એટલે તેનાથી જે કાર્ય પાર પડ્યું તે અપૂર્વ હતું.

ગંગા નદી તરફની હિન્દુઓની અપૂર્વ ભક્તિ છે. આજે પણ પોતાના વૈભવનો ત્યાગ કરી ગંગાને તીરે બેસી આકરી તપશ્ચર્યા આચરનારાઓ ઝોછા નથી. ગંગા તરફની આવી ભક્તિ ભરેલી શ્રદ્ધા અને સમર્પણની ભાવનાઓ પરાપૂર્વથી ચાલી જ આવે છે. ગંગા જ્યાંથી નીકળે છે ત્યાંથી માંડી, તે જ્યાં સુધી સમુદ્રમાં નથી ભળી જતી ત્યાં સુધીના તેના બન્ને કાંઠાઓ પર મહર્ષિઓ, બ્રહ્મર્ષિઓ, રાજર્ષિઓ, મહતો અને મહાધર્મશોના આશ્રમો, કુટીરો અને સાધનાના અગણિત મંદિરોના જે ઠેર ઠેર દર્શન થાય છે તે ગંગાને સામાન્ય જલરાશિનેા પ્રવાહ માનીને થયેલા નથી. પરંતુ તેની પાછળ તેમની અદ્ભુત ને અલૌકિક શ્રદ્ધા પડી છે જે ગંગાના જલરાશિને અતિ પવિત્ર માની તેને પતિતપાવની મા ગંગાના નામે ખિરકાવે છે! પોતાના પૂર્વજોના ઉદ્ધાર માટે ભગીરથ રાજાએ આકરી તપશ્ચર્યા કરીને પૃથ્વી પર ગંગાનું અવતરણ કર્યું એમ હિન્દુઓની માન્યતા છે. તે તપસ્યાનાં ફળ સ્વરૂપે ભગવાન વિષ્ણુના ચરણકમળમાંથી

નીકળી, ભગવાન શંકરની જટામાં અટવાઈ, ત્યાંથી આગળ ચાલી વિવિધ પ્રદેશોમાં તે વહ્યાં. તેમને કાઠે અગણિત પુણ્ય કાર્યો થયાં છે. અગણિત પાપીઓનાં પાપોને ધોયાં છે એવી આ પવિત્ર ગંગા મા છે. આપણે તેમને ભાગીરથી, બહુનવી, મંદાકિની વગેરે નામોથી ઓળખીએ છીએ.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ ગંગાને એક સામાન્ય જળથી એટલે કે હાઇડ્રોજન અને ઓક્સિજનના સંયોગથી બનેલા પાણી વાળી એક સામાન્ય નદી માનો, કે હિન્દુ ધર્મની ભક્તિ ભાવના ભરેલી દૃષ્ટિવાળી નદી માનો, આ બે વિભિન્ન દૃષ્ટિઓને અભિસુખ રાખી ગંગામાં અવગાહન કરનારને સરખું કૃણ મળતું નથી. હાં, દેહશુદ્ધિનું એટલે કે શરીરનો મેલ ધોવાનું કૃણ તો બંનેને સરખું જ મળે છે. પણ તેથી શું? દેહશુદ્ધિનું સામાન્ય કૃણ તો પશુ, પક્ષી, માણસ-હર કોઈને, ગંગા નદી હોય કે કોઈ બીજી નદી હોય, મળ્યા વગર રહેતું નથી. પરંતુ ઉપરના વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ વાળાને કે પશુઓને દેહશુદ્ધિ સાથે ચિત્તશુદ્ધિનું કૃણ મળવું અશક્ય છે. આવી દૃષ્ટિવાળાનો શરીરનો મેલ ધોવાશે પરંતુ મનનો મેલ કયાંથી ધોવાશે? હાં, આ દૃષ્ટિ ધરાવતી વ્યક્તિને શરીર શુદ્ધિનું નજીવું કૃણ મળશે, ત્યારે બીજી દૃષ્ટિવાળાને દેહશુદ્ધિ ઉપરાંત ચિત્તશુદ્ધિનું પણ અમેલ કૃણ મળશે.

ક્રિયાઓ સરખી હોય, છતાં ભાવનાના ભેદથી તે ક્રિયાઓની મહત્તા ઘટી વધી જતી હોય છે. જેમકે, એક ડોક્ટર દર્દી ઉપર વાહકાપ-શસ્ત્રક્રિયા કરે છે અને બીજા માણસ સામેવાળી વ્યક્તિ ઉપર છરીનો ઘા કરે છે. બંનેની ક્રિયાઓ એક દૃષ્ટિએ સમાન હોવા છતાં તે બંને ક્રિયાઓમાં પાયાનો ભેદ છે. ડોક્ટરની શસ્ત્રક્રિયાથી કદાચ માણસ મરી નય, તો પણ તેને મનુષ્ય હત્યાનું પાપ લાગતું નથી. પરંતુ બીજા માણસે કરેલા છરીના ઘાથી કદાચ માણસ બચી નય, ન મરે, તો પણ તેને છરી મારનાર મનુષ્ય હત્યાના પાપનો અધિકારી બને છે. કેમકે, તેની ભાવના વિષાક્રાંત અને દુષિત છે.

કર્મ એકલું એક હોવા છતાં ભાવનાના ભેદને લીધે પાયાનો ફેર પડી નય છે. પરોપકારપરાયણ, નિઃસ્વાર્થી, પરમાર્થી માણસનું કર્મ આત્મવિકાસ કરનારું નીવડે છે ત્યારે વાસનાની વાડ ભણી કરી, તેની આસપાસ કર્મ કરનાર સામાન્ય કેટિના માણસનું કર્મ તેના આત્માને બાંધનારું બને છે. પરમાર્થી વ્યક્તિનાં કાર્યો અને વાસનાચ્ચસ્ત વ્યક્તિનાં કાર્યોમાં રહેલું સરખાપણું અને તેમની વચ્ચે રહેલો ફેર તરત જ દેખાઈ આવે છે. જેમકે, પરમાર્થી માણસ વૃક્ષને વાવવાની ક્રિયા કરે છે. આ ક્રિયાથી વૃક્ષથી મળતા લાલો તો તેને મળશે જ. જેવાકે, તે કૃણ, ફૂલ અને છાયાનો ઉપભોક્તા બનશે. પરંતુ આ વસ્તુ તેને મન ગૌણ હશે. તેનું મુખ્ય પ્રયોજન તો વૃક્ષરોપણ કરવાને બહાને સારીયે વનસ્પતિચ્છિન્ન સાથે એકરૂપતા કેળવવાનું છે. વૃક્ષ તો એક નિમિત્ત બની જશે. પરંતુ વૃક્ષને બહાને ક્રમિક રીતે અખિલ

૪૩૬ : લેલા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

પ્રહ્લાંડ સાથે પ્રેમસંબંધ કેળવવાની પાયાની ભૂમિકા રહેશે. એટલે વાસનાશૂન્ય ચિત્તવાળા લોકોનાં કાર્યો ઉદર પૂર્તિ કરનારા તો હશે, પરંતુ સાથે સાથે તેમને તેઓ લોકોત્તર અને દિવ્ય આનંદથી પણ ભરી દેશે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને શ્રી ગૌતમસ્વામી પણ વાસનાશૂન્ય ચિત્તવાળા, પરમાર્થપરાયણ પરમ-આત્માઓ છે. તેમના ચિંતનો પણ અધ્યાત્મમૂલક છે. અધ્યાત્મમૂલક ક્રિયાઓ શારીરિક અને માનસિક આરોગ્યને પ્રદાન કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ યુદ્ધિની પ્રભા પણ તેનાથી પાંગરે છે. આ પ્રશ્નોત્તરોમાં પ્રજ્ઞાની પારદર્શિતાનાં દર્શન તો દરેક પ્રશ્ન અને તેના જવાબમાં ભેઈ શકાય છે. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ ગૌતમસ્વામીને ફરી તે જ પ્રશ્ન કરે છે કે આપે મારા પ્રશ્નનો જવાબ તો બરાબર આપ્યો છે. પરંતુ ‘પાશ’ શબ્દથી મારું જે અંતિમ તાત્પર્ય છે તેમાં અને આપની માન્યતામાં કેઈ પાયાનો ભેદ તો નથી ને ? એટલે ‘પાશ’ શબ્દથી આપે શું તાત્પર્ય લીધું તે સમજવો.

પાસાય इहके वृत्ता ? कैसी गायममब्बवी ।

केसिमेव' वुच'तं तु, गायमो इणमब्बवी ॥ ૪૨

रागहोसादयो तिष्ठा, नैह पासा मयंकरा ।

ते छिन्दित् जहानाय' विहरामि जहक्कम' ॥ ૪૩

કેશીકુમાર શ્રમણે પૂછ્યું : ‘હે ગૌતમ ! તે બંધન કયા છે ?’ આ રીતે પૂછતાં કેશીશ્રમણને ગૌતમે આમ કહ્યું : તીવ્ર રાગ-દ્વેષ અને રનેહ લયંકર બંધન છે. તેમને છેદીને ધર્મ-નીતિ તેમજ આચાર પ્રમાણે હું વિચરું છું.

રાગદ્વેષ અને રનેહના બંધનથી બદ્ધ ચિત્ત કદી એકાગ્ર થતું નથી. સમદૃષ્ટિ કેળવાયા સિવાય કદી શાંતિ અને સમાધિ મળતાં નથી. રાગદ્વેષથી અસ્ત માણસની નજર સદા બેબાકળી હોય છે. મોટો જખરો વનરાજ સિંહ પણ ચાર ડગલાં ચાલે છે ને પાછું વાળીને બુલ્યે છે. રાગદ્વેષથી ડહોળાણેલી ચિત્તવૃત્તિની એવી જ સ્થિતિ હોય છે. આખી સૃષ્ટિ તેને મંગળ ભાસવાને બદલે લયઅસ્ત અને ઉત્પીડક જણાય છે. આપણને આપણી ભત ઉપર જેવી શ્રદ્ધા, નિષ્ઠા અને ભરોસો છે એવી શ્રદ્ધા અને ભાવના આખી સૃષ્ટિ પર હોવી ભેદ્ય છે. આખી સૃષ્ટિ આત્મીય અને પ્રેમભરી દેખાવી ભેદ્ય છે. આ સૃષ્ટિ તો સ્વભાવતઃ શુભ અને પવિત્ર છે. પવિત્ર પરમ આત્માઓ તેની સંભાળ રાખે છે. પછી આ બ્રહ્માડમાં બીવા જેવું છે પણ શું ?

રાગ-દ્વેષના વિષો જ્યારે જ્ઞાન જેવા નિર્મળ ગુણમાં ભળે છે ત્યારે જ્ઞાન અજ્ઞાન બની જાય છે. જો રાગદ્વેષનો જ્ઞાનમાં પ્રવેશ ન થાય તો જ્ઞાનગુણમાં કાલુષ્યનો આવિર્ભાવ થાય નહિ. રાગ-દ્વેષના વિષાકતવૃત્તિના કારણે સારાં કર્મો પણ દુષ્કર્મ બની જાય છે. આ વિશ્વમાં કશું

અગરદેવું નથી. આપણી રાગદ્વેષ મિશ્રિત દૃષ્ટિ-દોષને કારણે જ સૃષ્ટિ અમંગલ લાગે છે. શુભોની સ્વાભાવિક નિર્મળતાને વિકૃતિનો રંગ અર્પનારા રાગદ્વેષ અને સ્નેહના બંધનોને મેં છેદી નાખ્યા છે. એટલે વસ્તુ મને યથાર્થ સ્વરૂપમાં દેખાય છે. હવે તે સારા નરસાના રંગે રંગાતી નથી. રાગદ્વેષના આ આરોપણો તેના ઉપર ઢોળવામાં આવતા નથી. એટલે યથાર્થ સ્વરૂપનો આનંદ લૂંટી શકાય છે.

મહત્વાકાંક્ષાનું મધુ

આ જગતમાં અત્ર, તત્ર, સર્વત્ર બધાં દૃષ્ટિ નાખશે ત્યાં ચારે કોર અશાંતિ, ઉદ્વેગ અને પરેશાનીના જ દર્શન થાય છે. શાંતિ, સંતોષ અને સમાધિના તો ભાગ્યે જ દર્શન થતાં હોય છે. બધાં જુઓ ત્યાં રુષ્ટતા અને બીમારી નજરે પડે છે. નિરોગીતા અને સ્વાસ્થ્ય ભાગ્યે જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અશાંતિ, ઉદ્વેગ, રુષ્ટતા, પરેશાની પડછાયાની માફક માણસની સાથે સાથે ફરે છે. શાંતિ, સંતોષ, સમાધિ, સ્વાસ્થ્ય એક આકસ્મિક ઘટના અથવા સંયોગની ઘટના હોય તેમ દેખાય છે.

કહેવાય છે કે, નાગણુ બચ્ચાંઓને જન્મ આપીને તેનું જ લક્ષણ કરવા માંડે છે. જે બચ્ચાંઓ તેનાં કુંડાળામાંથી છટકી બચે છે તે જ બચી બચે છે, બાકીના બધાં તેના લક્ષ્ય બની બચે છે. એવી જ રીતે આવડા મોટા આ જગતમાંથી આંગળીના વેટે ગણાય એટલા બે, પાંચ માણસો જ સ્વસ્થતા અને નિશ્ચિંતતાનો અનુભવ કરતા જણાય છે. બાકીના મોટા ભાગનાં તો અનેક પ્રકારનાં ભય, દુઃખ, કલેશ, વૈમનસ્યથી પીડિત થઈ, અનેક વિટંબણાઓમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હોય છે.

જેમ કોઈ માળી બગીચામાં હબરે ફળફૂલ, છોડ વાવે, તેને પૂરતું પાણી પાય, તેની માવજત પાછળ ખૂબ મહેનત બિઠાવે, છતાં કોઈ એકાદ છોડ પર જ એકાદ ફૂલ દેખાય તો તેમાં માળીની કુશળતાની કોઈ ખામી નથી, પણ પ્રકૃતિનું જ કોઈ કારણ છે. અને જો એકાદ છોડ ફૂલોથી લચી પડે તો તે પણ પ્રકૃતિનું જ કારણ છે. પરંતુ જો ગણ્યાં ગાંઠ્યા માણસો જ સુખી અને આનંદિત દેખાતા હોય અને મોટા ભાગના દુઃખી અને ત્રસ્ત દેખાતા હોય તો તેમાં પ્રકૃતિ કે બીનું કોઈ દોષિત નથી; પરંતુ માણસ પોતે જ પોતાના સુખદુઃખ માટે જવાબદાર છે.

આટલી મોટી સંખ્યામાં બીમારીનું હોવું જરૂર એક વિચિત્ર ઘટના છે. આટલા લોકોની પરેશાની એ મનુષ્યના મનનું જ કારણ છે. આપણા સોચવા સમજવાની પદ્ધતિ જ એવી છે, આપણી જીવન જીવવાની પ્રક્રિયા જ એવી વિકૃત છે, આપણો સામાજિક ઢાંચો જ એવો છે કે જેમાં માણસ બીમારીનો ભોગ થયા વગર રહેતો નથી.

સ્વામી રામ પોતાના જાપાનના પ્રવાસનાં સંસ્મરણોમાં જણાવે છે કે- તેમણે આકાશને સ્પર્શનારા દેવદારના ઊંચા ઊંચા વૃક્ષો જોયાં હતાં. પરંતુ તે જ દેવદારનાં વૃક્ષો જ્યારે તેમણે જાપાનમાં જોયાં ત્યારે તે એક વેંતથી જરાયે ઊંચા નહોતાં. તેમનાં આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. જે દેવદારનાં વૃક્ષો પોતાની ઊંચાઈના શિખરને સ્પર્શવાની ક્ષમતા ધરાવતા હોય છે તે આવડા વામન કેમ રહેવા પામ્યાં હશે ? તેમની ઊંચાઈ ન વધવાના કારણો તેમની સમજમાં ન આવ્યાં. વળી તે વૃક્ષો પશુ હમણાં જ કાંઈ ચાર છ માસ પહેલાં વાવેલા નાના છોડ ન હતાં. તેમની અવસ્થા ખાસી ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષની હતી. છતાં એક પશુ વૃક્ષની ઊંચાઈ એક વેંતથી વધારે નહોતી. આશ્ચર્યમુગ્ધ બનેલા સ્વામી રામે, એના રહસ્ય વિષે તે બગીચાના માળીઓને પૂછ્યું, ત્યારે તેમણે તેનાં રહસ્યને પ્રગટ કરતાં, જે બકડીઆં, તગારાં, કુંડાઓમાં તે ઝાડો વાવવામાં આવ્યાં હતાં તે બકડીઆં, કુંડાં વગેરેને ઊંચાં કરી બતાવ્યાં, અને જોયું તો તે બધાં બકડીઆં, કુંડાં વગેરે નીચેથી ફૂટેલાં હતાં. માળીઓએ વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતાં કહ્યું કે, આ વૃક્ષોનાં મૂળિયાં જેવાં વધે છે કે તરત જ તેને કાપી નાખવામાં આવે છે. પરિણામે તેમની ઊંચાઈ વધતી નથી.

વૃક્ષોના પ્રાકૃતિક સ્વભાવ છે કે જેટલાં તેનાં મૂળિયાં જમીનમાં ઊંડાં જાય તેટલાં જ પરિમાણમાં તે વૃક્ષ ઊંચું થાય. જો માળી વૃક્ષનાં મૂળિયાંને જમીનમાં ઊંડાં જવા જ ન દે અને મૂળિયાં વધતાંની સાથે જ તેને કાપી નાખે, તો વૃક્ષ વૃદ્ધ અવસ્થા થશે પરંતુ તેની ઊંચાઈ વધશે નહીં. જો નીચે મૂળિયાં વધતાં ન હોય તો ઉપર વૃક્ષ વધી શકતું નથી. વૃક્ષ વૃદ્ધ થઈ જાય પરંતુ તેની ઊંચાઈ વેંતથી વધતી નથી. ઉપર ઊંડવા માટે મૂળિયાંનો જમીનમાં પ્રવેશ અનિવાર્ય છે.

જો માળી વિચારે કે વૃક્ષને વધવા જ દેવું નથી તો તેનાં મૂળિયાં તે કાપતો જ રહેશે. આમ કરતાં વૃક્ષ અવસ્થા વૃદ્ધ થઈ જશે, પરંતુ તેની ઊંચાઈ વેંતથી વધશે નહિ. આ જ રીતે માણસને વિરાટમાંથી વામન બનાવવાની આપણી વ્યવસ્થા પણ જાપાનના માળીના હાથમાં આપેલા પેલા દેવદારનાં વૃક્ષ જેવી છે ! જે માણસમાં પોતાની દિવ્ય શક્તિના બળે આકાશને આંબવાની ક્ષમતા હતી તે માણસ આજે પોતાની એ દિવ્ય શક્તિને ખોઈ મેકો છે. છતી શક્તિએ તે નિર્વીર્ય બની ગયો છે, છતી ચોગ્યતાએ તે વામણો દેખાવા લાગ્યો છે !

આપણા વિકાસના પાયામાં જ વિષ નાખવામા આવ્યું છે. એ વિપરીત આપણાં વ્યક્તિત્વને વિકાસ રૂંધાઈ રહ્યો છે તેની આપણને ખબર સુધ્ધાં નથી. આપણે તો એ જ વિષોને આપણાં વ્યક્તિત્વના વિકાસના પાયા માની, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ તેનો વ્યાપક અને છૂટથી ઉપયોગ કરીએ છીએ. આપણે માટે જ નહિ, આપણી આવતી પેઢી માટે પણ આપણે તેનો ઉપયોગ કરવાના છીએ. આપણે જ આપણી પેઢી માટે ઉપયોગ કરીશું એમ નથી, એ જ રીતે આપણા પૂર્વજોએ પણ આપણા માટે એનો ઉપયોગ કર્યો હતો ! આપણે પણ આ વિષ ચક્રના

સોજ બનેલાં જ છીએ. પરંતુ એ ધીમું ઝેર આપણામાં એવી તો ધીરે ધીરે અસર કરી રહ્યું છે કે, આપણી કલ્પનામાં પણ નથી આવતું કે, કોઈ ઝેર આપણામાં વ્યાપી રહ્યું છે અને જેની અસર આપણાં આકાશ વ્યાપી વ્યક્તિત્વના વિસ્તારને અટકાવી, આપણને વામન કોટિમાં મૂકી રહ્યું છે ! પરિણામે પેઢી દર પેઢીથી આ વિષયકનું પરાવર્તન સતત, અનવરત, અવિનિશ્ચયપણે આપ્યા જ કરે છે.

મનુષ્યના મનમાં જે સૌથી વધારે અસરકારી વિષ રેડવામાં આવ્યું છે તે મહત્વાકાંક્ષાનું છે. આપણી આખી વ્યાવહારિક, પારિવારિક, સામાજિક, કૌટુંબિક અને રાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા મહત્વાકાંક્ષાના પાયા ઉપર આધારિત છે. નાનાથી માંડી મોટા સુધી કોઈ જ આ વિષ ચક્રમાંથી સુરક્ષિત રહેવા પામ્યું નથી. આ મહત્વાકાંક્ષાનું ચક્ર તીવ્ર અને તીક્ષ્ણ હોવા છતાં ઘણું જ આકર્ષક છે. સૌને તે ગમે છે. આખાલવૃદ્ધ સૌ આ મહત્વાકાંક્ષાની દોડની દોડમાં ભિટ્યા છે. દરેક સ્થિતિમાં અને દરેક દૃષ્ટિએ પોતાનો પ્રથમ નંબર રહે, પોતાની અભાધિત સર્વોપરિતા આપાદ રીતે ટકી રહે તે માટે માણસ ખૂબ ઉદ્વિગ્ન અને પરેશાન થઈ રહ્યો છે. માણસ જ્યારે કોઈ પણ કાર્ય બીજાની પાસે કરાવવા માંગે છે ત્યારે તેનો હેતુ બીજાને મહત્વાકાંક્ષાના બંધનમાં બાંધી, પ્રતિસ્પર્ધાની તીવ્રતા અને જટિલતાથી તેના માનસને ભરી દેવાનો હોય છે. આહે શાળાકીય અભ્યાસની વાત હોય, આહે રમતગમત કે વેષભૂષાનું સાહજિક કાર્ય હોય, આહે અર્થોપાર્જન કે સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની વાત હોય, તે દરેકમાં માણસની મહત્વાકાંક્ષા કામ કરી રહી હોય છે. તેની સ્પર્ધામાં તે પાછળ ન રહી જાય તેની તે સતત કાળજી રાખતો હોય છે.

આ મહત્વાકાંક્ષા ભૌતિક પ્રગતિ માટે અનિવાર્ય હશે એની ના નથી. તેનાથી ગણ્યાગાંઠ્યા માણસોની આંતરિક ભૂખ મર્યાદિત સમય માટે સંતોષાતી પણ હોય છે. ભૌતિક પ્રગતિ માટેની જે દોડ છે, તેમાં પોતે કેમ આગળ નીકળી જાય તેવી જ દરેક માણસની મહત્વાકાંક્ષા હોય છે. આવી મહત્વાકાંક્ષા લઈને જાહેલા માણસોની કચુમાં જ્યારે માણસને પોતાનો નંબર આગળ આવતો દેખાય છે ત્યારે તેની છાતી ગજ ગજ ફૂલે છે. તેની આસપાસના વર્તુલના લોકોમાં પોતાની પ્રશંસા થતી જોઈ તે ગર્વથી રાચે છે. પરંતુ તે ભૂલી જાય છે કે, પૃથ્વી એવડી મોટી છે કે, એક માણસ બધાં ભોત્રામાં કદી પણ બધાથી આગળ નીકળી શકતો નથી. જીવન એવું તો જટિલ છે કે તેમાં દરેક રીતે માણસ પ્રથમ રહી શકતો જ નથી. ભગતિક જટિલતા વિવિધલક્ષી છે. એક માણસ પૈસેટકે સુખી હોય, વૈભવસંપન્ન હોય, છતાં સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ તે બીજા કરતાં ઘણો પાછળ હોય છે. સડક પર ચિથરે હાલ રખડતા અને લીધે માંગીને પોતાનો જીવન-નિર્વાહ ચલાવતા એક ગરીબ સિંખારીનું શરીર પણ તંદુરસ્તીની દૃષ્ટિએ તેના કરતાં સાફ હોય છે. ત્યારે આવા રાંક સિંખારીની પણ તેને અદેખાઈ આવે છે. તેનાં શારીરિક સ્વાસ્થ્યની સામે તેને પોતાની વૈભવ-સંપદા કીકી લાગે છે. તેને થાય છે, જો પૈસા આપવાથી પણ આ સિંખારીનું સ્વાસ્થ્ય ખરીદી શકાતું હોય તો હું ખરીદી લઉં ! પરંતુ જીવનની જટિલતા આટલેથી અટકતી

નથી. તે એથી પણ આગળ વધે છે અને સ્વસ્થ જણાતા માણસના સ્વાસ્થ્યને પણ ઇર્ષ્યા ઉપજાવે એવું અનેક સૌંદર્ય લઈને એક માણસ જિલો છે. સૌંદર્યનાં ક્ષેત્રમાં તેણે સૌને પાછળ રાખી દીધા હોય છે ! તે વળી કયાંક કોઈ એવી તો કુશાચ દૂરવર્ણી અને તીક્ષ્ણ પ્રજ્ઞાશક્તિને લઈ જન્મે છે કે, શ્રીમંતોને પોતાની શ્રીમંતાઈ પણ તેની પ્રજ્ઞા-પ્રતિભા સામે ક્ષીણ લાગે છે ! બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ તે આમ ચડિયાતો થઈને ફરે છે પણ બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં સર્વોપરિતા સ્થાપ્યા પછી પણ કેટલાક એવા પણ હોય છે જેમને ખાવાનાં પણ સાંસાં હોય છે, જ્યારે તેના બીજા સાથીઓએ ભય પ્રાસાદોની હારમાળા જીતી કરી લીધી હોય છે. જગતનો 'ક્યુ' ગોળ છે. તેમાં કોઈ સીધી રેખા નથી કે, જેથી માણસ કોડીને આગળ પહોંચી જાય. પ્રકૃતિએ વેરેલી શક્તિઓ માટે કોઈ એકનો ઇન્જિન નથી.

મહત્વાકાંક્ષા વિષેના આટલા વિવેચન પછી પણ તમને એક પ્રશ્ન તો રહેવાનો જ છે કે, મહત્વાકાંક્ષા શું વસ્તુ છે ? મહત્વાકાંક્ષાનો અર્થ છે-આપણે આપણા અહંકારને બીજાના અહંકારની પ્રતિયોગિતામાં જિલો રાખીએ ! હું કોઈથી પાછળ ન રહી જાઉં, મારો નંબર હંમેશાં સૌથી આગળ રહે, ટચ્લી આંગળીને વેઢે મારું નામ ગણાય, જગતમાં મારું નામ સૌની જીભ ઉપર રમતું રહે-માણસના મનમાં રમતી આ મહદ્ આકાંક્ષાઓ તે મહત્વાકાંક્ષા છે. આપણે આપણા માટે આકાંક્ષાઓ સેવીએ તે તો સમજી શકાય પરંતુ એનાથી આગળ વધીને આપણે આપણાં બાળકોના કોમળ, સરળ અને નિર્દોષ માનસમાં પણ આ જ આકાંક્ષાઓનાં વિષ રેડતાં હોઈએ છીએ. પ્રાતઃ જાગતાં વેંત જ તેમના સાત્ત્વિક માનસમાં આવા વિષનો આપણી દૃષ્ટિએ સ્વાદભર્યો લાગતો એકાદ ખાલો રેડી દેવામાં આપણે કયાંય રાખતા નથી ! તેમની સાથેના સહાધ્યાયીઓ આગળ ન આવી જાય, તે માટે પ્રતિક્ષણ સાધવાન રહેવાની આપણે તેમને ચેતવણી આપતાં હોઈએ છીએ કે, જો તું બીજા કરતાં પાછળ રહી જશે તો તારા વિકાસ માટે પછી કોઈ અવકાશ રહેશે નહિ. ગમે તે ક્ષેત્રમાં પણ તારે તારી રીતે પ્રથમ આવવાના પ્રયત્ન કરી લેવાના છે. પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ આ સર્વોચ્ચતાને મેળવવાની ધૂનમાં આપણે જે છીએ તેને પણ જીલી જતા હોઈએ છીએ. એટલું જ નહિ, આપણને પ્રાપ્ત સુખ સાધનોનો શોધ ઉપયોગ પણ કરી શકતા નથી.

બીજાની તુલનામાં પોતાને મૂકવાનો વિચાર જ ખાલિશ છે. પરંતુ સંસ્કૃતિના નામે મનુષ્યના સ્વભાવની આ એક વિકૃતિ છે કે તે હંમેશાં બીજાની તુલનામાં પોતાની જાતને વિચાર કરતો હોય છે. જો તે કોઈ ક્યુમાં જિલો હશે અને તેમાં તેનો આગળ નંબર હશે તો તેની પ્રસન્નતાનો પાર રહેશે નહિ. તેને થશે કે, હું બીજાથી આગળ છું અને બીજા મારા કરતાં પાછળ છે. બીજાથી પોતાનો નંબર આગળ છે એ જ તેની પ્રકૃત્વસાત્ મૂળ છે. બીજાને પાછળ રાખવાનું હું જ જન્માવી શક્યો એ જ એના સુખનું રહસ્ય છે.

જીવન અહંસુખી છે. દરેક દિશામાં દરેક માણસને પ્રથમ હરોળમાં પ્રથમ રહેવું છે. પ્રથમ રહેવાનો આ ધૂનમાં માણસનું માનસ વિક્ષિપ્ત નથી બની જતું આ જ એક ચમત્કાર છે. આ

આખી પ્રક્રિયા માણસને પાગલ બનાવનારી છે. કારણ આપણે કયાંય પણ ઊભા હોઈશું તો આપણને પીકા અને પરેશાની જ થવાની છે. કેમકે કોઈ ને કોઈ તો આપણી આગળ ઊભેલા આપણે જોઈશું જ.

આવી મહત્વાકાંક્ષા અને તૃષ્ણાનાં વિષયીં સર્વથા વિમુક્ત શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમ સ્વામીના સંવાદમાં પણ આવી જ વિષ વેલડીના સંબંધનો શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ તરફથી પ્રશ્ન ઊઠાવવામાં આવ્યો છે. સંસારમાં અનેક જીવો પાશબદ્ધ છે એ જ પ્રશ્નમાળાના અનુસંધાનમાં પ્રશ્ન પૂછતાં પહેલાં, પાશબદ્ધતાના પ્રશ્નનું સમાધાન થઈ જવા બદલ શ્રી કેશીકુમાર પોતાની કૃતજ્ઞતાના સ્નેહ અને સદ્ગુણાવલયાં ભાવો અભિવ્યક્ત કરતા કહે છે—

સાહુ ગાયમ ! પન્ના તે છિન્ને મે સસજો દ્વમે ।

અન્નેવિ સસજો મજ્જાં તં મે કહ્સુ ગાયમા ! ॥ ૪૪

હે ગૌતમ ! તમારી પ્રજા શ્રેષ્ઠ છે. તમેાએ મારી શંકા દૂર કરી છે. મારી હજી એક શંકા છે, તે વિશે તમે મને કહો.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ મહત્વાકાંક્ષાના નિરર્થક લારને વહેન કરતા નથી. તેમનાં હૃદયમાં સરળતા અને પવિત્રતાનો અક્ષય ભંડાર ભરેલો છે. ગૌતમસ્વામીના શબ્દોમાં સમાધાન લાધતાં, એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યા વગર, તેમને સાધુવાદ આપવાનું ભૂલતા નથી. આત્મિક પ્રેમ અને નિરાશિમાનતાની આ પરમ કોટિ છે. શ્રી ગૌતમ સ્વામી પણ સાધુતાનાં શિખરને સ્પર્શેલા છે. તે યોગ્યતાને મર્યાદા બનાવનારા સામાન્ય કોટિના આત્મા નથી. તેઓ યોગ્યતાને સ્વભાવ માની સહજ રીતે ચાલનારા પરમ આત્મા છે.

એક માણસ ગણિતશાસ્ત્રમાં કુશળ હોય, તો તે કુશળતા તેના સ્વભાવ છે અને એક માણસ સંગીતમાં નિપુણ હોય, તો તે પણ તેનો સ્વભાવ છે. ગણિતમાં કોઈ નબળો હોય, તો તે પણ તેનો સ્વભાવ છે. કારણ કોઈ વિષયમાં કુશળતા મળવી એ પણ પ્રકૃતિ ઉપર આધારિત છે અને તે જ વિષયમાં બીજો કોઈ અકુશળ હોય, તો તે તેનો હુણ્ણ નથી થઈ જતો. તેને પણ તે વિષયની અકુશળતા પ્રકૃતિહત્ત હોય છે. કુશળતાવાળાને જેમ પ્રકૃતિથી કુશળતા ઉપલબ્ધ હોય છે તેમ અકુશળતાવાળાને પણ પ્રકૃતિથી જ અકુશળતા ઉપલબ્ધ હોય છે. આ રીતે સ્વભાવને અનુલક્ષી ગૌતમસ્વામી પણ પોતાના સમસ્વભાવમાં સ્થિર છે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ હવે આ પ્રશ્નનો સમાધાન બીજો પ્રશ્ન કરે છે.

અન્તોહિયથ-સંશ્ચયા લયા ચિટ્ઠ્ઠ ગાયમા ।

ફલેદ્ધ વિસમક્ષીણિ સાહ ઉદ્ધરિયા કઠં ? ॥ ૪૫

હે ગૌતમ ! હૃદયમાં એક લતા ઉત્પન્ન થએલ છે. તેને વિષ જેવાં ફળ લાગે છે. તેને તમે કેવી રીતે ઉખાડી છે ?

જીવન પાષાણીના પરપોટાની માફક અસ્થિર છે. ક્ષણભંશુર આ જીવન માટે માણસ તૃષ્ણાના ચક્રોળે ચડી રાત દિવસ ઘંટીનાં ૫૪ વચ્ચે પીસાતો રહે છે. કરવા લાયક કર્મ અને આચરવા લાયક ધર્મનો તે વિચાર પણ કરતો નથી. ભરત જેવા ચક્રવર્તી પણ જીવનમાં એક ક્ષણ માટે પણ ગાફલ ન થઈ જવાય તે માટે 'ચેત ચેત રે ભરતરાયા કાળ અપાટો દેત હૈ'—નો ધ્વનિ ચારે કોર ગૂંજતો રહે તેની કાળજી રાખતા. શાસ્ત્રો તો જીવ માત્રને સાવધાન કરતાં પોકારી પોકારીને કહે છે—

જરા જાવ ન પીઢેઈ વાહી જાવ ન વઢ્ઢેઈ ।
જાર્ધિદિયા ન હાયતિ તાવ જન્મ સમાચરે ॥

અર્થાત્ જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થા ન પીડા કરે, વ્યાધિ વધે નહિ, ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓ નાશ ન પામે તે પૂર્વે આત્મ-સાધનાના કાર્યને સાધી લેવું જોઈએ. સાધનાતું કાર્ય સૌથી વધારે શક્તિની અપેક્ષા રાખે છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મ કરી નાખવાની વૃત્તિ આત્મઘાતક અને વંચનાપૂર્ણ નીવડશે એ સત્યનો માણસ કદી પણ વિચાર કરતો નથી એ હુર્ભાગ્યપૂર્ણ હકીકત છે. તૃષ્ણાની ભાળમાં કેસાએલા આત્માઓ તૃષ્ણાના માયાવી આકર્ષણમાં આ આત્મતિક સત્ય ભૂલી ભય છે. એટલે જ કવિઓ કાવ્યાત્મક હૃદય ઠાલવતાં આપણી યુવાની ચાલી ભય, છતાં તૃષ્ણાની યુવાની જતી નથી તે બતાવે છે.

થે દાંત હાથી દાંત સમ મજવૂત હિલને લગ ગયે ।
જૈસે ગિરે છતકી કઢી એક એક ગિરને લગ ગયે ॥
હુટે ગિરે, ઢાઢે ગિરી, બત્તીસી સારી ગિર ગઈ ।
મુખ હો ગયા હૈ પોપલા, તૃષ્ણા નહીં બુઢી હુઈ ॥

જે દૂધિયા સફેદ હાથીદાંત જેવા દાંત હતા, જે હોઠોની લાલી હતી, તે બધાં યુવાની જતાં જતાં રહ્યાં. શરીર સુકાઇને ખાલીખમ અને ખોખું થઇ ગયું. વૃદ્ધાવસ્થા આવી ગઇ પરંતુ તૃષ્ણા તો યુવાનની યુવાન જ રહી.

આંખે હુઈ હૈ ધૂંધલી પઢના પઢના બન્દ હૈ ।
' નહીં પાસ તકકા દીક્ષતા હૈ દૃષ્ટિ કતની મન્દ હૈ ॥
કુછ મી નહીં અબ દીક્ષતા હૈ રાત દિનકી હો ગઈ ।
આંખે દિખાઈ આંખને તૃષ્ણા નહીં બુઢી હુઈ ॥
વાણી હુઈ હૈ બન્દ નહીં દેહઆસક્તિ ગઈ ।
તરુણી હુઈ હૈ વાસના તૃષ્ણા નહીં બુઢી હુઈ ॥

આંખો ગઇ, કાનો ગયા, ઘરનાં માણસો કંટાળ્યા કે આ ઠોસો ભય તો સારું. ઓરઝો, થૂંકદાની, ગાદલાં, ગોદડાં ખાલી થાય. પરંતુ તેને પૂછે કે, 'તમારે જવું છે ?' તો તે કહેશે

કે, 'ના.' તે તો હજી કુળ, ગામ, ધન, ધામને માટે સો સો મનોરથો સેવે છે અને કાશ્મીર જવાનાં સોણલાં સેવે છે. અંદરની તૃષ્ણા તો તરૂણ છે. વાસનાને અવસ્થાની અસર થઈ નથી. તૃષ્ણાની આ વેલડી સદા પલ્લવિત રહે છે. તેને જ્યાં સુધી પોષણ દેવાશે ત્યાં સુધી તે વધતી રહેવાની છે. આ તૃષ્ણા વિષે બેટલું કહેવાય તેટલું ઓછું છે જે અવસર....

મનની પેલે પાર

મનોજગતમાં વિચરનારા માણસોની સૃષ્ટિ વાસનાઓથી ભરેલી હોય છે. મન પોતાને જીવિત રાખવા માટે અંતિમ ક્ષણ સુધી મરણિયો પ્રયાસ કરતું જ રહે છે. મનની માયાવી સૃષ્ટિમાંથી મુક્ત થવાની વાત સાધારણ માણસોને માટે દુષ્કર હોય છે. મન અને માયા, શબ્દોની રીતે અને ભલે ભિન્ન હોય, પરંતુ તે બન્ને શબ્દોનું તાત્પર્ય એક જ છે.

અતિમાનવો પોતાનું પેટ તો ભરે જ છે, લોકોનાં પેટ પણ ભરે છે. તેમની ભૂખને પૂરી કરે છે, પણ પોતાના મનને શૂન્ય કરવા તરફનો તેમનો હિંમેશનો પ્રયાસ હોય છે. તેઓ પોતાની શારીરિક આવશ્યકતાઓને અવશ્ય પૂરી કરે છે. પરંતુ પોતાનું મન મહત્વાકાંક્ષાના વિષયો આસક્ત ન બને તેની તેઓ પૂરેપૂરી કાળજી રાખે છે. મનોજગતમાં વિચરનારા સામાન્ય માણસોની વૃત્તિ આનાથી વિપરીત હોય છે. ભલે શરીર કપાઈ જાય, ગળી જાય, શરીર વિનાશની ગતિમાં ધકેલાઈ જાય પરંતુ પોતાના મનની ઇચ્છાઓ, મહેચ્છાઓ, વાસનાઓ પૂર્ણ થવી જ જોઈએ એવી તેમની આકાંક્ષા હોય છે, મહત્વાકાંક્ષા હોય છે. મનની આ મહત્વાકાંક્ષાની વેદી પર તેઓ પોતાનાં શરીરને શહીદ બનાવી દેવા પણ તત્પર હોય છે.

આમ શરીરના ભોગે પણ આપણે વાસનાઓની તૃપ્તિને માટે તૈયાર હોઈએ છીએ. એ જ આપણું લક્ષ્ય હોય છે ! વ્યાવહારિક જગતની બુદ્ધિમત્તા પણ એમાં જ લેખાય છે, આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે આ તો રુચ્છ મનની નિશાની છે. જેનાં તન મન સ્વસ્થ હોય, જે વીર્યાવાન અને તેજસ્વી હોય, જેનું મન સદા ખાલી અને શૂન્ય હોય, તેવી વ્યક્તિ જ સ્વસ્થ વ્યક્તિ છે. મન ખાલી અને પેટ ભરેલું-એ જ ઉત્તમ સ્વાસ્થ્યની નિશાની છે.

આપણા સૌની સ્થિતિ આનાથી વિપરીત છે. આપણી સારીયે જી દગી મનને ભરવાના પ્રયત્નોમાંજ વ્યતિત થતી હોય છે. શરીરની પણ દરકાર રાખ્યા વિના રાત અને દિવસ મનને ભરવાના કાર્યમાંજ આપણે સંલગ્ન હોઈએ છીએ. વિચારોથી, વાસનાઓથી, મહત્વાકાંક્ષાઓથી મનને ભરતા રહેવામાં આપણને એક ક્ષણની પણ વિશ્રાંતિ નથી. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, શરીર તો નાતું રહી જાય છે અને મન મોટું બની જાય છે.

ખાલી મનથી જ જીવનની પરમ કલાનો અવિર્ભાવ થાય છે. જીવનના પરમદર્શન પામવાના શ્રી ગણેશ ત્યારે જ મંડાય છે જ્યારે મન ખાલી હોય ! ખાલી મનને સમજવા માટે આપણે એક દાખલો લઈએ. તમે દીવાલોને મકાન કહો છો કે મકાનની અંદર જે ખાલી જગ્યા છે, તેને મકાન કહો છો ? સામાન્ય રીતે ભીંતોને આપણે મકાન કહીએ છીએ. એટલે જ જ્યારે આપણે મકાન બનાવવાનું વિચારીએ છીએ ત્યારે પણ પ્રથમ દીવાલો બનાવવાની વાત જ વિચારાતી હોય છે. પરંતુ જેઓ સૂક્ષ્મતાથી વિચાર કરનારા મનીષીઓ છે તેમણે તેમના મતંબ્ય સુબળ દીવાલોની વચ્ચે જે ખાલી જગ્યા છે, તેને જ મકાન કહ્યું છે. કેમકે કોઈપણ માણસ દીવાલોમાં નથી રહેતો, પરંતુ ખાલી જગ્યામાં રહે છે. જો ખાલી જગ્યા ભરેલી હોય તો તેવા મકાનની કોઈ જ ક્ષિપ્ત નથી. તેમાં રહેવા માટે જે ખાલી જગ્યા જોઈએ તે જ નથી તો રહેવું ક્યાં ? આજ પ્રકારે શરીર પણ એક દીવાલ છે. દીવાલ હંમેશાં મજબૂત હોવી જોઈએ. તેની અંદર જે મન છે તે મહેલ છે. જો શરીરરૂપી દીવાલ મજબૂત હોય તો મનરૂપી મહેલની ધમારત તેના પર જાણી રહી શકે. વળી તે મનરૂપી મહેલ ખાલી હોવો જોઈએ. તે મહેલની નિવાસી આપણી ચેતના છે, આત્મા છે. જો મનરૂપી મહેલ ખાલી હોય તો નિવાસી સારી રીતે રહી શકે છે. મન જો ભરેલું હશે તો સ્થિતિ એવી થશે કે, તમારી પાસે મકાન તો છે, પરંતુ તે નિરર્થક ઘરવખરીથી, નકામા કચરા અને ભંગારથી એવું તો ખીચીખીચ ભરેલું છે કે આત્માને અંદર રહેવા, સૂવા કે કાંઈપણ અધિકૃત રીતે કાર્ય કરવા કશો જ અવકાશ રહેશે નહિ. માનો કે એક માણસની પાસે રહેવા માટે મકાન તો છે પરંતુ તે ઘર-વખરી, ભંગાર અને રાચરચીલાથી આપું ભરેલું છે. હવે તમે જ કહો તે ઘરઘણી ક્યાં રહે ? તેને ઓસરીમાં જ આશ્રય હોવો પડેને ? આપણે બધા પણ લગભગ આવી જ સ્થિતિના માણસો છીએ. મન એટલા બધા વિચારો, વિકલ્પો અને વાસનાઓથી ભરેલું હોય છે કે આત્માને પોતાના જ મનરૂપી મહેલમાં રહેવાની જગ્યા મળતી નથી ! તેને બહાર જ ભટકવું પડે છે. જ્યારે પણ આંતરનિરીક્ષણ કરીશું ત્યારે અંદર આત્મા નહિ મળે, મન જ મળશે. અર્થાત્ કોઈ વૃત્તિ, કોઈ વિચાર, કોઈ વિકલ્પ કે કોઈ વાસના જ મળશે. ઘર એટલું ખીચીખીચ ભરેલું છે કે, ઘરમાં જતાં વિવિધરંગી રાચરચીલું તો મળે છે પરંતુ ઘરનો માલિક મળતો નથી !

ઉપનિષદમાં સંન્યાસીઓને માટે એક સુંદર વાક્ય છે ‘મનોનિરોધિની કન્ધા’-મનનો નિરોધ જ પરમ હંસોની કન્ધા એટલે સંન્યાસીઓની ઝોળી છે.

જે સંન્યાસીઓ છે, એટલે મોહ મમતા અને વિકલ્પોના ઝંઝાવાતી જગતમાંથી વિમુક્ત થવા મથતા જે પરમાત્મપરાયણ સાધકો છે તેમના મનમાં એવીસે કલાક એક જ લક્ષ્ય અને આદર્શ રમી રહ્યો હોય છે-મનનો નિરોધ, મનથી મુક્તિ, મનથી પાર જીતરી જવાનો પુરુષાર્થ ! અરબી ભાષામાં એક સુંદર શબ્દ છે ‘ખાના બદોશ.’ ખાના બદોશ શબ્દનો અર્થ છે આપું ઘર ખંભા પર જ હોવું. ‘ખાના’ શબ્દનો અર્થ થાય છે મકાન. જેમ દવાખાના એટલે દવાનું

ઘર, થતીમખાના એટલે અનાથાશ્રમ વગેરે. ‘દોશ’ શબ્દનો અર્થ થાય છે ખસો-ખાંધ. આમ ‘બદોશ’ શબ્દનો અર્થ છે ખસા ઉપર. એટલે જે પોતાના ખસા ઉપર જ પોતાનું મકાન લઈ ફરે છે તે. આવા ખાના બદોશ છે મસ્ત સાધુઓ, સંન્યાસીઓ, અવધૂતો, પરમહંસો ! તે છે પરમ શૂન્યની સાધના સાધતા સાધકો ! તેઓ પોતાના ખસા ઉપર ચોવીસે કલાક એક જ વસ્તુને ઉપાડીને ફરી રહ્યા છે અને તે છે-મનનો નિરોધ, મનની યુક્તિ ! ‘મનથી કેમ પાર થઈ જાઉં’-એ એક જ રટણ તેમના શ્વેતોદ્ભ્રુવાસમાં ચાલી રહ્યું હોય છે ! કારણકે, જ્યાં યુધી મનની ગતિ છે ત્યાં યુધી સત્યના દર્શન થતા નથી. સત્ય મનાતીત છે, અમૃત મનાતીત છે, પરમાત્માનાં દર્શન મનાતીત છે. એટલે મનથી પાર થવાનો એક જ માર્ગ છે ધ્યાન !

આ ઉપનિષદના ઋષિઓની જ જીવનચર્યા છે એમ નથી. સાધુ માત્ર માટેની આ સામાન્ય જીવન-ચર્યા છે. તેમની ભૌતિક આવશ્યકતાઓ એટલી ઓછી હોય છે કે, તેમના ઉપયોગમાં આવતાં સાધનો પણ ઉપકરણ કહેવાય છે. ઉપકરણનો અર્થ થાય છે, જે સંયમ-ચાત્રામાં ઉપકારક હોય. સાધુઓ પાસે સંયમના નિર્વાહ માટેના જે સાધનો છે તે એટલા ઓછાં અને ઓછી ક્ષમતાનાં હોય છે કે, તેમાં ક્યારેય તેમની ચિત્તવૃત્તિ અટવાતી નથી. મનમાં ક્યારેય તેમના વિષે કોઈ વિકલ્પો ઊભા થતા નથી. આચારાગ સૂત્રના દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધમાં આ ઉપકરણો વિષે જે સામાન્ય સંકેત કરેલો છે તે ઉપરથી એ વાત તમારા ખ્યાલમાં આવી જશે.

‘સે મિલ્લુવા મિલ્લુણીવા ગાહાવકુલ પિંઢવાય પહિયામે પવિસિરુકામે સવ્વ’
 ચીવરમાયામે ગાહાવકુલ પિંઢવાય પહિયામે ણિલ્લમેજ્જવા પહિસેજ્જવા । એવં બહિયા
 વિચારમ્મીં વિહારમ્મીં વા ગામાણુગામં ઇડ્ડએજ્જા । અહપુણ એવં જાણેજ્જા તિવ્વ દેસિય વા
 વાસ વાસમાણં પેદ્દામે જદ્દા પિંદે સણામે, ણવરં સવ્વ’ ચીવરમાયામે ।

આહારાદિ માટે જવા વાળા સંયમનિષ્ઠ સાધુ-સાધ્વી ગૃહસ્થના ઘેર જતાં પોતાનાં વસ્ત્ર સાથે લઈને ઉપાશ્રયમાંથી નીકળે અને પ્રવેશ કરે. એવી જ રીતે સ્થાિલ ભૂમિ કે સ્વાધ્યાય ભૂમિમાં જતાં અથવા એક ગામથી બીજે ગામ જતાં સમસ્ત વસ્ત્ર સાથે રાખે. ઘણા વરસાદ વરસતો ભેંધને સાધુઓ તેવુંજ આચરણ કરે કે જેવું પિંડેપણા અધ્યયનમાં કહેલું છે. વિશેષતા આ છે કે ત્યાં બધી ઉપધિ લઈ જવા કહ્યું છે તો અહીં બધાં વસ્ત્ર લઈ જાય એમ કહેવું ભેંધ્યું.

મહર્ષિની આ પ્રક્રિયા છે. મન જેના તરફ આકર્ષાય અને ખુંચી જાય તેવી વસ્તુઓ અને વિકલ્પોથી પાર થવા માટેના જ મહર્ષિઓના પ્રયત્નો હોય છે. મહાત્માઓની ‘ઉન્મની ગતિ’ એટલે જે દિશામાં મન નથી તે દિશા તરફ તેમની ગતિ છે. મનથી ઊલટી દિશા તરફની તેમની યાત્રા હોય છે. મનને છોડીને તે ફરે છે. એક દિવસ એવો આવે છે કે, તેઓ મનથી સર્વથા દિગંબર થઈ જાય છે. આમ મહર્ષિઓની મનથી ઊલટી દિશા તરફની ગતિ હોય છે. આપણે પણ પ્રતિશ્વણ ગતિ તો કરીએ છીએ, પરંતુ આપણી ગતિ મનની આસપાસની હોય છે. આપણે

જે કાંઈ કરીએ છીએ તેનાથી આપણું મન મજબૂત થાય છે, તેનાથી આપણું મનને પુષ્ટિ મળે છે. આપણા પ્રયત્નો જ આપણા મનની શક્તિઓને વધારવાના તેમજ તેને દૃઢતમ બનાવવા માટેના હોય છે. માણસ જેટલો અવસ્થાએ વૃદ્ધ તેટલો વધારે અનુભવી હોવાનો તે દાવો કરે છે. મેં એંસી દીવાળીઓ જોઈ નાખી છે. એંસી વર્ષનો મારો અનુભવ છે એટલે ૮૦ વર્ષ જૂનું અને મજબૂત માડું મન છે ! જેમ દાડૂ જૂનો તેમ તે કોમતી ગણાય છે તેમ મન પણ જેટલું જૂનું તેટલું સાડું ગણાતું આવ્યું છે ! જૂની શરાબ જેમ વધારે નશીલી બની જાય છે તેમ જૂનું મન વધારે નશીલું બની જતું હોય છે ! ચેતના બદલતી નથી. ચેતના તો તે જ અવસ્થામાં રહે છે.

જીવન સંધ્યાને આરે માણસ આવીને જિલો રહે છે, પરંતુ તેનાં મનની વાસનાઓ ત્યાંની ત્યાં જ ટકી રહે છે. દાંત પડી જાય છે પરંતુ મનની ઇચ્છાઓ જીવું થતી નથી. શરીર સુકાઈ જાય છે પરંતુ વાસનાની વનરાઈ લીલીછમ રહે છે. વાતો તો કરીએ છીએ, બધાં તો ફૂંધીએ છીએ—કે હું કાંઈ નાનો નથી. એંસી એંસી વર્ષનો અનુભવ મારી પાસે છે. પણ ખરું પૂછો તો તેની પાસે કોઈ અનુભવ જ હોતો નથી. જેને તે અનુભવ કહે છે તે તો માત્ર લૌકિક અનુભવ જ છે, જે તેનાં મનનો જ માત્ર પોષક છે.

સાધુ પુરુષો હંમેશાં અમન તરફ ગતિ કરે છે જ્યારે ગૃહસ્થ મનની દિશા તરફ ગતિ કરે છે. મન તો જન્મથી સૌની સાથે હોય જ છે; પરંતુ જેઓ મનને મૂકીને અમન થઈ મૃત્યુ પામે છે તે જ ધન્યવાદને પાત્ર છે. જેઓ મનને કોઈ પણ જાતની આંતર આપ્યા વગર, મનને સુરક્ષિત રાખીને, મૃત્યુ પામે છે તેઓ હુર્લાંગી છે. મનને સાથે રાખી મરી જનારની માનવભાવની યાત્રા નિષ્ફળ ગઈ સમજવી. મન એ જ જગત છે. જગત એ મનનું જ બીજું નામ છે. જો મૃત્યુ પૂર્વે મન ખોવાઈ જાય તો મૃત્યુ સમાધિ બની જાય. મનના અભાવમાં પુનર્જન્મનો સંભવ નથી. મન જ અપૂર્ણ વાસનાઓને કારણે અવારનવાર જન્મ લે છે. પુનઃ પુનઃ જન્મની આકાંક્ષા, વાસનાઓ અવશિષ્ટ રહી જવાને કારણે, મનનું જ કાર્ય બની જાય છે. જ્યારે મન જ રહેતું નથી ત્યારે જન્મ પણ રહેતો નથી. મનના અભાવમાં મૃત્યુનું જ મૃત્યુ થઈ જાય છે.

મરે છે તો બધા પરંતુ મરનારા અધૂરા મરે છે. કારણ મૃત્યુમાં પણ જન્મની આકાંક્ષા તેમનાં મનના જિંદાણમાં ભરી હોય છે અને એ જ વાસના નવા શરીરના ગ્રહણનું કારણ બની જાય છે. પરંતુ જ્યારે સંન્યાસીઓ, સાધુ પુરુષો મરે છે ત્યારે પૂરા મરે છે. તેમનું શરીર જ નથી મરતું, તેમનું મન પણ મરી જાય છે. તેમનામાં ફેરી જન્મવાની કોઈ વાસના શેષ રહેતી નથી. આ રીતે જે જન્મવાની વાસનાઓથી સંપૂર્ણ શૂન્ય થઈને મરી જાય છે તે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી કે શારીરિક દૃષ્ટિથી મરી ગયેલો ગણાય છે. પરંતુ પારમાર્થિક દૃષ્ટિથી તે જીવનને ઉપલબ્ધ કરી ગયો હોય છે અને તે કેવું જીવન, કે જે જીવન અનંત છે અને જેનો કુલ ભાગ છે અમન !

મનુષ્ય માત્રતું કર્તવ્ય છે કે મનને મારવા પ્રતિક્ષણ પ્રયત્ન કરે. અંદર વિશુદ્ધ ચેતના રહે પરંતુ ચેતનાને આવૃત્ત કરનાર મન ન રહે ! ચેતના જુદી વાત છે. તે આપણો સ્વભાવ છે. મન તો આપણો આપણી રીતે કરેલો સંગ્રહ છે. અભ્યાસ, શિક્ષણ અને સંસ્કારથી મન અથવા સંગ્રહ વૃદ્ધિગત થતા બળ છે. પરિણામ એ આવે છે કે જગત એટલું સુશિક્ષિત, સભ્ય અને સુસંસ્કૃત થઈ જાય છે. આવરણના થરો એવા તો બહાર થઈ જાય છે કે ધ્યાનની સાધના મુશ્કેલ બની જાય છે. શિક્ષણ અને સંસ્કારતું પ્રયોજન પણ મનતું પ્રશિક્ષણ જ હોય છે. શિક્ષણ અને સંસ્કારથી મનનાં પડો આરે તરફ ઘેરાઈ જાય છે. મનુષ્ય જેટલો પ્રશિક્ષિત અને સંસ્કૃત થતો જાય છે તેટલો જ તેની મનથી સુક્ત થવાની જટિલતા વધતી જાય છે. મનતું પ્રશિક્ષણ આ રીતે શિક્ષણ, સભ્યતા અને સંસ્કારના નામે દૃઢ થતું છે.

આપણું આપું શિક્ષણ, બધી વ્યવસ્થા અને કહેવાતું આપણું અનુશાસન મનને દૃઢ બનાવવાની, મનોબળ અને સંકલ્પ શક્તિને વધારવાની એક તૈયારીરૂપ છે કે જેથી બનરોમાં, ધંધામાં, વ્યાપાર અને વ્યવહારમાં મન સફળ થઈ શકે ! સંઘર્ષ, પ્રતિયોગિતા અને પ્રતિસ્પર્ધામાં મનની વિજયકૃત્ય થ'લી ન જાય ! મનને પ્રશિક્ષિત અને અણીદાર બનાવવા પાછળના આ હેતુઓ છે.

મહર્ષિઓતું જગત જુદી જાતતું છે. જાદુગરની માયા જેવું, અપારમાર્થિક અને અવાસ્તવિક છે. તેમનાં જગતમાં મનોમય વ્યાપારની અંશતઃ પણ અપેક્ષા નથી. તેમનાં જગતમાં મનનો બહિષ્કાર છે. તેમની દૃષ્ટિમાં, મન તેમના દિવ્ય જગતને નરક બનાવી મૂકે એવું છે. એટલે મનને પ્રશિક્ષિત કરવાની વાત તો એક બાબુ રહી, તેને જીવિત રાખવાની વાત સુદ્ધાં તેમને સમીચીન જણાતી નથી. હાં, સંસારમાં ગતિ કરવાનો જ આદર્શ બે નિશ્ચિત હોય તો તો મનને પ્રશિક્ષિત કર્યા વગર ચાલે નહિ. પરંતુ આત્મામાં એટલે પરમાત્મામાં ગતિ કરવાનું જીવનતું લક્ષ્ય હોય તો મનને વિસર્જિત કર્યા વગર ચાલશે નહિ. પદાર્થ તરફના આકર્ષણ માટે મનતું સુશિક્ષિત હોવું અનિવાર્ય છે. પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ માટે આયોજિત અને સુસંગઠિત મન અનિવાર્ય છે. પરંતુ આત્માની દિશામાં યાત્રા આરંભવી હોય તો શિક્ષિત હોય કે અશિક્ષિત, આયોજિત હોય કે અનાયોજિત, સંગઠિત હોય કે અસંગઠિત—કોઈ પણ જાતના મનની આવશ્યકતા નથી.

મનની વૃદ્ધિ કઈ રીતે થાય છે તેનાં કારણો આપણા રાજના અનુભવોમાં આવે છે ખરાં, પરંતુ આપણે તે કારણોને પકડી પાડવામાં ઉદાસીનતા દાખવતા હોઈએ છીએ. આપણી આ ઉદાસીનતાને કારણે મનને પોષણ મળ્યા જ કરતું હોય છે. મન આપણા સહયોગને પામીને જ પરિપુષ્ટ બને છે. માગઈ જતાં હોઈએ અને એકે રેસ્ટોરાં નજરે પડે, તો ભૂખ ન હોવા છતાં મન બોલી ભેડે છે: ભૂખ લાગી છે. બસ, પૂછ્યા વગર જ પગ રેસ્ટોરાં તરફ વળી જાય છે. મનને શરીર, ભૂખ કે સ્વાસ્થ્ય સાથે કંથો જ સંબંધ નથી. ભૂખનો સંબંધ સ્વાદ સાથે છે. ભૂખ તો ખોટી છે છતાં સ્વાદથી આકર્ષાયેલું મન રેસ્ટોરાં તરફ પગની ગતિને દોડાવે છે. એક

૪૪૮ : ભેદા પાષાણ, ખોલ્યાં દ્વાર

ક્ષણ માટે રોકાઇને જો. તે વિવેકથી વિચાર કરે તો તેને જણાશે કે શક્તિશાળી એવા તેના મનનું પતન થઈ રહ્યું છે.

શરીરમાં વાસનાની કેઈ લહર નહોતી પરંતુ આકસ્મિક એક સુંદર સ્ત્રી દૃષ્ટિનો વિષય થઈ કે મનમાં એક લહર દોડતી થઈ. બસ, આજ મન છે !

આ મનથી મુક્ત થયેલા આ બન્ને મુનિપુંગવો છે. મનના જગતથી બહાર નીકળી ગયેલા આ આત્માઓ છે. એટલે ગૌતમ સ્વામી, કેશીકુમાર શ્રમણને જવાબ આપતાં કહે છે-

તં લયં સવ્વસો છિત્તા ઉદ્ધરિત્તા સમુલ્લિયં ।

વિહરામિ જહાનાયં મુલ્લકામિ વિસ-મલ્લક્ષણ ॥ ૬૬

તે લતાને તદ્દન જડથી ઉખાડીને તેને કાપીને હું નીતિપૂર્વક વિચરું છું. તેથી હું વિષતું ફળ ખાતો નથી. માણસ માત્ર અમૃતનું પાન કરવા ઉચ્છિન્ન ધરાવતા હોય છે, પરંતુ તેઓ અમૃતને પી શકતા નથી અને ઝેરને વમી પણ શકતા નથી. માણસોની સ્થિતિ સાપે છછુંદર ગળ્યા જેવી થાય છે.

સુખની છાયા શોધી રહ્યો છું, માયા નથી મૂકાતી,

મૃગજળ જેવું સુખ છતાં પણ તૃષ્ણા નથી છિપાતી.

માણસ ગોતે છે સુખ પરંતુ સુખના પૃષ્ઠ ભાગમાં જોડાયેલા દુઃખને તે જોઈ શકતો નથી. એ કહેવાતું સુખ ઝાંઝવાના જળ જેવું છે. તેમાં જળની ભ્રાંતિ થાય છે પરંતુ જળ હોતું નથી. માણસ જિંદગીભર આશા તૃષ્ણાને ચક્રોળે ચડી ભમ્યા કરતો હોય છે. આત્મસ્વરૂપના અમૃતનું પાન કરવામાં આવશે તો ભવોભવની માંદગી દૂર થઈ જશે. સંસાર ખારો છે એમ તો બધા રાજ જોલે છે. પરંતુ સંસારની આ માયા મૂકાતી નથી. માણસ દિવસે ને દિવસે તૃષ્ણામાં તણાઈ રહ્યો છે.

મારું તારું -વેર વધારી વિસર્જ્યા છે વીતરાગી,

દ્વેષભર્યો છે આ દિલસમાં રાગમાં હું છું અનુરાગી,

રંગરાગમાં રૂખી રહ્યો છું, આશા નથી મૂકાતી;

મૃગજળ જેવું સુખ છતાં પણ તૃષ્ણા નથી છિપાતી.

પાપોના પડછાયા પડે ને પુષ્પની પાળો તૂટે,

જાણીને જોડાયો છું તો બંધન ક્યાંથી છૂટે ?

મોહની જાળમાં ફરી રહ્યો છું આશા નથી મૂકાતી;

મૃગજળ જેવું સુખ છતાં પણ તૃષ્ણા નથી છિપાતી.

આથી ગઈકાલે કહ્યું તેમ સાવધાન થજો. તૃષ્ણા ઘણા વિષભર્યા કડવાં ફળ આપનારી છે. આ વેલડીને ઉખાડી નાખવા તૈયાર થવું એજ આપણા સૌનાં હિતમાં છે. વશિક્ષિત મુદ્ધિ એવા તમે હિતની વાતને લક્ષ્યમાં લેશો અને તૃષ્ણામાંથી મુક્ત થશો તો સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિની યાત્રા સગમ થઈ પડશે.

ધર્મચેતનાનો પ્રતીક અગ્નિ

જીવનના અનુભવોના જે શિખરો છે તે શિખરોના અનુભવો સાથે ધર્મ સંબંધિત છે. આ અનુભવો એટલા ગહન છે કે તેમને અલિખ્યકત કરવા માટે આપણને શબ્દો મળવા સુરંકેશ છે. એવા સમાનાન્તર શબ્દો આપણી પાસે નથી કે જેમના દ્વારા આપણે એ અનુભવોને અલિખ્યકત કરી શકીએ. પરિણામે ધર્મ સંકેતાત્મક અથવા પ્રતીકાત્મક થઈ જાય છે. આમ જીવનના આત્મિક અનુભવોને પાર્થિવ ભાષામાં અલિખ્યકત કરવા માટે રૂપક, પ્રતીક અથવા સંકેત નિર્મિત કરવા પડે છે.

તે સંકેતો જેમ અલિખ્યકિત હાવે છે તેમ અમ્ય જતાં તે અવરોધક પણ બની જાય છે. જેઓ તે સંકેતો કે ઇશારાઓને જ પકડીને બેસી રહેતા નથી પરંતુ તેમનો આશય લઈ મૂળને પકડી મંજિલને પાર પહોંચી જાય છે, તેમને માટે તો તે સંકેતો અને ઇશારાઓ જ સાદાત્મ અલિખ્યકિત બની જાય છે. પરંતુ જેઓ તેમને મંજિલ માની બેસી જાય છે, રોકાઈ જાય છે, તેમને માટે તેઓ અવરોધક બન જાય જાય છે. ધોરી માર્ગો પર માઇલો બતાવવા માટે માઇલો સૂચક મોટા પાણીઓ ખોડવામાં આવ્યા હોય છે. તે માઇલના પાણીઓને મંજિલ સમજી જેઓ રોકાઈ જાય છે, તેમને માટે તે માઇલ સૂચક પથરો અવરોધક બની જાય છે. એના કરતાં સાફ તો એ હોત કે માર્ગમાં માઇલ સૂચક સંકેતો જ ન રાખ્યા હોત કે જેથી માણસને રોકાઈ રહેવાનો અવકાશ ન મળત અને તે પોતાની મંજિલ સુધી ગતિ કરી શકત! આ પાણીઓ માણસને ચાલવામાં સહાયબૂત થવા માટે ખોડવામાં આવ્યા હોય છે. તેમ જે તીરનું નિશાન મૂકવામાં આવેલું છે, તે આગળ ને આગળ ગતિ કરવા માટેનું સૂચક છે. તે નિશાન માણસને રોકાઈ જવાને સુચવતું નથી. પરંતુ જે લોકો આ સંકેતના અર્થને ઊંડાણથી નથી જોતા તે અટકી જાય છે, બેસી જાય છે. જે પારદર્શી દૃષ્ટિથી વિચારવાની ક્ષમતા ધરાવના હોય છે તેઓ રોકાતા નથી અને પ્રતીકોનો આશય લઈ, મંજિલે પહોંચવા ગતિશીલ રહે છે. આ પ્રતીકો તો મૂક છે. તેમનામાં બોલવાની ક્ષમતા નથી હોતી એટલે જે તેના સંકેતને સમજી શકે છે, એ જ મંજિલે પહોંચી શકે છે. જે નથી સમજી શકતા તે અટકે છે અને મંજિલને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

ધર્મનાં ઘણાં પ્રતીકો શોધવામાં આવ્યા છે. ધર્મનો અનુભવ તો લોકોત્તર દેાય છે. પરંતુ પ્રતીકોથીજ તેના ખ્યાલ આપી શકાય છે. તે પ્રતીકો ગતિ વધારવામાં પણ મદદગાર બની શકે છે અને ગત્યવરોધમાં પણ. પ્રતીકોનો તેમાં કેઈ દોષ નથી. પ્રતીકોની સાથે આ ગતિ વધારવા અન્યાય પણ થઈ જતો હોય છે. આ વાતને સુસ્પષ્ટ સમજવા માટે મારેલાં ઉદાહરણો ને સુચના થકોનો પ્રતીક અગ્નિ માનવામાં આવેલ છે. આ અગ્નિના પ્રતીકો પરમ અન્યત્ર પરમ દેવતાના પ્રાપ્ત થાય છે જે આજના પ્રવચનથી જ તમને જાણીતી આવશે. પરંતુ મંજિલે તે પારમાર્થિક

ઇશારાઓનો અપલાપ કર્યો છે. તે ઇશારાઓ તરફ ભારે ઝેદરકારી બતાવી છે. યજ્ઞ કરનારાઓ અગ્નિનો તો પ્રબળતાથી ઉપયોગ કરે છે, ઘીની આહુતિઓ આપે છે, જપ, તલ, ઘઉં તેમાં હોમે છે. પરંતુ તે યજ્ઞના આ જે પ્રતીકો છે તેના સંકેતો શું છે, તેનાથી તેઓ તદ્દન અજ્ઞાત અને અનભિજ્ઞ હોય છે. માઇલોના ખોડવામાં આવેલા પાષાણોને જ મંજિલ માની જેમ કંઈ મૂખ માણસ અટકી બેસે છે તેમ યજ્ઞ કરનારા અને તેના પ્રતીકોના પરમ આધ્યાત્મિક રહેસ્યને ન સમજનારા અજ્ઞાન માણસો પણ અગ્નિ પ્રગટાવે છે, ઘીની આહુતિઓ અર્પે છે, તલ ઘઉં આદિ હોમે છે, પરંતુ એમાં જ તેઓ પોતાનાં કર્તવ્યની ઇતિશ્રી માને છે અને કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે ! આ રીતે કરનારા ભલે પોતાના મનથી સંતોષ માનતા હોય, પરંતુ વિચારશીલ વ્યક્તિ આ વસ્તુને જુદી જ રીતે વિચારે છે. તેમની દૃષ્ટિએ આથી તો યજ્ઞનો તે પ્રતીક અગ્નિ, જે આંતરિક ઉત્ક્રાન્તિમાં ગત્યાત્મ બની શકવાની ક્ષમતા ધરાવતો હતો, તે ગત્યવરોધક થઈ બેસે છે. આવા માણસો માટે આ પ્રતીક માઇલોના ખોડવામાં આવેલા પાષાણને મંજિલ માની અટકી જનાર મૂખ માણસ જેવા સિદ્ધ થાય છે. જો આ પ્રતીકોને ગંભીરતાથી સમજવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો આ પ્રતીકો તેની ઉત્ક્રાન્તિમાં સહાયક બની શકે છે.

માણસના અનુભવમાં અગ્નિ એક ગંભીર પ્રતીક બની શકે છે; કેમકે અગ્નિમાં કાંઈક વિશેષતાઓ છે.

અગ્નિની પ્રથમ વિશેષતા એ છે કે, ગમે તેટલા અને ગમે તેવા અવરોધો ભિલા થાય, છતાં અગ્નિની જ્વાલા હંમેશાં ઊર્ધ્વગામી હોય છે. અગ્નિ સ્વભાવથી જ ઉપર તરફ ગતિ કરનાર છે. માણસની ચેતના પણ જ્યારે આધ્યાત્મિક દિશા તરફ ગતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તે ઊર્ધ્વગામી થતી જાય છે. એટલે અનુભવીઓને પ્રથમથી જ ખ્યાલ આવી ગયો કે, ‘વચસિત્તં વ પાવચ’ જેમ ઘીથી સંધ્યાએલો અગ્નિ ઊર્ધ્વ દિશા તરફ ગતિ કરે છે તેમ ધાર્મિક ચેતના પણ ઉપર ઊઠતી જાય છે.

અગ્નિની બીજી વિશેષતા એ છે કે, અગ્નિમાં જે કંઈ અશુદ્ધ હોય તે બળી જાય છે. અગ્નિમાં જો સોનાને તપાસવામાં આવે તો સોનામાં રહેલો મેલ, સોનામાં રહેલી અશુદ્ધિ બળી જાય છે અને સોનું સો ટ્યનું બની ચમકવા લાગે છે. તે જ રીતે ધર્મમય અગ્નિની પુનિત જ્વાલાઓમાં પણ વિચારો, વિકલ્પો અને વાસનાઓ બળીને ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે અને ચેતના પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં ગળહળી ઊઠે છે. ધર્મમય ચેતનાની ન્યોતિ અને અગ્નિની ન્યોતિમાં આ બંનેનું સાદૃશ્ય હોવાથી તે અગ્નિ જ્વાલાઓ ધર્મનું પ્રતીક બની ગઈ.

અગ્નિની ત્રીજી વિશેષતા એ છે કે, અગ્નિની જ્વાલાઓ થોડે સુધી ઉપર ઊઠે છે અને ત્યાર પછી તે એકદમ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જરા ઉપર ઊઠે, થોડે સુધી દૃષ્ટિગોચર થાય અને તરત જ અનંતમાં વિલય પામી જાય. માણસની ચેતના પણ જ્યારે વિકાસશીલ બને છે ત્યારે

વિકાસને પંથે ચાલતાં ચાલતાં, થોડો સમય તેને ‘હું’ છું’તું’ સ્મરણ રહે છે; પરંતુ જેવી તે ચેતના વિકાસની સીમાને સ્પર્શી ગઈ કે, ‘હું’ છું’તું’ અસ્તિત્વ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. પછી તે દરેકમાં પોતાનું જ વિશુદ્ધ સ્વરૂપ જોવા લાગે છે. પોતાપણની ઝાંખી અલ્પતમ સમય માટે રહે છે. પછી તો તે સ્વરૂપમાં જ યોગાઈ જાય છે.

ઋષિઓએ એટલા માટે જ અગ્નિને યજ્ઞનો પ્રતીક બનાવ્યો. અનુભવીઓ સદા કહેતા રહ્યા કે-“જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વ કર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરુતેઽર્જુન” જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ ક્ષણમાત્રમાં પાપોની ઝાંખીને સળગાવીને ભસ્મિભૂત કરી નાખે છે. “તમસો મા જ્યોતિર્ગમય” ઊંડા અંધારેથી પ્રભુ ! પરમ તેજે તું લઈ જા. વેદોની આ પ્રાર્થના પણ અંધકારમાંથી પ્રકાશ તરફ લઈ જવાની છે, આત્માને જ્યોતિર્મય બનાવવા માટેની છે.

એટલે જ પ્રાચીન યુગના ઋષિઓએ ચેતનાના ઊર્ધ્વગમનના સ્વભાવનો સંકેત કરવા અગ્નિને પ્રતીક તરીકે સ્વીકાર્યો. યજ્ઞની જ્યોતિને ઉપરની દિશામાં ઊર્ધ્વગમન કરતાં અને વધતાં જોઈ, યજ્ઞસ્થળની આસપાસ ફરતા સાધકને નિરંતર એ સ્મરણ રહેતું કે-મારી અંદર પણ આવી જ કેઈ ઝળહળતી જ્યોતિ છે. તેનો સ્વભાવ પણ સદા ઊર્ધ્વગમનનો જ છે.

અગ્નિમાં જે આહુતિ નાખવામાં આવતી, અગ્નિમાં જે કોઈ પદાર્થો હોમવામાં આવતા, તે દરેક પોતાને સમર્પવાના પ્રતીક હતા. ચેતનાના આ પરમ યજ્ઞમાં પોતાની જાતને હોમી દેવાની વાત હતી. પોતાના વિશુદ્ધ સ્વરૂપને ચમકાવવાની આમાં વાત હતી. આ બધા પ્રતીકો હતા અને આ પ્રતીકોને સતત સ્મૃતિગોચર રાખવાની વાત અર્થપૂર્ણ પણે હતી. કોઈ એક માણસ કોઈ વસ્તુઓની ખરીદી માટે બજારમાં જાય, પરંતુ ખરીદ કરતી વખતે લાવવાની વસ્તુઓમાં ભૂલ ન થઈ જાય, માટે અચૂક વસ્તુની ખાસ સ્મૃતિ રાખવા માટે તે ગાંઠ વાળી લે છે. બજારમાં ફસ વીસ વખત જ્યારે જ્યારે તે ગાંઠ ઉપર તેની દૃષ્ટિ પડે છે ત્યારે ત્યારે તેને સ્મરણ થઈ આવે છે કે, જે વસ્તુ માટે મેં આ ગાંઠ વાળી છે તે વસ્તુ મારે ખરીદવાની હજી બાકી છે. વસ્તુને લાવવાની વાતને ગાંઠની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. ગાંઠ વાળ્યા વગર પણ વસ્તુ લાવી શકાય છે, પરંતુ ગાંઠ સ્મૃતિનું અવલંબન થઈ જાય છે. ગાંઠ મનને ખૂંચતી રહેશે અને સ્મૃતિ કરાવ્યા કરશે કે, અચૂક વસ્તુ ખરીદવાની બાકી છે. ગમે તેટલાં કાર્યોમાં બૂઝેલા હોઈશું છતાં ગાંઠ ઉપર જ્યારે જ્યારે નજર જશે, ત્યારે ત્યારે કોઈકે લાવવાની વાત સ્મૃતિના વિષય થયા વગર રહેશે નહિ. પછી જ્યારે બજારમાંથી તે ઘેર આવશે ત્યારે વસ્તુને લઈને જ આવશે. ગાંઠ વગર વસ્તુ ભુલાઈ જવાની શક્યતા હતી. ગાંઠને કારણે ભૂલી જવું અશક્ય બન્યું.

ગાંઠ સ્મૃતિ માટેની નિશાની છે એ વાતને ભૂલી માણસ જો ગાંઠની જ પૂજા કરવા લાગી જાય તો ગાંઠ જ તેની આરાધ્ય બની જશે. પરિણામે ગાંઠ સ્મૃતિ કરાવનાર નિમિત્તરૂપે મટી જશે. તેની સ્મૃતિ કરાવવાની મૂળભૂત પ્રક્રિયા તે યોઈ બેસશે. બધા પ્રતીકો આમ ગાંઠ જેવા જ હોય છે. જેમને

૪૫૨ : લેધા પાપાણુ, જોદશાં દ્વાર

આ પ્રતીકોના અર્થની પ્રતીતિ છે તેમને માટે તો આ અગ્નિની જવાલાઓ માત્ર અગ્નિ જ નથી પરંતુ ધર્મમય ચેતનાને ઉર્ધ્વગામી બનાવનાર પ્રતીકરૂપ છે. એ જવાલાઓમાં હોમાઓલાં ઘી, ઘઉં, તલ માત્ર સ્થૂલ દ્રવ્યો જ નથી પરંતુ જીવનને જીવે ઉઠાડનાર મંગલ પ્રતીકો છે, જેના આધારે જીવન વધુ તેજસ્વી, ઉજ્જવલ અને ઉર્ધ્વગામી બને છે !

આ પ્રતીકોના તાત્ત્વિક અર્થો જો આપણે ન સમજીએ તો અગ્નિ અગ્નિરૂપે જ રહે છે, જે ઓલવાઈ જતાં આપણા હાથમાં રાખ જ રહી જવા પામે છે. આવા યજ્ઞોનો અર્થ 'પણ શું' ? આવા યજ્ઞો પાછળનો હેતુ પણ શો ? આવા યજ્ઞોનો હેતુ માત્ર એટલો જ રહે છે કે, લોકો યજ્ઞ કરે છે, અગ્નિ સળગાવે છે, તેમાં જવ, તલ, ઘી, ઘઉં આદિ પદાર્થો હોય છે, કંઈક કરેલાં સૂત્રો ઓલે છે અને તે મંત્રો ઓલનારા પણ પૈસાથી ખરીદાએલા ભાડૂતી માણસો જેવા હોય છે, પરિણામે યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિમાં દક્ષિણાના નામે ભયંકર મહાભારત અને બખડજતર ઊભાં થાય છે !

ન્યારે ધર્મ પૈસાની સાથે સંબંધ બાંધનારો થઈ જાય છે ત્યારે તે ધર્મ મટી જાય છે. ધંધાને ધર્મ બનાવી શકાય પરંતુ ધર્મને ધંધો બનાવી શકાય નહિ. પરંતુ આજે ભાગવત-પારાયણ, રામાયણ-પારાયણ, યજ્ઞો આદિ કહેવામાં આવતી ધાર્મિક ક્રિયાઓ ધર્મને નામે ધંધામાં ફેરવાઈ ગઈ છે. જેમાં એ ક્રિયાના કરનારાના વ્યક્તિત્વને અનુલક્ષીને બબરમાં તેના ભાવો ઓલાતા હોય છે. પરિણામે ધંધાને તો ભાગ્યે જ કોઈ ધર્મ બનાવી શકતા હોય છે. ધર્મ તો આસાનીથી ધંધો થઈ જાય છે.

પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તો આશુ' જીવન જ યજ્ઞ છે. સમસ્ત કર્મો યજ્ઞ છે. સંપૂર્ણ જીવન આહુતિ છે. સ્વયંને જ યજ્ઞકુંડ બનાવી લેવો જોઈએ અને તે કુંડમાં જ બધું હોમી દેવું જોઈએ.

અહીં પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે, યજ્ઞમાં ઘઉં શા માટે હોમવામાં આવે છે ? તેનો જવાબ સીધો જ છે. જેમ અગ્નિ એ પ્રતીક છે તેમ ઘઉં પણ પ્રતીક છે. ઘઉં એક બી છે જેમાં કરોડો નવા ઘઉં પેદા કરવાની ક્ષમતા છે. આ જ એક ઘઉંના બીને જમીનમાં વાવવામાં આવેતો, એક ઘઉંમાંથી સેંકડો ઘઉં પેદા થાય છે અને ક્રમશઃ વૃદ્ધિગત થતાં સેંકડોમાંથી કરોડો ઘઉં પેદા થઈ ઊભા રહે છે. ઘઉંને પ્રતીક બનાવી અનુભવીઓ આપણને સમજાવવા માંગે છે કે, અહંકાર બી રૂપમાં હોય ત્યારે જ તેને હોમી દેવો. તેને હોમવાને બદલે રળે વાવવાની ભૂલ કરી બેઠા તો બી રૂપે નાનકડો દેખાતો અહંકાર, સમય જતાં વિશાળ વટવૃક્ષ બની જશે. દરેક બીમાં સેંકડો અંકુર થવાની તાકાત છે. એટલે ન્યારે તે બીના નાના સ્વરૂપમાં હોય ત્યારે જ તેને હોમી દેવો કે જેથી તેનાં અંકુર કૂટવા ન પામે. તેને ખાતર કે 'પાણીનું' પોષણ આપશો નહિ. અન્યથા તે તમને જ એક દિવસ દબાવી દેશે. આમાં ઘઉંરૂપી અહંકારને દબ કરી નાખવાની, તેને રાખ બનાવી દેવાની અને નિર્જીવ અને નિઃશેષ કરી નાખવાની સૂચના છે.

બીનાં એ સ્વરૂપો હોય છે. તમે જો તેને જમીનમાં નાખશો તો તે અંકુરિત થઇને એકમાંથી અનેક થઇ જશે. જાણે 'જેકોડઢં બહુસ્વામ' નું સ્વરૂપ અવિર્ભાવ પામશે' જો તેને અગ્નિમાં હોમી દેશો તો તે બળીને રાખ થઇ જશે ને તે અંકુરિત થશે નહિ.

યજ્ઞમાં ઘી હોમવાની પ્રક્રિયાના પ્રતીકનો પણ વિશિષ્ટ અર્થ છે. અગ્નિમાં ઘી નાખવાથી અગ્નિ જવાલા વધે છે, તીવ્ર થાય છે; ઉજ્જવલ, પ્રખર અને તેજસ્વી બને છે. અગ્નિમાં ઘીને નાખવાથી એક વિશિષ્ટ શક્તિ અને તેજસ્વિતાનો આવિર્ભાવ થાય છે. ઘી હોમવાથી અગ્નિમાં જે એક ત્વરા જન્મે છે તે ઘઉં નાખવાથી જન્મતી નથી હોતી. ઘઉં નાખવાથી તો અગ્નિની ત્વરા ભલ્લી ઘટે છે. અગ્નિની ગતિ ક્ષીણ બને છે કેમકે તેમાં અગ્નિને પોતાની શક્તિ ઘઉંને બાળવા પાછળ ખર્ચવી પડતી હોય છે. જે જવાલામાં ઉપર ઊઠવાની ભેરદાર શક્તિ છે તે આમ ઘઉંના નાખવાથી વિલાશ્વત થઇ બંધ છે. પરંતુ ઘી નાખતાં અગ્નિત્વરા, અગ્નિની ગતિ, વધી જવા પામશે. કારણ ઘીને બાળવામાં અગ્નિને પોતાની શક્તિ ખર્ચવી પડતી નથી. પરંતુ ઘીની શક્તિ તો અગ્નિને વધારવામાં, તેની જવાલાઓને ઉપર લઇ જવામાં મદદરૂપ બનતી હોય છે.

આપણાં જીવનની પણ જે જ્યેષ્ઠિ છે તેને માટે એ કાર્યો કરવાનાં છે. અહંકાર આદિરૂપ રૂઝુતા, ધુરાઈઓ બાળવાની છે અને ઘી રૂપ ભલાઈથી તેની જ્યેષ્ઠિ વધારવાની છે. ભલાઈનું સૌથી વધારે નિકટતમ અને સરળતાથી ઓળખાય એવું એ યુગમાં ઘી જ પ્રતીક હતું. કારણ ઘીમાં સહજ સ્તિબ્ધતા છે. સ્તિબ્ધતાનાં જ બીજા નામો સ્નેહ-પ્રેમ છે. પ્રકૃતિ ઘઉંને સીધા ઉત્પન્ન કરે છે પરંતુ ઘી સીધું ઉત્પન્ન થતું નથી. ઘઉં રૂપ અહંકાર પ્રકૃતિમાંથી સીધેસીધો જન્મે છે. ધુરાઈને જન્માવવા કોઈ વિશ્વવિદ્યાલયનો આશ્રય શોધવો નથી પડતો. ધુરાઈ માણસમાં પ્રકૃતિદત્ત હોય છે પરંતુ ભલાઈને જન્માવવા ભારે શ્રમ ઉઠાવવો પડે છે. ભલાઈ સીધેસીધો જન્મતો નથી. ઘી પણ સીધેસીધું જન્મતું નથી. દૂધ હશે, તેમાંથી દહીં થશે, પછી તેને મથી તેમાંથી ઘી બનાવવું પડશે. દૂધ અને દહીંના પ્રમાણની માત્રા વધારે હોય છે ત્યારે તેમાંથી નીકળતા ઘીનું પરિમાણ અત્યંત હોય છે. આમ ઘણા પરિશ્રમે જેમ ઘી નીકળે છે તેમ ભલાઈને આવિર્ભૂત કરવા ઘણો શ્રમ કરવો પડે છે.

યાદ રાખજો જો આ પૃથ્વી પર મનુષ્યચેતના ન હોય તો ઘી પણ જન્મવા પામે નહિ. દૂધ હશે તો દહીં થશે; પરંતુ ઘી થશે નહિ. તેમ આ પૃથ્વી પર જો મનુષ્ય ન હોય તો ભલાઈ પણ ન હોય. એટલે અનુભવીઓને આ ઉપરથી ઘીના પ્રતીકનો ખ્યાલ આવી ગયો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? જેની પાસે થોડી પણ કાવ્યચેતના હોય તેને આ પ્રતીકની પારમાર્થિકતા સહજ રીતે હૃદયમાં સ્પર્શી બંધ છે. ઘીને માટે મધવું પડે છે. મધન કરવું પડે છે. ઘીને જન્માવવું પડે છે. ભલાઈ માણસના શ્રમનું ફળ છે. ધુરાઈ ઘઉં જેવી છે. માણસ નહિ હોય તો પણ ઘઉં થશે, પરંતુ ઘી થશે નહિ. ઘઉં રૂપ ધુરાઈને અગ્નિમાં નાખશો તો અશુભ અવસ્થા અગ્નિમાં

૪૫૪ : લેલા પાણી, ખોલ્યાં દ્વાર

ખળી જશે પરંતુ જીવનની ચેતનાને ક્ષીણ પણ કરી નાખશે. જીવનની ચેતનામાં ધીરૂપ શુભને હોમશે. તો તે શુભ જીવનની ચેતનાને ક્ષીણ નહિ કરે પરંતુ જીવનની ધારાને ઉપરની દિશાની યાત્રામાં ગતિમાન કરાવશે, અને અન્તતોગતવા શુભને પણ ખળી નાખશે અને જ્યોતિમાં વધારે કરશે. શુભને પણ જો અંતમાં રાખ ન બનાવે તો તે શુભ પણ અંધન બની જશે રહેશે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમસ્વામીના જીવનો પણ યજ્ઞમય છે. તેમની ચેતના જીર્વગામી છે. તેમના વિચારોના વિષયો પણ અધ્યાત્મમૂલક છે. તેનાં અનુસંધાનમાં જ કેશીકુમાર શ્રમણ ગૌતમસ્વામીને ફરી પૂછી બેસે છે કે, આપ જવાબ તો બરાબર આપી રહ્યા છો. પરંતુ લતાથી શું કહેવા માંગો છો ?

લયાય इह का वृत्ता ? कैसी गोचरमन्त्रिणी ।
 केसिमेव बुवंतं तु गोचरो ह्यमन्त्रिणी ॥ ૪૭
 भव तण्हालया वृत्ता भीमा भीम फलोदया ।
 समुद्धरितुं जहानाय विहरामि महासुणी ॥ ૪૮

તે લતા કંઈ છે ? શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણે આ રીતે પૂછતાં શ્રી ગૌતમે જવાબ આપ્યોઃ ભવતૃષ્ણા જ ભયંકર લતા છે. તેને ભયંકર પરિપાકવાળાં ફળ લાગે છે. હે મહાસુનિ ! તેને જડથી ઉખેડીને હું નીતિ અનુસાર વિહાર કરું છું.

આ તૃષ્ણાના સંબંધમાં ગંઢ કાઢના અને પરમ દિવસના પ્રવચનમાં ઘણું કહેવાઈ ગયું છે. છતાં એક વધુ દાખલાથી તૃષ્ણાનું સ્પષ્ટ અને વિકૃત સ્વરૂપ તમારી સામે મૂકું છું. શ્રીકૃષ્ણને તેમની પારદર્શી પ્રજ્ઞાશીલતાનાં કારણે અન્ય દર્શનિદેય યોગેશ્વરના નામથી ઓળખાવે છે. આવા અપ્રતિમ પ્રજ્ઞાશક્તિ ધરાવતા દારિકાધોશ શ્રીકૃષ્ણ એકવાર દુર્યોધન પાસે વિનિંદ કરવા બેઠા છે. કૌરવોને ધર્મ અને ન્યાયપૂર્વક સમજાવવા તેઓ પ્રયત્ન કરે છે, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ બેઠા છે. ત્યારે આખરે, તેઓ દુર્યોધનને કહે છે: ‘પાંડવોના ભાગદુ’ સભ્ય ન આપો તો કાંઈ નહિ, પાંડવો હેમખેમ રહી શકે માટે દેહત પાંચ ગામ આપો.’ પરંતુ ‘લોભ મૂલ્કાનિ પાપાનિ’ એટલે દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણની આ નાનકડી માગણીને પણ સ્વીકાર કરી શક્યો નહિ. પાપમૂલક લોભથી ગ્રસિત યુદ્ધિથી દુર્યોધન યોદ્ધા બન્યો:

लूचव्रेण सुतीक्ष्णेन भिद्यते या हि मेदिनी ।
 तर्ह्यं तु न दास्यामि, विना युद्धेन केशव ॥

હિ કેશવ ! પાંડવો વતી આપ પાંચ ગામની વિનંતિ કરી રહ્યા છો પણ પાંચ ગામ આપવાની વાત તો એક બાબુ રહી, સેવના અથ ભાગ પર રહે તેટલી પૃથ્વી પણ યુદ્ધ કર્યા વગર હું પાંડવોને આપવા તૈયાર નથી. ‘વીર મેઘ્ના વસુધરા’—પૃથ્વી તો હંમેશાં શક્તિશાળીઓથી ભોગવાય છે. શક્તિથી મેળવવા લાયક વસ્તુ આજીવનથી કદી મેળવી શકાતી નથી. શક્તિના

પારખાં કરવાં હોય તો તે માટે કુરુક્ષેત્ર છે. માટે હે દ્વારિકાધીશ ! પાંડવોને કહેજો કે દુર્યોધન પ્રાર્થનાથી ટેવાએલો નથી. કુરુક્ષેત્ર જ પૃથ્વીના સાચા અધિપતિનું નિશ્ચયિક થશે.’

પરિણામે મહાભારતનું ભયંકર યુદ્ધ થયું. તાત્પર્ય એ છે કે, જ્યારે લોભકપાય માણસના વ્યક્તિત્વ પર છવાઈ જાય છે ત્યારે મતિવિપર્યાસ આવ્યા વગર રહેતો નથી. કપિલ બ્રાહ્મણની બુદ્ધિમાં પણ લોભકપાયે મતિવિભ્રમ ઉત્પન્ન કરવામાં કચ્ચાશ નહોતી રાખી. “इच्छाव आगास समा जगंतया”—આ તૃષ્ણા આકાશની માફક અનંત છે. તે ઇચ્છાના-વાસનાનાં મૂળ જ ઉપાડી નાખ્યાં છે. એટલે તે અંકુરિત કે પલ્લવિત જ થઈ શકવા પામતી નથી.

જે તૃષ્ણાના મૂળને સમજશે તે દુઃખના દરિયામાંથી અચી જશે.

જીવન એક યજ્ઞ

ગઈ કાલે ઊર્ધ્વગતિના પ્રતીકરૂપ અગ્નિતત્ત્વની વાત આપણે કરી હતી. આજે આ જ વાતની પરિપુષ્ટિમાં બીજી આવશ્યક અને મહત્ત્વપૂર્ણ હકીકતોનો ઉલ્લેખ કરીશું. અગ્નિમાં ઘીની આહુતિ આપવાની પદ્ધતિ પણ ભારે રહસ્યપૂર્ણ છે. ઘી અગ્નિમાં બળી જાય છે, તેના અસ્તિત્વને મિટાવી દે છે પણ પોતાનાં જીવનની ધારાને ઊર્ધ્વ દિશા તરફ ગતિમાન કરે છે. જ્વાલાઓમાં પોતાના પ્રાણનું બલિદાન આપે છે, પણ આકાશ તરફ ત્વરિત ગતિએ ફોડવાની અપ્રતિમ શક્તિને વિતરિત કરે છે. તે જલ્દી જાય છે, મટી જાય છે, વિસય પામી જાય છે પણ પોતાના આદર્શની એક સુવાસ મૂકતું જાય છે. સારા માણસોનું લક્ષણ જ એ હોય છે કે ધૂપસળીની જેમ પોતે સળગીને પણ બીજાને સુવાસ આપે છે, પોતે દુઃખ વેઠીને પણ બીજાને સુખ આપે છે, પોતે સહીને પણ બીજાને શાંતિ આપે છે.

જેનું જીવન જ યજ્ઞ થઈ જાય છે એવી વ્યક્તિ જીવનના ચરમ અનુભવને સ્પર્શી જાય છે. પરંતુ જીવન ચેતનાને ઊર્ધ્વગામી બનાવવા માટેના જે સંકેતો છે તે સંકેતોનું સ્મરણ કરાવનારા આ પ્રતીકો પણ કાલાંતરે કિલ્લટ થઈ જતાં હોય છે, એમના આંતરિક પ્રયોજનો નષ્ટ થઈ જતાં હોય છે. આત્મા અને પ્રાણો વિદાય લઈ લે છે. માત્ર બાહ્ય જડ યોગ્યાં જ અવશિષ્ટ રહેવા પામે છે. પ્રતીકોનો જન્મ હંમેશાં ઉપરને છેડેથી થાય છે અને પ્રતીકોની પકડ હંમેશાં નીચેને છેડેથી હોય છે. પ્રતીકોને જન્મ દેનાર તેનું આકાશની બાજુએ નિર્માણ કરે છે અને પ્રતીકોને પકડનારા એટલે આપણે સૌ તેમને જમીન તરફથી પકડીએ છીએ. અગ્નિના પ્રતીકને શોધનાર પરમ પુરુષે અગ્નિના પ્રતીકને ચેતનાના ઊર્ધ્વગામી વિકાસ માટેના પ્રતીકરૂપે શોધ કરી; ત્યારે અગ્નિનાં એ પ્રતીકને પકડનારા આપણે સૌ તેને આંતરિક ચેતનાની ઊર્ધ્વ દિશામાં ગતિ કરાવનાર તરીકે યોગબળવાને બદલે, માત્ર અગ્નિરૂપે જ જોવા લાગ્યા. પરિણામે જે શુભ પ્રતીક

તરીકેની તેની પ્રતિક્ષા હોતી તે વિસ્મૃત થઇ ગઇ અને તેને સ્થાને અગ્નિની પૂજા ચાલી. પછી તો અગ્નિ સદા જલતો રહ્યો; ઘઉં, જવ, તલ, ઘી તેમાં હોમાતો રહ્યો. પરંતુ ઘી શું, અગ્નિ શું, યજ્ઞ શું?—તેનાં આંતરિક રહસ્યો ભૂલાઇ ગયાં. આ બધાં તત્ત્વો શાનાં પ્રતીક છે? તે આપણને શો સંદેશ આપે છે? આપણી સમક્ષ જીવનનું કથું મહામૂલું સત્ય તે ધરે છે? વગેરે વાતો આપણે ભૂલી ગયાં. પરિણામે પ્રતીકોના આત્માને બદલે પ્રતીકોના મરી ગયેલાં જડ ખોખાં જ આપણાં હાથમાં રહી જવા પામ્યા.

આ જડ ખોખાંઓની નિરર્થકતા બતાવવા જ્યારે કોઇ સુરા ત્યકિત પ્રયત્ન કરે, ત્યારે આપણે તેને સત્યોન્મુખ, સુવિચારક તરીકે તો અપનાવી શકતા નથી, પરંતુ તેને ધર્મના વિરોધી અને ધર્મના દુરમન તરીકે બિરહાવી તેના તરફ કાઢવ ઉછાળવામાં જરાયે બાકી રાખતાં નથી. આ બતના યજ્ઞ અને આહુતિનો વિરોધ કરનાર આપણને પાગલ લાગે છે અને આપણે કહી નાખીએ છીએ કે, ગીતા યજ્ઞનું વિધાન કરે છે, વેદો યજ્ઞને પુષ્ટિ આપે છે, ત્યારે આ મહાપુરુષ શ્રીકૃષ્ણથી પણ ચડી જાય એવા કોણ નીકળ્યા છે કે, જે યજ્ઞોનો વિરોધ કરે છે? પણ યોલનારને ખબર નથી કે ગીતામાં બતાવેલા યજ્ઞ અને આ તેમના અનુયાયીઓએ પકડી રાખેલા યજ્ઞમાં તો આકાશ અને પાતાળ જેટલો ફેર છે.

પ્રતીકો પકડી રાખવા માટે નથી હોતા. તે તો જીવનને પેલે પાર લઇ જવા માટેના દિવ્ય સંકેતો છે. દરેક પ્રતીક પાર થઇ જવા માટેનું સાધન છે. પરંતુ જ્યારે આ સાધનો પાર થઇ જવા માટેનાં સાધનો મટી વ્યક્તિના હાથનાં રમકડાં અથવા પૂજનાં સાધન બની જાય છે ત્યારે તેનાં પ્રાણો ખોવાઈ જાય છે અને માત્ર તેની લાશ જ હાથમાં રહી જાય છે. યાદ રાખજો, બધા પ્રતીકો ભારે રહસ્યોથી અને ક્રીમતી ઇતિહાસોથી ભરેલા છે. પ્રતીકોમાં જે જલોર રહસ્યો છુપાયેલાં છે તેને બચાવી લેવા જરૂરી છે. પરંતુ તે બચવા પામતા નથી અને જે બચી જાય છે, તે પ્રતીકોના નિર્જીવ શરીરો હોય છે.

કોઈ અજ્ઞાની માણસ પરમાત્માને કોઈ અર્પણ કરવા ઇચ્છે તો પણ તે શું અર્પણ કરે? કારણ તે બિચારો પરમાત્માને પણ જાણતો નથી અને પોતાને પણ જાણતો નથી. તે તો પોતે જે વસ્તુઓમાં આસક્ત હોય છે તેજ વસ્તુઓ તે પરમાત્માને ભેટ ધરે છે. પોતાને જે આકર્ષક રૂચિકર અને પ્રીતિકર જણાય છે તેને જ તે પરમાત્માના ચરણોમાં ધરે છે. તેને ફૂલ પ્રીતિકર લાગે છે તો પરમાત્માનાં ચરણોમાં તે ફૂલ ધરી આવે છે. અજ્ઞાની સદા એમ જ વિચારતો હોય છે કે જે મને ગમે છે તે ભગવાનને પણ ગમે છે.

અજ્ઞાનમાં જે પ્રીતિકર લાગે છે તે જ્ઞાનમાં લાગતું નથી હોતું, એટલે જ્ઞાની પુરુષો પરમાત્મારૂપ અગ્નિમાં પોતાની ઇન્દ્રિયોની જ આહુતિ અર્પે છે. આપણે જે કોઈ પરમાત્માના નામે ભેટ ધરીએ છીએ તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાંથી ભેટ ધરીએ છીએ. આપણી ઇન્દ્રિયોને જે ગમે છે તે જ આપણે આપણા પરમાત્માને ભેટ ધરીએ છીએ.

ફૂલ આપણને આકર્ષક લાગે છે, તેની સુગંધ નાકને મીઠી લાગે છે, તેણે રૂપ આંખને રૂચિર જણાય છે એટલે આપણે પરમાત્માનાં ચરણોમાં ફૂલ ચઢાવીએ છીએ. પરંતુ જ્ઞાની પુરુષો સુગંધની ઇન્દ્રિયને જ અર્પી દે છે. આપણને ભોજન પ્રિય અને સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, કેળો તરફ આપણને પ્રેમ અને આકર્ષણ હોય છે, એટલે આપણે ભગવાનને છાપન ભોગ ધરીએ છીએ પરંતુ યોગીજન સ્વાદિષ્ટ વસ્તુને નહિ, પરંતુ સ્વાદની ઇન્દ્રિયને જ અગ્નિમાં સમર્પી દે છે.

આ સમર્પણ જ આંતરિક અને પારમાર્થિક સમર્પણ છે. આ સમર્પણ જ પ્રાણોત્ત્ત્વ સમર્પણ કહેવાય. જેને આપણે આપણું અસ્તિત્વ અથવા અસ્મિતા કહીએ છીએ, તે ઇન્દ્રિયોના સરવાળા સિવાય બીજું કંઈ જ નથી. જ્યારે આ રીતે આપણી ઇન્દ્રિયોને જ સમર્પી દઈએ ત્યારે આત્મા સિવાય કંઈપણ અવશેષ રહેતું નથી.

ઇન્દ્રિયો વડે જ આપણે સંસારથી ભેડાઈએ છીએ. આપણને સંસારથી સંયુક્ત કરનાર ઇન્દ્રિયો જ છે. આંખથી આપણે રૂપ સાથે સંબંધ બંધાય છે અને કાનથી સ્વરો, ધ્વનિઓ સાથે. આ રીતે પાંચે ઇન્દ્રિયો વડે આપણે સંસારથી ભેડાએલા છીએ. એટલે ઇન્દ્રિયો સંસારનું દ્વાર છે. ઇન્દ્રિયોત્ત્ત્વ પ્રતિક્રિયા જ પરમાત્મભાવને પામવાનું પરમ કારણ છે.

જે પગથિયાં આપણને મકાનથી નીચે લાવે છે તે જ પગથિયાં આપણને મકાનની ઉપર લઈ જાય છે. જે માર્ગથી તમે ઉપાશ્રયે આવો છો તે જ માર્ગથી તમે પાછા ઘર તરફ જાઓ છો. પરંતુ ફરક એટલો જ છે કે, આવતી વખતે તમારું ઉપાશ્રય તરફ મોઢું હેતું અને ઘર તરફ વાંસો હોતો; ત્યારે જતી વખતે તમારું ઘર તરફ મોઢું અને ઉપાશ્રય તરફ તમારી પીઠ હોય છે. એ જ રીતે પરમાત્મા તરફ ગતિ કરતી વખતે ઇન્દ્રિયો તરફ પીઠ ફેરવવી પડશે અને ભે ઇન્દ્રિયાભિમુખ થશે તો પરમાત્માની દિશામાં યાત્રા અશક્ય બની જશે.

જ્ઞાની પુરુષો પોતાની ઇન્દ્રિયોને જ યજ્ઞના અગ્નિમાં હોમી દે છે. આ સમર્પણ જ સમર્પણ છે, આ ત્યાગ જ ત્યાગ છે. બાકી તો માત્ર આત્મપ્રવચના છે. પોતાને ખોઈ નાખવાનું સામર્થ્ય જ સાચું સમર્પણ છે, બાકી બીજા બધા તો પોતાને બચાવી લેવાના ઉપાયો માત્ર છે.

અજ્ઞાની પુરુષો પ્રાતઃ ભેડતાવેંત નિર્દોષ ફૂલોને ચૂંટી કાઢે છે. તેમના મનથી તો આ પ્રક્રિયા પરમાત્માને ફૂલો અર્પણ કરી, પોતે ધરેલી અમૂલ્ય ભેટરૂપ છે. પરંતુ ઇશ્વરની જ સૃષ્ટિ માનનારા જે લોકો છે, તેમના અભિપ્રાય મુજબ તો આ ફૂલો પશુ ઇશ્વરનું જ નિર્માણ છે. એટલે ફૂલોને ચૂંટી કાઢવાની પ્રક્રિયા એ ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં કબજગીરી કરવાની અનધિકાર વૃત્તિનું, પોતાની અજ્ઞાનજન્ય સ્વચ્છંદ વૃત્તિનું જ પ્રદર્શન છે. જે ઇશ્વર કર્તૃત્વને સ્વીકારતા નથી એવી વ્યક્તિઓ ફૂલોને ભણે ઇશ્વરની કૃતિ ન સ્વીકારે, પરંતુ પ્રકૃતિથી પ્રાપ્ત ફૂલોની પશુ પોતાની એક સૃષ્ટિ છે તેના સ્વીકાર કર્યા વગર તો ચાલશે જ નહિ. તેમની દૃષ્ટિમાં ફૂલો પશુ છ કાચમાંથી વનસ્પતિ કાચના છોડો છે તે સત્યનો તેઓ કથમપિ ઇન્કાર કરી શકે નહિ. એટલે પ્રભુના નામે

કૂલો તોડવાં એ પાપ જ છે. તેવું કરીને આપણે કૂલોના પ્રાણોને નષ્ટ કરી નાખીએ છીએ. વૃક્ષો ઉપર લાગેલાં કૂલો પ્રકૃતિની ગૌરવગાથા ગાતાં હોય છે. તેમને તોડી આપણે તેમને મારી નાખીએ છીએ, તેમની હત્યા જ કરી નાખીએ છીએ. જો પરમાત્માના વિરાટ સ્વરૂપને આપણે સ્વીકારતા હોઈએ તો તે કૂલો તો સ્વયં વિરાટને સમર્પિત છે જ, કૂલોને તોડીને પરમાત્મા ઉપર ચઢાવવાથી કે તેને છાપન ભોગ ધરવાથી આપણને કોઈપણ જાતનો લાભ થવાનો નથી. કારણ આખું જગત પરમાત્માની સમક્ષ જ ભિલું છે. તેમનાથી અબાણી, અણબોઈ અને અસ્પૃશ્ય કોઈ જ વસ્તુ નથી.

મૃત્યુ સમયે જે આપણી પાસેથી ઝૂંટવાઈ જાય છે તે આપણે યજ્ઞમાં ચઢાવવાનું છે. આપણે જો તે નહિ ચઢાવીએ તો મૃત્યુ સમયે તો તે છીનવાઈ જ જવાનું છે. પરંતુ આપણે તો જે સમર્પવાનું છે તેને સમર્પતા નથી; બિલટાનું હંમેશાં તેને બચાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ અને તેને બદલે ફળકૂલ અને મીઠાઈઓ વગેરે ચઢાવી દઈએ છીએ. આપણી જાતને બચાવવા માટે જ આપણે ખીણ વસ્તુઓને સમર્પી દઈએ છીએ. પરંતુ પરમાત્મા કોઈ બાળક નથી કે જેને રમકડાં પકડાવી દઈ ભોળાવી શકાય. આ રમકડાંઓથી કોઈ પણ ઘઈ શકે એમ નથી.

આ બાહ્ય સ્થૂલ દેખાતા અગ્નિમાં ઇન્દ્રિયોનું સમર્પણ કઈ રીતે થઈ શકે? બાહ્ય અને સ્થૂલ અગ્નિમાં તો ઇન્દ્રિયોના વિષયો જ ચઢાવી શકાય. બહારના અગ્નિમાં ઘી, ફળ, ફૂલ વગેરે ચઢાવી શકાય છે પણ આકાંક્ષા કે અહંકાર કઈ રીતે ચઢાવી શકાય? યોગાગ્નિમાં જ ઇન્દ્રિયોને ચઢાવી શકાય છે હવે આ યોગાગ્નિ શું છે તે પણ સમજવા જેવું છે.

અગ્નિ એટલે શું? અગ્નિ એટલે જે વસ્તુઓની અંદર છુપાએલાં વિદ્યુતનું સંઘર્ષણ. દરેક વસ્તુમાં વિદ્યુત છુપાએલી છે. ખરેખર તો દરેક વસ્તુ વિદ્યુતકણોનું સંયોજકરણ છે. વિજ્ઞાન અને ભૌતિકશાસ્ત્રના વિદ્વાનો પણ આજ વાતને સમર્થન આપે છે. કોઈ પણ વસ્તુને તોડી તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો અંતમાં પરમાણુ ઉપર પહોંચ્યા પછી પણ વિદ્યુતકણ જ છેલ્લે અવશિષ્ટ રહેશે. વિજ્ઞાને જે છેલ્લી શોધ કરેલ છે તે મુજબ તો વિદ્યુતકણ છે એમ કહેવું એ પણ ઉચિત નથી. કારણ કણ તો પદાર્થના હોય, વિદ્યુતના તો તરંગો હોય છે. શક્તિમાં કણ નથી હોતા, તેમાં તરંગો હોય છે. આ વસ્તુને રચુ કરવા માટે ભાષામાં એવો કોઈ શબ્દ હોતો નહિ. એટલે એક નવા જર્મન શબ્દનું સંશોધન કરવું પડ્યું અને તેને કવાંટાના નામથી ઝોળાખવામાં આવ્યું. કવાંટાનો અર્થ છે, જે કણ પણ છે અને તરંગ પણ છે. તે કણ એ દૃષ્ટિથી છે કે પદાર્થનો પરમ અંતિમ ભાગ છે અને તરંગ એટલા માટે કે પદાર્થનો અંતિમ ભાગ કણ નથી પણ તરંગ છે. કણ અને તરંગને એક સાથે વ્યક્ત કરવા માટે કવાંટા શબ્દનું નિર્માણ થયું છે.

આ આખું જગત કવાંટાથી નિર્મિત છે. આ વિદ્યુતકણોનું ઘર્ષણ કરવામાં આવે તો અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ અગ્નિ વિદ્યુત વચ્ચે થએલા ઘર્ષણનું પરિણામ છે.

આપણા જન્મને હાથે ઘસવામાં આવે તો પણ જન્મને હાથે ગરમ થઈ જાય છે. હાથોમાં અગ્નિ જન્મવી શરૂ થઈ જાય છે. ઝડપથી ઢોડતાં પરસેવો આવવા માંડે છે. કારણ હવા અને આપણી વચ્ચે ઘર્ષણ પ્રારંભ થઈ જાય છે અને ઘર્ષણથી શરીર ઉત્પન્ન-ગરમ થઈ જાય છે. તમને તાવ કેમ આવે છે તેનાં વૈજ્ઞાનિક કારણોની તમને ખબર છે ? તાવનો તો આપણને સૌને ભારે અનુભવ છે. પરંતુ તાવથી આપણું શરીર કેમ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તેની આપણને માહિતી નથી. વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે, આપણા શરીરની અંદર, બહારથી આવેલાં ખીમારીનાં કીટાણુઓમાં અને આપણાં શરીરનાં રક્તક કીટાણુઓમાં જ્યારે ઘર્ષણ શરૂ થઈ જાય છે ત્યારે શરીર ઉત્પન્ન બની જાય છે જેને આપણે તાવના નામથી ઓળખીએ છીએ. જ્યારે એ કોઈ ખીમારી નથી પરંતુ ખીમારી માટેનો એક ઇશારો છે, કે શરીરની અંદર ઘર્ષણ શરૂ થઈ ગયું છે. આવા ઘર્ષણથી જ શરીર ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

શરીર ને એક વિશેષ ઉત્તાપમાં રહે તો જ આપણે જીવિત રહી શકીએ. ને શારીરિક તાપમાન ૯૮ ડિગ્રીથી બે-ચાર ડિગ્રી વધુ નીચે વહ્યું જાય તો પ્રાણ સંકટમાં પડી જાય છે. ૧૧૦ ડિગ્રી ઉત્તાપમાં પ્રાણ તિરોહિત થઈ જાય છે. આનો અર્થ એ થયો કે આપણું જીવન ૧૦ થી ૧૫ ડિગ્રી વચ્ચે રહેલું છે. આ ફક્ત પંદર ડિગ્રી વચ્ચે આપણાં જીવન અને મરણનો સંઘર્ષ છે. ને નીચે વહ્યું જાય તો શરીર ઠંડું થઈ જાય અને ઉપર વધી જાય તો શરીર સહી ન શકે એવું ગરમ થઈ જાય. એટલે જન્મને સ્થિતિઓમાં પ્રાણોને સંકટ જ છે.

બહાર જે અગ્નિ આપણે પ્રગટ કરીએ છીએ તે પણ ઘર્ષણમાંથી જ આવિર્ભાવ પામે છે. બાકસને બાકસની દિવાસળી સાથે જોરથી ઘસતાં, ઝડપથી ઘર્ષણને ઉપલબ્ધ થનારા પદાર્થો સાથે ઘસતાં, તેમાંથી આગ જન્મી જાય છે. આ તો બહારની અગ્નિની વાત થઈ, પરંતુ યોગાગ્નિ એવી અગ્નિ છે કે જે શરીરમાં ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. બહાર તેનાં કેાઈ લક્ષણ દેખાતાં નથી. અંદર આપણાથી અબજવા એવા જોતથી તે જન્મી શકાય છે. આ રીતે બાહ્ય અગ્નિની મદદ વગર જ યોગાગ્નિથી પોતાને બાળી શકાય છે.

આપણે ત્યાં જે તપશ્ચર્યા ઉપર વધારે ભાર આપવામાં આવેલ છે તેની પાછળનું રહસ્ય પણ આ જ છે કે, ઉપવાસને લઈ અંદરની શીતળતા ખોવાઈ જાય છે. એક બતવું લુખા-સુખાપણું જન્મી જાય છે. ને ઉપવાસ ચઉવિહાર-પાણી વગરનો કરવામાં આવે તો જ તે પૂર્ણ ઉપવાસ છે. ને ઉપવાસમાં આહાર અને પાણીનો ત્યાગ હોય તો, એક વિશેષ સમયની સીમા પછી, શરીરની સ્થિતિ સુકાઈ ગએલા લાકડા જેવો થઈ જાય છે. લીની લાકડીઓને બળતણ ન બનાવી શકાય. લીની લાકડીઓમાંથી આગ ઓછી ઉત્પન્ન થાય અને ધૂમાડો વધારે નીકળે.

ઉપવાસનો આ પ્રયોગ યોગાગ્નિને જન્માવવા માટે-શરીરને સુકવી નાખવા માટેનો છે. વિશેષ ઉપવાસની પ્રક્રિયા પછી શરીર તે હાલતમાં આવી જાય છે કે, શરીરની અંદરની વ્યવસ્થા

૪૬૦ : ભેદા પાપાણુ, ખોદ્યાં દ્વાર

સૂકી લાકડીની માફક સૂકી થઈ બધ છે. તેમાં સામાન્ય પ્રયોગથી પણ અગ્નિ પેદા થઈ બધ છે. એટલે ઉપવાસ યોગાગ્નિ ઉત્પન્ન કરવા માટેનું અનિવાર્ય અંગ છે.

જ્યારે અંદર યોગાગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેના બે પ્રયોગ સંભવી શકે. એક તો એ કે ઇન્દ્રિયોના સૂક્ષ્મ રસને અગ્નિમાં સમર્પિત કરી દે તો વ્યક્તિ જીવિત અવસ્થા રહેશે પરંતુ રૂપાન્તરિત થઈ જશે, બીજી જ જાતની થઈ જશે. અને આ અગ્નિનો અન્તતઃ મૃત્યુના સમયમાં પણ ઉપયોગ કરી શકાય છે, ત્યારે શરીર પૂરેપૂરું સમર્પિત કરી શકાય છે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમ સ્વામીએ પોતાની ઇન્દ્રિયોનું સંયમ યજ્ઞમાં સમર્પણ કરેલ છે. સાધના અને તપશ્ચર્યાનાં બંને યોગાગ્નિ પણ પ્રગટાવેલ છે. એટલે સાંસારિક આકર્ષણો કે વૈષધિક વિકારો, વાસનાઓ અને વિકલ્પો તેમાં બળીને રાખ થતા બધ છે. આજે આપણે જેની ચર્ચા કરી છે તે અગ્નિની વાત તેઓ કરવાના નથી. પરંતુ એક એવો પણ અગ્નિ છે, જે આપણા માનસને સંજીવ્ય બનાવી દે છે, ચિત્તવૃત્તિને ઠંડોળી નાખે છે, આપણા આંતરિક શુભોને બાળી રાખ કરી નાખે છે તેના સંબંધના પ્રશ્નો પૂછતાં પહેલાં શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણનું લતાના પ્રશ્નના સંબંધેનું, સમાધાન થઈ જતાં, શ્રી ગૌતમસ્વામી પરત્વે પોતાની કૃતજતા પ્રગટ કરતાં તેઓ કહે છે—

સાહુ ગાયમ | પન્ના તે છિન્નો મે સસજો હ્મો |

અન્નો ચિ સંસજો મલ્હ ત્ મે કહસુ ગાયમા | ॥ ૪૧

સપજ્જલિયા વોરા અગ્ની ચિટ્ઠુઈ ગાયમા | |

જેડહન્તિ સરીરત્થા કહ' વિજ્ઞાવિયા તુમે | ॥ ૫૦

હે ગૌતમ ! તમારી પ્રજ્ઞા શ્રેષ્ઠ છે. તમોએ મારો સંદેહ દૂર કર્યો છે. હજી મારી એક શંકા છે તે વિષે તમે મને કહો.

હે ગૌતમ ! આરેકોર ઘોર પ્રત્યંડ અગ્નિ બળે છે. તે શરીરસ્થા-જીવોને બાળે છે. તે તમે કેવી રીતે શાંત કર્યો ?

પોતાના પ્રશ્નનું સમાધાન થતાંની સાથે સાધુવાદના પ્રદર્શનપૂર્વક એક નવો પ્રશ્ન જિનાસા ખુદ્ધિએ તરત જ પૂછી નાખ્યો કે, સંસારમાં પ્રાયઃ બધા જીવો એક પ્રકારની સળગી રહેલી પ્રત્યંડ જવાહાઓથી ભરેલી ભઠ્ઠીમાં સળગી રહ્યા છે. એ અગ્નિમાંથી પોતાની જાતને સુરક્ષિત રાખી શકે એવા ભાગ્યશાળી વિરલ આત્માઓ જ છે. આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક તાપત્રયથી સંતપ્ત આ જગત છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભની આગની આંચમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ બચી શકે એમ છે. આ આગના ભયંકર ઉત્તાપથી સૌ કોઈ ઉત્તાપ છે. છતાં પોતાની ઉત્તાપતા તે અનુભવી શકતા નથી. કપાયોની આ અગ્નિને સંરંપર્થ ડગલે અને પગલે ધયા જ કરે છે. એના અભિશાપોના ક્ષણેક્ષણ સૌ ભોગ પણ થતા હોય છે. છતાં બંધે કશો જ સંરંપર્થ

ન થયો હોય, તેમ દરેક જીવ સમજીને પણ તે જાડીમાં પડ્યા જ કરે છે. આ કષાયોથી પરવશ બનેલા આત્માને અનેક પ્રકારની અશિષ્યો ભ્રષ્ટી થઈ જવા પામે છે અને જીવન જ્યારે અશિષ્યોથી પરિપૂર્ણ હોય ત્યારે સુખ, શાંતિ કે સમાધિનાં દર્શન થતાં નથી. એટલે તો ભગવાન મહાવીરને અને તેમના અનુયાયીઓને નિર્અર્થ એવા નામની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે.

ભગતિક પદાર્થો તરફનું આકર્ષણ, પદાર્થોમાંથી સુખ મેળવવાની અભીપ્સા, અજ્ઞાનમાંથી જન્મેલી આસક્તિ છે. કાષાયિક પરિણામોની ઉત્કટતાનું પરિણામ છે. જીવ જ્યારે અજ્ઞાન દોષથી શ્રવત બની આવાં આકર્ષણો અને પ્રલોભનોના વમળમાં ફસાઈ જાય છે ત્યારે તેને તેમાંથી હેમખેમ બહાર નોકળવું બહુ સુરકેશ થાય છે. કષાયરૂપ અગ્નિ તેને ખાખ કરી નાખે છે. તે અગ્નિમાંથી હેમખેમ કેમ નીકળી શકાય અને તે અગ્નિને ઠારી શકાય કે જેથી કાષાયિક ઉત્તાપનો ભોગ ન થવું પડે તે હકીકત આવવી કાલે કહેવાશે.

તીર્થ અને તીર્થંકર

હિન્દુ ધર્મમાં ત્રિવેણી સંગમનો ભારે મહિમા છે. જ્યાં બે કે ત્રણ નદીઓ ભેગી થાય તે સ્થાન સંગમ બની જાય છે. બાણે આત્મા અને પરમાત્માનો સંયોગ થયો હોય તેમ તે સ્થાન તીર્થ તરીકે ઓળખવા લાગે છે. તીર્થની મહત્તા સૌનાં હૃદયમાં પડેલી જ હોય છે. તીર્થ એ પ્રાચીન સભ્યતાનું શોધી કાઢવામાં આવેલું ઘણું સઘન, સાંકેતિક અને અદ્ભુત પ્રતીક છે. પરંતુ આજની સભ્યતા પાસે તેના આત્મિક અને વિશુદ્ધ સ્વરૂપને સમજી શકવાનાં બધાં રૂપો અને બધી વ્યવસ્થાઓ ખોવાઈ ગયાં છે. એક મરી પરવારેલી વ્યવસ્થાને બાણે આપણે વહન કરી રહ્યાં છીએ ! આપણે આ તીર્થોના આંતરિક સૌંદર્યને સમજી શકતા નથી. તીર્થોના નિર્માણ પાછળની શી દૃષ્ટિ છે ? તેનો ઉપયોગ શો છે ? આ તીર્થો કેણે બનાવ્યા ? બનાવવાના પ્રયોજનો શાં હતાં ?—આ બધું સમજવા અને વિચારવાની દૃષ્ટિ પણ આપણે ખોઈ ગેલા છીએ. આ વાત નિશ્ચિત સત્ય છે કે આપણી સભ્યતાએ તીર્થોના પારમાર્થિક અર્થ ખોઈ નાખ્યો છે. તીર્થોમાં આપણે જે ઉપર ઉપરથી ભ્રષ્ટરો છીએ અથવા દેખાય છે, તે જ સર્વસ્વ નથી. તીર્થોમાં કાંઈક બીનું પણ છે, જે આપણને ક્યારેય પણ ઉપરથી દેખાતું નથી.

એક વાત તો ચોક્કસ છે કે, માણસ આજે જે તીર્થયાત્રાને નામે દોડધામ કરે છે, તે વ્યર્થ કરે છે. તે જ રીતે જે લોકો તીર્થોના પરમાર્થને સમજ્યા વગર તીર્થોના વિદેશ કરે છે, તેમના વિદેશમાં પણ પ્રાયઃ તેવી જ નિર્વૃક્તતા રહેલી છે. આમ છતાં તીર્થોના વિદેશ કરનારા વધારે સત્યોન્મુખ હોય, વિચારતા હોય એમ જણાય છે. ખરી રીતે તો વિદેશ કરનાર પણ

તીર્થના આંતરિક સ્વરૂપથી અજ્ઞાત જ હોય છે. તીર્થના સ્વરૂપની ધારણાની ખામતમાં તે તીર્થયાત્રા કરનારા અને તેનો વિરોધ કરનારા બન્ને એક જ ભૂમિકાએ ઊભા છે.

આજે હું જે તીર્થની વાત કરી રહ્યો છું, તેના આંતરિક સ્વરૂપની વાત તો પછી આવવાની જ છે. અત્યારે તો હું તેના સ્થૂલ દેહને જ તીર્થ માની વાત કરીશ. આપણે ત્યાં સમ્રેત શિખર તીર્થના આપણા દેરાવાસી તેમજ દિગંબર ભાઇઓને મન ભારે મહિમા છે. આપણે ભલે તીર્થ સ્વરૂપે તેને આપણા હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત નથી કરતાં, આમ છતાં વીસ તીર્થકરોના નિર્વાણની તે પવિત્ર ભૂમિ છે, તે સત્યનો સ્વીકાર તો આપણે કરીએ જ છીએ. ચોવીસ તીર્થકરોમાંથી માત્ર ચાર તીર્થકરોને બાદ કરતાં, બાકીના વીસ તીર્થકરોની તે સમાધિભૂમિ છે. વીસ તીર્થકરોએ ત્યાં પોતાના શરીરનું વિસર્જન કર્યું હતું તે વાત આપણે સૌ જાણીએ છીએ. ઋષભદેવ પ્રભુ કૈલાસ પર્વત ઉપર નિર્વાણ પામ્યા. વાસુપૂજ્ય ભગવાનની સમાધિભૂમિ ચંપાનગરી હતી. પાર્શ્વનાથ પ્રભુનું સુક્રિતધામ ગિરનાર પર્વત હતો અને મહાવીરના નિર્વાણની ભૂમિ પાવાપુરી હતી એ વાત જાણીતી જ છે. આ સિવાયના બાકીના તીર્થકરો એક જ પર્વત ઉપર પોતાનાં શરીરોનું વિસર્જન કરે, એ કોઈ સામાન્ય કે અનાયોજિત વાત નથી. હું ન ભૂલતો હોઉં તો દિગંબરોની તો આ સંબંધે આવી દૃઢતમ માન્યતા છે કે લગભગ બધા તીર્થકરો, બધા કાળમાં, પ્રાયઃ સમ્રેત શિખર ઉપર જ નિર્વાણ પામે છે. તેમની સમ્રેત શિખર વિષેની ભકિતની પ્રબળતા એટલી નક્કર છે કે, તેઓ હંમેશાં ભારપૂર્વક કહેતા આવ્યા છે કે, જેણે નરકના આયુષ્યના ફળિયા ખાંધી લીધા હોય તે સમ્રેત શિખરની યાત્રા કરી શકતો નથી. આ બધી માન્યતાઓ ભલે તેમની ભકિત અને નિષ્ઠાની અનન્યતાને સૂચવનારી હોય, કે સત્યને પ્રતિક્ષેપ કરનારી હોય, તે વાતને બાજુએ રાખી વિચારીએ તો પણ પ્રાચીનકાળથી જ તીર્થોના સંબંધની ભાવનાઓ આહી આવે છે.

હું તીર્થોની વાત કરી રહ્યો છું માટે તીર્થોના સંબંધમાં ચાલી આવતી પરંપરામાં મારી પણ શ્રદ્ધા કે નિષ્ઠા છે એમ રખે માનતા. તીર્થોને, તીર્થસ્વરૂપે માનનારા કે ન માનનારાઓની સમક્ષ હું તો તીર્થોનાં રહસ્યને યત્નિચિત પ્રગટ કરવા ઇચ્છું છું. હું કંઈ પણ કહું તે પહેલાં એ વાત સ્પષ્ટ કરી દેવા માંચું છું કે, તીર્થ માટે દોહધામ કરનારા ભાણુક યાત્રીઓના જેવી તીર્થ વિષેની મારી દૃષ્ટિ નથી અને તીર્થનું આમૂલ મંડન કરવાની આત્યંતિક વૃત્તિ ધરાવનારાઓ જેવી મારામાં એકાંત રૂક્ષવૃત્તિ પણ નથી. હું ફરેકમાં તાત્વિક સૌંદર્ય જોવાની, જાણવાની, વિચારવાની અને તેના આંતરિક રહસ્યને સ્પર્શવાની ભાવના રાખું છું. તેમાંથી આધ્યાત્મિક રહસ્યોને પ્રગટ કરતા જે જે વિચારો, જે જે અનુભવો, જે જે સત્યો, મને સાંપડે તેને સ્વીકારી લેવા મારા દિલ અને દિમાગ અવશ્ય ઉઘાડા રાખું છું. એટલું જ નહિ, જે સમાજમાં હું જન્મ્યો છું, જેની છત્રછાયામાં હું વિચરી રહ્યો છું, જે અનુશાસનને મેં સ્વીકાર્યું છે તે તરફની સંપૂર્ણ આદર ભાવપૂર્વકની નિષ્ઠા સાથે આ વાત રચુ કરી રહ્યો છું કે જેથી

મારા સંબંધે યોદ્ધા ગેરસમજણ જીભી ન થાય. આ વાતના આટલા સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપીકરણ પછી પાછો હું મારા મૂળ વિષય પર આવું છું.

સમ્રેત શિખર પર્વત બિહારમાં આવેલ છે. આ પર્વત ઉપર આજે પણ જૈનોની હકુમત છે. આ સમ્રેત શિખર પર વીસ તીર્થંકરો અને અસંખ્ય બીજા મુનિઓ પરિનિર્વાણ પામ્યા છે. આ ઐતિહાસિક હકીકતોનો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એક વખત વિચાર કરી લઇએ, એટલે તેના તથ્યોને સમજવા અને પકડવાની સુગમતા રહેશે. ભગવાન ઋષભદેવથી માંડી ભગવાન મહાવીર સુધી ૨૪ તીર્થંકરો થયા છે. એક તીર્થંકરથી બીજા તીર્થંકરમાં હબરો, લાખો કે કરોડો વર્ષોનું જ અંતર નથી પરંતુ તમારી કે અમારી કલ્પના કામ ન કરે એટલા લાખ કરોડ સાગરોનું અંતર છે. હા, ભગવાન મહાવીર અને પાર્શ્વ પ્રભુ વચ્ચે સૌથી ઓછું અંતર છે અને તે ૨૫૦ વર્ષનું જ; પરંતુ મહાવીર અને નેમિનાથ વચ્ચે જૈન દૃષ્ટિએ ૮૭૭૫૦ વર્ષ, નેમિનાથ વચ્ચે ૫ લાખ વર્ષ, મુનિ સુવ્રત વચ્ચે ૬ લાખ વર્ષ, મલ્લિકનાથ વચ્ચે ૫૪ લાખ વર્ષ આ રીતે વધતાં વધતાં ૧૨મા તીર્થંકર શ્રી વાસુપૂજ્ય વચ્ચે ૩૦ સાગર, પાંચમા તીર્થંકર શ્રી સુમતિનાથ વચ્ચે નેવું હબર કરોડ સાગર અને પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી આદિનાથ પ્રભુ વચ્ચે પચાસ લાખ કરોડ સાગરનું અંતર છે. સાગરની મર્યાદાનું વર્ણન વાંચશો તો હૃદય થીજી જશે. ત્યાં છેલ્લા તીર્થંકર અને પ્રથમ તીર્થંકર વચ્ચેના અંતરની કાળ મર્યાદા લાખો, કરોડો, પદ્યો અને સાગરોની મર્યાદાને વટાવી પચાસ લાખ કરોડ સાગર આવીને જીભી રહી. આ અંતરોનો ઉલ્લેખ તે મારા મોઢાંની વાત નથી. આ તો શાસ્ત્રોના આધારે જાણેલી એક હકીકત છે. આ રીતે લાખો કરોડ સાગરોનું આવું વિશાળ અંતર હોવા છતાં, એક સ્થાન પર આટલાં વર્ષોના ઐતિહાસિક અંતરે શરીરોનું વિસર્જન કરે અને તે પણ એક નહિ, બે નહિ, ત્રણ નહિ પણ વીસ વીસ તીર્થંકરો, તે અવશ્ય વિચારણીય છે.

તીર્થ ખનાવવા પાછળ એક પ્રયોજન તો અવશ્ય રહ્યું હશે કે, એક વિશિષ્ટ સ્થાનને આવી વિશિષ્ટ શક્તિથી સંપુરિત કરી દેવું કે જેથી તે સ્થાનેથી યાત્રા કરનારને આધ્યાત્મિક યાત્રામાં જરા સરળતા અને સુગમતા રહે. ભગવાને દરેક વસ્તુની સાથે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને પણ ગૌણ-સુગ્રહ ભાવે અપેક્ષા રાખી છે. ઉપાશ્રયમાં તમારી ભાવનાઓમાં જે રંગ હોય તે અન્યત્ર ભાવે જ હોય છે. તેનું કારણ છે કે ઉપાશ્રયની ભૂમિ હંમેશાં ધાર્મિક કાર્યોથી, ધાર્મિક વિધિ-વિધાનોથી સભર હોય છે. મુનિઓ અને સત્પુરુષોનાં પદાંપણથી, તેમના સતત નિવાસથી, તેમની વાણીના પ્રભાવથી તે ભૂમિના અણુઅણુમાં એવી તો શુદ્ધતા અને શુદ્ધતા પ્રવેશી ગઈ હોય છે કે, ત્યાં પ્રવેશનાર કોઈ જુદો જ ભાવ અનુભવતો હોય છે.

ધન્ય છે તે આમ, નગર, રાજધાની, પુર, પાટણ કે ન્યાં ન્યાં પ્રભુ દેશના દેતા થકા વિચરતા હશે ! ત્યાં ત્યાં રાઈસર, તલવર, માડંબી, કોડંબી, શેઠ, સેનાપતિ, ગાથાપતિ હરકોઈ

સ્વામીની હેશના સાંભળી કહ્યું પવિત્ર કરતા હશે, દર્શન દેહાર કરી નેત્ર પવિત્ર કરતા હશે, અશનાદિક ચૌદ પ્રકારનું દાન દઈ કર પવિત્ર કરતા હશે ! તમને ધન્ય છે સ્વામીનાથ, આપશ્રી પંચમહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં ઊરાજો છો !

આ રીતે પ્રભુને વિહરવાનાં સ્થાનો પ્રભુના શુભાગમનથી વિશિષ્ટ બની જાય છે. તે સ્થાનોના પરમાણુઓમાં એક પ્રકારની શુભતા વિસરી જાય છે. જો પ્રભુના પદાર્પણથી તે સ્થાનમાં એવી વિશિષ્ટતા ન આવતી હોય તો શાસ્ત્રમાં જે ઉલ્લેખો છે કે-ત્યાં રોગ-મરી પ્રસરતા નથી, દુષ્કાળ પડતા નથી, પ્રાણીઓ પરસ્પર વૈરવૃત્તિઓ ભૂલી જતા હોય છે-આ ઉલ્લેખો ન કરવામાં આવ્યા હોત.

હું સમજું છું ત્યાં સુધી તીર્થ એક એવી વ્યવસ્થા છે કે, જેથી અંતરિક્ષની ચેતના સાથે સંબંધ સ્થાપિત નથી કરાતો પરંતુ આ પૃથ્વી પર જ જે ચેતનાના વિકાસના પરમ શિખરને સ્પર્શ્યા છે, જે સ્થાનો પર આ પરમ સિદ્ધિ મેળવવામાં આવી છે તે સ્થાનો પરમ ઊર્જાથી ભરાઈ જાય કે જેથી તે સ્થાનોના સંપર્કમાં રહી સાધના સાધતા સાધકોને સાધ્યની સિદ્ધિમાં સુગમતાની કેડી અને સરળ નિમિત્તો મળી રહે. સમ્મેત શિખરના આ સ્થાનને ઊર્જાઓથી પરિપૂર્ણ કરવા માટેના ગંભીર પ્રયોગો થયા છે. વીસ વીસ તીર્થકરો સમ્મેત શિખર પર ચઢી સમાધિનો સ્વીકાર કરે એ કંઈ નાનોસૂનો કે નગણ્ય પ્રયોગ નહોતો. તે સ્થાનેથી તીર્થકરો અને અન્ય અસંખ્ય સાધકોએ ચેતનાના વિકાસની પરિસીમાને સ્પર્શવાની પરમ યાત્રાઓ પ્રારંભી, આ સ્થાનોમાં ચેતના તરંગોની એટલી પ્રગાઠતા અને સઘનતા વિસ્તારી છે કે, આધ્યાત્મિક જગત સાથે સંપર્ક સાધવાની આત્મતિક જિજ્ઞાસાવાળા માટે, આ સ્થાનો ચેતનાના જગતમાં સરળતાથી અવગાહન કરવાના સુનિશ્ચિત માર્ગો બની ગયા છે. બાણે મોક્ષ અને સમ્મેત શિખર વચ્ચે જાવ આવ માટેની એક અસંદિગ્ધ કેડી બની ગઈ છે !

જેમ આ પૃથ્વી પર બધે સમાન વરસાદ પડતો નથી, ક્યાંક વધારે વરસાદ પડે છે તો ક્યાંક ઓછો વરસાદ પડે છે, ક્યાંક વળી રેગિસ્ટાન છે તો ત્યાં જાણ્યે જ વરસાદ થતો હોય છે, તો વળી ક્યાંક ૫૦૦-૭૦૦ ઇંચથી પણ વધારે વરસાદ થાય છે ! એવા પણ આ પૃથ્વી પર સ્થાનો છે કે જ્યાં ધરત્ત સિવાય કાંઈ હોતું નથી અને એવા ગરમ સ્થાનો પણ છે જ્યાં ધરત્તનું નામ નિશાન હોતું નથી. ચેતનાના સંબંધમાં પણ પૃથ્વી પર આવાં સ્થળોનું નિર્માણ કરવા એક પ્રયોગનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. વિશિષ્ટ ચેતનાઓના સતત સંપર્કથી જ સ્થાનોમાં વિશિષ્ટતાનો આવિર્ભાવ થાય છે. સ્થળોમાં આવી અપૂર્વતા સ્વયંભૂ હોતી નથી. તે તો મનુષ્ય ચેતનાઓથી નિર્મિત થાય છે. સમ્મેત શિખર પર વીસ વીસ તીર્થકરોની યાત્રા, સમાધિમાં પ્રવેશ અને તે એક જ સ્થાને તેમનાં શરીરોનું વિસર્જન, તેમને પગલે બીજા પણ અસંખ્ય સાધકોની ચેતનાના વિકાસની યાત્રા અને તે માટે આ જ સ્થાનની પસંદગી, તે સાધકોનો પણ સમાધિમાં પ્રવેશ અને પોતપોતાના શરીરોનું વિસર્જન-આ બધું એવો તો સઘન ચેતનાનો

પ્રયોગ છે કે, એને લઈ તે સ્થાન ચેતનાની ભીર્જાથી ભરાઈ ગયું છે. હવે જે વ્યક્તિ ત્યાં બેસી ચોતાની રીતે આરાધના અને મંત્રોનો પ્રયોગ કરે, તો તેની પશ્ચ ચેતનાના વિકાસની દિશાની યાત્રા સરળ અને ઝડપી બની જાય. આ બધી પ્રક્રિયાઓ સામાન્ય છે અને માત્ર કહેવા ખાતર કહી નાખવા જેવી સાધારણ નથી; પરંતુ તે વૈજ્ઞાનિક છે, વિજ્ઞાનની જેવો બીજી પ્રક્રિયાઓ છે તેવી જ આ ચેતનાના વિકાસની પશ્ચ પ્રક્રિયા છે.

માનો કે આપણે એક એવી જગ્યા ઉપર ધ્યાન ધરવા બેઠા છીએ જ્યાં ચારેકોરથી નકારાત્મક ભાવાવેશ પ્રવાહિત થતો હોય. અથવા આ વાતને એ રીતે ધ્યાનમાં લો કે, આપણે જે સ્થાને ધ્યાન કરવા બેઠા છીએ તે સ્થાનની ચારે બાજુ બે હિંસક આત્માઓ બેઠા હોય તો ધ્યાન ધરવાની ક્ષણે આત્મામાં એવી તો આહત્તા આવી જાય છે કે, આસપાસના વાતાવરણનો તેમાં સરળતાથી પ્રવેશ થઈ જાય છે. એટલે ધ્યાન ધરતી વખતે ચારેકોર ચેતનાના કેવા તરંગો છે તે હકીકત ઉપયોગપૂર્વક લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. આમ તો જેલખાનામાં અનેક પ્રકારના અપરાધીઓ વચ્ચે પશ્ચ ધ્યાન ધરી શકાય છે, પરંતુ આ રીતે ધ્યાન ધરવામાં પરમ સબળ વ્યક્તિત્વ જોઈએ. વળી જેલખાનામાં ધ્યાન ધરવાની પ્રક્રિયાઓમાં થોડી ભિન્નતા હશે. જેલખાનામાં એક અવરોધક લક્ષ્ય રૂપે નિર્મિત કરવી પડશે કે જેની આગળ અશુભ તરંગોની અસર પહોંચી ન શકે. પરંતુ સમ્મેત શિખર જેવા સ્થાનો કે જ્યાં અનંત ચેતનાઓએ અનંતની યાત્રાની સાધના કરી, અનંત અને અસીમની ઉપલબ્ધિનો એક ધોરી માર્ગ ભિલો કરી દીધો છે, ત્યાં અવરોધક રૂપોની જરૂર રહેતી નથી. અસંખ્ય માણસોએ એક જ સ્થળેથી અનંતમાં પ્રવાહિત થઈને એક એવા સુગમ માર્ગનું નિર્માણ કર્યું છે કે અનુયાયીઓને તે જ માર્ગની યાત્રા સુગમ બની જાય છે.

તીર્થ એક એવું સ્થાન છે, જ્યાંની હવાઓ શરીરથી આત્મા તરફ વહી રહી હોય છે. ત્યાંનું આયુ વાતાવરણ, વાયુમંડલ પૂરેપૂરું તરંગાયિત છે જ્યાંથી હજારો ચેતનાઓ ભિર્વગારી બની છે. અસંખ્ય આત્માઓ સમાધિસ્થ થયા છે, અગણિત આત્માઓ ધ્યાન ધરીને પરમાત્મામાં રૂપાંતરિત થયા છે. જ્યાંથી આવી એકાદ નહિ પણ અસંખ્ય ઘટનાઓ લાખો વર્ષોથી કંમળદ્વ રીતે બરાબર ઘટતી રહી છે. આવાં સ્થાનો એક વિશેષ આવિષ્ક-શક્તિ વિશેષથી ભરેલાં બની જાય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

મંદિરના પક્ષમાં કોઈ ધર્મ તીર્થનું નિર્માણ કરે તે સમજી શકાય છે. પરંતુ તીર્થોનું નિર્માણ તો તે ધર્મોએ કર્યું છે જે મંદિરના પક્ષમાં નહોતા, જે મૂર્તિઓના વિરોધી હતા. કારણ તીર્થનો વ્યાપક ઉપયોગ હતો જેનો ઇન્કાર કરવો મુશ્કેલ હતો. જૈન લોકો મૂલતઃ મૂર્તિપૂજક નથી. સુસલમાન, શીખ પણ મૂર્તિપૂજક નથી. જૌદો પણ પાછળથી મૂર્તિપૂજક થયા. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે મૂર્તિના વિરોધી આ બધા ધર્મોએ તીર્થોનું નિર્માણ કર્યું. હકીકતે

તીર્થ વગર ધર્મનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી. તીર્થ વગર ધર્મ જે એક વ્યક્તિ, વ્યક્તિગત રીતે કરી શકે તે જ રહી જાય છે.

તીર્થ શબ્દનો અર્થ થાય છે ઘાટ-કાંઠો. તીર્થ એટલે એક એવી જગ્યા કે જ્યાંથી અનંત અને અસીમમાં છલાંગ મારી શકાય. આપણો ‘તીર્થ’કર’ શબ્દ પણ આ તીર્થમાંથી જ બનેલો છે. તીર્થ’કરનો અર્થ થાય છે તીર્થ બનાવનાર, જેણે આવા તીર્થનું નિર્માણ કર્યું હોય, જ્યાં અસાધારણ સંખ્યામાં માણસો પાલ ખોલી ભિલા હોય અને અનંતની યાત્રા માટે સંલગ્ન હોય એવા આપણા આત્મજનોને અવતાર કહેવાને બદલે આપણે તીર્થ’કર કહ્યા છે. અવતાર કરતાં તીર્થ’કર એક વિશિષ્ટ ઘટના છે. કારણ પરમાત્મા માણસમાં અવતરિત થાય આ એક ઘટના છે પરંતુ માણસ પરમાત્મામાં પ્રવેશ માટે તીર્થ બનાવી લે એ વધારે મહત્વની અને શ્રીમતી વાત છે.

જૈનો સામાન્ય રીતે કોઈની કયા ઉપર જીવનારા કે પ્રભુ કૃપાના આધારે મોક્ષ મેળવનારા નથી. જૈનો તો સદા પોતાના પુરુષાર્થમાં વિશ્વાસ કરનારા માણસો છે. કારણ આપણે ત્યાં ઈશ્વર મદદ આપી શકે છે, ઈશ્વરની કોઈ કૃપા-પ્રસાદી કે અનુગ્રહ વૃત્તિ આપણી ઉત્ક્રાંતિમાં સહાયક થઈ શકે છે એવી કોઈ કલ્પના આપણાં માનસમાં નથી હોતી. જૈનો તો સદા માનતા આવ્યા છે કે માણસ એકલો જ છે અને તેને પોતાના જ આત્મ વિશ્વાસથી પોતાની યાત્રા કરવાની છે.

મહાવીર જેવી વ્યક્તિ જ્યારે ભણી હોય છે ત્યારે તેની આનુભાવુ એક એવો તો અજ્ઞાત આયામ પ્રવાહ પ્રારંભ થાય છે, ત્યારે એક એવી સુનિશ્ચિત દિશામાં આવા મહાપુરુષો તે પ્રવાહને પ્રવાહિત કરે છે કે માણસ સરળતાથી તે પ્રવાહમાં પ્રવાહિત થવા લાગે છે. આ પ્રવાહ જ પારમાર્થિક તીર્થ છે. પૃથ્વી પર તીર્થના જે નિશાનો મળે છે તે તો બધા ભૌતિક છે. તે ભૌતિક નિશાનો ખોવાઈ ન જાય તે માટે તેની સુરક્ષાના તો અવશ્ય અસાધારણ પ્રયત્નો થયા છે પરંતુ એક પ્રવાહ એવો છે કે જેમાં પ્રવાહિત થતાં અનંતની યાત્રા સુગમ બને છે. તેનાં સંરક્ષણ તરફ સદા ઉદાસીનતા જ વર્તતી રહી છે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમસ્વામી આ પ્રવાહની વહેતી ધારામાં અનંતની યાત્રા માટે નીકળેલા અતિરથીઓ છે. તેમની જ્ઞાન ચર્ચા ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં સંગ્રહીત છે. શ્રી કેશી શ્રમણના એક એક પ્રશ્ન અને તેનું ગૌતમસ્વામી વડે કરેલું સમાધાન આમાં મળી રહે છે. તે સુબળ કેશી શ્રમણ પૂછે છે, તેનો શ્રી ગૌતમસ્વામી આ પ્રશ્ન અગ્નિમાં મળગતા જગત વચ્ચે આ અગ્નિને મેં કેમ શાંત કર્યો તે જણાવે છે.

મહામેહપ્પસ્યાઓ મિજ્જવારિં જલુત્તમં ।

સિંચામિ સયયં દેહં સિત્તા નો દ્ઢન્તિ મે ॥ ૫૧

મહામેધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પાણીને લઇને મેં તે અગ્નિ નિરંતર સિંચ્યો છે. આવા પાણીથી ભીંજાયેલ અગ્નિ મને બાળતો નથી.

કપાયરૂપ અગ્નિથી જગત સળગી રહ્યું છે. તેમાં સૌ ઘી હોમવાતું જ કાર્ય કરે છે. વાસના, વિકલ્પો, તૃષ્ણા અને ઇચ્છાઓના જગતતું નિર્માણ કરી આધ્યાત્મિક જગતને ભસ્મીભૂત બનાવી નાખે છે. સમજી ગણાતા માણસો પણ આ જગત માથા છે, મિથ્યા છે, મોહમાયામાં ફસાએલા જીવો નરકનિગોદમાં ફાળોને મેળવે છે-આવી આવી બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતો કરવામાં અવશ્ય શૂરા છે. પરંતુ બ્રહ્મજ્ઞાનને જીવનમાં ઉતારવા ટાણે સદા પાગળા અને દયાજનક રાંકા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ બ્રહ્મજ્ઞાનની વાતો પણ ભોળા ભાણુકોને ભરમાવવા અને પોતાની ધાર્મિકતા તેમની વચ્ચે સ્થાપિત કરવા માટે હોય છે. આ ધાર્મિકતાની આડમાં પોતાની સ્થાપિત સ્વાર્થ વૃત્તિઓને પરિપુષ્ટ બનાવવાનો જ હેતુ હોય છે. એટલે કહેવાતી આ ધાર્મિક વૃત્તિ તેમના દલ અને અહંકારને જ સઘન અને પ્રગાઢ બનાવતી બાય છે. મેં આ સત્ય યોગખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ અગ્નિમાથી હું પસાર થયો છું. એમાથી જન્મતી વેદનાઓના મેં સાક્ષાત્ અનુભવ કર્યો એટલે મેં આ અગ્નિને ઠારી નાખી છે. અન્યથા મારી સ્થિતિ પણ ખીબ સંસારી જીવો જેવી થાત. ત્યારે કેશી શ્રમણે પ્રશ્ન કર્યો: પ્રશ્નો ! તમે જવાબ તો બરાબર આપી રહ્યા છો. પરંતુ મેં-

अग्नी य इह के वृत्ता ? केसी गायममन्त्रवी ।

केसिमेव कुर्वन्तं तु गायमो इणममन्त्रवी ॥ ૫૨

અગ્નિ શબ્દથી કેનો નિર્દોષ કર્યો છે ? તે સંબંધે આપની શી સમજણ છે ? એ રીતે કેશી શ્રમણ તરફથી પોતાના પ્રશ્નનો પુનઃ નિર્દેશ થતા ગૌતમસ્વામી શો જવાબ આપે છે તેના ભાવો અવસરે.

સમ્યગ્દર્શનનો મહિમા

આત્માના અસ્તિત્વ શુણને લઈ આપણે ત્રૈકાલિક ઉપસ્થિતિ પરિનિર્ણય છે તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. આ જ શુણના આધારે કહી શકાય કે, આપણો આત્મા અનાદિકાળથી ભવભ્રમણમાં અટવાએલો છે. આત્મા આમ તો શુદ્ધ, પુરુષ, નિરંજન અને નિરાકાર છે. પરંતુ આત્મા બ્યારે પોતાના આ સાહજિક સ્વભાવને બ્યારે ભૂલી બાય છે ત્યારે વિભાવમા આલ્યો બાય છે અને આ વિભાવકદશા જ આપણા સૌના ભવ-ભ્રમણતું મૂળ છે.

સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રની પરિપૂર્ણતા તે જ મોક્ષ અને તે જ મોક્ષના સાધન પણ છે. આમ તો ત્રણે શુણની પરાકાષ્ઠા એ જ ચૈતનાના વિકાસની પરિસીમા છે; છતાં સમ્યગ્દર્શન એક એવો આધ્યાત્મિક ખબનો છે કે જેની પાસે જગતની તમામ સ પત્તિ લો તો પણ તે કોઈ હિસાબમાં નથી. ભૌતિક વૈભવ અને સમૃદ્ધિઓ પરિવર્તનશીલ છે. તે કદી એક સ્વરૂપે ટકી રહેનારી નથી. ચિત્તને આકર્ષે એવા ઇન્દ્રધનુષના રંગોની માફક, મનને ગમતા આ

૪૬૮ : લેઘા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

વૈભવોતું સ્થાયિત્વ ઇન્દ્રધનુષની કાળમર્યાદાથી જરાયે વધારે નથી. ત્યારે આત્મિક સમૃદ્ધિના આવિર્ભાવ પછી તેના વિલયનો કશો જ ભય રહેવા પામતો નથી.

આધ્યાત્મિક સાધનાનો મૂળ આધાર અથવા મુખ્ય કેન્દ્ર સમ્યગ્દર્શન છે. તે આત્માનો શુષ્કધર્મ સ્વભાવ છે. તે બાહ્ય પદાર્થ નથી. તેમજ બાહ્ય જગતમાંથી તે મળતું પણુ નથી. એ તો આત્માની જ સમૃદ્ધિ છે, આત્માતું જ સૌંદર્ય છે. અવળી સમજણને કારણે આપણે તેને વીસરી ગયાં છીએ. તે વિસ્મૃતિની વિકૃતિને હટાવીએ કે તરત જ તેતું પ્રાગટ્ય થઈ જાય છે. સમ્યગ્દર્શન જેવા તો આત્માના અનંતશુભો છે; પરંતુ તેમાં આ શુભનો મહિમા અને ગરિમા કાંઈક ઓર જ છે. આત્મ તત્વની જ આ વાત નથી. પ્રકૃતિના પરમાણુથી માંડી આકાશ સુધી વ્યાપ્ત હર કોઈ પદાર્થ લો, શાસ્ત્રકારોએ દરેક પદાર્થના શુભો સીમાતીત કહ્યા છે. આ શુભોને જ્ઞાનની પરાક્રાંતિએ પહોંચેલો અતિમાનવ જ બાણી શકે છે. આ શુભોની અભિવ્યક્તિ શબ્દોમાં કરવી એ ગમે તેવી શક્તિશાળી વ્યક્તિને માટે પણુ અશક્ય છે. આત્માના આટલા બધા શુભો હોવા છતાં, આ સમ્યગ્દર્શન શુભની એવી કઈ વિશિષ્ટતા છે કે જેને કારણે તેને જ જ્યાં ત્યાં બધે ધર્મની આધાર ભૂમિકા અને પાયાનો શુભ ગણાવવામાં આવ્યો છે ? આમ તો બધા શુભોતું પોતાપોતાને સ્થાને મહત્ત્વ તો છે જ; છતાં આધ્યાત્મિક જગતના પ્રવેશમાં સમ્યગ્દર્શન એકલાની ગરજ સારે છે. સમ્યગ્દર્શન રૂપ એકડો મંડાઈ જાય એટલે જ્ઞાનની કીમત દસ ગણી થઈ જાય છે તો ચારિત્રની કીમત સો ગણી થઈ જાય છે. સમ્યગ્દર્શનના અભાવમાં જ્ઞાન એકડા વગરના મીઠાં જેવું ગણાય. શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં તેને જ્ઞાનના નામથી ઓળખાવાય જ નહિ. જ્ઞાનના નામે તેને ઓળખાવવું એ જ્ઞાન સાથેની છેતરપિંડી છે. ખરેખર તો તે અજ્ઞાન જ છે. સમ્યગ્દર્શનના અભાવમાં કઠોરતમ ચમનિયમોતું પણુ કશું જ રૂળ નથી. શાસ્ત્રના આધારે જ આ વાત તપાસી લેવા જેવી છે. શાસ્ત્ર કહે છે—

માસે માસેતુ જો બાલે કુસગ્ગેણતુ મુંજવે ।

ન સો સુઝક્ષાય ધમ્મસ્સ કલં અગ્ગઈ સોલસિ ॥

કોઈ અજ્ઞાન આત્મા સમ્યગ્દર્શન શૂન્ય કઠોરતમ તપોધર્મની આશયના કરે, માસ માસ ખમણની તપશ્ચર્યા કરે અને પારણાના દિવસે નામ માત્રનું જ ખાય એટલે કુશિના અગ્રભાગ પર રહી શકે તેટલું જ ભોજન કરે, તો પણ તે યથાજ્ઞાત ધર્મ—પરમ આધ્યાત્મ ધર્મની સોળમી કળાને પામતો નથી.

સમ્યગ્દર્શન એ આધ્યાત્મિક જીવનની એવી તો સંજીવની છે, એવી તો અદ્ભુત કળા છે કે જેની ઉપલબ્ધિ આખા જીવનને રૂપાન્તરિત કરી નાખે છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાં જીવનની ભૂમિકા જ ગદલઈ જાય છે. સમ્યગ્દર્શનની ભૂમિમાં ક્યારેક દુઃખતું બીજ પડી જાય તો તે અકુરિત થઈ શકતું નથી અને દુઃખાગ્ય કદાચ ક્યારેક અકુરિત થઈ જાય તો પણ અજ્ઞાનીની માફક તે ચિત્તમાં કલેશ, સંતાપ, ઉદ્વેગ, પીડા કે બિજ્જતા ઊપજાવી શકતું નથી.

સ્વરૂપ નિષ્કાના અભાવમાં કે મિથ્યાત્વના સદ્ભાવમાં કાષાયિક અસંખ્ય વિકારો અને વિકલ્પો માણસોને ઉત્પીડિત કરી રહ્યા છે. વિકલ્પો અને વિકારોની કોઈ સીમા નથી, કોઈ મર્યાદા નથી. એક અંતરુંદૂર્તમાં જ અસંખ્ય પ્રકારના પરિણામોનો ઉત્પાદ-વ્યય થયા કરે છે. આત્મા તે પરિણિતિઓમાંથી સતત પસાર થયા કરે છે અને તેનાં પરિણામો સદા આકુળવ્યાકુળ રહ્યા કરે છે. પરંતુ આ આકુળતા અને વ્યાકુળતા ત્યાં સુધી જ રહે છે જ્યાં સુધી આત્મ-જ્યોત પ્રગટી નથી, જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન શુભુની અભિવ્યક્તિથી આત્મસ્વરૂપના દર્શન થયા નથી.

સ્વરૂપની સમજણથી શૂન્ય આત્મા પ્રતિકૂળતાઓ પ્રાપ્ત થતાં ગભરાઈ જાય છે અને અનુકૂળતાઓ આવી મળતાં હર્ષોન્મત્ત બની જાય છે. પરંતુ સમભાવ કે પરિસ્થિતિઓ તરફ ઉદાસીન વૃત્તિ દાખવી શકતો નથી. સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા સદા શાંત, પ્રશાંત અને સમભાવવાળો હોય છે.

ભગવાન મહાવીરના સાધનાકાળમાં સંગમ નામના દેવે તેમને કેટલાં કષ્ટો આપ્યાં, તેમનાં ધૈર્યને ડગાવવા કેટલા નિષ્કુર પ્રયાસો કર્યાં ! સ્વર્ગનાં આકાશમાં અવતરી તે ધરજીવલ ઉપર આવ્યો અને ભયંકર ઉપસર્ગો અને પરિષ્કોની પરંપરાઓ જિહ્વી કરી. તે કષ્ટો અને ઉત્પીડનોની દ્વંદ્વલરી કહાની વાંચતાં કે સાંભળતાં પણ આપણું હૃદય થીજી જાય છે, ત્યારે જે વ્યક્તિ ઉપર આવા ઉપસર્ગો અને પરિષ્કોનો પહોડ તૂટી પડતો હશે તેની સ્થિતિ કેવી દુઃખદ અને અસહ્ય બની જતી હશે, તેની કલ્પના કરો ! સંગમે સર્જેલા એ પરિષ્કોપસર્ગોની યાતનાભરી કથા જો પાંચ કલાક કે જો પાંચ દિવસની જ નહોતી, એ ભયંકર, હૃદયદ્રાવક કષ્ટોની પરંપરા લાગલાગટ છ મહિના સુધી ચાલતી રહી ! સંગમ દેવ પોતાનું કામ અવિશ્રાંત કરતો રહ્યો, પરંતુ ભગવાન મહાવીરના અંતરાત્મામાં તે કષ્ટો અને પરિષ્કોની એક આછી રેખા પણ જોવાઈ નહિ ! હિમાલયની માફક તેઓ અઢોલ અને અકંપ રહ્યા, આત્માવગાહનના વિવેકમાં સાગરની માફક ગંભીર અને અક્ષુબ્ધ રહ્યા અને સંગમની કારી ફાવી નહિ. સંગમ આવ્યો હતો તો ભગવાનને ડગાવવા, ધ્યાનમાંથી ચલાયમાન કરવા; પરંતુ અતે પોતે જ ડગી ગયો, શિથિલ થઈ ગયો. ભગવાનની જે આલોકન્ય જીવન જ્યોતિને યુગાવવા માંગતો હતો તે જિલટી વધારે દિવ્ય, તેજસ્વી, જ્યોતિર્મય સિદ્ધ થઈ ! ભગવાનની ભવ્યતા વધારે ચમકવા અને દમકવા લાગી. અગ્નિમાં તપાએલા સોનાની માફક તેમના ઓજસભર્યા વ્યક્તિત્વમાંથી અનેરી ઉજ્જવલતા પ્રગટી જોડી. અસાધારણ ભૌતિક વૈભવ અને શક્તિનો સ્વામી સંગમદેવ, એક અધ્યાત્મસાધનાના સાધક સિદ્ધાન્તને હાથે પરાજિત થઈ ગયો ! ભગવાન મહાવીરને હુતપ્રભ કરવા માંગતા સંગમનો તેજવધ થયો. આ ભૌતિક શક્તિ ઉપર આધ્યાત્મિક શક્તિનો વિજય હતો. આ વિજયની પાશ્વર્ણમિકામાં સમ્યગ્દર્શનનો કે સમત્વયોગની સાધનાની અસાધારણ શક્તિ જ કામ કરી રહી હતી.

સમતાના સમુદ્રમાં અવગાહન કરનારાઓને સંગમ જેવા એક દેવ તો શું, દેવલોકના સમગ્ર દેવો આવીને જીતરે અને પોતાની બધી શક્તિઓને એક સાથે અને એક સામટી તેમના પર

અજમાવે, તો પણ એક અંશમાત્ર તેમને તેમના અધ્યાત્મના રાજમાર્ગમાંથી વિચલિત કરી શકે નહિ. આસુરી બળ તેમની સંતુલન શક્તિને આંચકો પણ આપી શકે નહિ. ખરી રીતે તો આસુરી શક્તિ જ અધ્યાત્મબળ સામે નિષ્ફળ અને તેભેડીન બની જતી હોય છે.

જેણે સમતાની સાધના કરી નથી તેવી વ્યક્તિને સાતુકળ કે પ્રતિકૂળ કષ્ટપણ સંયોગો પ્રારબ્ધના ભાગે પ્રાપ્ત થયા હોય પણ તે તેની વિષમતામાં વધારો કરનાર જ બની જાય છે. ખરી રીતે તો અતુકૂળતાઓ કરતાં પ્રતિકૂળતાઓ વધારે ઉપકારક હોય છે. અતુકૂળતામાં ફેસાયેલાને માટે આત્મામાં જાગૃતિ આણવી જરા મુશ્કેલ પણ છે. પરંતુ પ્રતિકૂળતા તો પ્રકૃતિના આશીર્વાદ સમી હોય છે. તે સદા જાગૃતિને ટકાવી રાખતી હોય છે. એટલે વિષમ સંયોગો એક શુરની ગરજ સારે છે, સ્વયંમાં ઊંડા ઊતરવાની અને આત્મનિરીક્ષણ કરવાની એક તક આપે છે. સામાન્ય રીતે માણસ અતુકૂળતા આપનાર તરફ રાગના સ્નિગ્ધભાવથી બંધાયેલ જાય છે તો પ્રતિકૂળતા ઊભી કરનાર તરફ સૂઝ અને ઘુણના ભાવોથી ભરાઈ જાય છે. જાણે પહેલાંએ કંઈક આપેલ હોય અને બીજાએ કંઈક છીનવી લીધેલ હોય ! આ રીતે તે દ્વેષનાં વચનમાં અટવાઈ જાય છે. તેમાંથી હેમખેમ બહાર નીકળવું તેને માટે મુશ્કેલ બની જાય છે, તેની શક્તિ બે ભાગોમાં વિભાજિત થઈ જાય છે. તે પ્રેમ અને ઘુણના વાવાઝોડામાં ફેસાઈ પડે છે. તે ભૂલી જાય છે કે જેને તે પ્રેમ આપી રહ્યો છે તે પણ એક બંધન છે, તે પણ એક જગત છે. અને જેના તરફ તે ઘુણ અને દ્વેષ કેળવી રહ્યો છે તે પણ એક જાતના વૈભાવિક બંધનના શિકાર થવાનું જગત જ છે. કારણ, રાગ પણ સુખનું સાધન નથી અને દ્વેષ પણ સુખનું સાધન નથી. આંતે તો આ બંને દુઃખનાં જ મૂળ છે.

આમ છતાં આત્મસ્વરૂપને ન સમજનારો અજ્ઞાન આત્મા મૂળ ઉપાદાન તરફ દૃષ્ટિ ફેંકવાને બદલે નિમિત્તને જોરથી પકડવા પ્રયત્ન કરે છે. ત્રિથ્યા દૃષ્ટિની દૃષ્ટિ સિંહમૂલક નથી હોતી. તેની દૃષ્ટિ ફૂતરા જેવી છે, જે મારનારને પકડવા કરતાં, મારવાનાં સાધન એટલે કે લાકડીને પકડવા પ્રયત્ન કરે છે. સિંહ તો ગોળી જે દિશામાંથી આવી હોય તે તરફ છલાંગ ભરે છે બપોરે ફૂતરું મૂળ વ્યક્તિ તરફ ઉદાસીન થઈ, લાકડીના નિમિત્તને જ પકડવા પ્રયત્ન કરે છે. સમ્યક્દૃષ્ટિની વૃત્તિ સિંહમૂલક હોય છે. તે ઉપાદાનને પકડવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને નિમિત્ત તરફ ઉદાસીન રહે છે. ત્રિથ્યાદૃષ્ટિનું જગત સમ્યક્દૃષ્ટિ કરતાં ઊલટું હોય છે. તે નિમિત્ત તરફ આકર્ષાય છે અને ઉપાદાન તરફ ઉદાસીન રહે છે.

સમ્યક્દર્શનનો આત્મ-જ્યોતિ પ્રાપ્ત થઈ ગયા પછી સાધારણ માણસોને વિચલિત કરનારાં અસાધારણ ભૌતિક સુખોના સાધનો તેના અંતરાત્મામાં હર્ષના ભાવો જન્માવી શકતા નથી અને નરકનાં ભયંકર દુઃખો પણ તેના માનસને વિક્ષુબ્ધ બનાવી શકતા નથી. રાજ ઐશ્વર્ય અને કૃષ્ણ વાસુદેવનાં શાસ્ત્રીય દૃષ્ટાંતો આપણી સામે છે. પોતાનાં કરેલાં કર્મોના કારણે તે બંને કમથા પહેલી અને ત્રીજી નરકમાં ગયા. પરંતુ સમભાવમૂલક આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત

થઈ જવાને કારણે નરકનાં દુઃખો અને કષ્ટો પણ તેમને પ્રભાવિત કરી શક્યા નહિ. નરકની ચાતનાઓ વચ્ચે પણ તેઓ શાંત અને સમરસમાં સંલગ્ન રહ્યાં. શાસ્ત્રો કહે છે કે મિથ્યાદષ્ટિ દેવતાઓ સુખ-સંપત્તિના અનેનાં સાધનો વચ્ચે પણ સમભાવને અભાવે ઇર્ષ્યા, સ્પર્ધા અને પ્રતિયોગિતાથી પીડાતા હોય છે. એક બીજાની સંપત્તિ અને દેવાંગનાઓનાં અપહરણ કરવામાં તેઓ રચ્યાપચ્યા રહે છે. તેથી તેઓ હંમેશાં માનસિક ઉદ્વેગથી દુઃખી થયા કરે છે. ત્યારે આત્મદર્શનને ઉપલબ્ધ સમ્યક્દષ્ટિ આત્મા પરમાધારિક દેવો વડે અસહ્ય ચાતનાઓમાંથી ગુજરતા હોવા છતાં આત્મમૂલક દષ્ટિનાં કારણે સમભાવમાં રમતાં દેવો કરતાં પણ આંતરિક રીતે વધારે સુખી અને સમૃદ્ધ હોય છે.

જ્યાં સુધી આત્મા આકુળતા-વ્યાકુળતાનો શિકાર બનતો રહે છે, વિકલ્પો, વિચારો, વિકારો કે વાસનાઓમાં રચ્યાપચ્યા રહે છે ત્યાં સુધી આત્મદર્શનની અમર જ્યોતિ તેને પ્રગટ થવા પામતી નથી. એક વખત જો આ કિંવદ જ્યોતિ પ્રગટ થઈ જાય તો અત્યુદ્ધૃત માત્રમાં જીવ વિકાસના પરમ શિખરને નિઃશક સ્પર્શી શકે છે. વિભાવોના વૈભવની અસરથી પ્રભાવિત થયેલા આપણા નબળા આત્માઓ અસંખ્ય વિકારોથી પ્રતિક્ષણ પીડાતા હોય છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ વિકારો તો આપણા જ્યાલમાં છે. પરંતુ એ સિવાયના બીજા પણ એવા અસંખ્ય વિકારો છે જેનાં નામ આપણે જાણતા પણ નથી. જે ક્રોધાદિ કષાયોને આત્માના વિકારરૂપે આપણે ઓળખીએ છીએ તે ક્રોધનાં પણ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા-અનંતાનુબંધી ક્રોધ, અપ્રત્યાજ્યાની ક્રોધ, પ્રત્યાજ્યાની ક્રોધ અને સંજવલન ક્રોધરૂપ ચાર પ્રકારોને જ આપણે જાણીએ છીએ. આ તો ક્રોધના બહુ સ્થૂલ ભેદો છે; પરંતુ આ ક્રોધમાંથી પણ એક એક ક્રોધના અસંખ્યાત અને અનંત ભેદપ્રભેદો થાય છે. તે બધાંની અભિવ્યક્તિ ભાષાકીય રૂપમાં કરવી અશક્ય છે. આ વિકારો અનેક પ્રકારના છે. આત્મા તેમાંથી સતત પસાર થતો રહે છે. વિભાવોનું આ બાહ્ય જગત ગમે તેટલું વિશાળ અને ભયજનક જણાય, પરંતુ અનુભવીઓની દષ્ટિમાં વિકારોની આ સૃષ્ટિનો ભય સ્વપ્નમાં લાગતા ભય જેવો જ ગણવામાં આવેલ છે. જેમ કોઈ સૂતેલો માણસ એક ભયંકર સ્વપ્ન બુઝે અને સ્વપ્ન દશામાં જોયેલા તે ભયને કારણે તે પરસેવે રેખાંબે પણ થઈ જાય, છતાં તેનો તે ભય ત્યાં સુધી જ ટકી રહે છે જ્યાં સુધી તે નિદ્રામાં હોય છે. જેવો તે જાગૃત થાય છે કે સ્વપ્નના ભયમાંથી તે એકદમ મુક્ત થઈ જાય છે. આજ રીતે વિકારો અને વિકલ્પોનો ભય પણ ત્યાં સુધી જ છે જ્યાં સુધી આંતરિક જાગૃતિ નથી. આત્મા વિભાવમાં બિંધતો હોય ત્યાં સુધી જ તે ભય હોય છે. જેવી આંતરિક જાગૃતિ જન્મે છે કે તરત જ વિકારોની આ ભયજનક સૃષ્ટિ ચલચિત્રની સૃષ્ટિની માફક ક્ષણમાં જ વિલીન થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી આ પરમ ચૈતન્ય દેવ વિભાવમાંથી સ્વભાવમાં, પરમાંથી સ્વમાં નથી આવતો ત્યાં સુધી જ દ્વૈતમૂલક વૃત્તિનો સંભવ રહે છે. ત્યાં સુધી જ વિચારો, વિકલ્પો અને વાસનાઓનો ભય સત્તાવતો હોય છે.

આત્મજ્ઞાનના અભાવમાં આ જીવ અદેવને દેવ સમજતો રહ્યો, અચરુને ચરુ સમજતો રહ્યો અને અધર્મને ધર્મ માનતો રહ્યો. નિગોદથી લઈ અત્યાર સુધીની વિકસિત અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં અનંત ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી કાળ પસાર થઈ ગયો છતાં આત્માને પોતાનાં સ્વરૂપને મેળવવાની ભૂખ જ ન બળી. આ જીવે નિગોદમાં અનંતકાળ પસાર કર્યો. એક શ્વાસોચ્છવાસમાં સાઠા અઠાર વખત જન્મ અને મરણ કર્યાં. મનુષ્ય એક સાધારણ શ્વાસ લઈ શકે તેટલા કાળ સુધી પણ જીવનના નામે જીવવાનું ન મળ્યું. આવી વિષમ સ્થિતિઓમાં પણ તે મોહનિદ્રાને આધીન સદા પરવશ જ રહ્યો.

જ્યારે આપણે આપણી નિઃશ્ચયદષ્ટિને કેન્દ્રમાં રાખીને વિચાર કરીએ છીએ તો સમજાય છે કે વિશ્વના બધા આત્માઓ સ્વભાવથી પરમ વિશુદ્ધ છે. ક્ષોભ, ક્રોધ, મોહ, લોભ, શોક વગેરે વિકારો આત્માના મૂળમાં નથી. આ વિશુદ્ધ નય આપણામાં ઘર કરી બેઠેલા દીનતા અને હીનતાના ભાવોને આંચકો આપવાનું એક મહત્ત્વનું કાર્ય કરે છે. તે ઔપધિક રીતે આવેલા ક્રોધાદિ વિકારોને આત્માના ધર્મ તરીકે સ્વીકારતો નથી. આત્મા તો આ બધાથી પર અને બધાથી ઉપર શુદ્ધ, શુદ્ધ, નિરંજન નિરાકાર, નિર્વિકાર અને સમિચ્છદાનંદ રૂપ પરમ આત્મા છે. એ જ તેનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે.

આત્માનું મોહાત્મક વિભાવ પરિણામ પછી આદે તો રાગનું હોય, લોભનું હોય કે ક્રોધનું હોય; પરંતુ જ્યારે તે ઉદયમાં આવે છે ત્યારે તેમાં તાદાત્મ્ય સ્થાપી જીવ બંધનથી બદ્ધ થઈ જાય છે. હાખલા તરીકે એક માણસ આખા મહીનાનો પગાર લઈ ઘેર આવ્યો. આ દિવસ તેની રબનો દિવસ હતો એટલે તેનાં મનમાં ખૂબ આનંદ હતો. ઘરમાં આવતાં તેણે ફળિયામાં પોતાનાં નાનકડા બાળકને રમતો જોયો. તેણે પોતાના પગારમાં આવેલી દસ રૂપિયાની એક નોટ કાઢીને પ્યારના આવેશમાં પોતાના નાના બાળકના હાથમાં આપી દીધી. સ્વાભાવિક છે કે માણસના મનમાં દસ રૂપિયાની નોટની ભારે કીમત હોય. બાળક તો આ વિકારોથી પર હોય છે એટલે બાળકને નોટની કીમત ક્યાંથી સમજાય ? આ બાળકની તો સમજવા જેવી ઉમર પણ નહોતી. એટલે રમતો રમતો જ્યારે તે બાળક જૂલા પાસે ગયો ત્યારે બાળક સુલભ કુતૂહલથી પ્રેરાઈને તેણે તે દસ રૂપિયાની નોટને આગમાં ફેંકી દીધી. નોટ બળી ગઈ. આમ નોટના બળી જવાથી બાળકના મન પર તો તેની કોઈ અસર પણ ન થઈ, ભિલટાનું નોટના સળગવાથી અગ્નિમાં જે અમકારો થયો તેનાથી તે નાચવા લાગ્યું. પરંતુ આ ભેઈ પલંગ પર બેઠેલો તેનો પિતા હતાશ અને સ્તબ્ધ બની ગયો. તેનાં હૃદયમાં ક્રોધનું ભયંકર વાવાઝોડું જન્મ્યું. તે પોતાના હતાશ અને સ્તબ્ધ બની ગયો. તેનાં હૃદયમાં ક્રોધનું ભયંકર વાવાઝોડું જન્મ્યું. તે પોતાના આવેશને રોકી શક્યો નહિ. પિતા વિવેક ભૂલી ગયો. બે મિનિટ પહેલાં જ જે બાળકને તેણે વસરાઈ ગયું. જે બાળકને થોડી વાર પહેલાં જ તેણે પ્યાર કર્યો હતો તે જ બાળકને ક્રોધના વિસરાઈ ગયું. જે બાળકને થોડી વાર પહેલાં જ તેણે પ્યાર કર્યો હતો તે જ બાળકને ક્રોધના આવેશમાં તેણે એક તમાચો મારી દીધો. સંભવ છે કે, તે પિતાના માનસમાં દસ રૂપિયાની

નોટની કીમત ઘણી મોટી હશે, છતાં પોતાના જીવતા જાળતા બાળક કરતાં તો મોટી નહોતી ને? આ જ રીતે માણસ જ્યારે જહની વધારે કીમત આંકે છે અને ચૈતન્ય તરફ એક જાતની અનપેક્ષિત બેદરકારી દાખવે છે, ત્યારે સમજવું બેધએ કે તેનું આત્મા કરતાં પદાર્થો તરફનું આકર્ષણ વધારે બલવત્તર છે. અન્યથા હસની નોટ કરતાં બાળક હબાર ગણું વધારે કીમતી હોવા છતાં આપથી મસ્તિષ્કનું સંતુલન કેમ જાળવી ન શકાયું?

કેશીકુમાર શ્રમણના પ્રશ્નના જવાબમાં શ્રી ગૌતમસ્વામી એ જ સમજાવી રહ્યા છે કે માણસ કરુણા અને પ્રેમનો સંદેશો લઈ કાષાયિક આગને શાંત કરવા માટે પ્રયત્ન તો અવશ્ય કરે છે; પરંતુ આ કષાયો માણસના માનસિક સંતુલન ઉપર ક્યારેક ન કદવી શકાય એવા તીવ્ર આઘાત-પ્રત્યાઘાતો જન્માવે છે. આવા સંભેગોમાં માણસ પોતાના ઉપર નિયમન, અંકુશ કે અતુશાસન રાખવાની ક્ષમતાને ખોઈ બેસે છે. આવી વ્યક્તિ માત્ર પોતાના માટે જ અભિશાપરૂપ નથી પણ આખા પારિવારિક અને સામાજિક જીવનને માટે અભિશાપરૂપ બની જાય છે. તે પોતાની પારિવારિક અને સામાજિક જીવનની શાંતિને ડહોળી નાખે છે. આવા માણસોનાં મનોબળ ઘણું નબળાં હોય છે. તેમના સંકલ્પો શકિતશૂન્ય હોય છે. અન્યથા કાષાયિક વૃત્તિઓમાં પોતાની નિયંત્રણ કરવાની શક્તિ તે ખોઈ બેસત નહિ. શ્રી ગૌતમસ્વામી કષાયરૂપ અગ્નિથી બચવાનો પોતે સાધેલો ઉપાય સમજાવી રહ્યા છે—

ક્ષતાયા અગ્નિગો વુક્તા સુયસીલતવો જલ્લં ।

સુચ્ચારા મિહયા સંતા મિન્નાહુ નડહંતિ મે ॥ ૧૩

કષાય (કાષ-માન-માયા-લોભ) અગ્નિ છે. શ્રુત, શીલ, તપ એ પાણી છે. શ્રુત, શીલ, તપ રૂપી જલધારાથી યુગ્મએલ અગ્નિ મને બાળતો નથી.

સત્યને પારમાર્થિક સ્વરૂપમાં ઓળખી લેવું, એજ જીવનનું કીમતી સાધ્ય છે. સાધક જીવનની એ સૌથી અસુલ્યનિધિ છે. સાધકનાં જીવનમાં સ્વરૂપ મૂલક દૃષ્ટિનો અપાર મહિમા અને અસાધારણ ગૌરવ છે. દૃષ્ટિને ઉપલબ્ધ આત્માના અલ્પ જપ-તપ પણ મોક્ષરૂપ સાધ્યમાં સહાયક બને છે ત્યારે દૃષ્ટિવિહીન આત્માના પંચાગ્નિ તપની પણ કોઈ કીમત હોતી નથી. શ્રુત, શીલ, અને તપની વાત અવસરે...

પ્રહાયથ—સંપદા

આપણે જેને સંપત્તિ માનીએ છીએ અને કહીએ છીએ તે તો છીનવી શકાય છે. કદાચ પુણ્ય અને પ્રારબ્ધના સારા યોગ હોય અને અંત સુધી કદાચ તે સંપદા બની રહેવા પામે તો પણ એક દિવસ મૃત્યુ આવીને તેને આપણાથી નિશ્ચિતપણે વિલગ કરી દે છે. સંપત્તિની સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિ આ છે—“સમ્પત્તિઃ પ્રતિપત્તિઃ. સમ્પત્તિઃ અન્યથા વિપત્તિઃ”—જે સાચી રીતે મેળવેલ હોય,

યથાર્થ શ્રમથી ઉપાજિત કરેલ હોય, તેજ ખરેખર સંપત્તિ છે. અન્યથા સંપત્તિના નામે તે વિપત્તિ જ છે. જેને આપણે સંપદા કહી પ્રતિષ્ઠા આપીએ છીએ, તેને કારણે વિપદાઓ સિવાય ભાગ્યે જ કોઈ બીજી વસ્તુ આપણા ઉપર આવતી દેખાય છે. જે છીનવી શકાય, જેનું અપહરણ થઈ શકે, જે છૂટી શકાય, જે હીનાધિક થઈ શકે તે મહાપુરુષોની દૃષ્ટિમાં સાચી સંપત્તિ નથી. જે ઝૂંટવી શકાય છે એવી વસ્તુના આપણે માલિક કેમ થઈ શકીએ? છીનવી શકાય એવી વસ્તુના માલિક હોવાનો દાવો કરવો એ નિરર્થક અધિકાર છે, મિથ્યા અભિમાન છે, અજ્ઞાનતા છે. જે સંપત્તિથી આપણે પરિચિત છીએ, જેની સાથે આપણા પ્રગાઠ સંબંધ છે તે સંપત્તિ તો છીનવી શકાય તેવી સંપત્તિ છે. પરંતુ કદી કોઈથી છીનવી ન શકાય એવી જે આપણી સ્વયંની માલિકીની સંપત્તિ છે, જે અક્ષર અને શાશ્વત છે તેને વિષે તો આપણે કશું જ ભણતા નથી.

ઉપનિષદમાં એક મીઠી કથા આવે છે. યાજ્ઞવલ્કય નામના ઋષિને બે પત્નીઓ હતી. તેઓ પોતાની બધી સંપત્તિ બંને સ્ત્રીઓ વચ્ચે વહેંચી પોતે સંન્યાસ લેવા ઇચ્છતા હતા. સંપત્તિના ખરાખર બે સરખા ભાગ પાડી નાખવા અને બંને સ્ત્રીઓને તે ભાગો સમાન રીતે આપી દેવા અને પોતે સંન્યસ્ત ધારણ કરી આ સંસારમાંથી નીકળી જવું, આ તેમની ભાવનાને ક્રિયાન્વિત કરવા માટે તેમણે એક દિવસ બંનેને બોલાવી પોતાનાં હૃદયની અંતિમ ઇચ્છાની વાત કહી. એક સ્ત્રી તો રાજ થઈ ગઈ. તેના મનથી તે અર્ધી સંપત્તિ પોતાના જીવનનિર્વાહ વાત કહી. એક સ્ત્રી તો રાજ થઈ ગઈ. તેના મનથી તે અર્ધી સંપત્તિ પોતાના જીવનનિર્વાહ માટેની પયાંત સંપત્તિ હતી. મનુષ્ય સ્વભાવની આ જ નબળાઈ છે કે તે ચૈતન્ય કરતાં જડને વધારે મહત્ત્વ આપે છે. એક કાચનો પ્યાલો ફૂટી ભય તો પણ તેનો માલિક તેને માટે સારાથે ધરમાં કલેશનું વાતાવરણ ઊભું કરી દે છે. આમ કલેશનું વાતાવરણ ઊભું કરીને ધરનાં માણસોના હૃદયોને આંચકો આપતાં તેને જરાયે ગ્લાનિ કે ખિન્નતા થતાં નથી. જીવતા ભગતા માણસોના જીવન કરતાં તેને મન તે આઠ આનાના પ્યાલોની વધુ કીંમત છે. જો તેને મન તે પ્યાલોની કીંમત વધુ ન હોત તો તે એક નાશ થઈ જવાના સહજ સ્વભાવવાળી જડવસ્તુ માટે આવેલો કલેશપૂર્ણ ઊહાપોહ કરત નહિ. જીવતા ભગતા જીવોમાં જે પરમાત્માને ભેદ શકતા નથી તે આમ પદાર્થના પરમાત્માના દર્શન કરે છે. અન્યથા પદાર્થ ખાતર પરિવારના ચૈતન્ય પ્રભુઓના અન્તરાત્માને હલવવા તે આપું વિચાર અને પરિતાપપૂર્ણ વાતાવરણ ઊભું કરત ખરો? યાજ્ઞવલ્કયનાં એક પત્નીને તો સંપત્તિની કીમત પોતાના પતિ કરતાં પણ વધારે લાગી, એટલે સંપત્તિથી તે રાજ થઈ ગઈ. પરંતુ બીજી પત્નીએ સામેથી પ્રશ્ન કર્યો: 'પ્રસો! જે વસ્તુ આપ મને સોંપીને સંસારનો ત્યાગ કરો છો, તે વસ્તુ આખરે શું છે?' યાજ્ઞવલ્કયે જવાબ આપ્યો: 'આ તમારા જીવનની આધારરૂપ સંપદા છે.' પત્નીએ તરત જ બીજી પ્રશ્ન કર્યો: 'જો આ સંપત્તિ જીવનના આધારરૂપ છે, તો પછી આપ તેને ત્યાગીને કેમ જઈ રહ્યા છો? એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જેની શોધમાં આપ જીવનની આધારરૂપ એવી આ સંપત્તિનો ત્યાગ કરી રહ્યા છો?' યાજ્ઞવલ્કયે જવાબ આપ્યો: 'મારી દૃષ્ટિમાં આ સંપદા હવે સંપદા રહી નથી. મેં આ સંપદાના પૃથ્થભાગમાં

હુપાએલી વિપદાને બરાબર જોઈ લીધી છે. તેની અંદર હુપાએલી ઈન્દ્ર ધનુષ જેવી મોહકતામાં વિનમ્રતાનાં મેં દર્શન કરી લીધાં છે. એટલે મને હવે આ સંપદામાં કોઈ રસ રહ્યો નથી. હું તો એવી સંપદાની શોધમાં જઈ રહ્યો છું કે જે શાશ્વત હોય, જેનો કોઈ કાળે નાશ ન હોય ! જેને ગૌરવભેર હું મારી સંપત્તિ કહી શકું એવી અણમોલ સંપત્તિની શોધમાં હું આ સંપદાને તિલાંજલિ આપી રહ્યો છું.’ આ સાંભળી યાજ્ઞવલ્ક્યની બીજી પત્ની બોલી બિહી: ‘ચેનાહ’ નામૃતાસ્થામ તેનાહ’ કિં કુર્યાસમ્’- જે સંપત્તિ મને અમરતાની દિશામાં યાત્રા ન કરાવી શકે એવી ક્ષણભંશુર, અશાશ્વત, ક્ષર સંપદાના ઉકરડાને લઈને હું પણ શું કરવાની હતી ? મારે પણ તેનું શું કામ છે ? જે સંપત્તિને કચરો સમજી આપ કેંકી દેવા તૈયાર થયા છે, તે કચરાને હીરાની માફક સંઘરી મારે પણ શું કરવું છે ? આપની દૃષ્ટિમા જો આ સંપદા વિપદાઓથી ઘેરાયેલી એક વિપત્તિ જ છે તો મને એ સંપદારૂપ વિપદાની ભેટ આપ શા સારુ આપો છે ? મને પણ આપ તે જ યાત્રા માટે લઈ ચાલો, જે યાત્રા માટે આપ પ્રયાણ કરી રહ્યા છે !’

સંપદા જેમની પાસે છે તે બરાબર સમજે છે કે, આ સંપદાથી તે વસ્તુ મેળવી શકાતી નથી જે વાસ્તવમાં કીમતી અને મૂલ્યવાન છે. જે પૈસાથી ખરીદી શકાય છે તે વસ્તુ વ્યાવહારિક જગતમાં ભલે કીમતી ગણાતી હોય, પણ પારમાર્થિક જગતમાં તે નિર્મૂલ્ય છે. જે શાશ્વત, નિત્ય, ચિરંતન છે એવી સંપત્તિ પાસે જે ખરીદી શકાય છે એવી સંપત્તિનું કોઈ જ મૂલ્ય નથી. તે તો માત્ર આપણા ખાલી મનને ભરવાના રમકડાં જ છે. બાળકો રમકડાં મળતા જેમ સંતુષ્ટિ અનુભવે છે, તેમ આપણું ખાલી મન પણ વસ્તુઓ મળતા ભરાઈ ગયાનો માનસિક સંતોષ અનુભવે છે.

પુણિયા શ્રાવક અને રાબ શ્રેણિકની વાર્તા તો તમે જાણો જ છો. પુણિયા શ્રાવક પાસે માત્ર બે દોઢડાની સંપત્તિ હતી ત્યારે રાબ શ્રેણિક પાસે આખા મગધ દેશનું સામ્રાજ્ય હતું. રાબ શ્રેણિકે નરકાશ્રુબ્યનો બંધ કરેલ હતો. એટલે ભગવાન મહાવીરે તેને નરકથી બચવા, પુણિયા શ્રાવક પાસેથી સામાયિક ખરીદવા નિર્દેશ કર્યો. નરકના દુઃખોથી બચવા રાબ શ્રેણિક પોતાનું આખું સામ્રાજ્ય પુણિયા શ્રાવકને અર્પવા તૈયાર થઈ ગયો. પરંતુ પુણિયા શ્રાવકે શો જવાબ આપ્યો તે જાણો છો ? અત્યારના શ્રાવકો હોય તો સામ્રાજ્યની લક્ષ્મી સામે તો શું, પાંચ રૂપિયા માટે પણ પોતાની સામાયિક આપી દેવા તૈયાર થઈ જાય ! પરંતુ પુણિયા શ્રાવકે કહ્યું: ‘રાબન્’ સામાયિક એ કાંઈ બળરૂ વસ્તુ નથી કે જેની આપણે થઈ શકે. ક્ય-વિક્રેવાણી વસ્તુની ખરીદ-વેંચ થઈ શકે છે. સામાયિક તો પોતાની સાધના છે, ઉપાસના છે, આરાધના છે. સામાયિક તો સ્વયં નિપળની શકાય છે. બીબ પાસેથી નથી તો તે બિછીની લઈ શકાતી કે નથી તો તે ખરીદી શકાતી.

તાત્પર્ય એ છે કે, અંપત્તિથી જે ખરીદી શકાય છે તેની વાસ્તવમાં કોઈ કીમત હોતી નથી. સામાયિક એ સામાજિકથી ખરીદી શકાતી હોત તો સામાયિકની કોઈ કીમત રહેત નહિ. સામાયિકની જે કીમત છે તે સ્વયંમાં અમૂલ્ય છે તેનું કારણ આ જ છે.

સાધુ પુરુષોની સંપદા શી છે ? સાધુ પુરુષોની સર્વ પ્રથમ સંપત્તિ પ્રહ્મચર્ય છે. સાધુ પુરુષોનું આચરણ એવું હોય છે, જેમ સ્વયં પરમ આત્મા તેની અંદર બિરાજિત થઈ આચરણ કરતો હોય ! પ્રહ્મચર્ય શબ્દ અસામાન્ય છે અને કીમતી છે. પરંતુ નીતિવાદીઓએ એના પરમાર્થને સર્વથા વિકૃત કરી નાખેલ છે. કારણ બ્યારે પણ કોઈ ‘પ્રહ્મચર્ય’ એ શબ્દનો ઉલ્લેખ કરે છે ત્યારે તત્કાલ પ્રહ્મચર્ય શબ્દનો અર્થ કામવાસનાના નિયંત્રણનાં રૂપમાં જ સ્મૃતિગોચર થાય છે. પ્રહ્મચર્ય શબ્દ આટલા જ અર્થમાં સમાઈ જતો કોઈ સામાન્ય શબ્દ નથી. પ્રહ્મચર્યનો આવો અર્થ કરવો એ તો પ્રહ્મચર્ય શબ્દ સાથે અન્યાય કરવા બરાબર છે. પ્રહ્મચર્ય શબ્દનો આવો સામાન્ય અર્થ કરવો એટલે વિરાટને વામણો બતાવવા બરાબર છે. પ્રહ્મચર્ય તો એક પરમ સત્ય છે. પ્રહ્મચર્ય શબ્દનો અર્થ થાય છે—પ્રહ્મ જેવી ચર્યા. એવી રીતે જીવવું બધું પરમાત્મા જ જીવી રહ્યા હોય ! પ્રહ્મચારીનાં સ્વરૂપમાં તેવી વ્યક્તિમાં આપણે પરમાત્માની ચર્યાનાં દર્શન કરી શકીએ છીએ. તેવી વ્યક્તિનું બોલવું, ચાલવું અને તેની દરેક ક્રિયાઓ પરમાત્માની સાક્ષી પૂરે એવી હોય છે. એટલે પ્રહ્મચર્ય એક વિરાટ શબ્દ છે. તેનો કામવાસનાના નિયંત્રણરૂપ અર્થ છુદ્ધ અને સામાન્ય છે.

પ્રહ્મચર્ય વ્રતને ધારણ કરનાર પોતાની અંદર પરમાત્માને એ રીતે પ્રતિષ્ઠિત કરે છે કે પોતે જ પરમાત્માનું મંદિર બની બંધ છે ! પરમાત્મા જેવું, પ્રહ્મ જેવું આચરણ એ જ પ્રહ્મચર્ય છે. એમાં કામ નિયંત્રણ તો આવી જ બંધ છે. તેનું અલગ વિધાન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પરંતુ પ્રહ્મચર્ય માત્ર કામનિયંત્રણ નથી. કામનિયંત્રણ ઘણી નાની અને સામાન્ય વાત છે. પ્રહ્મચર્ય બહુ મોટી અને વિશિષ્ટ વાત છે. જેણે પ્રહ્મચર્યની આવી વિરાટ સંપદાનો અનુભવ કરી લીધો છે તેણે પોતાનાં પ્રહ્મનો—પરમાત્મભાવનો સાક્ષાત્કાર કરી લીધો છે. હવે તેની પાસે એવી સંપત્તિ આવી ગઈ છે જે કોઈથી છીનવી શકાય નહિ ! આ એક જ એવું પરમ સત્ય છે જે કોઈથી ઝુંટવી શકાતું નથી. સત્ય એવું હોવું જોઈએ કે આપણી પાસેથી જેને કોઈ ઝુંટવી શકે નહિ. સત્ય એવું હોવું જોઈએ કે જે આપણું જ સ્વરૂપ હોય. સત્ય એવું હોવું જોઈએ કે જેને કોઈ આપણાથી વિલગ કરી શકે નહિ.

માતાપિતા, પુત્ર, પત્ની સૌ એક દિવસ આપણો સાથ છોડી દે છે. આપણું શરીર કે જેને, આપણે આપણું ગણીએ છીએ, તેને શણગારવાના પ્રયત્નોમાં રાત દિવસ રમ્યાપમ્યા રહીએ છીએ તે પણ એક દિવસ આપણો સાથ છોડી દે છે. આપણું મન જે આપણા જગતનું પ્રતિશ્લુષ્ઠ નિર્માણ કાર્ય કરે છે તે પણ એક દિવસ આપણી સાથે રહેશે નહિ. માત્ર એક જ સત્ય, એક જ

પરમ અસ્તિત્વ, એક જ પરમાત્મા, એક જ પ્રહ્લ જે આપણું છે, શાશ્વત આપણી સાથે જ છે. ખરી રીતે જે આપણું જ સ્વરૂપ છે તે કદીપણુ આપણી પાસેથી છીનવી શકાતું નથી.

આચરણુ પ્રહ્લ જેવું હોયું જોઈએ; પરંતુ આચરણુ તો બહારની વાત છે. આચરણુનો અર્થ જ છે બહાર. ચર્ચાનો અર્થ જ છે બહાર. ચર્ચાનો અર્થ જ બીજાના સંબંધમાં. એટલે આપણું બધું આચરણુ બીજાના સંબંધમાં જ હોય. એકલાના આચરણુનો તો કોઈ અર્થ પણ નથી. સત્ય જોણવું હોય કે જોડું જોણવું હોય તો પણ સામે કોઈ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ. ચોરી કરવી હોય તો પણ કોઈની. એટલે આપણું બધું આચરણુ બીજાની સાથે સંબંધિત છે. ઉપનિષદના ઋષિઓ આ સત્યને સામે રાખીને કહે છે કે, સાધુ પુરુષોની પ્રથમ સંપદા પ્રહ્લ્યાચર્ય છે. પ્રહ્લ્યાચર્યનો અર્થ છે, બીજાની સાથે એ રીતે સંબંધિત થવું જાણે પ્રહ્લ અથવા ઇશ્વર સાથે સંબંધિત થયા હોઈએ.

આચરણુ તો બહાર હોય છે. પરંતુ જીવનની ઉર્મી જે ચેતના છે તે કંપિત ન થાય, જેમાં એક તરંગ પણ ન જોઈ એવી નિષ્કંપ, પરમમૌન, પરમશાંત જે સ્થિતિ છે તે સાધુઓની આંતરિક સંપદા છે.

આચરણુ પ્રહ્લ જેવું હોય અને અંતસ્ નિર્વાણુ જેવું પરમ શાંત શૂન્ય અને મૌન હોય તે જ ઋષિઓનું આંતરિક અને આધ્યાત્મિક જૈશ્વર્ય છે. જે કદીપણુ તેમની પાસેથી છીનવી શકાતું નથી. આવી સંપદા સિવાયની બીજી કોઈ સંપદાની કલ્પના કરવી અથવા બીજી કોઈ વસ્તુઓને સંપદા માની જોસવી એ અજ્ઞાનતા છે, એક પ્રકારની હીનતા છે, તે એક અર્થમાં દરિદ્રતા છે. આવા માણસો પોતાની દરિદ્રતાને ઢાંકવા ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરે તો પણ તે પોતાની દરિદ્રતા એક યા બીજી રીતે, એક યા બીજે ઠેકાણે પ્રગટ કર્યા વગર રહી શકતા નથી. ધન તો તેમની પાસે હોય છે, પરંતુ ખરા અર્થમાં તેમને ધની કહી શકાય નહિ. કારણ ગમે તે ક્ષણે પણ તેમનું ધન છીનવી શકાય છે. ધન ભલે ન ઝુંટવી લેવાય છતાં ધનથી પોતાને ધની માની જોસવાની ચેષ્ટા એ માત્ર દંભ જ છે. અંદરની હીનતા જ્યાં સુધી જાય નહિ, પદાર્થો મેળવવા તરફનું આકર્ષણ જ્યાં સુધી ઓછું થાય નહિ, અને જ્યાં સુધી અશાંતિ મટે નહિ ત્યાં સુધી આંતરિક સમૃદ્ધિને જન્મ થતો નથી. જ્યાં સુધી અંતરાત્મામાં સધન પરમાત્મભાવ પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી વ્યક્તિ શુભામ જ છે. જેણે પરમાત્મભાવને ઉપલબ્ધ કર્યો છે એ જ સમ્રાટ છે.

હિન્દુ જગતે તો માનવ જીવનને ચાર આશ્રમોમાં વિભક્ત કરેલ હતું. મનુષ્ય જાતિના ઇતિહાસમાં આર્ચ સંસ્કૃતિ સિવાય આવા અદ્વિભુત પ્રયોગો ક્યાંય કરવામાં આવ્યા નથી. આ વ્યવસ્થા માત્ર ધાર્મિક વ્યવસ્થા નહોતી; આ વ્યવસ્થા પાછળ વૈજ્ઞાનિક સત્યો પણ કામ કરી રહ્યાં હતાં. ‘શત્તં જીવ શરદઃ’—આ ઉક્તિ મુજબ માણસની આત્મપાતિક ઉંમર ૧૦૦ વર્ષની માની લઈ તેના પચ્ચીસ-પચ્ચીસ વર્ષના ચાર વિભાગો પાડવામાં આવેલા હતા. આ દરેક પચ્ચીસ વર્ષમાં પોતાની સંપૂર્ણ શક્તિને જગાડીને સંગ્રહીત કરવાનું માણસનું લક્ષ્ય હતું.

ભારતીય મનીષીઓ બહુ જ સમજદાર, પ્રજાશીલ અને યુદ્ધિમાન હતા એટલે તેઓ કહેતા હતા કે, પચ્ચીસ વર્ષની ઊર્જા ભેગી કરી લેા, સમસ્ત શક્તિને જરા પણ વહેવા ન દો કે જેથી સંસારથી વિરક્ત થતાં મનમાં એક વખત પણ સંસારને ફરી ભેવાનો ભાવ નામે.

આજે તો આ જગતમાં કોઈ પણ વ્યક્તિ કામવાસનાથી તૃપ્ત નથી. જો કે આજના યુગમાં કામવાસનાને તૃપ્ત કરવાના એટલા ઉપાયો છે તે સંબંધેનો પ્રચાર છે. તેનાં નગ્ન સ્વરૂપને જે રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે, તે જાતનાં સાધનો, પ્રચાર કે પ્રક્રિયાઓ ક્યારે પણ નહોતા. આજે આટલાટલા સાધનો છે છતાં માણુસ સંતૃપ્ત જણાતો નથી. કારણ શક્તિ સંગ્રહિત થાય તે પૂર્વે જ તે વિસર્જિત થવી શરૂ થઈ જાય છે. ફળ પાકે તે પહેલાં જ મૂળિયાં રસને માટીમાં ખોઈ નાખે છે. પરિણામે ફળ ક્યારે પણ પાકતાં નથી. ફળ પાકવા માટે પણ ઊર્જા જોઈએ.

પચ્ચીસ વર્ષ સુધી માણુસ પોતાની શક્તિને સંગ્રહિત કરવાના ઉપાયો કરતો. એક એક માણુસને એક એક શક્તિનો કુંડ ઝનાવી દેતા જે કુંડો ઊર્જાથી આંદોલિત હતા. તે શક્તિથી સંપન્ન અને શક્તિથી ભરેલો જગતમાં આવતો હતો. યાદ રાખજો એટલો શક્તિશાળી પુરુષ હોય તેટલો જ તે સરળતાથી વાસનાથી મુક્ત થઈ શકે છે. માણુસ એટલો નિર્જાળ હશે તેટલો જ તે જલદી ભોગથી મુક્ત થઈ શકશે નહિ. નિર્જાળ માણુસ ભોગના અંતિમ તલને પહોંચી શકતો નથી. એટલે આ વિષેનો તેનો અનુભવ એટલો કાચો હોય છે કે, તેમાંથી તેને મુક્ત થવું મુશ્કેલ થઈ જાય છે. જેવું યથાર્થ જ્ઞાન આપણને નથી એટલે તેમાંથી મુક્તિ મેળવવી પણ આસાન નથી.

જ્યારે પુત્ર લગ્ન કરી ઘરમાં પોતાની પત્ની સાથે આવી જાય, પછી પણ મામાપ બાળકોને જન્મ આપ્યા કરે તો એનાથી વિચિત્ર અને અસંગત બીજી કંઈ વાત હોઈ શકે ? પુત્ર જ્યારે ભોગમાં ઊતરી જાય, ત્યારે પણ જો પિતા ભોગના જગતમાંથી મુક્ત ન થાય, તો આ કંઈ સમજદારીની વાત છે ? આમ છતાં પિતા ઇચ્છે કે પુત્ર મને સન્માન આપે, તો આ જાતની અપેક્ષા રાખવી એ મૂઢતા છે. સાચી રીત તો એ છે કે જ્યારે પુત્ર ભોગના જગતમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે માતાપિતાએ ત્યાગના જગતમાં પ્રવેશવાના શ્રી ગણેશ માંડવા જોઈએ.

જ્યારે આપણે શુદ્ધ ચૈતન્યમાં, શુદ્ધ સત્યમાં અને શુદ્ધ અસ્તિત્વની સાથે એક થઈ જઈએ છીએ ત્યારે આ એકતાનું જે જ્ઞાન, આ એકતાનો જે દિશા નિર્દેશ આ એકતાની જે ઈંગિત અવસ્થા છે એ જ નિર્વાણ દર્શન છે.

આ નિર્વાણ દર્શનનું રહસ્ય એવું તો સુદૃઢ છે કે, માર્ગે આદ્યે જતા જેવા તેવાને તે કહેવાતું નથી હોતું. આવા કીર્મતી રહસ્યો દરેક સામે પ્રગટ ન કરી શકાય. આ રહસ્યોને સમજવા અને આત્મસાત્ કરવાની પાત્રતા જોઈએ. આવા જ્યોતિર્મય રહસ્યોને પચાવવા આનંદ

સંખ્યા ભેદો. ન્યાં તક, વિતક અને વાદવિવાદ ચાલતા હોય, ત્યાં આવા આંતરિક રહસ્યો જે એકાંત ગુહ્ય ગણી શકાય તે કહેવા ન ભેદો. ન્યાં પ્રેમની અંતર્ધારા પ્રવાહિત હોય ત્યાં જ આ રહસ્યો કહી શકાય. ન્યાં સંવાદ સંભવ હોય, ન્યાં હૃદયથી હૃદય યોગ્ય હોય ત્યાં જ તે કહેવાં ભેદો.

શિષ્યનો અર્થ જ એ છે કે જે શીખવા તૈયાર હોય. શીખવા માટે તત્પર સાચા શિષ્યો આ જગતમાં ગણ્યાગાંઠ્યા જ હોય છે. શીખવા માટે બહુ નમવું પડે છે. શિખણવાની ઉત્સુકતા સરળ છે. પરંતુ શીખવાની જિજ્ઞાસા મુશ્કેલ છે. એટલે જેની શીખવાની તૈયારી ન હોય, તેને આવી ગુહ્ય અને રહસ્યાત્મક વાતો ન કહેવી. જેની શીખવા માટેની તૈયારી ન હોય તેને બે કહેશે. તો તેના કાનમાં પણ વાત પ્રવેશશે નહિ અને મુશ્કેલી એ ઊભી થશે કે, તેના ગલત અર્થો કાઢશે. “ચિમેત્વર્થ મયાદ્ વેદો મામય પ્રહરિષ્યતિ” અદ્વૈત અને અનલિપ્ત વ્યક્તિઓથી વેદો પણ ભય પામે છે કે, આવા અજ્ઞા હાથોમાં પડી જશું તો તે માણસો અમારી ઋણાઓના ગલત અર્થો કરી, અમારા ઉપર પ્રહાર કરશે અને જગતને અવળે માર્ગે દોરશે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમસ્વામી તો ઋષિઓની ઉપર જણાવેલો સંપદાઓ અને શ્રુત, શીલ, તથા તપથી સંપન્ન છે. પરસ્પર એક બીજામાં અત્યંત નિષ્ઠા ધરાવે છે. એક બીજા અત્યંત સન્નિહટવર્તી છે. પરસ્પર એક બીજાનાં હૃદયમાંથી એકબીજા પરવે પ્રેમની અંતર્ધારા વહી રહી છે. એટલે કેશીકુમાર શ્રમણ પોતાની માનસિક ભૂમિકા સંતોષાતાં ગૌતમ સ્વામીને સાધુવાદ અર્પે છે.

સાહુ ગાયમ ! પત્તા તે છિન્નો મે સસજો હમો ।

અન્નો વિ સસજો મચ્છં તં મે કહસુ ગાયમા ! ॥ ૫૪

હે ગૌતમ ! તમારી પ્રજા શ્રેષ્ઠ છે. તમેએ મારી શકા હર કરી છે. મારી એક બીજા પણ શકા છે. હે ગૌતમ ! તે વિષે પણ તમે મને કહેા.

અય સાહસિભો મીમો દુદુસ્તો પરિધાવહ ।

જસિ ગાયમ ! આહુદો કહં તેણ ન હીરસિ ! ॥ ૫૫

આ સાહસિક, ભયંકર અને દુષ્ટ થોડો દોડી રહ્યો છે. હે ગૌતમ ! તમે તેના પર સવાર છો. તે તમેને ખોટે રસ્તે કેમ દોરતો નથી ?

કેશીકુમાર શ્રમણના પ્રશ્નો માર્મિક છે. પોતાના પ્રશ્નની ભૂમિકાને સ્પષ્ટ કરીને તેઓ પ્રશ્નો પૂછતા નથી. તેમના બધા પ્રશ્નો આધ્યાત્મિક રહસ્યોથી ભરેલા છે. શ્રી ગૌતમસ્વામી પોતે પણ અધ્યાત્મપરાયણ અને અધ્યાત્મના રંગે રંગાયેલા છે. એટલે બન્ને એક જ આદર્શને વરેલા

અને એક જ માર્ગને અનુસરનારા હોવાથી તેઓ એકબીજાના મર્મને-રહસ્યને પામી જાય છે. જે જાતનો પ્રશ્ન હોય છે તે જ રીતે તેનો જવાબ આપી દેવાય છે. પરસ્પર પોતાના સવાલ જવાબો એક બીજા સમજી લે છે. અત્રે હુબ્ટ થોડો કોણ છે? કેમ તે દોડે છે? ગોતમ કેમ તેના પર સવારો કરે છે, છતાં પછડાતા નથી? વગેરેના ભાવભેદો આવતી કાલે-

મનથી અગોચર

મન હંમેશાં દ્વન્દ્વ ભિલાં કર્યા કરે છે. તે કદી એક રૂપમાં રહી શકતું નથી. મન હંમેશાં બે થઈને જ જીવે છે; એટલે તેનો સ્વભાવ જ દ્વન્દ્વ ભિલાં કરવાનો છે.

મારું એક મન કહે કે: ‘આ મકાન મને મળી જાય તો સાડું.’ પરંતુ અંદરથી બીજા મને કહ્યું: ‘મારે આ મકાન લેવું નથી. હું તેના તરફ ઉદાસીન છું. હું તેના તરફ ભેદશ જ નહિ.’ આમ તે મકાન તરફની બીજા મનની ઉદાસીનતા છે. પરંતુ પહેલા મનનું મકાન તરફનું આકર્ષણ હોવાને કારણે મારા મને મને જ બે ભાગોમાં વિભક્ત કરી નાખ્યો. એક મન તે મકાનની માંગ કરતું હતું અને બીજું મન તે લેવા ના પાડતું હતું. આમાંથી બે કોઈ એકનો પણ પક્ષ લેવાઈ જાય તો મનને ટકી રહેવા માટે પૂર્ણ સાધન મળી જાય. જે વસ્તુ મનની સામે હોય છે તે જ વસ્તુ મનનો વિષય થઈ શકે છે. જે મનથી પાર છે તે મનનો વિષય થઈ શકતું નથી. મન તેને જ ભેદી શકે છે જે તેની સામે છે. જે મનની પાછળ છે તેને મન ભેદી શકતું નથી. અરીસામાં પ્રતિફલન તેનું જ પડી શકે છે જે અરીસાની સામે અરીસાનો વિષય બને છે. જે દર્પણની પાછળ છે તેનું દર્પણમાં પ્રતિબિંબ પડતું નથી. અરીસાની પાછળ જે છે તેનું પ્રતિબિંબ અરીસામાં ભેદી શકાતું નથી એટલે તેનો અર્થ એ નથી કે અરીસાની પાછળ કંઈ છે જ નહિ. અરીસાની અક્ષમતાનાં કારણે પાછળ રહેલા પદાર્થોના પ્રતિબિંબો તેમાં પ્રતિભાસિત ન થાય તો તેથી કંઈ અસ્તિત્વનો અભાવ થઈ જતો નથી.

આપણી આરેકોર પદાર્થોનું વિરાટ જગત છે. તે વિરાટ જગતનું પ્રતિબિંબ મનરૂપી અરીસામાં પડે છે. જગતમાં પથરાયેલી અપાર પદાર્થ રાશિને બતાવવા માટે, તેનું પ્રતિબિંબ બનાવવા માટે મનની ઇન્દ્રિય છે. મનનાં બીજા પણ ઘણાં અંગો છે. આંખ મનનું એક ઠાર છે જ્યાંથી રૂપનો પ્રવેશ થાય છે. આકૃતિ અને રંગ પણ આ જ દ્વારથી પ્રવેશ કરે છે. કાન તેનું બીજું દ્વાર છે જ્યાંથી શ્વનિ પ્રવેશ કરે છે, જ્યાંથી શબ્દો પ્રવેશ કરે છે. હાથ, નાક, જીભ આદિ બધાં તેનાં દ્વારો છે. આ દ્વારો ઘણાં જરૂરી છે. આ બધાં દ્વારો વડે જ મન બહારનાં જગતમાં જાય છે અને વસ્તુનું જ્ઞાન કરે છે. મન સાથે ઇન્દ્રિયોની પણ ઘણી ઉપયોગિતા છે. ઇન્દ્રિયોની સહાય વગર બે મનમાં બાંધવા બેવાની ક્ષમતા હોત તો જગતમાં આંધળા અને

બહિરા માણસો પશુ મનના અવલંબન માત્રથી બેવાતું અને સાંભળવાતું કામ કરી લેત અને જગતમાં આંધળો અને બહિરાઓનો સર્વથા અભાવ થઈ જાત. પશુ મનની આવી ક્ષમતા નથી એટલે મનને બહારના જગત સાથે સંબંધ જોડવા માટે પશુ ઇન્દ્રિયોની સહાયની અપેક્ષા અવશ્ય રહે જ છે.

હાં, આંખ બાહ્ય પદાર્થોને દ્રષ્ટિનો વિષય બનાવી શકે છે. પશુ તે અંદર પ્રવેશી શકતી નથી. કાન બહારના શબ્દો સાંભળી શકે છે પશુ અંદર તેનો પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. હાથ બાહ્ય વસ્તુઓનો સ્પર્શ કરી શકે છે પરંતુ હાથનો અંદરમાં જરા નેટલો પશુ પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. તાત્પર્ય એ છે કે બધી ઇન્દ્રિયો બાહ્યને વિષય બનાવી શકે છે પરંતુ જે અંદર છે તેને પામવાની, તેની ઉપલબ્ધિ કરવાની ક્ષમતા ઇન્દ્રિયોમાં નથી. જેને આપણે મન કહીએ છીએ તે પશુ એક જાતની ઇન્દ્રિય જ છે. શાસ્ત્રમાં તેને અનિન્દ્રિય નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ અનિન્દ્રિય ઇન્દ્રિય કરતાં જરા સૂક્ષ્મ છે. બધી ઇન્દ્રિયો સાથે એનો સંબંધ છે, તેથી આત્મા માટે તો તે ઇન્દ્રિયની મારફત જ એક બાહ્ય સાધન છે; છતાં ઇન્દ્રિયોથી નુકું પાડવા અને ઇન્દ્રિયો કરતાં તેની વિશિષ્ટ શક્તિ અને સૂક્ષ્મતાને સમજાવવા અનિન્દ્રિય અથવા નોઇન્દ્રિય નામથી તે યોગજવામાં આવે છે.

મનની અંદર પશુ ચેતના છે. તે મનની પેલે પાર છે. જેમ ઇન્દ્રિયો તે ચેતનાને વિષય નથી કરી શકતી તેમ મન પશુ તેને વિષય કરી શકતું નથી. એટલે જ બધા મહર્ષિઓએ આ ચેતનાને “મનૌવાગ્ મનોવચસ” મન અને વાણીના અવિષયરૂપે નિર્દેશ કરેલ છે. મનની પાસે કોઈ શક્તિ, ક્ષમતા કે ઉપાય નથી કે તે આ ચેતનાને જાણી શકે. આપણે માટે આ જ એક કાયદો છે, એક સમસ્યા છે, મોટી ગુચ્છવશુ છે. આ વિરાટ જગતના અગણિત પદાર્થો મનથી જાણી લેવાય છે. તેથી આપણે એ રીતે વિચારવા ટેવાઈ ગયા છીએ કે મનથી આત્મા અને ચેતના પશુ યોગજી શકાય છે.

ટેબલ, ખુરસી, મકાન, દુકાન વગેરે મનથી જાણી શકાય છે. ગણિત, ભૂગોળ અને ભાષાતું જ્ઞાન મનના અવલંબનથી કરી શકાય છે. વિજ્ઞાનતું જ્ઞાન પશુ મનથી થઈ શકે છે. એટલે મનથી એવી જ્ઞાતિ જન્મવી સ્વાભાવિક છે કે બધું મનથી જાણી શકાય છે. જાણવા લાયક કોઈપણ વસ્તુ મનથી અગમ્ય હોઈ શકે નહિ. વિશ્વવિદ્યાલયોમાં સેંકડો વિષયોનો અભ્યાસ ચાલે છે અને તે બધા વિષયો મનથી સહાયથી આત્મસાત્ કરી શકાય છે તેથી આત્મા અને પરમાત્મા પશુ મનથી જાણી શકાય એવી એક જ્ઞાતિપૂર્ણ માન્યતા આપણા મનમાં દૃઢતાપૂર્વક સ્થાન પામી ગઈ હોય છે. મનની આવડી અપાર ક્ષમતાને જોઈ, મનથી બધું જાણી શકાય છે એવી કલ્પના ફેલીસૂત થઈ જવા પામી હોય તો તે અસ્વાભાવિક પશુ નથી. પરંતુ મન પોતાની પાછળ રહેલા પદાર્થોને, પોતાની પાર રહેલા વસ્તુઓને જોઈ શકતું નથી. તેથી મન હંમેશાં એમ કહેવાતું ‘હંસાહસ કરતું’ હોય છે કે-જે હું જાણતું નથી તે વાસ્તવમાં છે જ નહિ.

વૈજ્ઞાનિકોએ મનના સંબંધમાં ઘણી સૂક્ષ્મ જાણકારીઓ એકત્રિત કરી છે તેથી તેમની સૂચકેલીમાં વધારો થયો છે. પદાર્થોના વિશ્લેષણથી જે આશ્ચર્યજનક રહસ્યોની શોધ થઈ છે તેને લઈને પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોના માનસ વધારે સંતેહચરિત બન્યા છે. વૈજ્ઞાનિકને વિચારવાની આવી જ પ્રક્રિયા હોય છે કે-હું મનથી પરમાણુને જાણી શકું છું. મનથી કરોડો માઈલ દૂર રહેલા તારાની માહિતી ઉપલબ્ધ કરી શકું છું. તો પછી મનથી જે આત્મા આટલો સન્નિકટ છે, તેને તેના વડે કેમ ન જાણી શકું ? અને આ રીતે મનની પેલે-પાર રહેલા, મનના પૃષ્ઠ ભાગમાં રહેલા આત્મતત્ત્વને મનથી જાણવાનો, મનથી ચેતનાનું અન્વેષણ કરવાનો તેનો સતત પ્રયત્ન હોય છે. પરંતુ મનરૂપી અરીસામાં આત્માનું પ્રતિકેલન પડી શકે એમ છે જ નહિ. તેથી તે અતિમ એ નિષ્ફળ ઉપર પહોંચે છે કે-આત્મા હશે જ નહિ. જો આત્મા હોય તો અવશ્ય તે પકડમાં આવત. પરંતુ અનુભવીઓ કહે છે કે, વૈજ્ઞાનિકો આત્માને જાણી શકતા નથી એનો અર્થ એ નથી કે, આત્માનું અસ્તિત્વ નથી માટે તેઓ તેને જાણી શકતા નથી. પરંતુ ન જાણી શકવાનું કારણ એ છે કે, આત્મા મન માટે અગોચર છે. આત્મા કદી પણ મનથી જાણવાનો વિષય બની શકતો નથી.

આ જ જાતને વધારે સ્પષ્ટતાથી સમજવી હોય તો એક દાખલો લઈએ. જેમકે આંખ જોઈ શકે છે પરંતુ સાંભળી શકતી નથી. હવે કોઈ માણસ આંખને લઈ સંગીત સાંભળવા જશે અને ન સાંભળી શકતાં કહે કે: મારી આંખો તો સંપૂર્ણ સાલ છે. ઊલટાનું તેમાં અંજન આંખ મેં તેને વિશેષતા આપી છે. મારી આંખોને ચશ્માની પણ જરૂર નથી, છતાં આટલી સારી આંખે હું સંગીત કેમ સાંભળી શકતો નથી ? તો જાણકાર માણસ તત્કાલ જોલી ઊંઝો: લાઈ! સાંભળવું એ કાંઈ આંખનો વિષય નથી. સાંભળવું એ આંખનો અવિષય છે. આંખ સાંભળી ન શકે તો તેમાં તેનો કશો જ અપરાધ નથી. આંખની પાસે ધ્વનિને પકડવાની કોઈ શક્તિ જ નથી. આંખ આકાર, રૂપ, રંગ અને પ્રકાશને પકડે છે, તે ધ્વનિને પકડી શકતી નથી. ધ્વનિને પકડવાની તેનામાં ક્ષમતા જ નથી. આવી જ રીતે મન પદાર્થોને પકડી શકવાની ક્ષમતા અવશ્ય ધરાવે છે. પરંતુ ચેતનાને તે પકડી શકતું નથી કેમકે ચેતના તેનો અવિષય છે. ચેતના મનથી અગોચર છે.

ખરેખર જે મનનો વિષય નથી, તેને મનનાં સાધનની સહાયથી શોધવાનો પ્રયત્ન કરવો એ યોગ્ય વસ્તુને શોધવા અયોગ્ય સાધનનો ઉપયોગ કર્યો ગણાય. આવા અયોગ્ય સાધનથી જો આત્મતત્ત્વની પ્રતીતિ ન થાય તો તેથી કાંઈ એમ સિદ્ધ થતું નથી કે આત્મા નથી. એથી તો માત્ર એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે, જે સાધનના ઉપયોગથી આત્મારૂપ સાધનની પ્રતીતિ કરવા ગયા તે સાધન જ અસંગત હતું, અયોગ્ય હતું, વગર મેળવું હતું. આત્માને શોધવા માટે મનનું સાધન અસંગત છે. આત્માની સાથે મનનો કોઈ સંબંધ નથી. આત્માને શોધવા માટે તો બીજું સાધન શોધવું પડશે. આત્માનું શોધન મનથી નહિ પણ ધ્યાનથી થશે. મન જે નથી

કરી શકતું તે ધ્યાન કરી શકશે. આત્મા જે મનનો અવિષય છે તે જ આત્મા ધ્યાનનો વિષય છે. ધ્યાન એક અરીસો છે. તેમાં જ પરમાત્માવાતું પ્રતિફલન પડી શકે છે.

મન અને વાણીનો આત્મા અવિષય છે. મન વિચારી શકે છે, બાણી-શકતું નથી. મન શબ્દનો અર્થ જ એ થાય છે-મનનની ક્ષમતા. મનુષ્ય પાસે મનનની ક્ષમતા હોવાને કારણે જ તે મનુષ્ય કહેવાય છે. મનનની ક્ષમતાને કારણે તે વિચારી શકે છે. મનનો અર્થ જ સોચવા વિચારવાની ક્ષમતા થાય છે. જ્ઞાન તો બીજું જ વાત છે. સાચી વાત તો એ છે કે, જ્યાં આપણને જ્ઞાન નથી થતું ત્યાં મન તેના પરિપૂરકનું કામ કરે છે. જ્યાં જ્ઞાન નથી થતું ત્યાં વિચારીને જ કામ ચલાવી લેવાય છે. જ્યાં જ્ઞાન હોય છે ત્યાં વિચારીને કામ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી રહેતી.

આંધળા માણસને રૂમમાંથી બહાર જવું હોય તો તેને પૂછવું પડશે કે દરવાજો ક્યાં છે ? તેને દરવાજા વિષે વિચાર કરવો પડે છે. તે સંબંધની માહિતી તેને મેળવવી પડે છે; પરંતુ આંધવાળા માણસને વિચારવું પડતું નથી. દરવાજા સંબંધે તેને કોઈ વિચાર પણ આવતો નથી. આ બાબતમાં તેને યોગ્યતા પામીને પછી વિચારવું પડતું નથી અને કોઈને પૂછવું પણ પડતું નથી. તે તો સીધો ભૂલો થાય છે અને દરવાજા બહાર નીકળી જાય છે. કોઈ બીજો માણસ એ સ્મરણ કરાવે તો જ તેને દરવાજા સંબંધેના જ્યાં તાલો થાય અથવા તે સંબંધેના કોઈ જ્યાં પણ તેને ન આવે. કારણ આંધ જ્યારે ભેઈ શકે છે ત્યારે વિચારના વિકલ્પને અવકાશ રહેતો નથી.

જ્યાં જ્ઞાન હોય ત્યાં વિચારવું પડતું નથી. વિચારવાની ક્રિયા તો અજ્ઞાનમાં જ ચાલે છે, જ્ઞાનમાં વિચારવાની ક્રિયા જ અટકી જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, મન અજ્ઞાન માટેનો ઉપાય છે. અજ્ઞાનની સાથે જો જીવવું હોય તો ઘણું સક્રિય મન જોઈએ. જ્ઞાનમાં જેને જીવવું હોય, જ્ઞાન જેને ઉપલબ્ધ થયું હોય તેને મનની જરૂર નથી. જ્ઞાન થયા પછી મનની જરા જેટલી પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી. પછી તો મનને કચરા ટોપલીમાં નાખી શકાય. એટલા માટે અનુભવીઓ કહે છે કે, આત્મા મનનો વિષય નથી, જ્ઞાનનો વિષય છે. વિચારવાનું કામ મન કરે છે અને બાણીવાનું કામ ચેતના કરે છે.

આત્મા જેમ મનનો વિષય નથી તેમ વાણીનો પણ વિષય નથી. આત્મતત્ત્વ એવી વસ્તુ છે કે જેનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય અથવા તો અનુભવ કરી શકાય; પરંતુ શબ્દોથી તેની અભિવ્યક્તિ કરી શકાય નહિ. વાણીનો તે અવિષય છે. કારણ, વાણી પણ મનની જ શક્તિ છે. જેને મન બાણી શકતું નથી તેને મન વાણી દ્વારા કેમ વ્યક્ત કરી શકે ? યાદ રાખવાની વાત એ છે કે, મન જે બાણી શકે છે તેને જ વાણી વિષય કરી શકે છે. પરંતુ મન જ જેને બાણી શકતું નથી ત્યાં વાણીની કારી ક્યાંથી ફાવે ? વાણી એ તો મનનો જ એક ભાગ છે. મનની જ

તે સેવિકા છે. આમ છતાં આગમ, શાસ્ત્રો તેના નિર્દેશ કરે છે કે 'મહાવીર એ પહેલાં કહી ન શક્યા, તેના જ સંબંધમાં તેઓ ત્રીસ વર્ષ સુધી સતત બોલતા રહ્યા'—

એને બહુવું હોય તેને વાણીથી અને મનથી પાર જવું પડે છે. કારણ તે વાણી અને મન બન્નેથી અતીત અને અગોચર છે.

સુકરાતની આ સંબંધની ઘણી મીઠી કથા છે. સુકરાત સત્યનો ઉપદેશ આપતો હતો. કારણ સત્યને બહુ લીધા પછી એક આત્મતિક જવાબદારી આવી જાય છે કે, પોતે જે બહુ હોય તે કહેવું. કોઈ સાંભળે તો પણ ભલે અને ન સાંભળે તો પણ ભલે, સાંભળનાર સમજે તો પણ ભલે અને ન સમજે તો પણ ભલે, તે કહી શકાય તેવું હોય તો પણ ભલે અને ન કહી શકાય તેવું હોય તો પણ ભલે, પણ જે સત્ય તેણે બહુ છે તે કહેવું, તે પ્રગટ કરવું. કારણ ક્યારેક કોઈ પ્રજાશીલ ઓતા મળી જાય તો જે વાત વાણીથી, શબ્દોથી ન કહી શકાય તે વાણીની વિવશતા અને અસમર્થતાથી અથવા શબ્દોમાં છુપાએલી કહેવાની આતુરતાથી, શબ્દો પાછળ છુપાએલી કઠ્ઠણાથી, કયાંક હૃદયનો કોઈ તાર અકૃત કરી શકે છે.

સુકરાતને ન્યાયાલયમાં ભેલો કરવામાં આવ્યો. ન્યાયાલયે નિર્ણય આપ્યો: જો સુકરાત આમજનતામાં સત્યના નામે બોલવાનું બંધ કરી દે તો તેને માફી આપી શકાય.

સુકરાતે કહ્યું: સત્યના સંબંધમાં મેં જે બહુ છે તે તો અમૃત છે. તેની વહેંચણી કેમ બંધ કરી શકું? કદાચ તે માટે મને ફાંસીની સજા થશે કે કદાચ મને તે માટે વિષ આપવામાં આવશે તો પણ તે બધું સ્વીકારી લેવા હું તૈયાર છું. પરંતુ બોલવાનું મારાથી બંધ થઈ શકશે નહિ. જે સુકરાત વળી કહ્યા કરતો હતો કે સત્ય બોલી શકાતું નથી, તેને શબ્દોથી અલિવ્યક્ત કરી શકાતું નથી એ જ સુકરાત આજે બોલવા માટે મરવા તૈયાર થયો છે. તે કહે છે કે બોલ્યા વગર હું રહેવાનો નથી. હું બોલીશ જ. બોલવું એ તો મારો ધંધો છે. સત્ય બોલવું એ તો મારો વિષય છે. એના વગર મારાથી જીવાય પણ કેમ?

સુકરાતને આમજનતામાં સત્યને નામે બોલવાનું બંધ કરી દેવા ન્યાય કચેરીનો જે આગ્રહ હતો તે એક રીતે ખોટો પણ નહોતો. કેમકે જ્યારે સુકરાત પોતે જ કહેતો હતો કે, સત્ય કહી શકાય નહિ, ત્યારે ન્યાય કચેરી પણ સુકરાત પાસેથી એ જ માંગણી કરતી હતી કે: જો સત્ય કહી ન શકાય તો કૃપા કરી તેને કહો જ નહિ. જે કહી જ ન શકાય તેને કહેવાના ચક્કરમાં શા માટે પડો છો?

સુકરાતે કહ્યું: ખરેખર તે કહી તો ન શકાય પરંતુ તેને કહેવા માટે કોઈને રોકી પણ ન શકાય. આખરે સુકરાતને વિષ આપવામાં આવ્યું. છતાં તે પોતાનાં કર્તવ્યમાં નિશ્ચલ રહ્યો. પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપીને પણ સુકરાત પોતાના સિદ્ધાંતમાં મક્કમ રહ્યો.

જન્મથી જીવવા માટે જે ઉપયોગી ચંન્ન છે તે તો જન્મની સાથે જ ઉપલબ્ધ છે. સત્ય અને જીવનને જાણવા માટે જે ઉપયોગી છે, તે ચંન્નને તો આપણે આપણા પુરુષાર્થથી સક્રિય કરવા પડે છે. તે બીજરૂપે અવસ્થા આપણામાં અવસ્થિત હોય છે. પરંતુ સક્રિય કરવા માટે પુરુષાર્થની અપેક્ષા રહે છે. અન્યથા તે ખોવાઈ જાય છે. પ્રત્યેક જન્મમાં આપણને ચોખ્ખા અવસ્થા અવસ્થા મળે છે પરંતુ આપણી અજ્ઞાનતાના કારણે આપણે તેને ખોઈ નાખતા હોઈએ છીએ.

મન કાંઈ પણ કરે તો પણ તેની જવાબદારી તે પોતાના ઉપર રાખતું નથી. સારીયે જવાબદારી તે શરીર ઉપર નાખી દે છે. જે અમનમાં-આત્મામાં પહોંચી જાય છે તેમનું જ શરીર સ્વચ્છ સરોવરના જળની માફક નિર્મળ થઈ જાય છે. કેમકે શરીર તો નિર્મળ જ છે, પરંતુ મન જ બધા વિકારો જન્માવે છે.

જ્યારે મન નથી રહેતું ત્યારે કોઈ અવલંબનની જરૂર પણ નથી રહેતી. પરંતુ મન હંમેશાં કહ્યા કરે છે કે હું દરેક ક્ષેત્રમાં અવલંબન આપવા તૈયાર છું. કહેા, તમારે શું જોઈએ ? જ્ઞાન જોઈએ ?—તો ચાલો, શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી લો, જ્ઞાન મળી જશે ! મન શાસ્ત્રોમાંથી જે એકત્રિત કરશે તે માત્ર સ્મૃતિ હશે, જ્ઞાન નહિ. તે આત્માનો અનુભવ નહિ હોય ! તે તો પારકાનો (શાસ્ત્રકારનો) અનુભવ હશે. પરંતુ મન આપણને છેતરીને કહે છે, આ આપણો સ્વયંનો જ અનુભવ છે. મન બધી બાતના અવલંબન આપવા તૈયાર છે. તે કહે છે: હું છું, હું બધું કરી નાખીશ.

જે મનથી રહિત થઈ જાય છે તે જ નિરાવલંબન થઈ શકે છે. તેને અનુભૂતિ થાય છે અને તે કહે છે: હવે પરમ આત્મા જ છે; તે જે કરે તે જ બરાબર છે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ જે પ્રશ્ન પૂછી રહ્યા છે તેની જ ભૂમિકા રૂપે આજનું પ્રવચન છે. મન કેવું જખડું છે અને માણસને હગલે અને પગલે કેમ છેતરે છે, દન્દના જગતનું તે કેવી રીતે નિર્માણ કરે છે, આત્માના સંબંધમાં તે કેવી વંચના ભણી કરે છે તે આખી હકીકત સંક્ષેપમાં બતાવી દેવામાં આવી છે. શ્રી ગૌતમસ્વામી આમ તેમ પલાયન કરતા-હોડતા મનરૂપી ઘોડાને કેમ વશમાં કરી શકાય છે તેનો રામબાણ ઉપાય બતાવે છે. મનમાંથી અમનમાં જવાની કળાના તે પારગામી છે. મનના વશવર્તી થઇ મનના ધંશારાથી ચાલનારા તેજભળા આત્મા નથી. પરંતુ મનને પોતાના વશમાં બનાવી તેનો અભીષિત માર્ગમાં યથાચોગ્ય 'ઉપયોગ' કરવાની કળાના તેઓ કુશળ કારીગર છે. એટલે તેઓ કહે છે—

પદ્માવન્તં નિગિજ્ઞામિ સુવરસ્સીસમાહિયં ।

ન મે ગચ્છદ્ ડન્મગ્ગ મગ્ગ ચ પહિવજ્જહ્ ॥

.અર્થાત્—આમતેમ દિશા-વિદિશામાં ભાગતા ઘોડાને શ્રુત-રશ્મિ, શ્રુતજ્ઞાનની લગામથી વશમાં કરું છું. મારા વશમાં રહેલો ઘોડો ઉન્માર્ગે જતો નથી. પણ સન્માર્ગે જ જાય છે.

આ મનરૂપી ઘોડો ભારે દુષ્ટ છે, સાહસિક છે, ઉન્માર્ગે જવા ટેવાયેલો છે. યોગ્ય પ્રશિક્ષણ અને સાધનાથી તેને સન્માર્ગે લાવી શકાય છે. મેં આ ઘોડાની લગામ મારા હાથમાં રાખી છે. આ લગામથી ઘોડા પર નિયંત્રણ રાખવામાં હું જરા બેટલી પણ ગફલત રાખતો નથી. આ ઘોડાને વશવર્તી કરવાનો એક જ ઉપાય છે-તેની લગામને યોગ્ય રીતે બાળવવી ! શાસ્ત્રજ્ઞાન અને અનુભવી આત્મજ્ઞ પુરુષોના આત્મ-સાક્ષાત્કારના સંકેતોના આધારે આ મનરૂપી ઘોડાની લગામ બે આપણા હાથમાં આવી જાય તો તેને કઈ દિશામાં વાળવો તે આપણે બાણી શકીએ છીએ. તેની બાણકારી આપણા હાથમાં આવી જાય છે. જેને લગામ પકડતાં આવડતી નથી તેને જ તે ભાગતો ઘોડો આમતેમ ફગવી શકે છે. પરંતુ શાસ્ત્ર-જ્ઞાનની લગામ જેણે પકડી લીધી હોય, તે કળામાં જેણે નિપૂણતા પ્રાપ્ત કરી લીધી હોય, પછી તેને ભય રહેતો નથી. આ મનનો અશ્વ છે. આ વાત તો આપણે આ અધ્યયન વાંચેલું છે એટલે પહેલેથી કહી શકીએ છીએ, પરંતુ કેશીશ્રમણે તો, આ દુષ્ટ અશ્વ દોડી રહ્યો છે તે તમોને ખોટે રસ્તે કેમ દોરતો નથી ?- આ રીતે અસ્ફુટ પ્રશ્ન કર્યો હતો. શ્રી ગૌતમસ્વામીએ પણ તેનો તેવો જ જવાબ આપ્યો હતો. હવે કેશીશ્રમણ ગૌતમસ્વામીને પૂછે છે-

‘અસ્તેષ્વ ઇદ્ધ કે વુત્તે ? કેસી ગોચમમબ્બવી ।

કેસિમેવં વુવંતં તુ, ગોચમે ઇણમબ્બવી ॥

આપે ઘોડો કોને કહ્યો છે ? આ રીતે પૂછતાં શ્રી ગૌતમસ્વામીએ કેશી શ્રમણને, આ ઘોડો કેવો ભયંકર છે, તેનો નિગ્રહ કેમ કરાય છે વગેરે બે કહ્યું તે આખો વિષય હવે પછી અવસરે કહેવાશે.

આત્માનું ઔશ્વર્ય

સંસારમાં મૂલતઃ બે તરવો છે. એક જીવતત્ત્વ છે અને બીજું અજીવ તત્ત્વ છે. બન્ને તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ અનાદિ અને અનંત છે. બન્ને તરવો સ્વતઃ સિદ્ધ છે. આપણે જેને અજીવ દ્રવ્ય કહીએ છીએ અને જેને અન્ય દાર્શનિકો પ્રકૃતિ, જડતત્ત્વ અથવા માયાના નામે ઓળખે છે તેની પોતાની પણ સ્વતંત્ર સત્તા છે. તે પણ અસ્તિત્વ શૂન્ય બની શકતું નથી. જીવતત્ત્વની માફક આ પ્રકૃતિતત્ત્વની સત્તા પણ શાશ્વત છે. અજીવ સૃષ્ટિના એક પરમાણુનો પણ કદી આત્મીય તિક નાશ નથી. “નાસ્તો જાતે ભાવો નામાવો જાતે સતઃ” અર્થાત્- અસત્ની કદી ઉત્પત્તિ નથી અને સત્નો કોઈ કાળે નાશ નથી. માટે વિશ્વમાં બે કાંઈપણ છે તેનું ત્રૈકાલિક અસ્તિત્વ છે, તેની સ્થિતિ સદા અનાદિ અનંત જ છે.

હાં, અજીવતત્ત્વ અથવા પ્રકૃતિતત્ત્વ ચેતના શૂન્ય હોય છે. ચેતના એ માત્ર જીવનો જ અસાધારણ ગુણ છે. પ્રકૃતિ સ્વયંમાં અજ્ઞાત છે. તેને પોતાના અસ્તિત્વનો બિલકુલ ખ્યાલ નથી.

જે પોતાના જ સ્વરૂપ કે અસ્તિત્વના જ્ઞાનથી શૂન્ય છે, તેની પાસે બીજાના અસ્તિત્વના જ્ઞાનની શી અપેક્ષા રાખી શકાય ? આમ તો જીવની માર્ગે પુદ્ગલ દ્રવ્ય પણ સત્તાવાન અને ક્રિયાશીલ છે. જીવ અને પુદ્ગલ સિવાય બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં ગતિ ક્રિયા સંભવિત નથી. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ દ્રવ્ય જે અજીવ દ્રવ્યના જ વિસ્તારો છે તે બધા ગતિશૂન્ય અને નિષ્ક્રિય છે. અજીવ દ્રવ્યમાં માત્ર પૌદ્ગલિક દ્રવ્યને જ ક્રિયાશીલતા ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ જ્ઞાન શુષ્ક અને ચેતના વિકલ હોવાને કારણે તે કદી જ્ઞાતા, દ્રષ્ટા કે ઉપલોકતા થઈ શકતું નથી. જ્ઞાતા, દ્રષ્ટા અને ઉપલોકતા થવાની ક્ષમતા જીવદ્રવ્યમાં છે. અજીવ દ્રવ્યમાં જ્ઞેય, દૃશ્ય અને ઉપલોચ્ય થવાની ક્ષમતા છે.

આ અજીવ જગતથી ભિન્ન બીજું ચૈતન્ય જગત છે. આ જગતમાં નિગોદના સૂક્ષ્મતમ જીવોથી માંડી પરમ વિકાસને પામેલા સિદ્ધોના જીવો સુધીના જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પરમ ચેતના અથવા પરમસત્તાની વાત એક ક્ષણ માટે બાળ્યે મૂકીએ. કારણ પરમસત્તાનું જગત તો ઇન્દ્રિયગોચર થઈ શકે એવું સ્થૂલ નથી; તેમજ નિગોદના જીવો પણ આગમ પ્રમાણુ સિવાય બીજી રીતે જાણી શકાય એમ નથી. આમ છતાં ચેતનાના જગત પાસે અસ્તિત્વ ઉપરાંત એક ચેતનાશક્તિ પણ છે. તેની અભિવ્યક્તિ જ્ઞાનીઓની દૃષ્ટિમાં પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિના સૂક્ષ્મ જગતથી જ થાય છે. પરંતુ તે આપણા સાક્ષાત્કારનો વિષય ન હોવાને કારણે આપણે એ સત્યનો સ્વીકાર કરતાં હોવા છતાં તેને ઉપેક્ષિત રાખીએ તો પણ નાના નાના કીડી કંઈવાથી માંડી માનવબળ સુધીના જીવોમાં કેમિકે રીતે વિકાસ પામેલી ચેતનાની પ્રતીતિ સાક્ષાત્ અને તકેથી ચોચા રીતે થઈ શકે એમ છે.

આ ચૈતન્ય જગત માત્ર કદપનાનું જગત નથી, માત્ર સ્વપ્ન પણ નથી. આ તો ભારતીય મનીષીઓનાં સંશોધનનું એક મૌલિક અને વાસ્તવિક કેન્દ્ર અધ્યાવધિ મનાતું આબ્યું છે. આ એવું તો કીમતી કેન્દ્ર છે કે જેને જાણવાથી આપણું જીવન દિવ્ય અને પ્રકાશમય બની જાય છે. આ તત્ત્વને જાણ્યા સિવાય જગતના ગમે તેટલા પદાર્થોને જાણી લીધા હોય છતાં આ તત્ત્વ જો ન જાણ્યું હોય, તો તે જાણેલાં બધા જ્ઞાન નિષ્ફળ અને નિરર્થક જ રહેવાનાં. આ તત્ત્વના મૂળને સ્પર્શ્યા વગરનું ગમે તેટલું જ્ઞાન હોય તો પણ તે અજ્ઞાન જ ગણાય. આ તત્ત્વના જ્ઞાન સિવાયની ગમે તેવી દૃષ્ટિ હોય છતાં તે મિથ્યાદૃષ્ટિ જ મનાય. ગમે તેવું ચારિત્ર હોય છતાં તે કુચારિત્ર જ ગણાય અને ગમે તેવી કઠોર તપશ્ચર્યા પણ આકામ તપની શ્રેણીમાં જ ગણાય.

આ ચેતનાશક્તિ ન્યારે વિકાસની પરમ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી જાય છે ત્યારે તે પરમ ચેતના અને પરમ સત્તા કહેવાય છે. આર્થ દર્શનોની માન્યતા મુજબ, તેમનો આત્મતિક આદર્શ ચૈતન્યમાં પરમ ચૈતન્ય થવાનો જ છે. આ પરમ ચેતનામાં સત્તા અને ચેતના ઉપરાંત એક બીજો આનંદ શુષ્ક પણ પૂર્ણતાના સ્વરૂપમાં અભિવ્યક્ત થઈ જાય છે, જે સામાન્ય ચેતનામાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. સામાન્ય ચેતનાઓમાં ક્યારેક જે સુખની લાહર દેખાય છે તે સદા દુઃખ સિદ્ધિ

હોય છે; કારણ તે સુખ વેદનીય કર્મજન્ય છે એટલે ઔપધિક છે. આ સુખ સ્વયંમાં સહજ કે નિર્વિકાર નથી. આ સુખ સ્વયંભૂ પણ નથી. આ સુખ સંઘા પરાપેક્ષી એટલે પદાર્થોમાંથી જન્મનારું અને પદાર્થો સાથે સંબંધ ધરાવનારું હોવાથી તે પદાર્થ સાપેક્ષ અને પરાધીન ગણાય છે.

અને જે હું પરમ સત્તાનો ઉલ્લેખ કરી રહ્યો છું તેનો અર્થ એ ન સમજશો કે જગતનું સર્જન, પાલન અને વિસર્જન કરનાર તે કોઈ એક આકાશમાં બેઠેલો જગતનિયંતા છે. આપણે આવી કેઈ સત્તાને સ્વીકારતા નથી. જૈનદર્શન વિશ્વ પર આવી પરમ સત્તાનું નિયંત્રણ સ્વીકારતું નથી. તે પરમ નિયંતા એટલે ઈશ્વર નામની કેઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ છે જે ક્યાંક અન્યત્ર રહે છે અને આ જગતનું નિયમન કરે છે, આવી કેઈ નિષ્ઠા કે શ્રદ્ધા આપણે ધરાવતા નથી. આ બાબતમાં આપણે અન્ય દર્શનોથી બુદ્ધા જ વિચારો અને ગુહી જ માન્યતાઓ ધરાવીએ છીએ. આપણી દૃષ્ટિએ તો સૌ ચેતના પોતપોતાની રીતે પરિપૂર્ણ જ છે. સૌમાં પરમ ચેતન અથવા પરમ સત્તા અભિવ્યક્ત થઈ શકે એમ છે. તે પરમ ચેતન અન્યત્ર ક્યાંય નથી. આપણામાં જ તે વિરાજિત છે. આપણો વિકાસ આપણા પુરુષાર્થ અને વિવેકને આધીન છે. વિવેકથી જ વિકાસ શક્ય છે. આ વાતને સમજાવતું એક સુંદર બૌદ્ધ દૃષ્ટાંત છે.

ભગવાન બુદ્ધના એક શિષ્યનું નામ પૂરણ હતું. એક વખતે તે ભગવાન બુદ્ધ પાસે ઉપસ્થિત થયો અને ‘સુના પરન્ત’ નામના એક અજ્ઞાત અને અભણ પ્રાન્તમાં એકાકી વિચરવાની પોતાની ભાવના વ્યક્ત કરી. આ ભાવનાની પાછળ તેનો ઉદ્દેશ ભગવાન બુદ્ધના ધર્મસંદેશને તે પ્રાન્તના લોકો સુધી પહોંચાડવાનો હતો. પૂરણની ભાવના નિરિચ્છ અને નિર્થક્ હતી. પરંતુ ધર્મપ્રચારનું કાર્ય આપણે સમજીએ છીએ એવું સહેલું નથી હોતું. ધર્મ પ્રચારકો જે પરમ નિષ્ઠા અને પરમકોટિના શિખરને સ્પર્શ્યા ન હોય તો ધર્મ પ્રચાર તેમને માટે આશીર્વાદરૂપ થવાને બદલે અભિશાપરૂપ નીવડે છે. એટલે ધર્મપ્રચારકોની યોગ્ય કસોટી અનિવાર્ય માની ભગવાન બુદ્ધે પૂરણને કહ્યું: ‘પૂરણ ! તમે તે પ્રાન્તમાં ધર્મ પ્રચાર કરવાની જે ભાવના ધરાવો છો તે તો પ્રશંસનીય છે પરંતુ તમોને ખબર નથી કે તે પ્રાન્તના લોકો ભારે ક્રૂર, નિષ્કૃર, નિર્દય અને હિંસક છે. તમે ધર્મપ્રચાર કરવા ત્યાં જશો ખરા, પરંતુ તે લોકો તમને ગાળો દેશે, તમારી નિંદા કરશે તો તમે શું કરશો ?’

પૂરણ-‘પ્રભો ! તો હું સમજીશ કે તે લોકો ભલા છે કે, મને ગાળો દઈને અથવા તો મારી નિંદા કરીને જ તેઓ અટકી ગયા છે. લપાટ અને લાતો તો નથી મારતાને ? માટે હું માનીશ કે તે લોકો ઘણા સારા છે.

ભગવાન બુદ્ધ- ‘માનો કે તે લોકો તમને ગાળો આપવા કે તમારી નિંદા કરવાને બદલે તમને લપાટો અને લાતો મારશે તો ?’

પૂરણ- 'તો ભગવન! હું સમજીશ કે તે સત્યુચ્ચ છે. માત્ર લંપાટો અને લાંતો સુધી જે તેમનો ક્રોધ મર્યાદિત છે. મને લાકડીથી મારવાના કે મારા પર પથ્થરો ફેંકવાની હદ સુધી તો નથી જતા ને ?'

ભગવાન યુદ્ધ- 'જો પથ્થરો ફેંકવા અને લાકડીના પ્રહારો કરવા સુધી તેઓ પહોંચી જશે તો ?'

પૂરણ- 'તો પણ પ્રભો ! હું તેમને કરુણાશીલ જ માનીશ. કેમકે તેઓએ ભલે મારા પર લાકડીના પ્રહારો કર્યા, મારા પર પથ્થરો ફેંક્યા પણ મને શસ્ત્રોથી તો નથી માર્યો ને ?'

ભગવાન યુદ્ધ- 'જો શસ્ત્રોના પ્રહાર કરી તમને ઘાયલ કરશે તો ?'

પૂરણ- 'ભત્તે ! તો પણ હું માનીશ કે તે લોકો ભલા છે. ભલે તેમણે મને શસ્ત્રોથી ઘાયલ કર્યો પણ જાનથી તો નથી મારી નાખ્યો ને ?'

ભગવાન યુદ્ધ- 'અને માનો કે તે લોકો તમને જાનથી મારી નાખવા પ્રયત્ન કરશે તો ?'

પૂરણ- 'પ્રભો ! તો તો સર્વોત્તમ કાર્ય થશે. એનાથી ઉત્તમ વાત મારે માટે બીજી કોઈ હશે નહિ. કારણ આ સંસાર દુઃખથી ભરેલો છે. આ શરીર રોગોનું ઘર છે. રૂંવાડે રૂંવાડે પોણા બે બે રોગો છે. આત્મહત્યા એ પાપ માનવામાં આવ્યું છે. એટલે આ ક્ષણભંગુર અને નાશવંત શરીરને આમ નષ્ટ થતાં બેઠાં મારા હૃદયને પરમ સંતોષ થશે. મરતાં મરતાં પણ હું એક પ્રકારનો સંતોષ અનુભવીશ કે, આ શરીરથી ધર્મપ્રચારરૂપ એક સુંદર કાર્ય મારાથી થઈ જવા પામ્યું.'

પૂરણના આવા સંતોષજનક જવાબો સાંભળી ભગવાન યુદ્ધને ભારે પ્રસન્નતા થઈ. તેમણે કહ્યું. 'પૂરણ ! તમને ધન્ય છે ! મેં તમારા પાસેથી આવા જ ઉત્તરોની અપેક્ષા રાખી હતી. ધર્મપ્રચાર માટે જે ગુણો અને દૃઢતા બેઠાંએ તે તમારામાં છે. ધર્મ ખાતર પોતાના પ્રાણોને ફેંદા કરી દેવામાં પણ જે પાછી પાની નથી કરતો, તે જ ખરો ધર્મપ્રચારક છે. કોઈ પણ સ્થિતિમાં જે કોઈનો દોષ જોતો નથી, જે મૃત્યુની પણ ઠરકાર કરતો નથી, જે ધર્મના પ્રચાર માટે સદા તૈયાર હોય છે તે જ સાચો સાધુ છે.'

આવી વિવેકદષ્ટિ જ આત્મામાં રહેલી પરમાત્મજ્યોતિની સાક્ષી પૂરનારી છે. પ્રત્યેક ચેતનમાં પરમ ચેતન બિરાજમાન છે. પારમાર્થિક દષ્ટિએ ચેતન અને પરમ ચેતન એ બે સ્વતંત્ર વસ્તુઓ નથી. પરમચેતનને અનુપલબ્ધ આત્મા પણ પ્રકાશપુંજ સમા સૂર્ય જેવો જ છે. જે ઘટાઢાલ વાદળાઓથી ઘેરાયેલો હોવા છતાં પોતાના પ્રકાશની અભિવ્યક્તિ અસુક અંશમાં કરતો જ રહે છે. વાદળાઓથી ઘેરાઈ જવાને કારણે સૂર્યનો પ્રકાશ કોઈ વિલય પામતો નથી. જીવની સાથે જૈનદર્શનની દષ્ટિએ કર્મોનું, સાંખ્યોની દષ્ટિએ પ્રકૃતિનું, વેદાન્તોની દષ્ટિએ માયાનું, અવિધાનું આવરણ છે; પરંતુ તે ઔપધિક છે. બહારથી આવેલું છે. એટલે અંદરમાં તેનો

રાજ પ્રદેશી તો એ જ હતો કે જેણે પ્રાણીઓની ફરતા પૂર્વક હિંસા કરવામાં કદી આંચકે ખાધો નહોતો. છતાં આજે જ્યારે પોતાના મોત માટેના વિષપ્રયોગની સૂક્ષ્મ માહિતી તેને મળી ગઈ હતી, છતાં સૂર્યકાંતા તરફ લેશમાત્ર ક્રોધ, ઘૃણા કે દ્વેષની એક સૂક્ષ્મ રેખા પણ તેણે પોતાનાં ચિત્ત ઉપર ઊપસવા દીધી નહિ. આ એ જ વ્યક્તિના જીવનમાં જે મહાપરિવર્તન આવ્યું, જે પરિવર્તન આવવું શક્ય બન્યું, તેના નિમિત્તરૂપે સુનિ કેશીકુમાર શ્રમણ તો હતા જ, છતાં તે પરિવર્તન માત્ર બહારથી આવ્યું નહોતું, પોતાની અંદરના વ્યક્તિત્વમાં તે પડ્યું જ હતું, જે નિમિત્ત મળતાં બહિર્ભૂત થયું. અત્યાર સુધી સમ્યક્દર્શનના અભાવે તે પ્રગાઢ મોહનિદ્રામાં સુષુપ્ત હતો જે કેશીકુમાર શ્રમણ જેવા સુનિપુંગવના સન્નિમિત્તને પામીને પ્રભુદ્વ થયો. આ પ્રભુદ્વતા જ જ્યારે વિકાસના ચરમ શિખરને સ્પર્શી જાય છે ત્યારે આત્મા પરમ પ્રભુદ્વ, પરમચેતન, પરમસત્તા અથવા પરમાત્મા તરીકે ઓળખાય છે

અર્જુન માળીની વાત તો જગજાહેર છે. રાજગૃહીમાંથી કોઈ બહાર નીકળવાની હિંમત કરી શકતું નહોતું. રાજ્યે પણ કોઈને નગર બહાર નીકળવાની ના ફરમાવી હતી. રોજ છ પુરુષો અને એક સ્ત્રી એમ સાત નિરપરાધ માણસોની હત્યા કરનાર તેમજ સ્ત્રી હત્યા જેવા પરમ પાપથી ખરડાએલો આ આત્મા ચરમ શરીરી છે અને આવો પાપી આત્મા આ જ ભવમાં મહાવીરની માફક પરમ ચેતનાને ઉપલબ્ધ થઈ જશે એવી કદ્દપના એ વખતે કોઈનેય નહોતી આવી શકતી ! છતાં સુદર્શન શેઠના સાન્નિધ્યથી અને નવકાર મંત્રના સ્મરણથી ઉપર જણાવેલું તેનું ગાંડપણ જ્યારે વિલય પામ્યું, ત્યારે તે નવા જ જાતમાં નવો જ રીતે જન્મવા પામ્યો ! સુદર્શન શેઠની સાથે તે ભગવાન મહાવીરના દર્શન ગયો. તેમના એક જ પ્રવચનથી તેનું હૃદય ભીંભઈ ગયું. તેનામાં પરમ કૌટિલ્ય પરિવર્તન આવ્યું. પરમ હિંસકમાંથી પરમ અહિંસકની પરમ કૌટિલ્ય તે આવી ગયો. તેનામાં એવું પરિવર્તન આવ્યું કે તેનું રોદ્ર અને બિભત્સ રૂપ, સરળતા અને સૌમ્યતામાં પરિવર્તિત થઈ ગયું. તે હિંસકમાંથી પરમ અહિંસક અને પરમ નિર્ઐશ્ય બની ગયો. તેણે મહાવીરનાં ચરણોનું શરણ સ્વીકારી લીધું. તેણે છટૂના યાવજીવન પ્રત્યાખ્યાન કર્યાં. ગૌચરી માટે જ્યારે તે કોઈ ઘરમાં પ્રવેશ કરતો ત્યારે તેને કૂતરાની માફક હંકપૂત થવું પડતું. કોઈ તેને આદર કે સન્માન આપતું નહિ, કારણ તે બધાં પરિવારોના કોઈ ને કોઈ આપ્તજનને, કોઈ ને કોઈ સગાને, તેણે હીક્ષા પૂર્વેના છ માસના ગાળામાં મારી નાખ્યા હતા. તેના સ્મરણે હજુ સૌના હૃદયમાં તાબ હતા. એણે ઘણાને અનાથ બનાવ્યા હતા. ઘણી સ્ત્રીઓને વિધવા કરી હતી. ઘણાએ પોતાના પુત્રો ખોયા હતા ! અર્જુન માળીને જોઈ લોકોનાં મનમાં ભૂતકાળનાં સ્મરણે તાબ થઈ જતાં એટલે આહાર, પાણી વડોરાવવાને બદલે તેને ભત્સના, તિરસ્કાર, ગાળો અને માર મળતા હતા. પરંતુ ભગવાન મહાવીરના સાન્નિધ્યમાં રહીને તેણે જે સમત્વયોગની સાધના કરી તેની ફલશ્રુતિ રૂપે, તેના મન ઉપર રાગ દ્વેષની કોઈજ ભાવના અંકુરિત થવા પામતી નહિ. જૈનદર્શનની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ વસ્તુ સદા એક સ્વરૂપે સ્થિર નથી. પ્રતિક્ષણ

૪૬૨ : લેધા પાષાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

તેમાં ઉત્પાદ-વ્યય થયા કરે છે અને તેનું મૂળસ્વરૂપ સદા અવસ્થિત રહે છે. તેમની દૃષ્ટિમાં વસ્તુનું સ્વરૂપ “ઉત્પાદવ્યય ધ્રોવ્ય ચુકતં સત્” જેમાં નવીન પર્થાય પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન થાય, જુની પર્થાય પ્રતિક્ષણ વિલય પામે અને છતાં તેનું મૂળ સ્વરૂપ તેનું ને તેનું જ રહે તેનું નામ સત્ પદાર્થ છે.

આત્મા પણ એક સત્ તત્ત્વ છે. એટલે એમાં પણ પરિવર્તનની પ્રક્રિયા અનવરત પ્રારંભ છે જ. અન્યથા સાત સાત નિરપરાધ વ્યક્તિની પ્રતિદિન હલ્તી કરનાર અર્જુન માળી માત્ર છ માસના ગાળામાં પોતાના પરમ સ્વરૂપને કેમ મેળવી શકતો ?

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમ સ્વામી પણ આજ પરમચેતનાને ઉપલબ્ધ કરવાની યાત્રાના યાત્રીઓ છે. તેમની ચર્ચા-વિચારણા પણ ચેતનાને વિકાસની દિશામાં દોરનારી છે. કેશીકુમાર શ્રમણનો પ્રશ્ન છે કે, જે સૌને ઉર્માગમાં દોરી જાય છે પરંતુ તમને તે પછાડી શકતો નથી અને જેના ઉપર તમારો ક્રોધ છે, જેની લગામ તમારા હાથમાં છે તે દુષ્ટ ઘોડો કયો છે ? શ્રી ગૌતમસ્વામી મનમાં રહેલા આ અસ્પષ્ટ પ્રશ્નની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે—

મળો સાહસિવો મીમો વુદુસ્સો પરિધાવદ્ ।

તં સમ્મં નિગિણ્હામિ ધમ્મસિક્ખાએ કથય ॥

સાહુ ગોચમ ! પન્ના તે છિન્નો મે સસવો દ્વમે ।

અન્નો વિ સસવો મવ્ઙ્ગં ત મે કહસુ ગોચમા ॥

આ મન જ સાહસિક, લયંકર અને દુષ્ટ ઘોડો છે. તે ચારે બાજુ દોડે છે. તેને હું સારી રીતે વશમાં રાખું છું. ધર્મશિક્ષાથી તે કંથક-ઉત્તમ જાતિનો ઘોડો બન્યો છે.

હે ગૌતમ ! તમારી પ્રજ્ઞા શ્રેષ્ઠ છે. તમે મારી શંકા દૂર કરી છે. મારો હલ એક સંકેહ છે. ગૌતમ ! તે વિશે તમે મને કહો.

મન વિષે ગદ્યકાલે અને તે પહેલાનાં પ્રવચનોમાં પણ ઘણું કહેવાઈ ગયું છે. મન એ જ જગત છે. મનને નાશ થઈ જાય તો આત્મા તરત જ પરમાત્મા બની જાય છે. આ વાત ઘણા પ્રવચનોમાં બરાબર સમજાવવામા આવી છે. શ્રી ગૌતમ સ્વામી પણ એમ જ કહી રહ્યા છે કે આ મન-રૂપ ઘોડાને મેં મૂલતઃ બદલાવી નાખ્યો છે. તેથી હવે કોઈ પણ લયને અવકાશ રહ્યો નથી. જે મન ઉપર વિજય મેળવી લે છે તે સંસારથી પાર થઈ જાય છે.

સાધના અને આગમોના લેખા-જોખા

સાધનાનું જીવન માનવ શરીરમાં જ જીવી શકાય છે. માનવીય ચેતના બીજાં પ્રાણીઓ કરતાં વધારે વિકસિત હોય છે. એટલે સાધના ક્ષેત્રમાં અવગણન કરવાની પ્રાણી જગતમાં મનુષ્યની જ એક માત્ર ક્ષમતા છે. દેવોની શક્તિ મનુષ્ય કરતાં પણ વધારે છે એમ, શાસ્ત્રકારો કહે છે. આમ છતાં દેવચોનિમાં રહી સાધનાના ક્ષેત્રમાં અંતર્યામી થકાતું નથી. નરકના જીવો યાતનાઓ અને પીડાઓની ચક્રીમાં એવી રીતે તો પીસાતા હોય છે કે તેમને સાધનાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાની સ્મૃતિ પણ રહેતી નથી; અને તિથિય ચોનિની બૌદ્ધિક શક્તિ એટલી હદે વિકસેલી નથી હોતી કે તેઓ ચેતનાના પરમ ઉત્કર્ષને પામી શકે. આ રીતે મૂલતઃ આ ચાર ચોનિઓમાં માત્ર એક મનુષ્ય જ ચોતાની શક્તિઓ જે પ્રગાહ નિદ્રામાં પ્રસુપ્ત છે, તેને પ્રયુક્ત કરી શકે છે.

સાધનાની પદ્ધતિ અને પ્રક્રિયાઓ પણ બધાની એક સરખી હોતી નથી. દરેક સાધક ઉપર તે તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને જાવોની અસર થયા વગર રહેતી નથી. જે તે ક્ષેત્રનું વાતાવરણ સાધકની સાધનાના વાતાવરણમાં પણ વિવિધતાનું નિર્માણ કર્યા વગર રહેતું નથી. આ રીતે જુદા જુદા સાધકો અને સાધનાની વિવિધ પદ્ધતિઓને કારણે સાધનાની પ્રક્રિયાઓમાં જો વિવિધતા અને ભિન્નતા દૃષ્ટિગોચર થાય તો તે કોઈ આશ્ચર્ય કે હોપની વાત નથી. સાધકો તેમજ સાધનોની ભિન્નતાને કારણે પણ સાધના પદ્ધતિઓ ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે, પરંતુ તે બધાના આદર્શ, સાધ્ય અને લક્ષ્ય તો એક જ હોય છે, આપણમાં જે શક્તિઓ છે તેનો પરિપૂર્ણ વિકાસ કરવો એ સાધનાનો આદર્શ છે. આર્તિક શુભોનો પરમકોટિનો સંસ્પર્શ એ સાધનાનું લક્ષ્ય છે. શુભ અને શુભી જૈન દૃષ્ટિએ કથંચિત્ ભિન્ન અને કથંચિત્ અભિન્ન છે. શુભ અને શુભીમાં તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. શુભી શુભવિહીન હોઈ શકે નહિ. શુભી વગર શુભોને રહેવાનું બીજું સ્થાન પણ કયું ? એટલે શુભોનો વિકાસ કહેવાથી શુભીનો વિકાસ અનાયાસ આવી જાય છે.

શુભ શબ્દ દોરાના અર્થમાં પણ રૂઢ છે. શુભ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં અનેકાર્થવાચી છે. તેના ઘણા અર્થોમાંથી દોરો અથવા સૂતર એ પણ એક પ્રચલિત અર્થ છે. એટલે સૂતરના જે શુભધર્મો હોય તે વસ્ત્રમાં આવ્યા વગર રહેતા નથી. કારણ વસ્ત્ર અંતે સૂતરના તાણવાણા સિવાય બીજું છે પણ શું ? તાત્પર્ય એ છે કે શુભોની ઉત્ક્રાન્તિ તે શુભીની જ ઉત્ક્રાન્તિ છે.

સાધનાના માર્ગો ભલે ભિન્ન ભિન્ન જણાતા હોય છતાં દરેક સાધનાનો આદર્શ પરમાત્મભાવની ઉપલબ્ધિનો જ હોય છે. મારી દૃષ્ટિએ જે સાધકો સાધ્યના પરમ અને ચરમ શિખરને સ્પર્શી ગયા છે તે બધાનો અનુભૂતિ સમાન જ હોય છે. સત્ય સદા સત્ય જ હોઈ શકે, તે એક જ હોઈ શકે. પરમ અનુભૂતિ સમાન જ હોય છે. તેમાં ભેદ સંભવી શકે નહિ. આમ પરમાત્મભાવને ઉપલબ્ધ દરેક વ્યક્તિઓના અનુભવો સમાન હોવા છતાં તેમની અભિવ્યક્તિઓ જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. અભિવ્યક્તિનો આધાર વ્યક્તિની પાત્રતા અને

ક્ષમતા ઉપર આધારિત છે. અભિવ્યક્તિ દેશ, કાળ અને ભાષાને પણ અનુસરનારી હોય છે. એટલે અનુભવની એકરૂપતા હોવા છતાં અભિવ્યક્તિની વિવિધતાને લઈ અનુભવોના પ્રકારો અનેક જાતના થઈ જાય છે.

અભિવ્યક્તિતત્ત્વ માધ્યમ શબ્દ છે. શબ્દ પૌદ્ધિક હોવાથી નિર્ભૂવ છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રના નિયમમુજબ “સર્વે શબ્દાઃ સર્વાર્થ વાચકાઃ” અર્થાત્ બધા શબ્દોના બધા અર્થો સંભવી શકે છે. શબ્દોમાં બધા સાંકેતિક અર્થોના પ્રતિપાદનની ક્ષમતા છે. તે કારણે પણ શબ્દ સર્વાર્થક હોય છે. આને અનુલક્ષીને જ નૈશ્વર્યિક દૃષ્ટિએ શબ્દના પ્રામાણ્ય અપ્રમાણ્યને સ્વતઃ માનવામાં આવેલ નથી. કિન્તુ તે શબ્દના પ્રયોગતાની અપ્રતતા અને અનાપ્રતતાને અનુલક્ષીને, પ્રયોગતાના શુણ્દોષને અનુસરીને, તેમાં પ્રામાણ્ય અથવા અપ્રમાણ્ય પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવેલું છે. માત્ર વક્તાના શુણ્દોષના આધારે જ પ્રામાણ્ય અપ્રામાણ્યનો નિર્ણય વાસ્તવિક નથી. શ્રોતા અથવા પાઠકના પ્રામાણ્ય અને અપ્રામાણ્યના આધારે પણ શુણ્દોષનો નિર્ણય કરવો પડે છે. જૈનોએ શબ્દોના પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્યનાં સંબંધમાં આ બંને દૃષ્ટિઓને યથા સંભવ ખરાબર લક્ષ્યમાં લીધી છે.

શાસ્ત્ર શબ્દ ‘શાસ્ત્ર’ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયેલો છે. જેનું શાસન ચાલે તે શાસ્ત્ર એટલે ‘શાસન કરનાર’ કહેવાય છે. શાસ્ત્રોના હિતકર વચનોનો સંગ્રહ તે શાસ્ત્ર ગણાય છે. એટલે શાસ્ત્રની રચના હેતુઓ સપ્રયોજન છે. શ્રોતાના અભ્યુદય અને શ્રેયના માર્ગને તે ખતાવનાર છે. શાસ્ત્રોની સાચકતા અને નિરર્થકતા માત્ર શાસ્ત્રોના શબ્દો ઉપર જ નથી. પરંતુ શાસ્ત્રોના વચનોને ગ્રહણ કરનાર વ્યક્તિઓની યોગ્યતા, પાત્રતા, ક્ષમતા અને શુણ્દોષો પર પણ સંબંધ ધરાવે છે. અન્યથા એક જ શાસ્ત્રના, એક જ શબ્દ અથવા વચનના, અનેક પ્રકારના પરસ્પર વિરોધી અર્થો કાઢી, દાર્શનિકો વિવિધ પ્રકારના મતભેદો કેમ ઊભા કરી શકત ?

ભગવદ્ ગીતા અથવા બ્રહ્મસૂત્રના એક જાતના શ્લોકો અને સમાન સૂત્રોના પરસ્પર વિરોધી અર્થો ઊભા કરી આ ધર્મગ્રંથોને કેવા વિરોધી વાહોના મૂળ ખનાવી દીધા છે ? તેથી શ્રોતા અથવા પાઠકની દૃષ્ટિથી કોઈ એક ગ્રંથને નિયમતઃ સમ્યક્ અથવા મિથ્યા કહેવો, અથવા અસુક જ ગ્રંથોને જિનાગમ કહેવા તે બ્રમજનક ગણાયો. એટલે જ નંદીસૂત્રમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો માટે વેદ, પુરાણ, રામાયણ અને મહાભારત પણ સમ્યક્ શ્રુત છે અને મિથ્યાદૃષ્ટિ માટે દ્વાદશાંગીરૂપ સમ્યક્ શ્રુત પણ મિથ્યા છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જીવોની મુક્તિ જે જિનાગમનો મૂળભૂત આદર્શ છે તેની પૂર્તિ જે કોઈપણ શાસ્ત્રથી થતી હોય તે દરેક સમ્યક્ છે, તે દરેક આગમ છે. આવી વ્યાપક દૃષ્ટિ જૈનોએ શબ્દ-પ્રામાણ્ય વિષે સ્વીકારેલી છે. આ રીતે તો વેદાદિ આગમ છે. આવી વ્યાપક દૃષ્ટિ જૈનોએ શબ્દ-પ્રામાણ્ય વિષે સ્વીકારેલી છે. આ રીતે તો વેદાદિ આગમ છે. આવી વ્યાપક દૃષ્ટિ જૈનોએ શબ્દ-પ્રામાણ્ય વિષે સ્વીકારેલી છે. આ રીતે તો વેદાદિ આગમ છે. આવી વ્યાપક દૃષ્ટિ જૈનોએ શબ્દ-પ્રામાણ્ય વિષે સ્વીકારેલી છે. આ રીતે તો વેદાદિ આગમ છે.

તેના માટે જગતના બધા શાસ્ત્રો પ્રામાણિક છે, સમ્યક્ છે. પરંતુ જે જીવની શ્રદ્ધા વિપરીત છે, જેની શ્રેષ્ઠ તરફની દૃષ્ટિ નથી, જે સંસારાભિમુખી જીવ છે, જેને સાંસારિક સુખોની ઉપલબ્ધિ જ ઇષ્ટ છે તેને માટે માત્ર વેદ, પુરાણ જ નહિ, તથાકથિત જૈન આગમ પણ મિથ્યા છે, અપ્રમાણ છે. આગમની આ વ્યાખ્યામાં સત્યનો આગ્રહ છે. તેમાં સાંપ્રદાયિક વ્યાખ્યાન નથી કે સામ્પ્રદાયિક કઠાગ્રહ પણ નથી.

વકતાની દૃષ્ટિથી આગમની જે વ્યાખ્યા કરવામાં આવેલ છે તેનો વિચાર પણ અહીં અનિવાર્ય છે. બ્યવહાર દૃષ્ટિથી જેટલાં શાસ્ત્રો જૈન આગમોના અન્તર્ગત છે તેમને આ વ્યાખ્યા વ્યાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ જૈન લોકો વેદાદિથી ભિન્ન એવા જે ચોતાના પ્રામાણિક શાસ્ત્રો માને છે તે બધા લક્ષ્યાન્તર્ગત છે.

આગમની સામાન્ય વ્યાખ્યા આટલી જ છે કે, આપ્તોત્તુ વચન તે આગમ છે. જૈનસંમત આપ્ત કેણુ હોય છે? આપ્તની વ્યાખ્યા કરતા જૈનોએ કહેલ છે કે, જેણે રાગદ્વેષને છૂટી લીધા છે તે જિન, તીર્થંકર અને સર્વજ્ઞ ભગવાન આપ્ત છે. એવા જિનનો ઉપદેશ અને વાણી એ જ જૈનાગમ છે. એમાં વકતાની સર્વજ્ઞતા અને વીતરાગતાને કારણે કોયોની સંભાવના જ નથી, પૂર્વાપર વિરોધની પણ શક્યતા નથી, સુકિતની બાધાનો પણ પ્રશ્ન નથી. આથી સુખ્યત્વે જિનોના ઉપદેશ અને વાણીરૂપ જૈનાગમ પ્રમાણભૂત મનાય છે અને ગૌણરૂપથી જિનવાણીથી અનુપ્રાપ્તિત અન્ય શાસ્ત્રો પણ પ્રમાણભૂત માનવામાં આવે છે.

અત્રે એ પ્રશ્ન સંભવી શકે છે કે, જૈનાગમોના નામથી જે દ્વાદશાંગી આદિ શાસ્ત્રો પ્રસિદ્ધ છે તે શું જિનોનો સાક્ષાત્ ઉપદેશ છે? શું જિનોએ જ તે ઉપદેશને ગ્રંથબદ્ધ કર્યો છે?

આ પ્રશ્નના જવાબમાં આ સમજી લેવું જરૂરી છે કે, વર્તમાનમાં જે પણ આગમ ઉપલબ્ધ છે તે સ્વયં ગણધર અથિત આગમોની સંકલના છે. આ વિષે આપણી તાત્ત્વિક માન્યતા શી છે તે બાજુની અનિવાર્ય છે. તદનુસાર—

આપણી જૈન અનુશ્રુતિ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આ રીતે આપે છે—જિનેશ્વર પ્રભુ તો ઉપદેશ આપી, આચાર અને વિચારોના મૂળ સિદ્ધાંતોનો નિર્દેશ કરી, કૃતકૃત્ય થઇ બચ છે. તે ઉપદેશોને ગણધરો અથવા વિશેષ પ્રકારના સાધકો ગ્રંથોત્તુ રૂપ આપે છે. આવશ્યકસૂત્રમાં આ સંબંધ નિર્દેશ છે કે—

અત્યં માસદ્ અરહા, સુત્ત ગમ્બન્તિ ગણધરા નિઙ્ગળં ।

સાસનસ્ય હિયદ્વાએ તત્ત્વો સુત્તં પચત્તદ્ ॥

તાત્પર્ય એ છે કે ગ્રંથબદ્ધ ઉપદેશનો જે ફલિતાર્થ છે તેના પ્રણેતા તો જિન, વિતરાગ, તીર્થંકરો છે. પરંતુ જે રૂપમાં તે ઉપદેશો ગ્રંથબદ્ધ અથવા સૂત્રબદ્ધ થયા તે સૂત્રરૂપના પ્રણેતા

ગણધરે જ છે. જિનાગમ તીર્થ કરપ્રણીત કહેવામાં આવે છે, તેનો અસિખાય આટલો જ છે કે અર્થાત્મક ગ્રંથના પ્રણેતા તીર્થ કરે હતા, પરંતુ શબ્દાત્મક ગ્રંથોના પ્રણેતા તો ગણધરે છે.

ઉપર જણાવેલ વિવરણ સુજબ આ વાત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, સૂત્ર અથવા ગ્રંથરૂપમાં ઉપસ્થિત ગણધરપ્રણીત જૈનાગમોનું પ્રામાણ્ય ગણધરકૃત હોવા માન્ય થી નથી. પરંતુ તે સૂત્રોના અર્થના પ્રણેતા તીર્થ કરની વીતરાગતા અને સર્વજ્ઞતાના કારણે છે. મૂલાચારમાં તો ઉલ્લેખ છે કે-

સુત્તં ગણહરકથિદં તદ્દેવ પરોચબુદ્ધકથિદં ચ ।

સુયકેવલ્લિનાકથિદં અમિષ્ણ દસપુલ્લકથિદં ચ ॥

અર્થાત્- ગણધરકથિત, પ્રત્યેક બુદ્ધકથિત, શ્રુતકેવલિકથિત અને અસિદ્ધ દસપૂર્વીકથિત આગમ પણ પ્રમાણ છે.

જૈન પરંપરા સુજબ માત્ર દ્વાદશાંગી જ આગમાન્તર્ગત નથી. પરંતુ ગણધરકૃત દ્વાદશાંગી સિવાયના અંગબાહ્યરૂપ અન્ય શાસ્ત્રો પણ આગમ રૂપથી ઇષ્ટ છે અને તે બધા ગણધરકૃત હોતા નથી. કારણ ગણધર માત્ર દ્વાદશાંગીની જ રચના કરે છે એવી અનુશ્રુતિ છે. અંગબાહ્યના નામથી પ્રસિદ્ધ આગમોના પ્રણેતા બીજા સ્થવિરોજ હોય છે.

સ્થવિર એ પ્રકારના છે. સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાની અને દશપૂર્વી. સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાની એટલે અતુર્દશપૂર્વી (જૈનાગમોના પાઠ્યક્રમોમાં બારમા અંગના અંશભૂત અતુર્દશપૂર્વને તેની ગહનતાના કારણે અંતિમસ્થાન ઉપલબ્ધ છે. એટલે અતુર્દશપૂર્વીનો અર્થ થાય છે સંપૂર્ણ શ્રુતધર. આપણી ઐતિહાસિક પરંપરા સુજબ એ સ્પષ્ટ છે કે ભદ્રબાહુસ્વામી અંતિમ અતુર્દશ પૂર્વધર હતા. તેમની પાસે શ્રી સ્થૂલિભદ્રે ચૌદ પૂર્વોના અભ્યાસ કર્યો હતો. પરંતુ ભદ્રબાહુની આજ્ઞા સુજબ તે દશ પૂર્વ જ બીજાને ભણાવી શકતા હતા. તેથી તેમના પછી દશપૂર્વી જ થયા) અથવા શ્રુતકેવલી. ગણધરપ્રણીત સંપૂર્ણ દ્વાદશાંગીરૂપ જિનાગમના સૂત્ર અને અર્થના વિષયમાં ચૌદપૂર્વી વિશેષતઃ નિપુણ હોય છે. એટલે તેમની અસાધારણ પ્રતિભા અને શાસ્ત્રોના સંબંધની ગહન ધમ્માને અનુલક્ષી તેમની આપ્તતા અસંદિગ્ધ જ મનાય છે. પરિણામે આવા શ્રુતકેવલીઓ જે કંઈ કહે અથવા લખે તેનો જિનાગમની સાથે કિંચિત્ માત્ર પણ વિરોધ હોઈ શકે નહિ.

જિનેશ્વરે પ્રરૂપિત વિષયોને જ તે તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવને અનુસરી તથા તટ્કાલીન સમાજને લક્ષ્યમાં રાખી અનુકૂળ ગ્રંથોની રચના કરવી એ જ તેમનું એક માત્ર પ્રયોજન હોય છે. આથી તેમના ગ્રંથો જિનવાણીને જ માધ્યમ રાખીને રચાયેલા છે. જિનવાણીનો તેનાથી પ્રયાગ થતો હોવાથી તેમજ જિનવાણીને જ તેનાથી પુષ્ટિ મળતી હોવાથી તેમના ગ્રંથોને પણ સંધિ સહેજે જિનાગમોના અન્તર્ગત જ સ્વીકારી લીધા છે. એમનું પ્રામાણ્ય સ્વતંત્ર ભાવથી નથી. પરંતુ ગણધરપ્રણીત આગમો સાથે અવિચ્છેદન રીતે તે પ્રચુકત હોવાથી તેનું પ્રામાણ્ય છે.

સંપૂર્ણ શ્રુતજ્ઞાન જેણે આત્મસાત્ કરી લીધું હોય તેને કેવલીનાં વચનો સાથે વિરોધ ન હોવામાં આ પણ એક સુકૃત આપી શકાય છે કે બધા પદાર્થો તો વચનગોચર હોવાની યોગ્યતા રાખતા નથી. આ વિરાટ અને વિશાળ જગતના જોયોના અમુક અંશે જ તીર્થંકરોના પણ વચનના વિષય હોઈ શકે છે. તે વચનરૂપ દ્રવ્યાગમ શ્રુતજ્ઞાનને જે સંપૂર્ણ રૂપમાં હસ્તગત કરી લે છે. તે જ શ્રુતકેવલી હોય છે. એટલે જે વાતને તીર્થંકરે કહી હતી તેને શ્રુતકેવલી પણ કહી શકે છે. આ દૃષ્ટિથી કેવલી અને શ્રુતકેવલીમાં કોઈ વિશેષ અંતર ન હોવાને કારણે બન્નેનું પ્રામાણ્ય સમાનરૂપથી છે.

કાળક્રમથી વીર નિર્વાણ સં. ૧૭૦ વર્ષ પછી અને મતાન્તરથી ૧૬૨ વર્ષ પશ્ચાત્ જૈનસંઘમાં જ્યારે શ્રુતકેવલીઓનો અભાવ થઈ ગયો અને માત્ર દશ પૂર્વધર જ રહ્યા, ત્યારે તેમની વિશેષ યોગ્યતાને ધ્યાનમાં રાખી જૈનસંઘે દશ પૂર્વધરરચિત ગ્રંથોને પણ આપ્તગ્રંથો તરીકે સ્વીકારી લીધા. આ ગ્રંથોનું પ્રામાણ્ય પણ સ્વતંત્ર ભાવથી નહિ પરંતુ ગણધરપ્રણીત શાસ્ત્રો સાથેની અવિસંવાદિતાને કારણે છે.

આ બધા ગ્રંથોનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવા પાછળ આપણી એક શાસ્ત્રીય માન્યતા પણ છે અને તે એ કે, ચતુર્દશ પૂર્વધર અને દશ પૂર્વધર પણ તે જ સાધક હોઈ શકે જેને નિયમથી સમ્યગ્દર્શન હોય છે. તેમની પ્રરૂપણા સમ્યગ્દર્શનમૂલક હોવાને કારણે તેમના ગ્રંથોમાં આગમ વરોધી વાતો હોવાની સંભાવના નથી. આ જ કારણે તેમના ગ્રંથો પણ કાળક્રમથી આગમની માફક જ આપ્ત ગ્રંથો તરીકે માન્ય કરી લેવામાં આવ્યા છે.

આગળ જઈને આ જગતના અનેક આદેશો કે જેનું સમર્થન કોઈ શાસ્ત્રમાં નથી હોતું, પરંતુ જે સ્થવિરોની પોતાની પ્રતિભાના બળથી કોઈ વિષયમાં આપેલી સંમતિ માત્ર છે, તેનો સમાવેશ પણ આગમબાહ્યમાં કરી લીધેલ છે, અમુક સુકૃતકોને પણ તેમાં સ્થાન પ્રાપ્ત છે. સ્થવિરોના આદેશો અને સુકૃતકો આગમાન્તર્ગત છે કે નહિ, આ વિષયમાં દિગંબર પરંપરા મૌન છે. પરંતુ ગણધર, પ્રત્યેક બુદ્ધ, ચતુર્દશપૂર્વી અને દશપૂર્વી ગ્રંથિત બધા ગ્રંથો આગમના અન્તર્ગત છે. આ વિષયમાં સ્વેતાંબર તેમ જ દિગંબર બન્નેમાં એક જ મત છે.

આગમોના સંબંધમાં આટલી સૂક્ષ્મ વિચારણાથી એ તો સ્પષ્ટ જ થાય છે કે, સત્યનો અવિભાવ નિર્જીવ શબ્દોમાં નહિ પરંતુ સજીવ આત્મામાં જ હોય છે. કોઈપણ પુસ્તકનું મહત્ત્વ ત્યાં સુધી જ છે જ્યાં સુધી આત્માની ઉત્ક્રાંતિનું તે સાધન થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિથી સંસારનું બધું સાહિત્ય જૈનો માટે ઉપાદેય અને સાધનામાં સહાયક બની શકે છે. કારણ સુપાત્ર અને સક્ષમ સુશુક્લ ગમે તેમાંથી પણ પોતાના માટે ઉપયોગી તત્ત્વ શોધી શકે છે. હાં, અવિવેકી અને અયોગ્ય વ્યક્તિ માટેનો માર્ગ ખતરાથી ખાલી નથી.

વસ્તુતઃ તે જ વિષયનો ઉપદેશ ઉપાદેય હોઈ શકે જે વક્તા વડે યથાર્થ દૃષ્ટ અને યથાર્થ કથિત હોય. આવી કોઈ વાત પ્રમાણભૂત ન ગણાય જેનું મૂળ ઉપચુકત ઉપદેશમાં ન હોય અથવા તેની સાથે વિસંગત હોય.

જે યથાર્થદર્શી નથી એવા જે શ્રુતકેવલી દશપૂર્વીઓ છે તેમની પણ તે જ વાત પ્રમાણભૂત ગણાય છે જે તેમણે યથાર્થદર્શી દ્વારા સાક્ષાત્ જાણી હોય અથવા પરંપરાથી સાંભળી હોય. જે અશ્રુત હોય તેને પણ કહેવાનો અધિકાર નથી. નિષ્કર્ષ એ છે કે, કોઈપણ વાત ત્યારે જ માની શકાય જ્યારે તેનો યથાર્થ અનુભવ અને યથાર્થ દર્શન કોઈ અને કોઈને તો થયા જ હોય. તે જ આગમપ્રમાણ છે જે પ્રત્યક્ષમૂલક છે. આગમ પ્રામાણ્યના આ સિદ્ધાંત સુબળ પૂર્વોક્ત આદેશ આગમાન્તર્ગત થઈ શકતા નથી.

દ્વિગંભરોએ તો અમુક કાળ પછી તીર્થંકરપ્રણીત આગમોની હુત્તતા જ સ્વીકારી લીધી. તેથી આદેશોને આગમાન્તર્ગત કરવાની તેમને આવશ્યકતા લાગી નહિ. શ્વેતાંબરોએ આગમોનું સંકલ્પન કરીને યથાશક્તિ તેમને સુરક્ષિત રાખવાનો જ્યારે પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે એવી ઘણી વાતો પ્રતીત થઈ જે પૂર્વાચાર્યોની શ્રુતિ પરંપરાથી આવેલી હતી, પરંતુ તેનો મૂળ આધાર તીર્થંકરોના ઉપદેશમાં નહોતો. આવી વાતોને સુરક્ષાની દૃષ્ટિએ આગમમા સ્થાન આપવામાં આવ્યું અને તેને આદેશ અને મુકતક કહીને બીજા પ્રકારના આગમથી અલગ સૂચવવામાં આવી.

આ આગમોના જ્ઞાતા શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ દ્વાદશાંગીના રચયિતા શ્રી ગૌતમસ્વામીને પોતાના સમાધાન માટે પ્રશ્ન કરી રહ્યા છે—

કુપ્પહા વહવો લોભે જેહિં ના સન્તિ જતવો ।

અજ્ઞાણે કહ વટ્ટન્તે તં ન નસ્સસિ ગોયમા ! ॥

હે ગૌતમ ! લોકમાં કુમાર્ગ ઘણા છે. લોકો તેમાં ફસાઈ જાય છે. રસ્તે ચાલતાં તમે કેમ ભટકતા નથી ?

આ જગતમાં સન્માર્ગો કરતાં વધારે પરિભ્રમણમાં કુમાર્ગો છે. સામાન્ય બુદ્ધિવાળા માણસો જે સાચા ખોટાનું પાર્થક્ય કરવાની ક્ષમતા ધરાવતા નથી તે વિવેકશૂન્ય હોવાને કારણે અસત્ માર્ગને સન્માર્ગ માની, તેને અનુસરવાની ભૂલ કરી જોડે છે. વળી ઘણા એવા પાખંડીઓ પણ હોય છે જે આર્થિક પ્રલોભનો અને આકર્ષણો જીભાં કરી લોળા ભાવુક વ્યક્તિઓને પોતાના પાશમાં ફસાવી લે છે. જગતમાં આ રીતે મોહથી મુગ્ધ બનેલા માણસોની સંખ્યા બહુ મોટી છે. સામાન્ય માણસો જે રીતે પ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે તે રીતે તમે કેમ પાખંડીઓની માયાબળમાં ફસાતા નથી ? તમે તેમાંથી અપવાદ જણાવો છો.

સાધનામાં આગમોનો ઉપકાર

આત્મા અનાદિકાળથી કામકોધાદિ વિકારોથી અસ્ત છે. આ બધા વિકારો દુઃખ, પીડા, સંતાપ અને ઉદ્વેગ જન્માવનારાં છે તેનો અનુભવ દરેક જીવને સમયે સમયે થયા જ કરે છે. પ્રગાઠ મોહમાં વિમુગ્ધ બનેલી આત્મા સંસાર સાગરમાં આમતેમ અથડાતો પછડાતો રહે છે. આ દુઃખના દરિયામાંથી પાર થવાનો અને સંસારના સંતાપમાંથી મુક્ત થવાનો અનેકવાર તે પ્રયત્ન પશુ કરે છે. પરંતુ તેના તે બધા પ્રયત્નો, પાણી ઉપર ખેંચેલી લીટીની માફક, નિષ્ફળ જ બધ છે. તેનું એક જ કારણ છે કે પરિધિને તે કેન્દ્ર માની બેઠો છે અને તે કેન્દ્રમાં તેણે બ્રહ્મને બદલે અહંને બેસાડેલ છે. આ મૂળમાં રહેલી ભૂલ જ તેને ચોર્ચાસીના ચક્રોળે ચઢાવ્યા કરે છે.

આજના આ વૈજ્ઞાનિક ઉત્ક્રાન્તિના યુગમાં ભૌતિક સંશોધનો પાછળ માણસ જે શક્તિ અને સંપદા ખર્ચે રહ્યો છે, ચંદ્ર અને મંગળ ઉપર વિજય મેળવવાની આકાંક્ષામાં તે જે અંતરિક્ષ યાત્રાની સ્પર્ધામાં દોડી રહ્યો છે એવી શક્તિ અને સંપદા, એવી આકાંક્ષા અને સ્પર્ધા તે સ્વને યોગ્યતામાં લગાડતો દેખાતો નથી. પદાર્થ જ્ઞાનની તેણે અપાર સિદ્ધિ હસ્તગત કરી છે એમાં શંકા નથી; પરંતુ પદાર્થ જ્ઞાનની દોડની હોડમાં તે પોતાનું લક્ષ્ય જ ચૂકી ગયો છે.

ગઈ કાલના પ્રવચનમાં રાજ પ્રદેશી અને અનુનમાલીના દાખલા આપીને એમ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો કે, અજ્ઞાનતાને કારણે એક વખત માણસ ગમે તેટલો પાપી હોય, પ્રગાઠ અધિકારમાં અટવાયેલી હોય છતાં તેના આત્મામાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી જ હોય છે, જે કોઈ ક્ષણે સદ્નિમિત્ત મળતાં, માણસમાં અણુધાતુ પરિવર્તન લાવી દે છે.

મહાકવિ વાલ્મીકિનું નામ તો જગજહૈર છે. એ મહર્ષિ અને કવિઓમાં મૂર્ધન્ય શિરોમણિ તો પાછળથી થયા, પરંતુ તેમનું અસલી નામ તો રત્નાકર હતું. રત્નાકર હુંડારો હતો. માગમાં આવતા જતા લોકોને તે લૂંટતો, તેમને મારી નાખતો અને તેમની પાસે જે કાંઈ હોય તે લૂંટી લેતો. તેના હાથ સદા લોહીથી ખરડાયેલા રહેતા, રંગાયેલા રહેતા. ધન એને મન સર્વસ્વ હતું. ધન મેળવવા માટે ગમે તેવાં પાપો આચરતાં પશુ તે અચકાતો નહિ. તેનાં પાપો અનેક હતાં, અપાર હતાં. પોતે આ બધાં પાપો શા માટે કરી રહ્યો છે, કોને ખાતર કરી રહ્યો છે, એનાં કળેા કોણુ ભોગવવાનું છે, આ નાનકડા પેટ ખાતર આવાં ભય કર પાપો પોતે 'શા માટે કરી રહ્યો છે-એવી કોઈ વાત વિચારવાનો તેને અવકાશ નહોતો. લૂંટવા, મારવા અને કોર્ભનું જૂંટવી લેવા સિવાય તેની પાસે ખીલે કોઈ ધંધો નહોતો. નારદ જેવા મહર્ષિનો તેને ભેટો ન થયો હોત તો તેના જીવનમાં જે પરિવર્તન આવ્યું, તે ન આવ્યું હોત. નારદ ઋષિએ તેને એક જ પ્રશ્ન પૂછ્યો: 'તું આવાં જે ન કરવાના ચોર પાપો કરી રહ્યો છે, પરંતુ જેને માટે તું આ બધું કરી રહ્યો છે તે તારાં સ્વજનો અને પરિજનો, તારાં આવાં

ઘોર પાપોનાં જે નારકીય ફળો તારે ભોગવવા પડશે તેમાં તેઓ ભાગીદાર થશે ખરાં ? તારી કમાણીમાં તો આજે સૌ ભાગીદાર છે, પરંતુ પાપોનાં ફળો ભોગવવામાં તેઓ ભાગીદાર થશે ખરાં ? તેમને પૂછી આ વાતનો તેમની પાસેથી જરા ખુલાસો કરી લે !' રત્નાકરના માનસમાં આજ સુધી આવો વિચાર કદી આવ્યો નહોતો. આવું વિચારાતું હશે તેની તેને કદ્દપના પણ નહોતી. આજ સુધી એ અંધકારમાં જ અટવાયેલો હતો. નારદમુનિએ તેને પ્રગાઠ મોહની નિદ્રામાંથી જાગૃત કર્યો.

રત્નાકર સ્વજનોને પૂછવા ગયો. સૌએ પાપમાં ભાગીદાર થવાની ના પાડી હીધી. બસ આટલી વાતથી તેની આંખો ભૂલકી ગઈ. જૂતકાળમાં તેણે કરેલાં પાપો ચલચિત્રની માફક તેની આંખો સામે એક પછી એક આવવા લાગ્યાં અને પસાર થવા લાગ્યાં. તેનાં હિલમાં આત્મનિરીક્ષણ પ્રગટ્યું, તેની આખી દૃષ્ટિ બદલાઈ ગઈ. 'પોતે આજ સુધી આચરેલા અનાચારોનાં સ્મરણથી તેણે હૃદય કંપી ભર્યું'. પ્રકાશની એક દિવ્ય તેજોમય ધારા તેના અંતરમાં ઝળહળી ભીડી. નારદ ઋષિનો યોધપાઠ તેના પ્રાણોને સ્પર્શી ગયો. તેનાં અંતરમાં એક દિવ્ય તેજનો ઝબકારો થયો. તેનો અંતરાત્મા જાગી ગયો. તેઓ હવે રત્નાકર દ્વારમાંથી મહર્ષિ અને મહા કૃષિ વાદમીકિ બની ગયા.

પ્રત્યેક આત્મા શક્તિનો અક્ષય ભંડાર છે. તે ભંડારનો અવળો માર્ગે ઉપયોગ ન થાય તો આજે જે દુઃખ, વિષમતા અને અશાંતિનાં વિષાકૃત ફળો ભેગા મળે છે તેને બદલે સુખ, શાંતિ, સમતા અને સમાધિના અમૃત ફળોનું આસ્વાદન કરવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડે અને જીવન અનેકવિધ સંઘર્ષો અને પ્રતિકૂળતાઓમાંથી મુક્ત થઈ જાય.

સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ એ જ મોટામાં મોટી અને કીમતી સાધના છે. માનવજીવન પામી જે પરમાત્મભાવની ઉપલબ્ધિ નથી કરી શકતો તે પોતાનો માનવભવ નિષ્ક્રમ બનાવે છે. જે સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરી લે છે તે જ બધું પ્રાપ્ત કરી જાય છે. આ રીતે આપણા સ્વસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ આપણને આપણા જ પુરુષાર્થ અને પરાક્રમ વડે થાય છે. આમ છતાં જિન વાણી અને સદ્ગુરુનું સાન્નિધ્ય સ્વસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિમાં કીમતી નિમિત્તની ગરજ સારે જ છે. સ્વયં સ્થિર થઈ શકવાની ક્ષમતા જ્યાં સુધી આપણામાં ન જન્મે ત્યાં સુધી શ્રુત, શાસ્ત્ર, આગમ અને સૂત્ર આદિ સદ્ગ્રંથો આપણી સાધનાનાં સુંદર નિમિત્તો છે. કહ્યું પણ છે—

‘यस्यास्ति सद्ग्रन्थ विमर्श भाग्यं किं तस्य शुक्लैश्चपला विनोदः’ ?

અર્થાત્—જેને સદ્ગ્રંથ વાંચવાનું સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું હોય તેને ભૌતિક વસ્તુઓથી ઉપલબ્ધ સુખ અને વિનોદ કીકાં લાગવા માંડે છે. નૈશ્વર્યિક દૃષ્ટિએ દેવ, ગુરુ અને તેમની વાણી કે ઉપદેશ તો માત્ર નિમિત્ત હોય છે. સ્વયં આત્મા જાગૃત અને પ્રયુક્ત ન હોય તો ગમે તેવા ઉમદા નિમિત્તો પણ ઉપકારક બની શકતાં નથી. કાર્ય હંમેશાં ઉપાદાનથી જ થાય છે, માત્ર

નિમિત્તોને અનુસરીને કથન કરાય છે. આથી ઉપાદાન તો પોતપોતાનો આત્મા જ હોય છે; છતાં પણ એ ઉપાદાનના વિકાસમાં કોઈ સહકારી નિમિત્ત મળી નથ તો તે નિમિત્તત્વ અવલંબન પણ તેના વિકાસમાં ઉપકાર જ નીવડે છે. આ વાતને લક્ષ્યમાં રાખીને જ આપણા પૂર્વાચાર્યોએ પોતાના પ્રાણોના ભોગે પણ આગમ-વાણીને સુરક્ષિત રાખવા યથૌચિત પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ઇતિહાસ પણ બહુવા જેવો છે.

આર્ષ વાણીઓને સુરક્ષિત રાખવા માટેનો ભારતીય મનીષીઓનો પ્રયત્ન આશ્ચર્ય પમાડે એવો છે. આજના જગતમાં સૌથી પ્રાચીનતમ ધર્મશાસ્ત્રના પ્રખર અંગ તરીકે જો કેઈ અંશ ઉપલબ્ધ હોય તો તે હિન્દુ-જગતનો ઋગ્વેદ અંશ છે. તેતું અક્ષરશઃ સંરક્ષણ થઈ શક્યું તે હેતર પમાડે એવી વાત છે. વેદોની વાચના સદા ગુરુગમ્ય રહી છે. બાહ્યાવસ્થામાં જ તેની ઋચાઓના ઉચ્ચારોનો અભ્યાસ કરી શકાય છે. અમુક વય વટાવી ગયા પછી તેના શુદ્ધ ઉચ્ચારો રોકવા ગમે તેવા સંસ્કૃતજ્ઞો માટે પણ મુશ્કેલ હોય છે. વેદોની ઉચ્ચારવિષયક પણ સાધના છે અને આ સાધના નાની વયમાં એટલે કિશોર અવસ્થામાં જ સાધી શકાય છે. વેદો ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત ઉચ્ચારો ઉપર આધારિત છે. ઉચ્ચારોની આ સાધનાની પરંપરાએ વેદોને અક્ષુણ્ણ રાખ્યા છે. આજે પણ આપણા દેશમાં હજારો એવા વેદપાઠી પ્રાણીઓ છે જેઓ આદિથી અંત સુધી વેદોના શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરી શકે છે. ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિતને અનુલક્ષી ગુદા ગુદા પ્રાંતોના વેદપાઠી પ્રાણીઓના હાથના સંકેતો પણ સમાન હોય છે. ઉચ્ચારો અને હાથોના ઉદાત્તાનુદાત્તાદિના લેહોને અનુસરી થતા ઇશારાઓની આ સમાનતાએ વેદોનાં રક્ષણની અખંડતામાં કીમતી ભાગ ભજવ્યો છે. આવા વેદપાઠી પ્રાણીઓને વેદના પુસ્તકની આવશ્યકતા નથી. વેદના અર્થની પરંપરા વેદોના પાઠની માફક લલે તેઓ અક્ષુણ્ણ ન રાખી શક્યા, પરંતુ વેદના પાઠોની પરંપરાને તો તેમણે અવશ્ય જીવતી રાખી છે.

જેમ હિન્દુઓએ પોતાનાં ધર્મશાસ્ત્રોને ગવ્યાવવા મરણિયા પ્રયત્નો કર્યા છે તેમ જૈનોએ પણ પોતાના તીર્થંકરોની વાણીને સાચવવા પ્રમળ પ્રયત્નો કર્યા છે. પરંતુ પ્રાણીઓના જેવી અખંડ પરંપરા જૈનોની નહોતી; તેમજ જૈન સાધુઓના આચારો, નિયમો અને વ્યવહારો પણ ઘણા કડક અને મુશ્કેલ હતા, એટલે વેદપાઠી પ્રાણીઓની જેમ જૈનો પોતાના શાસ્ત્રોને અખંડિત રાખી શક્યા નહિ. ગણધરોએ આગમોને જે રૂપમાં અર્થિત કર્યા હતા તે જ વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં આજે આપણી પાસે આગમો ઉપલબ્ધ નથી. જૈનાચાર્યો અને ઉપાધ્યાયોના આગમોને સુરક્ષિત રાખવા માટેના ગંભીર પ્રયત્નો હોવા છતાં પણ અંગ ગ્રંથોની તેઓ એટલી સુરક્ષા કરી શક્યા નથી.

દૃષ્ટિવાદ જેવો કીમતી અને અક્ષય વિદ્યાઓના નિધાન સમો મહત્તમ અંશ તો વિસ્મૃતિના ગર્તમાં જ ધકેલાઈ ગયો. કેટલાયે ગ્રંથોમાં તો અવ્યવસ્થા અને વિકૃતિઓ પણ જન્મવા પામી. આમ છતાં એટલું અવશ્ય કહી શકાય છે કે, અગોનો જે અધિકાંશ ભાગ

ઉપલબ્ધ છે તે તીર્થંકરોના ઉપદેશની અતિ સન્નિહત છે. જો કે તેમાં પરિવર્તન અને પરિવર્ધન અવશ્ય થવા પામ્યું છે છતાં આખું શાસ્ત્ર નવું મનગઢત નથી. કારણ જૈનસંઘના સાધુ વર્ગે આ શ્રુતને બચાવવા જે પ્રયત્નો કર્યા છે તેનો સાક્ષી ઇતિહાસ છે.

તમે પ્રગ્ન કરશો કે જૈનાચાર્યોને આગમ સંરક્ષણમાં જે સુરક્ષેલીઓ આવી તે વેદપાઠી બ્રાહ્મણોને વેદોના સંરક્ષણમાં કેમ ન આવી ? જૈનાગમોથી પણ પ્રાચીન છતાં વેદો અક્ષરશઃ સુરક્ષિત રહી શક્યા અને જૈનાગમો સંપૂર્ણ સુરક્ષિત ન રહી શક્યા, પણ અધિકાંશ નષ્ટ થઈ ગયા, તેનું કારણ શું ?

આનો જવાબ જરા ગંભીરતાપૂર્વક વિચારવા જેવો છે. વેદોની રક્ષામાં જે પ્રકારની વંશ પરંપરાનો સહયોગ અને સહકાર રહ્યો. બ્રાહ્મણો જન્મતઃ વિદ્યાના ઉપાસકો રહ્યા એટલે જન્મ વંશની અપેક્ષાથી તેણે પોતાના પુત્રને અને તે પુત્રે પોતાના પુત્રને એમ વિદ્યાનો વારસો આપ્યો. તે જ રીતે વિદ્યાવંશની અપેક્ષાથી બ્રાહ્મણ ગુરુએ પોતાના બ્રાહ્મણ શિષ્યને અને તે શિષ્યે પોતાના શિષ્યને એમ વિદ્યાનો વારસો આપ્યો. આમ પુત્ર અને શિષ્યની બંને પરંપરા વિદ્યા વારસામાં નિમિત્તરૂપ બનતી અસ્પષ્ટિત રીતે ચાલી આવી. પરંતુ જૈનાગમોની સુરક્ષાને જન્મવંશનો સહયોગ તો જરાપણ મળ્યો નહિ. જૈન પરંપરામાં શાસ્ત્રોનાં અધ્યયન અધ્યાપનનો અધિકાર સાધુઓને હતો. શ્રાવકો તો જન્મતઃ વ્યવસાયો હતા. વળી શાસ્ત્રોમાં તેમનો પ્રવેશ અધિકાર વૃત્તિપૂર્વકનો હતો નહિ. એટલે વેદ પરંપરાને તેની સુરક્ષામાં જે જન્મવંશનો સહયોગ ધરધરથી મળ્યો તે સહયોગ જૈનાગમોનાં સંરક્ષણમાં મળી શક્યો નહિ. વળી પિતા પોતાના પુત્રને જૈનાગમ લાઘાવતો નથી; પરંતુ ગુરુ પોતાના શિષ્યને લાઘાવતા હોય છે એટલે વિદ્યાવંશની અપેક્ષાથી જ જૈનશ્રુતની પરંપરાને ટકાવી રાખવા એક માત્ર પ્રયત્ન થયો. બ્રાહ્મણોમાં સ્વયં સિદ્ધ વિદ્યાની પરંપરા હતી. અધ્યયન-અધ્યાપન જ તેમનું કાર્યક્ષેત્ર હતું. એટલે તેમને સુશિક્ષિત પુત્ર અને સુશિક્ષિત બ્રાહ્મણ શિષ્ય ચેળવવામાં કોઈ બાતની સુરક્ષેલી નહતી નહિ. પરંતુ જૈન શ્રમણોને આ સગવડતા હતી નહિ. સુશિક્ષિત પુત્ર તો જૈન શ્રુતનો અધિકારી હતો નહિ. જૈન પરંપરા અનુસાર શ્રુતનો અધિકારી શિષ્ય જ હોઈ શકે, પુત્ર નહિ, ભલે પછી તે યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય; અને તેમાં પણ તે શ્રમણ હોય તો જ અન્યથા નહિ. આવાં આવાં કારણોને લઈ યોગ્યતમ પાત્રોનો સંઘ અભાવ જણાતો રહ્યો.

વેદોની સુરક્ષા એક વર્ણુ વિશેષથી થઈ, જેનો સ્થાપિત સ્વર્થ વેદોની સુરક્ષામાં હતો. જૈનશ્રુતની રક્ષા વેદોની સુરક્ષાની માફક કોઈ વર્ણુ વિશેષના અધિકારની નહોતી. જૈનોમાં તો ચારે વર્ણુમાંથી ગમે તે વર્ણુનો કોઈ પણ માણસ જો જૈન શ્રમણ થઈ જતો તો જૈનશ્રુતનો તે અધિકારી બની જતો. વેદનો અધિકારી બ્રાહ્મણ એક વાર વેદનો અધિકાર પામ્યા પછી, તેનાથી સુક્ત થઈ શકતો નહિ. તેને માટે જીવનની પ્રથમ અવસ્થામાં જ વેદાધ્યયન નિયમતઃ આવશ્યક

હતું. અન્યથા પ્રાદ્યક્ષ સમાજમાં તેહું પ્રતિષ્ઠાભર્યું સ્થાન રહેવા પામતું નહિ. ત્યારે એથી ઊલટું જૈન શ્રમણને જૈનશ્રુતનો અધિકાર તો મળી જતો, પરંતુ તે અધિકારનો ઉપયોગ કરવા તે અસંયમ રહેતો. પ્રાદ્યક્ષો માટે વેદનું અધ્યયન જ સર્વસ્વ હતું, ત્યારે જૈન શ્રમણો માટે આચાર-સહાચાર જ કીમતી વસ્તુ હતી. તેથી કોઈ મંદમતિ શિષ્ય જો સંપૂર્ણ શ્રુતનો પાઠ ન કરી શકે તો પણ તેના મોક્ષમાં કોઈ અવરોધ ઊભો થતો નહિ. શ્રુત અધ્યયન અથવા આગમ સંરક્ષણ એ જૈન શ્રમણો માટે એટલી બધી કીમતી વાત નહોતી જેટલી પ્રાદ્યક્ષો માટે વેદાધ્યયન હતું. સહાચારના બળથી જ જૈન શ્રમણોના સામાન્ય જીવન વ્યવહારો ચાલી શકતા હતા. જૈનાગમોનો દૈનિક ક્રિયાઓમાં કોઈ વિશેષ ઉપયોગ નહોતો. પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિના સામાન્ય જ્ઞાનથી બધાં મોક્ષમાર્ગ સુલભ સંભવી શકે ત્યાં લાગ્યે જ કોઈ સંપૂર્ણ શ્રુતધર થવા પ્રયત્ન કરે! વૈદિક ઋચાઓનો મોટો ભાગનો ઉપયોગ વૈદિક ક્રિયાકાંડોમાં વિવિધ પ્રકારે થાય છે. ત્યારે અમુક જ જૈન સૂત્રોનો ઉપયોગ જૈન શ્રમણોના પોતાના દૈનિક જીવન માટે હોય છે. જો જ્ઞાન-વિજ્ઞાન તરફ અપ્રતિમ પ્રેમ, લકિત, નિષ્ઠા અને રસ હોય તો જ જૈનાગમ-સંસુદ્રમાં અવગાહન કરવા અને તેમાં નિમગ્ન થવાની ભાવનાઓ બળત થાય; પરંતુ જૈનાગમોનો અધિકાંશ ભાગ બહુવા વગર પણ જૈનશ્રમણોને શ્રમણ જીવનનો રસ, શ્રમણ જીવનનો આદર, શ્રાવકોનો સદ્ભાવ મળી જતાં હોય છે એટલે પ્રાદ્યક્ષોના વેદાભ્યાસની માફક, શાસ્ત્રોનો સતત અભ્યાસ કરવો તેમને માટે અનિવાર્ય રહ્યો નહિ.

અભ્યાસના અભાવમાં શ્રુતિઓને શ્રુતિ પરંપરાથી મેળવી ટકાવી રાખવાની વાત ઉપરના કારણોથી સુરક્ષે અવશ્ય હતી. આમ છતાં યાદ રાખવાના ભારને વધાર્યા વગર પણ શાસ્ત્રોને લિપિબદ્ધ બનાવી આગમોને જૈન શ્રમણો બચાવી શક્યા હોત, પરંતુ તેમ કરવામાં તે વખતની પરંપરાને એક સુરક્ષી નહતી હતી અને તે એ કે પોત્તણહસ્ટુ લેખપંતએસુ મસંજમો મઘહ શ્રુતિઓને લિપિબદ્ધ બનાવવામાં જે અસંયમ, અપરિગ્રહ વતનો ભંગ થતો હતો તે તેમને માટે અસહ્ય હતો. બ્યારે આગમોને સુરક્ષિત રાખવાના કોઈ ઉપાયો તેમની પાસે ન રહ્યા ત્યારે જ તેમણે આ અપરિગ્રહવતના ભંગ અથવા અસંયમના કલ્પિત ભયને શિથિલ કર્યો. પરંતુ ત્યાં સુધીમાં તો આગમોનો મોટો ભાગ વિસ્મૃત થઈ ગયો હતો. જે પુસ્તકોનું ગ્રંથણ એક વખત વ્રતભંગ સમય અને અસંયમનું કારણ ગણાતું હતું તે જ સમય જતાં સંયમ અને સંયમ રક્ષણનું કારણ બની ગયું.

કાલ પુણ પલ્લવ્વ ચરણકરદ્વા બવોચ્છિત્તિ નિમિત્ત વ ગેળ્લમાણસ પોત્તણ્વે સંજમો મઘહ.

દ્શનો. ચૂ. ૫ ૨૧

આગમોનો સર્વથા વ્યવરોધ ન થાય અને ચરણકરણની શાસ્ત્રીય મર્યાદાઓ યોગ્ય રીતે સચવાઈ રહે એ હેતુથી, અસંયમનું કારણ ગણાતો પુસ્તકનો પરિગ્રહ, સંયમનું કારણ ગણાવા લાગ્યો. કારણ તેમ ન કરતાં તો શ્રુત વિનાશનો ભય હતો. આ સંયમ-અસંયમની ગૂંચવણ બ્યારે ઊકેલી શકાઈ તે પહેલાં તો આગમોનો મોટો ભાગ બોવાઈ ગયો હતો. જે આગમો બોવાઈ

૫૦૪ : સેઘા પાષાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

ગયાં હતાં તે તો મેળવી શકાય એમ નહોતાં. પરંતુ એનાથી એક લાભ એ-થયો કે, આજસુધી જે પુસ્તક-પરિગ્રહને અસંધમતું કારણ માનવામાં આવ્યું હતું તે માન્યતામાં પરિવર્તન આવ્યું. પુસ્તકપરિગ્રહ હવે સંધમતું કારણ મનાવા લાગ્યો. જે ખોલ નાખ્યું હતું તે તો ખોવાઈ જ ગયું હતું, પરંતુ હવે જ્યારે તે સંધમતું કારણ મનાવા લાગ્યું ત્યારે આગમિક સંપત્તિ જે અવશિષ્ટ રહી જવા પામી હતી, તે અવશ્ય સુરક્ષિત રહી શકી.

શ્રુતની રક્ષા માટે આચારના કઠોર નિયમોની બહિ અનિવાર્ય બની. શ્રુતની રક્ષા માટે ઘણી શિથિલતા અને ઘણા અપવાદોની સૃષ્ટિ થઈ. દૈનિક ક્રિયા-કલાપોમાં શ્રુતસ્વાધ્યાયને મહત્વનું સ્થાન મળ્યું. આટલું બધું કરવા છતાં પણ મૂળમાં જ જે એક ક્ષતિ સદાથી ચાલી આવતી હતી તેનું નિવારણ તો થઈ શક્યું જ નહિ. તે ક્ષતિ એ હતી કે, ગુરુ પોતાના શ્રમણ શિષ્યને જ જ્ઞાન આપી શકતો હતો. આ નિયમનો તો અપવાદ થયો જ નહિ. પરિણામ એ આવ્યું કે, શિષ્ય જો મંદમતિ અને અભ્યાસની અભિરુચિવાળો ન હોય તો, અધ્યેતા શ્રમણોના અભાવમાં ગુરુની સાથે જ જ્ઞાન આદ્યું બંધ તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

જૈનશ્રમણોની કઠોર તપશ્ચર્યા અને અત્યંત કઠિન આચારને કારણે અન્ય બૌદ્ધ આદિ શ્રમણ સંઘોની જેમ જૈન શ્રમણ સંઘનું સંખ્યાબળ પણ શરૂઆતથી જ ઓછું રહ્યું. આવી સ્થિતિમાં શાસ્ત્રો કંઠસ્થ રાખવાની તો વાત જ શી ? વલ્લભીમાં લિપિબદ્ધ થએલા સકલ ગ્રંથોની પણ સુરક્ષા ન થઈ શકી હોય તો તેમાં કાંઈ નવાઈ પામવા જેવું નથી.

પોતે કેમ કુમારજીમાં ફસાતા નથી-એ જે શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણનો પ્રશ્ન હતો તેનાં કારણો બતાવતાં શ્રી ગૌતમસ્વામી કહે છે-

જે ય મગ્ગેણ ગચ્છન્તિ જે ય ઉમ્મગ્ગપટ્ટિયા ।

તે સન્ને વિ ડ્યા મજ્જં તે ન નસ્સામહં મુણી ! ॥

સન-માર્ગે અને ઉ-માર્ગે ચાલનારા બંધાને હું ઓળખું છું, તેથી હે મુનિ ! હું ભટકતો નથી. ગૌતમસ્વામી કહે છે કે, મેં એ બંધાં માર્ગોં યથાવત્ જઈ લીધા છે. હું પણ ભગવાનના સાંનિધ્યમાં આવતાં પહેલાં આવા જ માર્ગમાં ભટકતો હતો. આ માર્ગોંમાંથી હું પસાર થઈ ચૂક્યો છું. એનાં નગ્ન સ્વરૂપો મેં યથાર્થ રીતે જાણી લીધા છે. જ્યાં સુધી માણસમાં વસ્તુના તલસ્પર્શી જ્ઞાનનો અભાવ હોય છે ત્યાં સુધી તે પાખંડોમાં અટવાઈ રહે છે. હું પોતે પણ એક વખત ભગવાનને ઇન્દ્રજાળિયો માનતો હતો. હું મારી વિદ્વતાના અભિમાનમાં મદોન્મત્ત હતો. ભગવાન પાસે પણ વિજય મેળવવાના દોષથી હું આવ્યો હતો. ભગવાનની શાંત અને નિર્વિકાર સુદ્રા તેમજ મારા માનસિક પ્રશ્નોના ઉચિત સમાધાનો મળી આવતા મેં આ મમ્મક માર્ગે સ્વીકાર્યો છે; એટલે સંપૂર્ણ નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ પછી સ્વીકારેલા માર્ગથી ભટકવાનું કોઈ ભયસ્થાન રહેવા પામ્યું નથી.

આગમ અને અમૃતત્વ

ભારતીય મનીષીઓનું ચિંતન અને પરિશીલન સદા ઊર્ધ્વમુખી રહ્યું છે, સદા વિકાસોન્મુખ રહ્યું છે. ભારતીય દર્શનમાં કેન્દ્ર સમો ‘બ્રહ્મ’ શબ્દનો અર્થ જ એ છે કે-જે સદા વધતું રહે, સદા વિકસતું રહે. એટલે જ આ ભૂમિ સદાથી અધ્યાત્મભૂમિ તરીકે અંકાતી આવી છે. ભારતીય દર્શનો માત્ર ભારત અને મનથી જણાતા જગતને જ સંપૂર્ણ જગત માનતા નથી. પરંતુ તેનાથી અગોચર એવી આત્મ-સૃષ્ટિના સાક્ષાત્કારથી તેઓ સંતુષ્ટ અનુભવે છે. એટલે ભારતીય ચિંતકો અને ગવેષકોએ આત્મતત્ત્વના અન્વેષણ અને અવગાહનમાં જે યોગદાન આપ્યું છે અને આત્મ-સાગરના મંથનમાંથી અમૃતત્વની ઉપલબ્ધિના જે પ્રયત્નો કર્યા છે, તેનો જોટો આ વિશ્વના વિશાળ પટ ઉપર કયાય જડે એમ નથી.

પુરાણોમાં એક કથા આવે છે. તે કથા સાગરના મંથનની છે. અમૃતને ઉપલબ્ધ કરવા દેવો અને દાનવોએ સાગરનું મંથન કર્યું હતું. આ સાગરના મંથનમાંથી અમૃતને બદલે પહેલાં વિષ નીકળ્યું. વિષ એ તો મારક તત્ત્વ છે. એટલે તેને લેવા કોઈ તૈયાર ન થયું. આ વિષ જો આમ ને આમ રહે તો જગતના જીવો મૃત્યુના મુખમાં ધકેલાઈ જાય. એટલે બધા દેવો અને દાનવોમાંથી સૌને આ વિષ પી જવા આગ્રહ થયો. પરંતુ વિષને પીવા કોઈ તૈયાર ન થયું. ન્યારે વિષને પીવા કોઈ તૈયાર ન થયું ત્યારે મહાદેવ શિવે જગતનાં કલ્યાણને માટે વિષને પી જવાની હામ ભીડી. દેવો અને દાનવો બધા ખુશ થઈ ગયા. તે બધા માટે અમૃતપાનના જે ઠરવાબ બંધ હતા તે મહાદેવ શંકરના વિષપાનની ઘોષણાથી ઉદ્ઘાટિત થઈ ગયા. સસુદ્રમાંથી ઘણું-રત્નો નીકળ્યાં. ભગવતી લક્ષ્મીનો પણ આવિર્ભાવ થયો અને છેવટે અમૃતના પણ દર્શન થયાં. આ બધી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરનારા તો નીકળી આવ્યા. લક્ષ્મીજીનો સ્વીકાર વિષજીએ કર્યો. પરંતુ મહાદેવ સિવાય વિષને કોઈએ ન સ્વીકાર્યું. વિષને પચાવવાની પણ કળા હોવી જોઈએ. આ કળાને દેવો આત્મસાત્ કરી શક્યા નહોતા તેમજ માનવીય જગતના માનવો પણ તે કળાને હસ્તગત કરવા નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા. વિષને પચાવવાની કળા માત્ર શંકરને સાધ્ય હતી. એટલે જે વિષને પી શકે છે તે દેવોના પણ દેવ-મહાદેવ બની જાય છે. હિન્દુ જગતમાં બધા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ દેવ શંકર મનાય છે. તેઓ આશ્રુતોષ નામથી ઓળખાય છે. જગતના હિત માટે તેઓ વિષને ગટગટાવી ગયા. પરંતુ તે વિષ તેમણે ગળાથી નીચે ન ઊતાર્યું. તે વિષ તેમણે ગળામાં સાચવી રાખ્યું. એટલે તેમનું નામ નીલકંઠ પડ્યું.

આ તો એક રૂપક છે. સમજાવવા માટેની મીઠી કથા છે. આમાંથી ઘણી સમજવાની અને આચરવાની ઉપદેશભરી કીમતી વાતો મળે છે. આપણું જીવન પણ એક મહાસાગર છે. અનંતકાળની વાસનાઓ, વિકલ્પો અને વિચારોનું વિષ આપણે એકત્રિત કર્યું છે. આ સાગરનું જો મંથન

કરવામાં આવે તો એમાંથી અનંતકાળથી સંધરાએહું વિકલ્પો અને વાસનાઓનું ક્રાંતિલ વિષ નીકળી પડે. પરંતુ આ જે વાસના અને વિકલ્પોનાં વિષો છે તે મૂળમાં નથી, તે પરિધિ ઉપર છે, કેન્દ્રમાં તો અમૃતત્વ જ છે. આપણી દૃષ્ટિ કેન્દ્રમૂલક ન હોવાને કારણે અને પરિધિ પર તે આંટા ભારતી રહેતી હોવાને કારણે તે અમૃતનાં દર્શન કરી શકતી નથી. આ એક કરુણ કમનસીબી છે. સાધનાના માર્ગને સ્વીકારી ચાલનારા સાધકો જ્યારે પોતાનાં આંતરિક જીવનનું મંથન કરે છે ત્યારે અનંતકાળથી ભોગા કરેલા અને પ્રતિજ્ઞા ભોગા થતા વાસના, વિકલ્પો અને વિચારોના વિષો તેમને સ્પષ્ટ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવા વિષો ઔપધિક છે, હજારથી આવેલા છે. તે વિષો આત્માને સ્વભાવ કે સ્વરૂપ નથી, એટલે તે કૃત્રિમ છે, બનાવટી છે. સાધક જો આ વિષોને જોઈ ગભરાઈ જાય, કંટાળી જાય અને સાધનાના માર્ગનો પરિત્યાગ કરવા તૈયાર થઈ જાય તો આંતરિક જીવનના મંથનની આત્યંતિક ઉપલબ્ધિથી તે વચ્ચિત રહી જાય. તેની મંથનની ક્રિયા અધૂરી રહી જાય અને તેને અમૃતત્વની સંપ્રાપ્તિ થઈ શકે નહિ.

આગમ વાણી પણ એક રીતે મહાસાગર જ છે. તેનું પણ જો અનાચ્છદ જુદિથી મંથન કરવામાં આવે તો, અમૃતત્વ તરફના જે પાર વગરના સંકેતો આમતેમ પથરાએલા પડ્યા છે, તે તટસ્થ, સમદર્શી અને ગંભીર મંથકને મળ્યા વગર રહે નહિ. હાં, મંથન કરનારની શક્તિ, ક્ષમતા, પાત્રતા અને દૃષ્ટિની યોગ્યતા પણ તેમાં યોગ્ય ભાગ ભજવે જ છે. વ્યામોહ જુદિ, સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિ અને પોતાની અહંમૂલક વૃત્તિને પ્રધાન રાખી જો મંથક શાસ્ત્રસાગરનું મંથન કરે, તો તેવા અનુકાર, આચ્છદશીલ અને છીછરી વૃત્તિવાળા મંથકને પોતાની જેવી દૃષ્ટિ હોય તેવા જ તેને તેમાં દર્શન થાય; અને આ જાતની વિપરીત પ્રક્રિયાથી અમૃતત્વને બદલે તેને પોતાની વ્યામોહ દૃષ્ટિ અનુસાર, સંકુચિત સાંપ્રદાયિક વૃત્તિ અને અહંપોષક વિષની જ ઉપલબ્ધિ થાય તો તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી.

અરણિ કાષ્ઠના અણુ અણુમાં અગ્નિ ભરેલો હોય છે. તલનેા એક એક પ્રદેશ તેલથી ખીચીખીચ હોય છે. દૂધના કણકણમાં માખણ વ્યાપ્ત હોય છે. પરંતુ તેનાં મંથનની ક્રિયા જો યોગ્ય દિશામાં અને યોગ્ય રીતે ન કરવામાં આવે તો જેમ અરણિ કાષ્ઠમાંથી અગ્નિ, તલમાંથી તેલ કે દૂધમાંથી માખણ મળી શકતું નથી તેમ આગમ સાગરની કોડાઈમાં ભિતર્યા વગર જો મંથક તેનો સાર કાઢવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરે, તો તેના હાથમાં શાસ્ત્રના કણકણમાં સમાએલા અમૃતત્વની ઉપલબ્ધિના સંકેતો કે ઇશ્વારાઓ કદી પણ સંપ્રાપ્ત થતા નથી. શાસ્ત્રોમાંથી જીવન સંજીવની મેળવવા માટે ગંભીર અભ્યાસ, તટસ્થ ચિંતન, સમત્વમૂલક દૃષ્ટિ અને અનાચ્છદ પૂર્વકનું વિચારમંથન જરૂરી છે.

શાસ્ત્રોમાં જેણે આ અમૃતત્વના સંકેતો જોયા છે એવા મહાપુરુષોએ આગમોને સુરક્ષિત રાખવા માટેના ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા છે. જ્ઞાનના આ અક્ષય ભંડારને અચાવવા તેમના કેવા

ગજબના પ્રયત્નો હતા, તેહું આજે તમને દિગ્દર્શન કરાવવું છે. તેમના માટે શાસ્ત્રો એ માત્ર નિર્ણય શબ્દો નહોતા. તેમના અક્ષરે અક્ષરમાં સમાયેલા જીવનઅમૃતના દિવ્ય સંકેતોના શાસ્ત્રો અખૂટ ખજાના હતા. એટલે શાસ્ત્રોને બચાવવા એ જીવનની આંતરિક સમૃદ્ધિને બચાવી લેવા જેવી તેમને મન વાત હતી. શાસ્ત્રોતું સંરક્ષણ નહિ કરીએ તો જીવન રાંક અને ફરિદ બની જશે એવી તેમને પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી, જે પ્રતીતિએ તેમને આ કાર્ય માટે આકર્ષ્યા.

ભગવાન ખુદના ઉપદેશોને સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે ભિક્ષુઓએ કાળક્રમથી કેટલીયે સંગીતીઓ કરી હતી એ વાત જોઈ ઇતિહાસમાં બાજીતી છે. આ જ રીતે ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશોને પણ વ્યવસ્થિત કરવા માટે જૈન આચાર્યોએ પણ ત્રણ ત્રણ વાચનાઓ કરી; પરંતુ જ્યારે આચાર્યોએ જોયું કે સ્મરણશક્તિ મંદ થતી જાય છે, કંઠોપકંઠ રાખી શ્રુતિઓને બચાવવી મુશ્કેલ છે, શ્રુતોનો ફાસ થતો જાય છે. ત્યારે શ્રુતના સંબંધમાં બ્યાપેલી અવ્યવસ્થાને દૂર કરવા, જૈનાચાર્યોએ એકત્રિત થઈ જૈનશ્રુતને વ્યવસ્થિત કર્યો.

ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી લગભગ ૧૬૦ વર્ષ પાટલિપુત્રમાં જૈનશ્રમણ સંઘ એકત્રિત થયો. જૈનાચાર્યો એકત્રિત થયા તે પહેલાં ભયંકર દુષ્કાળ પડવાને કારણે, તેમજ મધ્ય પ્રદેશમાં અનાવૃષ્ટિ થવાને કારણે, જૈન શ્રમણો દુષ્કાળની અસરથી બચવા અન્ય અન્ય પ્રાંતોમાં વહેંચાઈ ગયા હતા. જ્યારે ખાવાનાં સાધનો પણ પૂરતા પ્રમાણમાં મળતાં ન હોય ત્યારે સ્વાધ્યાય અને અધ્યયન અને અધ્યાપનની પરંપરા અખંડ રાખવાની વાત મુશ્કેલ હતી. એટલે અંગ શાસ્ત્રોની અવ્યવસ્થા ભ્રમી થાય તે સ્વાભાવિક વાત હતી. એકત્રિત થયેલા શ્રમણોએ એકબીજાને પૂછી પૂછી અગિયાર અંગો તો વ્યવસ્થિત કર્યા. પરંતુ દષ્ટિવાદ નામક ખારમા અંગ સંબંધે કોઈને પણ પરિપૂર્ણ જ્ઞાન ન હોઈ, બધા વિચારમાં પડી ગયા. તે વખતે દષ્ટિવાદના જ્ઞાતા આચાર્ય ભદ્રબાહુ સ્વામી હતા, પરંતુ તેમણે બાર વર્ષ માટે વિશેષ પ્રકારના યોગની સાધના કરી હતી અને તે માટે તેઓ નેપાલ ગયા હતા. તેથી શ્રી સંઘે સ્થૂલભદ્ર મુનિને દષ્ટિવાદના અભ્યાસ માટે, અનેક સાધુઓ સાથે, શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામી પાસે નેપાલ મોકલ્યા. સાધુઓ તો ઘણા હતા. પરંતુ દષ્ટિવાદને ઝૂલણ કરવાની ક્ષમતા સ્થૂલભદ્ર મુનિમાં દષ્ટિગોચર થઈ. સ્થૂલભદ્ર મુનિએ દશપૂર્વોના અભ્યાસ કર્યા પછી પોતાની શ્રુતલબ્ધિ-શ્રદ્ધિનો પ્રયોગ કર્યો. આત્મી ખમ્બર શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીને થતા તેમણે અધ્યાપન કરાવવાનું છોડી દીધું. સ્થૂલભદ્ર તેથી શરમાઈ ગયા. શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીને ઘણા અતુનય, વિનય પછી અભ્યાસ કરાવવા રાજી તો કરી લીધા પરંતુ એક શરત સાથે તેમણે અધ્યાપનકાર્ય પ્રારંભ કર્યું. તેમણે સ્થૂલભદ્રને કહ્યું, ‘હું તમને બાકી રહેલા ચાર પૂર્વો ભણાવીશ ખરો, પરંતુ તમારા પછી આ ચાર પૂર્વોની વાચના આપવાની હું તમને અનુજ્ઞા નથી આપતો. તમે ભલે આ બાકી રહી ગયેલા ચાર પૂર્વો ભણી શકો છો, પરંતુ તમારે આ પૂર્વો કોઈ બીજાને ભણાવવા નહિ.’

૫૦૮ : જોધા પાપાણુ, ખોદ્યાં દ્વાર

પરિણામ એ આપ્યું કે શ્રી સ્થૂલભદ્ર સુધી ઔદ પૂર્વતું જ્ઞાન શ્રમણ સંઘમાં રહ્યું. તેમના સ્વર્ગવાસ પછી બાર અંગોમાંથી અગિયાર અંગ અને દશ પૂર્વોતું જ જ્ઞાન શેષ રહી જવા પામ્યું. શ્રી સ્થૂલભદ્રતું અવસાન વીર નિર્વાણ પછી ૨૧૫ વર્ષે થયું.

વાસ્તવિક રીતે વિચારવામાં આવે તો શ્રી સ્થૂલભદ્ર પણ શ્રુતકેવલી નહોતા. કારણકે તેમણે દશ પૂર્વ સુધીનો અભ્યાસ તો સૂત્ર અને અર્થપૂર્વક કર્યો, પરંતુ બાકીના ચાર પૂર્વો તો તેઓ માત્ર સૂત્રતઃ જ ભણ્યા હતા. ભદ્રબાહુ સ્વામીએ તેમને અર્થતું જ્ઞાન આપ્યું નહોતું.

સ્વેતાંબરીની માન્યતા મુજબ તો શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીના અવસાન સાથે અર્થાત્ વીર નિર્વાણના * ૧૭૦ વર્ષ પછી જ શ્રુતકેવલીની પરિસમાપ્તિ થઈ ગઈ. ત્યાર પછી સંપૂર્ણ શ્રુતનો જ્ઞાતા કોઈ થયો જ નહિ. દિગંબરીની માન્યતા મુજબ શ્રુતકેવલીનો લોપ વીર નિર્વાણના * ૧૬૨ વર્ષ પછી થયો. બન્નેની માન્યતામાં ૮ વર્ષનો ફેર છે.

નિષ્કર્ષ એ છે કે ગણધરઅથિત બાર અંગોમાંથી પ્રથમ વાચના વખતે ચાર પૂર્વ ન્યૂન બાર અંગ શ્રમણ સંઘના હાથમાં રહ્યા. જો કે સ્થૂલભદ્ર સૂત્રતઃ સંપૂર્ણ શ્રુતના જ્ઞાતા હતા પરંતુ આપણે જોઈ ગયા કે તેમને ચાર પૂર્વની વાચના કોઈ બીજાને આપવાની ભદ્રબાહુ સ્વામીની અનુજા નહોતી એટલે ભદ્રબાહુ સ્વામી પછી શ્રુતકેવલી નહિ પરંતુ દશપૂર્વી જ થયા. એટલે દશ પૂર્વ સુધીનાં જ્ઞાનની સુરક્ષાનો જ પ્રશ્ન રહ્યો.

.... દિગંબરી અને સ્વેતાંબરીની શ્રુતકેવલી પરંપરા

* દિગંબર

કેવલી ગૌતમ	૧૨ વર્ષ
સુધર્મા	૧૨ વર્ષ
જમ્બૂ	૩૮ વર્ષ
શ્રુતકેવલી વિષ્ણુ	૧૪ વર્ષ
નન્દિમિત્ર	૧૬ વર્ષ
અપરાજિત	૨૨ વર્ષ
ગોવર્ધન	૧૯ વર્ષ
ભદ્રબાહુ	૨૯ વર્ષ

* સ્વેતાંબર

સુધર્મા	૨૦ વર્ષ
જમ્બૂ	૪૪ વર્ષ
પ્રભવ	૧૧ વર્ષ
શયંભવ	૨૩ વર્ષ
યશોભદ્ર	૫૦ વર્ષ
સંશ્રુતિવિજય	૮ વર્ષ
ભદ્રબાહુ	૧૪ વર્ષ

શ્રુતકેવલી પરંપરા ૧૬૨ વર્ષ

શ્રુતકેવલી પરંપરા ૧૭૦ વર્ષ

૭૯ ૧૭૦ - ૧૬૨ = ૮ વર્ષનો અંતર

આ દશ પૂર્વની પરંપરાનો અંત પણ સ્વેતાંબર માન્યતા મુજબ આચાર્ય વજ્ર સ્વામી સાથે આવી ગયો. આચાર્ય શ્રી વજ્ર સ્વામીના સ્વર્ગવાસ વીર નિર્વાણ * ૫૮૪માં થયો. દિગંબરોની માન્યતા મુજબ અંતિમ દશપૂર્વી ધર્મસેન થયા અને વીરાત + ૩૪૫ વર્ષ પછી દશપૂર્વીનો વિચ્છેદ થયો. શ્રુતકેવલીનો વિચ્છેદ દિગંબરોએ સ્વેતાંબરોથી ૮ વર્ષ પૂર્વે માન્યો તો દશપૂર્વીનો વિચ્છેદ ૦ ૨૩૬ વર્ષ પૂર્વે.

આર્યવજ્ર પછી આર્યરક્ષિત થયા. તેઓ ૧૩ વર્ષ સુધી યુગ-પ્રધાન રહ્યા. તેમણે ભવિષ્યકાલીન શિષ્યોની મતિ, મેઘા અને ધારણાની મંદતાને વિચારી અતુરોગોનો વિભાગ કરી આપ્યો. અત્યાર સુધી તો કોઈ પણ એક સૂત્રની વ્યાખ્યા આરે પ્રકારના અતુરોગોથી કરવામાં આવતી હતી. તેને બદલે તેમણે વિભાગ કરી આપ્યો કે અમુક સૂત્રની વ્યાખ્યા માત્ર એક જ અતુરોગપૂર્વક થશે. ચરણકરણાતુરોગમાં-કાલિકશ્રુત ૧૧ અંગ, મહાકદપશ્રુત અને છેદ સૂત્રોનો સમાવેશ કર્યો તો કથાતુરોગમાં નાપિ ભાષિતોનો સમાવેશ કર્યો. ગણિતાતુરોગમાં સૂર્ય પ્રસન્નિતને સમાવિષ્ટ કર્યો તો દ્રવ્યાતુરોગમાં દુષ્ટિવાદનો સમાવેશ કર્યો.

સ્વેતાંબર અને દિગંબરોના મતથી દશ પૂર્વધરોની સૂચી આ રીતે છે

+ દિગંબર		* સ્વેતાંબર	
નિસાખ્યાચાર્ય	૧૦ વર્ષ	સ્થૂલભદ્ર	૪૫ વર્ષ
પ્રોખિલ	૧૬ વર્ષ	મહાગિરિ	૩૦ વર્ષ
ક્ષેત્રિય	૧૭ વર્ષ	સુહસ્તિન	૪૬ વર્ષ
બપસેન	૨૧ વર્ષ	ગુણસુંદર	૪૪ વર્ષ
નાગસેન	૧૮ વર્ષ	કાલક	૪૧ વર્ષ
સિદ્ધાચાર્ય	૧૭ વર્ષ	સ્કંદિલ	૩૮ વર્ષ
ધૃતિષેષુ	૧૮ વર્ષ	રેવતીમિત્ર	૩૬ વર્ષ
વિબળ	૧૩ વર્ષ	આર્યમગૂ	૨૦ વર્ષ
શુદ્ધિલિંગ	૨૦ વર્ષ	આર્યધર્મ	૨૪ વર્ષ
દેવ	૧૪ વર્ષ	ભદ્રગુપ્ત	૩૬ વર્ષ
ધર્મસેન	૧૬ વર્ષ	શ્રીગુપ્ત	૧૧ વર્ષ
		વજ્ર	૩૬ વર્ષ
દશપૂર્વી પરંપરા ૧૮૩ વર્ષ		દશપૂર્વી પરંપરા ૪૧૪ વર્ષ	
શ્રુતકેવલી પરંપરા ૧૬૨ વર્ષ		શ્રુતકેવલી પરંપરા ૧૭૦ વર્ષ	
૩૪૫ વર્ષ		૫૮૪ વર્ષ	

$$^{\circ} ૫૮૪ - ૩૪૫ = ૨૩૯ વર્ષનો અંતર$$

જ્યાં સુધી આ જાતના અનુયોગોનો વિભાગ નહોતો ત્યાં સુધી આચાર્યો માટે પ્રત્યેક સૂત્રોમાં વિસ્તારપૂર્વક ન્યાયવતાર કરવો પણ આવશ્યક હતો. પરંતુ જ્યારથી અનુયોગોનું પાઠ્યક્ય કરવામાં આવ્યું ત્યારથી ન્યાયવતાર અનાવશ્યક થઈ ગયો.

આર્ય રક્ષિત પછી શ્રુતનું પઠન-પાઠન યથાપૂર્વ ન ચાલ્યું અને પર્યાપ્ત માત્રામાં શિથિલતા આવી ગઈ. ઉપર્યુક્ત હકીકતથી આ વાત એકદમ સ્પષ્ટ છે કે, આર્ય રક્ષિત પછી શ્રુતમાં ઉત્તરોત્તર હ્રાસ થતો ગયો. સ્વયં આર્ય રક્ષિત પણ સંપૂર્ણ નવ પૂર્વ અને દશમ પૂર્વના ૨૪ ચવિક માત્રના અભ્યાસી હતા.

આર્ય રક્ષિત પણ પોતાના શિષ્યોને પોતાનું જ્ઞાત શ્રુત દેવામાં પણ અસમર્થ જ રહ્યા. તેમની જીવન કથામાં કહેવાય છે કે, તેમના શિષ્યોમાંથી એક દુર્બલિકા પુષ્પમિત્ર જ સંપૂર્ણ નવ પૂર્વના અભ્યાસમાં સમર્થ થયા. પરંતુ તેઓ પણ અભ્યાસના અભાવે નવમા પૂર્વને ભૂલી ગયા. ઉત્તરોત્તર પૂર્વોના વિશેષ પાઠીઓનો હ્રાસ થઈ એક સમય એવો આવ્યો તે પૂર્વોનો કેઈ વિશેષજ્ઞ ન રહ્યો. ઋવેતાંબર માન્યતા મુજબ આ સ્થિતિ વીર નિર્વાણના એક હજાર વર્ષ બાદ થઈ, ત્યારે દિગંબરોના કહેવા મુજબ વીર નિર્વાણના ૬૮૩ વર્ષ બાદ થઈ.

નંદીસૂત્રની ચૂષ્ણિમાં ઉલ્લેખ છે કે બાર વર્ષના દુષ્કાળને કારણે શાસ્ત્રોના ગ્રંથણ, ગુણન, સ્વાધ્યાય, ચિંતન અને અનુપ્રેક્ષાના અભાવમાં સૂત્રો નષ્ટ થઈ ગયાં. આર્ય સ્કંદિલના સભા પતિત્વમાં બાર વર્ષના દુષ્કાળ પછી સાધુસંઘ મથુરામાં એકત્રિત થયો અને જેને જેટલું યાદ હતું તેને આધારે કાલિકશ્રુત વ્યવસ્થિત કરી લેવામાં આવ્યું. આ વાચના મથુરામાં થઈ, તેથી આ વાચનાને ‘માથુરી વાચના’ કહેવામાં આવી. અમુક ઇતિહાસવિદોની માન્યતા છે કે સૂત્રો તો અખંડ રહ્યા પરંતુ પ્રધાન અનુયોગધરોનો અભાવ થઈ ગયો. માત્ર એક સ્કંદિલ આચાર્ય જ અવશિષ્ટ રહ્યા જે અનુયોગધર હતા. તેમણે મથુરામાં અન્ય સાધુઓને અનુયોગ આપ્યો અને તે વાચના ‘માથુરી વાચના’ નામે પ્રચલિત થઈ.

આથી સ્પષ્ટ છે કે બીજી વારના દુષ્કાળનાં કારણે શ્રુતની પૂર્વાપેક્ષા વધારે ક્ષિણ્ણ દૂરવસ્થા થઈ. આ વખતની વાચનાનું શ્રેય આચાર્ય સ્કંદિલને ફાળે જાય છે. આ વાચનાના ફલસ્વરૂપ આગમ પણ લખવામાં આવ્યા.

જ્યારે મથુરામાં વાચના થઈ હતી તે જ કાળમાં વલ્લીમાં નાગાર્જુન સૂરિએ શ્રમણસંઘને એકત્રિત કરીને આગમોને સુવ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. વાચક નાગાર્જુન અને એકત્રિત સંઘને જે જે આગમો અને અનુયોગો સિવાય પ્રકરણ ગ્રંથો સ્મૃતિગત હતા તે તે લખી લેવામાં આવ્યા અને વિસ્મૃત થયેલ ભાગોને પૂર્વાપર સંબંધ અનુસાર વ્યવસ્થિત કરીને તદનુસાર વાચના આપવામાં આવી. આ વાચનાના પ્રમુખ સ્વયં આચાર્યશ્રી નાગાર્જુનસૂરિ હતા. તેથી આ વાચનાને ‘નાગાર્જુનીય વાચના’ કહેવામાં આવે છે.

ઉપયુક્ત વાચનાઓ સંપન્ન થયા પછી લગભગ ૧૫૦ વર્ષ બાદ ફરી વલ્લભીનગરમાં દેવધિગણિ ક્ષમા શ્રમણની અધ્યક્ષતામાં એક શ્રમણસંઘ એકત્રિત થયો અને ઉપયુક્ત બન્ને વાચનાઓના સમયમાં લખવામાં આવેલા સિદ્ધાંતો ઉપરાંત જે જે ગ્રંથો અને પ્રકરણો મોજૂદ હતા તે બધાને લખાવી સુરક્ષિત રાખવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. આ શ્રમણ-સમવસરણમાં બન્ને વાચનાઓના સિદ્ધાંતોનો સમન્વય કરવામાં આવ્યો. જ્યાં સુધી સંભવિતતા હતી ત્યાં સુધી પાઠશેઠોને મટાડી તે બધાને એકરૂપમાં કરવામાં આવ્યા. હાં, જ્યાં મહેત્વપૂર્ણ ભેદો હતા ત્યાં તેમને પાઠાંતરના રૂપમાં ટીકા-ચર્ચાઓમાં સંગૃહીત કરવામાં આવ્યા. કેટલાક પ્રકીર્ણ ગ્રંથ જે માત્ર એક જ વાચનામાં હતા તેમને તેવા ને તેવા પ્રમાણ માનવામાં આવ્યા.

આ કાર્ય વીર નિર્વાણ સં. ૬૮૦માં થયું. વાચનાંતર સુબળ વીર નિ. સં. ૬૯૩માં સંપન્ન થયું. વર્તમાનમાં જે આગમ-ગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે તેનો અધિકાંશ ભાગ આ જ સમયમાં સ્થિર થયેલો છે.

નંદીસૂત્રમાં જે સૂત્રો આપવામાં આવી છે તેને જો વલ્લભીમાં પુરતકારૂઢ બધા આગમોની સૂચના માનવામાં આવે તો કહેવું પડશે કે, કેટલાય આગમો ઉકત લેખન પછી પણ નષ્ટ થયા. વિશેષતઃ પ્રકીર્ણો તો ઘણા નષ્ટ થઈ ગયા. માત્ર વીર સ્તવ નામક પ્રકીર્ણક અને પિંડ નિર્ચુકિત એવાં છે જે નંદીસૂત્રમાં ઉદ્દિશ્બિત નથી; પરંતુ સ્વેતાંબરોને આગમરૂપથી માન્ય છે.

દિગંબર અને સ્વેતાંબર બન્ને પૂર્વોના વિચ્છેદના સંબંધમાં એકમત છે. પરંતુ પૂર્વોના વિષયો પણ સર્વથા હુપ્ત થયા હોય એ શક્ય નથી. બન્ને સંપ્રદાયોમાં એવા ગ્રંથો અને પ્રકરણો મોજૂદ છે જેનો આધાર પૂર્વોને માનવામાં આવેલ છે. સ્વેતાંબરોની માન્યતા સુબળ તો દૃષ્ટિવાદમાં જ સંપૂર્ણ વાહનયનો અવતાર હોય છે. માત્ર મંદમતિ પુરુષો અને સ્ત્રીઓને માટે જ દૃષ્ટિવાદના વિષયોને લઈ શેષ ગ્રંથોની સરળ રચના થાય છે. આ મતવ્યાનુસાર એમ કહેવાય છે કે ગણધરો સર્વ પ્રથમ પૂર્વો રચે છે, ત્યાર પછી શેષ અંગોની રચના થાય છે.

આ માન્યતા યુક્તિસંગત પણ લાગે છે. આતુ' તાત્પર્ય એ છે કે, આચારાંગ આદિના પૂર્વે જે શાસ્ત્રજ્ઞાન શ્રુતરૂપમાં વિદ્યમાન હતું તે પૂર્વોના નામથી જ પ્રસિદ્ધ હતું. તેના જ આધારે ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશો અને અનુદાદશાંગની રચના થઈ અને પૂર્વોને પણ દ્વાદશાંગના એક દેશમાં પ્રવિષ્ટ કરી લેવામાં આવ્યા. પૂર્વોના આધારે જ જ્યારે સરળ ગ્રંથોની રચના થઈ ત્યારે પૂર્વોના અધ્યયન અધ્યાપનની રુચિ ઓછી થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે. આ જ કારણથી સર્વ પ્રથમ પૂર્વોના વિચ્છેદ ગ્રંથો.

કેશીકુમાર શ્રમણ પોતાના પ્રપ્તના અનુસંધાનમાં સ્પષ્ટતા કરવા ફરી પૂછ્યું:

મग्गे य इह के बुत्ते ? केत्ती गेयसमब्बवी ।

કેસિમેવ' બુવંત' તુ ગેયમો' ઇણમબ્બવી ॥

કુપ્પવચન-પાસંહી સઘ્વે ઉમ્મગ્ગ પદિટ્થા ।
સમ્મગ્ગં તુ જિણક્ક્કાંય વેસ મગ્ગે હિ ઉત્તમે ॥

માર્ગ કોને કહેવાય ? શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણે જ્યારે આ રીતે પૃછ્યું ત્યારે જૈતમસ્વામીએ આમ જવાબ આપ્યો: મિથ્યા પ્રવચનને માનનારા બધા પાખંડી ત્રતી લોકો ઉન્માર્ગે જાય છે. સન્માર્ગે જિનોપદિષ્ટ છે. અને તે જ ઉત્તમ માર્ગ છે. જગતમાં પોતાના અહંને પોષનારા અને સાધારણ સાધનાથી ઉપલબ્ધ લગ્નિધ્યોના ચમત્કારો બતાવી જગતને આકર્ષનારા અનેક પાખંડીઓના, કુપ્રાવચનકોના જે પ્રવ્રદ્યો છે તે ઉન્માર્ગે દોરનારા છે. વિવેકવિકલ વ્યક્તિઓ તે માર્ગોના ભોગ બની જાય છે. જેને પ્રજ્ઞાચક્ષુ છે અને જે સારા નરસાનો યથાચોગ્ય રીતે વિવેક કરી શકે છે તે આ પાખંડીઓના ચક્રોળે ચડતા નથી. જિનોપદિષ્ટ માર્ગ જ ન્યાયપૂર્ણ અને તારક માર્ગ છે એનો મને અનુભવ, સાક્ષાત્કાર છે. આ ઉત્તમ માર્ગને અનુસરનારા અવશ્ય લક્ષ્યને પામી જાય છે.

આત્માની અમર સાધના

સાધકના જીવનની બે કોઈ સૌથી મોટી આમી ગણી શકાય એમ હોય તો તે એ કે પોતાની સાધનામાં પોતાના પુરુષાર્થ કે આત્મીય આત્મવિશ્વાસ કરતાં તે બાહ્યશક્તિના અવલંબનની અપેક્ષા રાખે છે. આ પરમ સત્યને તે ભૂલી જાય છે કે જે મેળવવાનું છે તે આપણામાં જ છે. મનુષ્ય જ્યારે રાંકાની જેમ સાંસારિક સુખ માટે બીજા પાસે યાચના કરે છે, જીવનના સુખ અને સ્વર્ગના વૈભવો માટે બીજા માંગે છે ત્યારે તેની પરવશતા અને લાચારી દયાપાત્ર બની જાય છે.

આ જીવાત્માને પોતાની શક્તિને અનુભવ નથી. આપણા હાથમાં જ રહેલા ચિંતામણિને આપણે એળખતા ન હોઈએ તો તે ચિંતામણિ, કે જે બધી ચિંતાઓ અને દારિદ્ર્યને તોડવાની અત્રિતિમ શક્તિ ધરાવે છે, તેના ઉપયોગ આપણે એક કાચના કટકાથી વધારે કરી શકતાં નથી. તે જ પ્રમાણે આપણે આપણામાં રહેલી દિવ્ય શક્તિઓથી અપરિચિત હોવાથી આપણામાં જ રહેલા આપણા અક્ષય ભંડારને આપણે મેળવી શકતા નથી.

આ વસ્તુને સમજવા મને એક દાખલો યાદ આવી જાય છે. એક ગરીબ ગ્રાહ્ય હતો. દરિદ્રતાને લઈ દુઃખી હતો. ભોગોપભોગનાં સાધનોના અભાવને લઈ અછત તેને પ્રતિજ્ઞા પીડતી હતી. સામાજિક જીવનમાં તેનું કોઈ માનહાનું સ્થાન નહોતું. પૈસા વગર સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા મળે પશુ ક્યાંથી ? ધનની અભિલાષામાં તે આમતેમ ચારેકોર ફાંફાં મારતો હતો પણ પ્રતિષ્ઠા મળે પશુ ક્યાંથી ? ધનની અભિલાષામાં તે આમતેમ ચારેકોર ફાંફાં મારતો હતો પણ પ્રારબ્ધ તેને સાથ આપતું નહોતું. નિરાશા અને હતાશાથી તે ઘેરાએલી રહેતો હતો. બીજાની સમૃદ્ધિને જોઈ વૈભવશીલ થવાની તેની લાવના વધારે બલવત્તર થતી હતી; પરંતુ લાવના માત્રથી સમૃદ્ધિને જોઈ વૈભવશીલ થવાની તેની લાવના વધારે બલવત્તર થતી હતી; પરંતુ લાવના માત્રથી

જ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ જતી નથી. એટલે તે વધારે નિરાશ થઈ ગયો હતો; ધનની અભિલાષામાં તે ઘણું ફર્યો. સાધુ-મહેતોની સોખત કરી, ડુંગર-પર્વતો ખૂંદા, બેઠે બે ચીંધ્યું તે કરવામાં કરી જ ખામી ન રાખી, છતાં તેનાં પ્રારબ્ધનાં દ્વાર ન ઊઘડ્યાં તે ન જ ઊઘડ્યાં. નિયતિએ બાણે તેને ફરિદ્ર રહેવા જ સજ્જો હોય એવી તેની સ્થિતિ રહી. છતાં તેણે થાક્યા વિના, ભવિષ્યની આશાના તાંતણે, પોતાની ધન મેળવવાની પ્રક્રિયા ચાલુ જ રાખી.

મનુષ્યની આત્મિક ઝંખના બે પ્રાણીમાંથી ઊઠી હોય તો અવશ્ય તેની પરિપૂર્તિ થયા વગર રહેતી નથી. હજાર નિરાશાઓના પ્રગાઠ અધકાર વચ્ચે પણ આશાતું એક કિરણ બે ભવિત ન હોય તો માણસને આત્મહત્યા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય સૂઝે નહિ. આ ક્રાંદ્ય પણ આરેકારથી નિષ્ક્રિયતા મળતાં ભારે નિરાશ થઈ ગયો. ઘણી વખત આત્મહત્યાના વિચારો પણ કરતો પરંતુ ત્યાં આશાતું એક કિરણ એકાએક તેના અંતરમાં અબકી ઊઠતું અને અનેક હતાશાઓ વચ્ચે પણ તેનામાં નવી સ્ફૂર્તિ અને નવો ઉત્સાહ જન્મી રહેતો. આ રીતે ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં. એક દિવસ તે એક પહાડ ઉપર હતાશ અને ખિન્ન થઈને બેઠો હતો. શું કરવું અને શું ન કરવું-તેના કોઈ માર્ગ તેને સૂઝતો નહોતો. આત્મહત્યા કરવાના વિચારોથી તેનું મન ઘેરાઈ ગયું હતું. એવામાં એક પરમ સિદ્ધ યોગી ત્યાં આવી ચડ્યા. પરમ સિદ્ધ યોગીના દર્શન થતાં તેનું હૃદય આનંદથી ભરાઈ ગયું. બાણે પોતાનાં પ્રારબ્ધની આડે આવેલું પાંદડું ખસી જવાતું હોય અને પોતાને મનવાંચિત સિદ્ધિ મળી જવાની હોય તેમ તેના મોઢા પર આશાની સુરખી છવાઈ ગઈ. બાણે તેને પુનર્જીવન મળ્યું હોય, તેમ તેનું હૃદય આનંદથી નાચવા લાગ્યું. સિદ્ધ પુરુષના દર્શનથી તે કૃતકૃત્ય થઈ ગયો. તે તરત જ તે યોગી પુરુષના પગમાં પડી ગયો અને બોલ્યો: 'પ્રભો! વર્ષોથી નિરાશાના વમળમાં હું સપડાએલી છું. તેમાંથી બહાર નીકળવાના ઘણાં ફાંફાં તો મારું છું પરંતુ પ્રારબ્ધ ચારી આપતું નથી. આજે આપનાં દર્શનથી મને લાગે છે કે, મારી વર્ષોની ભૂખ સંતોષાશે. નિરાશા અને હતાશાથી શૂન્ય બનેલા મારા જીવનમાં નવા પ્રાણો પૂરાશે. મારી ઇચ્છાઓ આપના મંગલ દર્શનથી પરિપૂર્ણ બનશે, સાધનાઓ સફળ થશે, જીવન કૃતકૃત્ય બની જશે.'

પ્રારબ્ધ અને નિયતિની રમતને કોઈ સમજ શકતું નથી. પ્રકૃતિની કળા અકળ છે. મનુષ્યને ગમે તેટલા સાનુકૂળ સંયોગો મળે છતાં અંતે તે જ આવીને ઊભું રહે છે બે તેના પ્રારબ્ધમાં હોય છે.

यद् धात्रा निज भाल्पट्टं लिखितं स्तोत्रं महद्वा धनम् ।
तत्प्राप्नोति मरुत्यलेऽपि निनरां मेरौ ततोनाऽधिक ॥
तद्द्वीरे भव वित्तवत्सु कृपणं वृत्तिं वृथा मा कुरु ।
कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्य जलम् ॥

વિધાતાએ પ્રારબ્ધમાં જે થોડું અથવા ઝાડું ધન લખી આપ્યું છે, નિયતિએ અર્થના સંબંધમાં જે ભવિષ્ય નિર્ણય કરેલ છે તે ભાગ્યમાં લખાયેલી સંપત્તિ મારવાડમાં રહેવાથી

પણુ મળી રહેવાની છે અને સોનાના મેરુ પર્વત ઉપર જવાથી પણ એટલી જ સંપત્તિ મળવાની છે જેટલી પ્રારબ્ધ નિર્મિત છે. આ પરમ અને ચરમ સુનિશ્ચિત સત્ય છે તેથી જરા ધીરજ રાખ ! ધનવાનો પાસે ગરીબો યદિ ધન માટે કાંકલુલી કર નહિ ! તારા પ્રારબ્ધથી વધારે તને કોઈ આપી શકવાનું નથી અને પ્રારબ્ધમાં નહિ હોય તો પણ કોઈ આપી શકવાનું નથી. માટે હીનતા દાખવી ચાચના કરીને આત્મગૌરવને તારા હાથે જ તું હણુ નહિ. જો અને ધ્યાનથી વિચાર, કે ઘડાને કૂવામાં નાખવામાં આવે કે સસુદ્રમાં ખૂડાડવામાં આવે, તો પણ ખન્ને કેકાણેથી તે સમાન જ જળને અહણુ કરે છે. કૂવો સસુદ્ર કરતાં નાનો છે એટલે તે ઘડાને ખાલી રાખતો નથી અને સસુદ્ર મહા વિશાળ છે એટલે ઘડાને તેની મર્યાદાથી તે વધારે ભરી દેતો નથી.

સિદ્ધયોગી પુરુષ પણ બ્રાહ્મણની દયનીય દરિદ્રતા જોઈ દ્રવિત થઈ ગયા. તેનું હૃદય કરુણા ભાવથી ભીંભઈ ગયું. દયાર્દ્ર હૃદયે તેઓ બોલ્યા: ‘મારાં દર્શન સંસ્કૃત થાય કે નિષ્કૃત બધ તે તો પરમાત્મા જણે, પરંતુ તારી શી ઇચ્છા છે તે મને જણાવ.’

બ્રાહ્મણને તો એક જ અસાધ્ય એવો ધનનો રોગ હતો. સિદ્ધ પુરુષના દર્શનથી તેને તેની પ્રાપ્તિનો રામબાણુ ઈલાજ મળી જશે એવો તેને વિચાર જાણ્યો. પોતાની વર્ષોની સાધના, આરાધના અને ઉપાસના આજે સંસ્કૃતતામાં પરિણમશે એ વિચારે એનો આનંદ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠ્યો હતો ! આનંદના અતિરેકમાં તે બોલી ઊઠ્યો: ‘પ્રભો ! વર્ષોથી દરિદ્રતામાં સળી રહ્યો છું. ઉદ્ધારનો કોઈ ઉપાય દેખાતો નહોતો; ત્યાં આજે આપ જેવા યોગીપુરુષના દર્શન થયાં અને મારી મનોભાવના સિદ્ધ થવાની સોનેરી ઘડી આવી છે તેમ મને લાગે છે. આટલી જીંદગી ધન માટે જ ફાંફાં માર્યા છે. ધન સિવાય શેનીયે ઝંખના કરી નથી. ધનના અભાવમાં જે દુઃખો ભોગવવાં પડે છે તેનો મને ઊંડો પરિચય થયો છે. ધનના અભાવે સમાજમાં હું ખુદ હડધૂત થયો છું. માટે મારે ધન સિવાય બીજા શેનીયે જરૂર નથી. મને ધનની પ્રાપ્તિ થાય તેવું કરી આપો ! ધન પ્રાપ્તિ માટેનો કોઈ મંત્ર મને આપો !’

સિદ્ધ યોગીને પણ લાગ્યું કે આ બ્રાહ્મણ ખરેખર દરિદ્ર છે. તેમના હૃદયમાં આ બ્રાહ્મણ તરફ અતુક પા જન્મી. એનો ઉદ્ધાર થાય તો જ તે જીવનમાં સુખનાં દર્શન કરી શકે એમ વિચારી તેમણે તે ગરીબ બ્રાહ્મણને એક મંત્ર આપ્યો અને કહ્યું: ‘આ દેવોના અધિપતિ અને ધન કુબેરના સ્વામી ઇન્દ્રનો મંત્ર છે એની તું આરાધના કરજે ! આ મંત્રની આરાધનાથી ઇન્દ્ર ખુશ થશે તો તારી મનોકામના પૂર્ણ કરશે. તું માગીશ તે મળશે. આ મંત્રની આરાધના કદી નિષ્ફળ જશે નહિ. પરંતુ એની આરાધના માટે નિર્જન અને એકાંત સ્થાન જોઈશે. ઉલટ તપશ્ચર્યા વગર સાધનાની સિદ્ધિ થતી નથી; માટે એકાંત નિર્જન ગુફાનો આશ્રય લઈ તું આ મંત્રની સાધનાનો મંગલ શ્રી ગણેશ કર !’

બ્રાહ્મણની ખુશીનો પાર ન રહ્યો. ગમે તેવી મુશ્કેલીઓના પહાડોને પાર ન કરવા તેને માટે અધરા નહોતા જેટલી ધનની ઉપલબ્ધિ તેને માટે મુશ્કેલ હતી. ધનની સંપ્રાપ્તિ માટે

પોતાના બનને હોડમાં મૂકવા તૈયાર થએલાને, એકાંત નિર્જન શુદ્ધનો આશ્રય લઈ, તેમાં જઈને, સાધના કરવામાં ઈર્ષ્યમુલકતા લાગે ? તેણે સિદ્ધ યોગીનાં વચનો માથે ચઢાવ્યાં અને મંત્રનો વિનયપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. ઉપાસના માટે કૈલાસ પર્વતની શુદ્ધમાં જઈને તે બેસી ગયો. ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કરી લક્ષ્મીદેવીના સાક્ષાત્કારની સોનેરી આશા સેવતો તે ધનની ધૂનમાં ને ધૂનમાં એકાંતમાં જઈ મંત્રની સાધનામાં સંલગ્ન થઈ ગયો. આમ કરતાં વર્ષો વીતી ગયાં છતાં તે પોતાની સાધનામાંથી હચો નહિ. જેના તરફ માણસને આકર્ષણ થઈ જાય છે તેમાં તેને સૌંદર્ય દેખાય છે. વસ્તુની સુંદરતાને કારણે માણસને આકર્ષણ નથી થતું પરંતુ આકર્ષણને કારણે માણસને વસ્તુમાં સૌંદર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અન્યથા એક જ વસ્તુ જે એકને સુંદર લાગે છે તે બીજાને અસુંદર કેમ લાગે છે ? આ બ્રાહ્મણને ધનની જે વર્ષોની ધૂન હતી તે આમ સિદ્ધ યોગીને સમાગમ થતાં પરિપૂર્ણ થવાની હતી. તે સફળ થવાનો બ્રાહ્મણનાં મનમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો. એટલે મંત્રોપાસનાથી ઇન્દ્રને પ્રસન્ન કરવાની વાતમાં પોતાને ગમે તેટલો સમય લાગે, ગમે તેવી આકરી કસોટીઓ આવે તો પણ તે થાકે તેમ નહોતો. તે તો એકચિત્તે સાધનામાં સંલગ્ન હતો. આ રીતે આર વર્ષ વીતી ગયાં. એક દિવસ તેની સાધનાથી પ્રસન્ન થએલા ઇન્દ્ર એકાએક પ્રગટ થયા. તેમણે કહ્યું : ‘ભદ્ર ! તારે શું જોઈએ છે ? કયા કારણે તે’ આવી કંઈ પણ અને સુદૈર્ઘ્ય તપશ્ચર્યા આચરી છે ? બોલ, તારી શું મેળવવાની ઇચ્છા છે ?’

બ્રાહ્મણ આ લાંબી અને આકરી તપશ્ચર્યાથી નિર્મળ અને શક્તિવિહીન બની ગયો હતો. તે સ્વસ્થતા પોઈ બેઠો હતો. તેણે ઇન્દ્રની સામે બિલા થવાનો અને પોતાની ઇચ્છા પ્રગટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ તેમાં જોઈતી સફળતા ન મળી એટલે ઇન્દ્ર જ તેની પાસે આવી શાંત સ્વરે બોલ્યા : ‘ભાઈ ! જરાપણ સંકોચ ન રાખો અને તમારે જે જોઈએ તે કહો.’

આપણે જોઈએ તેમ ઘણા દિવસોની ભૂખ અને તૃષ્ણા અસહ્ય કષ્ટોને લઈ તે પોતાનું માનસિક સંતુલન ગુમાવી બેઠો હતો. ભૂખ અને તરસને લઈ તેનાં માનસમાં રોટલી લોખાંચા કરતી હતી. એટલે બધી શક્તિ એકત્રિત કરી હડહડાટ કરીને તે બોલ્યો : ‘ભગવન્ ! મને રોટી મળી જાય એટલે બસ, મારે બીજું કંઈપણ ન જોઈએ.’

ઇન્દ્રના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. તેણે હસવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું : ‘આટલી નાની વાત માટે તે’ મને કેં સ્વર્ગમાંથી અહીં બોલાવ્યો ? એક રોટલીના ટુકડા ખાતર તે મારી આવી આકરી સાધના કરી ? તું કેમ જૂલી જાય છે કે તારામાં મને પણ સ્વર્ગમાંથી ઊતારવાની શક્તિ છે, તો શું તારી રોટીને પ્રપ્ત ઉદ્દેશવા જેટલી તારામાં શક્તિ નથી ?’

આપણે સૌ બ્રાહ્મણની યુદ્ધ પર હસીશું. આપણને સૌને આશ્ચર્ય પણ થશે, પરંતુ જગતના મોટા ભાગના માનવીઓ કે જેમની માનસિક શક્તિનો યોગ્ય દિશામાં વિકાસ નથી થયો, તેમના માનસમાં તે બ્રાહ્મણની માફક પૈસાનું ઇન્દ્રધનુષી રંગીન ચિત્ર જ રહે છે. સંસારના મોટા

૫૧૬ : લેલા પાષાણ, ખોદ્યાં દ્વાર

ભાગના માણસોની આવી જ સ્થિતિ છે. આપણા દેહમાં રહેનારા આ શાશ્વત ઇન્દ્ર (આત્મા) જે અક્ષય અને અનંત શક્તિનો ભંડાર છે, તેની પાસેથી માત્ર ઇન્દ્રિયજન્ય ભોગોની જ આકાંક્ષા અને યાચના કરીએ તો તે પેલા ગરીબ બ્રાહ્મણે ઇન્દ્ર પાસેથી માંગેલી રાટલી જેવી જ વાત થઈ. જેના લોકોત્તર ઐશ્વર્ય સામે કરોડ કરોડ ઇન્દ્રોના વૈભવો પણ ઝાંખા પડી જાય છે એવા અક્ષયનિધિ સમા આત્માને ભૂલીને, ઇન્દ્રિયોના તુચ્છ ભોગોમાં જ આસક્ત થઈ, અધ્યાત્મ દિશા તરફ અંધ બની જવું તેનાથી વધુ અધઃપતન ખીજું કયું હોઈ શકે ?

હવે આપણે આગમિક ઇતિહાસના કાળની વાતના અનુસંધાનમાં આગળ ચાલીએ. પૂર્વેના આધારે જ્યારે સરળ અંશની રચનાઓ થવા લાગી ત્યારે પૂર્વે તરફ સ્વાભાવિક ઉપેક્ષા વધી અને આ ઉપેક્ષાના ફળસ્વરૂપે સૌથી પ્રથમ પૂર્વેના જ વિચ્છેદ થયો.

આમ છતાં ઘણા અંશે અને પ્રકરણોના સંબંધમાં એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે કે તેમની રચના અત્યુક પૂર્વેના આધારે જ કરવામાં આવી છે. માત્ર દિગંબર માન્ય પદ્ધતિના અગમ અને કષાય પ્રાભૂત એ બે અંશે જ એવા નથી કે જેમની રચના પૂર્વેના આધારે થઈ હોય. ત્યારે સ્વેતાંબરોના આગમરૂપથી ઉપલબ્ધ એવા અનેક અંશે અને પ્રકરણો છે કે જેનો આધાર માત્ર પૂર્વે જ છે.

(૧) મહાકલ્પશ્રુત નામક આચારાંગના નિશીથાધ્યયનની રચના પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વેના તૃતીય આચાર વસ્તુના વીસમા પાહુકથી થઈ છે.

(૨) દશવૈકલિક સૂત્રના ધર્મ પ્રજ્ઞપ્તિ અધ્યયનની આત્મપ્રવાહ નામક પૂર્વથી, પિંડેષણા-અધ્યયનની કર્મપ્રવાહ પૂર્વથી, વાકય શુદ્ધિ અધ્યયનની સત્યપ્રવાહ પૂર્વથી અને શેષ અધ્યયનોની રચના નવમ પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વેના તૃતીય વસ્તુથી થઈ છે. એના રચયિતા આચાર્ય શમ્પત છે.

(૩) આચાર્ય ભદ્રબાહુએ દશાશ્રુત સ્કંધ, કલ્પ અને વ્યવહારસૂત્રની રચના પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વથી કરેલ છે.

(૪) ઉત્તરાધ્યયનના પરિવહાધ્યયનની રચના કર્મપ્રવાહથી થઈ છે. આ સિવાય આગમેતર સાહિત્યમાં અને વિશેષ કરીને કર્મસાહિત્યનો મોટો ભાગ પૂર્વોક્ત છે.

જેનોના દિગંબર, સ્વેતાંબર બન્ને સંપ્રદાયોનો આ વિષયમાં તો આંશિક પણ વિવાદ નથી કે સંકળશ્રુતનો મૂળ આધાર ગણધર અથિત દ્વાદશાંગ છે. બન્ને સંપ્રદાયોના નામના વિષયમાં પણ ઐક્યમત્ય છે. બન્નેના અલોપ્ત દ્વાદશાંગ નિમ્ન છે.

(૧) આચારાંગ (૨) સૂત્રકૃતાંગ (૩) સ્થાનાંગ (૪) સમવાયાંગ (૫) વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ (૬) જ્ઞાતાધર્મકથા (૭) ઉપાસકદશાંગ (૮) અંતકૃદ્ધશાંગ (૯) અનુત્તરોપપાતિક (૧૦) પ્રપ્ત વ્યાકરણ (૧૧) વિપાક અને (૧૨) દૃષ્ટિવાદ.

બન્ને સંપ્રદાયોના વિચારથી અતિમ અંગ દૃષ્ટિવાદનો સર્વ પ્રથમ લોપ થયો છે. -

દિગંબરોની દહતમ માન્યતા છે કે, વીર નિર્વાણ પછી શ્રુતનો કેમશઃ હ્રાસ થતાં ૬૮૩ વર્ષ પછી કૈાલ અંગધર અથવા પૂર્વધર આચાર્ય જ ન રહ્યા. પછી તો પૂર્વ અને અંગના અંશ માત્રના જ જ્ઞાતા આચાર્ય થયા. પૂર્વના અંશધર આચાર્યોની પરંપરામાં થયેલા પુષ્પદંત અને ભૂતવલ્લિ આચાર્યોએ ષટ્પદંગમની રચના બીજા અગ્રાયણીય અંશના આધારથી કરી અને આચાર્ય ગુણધરે પાંચમા પૂર્વ જ્ઞાનપ્રવાહના અંશના આધારથી કષાય પાહુડની રચના કરી. આ બન્ને અંશોને દિગંબર સંપ્રદાયમાં આગમનું સ્થાન પ્રાપ્ત છે. તેમના મત મુજબ અંગ-આગમ બધા હુપ્ત જ થઈ ગયા. દિગંબરોનાં મંતવ્ય મુજબ વીર નિર્વાણ પછી જે કેમથી શ્રુતનો હ્રાસ થયો તેનો કેમ નીચે પ્રમાણે છે.

૩ કેવલી-ગૌતમાદિ પૂર્વોક્તિ	૬૨ વર્ષ
૫ શ્રુતકેવલી-વિભુઆદિપૂર્વોક્તિ	૧૦૦ વર્ષ
૧૧ દશપૂર્વી-વિશાખાચાર્યાદિ પૂર્વોક્તિ	૧૮૩ વર્ષ
૫ એકાદશાંગધારી-નક્ષત્ર, જસ(ય)પાદ, પાંડુ, કુવસેન, કંસાચાર્ય.	૨૨૦ વર્ષ
૪ આચારાંગધારી-સુભદ્ર, યશોભદ્ર, યશોબાહુ, લૌહાચાર્ય.	૧૧૮ વર્ષ
	૬૮૩ વર્ષ

ઉક્ત અંગોના અતિરિક્ત ૧૪ અંગબાહ્ય આગમોની રચના પણ સ્થવિરોએ કરી હતી. આમ માનવા છતાં દિગંબરોનું કહેવું છે કે તે અંગબાહ્ય આગમોનો લોપ થઈ ગયો તે ૧૪ અંગબાહ્ય આગમો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) સામાયિક (૨) ચતુર્વિંશતિસ્તવ (૩) વંદના (૪) પ્રતિક્રમણ (૫) વૈનયિક (૬) કૃતિકર્મ (૭) દશવૈકલિક (૮) ઉત્તરાધ્યયન (૯) કલ્પવ્યવહાર (૧૦) કલ્પાકલ્પિક (૧૧) મહાકલ્પિક (૧૨) પુંડરીક (૧૩) મહાપુંડરીક અને (૧૪) નિશીથિકા.

એતાંબરોના બન્ને સંપ્રદાયના અંગબાહ્ય અંશોની અને તદ્દગત અધ્યયનોની સૂચીને જોવાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે-૧૪ દિગંબર માન્ય અંગબાહ્ય આગમોમાંથી અધિકાંશ સ્વેતાંબરોના મતથી સુરક્ષિત છે. તેમનો વિચ્છેદ થયો જ નથી.

દિગંબરોએ મૂળ આગમોનો લોપ માનીને પણ અમુક અંશોને આગમ જેટલું જ મહત્ત્વ આપ્યું છે. તેને જૈન વેદોની સંજ્ઞા આપી પ્રસિદ્ધ ચાર અનુયોગોમાં વિભક્ત કર્યા છે.

૧. પ્રથમાનુયોગ-પદ્યપુરાણ (રવિવેણુ) હરિવંશપુરાણ (જિનસેન) આદિપુરાણ (જિનસેન) ઉત્તરપુરાણ (ગુણભદ્ર)

૨. કરણાનુયોગ-સૂર્યપ્રજ્ઞપિતિ, ચન્દ્રપ્રજ્ઞપિતિ, જયધવલ

૩. દ્રવ્યાનુયોગ-પ્રવચનસાર, સમયસાર, નિયમસાર, પંચાસ્તિકાથ (કુંદકદાચાર્યકૃત) તત્ત્વાર્થસૂત્ર (ઉમાસ્વાતિકૃત) અને આત્તવાર્થાધિગમ ઉપર સમન્તભદ્ર, પૂજ્યપાદ, અકલંક,

૫૧૮ : લેલા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

વિદ્યાનંદ આદિ કૃત ટીકાઓ, આપત્તિમાંસા (સમંતભદ્ર) અને તેની અકલંક, વિદ્યાનંદ આદિ કૃત ટીકાઓ.

૪. ચરણાનુયોગ-મૂલાચાર (વલ્લેકર) ત્રિવલ્લુચાર, રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર

ઉપચુકત સૂચીથી સ્પષ્ટ છે કે આમાં દશમી શતાબ્દી સુધીના ગ્રંથોનો સમાવેશ છે.

હવે આપણે ઉત્તરાર્ધચંનના મૂળ સ્વાધ્યાય તરફ વળીએ. તે સુબળ શ્રી કેશીકુમારના ‘માર્ગ કોને કહેવાય ?’-એ પ્રશ્નના જવાબમાં શ્રી ગૌતમસ્વામીનો બુદ્ધિ, યુક્તિ અને તર્કસંગત જવાબ સાંભળી ગૌતમસ્વામી તરફ તેઓ કૃતજ્ઞતાનો ભાવ વ્યક્ત કર્યા વગર રહી શક્યા નહિ. તેઓ ધન્યવાદ અને આભારની અભિવ્યક્તિમાં શ્રી ગૌતમસ્વામીની પ્રજ્ઞાશક્તિની પ્રશંસા કરતાં કહેવા લાગ્યા—

સાહુ ગોચમ ! પત્તા તે છિન્નો મે સસજો રમે ।

અન્નો વિ સસજો મજ્જ્ઞં તં મે કહહુ ગોચમા ! ॥

હે ગૌતમ ! તમારી પ્રજ્ઞા શ્રેષ્ઠ છે. તમોએ મારી શંકા દૂર કરી છે. મારી એક બીજી શંકા છે તે વિષે તમે મને કહેા.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણના શુદ્ધ અને રહસ્યાત્મક આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોનો પ્રાણસંસ્પર્શી જવાબ શ્રી કેશીકુમારને મળતાં તેમના હૃદયમાં શ્રી ગૌતમસ્વામી તરફ શ્રદ્ધા અને સદ્ભાવનો જે અનન્ય નિષ્કાલર્યો ભાવ દરેક પ્રશ્નના જવાબમાં ઉદ્ભવ્યો તે વ્યક્ત કર્યા વગર તેઓ એક ક્ષણ પશુ થંભી શક્યા નહિ. આ જ વિનમ્રતા અને સરળતાની ગુપ્ત અને કીમતી સંપત્તિ તેમનાં જીવનની આધ્યાત્મિક મૂલ્ય હતી. અન્યથા સરળતાની આ પરમકોટિનાં દર્શન અશક્ય હતાં. પ્રશ્નોની આ પરંપરા હજી તો લાંબી ચાલવાની છે. આધ્યાત્મિક સમાધાન વગર શાંતિ મળતી નથી. સંશય સાધનાના ક્ષેત્ર માટે શલ્ય છે. નિઃશલ્ય આત્મા જ નિઃશંક વ્રતાનુષ્ઠાન કરી શકે છે. નિઃસંશય થવા માટે હવે કેવા પ્રશ્નો પૂછવામાં આવશે અને ગૌતમસ્વામી તેના કેવા જવાબ આપશે તે અવસર....

ભાવનાનું માધુર્ય

અધ્યાત્મદર્શી મનીષીઓની આ એક મહત્ત્વપૂર્ણ દૃષ્ટિ છે કે ભગવાન કયાંય કોઈ ઠેકાણે જોડેલા નથી. દરેક જીવ શિવ છે. ચૈતન્ય માત્ર ભગવદ્ સ્વરૂપ છે. સૌની અંદર બિરાજેલા ભગવાનનો કયાંય અનાદર કે તિરસ્કાર ન થઈ જાય તે માટે જાગૃતિ રાખવી અનિવાર્ય છે. શરીર એ તો પરમાત્માનું મંદિર છે. શરીરમાં પરમ ચૈતન્ય પ્રભુનો નિવાસ છે એટલે આપણે ત્યાં એ પરમાત્માનું અપમાન એ સાક્ષાત્ પ્રભુનું અપમાન માનવામાં આવે છે; અને આત્મા તરફનો સદ્ભાવ આત્માનું અપમાન એ સાક્ષાત્ પ્રભુનું અપમાન માનવામાં આવે છે; અને આત્મા તરફનો સદ્ભાવ

એ પ્રભુનું સન્માન કે પ્રભુની પૂજા અણીય છે. ચૈતન્ય પૂજનો અર્થ જ એ કે પ્રત્યેકમાં પ્રભુતા નીહાળવી.

દક્ષિણ ભારતમાં નામદેવ નામના એક સંત થઈ ગયા. એ કાંઈ ખાસ લાભેલા ગભેલા નહોતા. પુસ્તકીય અભ્યાસથી તો આત્મ-ન્યૌતિ પ્રગટવાને બદલે પ્રાયઃ દંભ અને અહંકારની જ વૃદ્ધિ થાય છે. પડિતો આત્માની જેટલી સૂક્ષ્મ શાસ્ત્રીય માહિતી ધરાવતા હોય છે એટલા જ આત્મસાક્ષાત્કારથી તેઓ દૂર હોય છે. હાં, શાસ્ત્રોની ઉપસ્થિતથી આત્મા વિષેની બાબુકારી સંબંધનો તેમને મન સંતોષ હોય છે, આત્માના સંબંધમાં પુસ્તકોના આધારે ઉચ્ચતમ વાદવિવાદ કરી શકવા પછી તેઓ સમર્થ હોય છે એટલું જ નહિ, આત્માના સંબંધમાં પુસ્તકો લખવાનું અભોઠ પાડિય પછી તેઓ ધરાવતા હોય છે; પરંતુ તેમનું આ બધું જ્ઞાન તેમને માટે આત્માના સંશોધનમાં અવરોધક બની બાય છે. તરવાના વિષયમાં મહાનિબંધ લખનાર, તરવા સંબંધી દરેક પ્રશ્નોનું સૂક્ષ્મતાપૂર્વક સમાધાન કરી શકનાર, તરવાની કળા વિષયક સૂક્ષ્મતમ પુસ્તકીય માહિતી ધરાવનાર વ્યક્તિને તરવૈયો માની, રખે નદી કે દરિયામાં ધક્કો મારતા ! તરવા વિષયક તેના પુસ્તકીય જ્ઞાનથી તે તરી જશે અને તે વિષયનો તેણે લખેલો મહાનિબંધ તેને પાણીમાં ફૂંપતો બચાવી લેશે, એવી ભ્રમણામાં તમે રહેશો નહિ. અન્યથા તે બિચારાની બળ-સમાધિ થઈ જશે !

કહેવાતાં શિક્ષણ અને સંસ્કારોનો ભાર માણસને એટલી કૃત્રિમતા, દંભ અને અહંકારી ભરી દે છે કે તેનું માનવીય સ્વરૂપ પછી ટકી રહેતું નથી ! સંત નામદેવને આવી કૃત્રિમતાને પોષવાનો અવકાશ ન મળ્યો એ પછી તેમનું એક સદ્ભાવ્ય હતું. તેમનું હૃદય પ્રભુપરાયણ હતું. પુસ્તકીય જ્ઞાનનો તેમનામાં અભાવ હતો છતાં તેમનો સરળ અને ભક્તિભાવથી તરબોળ વિશુદ્ધ આત્મા આત્મજ્ઞાનની ન્યૌતિનો સહજ રીતે આપણાં કરી શક્યો. એટલે તેમના યુગમાં તેમની 'ગણતરી આત્મજ્ઞાની પુરુષોમાં થતી હતી. અક્ષરજ્ઞાનના અભાવે તેમને વેદ, પુરાણ, ઉપનિષદ આદિ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોનો કશો જ અભ્યાસ નહોતો. પરંતુ એ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી જીવનમાં જે રૂપાન્તરણ થતું જોઈએ, જીવનમાં જે જ્ઞાન-ગંગોત્રી પ્રગટવી જોઈએ, તે તેમની પરમાત્મપરાયણ છુદ્ધિ અને પરમ ભક્તિની ઉત્કટતાથી જ તેમનામાં ઉદ્ભવ્યું હતું. તે વખતના કહેવાતા વૈષ્ણવ વિદ્વાનો આત્માની ભેરહાર વાતો અવશ્ય કરી શકતા હતા; પરંતુ આત્મ-સાક્ષાત્કારના અભાવે નામદેવની માફક આત્મન્યૌતિ પ્રગટાવી શકતા નહોતા. જીવ માત્રમાં પ્રભુતાનાં દર્શન કરવાં એ ભક્તિનું પરમ લક્ષણ છે. સંત નામદેવમાં આવી પરમ ભક્તિનાં લક્ષણો તેમના પ્રત્યેક કાર્યમાં જીવંતરૂપે દેખાતાં હતાં.

આવા પ્રભુપરાયણ અને ભક્તિપ્રભાવિત હૃદયવાળા સંત નામદેવના જીવનની એક બાબત ઘટના છે.

નામદેવ તો રાત દિવસ પ્રભુની ભક્તિમાં સંલગ્ન રહેતા હતા. ખાવા પીવાની સાધન સામગ્રી મળે કે ન મળે તો પણ તેમનું જીવન બરાબર સંતોષથી ભરેલું જ રહેતું. એકવાર ઘણા દિવસો પછી સંત નામદેવને યથાયોગ્ય અને પરિપૂર્ણ ભોજન સામગ્રી મળી. આવી ભોજન સામગ્રી ઘણા દિવસો પછી મળી હતી, છતાં તેમનાં મનમાં તેને માટેની કશી જ ઉત્સુકતા કે આતુરતા નહોતી. સંતોષ એ જ તેમનું ધન હતું. પરમાત્મભાવની ઉપલબ્ધિથી તેઓ પરિણામિત હતા. પછી તેમનામાં અસંતોષને અવકાશ ક્યાંથી હોય ?

સંત નામદેવને જે ભોજન સામગ્રી મળી, તેમાંથી તેમણે રાંટલીઓ ખનાવી. ઘી પણ મળ્યું હતું એટલે ધીને પણ ઉપયોગ કરવાનું તેઓ વિચારી રહ્યા હતા. એટલામાં તેમને અચાનક એક વિચાર સ્ફૂર્યો કે જો આજ મને કોઈ અતિથિનો આકસ્મિક લાભ મળી જાય તો માફ જીવન કૃતકૃત્ય થઈ જાય ! આર્યસંસ્કૃતિની આ એક સર્વોત્તમ વિશિષ્ટતા રહી છે કે તે અતિથિને દેવતુલ્ય માને છે. અતિથિનો સત્કાર તેને મન પરમાત્માનો સત્કાર છે. ઉપનિષદોએ અતિથિને પણ માતા-પિતાની કોટિમાં મૂક્યા છે. 'માતૃદેવો મય, પિતૃદેવો મય', એમ શ્રુતિ કહે છે તેમ 'અતિથિદેવો મય'—તો પણ શ્રુતિમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આનાથી પણ એક વિશેષ ઉલ્લેખ અતિથિઓ માટે છે—'સર્વદેવમયોઽતિથિ' અતિથિમાં સર્વ દેવોનો નિવાસ છે. અતિથિનો સત્કાર એટલે સર્વ દેવોનો સત્કાર ! સાક્ષાત્ પરમાત્માનો સત્કાર ! જૈન લોકોએ તો અતિથિસંવિભાગ નામનું એક શ્રાવકનું પારશ્વં વ્રત જ સ્વીકારેલું છે. જમતાં પહેલાં એવી ભાવના ભાવવી જોઈએ કે આ ભોજનથી હું એકલો જ સંતૃપ્તિ મેળવું તે બરાબર નથી. ભોજન વેળા આકસ્મિક પ્રભુના અનુગ્રહ સ્વરૂપ જો કોઈ અતિથિનું શુભાગમન થઈ જાય તો પ્રારબ્ધથી ઉપલબ્ધ આ ભોજન સામગ્રીનો યથાયોગ્ય સંવિભાગ કરવાના લાભથી કૃતકૃત્ય થઈ જાઉં ! અતિથિ—સંવિભાગનો પારમાર્થિક અર્થ એવો નથી કે કોઈને કર્ણપૂર્વક લીધે આપવી. પરંતુ સદ્ભાવ અને સન્માનપૂર્વક, નિયતિબદ્ધ ઉપલબ્ધ વ્યક્તિને, યોગ્ય માત્રામાં તેને જોઈતી વસ્તુ અર્પિત કરી ઉપકૃત થવું એ અતિથિ સંવિભાગનો પારમાર્થિક અર્થ છે. અતિથિ વસ્તુનો સ્વીકાર કરી ઉપકૃત નથી થતો, પરંતુ તેની એ સ્વીકારવાની અનુગ્રહપૂર્ણ ભાવનાથી, હું ધન્ય ભાગ્ય અને કૃતકૃત્ય થયો છું, એવી અતિથિવિષયક પરમકોટિની જે આદરપૂર્ણ ભાવના રહેલી છે તેના પ્રબળતમ સંસ્કારોથી સંત નામદેવનો આત્મા મુસંસ્કૃત હતો. કોઈ અતિથિ આવી ચડે તેની જ તેઓ આતુરતાપૂર્વક ઝંખના સેવવા લાગ્યા. એટલામાં તેમને, ચાલ આંધું કે હજી તેની રાંટલીઓ ચોપડવાનું કામ બાકી છે. જેવા તેઓ રાંટલીઓ ચોપડવા માટે ઘી લેવા મટલીમાં ગયા કે બહાર ઉભેલા એક કૂતરાએ સત્વર ઝૂંપડીમાં પ્રવેશ કર્યો અને દરવાજા પાસે જ મૂકેલી રાંટલીની થાપીને મોઢામાં ઊપાડી ચાલતો થયો. કૂતરાનાં મનમાં આવે અજબ આનંદ હતો. કારણકે આજે તેને મનગમતી અને જોઈતા પ્રમાણમાં ભોજન સામગ્રી મળી ગઈ હતી. પોતાને જે ભોજન મળ્યું છે તેના ઉપસોગમાં ક્યાંક અબણથો અવરોધ ઊભો ન થઈ જાય, અને વળી

એ રોટલી કોઈ ખીભું જૂંટવી બધ, એવો બધ તેનાં મનમાં હતો. એટલે તેની ચાલમાં પણ અકલ્પ્ય ઝડપ આવી.

સંત નામદેવ આ બધું જોઈ રહ્યા. તેઓ બાતે પણ ઘણા દિવસોથી ભૂખ્યા હતા, છતાં જ્યારે કૂતરો રોટલી જીપાડી ગયો, ત્યારે તેમનાં મનમાં જરા પણ ખિન્નતા, પરેશાની કે સંતાપ વ્યાપ્યાં નહિ. તેમના મનથી રોટલી જીપાડી લાગી જનાર તે કૂતરો કૂતરો નહોતો. સંત નામદેવની દૃષ્ટિ દેહમૂલક નહોતી. તેમને આ કૂતરામાં, તેનાં દેહ મંદિરમાં ખિરાજેલા ચૈતન્ય પ્રભુનાં દર્શન થતાં હતાં. એટલે તેમને મન આ કૂતરાનાં સ્વરૂપમાં ચૈતન્ય કેવ પરમાત્મા જ અતિથિ થઈને પધાર્યા હોય એમ લાગ્યું એટલે કૂતરો લોજન સામગ્રી જીપાડી ગયો, છતાંપણ તેમનાં મનમાં જરાપણ રોષ ન વ્યાપ્યો. તેમનું હૃદય અપાર પ્રસન્નતા જ અનુભવતું રહ્યું સંત નામદેવને આટલાથી જ સંતોષ ન થયો. તેઓ તરત જ ધીના પાત્રને હાથમાં લઈ કૂતરાની પાછળ પાછળ દોડ્યા. કૂતરો બધનો માર્ગો આગળ ને આગળ લાગતો રહ્યો. મોઢામાં આવેલો કોળિયો રખે ઝુંટવાઈ જશે એનો બધ એક બાબુ કૂતરાને હતો તો બીજી બાબુ કૂતરો લુખી રોટલી ખાશે તો મારા આતિથ્યમાં ખામી ગણાશે એની ધ્રીકર સંત નામદેવને હતી ! નામદેવ આદ્ર સ્વદે પોકારી રહ્યા હતા: ‘પ્રભો ! રોટલીઓ લલે લઈ જાઓ; પરંતુ રોટલીઓ ચોપડયા વગરની છે. એટલે જરા ઘી પણ લઈ જાઓ.’ પરંતુ કૂતરાને નામદેવના હૃદયની, તેમની લાવનાના માધુર્યની, તેમના અંતરાત્મામાં જન્મેલા સંગીતની કથાં ખબર હતી ? આકસ્મિક મળેલાં આતિથ્ય લાલચી સંત નામદેવના શરીરનું કણે કણ, રોયે રોમ અનેરા આનંદથી નર્તી બિઠ્યું હતું તેની કલ્પના કરી શકે એવી સંજ્ઞા કૂતરામાં કથાં હતી ?

નામદેવને આમ કૂતરાની પાછળ દોડતા અને આમ ધૂમે પાડતા જોઈ આત્મમૂલક દૃષ્ટ અને વિવેકથી શૂન્ય માણસો હસવા લાગ્યા. તેમને મન આ નામદેવનું ગાંડપણ લાગતું હતું. નામદેવને સમજવા માટે નામદેવ જેવી દૃષ્ટિ તેમની પાસે કયાંથી હોય ? પોતાના વાગ્મ હાથથી વિરાટને માપવાની આ તેમની ચેષ્ટા હતી પોતાની દૃષ્ટિ સુજળની તેમની સૃષ્ટિ હતી. તેમની ભૌતિક પ્રજ્ઞા કૂતરાના દેહની પેલે પાર ખિરાજેલા ચૈતન્ય પ્રભુ સુધી પહોંચી શકે એવી પારદર્શી નહોતી. એટલે તેમને માટે નામદેવની આ ચેષ્ટા માત્ર એક પાગલની ચેષ્ટા જણાય તો તેમાં આશ્ચર્ય પણ શું ? તૃતીય નેત્રથી સમજવાની આ વાત ભૌતિક નેત્રોથી કેમ સમજાય ?

આ સ્થળે મને જનક વિદેહીનો દાખલો યાદ આવી બધ છે. જનક આમ તો રાજા હતા, પરંતુ આત્મદૃષ્ટ અને ઋષિસમા પવિત્ર જીવન જીવનારા રાજર્ષિ હતા. તેમને ત્યાં પ્રજ્ઞની અરુણક્ષિત ચર્યાઓ માટે પંડિતોની એક મોટી સલા હતી. રાત દિવસ પ્રજ્ઞના ચિંતન, મનન સિવાય બીજી કોઈ ચર્યાને ત્યા અવકાશ નહોતો. અષ્ટાષ્ટક નામના ઋષિને આ વાતની જ્યારે માહિતી મળી ત્યારે તેમણે રાજા જનકની સભામાં જવાનો નિષ્ણંદ લીધો. દુર્લાભે તેમના શરીરનાં આઠે અંગો વાંકાં હતાં. ઢંગધડા વગરનું કદરૂપું તેમનું શરીર સૌને કુટુંહલ જીપાળવે એવું હતું.

પરર : ભેદા પાષાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

શરીરની શારીરિક વિકૃતિની પરમ સીમાના તે સાક્ષાત્ અવતાર સમા હતા. પરંતુ તે યુગમાં તેમના જેવો પરમજ્ઞાની કોઈ નહોતો. એ યુગના અપ્રાતમ જ્ઞાન વૈભવ અને આંતરિક સંપન્નાઓથી ભરેલા તેઓ અતિ પુરુષ હતા. જેવો તેમણે રાજા જનકની સલામાં પ્રવેશ કર્યો કે તેમનાં વક્ષ અંગે ભેદને સલામાં ભેટેલા સૌ હસી પડ્યા. બ્રહ્મવાદીઓની સલામાં આવેલા અતિથિનો આમ પરિહાસ કરવો એ એક મોટો અવિવેક હતો છતાં તેઓ વિવેકની મર્યાદાને ભૂલી ગયા. મહર્ષિ અષ્ટાવક્રને ભેઈ બધા સલાસદો ખડખડાટ હસી પડ્યા. રાજા જનક સ્વયં પણ 'પોતાનું' હાસ્ય રોકી શક્યા નહિ. આ ભેઈ અષ્ટાવક્રે ત્રી સલાસદો તેમજ રાજા જનક કરતાં પણ વધારે ભેરથી હસવા લાગ્યા. અષ્ટાવક્રને પણ હસતા ભેઈ રાજા જનકે પૂછ્યું: 'પ્રભો! અમે બધા તો તમારી વિચિત્ર અને અકુદરતી શરીર રચના ભેઈ હસી રહ્યા છીએ; પરંતુ આપશ્રી અમારા કરતાં પણ વધારે ભેરથી હસી રહ્યા છે તેનું શું કારણ છે?' તે સાંભળી અષ્ટાવક્રે ફરી હસ્યા અને જોડ્યા: 'હું મોટી આજ્ઞા અને અપેક્ષા રાખી અત્રે આવ્યો હતો. મને હતું કે, હું બ્રહ્મવાદીઓની સલામાં જઈ રહ્યો છું. બ્રહ્મવાદીઓની સલાના સલાસદો બ્રહ્મસ્વરૂપમાં લીન હશે એવી મારી કલ્પના હતી, પણ અહીં આવીને ભેઈ છું તો મને લાગે છે હું ચમારોની સલામાં આવ્યો છું. તમારા સૌની ચમાર જેવી શરીરમૂલક દૃષ્ટિને ભેઈ મારો માન્યતા ઉપર પાણી ફેરી વળ્યું છે એમ ભેતાં મને હાસ્ય ઊપજે છે. આ જવાબની રાજા જનકે ઉપર ઘણી અસર થઈ. રાજ્ય વૈભવનો ત્યાગ કરી અષ્ટાવક્રની પાછળ તેઓ આત્માની શોધમાં ચાલી નીકળ્યા. અષ્ટાવક્રે રાજા જનકને જે ઉપદેશો સંભળાવ્યા, તે કહેવાય છે કે આ જગતની અધ્યાત્મમૂલક સર્વોત્તમ સંપત્તિ છે.

હવે આપણે આગમિક ઇતિહાસની આવતી કાલની બાકી રહેલી વાત આગળ ચલાવીએ. તે મુજબ, સ્વેતાંબર સ્થાનકવાસીઓના મતથી દૃષ્ટિવાદને છોડી બધાં અંગે સુરક્ષિત છે. અંગ બાહ્યના વિષયમાં આ સંપ્રદાયનો મત છે કે માત્ર આ અંશ જ સુરક્ષિત છે.

અંગ બાહ્યમાં ૧૨ ઉપાંગ, ૪ છેદ, ૪ મૂળ અને ૧ આવશ્યક એમ ૨૧ અંશોનો સમાવેશ થાય છે.

બાર ઉપાંગ— (૧) ઔપપાતિક (૨) રાજપ્રજ્ઞીય (૩) જીવાલિગમ (૪) પ્રજાપના (૫) સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ (૬) ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ (૭) જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ (૮) નિસ્ચાવલી (૯) કલ્પાવતસિકા (૧૯) (૧૦) પુષ્પિકા (૧૧) પૂષ્પજ્વલિકા (૧૨) વૃષ્ણદશા.

ચંદ્રપ્રજ્ઞપ્તિ અને સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ જ્ઞાતાધર્મકથાંગનાં ઉપાંગ મનાય છે. આ અપવાદને ધ્યાનમાં રાખી ક્રમશઃ આચારાંગનું ઔપપાતિક આદિ ક્રમથી અંગે સાથે ઉપાંગોની યોજના કરી લેવી ભેઈએ.

૪ છેદ— (૧) વ્યવહાર (૨) વૃહત્કલ્પ (૩) નિશીથ (૪) દશા શ્રુત સ્કંધ.

૪ મૂળ— (૧) દશવૈકલિક (૨) ઉત્તરાધ્યયન (૩) નંદી (૪) અનુયોગદ્વાર.

૧-આવશ્યક

આ રીતે બધા મળી ૨૧ અંગબાહ્ય ગ્રંથ વર્તમાનમાં છે. ૨૧ અંગબાહ્ય ગ્રંથોને જે રીતે સ્થાનકવાસીઓ સ્વીકારે છે તે જ રીતે સ્વે. મૂર્તિપૂજકો પણ તેમને માને છે, પરંતુ તેમણે તે સિવાયના બીજા ગ્રંથોનું પણ અસ્તિત્વ સ્વીકારેલ છે, જે સ્થાનકવાસીઓની દૃષ્ટિમાં પ્રમાણભૂત નથી. સ્થાનકવાસીની દૃષ્ટિમાં તે બધા લુપ્તપ્રાય છે.

સ્થાનકવાસીઓની માફક તેના એક ઉપસંપ્રદાય તેરાપંથની માન્યતા પણ ૧૧ અંગ અને ૨૧ ઉપર જણાવેલ અંગબાહ્ય ગ્રંથોના અસ્તિત્વ અને પ્રામાણ્ય વિષેની છે. સ્થાનકવાસીઓની માફક તેઓ પણ અન્ય ગ્રંથોની પ્રમાણ્યતા સ્વીકારતા નથી. બન્ને સંપ્રદાયો નિર્ચુકિત આદિને પણ પ્રમાણ માનતા નથી.

જો કે હવે સ્થાનકવાસી સાધુઓની અભ્યાસ તરફની અભિરૂચિ વધતી જાય છે. આગમોના ઐતિહાસિક સંશોધન તરફ દૃષ્ટિ ઊંડી ઊતરતી જાય છે. નિર્ચુકિત જેવી પ્રાચીન ટીકાઓના અભ્યાસથી દૃષ્ટિ થોડી ઉઠાર બનતી જાય છે. પરિણામે તેઓ આ સત્ય સ્વીકારવા લાગ્યા છે કે દશવૈકલિક આદિ શાસ્ત્રોના પ્રભુતા ગણધરો નથી. પરંતુ શબ્દભવ આદિ સ્થિર આચાર્યો છે. હાં, સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયની જૂની પરંપરામાં એક આવો જ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા ઊતરતાં આવ્યાં છે. અંગ અને અંગબાહ્ય બન્ને પ્રકારના આગમોના કર્તા ગણધર જ હતા, અન્ય સ્થિરો નહિ, એમ પૂ. અચોલક ઋષિશ્રી મ. સા. દ્વારા પ્રણીત શાસ્ત્રોદ્ધાર મીમાંસામાં ઉલ્લેખિત છે.

સ્વેતાંબરોને પણ દિગંબરોની જેમ ૧૨ અંગ માન્ય છે. પરંતુ અંતર આ જ છે કે દિગંબરોએ પૂર્વોક્ત ક્રમથી વિચ્છેદ માન્યો ત્યારે સ્વેતાંબરોએ માત્ર દૃષ્ટિવાદ નામક અંતિમ અંગનો જ વિચ્છેદ માનેલ છે. તેમનું કથન છે કે ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણના ૧૦૦૦ વર્ષ પછી જ પૂર્વગતનો વિચ્છેદ થયો છે. જ્યાં સુધી પૂર્વોનો મૂલત. વિચ્છેદ ન થયો ત્યાં સુધી પૂર્વોના વિષયોને માધ્યમ રાખી અનેક જાતની રચનાઓ થતી રહી છે. આ જાતની પ્રાયઃ અધી રચનાઓનો અન્તર્નિવેશ અંગબાહ્યમાં કરવામાં આવેલ છે. થોડી એવી પણ રચનાઓ છે જેનો સમાવેશ અંગોમાં પણ કરવામાં આવેલ છે. સ્વેતાંબરોના મતથી ઉપલબ્ધ ૧૧ અંગ અને ૩૪ અંગ બાહ્ય ગ્રંથો આ રીતે છે.

૧૧ અંગ - પહેલા જણાવેલા આચારંગાદિ

૧૨ ઉપાંગ - હમણાં જ જણાવેલ ઔપપાતિક આદિ

૧૦ પ્રકીર્ણક- (૧) ચતુશરણ (૨) આતુર પ્રત્યાખ્યાન (૩) ભકત પરિણા (૪) સંસ્તારક (૫) તંડુલ વૈચારિક (૬) ચંદ્ર વેધ્યક (૭) દેવેન્દ્રસ્તવ (૮) ગણિવિદ્યા (૯) મહાપ્રત્યાખ્યાન (૧૦) વીરસ્તવ.

- ૬ છેલ્લે સૂત્ર- (૧) નિશીથ (૨) મહાનિશીથ (૩) વ્યવહાર (૪) દશા શ્રુત સ્કંધ (૫) વૃહતક્રદય (૬) શુતક્રદય

૫૨૪ : લેઘા પાષાણુ, ખેલ્યાં દ્વાર

૪ મૂળસૂત્ર - (૧) ઉત્તરાધ્યયન (૨) દશવૈકલિક (૩) આવશ્યક (૪) પિંડનિર્મુક્તિ
૨ ચૂલિકા સૂત્ર-(૧) નન્દી સૂત્ર (૨) અનુયોગદ્વાર

આ રીતે શ્વેતાંબરના મતથી ઉપલબ્ધ ૧૧ અંગ અને ૩૪ અંગબાદ્ય ગ્રંથો છે. આ બધા આગમોના રચનાકાળ સંબંધેના ઇતિહાસજ્ઞોનાં મતંતરો હવે પછી કહીશું.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના સ્વાધ્યાયનું રૂઝુ અધ્યયન ચાલી રહેલ છે. શ્રી કેશી શ્રમણના આંતરિક અને શુદ્ધ પ્રશ્નોનું સમાધાન ગૌતમસ્વામી યથોચિત રીતે કરી રહ્યા છે. શ્રી કેશી શ્રમણ તેમની પારદર્શી પ્રજ્ઞાને જોઈ તેમની પ્રશ્નસા કરતા ધરાતા નથી. તેમના મનને વિશ્વાસ થયો છે કે, તેમની પાસેથી બધા યથાયોગ્ય પ્રશ્નોના યથોચિત સમાધાનો મળી રહેશે, એટલે તેઓ ફરી પ્રશ્ન પૂછે છે-

મહાહદગ-વેગેણં વુજ્જમાણાણ પાણિણં ।
સરણં ગર્હં પદ્ધટાય દીવં કં મન્નસી મુણી ॥

હે સુને! મહાન જળપ્રવાહમાં વેગથી દુબતા પ્રાણીઓને માટે શરણુ, ગતિ, પ્રતિષ્ઠા અને દ્વીપ તમે કેને માને છો ?

આ જગતનો પ્રવાહ અનાદિ કાળથી ચાલી રહ્યો છે. આત્મવિવેકશૂન્ય વ્યક્તિઓ આ જાગૃતિક સામાન્ય પ્રવાહોમાં પ્રવાહિત થઈ વધારેમાં વધારે સંસાર જાલો ક્યાં કરે છે. તેમના પ્રાયઃ બધાં કાર્યો સંસારમૂલક હોય છે. સંસારથી પર બીજા લોકોત્તર જગતમાં ઝેડિયું કરવાનું સાહસ પણ ગણ્યાગાંઠ્યા માણસો જ કરી શકતા હોય છે. એટલે બહુ મોટો જીવજગતનો ભાગ સંસારરૂપ સમુદ્રમાં ગળાબૂડ હોય છે. આમ છતાં આ સંસારસમુદ્રમાં આશ્રય આપનાર એક વિશાળ મહાદ્વીપ તો શરણુ, ગતિ અને પ્રતિષ્ઠારૂપ હોવો જ જોઈએ કે ન્યાં વિશાળ જળ પ્રવાહની ગતિને સાધારણુ પણ અવકાશ ન હોય. આવા મહાદ્વીપના અભાવમાં તો સંસાર સમુદ્રમાંથી તરવાની વાત પણ અશક્ય બની જાય છે. આ સંસાર સાગર વિષેનો તમારો અનુભવ સૂક્ષ્મ જ્ઞાનથી ભરેલો છે. માટે હે પ્રભો! આ સંસાર સાગરનાં જળ પ્રવાહથી દુબતાં પ્રાણીઓ માટે શરણુરૂપ મહાદ્વીપ શું છે તે સમજવો.

ફલાકાંક્ષાશૂન્ય કેમ

મનુષ્ય જે કંઈ કરે છે તે ભવિષ્યમાં કાંઈક મેળવવાની દૃષ્ટિથી કરે છે. આપણાં ગળામાં દોરડું નાખી ભવિષ્ય આપણને ખેંચતું હોય છે. આ મળશે એ આશાએ આપણે કામ કરીએ છીએ. કાર્ય હમણાં કરી રહ્યા છીએ અને ફળની આશા ભવિષ્યની છે! ભવિષ્યનો અર્થ જ એ છે કે જે અત્યારે નથી પરંતુ પછી હશે. હોવાની આશાના દોરડાથી બંધાએલા આપણે સૌ પશુની માફક ભાગી રહ્યા છીએ. પશુ શબ્દનો ભારે સરસ અર્થ છે. તે શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ કદાચ

તમે નહિ જાણતા હો, પણ પશુ શબ્દનો અર્થ જ એ છે કે, પાશમાં બંધાઈને ચાલવું. આપણે પણ એક અર્થમાં પશુ જ છીએ. જે લવિષ્યથી બંધાયેલો હોય, જેની લગામ લવિષ્યના હાથમાં હોય તે પશુ જેવો જ ગણાય. તે આજે એટલા માટે જીવે છે કે કાલે તેને કાંઈક મળશે. આવતી કાલ પરમ દિવસની આશાએ જીવે છે. આ રીતે જીવનારો માણસ પ્રતિદિવસના આજની આવતી કાલ માટે જીવે. કારણ જ્યારે આવશે ત્યારે આજ આવશે અને તે આવતી કાલ માટે જીવે. જ્યારે પણ સમય આવશે તે આજની માફક આવશે અને પાશમાં બંધાયેલો તે પશુની માફક લવિષ્યમાં ખેંચાઈ કાલ માટે જીવે. આ રીતે લવિષ્યની આશા અને કલ્પનામાં આજના જીવનને, આજના આનંદને, તે ખોઈ ખેસશે. આ રીતે તેનું આયુ જીવન ખોવાઈ જશે. મરતી વખતે તે માત્ર આટલું જ બોલી શકશે કે, મેં જીવવાની કામના તો કરી, પરંતુ સાચી રીતે જીવી શક્યો નહિ. મરતી વખતે તેની મોટામાં મોટી પીડા આ જ દેખાશે કે, ત્યાં હવે કોઈ આવતી કાલ દેખાતી નથી. મૃત્યુ વખતે જો ફરી આવતી કાલ, લવિષ્ય દેખાઈ આવે તો, તે મૃત્યુના કબરને પણ જીવી શકે. મરતો માણસ સદા પૂછે છે કે: ‘પુનર્જન્મ છે? હું’ મરીશ તો નહિ?’ આ પૂછવાનું રહસ્ય જ એ છે કે તે જાણવા ઇચ્છે છે કે આવતીકાલ અવશિષ્ટ છે કે નહિ? જો આવતીકાલ અવશિષ્ટ હોય તો વાંધો નથી. કારણ આપણા જીવવાનો ઢંગ જ આવતીકાલ ઉપર આધારિત છે. જો આવતીકાલ નથી તો ભારે મુશ્કેલી થઈ જાય. હું તો સદા લવિષ્યને અનુલક્ષી જીવ્યો અને આજે આકસ્મિક આજની સાથે જ બધું સમાપ્ત થઈ જાય છે. આવતી કાલ નથી. ફેલાસકિતનો અર્થ પણ લવિષ્ય કેન્દ્રિત જીવન છે.

આ ઉપર બતાવેલું એક પ્રકારનું કર્મ છે તો બીજું પણ એક એવી જાતનું કર્મ છે, જે લવિષ્યના પાશ સાથે જોડાયેલું હોતું નથી. તે ઝરણાંની માફક આપણી અંદરથી જ ફૂટી નીકળે છે, જે આપણે છીએ તેમાંથી નીકળે છે. લવિષ્યની આશા કે કલ્પનામાંથી તેનો જન્મ હોતો નથી. આપણે રસ્તામાં જતા હોઈએ અને આપણાથી આગળ ચાલ્યા જતા માણસની કોઈ વસ્તુ આકસ્મિક પડી જાય, તો કશી જ આશા કે અપેક્ષા રાખ્યા વગર તે વસ્તુ ઉપાડીને આપણે તે વ્યક્તિને બોલાવી, તેને સોંપી દઈએ છીએ. આ કાર્ય કરતી વખતે જાપામાં આપણું નામ આવે એવી કોઈ કામના આપણને હોતી નથી. આપણે તેને વસ્તુ સોંપતા હોઈએ ત્યારે કોઈ ફોટોગ્રાફર આપણે ફોટો લઈ લે એવી પણ આપણને કલ્પના હોતી નથી. આમ આ કાર્ય કરતાં કોઈ વ્યક્તિ આપણને જોઈ જાય અને ધન્યવાદરૂપ સામાન્ય વિવેક આપણા પ્રત્યે દર્શાવે એવી આકાંક્ષાનો લેશમાત્ર અંશ આપણમાં ન હોય તો જ તે ફેલાસકિતરહિત કર્મ કહેવાય. પરંતુ માનો કે તમે વસ્તુ તેના માલિકને સોંપી અને તેનો માલિક તમને કોઈ પણ કલા વગર ચાલતો થયો, તો તે વખતે તમારા માનસમાં વિવાદની આછી પણ રેખા દોરાઈ જાય, તો ભલે તમને ફેલાકાંક્ષાની માહિતી નહોતી; પરંતુ અચેતનમાં, મનનાં જાંઝાળના તલમાં ફેલાકાંક્ષા પ્રતીક્ષા કરતી હતી. ધન્યવાદ મેળવવા માટે તે વસ્તુ તેના માલિકને સોંપવાની કોઈ સચેતનતા, કોઈ સલાનતા

૫૨૬ : લેલા પાણી, ખોલ્યાં દ્વાર

તમારામાં નહોતી છતાં તમારું અચેતન મન તેની ભારપૂર્વક પ્રતીક્ષા કરતું હતું. તમે તે વસ્તુ જેવી તેને સોંપી કે તરત જ તે લઇને તે ચાલતો થયો. એટલે તમારા માનસમાં વિવાદની એક રેખા છવાઇ ગઇ. આમ બિજાતાથી ભરેલું તમારું માનસ અવ્યક્ત રૂપમાં પણ જો યોલી ભેઠે કે, આ તે કેવો કૃતમ્ની છે ? આ માણસ કેવો વિવેકહીન છે કે મેં વસ્તુ ઉપાડીને આપી છતાં તેણે ધન્યવાદના બે શબ્દ પણ ન કહ્યા ?

આ જાતની મનની અસ્પષ્ટ અને અવ્યક્ત રેખા પણ ફેલાકાંક્ષાનું જ એક સ્વરૂપ છે. જો કૃત્ય પોતામાં પરિપૂર્ણ છે અને પોતાથી બહાર તેની કશી જ માંગ નથી, તો તે કૃત્ય ફેલાકાંક્ષા રહિત થઇ જાય છે. યાદ રાખજો દરેક કૃત્ય પોતામાં પરિપૂર્ણ છે. તે વર્તુલની માફક પોતાને ઘેરે છે અને પોતામાં પરિપૂર્ણ થઇ જાય છે. પોતાથી બહાર કોઇ અપેક્ષા જ તેમાં નથી. એટલે જે માણસ ખરેખર ફેલાકાંક્ષા રહિત હોય છે તે તો વસ્તુને પણ આપી દે છે અને ઉપરથી ધન્યવાદ આપે છે કે, તમે મને એક પૂર્ણ કૃત્ય કરવાનો મોકો આપ્યો છે. જેમાં કશી જ આકાંક્ષા નહોતી એવું પૂર્ણ કૃત્ય કરવાનો તમે મને અવસર આપ્યો છે. આ રીતે ફેલાકાંક્ષા નિરપેક્ષ કૃત્ય એવો આનંદ આપી જાય છે કે જેનો કોઇ હિસાબ નથી. ફેલાકાંક્ષા રહિત કૃત્યનો અર્થ જ એ છે કે તે પોતામાં પોતાની રીતે એવું તો પૂર્ણ છે કે તે કૃત્યથી બહાર કાંઈ રહેવા જ પામતું નથી. તે કૃત્ય જ આનંદ આપી જાય છે. તે કૃત્ય જ ફળ છે. આ આનંદ એ જ આ ક્ષણનું ફળ છે.

કાઇસ્ટ જીસસના જીવનનો એક પ્રસંગ છે. તેઓ એક ગામમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. તે ગામની પાસે લીલીનાં ફૂલોનું એક ખેતર હતું. લીલીનાં ફૂલો તેમાં પૂરે બહારમાં ખીલેલાં હતા. પ્રકૃતિ બાળે ફૂલોનાં રૂપમાં સ્મિત કરી રહી હતી ! હસતાં, નાચતા, રમતાં તે ફૂલો હવાની લહરીઓ સાથે કોડા કરી રહ્યાં હતાં ! તેમને પછીની ક્ષણની કોઈ ચિંતા નહોતી ! ફૂલોની પ્રસન્નતા જોઇ જીસસ પણ આનંદમાં આવી ગયા. તેમણે પોતાના શિષ્યોને બોલાવીને કહ્યું : 'લીલીના આ ફૂલોને જુઓ છો ?' શિષ્યોએ જવાબ આપ્યો : 'પ્રભુ ! એમાં જેવા જેવું શું છે ? લીલીનાં ફૂલ એટલે લીલીનાં ફૂલ !'

જીસસે શિષ્યોને સમજાવતાં કહ્યું : 'હું તમોને કહું છું કે, સમ્રાટ સોલોમન પણ પોતાની સંપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા અને ગરિમામાં આટલો સુંદર નહોતો જેટલાં સુંદર આ ગરીબ લીલીનાં ફૂલો આ ગામનાં ખેતરમાં છે !'

સોલોમન એ ચહુદી ચિંતનમાં કુબેરનો તુલનાત્મક પ્રતીક છે.

શિષ્યોએ પૂછ્યું : 'ક્યાં સમ્રાટ સોલોમન અને ક્યાં આ ગરીબ લીલીનાં ફૂલો ! બન્ને વચ્ચેની તુલના યોગ્ય નથી.'

જીસસે ફરી કહ્યું: ‘જરા ધ્યાનથી જુઓ, ભિંડાણથી નિરીક્ષણ કરો! સોલોમન બ્યારે પોતાનાં સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય સાથે હતો ત્યારે પણ આ ગરીબ લીલીનાં ફૂલો જેટલો સુંદર નહોતો!’

શિષ્યોએ પૂછ્યું: ‘તેનું કારણ?’

જીસસે કહ્યું: ‘ફૂલ અત્યારે અને અહીં જ ખીલે છે અને સોલોમન સદા ભવિષ્યમાં ટૂંકાવેલો રહેતો.’

ભવિષ્યની કદપના જ માણસને કુરૂપ બનાવી દે છે. ફૂલોને આવતી કાલની કોઈ ખબર નથી. આ જ હવાનો ધક્કો, આ જ સૂરજનાં કિરણો, આ જ પૃથ્વીનો કટકો, આ જ માર્ગ, અહીં જ હોવું, આ જ આ ફૂલોનું સર્વસ્વ છે. સાંજ નથી આવવાની એમ પણ નથી, તે આવશે જ પણ પોતાની રીતે આવશે. આ ફૂલોને ધી નહિ લાગે કે ફળ નહિ લાગે એમ પણ નથી. તે બી અને ફળો પણ પોતાની રીતે જ લાગશે. આપણી આકાંક્ષાથી તે કાંઈ લાગતાં નથી. પરંતુ આપણે બધા તે પાગલ સ્ત્રી જેવા છીએ, કારણ આપણા વ્યવહારો તેના જેવા જ છે.

એક પાગલ સ્ત્રી એક દિવસે પોતાના ગામથી નારાજ થઈ આવી ગઈ. ગામના લોકોએ તેને કહ્યું: ‘આ શું કરે છે? ક્યાં જાય છે?’ તેણીએ જવાબ આપ્યો: ‘હવે હું જઈ રહી છું. તમે બધાએ મને ખૂબ જ સતાવેલ છે. આવતી કાલથી તમને ખબર પડી જશે.’ લોકોએ ભારપૂર્વક પૂછ્યું: ‘પણ વાત શું છે?’ તેણીએ કહ્યું: ‘હું તે મરઘાને સાથે લઈ જઈ રહી છું કે જેની બાગથી રોજ સવારે સૂરજ ઊગતો હતો. આવતી કાલથી સૂરજ આ ગામમાં નહિ ઊગે, પરંતુ બીજા ગામમાં ઊગશે.’

તે બીજા ગામમાં પહોંચી ગઈ. મરઘાએ રાખેલા સુજળ બાંગ દીધી અને કેમ સુજળ સૂરજ ઊગ્યો. તેણીને થયું: તે ગામનાં માણસો હવે રડતા હશે. તે મૂર્ખાઓના ગામમાં હવે સૂરજ નહિ ઊગે. સૂરજ તો આ ગામમાં ઊગી રહ્યો છે.’

આમ જોઈએ તો તે પાગલ સ્ત્રીના તર્કમાં કોઈ ક્ષતિ પણ નથી. તેના મરઘાના બાંગ દેવાથી તે ગામમાં સૂરજ ઊગતો હતો. હવે બીજા ગામમાં બાંગ દેવાથી બ્યારે સૂરજ ઊગ્યો ત્યારે તેનાં મનમાં પાકો નિષ્ણય થઈ ગયો કે જ્યાં મારો મરઘો બાંગ દે, ત્યાં જ સૂરજ ઊગે. આ તર્કના આધારે તેણી વિચારતી હતી કે પેલા ગામનું શું થયું હશે? સૂરજ તો આ ગામમાં ઊગ્યો છે! મરઘાં આવી જાંતિમા નથી પડતાં. પરંતુ મરઘાના માલિકો સમજે છે કે, આપણો મરઘો બાંગ લઈ રહ્યો છે, એટલે સૂરજ ઊગી રહ્યો છે! લગભગ આપણા બધાની મનોવૃત્તિ પણ આવી જ બતતી હોય છે.

ભવિષ્ય તો પોતાની મેળે અને પોતાની રીતે જ આવે છે. તે આપણા રોકવાથી રોકાતું નથી. ફળ પણ પોતાની મેળે જ અને પોતાની રીતે જ આવે છે. તે આપણા અટકાવ્યાં અટકતાં

નથી. આપણે આપણી રીતે નિષ્ઠાપૂર્ણ પદ્ધતિએ આપણું કાર્ય પૂરું કરીએ એટલું જ બસ છે. એનાથી બહાર કરવાનું કે એના પછી આપણે હોવાની કંઈ જરૂર નથી. એનો એ અર્થ પણ નથી કે, આકાશમાં ક્યાંક કોઈ નિયંત્રા બેઠો છે જે આપણા હિસાબના લેખા ભેખા રાખતો હોય છે. આનો તો માત્ર આટલો જ અર્થ છે કે, તમે તેનાં ફળ માટેના પ્રયત્નો ન કરો. તે માટે કોઈ આશા કે અપેક્ષા ન રાખો, સમષ્ટિમાંથી તેનો પ્રતિધ્વનિ સ્વતઃ આવવા દો! તમે તેને માટે નિરર્થક ચિંતા ન કરો. પહાડોનો સ્વભાવ પ્રતિધ્વનિ આપવાનો છે જ. પહાડો તરફ માત્ર ભેરથી અવાજ કરો, પહાડો તેનો જવાબ વાળશે જ. પહાડો જવાબ વાળશે કે નહિ એની ખોટી ચિંતા ન કરો. એવી નિરર્થક ચિંતા કરશે તો પહાડો તરફ સારી રીતે અવાજ પણ ફેંકી શકશે નહિ. પરિણામે યોગ્ય પરિભાષણમાં પડશે પડશે નહિ. કારણ પડશે પાડવા માટે પણ ધ્વનિ તો ભેઈએ. ફલાકાંક્ષા કર્મ જ કરવા દેતી નથી. ફલાકાંક્ષામાં ગૂંચવાયેલા ભાણસો નિષ્ઠાપૂર્વક કૃત્ય કરવાનું જ ભૂલી બળ છે. કારણ કર્મની ક્ષણ વર્તમાન હોય છે અને ફળની ક્ષણ ભવિષ્ય. જેની આંખો ભવિષ્ય ઉપર સ્થિર છે તેની પાસેથી વર્તમાનની ઘણી કીમતી ક્ષણો આમને આમ પસાર થઈ બળ તો પણ તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. કારણ દૃષ્ટિ તો ભવિષ્ય સાથે ભેડાએલી છે, આવતીકાલ સાથે તે સંકળાએલી છે, ફળ સાથે તે સંબંધિત છે અને કામ આ ક્ષણે થઈ રહ્યું હોય છે. ભવિષ્ય પર મંડાએલી દૃષ્ટિવાળાનું કામ બે ફિલથી થતું હોય છે. તેનું મન કામ સાથે નહિ, પરંતુ ભવિષ્ય સાથે ભેડાએલું હોય છે.

તાત્પર્ય એ છે કે આ ક્ષણે આપણે જે કરી રહ્યા છીએ તે જ આપણા આનંદ થઈ જાય !
જે પણ આપણે કરી રહ્યા હોઈએ તે આપણા આનંદમાંથી સુજિત થાય, તે આપણા આનંદમાંથી
નીકળે, તેનો અવિર્ભાવ આપણા આનંદમાંથી થાય, તે આપણી આત્મગંગોત્રીમાંથી જન્મ પામે !
ગંગોત્રીની ક્ષમતાથી ગંગા વહે છે, સાગર માટે ગંગા વહેતી નથી, સાગર સુધી તે પહોંચી
જાય એ જુદી વાત છે.

મહુરમદ પથગંબર સાહેબના જીવનની એક નાનકડી ઘટના છે. મહુરમદ સાહેબના ભક્તો તેમને રોજેરોજ કાંઠને કાંઠ લેટ ધરી જાય છે. કૌઈ મિઠાઈઓ આપે છે તો કૌઈ પૈસા આપે છે. આમ સાંજ સુધી આવનારા માણસો ખાય પીએ છે ને સત્સંગ કરે છે. સૂર્યાસ્ત થતાં મહુરમદ સાહેબ પોતાનાં પત્નીને કહે કે, સાંજ થઈ ગઈ, એટલે જે વધેલું હોય તે ગરીબોમાં વિભાજિત કરી દો. તેમનાં પત્ની સદા આચ્રહ રાખતાં હોય છે કે આ બરાબર નથી. ભવિષ્ય માટે થોડું ઘણું અચાવવું જોઈએ. મહુરમદ સાહેબ જવાબ આપે છે: ‘જેમ આજે મળી રહ્યું’ તેમ આવતીકાલે પણ મળી રહેશે. આજ નીકળી ગઈ તો આવતીકાલ પણ નીકળી જશે. શું તું મને નાસ્તિક સમજે છે કે હું આવતી કાલની વ્યવસ્થા કરું? કાલની વ્યવસ્થાની ચિંતા તું મને નાસ્તિકતા છે. કાલની વ્યવસ્થા એટલે જે આજે મને મળ્યું છે તે આવતી કાલે નહિ મળે

એવી અશ્રદ્ધા. આવતી કાલની વ્યવસ્થા હું કેટલી કરી શકીશ? મારી કરેલી વ્યવસ્થા મને કેટલી ઉપયોગી થશે? માટે તું તેને ગરીબોમાં વહેંચી નાખ. આવતી કાલની ચિંતા કર નહિ. આવતી કાલની ફરી શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રતીક્ષા કર !'

મહમ્મદ સાહેબ કહે છે કે, હું આસ્તિક છું. હું આવતી કાલ માટે કંઈ પણ બચાવવા ઇચ્છતો નથી. જો આવતી કાલની ચિંતા રાખી થોડું પણ બચાવવા પ્રયત્ન કરીશ તો ઇશ્વર કહેશે: મહમ્મદ! તને મારામાં વિશ્વાસ નથી. આ રીતે નિત્યક્રમ પ્રમાણે રોજ જે વધ્યું હોય છે તે સાંજ પડતાં આપી દે છે.

એક દિવસ મહમ્મદ સાહેબ ભયંકર બીમારીમાં સપડાઈ ગયા. ચિકિત્સકોએ કહ્યું: 'કદાચ આજની રાત તેઓ કાઢશે નહિ.' એટલે મહમ્મદ સાહેબના પત્નીએ વિચાર કર્યો: કદાચ આજ રાતમાં દવાદારૂ માટે પૈસાની જરૂર પડે; માટે આજ રાત માટે કાંઈક અવશ્ય રાખવું જોઈએ. આમ વિચારી તેમણે પાંચ દીનાર પોતાની પાસે રાખી સાંજે બાકીનું બધું ગરીબોમાં વહેંચી દીધું. રાતના બારેક વાગ્યાનો સમય થયો ત્યારે મહમ્મદ સાહેબને ભારે પીડા, ભારે પરેશાની થવા લાગી. મહમ્મદ સાહેબે પોતાની ચાકર જાંચી કરી અને પોતાનાં પત્નીને પૂછ્યું: 'હું વિચારું છું કે, આજે ગરીબ મહમ્મદ ગરીબ નથી. આજે ઘરમાં જરૂર કંઈક હોવું જોઈએ. અન્યથા મારા મનમાં આટલી અશાંતિ થાય નહિ !'

મહમ્મદ સાહેબના પત્ની ગભરાઈ ગયાં. તેમણે કહ્યું: 'આપને કેમ ખબર પડી કે મેં કંઈક બચાવીને રાખેલ છે ?'

મહમ્મદ સાહેબે કહ્યું: 'તારા મોઢા ઉપરથી જ દેખાઈ આવે છે. કારણ આજે તું એટલી નિશ્ચિંત જણાતી નથી જેટલી રોજ હોય છે. આજે તે' અવશ્ય કંઈક બચાવી રાખી લીધેલ છે. કારણ જે ચિંતિત હોય છે તે અવશ્ય બચાવી લે છે અને જે બચાવી લે છે તે ચિંતિત થઇ જાય છે. માટે તે' જે બચાવ્યું હોય તેને કાઢી ગરીબો વચ્ચે વહેંચી નાખ અને મને શાંતિથી મરવા દે ! મારી અંતિમ રાતમાં કયાંક એવું ન બને કે મારે પરમાત્માનો કપડો સાંભળવો પડે ! કયાંક એવું ન બને કે આ અંતિમ રાતમાં મારી આખી જિંદગીની સાધના વિરાધના બની જાય અને પરમાત્માની સામે એક અપરાધીની માફક મારે ખડા થવું પડે !'

તેમનાં પત્નીએ પોતે બચાવેલી પાંચ દીનારો કાઢી અને મહમ્મદ સાહેબના હાથમાં મૂકી દીધી. મહમ્મદ સાહેબે કહ્યું: 'મને આપવાથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થવાતું ? કો'કને સડક ઉપર અવાજ દે એટલે તે આવીને લઇ જાય !' પત્નીએ કહ્યું: 'અધારી અને અડધી રાત્રિમાં સડક પર કોણ મળશે ?'

મહમ્મદ સાહેબે કહ્યું: 'અવાજ તો દે ! જે દેનાર હશે તો અવશ્ય કોઇ લેનાર પણ મળી રહેશે.'

૫૩૦ : લેલા પાષાણ, ખોલ્યાં દ્વાર

મહમ્મદ સાહેબના પત્નીએ પોતાના પતિના આદેશ મુજબ ભેરથી પોકાર પાડ્યો. સડક પર આમતેમ આંટા મારતો એક લિખારી અંદર આવ્યો.

મહમ્મદ સાહેબે કહ્યું : ‘જો ઇશ્વરની કેવી લીલા છે ! અંધારી અડધી રાત્રિમાં દેનાર જો મળી શકે છે તો લેનાર પણ આવી શકે છે. આ બચાવેલા પાંચ દીનાર આ ગરીબને આપી દે !’

મહમ્મદ સાહેબના પત્નીએ તે પાંચ દીનાર આપી દીધા. બસ ! મહમ્મદ સાહેબના હૃદયમાં અપાર શાંતિ પથરાઈ ગઈ. જાણે આ પાંચ દીનાર જ પોકા હતી, અશાંતિ હતી, પરેશાની હતી ! મહમ્મદ સાહેબે ચાદર ઓઢી લીધી. તેઓનું આ આખરી કૃત્ય હતું. પછી તે અનંતમાં લીન થઈ ગયા.

હવે આપણે આગમના વિષય પર આવીએ. તદ્દનુસાર જેમ પૂર્વે કહેવાઈ ગયું તેમ આગમ શબ્દથી વાચ્ય કોઈ એક અર્થ નથી; પરંતુ અનેક વ્યક્તિકર્તૃક અનેક અર્થોનો સમુદાય છે. એટલે આગમની રચનાનો કોઈ નિશ્ચિત કાળ કહી શકાય નહિ. આમ છતાં ભગવાન મહાવીરનો ઉપદેશ વિ. સં. પૂ. ૫૦૦ વર્ષે થયો. એટલે ઉપલબ્ધ કોઈ પણ આગમનો તે પૂર્વે સંભવ અશક્ય છે. બીજી અને અંતિમ વાચનાના આધારે પુસ્તક લખવાનું કાર્ય વલ્લભીમાં વિ. સં. ૫૧૦ (મતાન્તરથી ૫૨૩)માં થયું. એટલે આમ સુનિશ્ચિત કહી શકાય કે કોઈ પણ આગમ વિ. સં. ૫૨૫ પછીના ન હોઈ શકે. આગમની રચનાનો કાળ આ ઉપર જણાવેલ એક હજાર વર્ષે દરમિયાન સંભવિત છે.

અંગ ગણધરકૃત કહેવાય છે. પરંતુ તેમાં બધા એક સરખા પ્રાચીન નથી. આચારાંગના જ પ્રથમ અને દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધ ભાષા અને ભાવોની દૃષ્ટિએ ભિન્ન છે. આચારાંગસૂત્રનો પ્રથમ શ્રુત સ્કન્ધ માત્ર દ્વિતીય શ્રુત સ્કન્ધથી જ નહિ, સમસ્ત જૈન વાડમયમાં સૌથી પ્રાચીન અંશ છે. તેમાં જરા જેટલું પણ પરિવર્તન કે પરિવર્ધન નથી એમ તો ન જ કહી શકાય; પરંતુ તેમાં જિમેરો સૌથી ઓછામાં ઓછો થયો છે. તે ભગવાનના સાક્ષાત્ ઉપદેશના અત્યંત સન્નિકટ છે. આવી સ્થિતિમાં તેને આપણે વિક્રમ સં. પૂ. ૩૦૦ પછીની સંકલના કહી શકતા નથી. વધારે સંભવ તો એ છે કે તે પ્રથમ વાચનાની સંકલના છે. આચારાંગનો દ્વિતીય શ્રુત સ્કન્ધ ભદ્રબાહુ પછીની રચના હોવી જોઈએ. કારણ તેમાં પ્રથમ શ્રુત સ્કન્ધની અપેક્ષા ભિક્ષુઓના નિયમોપનિયમોનાં વર્ણનમાં વિકસિત ભૂમિકાની સૂચના મળે છે. આને વિક્રમ પૂર્વે બીજી શતાબ્દીની રચના કહી ન શકાય. આજ વાત પ્રાયઃ બધા બીજાં અંગોના સંબંધમાં પણ સમજવી જોઈએ કે, વિક્રમપૂર્વે બીજી શતાબ્દી પછી તેમાં કાંઈપણ જિમેરવામાં આવ્યું નથી. સ્થાનાગસૂત્ર જેવા અંગ ગ્રંથોમાં વીર નિર્વાણની છઠ્ઠી શતાબ્દીની ઘટનાનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. પરંતુ આવા પ્રકારના કાંઈક અર્થોનો છોડીને બાકીના બધા ભાવો પુરાના છે. ભાષામાં યત્રતત્ર કાળની ગતિ અને પ્રાકૃત ભાષા હોવાને કારણે ભાષા વિકાસના નિયમ મુજબ પરિવર્તન હોવું અનિવાર્ય છે. કારણ પ્રાચીન

સમયમાં એનું પઠન-પાઠન સિખિત ગ્રંથોમાં નહિ પરંતુ કઠોપકંઠ થતું હતું. પ્રશ્નચક્રરુપ અંગનું જેવું વર્ણન નન્દી સૂત્રમાં છે તેને જોતાં, ઉપલબ્ધ પ્રશ્નચક્રરુપ અંગ આપુને આપું પછીની રચના હોય એમ જણાય છે. વલ્લ્લી વાચના પછી ક્યારે આ અંગ નષ્ટ થઈ ગયું અને ક્યારે તેને સ્થાને આ નવી આવૃત્તિ પ્રવિષ્ટ થવા પામી તે સંબંધેના ઇતિહાસને જાણવાનાં કોઈ સાધનો આપણી પાસે નથી. હાં, અલયદેવસૂરિની ટીકા જે વીર નિર્વાણી બારમી શતાબ્દીમાં લખવામાં આવી છે, તે પૂર્વે તો તે ક્યારનું ચે રચાઈ ગયું હતું.

આગમોના સંબંધનો જે ઇતિહાસ હું સમજાવી રહ્યો છું તે મારી અંગત માન્યતા નથી. આગમોના ઇતિહાસના સંબંધમાં જે કંઈ જ્યાં ત્યાં વાંચ્યું છે, આ સંબંધે તમને અવગાહન કરવાનો અવકાશ મળે, તમે જાંઝા જીતશે અને આગમોના સંબંધનો તમારો રસ જળવાઈ રહે, તે માટે ઇતિહાસજ્ઞોની વાતનો અનુવાદ કરી રહ્યો છું. આજે સમય એટલો વધારે ઘર્ષ ગયો છે કે આપણા સ્વાધ્યાય શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના શ્રી કેશી ગૌતમ સંવાદના વિષેની મૂળ વાત આજે અટકી જવા પામી છે. હું માતું છું આવતી કાલે તેના વિષે આપણે સવિશેષ સમય લઈશું.

ધર્મ અને ધન

એક સુંદર વૃક્ષ છે. શાખા, પ્રશાખા, કૂંપળો અને પશ્ચોથી તે પલ્લવિત છે, ફળો અને ફૂલોથી તે લચી પડ્યું છે. આ વૃક્ષના આવા ઐશ્વર્યનું મૂળ કારણ શું છે ? જો ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરશો તો બરાબર જણાઈ આવશે કે તેના બહારથી દેખાતા આવા વિપુલ વૈભવનો કીમિયો તેના ઉપરના ભાગની કળાઓ કે વિશિષ્ટતાને આભારી નથી. તેની વિશાળ સમૃદ્ધિ અને વિસ્તૃત ઐશ્વર્યનું મૂળ કારણ પૃથ્વીના જાડાણમાં રહેલા અને બહાર જરા પણ ન દેખાતાં તેનાં મૂળિયાં છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રનો એ સામાન્ય નિયમ છે કે જે વૃક્ષોનાં મૂળિયાં જેટલાં જમીનમાં જાડાં હશે તેટલું જ તે વૃક્ષ સમૃદ્ધ અને જીવ્યું હશે. ફળ, ફૂલો અને બીજાં સૌંદર્યનો આધાર પણ તેના મૂળમાં અંતર્નિવિષ્ટ છે. વૃક્ષનાં મૂળિયાં જાડાં ન હોય તો તે વૃક્ષ વાવાઝોડાના ગપાટા કે ગંજાવાનના પ્રકોપમાં લાખો વખત ટકી શકતું નથી. વૃક્ષનું મૂળ અસ્તિત્વ તેના મૂળિયાંમાં છે. ઉપરના ભાગનું પણ પોતાની રીતે મહત્ત્વ છે ખરું, પરંતુ તેની શક્તિનો મૂળ સ્ત્રોત તો મૂળિયાં જ છે. જે વૃક્ષનાં મૂળિયાં જેટલાં શક્તિથી ભરેલાં અને જાડાં હોય છે તેટલાં જ તે પૃથ્વીમાંથી પોતાનું પોષકતત્ત્વ મેળવવા શક્તિસંપન્ન હોય છે.

પાનખર ઋતુનો તો તમને બધાને સારો એવો અનુભવ છે. આ ઋતુમાં ફલભાવથી ગમે તેવાં તોતીંગ ઝાડો પણ ફૂલોં જેવા બની જાય છે. તેનું લીલું છમ પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય એવી રીતે તો હરાઈ જાય છે કે જોનાર આશ્ચર્યાન્વિત બની જાય છે. આપું વૃક્ષ સુકાઈ જાય છે. લાંબી

પર : લેધા પાષાણ, ખોલ્યાં દ્વાર

તપશ્ચર્યાના પરિપાક અથવા ફલશ્રુતિ સ્વરૂપે તેના દેહને વૈભવ સુકાર્થ ગએલાં લાકડાં જેવો થઈ જાય છે ! ઘડીભર તો તે લાકડો જેવું જ લાકડું જ લાગે છે. પરંતુ જેવી વસંતઋતુ યેસે છે કે બસ, ઋતુરાજની પધરામણીને આવકારવા જાણે તે પુનર્જન્મ પારખું હોય તેમ ફરી તે લીલું છમ ખની જાય છે ! તેને નવી કુંપળો અને પછોં ફૂટવા માંડે છે. નવી જ સમૃદ્ધિનાં અદ્ભુત સૌંદર્યથી તે છલોછલ ભરાઈ જાય છે. ફળફૂલોથી પહેલાંની જેમ જ તે લચી પડે છે, આમ સૂકાયેલાં ફૂંઠાં જેવાં વૃક્ષો ફરી નવપલ્લવિત ખની જાય છે. તેનું કારણ શું ? તેનાં કારણ વિષે વિચાર કરશો તો તરત જ જણાયે છે, ઉપર ઉપરથી સુકાર્થ ગએલાં અને મૃતકલ્પ લાગતાં તે વૃક્ષોનાં મૂળિયામાં ધખકતું જીવન હતું. ધરતીમાંથી રસકસ ચૂસી પુષ્ટિ મેળવવાની તેનામાં શક્તિ હતી. વૃક્ષનાં મૂળિયામાં પોષકતત્વને ખેંચવાની જો શક્તિ ન હોત તો તેનાં મૂળિયાં પહોળાં થઈ ગયાં હોત અને તેની સંપોષક શક્તિ નષ્ટ થઈ ગઈ હોત. પછી તે વૃક્ષ ઉપર ખારે એવું ખાંગા થઈ વરસે કે સૂર્ય પોતાનો પ્રકાશ પાથરે તો પણ તેમાં નવજીવન પાંગરી શકે નહિ. કેમકે ધરતીમાંથી પાણી અને પ્રકાશમાંથી જીવનતત્વ મેળવવાની શક્તિ જ મૂળિયાં ખોદી ખેંઠાં હોય છે.

ધર્મ પણ આવો જ મૂળમાં શક્તિ ધરાવતો વિષય છે. વૃક્ષનાં મૂળિયાંની માફક તે બહાર દેખાતો નથી. ભાષામાં તેનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ ખડું કરી શકાતું નથી. પદાર્થની માફક તોળી શકાય તેવો તે સ્થૂલ પણ નથી. અલબત્ત જીવનમાં જે સુંદર અને સુવાસિત પુષ્પો ખીલે છે તેનો આધાર તો એક માત્ર ધર્મ જ છે. ધર્મ આંખથી જોવાની, વાણીથી વ્યક્ત કરવાની અને ગ્રાજવાથી તોળવાની, જોખવાની વસ્તુ નથી. ધર્મ એ માત્ર આચરવાની વસ્તુ છે. પરંતુ ધર્મનાં વિશુદ્ધ સ્વરૂપને જાણ્યા વગર તેનું આચરણ કેમ સંભવી શકે ? એટલે ધર્મના સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરવો અનિવાર્ય થઈ પડે છે. જીવનમાં ધર્મ પાયાની વસ્તુ છે. તેના તરફની લેશ માત્ર ઉપેક્ષા હિતકર નથી.

વસ્તુના સ્વરૂપને જાણ્યા વગરનું આચરણ જીવનમાં મહત્ત્વપૂર્ણ બનતું નથી. જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા મઠ્ઠાં જેવી હોય છે અને ક્રિયાશૂન્ય જ્ઞાન ભૂતાની માફક ભયાનક હોય છે. જેમ ચેતના વગરના શરીરનું કાંઈ મહત્ત્વ નથી તેમ જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયાનું પણ કોઈ મહત્ત્વ નથી. ચેતન વગરના શરીરને હિન્દુઓ બાળી નાખે છે, સુસલમાનો જમીનમાં દાટી દે છે, આત્મજનો તે શરીરના સુઠાને વધારે સમય સુધી ઘરમાં રાખવા માંગતા નથી. કેમકે સુઠાને વધારે વખત રાખવાથી તે કોહાઈ જાય છે અને ઢુગંધ મારે છે. સુઠા જેમ નિરર્થક છે, નિર્મૂલ્ય છે તેમ જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા પણ નિરર્થક છે, નિર્મૂલ્ય છે. તેમાંથી કશી ફલનિષ્પત્તિ સર્જાતી નથી. જ્ઞાનશૂન્ય ક્રિયા જેમ નિરર્થક છે, નિર્મૂલ્ય છે તેમ ક્રિયાશૂન્ય જ્ઞાન પણ નકામું છે. જેમ આકાશમાંથી કોઈ અદૃશ્ય અવાજ આવતો હોય પરંતુ કોઈની ઉપસ્થિતિનાં ચિહ્નો ન દેખાતાં હોય, તો જેમ તે અદૃશ્ય રીતે સંભળાતો અવાજ ભયંકર લાગે છે, તેમ ક્રિયાશૂન્ય જ્ઞાન પણ ભયંકર છે,

મિહામહુ' છે. એકદુ' આચરણશૂન્ય જ્ઞાન પશુ જીવનમાં આનંદનાં પુષ્પો ખીલવી શકતું નથી. એટલે જ જ્ઞાનપૂર્વકનાં આચરણને મહર્ષિઓ અને અનુભવીઓએ મહત્ત્વ આપ્યું છે.

ધર્મ સદા આચાર અને વિચારનો વિષય છે. બોલવાથી તે વાહ બની જાય છે. ધર્મ બ્યારે વાહવિવાહના ખાખોચિયામાં ભરાઈ બેસે છે ત્યારે તે પોતાનો કીમતી આત્મા ખોઈ બેસે છે. તેની વિરાટતા તેમજ વ્યાપકતા નાશ પામી જાય છે; ધર્મ સાગર મટી ખાખોચિયું બની જાય છે, પંથ અને સંપ્રદાય બની જાય છે.

ભગવાન મહાવીરે ધર્મની જેવી પ્રાણરૂપશી અને ઉદાર વ્યાખ્યા કરી છે એવી વ્યાખ્યા કયાંય બોવા મળતી નથી. ધર્મનું સ્વરૂપ બતાવતાં ભગવાન મહાવીર કહે છે: “વત્થુ સહાવો ધમ્મો”—વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે. જેમકે, અગ્નિનો સ્વભાવ ઉષ્ણતા છે. તો ઉષ્ણતા એ અગ્નિનો ધર્મ છે. પાણીનો સ્વભાવ શીતળતા છે. તો શીતળતા એ પાણીનો ધર્મ છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ મનુષ્યતા છે. તો મનુષ્યતા એ મનુષ્યનો ધર્મ છે. મનુષ્યતાની વ્યાખ્યા કરવી જરા મુશ્કેલ છે, આમ છતાં સ્વાર્થ અને પરાર્થ એ બેમાંથી બે કોઈ એકની પસંદગી કરવાની હોય તો તેમાં પરાર્થની જ પસંદગી કરવા જેવી છે. કેમકે સ્વાર્થ કરતાં પરાર્થ ઘણા ઉજ્જવલ અને ચડિયાતો છે. સ્વાર્થનો સંબંધ પોતાનાં સુખ સાધેના સુધી જ સીમિત હોય છે; પરંતુ પરાર્થની સીમા તેનાં કરતાં વધારે વ્યાપક અને મીઠી છે, હૃદય અને પ્રાણોને સ્પર્શે એવી કીમતી છે. પરંતુ આ સ્વાર્થ અને પરાર્થથી પશુ ચડી જાય એવી બે કોઈ ત્રીજી જ વસ્તુ હોય તો તે પરમાર્થ છે. સ્વાર્થનું જગત સ્વ સુધી મર્યાદિત હોય છે. પરાર્થનું જગત અવશ્ય થોડું વધારે વ્યાપક બને છે, છતાં તેની સીમા અસીમ તો નથી જ. તેની સીમાને મર્યાદા છે. પરાર્થમાં પોતાની જાત માટેના જ હિતનો વિચાર છોડી, તેની મર્યાદાને વટાવી, પોતાના સાથીઓ, મિત્રો, સ્નેહી સંબંધીઓ અને જે જે આપણા પરિચિતો છે તેમનાં હરેકના હિતની ચિંતા સેવાય છે. એટલે સ્વાર્થ કરતાં પરાર્થનું સ્થાન અવશ્ય ચડિયાતું છે; પરંતુ પરમાર્થનું જગત તો વ્યાપક છે, અસીમ છે. તેમાં જીવ માત્રના કલ્યાણની ચિંતા સેવાય છે.

આમ તો પ્રત્યેક પંથ અને સંપ્રદાયનો એવો જ હાવો હોય છે કે પોતાના પંથ કે સંપ્રદાયને અનુસરવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થશે. આવો હાવો આગળ ધરાતો હોવાને કારણે જ તેમનામાં સાંપ્રદાયિક વ્યામોહ અને ઝનૂન જન્મવા પામતાં હોય છે. છતાં એક સત્ય અવશ્ય ગંભીરતાપૂર્વક લક્ષ્યમાં લેવાતું છે અને તે એ કે, જે ધર્મ માત્ર શરીરશુદ્ધિની જ વાત કરે છે અથવા તો મનની શુદ્ધિ ઉપર જ ભાર મૂકે છે તે ધર્મ, ધર્મની સાચી દિશાથી થોડો પાછળ છે. પરંતુ જે ધર્મ શરીર અને મનથી પાર આત્માની પશુ વાત કરે છે, તે ધર્મ અવશ્ય ધર્મની દિશામાં ગતિશીલ છે. કારણ ધર્મ સદા આત્મામાં રહેલો હોય છે. તે આત્માનો વિષય છે. આત્મા—વગાહનમાંથી ધર્મના દિવ્ય પ્રકાશની ઝાંખી સંભવી શકે છે.

આપણી સામે જે વસ્તુઓ છે. એક ધર્મ અને બીજું ધન. આપણાં જીવનને સુમધુર ઐશ્વર્યથી ભરનાર કોણ છે ? ધર્મ કે ધન ? આ એક વિચારવાની વાત છે. ધર્મનું અસ્તિત્વ શાશ્વત છે; પરંતુ તેની સત્તા ધનની પેઠે ખડાર દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. ધન ભૌતિક જીવનમાં હંમેશાં મહત્વનું અને કેન્દ્રનું સ્થાન ધરાવે છે, એટલે ધર્મ કરતાં ધનનું મહત્વ માણસને સરળતાપૂર્વક દેખાય છે. જમીનમાં વાવેલાં બી દેખાતાં નથી પણ તે જ બી જ્યારે વૃક્ષને આકાર ધારણ કરે છે ત્યારે જ તે નજરે ચડવા લાગે છે, તેમ ધર્મનાં બીજને જોવા માટે આધ્યાત્મિક આંખો જોઈએ. આજે માણસ ધર્મને ભૂલી ધનની પૂજા કરવા લાગ્યો છે. ધન વિષેની આવી આસક્તિ એક જાતની ઇન્દ્રિયપરાયણતા છે. જ્યાં કેન્દ્રમાં ધન અને ઇન્દ્રિયપરાયણતા હોય ત્યાં ધર્મ ક્યાં ઊભો રહે ? તે કેવી રીતે સચવાય ?

ધનની પાછળ દોટ મૂકનાર અહંકારથી ગ્રસ્ત હોય છે. અહંકાર અને મમતા જ્યાં સુધી જીવતાં હોય ત્યાં સુધી જીવનમાં ડગલે અને પગલે જોખમ છે. અહંકારનો ત્યાગ અને વિનમ્રતાની પકડ, તેમજ મમતાનો ત્યાગ અને સમતાનો સ્વીકાર, એ ધર્મનો માર્ગ છે. આજનો યુગ ભલે વૈજ્ઞાનિક ઉત્ક્રાંતિનો યુગ ગણાય છતાં વિષમતાનો લયંકર ભરડો કોઈને શાંતિથી જીવવા દેતો નથી. આજે જગતમાં સર્વત્ર વિષમતા વ્યાપ્ત છે. એકની પાસે ધનનો ઢગલો છે તો બીજો અજ્ઞાત એક દાણા માટે તલસે છે ! જ્યાં સુધી યંગલાની આબુખાબુ ભૂખ્યાં-તરસ્યાં જૂંપડાંઓનો એક મોટો અશાંત સમુદાય છે ત્યાં સુધી જીવનમાં શાંતિ કે સમાધિ સ્થપાવાનાં નથી ! ધનિકને ધનનો મોટો અહંકાર હોય છે તો બીજી દિશામાં દારિદ્ર્યના નળ ચિત્રોને લઈ હીન-હીન ભાવનાના કર્ણબીજનક દર્શો. દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આવી વિષમતા અને દ્વન્દ્વોનું મૂળ મનુષ્યને ક્ષુદ્ર અહંકાર જ છે. આ દ્વન્દ્વોમાંથી સરળતાપૂર્વક પાર ઉતરવાનો માર્ગ ધર્મ જ બતાવી શકે છે. તનની દવા ધન હોઈ શકે-તન અને ધન બન્ને પાર્થિવ હોઈ બન્ને વચ્ચે સામંજસ્ય પણ છે; પરંતુ આત્માની ભૂખ તો ધર્મથી જ સંતોષાશે. “ધર્મ એવં હૃતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ” જે વ્યક્તિ ધર્મનો દ્રોહ કરે છે, ધર્મને હણે છે, તે હણાયોલો ધર્મ તે વ્યક્તિનો જ નાશ કરી નાખે છે; અને જે ધર્મનું રક્ષણ કરે છે, તેનું રક્ષણ તે રક્ષાયોલો ધર્મ કરે છે. માટે ધર્મ અને ધન વચ્ચેની પસંદગીમાં ધર્મનું જ સ્થાન ચડિયાતું છે. હાં, સમાજમાં જ્યાં સુધી ધનને મહત્વનું સ્થાન છે, ધનને આધારે જ જ્યાં સુધી માનવજીવનનાં મૂલ્યોને આંકવામાં આવે છે ત્યાં સુધી ધર્મનું સ્થાન મહત્વપૂર્ણ રહી શકતું નથી. પરંતુ આપણે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે, પરિશદ અથવા ધનને જેટલું મહત્વ અપાય છે, સાંમાજિક જીવનમાં તેનું જેટલું મૂલ્ય અંકાય છે તેનાથી તો સમાજમાંથી સત્ય અને ધર્મ દૂર ખસી જાય છે. હાં, મનુષ્ય જીવનના અસુક પ્રશ્નો ધનથી અવશ્ય હલ થઈ શકશે; પરંતુ જીવનની સમસ્યાનો ઉકેલ ધનથી નહિ પણ ધર્મથી જ થશે. મનુષ્ય જીવનની આ એક કર્ણ કમનસીબી છે, (નિરર્થક વિટંગણ છે કે માણસ ધન જેવી કોડીની કીમતની વસ્તુને પોતાના પ્રાણોના ભોગે પણ સંભાળીને રાખે છે અને જીવનના અમૂલ્ય

હીરા સમા ધર્મને હુંટાવતા ફેરે છે. યાદ રાખજો કે—“યતો ધર્મસ્તતો જયઃ”—ધન કહી જીવનને બચાવી શકશે નહિ. ધર્મને શુભાવી સંસારનું વિશાળ સામ્રાજ્ય મળી જાય તો પણ તેની કીમત કોડીની છે. ધનને ખાતર ધર્મને ખોઈ નાખવા જેવી બીજી કોઈ બાલિશતા આ જગતમાં નથી.

અંગોના રચના કાળના સંબંધમાં ઇતિહાસજ્ઞોનાં મંતવ્યો ગઈ કાલે કહી બતાવ્યા છે. આજે ઉપાંગોના સંબંધમાં વિચાર ક્રમ પ્રાપ્ત છે. શ્રી પદ્મવલ્લુપ્તના રચના કાળના સંબંધમાં તો કોઈ મત ભેદ જ નથી. પ્રજ્ઞાપનાના કર્તા આર્યશ્યામ છે. તેમનું જ બીજું નામ કાલકાચાર્ય (નિગોદ વ્યાખ્યાતા) છે. એમને વી. નિ. સં. ૩૩૫માં યુગપ્રધાન પદ પ્રાપ્ત થયેલ. અને વી. નિ. સં. ૩૭૬ સુધી તેઓ આ પદ ઉપર ટકી રહ્યા હતા. એટલે પદ્મવલ્લુની રચના વિક્રમ પૂર્વે ૧૩૫ થી ૯૪ની વચ્ચે હોવી જોઈએ. બીજા ઉપાંગોના કર્તા વિષે કયાંય કોઈ ઉલ્લેખ કે નિર્દેશ મળતો નથી, પરંતુ તેમના કર્તા ગણુધરા તો ન જ માની શકાય. અન્ય સ્થવિરો અવશ્ય માની શકાય. ઉપરાંતમાં આ બધી એક જ કાળની રચનાઓ પણ નથી.

ત્રેતાંબરોના આ ત્રણ ઉપાંગો—ચંદ્રપ્રસન્નિત, સૂર્યપ્રસન્નિત અને જંબુદ્વીપપ્રસન્નિતો સમાવેશ દિગંબરોએ દૃષ્ટિવાદના પ્રથમ ભેદ પરિકર્મમાં કરેલ છે. નંદીસૂત્રમાં પણ આ ત્રણોના નામોનો ઉલ્લેખ છે. એટલે આ ત્રણ ત્રેતાંબર દિગંબરોના ભેદથી અવશ્ય પ્રાચીન હોવા જોઈએ. આ ઉપાંગોના સમય વિક્રમ સંવતના પ્રારંભથી આમ ન આવી શકે. બીજાં ઉપાંગોના સંબંધમાં પણ આમ જ કહી શકાય. આજે જે સૂર્યપ્રસન્નિત અને ચંદ્રપ્રસન્નિત ઉપલબ્ધ છે, તેમાં કોઈ ભેદ નથી. લગભગ બન્નેના પાકો સમાન જ છે. એટલે મૂળ ચંદ્રપ્રસન્નિત વિચિત્ર પણ થઈ ગયું હોય.

પ્રકીર્ણકૌની રચનાના સંબંધમાં પણ એમ જ કહી શકાય છે કે, એની રચના પણ સમય સમય પર થઈ હોય, અને રચનાની છેલ્લી મર્યાદા વલ્લ્વી વાચના સુધી ગણી શકાય.

છેદ સૂત્રમાં દશાશ્રુત, વૃહત્કલ્પ અને વ્યવહાર સૂત્રની રચના ભદ્રબાહુએ કરી છે. એટલે એનો સમય વીરનિર્વાણુ ત્ર. ૧૭૦થી પૂર્વે ન હોઈ શકે. વિક્રમ સં. ૩૦૦ પૂર્વે તેમની રચનાઓ થઈ હોવી જોઈએ. એના ઉપર નિયુક્તિ, ભાષ્ય આદિ ટીકાઓ પણ બનેલી છે. એટલે આ ત્રણોમાં પરિવર્તનને અવકાશ નથી. નિશીથ સૂત્ર તો આચાર્યોગની ચૂલિકા છે એટલે તે પણ પ્રાચીન છે. પરંતુ જીતકલ્પ તો આચાર્ય જિનભદ્રની રચના છે. જ્યારે પંચકલ્પ નષ્ટ થઈ ગયું ત્યારે જીતકલ્પને છેદસૂત્રોમાં સ્થાન મળ્યું હશે એમ કહેવા કરતાં આમ જ કહેવું વધારે સમીચીન છે કે, આ કલ્પ વ્યવહાર અને નિશીથના સારસંગ્રહરૂપ છે અને આ જ આધારે તેને છેદમાં સ્થાન મળેલ છે. મહાનિશીથ સૂત્ર જે ઉપલબ્ધ છે તે એ જ સૂત્ર છે કે જેને આચાર્ય હરિભદ્રે બચાવ્યું હતું. તેની વર્તમાન સંકલનાનું શ્રેય આચાર્ય હરિભદ્રને ફાળે જાય છે.

મૂળસૂત્રોમાં દશવૈકલિક સૂત્ર આચાર્ય શમ્ભુલવની કૃતિ છે. તેમને યુગ પ્રધાનપદ વી. નિ. સં. ૭૫માં મળ્યું અને મૃત્યુ સુધી તેઓ આ પદ પર રહ્યા. દશવૈકલિકની રચના વિ. પૂ.

૫૩૬ : લેઘા પાષાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

૩૬૫થી ૩૭૨ની વચ્ચે થઈ હોવી ભેઈએ. દશવૈકલિક સૂત્રના વિષયમાં આટલું કહી શકાય કે, તદ્દગત ચૂલિકાઓ પાછળથી ભેઈવામાં આવી હોય. આ સિવાય દશવૈકલિકમાં કોઈ પરિવર્તન કે પરિવર્ધન થયું નથી. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર કોઈ એક આચાર્યની કૃતિ નથી. તેમાં જ એક કાળની પણ કૃતિ નથી. છતાં તેને વિ. પૂ. બીજી કે ત્રીજી શતાબ્દીનું માનવામાં કરી જ આપત્તિ નથી. આવશ્યક સૂત્ર પણ અંગબાહ્ય હોવાથી કોઈ સ્થવિરકૃત હોવું ભેઈએ. સાધુઓના આચારમાં નિત્ય ઉપયોગમાં આવનારું આ સૂત્ર છે. તેથી આની રચના દશકાવૈલિકથી પણ પૂર્વે માનવી ભેઈએ. અંગોમાં બ્યાં પઠનનું વર્ણન આવે છે ત્યાં ‘સામાજ્યાણિ જૈકાવસંગાણિ’ આ રીતે ભણવાના કેમનું વર્ણન છે. આથી જણાય છે કે, સાધુઓને સર્વ પ્રથમ આવશ્યક ભણાવવામાં આવતું.

શ્રી નંદીસૂત્રની રચના તો દેવવાચકની છે. તેથી તેનો સમય વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દી પૂર્વે માનવો ભેઈએ. અનુયોગદ્વાર સૂત્રના કર્તાના સંબંધમાં કહેવું જરા મુશ્કેલ છે. પરંતુ તેની રચના આવશ્યક સૂત્ર પછી થઈ હોવી ભેઈએ. કારણ અનુયોગમાં આવશ્યકનો જ અનુયોગ કરવામાં આવેલ છે. સંભવ છે અનુયોગદ્વાર સૂત્રની રચના આચાર્યશક્તિ પછી થઈ હોય અથવા તેમણે જ આ સૂત્રની રચના કરી હોય. તેથી રચનાનો કાળ પણ વિક્રમ પૂર્વે છે. હાં, તેમાં યત્ર-તત્ર પરિવર્ધન થયું હોય.

જૈનાગ્રંથોમાંથી થોડા આગ્રંથો તો એવા છે જે જૈનાચાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે જેમકે, આચારાંગ, દશવૈકલિક આદિ. થોડા ઉપદેશાત્મક છે જેમકે, ઉત્તરાધ્યયન, પ્રકીર્ણક આદિ. કેટલાક તત્કાલિન ભૂગોળ-ખગોળ સંબંધોની માન્યતાઓનું વર્ણન કરે છે જેમકે, જંબુદ્વીપ પ્રસંગિત, સૂર્ય પ્રસંગિત વગેરે. છેક સુત્રોનો પ્રધાન વિષય જૈન સાધુઓના આચાર સંબંધો ઔત્સર્ગિક, આપવાદિક નિયમોનું વર્ણન તથા પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન કરવાનો છે. થોડા એવા પણ આગ્રંથો છે જેમાં જિનમાર્ગના અનુયાયીઓનું વર્ણન છે. જેમકે ઉપાસક દર્શાંગ, અનુત્તરોપપાતિકદશા આદિ. કોઈમાં કલ્પિત કથાઓ આપી ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે જેમકે, જ્ઞાતા ધર્મકથા, વિપાકસૂત્ર. આમાં શુભ અને અશુભ કર્મોનું ફળ કથાઓ વડે બતાવવામાં આવેલ છે. ભગવતી સૂત્રમાં ભગવાન મહાવીર સાથે થયેલા સંવાદોનો સંગ્રહ છે. બૌદ્ધસ્તુત્ત પિટકની માફક જુદા જુદા વિષયના પ્રશ્નોત્તર ભગવતી સૂત્રમાં સંગ્રહીત છે.

આ વિષયને અહીં જ રાખી શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં શ્રી કેશી ગૌતમ સંવાદ તરફ વળીએ. તે મુજબ, કેશી સ્વામીના સંસારમાં ફૂળતા પ્રાણીઓ માટે ત્રાણ, શરણરૂપ દ્વીપ તમે કોને માનો છો ?—આ પ્રશ્નના જવાબમાં શ્રી ગૌતમ સ્વામી જવાબ આપે છે:

અત્યિ જ્ઞેગ મહાવીવો વારિમલ્લો મહાલ્લો ।

મહા ઉદગવેગસ્સ ગર્હ તત્થ ન વિચ્છર્હ ॥

હીવે ય હહ કે વુત્તે ? કેસી ગાયમમલ્લવી ।

કેસિમેવં વુવંતં તુ ગાયમેો હ્મમલ્લવી ॥

જળની વચ્ચે એક વિશાળ મહાદ્વીપ છે. ત્યાં વિશાળ જળપ્રવાહના વેગની ગતિ નથી.

આ સાંભળી શ્રી કેશી કુમારે કહ્યું: 'તે મહાદ્વીપ કયો?'

ત્યારે ગૌતમ સ્વામીએ તેનો જવાબ આપતાં કહ્યું: 'જીવ માત્ર મિથ્યાત્વ, અમત, કષાયાદિ ભાવોનો વશવર્તી બની, આ સંસારસમુદ્રમાં અનંતકાળથી ચોર્યાસીના ચક્રોળે ચડી, રખડી રહ્યો છે. તેમાંથી બચવાનો ધર્મ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. ધર્મનું શરણ સ્વીકાર કરવાથી જ તે જન્મ મરણના વેગમાં દૂખતાં બચી શકે છે. કારણ ધર્મ જ જન્મ, જરા, મરણનાં ચક્રમાંથી બચાવનાર એક શ્રેષ્ઠતમ સાધન છે. જે ધર્મના સ્વરૂપને સમજતો કે આચરતો નથી તેને માટે ખુઠવા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય પણ નથી.'

બાદશાહોના પ્રાસાદોનો શાનદાર વૈભવ આજે ક્યાં છે? તેમના મહેલોની ઈન્દ્રધનુષી દુનિયા આજે ક્યાં છે? પોતાની શક્તિ અને વૈભવમાં આંધળા બનેલા તેઓ દુનિયાને કચડી નાખવા ઇચ્છતા હતા પરંતુ તેમની બધી ઇચ્છાઓ ધૂળમાં મળી ગઈ. કાળે બધાને ઢાળી દીધા. આમ છતાં જીવનનો એક સુંદર અને વાસ્તવિક દૃષ્ટિકોણ પણ છે અને તે મૃત્યુની વચ્ચે અમર થવાની કળા !

મૃત્યુમાંથી અમર થવાની કળાને જે આત્મસાત્ કરી શકે છે, તે જ ખરી રીતે આ દુનિયામાં ધર્મશીલ છે. તેનું જ જીવન શ્રેષ્ઠ અને ધન્ય છે.

અભ્યુદયનો આધાર

આત્માના વિશુદ્ધ સ્વરૂપને સમજવા માટે નિશ્ચય દૃષ્ટિની સૂક્ષ્મ સમજણ અનિવાર્ય છે. એનો કાંઈ એ અર્થ નથી થતો કે વ્યવહાર દૃષ્ટિની બિલકુલ ઉપેક્ષા કરવી. નિશ્ચય અને વ્યવહાર બન્ને દૃષ્ટિઓ સાધકની સાધનામાં ઉપકારક છે, પરંતુ આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિમાં નિશ્ચયમૂલક દૃષ્ટિ વધુ સહાયક થાય છે. જૈન દર્શન તો વિચારોની દૃષ્ટિએ અનેકાંતને સ્વીકારે છે. અનેકાંત કદી એક દૃષ્ટિની પ્રધાનતા રાખી, બીજી દૃષ્ટિની અવહેલના કરતો નથી. ગૌણ અને યુગ્ય રૂપે તે બન્ને દૃષ્ટિને યથાસ્થાન યથાશક્ત્ય સ્વીકાર કરે છે. અનેકાંતમાં બન્ને દૃષ્ટિને અવકાશ હોય છે, પરંતુ અનેકાંત માનનારાઓ અનેકાંતથી દૂર, બાજુ તેનાથી અસ્પૃષ્ટ હોય તે રીતે વર્તતા હોય છે. ન્યાં સુધી બન્ને દૃષ્ટિનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ ન થાય, ત્યાં સુધી સાધકની સાધના અધૂરી જ રહેવા પામે છે.

સ્થૂલ દૃષ્ટિએ પણ જો આપણે વિચાર કરીએ તો જૈનદર્શનનો પ્રાણ જ અનેકાંત દૃષ્ટિ છે. ગળથૂંથીમાં જ આ દૃષ્ટિ આપણને ધોળીને પાવાનો પ્રયત્ન થતો હોય છે. તે દૃષ્ટિનો આપણે પ્રવચનોમાં અવશ્ય ઉપયોગ કરતા હોઈએ છીએ. પરંતુ આપણા જીવન-વ્યવહારો આ દૃષ્ટિથી સર્વથા

શૂન્ય જ હોય છે. દાખલા તરીકે, આપણે ત્યાં નવ તરવોતું' વિધાન છે. આ નવ તરવો છે-જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ. મારી સમજણ પ્રમાણે હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેયની દૃષ્ટિએ જો આ નવ તરવોતું' વિભાજન કરવામાં આવે તો જીવ, અજીવ અને પુણ્ય તત્ત્વ જ્ઞેય છે; પાપ, આશ્રવ અને બંધ તત્ત્વ હેય છે; સંવર નિર્જરા અને મોક્ષ ઉપાદેય છે. આમ છતાં માણસને મળેલા સંસ્કારો પ્રમાણે અથવા પોતાની વિકસિત થએલી પ્રજ્ઞાને અનુસરીને, કૌંઈપણ જાતના સંકેત વગર પાપતત્ત્વને દુઃખદાયી સ્વીકારી તેને તે હેય તરીકે માન્ય રાખે છે અને પુણ્ય તત્ત્વ સુખ અને સમૃદ્ધિમાં વર્ધનમાં સહાયક હોઈ તેને તે હિતકર લાગે છે. પરિણામ એ આવે છે કે પાપનો પરિત્યાગ કરવા માટે આપણે જેટલા પ્રયત્નશીલ રહીએ છીએ, તેના કરતાં પણ વધારે આગ્રહી આપણે પુણ્યને પકડી રાખવામાં બની જઈએ છીએ. આપણે એ વખતે નિશ્ચયમૂલક યથાર્થ સ્વરૂપની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ અને વિવેકને ખીંટીએ ટીંગાડી દઈએ છીએ. આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે જો પાપ બંધન છે, જો પાપ વિકાસોન્મુખ ઉત્ક્રાંતિમાં અવરોધક છે, તો પુણ્ય પણ આધ્યાત્મિક અભ્યુદયમાં બાધક તત્ત્વની ગરજ સારે છે. બંધનની દૃષ્ટિથી જો આપણે પાપ અને પુણ્યનો વિચાર કરીએ તો બન્ને એક જ કક્ષામાં આવી જાય છે. હાં, જીવનમાં અનુકૂળ સાધનસામગ્રી અર્પવામાં પુણ્ય અવશ્ય સહાયક બને છે. પરંતુ અનુકૂળ સાધન સામગ્રી વિકાસોન્મુખ આત્માને માટે હંમેશાં અનુલોભ અને ઉપકારક જ છે એવો એકાંત નિયમ નથી.

બ્રહ્મહત્ત ચક્રવર્તીની વાત તો તમે સાંભળી જ હશે. તેઓ ચક્રવર્તી પદવીના ધણી હતા. પુણ્યનો મેરુ પર્વત કહી શકાય એવા પુણ્યપુંજના ઉદયતું આ ફળ હતું. પુણ્યશીલ વ્યક્તિઓમાં તીર્થંકર પછી ચક્રવર્તીઓ જ આવે છે. તીર્થંકરની માતા અને ચક્રવર્તીની માતા સરખાં જ સ્વપ્નો બુલે છે. માત્ર બન્નેનાં સ્વપ્નાંઓમાં ફેર એટલો જ હોય છે કે, ચક્રવર્તીની માતાના સ્વપ્ને આંખાં હોય છે અને તીર્થંકરની માતાનાં સ્વપ્ને તેજસ્વી હોય છે, સ્પષ્ટ હોય છે. તીર્થંકરત્વ એ જો પુણ્યની પરમસીમા ગણાતી હોય તો ચક્રવર્તીત્વ તેના પછીતું અનુક્રમે આવતું સ્થાન છે.

બ્રહ્મહત્ત ચક્રવર્તી પોતાના રાજ્યવૈભવમાં આસકત થઈ આનંદથી જીવન ગાળી રહ્યા હતા. એક બખત બ્યારે તેઓ એક નાટક જોતા હતા, ત્યારે એ નાટક જોતાં જોતાં તેમને એકાએક ભતિસ્મરણ જ્ઞાન થઈ આવ્યું, અને પાછલા ઘણા જન્મોમાં સગા ભાઈ તરીકે સાથે જ જન્મેલા, સાથે જ રહેલા, પોતાના પૂર્વ જીવના ભાઈ ચિત્તસુનિતું સ્મરણ તેમને થઈ આવ્યું. તેઓ શોક વિહ્વલ બની ગયા. 'આ ધરતીના પટ પરથી ગમે ત્યાંથી પણ ચિત્તસુનિને શોધી કાઢો, તેમને પણ આ રાજ્ય સમૃદ્ધિના અનુપમ સુખના ભાગીદાર બનાવું'—એવી સહજ ભાવના તેમનાં હૃદયમાં જન્મી. તે ભાવનાને મૂર્તરૂપ આપવા તેમણે એક શ્લોકનો અર્ધો ભાગ તૈયાર કર્યો. તે અર્ધા શ્લોકમાં પાછલા ભવોની, પોતે સાથે રહ્યા હતા તે સંબંધીની, દૂકી બીજાકર સમી નોંધ હતી. આ અર્ધા શ્લોકમાં લખેલી વાતનું તાત્પર્ય પોતાના પૂર્વજીવના ભાઈ ચિત્તસુનિ સિવાય બીજું કોઈ સમજી

શકે એમ નહોતું. ‘આ શ્લોકનો અવશિષ્ટ અર્થો ભાગ જે પૂર્ણ કરી શકશે તે જ મારો પૂર્વ ભવનો ભાઈ હશે.’ આવી ખાતરી સાથે તેમણે શ્લોકનો અર્થો ભાગ જાહેર જનતાની જાણ માટે મૂક્યો. ‘‘આસ વાસી મૃગો હંસો માતંગાચમરો તથા’’-આ પ્રમાણે અર્થો શ્લોક હતો. આ શ્લોકનો બાકી રહેલો અર્થો ભાગ જોડી આપનાર માટે તેમણે જાહેરાત કરી હતી કે: જે કોઈ આ શ્લોકના ઉત્તરાર્થની પૂર્તિ કરી આપશે તેને હું મારું અર્ધું રાજ્ય આપીશ. પણ પૂર્તિ કોણ કરે? આ વાતનું રહસ્ય બીજું કોણ જાણતું હોય?

આખા રાજ્યમાં આ વાત ફેલાઈ ગઈ. અર્થો રાજ્યનું પ્રલોભન સૌને આકર્ષતું હતું. પરંતુ તેના ઉત્તરાર્થની પૂર્તિ કોઈથી પણ થઈ શકે તેમ નહોતી.

આ ખાબુ પ્રહારત્ત ચક્રવર્તીના પૂર્વ ભવના ભાઈ ચિત્તનો જન્મ પુરિમતાલ નગરમાં એક સુખી અને સમૃદ્ધ કુટુંબમાં થયો હતો. પરંતુ તેમને પણ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થતાં તેઓ મુનિ બની ગયા. એકવાર મુનિ અવસ્થામાં વિહાર કરતાં કરતા તેઓ કાંપિલ્ય નગરના ઉલાનમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેમને કાને અચાનક પેલો અર્થો શ્લોક, કોઈ રેંટ ચલાવનાર જોરશોરથી બોલતો સંભળાયો. ચિત્તમુનિએ તે સાંભળ્યો અને તેમણે તરત જ તેની પૂર્તિ કરી દીધી-‘‘એવા નૌ વચ્ચિકા જ્ઞાતિઃ જ્ઞાત્યાંજ્ઞાત્યાં વિચુક્તચોઃ’’-રેંટ ચલાવનાર આ સાંભળી તરત ચક્રવર્તી પ્રહારત્ત પાસે પહોંચ્યો. તેણે રાજને બધી વાત કરી. રાજને તરત જ આ શ્લોકની પૂર્તિનો લેદ સમજાઈ ગયો. રાજ પોતે સામે આવીને ચિત્તમુનિ પાસે આવ્યા. બન્નેએ ભૂતકાળનાં મીઠાં સંસ્મરણો યાદ કર્યા અને પેટ ભરી વાતો કરી. અંતે ચક્રવર્તી પ્રહારત્તે પોતાના મનની જે ઇચ્છા હતી, તે મુજબ ચિત્તમુનિને સાંસારિક સુખો ભોગવવા માટે પ્રેમભર્યા હૃદયે આમંત્રણ પણ આપ્યું.

ચિત્તમુનિ તો સાધક આત્મા હતા. ભોગોપભોગની સાધન-સામગ્રીના ઉકરડામાં ખૂંચી જાય એવી નબળી મનોવૃત્તિના તેઓ નહોતા. જીલટાતું તેમણે પ્રહારત્ત ચક્રવર્તીને આ સાધન-સામગ્રીનો લાગ કરી ભોગ-આસક્તિથી વિરક્ત થઈ જવા સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. ચિત્તમુનિએ કહ્યું: ‘પૂર્વ જન્મોની સાધના અને શુભ કર્મોના નિમિત્તોને લઈ આપણે અહીં સુખી આવ્યા છીએ. આપણે આપણી જીવન યાત્રાને ખરી દિશામાં જ વાળવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મોહની વિટંબણામાં ફસાએલા આત્માની ફક્ત તમારાથી ક્યા અબજી છે? મોહનાં કડવા અને તિરસ્કારમૂલક ફળોનો તમને ક્યાં અનુભવ નથી? છતાં તે પરમ સત્યથી વિમુખ થઈ ગોટી દિશાની યાત્રા પ્રારંભવી તે આપણે માટે હિતકર નથી. જેઓ આપણને એમ કહે છે કે ‘હું તમારો છું’ તે પાપ કર્મોનાં ફળો ભોગવતી વખતે કે મૃત્યુ વખતે, કિંચિત્ માત્ર પણ સાથ આપતા નથી. માટે સાંસારિક મોહક પ્રલોભનોમા ફસાઈ આપણે ધર્મનો માર્ગ ન છોડી દેવો જોઈએ.’

ચિત્તમુનિના શબ્દો તો રાજ સમજી શક્યા; પરંતુ તે પુણ્યની ઉત્કટતા જ તેમને માટે બંધનરૂપ થઈ પડી. પાપ જેમ આશ્રવ છે તેમ પુણ્ય પણ અંતે તો આશ્રવ જ છે. આશ્રવ

આત્માનો સ્વભાવ નથી પરંતુ વિભાવ છે, વિકાર છે. વિકાર અથવા વિભાગ ઔપધિક હોય છે, નિમિત્તોની અપેક્ષા રાખનાર હોય છે, તે સંયોગ માત્ર છે. એટલે એક દિવસ જેમ તે આત્મા સાથે જોડાયેલો હોય છે તેમ સંજોગો સાતુકૂળ મળતાં તે અવશ્ય વિમુક્ત પણ થાય જ છે. સ્વભાવ પોતાનો હોય છે. સ્વભાવ સંયોગોથી જન્મતો નથી, તેથી તેનો નાશ પણ થતો નથી. જે આપણું છે તેનો કદી નાશ નથી અને જે સાંયોગિક છે તે કદી ટકી શકતું નથી એ જ તત્ત્વજ્ઞાન છે, એ જ લેહ વિજ્ઞાન છે, એ જ સમ્યગ્દર્શન છે અને એ જ આધ્યાત્મિક ભૂમિકાતું મૂળ પણ છે.

નિશ્ચય દૃષ્ટિને અનુસરનારી વ્યક્તિ હંમેશાં વિવેકપૂર્વક વિચાર કરે છે. તે શરીર અને ઇન્દ્રિયો તેમ જ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પોતાથી ભિન્ન અને જડ માને છે. તેની દૃષ્ટિમાં, સ્વરૂપમાં કોઈ કાળ કે કર્મ બાધક કે સાધક થતાં નથી. પરથી ભિન્ન સ્વ-આત્મા સદસ્વરૂપ, ચિદ્રૂપમાં અવસ્થિત હોય છે. નિશ્ચય દૃષ્ટિથી આત્મા અને શરીરશદ્ધિ પર પદાર્થોમાં અત્યન્તાભાવ એટલે ત્રૈકાલિક અભાવ છે. પરમાણુ પણ આપણું બની શકતું નથી. પછી પરમાણુના પુંજ સમા દૃષ્ટિગોચર થતા એ બધા પદાર્થો તો આપણા કયાંથી થવાના ? એટલે પદાર્થોમાં વ્યાપોહ શુદ્ધિ રાખવી એ નરી અજ્ઞાનતા છે.

ચિત્તમુનિનો આવો આત્મ સંસ્પર્શી ઉપદેશ પણ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીના માનસમાં અસર ઊપજાવી શક્યો નહિ. પુણ્યનાં આ પરિબળો બ્રહ્મદત્ત માટે ઉપકારક થવાને બદલે અપકારક થયા. પુણ્યના આ પુંજે તેને ભોક્ષ અપાવવાને બદલે નરકમાં લઇમાં જવા નિમિત્ત બન્યા. ચિત્તમુનિને કહેવું પડ્યું :

ન તુલ્ક્ય ભોગે ચઢૂળ જુલ્હી ગિજ્ઞાસિ આરભ પરિગ્રહેસુ ।

મેહ કબો એસિહ વિષ્ણુલાલો ગચ્છામિ રાય । આમતિભોસિ ॥

હે રાજન્ ! તમે પ્રભુ છો, પરમાત્મા છો, પરબ્રહ્મ છો. આત્માને પરમાત્મ સ્વરૂપ સિદ્ધ સમજીને જે સતત આત્માતું ધ્યાન કરતો રહે છે તે એક દિવસ અવશ્ય સિદ્ધ થઈ જાય છે. આવા વિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપની તમને પ્રતીતિ કરાવી છતાં, ભોગોપભોગ છોડવાની તમારી ઇચ્છા નથી. તમે આરભ અને પરિશ્રદ્ધમાં આસક્ત છો. મેં વ્યર્થ તમારી સાથે આટલી વાત કરી. રાજન્ ! હવે હું જાઉં છું.

અંતે ચિત્તમુનિ અને બ્રહ્મદત્તના કાર્યોની અંતિમ નિષ્પત્તિ શી આવી તે શાસ્ત્રકારના જ શબ્દોમાં—

પચાલ્લરાયા વિય લમ્મદત્તો સાહુસ્સ તસ્સ વયણં અકાર્કં ।

અણુત્તરે મુંજિય કામભોગે અણુત્તરે સો નરમે પચિટ્ઠો ॥

પાંચાલ દેશનો રાજા બ્રહ્મદત્ત મુનિના વચન પાળી ન શક્યો. તેથી અનુત્તર ભોગ ભોગથી અનુત્તર સપ્તમ નરકમાં ગયો.

ત્યારે ચિત્તમુનિ ઉત્કૃષ્ટ સંયમની આરાધના કરી-

ચિત્તો વિ કામેર્હિ વિરક્તકામો, હદગ્ગચ્ચારિત્ત તવો મહેસી ।

અણુત્તર સજ્જમ પાહણ્તા અણુત્તર સિદ્ધિ ગદ્ ગચ્ચો ॥

કામભોગોક્ષી નિવૃત્તા, ઉચ ચારિત્રવાણો તપસ્વીચિત્ત મહર્ષિ અનુત્તર સંયમ પાળી અનુત્તર સિદ્ધ ગતિ પામ્યો.

તાત્પર્ય એ છે કે, જીવ પોતાનાં જ અજ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ અને મોહને કારણે જન્મ અને મરણનાં ચક્રરમાં ફસાયેલ છે. કર્મજન્ય જુદી જુદી ગતિઓ અને ચેતનિઓને આત્મા પોતાનું સ્થાન સમજતો ચાલ્યો છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તે આત્માનું પોતાનું સ્થાન નથી.

આ જીવે પુણ્યના પરિબળે વિપુલ દ્રવ્યની પણ ઉપલબ્ધિ કરી લીધી હોય કે દેવલોક જેવા અનુપમ સુખ સાધનો પણ મેળવી લીધાં હોય, છતાં તે બધું કંઈ કામનું નથી. કેમકે જ્યાં સુધી ભવનો, જન્મનો, ગતિનો, અવતારનો અને ચેતનિનો અંત આવતો નથી ત્યાં સુધી વ્યાવહારિક અને સ્થૂલ દષ્ટિએ બધું પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ આત્મા દીન, હીન અને દરિદ્ર જ રહે છે.

યાદ રાખજો વિકારી કે વૈભવિક ભાવ ત્રૈકાલિક નથી. એટલે જે વખતે આત્મામાં પયાય દષ્ટિથી સંસાર દશા છે, તે જ વખતે દ્રવ્યદષ્ટિથી આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ, નિરંજન, નિરાકાર સિદ્ધ સમોપસૃત છે. અશુદ્ધ આત્માને સ્વરૂપમાં લાવવા માટે અજ્ઞાન, રાગદ્વેષ અને મોહને હટાવવાં પડે છે. આપણે ત્યાં મોક્ષ માટે એક સુંદર ‘અપવર્ગ’ શબ્દ પ્રચલિત છે. અપવર્ગ એ શબ્દોથી બનેલ છે. ‘અપ’ ઉપસર્ગ સાથે ‘વર્ગ’ શબ્દનું સંયોજન થતાં ‘અપવર્ગ’ શબ્દ નિર્પન્ન થયેલ છે. ‘વર્ગ’ શબ્દનો અર્થ થાય છે ધર્મ, અર્થ અને કામ, અને ‘અપ’ શબ્દનો અર્થ ‘રહિત’ થાય છે. એટલે જે ધર્મ, અર્થ અને કામથી રહિત છે તે અપવર્ગ કહેવાય છે. અપવર્ગ આત્માની તે સ્થિતિ છે જ્યાં ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો એટલે ભોગ ન રહે. આ ભોગ જ કામ શબ્દથી ઝાળખાય છે એટલે જ્યાં કામ ન રહે; કામનું સાધન અર્થ છે એટલે જ્યાં કામ અને કામનું સાધન અર્થ પણ ન રહે, કામ અને અર્થ બન્નેને ઉત્પન્ન કરવાવાળો વ્યવહાર ધર્મ એટલે પુણ્ય પણ ન રહે તે અપવર્ગ છે.

આ વિષયને અહીં અટકાવીએ. આગમોના વિષયોના સંબંધની જે વાત ગઈકાલે કહેવાઈ ગયેલ છે, તેનાથી આગળ આજે આગમોના સંબંધની વિચારણા કરીએ જે તમને વધારે રસપ્રદ થઈ પડશે. આ બધા વિષયોના તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યા વગર સત્ય તારવવું મુશ્કેલ બને છે. એટલે આપણી શ્રદ્ધાને કદાચ કોઈ વાત અનુકૂળ ન આવે તો પણ આગમોના સંબંધે પ્રવર્તતી માન્યતાઓથી અબાજી તો રહેવાય જ નહિ. કારણુ તે સંબંધેની અજ્ઞાનતા સત્યના સંશોધનમાં અવરોધક થઈ બેસી રહે છે. માટે બધાવા લાયકને બાણી હેવામા કોઈ દોષને જરા જેટલો પણ અવકાશ નથી.

દર્શન સાથે સંબંધ રાખનારા આગમો પ્રધાનતઃ સૂત્રકૃત, પ્રજ્ઞાપના, રાજપ્રમ્ત્વીય, ભગવતી, નંદી, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ અને અનુયોગદ્વાર છે.

સૂત્રકૃતમાં તત્કાલીન અન્ય દાર્શનિકોના વિચારોનું નિરાકરણ કરીને સ્વમતની પ્રરૂપણા કરવામાં આવેલ છે. તેમાં ભૂતવાદીઓનું નિરાકરણ કરીને આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. બ્રહ્મવાદીઓનાં સ્થાનમાં નાનાત્મવાદ પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવેલ છે. જીવ અને શરીરને પૃથક્ બતાવવામાં આવેલ છે. કર્મ અને તેનાં ફળની સત્તાને સ્થિર કરવામાં આવી છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં બુદ્ધા બુદ્ધા વાદોનું સુકિતપૂર્વક નિરાકરણ કરવામાં આવેલ છે અને આ વિશ્વ કોઈ ઇશ્વર અથવા અન્ય વ્યક્તિકૃત નથી પરંતુ અનાદિ-અનંત છે આ સિદ્ધાંતની સચુકિતક સ્થાપના કરવામાં આવેલ છે. તે વખતમાં પ્રચલિત ક્રિયાવાદ, અક્રિયાવાદ, વિનયવાદ અને અજ્ઞાનવાદનું નિરાકરણ કરીને વિશુદ્ધ ક્રિયાવાદની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

પ્રજ્ઞાપનામાં જીવના વિવિધ ભાવોને લઈ વિસ્તારથી વિચાર કરવામાં આવેલ છે. રાજપ્રમ્ત્વીયમાં પાર્શ્વનાથની પરંપરામાં થયેલા શ્રી કેશી શ્રમણે આવસ્થિતના રાજ પ્રદેશીના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં નાસ્તિકવાદનું નિરાકરણ કરી, આત્મા અને આત્મા સાથે સંબંધ ધરાવનારા અનેક તથ્યોને દૃષ્ટાંતો વડે સચુકિતક સમજાવેલ છે.

ભગવતી સૂત્રના વિવિધરંગી અને વિવિધલક્ષી પ્રશ્નોત્તરોમાં નય, પ્રમાણ આદિ દાર્શનિક વિષયોના વિચાર મૌકિકો જ્યાં ત્યાં પથરાયેલાં પડ્યાં છે.

નંદીસૂત્ર એ જૈન દૃષ્ટિએ જ્ઞાનનાં સ્વરૂપ અને લેહોનું વિશ્લેષણ કરનારી એક સરળ, સુયોગ્ય અને સુંદર કૃતિ છે.

સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગની રચના બૌદ્ધોના અંશુત્તર નિકાયના ઢંગની છે. આ બન્ને સૂત્રોમાં આત્મા, પુદ્ગલ, જ્ઞાન, નય, અને પ્રમાણ આદિ વિષયોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવેલ છે. ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં થનારા નિહનવોનો ઉલ્લેખ સ્થાનાંગમાં છે. એવી જાતની સાત વ્યક્તિઓ બતાવવામાં આવી છે જેઓએ કાળ ક્રમથી ભગવાન મહાવીરના સિદ્ધાંતોની ભિન્ન ભિન્ન વાતોને લઈ, પોતાનાં મંતવ્યોમાં પાથર્યક પ્રગટ કરેલ છે તે નિહનવોના નામે ઓળખાય છે.

અનુયોગ સૂત્રમાં શબ્દાર્થ કરવાની પ્રક્રિયાનું વર્ણન પ્રધાનતાએ છે, પરંતુ પ્રસંગોપાત તેમાં પ્રમાણ તથા નયોનું તેમજ તત્વોનું પણ વિવેચન સુંદર ઢંગથી કરવામાં આવેલ છે.

આગમ વિષયક ચર્ચા અહીં અટકાવી હવે આપણે જોના સ્વાધ્યાય માટે પસંદ કરવામાં આવેલ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૩મા અધ્યયનના કેશી ગૌતમના સંવાદ તરફ વળીએ. તે જુજળ, શ્રી કેશીકુમારના જગતના જીવે માટે આધારરૂપ દ્વીપ, જે જળમાં ડૂબતા પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરી શકે છે તે દ્વીપ કયો છે ? તે પ્રશ્નનો જવાબ આપતા શ્રી ગૌતમ સ્વામી કહે છે :

જરામરણ વેગેણં લુલ્લમાણાણ પાણિણં ।
ધમ્મો લીલો પદ્ધટ્ઠાય, ગઈં સરણમુત્તમં ॥
સાહુ ગોયમ । પન્નાતે છિન્નો મે સસલો દ્ધો ।
અન્નો વિ સસલો મલ્લં તં મે કહસુ ગોયમા ॥

જરામરણના વેગમાં વહેતા અને ફળતા પ્રાણીઓને માટે ધર્મ જ દ્વીપ, પ્રતિષ્ઠા, ગતિ અને ઉત્તમ શરણ છે.

ગૌતમ સ્વામી પાસેથી આ ઉત્તર સાંભળી શ્રી કેશીકુમાર ગૌતમ સ્વામીની પ્રજ્ઞાને અભિનંદતા કહે છે: ‘હે ગૌતમ! તમારી પ્રજ્ઞા શ્રેષ્ઠ છે. તમે મારો સંદેહ દૂર કર્યો છે. મારો એક બીજો સંદેહ પણ છે તે વિષે પણ તમે મને કહો.’

મનુષ્ય સૌથી વધારે મૃત્યુથી ભય પામે છે. તેની દૃષ્ટિમાં મૃત્યુ એક સ્વતંત્ર વસ્તુ છે. પરંતુ: જન્મ અને મૃત્યુ એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. જન્મનો અંતિમ વિકાસ એ જ મૃત્યુ છે. જન્મની સાથે જ તેનો પ્રારંભ થાય છે પરંતુ તે દેખાતું નથી. જ્યારે દેખાય છે ત્યારે જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચે સમયની એક મોટી ખાઈ, ભેદ રેખા થઈ ગઈ હોય છે, એટલે આપણી દૃષ્ટિ હંમેશા જન્મ કરતાં તેતું પાર્થક્ય જ જુઓ છે. હાં, મૃત્યુથી ત્યારે જ બચી શકાય જ્યારે જન્મનો જ નિરોધ થઈ જાય. જન્મનો નિરોધ કેમ થાય તેની વાત હું કહી ગયો છું એટલે આ વિષયને વિસ્તારતા નથી.

મૃત્વોચ્ચિર્મેષિ કિં સ્વહ । મીતં મુશ્વતિનો યમઃ ।

અજ્ઞાતસ્ય કુતો મૃત્યુઃ કુરુ યત્ન મ જન્મનિ ॥

મૃત્યુથી બચવાનો એક જ અમોઘ ઉપાય જન્મને અટકાવવાનો છે. તે સિવાય મૃત્યુનંધ થઈ શકાતું નથી.

આત્મહંતા અને આત્મજ્ઞાની

ઉપનિષદમાં માણસનું વિભાજન આત્મહંતા અને આત્મજ્ઞાની રૂપે કરેલ છે. પહેલા પ્રકારના માણસો આત્માનું હનન કરનાર: એટલે આત્મઘાતી છે; અને બીજા પ્રકારના માણસો આત્મસ્વરૂપના વિજ્ઞાતા એટલે આત્માને જાણનારા છે. આમ તો આપણે પણ આત્મહંતા શબ્દનો ઠગલે અને પળલે પ્રયોગ કરીએ છીએ, પરંતુ આપણાથી પ્રચુકત ‘આત્મહંતા’ શબ્દ વાસ્તવિક નથી. કારણ બધા અસ્તિક દર્શનની આત્માના સ્વરૂપના વિષયમાં પ્રાયઃ એકરૂપતા છે. આત્માનો આત્મતિક નાશ કોઈ અસ્તિક દર્શનને દ્રષ્ટિ નથી. એટલે આત્મહંતા ક્યમંપિ સંભવિત નથી. પરંતુ આત્માની સાથે સન્નિકટતાનો સંબંધ ધરાવનાર શરીરની હયામાં આત્મહંતાનું આદેશપણ

આપણે કરી લેતા હોઈએ છીએ. શરીરના નાશને આત્મહત્યા માની લેવાની પારંપરિક ભૂલનું આવર્તન આજે પણ યથાવિધિ થયા જ કરે છે. પરંતુ આ જાતના અનિષ્ટ શબ્દ પ્રયોગથી પારમાર્થિકની હત્યા થઈ જાય છે જેનો આપણને ખ્યાલ પણ આવતો નથી. શરીરને મારી નાખવું તે આત્માને મારી નાખવાની પ્રક્રિયા નથી. શરીર હત્યા તે આત્મહત્યા નથી. એ તો ઉપરના આવરણનું પરિવર્તન છે. શરીર એ તો આત્માનું વસ્ત્ર જેવું ઉપકરણ છે એટલે શરીરના ઘાતથી ઉપરના આવરણના પરિવર્તનની વાત અવશ્ય થઈ ગણાય; પરંતુ આત્માને તેથી કોઈ હાનિ કે લાભ થયો ન ગણાય.

એટલે ઉપનિષદોએ આત્મહંતા શબ્દનો ઘણો યથાર્થ પ્રયોગ કર્યો છે. ઉપનિષદના ઋષિઓની દૃષ્ટિમાં આત્મહંતા તે છે કે જે પોતાને જાણ્યા વગર જીવી જાય છે. અજ્ઞાનથી આવૃત્ત જે પોતાના સ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ ફોડાવતો નથી તે માણસ સતત આત્મહત્યા કરી રહ્યો છે. પોતાની ગણતરી આત્મહંતાની શ્રેણીમાં છે કે આત્મ-વિજ્ઞાતાની, તેનો નિષ્કર્ષ સહુએ સહુની રીતે કરી લેવાનો છે. આપણે સૌ જીવન તો જીવીએ છીએ; પરંતુ આપણે આપણા પોતાના વિષે જ સવિશેષ અજ્ઞાત છીએ એ કેટલું આશ્ચર્ય છે? તમે તમારા હૈયા પર હાથ મૂકીને સત્ય કહેજો-તમે કોણ છો? ક્યાંથી આવ્યા છો? ક્યાં જવાના છો? તમારા જીવવાનું પ્રયોજન શું છે? તમારા અસ્તિત્વનો અર્થ શો છે? તમારે શું મેળવવાનું છે? તમારે જે મેળવવાનું છે તે તમને કઈ રીતે મળશે? આ દરેક વાતનો તમને કહી વિચાર આવ્યો છે ખરો? આ બધા પ્રશ્નોના જવાબો તમારા ઊંડાણમાંથી નિવિશિષ્ટ આવી જતા હોય તો તમે આત્મહંતાની શ્રેણીમાં નથી એ એક સુનિશ્ચિત સત્ય છે. પરંતુ જો આ પ્રશ્નો માત્ર પ્રશ્નાર્થક બની રહે, તેમના ઉત્તરોની પ્રતીતિની કોઈ સ્પષ્ટ રેખા તમારા અંતરાત્મામાંથી અવિભાવ ન પામે, તો તમે નિઃસંદેહ આત્મજ્ઞાતાની શ્રેણીમાં પણ નથી આવતા. જગતના ભૂગોળ અને ખગોળની આપણને સારી એવી જાણકારી છે. મંગળ અને ચંદ્ર વિષેની સૂક્ષ્મતમ માહિતીઓ પણ આપણો પાસે છે, પરંતુ આપણે આપણા પોતાના વિષે જ અજ્ઞાત છીએ. જે પોતે પોતાના વિષે જ અજ્ઞાત છે તેને ઉપનિષદકાર આત્મહંતા અથવા અસુરના નામથી સંબોધે છે. “અસુર્યાનામ તે લોકા અન્ધેન તમસાવૃતાઃ” અર્થાત્ તે અસુર સ બંધી લોકો આત્માના અદર્શનરૂપ અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત છે.

યાદ રાખજો, આપણા વિષેનું આપણું અજ્ઞાન, જેટલી હાનિ આપણને પહોંચાડે છે, તેટલી બીજા કોઈને પહોંચાડી શકતું નથી. આપણી અજ્ઞાનતાનો લોગ બીજા તો પાછળથી અને છે પરંતુ સૌ પ્રથમ તો આપણે જ આપણી અજ્ઞાનતાના લોગ બનીએ છીએ. સ્વરૂપની અજ્ઞાનતાને કારણે આપણામાં જે શત્રુ અને ક્રોધાદિ વિષે જન્મે છે તે આપણી અંદરની શાંતિને ભસ્મીભૂત કર્યા પછી જ બીજાની શાંતિ અને સમાધિ ઉપર આક્રમણ કરે છે. આમ છતાં, આમેની વ્યક્તિ જો ભગવાન મહાવીરની જેમ આત્મ-જયોતિના દિવ્ય પ્રકાશથી ઝળહળતી હશે તો જેમ

ગોશાલકની તેજોદેશ્યા લગવાન મહાવીરને બાળી નાખવાને બદલે ગોશાલકને જ બાળી નાખનારી સિદ્ધ થઈ, તેમ આપણાં શત્રુઓ, ક્રોધાદિ વિષયો પ્રથમ આપણને બાળશે, પછી અન્યને.

આપણે સૌ આનંદને જ ઇચ્છીએ છીએ અને તે મેળવવા માટેના આપણા સતત પ્રયત્નો પણ હોય છે. પરંતુ સ્વસ્વરૂપ વિષેની આપણી અજ્ઞાનતાને કારણે આનંદનું નિર્માણ થવાને બદલે પીડાનું, દુઃખનું, નરકનું નિર્માણ થઈ જાય છે. આપણી સ્થિતિ—“ચિનાયક” વિકૃત્વાણિ રચયામાસ વાનરમ્” એટલે કે બનાવવા ગયા ગણેશજીની મૂર્તિ, પરંતુ બની ગઈ વાંદરાની પ્રતિમૂર્તિ એના જેવી બની જાય છે! “દ્વિમવદ્ગન્તુ” કામસ્ય ગમન” સાગર” પ્રતિ—જવા ગયા હિમાલયનાં ગગનસ્પર્શી શિખરોની આનંદદાયી યાત્રાએ અને પહોંચી ગયા સમુદ્રમાં !

આપણે સૌ આનંદ મેળવવા ઇચ્છીએ છીએ પરંતુ સ્વસ્વરૂપની અજ્ઞાનતાને કારણે આનંદ મેળવી શકતો નથી. જેને સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી કે હું કોણ છું, તેને સ્વઆનંદનો ખ્યાલ પણ ક્યાંથી આવે ? મારાં મૂળિયાંની જ મને ખબર નથી ત્યાં મારામાં કેવાં પુષ્પો ખીલી શકે તે હું ક્યાંથી કહી શકું ? હું કઈ જાતનું બીજ છું તેના જ બે હું નિર્ણય ન કરી શકું, તો હું જે કાંઈ થવા પ્રયત્ન કરીશ તેમાં મને સંતાપ અને પીડા સિવાય બીજું કાંઈ જ મળશે નહિ.

હું કોણ છું ?—પાયાનો આ પ્રશ્ન જે બરાબર સમજી જાય છે તેના જ જીવનની યાત્રા રૂપાંતરિત થઈ જાય છે. સ્વસ્વરૂપની અજ્ઞાન અવસ્થામાં જે ચીજો આપણને મહત્ત્વની અને સંઘરવા લાયક જણાય છે તે સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાન પછી તુચ્છ લાગવા માંડે છે. રાત દિવસ એક જણની પણ વિશ્રાંતિ વગર વસ્તુઓ મેળવવા આપણે જે તનતોડ મહેનત કરીએ છીએ, તે જ વસ્તુઓ સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં, આપણે મન કોહીની કિંમતની બની જાય છે. અરે, બીજની વાત જવા દો અને અમારી જ વાત લો ! જે પૈસા માટે તમે રાત દિવસ કાંકાં મારો છો, તે પૈસામાંથી એક સો રૂપિયાની નોટ પણ અમારા જેવા જૈન સાધુને કોઈ વહેંચાવે, તો અમે તે પૈસા તરફ દૃષ્ટિ પણ નાખીશું ખરા ?

આત્મજ્ઞ પુરુષ બુદ્ધી જ શોધમાં, બુદ્ધ જ મેળવવા માટે નીકળી પડે છે. સ્વયંને જાણનાર જીવનમાં કદી પણ પરાજિત થતો નથી. સ્વયંને ન જાણનાર જીવનની બીજી દિશામાં ગમે તેટલા સફળ થયા જણાય છતાં વાસ્તવમાં તેઓ અસફળ જ છે. સ્વયંને જાણનાર સફળતાને પામી જાય છે. એ સફળતાની આવી તેમના હાથમાં આવી જાય છે અને એ આવી દ્વારા તેઓ એ રહસ્યના દ્વારને ખોલી નાખે છે કે આનંદ ક્યાંય બહાર નથી, તે સ્વયંમાં જ સમાયેલો છે. માથુસો બે પ્રકારના છે એમ ઉપનિષદના શ્રુતિઓ કહે છે. એક કે જેઓ સ્વયંને જાણે છે તે આત્મજ્ઞાની અને બીજા એ કે સ્વયંના જ્ઞાનથી અજ્ઞાત છે તે આત્મ-અજ્ઞાની.

આ રીતે જે આત્મહંતા છે, તે જ અસુર છે. અસુરનો અર્થ જ છે અધિકારમાં જીવનારા. જ્યાં સૂર્યનો કોઈ પ્રકાશ પહોંચતો નથી એવા અધિકારભર્યા લોકમાં જીવનારા અધિકારજીવી

આત્માઓ અસુર છે. કોડા મકોડાની માફક તેઓ અધકારમાં જીવે છે. જે સ્વયંના જિજ્ઞાસુ નથી તે અધકારમાં ભટકવાના જ છે. કેમકે સ્વયંની જિજ્ઞાસા એટલે સૂર્ય બનવાની કોશિષ અને સૂર્ય બનવું એટલે સ્વયં પ્રકાશિત થવું. આત્મજ્ઞ પુરુષોની યાત્રા પ્રકાશના લોક પ્રતિની ગતિ છે. અનાત્મજ્ઞ જીવોની અંતર જ્યોતિ ભુજાર્ધ ગર્ધ છે અને તેઓ અધકારમાં ફૂંચેલા છે. આવા જીવો એક બીજાને અતુસરી વધુ અધકારમાં ફૂંચે છે અને તે અધકારમાંથી બહાર નીકળવાનું તેમને ગમતું પણ નથી. તેમની પાસે એવું કોઈ નેતૃત્વ પણ નથી કે જે તેમને અધકારમાંથી બહાર કાઢી શકે. બહાર નીકળવાની ઇચ્છા પણ તેમનામાં જાગૃત હોતી નથી, જાગૃત થતી પણ નથી; અને અજ્ઞાનતાનું આવરણ એટલું પ્રગાઢ તેમના પર છવાયેલું છે કે, તેને હટાવી, ભિલા થઈને આગળ વધવાની અને પ્રકાશ તરફ ગતિ કરવાની તેમની ઇચ્છા કુક્ષિત થઈ ગઈ હોય છે.

આ રીતે માણસ પોતે અધારામાં જીવે છે. પરંતુ પોતે અધારામાં જીવી રહ્યો છે એ વાતને ભુલાવવા માટે તે પ્રાયઃ બીજા પાસે પ્રકાશની વાતો કરવા લાગે છે. માણસે થોડા જાગૃત અને સાવધાન થવાની જરૂર છે કે, જે વસ્તુ પોતે જાણતો નથી, જે તેના અતુલવની બહારની વાત છે, તે વાત બીજાને કહેવા, બતાવવા કે ઝોળખાવવા પ્રયત્ન કરવો એ જેટલું બીજાની જાતને હાનિ પહોંચાડનારું છે, તેનાથી પણ અધિક પોતાની જાતને હાનિ પહોંચાડનારું છે. દુનિયામાં એવા માણસો થોડા અપવાદ સિવાય મળવા મુશ્કેલ છે કે જેઓ પોતે જેટલું જાણતા હશે તેટલું જ બતાવવા પ્રયત્ન કરતા હશે. કારણ કેન્દ્રમાં અહંની સાધનાને લઈ માણસ પોતાની જાત ઉપર સંયમ, મર્યાદા કે નિયંત્રણ રાખી શકતો નથી. એટલે પોતે ન જાણતો હોય છતાં જાણવાનો દંભ આચરી, પોતાની જાતને જાણકાર ગણાવવા પ્રયત્ન કરે છે. પોતે જે વિષય જાણતો નથી તે વિષયમાં પણ માર્ગદર્શન આપવા તે પ્રયત્ન કરે છે. બીજાને ઉપદેશ આપી ઉપદેશક બનવાનો અને વસ્તુ ન જાણતો હોવા છતાં જ્ઞાતા બનવાનો જીવને ભારે શોખ હોય છે. સામેની વ્યક્તિમાં જરાક નબળાઈ જણાય તો તરત જ તે તેનું ગળું દબાવવા તૈયાર થઈ જાય છે. આવા માણસને તે તરત જ માર્ગ બતાવશે: ‘જુઓ, પરમાત્માને મેળવવાનો આ જ સીધો માર્ગ છે; આ માર્ગ ઉપર જ કયાંય આડાઅવળા ગયા વગર સીધા આલ્યા જાઓ.’

સ્ત્રોત બતાવવાની એટલે કે, માર્ગોપદેશક થવાની પણ એક મલા છે. મલા છે એટલે કે, તેનાથી માણસમાં સહજ જન્મ જન્મી જાય છે કે પોતાને માર્ગની માહિતી છે. ઉપદેશક થવાનો દોષ જ એ છે કે, બીજાને માર્ગ બતાવતાં બતાવતાં પોતે તો એ માર્ગથી તદ્દન અજાન છે, એ સત્ય જ તે જુદી જાય છે. સ્વરૂપને ઝોળખનાર ગણ્યાગાંઠ્યા જ માણસો છે છતાં સ્વરૂપની વાતો કરનારા, ઉપદેશકો માર્ગ દેખાડનારા અનેક છે. ખરેખર જેઓ અજ્ઞાત છે, જેમને આત્મોપલબ્ધિ થઈ નથી, જેઓ અનુભૂતિનાં દ્વારને ઉદ્ઘાટિત કરી શક્યા નથી, તેઓ તો મહેરબાની કરીને મૌન રહેતા હોય તો જ સાચું. તેથી તેમને પોતાને તો લાલ છે જ પરંતુ આખા જગતને પણ

તેથી ઘણું લાભ છે. પણ આવા લોકો મૌન ધારણ કરે એ વાતમાં માલ નથી. તેમને બાલતા બંધ કરવા જશો તો તેઓ વધારે ભેરથી બોલશે. કારણ, પોતાનાં અજ્ઞાનને છુપાવવા માટે તેમની પાસે આના સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. આપણા જ કાનમાં પડતો આપણો અવાજ આપણને આપણી બાબતો વિષે વિશ્વાસ જન્માવી શકે છે.

ઋષિઓ કહે છે કે, માણસો બે બતના હોય છે. એક આત્મહંતા અને બીજા આત્મજ્ઞાની. આપણે કઈ કોટિના છીએ તેનો નિશ્ચય બીજા કોઈ કરી શકે નહિ, તેનો નિશ્ચય આપણે પોતે જ કરી શકીએ. કેમકે, માણસ પોતે પોતાની બતને જે રીતે ઝાળખી શકે છે તેટલું બીજા કોઈ તેને ઝાળખી શકતું નથી.

જે તમારી કોટિ આત્મજ્ઞાનીની હોય તો વાત ત્યાં જ પૂરી થઈ ગઈ, પછી કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. તમે જે મેળવવાનું હતું તે મેળવી લીધું, પરંતુ જે તમારી કોટિ આત્મહંતાની હશે તો તમે ચોર્ચાસીની ચક્રોળે ચડ્યા વગર રહેવાના નથી.

પરમાત્માની દિશા તરફની મંગળ યાત્રાનો પ્રારંભ પણ થયે નથી અને પોતાની બતને આત્મજ્ઞાની માની લેવાની વાત ભારે સરળ છે. આગમો, પિટકો, ગીતા, ધ્વજસૂત્ર અને ઉપનિષદોનાં વચનો કંઠાંત્ર કરી લીધાં એટલે પોતે આત્મજ્ઞાની બની ગયો છે એથી બુલબુલામણીમાં માણસ પડી બળ્ય છે. આત્માનો સાક્ષાત્કાર ખરેખર તો થતો નથી અને વચનોની કંઠસ્થતાને આધારે, પોતે આત્મજ્ઞાની બની ગયાની ભ્રાંતિ તેનામાં અવશ્ય પેદા થઈ બળ્ય છે.

ધર્મ પ્રયોગ છે, વિચાર નથી; ધર્મ પ્રક્રિયા છે, ચિંતન નથી; ધર્મ વિજ્ઞાન છે, દર્શન નથી. વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળાની જેમ ધર્મની કોઈ સ્વતંત્ર પ્રયોગશાળા નથી કે, ન્યાં સાધન સામગ્રી એકત્રિત કરી, ધર્મનો પ્રયોગ કરી શકાય. ધર્મ માટે આપણે આપણી બતને જ પ્રયોગશાળા બનાવવી પડે છે. આપણામાંથી જ બધા પ્રયોગો ફક્ત થાય છે.

આ વિષયને આટલેથી અટકાવી, હવે ગઈ કાલે કહેલા આગમના વિષયના સંબંધમાં ઇતિહાસજ્ઞોનાં મંતવ્યોને બાજુવા પ્રયત્ન કરીએ કે જેથી, આગમોના ઇતિહાસના સંશોધનમાં રસવૃત્તિ જન્મી શકે. આગમોના વિષયોની વાત ગઈ કાલે કરી હતી. આજે આગમોની ટીકા ચૂર્ણિ, નિર્ચુકિત અને ભાષ્ય આદિનાં સંબંધમાં સંકેતાત્મક ઉલ્લેખ કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

આગમોની ટીકાઓ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં થયેલી છે પ્રાકૃત ટીકાઓ, નિર્ચુકિત, ભાષ્ય અને ચૂર્ણિનાં નામથી લખવામાં આવી છે. નિર્ચુકિત અને ભાષ્ય પદ્યમય છે અને ચૂર્ણિ ગદ્યમય છે. ઉપલબ્ધ નિર્ચુકિતઓનો મોટો ભાગ દ્વિતીય ભદ્રબાહુની રચના છે. તેમનો સમય વિક્રમની પાંચમી અથવા છઠ્ઠી શતાબ્દી છે. ઘણું કરીને બૌદ્ધો તેમજ ચાર્વાકોના વિષયમાં નિર્ચુકિતમાં ન્યાં કયાય પણ અવસર મળ્યો, ત્યાં તેમણે લખાણો લખ્યાં છે. દાર્શનિક શૈલીથી તેમજ સુદર દંડથી આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. જ્ઞાનનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ તથા

અહિંસાનું તાત્વિક વિવેચન યથાચોગ્ય રીતે કરવા પશુ તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. શબ્દોના સમીચીન અર્થો કરવાની પદ્ધતિમાં તો તેઓ નિષ્ણાત હતા જ. તેમાં પ્રમાણ નય અને નિષ્કેપોના વિષયના સારગર્ભિત વિવેચનોથી તેમણે જૈન દર્શનની ભૂમિકા દઢતમ બનાવી છે.

પોતાના વખત સુધીનું કોઈપણ વિષયની ચર્ચાનું વિકસિત અને પૂર્ણ સ્વરૂપ જોવું હોય તો લાઘ્ય જોવું જોઈએ. લાઘ્યકારોમાં પ્રસિદ્ધ સંઘદાસ ગણિ અને જિનભદ્ર છે. એમનો સમય સાતમી શતાબ્દી છે. જિનભદ્ર ક્ષમા શ્રમણે વિશેષાવરયક લાઘ્યમાં આગમિક-વિષયોનું તર્ક સંગત વિવેચન કર્યું છે. પ્રમાણ નય અને નિષ્કેપોની સંપૂર્ણ ચર્ચાઓ પશુ તેમણે કરી છે. આ સિવાયના તત્ત્વોનું પશુ તાર્કિક અને ચુકિતસંગત વિવેચન તેમણે કર્યું છે. સારાંશ એ છે કે, દાર્શનિક ચર્ચાનો એવો કોઈ વિષય નથી કે જે જિનભદ્રની કલમથી અસ્પૃશ્ય રહ્યો હોય.

બૃહલ્લપ લાઘ્યમાં સંઘદાસ ગણિએ સાધુઓના આહાર અને વિહાર આદિ નિયમોના ઉત્સર્ગ-અપવાદ માર્ગની ચર્ચા દાર્શનિક ઢંગથી કરી છે. તેમણે પ્રસંગાનુકૂળ જ્ઞાન, પ્રમાણ, નય અને નિષ્કેપના વિષયમાં પશુ પર્યાપ્ત લખાણ લખેલ છે.

ઘણું કરીને સાતમી આઠમી શતાબ્દીની ચૂર્ણિઓ મળે છે. ચૂર્ણિકારોમાં જિનદાસ મહત્તર પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ સિવાય બીજી પશુ ચૂર્ણિઓ લખી છે. ચૂર્ણિઓમાં લાઘ્યગત વિષયોના જ સંક્ષિપ્તતમ ઉલ્લેખ છે. જાતકના ઢંગની પ્રાકૃતકથાઓ એમની વિશેષતા છે.

જૈન આગમોની સૌથી પ્રાચીન ટીકા આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કરી છે. તેમનો સમય વિક્રમ સંવત ૭૫૭થી ૮૫૭ની વચ્ચેનો છે. હરિભદ્રસૂરિએ પ્રાકૃત ચૂર્ણિઓનો પ્રાયઃ સંસ્કૃતમાં અનુવાદ જ કરેલ છે. ઠેકઠેકાણે પોતાના દાર્શનિક જ્ઞાનનો ઉપયોગ તેમણે ચોગ્ય માત્રામાં કરેલ છે. એટલે તેમની બધી ટીકાઓમાં પ્રાયઃ બધા દર્શનોની પૂર્વ પક્ષના રૂપમાં ચર્ચા મળી રહે છે. સાથોસાથ તેઓએ જૈનતત્ત્વને દાર્શનિક જ્ઞાનના બળથી સુનિશ્ચિત રૂપમાં વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન પશુ કર્યો છે.

હરિભદ્રસૂરિ પછી શીલાંકસૂરિએ દશમી શતાબ્દીમાં સંસ્કૃત ટીકાઓની રચના કરી. શીલાંકસૂરિ પછી પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર શાંત્યાચાર્ય થયા. તેમણે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપર બૃહત્ ટીકા લખી છે. ત્યાર પછી પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર શ્રી અભયદેવસૂરિ થયા, જેમણે નવ અંગો ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ રચી. એમનો જન્મ વિ. સં. ૧૦૭૨માં અને સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૧૩૫માં થયો. આ બન્ને ટીકાકારોએ પૂર્વના આચાર્યોની બધી ટીકાઓનો ચોગ્ય ઉપયોગ તો કર્યો જ છે. જ્યાં ત્યાં પોતાના ઢંગની તે વખતની વિકસિત થયેલી દાર્શનિક ચર્ચાઓને ચોગ્ય સ્થાન આપવાનું પશુ ભૂલ્યા નથી.

અત્રે મલ્લધારી હેમચંદ્રનું નામ પશુ ઉલ્લેખનીય છે. તે બારમી શતાબ્દીના વિદ્વાન હતા. આગમોના સંસ્કૃત ટીકાકારોમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ સ્થાન તો આચાર્યશ્રી મલ્લયગિરિનું છે. પ્રાંજલ લાપામાં

દાર્શનિક ચર્ચાઓથી સભર સુન્દર ટીકાઓ જે જેવી હોય તો, શ્રીમલયગિરિની ટીકાઓ જેવી જોઈએ. તેમની ટીકાઓના અભ્યાસમાં દાર્શનિક ગ્રંથોના વિશુદ્ધ અભ્યાસનો આનંદ આવે છે. જૈન શાસ્ત્રના કર્મ, આચાર, ભૂગોળ અને ખગોળ આદિ બધા વિષયો એકધારા પ્રવાહથી ચાલે છે અને હાથમાં લીધેલા તે તે વિષયોને એટલા સુસ્પષ્ટ કરી દે છે કે, તે વિષયના સંબંધમાં અન્યત્ર ક્યાંય જોવાની જરૂર રહેતી નથી. વૈદિક વાક્યમયમાં શ્રી વાચસ્પતિ મિશ્રે જે વિષયને સ્પર્શ્યો તે વિષયને ખૂબ તનુમયતાપૂર્વક લખ્યો છે એમ જૈન પરંપરાના આચાર્ય શ્રી મલયગિરિએ કહ્યું છે. આચાર્ય મલયગિરિ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રના સમકાલીન હતા. એટલે તેમને બારમી શતાબ્દીના વિદ્વાન માનવા જોઈએ.

હવે આપણે ઉત્તરાધ્યયનના સ્વાધ્યાય તરફ વળીએ. તે સુબળ, શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ પ્રશ્ન પૂછી રહ્યા છે—

અણ્ણવંસિ મહોદંસિ નાવા વિપરિધાવર્દ્ ।
જસિ ગાયમ મારુદ્દો કહ પારં ગમિ સ્સસિ ? ॥
જા ડ અસ્સાવિણી નાવા ન સા પારસ્સગામિણી ।
જા નિરસ્સાવિણી નાવા સા ડ પારસ્સગામિણી ॥

હે ગૌતમ ! મહાપ્રવાહવાળા સસુદ્રમાં નૌકા ડગમગે છે. તેમાં ઝેસીને તમે કેવી રીતે પાર થઈ શકશો ? તે સાંભળી શ્રી ગૌતમે જવાબ આપ્યો: ‘જે (સંછિદ્ર) નૌકા તૂટેલી છે તે પાર ન પહોંચી શકે. પરંતુ જે સારી છે, કાણુ વગરની છે તે જ પાર પહોંચી જાય છે. આ સંસાર સસુદ્ર જેવો છે. સસુદ્રનો જેમ છેડો દેખાતો નથી તેમ સંસારનો પણ છેડો દેખાતો નથી. જેમ સસુદ્રને પાર કરવા માટે સુદૃઢ નાવડી જોઈએ તેમ સંસારરૂપ સસુદ્રને પાર કરવા માટે પણ આ શરીરરૂપી નાવડી મળી છે. નૌકા જો સુદૃઢ અને છિદ્ર વગરની હોય તો જ તે સરળતાથી સસુદ્રની પેલે પાર આપણને પહોંચાડી શકે છે તેમ આશ્રવશૂન્ય કર્માશ્રવથી રહિત નાવ જ આપણને સંસાર સાગરની પાર ઉતારશે. જે નાવ સાશ્રવ છે તે હરિયાની વચ્ચે જ ફગો ફઈ દેશે. એટલે જીવરૂપ નાવિકે પોતાની નૌકા વિષે સતત બગૃત અને સાવધાન રહેવું જોઈએ.’

અસ્તિત્વના ઈન્કારની સભા

શ્રી જ્ઞાતાધર્મકથાંગ સુત્રમાં આવેલી દ્રૌપદીની કથાના સંદર્ભમાં આ પ્રવચનનો પ્રારંભ કરે છું. પશોત્તર રાત્ર સાથેના લીપણ સંઘ્રામમાં પાંડવોના પરાજય અને શ્રી કૃષ્ણ વિજયશ્રીનું મૂળ શું છે તે સમજવા જેવી વાત છે. નાનકડી ભૂલ કેવા કરુણ પરાજયનો ભોગ બનાવી દે છે અને અસ્તિત્વના આત્મવિશ્વાસથી કેવો વિજય લાલ મળે છે તે જ્ય પરાજયનાં ગંભીર કારણોની તાત્વિક પૃષ્ઠ ભૂમિકા આ ઉલ્લેખાતા ઇતિહાસમાં જોવા બાજુવા મળે છે.

૫૫૦ : લેણા પાપાણુ, ખોટ્યાં દ્વાર

સતી દ્રૌપદીનાં રૂપ-લાવણ્યનાં વખાણુ શ્રી નારદ પાસેથી સાલળી ધાતકીખંડ ક્ષીપના રાજ પદ્મોત્તરના માનસમાં વિકારતું વિષ 'જન્મ્યુ'. તે વિવેક વિકલ બની ગયો. જેમ કષાય આત્માની વિવેક શક્તિને આવૃત્ત કરનાર છે તેમ વિષય-વાસના પણ જીવને આંધળો બનાવી દેનાર છે. કષાયો અને વિષયોને પરસ્પરાશ્રય સંબંધ પણ છે; અથવા વિષયો જ ક્રોધાદિ કષાયોના ઉત્પાદક છે. કહ્યું પણ છે કે-

ધ્યાયતો વિષયાન્પુત્રઃ સગસ્તેષ્વપજાયતે ।

સંગાત્ સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥

વિષયોતું ચિંતન કરનાર પુરુષની વિષયોનાં ચિંતનથી આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આસક્તિથી વાસના ઊપજે છે અને વાસનામાં વિદ્મ થવાથી ક્રોધ ઊપજે છે.

ક્રોધ કષાયરૂપ હોવાથી સંસારતું ઉપાદાન કારણ છે. સંસારની અવસ્થાનતું મૂળ વિષય છે. એટલે કામાંધ વ્યક્તિ બીજા આંધળાઓનો પણ રાજ છે. બીજા તો પ્રાયઃ કોઈ દિવાંધ હોય છે તો કોઈ નકતંધ હોય છે તો વળી કોઈને નેત્રાન્ધ પણ હોય છે. પરંતુ કામાંધ તો તે બધાથી અડી બધ છે.

દિવા પश्यति नो ध्रुवः काको नक्तं न पश्यति ।

अध्वः कोऽपि कामान्धो दिवा नक्तं न पश्यति ॥

ધ્રુવ દિવસે જોતું નથી. કાગડો રાત્રે જોતો નથી. પરંતુ કામાંધ વ્યક્તિ તો રાત અને દિવસ જોતો નથી. તેનો તો વિવેક દીપક જ યુગાધ બધ છે. તેનાં લલ્લ, ભય અને શરમ નાશ પારી બધ છે. વિષય અને કષાયોનો એવો અપ્રતિમ પ્રભાવ આત્મા ઉપર છે કે વિષય કષાયમાં ફસાએલા-

पाषाण खड्गेष्वपि रत्नबुद्धिः कान्तेति धीः शोणित मांस-पिंडे ।

पञ्चात्मके वर्मणि चात्मभावो जयत्यसौ काचन मोहलीला ॥

મોહથી સુઝાએલા આત્માઓ પાણુના કટકાઓમાં રત્નોની બુદ્ધિ કરે છે, ખરેખર રત્નો પણ પૃથ્વીકાયના જ જીવો છે. શસ્ત્ર પ્રહાર થતા તે મૃત કલેવર થઈ બધ છે. એકન્દ્રિયતા આવા મૃત કલેવરને 'રત્ન' એવું નામ આપી મમતા સાથે માણસ તેને સંઘરે છે. તેને જોઈ તે આનંદ પામે છે. તેનો નાશ થઈ જતાં, કે તે ચોરાઈ જતાં, વ્યામોહથી તે મુગ્ધ અને ગાંડા જેવા બની બધ છે. આ બધી મોહની જ નાટકીય લીલા છે. આ મોહનાં કારણે જ હાડ, માંસ, મનન અને મળમૂત્રના સ્થાનરૂપ શરીરમાં માણસ ઓ બુદ્ધિ કરે છે. સીના સ્વરૂપ સૌંદર્યમાં માણસ ગાંડો ગાંડો થઈ બધ છે. જે સ્ત્રી અસંખ્ય જીવોની ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે, દુર્ગંધથી દુર્વાસિત છે, જે વિકૃત અને નાશ થવા સર્જાએલ છે તેમાં આવી વ્યામોહ બુદ્ધિ શા માટે ? આ શરીર પૌંદ્રગસિક છે, ભૌતિક છે. પૃથ્વી, પાણી આદિ તત્ત્વોથી તેનું પોષણ અને સંવર્ધન થયું છે, એક દિવસ તેની રાખ થઈ માટીમાં તે મળી જવાતું છે છતાં જીવ તેને માટે નિશ્ચિંત છે, એ શું એમું

આશ્ચર્ય છે? આત્મ સંરક્ષણને બદલે માણસ શરીર, સંરક્ષણના જ પ્રયત્નો કરે છે. જે અવશ્ય નાશ પામનાર છે તેને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવો અને જે શાશ્વત છે તેની સર્વથા ઉપેક્ષા કરવી એ શું મોહની જ લીલાને છતી કરનાર નથી?

રાજા પશોત્તરે પોતાની દૈવી શક્તિથી પાંડવોના મહેલમાંથી સતી દ્રૌપદીનું અપહરણ કર્યું. દ્રૌપદીનાં આકસ્મિક અપહરણથી પાંડવોની ચિંતા અને પરેશાનીનો પાર ન રહ્યો. ચારેબાળુ શોધખોળ કરી, પરંતુ ક્યાંયથી કોઈ સમાચાર ન મળતાં આખરે પાંડવોએ શ્રીકૃષ્ણને વાત કરી. એવામાં નારદજી એકાએક આવી ચડતાં શ્રીકૃષ્ણ થોડા વિચારમાં પડ્યા. આ કામ નારદનું જ છે એવી તેમનાં મનમાં પાકી શંકા જતાં, શ્રીકૃષ્ણે નારદને દ્રૌપદી વિશે માહિતી પૂછી એટલે નારદે કહ્યું: ‘મને પાકી બજાર તો નથી પરંતુ ધાતકીખંડના પશોત્તર રાજાને ત્યાં મારે આકસ્મિક જવાબુ થતાં તેના અંતઃપુરમાં મેં દ્રૌપદી જેવી કોઈ સ્ત્રીને જોઈ હતી. નારદજીના અસ્પષ્ટ જવાબ ઉપરથી કૃષ્ણ બધું સમજી ગયા. પશોત્તર રાજાએ દ્રૌપદીનું અપહરણ કર્યું છે, તેની ખાતરી થઈ જતાં પાંચે પાંડવો તેમજ શ્રીકૃષ્ણે પશોત્તર રાજા ઉપર ચડાઈ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

પશોત્તર રાજા ઉપર ચડાઈ કરી દ્રૌપદીને મેળવવામાં સુરકેલી નહોતી, પરંતુ વચ્ચે લવણ સમુદ્ર આવતો હતો તેને પાર કેમ કરવો તેની ચિંતા બધાંને મૂંઝવતી હતી. એટલામાં શ્રીકૃષ્ણને એક યુક્તિ સૂઝી આવી. તેમણે અદૃમ તપની આરાધના કરી. સમુદ્રના અધિષ્ઠાયક દેવને પ્રસન્ન કર્યા. સમુદ્રના દેવ શ્રીકૃષ્ણ પાસે ઉપસ્થિત થયા અને બોલ્યા: ‘બાલો, આપનો શો આદેશ છે? હું આપની શી સેવા કરી શકું?’

શ્રીકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો: ‘અમે ધાતકીખંડ દ્રીપમાં જવા ઇચ્છીએ છીએ; પરંતુ વચ્ચે આવતો લવણ સમુદ્ર તેમાં બાધક છે. એટલે અમને ધાતકીખંડમાં પહોંચવા માટે આપ લવણ સમુદ્રમાં માર્ગ કરી આપો.’

સમુદ્રદેવે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું: ‘ત્યાં જવાની તકલીફ જ આપે શા માટે લેવી જોઈએ? આપ માત્ર આજ્ઞા ફરમાવો એટલે આપના આદેશ મુજબ હું દરેક કાર્ય આપને અહીં બેઠા જ કરી આપીશ.’

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: ‘પશોત્તર રાજાએ દૈવી શક્તિથી દ્રૌપદીનું અપહરણ કરેલ છે અને અમે પણ જો તેને દૈવી શક્તિથી મેળવીએ તો તેમાં અમારી શી શોભા?’

આત્મવિશ્વાસને બદલે મનુષ્યે દેવોમાં વિશ્વાસ ન કરવો જોઈએ. દેવો ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી મનુષ્ય પોતાના આત્મ-બળની શ્રદ્ધા ગુમાવી બેસે છે. આમ વિચારી શ્રીકૃષ્ણે આગળ કહ્યું: ‘અમારે આપની બીજી કોઈ સહાયતાની જરૂર નથી. લવણ સમુદ્રનો માર્ગ આપો દો એટલી જ અમારી માગણી છે. અમે જન્મતા: ક્ષત્રિયો છીએ. અમારા ક્ષાત્રત્વના તેજની કસોટી આવા વિકટ પ્રસંગોએ જ થાય છે. વીરત્વની કસોટીના પ્રસંગોમાં પણ ક્ષત્રિયો એ દેવોની સહાયતા સ્વીકારતા

પપર : લેઘા પાષાણ, જોલ્યાં દ્વાર

થશે અને પોતાના બાહુબળ પ્રત્યે ઉદાસીન બનશે તો તેમની વૌરોચિત પ્રતિભા કુદિત થઈ જશે. અમારી સમસ્યાનો ઉકેલ અમે અમારા બાહુબળ પર જ કરીશું. અમારા પોતાના પુરુષાર્થ વડે જ અમે આ અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા ઇચ્છીએ છીએ. માટે ધાતકીખંડ પહોંચવા માટે સસુદ્રમાં અમારે જે માર્ગ જોઈએ છીએ તે આપ કરી આપો. આ માર્ગથી સિવાય આપની બીજી કોઈ જ સહાયની અમારે જરૂર નથી.’

શ્રીકૃષ્ણના દૃઢ સંકલ્પબળ અને ક્ષત્રિયોચિત અપ્રતિમ આત્મશ્રદ્ધા જોઈને દેવ ભારે પ્રભાવિત થયા. તેમને શ્રીકૃષ્ણ તરફ અસાધારણ રુનેહ થયો. તેઓ ખુશ ખુશ થઈ ગયા. તેમણે ધાતકીખંડ જવા માટેનો માર્ગ કરી આપ્યો. આ રીતે શ્રીકૃષ્ણ પાંચ પાંડવો સાથે ધાતકીખંડ પહોંચી ગયા.

મનુષ્યમાં જ્યારે આત્મશ્રદ્ધા અને સંકલ્પબળની દૃઢતાનો આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે પહોંડ જેવા દુર્ગમ કાર્યો પણ સહજ સાધ્ય બની જાય છે. જીવનમાં મળતી નિષ્ફળતાનું મૂળ સંકલ્પ બળની હીનતા અને આત્મશ્રદ્ધાનો અભાવ છે. રાજ પશોત્તર સાથે યુદ્ધ કરી દ્રૌપદીને લઇ આવવાનો સંકલ્પ છે. પરંતુ ધાતકીખંડ જઈ યુદ્ધ કરવા માટે પાંચ પાંડવ અને છઠ્ઠા શ્રીકૃષ્ણ એમ છ જણા જ છે. તેમની સાથે સેના પણ નથી. છતાં તેઓ કહે છે પશોત્તર રાજ સાથે લડવા માટે અમે છ જ બસ છીએ.

ધાતકીખંડ પહોંચતાં જ તેમણે પોતાના આવ્યાના ખબર રાજ પશોત્તરને પહોંચાડ્યા. મનુષ્ય પોતાની રક્ષા બે જ પ્રકારે કરી શકે છે. એક શક્તિથી અને બીજી લકિતથી. આ બે વસ્તુ સિવાય પોતાના જીવનની રક્ષાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી. બકિષ્ઠ વ્યક્તિ બળથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે અને જે લોકોમાં શક્તિનો અભાવ છે તે પોતાની લકિત બતાવીને કે નમ્રતા સાથે શરણાગતિ સ્વીકારીને યુદ્ધના અનર્થમાંથી બચી શકે છે. શ્રીકૃષ્ણે પશોત્તર રાજ માટે બન્ને દ્વારો ઉઘાડ્યાં રાખ્યાં. શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સારથિ સાથે સંદેશ કહેવરાવ્યો કે, લકિત અને શક્તિ બેમાંથી જે માર્ગની પસંદગી તમારે કરવી હોય તે કરવા માટે તમે સ્વતંત્ર છો. દ્રૌપદીને સન્માનપૂર્વક પાછી સોંપી આપવા માગતા હો અને લવિષ્યમાં આવી અનર્થ કરનારી ભૂલનું આવર્તન નહિ થાય એની ક્ષમાચાચનાપૂર્વક જો ખાતરી આપતા હો, તો જ અમે તમને માફ કરી શકીશું, પરંતુ જો તમને આવો સંકલ્પ અને સન્માન ભરેલો માર્ગ પસંદ ન હોય તો યુદ્ધને માટે તૈયાર થઈ જાવ.

સારથિએ શ્રીકૃષ્ણનો આ સંદેશાપત્ર ભાલાની અણી ઉપર પડેલીને રાજ પશોત્તરને આપ્યો. સંદેશવાહકના આ વ્યવહારથી પશોત્તર રાજનો ક્રોધ હાથમાં ન રહ્યો. છતાં ક્રોધના આવેશને વ્યક્ત કર્યા વગર તેણે સારથિને પૂછ્યું: ‘યુદ્ધ કરવા માટે કોણ કોણ આવ્યું છે? અને સાથે કેટલી સેના છે?’ સંદેશવાહકે જવાબ આપ્યો: ‘શ્રીકૃષ્ણ એકલા છે અને સાથે પાંચ પાંડવો છે, જે દ્રૌપદીના પતિઓ છે. આ છ પુરુષો સિવાય કોઈ જ નથી.’

સંદેશવાહક પાસેથી આ હકીકત સાંભળી પશ્ચોત્તર રાખેના ક્રોધ હાસ્યમાં ફેરવાઈ ગયો. તિરસ્કાર અને ભત્સના કરતો તે ગળું ઊઠ્યો: ‘શ્રીકૃષ્ણ મને જેવો તેવો સામાન્ય રાખ માનતો હશે, તેમને મારાં અલ્લેહ સૈન્યશક્તિ અને બાહુબળના પ્રભાવની ખબર નહિ હોય. અન્યથા આ રીતે સંદેશો મોકલવાની હિંમત કરે નહિ. હું અનેક યુદ્ધોને અનુભવ લઈ ચૂક્યો છું. મારી સેના પરાજયને સહી લેવા ટેવાએલી નથી. મોટા મોટા સંઘાતોમાં ટકી રહેનારો મારો સૈન્યશક્તિ સાથે આ છ જણા તો શું હિંસાખમાં છે ?’

સંદેશવાહકના ભત્સનાપૂર્ણ વ્યવહારથી રાખ પશ્ચોત્તર ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો એટલે અહંકારમાં ભ્રમ જૂલી તેણે સંદેશવાહકને કહ્યું: ‘જાઓ, તમે શ્રીકૃષ્ણને કહેજો કે ક્ષત્રિયો પોતાનાં બાહુબળમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. યુદ્ધ તો તેમને માટે એક ભતની રમત છે. સમરાંગણુ તેમને માટે કીડાંગણુ છે. રાખ પશ્ચોત્તર વિનંતિ કરવા ટેવાએલી નથી. “બીર લોખ્યા વસુન્ધરા” યુદ્ધનું મેદાન જ ક્ષાત્રત્વના તેજનું નિર્ણાયક થશે. તમે શ્રીકૃષ્ણના ફૂત છો અને નીતિશાસ્ત્રમાં ફૂત હંમેશાં અવધ્ય હોય છે એટલે તમને સહીસલામત જવા ફઉં છું. તમે જાઓ અને શ્રીકૃષ્ણને કહો કે, રાખ પશ્ચોત્તર કયાની ભીખ માંગે એવો રાંકો કે ભિખારી નથી. રાખ પશ્ચોત્તર પાસે આવી વાત ફરી કયારેય પણ કરશો નહિ. અન્યથા તેનું પરિણામ સાડું નહિ આવે. રાખ પશ્ચોત્તર યુદ્ધને માટે હંમેશાં તૈયાર જ છે.’

શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશવાહક પશ્ચોત્તર રાખને ત્યાંથી પાછો વળ્યો અને સારીયે ઘટના શ્રીકૃષ્ણને કહી સંભળાવી. શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોને આ વાતની જાણ કરી અને કહ્યું ‘આ દેશ પશ્ચોત્તર રાખને પોતાનો છે. પોતાની શેરીમાં ફૂતડું પણ સિંહ હોય છે. તે પોતે તો બળવાન છે જ. ઉપરાંત તેની પાસે અસાધારણ સૈન્યબળ પણ છે. યુદ્ધ માટે તે તૈયાર જ છે. વળી સમરાંગણમાં યુદ્ધ સામગ્રી સાથે તે આવી પણ પહોંચ્યો છે. ગજદળ, અશ્વદળ, રથદળ, પાયદળ એમ ચારે ભતની સેનાનું અપૂર્વ બળ તેની પાસે છે. વિવિધ ભતનાં અઘતન શસ્ત્રાસ્ત્રોથી તેની સેના સુસજ્જ છે અને બીજી બાજુ આપણે છ જ છોએ. વળી આપણા દેશથી લાખો ગાઉ દૂર છીએ ! આપણી પાસે નથી કોઈ સૈન્ય કે નથી કોઈ હાથી, ઘોડા, રથ કે પાયદળ ! એક સમૃદ્ધ અને સુસજ્જ વિશાળ સેના સાથે ચોરઓ માંડવાની આ તો વાત છે. યુદ્ધમાં વિજય મેળવી દ્રૌપદીને પાછી મેળવવાની આપણી પ્રતિજ્ઞા છે. એટલે તમે યુદ્ધ કરશો કે રાખ પશ્ચોત્તર સાથે સુલેહ કરશો ?’ પાંડવોની પરીક્ષા કરવા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું.

શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળી પાંડવોનું અભિમાન જાગી ઊઠ્યું. તેઓ એક સામટા બોલી ઊઠ્યા: ‘ક્ષત્રિયોને માટે યુદ્ધ તો તેના ડાળા હાથનો ખેલ છે. ક્ષત્રિયો યુદ્ધના તમાશા દેખવાથી નહિ પણ કરવાથી ટેવાયેલ હોય છે.’ આ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું: ‘તો કહો, યુદ્ધ કેવી રીતે કરશો ?’ પાંચે પાંડવો સિંહનાદ કરતા હોય તેમ એક જ સ્વરે બોલી ઊઠ્યા: ‘આ યુદ્ધમાં કાં અમે નહિ, કાં પશ્ચોત્તર નહિ !’

૫૫૪ : લેલા પાષાણ, ખોલ્યાં દ્વાર

અભિમાનના આવેશમાં તેઓ શું બોલી રહ્યા છે તેનું પણ તેમને લાન રહ્યું નહિ. શત્રુના વિનાશની પણ પહેલાં, પોતાના જ સુખેથી પોતાના જ નાશની ઘોષણા, પોતાના જ માટે નામોશી ભરી થઈ પડશે એવી તે ક્ષણે તેમને કલ્પના પણ ન આવી. પોતાનાં અસ્તિત્વનો ઈન્કાર એ જ તેમની મોટી ભૂલ હતી. અને તે ભૂલની સજા તેમને લોગવવાની હતી.

રાજા પશ્ચોત્તર સાથે યુદ્ધ શરૂ થયું. રાજા પશ્ચોત્તરની સેના અડગ વિશ્વાસ સાથે આગળ વધવા લાગી. પાંડવો ભણે પોતાના અસ્તિત્વના ઈન્કારની પ્રકૃતિદત્ત સજા લોગવતા હોય તેમ હારવા લાગ્યા. શત્રુઓના પ્રહારોથી તેઓ ક્ષત-વિક્ષત થઈ ગયા. તેમનું બળ, વીર્ય, ઉત્સાહ ક્ષીણ થઈ ગયાં. તેઓ યુદ્ધમાં પશ્ચોત્તરની સામે ટકી શક્યા નહિ. ન ભીમની ગદા કામમાં આવી કે ન અર્જુનનું ગાંડીવ ધનુષ ! નકુલ-સહદેવની તલવારો પણ પડી રહી. આજસુધી ક્યારેય નહોતી ભેઠ એવી નામોશીભરી પરિસ્થિતિમાં તેઓ મુકાઈ ગયા.

આ ભેઠ શ્રીકૃષ્ણે સિંહનાદ કર્યો. તેમણે પોતાનો પાંચજન્ય શંખ વગાડ્યો અને ધનુષનો ટંકાર કર્યો. શ્રીકૃષ્ણના સિંહનાદ, શંખના વિશેષ અવાજ અને ધનુષના ટંકારવથી આખું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું. પશ્ચોત્તર રાજાનું સૈન્ય ગભરાઈ ગયું. તેની વિશાળ સેનામાં નાસભાગ શરૂ થઈ. જે સૈનિકો સમુદ્રનાં પ્રથંક મોજાંની માફક આગળ વધી રહ્યા હતા તે બધા આમતેમ ભાગવા લાગ્યા. રાજા પશ્ચોત્તર પણ હતાશ અને નિરાશ થઈ ગયો. જેના સિંહનાદ અને ટંકારમાં આટલી શક્તિ છે તે સ્વયં કેટલા બળવાન હશે તેનો વિચાર કરતાં તે ભયભીત બની ગયો. તે વિચારવા લાગ્યો: પાંચ પાંડવો સાથેના યુદ્ધમાં હું મારો પગ જમાવો શક્યો હતો પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ સાથે લડવાની તો મારી હામ નથી. બસ, એક વખત માણસનું સંકલ્પબળ નબળું પડે છે કે તે માનસિક રીતે હતાશ અને નિરાશ થઈ જાય છે. પશ્ચોત્તર રાજાની પણ આવી જ સ્થિતિ થઈ. તેણે દ્રૌપદીને સન્માનપૂર્વક પાછી સોંપી, ક્ષમાયાચના કરી અને ખાત્રી આપી કે, ભવિષ્યમાં તે કદી આવું અનુચિત આચરણ નહિ કરે.

દ્રૌપદી પાછી મળતાં પાંચે પાંડવો ઘણા ખુશી થયા. પરંતુ આ યુદ્ધમાં તેમનો જે નામોશીભર્યો પરાજય થયો હતો તેનાથી તેમને ભારે સંકોચ પણ થતો હતો. આ આખીયે વાતનો ઉપસંહાર કરતાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું કે: ‘માણસના અંતરાત્મામાંથી આકસ્મિક જેવો નાદ ગ્રરી પડે છે તેવું જ તેનું પરિણામ અંતે આવીને ઊભું રહે છે. યુદ્ધ શરૂ થયા પહેલાં જ તમે ‘આ યુદ્ધમાં કાં અમે નહિ, કાં પશ્ચોત્તર નહિ’ એવી જે ઘોષણા કરી હતી એ જ તમારી માનસિક દુર્બળતાને પ્રતિક્ષિત કરનારી વાત હતી. યુદ્ધ પૂર્વે જ તમે તમારા હૃદયમાં તમાગ વિનાશ અને પરાજયનો સંકલ્પ કરી લીધો હતો. મનુષ્યનો જય પરાજય બહાર તો પછીથી થાય છે. પરંતુ પોતાની અંદરમાં તે પહેલાં જ થઈ જાય છે. પોતાનાં આત્મબળનો અવિશ્વાસ એ જ મનુષ્ય જીવનનો સૌથી મોટો અને નામોશીભર્યો પરાજય છે. ‘મનકે હારે હાર हैं मनके जीते जीत’

જે મનથી હારી જાય છે તે જીવનક્ષેત્રમાં પણ હારી જાય છે. જેનાં મનમાં ઉત્સાહ, સ્ફૂર્તિ અને બળ હોય તે જ પોતાની અંદરમાં જીતે છે અને અંદરમાં જીતેલાનો અવશ્ય બહાર પણ જાય છે. માટે મનને હીન, ફીન અને રાંક ન બનાવવું જોઈએ. જીવન યુદ્ધમાં ઝંપલાવનારો પોતાના અસ્તિત્વનો સ્વયં જ ઇન્કાર લાગી દે તો તેની સજા લોગવવા પણ તેણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. અસ્તિત્વનો સ્વીકાર એ જ પ્રભુતાનો સ્વીકાર છે.

આ વાતને અહીં અટકાવી આપણે આગમના ઇતિહાસને થોડું તપાસી લઈએ.

મારમી શતાબ્દી સુધી આગમો પર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ટીકાઓનું પરિણામ વધતું જ રહેવા પામ્યું. ભાષાની જટિલતા અને વિષયોની ગંભીરતાને કારણે દાર્શનિક વિષયોની અર્થા, દાર્શનિક વિકાસક્રમે સુબળ, ગહન અને ગહનતર થતી ગઈ. સમય જતાં એ જરૂરી જણાયું કે આગમોની શબ્દ સંસ્પર્શી સંક્ષિપ્તતમ ટીકાઓ પણ હોવી જોઈએ. કારણ, સમયની ગતિએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓને વ્યવહારની ભાષામાંથી માત્ર સાહિત્યિક ભાષા બનાવી દીધી હતી ત્યારે તત્કાલીન અપભ્રંશ-પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષામાં બાલાવબોધની રચના થઈ. આવી બાલાવબોધ રચનાઓ કરનાર ઘણા થયા; પરંતુ તેમાં ૧૮મી શતાબ્દીમાં થયેલા લોકાંગચ્છના શ્રી ધર્મસિંહ સુનિતું નામ વિશેષ રૂપથી ઉલ્લેખનીય છે. એમની દૃષ્ટિ પ્રાચીન ટીકાઓના પ્રચલિત અર્થોને છોડીને ક્યાંક ક્યાંક સ્વસંપ્રદાયસંસ્મૃત અર્થ કરવાની પણ રહી છે.

હવે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના આપણા મૂળભૂત સ્વાધ્યાય તરફ વળીએ. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ પોતાના પૂછેલા પ્રશ્નના અનુસંધાનમાં જ વિશેષ સ્પષ્ટતા માંગવા કહે છે—

નાવા ય દ્વિ કા વુત્તા ? કેસી ગાયમમ્બવવી ।

કેસિમેવં વુવંતં ત્વ ગાયમો દ્વિગમ્બવવી ॥

તે કઈ નૌકા છે ? શ્રી કેશીકુમારે આ બાતનો પુનઃ પ્રશ્ન પૂછતાં શ્રી ગૌતમસ્વામીએ જવાબ આપ્યો:

સરીરમાહુ નાવ ત્તિ જીવો વુચ્ચદ્ નાવિઓ ।

સસારો અણવો વુત્તો જંતરન્તિ મદ્દેસિગો ॥

શરીર તે નૌકા છે. તેનો નાવિક જીવ છે અને સંસાર સમુદ્ર છે કે જેને મહર્ષિઓ તરી જાય છે.

શરીરરૂપ નૌકાના માધ્યમથી સંસારરૂપ સમુદ્ર તરાય છે. શરીર એ શક્તિ સભર અને ઉત્સાહ બળથી યુક્ત હશે તો જીવરૂપ નાવિકને સંસાર સમુદ્ર પાર કરવો સહેલો થઈ પડશે. શરીર પરમાત્માની ઉપલબ્ધિ માટેનું સર્વોત્તમ સાધન છે. આ સાધનના બળે સાધ્ય સાધી શકાય છે. આ સાધનાનો ઉપયોગ કરવાની કળાથી વિક્રળ વ્યક્તિ જીવન હારી જાય છે અને આ સાધનને સાધનરૂપ સમજી, સમુદ્ર પાર કરવામાં તેને ઉપકારક માની જે સંસાર સમુદ્રને પેલે પાર પહોંચ્યા પછી તેને છોડી દે છે, તે સંસાર સાગર તરી જાય છે.

સ્વાધ્યાયનો રસાસ્વાદ

સ્વાધ્યાયને ભગવાન મહાવીરે અંતર તપમાં સ્થાન આપેલ છે. સ્વાધ્યાય તો તે વિસ્ફોટના નિકટત્વ એક પગથિયું છે કે જ્યાં ક્રાંતિ ઘટિત થાય છે. સ્વાધ્યાયથી જીવનનું રૂપાંતર થઈ જાય છે અને માણસ નવા જ સ્વરૂપે બહાર આવે છે. તેનાં પૂર્વ જીવનની અર્થઘોષા બદલાઈ જાય છે અને જાણે તેનો નવો જ જન્મ થયો હોય તેમ સ્વાધ્યાયથી તેનું આંતરિક સ્વરૂપ અને સૌંદર્ય પ્રગટી ઊઠે છે !

સામાન્ય રીતે આપણે સ્વાધ્યાયનો અર્થ શાસ્ત્રોત્તર અધ્યયન, શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ એવો કરતા હોઈએ છીએ. પરંતુ સ્વાધ્યાયનો આ પારમાર્થિક અર્થ નથી. શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ તો હબરો લોકો કરે છે. પરંતુ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી લેવા માત્રથી જીવનમાં કોઈ ક્રાંતિ ઘટિત થતી નથી, જીવનમાં કોઈ રૂપાંતરણ થતું નથી. શાસ્ત્રોનાં અધ્યયનથી જીવનમાં રૂપાંતરણ અથવા ક્રાંતિ આવવાને બદલે ઊલટું કેટલીકવાર તે અવરોધક થઈને ઊભું રહે છે. કેમકે, માણસ શાસ્ત્રોનો જેટલો ગંભીરતાપૂર્વક અભ્યાસ કરતો જાય છે તેટલો તે પોતાની બાહ્ય તરફ નિર્ણિત અને બેક્ટરિય જની જાય છે. શાસ્ત્રોને જાણી લીધા પછી સ્વયંને જાણવાની ભાગ્યે જ તેને અપેક્ષા રહેતી હોય છે. શાસ્ત્રને જાણનાર વ્યક્તિ માને છે કે, જાણવા જેવું બધું મેં જાણી લીધું છે. કારણ તે એમ માનતો થઈ જાય છે કે, જે કંઈપણ જાણી શકાય એવું છે તે બધું આ શાસ્ત્રોમાં છે અને શાસ્ત્રો જાણ્યાં એટલે મેં બધું જાણી લીધું છે. મહાવીરના આગમો મને કંઈક છે. યુદ્ધના પિટકો મારા મગજમાં મેં ભરી લીધા છે, કૃષ્ણની ગીતાને હું ઘોળીને પી ગયો છું, બ્રહ્મસૂત્ર અને ઉપનિષદો તો મને કડકડાટ મોઢે આવડે છે, આત્મા અને પરમાત્માના શાસ્ત્રીય જગતને હું સારી રીતે ફેંકી વળ્યો છું. આત્મા શું છે, પરમાત્મા શું છે વગેરેનો મને સૂક્ષ્મતમ શાસ્ત્રીય અભ્યાસ છે. આમ આ બાતના આત્મ-સંતોષથી તે આત્માને જાણ્યા વગર પણ આત્મજ્ઞ બનીને બેસી જાય છે.

આવા માણસનો આત્મા અને પરમાત્મા શાસ્ત્રોમાં છુપાએલો હોય છે. પુસ્તકમાં છુપાએલો તે ઘોડા જેવો જ તેને આત્મા-પરમાત્માનો પરિચય હોય છે. પુસ્તકનો ઘોડો જેમ નથી તો સુસાફરીના કામમાં આવતો કે નથી કોઈ ગાડી હાંકવાના ઉપયોગમાં આવતો તેમ શાસ્ત્રોથી ઓળખાયેલા આત્મામાં આત્મ-સાક્ષાત્કાર જેવો સ્વાદ કે આનંદ આવતો નથી. તેમાં પરમાત્માની કોઈ સ્પર્શ ઝલક દેખાતી નથી. આવી વ્યક્તિ મુક્તિના આકાશમાં પાંખો ફેફડાવી શકતી નથી. તેનાં જીવનમાં કોઈ એવાં પ્રકાશ કિરણો ઝળકતાં નથી કે જેને આધારે તે કહી શકે કે-આ જ્ઞાન છે કે જેના વડે પ્રકાશની પ્રાપ્તિ સહજ ઉપલબ્ધ છે. હકીકતમાં તેનાં અંતરમાં આરેકોર અધાર્જ જ હોય છે અને છતાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસના આધારે તે એમ માને છે કે-હું બધું જાણું છું. ભગવાન મહાવીરની દૃષ્ટિમાં આ મિથ્યાજ્ઞાન છે.

શાસ્ત્રથી જે મળે છે તે સત્ય ન હોઈ શકે. સ્વયંથી જે ઉપલબ્ધ થાય છે તે જ સત્ય હોય છે. સ્વયંના પુરુષાર્થથી ઉપલબ્ધ સત્ય શાસ્ત્રમાં લખાય છે; પરંતુ શાસ્ત્રોમાંથી જે મળે છે તે સ્વયંનું નથી હોતું. શાસ્ત્ર લખનાર શાસ્ત્રતા બીજો હોય છે. જે આકાશમાં ઉડે છે, જેણે પ્રકાશનાં દર્શન કર્યાં છે, જેણે મરણવા થઈ સાગરમાં ડૂબકી મારી છે તેવાની એ શોધ છે, માહિતી છે, ખબર છે. સાગરને કાંઠે જેસી વાંચનારને ડૂબકીનાં સત્યના દર્શન સંભવે નહિ. સમુદ્ર કાંઠે જેસી પુસ્તકોનાં પાનાં ઊથલાવનારાઓએ ભૂલી ન જવું એમ એ કે, સાગરમાં ડૂબકી લગાડનારનાં વક્તવ્યો અને તેને કાંઠે જેસી વાંચનારના વક્તવ્યો એક હોઈ શકે નહિ. છતાં આ ભૂલ સદાથી થતી આવી છે કે, શાસ્ત્રમાં અવગાહન કરનારા ભૂલી જ બંધ છે કે સાગર તો હજી અવશિષ્ટ છે.

સ્વયંના અધ્યયનના ઊંડાણમાં ઊતરી જવાનો સ્વાધ્યાયનો પારમાર્થિક અર્થ લગભગ ભૂલાઈ ગયો છે અને સ્વાધ્યાય જે ગૌણ અર્થ છે તે એટલો પ્રચલિત થઈ ગયો છે કે, આપણે તે અર્થને જ વાસ્તવિક માની બેઠા છીએ. સ્વાધ્યાયનો ગૌણ અર્થ છે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન, પઠન અને મનન. ભગવાન મહાવીર અધ્યયન પણ કહી શકતા હતા પરંતુ સ્વાધ્યાય કહેવાનું તેમનું પ્રયોજન શું? તેમાં ‘સ્વ’ ઊમેરવાની શી જરૂર? માત્ર ‘અધ્યયન’ એટલું જ પર્યાપ્ત હતું. પરંતુ તેમ ન કરતાં તેમાં ‘સ્વ’ શબ્દને ઊમેરવામાં આવેલ છે. તેમ કરવાનું વિશેષ પ્રયોજન એ છે કે તેમાં સ્વયંના અધ્યયનની વાત છે; શાસ્ત્રના અધ્યયનની નહિ. પરંતુ સૌ શાસ્ત્રો ઊઘાડીને જ બેઠા હોય છે. તેમને પૂછીશું કે, તમે શું કરો છો? તો બધા એક જ વાત કહેશે: ‘સ્વાધ્યાય’. શાસ્ત્ર નિશ્ચિત જ કંઈ બીજાનું હશે. સ્વનું શાસ્ત્ર હોઈ શકે નહિ અને જો તે સ્વનું હોય અને આપણે તેને વાંચી રહ્યા હોઈએ, તો તે નિરર્થક જ વાંચી રહ્યા છીએ, કેમકે પોતાના જ લખેલામાં પોતાને શું વાંચવાનું હોય? તેમાં બાજુવાનું પણ શું હોય?

સ્વાધ્યાયનો અર્થ છે સ્વયંનું અધ્યયન. શાસ્ત્રનું પઠન ઘણું સરળ છે પણ સ્વાધ્યાય કઠિન છે. શાસ્ત્ર ભણી શકાય છે તેમાં પઠિત હોવું જ પર્યાપ્ત છે; પરંતુ સ્વાધ્યાયમાં પઠિત હોવું માત્ર પર્યાપ્ત નથી. માણસ અનેક ગ્રંથોની બળ છે. માણસ પોતે જ પોતાનામાં એક સંપૂર્ણ વિશ્વ છે. હબરો જાતના ત્યાં ઉપદ્રવો છે. તે એક એક ઉપદ્રવના અધ્યયનનું નામ સ્વાધ્યાય છે. માણસ પોતાના ક્રોધ સંબંધી અધ્યયન કરે તો તે પણ અવસ્થ સ્વાધ્યાય છે; પરંતુ તેના સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં શું લખ્યું છે, તેનો જો તે અભ્યાસ કરવા બેસે તો તે પછી સ્વાધ્યાય નથી રહેતો. શાસ્ત્રમાં જે કંઈ લખ્યું છે તે બધું માણસમાં વિદ્યમાન છે. આ જગતમાં જેટલું જેટલું બાજુવામાં આવ્યું છે તે બધું માણસમાં અવસ્થ વિદ્યમાન હોય છે. અને જે કંઈ બાજુવામાં આવશે તે બધું પણ માણસમાં મૌજૂદ જ છે. એટલે માણસ જાતે જ શાસ્ત્ર નથી પરંતુ પરમ શાસ્ત્ર છે.

આજ સુધી જે કાંઈ જાણવામાં આવ્યું છે તે માણસના જગતે જ જાણ્યું છે. ભવિષ્યમાં પણ જે કાંઈ જાણવામાં આવશે તે બધું પણ માણસ જ જાણશે. એટલે માણસ જો પોતાને જ જાણી લે તો જે કાંઈ જાણી શકાયું છે અને જાણી શકાશે, તે બધું જાણી લેવાય છે. એટલે ભગવાન મહાવીરે કહ્યું છે ‘જે જોગ જાણઈ સે સર્વ જાણઈ’—જે માત્ર એકને જાણી લે છે તે બધાને જાણી લે છે. સ્વયંને જાણી લેવાથી બધું જાણી લેવાય છે. તેના વિવિધ આચારો છે. જાણવા યોગ્ય જે કાંઈ છે તેના યો ભાગો કરી શકાય છે. એક વસ્તુગત અને બીજો આત્મગત. જાણવામાં પણ જો વસ્તુ અપેક્ષિત છે. એક તો જાણનારો અને બીજો જેને જાણવાની છે તે વસ્તુ, તે વિષય. જે વિષય છે તેને જાણવાનો છે અને જે જાણનાર છે તે તેને જાણે છે. વિજ્ઞાનને સંબંધ તે વિષયથી, તે વસ્તુથી છે કે જેને જાણવાની છે. ધર્મનો સંબંધ જાણનાર સાથે છે; જે જાણે છે, જે જ્ઞાતા છે તેની સાથે છે. જ્ઞાતાને જાણવો ધર્મ છે અને જ્ઞેયને જાણવું વિજ્ઞાન છે. જ્ઞેયને આપણે ગમે તેટલા જાણી લઈએ તો પણ તેનાથી જ્ઞાતા જાણી શકતો નથી. જુઓ, વૈજ્ઞાનિકો વસ્તુવિષયક શોધમાં કેટલા ઊંડા ઊતરેલા હોય છે! સૂર્ય ચંદ્રની ગતિ અને તેનાં કિરણોની ગતિનું પણ સૂક્ષ્મતમ ગણિત તેઓ ગણી શકતા હોય છે. પરંતુ વસ્તુવિષયક જ્ઞાનની ગંભીરતામાં તેઓ એટલા ઊંડા ઊતરે છે કે, વસ્તુવિષયક જ્ઞાનના જાણનારને જ તેઓ ભૂલી જતા હોય છે! કારણ, જાણકારી વધારે પરિમાણમાં એકત્રિત થઈ જાય, તો તે જાણકારીમાં જ્ઞાતા છુપાઈ જાય છે.

વસ્તુવિષયક જાણકારીથી જીવનમાં કશું જ પરિવર્તન આવતું નથી. હાં, આવી જાતની જાણકારીથી ‘હું જાણકાર છું’ એવો ભ્રમ અવશ્ય માણસમાં પેદા થાય છે. ભગવાન મહાવીર એવા જાણનારને મિથ્યાજ્ઞાની કહે છે. તેને પણ જાણકાર તો અવશ્ય કહે છે પરંતુ આવો જાણનાર, મિથ્યા જાણનાર છે. કારણ, તે એવી વસ્તુઓનો જાણનાર છે કે જેને જાણ્યા વગર પણ ચાલી શકે છે. જે ક્રીમતી છે, જે જાણવા લાયક છે તેને છોડી, જેનું કશું જ મહત્ત્વ નથી એવા નિર્મૂલ્ય જ્ઞાનને આવા મિથ્યાજ્ઞાનીઓ જાણી લે છે. પરિણામ એ આવે છે કે જાણવું પૂર્ણ પરિમાણમાં એકત્રિત થઈ જાય છે પરંતુ જાણનાર પોવાઈ જાય છે. મરતી વખતે આપણી પાસે જાણકારી તો ઘણી એકત્ર થઈ ગઈ હોય છે, પરંતુ જે જઈ રહ્યો છે, જે મરી રહ્યો છે, તેને જ જાણ્યો નથી હોતો. માણસ બધું જાણી લે છે પણ પોતાને જ જાણવાનું ભૂલી જાય છે એ કેટલી આશ્ચર્યની વાત છે? એટલે સ્વાધ્યાયનું સ્થાન આંતરિક તત્વોમાં છે.

ભગવાન શાસ્ત્રોના અભ્યાસની મનાઈ નથી ફરમાવતા પરંતુ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ એ સ્વાધ્યાય નથી. આ વાત જો લક્ષ્યમાં આવી જાય તો શાસ્ત્રીય અધ્યયન પણ ઉપકારક બની શકે છે. આ વાત સતત લક્ષ્યમાં રહેવી જોઈએ કે શાસ્ત્રનો સાગર એ સાગર નથી, શાસ્ત્રના સાગરમાં તરી શકાતું નથી; શાસ્ત્રના પ્રકાશમાં જોઈ શકાતું નથી; શાસ્ત્રના આકાશમાં ઊડી શકાતું નથી; શાસ્ત્રના મોક્ષમાં અસલી મોક્ષનો આનંદ મેળવી શકાતો નથી.

માણસ જ્યારે પોતાને ભૂલી જાય છે ત્યારે સ્વાધ્યાય અટકી જાય છે અને જ્યારે પોતાની બાંહેધરી સ્મરણમાં રાખે છે ત્યારે સ્વાધ્યાયનો પ્રારંભ થઈ જાય છે. સ્વાધ્યાયનો અર્થ જ એ છે કે, પોતાનાં જીવનનું કોઈપણ કૃત્ય, કોઈપણ વિચાર કે કોઈપણ ઘટના, પોતાની અનુપસ્થિતિમાં ન ઘટે, કોઈમાં પણ પોતે ઉપસ્થિત રહે, ઘુણા, કામ, વાસના જે કોઈપણ સારાં નરસાં કૃત્યો હોય, એ કાર્યમાં પોતાની અનુપસ્થિતિ ન હોય એ જ સ્વાધ્યાયનો હેતુ છે. પોતાની બાંહેધરી કોઈ કૃત્ય ન થાય એ જ સ્વાધ્યાયનો પરમાર્થ છે.

ભગવાન મહાવીર કહે છે, ભૂલ ત્યારે જ થવા સંભવ છે કે જ્યારે વિકારોના આવેશમાં માણસ ગાફેલ અને મૂર્ચ્છિત બની જાય છે. સ્વાધ્યાયમાં ગભરાત ઘટના ઘટતી સંભવ નથી. ક્રોધ કરતી વખતે એ ક્રોધ કરનારની હાજરી બરાબર હશે તો એમાંથી એક જ રહી શકશે; કાં તો ક્રોધ અને કાં તો ક્રોધ કરનાર પોતે. બન્ને એક સાથે મૌજૂદ રહી શકતા નથી. ક્રોધ કરતી વખતે માણસ એ મૂર્ચ્છિત નહિ થાય, ભાન નહિ ગુમાવે અને વિવેકને બળવી રાખશે તો પોતે મૌજૂદ રહેશે અને ક્રોધ ખોવાઈ જશે. પરંતુ એ તે ક્રોધમાં મૂર્ચ્છિત થઈ જશે, ગાફેલ બની જશે, ભાન ગુમાવી એસશે તો ક્રોધ પ્રવેશી જશે અને પોતે ખોવાઈ જશે. ક્રોધ કરનાર બળુકા હશે તો જ ક્રોધને પ્રવેશવાનો અવકાશ નહિ મળે. ભગવાને પણ વારંવાર કહ્યું છે કે, “સમય નોચમ ! મા પમાચક્ષે”

હે ગૌતમ ! એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ ન કર, એનો અર્થ જ એ છે કે, એ આત્મા બળુકા હશે તો કોઈ જ ખોટી વસ્તુ તેમાં પ્રવેશી શકશે નહિ. માટે બળુકાપૂર્વક જીવો, પ્રમાદ રહિત બની જીવો ! કોઈપણ વ્યક્તિ સમગ્રતાથી આ જ ક્ષણે બગી જાય તો તેના જન્મજન્માંતરનાં પાપનો કચરો, પાપના ઢગલા, પાપના પહાડો ક્ષણ માત્રમાં નાશ પામી જાય છે. સ્વાધ્યાયથી એક વાતનું તો સ્પષ્ટ જ્ઞાન થઈ જાય છે કે, મોટામાં મોટું કોઈ પાપ હોય તો તે મૂચ્છાં છે; અને મોટામાં મોટું કોઈ પુણ્ય હોય તો તે બળુકા છે.

માણસને પ્રાયઃ તે જ દેખાય છે જેમાં તેનું ધ્યાન હોય છે, જેના તરફ તેનું ધ્યાન નથી તે તેને દેખાતું નથી. મનુષ્ય હંમેશાં અહિંદ્રિષ્ટ ધરાવે છે. તેનું ધ્યાન હંમેશાં વસ્તુમુક્ક હોય છે તેથી તેના અંદરમાં અંધારું જ રહે છે. વસ્તુઓ તરફનું ધ્યાન પણ અંદરથી જ આવે છે. પરંતુ અંદર અંધારાં સિવાય કશું જ હોતું નથી. કારણ ધ્યાન વસ્તુ તરફનું છે. બાહ્ય વસ્તુઓમાંથી પ્રકાશને સંકેલી અંદરની દિશામાં વાળવો એ જ સ્વાધ્યાય છે; અંદરમાં જોવાનો અભ્યાસ કરવો એ જ સ્વાધ્યાયનો અર્થ છે.

દાખલા તરીકે, એક સુંદર સ્ત્રી રસ્તા પર જતાં તમે જોઈ. સ્ત્રી પોતાને કામે જઈ રહી હતી અને તમે તમારે કામે જઈ રહ્યા હતા. તે સ્ત્રીને જોવાનો આ તો માત્ર આકર્ષક સંયોગ હતો. પરંતુ તેની સુંદરતાને જોતાં જ તમારામાં સુધુષ્ટ રહેલી વાસના બગી ગઈ અને તમારા

પ્રાણોને રૂપશી ગઈ. પરિણામે, તમે ભલે ચાલી તો તે સહક ઉપર રહ્યા હતા, તમારા પગની ગતિ પણ તે રાજમાર્ગ ઉપર જ હતી પરંતુ તમારું મન પાગલ થઈ તે સ્ત્રી પાછળ દોડવા લાગ્યું. તમારું સાચું ધ્યાન તે સ્ત્રી તરફ કેન્દ્રિત થઈ ગયું. તમારામાં આવી માનસિક વિકૃતિ આવી એનો અર્થ જ એ થયો કે તમે સ્વાધ્યાયથી દૂર ખસી ગયા છો, તમારો વિવેક નાશ પામી ગયો છે, તમારી ભૂતિ નષ્ટ થઈ ગઈ છે ! એ સ્ત્રીના સૌંદર્યમાં તમે મુગ્ધ બન્યા, તે મુગ્ધ બનેલી દૃષ્ટિમાં તમે મૂર્છિત બન્યા, ખોવાઈ ગયા, એટલે સ્વમાં, તમારામાં જ તમારી અનુપસ્થિતિ થઈ ગઈ અને વાસનાને પ્રવેશવાનો મોકો મળી ગયો. પરંતુ જેવા તમે ભૂત થઈ ગયા, વિવેકની પવિત્ર દૃષ્ટિ તમારામાં ઉદ્ઘાટિત થઈ ગઈ, તે સ્ત્રી તરફનું તમારું આકર્ષણ વિકર્ષિત થયું કે તરત જ તમે વિચારવા લાગ્યા; અરે, મારામાં આવી કામવાસના કેમ જિલ્લી થઈ? ખસ, આત્મમથનની આ પળે તમારી દૃષ્ટિ આત્મગત થતાં, એ જ પળથી સ્વાધ્યાયનો પ્રારંભ થઈ ગયો.

બ્યારે કોઈ ઘટના ઘટે છે ત્યારે તેની બે બાજુઓ હોય છે. એક વસ્તુગત અને બીજી આત્મગત. ધ્યાનને આત્મગત વાળવાનું નામ સ્વાધ્યાય છે; અને ધ્યાનને વસ્તુગત વાળવાનું નામ મૂર્છા છે. પરંતુ આપણી એ સ્વાભાવિક નબળાઈ છે કે, આપણું અધિકાંશ ધ્યાન વસ્તુગત જ હોય છે. કોઈ આપણને ગાળો દે તો તરત જ એ ગાળો આપણા પ્રાણને રૂપશી બન્યો છે અને તેની ગાળો પ્રતિક્ષણ આપણી સ્મૃતિનો વિષય બની જાય છે. ગાળો આપનાર વ્યક્તિની બોલવાની પદ્ધતિ, ગાળો આપતી વખતની તેની ચેષ્ટાઓ અને તે ક્ષણની તેની આવેશભરી વિકૃતિઓ આપણી નજર સમક્ષ તર્યા કરે છે. આપણી સ્મૃતિમાં તે ગાળો આપનાર જ રચ્યા કરે છે અને તેના ઇતિહાસનું સંશોધન આપણે શરૂ કરી દઈએ છીએ. આપણા મનમાં તેના વિષેના એક મહાનિબંધની રચના શરૂ થઈ જાય છે. તે ગાળો તો બહાર હતી છતાં આપણે તે બહારની ગાળોને આપણા પ્રાણમાં પ્રવેશાવી દઈએ છીએ અને અંદરમાં ક્રોધની જ્વાલાઓ સળગાવી મૂકીએ છીએ. તે ગાળ દેનાર વ્યક્તિમાં જે વસ્તુઓ આપણને પહેલાં કથારેય નહોતી દેખાઈ, તે હવે દેખાવા માંડી. આપણી સારીયે ચેતના તે ગાળો દેનાર તરફ એકાંત કેન્દ્રિત થઈ જાય છે. ગાળ આપનાર તો પોતાને ઘેર જઈ શાંતિપૂર્વક સૂઈ પણ ગયો હોય છે; પરંતુ આપણી રાત્રિની જાગ્રમ હરામ થઈ જાય છે. ગાળ આપનાર કદાચ મજાકમાં પણ ગાળ બોલ્યો હોય, ગાળ બોલીને તે પાછો તેને જૂલી પણ ગયો હોય; પણ તેની ગાળોથી આપણા આત્માને શાંતિ મળતી નથી.

હવે આમ અશાંત કે હઃખી થવાને બદલે, બ્યારે કોઈ આપણને ગાળ આપે ત્યારે આત્મ નિરીક્ષણ કરીએ કે, તે ગાળની આપણા પર શી શી અસર થઈ? આપણામાં ક્રોધ શા માટે ઉદ્ભવ્યો? તે ક્રોધને કારણે આપણામાં તેનો બદલો લેવાની ઇચ્છા થઈ કે નહિ? બદલો વાળવાની ઇચ્છા થઈ તો કેવી રીતે બદલો વાળવાનો વિચાર આવ્યો? શું તેની હત્યા કરવી? શું તેને સામે ગાળો દેવી? શું તેનું ગળું દબાવી દેવું? આમ જો આ પૂર્ણ સત્યને જોવા

તરફ અંદરમાં ઊતરી જઈશું' તો અનુભવી થઈને આપણે બહાર આવશું. આવો અનુભવ એ જ સ્વાધ્યાય છે. આ સ્વાધ્યાયથી જ આપણે જ્ઞાની થઈ બહાર આવી શકીએ છીએ. એનાથી બે સારા અનુભવો થશે. એક તો આપણી પોતાની બાંધકારી વધી જશે અને બીજું આપણા મનમાં એક નિશ્ચય થઈ જશે કે તેણે ગાળો આપી એ કોઈ મહત્ત્વપૂર્ણ વાત નહોતી. મહત્ત્વપૂર્ણ વાત તો એ છે કે ગાળો ખાધા પછી આપણે કેવો અનુભવ કરીએ છીએ ! પછી તે ગાળોનો જવાબ આપવા આપણે ક્યારેય નહિ ઇચ્છીએ !

આપણે આપણી નબળાઈઓ જેટલે અંશે છુપાવીએ છીએ તેટલે અંશે તે સધન બનતી બંધ છે. આપણી નબળાઈઓને બ્યારે આપણે સ્વયં જોવા અને તેને દૂર કરવા લાગીએ છીએ ત્યારે જ તે નબળાઈઓના મૂળિયા હચમચવા લાગે છે. ગંદકી, કચરા, કાંટા, કાંકરા વગેરે તો ધરતીના ઉપરના તળ ઉપર જ હોય છે, જેમ જેમ ધરતીના ઊંડાણમાં ઊતરીએ છીએ તેમ તેમ અંદરથી હીરા, માણિક, ચોતી મળે છે.

સ્વાધ્યાયનો અર્થ છે આપણે આપણા હાથથી અર્જીત દુઃખમાં ઊંડા ઊતરવું. આપણી આંતરિક ગંદકીના ઊંડાણમાં ઊતર્યા વગર સ્વચ્છ થઈ શકાતું નથી. દુઃખમાંથી પસાર થયા વગર સુખનો અનુભવ કરી શકાતો નથી, સુખની ઝલક માણી શકાતી નથી નરકમાંથી પસાર થયા વગર સ્વર્ગ મળતું નથી. કારણ નરક આપણે નિર્મિત કરેલાં છે. આપણે તેમાં જ ઊભાં છીએ. દરેક માણસ નરકમાંથી સ્વર્ગમાં જવા માંગે છે; પરંતુ આપણે જ નિર્માણ કરેલાં નરકને મીટાવ્યા વિના સ્વર્ગમાં ક્યાંથી જવાય ? સ્વર્ગ અથવા અપવર્ગ અહીં અને આ જ ક્ષણે મૌજૂદ છે. પરંતુ આપણે નિર્મિત કરેલા નરકમાં તે છુપાએ છીએ. અપવર્ગ એ આપણો સ્વભાવ છે, નરક આપણી ઉપલબ્ધિ છે. નરક ઊભું કરવામાં આપણે ભારે શ્રમ કર્યો છે. તે નરકની હીવાલોને તોડવા સ્વાધ્યાય કોદાળીનું કામ કરે છે.

શ્રીઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ચાલતા સ્વાધ્યાય તરફ હવે એક દૃષ્ટિ નાખવી જરૂરી છે. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ પોતાના દ્વીપ સંબંધેના પ્રશ્નનું સમીચીન સમાધાન થઈ જતાં, શ્રી ગૌતમ સ્વામી તરફની પોતાની માનભરી અને વિવેકભરી દૃષ્ટિ દાખવતા કહે છે—

સાહુ ગોયમ ! પજ્ઞાતે છિન્નો મે સસ્યો હ્મો ।

અન્નો વિ સસ્યો મજ્ઞ તં મે કહસુ ગોયમા ! ॥

અન્વચારે તમે વોરે ચિદ્દન્તિ પાણિણે બહુ ।

કો કરિસ્સહ્ ઉલ્લોય સન્વ લોગમ્મિ પાણિણં ॥

હે ગૌતમ ! તમારી પ્રજ્ઞા શ્રેષ્ઠ છે. તમે મારી શંકા દૂર કરી છે. મારો હજી એક સંદેહ છે. હે ગૌતમ ! તે વિષે તમે મને કહો.

ભયંકર પ્રગાઠ અધિકારમાં ઘણા જીવો રહે છે. આખા લોકમાં તેમને માટે પ્રકાશ કેણું કરશે ?

૫૬૨ : ભેદા પાવાણુ, જોદ્યાં દ્વાર

અનાદિ કાળથી જગતના જીવો અજ્ઞાનને આધીન થઈ અંધકારમાં ભટકી રહ્યા છે. અજ્ઞાન એ જ મોટું પાપ છે, મોટું અંધારું છે. અજ્ઞાનના આવા પ્રગાઠ અંધકારમાં અટવાતા આ જીવોના ઉદ્ધારનો કોઈ ઉપાય દેખાતો નથી. અહીં તો આંધળાઓ આંધળાઓનું નેતૃત્વ કરી રહ્યા છે એટલે પ્રકાશને પ્રવેશવાનો કયાંય અવકાશ દેખાતો નથી. અજ્ઞાન એ મોટી પીડા છે. પરંતુ જ્યાં સુધી પ્રકાશનાં દિવ્ય કિરણોનો અનુભવ થયો નથી ત્યાં સુધી અંધકારમાં અથડાતા આ જીવોની પીડાને હટાવવાનો ખીલો કોઈ ઉપાય પશુ નથી. આવા અજ્ઞાનમાં સમડતા, અંધકારમાંથી અંધકારમાં પડતા જીવોનાં કલ્યાણ માટે આ લોકમાં કેણું દિવ્ય પ્રકાશ કરશે ?

‘તે અંધારું કયું છે ?’-શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણના આ પ્રશ્નને શ્રી ગૌતમસ્વામી શો જવાબ આપશે તેના ભાવબોધો અવસરે કહેવાશે.

ઉપાદાન-નિમિત્ત મીમાંસા

કાર્યની ઉત્પત્તિમાં ઉપાદાન કારણત્વ અને નિમિત્ત કારણત્વનું શું સ્થાન છે તેમજ તેનાં સ્વરૂપો શું છે તેનો વિચાર આજનાં પ્રવચનમાં કરવાનો છે. કારણ ઉપાદાન અને નિમિત્ત સહચારી છે. એકના અભાવમાં બીજાનો સાંગોપાંગ વિચાર અશક્ય છે. એટલે ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્નેને સાથે રાખી વિચાર કરીએ છીએ.

આ વિષયને સુસ્પષ્ટ કરવા માટે દર્શનશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે તે ઘટનો દાખલો લઈએ. ઘટ એ માટીની અવસ્થા છે; કારણ ઘટમાં ઠેક સુધી માટીનો અન્વય દેખાય છે. એટલે ઘટનું ઉપાદાન કારણ માટી ગણાય. પરંતુ માટીથી જ ભે ઘટ જન્મતો હોય તો માટી પછી તરત જ ઘટની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. માટી અને ઘટની વચ્ચે જે પિંડ, સ્થાસ, કોશ અને કુશૂળ આદિ રૂપ અનેક સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ પર્યાયો થાય છે તે ન થવી જોઈએ. ભે કે ઘટની પૂર્વવર્તી આ બધી અવસ્થાઓ પશુ માટીની જ છે છતાં જે માટી ખાણુથી લઈ આવવામાં આવેલ છે, તે માટી ઉપર જણાવેલી અનેક અવસ્થાઓમાંથી પસાર થયા વગર, ઘટ પર્યાય રૂપમાં પરિણત થઈ શકતી નથી. એટલે માત્ર માટીને ઘટનું ઉપાદાન કારણ કહેવું તે દ્રવ્યાધિક નયની દૃષ્ટિ છે. હકીકતે ઘટની ઉત્પત્તિ અશુદ્ધ પર્યાય-વિશિષ્ટ માટીથી થાય છે, ખાણુમાંથી સીધી આવેલી અવસ્થાવિશિષ્ટ તે માટીથી નહિ. આ અપેક્ષાથી (ઋજુસ્વરૂપ નયની દૃષ્ટિથી) ઘટની પૂર્વવર્તી પર્યાય ઘટનું ઉપાદાન ગણાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ઘટનું ઉપાદાન કારણ વિવક્ષિત અવસ્થાવિશિષ્ટ માટી જ હોય છે. અન્ય અવસ્થાવિશિષ્ટ માટી નહિ. પ્રમાણથી તો પૂર્વપર્યાયવિશિષ્ટ માટી જ ઘટનું ઉપાદાન કારણ છે.

આ જ વસ્તુને વધારે સુરપષ્ટ કરવા માટે જીવનો પણ દાખલો લઈ શકાય છે. સુક્ત અવસ્થા એ પણ જીવની અવસ્થા છે. કારણ, સુક્ત અવસ્થામાં પણ જીવનો અન્વય દેખાય છે. એટલે ઉપર જણાવેલ પ્રક્રિયા સુજળ દ્રવ્યાર્થિક નય-વ્યવહાર નયથી સુક્ત અવસ્થાનું ઉપાદાન કારણ જીવ કહેવાય છે પરંતુ જો માત્ર જીવથી સુક્ત અવસ્થા જન્મવા લાગે તો નિગોહના જીવોને પણ તે પર્યાયના અનંતર તત્કાળ સુક્ત અવસ્થા જન્મવી જાઈએ અને નિગોહ અને સુક્ત જીવ વચ્ચે જે અનેક અવસ્થાઓ છે તે દૃષ્ટિગોચર ન થવી જોઈએ. જો કે નિગોહ અને સુક્ત અવસ્થા વચ્ચે જે જે પર્યાયો જન્મે છે તે બધામાં વ્યવસ્થિત જીવનો અન્વય દેખાય છે. પરંતુ આ એક સુનિશ્ચિત સત્ય છે કે, જે જીવ નિગોહમાંથી નીકળે છે તે નિગોહ અને સુક્ત અવસ્થા વચ્ચેની સંભવિત અનેક પર્યાયોને સ્પર્શ્યા વગર, સુક્ત અવસ્થાની વિશુદ્ધ પર્યાય પામી શકતો નથી. એટલે જીવને સુક્ત અવસ્થાનું ઉપાદાન કારણ કહેવું તે માત્ર દ્રવ્યાર્થિક-વ્યવહાર નયની દૃષ્ટિ છે. વસ્તુતઃ સુક્ત અવસ્થાની ઉત્પત્તિ અતિમ ક્ષણવર્તી અયોગી કેવલી અવસ્થાવિશિષ્ટ જીવથી જ થાય છે. એના પૂર્વે ક્રમથી સંયોગીકૈવલી, ક્ષીણકપાય, સૂક્ષ્મસંપરાય, અનિવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ અને અપ્રમત્તસંયત અવસ્થા ગર્ભિત વિવિધ પર્યાયો નિયમથી હોય છે. અપ્રમત્ત સંયત અવસ્થાના પૂર્વે ક્રમ ક્રમ અવસ્થાઓ હોય છે તે વિવિધ જીવોની અપેક્ષાથી વિવિધતા ભરેલી હોય છે. પોતપોતાના ઉપાદાન અનુસાર બીજી બીજી અવસ્થાઓ યથાસંભવ હોય છે. જેમ બધા પુદ્ગલો ઘટ નથી બનતા તેમ એ પણ નિયમ છે કે, બધા જીવો તે તે અવસ્થાને નથી પ્રાપ્ત થતા. જીવોમાં જે ભવ્ય જીવરાશિ છે તે જ પોતપોતાના ઉપાદાન સુજળ તે અવસ્થાઓને ઉપલબ્ધ કરી સુક્ત થાય છે. સુક્ત થવા પૂર્વે અયોગી અવસ્થા નિશ્ચિત હોય છે એટલે ઉપાદાન કારણ અને કાર્યના આ લક્ષણો જણાય છે-‘નિયતપૂર્વક્ષણવર્તિત્વ કારણલક્ષણ, નિયતોત્તર ક્ષણવર્તિત્વ કાર્ય લક્ષણ’- નિશ્ચિત પૂર્વ સમયમાં ઉપસ્થિતિ કારણનું લક્ષણ છે અને નિયત ઉત્તર ક્ષણમાં રહેવું તે કાર્યનું લક્ષણ છે.

જો કે ઉપર્યુક્ત લક્ષણમાં નિયતપૂર્વ સમયમાં સ્થિત તેને કારણ અને જે નિયત ઉત્તર સમયમાં સ્થિત છે તેને કાર્ય કહેવામાં આવેલ છે. પરંતુ આથી ઉપાદાન કારણ અને કાર્યનો ખાસ બોધ થતો નથી. કારણ નિયત પૂર્વ સમયમાં દ્રવ્ય અને પર્યાય બંને અવસ્થિત હોય છે. આ લક્ષણથી કોણ કોણું ઉપાદાન કારણ છે અને કયા ઉપાદાનનું કયું કાર્ય છે એનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું નથી, છતાં ઉપાદાન કારણ અને કાર્યમાં એક સમયના વ્યવધાનનો ખ્યાલ તો અવશ્ય આવી જાય છે. ઉપાદાનનું લક્ષણ આ છે.

ત્યક્તા ત્યક્તાત્મ રૂપં યત્ પૂર્વા પૂર્વેણ વર્તતે ।

કાલત્રયેયપિ તદ્ દ્રવ્યમુપાદાનમિતિ સ્મૃતમ્ ॥

જે દ્રવ્ય ત્રણે કાળમાં પોતાના રૂપને છોડતું અને ન છોડતું પૂર્વ રૂપથી અને અપૂર્વ રૂપથી વર્તતું હોય છે તે દ્રવ્ય ઉપાદાન કારણ છે એમ જાણવું જોઈએ.

૫૬૪ : લેણા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

આ શ્લોકમાં દ્રવ્યને ઉપાદાન કારણુ બતાવ્યું છે. એનાં વિશેષણો પર ધ્યાન આપવાથી એ તો સ્પષ્ટ સમજાય છે કે દ્રવ્યનો માત્ર સામાન્ય અંશ પણ ઉપાદાન થતો નથી અને વિશેષાંશમાં પણ ઉપાદાન થવાની ચોગ્યતા નથી. ઉપાદાન તો સામાન્ય વિશેષાત્મક દ્રવ્ય જ હોય છે. વસ્તુના માત્ર સામાન્ય અંશ અથવા વિશેષ અંશને ઉપાદાન માનવાથી એકાંત ક્ષણિકવાદ અથવા નિત્યવાદમાં આવતા દોષોનાં ઉદ્ભવનો સંભવ થઇ જાય છે. બૌદ્ધદર્શન જે પદાર્થને એકાંત ક્ષણિક માને છે, તેમના મતમાં ક્ષણિક પદાર્થ જેમ કાર્યતું ઉપાદાન થઇ શકતું નથી અને વૈશેષિકાદિ દર્શનો જે એકાન્ત નિત્યવાદને સ્વીકારે છે તેમને ત્યાં એકાન્ત નિત્ય પદાર્થ પણ જેમ કાર્યતું ઉપાદાન થઇ શકતું નથી તેમ દ્રવ્યનો માત્ર સામાન્ય કે માત્ર વિશેષ અંશ પણ ઉપાદાન થઇ શકે નહિ.

સ્વામી કાર્તિકેયે આ બધી આપત્તિઓને અતુલક્ષી ઉપાદાન કારણુ અને કાર્યતું જે લક્ષણ કરેલ છે તે આ પ્રકારે છે—

પુલ્લ પરિણામ જુદા કારણ માલેણ વદ્વદે દલ્લ' ।
ઉત્તર પરિણામ જુદ ત' ચિય કલ્લ' હલ્લે ણિયમા ॥

અનંતર પૂર્વ પરિણામથી યુક્ત દ્રવ્ય કારણુ રૂપથી પ્રવર્તિત થાય છે અને અનંતર ઉત્તર પરિણામથી યુક્ત તે જ દ્રવ્ય કાર્ય હોય છે.

સ્વામી વિદ્યાનંદે ઉપાદાન કારણુ અને કાર્યના સ્વરૂપ વિષે સંક્ષિપ્ત સમાધાન કરેલ છે. “ઉપાદાનમ્ય પૂર્વાકારેણ ક્ષયઃ કાર્યોત્પાદ એવ, હેતોનિયમાલ્” અર્થાત્ ઉપાદાનનો પૂર્વના આકારથી ક્ષય એ કાર્યનો ઉત્પાદ જ છે. કારણુ એ બંને એક જ હેતુથી થાય છે એવો નિયમ છે.

આ બધા વિવેચનથી આ હકીકત સ્પષ્ટ થઇ જાય છે કે જે અનંતર પૂર્વપર્યાય વિશિષ્ટ દ્રવ્ય છે તે ઉપાદાનના નામે ઓળખાય છે. આ અનંતર ઉત્તરપર્યાય વિશિષ્ટ દ્રવ્ય કાર્ય સંજ્ઞાના નામથી ઓળખાય છે. આ ઉપાદાન-ઉપાદેય વ્યવહાર અનાદિ કાળથી ચાલી રહ્યો છે અને અતંકાળ સુધી ચાલતો રહેશે.

આ વિષયની સ્પષ્ટતા કરવા માટેનો સવ પ્રથમ ઘટરૂપ કાર્યનો દાખલો આપ્યો છે. તદ્વતુસાર, ખાણુમાંથી આવેલી માટીમાંથી જો ઘટ બનશે તો તેને અવશ્ય સ્થાસ, કોશ, કુશળ આદિ પર્યાયોમાંથી પસાર થવું પડશે. ગમે તેટલો નિષ્ણાત અને કુશળ કુંભાર કેમ નથી હોતો છતાં ઘટને બનાવવામાં, માટીથી માંડી ઘટ સુધીની તમામ નિષ્પત્તિની દરેક પ્રક્રિયાઓને જાળવીને રાખવી પડે છે ! ખાણુમાંથી લાવવામાં આવેલી માટી જેમ જેમ વિભિન્ન વિભિન્ન અવસ્થાઓને ધારણ કરતી જશે તેમ તેમ કુંભારના ક્રિયા વ્યાપારો પણ તે તે સુજબ પરિવર્તિત થતા જશે. માટીની અવસ્થાઓના પરિવર્તન અને ક્રિયા વ્યાપારોના પરિવર્તનની સાથે કુંભારના ઉપયોગમાં પણ પરિવર્તન આવતું જશે. આ જ કેમથી માટીમાંથી ઘટની નિષ્પત્તિ થાય છે. એક બાબુ ઘટની

નિષ્પત્તિ થઇ જાય છે ત્યારે બીજી બાજુ એજ સમયે કુંભારનો યોગ-ઉપયોગ રૂપ વ્યાપાર પણ અટકી જાય છે. ઉપાદાન-ઉપાદેય સંબંધની સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધની આ વ્યવસ્થા અનાદિ કાળથી ચાલી આવે છે અને અનંતકાળ સુધી ચાલતી રહેશે.

નિમિત્ત નૈમિત્તિક વ્યવહાર એક જ દિશાથી નથી થતો પરંતુ બન્ને દિશાઓથી થાય છે. જ્યારે ઘટ કાર્યની વિવક્ષા મુખ્ય હોય છે ત્યારે યોગ-ઉપયોગથી ભેડાએલો કુંભાર નિમિત્ત ગણાય છે અને તેનું ઘટ કાર્ય નૈમિત્તિક કહેવાય છે. પરંતુ જ્યારે કુંભારના યોગ-ઉપયોગ રૂપ વ્યાપારની વિવક્ષા મુખ્ય અને પ્રધાન હોય છે ત્યારે કયા બાજુ નિમિત્તના આધારે તેના ક્રિયા-વ્યાપારો વર્તતા હતા આવી વિવક્ષામાં જે માટી ઘટરૂપે પરિણમી રહી છે તે નિમિત્ત કહેવાશે અને વિવક્ષિત યોગોપયોગ વિશિષ્ટ કુંભાર નૈમિત્તિક ગણાશે. આગમ પણ આ સત્યના સાક્ષી પૂરે છે.

આગમ કહે છે કે, કોઇ ઔપશ્યિક સમ્યગ્દષ્ટિના ઉપશમ સમ્યક્ત્વના કાળમાં ઓછામાં ઓછો એક સમય અને વધારેમાં વધારે છ આવલિકા સમય જ્યારે અવશિષ્ટ રહે છે ત્યારે અનંતાનુબંધી ચતુષ્કમાંથી કોઇ એક પ્રકૃતિની ઉદ્દીરણા થવાથી સાસ્વાદન ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એક બીજો એવો ઔપશ્યિક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ હો કે જેણે અનંતાનુબંધી ચતુષ્કની વિસંયોજના કરી હોય. આવા જીવને બીજા ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ ત્યારે જ થઇ શકે જ્યારે અનંતાનુબંધી ચતુષ્કની સત્તા થાય અને તેમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકૃતિની ઉદ્દીરણા થતી હોય. અનંતાનુબંધી ચતુષ્કની સત્તા અને તેમાંથી કોઈ પણ એક પ્રકૃતિની ઉદ્દીરણા ત્યારે થઈ શકે જ્યારે સાસ્વાદન ગુણ સ્થાનની ઉપલબ્ધિ હોય. આથી સ્પષ્ટ જ છે કે સાસ્વાદન ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિનું કારણ (નિમિત્ત) અનંતાનુબંધીની ઉદ્દીરણા છે અને અનંતાનુબંધીના સત્ત્વની સાથે ઉદ્દીરણાનું નિમિત્ત અન્ય પરિણામો સાથે સાસ્વાદન ગુણસ્થાન પણ છે. છતાં પણ આવા જીવને સાસ્વાદન ગુણસ્થાનની પ્રાપ્તિ કયા નિમિત્તથી થાય છે એ બતાવવાનું જ પ્રયોજન હોવાથી એમ કહી શકાય કે, અનંતાનુબંધી ચતુષ્કમાંથી કોઈ એક પ્રકૃતિની ઉદ્દીરણાના નિમિત્તથી તે થાય છે. આને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે દ્રવ્યલૂકના સ્કંધનું ઉદાહરણ પણ લઇ શકાય છે. કારણ દ્રવ્યલૂકના બન્ને પરમાણુ પોતપોતાની બંધપર્યાયની ઉત્પત્તિ પરત્વે ઉપાદાન થઈને પણ પરસ્પર બન્નેમાં નિમિત્ત નૈમિત્તિક ભાવ પણ છે.

આમ છતાં નિમિત્તને પ્રધાનતા આપી કાર્યની ઉત્પત્તિને સ્વીકારનારા ઉપાદાન કારણના સાક્ષાત્ રહસ્યને ન સ્વીકારી આવી શકા કરે છે કે, ખાણથી લાવેલી માટીમાંથી ઘટની ઉત્પત્તિ ઉપર બતાવેલા કેમ પ્રમાણે જ થશે એમાં શંકા નથી; પરંતુ ખાણમાંથી લાવેલી અચૂક જ માટી ઘટનું ઉપાદાન થશે, અને અચૂક માટી ઘટને બદલે શકેરાતું ઉપાદાન થશે. આ બધું માટી ઉપર આધારિત નથી, પણ આ બધાનો આધાર કુંભાર પર છે. કુંભાર જે માટીથી ઘટનું નિર્માણ કરવા માંગશે તે માટી ઘટરૂપે પરિણમશે, અને જે માટીથી શકેરાં બનાવવાનો નિર્ણય લેશે તે

શકેરામાં પરિવર્તિત થશે. એટલે એમ લાગે છે કે, કાર્યની ઉત્પત્તિ ઉપાદાન સાપેક્ષ હોવા છતાં તે નિમિત્તને અનુસરીને થાય છે. એટલું જ નહિ, જો કોઈ વિશિષ્ટ ઘટની નિષ્પત્તિ અભીપ્સિત હોય તો તે માટે વિશિષ્ટ કુંભારના શરણની પણ અપેક્ષા હોય છે. જો વિશિષ્ટ માટી માત્રથી ઘટની નિષ્પત્તિ થઈ જતી હોય તો કુશળ કુંભાર કારીગરને શોધવાની જરૂર જ ન રહે. એટલે જગતમાં યોગ્ય ઉપાદાન સામગ્રી સાથે યોગ્ય અને નિષ્ણાત કારીગરનો પણ વિચાર કરવો પડે છે. આવો સુયોગ્ય સુમેળ થવાને કારણે કાર્ય પણ વિશિષ્ટ બને છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે કાર્યની ઉત્પત્તિ ઉપાદાન સાપેક્ષ હોવા છતાં નિમિત્તને અનુસરીને થાય છે. નિષ્કર્ષ એ છે કે, કયા સમયે કયા દ્રવ્યની કઈ પર્યાય થવી તે માત્ર ઉપાદાન પર આધારિત નથી, તેનો આધાર તો નિમિત્તાધીન છે. નિમિત્તની સાર્થકતા પણ આમાં જ છે, અન્યથા નિમિત્તના સ્વીકારનો કોઈ અર્થ જ નથી.

નિમિત્તવાદી તરફથી ઉઠાવવામાં આવેલી આ શંકા નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ અને ઉપાદાન-ઉપાદેય સંબંધના તાત્ત્વિક રહસ્યોને ન સમજી શકવાના કારણે છે. ઉપાદાનના સ્વરૂપનું વિધાન કરતાં ઉપચુકત શંકાનું નિરસન સહજ થઈ જાય છે. કારણ તેનાં સ્વરૂપનો ઉદ્ભવ કરતાં અગાઉ કહ્યું છે કે, અનંતર પૂર્વ સમયના ઉપાદાનને અનુસરી અનંતર ઉત્તરક્ષણમા તેવાં જ કાર્યનો ઉત્પાદ થશે. નિમિત્ત તેને અન્યથા ન પરિણમાળી શકે. છતાં નિમિત્ત દૃષ્ટિએ સમાધાન કરવા માટે બધી જાતનાં નિમિત્તોનો વિચાર કરવો પડશે. જગતમાં ગણાતાં નિમિત્તોનું વર્ગીકરણ આ ત્રણ પ્રકારોમાં યથાસંભવ થઈ શકે છે—

- (૧) એવાં નિમિત્તો જે સ્વયં નિષ્ક્રિય છે. જેમકે—ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ દ્રવ્ય.
- (૨) એવાં નિમિત્ત જે સક્રિય હોવા છતાં પણ ઇચ્છા, પ્રયત્ન અને કારણસાકલ્યના જ્ઞાનથી રહિત હોય છે. જેમકે—મેઘ, વીજળી, વાયુ કર્મ, નો કર્મ.
- (૩) એવાં પણ નિમિત્ત છે જે ઇચ્છા, પ્રયત્ન અને કારકસાકલ્યના જ્ઞાનથી સુકત હોય છે. જેમકે—મનુષ્ય આદિ.

આ ત્રણ પ્રકારનાં નિમિત્તો કઈ રીતે કાર્યોત્પત્તિમાં નિમિત્ત થાય છે તેનો ક્રમશઃ વિચાર કરીએ.

(૧) જે નિષ્ક્રિય પદાર્થો છે તે બધા પ્રકારનાં કાર્યોમાં નિમિત્ત નથી થતાં પરંતુ તેમનામાં એવાં પ્રકારનાં કાર્યોમાં નિમિત્ત થવાની પોતાના ગુણાનુસાર યોગ્યતા હોય છે, તે જ કાર્યોમાં તે નિમિત્ત થાય છે. જેમકે, ધર્માસ્તિકાયમાં ગતિ હેતુત્વ ગુણ છે. એટલે તે ગતિ પરિણત જીવો અને પુદ્ગલોની ગતિમાં નિમિત્ત થાય છે. અધર્માસ્તિકાયમાં સ્થિતિ હેતુત્વ ગુણ છે એટલે સ્થિત થવા માંગતાં જીવો અને પુદ્ગલોની સ્થિતિમાં નિમિત્ત થાય છે. કાળ દ્રવ્યમાં વર્તનાગુણ છે એટલે તે પરિણમન કરતા જીવાદિ દ્રવ્યોના ઉત્પાદ-વ્યયમાં નિમિત્ત થાય છે અને આકાશ

દ્રવ્યમાં અવગાહન આપવાનો ગુણ છે એટલે નિમિત્ત હોવા છતાં પણ એ દ્રવ્યોને અનુસરીને જ તે કાર્ય થાય છે એમ નથી; પરંતુ યથાયોગ્ય જીવાદિ દ્રવ્યોની જ્યારે ગતિ આદિ ક્રિયાઓ થાય છે ત્યારે તે તે દ્રવ્યો નિમિત્ત થાય છે.

(૨) બીજા પ્રકારના જે નિમિત્તો છે તે ઇચ્છા, પ્રયત્ન અને કારક સાકલ્યના જ્ઞાનથી રહિત હોવા છતાં પણ સક્રિય હોય છે. પરંતુ એટલા માત્રથી તેમની સક્રિયતા સુજળ, અન્ય દ્રવ્યોનું પરિણમન થાય છે એમ કહી શકાય નહિ. જળ સ્વયં ક્રિયાવાન અવસ્થા છે અને માછલાંની ગતિક્રિયામાં નિમિત્ત પણ છે; પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે, જે દિશામાં જળનો પ્રવાહ છે તે જ દિશામાં માછલાંનું ગમન થશે. તેમજ આનો અર્થ એ પણ નથી કે જળ માછલાંનાં ગમનમાં નિમિત્ત છે. એટલે જળમાં સદા માછલાંનું ગમન થતું જ રહેશે. હાં, આનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, જ્યારે માછલું ગમન કરશે ત્યારે જળ તેની ગતિ ક્રિયામાં નિમિત્ત થશે. માછલું ક્યારે ગતિ કરે અને ક્યારે ગતિ ન કરે તેનો આધાર જળ ઉપર આધારિત નથી, પરંતુ માછલા ઉપર અવલંબિત છે.

જળની માફક વૃક્ષની છાયાનો પણ દાખલો લઈ શકાય છે. છાયા ક્રિયાવાન પદાર્થ છે. અને વટેમાગુની સ્થિતિમાં નિમિત્ત પણ હોય છે. પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે વૃક્ષની છાયા મળતાંની સાથે વટેમાગુને પણ રોકાઈ જ જવું પડે. આનો અર્થ આટલો જ છે કે, કેઈ થાક્યોપાક્યો પથિક વિશ્રાંતિની ભાવનાથી વૃક્ષનો આશ્રય લઈ રોકાવા ઇચ્છે તો તે વખતે છાયા નિમિત્તની ગરજ સારી શકે છે.

સારાંશ એ છે કે, કાર્યની ઉત્પત્તિ તો ઉપાદાન અનુસાર જ હોય છે. પરંતુ તેમાં જે ક્રિયાવાન પદાર્થો નિમિત્ત થાય છે તેમની તે નિમિત્તતા ધર્માદિ દ્રવ્યોની જેમ જ જાણવી જોઈએ.

તમે શંકા કરશો કે, ધર્માદિ દ્રવ્ય નિષ્ક્રિય છે એટલે તે જીવો અને પુદ્ગલોની ગતિ આદિમાં હેતુ નથી થઈ શકતા. કારણ જળાદિ પદાર્થો ક્રિયાવાન થઈને જ માછલાં આદિની ગતિમાં નિમિત્ત દેખાય છે.

આ શંકાનું સમાધાન એ છે કે, આ કાંઈ દોષ નથી. કારણ ચક્ષુરિન્દ્રિયની માફક આ યજ્ઞાધાનમાં નિમિત્ત છે. જેમ રૂપની ઉપલબ્ધિમાં ચક્ષુ નિમિત્ત છે પરંતુ જેનું મન વ્યાપ્તિ છે તેને ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોના હોવા છતાં પણ રૂપનું ચક્રણ થતું નથી તેમ પ્રકૃતમાં પણ જાણવું. તાત્પર્ય એ છે કે, કાર્યોત્પત્તિ વખતે યજ્ઞનું આધાન સ્વયં ઉપાદાન હોય છે; પરંતુ નિમિત્ત અન્ય દ્રવ્ય થાય છે.

સક્રિય પદાર્થો પણ નિષ્ક્રિય ધર્માદિ દ્રવ્યોની માફક જ નિમિત્ત હોય છે. જે રીતે જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ્યારે સ્વયં ગતિ આદિ પરિણામથી પરિણત થાય છે ત્યારે ધર્માદિ દ્રવ્ય સ્વયં તે ગતિ આદિ પરિણામમાં નિમિત્ત થાય છે. એવી જ રીતે અન્ય દ્રવ્યો જ્યારે સ્વયં

ક્રિયા આદિ પરિણામોથી પરિણત થાય છે ત્યારે તદ્ભિન્ન અન્ય 'દ્રવ્ય સ્વયં' તેમાં નિમિત્ત થાય છે. દ્વાદશાનુપેક્ષામાં સ્વામી કાર્તિકેયે ઉક્ત અભિપ્રાયને સમર્થન આપતાં જણાવ્યું છે કે—

ણિય ણિય પરિમાણં ણિય-ણિય દ્વંવંપિ કારણં હોરિ ।
અણં બાહિર દ્વંવં ણિમિત્તમત્ત વિચાણેહ ॥

બધા દ્રવ્યો પોતપોતાના પરિણમનના ઉપાદાન પ્રધાન-સુખ્ય કારણ હોય છે. અન્ય બાહ્ય દ્રવ્યને માત્ર નિમિત્ત જ જાણવું જોઈએ.

આ તો ઉપાદાન-નિમિત્તની ભૂમિકારૂપે કથન કરેલ છે. વિષયની ગંભીરતાને અનુલક્ષી આ વિષય યોગ્ય રીતે લંબારે એમાં શંકા નથી. આજે તો આટલેથી જ અટકીએ છીએ. આજે શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની વાત ઉપાદાન-નિમિત્તની ગંભીરતામાં કહેવી રહી જાય છે, તો તે વિષે આવતી કાલે વધારે વાત કરીશું.

ઉપાદાન-નિમિત્ત સમીક્ષા

જે નિમિત્તોનું વિવેચન ગઈકાલના પ્રવચનમાં થઈ ગયું છે. આજે ત્રીજા નિમિત્તના સંબંધમાં યોગ્ય રીતે વિચાર કરીશું. તે સુજળ ત્રીજા નિમિત્તમાં ઈચ્છા, પ્રયત્ન અને કારક સાકલ્યના જ્ઞાનથી યુક્ત મનુષ્યાદિનો સમાવેશ થાય છે. ગઈકાલે જે ક્રિયાવાન નિમિત્તોને લક્ષ્ય કરી જે કાંઈ કહ્યું છે તે પ્રકૃતમાં પણ ઉપયોગી છે. આમ છતાં જો એમ કહેવામાં આવે કે, અન્ય દ્રવ્યોનાં કાર્યો પરત્વે ક્રિયાવાન નિમિત્તોનો પ્રયત્ન ઈચ્છાપૂર્વક હોય છે, તો આ પણ વિચારવું જોઈશે કે, પોતાના ઈચ્છાપૂર્વકના પ્રયત્ન વડે તે કયા પ્રકારના કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પ્રેરક કારણ છે ? શું જે દ્રવ્ય વિવક્ષિત કાર્યરૂપથી પરિણમી રહ્યું છે તેને કાર્યરૂપમાં પરિણમન કરવામાં તેઓ નિમિત્ત કારણ છે ? અથવા જે દ્રવ્ય વિવક્ષિત કાર્યરૂપથી પરિણમી રહ્યું નથી તેને વિવક્ષિત કાર્યરૂપથી પરિણમાવવામાં તેઓ પ્રેરક કારણ છે ? પ્રથમ પક્ષને સ્વીકારવામાં તો તેમની અંશમાત્ર પણ પ્રેરકતા સિદ્ધ થતી નથી. કારણ, જે દ્રવ્ય સ્વયં કાર્યરૂપમાં પરિણમન થઈ રહ્યું છે તેમાં તેમણે શું કયું કે જેથી તેમની પ્રેરકતા સિદ્ધ થાય ? દ્રવ્ય પોતાની મેળે જ પરિણમી રહ્યું છે તેથી તેમાં તેમને કાંઈ કરવાપણું રહેતું નથી.

બીજા પક્ષને સ્વીકારવાથી જે દ્રવ્ય સ્વયં વિવક્ષિત કાર્યરૂપથી પરિણમી રહ્યું નથી તેને શું બીજા કોઈ વિવક્ષિત કાર્યરૂપથી પરિણમાવી શકશે ખરા ? હાખલા તરીકે, બાવળ વાવવામાં આવે અને આપણે ઈચ્છીએ કે તે આંખો થઈ જાય, તો શું તે આપણી અભિલાષા માત્રથી અથવા અભિલાષા સુજળના આપણા પ્રયત્નથી, આંખો થઈ જશે ખરા ? નિમિત્તવાદીઓએ પણ આ સત્ય સ્વીકારવું જ પડશે કે, બાવળ વાવીને આંખો થઈ શકે નહિ. આમ જ્યારે બાવળમાથી

આંખો થઈ શકતો નથી ત્યારે અન્ય દ્રવ્યોને પણ ચાપણી ઇચ્છા પ્રમાણે આપણે પરિણામવી શકતા નથી.

કદાચ નિમિત્તવાહી કહે કે વિવક્ષિત દ્રવ્યથી કાર્ય તો જે થવાનું છે તે જ થશે; પરંતુ આપણે માત્ર તે કાર્ય આગળ-પાછળ થાય તેટલું કરી શકીએ. દાખલા તરીકે, જે કેરી પંદર દિવસ પછી પાકે એમ છે, તેને પ્રયત્ન વિશેષથી પંદર દિવસ પહેલાં પકવી શકીએ; અને જે ફળ અદવાડિયામાં બગડી જવાનું હોય તેને રેફ્રિજરેટર આદિ સાધનોની મદદથી ચાર માસ સુધી સુરક્ષિત રાખી શકીએ. નિમિત્તવાહીની આ દલીલમાં પણ કોઈ સાર નથી. કારણ તિર્થક પ્રત્યયરૂપથી અવસ્થિત દ્રવ્યનો એક પ્રદેશ તેના જ અન્ય પ્રદેશરૂપ થઈ શકતો નથી. એક શુભ્ર અન્ય શુભ્ર રૂપ થઈ શકતો નથી, અથવા એક દ્રવ્યના પ્રદેશ અન્ય દ્રવ્યના પ્રદેશરૂપ થઈ શકતા નથી. એક દ્રવ્યના શુભ્ર અન્ય દ્રવ્યના શુભ્રરૂપ થઈ શકતા નથી. તેમજ દરેક દ્રવ્યની ઊર્ધ્વ પ્રત્યયરૂપથી અવસ્થિત પર્યાયોમા પણ પરિવર્તન સંભવિત નથી. દરેક દ્રવ્યની પર્યાયો અને શુભ્ર પર્યાયો સમાન છે. તેમાંથી જે પર્યાયોને જે સ્વકાળ છે તે કાળે જ તે પર્યાય થાય છે.

ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાથી એવો પ્રશ્ન થાય છે કે, જે કેરી પંદર દિવસ પછી પાકવાની હતી તેને આપણે પંદર દિવસ પહેલાં પકવી નાખી, પરંતુ વચગાળાના પંદર દિવસમાં કેરીની જે પર્યાયો થવાની હતી, તે નિમિત્તવાહીના કથન સુબળ, આપણા પ્રયોગ વિશેષથી ન થવા પામી, તેનું શું થયું? તે બધી પર્યાયો થયા વગર જ અતીત થઈ ગઈ કે તે પર્યાયો હવે ભવિષ્યમાં થશે? થયા વગર તે અતીત થઈ ગઈ એમ કહી શકાય નહિ, કારણ જે વસ્તુ થઈ જ નથી તે અતીત કેમ થઈ શકે? ભવિષ્યમાં થશે એમ કહેવું પણ ભરાબર નથી. કારણ, આમ માનવાથી કોઈ પણ પર્યાયનો સ્વકાળ થશે નહિ. કારણ તે કેવળ એક જ પર્યાયનો પ્રશ્ન નથી, ભવિષ્યમાં આવનારી અનંત પર્યાયોનો તે પ્રશ્ન છે. કારણ, કોઈ પણ એક વિવક્ષિત પર્યાય જે સ્વકાળમાં ન થાય, તો બધા જીવો અને પુદ્ગલોના પર્યાયોના સ્વકાળનો નિયમ રહેતો નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ અકાળ પાક આદિના આશ્રયથી જે પર્યાયોની અવસ્થિતિ તેઓ વચમાં માનતા નથી તે બધી પર્યાયોનો અભાવ થઈ જતાં, બધાં દ્રવ્યોનો પર્યાયો કાળ દ્રવ્યના પર્યાયો જેવી છે એ વ્યવસ્થા પણ રહે નહિ. આ વસ્તુ પણ ભરાબર નથી. ત્યારે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે, દરેક કાર્યની ઉત્પત્તિ પોતાના ઉપાદાન સુબળ જ થાય છે, ત્યારે નિમિત્તોને અનુસરી આગળ પાછળ કાર્યોનું પરિણમન માનવું તે નિર્તાત અસંગત છે. આચાર્ય શ્રી કુન્દકુન્દે સમય પ્રાભૂતમાં કહેલ છે કે—

અળ દલિભેળ અળદલ્લસ્ત ણ કીરભે ગુણુપ્પાભો ।

તમ્મહા ડ સલ્લ વલ્લા ડપ્પજ્જતે સહાવેળ ॥

અન્ય દ્રવ્ય વડે અન્ય દ્રવ્યના શુભ્ર-વિશેષતાનો ઉત્પાદ કરી શકાય નહિ. એટલે બધા જ દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ વિષયને જ જરા સરળતાપૂર્વક વધારે સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરું છું. તે સુખખ, જગતના જીવો સમક્ષ સુખ્ય બે પ્રશ્નો છે. પ્રથમ પ્રશ્ન તો એ છે કે, તે વર્તમાનકાળમાં પરતંત્ર કેમ થઈ રહ્યો છે? શું તે પોતાની નબળાઈના કારણે પરતંત્ર છે? અથવા કર્મોની બલવત્તાના કારણે પરતંત્ર છે? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે, આ પરતંત્રતાથી મુક્ત થઈ તે સ્વતંત્ર કેવી રીતે થશે? અન્ય નિમિત્ત કારણો તેને સ્વતંત્ર બનાવશે કે તે પોતે પોતાના જ પુરુષાર્થ વડે સ્વતંત્ર થશે? આ બંને પ્રશ્નોના જવાબથી જૈનદર્શનમાન્ય ઉપાદાન-નિમિત્ત પર થોડો વધારે પ્રકાશ પાડી શકાશે.

દરેક વિચારશીલ માણસ કે જે જૈનદર્શનના માત્ર એકઠાને જ ભલે બાજુતો હોય, છતાં આ વાત તો તે સ્વીકારે જ છે કે, જૈનદર્શનમાં જેટલા જડ-ચેતન દ્રવ્યોનો સ્વીકાર છે તે બધા પોતપોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને લઈને પ્રતિષ્ઠિત છે. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને પોતાનો નાનકડો ભાગ પણ આપી શકતું નથી. જે દ્રવ્યનું જે વ્યક્તિત્વ અનાદિકાળથી પ્રતિષ્ઠિત છે તેમાં બીજું દ્રવ્ય જરા જેટલી પણ હીનાધિકતા કરી શકતું નથી. આ જૈનદર્શનના અસંદ્ધિ સિદ્ધાંતો છે. આ સિદ્ધાંત અન્વયે પ્રત્યેક દ્રવ્યના ઉત્પાદ વ્યયરૂપ કાર્યના સંબંધમાં વિચાર કરવાથી વિદિત થાય છે કે, જે દ્રવ્યમાં જે સ્વભાવ અથવા વિભાવરૂપ કાર્ય થાય છે તે પોતાના પરિણમન સ્વભાવના કારણે થાય છે તેમજ ઉપાદાન શક્તિના બળથી જ થાય છે. બીજું કોઈ દ્રવ્ય તેને ઉત્પન્ન કરે ત્યારે જ તેનું સ્વભાવ અથવા વિભાવરૂપ કાર્ય થાય છે તેમ નથી. કારણ અન્ય દ્રવ્યથી તેની ઉત્પત્તિ માનવાથી પણ દ્રવ્યના પરિણમન સ્વભાવની સિદ્ધિ થતી નથી, અને એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને પોતાનો અંશપણ આપી શકતું નથી. આ સત્યનું સમર્થન પણ કરી શકાય નહિ. એટલે જ્યાં સુધી પ્રત્યેક દ્રવ્યના પરિણમન સ્વભાવનો પ્રશ્ન છે અને જ્યાં સુધી તેના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સવાલ છે ત્યાં સુધી એમ જ માનવું ઉચિત છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં જે ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ કાર્ય થાય છે તેમાં દ્રવ્ય સ્વાધીન છે. આવી માન્યતા પારમાર્થિક સત્ય અને વસ્તુ સ્વભાવને અનુરૂપ પણ છે. આમાં કોઈપણ પ્રકારની શંકાને અવકાશ નથી. કારણ, તેમ શંકા કરવા જતાં દરેક દ્રવ્યના પરિણમન સ્વભાવ અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વની અવહેલના થશે જે કોઈપણ રીતે ઉચિત નથી. કારણ, આ તથ્યોની અવહેલનાથી છવ્વે દ્રવ્યો અને તેના ભેદ-પ્રભેદોની આખી વ્યવસ્થા વિકૃત થઈ જશે. છતાં જૈન દર્શનમાં પ્રત્યેક કાર્યની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તોનો સ્વીકાર થએલ છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે.

દરેક દ્રવ્યના પોતપોતાના સમર્થ ઉપાદાન અનુસાર, પ્રત્યેક સમયમાં કાર્ય થતી વખતે, અન્ય દ્રવ્યની પર્યાય તેના બલાધાનમાં સ્વયં નિમિત્ત થાય છે. પોતાના પરિણમન સ્વભાવ અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વના કારણે બલાધાન કરી, કાર્યને સ્વયં ઉપાદાન કરે છે. હાં, કાર્યનો ઉત્પત્તિ માટે ઉપાદાન કે જે બળનું આધાન કરે છે તેમાં અન્ય દ્રવ્યની પર્યાય સ્વયં નિમિત્ત થઈ બળ છે. આ વસ્તુસ્થિતિ છે છતાં નિમિત્તની સુખ્યતા માટે આવા તર્કો કરી શકાય છે.

(૧) ઉપાદાન હોય પરંતુ નિમિત્ત ન હોય તો કાર્ય થઈ શકે નહિ.

(૨) સમર્થ ઉપાદાન હોય, પરંતુ બાધક સામગ્રી આવી જાય તો કાર્ય નહિ થશે.

(૩) સમર્થ ઉપાદાન હોય, નિમિત્ત પણ હોય. પરંતુ બાધક કારણ આવી જાય તો કાર્ય થશે નહિ.

આ ત્રણ તર્કો છે. પરંતુ ત્રીજા તર્કમાં ઉપયુક્ત બને તર્કો અન્તર્નિવિષ્ટ થઈ જાય છે. એટલે ત્રીજા તર્કના સંબંધમાં સ્પષ્ટતાપૂર્વક વિચાર કરવાથી બાકીના બે તર્કોનો ઉત્તર પણ અવશ્ય આવી જાય છે.

સમર્થ ઉપાદાન અને લોકમાં આવશ્યક ગણાતાં નિમિત્તોની ઉપલબ્ધિ છતાં જો બાધક સામગ્રીથી કાર્યોત્પત્તિમાં અવરોધ ભરેલો થઈ જાય, તો શું વિવક્ષિત દ્રવ્ય બાધક સામગ્રીના કારણે, પોતાના પરિણમન સ્વભાવને છોડી કે છે ખરું? જો આપણે કહીએ કે, દ્રવ્યમાં પરિણમન તો ત્યારે પણ હોય જ છે; કારણ પરિણમન એ તો દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે અને જે જેનો સ્વભાવ હોય તે તેને છોડી પણ કેમ શકે, તો આપણે પૂછી શકીએ કે, જેને તમે બાધક સામગ્રી કહો છો. તે કયા કાર્યની બાધક માનીને કહો છો? જો જવાબમાં કહે કે જે કાર્ય અમે તેમાંથી જન્માવવા માંગતા હતા તે થયું નહિ એટલે અમે આમ કહીએ છીએ. તો પછી તમે જ વિચાર કરો કે, તે બાધક સામગ્રી તે દ્રવ્યના ભવિષ્યના કાર્યની બાધક થઈ કે તમારા સંકલ્પની? વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, તે બાધક સામગ્રી વિવક્ષિત દ્રવ્યના કાર્યની બાધક તો ત્રિકાલમાં પણ નથી. હાં, તમે તે દ્રવ્યનું પરિણમન જે રીતે ઇચ્છતા હતા તે રીતે ન થયું એટલું જ. આ કારણથી તમે તેને વિવક્ષિત દ્રવ્યના કાર્યની બાધક સામગ્રી ગણો છો તે તમારી ભૂમિમાં જ ભૂલ છે. આ જ ભૂલને સમજવાની છે અને તેને દૂર કરવાની છે. વસ્તુતઃ તે સમયે તે દ્રવ્યનું પરિણમન જ તમારા સંકલ્પ અનુસાર ન થતાં, પોતાનાં ઉપાદાન મુજબ થયું, તેથી તમે તમારા મનથી તેને બાધક સામગ્રી માની લીધી હતી અને તે વખતે તે પ્રકારના પરિણમનમાં તે નિમિત્ત થઈ ગઈ.

તાર્પથ એ છે કે, દરેક સમયમાં કાર્ય તો પોતાના ઉપાદાન અનુસાર હોય છે અને તે વખતે જે બાધક સામગ્રી ઉપસ્થિત હોય છે તે જ તેમાં નિમિત્ત થઈ જાય છે. નિમિત્ત સ્વયં કોઈ દ્રવ્યના કોઈ કાર્યને કરતું નથી. દાખલા તરીકે, એક વિદ્યાર્થી દીપકના પ્રકાશમાં અભ્યાસ કરી રહ્યો છે. તો વિચાર કરો કે તે વિદ્યાર્થી સ્વયં ભણી રહ્યો છે કે દીપક તેને ભણાવી રહ્યો છે? દીપક ભણાવી રહ્યો છે એમ તો કહી શકાય નહિ. કારણ એમ માનવા જતાં દીપક દરી ન જાય ત્યાં સુધી તેનું ભણવું-વાચવું અટકવું ન જોઈએ. પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે, દીપકના સદ્ભાવમાં પણ ક્યારેક તે વાંચે છે અને ક્યારેક તે બીજું કાર્ય પણ કરવા લાગે છે. આથી પ્રતીત થાય છે કે, દીપક તો નિમિત્ત માત્ર છે. વસ્તુતઃ તે સ્વયં વાંચે છે; દીપક તેને બહાર વંચાવતો નથી. આ રીતે જે નિયમ દીપક માટે છે તે જ નિયમ બધા દ્રવ્યો માટે પણ છે તેમ માનવામાં કશો જ વાંધો નથી. નિમિત્ત ભલે ક્રિયાવાન દ્રવ્ય હોય કે નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય હોય, કાર્ય તો સદા ઉપાદાનને અનુસરીને જ થાય છે.

જૈનદર્શનમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ આ નામથી ઓળખાતા છ દ્રવ્યો છે. તેમાં જીવ દ્રવ્ય અનંતાનંત છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય તેનાં કરતાં પણ અનંતગુણુ છે અને ધર્મ, અધર્મ, આકાશાદિ એક એક દ્રવ્ય છે. દ્રવ્યના આ બધા ભેદોમાં દ્રવ્યતુ લક્ષણ ઘટિત થઈ જાય છે એટલે આ છએ દ્રવ્યોને એક ‘દ્રવ્ય’ શબ્દથી અભિહિત કરેલ છે.

નિષ્કર્ષ એ છે કે, આ જગતમાં પોતાની સ્વતંત્ર સત્તાને સ્વીકારીને રહેલા જહ અને એતન રૂપ જેટલા પદાર્થો છે, તે બધા શકિતની અપેક્ષા ધ્રોવ્ય સ્વભાવવાળા છે. અને પર્યાયની અપેક્ષાથી સ્વયં ઉત્પાદ-વિનાશને પામે છે. કર્મ જીવને બાંધે છે કે જીવ સ્વયં કર્મથી બંધાય છે ? કર્મ જીવને ક્રોધાદિ રૂપે પરિણુમાવે છે કે જીવ સ્વયં ક્રોધાદિ રૂપે પરિણુમે છે ? આ બન્ને પક્ષોમાંથી જૈન તત્ત્વજ્ઞાનને કયો પક્ષ ઇષ્ટ છે તેની દ્રવ્યાતુયોગના અનેક ગ્રંથોમાં તાત્ત્વિક અને માર્મિક મીમાંસા કરવામાં આવેલ છે. દ્રવ્યાતુયોગનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે, જો જીવ સ્વયં કર્મથી બંધાતો નથી અને સ્વયં ક્રોધાદિ રૂપમાં પરિણુમન પણ કરતો નથી, તો જીવ સદા અપરિણુમી રહેશે; અને જીવ જો અપરિણુમી રહેશે તો સંસારનો અભાવ પ્રાપ્ત થશે અને સાંખ્યાભિમત માન્યતાની પુષ્ટિ થશે. આના જવાબમાં જીવ સ્વયં તો અપરિણુમી છે, પરંતુ ક્રોધાદિભાવ રૂપથી ક્રોધાદિ કર્મો પરિણુમાવી દે છે એમ કહેવું ઉચિત લાગતું નથી. કારણ જીવ જો સ્વભાવતઃ અપરિણુમી હોય એટલે પરિણુમન સ્વભાવવાળો જ ન હોય તો ક્રોધાદિ કર્મ તેને ક્રોધાદિ ભાવરૂપથી કેમ પરિણુમાવી શકશે ? આ દોષનો પરિહાર કરવા માટે જો જીવને સ્વયં પરિણુમનશીલ માનવામા આવે, તો પછી ક્રોધાદિ કર્મ જીવને ક્રોધાદિ ભાવરૂપે પરિણુમાવે છે એ કથન મિથ્યા બની જાય છે. સાથેસાથ આ ફલશ્રુતિ નિષ્પન્ન થાય છે કે, જીવ જ્યારે સ્વયં ક્રોધ રૂપથી પરિણુમન કરે છે ત્યારે તે સ્વયં ક્રોધ છે; જ્યારે તે માનરૂપે પરિણુમન કરે છે ત્યારે તે સ્વયં માન છે; જ્યારે તે સ્વયં માયા રૂપથી પરિણુમન કરે છે ત્યારે તે સ્વયં માયા છે; અને જ્યારે સ્વયં લોભ રૂપથી પરિણુમન કરે છે ત્યારે તે સ્વયં લોભ છે. પૂર્વાચાર્યોએ આની મીમાંસા માત્ર જીવનો આશ્રય લઈને જ કરેલ નથી. કર્મવર્ગણુઓ જ્ઞાનાવરણુાદિ કર્મ રૂપથી કેમ પરિણુમન કરે છે ?—આની મીમાંસા કરતાં પૂર્વાચાર્યોએ તેતું મુખ્ય કારણ પરિણુમ સ્વભાવને જ બતાવેલ છે. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યને કેમ નથી પરિણુમાવી શકતું તેનાં કારણુનો નિર્દેશ કરતાં કહેલ છે—

જો જમ્હિ ગુણે દવ્વે સો અણનામ્હિ દુણ સકમદિ દવ્વે ।
સો અણમ સંકત્ત કહ તં પરિણામવે દવ્વ ॥

જે જે દ્રવ્ય અને ગુણમાં રહે છે તે તેને છોડી, અન્ય દ્રવ્ય અથવા ગુણમાં કયારેય પણ સંક્રમિત થઈ શકે નહિ. જ્યારે તે અન્ય દ્રવ્ય અને ગુણમાં સંક્રમિત થતું નથી ત્યારે તે તેને કેમ પરિણુમાવી શકે ? અર્થાત્ ન જ પરિણુમાવી શકે.

સારાંશ એ છે કે-લોકમાં જેટલાં કાર્યો થાય છે તે બધાં પોતાનાં ઉપાદાન અનુસાર થાય છે. ઉપાદાન ‘ઘટ’નું હોય અને નિષ્પત્તિ ‘પટ’ની થાય એ કથમપિ સંભવિત નથી. ઘટના ઉપાદાનથી જો પટની ઉત્પત્તિ થવા લાગે તો લોકમાં ન પદાર્થોની વ્યવસ્થા રહેશે. કે ન તેના કાર્યોની વ્યવસ્થા રહેશે.

પ્રપ્ત એ થાય છે કે, જ્યારે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પરિણમનશીલ છે ત્યારે તે ઠરેક સમયે પરિવર્તિત થઈ, અન્ય કેમ નથી થઈ જતું? પ્રથમ સમયમાં જે દ્રવ્ય છે, તે જ્યારે બીજા સમયમાં બદલાઈ જાય ત્યારે તેને પ્રથમ સમયવર્તી દ્રવ્ય જ માનવું કેમ શુકિતસંગત છે? એટલે ચા તો એમ કહેવું જોઈએ કે કેઈ દ્રવ્ય પરિણમનશીલ નથી અથવા એમ માનવું જોઈએ કે પ્રથમ સમયમાં જે દ્રવ્ય છે તે બીજા સમયમાં નથી રહેતું. આનો જવાબ જૈનદર્શને સ્વીકારેલા ‘સત્’ના સ્વરૂપ નિર્દેશ ઉપર ધ્યાન દેવાથી મળી રહે છે. જૈનદર્શને જો ‘સત્’ને જ માત્ર પરિણમી માન્યું હોત, તો આ આપત્તિ અનિવાર્ય હોત; પરંતુ જૈનદર્શને ‘સત્’ને માત્ર પરિણમસ્વભાવી ન માનતાં, સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે, પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાનાં અન્યથરૂપ ધર્મના કારણે ક્રુપ સ્વભાવી છે તેમજ ઉત્પાદ-વ્યયરૂપ ધર્મના કારણે પરિણમ સ્વભાવી પણ છે.

સમવેદં જલુ દવ્વં સંભવ-ઠિદિ-નાસ સણિ દદ્દે હિં ।

એવકમ્હિ એવ સમયે તમ્હા દવ્વં જુ તત્તિદવ્વં ॥

દ્રવ્ય એ જ સમયમાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વ્યય સંજ્ઞાવાળી પર્યાયથી શુકત છે. અર્થાત્ તાદાત્મ્ય પામેલ છે. એટલે દ્રવ્ય નિયમથી ઉત્પાદ-વ્યય ધ્રોવરૂપ છે.

પાહુભવદિ ચ અણો પજ્જાઓ પજ્જઓ વચદિ અણો ।

દવ્વસ્સ તં પિ દવ્વં જેલ્લ પણ્ઠું જ હવ્વણં ॥

દ્રવ્યની અન્ય પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે, અન્ય પર્યાય વ્યય પામે છે છતાં દ્રવ્ય સ્વયં ન તો નષ્ટ થયું અને ન ઉત્પન્ન પણ થયું.

જો કે આ કથન થોડું વિલક્ષણ લાગે છે કે, દ્રવ્ય સ્વયં ઉત્પન્ન અને વિનષ્ટ થયા વગર પણ અન્ય પર્યાયરૂપથી કેમ ઉત્પન્ન થાય છે? પરંતુ આમાં વિલક્ષણતાની વાત નથી. કારણ સત્ પોતાની સામાન્ય સ્વભાવની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થતું નથી અને અન્યથ ધર્મની અપેક્ષાથી વ્યય પણ થતું નથી. આમ છતાં ઉત્પાદ-વ્યય થાય જ છે તે પર્યાયની અપેક્ષાથી જણવું જોઈએ. એટલે સત્ એક જ વસ્તુમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણે રૂપ છે આ વાત સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ પૂછે છે કે, જીવ અંધકારમાંથી નીકળીને પ્રકાશની પ્રથમ ક્ષીણ રેખા પણ જોઈ શકતો નથી. સૂર્યના પૂર્ણ પ્રકાશની ઉપલબ્ધિ ભલે ન થાય, છતાં અંધકારના વિરોધી પ્રકાશની એક ક્ષીણ રેખાના પણ જીવોને દર્શન થતા નથી, તો પછી આ બધા જીવો “તમસો મા જ્યોતિર્ગમય” જોડા અંધારેથી પ્રભુ! પરમ તેને તું લઈ જા, આમ આ પ્રગાઠતમ અંધકારમાં પ્રકાશનાં ફિરજો ક્યાં મેળવશે ?

૫૭૪ : લેલા પાપાણુ, જોલ્યાં દ્વાર

તેના જવાબમાં શ્રી ગૌતમસ્વામી જવાબ આપે છે-

उगगञ्जो विमलो भाणू सच्चलोगप्पमंकरो ।
सो करिस्सइ उज्जोय' सच्चलोगम्मि पाणिण ॥

સંપૂર્ણ જગતમાં પ્રકાશ કરનાર અને અજ્ઞાનરૂપ અધિકારને હરી લેનાર નિર્મળ અને પ્રખર સૂર્ય ઊગી ચૂક્યો છે. તે બધા જીવોને અજ્ઞાનના અધારામાંથી પ્રકાશના દિવ્ય માર્ગે લાવશે. કારણ અધારાનું પ્રકાશની સામે ટકી શકવાનું સામર્થ્ય નથી. પ્રગાઢતમ અધિકારને દીપકની એક નાનકડી જ્યોતિ પણ હરસેલી શકે છે, ત્યારે આ લોકમાં પરમ તેજસ્વી તારક સૂર્યનો ઉદય થઇ ગયો છે એટલે અધારામાં અટવાતાં પ્રાણીઓને અવશ્ય પ્રકાશનો માર્ગ મળશે.

નિમિત્તની શાસ્ત્રીય મહત્તા

ગઇ કાલે 'સત્'ના સ્વરૂપ સંબંધની વાત થઇ હતી. દાર્શનિક ગ્રંથોમાં તેનાં સ્વરૂપની સ્પષ્ટતા સુંદર દૃષ્ટાંતો સાથે કરવામાં આવેલ છે તે પણ હવે આપણે ભેઇ જઇએ.

घट-मौलि-सुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयम् ।
शोक-प्रमोद-माध्यस्थ्यं जनो याति सहेतुकम् ॥

ઘટને ઇચ્છતો એક માણસ સોનાના ઘટની પર્યાયનો નાશ થવાથી દુઃખી થાય છે અને સુકુટનો ઇચ્છક બીજો માણસ સોનાના સુકુટની પર્યાયની ઉત્પત્તિ થવાથી હર્ષિત થાય છે. પરંતુ માત્ર સોનાનો જ ઇચ્છક ત્રીજો માણસ, ઘટ પર્યાયનો નાશ અને સુકુટ પર્યાયની ઉત્પત્તિ થવા પર, દુઃખી પણ થતો નથી અને હર્ષિત પણ થતો નથી; પરંતુ મધ્યસ્થ રહે છે. આ ત્રણે માણસોનું સોનાના આશ્રયે થનારું આ કાર્ય અહોતુક નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે સોનાનો ઘટ પર્યાયનો નાશ અને સુકુટ પર્યાયની ઉત્પત્તિ થતી હોવા છતાં પણ સોનાનો નાશ પણ થતો નથી અને ઉત્પત્તિ પણ થતી નથી. સોનું પોતાની ઘટ, સુકુટ આદિ બધી અવસ્થાઓમાં સોનું જ બની રહે છે. આ જ વાતને પુષ્ટિ આપવા દાર્શનિકો બીજા દાખલાઓ આપે છે.

पयोव्रतो न दध्यति न पयोऽस्ति दधिव्रतः ।

अगोरसव्रतो नो मे, तस्मात्तस्मै त्रयात्मकम् ॥

જેણે દૂધ પીવાનું વ્રત લીધું છે તે દહીં ખાતો નથી, જેણે દહીં ખાવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે દૂધ પીતો નથી; પરંતુ જેણે ગોરસ સેવનનો જ ત્યાગ કર્યો છે તે દૂધ કે દહીં બેમાંથી એકેયનો ઉપયોગ કરતો નથી. આથી સિદ્ધ થાય છે કે તત્ત્વ ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌઢ્યરૂપ છે.

પોતપોતાની જાતિનો ત્યાગ ન કરતાં, ચેતન અને અચેતન દ્રવ્ય એ ઉભય નિમિત્તના વશથી અન્ય પર્યાયની પ્રાપ્તિ કરે તે ઉત્પાદ છે. જેમકે, માટીના પિંડની ઘટપર્યાય રૂપથી ઉત્પત્તિ થવી તે

ઉત્પાદ છે અને પૂર્વ પર્યાયનો નાશ થયો એ વ્યય છે. ઘટની ઉત્પત્તિ થવાથી પિંડરૂપ આકૃતિને નાશ તે વ્યય છે; પરંતુ અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવતા પોતાના પારિણામિક સ્વભાવથી તે ન તે વ્યય થાય છે, કે ન તો ઉત્પાદ થાય છે પરંતુ તે સ્થિર રહે છે. આતું જ નામ ધ્રુવ છે ધ્રુવનો જ ભાવ અથવા કર્મ એ જ ધ્રોવ્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ પિંડ અને ઘટાદિ અવસ્થાઓમાં માટીનો અન્વય ભૂરાખર ટકી રહે છે, એટલે એક માટી ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ સ્વભાવ છે તેવી જ રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્યથી યુક્ત અર્થોત્ તાદાત્મ્યને લઈ તે સત્ પશુ છે.

ગઈકાલના અને અત્યારના આટલા વિવેચનથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, ચેતન અને અચેત દ્રવ્યનું પ્રત્યેક સમયમાં જે પરિણમન થાય છે તે અન્ય કોઈથી કરાવેલું કાર્ય નહિ પરંતુ દ્રવ્યની પોતાની જ વિશેષતા છે. એક દ્રવ્યથી બીજા દ્રવ્યને પરિણમાવાતું નથી. પરિણમન દરેક દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. આ જ કારણે પ્રકૃતમાં પ્રત્યેક દ્રવ્યનું પરિણમન તેનાથી અલગ અન્ય દ્રવ્યનું કાર્ય નથી એ કહેવાઈ ગયું છે. આ રીતે દ્રવ્ય પર્યાય રૂપથી પરિણમન કરતું હોવા છતાં તે અનાદિકાલીન પારિણામિક સ્વભાવરૂપથી સ્થિર રહે છે. તેનો તે પરમ પારિણામિક ભાવ ન તો ઉત્પન્ન થાય છે કે ન તો તે વ્યય પામે છે. આ પશુ તેની પોતાની વિશેષતા જ છે. આ બંને વિશેષતાઓના સમુચ્ચયરૂપ દ્રવ્ય અથવા સત્ છે એ જ ગઈકાલના અને અત્યાર સુધીના પ્રવચનનું તાત્પર્ય છે.

આ રીતે યુક્તિ અને આગમથી આ વાત સિદ્ધ થઈ ગઈ છે કે, ચેતન અને અચેતન પ્રત્યેક દ્રવ્યનું ઉત્પન્ન થવું, નાશ થવું અને પરમ પારિમાણિક સ્વભાવમય અન્વયરૂપથી ઉત્પન્ન અને વિનષ્ટ થવા વગર જ સ્થિર રહેવું તે તેનો પોતાનો સ્વભાવ છે. અન્ય કોઈનું કાર્ય નથી. શાસ્ત્રોમાં ઠેકઠેકાણે છ દ્રવ્યો અને તેના લોકરૂપ કાર્યને અકુત્રિમ અને અનાદિ નિધન કહેવાતું અને કર્તારૂપથી ઇશ્વરનો ઇન્કાર કરવાનું તાત્પર્ય પશુ આ જ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે, જે રીતે દરેક પોતાના અન્વયરૂપ સ્વભાવથી અવસ્થિત છે અને તે બીજા કોઈનું કાર્ય નથી, તેવી જ રીતે પરિણમન કરવું એ પશુ તેનો સ્વભાવ હોવાથી, માત્ર તે પોતાના આવા સ્વભાવના કારણે જ પરિણમન કરે છે, કે તેનાં આ પરિણમન રૂપકાર્યમાં તેનાથી ભિન્ન બીજા કારણો પશુ અપેક્ષિત હોય છે? આ સંબંધમાં બંન્નાં સુધી શાસ્ત્રોનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી તે તે દ્રવ્યના ઉક્ત સ્વભાવ સ્વીકારી લીધા પછી પશુ દરેક કાર્યની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત કારણોનું અસ્તિત્વ પશુ સ્વીકારેલ છે. તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં એક દ્રવ્ય પોતાથી ભિન્ન બીજા દ્રવ્યને શો ઉપકાર કરે છે તેનો નિર્દેશ કરતાં તેના રચયિતા ઉમાસ્વાતિ સ્વામી કહે છે—

ગતિ સ્થિતપુગ્રહૌ ધર્માધર્મયો રૂપકારઃ
આકાશસ્વાવાગાહઃ
શરીરવાદ્ધ્રુવનઃ પ્રાણાપાનાઃ પુલ્કણાનામ્
સુલ્લહુઃજીવિત મરણોપગ્રહાશ્ચ

૫-૧૭
૫-૧૮
૫-૧૯
૫-૨૦

પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ્

૬-૨૧

વર્તના પરિણામ ક્રિયાઃ પરત્વાપરત્વે ચ કાલસ્ય

૬-૨૨

અર્થાત્-જીવ અને પુદ્ગલોની ગતિમાં નિમિત્ત થવું એ ધર્માસ્તિકાયનો ઉપકાર છે. જીવ અને પુદ્ગલોની સ્થિતિમાં નિમિત્ત થવું તે અધર્મ દ્રવ્યનો ઉપકાર છે. બધા દ્રવ્યોને અવકાશ આપવામાં નિમિત્ત થવું તે આકાશ દ્રવ્યનો ઉપકાર છે. શરીર, વચન, મન અને શ્વાસોચ્છવાસની રચના કરી તે વડે સંસારી જીવો માટે નિમિત્ત થવું તે પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ઉપકાર છે. જીવોનાં સુખદુઃખ, જીવન અને મરણ સાથે અન્ય કાર્યોમાં નિમિત્ત થવું એ જીવોનો ઉપકાર છે. તેમ જ બધા દ્રવ્યોના યથાસંલવ વર્તના, પરિણામ, ક્રિયાપરત્વ અને અપરત્વમાં નિમિત્ત થવું એ કાળ દ્રવ્યનો ઉપકાર છે.

પ્રત્યેક દ્રવ્યના વિવક્ષિત કાર્ય થતી વખતે કયા કાર્યમાં, કયું દ્રવ્ય, કયા રૂપમાં નિમિત્ત થાય છે આ અર્થમાં અને ‘ઉપકાર’ શબ્દ વિવક્ષિત છે. એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યમાં નિમિત્ત બને છે-આ તથ્ય શ્રી કુંદકુંદાચાર્યે સમય પ્રાલૃતમાં સ્પષ્ટ રૂપથી સ્વીકારેલ છે-

જીવ પરિણામ હેતુ કમ્મ ત્ત પુગ્ગલ પરિણમંતિ ।

પુગ્ગલ કમ્મણિમિત્તં તદ્દેવજીવો વિપરિણમદ્ ॥

જીવના રાગદ્વેષ આદિ પરિણામોનાં નિમિત્તને લઈ પુદ્ગલ વર્ગજાઓ કર્મરૂપમાં પરિણત થાય છે અને પુદ્ગલ કર્મનાં નિમિત્તને પામી જીવ પણ રાગદ્વેષ આદિ વિલાવોમાં પરિણમે છે.

કાર્યનો ઉત્પાદ સહેતુક હોય છે. આ તથ્યને ‘કાર્યોત્પાદઃ ક્ષયોહેતુઃ’ આ શબ્દો વડે સ્વામી સમંતલદ્રે પણ સ્વીકારેલ છે. દ્રવ્યની પૂર્વપર્યાયિનો ક્ષય અને ઉત્તર પર્યાયિનો ઉત્પાદ એક હેતુક છે એ તેનું કહેવાનું તાત્પર્ય છે. એક હેતુક છે-આનો અર્થ ઉપાદાન હેતુક છે તેમ પણ હોઈ શકે અને નિમિત્ત હેતુક છે તેમ પણ થઈ શકે છે. આ વસ્તુની વધારે સ્પષ્ટતા કરતા કહેલ છે કે, કપાલોત્પાદ અને ઘટ વિનાશમાં એક હેતુપણાનો નિયમ દેખાય છે. એક જ માટી આદિ રૂપ ઉપાદાનથી ઘટ વિનાશ અને કપાલોત્પાદ રૂપ કાર્યની સિદ્ધિ થાય તથા એક સુદ્ધગરાદિ રૂપ સહકારી કલાપથી ઘટ વિનાશ અને કપાલોત્પાદ રૂપ જ્ઞાન થાય છે.

પ્રાકૃતમાં એક હેતુ પદ્ધતી ઉપાદાનની સાથે નિમિત્તનું ગ્રહણ પણ ઇષ્ટ રહ્યું છે. કાર્યની સિદ્ધિ માત્ર હૈવ નિમિત્તક પણ નથી અને માત્ર પૌરુષ નિમિત્તક પણ નથી એમ સ્વામી સમંતલદ્રે બતાવ્યું છે. આ તથ્યનો નિર્દેશ કરતાં આગમ કહે છે-

અબુદ્ધિ પૂર્વપેક્ષાયા મિષ્ટાનિષ્ઠં સદૈવત ।

બુદ્ધિ પૂર્વજ્વપેક્ષાયામિષ્ટા નિષ્ઠં સ્વ પૌરુષાત્ ॥

જે કે સંસારી જીવોના દરેક કાર્યોમાં હૈવ અને પૌરુષ બન્ને નિમિત્ત છે, પરંતુ જે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ કાર્ય અબુદ્ધિપૂર્વક થાય છે તેમાં હૈવની મુખ્યતા હોવાથી તે હૈવ નિમિત્ત કહેવાય છે

તેમજ જે ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ કાર્ય બુદ્ધિપૂર્વક હોવાથી તેમાં પૌરુષની સુગુપ્તતા છે તેથી તે પૌરુષ નિમિત્તક કહેવાય.

જો કે દેવેનો અર્થ યોગ્યતા અને પૌરુષનો અર્થ બળ, વીર્ય એવો ઘણા કરે છે. એટલે આ શ્લોકનો અર્થ ઉપાદાન પરક પણ હોઈ શકે છે; પરંતુ આગમમાં નિમિત્તનો સ્વીકાર નિમિત્તક છે એ બતાવવાનું આ પ્રકરણનું પ્રયોજન છે.

આગમોમા દરેક ગતિમાં સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિના બાહ્ય સાધનોનો નિર્દેશ કરતાં લખેલ છે કે, નારકીઓને બતિસ્મરણ, ધર્મશ્રવણ અને વેદનાભિભવ આ ત્રણ બાહ્ય સાધનો સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિમાં હોય છે. આ વ્યવસ્થા માત્ર ત્રણ નરક સુધી છે. પછીના નરકોમાં ધર્મશ્રવણ સાધન નથી. તિર્થંચોમાં સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિમાં બતિ સ્મરણ, ધર્મશ્રવણ અને જિનખિંબ દર્શનને કારણ માન્યા છે. સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિમાં પણ આ જ ત્રણ સાધનો છે દેવોમાં સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિમાં બતિસ્મરણ, ધર્મશ્રવણ, જિનમહિમાદર્શન અને દેવદિદર્શન એ ચારને કારણ માન્યા છે. આ ચાર સાધનો ભવનવાસીઓથી માંડીને સહસ્રારના દેવો સુધી હોય છે. પછીના કદ્દોમાં દેવદિદર્શન છોડી ત્રણ સાધનો હોય છે. અને નવ ઐવેયકમાં તે બતિસ્મરણ અને ધર્મશ્રવણ આ બે જ સાધનો હોય છે. આ ૫૪ અંગમનાં શ્વસ્થાન ચૂલિકાની વાત છે. આ જ ચૂલિકામાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિના બાહ્ય સાધન કેવળી અથવા શ્રુત કેવળીના સાન્નિધ્યને બતાવેલ છે.

શ્વસ્થાન ચૂલિકાના આ કથનથી જણાય બાંધ છે કે, એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યના કાર્યમાં નિમિત્ત થાય છે. તત્ત્વાર્થ સૂત્રમા સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિનો અંતરંગ હેતુ શો છે એનો નિર્દેશ કરતા દર્શન મોહનીયના ક્ષય, ઉપશમ અને ક્ષયોપશમને જે કારણ બતાવેલ છે તે આ હેતુ નિસર્ગજ અને અધિગમજ બન્ને પ્રકારનાં સમ્યગ્દર્શનોની ઉત્પત્તિમાં સમાન છે. માત્ર બન્ને પ્રકારનાં સમ્યગ્દર્શનોમાં જો કોઈ ભેદ હોય તો તે બાહ્ય ઉપદેશના નિમિત્તથી થવા અને ન થવાની અપેક્ષાથી જ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, અંતરંગ હેતુના સદ્ભાવમાં જે બાહ્ય ઉપદેશને નિમિત્ત કર્યા વગર થાય છે તે નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન છે અને જે બાહ્ય ઉપદેશના નિમિત્તથી થાય છે તે અધિગમજ સમ્યગ્દર્શન છે.

સામાન્ય નિયમ એ છે કે, જે દ્રવ્ય, જે સમયે, જે રૂપે પરિણમન કરે છે તે સમયે, તે રૂપે, તે તન્મય થઈ બાંધ છે. શુભરૂપે પરિણત આત્મા શુભ હોય છે, અશુભરૂપે પરિણત આત્મા અશુભ હોય છે. અન્યથા દરેક દ્રવ્યનું પોતાની વર્તમાન પર્યાય સાથે તાદાત્મ્ય બની શકતું નથી. આત્માના સંસાર અને યુક્ત આ બે ભેદો આ જ કારણે હોય છે. સસારી આત્માના નારકી, તિર્થંચ, મતુખ્ય, દેવ, કોધી, માની, માયાવી, લોભી, ઉપશમ સમ્યગ્દષ્ટિ, ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દષ્ટિ, ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ, મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાની, અવધિજ્ઞાની, મનઃ પર્યવજ્ઞાની, ચક્ષુદર્શની,

અચક્ષુદર્શની, અવધિદર્શની મિથ્યાદૃષ્ટિ, સાસ્વાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ આદિ લેહો પણ આ જ કારણે થાય છે. આ બધા લેહો આત્માના છે. આ બધાને નોઆગમ ભાવરૂપ કહેવાતું કારણ પણ આ જ છે. એટલે જે સમયે આત્મા જેવા ભાવરૂપથી પરિણત થાય છે તે સમયે તે તન્મય થઈ જાય છે. આ સ્થિતિના સદ્ભાવમાં નારક આદિ ભાવોને પરભાવ કેમ કહેવાય છે? આતું કારણ એ નથી કે તે પર્યાય દૃષ્ટિથી પણ અભૂતાર્થ છે અથવા વસ્તુતઃ પૌદ્ગલિક છે. પરંતુ એતું કારણ માત્ર એતું નૈમિત્તિકપણું છે. આથી પણ એ જ ફલિત થાય છે કે આ ભાવોની ઉત્પત્તિમાં અન્ય પુદ્ગલ કર્મ અને બીજા દ્રવ્યાદિ પદાર્થ નિમિત્ત હોય છે. એટલે આ નૈમિત્તિક હોવાથી ભાક્ષમાર્ગમાં પરભાવ કહેવાય છે.

કર્મ આત્માના રાગાદિભાવોના નિમિત્ત પામી આત્મા સાથે જોડાય છે. બંધદશામાં તેમની બંધ, ઉદય, ઉદીરણા, સત્વ, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, ક્ષય, સંકેમણ, ઉત્કર્ષણ, અપકર્ષણ, નિધત્તિ અને નિકાચિત્ત આદિ વિવિધ અવસ્થાઓ હોય છે. જો કે કર્મોમાં આ બધી અવસ્થાઓનાં રૂપમાં પરિણત થવાની યોગ્યતા હોય છે એટલે તે તે અવસ્થાઓ રૂપે પરિણત થાય છે. છતાં પણ આ બધાં કાર્યો જીવના રાગાદિ ભાવરૂપ નિમિત્તોના સદ્ભાવમાં જ થાય છે. આથી એક દ્રવ્યનાં કાર્યમાં બીજું દ્રવ્ય નિમિત્ત થાય છે એ એક હકીકત છે.

લોકમાં પણ ઘટ પટ આદિ કાર્યોની ઉત્પત્તિ નિમિત્તોના સદ્ભાવમાં દેખાય છે. તેથી એક સર્વ સામાન્ય નિયમ તારવી શકાય કે, લોકમાં જે જે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ કાર્યો હોય છે તે બધાંની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત રહેલું હોય છે. થોડો વધારે વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે, વિશિષ્ટ દ્રવ્યત્વ કાર્ય શુદ્ધ અવસ્થા છે. જેમકે, સિદ્ધ આત્માતું લોકાંત સુધી ઊર્ધ્વગમન અથવા પુદ્ગલ પરમાણુની સીમિત ક્ષેત્ર સુધી ગતિ અથવા લોકાંત પ્રાપ્તિ ગતિ—આ બધામાં પણ ધર્મદ્રવ્ય નિમિત્ત છે. આ બધાં દ્રવ્યોની ગતિક્રિયા પોતપોતાના ઉપાદાન અનુસાર થાય છે છતાં એમની ગતિક્રિયા સમયે અન્ય દ્રવ્ય નિમિત્ત થાય છે એમ શાસ્ત્રોતું કથન છે.

સામાન્યતઃ જીવને ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવવાળો કહ્યો છે. તેને લોકાંત ગમન સ્વભાવવાળો કહ્યો નથી. આથી પ્રશ્ન થાય છે કે, જીવ ઊર્ધ્વગમનના સ્વભાવવાળો હોય છે તો પછી તે લોકના અંતમાં કેમ સ્થિત થઈ જાય છે? પોતાના ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ સુજળ, લોકાંતત્વ ઉલ્લંઘન કરી, અલોકમાં કેમ જતો નથી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉપાદાનની સુખ્યતાથી આપેલ છે. કર્મોથી સુકત થએલો આત્મા લોકાંત સુધી જાય છે એમ તો ખતાવેલ છે; પરંતુ તેનાં કારણોના નિર્દેશ કર્યો નથી. હાં, સમર્થ ઉપાદાનની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા પ્રતીત થાય છે કે, જીવની યોગ્યતા લોકાંત સુધી જ ગમન કરવાની છે. જેમકે, અસુક દેવોમાં સાતમી નરક સુધી જવાની શક્તિ માનવામાં આવી છે, પરંતુ સમર્થ ઉપાદાનની વ્યક્તિ પોતાના મર્યાદિત ક્ષેત્ર સુધી હોય છે. વસ્તુ સ્થિતિ એ છે કે, જે કાળે, જે જીવની જેટલા ક્ષેત્ર સુધી ગમન કરવાની યોગ્યતા છે, તે ક્ષેત્રને ઉલ્લંઘી, તે ગમન કરી શકતો નથી. આમ છતાં નિમિત્તની સુખ્યતાથી વ્યવહાર નયથી તત્વાર્થસૂત્રમાં

આ પ્રશ્નનો જવાબ આપેલ છે. તે મુજબ લોકાંત પછી ધર્મદ્રવ્ય નથી એટલે મુક્ત જીવ લોકાંતથી વધારે ગમન કરી શકતો નથી.

આચાર્ય કુંદકુંદે પણ નિયમસારમાં આ જ સમાધાન કરેલ છે.

જીવાણ પુરગલાળં વ ગમણં જાણે હિ જાવ ધમ્મત્થી ।
ધમ્મત્થિકા અમાવે તત્તો પરદો જ ગચ્છન્તિ ॥

અર્થાત્—જ્યાં સુધી ધર્માસ્તિકાય છે ત્યાં સુધી જીવો અને પુરંગલોતુ ગમન છે. ધર્માસ્તિકાયના અભાવમાં જીવ અને પુરંગલોતુ તેનાથી આગળ ગમન નથી

પ્રતિ સમયે પર્યાયરૂપથી દ્રવ્યતુ જે પરિણમન થાય છે, પછી ચાહે તે દ્રવ્યતુ શુદ્ધ પરિણમન હોય કે દ્રવ્યતુ અશુદ્ધ પરિણમન હોય, કાળદ્રવ્ય તેમાં નિમિત્ત છે એમ આગમ પણ સ્વીકારે છે.

સ્વભાવ અને સમર્થ ઉપાદાનમાં અંતર છે. સ્વભાવ સાર્વકાલિક હોય છે. એતું બીજું નામ નિત્ય ઉપાદાન છે. અને સમર્થ ઉપાદાન તો જે કાર્યનો તે ઉપાદાન હોય તે કાર્યના એક સમય પૂર્વે હોય છે. કાર્ય સમર્થ ઉપાદાન મુજબ હોય છે. માત્ર સ્વભાવ અથવા નિત્ય ઉપાદાન તેમાં અનુસ્યૂત રહે છે. સમર્થ ઉપાદાન પ્રત્યેક સમયતુ સિદ્ધ સિદ્ધ હોય છે એટલે તેને ક્ષણિક ઉપાદાન પણ કહેવાય છે.

નિયમસારમાં તો આચાર્ય કુંદકુંદે સ્વપરસાપેક્ષ અને પરનિરપેક્ષ એવી બે પ્રકારની પર્યાયોનો નિર્દેશ કર્યો છે. પરંતુ તેમનાં કથનનો અભિપ્રાય એ નથી કે દ્રવ્યોની શુદ્ધ પર્યાયમાં કાળદ્રવ્ય નિમિત્ત નથી. પરંતુ ત્યાં તેમનાં ઉક્ત કથનનો અભિપ્રાય એ છે કે, જીવો અને પુરંગલ દ્રવ્યોની અશુદ્ધ અવસ્થામાં પ્રત્યેક પર્યાયના નિમિત્ત નૈમિત્તિક ભાવથી પ્રાપ્ત જે અલગ અલગ નિમિત્ત હોય છે, એવા નિમિત્તો દ્રવ્યોની શુદ્ધ પર્યાયમાં ઉપલબ્ધ થતા નથી. એટલે દ્રવ્યોની શુદ્ધ પર્યાયો પરનિરપેક્ષ હોય છે.

વાત એ છે કે, સંસારી જીવોની પર્યાયોમાં અશુદ્ધતા નિમિત્તોથી નથી આવતી, પરંતુ નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધનાં કારણે એકક્ષેત્રાવગાહી થઈ, પરસ્પર શ્લેષરૂપ બન્ધના સદ્ભાવમાં, પોતાનાં ઉપાદાનમાંથી આવે છે. મુક્ત જીવો અને પુરંગલ-પરમાણુ તો અશુદ્ધ છે જ નહિ. ધર્માદિક દ્રવ્યો પણ અશુદ્ધ નથી. એટલે આ બધાની પર્યાયો પરનિરપેક્ષ જ હોય છે. સંસારી જીવોની અશુદ્ધતાતુ મૂળ કારણ નિમિત્ત નૈમિત્તિક ભાવવશ એકક્ષેત્રાવગાહી થએલા પરસ્પર સંશ્લેષરૂપ બન્ધના સદ્ભાવમાં પોતાતુ ઉપાદાન જ છે. બન્ધ દશામાં જ્યાં સુધી તેમની પરિણતિ પરસાપેક્ષ થતી રહે છે, ત્યાં સુધી તેની પર્યાયો પણ સ્વપરસાપેક્ષ થતી રહે છે. જ્યારે તેઓ સ્વભાવ સન્મુખ થઈ પરસાપેક્ષ પરિણતિનો ત્યાગ કરી દે છે ત્યારે બંધ તૂટી જાય છે અને

૫૮૦ : લેઘા પાષાણ, ખોલ્યાં દ્વાર

પર્યાયરૂપ અશુદ્ધતા પણ વિલય પામે છે. પુદ્ગલ રકષોના સંબંધમાં પણ યથા સંભાવ આજ નિયમ સમજવો જોઈએ.

આ રીતે પોતાની જાતિને છોડ્યા વગર પ્રત્યેક દ્રવ્યનું સમય સમયમાં પરિણમન સુનિશ્ચિત છે. એવી જ રીતે કાળદ્રવ્ય સિવાય દરેક દ્રવ્યના પરિણમનમાં અન્ય દ્રવ્ય યથાચોગ્ય નિમિત્ત હોય છે. અહીં ‘અન્ય દ્રવ્ય નિમિત્ત થાય છે’ આમ કહેવાનું તાત્પર્ય વિવક્ષિત પર્યાય વિશિષ્ટ દ્રવ્યથી છે, દ્રવ્ય સામાન્યથી નહિ. કાળદ્રવ્યનાં પરિણમનમાં તે સ્વયં નિમિત્ત છે અને તે જ સ્વયં ઉપાદાન છે. એટલે ‘કાળદ્રવ્ય સિવાય’ એમ કથન કરેલ છે. આ નિમિત્તનું કથન મુખ્યત્વે દ્વિગંબર અથોના આધારે કરેલ છે તે હકીકત આપણે લક્ષમાં રાખવી.

નિશ્ચય અને વ્યવહાર

મૂળ બે નય છે. (૧) નિશ્ચય નય (૨) વ્યવહારનય. આનો ઉલ્લેખ નયચક્રમાં આ રીતે છે.

ગિચ્છય-વચહારણયા-મૂલિમ મેયા ગયાળ સત્ત્વાળં ।

ગિચ્છય સાહળ જેઠુ પજ્જય દવત્થિયં મુણહ ॥

ખદ્યા નયોના નિશ્ચયનય અને વ્યવહાર નય એવા બે ભેદો છે. તેમજ પર્યાયાર્થિક નય અને દ્રવ્યાર્થિકનયને નિશ્ચયનયની સિદ્ધિના હેતુ રૂપે જાણવા.

આ નયોના સ્વરૂપોને સ્પષ્ટ કરતા સમયપ્રાભૂતતા કહેલ છે—

વવહારોઽમ્યત્થો મ્યત્થો વેસિદો દુ સુહળમેા ।

મ્યત્થ મસ્સિદો જલુ સમ્માદ્દી હવર્હ જીવો ॥

શાસ્ત્રોમાં વ્યવહારનયને અભૂતાર્થ અને નિશ્ચયનયને ભૂતાર્થ કહેલ છે. આમાંથી ભૂતાર્થને આશ્રય કરનારો જીવ નિયમથી સમ્યક્ષ્ટિ હોય છે.

આનું વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ટીકાકારોએ કહેલ છે કે: વ્યવહારનય નિયમથી આપોને જો એટલે કે સંપૂર્ણ અભૂતાર્થ હોવાથી અભૂત અર્થને પ્રગટ કરે છે; અને નિશ્ચયનય એક કરી, ભૂતાર્થ હોવાથી ભૂત અર્થને અભિવ્યક્ત કરે છે.

ચુકત જેમકે, કાદવમિશ્રિત જળ એ જળનો સ્વભાવ નથી તેથી કાદવચુકત જળને જળ સમજવું એ કયો નાં છે. જે જળ ફટકડીથી શુદ્ધ કરી, કાદવથી બુદ્ધ પાડી લેવાય, તે જ માત્ર જળ હોવાથી લોકાંત ફે. આવી જ રીતે કર્મસંસ્લેષ્ટ જીવની અવસ્થા એ આત્માનો સ્વભાવ ન હોવાથી તે માનવામાં ન; અને શુદ્ધ દ્રષ્ટિ વડે, કર્મસંચુકત અવસ્થાથી ત્રાયક સ્વભાવ આત્માને અલગ પાડી, સ્થિતિ એ છે. સમજવો તે ભૂતાર્થ છે. આ રીતે ભૂતાર્થ અને અભૂતાર્થનું સ્પષ્ટીકરણ કરી, તે ગમન કરી ૬

નિર્બળતા એ કાઢવામાં આવે છે કે, વ્યવહારનય અભૂતાર્થગ્રાહી છે એટલે તે અનુસરવા જેવો નથી.

ભૂતાર્થ અને અભૂતાર્થના ઉપર જણાવેલા અર્થો મૌલિક હોવા છતાં પ્રકૃતમાં ભૂતાર્થનું વાચ્ય શું છે અને અભૂતાર્થ શબ્દોમાં કેટલા અર્થો ગણિત છે, એ વસ્તુનો અન્ય પ્રમાણો દ્વારા વિસ્તારથી વિચાર કરવો જોઈશે. પહેલાં ભૂતાર્થનો વિચાર કરીએ. દિગંબરના સમયપ્રાભુતમાં શુદ્ધ આત્માનો નિર્દેશ કરતાં કહેલ છે—

જિ હિ દિ અપ્પમત્તો જ પમત્તો જાણઓ દુજો માવો ।

એવં મળતિ સુદ્ધેં જાઓ જો સો ડ સો એવં ॥

જે જ્ઞાયક ભાવ છે તે અપ્રમત્ત પણ નથી અને પ્રમત્ત પણ નથી. આ પ્રકારે તે શુદ્ધ કહેવાય છે. આવી રીતે જે જ્ઞાન થયું તે તો તે જ છે. શુદ્ધ આત્મા શું છે એવો જ્યારે પ્રશ્ન ભલો થાય છે ત્યારે આચાર્ય કુંઠકુંઠ કહે છે કે: જે જ્ઞાયક ભાવ છે તે પ્રમત્ત પણ નથી અને અપ્રમત્ત પણ નથી. કારણ, પ્રમત્તતા અને અપ્રમત્તતા એ બન્ને જીવની અવસ્થાવિશેષ છે. આ અવસ્થાઓને લક્ષ્યમાં લેવાથી તે અવસ્થાઓ જ લક્ષ્યમાં આવે છે અને ત્રિકાળી ક્રુવસ્વભાવ આત્માની પ્રતીતિ થતી નથી. એટલે અહીં આત્માની પ્રમત્તતા અને અપ્રમત્તતાનો નિષેધ કરીને, સદ્ભૂત અને અસદ્ભૂત બન્ને પ્રકારના વ્યવહારનો નિષેધ કર્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જે સંસારી જીવ પોતાના ત્રિકાળી ક્રુવસ્વભાવની સન્નિપત્તિ થઈને તેની શ્રદ્ધા કરે છે, તેની પ્રતીતિ અને રૂચિ કરે છે, તેને આ બન્ને પ્રકારની અવસ્થાથી મુક્ત એવા એક માત્ર નિર્વિકલ્પક આત્માનો જ અનુભવ થાય છે. ગાથાના પ્રારંભમાં તેને ‘જ્ઞાયક’ વિશેષણથી સંબોધિત કરવામાં આવેલ છે. પરંતુ ખરેખર તો તેનું કોઈપણ શબ્દોથી કથન કરવું મુશ્કેલ છે. કારણ, જે જે પર્યાયવાચી નામો છે તે તે નામો આત્માને ધર્મ વિશિષ્ટ કરીને જ કથન કરે છે. એટલે નિર્વિકલ્પક આત્માનું જ્ઞાન કરાવવા માટે અંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, તે તો તે જ છે.

આ લોકમાં જહ અને ચેતન જે જે પદાર્થો છે તે બધા પોતપોતાના ગુણ પર્યાયોથી વિશિષ્ટ હોવા છતાં પૃથક્ પૃથક્ સત્તાઓ રાખે છે. દરેક આત્માની સત્તા અન્ય જહ પદાર્થોથી ભિન્ન તો છે જ. એટલું જ નહિ, પણ પોતાના જેવા ચેતન પદાર્થોથી પણ ભિન્ન છે. પરંતુ મોક્ષ માર્ગ પર આરૂઢ થવા માટે આટલું બાધી લેવું જ માત્ર પર્યાપ્ત નથી. કારણ, આ જીવને જ્યાં સુધી ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રરૂપિત જીવાદિ નવ તત્ત્વોની વિધિવત્ પ્રતીતિ થતી નથી ત્યાં સુધી તે સમ્યક્દર્શનનો અધિકારી થતો નથી. કદાચ આપણે એમ બાધી લઈએ કે, રૂપ રસાદિથી ભિન્ન ચેતના લક્ષણવાળો જીવ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે, તેની સંસારી અને મુક્ત એવી બે અવસ્થાઓ છે અને સંસારી જીવ ઇન્દ્રિયોની દૃષ્ટિએ પાંચ પ્રકારનો અને કાયાની દૃષ્ટિએ છ પ્રકારનો છે તો પણ આપણને તેનાથી શો લાભ થાય ? સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા થઈ જવા માત્રથી મોક્ષ માર્ગ હાથમાં આવી જતો નથી. મોક્ષ માર્ગ પર આરૂઢ થવા માટે ઉપયોગી થનારા જીવાદિ નવ તત્ત્વોના

૫૮૨ : ભેદા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

વિષ્ણુભક્તીની પ્રક્રિયા જ જુદા પ્રકારની છે. જ્યાં સુધી તે પ્રક્રિયા સુજળ, જવાદિ નવ તત્ત્વોને યથાર્થ બોધ થઈ સ્વરૂપ રૂચિ ઉત્તમ ન થાય ત્યાં સુધી તે સમ્યક્દષ્ટિ થઈ શકતો નથી.

જવાદિ નવ તત્ત્વોને ભૂતાર્થ નયથી બાણવાનો શો અર્થ છે ? કેમકે, બાહ્યદષ્ટિથી જીવ અને પુદ્ગલની અનાદિ બંધ પર્યાયને લક્ષ્યમાં લઇ, એકત્વનો અનુભવ કરવા છતાં પણ તેઓ ભૂતાર્થ પ્રતીત થાય છે. અને અંતર્દષ્ટિથી જ્ઞાયકભાવ જીવ છે અને તેના વિકારનો હેતુ અજીવ છે. એટલે જીવના વિકાર પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ ગણાય છે. તેમજ જીવના વિકારના હેતુ પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષરૂપ પુદ્ગલ કર્મ ગણાય છે. આ રીતે આ દષ્ટિથી જોવાથી નવ તત્ત્વો ભૂતાર્થ પ્રતીત થાય છે તો પછી ભૂતાર્થ શબ્દનો કયો અર્થ ઈષ્ટ છે ? આનો સ્પષ્ટ જવાબ છે કે, શુદ્ધ (શુણ્યપર્યાયભેદનિરપેક્ષ) આત્માનો ઉપદેશ કરવાવાળો જે નય છે તે શુદ્ધ (ભૂતાર્થ) નય છે. જો આમ કહેવામાં આવે કે ‘શુદ્ધ’નો અર્થ સિદ્ધપર્યાયવિશિષ્ટ આત્મા પણ થઈ શકે છે તો તે યોગ્ય નથી. કારણ, શુદ્ધ નયમાં જે રીતે શુણ્ણભેદ અવિવક્ષિત છે તેમ પર્યાય ભેદ પણ અવિવક્ષિત છે. કારણ—

વવહારેણુવદિસ્સદ્ જ્ઞાણિસ્થ ચરિત્ત દંસજ્ઞં જ્ઞાણં ।

જ વિ જ્ઞાણં જ ચરિત્ત જ દંસજ્ઞં જ્ઞાણો સુદ્ધો ॥

જ્ઞાનીના ચારિત્ર, જ્ઞાન અને દર્શન આ વ્યવહાર નયનાં કથનો છે. નિશ્ચયથી તો જ્ઞાન પણ નથી, દર્શન પણ નથી અને ચારિત્ર પણ નથી. જ્ઞાની તો માત્ર શુદ્ધ (શુણ્યપર્યાયનિરપેક્ષ) જ્ઞાયક જ છે. આની વિશેષ-સ્પષ્ટતા આ પ્રકારે છે—

જ્ઞાયક જીવને બંધના નિમિત્તથી અશુદ્ધતા ઉપલબ્ધ હોય છે. આ વાતને તો જવા દો, વસ્તુતઃ તેને જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર પણ નથી હોતાં. કારણ, જે અન્તેવાસી અનંત ધર્મોવાળા એક ધર્મીને સમજવામાં અપરિપકવ છે, તેને તેનો ઉપદેશ કરતા આચાર્યોનો ઉપદેશ છે કે, ધર્મ અને ધર્મીમાં સ્વભાવતઃ અભેદ હોવા છતાં પણ સંજ્ઞાથી ભેદ ઉત્પન્ન કરો, વ્યવહાર માત્રથી જ્ઞાનીને જ્ઞાન છે, દર્શન છે અને ચારિત્ર છે. પરમાર્થતઃ અનંત પર્યાયોથી સંયુક્ત સ્વાદરૂપ અભેદ એક સ્વભાવવાળા એક જ દ્રવ્યનો અનુભવ કરનાર તે શુદ્ધ એક જ્ઞાયક જ છે.

આ એક જ્ઞાયકભાવ સ્વતઃ સિદ્ધ હોવાથી અનાદિ છે, અનંત છે, નિરંતર ઉદ્યોતરૂપ છે, વિશદ જ્યોતિર્મય છે. સંસાર અવસ્થામાં બંધ પર્યાયના કથનની દષ્ટિથી તે ક્ષીરનીરની માફક કર્મ પુદ્ગલો સાથે એકરૂપ હોવા છતાં દ્રવ્ય સ્વભાવના નિરૂપણની દષ્ટિથી, દુરંત કષાય-ચક્રના ઉદયની વિચિત્રતાનાં કારણે, પુણ્ય પાપને ઉત્પન્ન કરનારા અને વિશ્વરૂપતા પ્રાપ્ત થએલા જે પ્રવર્તમાન શુભાશુભ ભાવો છે તેમને સ્વભાવરૂપે તે પરિણમન કરતો નથી એટલે તે પ્રમત્ત પણ નથી અને અપ્રમત્ત પણ નથી. આ રીતે જે જ્ઞાયકભાવ પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત અવસ્થાથી

ભિન્ન જ પ્રકારે અવસ્થિત છે એવો સમરત અન્ય દ્રવ્યો સંબંધી ભાવોથી ભિન્નરૂપે ઉપાસનાને પ્રાપ્ત થએલો આત્મા તે શુદ્ધ આત્મા કહેવાય છે.

અત્રે જ્ઞાયકભાવને શુદ્ધ કહેવામાં આવેલ છે. આમાં શુદ્ધ અશુદ્ધ પર્યાયોત્તું પશુ અહંભુતું નથી અને જ્ઞાન, દર્શન તથા આરિત્ર શુભુતું પશુ અહંભુતું થતું નથી.

આથી એ શંકા સહજ ભાવે ઉદ્ભવ થાય છે કે, ભૂતાર્થ શબ્દથી જ્ઞાયક સ્વભાવનો અશેષ વિશેષ નિરપેક્ષ ત્રિકાળી ધ્રુવ સ્વભાવ લેવાય છે તે અવસ્થામાં જીવ દ્રવ્યમાં શુભુલેહ અને પર્યાયલેહની જે પ્રતીતિ થાય છે, તે શું સર્વથા અભૂતાર્થ છે? જો શુભુલેહ અને પર્યાયલેહને સર્વથા અભૂતાર્થ માનવામાં આવે, તો જીવ દ્રવ્યના સંસારી અને મુક્તરૂપે જે વિભિન્ન ભેદો દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે ન થવા જોઈએ. અને જો આ ભેદ વ્યવહારને પરમાર્થભૂત માનવામાં આવે તો તેનો નિષેધ કરીને, જ્ઞાયક ભાવના માત્ર ત્રિકાળી ધ્રુવ સ્વભાવને ભૂતાર્થ બતાવી, માત્ર તેને જ આશ્રય કરવા યોગ્ય ન બહુવાવું જોઈએ. જૈન દર્શનમાં સામાન્યરૂપે માત્ર પદાર્થને સ્વીકારેલ નથી; તેમજ માત્ર વિશેષરૂપે પશુ પદાર્થોને સ્વીકાર્યા નથી. પરંતુ પદાર્થોને સામાન્ય-વિશેષાત્મક માનીને જ વસ્તુ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આવી અવસ્થામાં જ્ઞાયક ભાવના ત્રિકાળી ધ્રુવ સ્વભાવને ભૂતાર્થ બતાવી, શોક્ષ માગમાં તેને જ આશ્રય કરવા યોગ્ય માનવો એ ઉચિત નથી. કારણ, બ્યારે જ્ઞાયક ભાવનો માત્ર ત્રિકાળી ધ્રુવ સ્વભાવ સર્વથા કોઈ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી ત્યારે આવી સ્થિતિમાં માત્ર તેને જ આશ્રય કરવા યોગ્ય કેમ માની શકાય? આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે, તો પછી એમ માનવું જોઈએ કે સામાન્ય-વિશેષાત્મક કોઈ પદાર્થ નથી. સામાન્યાત્મક જ પદાર્થ છે માટે શોક્ષ માગમાં સામાન્યાત્મક પદાર્થને જ આશ્રય કરવા યોગ્ય માનવો જોઈએ. પરંતુ આ કથન બરાબર નથી. પદાર્થને જો સામાન્ય વિશેષાત્મક માનવામાં આવે તો માત્ર તેના સામાન્ય અંશને ભૂતાર્થ કહેવો અને તેના વિશેષાંશને અભૂતાર્થ બતાવી તેનો નિષેધ કરવો એ જરા પશુ ઉચિત નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, જીવ દ્રવ્યને સામાન્ય-વિશેષાત્મક રૂપથી ભૂતાર્થ જાણી તેના ઉભય રૂપને જે લક્ષ્યમાં લે છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે.

આ પ્રાણ પ્રશ્ન છે. કારણ શાસ્ત્રોમાં માત્ર જીવ દ્રવ્યને જ નહિ, પરંતુ દરેક દ્રવ્યને સામાન્ય વિશેષાત્મક અથવા શુભુપર્યાયવિશિષ્ટ બતાવવામાં આવેલ છે. સંસારી જીવ જ્ઞાનાવરણાદિ અનેકવિધ કર્મોથી સંયુક્ત થઈને વિવિધ પ્રકારના નર-નારકાદિ પર્યાયોને ધારણ કરે છે. આને કોઈએ અપરમાર્થભૂત પશુ કહેલ નથી. એટલે જીવ દ્રવ્ય અથવા અન્ય દ્રવ્યોને કોઈ સામાન્ય વિશેષાત્મક રૂપથી જાણી તો તે અયથાર્થ જાણી છે એ જાતનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. એક દ્રવ્યના આશ્રયથી વ્યવહાર નયનો જેટલો પશુ વિષય છે તે ભૂતાર્થ છે એમા સંદેહ નથી. આમ છતાં અહીં જે વ્યવહારનયના વિષયને અભૂતાર્થ અને નિશ્ચયનયના વિષયને ભૂતાર્થ કહેવામાં આવેલ છે તેનું કારણ ખીલું છે. વાત એ છે કે, સંસારી જીવ અનાદિકાળથી પરનિમિત્તથી પોતપોતાના સ્વકાળમાં બ્યારે જે પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે તેને સ્વાત્મા માનેતો રહ્યો છે. પરિણામસ્વરૂપ

૫૮૪ : સેવા પાષાણ, ખેત્યાં દ્વાર

વિવક્ષિત પર્યાયના ઉત્પન્ન થવાને કારણે રાગવશ તેની પ્રાપ્તિમાં તે હર્ષિત થાય છે અને તેના વ્યયના અભિમુખ થવા પર વિયોગની કલ્પનાથી તે દુઃખી થાય છે. ‘પર્યાયિતુ’ ઉત્પન્ન થવું અને નષ્ટ થવું તે તેમનો પોતાનો સ્વભાવ છે તે સત્ય ભૂલીને, તેના ઉત્પાદ અને વ્યયને તે પોતાનો ઉત્પાદ અને વ્યય માનતો આભે છે. ‘આ પર્યાયિમાં રમતો હું’ ત્રિકાળી ધ્રુવ સ્વભાવ છું’ એવું તેને ભાન જ રહેતું નથી. આ જ જીવના અનાદિકાલીન પરિભ્રમણનું મૂળ કારણ છે.

એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે, આ જીવને સંસાર સ્વરૂપ બેટલી પર્યાયો પ્રાપ્ત છે તે બધી ત્યાગવા લાયક છે અને એ પણ સ્પષ્ટ છે કે, સિદ્ધ પર્યાય ઉપાદેય હોવા છતાં પણ તે વર્તમાનમાં પ્રાપ્ત નથી. જે પર્યાયો અવશ્ય ત્યાગવા લાયક છે તેનો આશ્રય લેવાથી સિદ્ધ પર્યાયની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. કારણ, તેના આશ્રયથી સંસારની જ વૃદ્ધિ થાય છે. તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, તો પછી મોક્ષ માટે કયા પદાર્થનો આશ્રય લેવો ? એનો જવાબ સ્પષ્ટ છે કે, મોક્ષ માટે જે પદાર્થનો આશ્રય લેવામાં આવે તે પોતાથી અભિન્ન અને અવિકારી હોવો જોઈએ. સાથે નિત્ય પણ હોવો જોઈએ. કારણ જે વિકારી હશે તેનો આશ્રય લેવાથી વિકારની સૃષ્ટિ થશે; અને જે અનિત્ય હશે તેનો સર્વદા આશ્રય બની શકશે નહિ. તો પછી આવો કયો પદાર્થ હોઈ શકે જે પોતાથી અભિન્ન હોઈ, વિકારી પણ નથી અને અનિત્ય પણ નથી. વિચાર કરવાથી આવો પદાર્થ માત્ર પરમ પારિણામિક ભાવ જ હોઈ શકે છે. જ્ઞાયક ભાવ અથવા ત્રિકાલી ધ્રુવ સ્વભાવ પરમ પારિણામિક ભાવનું જ બીજું નામ છે.

‘પારિણામિક સ્વનાદિ નિધનો નિરૂપાધિઃ સ્વાભાવિક એવ’ અર્થાત્ પારિણામિક ભાવ અનાદિ અનંત, નિત્ય, નિરુપાધિ-સ્વભાવભૂત છે. તે જ મોક્ષ માર્ગમાં આશ્રય કરવા લાયક ભૂતાર્થ છે.

નિશ્ચય શબ્દ ‘નિર્’ ઉપસર્ગપૂર્વક ‘ચિ’ ધાતુથી નિષ્પન્ન થયેલ છે. તેનો અર્થ છે-જે નય બધા પ્રકારના ચય એટલે શુણ્ણ અને પર્યાયોનો સમુદાય, સંયોગ સંબંધ, નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ અને ઉપાદાન-ઉપાદેય સંબંધને પ્રકાશિત કરનારો જે વ્યવહાર નય છે તેનાથી નિષ્કાન્ત થઈને જે માત્ર અલેક્ટ્રિક ત્રિકાળી ધ્રુવ ભાવ અથવા પરમ પારિણામિક ભાવને જ સ્વીકારે છે તે નિશ્ચય નય છે. સમય પ્રાભુતમાં આનો ઉલ્લેખ આ રીતે કરેલ છે-

જો પસ્તદિ અપ્પાણં અબદ્ધ મુદ્દમજ્જણય ગિયવં ।

અવિસેસમસંજુતં તં શુદ્ધજ્જણય વિયાણાદિ ॥

અર્થાત્ નિયમથી અબદ્ધ, સ્પષ્ટ, અનન્ય, નિયત, અવિશેષ અને અસંયુક્ત આત્માની જે અનુભૂતિ છે તે શુદ્ધ નય છે. તે અનુભૂતિ આત્મા જ છે એટલે આ અનુભૂતિમાં માત્ર આત્મા જ પ્રકાશમાન હોય છે.

મોક્ષ માર્ગમાં નિશ્ચયનય વડે જો વ્યવહારનય સર્વથા પ્રતિષિદ્ધ છે તો સાધકની વ્યવહારધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે થશે, તેની વાત આવતી કાલે કરીશું.

શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં શ્રી કેશીશ્રમણનો અંધકારમાં અટવાતા જીવોને પ્રકાશ કેળુ આપશે ?—આવો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્ન ઘણો સમજવા જેવો પણ છે. કારણ, જગત સદા પ્રકાશને પૂજતો આવ્યો છે. હિન્દુઓ પ્રતિદિન પ્રાતઃ સાથં સૂર્યને નમસ્કાર કરે છે. મુસલમાનો સદા ચંદ્રમા અને તારાને પૂજે છે. પારસીઓ ચૌવોસે કલાક અગ્નિને પ્રજ્જવલિત રાખે છે. અંધારાથી સૌ દૂર ભાગે છે. પ્રકાશ માટે સૌ તલસે છે; પરંતુ પ્રકાશનાં દર્શન હુલ્લે છે. કારણ જો પ્રકાશ મળી જાય તો અંધાડું કોઈપણ જાતના પ્રશ્ન વગર એક ક્ષણમાં પલાયમાન થઈ જાય. પ્રકાશની સામે અંધારાને ટકવાનું ગળું પણ શું ? આને માટે એક રૂપક ચાલ આવે છે.

એક વખત અંધારાએ બ્રહ્માને ફરિયાદ કરી: ‘સૂરજ મારી પાછળ પડ્યો છે. હું માડું અખંડ સામ્રાજ્ય સ્થાપવા જ્યાં પ્રયત્ન કરું છું ત્યાં તો થોડા જ વખતમાં તે મારા સામ્રાજ્યનો ભાંગીને છુલ્લો બોલાવી દે છે. માટે કૃપા કરી આપ સૂર્યને સમજાવો તો સાડું.’

બ્રહ્માએ અંધારાને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: ‘હું અવશ્ય સૂર્યને ઠપકો આપીશ અને તારા કાર્યમાં અવરોધ ઊભો ન કરવા તેને સમજાવીશ.’

બ્રહ્માએ બીજા દિવસે સૂર્યને બોલાવી અંધારાની વાત કહી સંભળાવી. એટલે સૂર્યે નમ્રતાથી જવાબ આપ્યો: ‘અંધારાનાં તો મેં ક્યારેય દર્શન કર્યાં પણ નથી. અંધાડું મને ક્યાંય લેશું પણ થયું નથી. આમ છતાં આપ કહો છો તેમ જ હોય તો અંધારાને મારી સામે ઊભું રાજો એટલે મારે કારણે અંધારાને જે પરેશાની થતી હશે તેની હું અવશ્ય માફી માગીશ.’

બ્રહ્માએ ઘણો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ આજ સુધી બન્નેનો મેળાપ થયો જ નથી.

તાત્પર્ય એ છે કે, પ્રકાશના એક ફિરણની સામે અખંડ અને પ્રગાઢતમ અંધાડું એક ક્ષણ માટે પણ ટકી શકતું નથી.

અંધારામાં અટવાતા જીવોને પ્રકાશ આપનાર તે સૂર્ય કેળુ છે ? આવો શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણનો પ્રશ્ન છે

माणं य इह के बुद्धे ? केशी गायममब्ववी ।

केसिमेव बुवंतं तु गायमो । इणमब्ववी ॥

તે સૂર્ય કેળુ છે એવો પ્રશ્ન શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણે પૂછતાં શ્રી ગૌતમ સ્વામીએ જવાબ આપ્યો:

उग्गयो खीण संसारो सच्चन्नु जिण मक्खरो ।

सो करिस्सइ उज्जाय सव्वल्लोयम्मि पाणिणं ॥

જેનો સંસાર ક્ષીણ થઈ ગયો છે, જે સર્વજ્ઞ છે એવો જિન દેવરૂપ ભાસ્કર ઊગી ચૂક્યો છે તે બધા જીવો માટે પ્રકાશ કરશે.

એક યુગ હતો ત્યારે તે જ માણસો ઉપદેશ આપતા જેમણે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય. જેણે બહુધું નથી તે બોલવાની ચેષ્ટા પણ કરતો નહિ. કારણ, બહુધા વગર બોલવું એ

મોટો અપરાધ હતો. પોતાના અહંકારની વ્યર્થ તૃપ્તિ માટે બધા વગર જોલનારથી કેટલા માણસો માર્ગથી મ્યુત થઈ બચ એની ગણના કોણ કરી શકે ? સંસારમાં મોટામાં મોટું પાપ હોય તો તે કોઈને માર્ગથી ભટકાવી દેવાનું છે. આત્મ-બગરણ વગર અંતઃકર્મોત્તિ પ્રગટ થતી નથી. અંતઃકર્મોત્તિ પ્રગટ થયા પછી જે બાગૃત ચેતનાથી જોલાય તે જ અજ્ઞાન અધિકારને હઠસેલી શકે છે. આવી આત્મભયોત્તિ જેની પ્રગટ થઈ છે, સંસાર જેનો ક્ષીણ થયેલ છે, એવો બિનેશ્વરરૂપ સૂર્યનો ઉદય અજ્ઞાન અધિકારને દૂર કરશે.

વ્યવહાર અને નિશ્ચય સમીક્ષા

વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય આ પ્રકારે જે બે નયો છે તેમાંથી પ્રકૃત વ્યવહારનય તો કર્મસંયુક્ત વ્યવસ્થાવિશિષ્ટ જીવનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ જીવ કર્મસંયુક્ત હોવા છતાં, તેની કર્મસંયુક્ત અવસ્થાને ન જોતાં, નિશ્ચયનય માત્ર ક્ષુબ્ધસ્વભાવી પરમ પારિણામિક ભાવરૂપ એક જીવનો સ્વીકાર કરે છે. કારણ, દરેક નયો અંશગ્રાહી હોવાથી એક એક અંશનું જ ગ્રહણ કરે છે. નિશ્ચયનય માત્ર સામાન્ય અંશને જ ગ્રહણ કરે છે અને વ્યવહારનય માત્ર વિશેષ અંશને જ ગ્રહણ કરે છે. સાથેસાથ એ પણ નિયમ છે કે, પ્રત્યેક દ્રવ્યનો જે પારિણામિક ભાવરૂપ સામાન્ય અંશ છે તે સદા અવિકારી હોય છે, એક હોય છે અને દ્રવ્યની બધી અવસ્થાઓમાં તે વ્યાપ્ત થઈને રહેતો હોવાને કારણે તે નિત્ય તેમજ વ્યાપક છે; પરંતુ જે વિશેષાંશ હોય છે તે કર્મહિ સ્થિતિ સંપર્કવાળો હોય છે એટલે વિકારી હોય છે. ક્ષણે ક્ષણે અન્ય અન્ય થતું હોવાથી તે અનંકરૂપ છે અને એક ક્ષણ માત્રનું તેનું અસ્તિત્વ હોવાથી તે અનિત્ય અને વ્યાપ્ય હોય છે. આ રીતે બન્ને નયો એક જ દ્રવ્યના બુદ્ધિ બુદ્ધિ એક એક અંશને સ્વીકારે છે.

પ્રકૃતમાં વિચારવાની વાત એ છે કે, કર્મસંયુક્ત આ જીવ પોતાની કર્મ સંયોગથી રહિત અવસ્થાને કેવી રીતે અભિવ્યક્ત કરે છે ? જો જીવ કર્મસંયુક્ત અવસ્થાનો જ નિરંતર અનુભવ કરતો હોય અને તેનો આશ્રય લઈને જ રહેતો હોય તો તે ત્રિકાળમાં પણ કર્મરહિત અવસ્થાને પ્રગટ કરી શકે નહિ. આ જ કારણથી શાસ્ત્રકારોએ કર્મસંયુક્ત અવસ્થાને મટાડવા, નિશ્ચય રૂપ એક ક્ષુબ્ધસ્વભાવી ત્રાયક ભાવનો આશ્રય લેવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે. આ જીવ આ બન્ને નયો વડે પોતાના જ બે અંશોને બાંહે છે. એટલે બાણવાની દૃષ્ટિએ તો વ્યવહારનય નિશ્ચયનય બેટલી જ પ્રયોજનવાળો છે; પરંતુ મોક્ષાર્થીએ આશ્રય માત્ર નિશ્ચય નયનો લેવો જોઈએ. વ્યવહાર નય બાણવાલાયક છે જ્યારે નિશ્ચય નય બાણીને આશ્રય લેવા યોગ્ય છે.

મોક્ષમાર્ગમાં જો વ્યવહાર નય સર્વથા પ્રતિષિદ્ધ હોય અને નિશ્ચય નય જ ગ્રાહ્ય હોય તો સાધકની વ્યવહાર ધર્મની પ્રવૃત્તિ થઈ શકે નહિ. વળી તેની વ્યવહાર ધર્મની પ્રવૃત્તિ થતી જ

નથી એમ કહેવું પણ ઉચિત નથી. કારણ કે શુશ્રુષ્ઠાનની ભૂમિકા સુજાઓ વ્યવહાર ધર્મ અનાયાસે ઉપલબ્ધ થાય છે એટલે બન્ને નયોના પોતપોતાને સ્થાને દૃઢતમ ઉપયોગ છે જ. આ હકીકતને સિદ્ધ કરનારી આ કીમતી ગ્રાથા છે.

જહ્ જિજિમયં પવજ્જહ તા મા વવહારણિચ્છએ મુચહ ।

એનેણ વિણા છિજ્જહ તિત્થં ઝણેણ ડણ તત્ત્વં ॥

જો જૈનધર્મમાં પ્રવર્તન કરવાની અશિલાષા હોય તો વ્યવહાર અને નિશ્ચય એ બન્ને તત્ત્વોને છોડો નહિ. કારણ વ્યવહાર વગર તીથનો નાશ થશે અને નિશ્ચય વગર તત્ત્વનો નાશ થઈ જશે.

સાધકને પોતપોતાના શુશ્રુષ્ઠાન અનુસાર વ્યવહારધર્મ હોય છે એમાં શંકા નથી; પરંતુ તે બંધ-પર્યાયરૂપ હોવાને કારણે સાધકની તેમાં સદા હેય બુદ્ધિ હોય છે. વળી સાધક રાગનો કર્તા ન હોવાને કારણે તે વ્યવહારને શ્રદ્ધામાં આશ્રય કરવા ચોચ માનતો નથી. સાધક શ્રદ્ધામાં તો નિશ્ચયનયને જ આશ્રય કરવા ચોચ માને છે. પરંતુ જે ભૂમિકામાં સાધક અવસ્થિત છે તે કાળે, તે ભૂમિકા અનુસાર વર્તન કરતો તે વ્યવહાર ધર્મને વ્યવહારનયથી બાણુવો તે પ્રયોજનવાન માને છે.

વ્યવહરણનયઃ સ્યાદ્યદ્યપિ પ્રાક્ પદવ્યા ।

મિહ નિહિત પદાનાં હત્ત્વ હસ્તાવહમ્ભઃ ॥

તદપિ પરમમર્થં ચિત્ત્વમત્કાર માત્રં ।

પરવિરહિતમન્તઃ પશ્યતાં નૈષ કિન્નિચ્ત્ ॥

જેણે સાધક દશાના આ પ્રથમ ચરણ (શુદ્ધસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિની પૂર્વાવસ્થા)માં પગ મૂક્યો છે, તેમને માટે વ્યવહારનયનું હસ્તાવહન અવશ્ય ઉપકારક હોય છે. પરંતુ જે પુરુષ પર દ્રવ્યભાવોથી રહિત ચૈતન્ય અમત્કાર માત્ર પરમ અર્થને અંતરંગમાં અવલોકન કરે છે તેમને વ્યવહારનય બહુ પ્રયોજનવાન હોતો નથી.

જો મોક્ષમાર્ગમાં નિશ્ચયનયની જ પ્રધાનતા હોય તો આચાર્ય કુંદકુંદે સમયસાર (આત્મતત્ત્વ)ને નયોના પક્ષથી રહિત કેમ કહ્યો છે ?

કમ્મં બદ્ધમબદ્ધ જીવેંએવ તુ જાણ જય પક્કં ।

પક્કાતિક્કંતો પુણ મ્મણ્ણિ જો સો સમયસારો ॥

જીવમાં કર્મ બદ્ધ છે કે અબદ્ધ છે આ રીતે તો નય પક્ષ બાણુવું પરંતુ જે પક્ષાતિકંત કહેવાય છે તે સમયસાર નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ આત્મા છે. આને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં તેણે પુનઃ કહે છે :

દોણહ વિણવાણ મ્મણિય જાણહ જવરંતુ સમય પઢિવહ્નો ।

જ તુ જય પક્કં મિણ્ણહિ કિન્નિચ્ચિ જય પક્કપરિહીનો ॥

નયપક્ષથી રહિત જીવ, સમયથી પ્રતિબદ્ધ થતો એટલે સાનસ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ કરતો, બન્ને નયોના કથનને માત્ર બાણુ જ છે પરંતુ નય પક્ષને કિન્નિન્માત્ર પણ અહણુ નથી કરતો. આ જ વાતને યુષ્ઠિ આપતાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર કહે છે :

ય એવમુક્ત્વા નયપક્ષપાતં સ્વરૂપગુપ્તા નિવસતિ નિત્યમ્ ।

વિકલ્પજ્ઞાલચ્યુતશાન્તચિત્તાસ્તએવ સાક્ષાદમૃતં પિવન્તિ ॥

જે નયોના પક્ષપાતને છોડી સદા પોતાના સ્વરૂપમાં ગુપ્ત થઈ નિવાસ કરે છે તે વિકલ્પ જાળથી રહિત, શાન્ત ચિત્ત થતાં, સાક્ષાત્ અમૃત પાન કરે છે.

ઉપયુક્ત કથન કર્યા પછી, આચાર્ય અમૃતચંદ્રે બન્ને નયોના વિષયોને ઉપસ્થિત કરી, કોઈનો પણ આશ્રય શુદ્ધ આત્મા માટે પક્ષપાત શૂન્ય નથી એમ જણાવે છે. એટલે જે તત્ત્વજ્ઞ પક્ષપાતથી રહિત હોય છે તેને ચિત્સ્વરૂપ આ જીવ સતત ચિત્સ્વરૂપ જ છે. મોક્ષમાર્ગમાં સાધકને માટે એક માત્ર નિશ્ચયનય આશ્રય કરવા યોગ્ય હોવાથી તેનો જ પક્ષ ગ્રહણ કરવો જોઈએ એમ જે કહેવાય છે તે કથન કયાં સુધી ઉચિત છે તેનો આચાર્ય અમૃતચંદ્રે જવાબ આપ્યો છે: તદનુસાર—

ઉભયનય વિરોધ ધ્વંસિનિ સ્યાત્પદાંકિ ।

જિનવચસિ રમન્તે ચે સ્વયંવાન્તમોહાઃ ॥

સપદિ સમયસારં તે પરં જ્યોતિ સર્ચ્ચૈ ।

રનયમનય પક્ષા - ધ્રુવણમીક્ષંત એવ ॥

નિશ્ચય અને વ્યવહાર આ બે નયોના વિરોધનો ધ્વંસ કરનારા સ્યાત્પદથી લાંછિત અને જિનવચનમાં મોહનું સ્વયં વમન કરી જે રમનારા હોય છે તેઓ નય પક્ષથી રહિત, સનાતન અને અતિ ઉત્કૃષ્ટ પરમ જ્યોતિ સ્વરૂપ સમયસારને શીઘ્ર બુદ્ધિ છે.

આથી તો આ રીતે પ્રતીત થાય છે કે, નિશ્ચય અને વ્યવહારને સમાન મહત્ત્વ આપવું જોઈએ; અન્યથા એકાંતના આગ્રહી થઈ જવાથી મોક્ષમાર્ગી થઈ શકાય નહિ.

જ્યાં સુધી જીવના સ્વરૂપ અને તેની બંધાયુક્ત અવસ્થાની સાથે નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવ આદિને જાણવાનો પ્રશ્ન છે ત્યાં સુધી તો બન્ને નયોના વિષયોને હૃદયંગમ કરવાની વાત અનિવાર્ય છે. જ્યાં તે જાણે છે કે, દ્રવ્યાર્થિક નયની દૃષ્ટિથી જ્ઞાયક સ્વભાવ હું એક છું, નિત્ય છું અને ક્રુપ ભાવરૂપ છું અને જે નર-નારકાદિરૂપ વિવિધ પર્યાયો અને મતિજ્ઞાનાદિ રૂપ વિવિધ ભાવ દૃષ્ટિગોચર થઈ રહ્યા છે, તે મારા ત્રિકાળી ક્રુપ સ્વભાવમાં નથી. તે એ પણ જાણે છે કે, વ્યવહાર દૃષ્ટિથી વર્તમાનમાં જે નર-નારકાદિ અવસ્થાઓ અને મતિજ્ઞાનાદિ ભાવ દૃષ્ટિ ગોચર થઈ રહ્યા છે તે બધી અવસ્થાઓ અને ભાવો જીવનાં જ છે. આ જીવ જ અજ્ઞાનને કારણે કર્મોથી સંયુક્ત થઈ વિવિધ અવસ્થાઓનો પાત્ર થઈ રહ્યો છે. તે પોતાના અજ્ઞાનને ત્યાગીને જ મોક્ષનો પાત્ર થઈ શકશે.

આ રીતે જીવ બન્ને નયોના વિષયોને જાણે છે એમાં જરા પણ શંકા નથી. જો તે આવી શ્રદ્ધા કરે કે, હું સિદ્ધની માર્ગક વર્તમાન પર્યાયમાં પણ શુદ્ધ છું અથવા તો એવી શ્રદ્ધા

કરે કે, વર્તમાન પર્યાયની માફક હું પોતાના ત્રિકાળી ધ્રુવ સ્વભાવમાં પણ અશુદ્ધ છું તો તે સર્વથા એકાંત પક્ષનો આગ્રહી હોવાથી, જિનવચનથી બાહ્ય શ્રદ્ધા કરનારો ગણાય. પરંતુ તે આમ શ્રદ્ધા કરતો નથી. કારણ, જ્યાં સુધી જાણવાનો સવાલ છે ત્યાં સુધી તે આ બંને નયોના વિષયને ચોક્કસ રીતે અને સમાન રૂપથી જાણે છે. આમાંથી તે કોઈ એક પક્ષનું ગ્રહણ કરતો નથી. પ્રકૃતમાં જાણવું એ જ માત્ર પ્રયોજનીય નથી. અહીં તો વર્તમાનમાં જે અશુદ્ધ અવસ્થા છે તેમાં હેય ભુદ્ધિ કરી પર્યાયરૂપમાં પોતાના સહજ સ્વરૂપ, નિજ તત્ત્વને પ્રગટ કરવાની દૃષ્ટિ છે. જો તેની આ દૃષ્ટિ ન હોય તો તે મોક્ષમાર્ગી થઈ શકે નહિ અને તે સાધક થવાને પાત્ર પણ બની શકે નહિ. કહ્યું પણ છે—

સુદ્ધં हि विद्याणं तो सुद्धं चेषप्पयं लहई जीवो ।
जाणं तो दु असुद्धं असुद्धमेवप्पयं लहई ॥

જે આત્માને શુદ્ધ જાણે છે તે શુદ્ધ આત્માને ઉપલબ્ધ કરે છે અને જે તેને અશુદ્ધ જાણે છે તેને અશુદ્ધ જ આત્મા પ્રાપ્ત થાય છે.

નિશ્ચયનયના કથનમાં ત્રણ વિશેષતાઓ હોય છે. એક તો એ કે તે અલેક્ષ્યાહી હોય છે. બીજી વિશેષતા એ છે કે, તે એક દ્રવ્યના આશ્રયથી પ્રવૃત્ત થાય છે, અને તેની ત્રીજી વિશેષતા એ છે કે, તે વિશેષણ રહિત હોય છે. પરંતુ વ્યવહારનયનું કથન આનાથી વિપરીત છે. હવે જો આ દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં રાખી વિચાર કરીએ તો શુદ્ધ નિશ્ચયનય જ એક માત્ર નિશ્ચયનય મનાય છે. કારણ, તેના વિષયમાં ગુણ પર્યાય રૂપથી કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ પરિલક્ષિત ન થતાં માત્ર દ્રવ્યના આશ્રયથી તે પ્રવૃત્ત થાય છે. પરંતુ આ સિવાય નિશ્ચયનયના અશુદ્ધ નિશ્ચયનય વગેરે જે જે પ્રકારો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે તે બધા આ વિશેષતાઓને એકીસાથે લીધેલા દૃષ્ટિગોચર થતા નથી. કારણ, તે એક દ્રવ્યના આશ્રયથી પ્રવૃત્ત થઈને, કોઈ ને કોઈ પ્રકારે, ભેદ અથવા ઉપાધિ સહિત વસ્તુનું જ કથન કરે છે. એટલે તે બધા ભેદ, કથન અથવા ઉપાધિ સહિત દ્રવ્ય કથનની મુખ્યતાથી વ્યવહાર નયની પરિધમાં આવી જાય છે.

‘વ્યવહાર’ આ યૌગિક શબ્દ છે. ‘વિ’ અને ‘અવ’ ઉપસર્ગપૂર્વક ‘હ’ ધાતુથી નિષ્પન્ન થયેલ છે. આનો અર્થ થાય છે—ગુણ અને પર્યાય આદિનું અવલંબન લઈ, અખંડ વસ્તુને ભેદ દૃષ્ટિથી જોવી. આ વિકલ્પાત્મક શ્રુતજ્ઞાનનો ભેદ છે અને ભેદની મુખ્યતાથી તે વસ્તુને સ્વીકાર કરે છે. એટલે જેટલા વ્યવહાર નયો છે તે બધા ઉદાહરણ સહિત વિશેષણ-વિશેષ્ય રૂપ જ હોય છે. પર્યાયાથીમાં આવું સ્વરૂપ આ રીતે વર્ણવેલ છે.

સોદાહરણો યાવાન્નયો વિશેષણ વિશેષ્ય રૂપઃ સ્યાત્ ।
વ્યવહારગપરનામા પર્યાયાર્યો નયો ન દ્રવ્યાર્યઃ ॥

૫૯૦ : ભેદા પાષાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

જેટલા પશુ ઉદાહરણ સહિત વિશેષણ વિશેષ્ય રૂપ નય છે તે બધા પર્યાયાર્થિકનય છે. એતું જ બીજું નામ વ્યવહારનય છે. પરંતુ દ્રવ્યાર્થિકનય એવો નથી. આની સ્પષ્ટતા આ રીતે કરેલ છે.

પર્યાયાર્થિક નય इति यदिवा व्यवहार भवनामेति ।
એકાર્થો यस्मादिह सर्वोऽप्युपचार मात्रः स्यात् ॥
व्यवहरणं व्यवहारः स्यादिति 'शब्दार्थ' तो न परमार्थः ।
स यथा गुणगुणिनो हि सवभेदे भेदकरणं स्यात् ॥
साधारण गुण इति यदिवाऽसाधारणः सतस्तस्य ।
भवति विवक्ष्यो हि यदा व्यवहारनयस्तदा श्रेयान् ॥

પર્યાયાર્થિક અથવા વ્યવહાર નય આ સંજ્ઞા એક જ અર્થની વાચક છે. કારણ આમાં સમસ્ત વ્યવહાર ઉપચાર માત્ર છે. વિધિપૂર્વક ભેદ કરવો તે વ્યવહાર છે. વ્યવહારનો આ કેદપનાથી નિરુપેક્ષો અર્થ છે પરંતુ આ પરમાર્થરૂપ નથી. જેમકે ગુણ અને ગુણીમાં સતારૂપથી ભેદ ન હોવા છતાં પણ ભેદ કરવો એ વ્યવહાર નય છે. જે વખતે સત્ત્વી સાથે સાધારણ અથવા અસાધારણ ગુણોમાંથી કોઈ એક ગુણ વિવક્ષિત હોય છે તે વખતે વ્યવહારનય યોગ્ય માનેલ છે. નયચક્રમાં આતું લક્ષણ આશબ્દોમાં દેખાય છે.

जो चिय जीवसहायो निच्छयदो होइ सव्व जीवाण ।
सो चिय भेदुषयारा जाण कुड' होई ववहारो ॥

નિશ્ચયનયથી બધા જીવોનો જે સ્વભાવ છે તે જ્યારે ભેદવડે ઉપચરિત કરાય છે, ત્યારે તેને વિષય કરનારો વ્યવહારનય જાણવો. આ જ વાતને બીજા શબ્દોમાં પણ વ્યક્ત કરેલ છે.

जो सिय भेदुषयार' धम्माण' कुणइ भेग वत्थुस्स ।
सो ववहारो भणियो विवरीयो निच्छयो होदि ॥

જે એક વસ્તુમાં ધર્મોના કથયિત ભેદનો ઉપચાર કરે છે તે વ્યવહારનય કહેવાય છે અને નિશ્ચયનય તેનાથી વિપરીત હોય છે.

આ રીતે જ્યાં જ્યાં ગુણો અને પર્યાયોના આશ્રયથી અથવા સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવના આશ્રય ભેદથી ઉપચાર કરી, જે વસ્તુને વિષય કરે છે તે વ્યવહારનય છે. એના સદ્ભૂત, અસદ્ભૂત, ઉપચરિત, અતુપચરિત આદિ ધણા પ્રકારો છે. સંક્ષેપમાં તેનો ઉલ્લેખ સમજવા માટે કરેલ છે—

अहमेदं भेदमहं अहमे दस्तेव होमि मम भेदं ।
अण्णं जं परदव्वं सच्चित्ताचित्तं भिस्सं वा ॥

આસિ મમ પુવ્વમેદં એદસ્સ અહં પિ આસિ પુવ્વં' હિ ।
 હોદ્ધિદિ પુણો વિ મન્નં એયસ્સ અહં પિ હોસ્સામિ ॥
 એયં તુ અસન્નમ્મદં આદ્ધિવિપ્પં કરેદિ સમ્મદો ।
 મ્મદ્ધ' જાણંતો ન કરેદિ હુ તં અસન્નદો ॥

જે પુરુષ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્રરૂપ અન્ય પર દ્રવ્યોના આશ્રયથી આવા અસદ્બુત (મિથ્યા) આત્મ-વિકલ્પ કરે છે કે-‘આ શરીર, ધન, મકાન આદિ રૂપ હું છું. આ બધાં મારાં સ્વરૂપ છે. હું એમનો છું, આ મારાં છે. આ મારાથી પહેલાં હતાં અથવા હું એમનાથી પહેલાં હતો. આ મારા ભવિષ્યમાં અને હું પશુ એમનાં ભવિષ્યમાં હોઈશ’- આમ મિથ્યા આત્મ વિકલ્પ કરનાર મૂઠ છે. પરંતુ જે પુરુષ ભૂતાથને જાણી આવો અસદ્બુત આત્મ વિકલ્પ નથી કરતો તે જ્ઞાની છે.

આ રીતે નિશ્ચય, વ્યવહાર અને ઉપાદાન નિમિત્ત આદિ ગહન વિષયોનું એકધાતુ વર્ણન એકી સાથે વિશિષ્ટરૂપે દિગંબર આગમ સાહિત્યમાં મળી આવે છે. આ આધ્યાત્મિક વિષયોમાં દિગંબર, ચેતાંગરોમાં ક્ષિપિત માત્ર પશુ ભેદ નથી પરંતુ આ વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ અને આવું પૃથક્કરણ દિગંબરીય શાસ્ત્રોમાં સરળતાથી ઉપલબ્ધ છે એટલે તેનો આશ્રય લીધો છે, તે વાત વાચકોએ સ્મૃતિમાં રાખવી.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણના પ્રશ્નોનું આત્મસંસ્પર્શી સમાધાન થઈ જતાં તેમનો અંતરાત્મા આનંદિત થયો અને શ્રી ગૌતમસ્વામી તરફની આભારની અભિવ્યક્તિ કરી, તેમણે ફરી પ્રશ્ન પૂછવા આજ્ઞા માંગી :

સાહુ ગોયમ ! પજ્ઞા તે છિન્નો મે સંસજો હ્મો ।
 અન્નો વિ સંસજો મન્નં તં મે કહસુ ગોયમા ॥
 સરીર માણસે હુક્કલે વન્નમાજાણ પાણિણં ।
 જ્ઞેમં સિલ્લમણાજાહં ઠાણં કિં મન્નસી સુખી ॥

હે ગૌતમ ! તમારી પ્રજ્ઞા શ્રેષ્ઠ છે. તમે મારો સંઢેહ દૂર કર્યો છે. હવે મારો એક બીજો પ્રશ્ન છે તે વિષે પશુ તમે મને કહો. હે સુનિ ! શારીરિક અને માનસિક હંખોથી પીડિત જીવો માટે શ્વેત, શિવ અને અનાયાધ-આધારહિત હોય એવું કયું સ્થાન છે ? આ જગતના જીવો પ્રાયઃ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક તાપત્રયથી સંતપ્ત છે. શાંતિના લાગ્યે જ કંઈ ન થતા હોય છે. આવી સ્થિતિ એ શારીરિક અને માનસિક કલેશોથી સુખાતા, પીડાતા અને પરેશાન થતા જીવો માટે નિરુપદ્રવ ચેત-શ્વેતનું કયું સ્થાન છે કે જ્યાં પહેલાં પછી જન્મ-મરણની પીડા, ભૂખ-તરસની પરેશાની સુખદુઃખની સુખવશુ અને આત્મિક અસમાધિનું કદી કોઈ કારણ ન રહેવા પામે ?

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણના આ પ્રશ્નનો શ્રી ગૌતમસ્વામી કેવો જવાબ આપશે તે અવસરે કહેવાશે.

કર્મવાદની કરામત

જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે. જ્ઞાન અને દર્શનચેતના એ ઉપયોગનો જ અર્થાન્તર છે. જીવની દરેક સ્થિતિમાં તેનો સદ્ભાવ હોય છે. જીવનો આ સ્વભાવ હોવાથી કદી પણ તેનો અભાવ થતો નથી. જૈનોની દૃષ્ટિએ ઉપયોગની અવ્યક્તતમ સ્થિતિ તિર્થંચ યોનિના લઘિ અપર્યાપ્તક નિગોદમાં જન્મતા પ્રથમ સમયવર્તી જીવની હોય છે તો તેની પરમ પરાકાષ્ઠા કૈવલ્ય લઘિને પામેલા, નિઃસ્વભાવમાં રમતા, અરિહંતો અને સિદ્ધોની હોય છે.

જેમનામાં આવો ઉપયોગ ગુણ નથી એવા ઘણા પદાર્થો આ જગતમાં વિદ્યમાન છે. વૈજ્ઞાનિકોની દૃષ્ટિએ એની સંખ્યા ગમે તેટલી હોય છતાં જૈનદર્શનની દૃષ્ટિએ એમાં તત્ત્વો પાંચ જ છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ અને પુદ્ગલ. વૈજ્ઞાનિકોએ કદપેલા બધા જ પદાર્થોનું વર્ગીકરણ આ પાંચ પદાર્થોમાં થઈ જાય છે. જીવનું સ્વરૂપ આ છે.

અરસમરુવમગ્ધં અવસત્ત ચેદનાગુણમસદ્ધં ।

જાણ અલિંગગ્ગહણં જીવમણિવિદુસંઠાણ ॥

અર્થાત્ સમયસારના જીવને રસરહિત, ગન્ધરહિત, રૂપરહિત, સ્પર્શરહિત, અવ્યક્ત અને ચેતના ગુણવાળો બતાવેલ છે. તેને તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારે “ઉપયોગો.જીવ લક્ષણમ્” કહેલ છે. ઉપયોગ શબ્દથી જ્ઞાન અને દર્શન જે ચેતનાના ભેદ છે તેનો યોગ થાય છે.

ઉપર બતાવેલા પાંચ પદાર્થોમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ તો સ્વભાવતઃ અવિકારી અને શુદ્ધ છે. એમના સ્વભાવમાં ક્યારેય પણ નિમિત્તોને વશવર્તી થઈ વિપરિણામ આવતું નથી; પરંતુ જીવ અને પુદ્ગલ આ બંને દ્રવ્યોમાં અવિકારી અને વિકારી એટલે કે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એવી બે પ્રકારની અવસ્થાઓ હોય છે. જ્યારે આ દ્રવ્યો અન્ય દ્રવ્યો સાથે સંલેષાત્મક વિપરિણામને ઉપલબ્ધ થાય છે ત્યારે તે વિકારી હોય છે; અને જ્યારે સંલેષાત્મક વિપરિણામને અભાવ થાય છે ત્યારે તે અવિકારી બની જાય છે. અવિકારી અને વિકારી જીવની અવસ્થાઓને અનુલક્ષીને જીવના સંસારી અને સિદ્ધ એવા બે ભેદો કરવામાં આવ્યા છે; અને પુદ્ગલ દ્રવ્યના અણુ અને સ્પર્શ એવા બે ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જીવ અને પુદ્ગલ જ્યાં સુધી એક બીજા સાથે સંયુક્ત એટલે કે ભેદાભેદ રહે છે ત્યાં સુધી તેમની પરિણતિ વિપરિણતિ અથવા વિકારી ગણાય છે, અને ઔપધિક રીતે પ્રાપ્ત સંલેષણ અવસ્થા જ્યારે ખસી જાય છે ત્યારે જીવ અને પુદ્ગલો અવિકારી થઈ જાય છે. પુદ્ગલ જ્યારે શુદ્ધ પરમાણુરૂપે હોય છે ત્યારે શુદ્ધ અને અવિકારી કહેવાય છે.

સંલેષ પરિણામને પામવાની યોગ્યતા માત્ર જીવ અને પુદ્ગલની છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ દ્રવ્યમાં સ્વભાવતઃ આ યોગ્યતા નથી એટલે ત્યારે દ્રવ્યો સનાતન અવિકારી હોય છે. જીવનમાં મિથ્યાત્વ, અવત, પ્રમાદ, કષાય અને યોગરૂપ યોગ્યતા છે અને પુદ્ગલમાં

તે યોગ્યતા સ્તિગ્ધ અને રૂક્ષ વગેરે શુભરૂપે રહેલી છે. જીવ મિથ્યાત્વાદિ નિમિત્તોના વશવતી થઈ અન્ય દ્રવ્ય સાથે સંશ્લિષ્ટ થાય છે અને પુદ્ગલ સ્તિગ્ધ તથા રૂક્ષ શુભને લઈને સંશ્લેષને પામે છે. હાં, જીવમાં મિથ્યાત્વાદિરૂપ યોગ્યતા અનાદિ માનેલ છે અને પુદ્ગલમાં સ્તિગ્ધ અને રૂક્ષ શુભરૂપ યોગ્યતા સંશ્લેષ વગર પશુ છે; માટે તે અનાદિ અને સાદિ બન્ને પ્રકારની છે.

જીવની કર્મ સાપેક્ષ અને કર્મ નિરપેક્ષ અવસ્થા ભારતીય બધા આચાર્યદર્શનોએ સ્વીકારેલ છે. જીવ જો કર્મ સાથે સંશ્લિષ્ટ ન હોય તો સુકૃત થવા માટેના પ્રયત્નોની કોઈ અપેક્ષા ન રહેત. લગભગ બધા દર્શનોત્તર પ્રયોજન મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. છતાં જૈન દર્શને જીવની બંધ અને મોક્ષની સ્થિતિના સંબંધમાં જેટલી સૂક્ષ્મતાપૂર્ણ અને ગંભીરતા ભરેલી તાર્કિક વિચારણા કરી છે તેટલી ભાગ્યેજ બીજા કોઈએ કરી છે. જીવ ક્યારે અને કેમ બંધાયો છે ? બંધાયેલા જીવની શી અવસ્થાઓ છે ? તે બંધનાર બીજો પદાર્થ કયો છે કે જેનો જીવની સાથે બંધ થાય છે ? બંધથી સુકૃત કેમ મળી શકે ? બંધના કેટલા પ્રકારો છે ? બંધાયેલા પદાર્થનો જીવની સાથે કયાં સુધી સંબંધ ટકી રહે છે ? પુદ્ગલની સંશ્લેષાત્મક અવસ્થાને પામેલા જીવની જુદી જુદી અવસ્થાઓ કેવી હોય છે ? બંધાયેલો પદાર્થ જેવો ને તેવો અંત સુધી રહે છે કે તેમાં ઉત્કર્ષાપકર્ષ થાય છે ? આ બધા પ્રશ્નોત્તર બુદ્ધિ અને સુકૃતપૂર્ણ સમાધાન, જેવું જૈનાશ્રમો અને તેના આધારે નિર્માણ થયેલા કર્મવિષયક ગ્રંથોમાં મળે છે, તેવું અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

આપણે જોઈ ગયા કે, કર્મ બંધનું સુખ્ય કારણ મિથ્યાત્વ, અનત, પ્રમાદ, કપાય અને યોગ છે. જ્યાં સુધી આ વિભાવોનો સદ્ભાવ હોય છે ત્યાં સુધી વિપરિણતિ અવશ્યભાવી છે. આ વિભાવોના અભાવમાં સ્વભાવની અભિવ્યક્તિ એટલી કર્મોથી સુકૃત સંભવિત છે. આ મિથ્યાત્વાદિ પશુ જીવના જ પરિણામો છે જે સંશ્લેષ અવસ્થામાં હોય છે. આથી જીવમાં કર્મ અને મિથ્યાત્વાદિની અનાદિકાલીન કાર્યકારણ ભાવરૂપ પરંપરા ચાલી આવે છે. કર્મોના નિમિત્તને પામી મિથ્યાત્વાદિ થાય છે અને મિથ્યાત્વાદિના નિમિત્તથી કર્મબંધ થાય છે.

जीव परिणाम हेतुं कर्मसत् पुण्यला परिणमति ।

पुण्यल कर्म निमित्तं तदेव जीवो वि परिणम ।।

જીવના મિથ્યાત્વાદિ પરિણામોના નિમિત્તને પામી પુદ્ગલોત્તર કર્મ રૂપે પરિણમન થાય છે અને પુદ્ગલ કર્મના નિમિત્તથી જીવ પશુ મિથ્યાત્વ આદિ રૂપ પરિણમે છે.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, સંસારી અને સુકૃત એ બન્ને જીવની જ અવસ્થાઓ છે. આ અવસ્થાઓનો સંબંધ પશુ જીવ પોતે જ છે. સંસાર અને સુકૃત જીવને આધીન છે. અશુદ્ધ અથવા શુદ્ધ જે કાર્ષ જીવની અવસ્થાઓ છે તે નિમિત્ત સાપેક્ષ છે જેમ પટની ઉત્પત્તિમા વણકર અને

૫૯૪ : લેઘા પાષાણુ, જોડ્યાં દ્વાર

ઘટનો ઉત્પત્તિમાં કુંભાર નિમિત્ત છે, તેમ જીવની વિપરિણતિમાં પણ કર્મ નિમિત્ત છે. યાદ રાખજો, સંસારતું પ્રમુખ કારણ કર્મ છે. જે વસ્તુઓ તમને દેખાય છે તે સંસાર નથી; તે તો જીવનો વિકારી ભાવ છે, જે કર્મના સફલાવમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. એટલે સંસાર અને કર્મમાં અવિનાશાવ સંબંધ છે. પંચાસ્તિકાયમાં આ સંબંધની સ્પષ્ટતા કરતાં કહેલ છે કે—

જો સ્વલ્પ સંસારત્થો જીવો તત્તો દુ હોદિ પરિણામો ।
પરિણામોદો કમ્મં કમ્માદો હોદિ ગદ્દીસુ ગદ્દી ॥
ગદિમષિગવસ્સદેહો દે હાદો ઇંદિયાણિ જાયંતે ।
તે હિં દુ વિસયગહણં તત્તો રાગોચ દોસોવા ॥
જાયદિ જીવસ્સેવં માવો સંસારચ્ચકવાલમ્મિ ।
ઈદિ જિણ ચરેહિં મણિદો અણાદિણિ ધણો સણિધણોવા ॥

જે જીવ સંસારમાં અવસ્થિત છે તેને રાગદ્વેષરૂપ વિકારો થાય છે. રાગદ્વેષના પરિણામોથી કર્મ બંધાય છે. કર્મોથી ગતિઓમાં જન્મ લેવો પડે છે. જન્મથી શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. શરીરની ઉપલબ્ધિથી ઇન્દ્રિયોનો આવિર્ભાવ થાય છે. ઇન્દ્રિયોથી વિષયોતું ગ્રહણ થાય છે અને વિષય ગ્રહણથી રાગદ્વેષરૂપ પરિણામ થાય છે. જે જીવ સંસારનાં ચક્રમાં પડેલો છે તેની આવી અવસ્થાઓ થાય છે. આ પ્રવાહ અભવ્ય જીવની અપેક્ષાએ અનાદિ અનંત છે અને ભવ્ય જીવની અપેક્ષાએ અનાદિ સાન્ત છે.

કર્મનો સામાન્ય અર્થ ક્રિયા થાય છે. ક્રિયાઓ તો જેવી આપણે બાણીએ છીએ તેવી અનેક છે. ભણવું, ખાવું, પીવું, ફેંદવું આદિ અનેક ક્રિયાઓ છે. તે જડ અને ચેતન બન્નેમાં ઉપલબ્ધ છે. કર્મનો સંબંધ તો જીવનો સાથે છે એટલે જડની માત્ર ક્રિયા અત્રે વિવક્ષિત નથી. મુક્ત જીવ નિષ્ક્રિય છે. ભગવતી સૂત્રમાં તો “અલીરિચે સિદ્ધે” સિદ્ધતા જીવોમાં પરિસ્પન્દરૂપ વીર્ય પણ નથી. તે આકાશની માફક નિર્લેપ અને નિષ્કંપ હોય છે. અહીં કર્મનો અર્થ ક્રિયા એટલે પરિસ્પન્દ છે. આ પરિસ્પન્દાત્મક ક્રિયા માત્ર પુદ્ગલ અને સંસારી જીવોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે સંસારી જીવોની પ્રતિ સમયે પ્રતિસ્પન્દાત્મક જે ક્રિયાઓ થાય છે તે કર્મ કહેવાય છે. કર્મનો મુખ્ય અર્થ તો આ જ છે, છતાં પણ તેના નિમિત્તથી, જે પુદ્ગલ પરમાણુ જ્ઞાનાવરણાદિ ભાવને પામે છે તે પણ કર્મ કહેવાય છે.

“યથા માજન વિશેષે પ્રક્ષિપ્તાનાં વિવિધરસવીજપુષ્પફલાનાં મદિરા ભાવેન પરિણામ તથા પુદ્ગલાનામપિ આત્મસ્થિતાનાં યોગકષાયઘ્નશાત્ કર્મભાવેન પરિણામો વેદિતવ્યઃ”

જેમ પાત્રવિશેષમાં નાખેલા અનેક રસવાળા બીજ, પુષ્પ અને ફળોતું મદિરારૂપે પરિણુમન થાય છે તેમ આત્મામાં સ્થિત પુદ્ગલોતું પણ યોગ તેમજ કષાયના કારણે કર્મરૂપે પરિણુમન થાય છે.

પુદ્ગલો હૃદયમાં યોગ અને કષાયોના નિમિત્તને પામીને જ કર્મભાવ રૂપે પરિણમે છે, અન્યથા નહિ. એટલે યોગ, કષાય અને કર્મભાવ રૂપે પરિણમેલા બધા જ પુદ્ગલો કર્મ કહેવાય છે.

શાસ્ત્રમાં કર્મના નિમિત્તરૂપ યોગને ગરમ લોહાની અને કષાયને શુદ્ધરની ઉપમા આપવામાં આવેલી છે. જેમ ગરમ લોહાને પાણીમાં નાખવાથી તે ચારેકોરથી પાણીને ખેંચે છે તેમ યોગને લઈ છએ દિશાઓથી જીવ પશુ પોતાના સર્વ આત્મપ્રદેશોમાં કર્મ પરમાણુઓને આકર્ષે છે. જેમ શુદ્ધર બે કાગળના કટકાઓને પરસ્પર સંગ્રહિત કરી શકે છે, તેમ કષાયથી જીવના પ્રદેશો સાથે કર્મ પરમાણુઓના ક્ષીર અને નીરની માફક એક ક્ષેત્રાવગાહરૂપ સંસ્લેષાત્મક સંબંધ થઈ જાય છે. યોગથી કર્મોનો આશ્રવ થાય છે તો કષાયથી તેમનો બંધ થાય છે.

જૈનદર્શનની દૃષ્ટિએ બધા દ્રવ્યો સ્વતંત્ર છે. જીવ દ્રવ્ય પશુ એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. દરેક દ્રવ્યમાં જેમ અનંત શક્તિઓ છે તેમ જીવ દ્રવ્યમાં પણ અનંત શક્તિઓ છે. પરંતુ તે બધી શક્તિઓ કર્મથી આવૃત થયેલી છે. શક્તિઓ અનંત છે, તેમ તે શક્તિઓના એક એક જીવની અપેક્ષાથી ઉત્કર્ષાપકર્ષને લઈ અસંખ્ય પ્રકારો છે. છતાં પ્રમુખ શક્તિઓને અનુલક્ષી તેને આવૃત્ત કરનારા કર્મોના પણ આઠ પ્રકારો કહ્યા છે. (૧) જ્ઞાનાવરણીય (૨) દર્શનાવરણીય (૩) વેદનીય (૪) મોહનીય (૫) આયુ (૬) નામ (૭) ગોત્ર (૮) અન્તરાય.

જ્ઞાનાવરણીય : જીવની જ્ઞાનશક્તિને આવૃત્ત કરનાર કર્મ જ્ઞાનાવરણીય છે. તેના પણ પાંચ ભેદ છે.

દર્શનાવરણીય : જીવની દર્શનશક્તિને ઢાંકનાર કર્મ દર્શનાવરણીય છે. તેના પણ નવ ભેદ છે.

વેદનીય : સુખ અને દુઃખને વેદન કરાવનારું કર્મ વેદનીય કર્મ છે. તેના બે ભેદ છે.

મોહનીય : રાગ, દ્વેષ અને મોહને જન્માવનાર કર્મ મોહનીય છે. એના દર્શન મોહનીય અને ચારિત્ર મોહનીય એમ બે ભેદ છે. દર્શન મોહનીયના પણ પાછા ત્રણ ભેદ અને ચારિત્ર મોહનીયના પચ્ચીસ ભેદ છે.

આયુ : નરકાદિ ગતિઓના અવસ્થાનમાં કારણભૂત કર્મ આયુ છે. તેના ચાર ભેદ છે.

નામ : અલગ અલગ પ્રકારના શરીર, મન, વચન તથા જીવની વિવિધ અવસ્થાઓનાં કારણરૂપ કર્મ નામકર્મ છે. તેના ૯૩ અથવા ૧૦૩ ભેદ છે.

ગોત્ર : નીચ અથવા ઉચ્ચ સંતાન (પરંપરા)નાં કારણભૂત કર્મ તે ગોત્ર છે. તેના બે ભેદ છે. જૈનધર્મ બાંધકૃત ઉચ્ચતા કે નીચતાને સ્વીકારતો નથી. તેમનાં મંતવ્ય મુજબ અત્યંત જ કુળમાં જન્મેલો જીવ પશુ સત્સંગના પ્રભાવથી મુનિ અથવા શ્રાવક થઈ ઉચ્ચ ગોત્રવાળો બની શકે છે.

૫૯૬ : લેઘા પાષાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

અંતરાયઃ જીવના દાનાદિભાવ પ્રગટ ન થવામાં કારણભૂત કર્મ અંતરાય છે. તેના પાંચ લેહ છે.

કર્મની વિભિન્ન અવસ્થાઓ જે બંધના સમયથી લઇ તેમની નિર્જરા થાય ત્યાં સુધી યથા સંભવ રહે છે તે આ પ્રકારે છે.

(૧) બન્ધ (૨) સત્તા (૩) ઉદ્વર્તન (૪) અપવર્તન (૫) સંકેમણ (૬) ઉદય (૭) ઉદીરણ (૮) ઉપશાંતિ (૯) નિધત્તિ અને નિકાચના.

બન્ધઃ કર્મવર્ગણીઓનો આત્મ-પ્રદેશો સાથે એકદેનાવગાહ સંસ્પિષ્ટ થવાનું નામ બન્ધ છે. બન્ધના ચાર લેહ છે. પ્રકૃતિ બંધ, સ્થિતિ બંધ, અનુભાગ બંધ અને પ્રદેશ બંધ. જે કર્મોનો જે સ્વભાવ છે તે તેની પ્રકૃતિ કહેવાય છે. જેમ જ્ઞાનાવરણીયનો સ્વભાવ જ્ઞાનને ઢાંકવાનો છે, દર્શનાવરણીયનો સ્વભાવ દર્શન ગુણને ઢાંકવાનો છે એમ જુદાં જુદાં કર્મોના જે જુદા જુદા સ્વભાવો પડે છે તે પ્રકૃતિ બંધ કહેવાય છે. આત્મ પ્રદેશો સાથે સંસ્પિષ્ટ થયેલું કર્મ જ્યાં સુધી આત્મ પ્રદેશોથી જુદું ન પડે ત્યાં સુધીની કાળ મર્યાદાને સ્થિતિ બંધ કહેવાય છે. કર્મોની શુભાશુભ ફળ આપવાની શક્તિનું નિર્માણ તે અનુભાગ બંધ છે અને પ્રતિ સમયે આત્મા સાથે સંબંધ થતાં કર્મ પરમાણુઓના સસુદાયને પ્રદેશ બંધ કહેવાય છે.

અહીં સ્વાભાવિક આવો પ્રશ્ન થાય છે કે, જીવ અમૂર્ત છે અને કર્મદ્રવ્ય મૂર્ત છે. બન્ધને વચ્ચે કોઈ પણ જાતનું સામંજસ્ય નથી. તો પછી અમૂર્ત આત્મા સાથે મૂર્ત કર્મોનો સંબંધ કેમ સંભવે ? આચાર્ય કુન્દ કુન્દે લખેલ છે—

परिणमदि जवा अप्पा सुहम्मि असुहम्मि रागदोसजुदो ।
तं पविसदिकम्मरयं णाणावरणादि भावे हि ॥

અર્થાત્—રાગદ્વેષથી ઘેરાયેલો આત્મા જ્યારે સારાં નરસાં કાર્યોમાં લાગી જાય છે ત્યારે કર્મ રૂપી રજ જ્ઞાનાવરણાદિ રૂપે આત્મામાં પ્રવેશ કરે છે.

આ રીતે જૈન સિદ્ધાંત અનુસાર કર્મ એક મૂર્ત પદાર્થ છે, પરંતુ રાગદ્વેષ રૂપ વિભાવ શક્તિથી જીવમાં વિપરિણતિ ભ્રમી કરે છે. સારાશ એ છે કે જન્મ, જરા, મરણરૂપ સંસારચક્રમાં પડેલા પ્રાણીઓ અજ્ઞાન, અવિદ્યા અને મિથ્યાત્વથી ઘેરાયેલા છે. આજ અજ્ઞાન, અવિદ્યા, માયા અથવા મિથ્યાત્વના કારણે વસ્તુ સ્વરૂપના યથાર્થને સમજવા જીવ અસમર્થ હોય છે, એટલે તેમના યાવન્માત્ર કાર્યો અને ક્રિયા કલાપો અજ્ઞાનમૂલક હોય છે. તેનામાં રાગદ્વેષનો અભિનિવેશ લાગેલો હોય છે એટલે તેમનું દરેક કાર્ય આત્મા માટે બંધનરૂપ હોય છે.

અન્ય દર્શનોની માફક જૈનદર્શન પણ જીવ અને કર્મના સંબંધના પ્રવાહને અનાદિ માને છે. કોઈ વખતે જીવ પરમ શુદ્ધ હતો અને પછી અસુક સંયોગોને આધીન કર્મથી બદલ

થયો એવી જૈનદર્શનની માન્યતા નથી. કારણ આ રીતે સ્વીકારવા જતાં અનેક ભતના વિસંવાદો ઊભા થવા સંભવ છે.

જ્યારે જીવ અનાદિકાળથી મૂર્તિક કર્મોથી સંપ્લિષ્ટ જ છે ત્યારે જે નવાં કર્મો બંધાય છે તે કર્મો જીવનાં અવસ્થિત મૂર્ત કર્મો સાથે જ બંધાય છે. કારણ મૂર્તનો મૂર્તની સાથે સંજોગ અને બંધ થવામાં કોઈ આપત્તિ નથી. આથી આત્મામાં સ્થિત જીવના કર્મો સાથે જ નવાં કર્મોના બંધ થાય છે. આ રીતે પરંપરાથી કથયિત મૂર્ત આત્મા સાથે મૂર્ત કર્મોના બંધ થાય છે એમ માનવામાં જૈનદર્શન સહમત છે.

અન્ય દાર્શનિકો ક્રિયા અને તે ક્રિયામાંથી જન્મેલા સંસ્કારને કર્મ કહે છે. પરંતુ જૈનદર્શન જીવ સાથે સંપ્લિષ્ટ મૂર્તિક દ્રવ્ય અને તેનાં નિમિત્તથી થનારા રાગદ્વેષરૂપ ભાવોને કર્મ કહે છે.

સત્તા : બંધ પછી કર્મ તરત પોતાનું ફળ આપતું નથી, પરંતુ તેની સ્થિતિ મુજબના શાસ્ત્રોમાં નિર્દિષ્ટ અબાધા કાળ વ્યતીત થઈ ગયા પછી, કર્મ ફળોન્મુખ થાય છે. જેમ દાડ પીનાર માણસને દાડ પીવાની સાથે જ નશાની અસર નથી થતી, તેમ કર્મ પશુ બાંધ્યા પછી થોડા વખત સુધી અસ્તિત્વ એટલે કે સત્તારૂપમાં રહે છે. આ કાળને જૈનદર્શનમાં અબાધાકાળ કહે છે. તે કર્મની સ્થિતિ ઉપર આધારિત છે. એક કોટી કોટી સાગરની સ્થિતિમાં ૧૦૦ વર્ષનો અબાધાકાળ હોય છે. અર્થાત્ કોઈ કર્મની સ્થિતિ એક કોટી કોટી સાગર બાંધી હોય તો તે કર્મ ૧૦૦ વર્ષ પછી પોતાનું ફળ આપતું પ્રારંભ કરે છે.

ઉદ્વર્તન : સ્થિતિ અને અનુભાગની વૃદ્ધિ કરવી તે ઉદ્વર્તન છે.

અપવર્તન : સ્થિતિ અને અનુભાગનું ઘટવું તે અપવર્તન છે. કોઈ અશુભ કાર્ય કર્યા પછી કોઈ જીવ સારાં કાર્યો કરે છે તો પૂર્વે બાંધેલા અશુભ કર્મની સ્થિતિ અને અનુભાગ શક્તિ ઘટે છે. જેમકે, રાત્ર શ્રેણિકને કોઈ મુનિના ગળામાં મરેલો સાપ નાખવાથી સાતમી નરકના દળિયા લેગા થયા હતા. પરંતુ પોતાનાં કાર્યોનો પશ્ચાત્તાપ થવાથી ભગવાનના સાન્નિધ્યમાં ક્ષાયિક સમક્ષિતની પ્રાપ્તિ થતાં તેના પ્રભાવથી સાતમી નરકના દળિયા ઘટીને પ્રથમ નરકના રહી ગયા. આ અપવર્તનનું કાર્ય છે. આવી જ રીતે અશુભ કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ બાંધી કોઈ તે જ ખરાબ કાર્યો ફરી કરવા લાગે, અને તેનાં પરિણામો પહેલા કરતા પશુ વધારે કલુષિત થઈ જાય તો બાંધેલા કર્મોની સ્થિતિ અને ફળદાન શક્તિ ખરાબ ભાવોની અસર પામી વધી શકે છે. આ ઉદ્વર્તનનું કાર્ય છે. આ રીતે ઉદ્વર્તનના અને અપવર્તનનાં કારણે કોઈ કર્મ સત્વર ફળ આપે છે અને કોઈ વિલંબથી આપે છે. કોઈ તીવ્ર ફળ આપે છે અને કોઈ મંદ ફળ આપે છે.

કર્મનો અવશિષ્ટ વિષય આવતીકાલે કહેવાશે. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને શ્રી ગૌતમસ્વામીના પ્રશ્નોની મીમાંસાની વાત પણ આજે સમય થઈ જતાં આવતીકાલ ઉપર રાખેલ છે, તો યથાવસરે—

કર્મવાદનો વિજય

જૈનદર્શનના હાર્દસમા કર્મવાદનો વિષય આલી રહ્યો છે. કર્મવાદના સૂક્ષ્મતમ અગોપાંગોની છણાવટ કરી ગહન વિષયને સરળ અને સુબોધ બનાવવાનો પ્રયત્ન અવશ્ય કરાય છે છતાં તેથી ગહન વિષયની ગહનતા કોઈ ઓછી થઈ જતી નથી. ગઈ કાલે ઉદ્ધવર્તના અને અપવર્તનાનાં સ્વરૂપો બતાવી ગયો છું. હવે તેનાથી આગળ ચાલીએ.

ઉદ્ધય : કર્મોનાં ફળોને આપવાની અવસ્થાની ઉદ્ધય સંજ્ઞા છે. આ ઉદ્ધય બે ભાતનો છે. એક વિપાકોદ્ધય અને બીજો પ્રદેશોદ્ધય. જ્યારે કર્મ પોતાનું ફળ આપીને ખરી બાય છે ત્યારે તે વિપાકોદ્ધય અથવા તો ફળોદ્ધય કહેવાય છે. જ્યારે કર્મ ઉદ્ધયમાં આબ્યાં હોય છતાં ફળ આપ્યા વગર નષ્ટ થઈ બાય છે તે પ્રદેશોદ્ધય કહેવાય છે. વિપાકોદ્ધયની ઉપમા સઘવા સુવતીથી અને પ્રદેશોદ્ધયની ઉપમા વિઘવા સુવતીથી અપાય છે.

ઉદ્દીરણ : જૈનદર્શનમાં પણ નિયતકાળથી કર્મફળ દેવાની અવસ્થાને ઉદ્ધય કહેવામાં આવેલ છે અને નિયતકાળ પહેલાં અર્થાત્ અનિયત કાળમાં ફળ આપવાની અવસ્થાને ઉદ્દીરણ કહેવાય છે. જેમકે, કેરીઓને વહેલી પકવવા માટે આંબા ઉપરથી કેરીઓ ભિતારી ઘાસના ઢગલામાં દબાવી દે છે કે જેથી તે કેરીઓ વૃક્ષ કરતાં વહેલી પાકી બાય. એમ ક્યારેક ક્યારેક નિયત સમય પૂર્વે કર્મોનાં પણ વિપાક થઈ બાય છે. આ જ વિપાક ઉદ્દીરણ કહેવાય છે. આ ઉદ્દીરણ માટે પહેલાં અપવર્તનના કરણ વડે કર્મની સ્થિતિ ઓછી કરી નખાય છે. સ્થિતિ ઓછી થઈ જવાથી કર્મ નિયત સમય પૂર્વે ઉદ્ધયમાં આવી બાય છે. જ્યારે કોઈ માણસ નાની ઉંમરમાં મરી બાય છે ત્યારે વ્યવહારમાં આવા મૃત્યુને અકાળ મૃત્યુ કહેવાય છે. પરંતુ આનું કારણ આણુ કર્મની ઉદ્દીરણ જ છે. અપવર્તન થયા વગર ઉદ્દીરણ થતી નથી.

સંકેમણ : એક કર્મનું બીજા સભતીય કર્મરૂપમાં પરિણમવું તે સંકેમણ કરણ કહેવાય છે. આ સંકેમણ કર્મોનાં મૂળ ભેદોમાં નથી હોતું. અર્થાત્ જે મૂળ આઠ કર્મો કહેવાઈ ગયાં છે તેમાંથી કોઈ પણ કર્મ કોઈ પણ બીજા કર્મ રૂપે સંકેમણ કરી શકતું નથી. જેમકે, જ્ઞાનાવરણીય કર્મ દર્શનાવરણીય કર્મ રૂપે પરિણમી શકતું નથી અને દર્શનાવરણીય કર્મ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ રૂપે પરિણમી શકતું નથી. આ જ વાત બીજા કર્મોનાં સંબંધમાં પણ સમજવી જોઈએ. એક જ કર્મના અવાન્તર ભેદોમાંથી એક ભેદ પોતાના સભતીય અન્ય ભેદરૂપ થઈ

શકે છે. જેમકે વેદનીયના બે ભેદ છે. શાતાવેદનીય અને અશાતાવેદનીય. આ બન્ને સબ્બતીય ભેદો પરસ્પર સંકેમિત થઈ શકે છે. અર્થાત્-શાતાવેદનીય અશાતાવેદનીય રૂપે અને અશાતાવેદનીય શાતાવેદનીય રૂપે પરિણતી શકે છે. સંકેમણ સદા સબ્બતીય પ્રકૃતિઓમાં જ થાય છે. છતાં આશુ કર્મ આમાં અપવાદ છે. ચાર આશુ કર્મોમાં પરસ્પર સંકેમણ થતું નથી. જે આશુષ્ય બાંધ્યું હોય ત્યાં જ તેને જન્મવું પડે છે. આશુષ્યમાં ફેરફાર કથમપિ સંભવિત નથી.

ઉપશમન : કર્મને ઉદય, ઉદ્ધીરણ, નિધત્તિ અને નિકાચના આ ચારેય ક્રિયાઓ અયોગ્ય બનાવી દેવાની અવસ્થા ઉપશમન કહેવાય છે.

નિધત્તિ : કર્મને ઉદ્ભવત્તન અપવર્તન સિવાય બાકીના કરણો અયોગ્ય બનાવી દેવાની અવસ્થા તે નિધત્તિ છે.

નિકાચના : કર્મોને સમસ્ત કરણો માટે અયોગ્ય બનાવી દેવાનું નામ નિકાચના છે.

उदये स'कममुदये चउसुचि दाहुं कमेण णो सक्क' ।

उवस'त' च णिषत्ति णिकाचिद' होदि ज' कम्म' ॥

કર્મનો ઉદય અયોગ્ય બનાવવા ઉપશમન છે. કર્મમાં સંકેમણ અને ઉદયની અયોગ્યતા નિધત્તિ છે અને ઉત્કર્ષણ, અપકર્ષણ, સંકેમણ અને ઉદય ચારેનો અભાવ તે નિકાચના છે. આ કર્મકાંડની ગાથા છે અને દિગંબર સમ્પ્રદાય મુજબ ત્રણે કરણોનું સ્વરૂપ છે. કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા, વૈદિક દર્શનોમાં એક સાંખ્ય દર્શનને છોડી બધા દર્શનિકો દોહને કોઇ રૂપમાં આત્માને જ કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા માને છે. સાંખ્યદર્શન આત્માને ભોક્તા તો અવશ્ય સ્વીકારે છે પરંતુ કર્તા તરીકે પ્રકૃતિને માને છે. જૈનદર્શનની પદ્ધતિના પ્રજ્વળ વિધેની બે દૃષ્ટિઓ છે. એક નિશ્ચયનયમૂલક દૃષ્ટિ અને બીજી વ્યવહારનય પ્રધાન દૃષ્ટિ.

પર નિમિત્તના આશ્રય વગર વસ્તુના મૌલિક વિશુદ્ધ સ્વરૂપને કહેનારી દૃષ્ટિ તે નિશ્ચયદૃષ્ટિ છે; અને પર નિમિત્તનો આશ્રય કરી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનારી દૃષ્ટિ તે વ્યવહારદૃષ્ટિ છે. જનધર્મમાં કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનો વિચાર પણ આ બે દૃષ્ટિઓને સન્મુખ રાખીને કરવામાં આવ્યો છે.

જનદર્શન માત્ર સારાં-નરસા કાર્યોને જ કર્મ કહેતું નથી, પરંતુ જીવ વડે કરવામાં આવેલાં સારાં-નરસાં કાર્યોનાં નિમિત્તથી જે પુદ્ગલ-પરમાણુઓ આકૃષ્ટ થઈ જીવ સાથે સંબદ્ધ થાય છે તે પુદ્ગલ-પરમાણુ કર્મ કહેવાય છે. તે પુદ્ગલ પરમાણુ બ્યારે વિપાકોન્મુખ થાય છે ત્યારે તેમના નિમિત્તથી જીવમાં જે કામક્રોધાદિક ભાવ થાય છે તે પણ કર્મ કહેવાય છે. પહેલા પ્રકારના કર્મો દ્રવ્યકર્મ છે અને બીજા પ્રકારનાં કર્મો તે ભાવકર્મ છે. જીવની સાથે આ બંને પ્રકારના કર્મોને

અનાદિ સંબંધ છે. આ કર્મોનાં કર્તૃત્વ અને લોકરૂત્વના સંબંધમાં જ્યારે નિશ્ચય દ્રષ્ટિથી વિચારીએ ત્યારે જીવ દ્રવ્ય કર્મોના કર્તા કે તેનાં ફળનો લોકતા પણ સિદ્ધ થતો નથી કારણુ દ્રવ્ય કર્મ પૌદ્ગલિક છે. તેનો કર્તા ચેતન કેમ હોઈ શકે ? ચેતનનું કાર્ય ચેતન્ય રૂપ હોય છે અને અચેતનનું કર્મ અચેતનરૂપ હોય છે. જો ચેતનનું કર્મ પણ અચેતનરૂપ થવા લાગે તો ચેતન અને અચેતનનું સ્વાભાવિક પાર્થક્ય વિલય પામશે અને સાંકર્ય હોય ઉપરિચિત થશે. એટલે દરેક દ્રવ્ય પોતાના સ્વભાવનો કર્તા છે; પરંતુ પરભાવનો કર્તા નથી. જેમકે, જળનો સ્વભાવ શીતળ હોય છે, પરંતુ અગ્નિના સંબંધથી તે ઉષ્ણ થઈ જાય છે. જળમાં જે ઉષ્ણતા આવી છે તે તેમના સ્વભાવગત નથી, પરંતુ આગ્નિમાંથી આપાત થયેલી છે. અગ્નિનો સંબંધ વિરુદ્ધ થતાં જળ કેમશઃ શીતળ થઈ જાય છે. આજીવ રીતે જીવોના અશુદ્ધ ભાવોના નિમિત્તને પામી જે પુદ્ગલ દ્રવ્ય કર્મરૂપે પરિણત થાય છે તેનો કર્તા પુદ્ગલ પોતે જ છે. જીવ તેનો કર્તા હોઈ શકે નહિ. જીવ તો પોતાના ભાવોનો જ કર્તા હોય છે. સાંખ્યમતાનુસાર જેમ પુરુષના સંયોગથી પ્રકૃતિનો કર્તૃત્વ શુદ્ધ અભિવ્યક્ત થઈ જાય છે અને પ્રકૃતિમાં સૃષ્ટિની સર્જન ક્રિયા પ્રારંભ થઈ જાય છે છતાં પુરુષ અકર્તા જ કહેવાય છે, એવી જ રીતે રાગદ્વેષાદિક જીવના અશુદ્ધ ભાવોના નિમિત્તને પામી, પુદ્ગલ દ્રવ્ય જીવ તરફ સ્વતઃ આકૃષ્ટ થાય છે તેમાં જીવનું કશું જ કર્તૃત્વ નથી. જેમ કેઈ એક સુંદર યુવાન પુરુષને જોઈ કોઈ સ્ત્રી તેનાં સૌંદર્ય ઉપર અગ્રહ જની મૂર્છિત થઈ જાય, તો તેમાં તે પુરુષનું શું કર્તૃત્વ ? કત્રી સ્ત્રી છે; પુરુષ તો નિમિત્ત માત્ર છે.

✓ જીવ પરિણામહેતુ કમ્મત્તં પુગ્ગલ્લ પરિણમતિ ।

પુગ્ગલ કમ્મણિમિત્તં તહેવ જીવો ચિ પરિણમદ્ધિ ॥

જીવિ કુલ્લવિદિ કમ્મગુણે જીવો કમ્મં તહેવ જીવ ગુણે ।

અણ્ણેણ્ણ ણિમિત્તેણ્ણ દુ પરિણામં જાણ દોણ્ણંપિ ॥

બેદેણ કારણેણ દુ કત્તા આદા સભેણ ભાવેણ ।

પુગ્ગલ કમ્મ કદાર્ણ્ણ જીવ દુ કત્તા સવ્વ ભાવાણ્ણ ॥

અર્થાત્—જીવ તો પોતાના રાગદ્વેષાદિ ભાવોનો કર્તા છે, પરંતુ રાગદ્વેષાદિ વિભાવોના નિમિત્તોને પામી કર્મરૂપ પરિણમવા લાયક પુદ્ગલો કર્મરૂપે પરિણત થઈ જાય છે; અને કર્મરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યો જ્યારે પોતાનું ફળ આપે છે ત્યારે કર્મ પરમાણુઓના નિમિત્તને પામી, જીવ પણ રાગાદિ રૂપે પરિણમન કરે છે. જો કે જીવ અને પૌદ્ગલિક કર્મ બન્ને પરસ્પર એકબીજાના નિમિત્તને પામી પરિણમન કરે છે તો પણ જીવ પૌદ્ગલિક કર્મોના કર્તા નથી અને પૌદ્ગલિક કર્મ પણ જીવના શુદ્ધોનો કર્તા નથી. હકીકતે તો પરસ્પર પરસ્પરના નિમિત્તને આશ્રયી એકબીજામાં એક બીજા પરિણમન પામે છે. એટલે આત્મા પોતાના ભાવોનો જ કર્તા છે. પૌદ્ગલિક કર્મરૂપ જીવો ભાવોનો કર્તા નથી.

સાંખ્યો સાથેના ઉપર જણાવેલા ઉપલક્ષ સામંજસ્યથી શ્રોતાઓ (પાઠકો)ને કદાચ જામ થવા સંભવ છે કે, જૈનો પણ સાંખ્યોના પુરુષતત્ત્વની માફક જીવતત્ત્વને સર્વથા અકર્તા માનતા હશે અને પ્રકૃતિની માફક પુલ્કણ તત્ત્વને કર્તા માનતા હશે ! પરંતુ ખરી રીતે જૈન માન્યતા આ રીતે સાંખ્યો સાથે મેળ ધરાવતી નથી. સાંખ્યદર્શનમાં પુરુષ તત્ત્વની સાથે કર્તૃત્વને સ્નાનસ્પૃતકનો પણ સંબંધ નથી ત્યારે જૈનદર્શનમાં આત્મા એકાંત અકર્તા પણ નથી. જૈનદર્શનમાં આત્મા પોતાના સ્વાભાવિક ગુણો એટલે જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્યાદિનો અને વૈભાવિક ભાવ રાગદ્વેષાદિનો કર્તા અવશ્ય છે, પરંતુ આ વિભાવોના નિમિત્તથી જે કાર્મણ્ય વર્ગણમાં કર્મરૂપ પરિણમન થાય છે તેનો કર્તા જીવ નથી પણ પુલ્કણ દ્રવ્ય જ છે. વસ્તુતઃ નિમિત્ત કારણ નહિ પરંતુ ઉપાદાન કારણ જ વસ્તુનો કર્તા હોઈ શકે છે, નિમિત્ત કારણમાં તો કર્તૃત્વનો ઉપચાર કરાય છે. પારમાર્થિક કર્તા તો તે કહેવાય જે સ્વયં કાર્યરૂપે પરિણિત થાય. આ રીતે ઘટનો કર્તા માટી છે, પરંતુ કુંભાર નથી. કુંભારને વ્યાવહારિક રીતે જે કર્તા કહેવામાં આવે છે તેનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે, ઘટ પર્થાયમાં કુંભાર નિમિત્ત છે. વાસ્તવમાં તો ઘટ માટીનો જ એક ભાવ છે તેથી તેનો કર્તા તે જ છે.

કર્તૃત્વના સંબંધમાં જે વાત કરવામાં આવી છે તે જ વાત લોકતૃત્વના સંબંધમાં પણ સમજવી જોઈએ. જે જોને કર્તા નથી તે તેનો લોકતા કેમ હોઈ શકે ? આત્મા જ્યારે પૌલ્કલિક કર્મોના પારમાર્થિક કર્તા નથી ત્યારે તે તેનો લોકતા પણ કેમ થઈ શકે ? આત્મા પોતાના વિભાવને લઈ જો રાગદ્વેષાદિનો કર્તા થઈ શકે તો સંસાર દશામાં તે તેનો જ લોકતા પણ થઈ શકે. જેમકે, વ્યવહારમાં કુંભારને ઘટનો લોકતા પણ કહેવાય છે. કારણ, ઘટના વિક્રયથી તે પોતાની આજીવિકાનું ઉપાર્જન કરે છે. તેનાથી પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરે છે એટલે તે ઘટનો વ્યાવહારિક લોકતા ગણાય છે. પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તો તે પોતાના ભાવોનો જ લોકતા છે. એવી જ રીતે આત્મા પણ સ્વકૃત કર્મોનાં ફળસ્વરૂપ મળનારા સુખદુઃખાદિનો લોકતા અવશ્ય કહેવાય છે પરંતુ વાસ્તવમાં તે પોતાના ચૈતન્ય ભાવોનો જ લોકતા છે.

વૈદિકદર્શનો જે ઇશ્વરને જગતનો સ્રષ્ટા અને નિયંતા માને છે, તેઓ પણ આ હકીકતનો સ્વીકાર કરે છે કે, જીવ કર્મ કરવામાં સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છે પરંતુ ફળ ભોગવવામાં તે પરતંત્ર છે. ખૂસી કર્મોના દુઃખદ ફળો ભોગવવા તે તૈયાર ન થાય એટલે ઇશ્વર બલાત્ તેના કૃતકર્મોના ફળ આપે છે.

અઙ્ગો જન્તુરનીશોડયમાત્મનઃ સુખદુઃખયોઃ ।

ઈશ્વરપ્રેરિતો મચ્છેત્ સ્વર્ગ વાગ્વગ્નમિવવા ॥

આ અજ્ઞાની જીવ પોતાના સુખ અને દુઃખને સ્વયં ભોગવવા સમર્થ નથી. એટલે ઇશ્વર વડે પ્રેરિત થઈ તે સ્વર્ગ અને નરકમાં જાય છે. ગીતામાં પણ કહ્યું છે—

લભતે ચ તતઃ કામાન્ મયૈવ વિહિતાન્ હિતાન્ ।

મારાથી વિહિત-નિશ્ચિત કરાયેલા ઇચ્છિત ફળો મનુષ્ય મેળવે છે.

કર્મોત્તું ફળ ઇશ્વરાચત માન્યા પછી પણ ઇશ્વર જડ ભરતની માફક પોતાની ઇચ્છા સુખખનો એકામ નિષ્કૃય નથી આપી દેતો. ઇશ્વર પણ તેનાં ફળનો નિષ્કૃય, જીવો વડે કરવામાં આવેલા શુભાશુભ કર્મોના અનુરૂપ જ કરે છે.

નાદત્તે કસ્યચિત્ પાપં ન ચૈવં સુકૃતં વિમુઃ ।

અર્થાત્-પરમાત્મા કેઈનાં પાપ પણ લેતા નથી અને પુણ્ય પણ લેતા નથી. એટલે પ્રાણી માત્રને પોતાનાં સારાં નરસાં કર્મોત્તુસાર સુખ દુઃખ ભોગવવાં પડે છે.

આ રીતે ઇશ્વરને જે સૃષ્ટિને સ્પષ્ટા માનનારા દર્શનો છે તેમના મતથી પણ પરમાત્માથી ભિન્ન કર્મફળ થયેષ્ટ કર્મોત્તુસાર ન્યાયી રીતે આપનારી ખીજા કોઈ વ્યક્તિ હોઈ શકે છે ? જનદર્શન તો સૃષ્ટિના નિયંતા તરીકે ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરતું નથી તો પછી કર્મ ફળ આપવામાં તેની હસ્તિનો સ્વીકાર પણ ક્યાંથી સંભવી શકે ? તો પછી કર્મ ફળ આપનાર કઈ શક્તિ છે ? પૌદ્ગલિક એવાં કર્મોમાં તો તે શક્તિની શક્યતા નથી. કારણ, તે અચેતન છે અને અચેતનમાં નિષ્કૃયશક્તિ સંભવે જ ક્યાંથી ? અને તેથી તે સારાં નરસા પોતાનાં કર્મોનાં ફળો આપી પણ કેમ શકે ? આ માટે તો અવશ્ય કોઈ યુદ્ધિમાન ચેતના હોવી જોઈએ.

જનદર્શનની માન્યતા છે કે, કર્મ પોતાનું ફળ પોતાની મેળે જ આપી દે છે. તેમાં ખીજા કોઈ ન્યાયાધીશને વચ્ચે લાવવાની જરૂર નથી. માણસ ગરમીના દિવસો હોય, ચટાકેદાર ગરમ ભજિયા ખાતો હોય, ભજિયા ખાઈ તડકામાં ઊભો રહે અને ઇચ્છે કે મને તરસ ન લાગે, તો તેની ઇચ્છા માત્રથી તરસ રોકાઈ જતી નથી. પોતાની મેળે તેને અવશ્ય તરસ લાગી જ જવાની. માણસ ઠંડો ઉપયોગ કરે અને તેને મૂર્ચ્છા ન આવે તે સંભવિત નથી. તેને અવશ્ય મૂર્ચ્છા આવવાની. દૂધ પીવાથી અવશ્ય શરીરમાં પુષ્ટિ આવવાની તેનું ફળ આપવા ખીજા કોઈ નિયામક તત્વના સ્વીકારની જરૂર નથી. એવી જ રીતે જીવના ફરેક માનસિક, વાચિક અને કાચિક કંપન-પરિસ્પંદનની સાથે જે કર્મ પરમાણુ જીવ તરફ આકૃષ્ટ થઈ, રાગદ્વેષના નિમિત્તને પામી, જીવ સાથે બંધાઈ જાય છે તે કર્મ પરમાણુઓમાં પણ ઠંડ અને દૂધની માફક સારી નરસી ફળ આપવાની શક્તિ હોય જ છે. આવી શક્તિ જીવના સંબંધથી વ્યક્ત થઈ તેના ઉપર પોતાનો પ્રભાવ જમાવે છે. તે શક્તિના પ્રભાવથી સુગ્ધ થએલો જીવ એવાં કામો કરે છે કે જે તેના માટે સુખદાયક અને દુઃખદાયક હોય છે. જો કર્મ કરતી વખતે જીવના ભાવો સારા હોય છે તો બંધને પ્રાપ્ત થતાં કર્મ પરમાણુઓ ઉપર તેનો સારો પ્રભાવ પડે છે અને કાળાંતરમાં તેનાં ફળો પણ સારાં મળે છે. અને જો કર્મોપાજ્ઞન કરતાં નબળા ભાવો હોય છે તો તેની અસર પણ ખરાબ પડે છે અને કાળાંતરમાં તેનાં ફળ પણ ખરાબ જ હોય છે. માનસિક ભાવોની અચેતન વસ્તુઓ ઉપર કેવી અસર થાય છે તે વાતને યથાર્થ સમજવા માટે જરા આયુર્વેદ શાસ્ત્રના ભોજન સંબંધેના નિયમોની સૂક્ષ્મતામાં ઊતરવું જોઈએ. તદ્દનુસાર-

આયુર્વેદ શાસ્ત્રના નિયમ મુજબ, જમતી વખતે માનસિક શાંતિ પરમ કોટિએ પહોંચેલી હોવી જોઈએ. જમવાના અર્ધા કલાક પૂર્વે તેમજ અર્ધા કલાક પછી કોઈ જાતનો વિદ્યોભ થવો ન જોઈએ. પરમ શાંતિ અને સમાધિના અનુભવોની પવિત્ર ક્ષણોમાં જો લોભન કરવામાં આવે તો સ્વાસ્થ્ય અને પાચનક્રિયા પર તેની ભારે સારી અસર થાય છે. પરંતુ આનાથી ઊલટું જો લોભન પહેલાં અને લોભન પછી માનસિક અશાંતિ અને અસમાધિના ભાવમાં જો કોઈ વ્યક્તિ વ્યગ્ર રહે તો વૈદકશાસ્ત્ર કહે છે કે, સ્વાસ્થ્ય પર તે લોભનની સ્વાસ્થ્યપ્રદ અસર થશે નહિ અને તેના પરિપાકમા અને પાચનમા મુરકેલી ઊભી થશે. આમ જો આયુર્વેદશાસ્ત્રના નિયમ મુજબ કામક્રોધાદિ વિકારોની અસર લોભન સામગ્રી પર પણ સારી નરસી થતી હોય તો એક હંકીકત સ્પષ્ટ છે કે કર્તાના ભાવોની અસર અચેતન પર પડે જ અને તે મુજબનો જ વિપાક અનુભવાય. માટે જીવને કર્મ કરવામાં તેમજ ક્ષણ ભોગવવામાં પણ સ્વતંત્ર માનવો જોઈએ.

આ વિષયને આવતીકાલ ઉપર રાખી શ્રી કેશી-ગૌતમના સંવાદ તરફ વળીએ

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ પૂછે છે કે 'પીડિત માણસો માટે આધારહિત કલ્યાણકારી સ્થાન કયું ?'

શ્રી ગૌતમસ્વામી જવાબ આપે છે :

અત્યિવેગં ધ્રુવ ઠાળં લોગગ્ગમિ દુરાસહં ।

જત્થ નત્થિ જરામચ્છ વાહિણો વેચણાતઠ્ઠા ॥

લોકના અણભાગમાં એક એવું સ્થાન છે જ્યાં જરા, મૃત્યુ, વ્યાધિ અને વેદના નથી. પરંતુ આ લોકાગ્ર ભાગ ઉપર પહોંચવું બહુ મુશ્કેલ છે.

કેન્દ્રમાં જ્યારે અહં હોય છે ત્યારે અહંમાંથી મમની સૃષ્ટિ થાય છે. મમ એ જ મોહનો આત્મા અને ગ્રાણી છે. આમાંથી જન્મ અને મરણની પરંપરા ચલાય છે. જ્યારે બ્રહ્મભાવ ભૂલાઈ જાય છે ત્યારે માણસ પરમાત્મભાવની સૃષ્ટિ રચવાને બદલે જન્મ, જરા, મૃત્યુ વ્યાધિ અને વેદનાની સૃષ્ટિ રચી નાખે છે. અહં જો કેન્દ્રમાંથી ખસી જાય અને અહંને સ્થાને જો બ્રહ્મ પોતાનું સ્થાન અને સિંહાસન સંભાળી લે તો જીવ અત્રે જ જીવનમુક્ત બની જાય. જે અહં સુકત બને, જીવતા જીવે જો બંધનમાંથી છૂટી જાય, સશરીરે જો મુકત થઈ જાય તો જ તે અશરીરે પણ મુકત થવાનો જ છે. પરંતુ તે સ્થાનની પ્રાપ્તિ માટે ભારે સાધના અને કઠોર તપશ્ચર્યાની અપેક્ષા છે. સ્વરૂપની સમજણ વગર આ દિશામાં પગલા ભરવાં પણ શક્ય નથી.

આ સ્થાન કયું છે ?— એવો પ્રશ્ન કેશીકુમાર શ્રમણ શ્રી ગૌતમ સ્વામીને ફરી કરવાનાં છે, એટલે આવતીકાલે આ વિષેની વધારે સરળ અને સ્પષ્ટ છણાવટ કરવામાં આવશે.

ઈશ્વરકર્તૃત્વ અને કર્મવાદ

ઈશ્વર કર્તૃત્વના સંબંધે વાત ચાલી રહી છે. ગઈ કાલના પ્રવચનમાં સુસ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે, જેમ જીવ કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે તેમ ફળ ભોગવવામાં પણ તે સ્વતંત્ર છે. જો આમ માનવામાં ન આવે અને ફળ આપવામાં ઈશ્વરાધીનતા સ્વીકારવામાં આવે તો જ્યારે એક માણસ બીજા માણસનું ખૂન કરે છે ત્યારે તે ખૂન કરનાર માણસને હોષિત ન માનવો જોઈએ. કારણ ફળ આપનાર તો સ્વયં પરમાત્મા છે. પરમાત્માએ માત્ર ખૂન કરાવવામાં એક માણસના નિમિત્તની અપેક્ષા રાખી છે. ઈશ્વર સાક્ષાત્ તે ખૂન કરનાર માણસ વડે, જેનું ખૂન થયું છે તેને, દંડ અપાવી રહ્યા છે. જેમ કેઈ શાસક પોતાના અધિકારીઓ વડે કોઈને શિક્ષા અપાવે તો તેમાં અધિકારીઓ તે માટે જવાબદાર કે હોષિત ગણાતા નથી. અધિકારી તો માત્ર શાસકીય આજ્ઞાનું પાલન કરે છે. વસ્તુતઃ શિક્ષા આપનાર શાસક જ તે માટે જવાબદાર છે. આ જ રીતે કેઈની ઘાત કરનાર ઘાતક પણ, જેનો ઘાત તેણે કર્યો છે તેના પૂર્વકૃત કર્મનું ફળ જ તે તેને ભોગવાવે છે. કારણ ફળમાં જીવની ઈશ્વરાધીનતા સ્વીકારનારા માટે તો ઈશ્વર તેનાં પૂર્વકૃત કર્મો માટે આ જ જાતની શિક્ષા નિર્માણ કરી હશે અન્યથા તેનો આમ વધ થયો ન હોત.

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે, કર્મ કરવામાં પુરુષ સ્વતંત્ર છે. એટલે ઘાતકનું કાર્ય ઈશ્વર પ્રેરિત નથી પરંતુ સ્વક્રીય ઇચ્છાનું જ પરિણામ છે. આમ માનવામાં આવે તો નિષ્કર્ષ એ થયો કે, સંસારી દશામાં પ્રાણીમાત્ર સ્વતંત્ર નથી. તેઓ પોતપોતાના કર્મોથી બંધાએલાં છે. મહાભારતમાં પણ સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહેવામાં આવેલ છે કે, “કર્મણ બધ્ધતે જન્તુ.”—અર્થાત્ પ્રાણી કર્મોથી બંધાએલ છે અને કર્મની પરંપરા આજકાલની નથી, પરંતુ અનાદિની છે. આવી સ્થિતિમાં “બુદ્ધિઃ કર્માનુચારિણિ”—જેવા પ્રાણીનાં કર્મો તે પ્રમાણે તેની બુદ્ધિ પણ થઈ જાય છે. આ ન્યાય જો સાચો હોય, તો પછી કેઈ પણ કામ કરવા કે ન કરવા સંબંધે માણસ સ્વતંત્ર રહેતો નથી. તે કર્મથી બંધાએલો છે અને જેવાં તેનાં કર્મો, તેવાં કાર્યો તે કર્યા જ કરે છે. કર્મની ઉપયુક્ત મર્યાદાનો સ્વીકાર કરવાથી સુકિતલાભ કેમ પ્રાપ્ત થઈ શકશે ? કારણ, જીવ કર્મોથી પરવશ છે અને જેવાં તેનાં કર્મો તેવી તેની બુદ્ધિ છે. એટલે કર્મની અનિચ્છિત પરંપરા ચાલ્યા જ કરવાની આવી શંકા કરવી એ પણ યોગ્ય નથી. કારણ, કર્મો સદા એક સરખાં હોતાં નથી. કર્મો સારાં પણ હોય છે અને ખૂરાં પણ હોય છે. સારાં કર્મોને અનુસરનારી બુદ્ધિ માણસને સન્માર્ગ ભણી દોરી જાય છે અને ખૂરાં કર્મોને અનુસરનારી બુદ્ધિ માણસને કુમાર્ગે લઈ જાય છે. સન્માર્ગે લઈ જનારી બુદ્ધિ માણસને મોક્ષાભિમુખ બનાવે છે અને કુમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરાવનારી બુદ્ધિ માણસનાં સંસારના બંધનોને દૃઢ બનાવે છે. પરિણામ એ આવ્યું કે, બુદ્ધિ કર્મોને અનુસરનારી થાય તેથી સુકિતલાભમાં કશી જ અડચણ ભણી નથી થતી.

કર્મ કરવામાં પણ જીવ સ્વતંત્ર નથી. એટલે ઘાતકના મનુષ્યવધનું કાર્ય પણ તેની કોઈ પૂર્વની દુષ્ટિનું જ પરિણામ હોવું જોઈએ; અને બુદ્ધિની કૂરતા પણ તેનાં કોઈ પૂર્વકૃત કર્મનાં ફળરૂપ હોવી જોઈએ. પરંતુ આથી ઊલટું, કર્મનું ફળ જો ઈશ્વરાધીન માનીએ તો તેના ઉપાદક પણ ઈશ્વરને જ માનવો રહ્યો. જો ઈશ્વરને કર્મોને ફળદાતા ન માનીએ અને જીવોનાં કર્મોમાં સ્વતઃ ફળદાન શકિત સ્વીકારી લઈએ, તો ઉપર બતાવેલી બધી સમસ્યાઓ સરળતાથી ઊકલી જાય છે. કારણ માણસનાં દુષ્ટ કર્મો તેના આત્મા ઉપર એવા સંસ્કારો અક્રિતકરી જાય છે કે જેનાં પરિણામે તે કોઈમાં આવી ખૂન કરવા જેવાં નિર્દિત કાર્યો પણ કરી બેસે છે. પરંતુ જો ઈશ્વરને કર્મોને ફળદાતા માનીએ તો આપણી વિચારશક્તિ એમ કહે છે કે, કોઈ વિચારશીલ ફળદાતાએ ખોટા કર્મોનું ફળ એવી રીતે આપવું જોઈએ કે જે તેની સબરૂપે અવશ્ય હોય, પરંતુ બીજા વડે અપાવવા રૂપે ન હોય. ઉપર જણાવેલ ઘટનામાં તો ઈશ્વર ઘાતકને આશ્રય લઈ ઘાત કરાવે છે. કારણ, ઈશ્વરને બીજા પાસે શિક્ષા કરાવવી છે. પરંતુ ઘાતક જે બુદ્ધિ વડે બીજાને ઘાત કરે છે તે બુદ્ધિને દુષ્ટ કરનારા કર્મોનું શું ફળ મળ્યું? આ ફળ વડે તો બીજાને સજા ભોગવવી પડી. આ રીતે ઈશ્વરને વચ્ચે લાવવામાં ઘણી ભતતની વિસંવાદિતા આવીને ઊભી રહે છે. દાખલા તરીકે, કોઈ કર્મનું ફળ જીવને તત્કાળ મળી જાય છે. કોઈ કર્મનું ફળ મહીનાઓ પછી મળે છે. અન્યક કર્મોનું ફળ વર્ષો પછી પણ મળે છે. ત્યારે વળી અન્યક કર્મોનું ફળ જન્માંતરમાં મળે છે. આ વિષમતાનું કારણ શું છે? કર્મ ફળના ઉપસોગમાં સમયની આ જે વિષમતા દેખાય છે તેના ધ્રુવરવાદીઓ પાસે ‘ધ્રુવરચ્છા’ સિવાય બીજો કોઈ જવાબ નથી. પરંતુ કર્મમાં જ ફળદાનશક્તિ માનનાર કર્મવાદી જૈન સિદ્ધાંત આ બધા પ્રશ્નોનો તર્ક અને બુદ્ધિગમ્ય જવાબ આપે છે.

આપણે પહેલાં કહી ગયાં છીએ તેમ જૈનદર્શનમાં કર્મનો આશય જીવની ક્રિયા સાથે જીવ તરફ આકૃષ્ટ થનારાં કર્મ પરમાણુઓથી છે. જીવની પ્રત્યેક ક્રિયા વખતે, જેને જૈનદર્શનમાં યોગના નામથી યોગખાવાય છે તે આ કર્મ પરમાણુઓ આત્મા તરફ આકૃષ્ટ થાય છે અને આત્માના રાગ, ક્ષેષ, મોહ આદિ ભાવો કે જેને જૈનદર્શનમાં કષાય કહેવાય છે તેનું નિમિત્ત પામી, આત્મા સાથે બંધાય જાય છે. આ રીતે કર્મ પરમાણુઓને આત્મા સુધી લઈ આવવાનું (આશ્રવનું) કામ યોગ કરે છે. યોગ એટલે જીવની ક્રાયિક, વાયિક અને માનસિક ક્રિયા. આ ક્રિયા જ્યારે કર્મોને આત્મા પાસે લઈ આવે છે ત્યારે આત્મા સાથે એકશેષોવાળા સંબંધ કરાવવાનું કામ કષાય અર્થાત્ આત્માના રાગ-ક્ષેષ રૂપ ભાવ કરે છે. તાત્પર્ય એ છે કે, આત્માની યોગશક્તિ અને કષાય બંને બંધનાં કારણ છે. જ્યારે આરમાં શુદ્ધસ્થાનમાં જીવને કષાયનો અભાવ થઈ જાય છે અને માત્ર યોગશક્તિ જ અવશિષ્ટ રહે છે ત્યારે કર્મ પરમાણુઓનું યોગને કારણે આશ્રવ એટલે આગમન તો અવશ્ય થશે; પરંતુ કષાયના અભાવને લઈ તે ત્યાં રોકાશે નહિ. આ વાતને સરળતાથી સમજવા માટે યોગને વાયુની, કષાયને શુંદરની, આત્માને

દીવાલની અને કર્મ પરમાણુઓને ધૂળની ઉપમા આપી શકાય છે. દીવાલ પર જો શુંદર જેવા સિન્ધ પદાર્થોનો લેપ હશે તો વાયુ સાથે ઊઠનારી ધૂળ દીવાલ સાથે અવશ્ય ચોંટી જવાની. પરંતુ જો દીવાલ સિન્ધતાશૂન્ય હશે તો વાયુ સાથે આવેલી ધૂળ ભીંતની સાથે સંરપર્શ પામી તરત જ ખરી જશે. ધૂળના પરિમાણનો આધાર વાયુ પર આધારિત છે. વાયુ જો પ્રબળ પરિમાણમાં હશે તો ધૂળનું પરિમાણ પણ વધારે હશે અને જો વાયુ મંદ હશે તો ધૂળનું પરિમાણ પણ મંદ હશે. હાં, દીવાલ સાથે ધૂળને ચોંટી રહેવાનો આધાર ભીંત સાથે ચોંટેલા શુંદરની ન્યૂનાધિકતા સાથે સંબંધિત છે. જો દીવાલ પર પાણીનો લેપ હોય તો ધૂળ થોડો વખત સુધી ટકે છે, કોઈ વૃક્ષનાં ફળનો લેપ હોય તો તે થોડો વધારે વખત ટકે છે અને શુંદરનો લેપ હોય તો તે ધૂળ ઘણા દિવસો સુધી ટકી રહે છે. આ જ વાત યોગ કષાયનાં સંબંધમાં પણ બાણવી જોઈએ.

યોગ શક્તિ જો ઉત્કૃષ્ટ હોય તો કર્મ પરમાણુઓ પણ અધિક માત્રામાં આત્મા તરફ આકૃષ્ટ થાય છે અને યોગ શક્તિ જો જઘન્ય અથવા મધ્યમ પ્રકારની હોય તો કર્મ પરમાણુઓની માત્રામાં યોગના અતુરૂપ ન્યુનાધિકતા થઈ જાય છે. આજ રીતે કષાય જો તીવ્ર હોય તો કર્મ પરમાણુઓ આત્માની સાથે વધારે વખત સુધી ટકી રહે છે અને ફળ પણ તીવ્ર આપે છે અને કષાય જો મંદ હોય તો આત્મા સાથે ટકી રહેવાની તેની સ્થિતિ પણ ઓછી હોય છે અને તેની ફળદાનશક્તિ પણ મંદ બની જાય છે.

કર્મની કાર્ય મર્યાદા : કર્મનું મોટામાં મોટું કાર્ય જીવને સંસારમાં ચોક્કી સખવાતું છે. ચોર્ચાસી લાખ યોગિઓ અને તેમાં થતી જીવની વિવિધ અવસ્થાઓનું કારણ કર્મ છે. કારણ “કામાદિ પ્રમવચ્ચિત્રઃ કર્મબન્ધાનરૂપતઃ” જીવની કામ, ક્રોધાદિરૂપ વિવિધ અવસ્થાઓ પોતપોતાનાં કર્મોનાં અતુરૂપ હોય છે. સંસાર દશામાં જીવની પરિણતિ પ્રતિ સમયે ભિન્નભિન્ન થાય છે. તેને માટે નિમિત્તરૂપે ભિન્નભિન્ન કારણો માનવામાં આવ્યાં છે. તે નિમિત્તો સંસ્કારરૂપમાં આત્મા સાથે સંબંધ થયા કરે છે અને તદ્દતુરૂપ પરિણતિ જન્માવવામાં સહાય આપે છે. જીવની શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા આ નિમિત્તોના સદ્ભાવ અને અસદ્ભાવ ઉપર આધારિત છે. જૈનદર્શન આ નિમિત્તોને કર્મનાં નામથી ઓળખાવે છે.

કોઈ શંકા કરે કે, જે સમયે જેવી બાહ્ય સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય છે તે સમયે તદ્દતુરૂપ અશુદ્ધ આત્માની પરિણતિ થાય છે. જેમકે, સુંદર સ્વરૂપવાળી સ્ત્રીના મળવાથી રાગ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. જુથુપ્પા ઉત્પન્ન કરે એવી સામગ્રી મળે તો ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય છે, ધન, સંપત્તિને જોઈ લોભ ઉત્પન્ન થાય છે, ઠોકર લાગવાથી પીડા થાય છે અને ઇષ્ટ વસ્તુના સંયોગથી સુખનું નિર્માણ થાય છે તો પછી કેમ કહી શકાય કે માત્ર કર્મ જ આત્માની વિવિધ પરિણતિમાં નિમિત્ત છે ? ઉપર જણાવેલી અન્ય સામગ્રીઓ પણ તેમાં નિમિત્ત છે. માટે કર્મનું સ્થાન બાહ્ય સામગ્રીને પણ અવશ્ય મળવું જોઈએ.

આનો સ્પષ્ટ જવાબ એ છે કે, અંતરંગમાં આવી યોગ્યતાના અભાવમાં બાહ્ય સામગ્રી કોઈ જાતની વિપરિણતિ આત્મામાં જન્માવી શકતી નથી. ગમે તેવી પ્રબળ રાગની સામગ્રીનો સદ્ભાવ પણ વીતરાગી પુરુષની પાસે રાગ જન્માવી શકે નહિ, એટલે અંતરંગની યોગ્યતાના અભાવમાં બાહ્ય સામગ્રી કોઈ વિપરિણામ લાવી શકે નહિ. માટે બાહ્ય સામગ્રી પારંપરિક નિમિત્તમાં અવશ્ય સ્થાન પામી શકે છે પરંતુ સાક્ષાત્ નિમિત્તમાં તે સ્થાન પામી શકતી નથી.

કર્મની કાર્યમર્યાદા ઉપર જણાવ્યા મુજબની છે છતાં ઘણા વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે કે, બાહ્ય સામગ્રીની પ્રાપ્તિ પણ કર્મથી જ થાય છે. પરંતુ ગભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવાથી તે અભિપ્રાય યુક્તિસંગત લાગતો નથી. કારણ કે કર્મના બે પ્રકારો છે. (૧) જીવ વિપાકી અને (૨) પુણ્યલ વિપાકી. જે જીવની વિવિધ અવસ્થા અને પરિણામોમાં નિમિત્ત થાય છે તે જીવ વિપાકી છે અને જેનાથી વિવિધ પ્રકારના શરીર, વચન, મન અને શ્વાસોચ્છવાસની પ્રાપ્તિ થાય છે તે પુણ્યલ વિપાકી કર્મ કહેવાય છે. આ બન્ને પ્રકારનાં કર્મોમાં બાહ્ય સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરાવનાર એક પણ કર્મ દેખાતું નથી. સાતાવેદનીય અને અસાતાવેદનીય પણ જીવ વિપાકી પ્રકૃતિ છે. આવી સ્થિતિમાં અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ બાહ્ય સામગ્રીના સંયોગમાં કર્મોને નિમિત્ત માનવાની જરૂર નથી. બાહ્ય સામગ્રીની પ્રાપ્તિ તો પોતાનાં કારણોથી થાય છે, કર્મથી થતી નથી. આમ છતાં આધુનિક વિદ્વાનોમાંથી કોઈ વેદનીય કર્મને બાહ્ય સામગ્રીની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત માને છે તો કોઈ વળી લાભાંતરાય કર્મના ક્ષય અથવા ક્ષયોપશમને નિમિત્ત માને છે. પરંતુ તેમ કહેવા જતાં ઉક્ત કથન કર્મ વ્યવસ્થાને પ્રતિકૂળ આવીને ઊભું રહે છે.

બાહ્ય સામગ્રીની ઉપલબ્ધિમાં પણ કર્મની નિમિત્તતા જોનારા વિદ્વાનોને ઉત્તર ઉપચારથી ભલે આપી શકાય, વાસ્તવિકતાએ તો નહિ જ. તત્વતઃ બાહ્ય સામગ્રીની પ્રાપ્તિ સાતા, અસાતાનું પણ ફળ નથી તેમજ લાભાંતરાય કર્મના ક્ષય તથા ક્ષયોપશમનું પણ ફળ નથી. બાહ્ય સામગ્રી તો પોતપોતાનાં કારણોથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે વ્યાપાર કરવો, ખેતીવાડી કરવી, ખિસ્સાં કાપવાં, ચોરી કરવી, ભીખ માંગવી, નોકરી કરવી, રાજ મહારાજઓની ખુશામદ કરવી આદિ કારણોથી બાહ્ય સામગ્રીની પ્રાપ્તિ થાય છે, કર્મનાં કારણે નહિ.

અત્રે એવી શંકા કરી શકાય કે, બાહ્ય સામગ્રીનો લાભાલાભ જો પુણ્ય પાપનું ફળ નથી તો પછી એક ગરીબ અને બીજો શ્રીમાન્ એમ ભેદ શા માટે છે ?

જવાબ સ્પષ્ટ છે. શ્રીમંતાઈ કે ગરીબી સામાજિક વ્યવસ્થાનું ફળ છે, પુણ્ય-પાપનું નહિ. જ્યાં પુંજીવાદી વ્યવસ્થા છે ત્યાં પોતાની યોગ્યતા અને સાધનો મુજબ માણસો સંથય કરે છે અને તે વ્યવસ્થા મુજબ ગરીબ અને અમીર સૃષ્ટિનું નિર્માણ થાય છે. રશિયાએ આ વ્યવસ્થા ઝોટા લાગે તોડી નાખી છે, છતાં ત્યાં પુણ્ય અને પાપ તો છે જ. તત્વતઃ પુણ્ય અને પાપ બાહ્ય વ્યવસ્થાથી પર છે અને તે આધ્યાત્મિક છે.

આ રીતે કર્મની કાર્ય મર્યાદાનો વિચાર કરવાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે, કર્મ બાહ્ય સામગ્રીના સંયોગ કે વિયોગનું કારણ નથી.

જો કે જૈનદર્શન કર્મનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ ચાલતુ કાર્યો પરત્વે તે કર્મને નિમિત્ત માનતું નથી. તે જીવની વિવિધ અવસ્થાઓ એટલે શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છવાસ, વચન અને મન આવી અવસ્થાઓ માટે જ કર્મને નિમિત્ત કારણ માને છે. કર્મવાદીઓના મતે અન્ય કાર્યો તો સદા પોતપોતાનાં કારણોથી જ થાય છે. દાખલા તરીકે પુત્રની પ્રાપ્તિ, પુત્રનું મરણ, વ્યાપારમાં લાભ-હાનિ, બીજા વડે સન્માનિત અથવા અપમાનિત થવું, અકસ્માત મકાનનું પડવું, ખેતીના પાકનો નાશ, દુષ્કાળ, સુકાળની ઉપલબ્ધિ, વિજળી પડવી, અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ અનેક પ્રકારના સંયોગો અને વિયોગો ભલા થવા આદિ ઘણાં કાર્યો છે જેનું કારણ કર્મ નથી. ભ્રમથી આપણે આ બધાંને કર્મોનું કાર્ય માની બેસીએ છીએ. પુત્રની પ્રાપ્તિ થવા પર માણસ ભ્રમવશ તેને પોતાનાં શુભ કર્મોનું કાર્ય સમજે છે અને પુત્રના મરી જવા પર ભ્રમવશ પોતાના અશુભ કર્મનો ઉદય માની બેસે છે. પરંતુ શું પિતાના અશુભોદયથી પુત્રનું મૃત્યુ સંભવ છે? અને પિતાના શુભોદયથી પુત્રની ઉત્પત્તિ સંભવ છે? કથમપિસંભવ નથી. તત્વતઃ ઇષ્ટ સંયોગ અને ઇષ્ટ વિયોગ આદિ જેટલાં પણ કાર્યો છે તે સારાં નરસાં કર્મોનાં કાર્યો નથી. નિમિત્ત બીજા વાત છે અને કાર્ય બીજા વાત છે. નિમિત્તને કાર્ય કહેવું તે યોગ્ય નથી.

દિગંબરોના ગોમ્મરસાર કર્મકાંડમાં એક કર્મ પ્રકરણ આવેલું છે. ત્યાં મૂળ અને ઉત્તર કર્મ પ્રકૃતિઓનાં નોકર્મ બતાવ્યાં છે. જેમકે, ઇષ્ટ અન્ન-પાન આદિને અસાતાવેદનીયનું, વિદુષક અથવા બહુરૂપીને હાસ્યકર્મનું, સુપુત્રને રતિકર્મનું, ઇષ્ટ વિયોગ અને અનિષ્ટ સંયોગને અરતિ કર્મનું, પુત્ર મરણને શોક કર્મનું, સિંહ આદિને ભય કર્મનું, ગ્લાનિકર પદાર્થોને બુગુપ્સા કર્મનું નોકર્મ દ્રવ્ય બતાવેલ છે.

ટ્રેનમાં સુસાફરી કરતી વખતે આપણને ઘણા પ્રકારનાં માણસોના સમાગમ થાય છે. કોઈ હસતો હોય છે તો કોઈ રડતો પણ હોય છે. તેનાથી આપણને સુખ પણ થાય છે અને દુઃખ પણ થાય છે. તો શું સુસાફરી કરનારા સુસાફરો આપણાં શુભાશુભ કર્મોનાં કારણે સુસાફરીએ ઉપડ્યા છે? ના, એમ હોઈ શકે નહિ. જેમ આપણે આપણાં કારણે સુસાફરી કરી રહ્યાં છીએ તેમ તેઓ પણ પોતપોતાનાં કારણે જ સુસાફરી કરી રહ્યા છે. આપણા અને તેમના સંયોગ વિયોગમાં ન આપણાં કર્મો કારણ છે, કે ન તેમનાં કર્મો કારણ છે. આ સંયોગ-વિયોગ ચા તો પ્રયત્નપૂર્વક હોય છે અથવા કાકતાલીય ન્યાયથી સહજ પણ હોય છે. આમાં કોઈનું કર્મ કારણ નથી છતાં આ સારાં નરસાં કર્મોના ઉદયમાં નિમિત્ત થવા કરે છે.

જેનાના કર્મવાદના સિદ્ધાંત અનુસાર જનતાને કહેવું ભેદીએ કે, જન્મથી કોઈ અસ્પૃશ્ય નથી અને સ્પૃશ્ય પણ નથી. આ ભેદ મનુષ્યકૃત છે. એકની પાસે વધારે ધનનું હોવું

અને બીજાની પાસે એક ઢોકડાનું પશુ ન હોયું, એકનું મોટરમાં ફરવું અને બીજાનું ભીખ માંગવું એ કર્મનું ફળ નથી. કારણ સંપત્તિને પુણ્યનું ફળ અને સંપત્તિના અભાવને પાપનું ફળ માનવામાં આવે તો અદ્ય સંતોષી અને સાધુ બનને પાપી ગણાશે.

જૈન વિદ્વાનો પશુ નૈયાયિકોના કર્મવાદનું સમર્થન કરતાં જૈન કર્મવાદના આધ્યાત્મિક રહસ્યને ભૂલી ગયા છે. જૈનદર્શનમાં જો કે પુણ્યકર્મ અને પાપકર્મ એવા બે ભેદો અવશ્ય મળે છે, પરંતુ એનાથી ગરીબી પાપકર્મનું ફળ છે અને સંપત્તિ પુણ્યકર્મનું ફળ છે, આ વાત સિદ્ધ થતી નથી. કેટલીક વાર ગરીબ માણસ સુખી દેખાય છે અને સંપત્તિવાળો દુઃખી દેખાય છે. એટલે પુણ્ય અને પાપની વ્યાપ્તિ સુખ અને દુઃખથી કરી શકાય છે, ગરીબ અને અમીરથી નહિ.

વર્તમાનકાલીન વિદ્વાનો પશુ આ દોષથી અસ્પૃશ્ય રહી શક્યા નથી. તેઓ પશુ ધનસંપત્તિના સફલાવ-અસફલાવને પુણ્ય પાપનું ફળ માને છે. પરંતુ આ તેમના ઉપર નૈયાયિક વૈશેષિકોના કર્મવાદની અસર છે. જૈન સાહિત્ય ઉપર પશુ આ દોષની ભારે પકડ ચાલુ છે. આ દોષનાં કારણે જ જૈન જનતા કર્મની અપ્રાકૃતિક અને અવાસ્તવિક ગૂંચમાં ફસાઈ પડી છે. બ્યારે તેઓ કથા શ્રેણીમાં વાંચે છે કે જીવનો ભાગ્યોદય થવા પર તેને ઘર બેઠા જ રત્નો મળી જાય છે અને પ્રારબ્ધના અભાવમાં સમુદ્રનું અવગાહન કરે તો પશુ તેને રત્નો પ્રાપ્ત થતાં નથી ત્યારે તે કર્મની સામે પોતાનું માથું નમાવી દે છે અને જૈન કર્મવાદના આધ્યાત્મિક રહસ્યને સદાને માટે ભૂલી જાય છે.

અનેકાન્ત સમીક્ષા

અનેકાંત શબ્દ ‘અનેક’ અને ‘અન્ત’ આ બે શબ્દોના મેળથી બનેલ છે. તેની બ્યુત્પત્તિ આ સુખ્ય છે. “अनेके अन्ता यस्या सौ अनेकान्तः” જેમાં અનેક અન્ત એટલે ધર્મોની ઉપલબ્ધ થાય તે અનેકાન્ત કહેવાય છે. અનેકાન્ત શબ્દનું વાચ્ય માત્ર કોઈ વિવક્ષિત જીવ, પરમાત્મા આદિ પદાર્થોના સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાનાદિ વિવિધ ધર્મો અથવા વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શાદિ ધર્મોવાળા હોવા એટલું જ માત્ર અભીપ્સિત નથી. કારણ, દરેક પદાર્થમાં અનેક ધર્મોના સ્વીકાર માત્ર જૈનદર્શન જ નથી કરતું, બીજા પશુ ઘણા દાર્શનિકો આ સત્ય સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે. જો અનેકાંતનો અર્થ એક પદાર્થમાં અનેક ધર્મોના સ્વીકાર એટલો જ કરવામાં આવે, તો એક પદાર્થના અનેક ધર્મો માનનાર જૈનેતર દાર્શનિકો પશુ અનેકાંતવાદી થઈને ઊભા રહેશે. આવી સ્થિતિમાં જૈનદર્શનની અનેકાંતવાદી તરીકેની જે સવિશિષ્ટ છાપ અને પ્રસિદ્ધિ છે તેનું ગણનાપાત્ર મહત્ત્વ રહેશે નહિ. સાથેસાથ અનેકાંતનો આ જ અર્થ સ્વીકારવાથી એક પદાર્થની બીજા પદાર્થથી વ્યાવૃત્તિ તેમજ એક જ પદાર્થમાં એક ગુણની અન્ય ગુણથી અથવા પર્યાયથી

વ્યાવૃત્તિ અને એક પર્યાયની અન્ય પર્યાયથી વ્યાવૃત્તિ બતાવવી પણ શક્ય બની શકશે નહિ. એટલે જૈનદર્શનમાં અનેકાંતની જે સ્વતંત્ર અને સુરુપટ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તેને સમજીને આતું કથન કરવું જોઈએ. અનેકાંતનું લક્ષણ આ છે—

તત્ર યદેવ તત્ તદેવાતત્, યદેવૈકં તદેવાનેકં, યદેવસત્ તદેવાસત્, યદેવ નિત્ય તદેવા નિત્યમિત્યેકસ્મિન્ વસ્તુનિ વસ્તુત્વ નિષ્પાદક પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિદ્વય પ્રકાશનમનેકાન્તઃ”

જે સત્ છે તે જ અસત્ છે, જે એક છે તે જ અનેક છે, જે તત્ છે તે જ અતત્ છે, જે નિત્ય છે તે જ અનિત્ય છે. આ રીતે એક જ વસ્તુમાં વસ્તુત્વને ઊપબવનારી પરસ્પર વિરુદ્ધ બે શક્તિઓનું પ્રકાશિત થવું તે અનેકાન્ત છે.

જો કે ઉપર્યુકત કથનમાં જે તત્ સ્વરૂપ છે તે જ અતત્ સ્વરૂપ પણ છે. આ વાત પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાય છે અને એક જ વસ્તુમાં પરસ્પર બે વિરુદ્ધ ધર્મોના સ્વીકાર કરવામાં રુપટ બાધા પ્રતીત થાય છે. પરંતુ તત્વતઃ આમાં પરસ્પર વિરોધની કોઈ શક્યતા નથી. કારણ અનેકાંતવાદમાં વસ્તુને જે અપેક્ષાએ તત્ સ્વરૂપ સ્વીકારેલ છે તે જ અપેક્ષાથી તેને અતત્ સ્વરૂપ સ્વીકારેલ નથી. એક જ વસ્તુમાં બંને ધર્મોના સ્વીકારમાં અપેક્ષા અને દૃષ્ટિનો ભેદ છે. દાખલા તરીકે, એક જ વ્યક્તિ પોતાના પિતાની અપેક્ષાથી પુત્ર છે પરંતુ તે જ વ્યક્તિ પોતાના પુત્રની અપેક્ષાથી પિતા પણ છે. એટલે જે રીતે એક જ વ્યક્તિમાં જુદી જુદી અપેક્ષાઓને અનુલક્ષી પિતૃત્વ અને પુત્રત્વ આદિ વિરોધી જણાતા ધર્મોના સદ્ભાવ સંભવી શકે છે તેવી જ રીતે દરેક પદાર્થ દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિથી તત્ સ્વરૂપ છે. કારણ, અનાદિ કાળથી તે જેવો અને જેટલો છે તેવો અને તેટલો જ તે વર્તમાનકાળમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને ભવિષ્ય અનન્તમાં પણ તેવો અને તેટલો જ રહેશે. તેમાંથી કોઈ પ્રદેશ અથવા શુષ્ક ખરી જતો હોય અને તેનું સ્થાન બીજો કોઈ શુષ્ક અથવા પ્રદેશ લઈ લેતો હોય એમ નથી એટલે તે સદાકાળ તત્સ્વરૂપ જ છે. પરંતુ આ રીતે તે તત્સ્વરૂપ સિદ્ધ થવા છતાં પર્યાયરૂપથી પણ તેનું રૂપાંતરણ થતું નથી એમ તો નથી જ. કારણ, આપણે જોઈએ છીએ કે, જે બાળક જન્મ સમયે જેવો હોય છે તે સમય જતાં, તેવો જ હોઈને પણ અન્ય રૂપમાં થઈ બાય છે. અન્યથા તેમાં બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધાવસ્થારૂપ જે ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે અવસ્થાઓની શક્યતા કથમપિ ન રહે. એટલે વિવક્ષાના ભેદથી તત્ અને અતત્ રૂપ પરસ્પર વિરોધી હોવાતા બંને ધર્મોના એક જ વસ્તુમાં સ્વીકાર કરવામાં કોઈ બાધા નથી. માત્ર અન્વયને જ સ્વીકાર કરનાર દ્રવ્યાર્થિક નયની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવા પર તો દરેક પદાર્થ આપણને તત્સ્વરૂપ જ પ્રતીત થવાનો છે અને તે જ પદાર્થના વ્યતિરેકને સ્વીકાર કરનાર પર્યાયાર્થિક નયની દૃષ્ટિથી જોવા પર તે જ પદાર્થ માત્ર અતત્ સ્વરૂપ પ્રતીત થવાનો છે. પરંતુ તત્વતઃ દરેક પદાર્થ તત્ સ્વરૂપ પણ છે અને અતત્ સ્વરૂપ પણ છે. આ જ રીતે દરેક પદાર્થ સત્ પણ છે અને અસત્ પણ છે. દરેક પદાર્થ સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવથી અસ્તિત્વ છે એટલે તે સત્ છે અને તેમાં

પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર અને પરકાળનો સર્વથા અભાવ છે એટલે એ દૃષ્ટિએ અસત્ પણ છે. દરેક પદાર્થની નિત્યાનિત્યતા, એકાનેકતા પણ આ જ રીતે સાધી લેવી જોઈએ. જ્યારે આપણે કોઈ પણ પદાર્થનું દ્રવ્ય દૃષ્ટિથી અવલોકન કરીએ છીએ ત્યારે તે જેમ આપણને એક અને નિત્ય પ્રતીત થાય છે તેમ પર્યાય દૃષ્ટિથી જોવાથી અનેક અને અનિત્ય પણ પ્રમાણિત થાય છે.

શાસ્ત્રોમાં પ્રકૃત વિષયને પુષ્ટ કરવા માટે અનેક ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે. વિચાર કરવાથી પ્રતીત થાય છે કે, દરેક દ્રવ્ય એક અખંડ પદાર્થ છે. આ દૃષ્ટિએ તેનો વિચાર કરવાથી દ્રવ્યલેહ, ક્ષેત્રલેહ, કાળલેહ અને ભાવલેહને અવકાશ નથી રહેતો. અન્યથા તે એક અખંડ પદાર્થ હોઈ શકે નહિ. એટલે દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિથી (અલેહ દૃષ્ટિથી) અવલોકન કરવાથી તે તત્સ્વરૂપ, એક, નિત્ય અને અસ્તિરૂપ જ પ્રતીતિમાં આવે છે. પરંતુ જ્યારે તેના ગુદા ગુદા અવયવો, અવયવોના પૃથક્ પૃથક્ ક્ષેત્ર, પ્રત્યેક સમયમાં થનારા તેના પરિણામ લક્ષણ સ્વકાળ અને તેનાં રૂપ, રસાદિ અથવા જ્ઞાન, દર્શનાદિ વિવિધ ભાવ આદિની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ ત્યારે તે એક અખંડ પદાર્થ અતત્સ્વરૂપ, અનેક, અનિત્ય અને નાસ્તિ રૂપ જ પ્રતીતિમાં આવે છે. પ્રત્યેક પ્રદાર્થ તદ્દ સિદ્ધ અન્ય અનંત પદાર્થોથી પૃથક્ હોવાને કારણે તેમાં તે અનંત પદાર્થોનો અત્યંતાભાવ કે અન્યોન્યાભાવ હોય છે એ વાત સુરુપટ છે. અન્યથા તેના સ્વદ્રવ્યોદિની અપેક્ષાથી સ્વરૂપારિત્વ જ સિદ્ધ થઈ શકે નહિ અને તે અનંત પદાર્થોમાં પણ પોતપોતાના દ્રવ્યોદિની અપેક્ષાએ લેહ કરે તો પણ ખેંચી શકાય નહિ. અન્યોન્યાભાવ અથવા અત્યંતાભાવ ન માનવા પર કોઈપણ દ્રવ્યનો વિવક્ષિત દ્રવ્યોદિરૂપથી વ્યપદેશ કરવો સંભવ નથી. સાથોસાથ ગુણપર્યાયોના ક્રિયિત મિલિત સ્વભાવ રૂપ તે સ્વયં પણ એક છે અને એક નથી, નિત્ય છે અને નિત્ય નથી, તત્સ્વરૂપ છે અને તત્સ્વરૂપ નથી; અસ્તિરૂપ છે અને અસ્તિરૂપ નથી. કારણ, દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવાથી જ્યાં તે એક, નિત્ય, તત્સ્વરૂપ અને અસ્તિરૂપ પ્રતીતિમાં આવે છે ત્યાં પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવાથી તે એક નથી પણ અનેક છે, નિત્ય નથી પણ અનિત્ય છે, તત્સ્વરૂપ નથી અર્થાત્ અતત્સ્વરૂપ છે અને અસ્તિરૂપ નથી પરંતુ નાસ્તિરૂપ છે જેમ પણ પ્રતીતિમાં આવે છે.

આ રીતે જો ન માનવામાં આવે તો પ્રાગભાવ, પ્રધ્વંસાભાવ અન્યોન્યાભાવાદિની સિદ્ધિ ન થઈ શકવાનાં કારણે ન તો તેનો વિવક્ષિત સમયમાં વિવક્ષિત આકાર સિદ્ધ થશે અને ન તેમાં જે ગુણલેહ અને પર્યાયલેહની પ્રતીતિ થાય છે તે પણ સાધી શકાશે. પ્રાગભાવના અભાવમાં કાર્ય અનાદિ થઈ જશે. પ્રધ્વંસાભાવ ન માનવા પર કાર્ય દ્રવ્ય અનંતતાને પ્રાપ્ત થશે અને ધ્વંસેતરાભાવના અભાવમાં કાર્ય સર્વાત્મક થઈ જશે. દાર્શનિક વિદ્વાનો પદાર્થ કથંચિત્ સત્ છે અને કથંચિત્ અસત્ છે તેની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે—

સદેવ સર્વ કૌ નેચ્છેત્ સ્વરૂપાદિ ચતુષ્ટયાત્ ।
અસદેવ વિપર્યાસાન્ત ચેન્ન વ્યવતિષ્ઠતે ॥

આવો કેાણુ પુરુષ છે જે ચેતન અચેતન સમસ્ત પદાર્થ જાત સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષા સત્સ્વરૂપ જ છે એમ નથી માનતો અને પરદ્રવ્ય, પરક્ષેત્ર, પરકાળ અને પરભાવની અપેક્ષા અસત્સ્વરૂપ જ છે એમ નથી માનતો. કારણુ, એમ સ્વીકાર્યા વગર કેાઇપણુ ઇષ્ટ તત્ત્વની વ્યવસ્થા સંભવિત નથી.

ઇષ્ટ તત્ત્વની વ્યવસ્થા શક્ય નથી એ વિષે વધારે સ્પષ્ટતા કરતા દાર્શનિકો કહે છે કે, વસ્તુનું વસ્તુત્વ શું છે? એના જવાબમાં કહી શકાય છે કે, જે વ્યવસ્થાથી સ્વરૂપનું ઉપાદાન અને પરરૂપનું અપોહન થાય તે જ વસ્તુનું વસ્તુત્વ છે. આમ છતાં જે આ વ્યવસ્થાનો સ્વીકાર નથી કરતા તેમની સામે જે આપત્તિઓ ઊભી છે, તેની સ્પષ્ટતા કરતા દાર્શનિક વિદ્વાનો કહે છે—

(૧) જે સ્વરૂપની માર્ફક પરરૂપથી પણુ વસ્તુને અસ્તિત્વ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો જેટલા પણુ ચેતનાદિક પદાર્થો છે, તે જેમ સ્વરૂપથી ચેતન છે તેમ તે અચેતન આદિ પણુ થઈ જશે.

(૨) પરરૂપથી જેમ તે પદાર્થોનું અસત્ત્વ છે તેમ સ્વરૂપથી પણુ જો તેનું અસત્ત્વ માની લેવાય તો સ્વરૂપાસ્તિત્વના અભાવમાં સર્વથા શૂન્યતાનો પ્રસંગ આવીને ઊભો રહેશે.

(૩) સ્વદ્રવ્યની જેમ પરદ્રવ્યથી પણુ જો વસ્તુમાં સત્ત્વ સ્વીકારી લેવામાં આવે તો દ્રવ્યોના પ્રતિનિયમમાં વિરોધ આવીને ઊભો રહેશે.

ઉપર જણાવેલા દોષોની પ્રાપ્તિ ન થાય તે માટે દરેક ચેતન—અચેતન દ્રવ્યને સ્વરૂપથી સદ્સ્વરૂપ જ અને પરરૂપથી અસદ્ સ્વરૂપ જ માનવું જોઈએ. ઘટનો સ્વાત્મા શું છે અને પરાત્મા શું છે? તેનો વિવિધ દૃષ્ટિઓથી ઉઠાપોહ કરવો ઇષ્ટ માની તત્ત્વાર્થવાર્તિક-કારે-જે કહ્યું છે તેનો સંક્ષિપ્ત સાર આ પ્રમાણે છે—

૧. જે ઘટ યુદ્ધિ અને ઘટ શબ્દની પ્રવૃત્તિનો હેતુ છે તે ઘટનો સ્વાત્મા છે અને જેમાં ઘટ યુદ્ધિ અને ઘટ શબ્દની પ્રવૃત્તિ નથી હોતી તે પરાત્મા છે. ઘટ સ્વાત્માની દૃષ્ટિથી અસ્તિ રૂપ છે અને પરાત્માની દૃષ્ટિથી નાસ્તિરૂપ છે.

૨. નામઘટ, સ્થાપનાઘટ, દ્રવ્યઘટ અને ભાવઘટ આમાંથી ન્યારે જે વિવક્ષિત હોય તે સ્વાત્મા અને તદ્વિતર તે પરાત્મા. જો તે સમયે વિવક્ષિતનીરૂપમાર્ફક ઇતરરૂપથી પણુ જો ઘટ માનવામાં આવે અથવા ઇતર રૂપથી જેમ તે અઘટ છે તેમજ વિવક્ષિત રૂપથી પણુ તે અઘટ માની લેવાય તો નામાદિ વ્યવહારના ઉચ્છેદનો પ્રસંગ આવી જાય.

૩. ઘટ શબ્દથી લાગ્ય સમાન ધર્મવાળા અનેક ઘટોમાંથી વિવક્ષિત ઘટનું ગ્રહણ કરવા પર જે પ્રતિનિયત આકાર આદિ છે તે સ્વાત્મા અને તેનાથી ભિન્ન અન્ય પરાત્મા. જો ઇતર ઘટોના આકારથી પણુ તે ઘટ અસ્તિત્વ રૂપ થઈ જાય તો બધા ઘટો એક-ઘટરૂપ થઈ જશે અને આવી સ્થિતિમાં સામાન્યતા આશ્રયથી થનારા વ્યવહારોનો લોપ થઈ જશે.

૪. દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિથી અનેક ક્ષણસ્થાયી ઘટમાં જે 'પૂર્વકાલીન કુશૂલ પર્યંત' અવસ્થાઓ થાય છે અને ઉત્તરકાલીન કપાલાદિ અવસ્થાઓ હોય તે બધી અવસ્થાઓ ઘટ માટે પરાત્મા અને તેના-મધ્યમાં અવસ્થિત ઘટ પર્યાયે તે સ્વાત્મા છે. મધ્યવર્તી અવસ્થા રૂપથી તે ઘટ છે. કારણ ઘટના શુભ-ક્રિયા આદિ તે જ અવસ્થામાં હોય છે. જો કુશૂલાંત અને કપાલાદિ રૂપથી પણ ઘટ જ હોય તો ઘટ અવસ્થામાં પણ તેની ઉપલબ્ધિ થવી જોઈએ અને આમ જો થશે તો ઘટની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ માટે જે પ્રયત્ન કરાય છે તેના અભાવનો પ્રસંગ આવી જશે. આટલું જ નહિ, પરંતુ અન્તરાલવર્તી અવસ્થા રૂપથી પણ જો તે અઘટ થઈ જાય તો ઘટ કાર્ય અને તેનાથી થનારા ફળની પ્રાપ્તિ ન થવી જોઈએ.

૫. તે મધ્યકાળવર્તી ઘટસ્વરૂપ વ્યંજન પર્યાયમાં પણ ઘટ પ્રતિક્ષણ ઉપચય, અપચય રૂપ થયા કરે છે એટલે ઋતુ સૂત્ર નયની દૃષ્ટિથી એક ક્ષણવર્તી ઘટ જ સ્વાત્મા છે અને તે જ ઘટની અતીત અને અનાગત પર્યાયો પરાત્મા છે. જો પ્રત્યુત્પન્ન ક્ષણની માફક અતીત અને અનાગત ક્ષણથી પણ જો ઘટનું અસ્તિત્વ માની લેવાય તો બધા ઘટો વર્તમાન ક્ષણવર્તી થઈ જશે અથવા અતીત અને અનાગત ક્ષણની માફક વર્તમાન ક્ષણ રૂપથી પણ જો અસ્ત માની લેવાય તો ઘટના આશ્રયથી થનારા વ્યવહારોનો લોપ થઈ જશે.

૬. અનેક રૂપાદિના સમુચ્ચય રૂપ તે વર્તમાન ઘટમાં પૃથુગુદ્ધોદરાકાર રૂપથી ઘટ અસ્તિત્વ-રૂપ છે, અન્ય રૂપથી નહિ. કારણ પૃથુગુદ્ધોદરાકારથી જ ઘટ વ્યવહાર થાય છે, અન્ય આકારથી નહિ. જો ઉકત આકારથી ઘટ ન હોય તો તેનો અભાવ થઈ જશે અને અન્ય આકારથી જો ઘટ હોય તો તે આકારથી રહિત પદાર્થમાં પણ ઘટ વ્યવહાર થવા માંડશે.

૭. રૂપાદિના સન્નિવેશ વિશેષનું નામ સંસ્થાન છે. તેમાં ચક્ષુથી ઘટનું ગ્રહણ થવા પર રૂપ-સુખથી ઘટનું ગ્રહણ થયું એટલે રૂપ તેનો સ્વાત્મા છે અને રસાદિ પરાત્મા છે. તે ઘટ રૂપથી અસ્તિત્વરૂપ છે અને રસાદિરૂપથી નાસ્તિત્વરૂપ છે. જ્યારે ચક્ષુથી ઘટને ગ્રહણ કરીએ ત્યારે જો રસાદિ પણ ઘટ છે આત્મું ગ્રહણ થઈ જાય તો રસાદિ પણ ચક્ષુ ગ્રાહ્ય થવાથી રૂપ થઈ જશે. આવી અવસ્થામાં અન્ય ઇન્દ્રિયોની કદવના પણ નિરર્થક થશે અથવા ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી રૂપ પણ ઘટ છે આત્મું ગ્રહણ જ ન થાય તો તે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયનો વિષય રહેશે નહિ.

૮. શબ્દ લેઈથી અર્થ લેઈ થાય છે એટલે ઘટ, કુટ આદિ શબ્દોનો બુદ્ધો બુદ્ધો અર્થ થશે. જે ઘટન ક્રિયાથી પરિણત થશે તે ઘટ કહેવાશે અને જે કુટિલરૂપ ક્રિયાથી પરિણત થશે તે કુટ કહેવામાં આવશે. આવી રિયતિમાં ઘટન ક્રિયાનો કર્તૃભાવ સ્વાત્મા છે અને અન્ય પરાત્મા. જો અન્ય રૂપથી પણ ઘટ કહેવાય તો પટાદિ પણ ઘટ વ્યવહાર થવો જોઈએ અને આ રીતે થતાં બધા પદાર્થો એક જ શબ્દના વાચ્ય બની જશે અથવા ઘટન ક્રિયા કરતી વખતે પણ જો ઘટ અઘટ હોય તો ઘટ વ્યવહારનો જ સર્વતર અભાવ થઈ જશે.

૯. ઘટ શબ્દના પ્રયોગ પછી ઉત્પન્ન થએલો ઘટરૂપ ઉપયોગ સ્વાત્મા છે. કારણ તે અતરંગ છે અને અદ્વિત છે અને બાહ્ય ઘટાકાર પરાત્મા છે. કારણ તેના અભાવમાં પણ ઘટ વ્યવહાર દેખાય છે. તે ઘટ ઉપયોગાકારથી છે, અન્ય રૂપથી નહિ. જો ઘટ ઉપયોગાકારથી પણ ન હોય તો વક્તા અને શ્રોતાના ઉપયોગ રૂપ ઘટાકારનો અભાવ થઇ જવાથી તેના આશ્રયથી થનારા વ્યવહારો પણ હુપ્ત થઇ જશે અથવા ઇતર રૂપથી પણ જો ઘટ હોય તો પટાદિકને પણ ઘટત્વનો પ્રસંગ આવી જશે.

૧૦. ચૈતન્ય શક્તિના બે આકાર છે. જ્ઞાનાકાર અને જ્ઞેયાકાર. પ્રતિબિંબથી રહિત અરીસા જેવો જ્ઞાનાકાર હોય છે અને પ્રતિબિંબયુક્ત દર્પણ જેવો જ્ઞેયાકાર. તેમાં ઘટરૂપ જ્ઞેયાકાર સ્વાત્મા છે. કારણ, એના જ આશ્રયથી ઘટ વ્યવહાર થાય છે અને જ્ઞાનાકાર તે પરાત્મા છે. કારણ તે સર્વ સાધારણ છે. જો જ્ઞાનાકારથી ઘટ માનવામાં આવે તો પટાદિ જ્ઞાનના કાળમાં પણ જ્ઞાનાકારનું સન્નિધાન હોવાથી ઘટ વ્યવહાર થવા લાગશે અને જો ઘટરૂપ જ્ઞેયાકારના કાળમાં પણ ઘટ જો નાસ્તિત્વરૂપ માનવામાં આવે તો તેના આશ્રયથી ઇતિ કર્તવ્યતાનો લોપ થઇ જશે.

આ એક પદાર્થમાં એક જ કાળમાં નય લેઈથી સત્ત્વ ધર્મ અને અસત્ત્વ ધર્મની વ્યવસ્થા છે. તાત્પર્ય આ છે કે દરેક પદાર્થમાં જ્યારે જે ધર્મ વિવક્ષિત હોય છે ત્યારે તેની અપેક્ષાથી તે અસ્તિત્વ રૂપ હોય છે અને તદ્વિતર અન્ય ધર્મોની અપેક્ષાથી તે નાસ્તિત્વ રૂપ હોય છે. અસ્તિત્વ ધર્મનો નાસ્તિત્વ ધર્મ અવિનાશાવી છે એટલે જ્યાં એક વિવક્ષાથી અસ્તિત્વ ધર્મ ઘટિત કરાય છે ત્યાં તદ્વલિપ્ત અન્ય વિવક્ષાથી નાસ્તિત્વ ધર્મ હોય જ છે. માત્ર અસ્તિત્વ જ વસ્તુનું સ્વરૂપ નથી અને માત્ર નાસ્તિત્વ પણ નથી. સત્તાને જૈન દાર્શનિકોએ સપ્રતિપથી કહેલ છે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ શારીરિક માનસિક દુઃખોથી પીડિત હોવા માટે યોગ શ્રેમની ઉપલબ્ધ કેમ થાય અને તેમને માટેનું નિરાખાધ ક્યું સ્થાન છે એવો પ્રશ્ન પૂછે છે. કારણ જીવનનો છેવટનો સાર મધુર નીવડે, છેવટની ઘડી રૂઢી નીવડે તેટલા માટે આખા જીવનની બધી મહેનત હોવી જોઈએ. જેના જીવનનો અંત નીરાંત્રી, સ્વસ્થ અને સુન્દર તેનું બધું રૂઢું. છેવટના જવાબ પર ધ્યાન રાખી જીવનનો દાખલો કરાય, આ ક્ષેત્રને દ્રષ્ટિ સમક્ષ રાખી જીવનની યોજના ઘડાય તો મનુષ્ય નિશ્ચિત નિરાખાધ શાંતિના સ્થાનને મેળવી શકે છે. શ્રી ગૌતમ સ્વામી આ સંબંધે સામાન્ય નિર્દેશ કરતાં કહે છે—

અનિચ્છ ભેગ ધ્રુવં ઠાળં લોગગમિ દુરાસહં ।

જન્ય નલ્થિ જરમચ્છ, વાહિણો વેયણા તદ્દા ॥

લોકના અગ્રભાગમાં એક એવું સ્થાન છે જ્યાં જરા, મરણ, વ્યાધિ અને વેદના નથી. પરંતુ અવા ઉચ્ચસ્થાનને મેળવવું ઘણું અઘરું છે.

ઉચ્ચસ્થાનની પ્રાપ્તિ તો ઉપલક્ષ્ય માત્ર છે—હા, મરણ વખતે જે વિચાર સ્પષ્ટ અને જીંઝે ઠસી ગએલો હોય તે જ વિચાર મરણની મોટી લાઘમાંથી લોકના પછી જીવનની રૂઢી પાછી નવી

યાત્રાતું પ્રથમ ચરણ બને છે. જન્મનો અંત તે નવા જન્મનો પ્રારંભ છે. માટે મરણતું પ્રતિક્ષણ સ્મરણ રાખી એવું જીવન જીવવા પ્રયત્ન કરીએ કે જન્મજન્માંતરની અનંત યાત્રામાંથી પરમ વિશ્રાંતિની પરમ ઉપલબ્ધિ થઈ બાંધ.

કર્મ અને સાધના

વૈદિક દર્શનિકો જેને નિષ્કામ એટલે અનાસક્ત કર્મયોગ કહે છે, જૈનદર્શનિકો તેને નિઃશલ્ય કર્મયોગના નામથી સંબોધે છે. કશા જ ફળની આકાંક્ષા વગર નિરાકાંક્ષિત શુદ્ધિથી કરવામાં આવતા આવા કર્મયોગમાં અપ્રતિમ અને આશ્ચર્ય પમાડનારું સામર્થ્ય હોય છે. આવા ફલાકાંક્ષાશૂન્ય કર્મથી જ વ્યભિટ અને સમષ્ટિતું કલ્યાણ સંભવે છે. ‘જે ધરતી, સમાજ અને દેશમાં હું જન્મ્યો છું તેતું મારા ઉપર અસાધારણ ઋણ છે’—આમ તે ઋણમાંથી ઉત્તરણ થવા માટે આ ધરતી, દેશ અને માનવ સમાજના કલ્યાણની પુનિત ભાવનાથી પ્રેરાઈ સતત સ્વધર્મ આચરનાર પવિત્ર કર્મયોગીની શરીરયાત્રા અવિચ્છિન્નપણે ચાલ્યા કરતી હોય છે. આ રીતે અનવરત શ્રમમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા પરમાત્મપરાયણ કર્મયોગીનું શરીર, સાત્ત્વિક પવિત્ર ભાવનાઓ તેમજ ઇશ્વરાપેક્ષની સાત્ત્વિક શુદ્ધિ અને કર્મયોગના સાતત્યને લઈને નીરોગી, સ્વસ્થ અને પવિત્ર રહ્યા કરે છે. હું સમજું છું ત્યાં સુધી બધા રોગોતું મૂળ મતુષ્યની રોગેશુભપરાયણ અને તમેશુભપરાયણ વૃત્તિ જ છે. મોટા ભાગના રોગોનો ઉદ્ભવ આપણી આવી વૃત્તિઓમાંથી જ થાય છે. રોગેશુ માણસને સુખ અને તેનાં સાધનો તરફનું આકર્ષણ ઊભું કરે છે. બીજાનાં ચાહવાતાં સાધનો બેઈ તે માણસમાં ઇર્ષ્યા અને અસહિષ્ણુતાના રોગો જન્માવે છે. માણસના માનસને વિકૃત બનાવવામાં આ રોગેશુ કીમતી ભાગ ભજવે છે. માણસ રોગેશુને વશવર્તી થઈ રાગદ્વેષમાં લપેટાઈ બાંધ છે. સુખ અને વૈભવને જીવનનું સર્વસ્વ માની, તેને મેળવવાની શેલછામાં તે રાતદિવસના શ્રમભર્યા કિંબગરા કરે છે અને વધારે પડતાં શારીરિક અને માનસિક શ્રમથી વિકળ બની પોતાના શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યને ખોઈ બેસે છે. વિષયાસક્તિ અને તેના સાધનો જુટાવવાનું ઊભું થયેલું આકર્ષણ તેને સાત્ત્વિક અને પ્રભુપરાયણ વૃત્તિથી બહુ દૂર હટાડેલી મૂકે છે. પરિણામે તે કદી પણ નીરોગિતા કે સ્વસ્થતાની અનુભૂતિ કરી શકતો નથી. તેનામાં સુખો મેળવવાની વૃત્તિ તીવ્ર બનતાં અનેક પ્રકારની માનસિક અસ્વસ્થતાનો તે અનિચ્છ્યા પણ શિકાર બની બાંધ છે. રોગેશુથી નિષ્પન્ન થતી આ બીમારી સામાન્ય રીતે તેમને ખ્યાલમાં ન આવે તે સમજી શકાય છે. કારણ, આ બીમારીથી તમે એવા તો ટેવાઈ ગયેલા છો, આ બીમારી તમને એવી તો કેઠે પડી ગઈ છે કે, પ્રતિક્ષણ રાગદ્વેષના કીટાણુઓથી તમારી શારીરિક અને માનસિક સ્વસ્થતા હણાતી અને ખવાતી બાંધ છે છતાં તમારા માનસમાં તેનાથી ઉદ્ભવતી હાનિનો તમને ખ્યાલ આવતો નથી !

આ તો રમેશુણથી જન્મતી અસ્વસ્થતાનો સાધારણ અંશુલિનિર્દેશ માત્ર છે. તમેશુણ તો રમેશુણ કરતાં પણ વધારે ભયંકર અને અસ્વાસ્થ્યપ્રદ છે. રાવણના દરબારમાં તેના ભાઈ કુંભકર્ણની જે સ્થિતિ હતી તે તેના તમેશુણને આભારી હતી. જો કે એનો એ તમેશુણ જગતને માટે તો આશીર્વાદરૂપ જ નીવડયો. કારણ, પુરાણોના કથન મુજબ, જો બ્રહ્માએ તેને છ માસ સુવાનું વરદાન આપવાની સગવડતા ન લીધી કરી હોત તો કુંભકર્ણ પોતાના અસાધારણ રાક્ષસીય આહારથી સારાચે જગતના અન્ન ભંડારને અધૂરા, અપૂર્ણ અને નાના બનાવી દેત ! તેના એકલાના આહારથી જ આખાચે જગતના અન્ન ભંડારો ખૂટી જવા પામ્યા હોત ! તે છ માસ સુધી સૂઈ જતો તે સ્થિતિ જગતના જીવો અને અન્ન ભંડારો માટે પરમ શાંતિ અને વિશ્રાંતિરૂપ હતી. તમેશુણ નિષ્ક્રિયતાની પરિસ્થિતિ રૂપ હોય છે. કર્તવ્ય વિચુખ્તા તેની નિશાની છે. કાંઈ પણ કર્ત્યા વગર અધું મેળવવાની અનિચ્છનીય રાક્ષસી વૃત્તિનું તેમાં પરિણામ હોય છે. સાપ અને અજગરની માફક ખાઈને પડ્યા રહેવું તે તમેશુણનું પરમ લક્ષણ છે. આ જગતમાં જેટલેટલા માનસિક રોગો દેખાય છે તે બધા તમેશુણની ઉત્કટતાના છે. પરિણામે તમેશુણને આશ્રય આપનારને એક ધણુ માટે પણ શાંતિ હોતી નથી. ગાંડપણ, હિંદુત્વ, માનસિક નબળાઈઓ, નિષ્ક્રિયતા અને કૂંરતા આદિ અનિચ્છનીય સ્થિતિઓના મૂળમાં તમેશુણની પ્રધાનતા એકમાત્ર કારણ છે. એટલે રમેશુણ અને તમેશુણને આશ્રય કરનારા લોકો શારીરિક કે માનસિક નિરાશીતા કે સ્વસ્થતાને કેમ ઉપલબ્ધ કરી શકે ?

સત્વવૃત્તિપરાયણ માણસ પોતાના ભાગે આવેલા કર્તવ્યોને ઇશ્વરીય સેવા માની સતત ઉપયોગ અને કાર્યમાં તન્મય બની રહેતો હોવાથી તેનું શરીર નીરાશી અને ચોકખું હોય છે. તેનાં કર્મો સ્વાર્થ ભાવનાથી ઉત્પ્રેરિત નહિ, પરંતુ સાર્વત્રિક હિત અને નિઃસ્વાર્થ ભાવનાઓથી પ્રેરિત હોઈ માત્ર તેને જ પોષણ આપનારા નથી બનતા પરંતુ તેનાથી આગળ વધી, તે સમાજના પણ પોષક અને વિકાસિક થઈ જતા હોય છે. નિરાસકત કર્મયોગીના કાર્યોમાં સ્વાર્થને જરા જેટલો પણ અવકાશ હોતો નથી. તેનામાં પરમાર્થમૂલક વૃત્તિની પ્રધાનતા હોવાને કારણે તે “બહુજન હિતાય, બહુજન સુખાય”—પ્રવૃત્તિ કરતો હોય છે. અનાસકત કર્મયોગી કદાચ ખેડૂત હશે તો પણ વધારે આવકની ઇચ્છાથી તે ખેતીના કામમાં જોડાયે નહિ. બીજા ખેડૂતો કરતાં પોતાને પૈસાની આવક વધારે થાય એ દૃષ્ટિને સામે રાખી તે અફીણ અને તમાકુની ખેતી નહિ કરે. પ્રતિક્ષણ જાગૃત રહીને તે પોતાની ખેતીનો સંબંધ પોતાના સ્વાર્થ સાથે ન જોડતાં સમાજ કલ્યાણ સાથે જોડશે. પૈસાની સર્વોપરિતાનું સ્થાન તેનામાં રહેલી સમાજ કલ્યાણની ભાવના લેશે. ફક્ત તેના સ્વધર્મ રૂપ કર્મ સાર્વત્રિક હિતના થશે. ખેડૂતનો દાખલો તો માત્ર ઉપલક્ષણ છે. ફલાકાંક્ષાશૂન્ય વેપારીનો વેપાર પણ જનસમાજના કલ્યાણ માટે થશે. સમાજને કે રાષ્ટ્રને હાનિ થાય એવું એક પણ કાર્ય તેના હાથથી નહિ થાય. તે સમાજનો કંટક નહિ બને પરંતુ સમાજનો ઉપકારક બનશે. પોતાના આસપાસના સમાજના વ્યાપક હિતમાં ભળી જનારા આવા સમાજનો ઉપકારક બનશે. પોતાના આસપાસના સમાજના વ્યાપક હિતમાં ભળી જનારા આવા કર્મયોગી વેપારીઓથી સમાજમાં સમરસતા, સુખવરથા, શાંતિ, સમાધિ અને આબાહી સ્થપાય છે.

સાત્ત્વિક અને પરમાર્થમૂલક કર્મયોગીનાં કાર્યોની અસર માત્ર તેનાં શરીરનાં અવયવો ઉપર જ પડે એટલી સંકુચિત અને હુદ્ડ વ્યાપકતા તેની હોતી નથી. તેનાં માનસ અને યુદ્ધ-પ્રતિભા પણ આવાં કર્મોથી શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, તેજસ્વી અને પવિત્ર થઈ જતા હોય છે. પરિણામે પોતાના હુદ્ડ સ્વાર્થોના સંકુચિત ખાઓચિયામાં પડી રહેવાનું ભૂલી જઈ તે બધાનાં હિતના મહાસાગરમાં અવગાહન કરવાનો આનંદ માણતો હોય છે. નિષ્કામ કર્મયોગીને અનાયાસ ચિત્તશુદ્ધિનું ફળ મળી રહે છે. મહાભારતમાં એક તુલાધાર વૈશ્યની કથા આવે છે. તદ્વત્સાર—

બબ્બલી નામનો એક પ્રાદાણુ તુલાધાર વૈશ્યની પાસે પ્રદક્ષિણ લેવા જાય છે. જ્ઞાન આપનાર વૈશ્ય છે અને લેનાર પ્રાદાણુ છે. અધ્યયન-અધ્યાપનના કર્મમાં સંલગ્ન પ્રાદાણુને એક વૈશ્ય પાસે જ્ઞાન લેવા જવું પડે એનો અર્થ જ એ થયો કે, જ્ઞાન કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિનો કે વર્ણનો ઈજારો નથી. પ્રજ્ઞાતની દિશામાં મનુષ્ય માત્રની અબાધિત યાત્રા સંભવે છે. ઇશ્વરોપલક્ષિ કોઈ વિશિષ્ટ વર્ણની સંપત્તિ કદી પણ થઈ શકતી નથી. માણસની પોતાની પવિત્રતા, સરળતા અને યુરુપાર્થ શક્તિ જ તેને પ્રદક્ષિણા દરવાજે પહોંચાડી શકે છે.

તુલાધારે આવેલા પ્રાદાણુને પોતાના વેપાર કર્મના અનુરૂપ એક નાનકડી વાત જ કહી આપી: ‘બુઝો, ભાઈ! આ ત્રાજવાંની ફાંડી સીધી રાખવી પડે છે.’

આ ત્રાજવાંની ફાંડીના સીધાપણાએ બહારનાં કર્મો કરતાં તુલાધારના મનને સરળ અને ઇશ્વરપરાયણ બનાવી દીધું. નાનું છોકરું હુકાને આવે કે મોટા માંધાતા તેની હુકાને આવે, ગમે તે કોઈપણ વસ્તુની ખરીદી માટે આવે, પણ ત્રાજવાંની ફાંડીના રૂપમાં જરા જેટલી પણ ફેર ન પડે. ન તે ફાંડી ભીંચી જાય કે ન નીચી જાય, પરંતુ બરાબર મધ્યમાં રહે. એકધારા ઉપયોગ અને કામની પણ મન ઉપર અસર થયા વગર રહેતી નથી. સુખ-દુઃખ, જન્મ-મરણ, પ્રેમ-વૃણા આવા આવા દ્વંદ્વોથી જગત સભર છે. આ બંને દ્વંદ્વોમાંથી કોઈના પણ પક્ષ કે પ્રતિ પક્ષમાં પડ્યા વગર તુલાધારને જેમ ત્રાજવાની ફાંડીમાંથી સમવૃત્તિ જડી, તેમ કર્મયોગીને પણ તેના દરેક કાર્યોમાંથી પ્રભુતાનો પડછાયો જડ્યા વગર રહેશે નહિ. વાણુંક બધાના માથાનું સુંડન કરે છે. કર્મયોગી વાણુંક પોતાના આ કાર્યને નિષ્કામ યુદ્ધિએ જેમ જેમ કરતો જશે તેમ તેમ એક દિવસ તેનાં મનમાં આ આધ્યાત્મિક ભાષા સ્ફૂર્યા વગર રહેશે નહિ કે—બીજાના માથાનાં સુંડન મેં ઘણું કર્યું, પરંતુ મારી જાતનું સુંડન કરવાનું મેં કદીયે વિચાર્યું નથી. આજ રીતે ખેતરમાં વધી પડેલા નીંદાણ કાઢતાં કાઢતાં ખેડૂતના હૃદયમાં વાસના અને વિકારોનું નીંદાણ કાઢવાની સદ્ગુદ્ધિ સૂઝશે. માટી ખૂદી ખૂદીને ગાર બનાવી સમાજને પાકાં માટલાં પૂરા પાડનારો ગોરો કુંભાર પોતાનાં જીવનને પાકું માટલું બનાવવાની મનમાં ગાંઠ વાળે છે. હાથમાં ટીપણી રાખી ‘માટલા કાચાં કે પાકાં’ એવી સંતોની પરીક્ષા કરનારો તે પરીક્ષક બને છે. કપડાના તાણાંવાણાં વણનારો શ્રી કળીર કપડા વણતાં વણતા પોતાનાં જીવનના તાણાંવાણાં વણવાનાં કાર્યમાં સંલગ્ન થઈ પોતાના

ધંધાની ભાષામાંથી પ્રશ્નત્વનું દિવ્ય જ્ઞાન મેળવી લે છે. એ સાત્ત્વિક પુરુષોને માટે તેમનાં કર્મો એ જ તેમના આધ્યાત્મિક જીવન ઘડતરની લોકોત્તર નિશાળો હતી. તેમનાં કર્મો દેખાવમાં ભલે સાંસારિક, સ્થૂલ અને આજીવિકામૂલક દેખાતાં હતાં પરંતુ વાસ્તવમાં તે કર્મો પરમાત્મભાવ ભણી ખેંચી જનારાં હતાં.

આવો નિષ્કામ કર્મયોગી સતત કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેતો હોવાથી સમાજમાં દંભને વિસ્તરવાનો અવકાશ મળતો નથી. સમાજમાંથી દંભને હટાવવાનું કામ ભારે ભગીરથ કાર્ય છે. દંભથી સમાજનો નફો વિકૃત બની જાય છે. જ્ઞાની કર્મની સાધનાથી એ શૂન્ય બની જાય તો બીજાની નિષ્ક્રિયતાને સહજ ટેકો મળી જાય. પરિણામે પાપનું, દંભ નિષ્ક્રિયતા કે જડતાને વિસ્તરવાનું બેકામ મેદાન મળી જાય. કર્મયોગીને લઈ સમાજ આ પાપોમાંથી જીગરી જાય છે. કર્મયોગી સ્વયં સંતૃપ્ત હોવા છતાં અને સાધનાના પરમ શિખરને સ્પર્શ્યા પછી પણ નિષ્કામ કર્મયોગને ચીવટથી વળગી રહે છે. નાનાં બાળકોની ઢીંગલા ઢીંગલીની રમતમાં કે ઢીંગલા - ઢીંગલીનાં લગ્નમાં મોટા ગણુતા માબાપો પણ રસ લેતા હોય છે. છોકરાંની રમતમાં ભળી તેના આનંદ અને મીઠાશમાં વધારો કરવાની તેમની વૃત્તિ હોય છે. બૂલીને પણ એ માબાપ બાળકોની ઢીંગલા ઢીંગલીની રમતમાં રસ ન લે અને બાળકોની રમતથી છેટા રહે, તો બાળકોને પણ રમતમાં મજા ન પડે. એ જ રીતે કર્મયોગી પણ કર્મસંતૃપ્ત થઈ કર્મ કરવાનું છોડી તો શકે છે, તેને માટે હવે કર્મની કોઈ અપેક્ષા પણ નથી પરંતુ બાળકોની રમતમાં માબાપ રસ ન લે અને જેમ બાળકો નીરસ બની જાય તેમ નિષ્કામ કર્મયોગી પણ એ કર્મ કરવાનું છોડી દે તો બીજા જે કર્મ રહ્યા છે તેઓ પણ કર્મ છોડી બેસશે અને મનમાં અધૂરા અને ભૂખ્યા રહી આનંદ વગરના લૂખા થઈ જશે.

કર્મયોગી કદી પણ પોતાની બાતને વિશિષ્ટ વ્યક્તિ તરીકે માનતો નથી. એક સામાન્ય માણસની માફક જ તે કર્મમાં બેસાડેલો રહે છે. ‘હું’ મહત્ત્વની અને ગણ્ય વ્યક્તિ છું’—એવી અહંની સામાન્ય રેખાનો સંસ્પર્શ પણ તેને થવા પામતો નથી છતાં સકામ બુદ્ધિથી કર્મને આશ્ચર્યનાર વ્યક્તિ કરતાં તેનાં કર્મમાં હબર ગણી વધારે મહેનત, વધારે તેજસ્વિતા અને દિવ્યતા હોય છે; કર્મો તો સદા કર્મો જ હોય છે; તેનામાં પારમાર્થિક કે અપારમાર્થિકની કોઈ છાપ લાગેલી હોતી નથી. તેની બહિરાત કરવાની પણ હોતી નથી. કર્મ કરનારની વૃત્તિ, ઉત્સાહ, ભાવના અને પરમાર્થપરાયણતાના આધારે કર્મો સ્વાર્થી અને પરમાર્થી બની જાય છે. કર્મયોગીના કામમાં સોગણો ઉત્સાહ જણાયો. ખાવાનું આણું મળે તો એ આઠ ગણું કામ તેના હાથે થવાનું. તેની પ્રભુપરાયણતા તેનાં દરેક કાર્યોમાં પ્રગટ થવાની. કપૂર અને ચંદન જેવા તેના સ્વચ્છ અને પવિત્ર જીવનની સુવાસ સર્વત્ર ફેલાઈ જવાની.

આ રીતે અનાસક્ત કર્મયોગી ફેલાકાંક્ષાથી શૂન્ય હશે. પરંતુ પાર વગરનાં કીમતી ફળો તેને પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા તરફથી પરમ અસ્તિત્વ મારફત મળ્યા કરશે. આવા નિષ્કામી

વ્યક્તિની શરીરચાત્રા એટલે આલવિકા તો ચાલશે જ પરંતુ તેનાં શરીર અને બુદ્ધિ વધારે પવિત્ર, સાર્વિક અને પારકશક થઈ જશે. જેની વચ્ચે રહી તે પોતાનો વહેવાર ચલાવે છે તે સમાજનો પશુ કાચાકદપ થઈ જશે. જીનનમાં ફંભને અવકાશ રહેશે નહિ અને જીવન ધન્ય બની જશે.

કર્મચોગીનાં કર્મમાં સામાન્ય માણસોના કર્મ કરતાં એક જાતની દિવ્યતા અને પ્રભુતા હશે. કારણ તેને માટે કર્મ પ્રભુપૂજા બની જશે. કર્મ તેનો જ પ થઈ જશે. કર્મની આરાધના તેના મંત્રની આરાધના બની જશે. કર્મમાં જ તેનું સર્વસ્વ સમાજેલું હશે. યાદ રાખજો, જિંદી ખેડ અને જમીનમાં ભેજ, બન્ને હશે તો જ અનાજના કણસલાં કાંડા જેવા માતબર થશે. સારાં કામો અને પ્રભુપરાયણતાની ભીનાશથી જ કર્મ નિર્ચાતક મટી લોકોત્તર બની જશે.

આપણે ત્યાં પરમાર્થ શબ્દનો ભારે દુરુપયોગ થયો છે. પરમાર્થનો અર્થ આપણે ધર્મચાર્યો કરીએ છીએ. ક્ષત્રિયોએ ધર્મચાર્યો વ્યક્તિને હાથપગ હલાવવાના હોતા નથી. તે કાર્ય કરે તો તેની પારમાર્થિકતા લાજી મરે. તે ભૂલી જાય છે કે, યોગેશ્વર ગણાતાં શ્રીકૃષ્ણને પણ, અર્જુનને યુદ્ધમાં સારથિની સેવા આપતાં, યુદ્ધ સમાપ્તિ પછી રથના ઘોડાના ઘાનો ઉપચાર કરતાં, ઘોડાની શાંતિ માટે ખરેખર કરતાં, રાજસૂય યજ્ઞ પ્રસંગે પધારેલા મહેમાનોની એંદી પાતળ ઉપાડતાં કર્મો તો કરવાં જ પડ્યાં છે. અને સંતોએ પણ કોઈએ ચમારતું કામ, કોઈએ હરજીવું કામ, કોઈએ કુંભારતું કામ, તો કોઈએ વણકરતું કામ, કોઈએ વાણિયાતું કામ તો કોઈએ હજારમતું કામ અને કોઈએ મરેલાં ઢોરને ખેંચી જવાતું કામ કર્યું જ છે અને આમ કામ કરતાં કરતાં તેઓ મુક્ત થઈ ગયા છે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણને શ્રી ગૌતમ સ્વામી ગર્ભિત નિર્દેશ કરે છે કે, મરણતું પ્રતિક્ષણ સ્મરણ રાખી જીવવાની વધારે જરૂર એટલા માટે છે કે, મરણની ભયાનકતાનો સરળતાથી સામનો કરી શકાય.

એકનાથના જીવનનો એક પ્રસંગ છે. એક ગૃહસ્થે એકનાથને પૂછ્યું : ‘પ્રસો ! આપનું જીવન આટલું નિઃપાપ અને નિઃશલ કેમ છે ? તમે કોઈ પર ગુસ્સે થતા નથી, કોઈ સાથે મનદુઃખ નથી સૌ ઉપર એકાન્ત પ્રેમની અમી વર્ષા કરી શકો છો અને અમારું જીવન એવું કેમ બનતું નથી ?’

એકનાથે જવાબ આપ્યો : ‘મારી વાત તો રહેવા દો, ભાઈ ! મને એક વાતની જાણ થઈ છે કે આજથી સાત દિવસ પછી તમારૂં મરણ છે.’

નાથે કહેલી વાતને ખોટી પણ કોણ માને ? તે માણસ તો હેબતાઈ ગયો. સત્વર પોતાને ઘેર આવ્યો. બધી સોપણ નોંધણની વાત કરવા માંડી. માનસિક અસર વધી જતાં મૃત્યુના ભયથી તે માંદો પડ્યો. છ દિવસો આ રીતે વીતી ગયા. સાતમા દિવસે શ્રી એકનાથ

૬૨૦ : ભેદા પાપાણુ, ખોટ્યાં દ્વાર

સંત પોતે તેને ઘરે પધાર્યાં. તેણે તેમનાં ચરણોમાં વંદન કર્યાં. એકનાથે કૃષ્ણ ક્ષેમની પૃચ્છા કરી એટલે તે ગૃહસ્થે જવાબ આપ્યો : ‘પ્રસો ! હવે જાઈ છું.’

શ્રીનાથે પૂછ્યું ‘ગએલા આ છ દિવસોમાં તમારા હાથે કેટલું પાપ થયું ? પાપના કેટલા વિચારો મનમાં જાગ્યા ?’

મરણ પથારીએ પડેલા અને એકનાથના વચન સુજળ આતુરતાથી મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરતી તે વ્યક્તિએ જવાબ આપ્યો : ‘નાથ ! પાપનો વિચાર કરવાનો વખત જ ક્યાં હતો ? મારી દૃષ્ટિ સામે તો ચમરાજનો ભયંકર પંજો ઘૂમ્યા કરતો હતો ત્યાં અશુભ વિચારને અવકાશ જ ક્યાંથી મળે ?’

એકનાથે જવાબ આપ્યો : ‘ભાઈ ! સાત દિવસ પૂર્વે તે’ પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ તને મળી ગયો છે. હવે તને સમજાઈ ગયું હશે કે માફ જીવન નિઃપાપ કેમ છે ? મરણનો વાઘ હંમેશાં સામે ઘૂરકતો જિલો હોય ત્યારે પાપ કરવાનું સૂઝે પણ ક્યાંથી ? પાપ કરવા માટે પણ જીવને એકદમ નિરાંત જોઈએ. મરણની એક ક્ષણ માટે પણ વિસ્મૃતિ ન થવા દેવી એ પાપમાંથી મુક્ત થવાનો એક માત્ર ઇલાજ છે. મરણ સામે દેખાતું હોય, ત્યારે કોની હિંમતે માણસ પાપ કરી શકશે ?’

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ પોતાના પ્રશ્નના સંબંધમાં સમીચીન સ્પષ્ટતા મેળવવા ફરી પોતાના પૂછેલા પ્રશ્નના અનુસંધાનમાં જ પૂછી બેસે છે કે—

अने य इह के बुद्धे ? केली गायममन्वषी ।
केत्तिमेव बुवंतं तु गायमो इणमन्वषी ॥

તે સ્થાન કયું છે ? શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણે આમ પૂછતાં શ્રી ગૌતમ સ્વામીએ જવાબ આપ્યો : યાદ રાખજો, મૃત્યુ સતત પીઠ પાછળ જીવે છે છતાં માણસ તેને જ જુલવાના પ્રયાસમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. મૃત્યુને યાદ રાખી જીવનની દિશાને બદલવાની વાતને તે વિસારે પાડી દે છે. અરે, ‘મરણ’ શબ્દ પણ તેનાથી સહેવાતો નથી. ‘મરણ’ શબ્દના ઉચ્ચારમાં તેને મૃત્યુના ભયના દર્શન થાય છે. પરંતુ જીવતા જીવે જો મૃત્યુનો અનુભવ ન થયો તો પરમ નિર્વાણની પરમ શાંતિની ઉપલબ્ધિ કથમપિ શક્ય બનવાની નથી. જીવનનો ખીજો છેડો મૃત્યુને અડે છે એ વાત ખ્યાલમાં રાખી છેવટની ઘડી પુણ્યમય, અત્યંત પાવન અને ફડી કેમ થાય તેનો સતત વિચાર કરવો જોઈએ.

તમોગુણ અને તેનો ઉપાય

આત્મા સ્વયં સંપૂર્ણ છે. તે અનંત ગુણોનો અક્ષયભંડાર છે. આત્માની પ્રતીતિના અભાવમાં જ વસ્તુઓનું આકર્ષણ માણસના માનસને આકર્ષિત કરે છે. પોતાના અક્ષય નિધાનની સાધારણ પ્રતીતિ પણ જો કોઈ ઉપાયથી માણસને થઈ જાય તો જાગતિક કીમતી ગણાતાં પદાર્થો પણ તેને માટે નિર્મૂલ્ય થઈ જીભા રહે. આત્માનો સ્વયંભૂ સ્વભાવ પણ જીર્ણગામી એટલે ઉપરની દિશામાં જ ગતિ કરવાનો છે. ઉપર ફેંકવામાં આવેલો પથ્થર જેમ પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણને લઈ પૃથ્વીની દિશામાં ખેંચાય છે, તેમ જીર્ણગતિ સ્વભાવવાળો આત્મા પણ વિકારો, દેહાધ્યાસ અને મમાકાર યુદ્ધિના ગુરુત્વાકર્ષણથી ઈશો દિશામાં આડી-અવળી અને જીર્ણ ગતિ કર્યા કરે છે. કોઈ પણ વસ્તુને ભારે વજન બાંધે એટલે જેમ તે નીચે ખેંચાય છે તેમ વિભાવદશાનાં વમળોમાં અટવાએલા આત્માની પણ આવી જ સ્થિતિ છે. મમતા, વિકારો, વાસનાઓ અને દેહાત્મભાવથી જો આત્માને એકદમ અલગ પાડી શકવાની લોકોત્તર દિવ્ય શક્તિને આવિર્ભાવ થઈ જાય, તો આત્માને પોતાની દિશામાં સ્વતંત્રતા પૂર્વક પ્રગતિ કરવાનું સુગમ બની શકે; પરંતુ આ વાત કહેવામાં જેટલી સરળ અને સાદી સીધી લાગે છે તેટલી જીવનમાં સક્રિય બનાવવી અઘરી છે. આત્માને વિભાવની ભેડીમાંથી મુક્તિ મળે તો જ અલૌકિક આનંદની ઉપલબ્ધિ જીવ માટે સરળ બને એમ છે.

આત્મા અનંત શક્તિ અને અનંત ગુણોનો અધિપતિ છે. છતાં પોતાના વૈભવ, સમૃદ્ધિ અને આંતરિક શક્તિઓથી તે અજ્ઞાત હોવાને કારણે ગુલામીની અવસ્થા તે ભોગવી રહ્યો છે. ધનિદ્ર્યો, મનના વિચારો અને વિકારો આત્માને જે માર્ગે લઈ જવા માંગે છે તે માર્ગે તેઓ તેને સરળતા પૂર્વક દોરી જાય છે. અનાથની માફક તે તેમની પાછળ પાછળ દોરાતો જાય છે. આ બધા બહારના પ્રવાસીઓ છે, સુસાફરો છે, એ સત્ય ન સમજવાના કારણે ઔપધિક અને વિદેશી વિભાવોની સત્તા તે મૂંગે મોઢે સ્વીકારી લે છે એ જ તેની મોટી અજ્ઞાનતા છે. વિકારો, વાસનાઓ, પદાર્થમૂલક સુખદુઃખો તો દેહની સાથે સંબંધ ધરાવનારા છે, પોતાની સાથે તેમનો જરાયે સંબંધ નથી એ સત્ય જો આત્મા એક વખત યથાર્થ રીતે સમજી જાય, તો આત્મા પર આ વિકારોના સામ્રાજ્યની સત્તા એક ક્ષણ પણ ટકી શકે નહિ. આત્માનું સાવંભોમત્વ સ્થપાઈ જાય અને આ રીતે જે પોતાની જાત પર શાસન કરે તે વિશ્વનો સમ્રાટ જ નહિ, સ્વયં વિરાટ બની જાય.

આત્મા અને દેહમાં પાર્થક્ય વિવેક અને વૈરાગ્યને આભારી છે. નાવડી અભાવવાનું કામ હલેસાં મારનારાઓ કરે છે, પરંતુ દિશાને નિષ્કૃય કરવાનું કામ સુકાનીનું છે. નિશ્ચિત દિશાની જળયાત્રા માટે જેમ હલેસાં અને સુકાન બંનેની અનિવાર્ય જરૂર છે તેમ દેહનાં સુખદુઃખ અને

૧૨૨ : ભેદા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

વિકારમૂલક વિભાવ ભાવોથી આત્માને જુદો પાડવાને માટે પણ વિવેક અને વૈરાગ્ય બંનેની સમાન જરૂર છે.

આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં જેમ બધા રોગોનાં મૂળમાં વાત, પિત્ત અને કફ હોય છે, રોગનાં મૂળમાં આ ત્રણ વસ્તુઓનો વિકાર હોય છે, ફેર હોય તો એટલો જ કે કયાંક એકાદ ઓછો તો કયાંક એકાદ વધારે; તેમ આ સચરાચર જગતમાં પણ ત્રણ વસ્તુઓ રહેલી છે. સત્ત્વ, રજસ અને તમસ—એ ત્રણ શુભો પ્રકૃતિમાં ભરેલા છે. આ ત્રણ શુભોના કારણે જ સંસાર છે. શુભાતીત થયા પછી સંસારનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. સંસારમાં જ્યાં સુધી જે ક્રિયા-કલાપ દેખાય છે તેના કેન્દ્રમાં આ ત્રણ શુભોનું અસ્તિત્વ જ કામ કરી રહ્યું હોય છે. એટલે ભગવાન કૃષ્ણ તો ગીતામાં બહુ જ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અર્જુનને સમજાવે છે કે, ધૈર્યગુણવિષયા વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો મવાર્જુન વેદ અને વેદમાં બતાવવામાં આવેલા ક્રિયાકાંડો સત્ત્વ, રજસ અને તમોશુભૂલક છે. તેમાં નિર્દિષ્ટ કોઈપણ ક્રિયા આ ત્રણ શુભોથી અતીત નથી. આ ત્રણ શુભોથી આત્માને અળગો પાડીએ તો જ દેહ અને આત્મા વચ્ચે ભેદ રેખા ખેંચાય. દેહથી આત્માને અળગો પાડવાનો એક માત્ર માર્ગ આ ત્રણે શુભોને તપાસી, તેમને છૂટી દેવાનો છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સખા અર્જુનને બહુ સરળતાપૂર્વક કહે છે કે, વેદવિહિત કર્મને ધર્મ માની બે તું યજ્ઞ યાગાદિ ક્રિયાકાંડોમાં ક્ષમાઈ પડીશ તો તેનું ઉત્કૃષ્ટતમ ફળ માત્ર સ્વર્ગની ઉપલબ્ધ થશે પરંતુ એનાથી પરમસુકિત કથમપિ શક્ય બનશે નહિ. કારણ, વેદોમાં નિર્દિષ્ટ ક્રિયા કલાપો સત્ત્વ રજસ અને તમોશુભૂલક છે. વેદ નિર્દિષ્ટ વ્યવહારોથી આત્માને આત્યંતિક મોહ સંભવિત નથી. બે જન્મ, જરા અને મૃત્યુથી સુકિત મેળવવાની મહત્તમ મનીષા હોય તો હે અર્જુન! તું ત્રિશુભાતીત થઈ જા! સત્ત્વ, રજસ અને તમોશુભને છૂટા વગર આ મોહ બળમાંથી સુકિત મેળવવી અશક્ય છે. આ રીતે ત્રણે શુભો સંસારનાં મૂળ છે એ સમજ ગયા પછી આજે સહુથી વધારે ભયંકર એવા તમોશુભ અને તેને હાંભવા માટેના ઉપાયનો વિચાર કરીએ. ગઈકાલના પ્રવચનમાં તમોશુભ વિષેનો સામાન્ય નિર્દેશ કરી દેવામાં આવેલ છે. આજે તે વિષે વિશદ વિચારણાપૂર્વક સ્પષ્ટ છણાવટ કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

આજે સર્વત્ર તમોશુભની બારે બિહામણી અને વિકરાળ અસરો જોવા મળે છે. તમો શુભની મુખ્ય નિશાની નિષ્ક્રિયતા છે. પ્રમાદ, આળસ, ભેંધ, કાંચેથી બહારાઈ જવું વગેરે તમો શુભના સ્પષ્ટ ચિહ્ન છે. તમોશુભ સદા પ્રમાદ પ્રધાન હોય છે. આળસ તેનું મુખ્ય લક્ષણ છે. કવિઓ અને નીતિ વિશારદો આળસથી સતત બચત રહેવા ભલામણ કર્યા કરે છે. ‘આલ્સ્ય’ હિ મનુષ્યાણાં શરીરસ્થો મહારિપુઃ’ આળસ મનુષ્યના શરીરમાં રહેલો મોટામાં મોટો દુશ્મન છે. ઘર સમાજ અને દેશને ખેદાન મેદાન કરનારો અને સુખ શાંતિમાં આગ આંપનારો એ ભયંકર દુશ્મન છે. આપણામાં ઘર કરવા તે ટાંપીને બેસી રહે છે. થોડો પથુ તક મળી બચ કે તે તરત જ આપણામાં ઘૂસી બચ છે. આળસને આપણામાં પ્રવેશવામાં જરા જેટલી પણ

આગસ નથી. જરા એ કેળિયા વધારે ખાધું કે તેણે પોતાને આળોટવા માટે આપણને આડા પાડ્યા જ નહોતો. આગસ માટેની આપણી સદા પૂર્વ તૈયારી હોય છે. આપણે જે મહેનત પૈસા મેળવવા અથવા કોઈપણ કાર્ય માટે કરીએ છીએ તેની પાછળનું ધ્યેય પણ એક જ હોય છે કે, વૃદ્ધાવસ્થામાં તે કામ આવે. ભવિષ્યની આગસ માટેનો આજનો પ્રયત્ન છે. ઘણા પૈસા મેળવવો એટલે આગળની આગસ માટે બંદોબસ્ત કરી રાખવો. આપણી વિચારવાની દૃષ્ટિ પણ તમોશુષ્ણ આકર્ષી છે. અન્યથા સરળતાપૂર્વક અને સહજ પ્રાકૃતિક જીવન જીવનાર વ્યક્તિ ઘડપણમાં પણ યથોચિત રીતે કામ આપી શકવાની જ છે. ખરી રીતે તો ઘડપણ અનેક વર્ષોના અનુભવોનો સમૃદ્ધ નિધિ છે. આ અનુભવોનો યોગ્ય માર્ગે ઉપયોગ કરી જીવનને પ્રભુતાની દિશામાં યોગ્ય માર્ગે વળાંક આપી શકવાની જેટલી સરળતા ઘડપણ માટે શક્ય છે તેટલી અન્ય અવસ્થામાં નથી; છતાં ઘડપણ નિષ્ક્રિય અને તે માટેના જ આપણા વિચારો અને પ્રયત્નો હોય છે.

આગસ ભૂલે ચૂકે આપણામાં અવકાશ ન મેળવી લે તે માટે સતત જાગૃતિ અનિવાર્ય છે. એક ક્ષણનો પ્રમાદ પણ જીવને બીજી દિશામાં ધકેલી શકે છે. માટે ભગવાને સતત સાવધાની રાખતા સાધકોને પણ સાવધાન રહેવા કહ્યું છે—“સમયઃ ગોચમ્ ! મા પમાચ્ચ” હે ગૌતમ ! એક સમય માટેનો પણ પ્રમાદ આચરીશ નહિ !

નળ રાજાની એક કથા બહુ પ્રચલિત છે. નળ રાજા કેવડા ચોટા રાજા હતા તે તો જાણીતી હકીકત છે. હમયતી તેમનાં ધર્મપત્ની હતાં. સોળ સતીઓમાં તેમનું નામ છે. એકવાર આ નળરાજા જ્યારે પગ ધોઈ રહ્યા હતા, ત્યારે તેમના પગનું ફેણિયું કોરું રહી જતાં કથાકારો કહે છે કે, કલિએ ત્યાંથી તેમનામાં પ્રવેશ કર્યો. નળરાજા સ્ટેટિક જેવા નિર્મળ, પવિત્ર અને સ્વચ્છ હતા. સ્વચ્છતા તેમનો આગવો ગુણ હતો. ઉતાવળમાં તેમનું એક અંગ સહેજ કોરું રહી ગયું એટલે કહે છે કે, એટલા આગસના છિદ્રમાંથી કલિ તેમનામાં પેસી ગયો. આપણું તો આપુ'યે શરીર પુદ્ગલ પહેલું છે એટલે તેમાં પ્રવેશવાની આગસને ભારે સુગમતા થઈ પડે છે. એ જ્યાંથી પણ આપણા શરીરમાં પ્રવેશવા માંગે ત્યાંથી તે સરળતાપૂર્વક આપણામાં પ્રવેશી શકે છે. તેને પ્રવેશવા માટેનાં સર્વ દ્વાર ખુલ્લાં છે. એક વખત જો શરીરમાં આગસને પ્રવેશ મળે એટલે મન અને બુદ્ધિની પવિત્રતા પણ અભાડાયા વગર રહે નહિ. મન વિકારચરત અને બુદ્ધિ મલિન બની જવાની. મન અને બુદ્ધિ જ્યારે વિકૃતિ અને છે ત્યારે અનેક દુઃખો આવીને ઊભા રહે છે. આ દુઃખોને પાર કરી જવાની જો લેશ પણ ઇચ્છા હોય તો આગસનો પરિત્યાગ એ અનિવાર્ય હકીકત છે.

આગસ અને ઊંઘને મીઠો સંબંધ છે. આગસ જીતવાની વાત સાથે ઊંઘને જીતવાની વાતનો પણ સહજ સંબંધ છે. આમ તો જાંઘ બહુ મીઠી વસ્તુ છે. જીવનમાં તેની અચૂક અંશે જરૂર પણ છે. વધારે વખત સુધી માણસ ઊંઘ ન કરે તો તે ગાંઠ થઈ જવાનો ભય રહે છે.

ગીતાકાર ભગવાન કૃષ્ણ કહે છે, યા નિશા સર્વધૃતાનાં તત્ત્વાં જાગર્તિ સયમી—એ આત્મજ્ઞાન સધળાં પ્રાણીઓ માટે રાત્રિરૂપ છે તેમાં યોગી પુરુષ ભગે છે. અર્થાત્ યોગી પુરુષો જરાપણુ પ્રમાદ કરતા નથી. પ્રભુતાની અસુક કોટિએ પહોંચી ગયેલા મહાત્માઓની જિંઘ પણુ એક જાતનો યોગ જ છે. પ્રગાઢ અને શાંત જિંઘ સૌ માટે શક્ય નથી. જિંઘતું મહત્ત્વ તેના સમય સાથે નથી પરંતુ તેની પ્રગાઢતા સાથે છે. ફૂલો જેટલો જિંઘ હોય છે તેટલું જ તેનું પાણી પણુ સ્વચ્છ અને મીઠું હોય છે. પરિમાણમાં નિદ્રા ભલે થોડી હોય, પરંતુ પ્રગાઢ હોય તેનું જ એકંદર મહત્ત્વ છે. ચંચળવૃત્તિ સાથે ત્રણ કલાક સુધી અભ્યાસ કરનાર બાળક કરતાં મનની એકાગ્રતા સાથે અર્ધ કલાક કરેલો અભ્યાસ વધારે કીમતી છે. સાચી જિંઘ સદા સ્વપ્ન વગરની હોય છે. જિંઘમા પણુ જો જાતજાતના વિચારો છાતી પર ચડી બેસે તો આશમ મળતો નથી.

જિંઘની મીઠાશ માટે દૈહિક શ્રમના સાતત્યની અનિવાર્ય અપેક્ષા છે. આખા દિવસ દરમિયાન એવી રીતે શારીરિક શ્રમ કરવો કે જેથી પધારીમાં પડતાંવેત ઘસઘસાટ જિંઘ આવી જાય. જિંઘ એ પણુ થોડા કલાકોનું મૃત્યુ જ છે. સારી જિંઘ માટે આખા દિવસના યોગ્ય શારીરિક શ્રમની જરૂર છે. અંગ્રેજ કવિ શેક્સપિયરે કહ્યું છે—‘રાત્રીના માથા પર સુગટ છે પરંતુ તેના અંતરંગમાં ચિંતા છે.’ રાત્રીને જિંઘ ન આવે તેનું મુખ્ય કારણ તે શારીરિક શ્રમ કરતો નથી તે છે. જે માણસ ભગવાને સમયે જાણે છે તેને જિંઘને વખતે ભગતા રહેવું પડે છે. દિવસે યુદ્ધિ અને શરીરને ન વાપરવાં એટલે તે જિંઘ જ થઈ જાય. પછી જિંઘની વખતે યુદ્ધિ વિચાર કરતી રખડે અને શરીરને સાચું નિદ્રાસુખ ન મળે તે સ્વાભાવિક છે. પછી લાંબા વખત સૂઈ રહેવું પડે છે. જીવન પરમ પુરુષાર્થની સાધના માટે છે. તે જીવનને જો જિંઘ ખાઈ જાય તો પછી પુરુષાર્થ સંપાદન થશે ક્યારે ? અર્ધું આયુષ્ય જિંઘમાં જ ખોવાઈ જાય પછી મેળવવાનું ક્યારે મેળવાય ?

જિંઘણી માણસનું માનસ કાળેલ અને સાવધ રહેતું નથી. અસાવધાન વ્યક્તિમાં સદા અનવધાન જન્મવાનું. ઝાઝી જિંઘના કારણે આળસ પેદા થાય છે અને આળસને લઈ માણસ ભૂલકણો થઈ જાય છે. વિસ્મરણ સદા પરમાર્થનો નાશ કરનારી વસ્તુ છે. વિસ્મરણની આ લાંબી પ્રક્રિયા પરમાર્થમાં કે દુનિયાદારીના વહેવારમાં તુકસાન કરનારી જ નીવડે છે. વિસ્મરણ એક મોટી અને અસાધ્ય બીમારી છે. જીવનમા તેથી સડો પ્રવેશી જાય છે અને જીવન તેનાથી ખવાઈ જાય છે.

વિસ્મરણનું કારણ મનની આળસ છે. મન બચત હોય તો વિસ્મૃતિ શક્ય નથી. આળોટવામાં સ્વર્ગનાં સુખનો અનુભવ કરનારના મનને વિસ્મરણનો રોગ વળગ્યે જ છૂટકો છે. એટલે જ ભગવાન યુદ્ધે પણુ કહ્યું છે કે “પમાદો, મચ્છુનો પદ” પ્રમાદ એજ મૃત્યુનું સ્થાન છે. પ્રમાદને જીતવા માટે આળસ અને જિંઘને જીતી લો ! અંગ મહેનત કરો ! સતત ભગૃત

અને સાવધાન રહે। ક્ષણેક્ષણનો હિસાબ રાખો. એટલે અનવધાનપણનો રોગ નાખૂદ થશે અને આજસને પ્રવેશવાની બિલકુલ જગ્યા મળશે નહિ.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ અને ગૌતમ સ્વામીના સંવાદ વિષય શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ત્રેવીસમા અધ્યયનનો સ્વાધ્યાય ચાલી રહ્યો છે. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણનો આ છેલ્લો પ્રશ્ન છે, જેનો જવાબ શ્રી ગૌતમ સ્વામી આપી રહ્યા છે.

યાદ રાખજો, જ્યાં સાધનાની પરાકાષ્ટા છે ત્યાં સિદ્ધિ સામે ચાલી, હાથ બેસીને બેસી રહે છે. જેને જ્યાં પહોંચવાનું છે, તેના નામના માત્ર જપ કરવાથી તે પોતાના અલીપ્ત સાધ્યને મેળવી નહિ શકે. તેને મેળવવા માટે તો તે માટેના યોગ્ય પુરુષાર્થની અપેક્ષા છે. દાખલા તરીકે, જેને દિલ્હી પહોંચવું છે તે ‘દિલ્હી, દિલ્હી’ બપ જપતો ઝાડ નીચે બેસી રહેશે તો દિલ્હી આશુ રહેશે ને પોતાને ઝાડ નીચે જંગલમાં બેસી રહેવાનો વારો આવશે ! દિલ્હીની યાદમાં ને યાદમાં રસ્તામાં આરામ લેવા શેઠશે તો સાધ્ય મેળવવાના આરામથી વંચિત રહી જશે. જેને પહોંચવું છે તેને તો ચાલવાનું કામ ! તેણે તો ચાલવાની મહેનત આણી જ રાખવી જોઈએ ! તેમાં જ મંડ્યા રહેવું જોઈએ એટલે દિલ્હી પહોંચી જવાય ! મોક્ષના માત્ર પુરુષાર્થહીન સ્મરણથી તેની મહેનતમાં, તેની સાધનામાં શિથિલતા પેદા થશે અને મોક્ષ આઘો જશે. મોક્ષની વાત મનમાંથી સમજાવી કાઢી નાખવી અને તેની સતત સાધનામાં મંડ્યા રહેવું એજ મોક્ષને પાસે લાવવાનો ઇલાજ છે. નિષ્ક્રિયતા અને આરામની કશી જ અપેક્ષા રાખ્યા વગર, માત્ર સાધનાના માર્ગ તરફ એકાત ધ્યાન કેન્દ્રિત રહે અને નિષ્કાપૂર્વક સાધનાના માર્ગમાં સતત પ્રગતિ થતી રહે તેની લગની, તેની રહ, જો અનવરત લાગી રહે તો તે નિરાબાધ, શિવસ્વરૂપ મોક્ષનું પરમેશ્વર સ્થાન અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય. જવાબ જવાબની બૂમો માર્યા કરવાથી દાખલાનો જવાબ આવતો નથી. જે રીત આવડતી હોય તે રીતથી એક પછી એક પગલું લેતાં લેતાં જ જવાબ લાવી શકાશે. તે રીત જ્યાં પૂરી થશે ત્યાં જવાબ ચોક્કસ આવી જશે. સમાપ્તિ પહેલાં સમાપ્તિ ક્યાંથી થાય ? રીત પૂરી કર્યા વગર જવાબ ક્યાંથી આવે ? આ આજના પ્રશ્નની સામાન્ય પૂર્વજૂમિકા બતાવ્યા પછી શાસ્ત્રના મૂળ પાઠ પર આવીએ.

નિઘ્વાણ તિ અવાહ તિ સિદ્ધિ લોગગમેવય ।

સ્ત્રેમ સિવં અણાબાહં જંચરન્તિ મહેસિણે ॥

તં ઠાણ સાસય વાસ લોગગમિ દુરાસહ ।

જં સંપસાન સૌર્યતિ મવો હંતકરા મુણી ॥

અર્થાત્— જે સ્થાન મહર્ષિ મેળવે છે તેનું નામ નિર્વાણ છે. તે અબાધ છે, સિદ્ધિ છે, લોકાઝ છે, શ્રેમ શિવ અને અનાબાધ છે.

૯૫ પ્રવાહનો અંત લાવનાર યુનિ જેને પ્રાપ્ત કરીને શોકચુકત બને છે તે લોકના અશ્વભાગમા શાશ્વતરૂપ છે, ત્યાં પહોંચવું અઘરું છે.

યાદ રાખજો, જ્ઞાની પુરુષની છેવટની અવસ્થામાં બધી ક્રિયાઓ ખરી પડે છે. નિર્વાણનો અર્થ પણ આ જ છે. હીપકને કૂંકે મારો અને તે જેમ અનંતમાં વિલીન થઈ જાય છે તેમ જ્ઞાની પુરુષ પોતાની ચરમ સ્થિતિમાં શૂન્યરૂપ થઈ જાય છે. આ અંતિમ મોક્ષાવસ્થા એ જ સાધકની સાધનાની પરાકાષ્ઠા છે અને સાધકની સાધનાની આ જ સહજ અવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં સાધક પાપ પણ સહન કરતો નથી અને પુણ્ય પણ સહન કરતો નથી. ખંખેરીને તે બધું ફેંકી દે છે. પોતાની જાત પર એક પણ કર્મ લેવા તે તૈયાર નથી. તેનો સ્પર્શ સરખો તે સહી શકતો નથી. આ અવસ્થા જ્ઞાની પુરુષની સાધનાની પરમ પરાકાષ્ઠાની દશામાં સંભવે છે. આ જવાબોથી શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ સંતુષ્ટિ પામે છે અને યોલી ઊઠે છે:

સાહુ ગાયમ ! પન્ના તે છિન્નો મે સસજો દ્મો !

નમે તે સંસયા રૂંચ સવ્વસુત્ત મહોવહી !!

હે ગૌતમ ! તમારી પ્રજ્ઞા શ્રેષ્ઠ છે. તમે મારી શંકા દૂર કરી છે. હે સશ્યાતીત ! હે સવશ્રુતના મહેદ્ધિ ! તમને મારા નમસ્કાર !

શ્રી કેશી શ્રમણના માનસિક સંશયો નાશ પામ્યા. તે પરમ સંતુષ્ટ થયા. તેમના શિષ્યોનાં મનના સંશયો પણ નાબૂદ થયા. તેની ફલશ્રુતિ શી આવવાની તે આવતી કાલે...

પ્રકાશપર્વ ધનતેરસ

ધનતેરસ, રૂપચતુર્દશી અને હીપાવલી આ ત્રણે શુભ દિવસો પ્રકાશપર્વના નામથી ઓળખાય છે. આ પર્વ વિરાટની માફક વ્યાપક છે. બધા ધર્મના લોકો આ પર્વને પોતપોતાની રીતે મનાવે છે. સામાન્યતઃ અસુક પર્વે અસુક ધર્મ અથવા જાતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. પશુપણ પર્વ જોને જ ઊજવે છે. જન્માષ્ટમી અને રામનવમી વૈષ્ણવો મનાવે છે. રમઝાન મુસલમાનો ઊજવે છે તો નાતાલ ઈસાઈઓ મનાવે છે. પરંતુ હીપાવલી જાતિ અને ધર્મની ઉપર્યુકત લક્ષમણુ રેખાને ઓળંગી જાય છે. આ મંગળ પર્વ સર્વ જાતિ અને સર્વ ધર્મોના લોકો સમાન રીતે ઊજવે છે. હીપાવલી સૌના સરખા આનંદનો તહેવાર છે.

આ પર્વનો મંગળ પ્રારંભ ધનતેરસના પુનીત પ્રભાતથી થાય છે. આ ધનતેરસ સર્વોત્તમ દિવસ તરીકે અંકાય છે. કોઈપણ મંગલકાર્યના શ્રી ગણેશ આજના દિવસે લોકો ‘વગર પૂછયું સુહૃત’ માની કરતા હોય છે. આ અત્યંત પ્રચલિત અને જુની કહેવત આ જ દિવસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

अनपूछया मुहूरत भला के तेरस के तीज ।

पूतमनी पढवा भली अने अमावस की बीज ॥

ધનતેરસ, અક્ષયતૃતીયા, હોળીનો પરવો અને લાઈબીજ આ ચાર દિવસો સ્વભાવતઃ શુભ છે. આ ચાર દિવસોમાં ગમે તે મંગલ કાર્યનો શ્રી ગણેશ કરવામાં જ્યોતિષી કે બીજા કોઈ વિદ્વાનને પૂછવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે. આજુ ધનતેરસનું ભગતું આ પાવન પ્રસાદ જીવનમાં અનેરા આનંદ, ઉત્સાહ, સ્ફૂર્તિનાં દર્શન કરાવે છે. જન મન આનંદ અને પ્રમોદના ઉલ્લાસભર્યા વાતાવરણમાં ઘેલાં બને છે. જ્યાં દૃષ્ટિ ફેલાવો અત્ર, તત્ર, સર્વત્ર સ્વચ્છતા અને સુઘડતાના દર્શન થાય છે. મોટા મોટા પ્રાસાદોથી માંડી નાની નાની કુટીરો સુધીના બધાં સ્થાનો બહુ અતિ શોભામાં મરક મરક થઈ રહ્યા હોય તેવાં હીસે છે ! કચરો, ઉકરડો વગેરેને યથાસ્થાને ફેંકી દેવામાં આવે છે. ગંદકી અને અશુચિનું નામ નિશાન દેખાતું નથી. સૌનાં હૃદયો હર્ષના હિલોળે ચડ્યાં હોય છે. સૌનાં મન મલકી બિડ્યાં હોય છે, દિલ ડોલી બિડ્યાં હોય છે. સૌના મન મથૂર નાચવા લાગ્યાં હોય છે. આબાલવૃદ્ધ સૌ હર્ષના નાદે નાદે ડગ ભરી રહ્યા દેખાય છે ! બહુ બહુ બહુલાર્થ ગચું હોય તેમ સૌંદર્ય સોળે કળાએ ખીલી બેઠે છે !

બાળકોના ઉત્સાહનો તો કોઈ પાર નથી. નવાં નવાં કપડાં પહેરી નૂતન ઉત્સાહ સાથે નૂતન વાતાવરણનું સર્જન કરી, તેઓ પોતાના સમગ્ર આનંદમાં નવલી ઉપા પ્રગટાવે છે. માત્ર બાળકોની જ આ સ્થિતિ હોતી નથી. બાળકોમાં પ્રકૃતિએ શિક્ષણ અને સંસ્કારોનો ઓપ ચડાવ્યો હોતો નથી એટલે તેઓ જેવા પ્રકૃતિતઃ સુભગ, સ્વચ્છ, કોમળ અને નિઃશ્ચલ હોય છે તેવાં પ્રગટ થઈ જાય છે અને તમે તમારી આવી સ્થિતિને શિક્ષણ અને સંસ્કારના અચળા નીચે ઢાંકી તમારા યથાર્થ સ્વરૂપને પ્રગટ થવા દેતા નથી. છતાં આજના દિવસની પવિત્રતા અને સનાતન સત્યતા તમારામાં જન્મેલી મસ્તીની ચાડી અવરથ કરી જાય છે. તમને હૃદયથી પ્રિય આ દિવસ, તમારા મનને વ્યાવહારિક આનંદ અને ઉલ્લાસથી તરબોળ બનાવે છે, તો અમારા જેવા વિરક્ત સંતોને તમારા કરતાં સહજ બુદ્ધા પરમ વિશુદ્ધ પ્રથમ રસમાં નિમગ્ન બનાવે છે. ગમે તેમ પણ પ્રકાશપર્વના આ ત્રણે માંગલિક દિવસો એક ચા બીજી રીતે તમારા અમારા સૌને માટે મહત્વના, ગૌરવના અને આનંદના છે એમાં શંકા નથી. એનો મહિમા અદ્ભુત, અપ્રતિમ અને અલૌકિક છે.

પ્રકાશપર્વનો પ્રથમ દિવસ ધનતેરસના નામથી ઓળખાય છે. મનુષ્યને લક્ષ્મી તરફ સહજ આકર્ષણ હોય છે. સસુદ્રમંથન કરતાં નીકળેલાં લક્ષ્મીજી ભગવાન વિષ્ણુના મનમાં પણ આકર્ષણ બિંબું કરી શક્યાં હતા; ભગવાન વિષ્ણુએ કશી જ આનાકાની કે સંકોચ વગર તેમનો સ્વીકાર કર્યો હતો ! સસુદ્રમંથનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા વિષને સ્વીકારવા કોઈએ તૈયારી દાખવી નહિ. અમૃત મેળવવાની લોહણ દૃષ્ટિ સૌ દેવતાઓ અને ભગવાન વિષ્ણુની પણ રહી; પરંતુ વિષને પી જવાની કોઈની તૈયારી નહોતી. અંતે જગતના સાર્વત્રિક હિતમા ભગવાન શંકરે તેનો સ્વીકાર કર્યો અને તે નીલકંઠના નામે પ્રખ્યાત થયા.

આ તો પૌરાણિક પ્રસિદ્ધ કથા છે. અખિલ બ્રહ્માંડના અધિપતિ વિષ્ણુ જેવા પરમ પ્રતાપી પરબ્રહ્મને પણ બે લક્ષ્મીનું આકર્ષણ થયું, તો તમારા તે તરફનાં આકર્ષણ માટે તો શો અકસોસ કરવો ? આ લક્ષ્મીને મેળવવા તમે તમારી બધી શક્તિ, કે જે શક્તિ તમને પરમાત્માને પણ મેળવી આપી શકે તેમ છે, તેને તમે આમ ઠાલવી દો, તો તેથી આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ રહેતું નથી. આમ છતાં તમારી આ લક્ષ્મી મેળવવા તરફની જે પ્રીતિ છે, આંતર-પ્રતીતિ અને ભગીરથ પુરુષાર્થ છે, તે બે ભાવલક્ષ્મી મેળવવા માટેના પ્રયુથમાં રૂપાંતરિત થઈ બંધ તો ત્રૈલોક્યની લક્ષ્મી તમારાં ચરણોની દાસી બની જશે અને તમે પોતે લક્ષ્મીદાસ મટી લક્ષ્મી નારાયણ બની જશો. તમે આરાધક મટી આરાધ્ય થઈ જશો, પૂજક મટી પૂજ્ય બની જશો. નર મટી નારાયણ થઈ જશો. નરાકારમાંથી સીધા નિરાકાર સમ્યક્દાનંદ ઘન થઈ ઊભા રહેશો. પછી જે લક્ષ્મી મેળવવા તરફ આજે તમારું અનેરું આકર્ષણ છે તે તરફ તમને કૂટી આંખે પણ બેવાનું મન નહિ થાય !

ધનતેરસના દિવસે ભગવતી લક્ષ્મીની આરાધનામાં તમે કશી જ કચાશ રાખતા નથી. લક્ષ્મીને જ્યારે ભગવતીનું સ્વરૂપ આપી દેવામાં આવે છે ત્યારે તેના તરફ જે પ્રેમ, શ્રદ્ધા અને લાગણી જન્મે છે તે શબ્દોથી કેમ વર્ણવી શકાય ? તે તો માત્ર તમારી અનુભૂતિના જ વિષય છે. આજના દિવસે તમે એવા સાધનો અવશ્ય ઊભા કરશો કે જેથી લક્ષ્મીદેવીની પ્રસન્નતા, તેના અનુચ્છલચર્ચા આશીર્વાદો, તેની અમીભરી કૃપાદ્રષ્ટિની વર્ષા સતત તમારા ઉપર વરસ્યા કરે ! તમે ભગવાન વિષ્ણુની દાસી શ્રી લક્ષ્મીના ચાહક છો, પ્રશંસક છો, પૂજારી છો ! તેને આત્મસાત્ કરવાની જ માત્ર તમારી સાધના અને તપશ્ચર્યા છે. તેમાં જ તમારો પ્રેમ છે. તમારી મતિ ત્યાં જ ખૂંચેલી છે. એટલે ગમે તે દિશાની પણ તમારો ગતિનું લક્ષ્ય તે ભગવતીની ઉપલબ્ધિનું જ છે. અમારો પણ આદર્શ તો લક્ષ્મી મેળવવાનો જ છે; પરંતુ તે અમારાથી બહાર, પદાર્થો કે હીરા માણેકમાં રહેલી લક્ષ્મી મેળવવાનો નથી. અમે તો અમારી આંતરિક સંપદા જે અનલિ વ્યક્ત છે તેને અલિવ્યક્ત કરવાના પ્રયત્નોમાં રાચેલા છીએ. અમે પણ સંપત્તિના-લક્ષ્મીના ચાહક અને પુજારી તો ખરા પરંતુ અમારી લક્ષ્મી અને તમારી લક્ષ્મી વિષેની સમજણમાં પાયાનો ભેદ છે. સાધકો પણ લક્ષ્મી મેળવવા માટે જ ભગૃત અને પ્રયત્નશીલ હોય છે. પરંતુ તે લક્ષ્મી તેમની આંતરિક ગુણ સંપદા છે. સંસારી જીવો ભૌતિક સંપત્તિ મેળવવા માટે ફાંફાં મારે છે ત્યારે સાધકો ભાવલક્ષ્મીની ઉપાસના માટે પ્રતિ પળ તત્પર રહે છે. આ રીતે વિચારતા, બોલ દિવસો કરતાં સંસારી અને સાધકો બન્ને માટે આજના દિવસનું વધારે મહત્ત્વ છે. ધનતેરસના દિવસથી પ્રકાશવર્ણનો પ્રારંભ કેમ થાય છે તે સમજવા જેવું છે.

સામાન્યતઃ એક મહીનામાં બે તેરસ આવે છે. વર્ષમાં સુનિશ્ચિત ૨૪ તેરસના દિવસો આવે છે; છતાં આસો માસની આ કાલી તેરસનું એવું તો શું મહત્ત્વ છે કે તે ધનતેરસના નામથી ઊજવાય છે અને પૂજાય છે ? તમારા માનસમાં એનો સમીચીન મહિમા સમજવાનો

પ્રેમ અને ભાવના જન્મે એ સ્વાભાવિક છે. એટલે આજે આ દિવસ સાથે જોડાયેલી કથાઓ, હંતકથાઓ, માન્યતાઓ અને વાસ્તવિકતાઓ વિષે મારે જે અભ્યાસ છે તે હું તમારી સામે પ્રસ્તુત કરું છું.

ભગવાન મહાવીરે, ખીલેલાં ફૂલ જેવી ત્રીસ વર્ષની ભરચુવાનીમાં રાજ્ય-વૈભવ, વિષય વિલાસો અને ભૌતિક સાધનસંપત્તિના પરિત્યાગ કરીને, માગસર વદ દશમના શુભ દિવસે, વિજય સુહૃત્માં, સર્વ વિરતિ ચારિત્રનો સ્વીકાર કર્યો હતો. દીક્ષાભિષેક પછી ૧૨ વર્ષ ૬ માસ અને ૧૪ દિવસ સુધી તેઓ સાધક અવસ્થા (છન્નસ્થાવસ્થા)માં રહ્યા, ૪૧૬૫ દિવસ સુધી સર્વથા નિરાહાર રહ્યા, માત્ર ૩૪૬ દિવસ પારણાના-આહારના થયા. આ રીતે ભગવાન મહાવીરે સાધનાના પૂરા બાર વર્ષ વ્યતીત કર્યા હતાં. તેરમા વરસના મધ્ય ભાગ અર્થાત્ શ્રોધ પક્ષનો બીજો માસ અને ચોથો પક્ષ ચાલતો હતો, એટલે કે વૈશાખ માસની શુક્લ પક્ષની દસમને દિવસે જ્યારે છાયા પૂર્વ તરફ ઢળી રહેલ હતી, પાછલી પોરસી પૂરી થઈ હતી, સુવત નામનો દિવસ હતો, વિજય નામનું સુહૃત્ હતું ત્યારે ભગવાન બૃહિક્ષાગ્રામની બહાર ઋજુવાલિકા નદીના કિનારે એક ખડેર જેવા જુના પુરાણ ચૈત્યથી બહુ પાસે નહિ તેમજ બહુ દૂર પશુ નહિ એવા શ્યામક નામના ગૃહપતિના ખેતરમાં શાલવૃક્ષની નીચે ગોઠોહિકા આસને અવસ્થિત રહી, આતાપના દ્વારા તપ કરી રહેલ હતા અને તેમને છકતું તપ હતું તે સમયે જ્યારે ઉત્તર ક્ષેત્રની નક્ષત્રનો યોગ આવ્યો ત્યારે તેમને ઉત્તમોત્તમ, સમગ્ર અને પરિપૂર્ણ એવું કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થયું.

ભગવાન મહાવીરને ૧૪૦૦૦ શિષ્ય સંપદા હતી. ગૌતમ સ્વામીની માફક સિંહ નામના અણગાર પશુ પરમ અનુરાગ અને ભક્તિ ધરાવતા ભગવાન મહાવીરના અનન્ય શિષ્ય હતા. ગૌશાલક પશુ પોતાને ભગવાનના શિષ્ય તરીકે જ ઓળખાવતો હતો. છતાં તેના માનસમાં ભગવાન તરફ ભારે અણગમानी વિષીલી દૃષ્ટિ સંઘરાયેલી હતી. પ્રભુના અવર્ણ્યવાદ બોલનારો, પ્રભુને મારી નાખવા માટે તેજોલેશ્યાનો ભયંકર પ્રયોગ કરનારો તે મહાકૃતક્રી જીવ હતા. પ્રભુ ઉપર તેજોલેશ્યાનો પ્રયોગ કરી જ્યારે તે પોતાની આજીવક સહામા પાછો ફરતો હતો ત્યારે ભગવાનના અનન્ય શિષ્ય એવા સિંહ અણગાર સાથે રસ્તામાં તેની આક્રમિક સુલાકાત થઈ ગઈ. સિંહ અણગાર ભગવાન તરફ પરમનિષ્ઠા ધરાવનાર તેમના અનન્ય શિષ્ય છે એમ ગોશાલક જાણતો હતો. તેથી સિંહ અણગારને જોઈ તે કહેવા લાગ્યો: ‘સિંહ! ક્યાં જાય છે? જેની પાસે તું જવા માગે છે તે તારો પ્રભુ તો ક્યારનોયે મારી તેજોલેશ્યાનો લોગ બંધ્યો છે અને મરણ પથારીએ પડ્યો છે!’

સિંહ અણગાર છન્નસ્થ છે. ગૌશાલકની આવી મર્મ લેદ્રી વાણીથી તેઓ વિષમ્બ અને ખિન્ન બની ગયા. મનમાં અસાધારણ પરેશાની, ચિંતા, શોક અને સંતાપના અનુભવતા તેઓ ભારે નિરાશા સાથે માંડ માંડ ભગવાનના સમવસરણ પાસે પહોંચ્યા. પરંતુ અહીં આવીને જોયું

૬૩૦ : ભેદ્યા પાષાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

તો તેમણે જુદી જ પરિસ્થિતિ નિહાળી. તેમણે નિરાંતનો દમ ખેંચ્યો. ભગવાન પોતાના જ્ઞાનથી તેના મનોગત ભાવોને બાણી ગયા તેમણે કહ્યું: 'સિંહ ! સોળ વર્ષ સુધી આ પૃથ્વી પર મારી હૈયાતીમાં ધર્મચક્ર પ્રવર્તતું રહેવાતું છે. માટે મારા સંબંધેના અનપેક્ષિત વિકલ્પોથી તારે ઉદાસીનતા લાવવાની જરૂર નથી. હાં, સોળ વર્ષ પછી ભરતક્ષેત્રમાં તીર્થંકરનું ઠાંકણું દેવાઈ જશે.'

સભાજનો પણ ભગવાનની આ ઉદઘોષણા સાંભળી રહ્યા. સૌનાં હૃદય આનંદથી, ભક્તિથી ભાવથી ભીંબઈ રહ્યા. આ મળેલા અવસરનો લેવાય તેટલો લોભ લેવા સૌ કૃતનિશ્ચયી બન્યા. ધર્માચરણમાં વધારો થયો. આ રીતે પંદર વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયા. હવે માત્ર એક છેલ્લું જ વર્ષ બાકી રહ્યું.

આ અંતિમ આતુર્ભાસ માટે સૌ ભાવિક ભકતો ભગવાનને પોતાને ત્યાં આતુર્ભાસ કરવા વિનવવા લાગ્યા. પરંતુ ભગવાને છેલ્લા આતુર્ભાસ માટે મધ્યમ પાવાનગરીના રાજા હસ્તિપાલની વિનંતી સ્વીકારી.

હસ્તિપાલ આમ તો ખંડિયા રાજા છે. નાના રાજ્યોમાં તેની ગણતરી છે. પરંતુ પ્રભુ પ્રત્યેની ભાવનાની પ્રબળતામાં મોટા માંધાતા ગણાતા રાજ્યો કરતાં પણ ઘણો આગળ વધી ગયોલો, પ્રભુ ભક્તિથી પરિપ્લાવિત અંતઃકરણવાળો તે લોકોત્તર રાજવી છે. ભાવનાની શ્રેષ્ઠતામાં છ ખંડના અધિપતિ ચક્રવર્તી હોય કે મોટા માંધાતા હોય, કોઈની પણ લાગવગ ચાલતી નથી. ભગવાન તો ભાવનાની પ્રચુરતાને લક્ષ્યમાં લેનારા છે. હસ્તિપાલ રાજાની ભક્તિ ભાવનાને તોલે કોઈ આવી શકે તેમ નહોતું. એટલે પ્રભુએ તેની માંગણીનો સ્વીકાર કરી, અંતિમ ચોમાસુ હસ્તિપાલ રાજાની રજજીક સભામાં કહ્યું. આ આતુર્ભાસમાં પ્રભુએ જે દિવસનો સંશય કર્યો.

પ્રસંગે દેશદેશના રાજવીઓ આવ્યા. આવવાનો આ દિવસ તેરસનો હતો. એટલે લોકો આજના દિવસને ધનતેરસ કે ધણેરસના નામથી ઓળખે છે.

અહાર દેશના આ રાજ્યોએ, પ્રભુની પાવન દેશના સાંભળવા અને પૌષ્ઠોપવાસના પવિત્ર મતારાધનપૂર્વક ધાર્મિક અનુષ્ઠાન કરવા, પાવાપુરીમાં તેરસના દિવસે સાંજે પ્રવેશ કર્યો હતો. સાંજનો સમય એટલે જંગલમાંથી ચરી ધણુને પોતાના ગામ તરફ પાછા વળવાનો સમય. પ્રભુના સંશય સાથે અતુર્દંશી અને અમાસનો દિવસ તેઓ ધર્મધ્યાનમાં ગાળવાના હતા. એટલે તેરસની સાંજે તે બધા રાજ્યોએ પોતાના માલોને અનુરૂપ લાવલરકર સાથે પાવાપુરીમાં પ્રવેશ કર્યો. હવે બન્યું એવું કે જેવા એ રાજ્યોએ પોતાનાં વિપુલ સાધનો સાથે ઠરવાબમાં પ્રવેશ કર્યો કે સ્નાયેથી ચાલ્યું આવતું ધણુ ભડકી ગયું. પશુઓને લશ્કરની અને સાધનોની પ્રચુરતા મુંઝવી દે છે. લશ્કરના ભયથી આ દિવસે ધણુ ભડક્યું એટલે આ દિવસનું નામ ધનતેરસ પડ્યું. આજે પણ આ પ્રસંગની સ્મૃતિરેખ રહી જવા પામી છે. આજે પણ આજના દિવસે અંબુડાથી ધણુને ભડકાવવામાં આવે છે. જો કે આ તો અંધશ્રદ્ધા છે, ખોટું અનુકરણ છે. કારણ પેલા રાજવીઓ

ધણુને ભડકાવવા આવ્યા નહોતા. તેઓ તો ભગવત્ સેવા અને સર્વ જીવોને અભય આપવા આવ્યા હતા. તેમનાં જખમર સાધનો ભેઈ ધણુ પોતાની મેળે ભડકી ગયું હતું. આજે આ સત્ય જરા વિકૃત થઈ ગયું છે. આજે તો માણસો આ પરંપરાને સુરક્ષિત રાખવા ઈરાદાપૂર્વક ધણુને ભડકાવે છે. તેઓ માને છે કે, આજના દિવસે જો ધણુ ભડકે નહિ તો ધનતેરસ ઊજવાણી કહેવાય નહિ અને અમંગળના શ્રી ગણેશ થાય. આ માન્યતા ભાંતિપૂર્ણ છે. કારણ, બીજાને અભય આપવામાં ધર્મની પ્રભુતા છે. ભય પમાડવામાં તો ધર્મનો ધ્વસ છે.

ધણુ એટલે ગાયોતું ટોળું. આર્યો મધ્ય એશિયામાંથી પોતાના યજ્ઞોળાં પશુધન સાથે આવીને ભારતમાં વસ્યા, અને ખેતી વિકસાવી. ખેતીમાં બળદ ભેઈએ. બળદ તે ગાયની સંતતિ અને ખેતીપ્રધાન દેશની સંપત્તિ છે. ગાય એટલે ભારતની લક્ષ્મી અને માતા પણુ. તેનું પૂજન ધનતેરસે થાય તો પશુ સંવર્ધન થાય. દૂધ ઘડીની નદીઓ વહે. દુધાળા અને ભૂખમરો જેવી આફતો દેશ પર ઊતરે નહિ.

ધનતેરસના સંબંધમાં બીજી પંથુ એક કથા છે. ઋષભદેવના જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને પ્રથમ ચક્રવર્તી શ્રી ભરત છ ખંડની સાધના કરવા ગયા હતા. છ ખંડને સાધવામાં ૬૦ હજાર વર્ષ લાગ્યાં હતાં. જ્યારે છ ખંડની સાધના કરી તેઓશ્રી વનિતા નગરીમાં પાછા ફર્યા તે દિવસ ‘ધનતેરસ’નો જ શુભ દિવસ હતો.

આજના દિવસે તેઓ ચક્રવર્તી બન્યા. છ ખંડમાં તેમણે પોતાની આણ પ્રવર્તાવી. આજના દિવસે ઔદ રત્ન અને નવનિધાન પ્રગટ થયાં. આ બંધાનો ચક્રવર્તી અને પ્રભ તરફથી થયાચિત ઉમળકાભેર સત્કાર કરવામાં આવ્યો અને તેની પરંપરા લક્ષ્મી પૂજના રૂપે આજે પણ પ્રચલિત છે. આ કથાનો સંબંધ તમારી ફઠિ અને માન્યતા સાથે વધારે તાદાત્મ્ય ધરાવે છે. એટલે તમને આ પૂજાની વાત વધારે આત્મીય જણાય તે સમજી શકાય છે. હાં, તમે જે લક્ષ્મીને આટલા ભાવપૂર્વક પૂજો છો તે આપણી આત્મિક લક્ષ્મી નથી. આજના શુભ દિવસે જે ઉત્તમ આત્માઓ ભાવ લક્ષ્મી-કૈવલ્ય લક્ષ્મી પામી ગયા, તેઓ સાચી ધનતેરસ ઊજવી ગયા.

લોકો સમાન્યતઃ આત્માતું આરાધન કરવાને બદલે મોજમજમાં, ખાવાપીવામાં કે હરવા ફરવામાં આ દિવસોની ઊજવાણીની ઇતિશ્રી માને છે. ફટાકડા ફેડી પોતાનો અવ્યક્ત આનંદ વ્યક્ત કરે છે. પરંતુ કેટલા જીવે કૂરતાપૂર્વક તમારા આ ક્ષણિક આનંદમાં હોમાઈ ભય છે તેનો તમે કદી વિચાર કર્યો છે ખરો? શાસ્ત્રમાં ગૌતમ સ્વામી ભગવાનને પૂછે છે: ‘ભગવન્ ! બે પુરુષો અગ્નિકાથનો આરંભ કરે છે. એક પુરુષ અગ્નિને પ્રગટાવે છે અને બીજો પુરુષ અગ્નિને ઠારે છે. તો બન્નેમાં વધારે કર્મ કોને બંધાય છે? અને અદ્યતર કર્મ કોને?’ એનો જવાબ આપતાં પ્રભુ ફરમાવે છે કે: ‘હિ ગૌતમ ! જે અગ્નિ પ્રગટાવે છે તે છ કાથના જીવોનો મોટો આરંભ કરે છે અને અગ્નિ કાથનો અદ્ય આરંભ કરે છે. પરંતુ-જે અગ્નિકાથને

ઠારે છે તે પૃથ્વી, પાણી, વનસ્પતિ, વાયુ અને વ્રસકાયનો અદ્ય આરંભ કરે છે અને અગ્નિ કાયના જીવોનો વધારે આરંભ કરે છે. એટલે હે ગૌતમ ! અગ્નિનો આરંભ જીવોનો નાશક છે.’

આથી સ્પષ્ટ છે કે, ફટાકડા ફોડવાથી છ કાયના જીવોની ભયંકર હિંસા થાય છે. આ જીવોની હિંસાની સાથેસાથ ક્યારેક ફટાકડા ફોડનાર માણસ જ ફટાકડાની માફક ફટાકડાથી ફટ ફટને ફટી બન્ય છે. માટે આ માંગલિક દિવસો આત્મકથ્યાણનાં કાર્યો અને વ્રત નિયમોના અનુષ્ઠાનોથી પવિત્ર બનાવવા બોધ્યો. કદાચ તે શક્ય ન હોય તો પણ ફટાકડાના ઝેરભર્યા આરંભનો વધારો અટકાવશે તો પણ ઘણા જીવોને તેથી અભયદાન મળશે. અઢાર દેશના રાજાઓ ભગવાનના સાંનિધ્યમાં આ પ્રકાશપર્વની ઊજવણી કેમ કરે છે અને ભગવાન તેમને ધર્મનો કેવો માર્ગ બતાવે છે તે અવસરે કહેવાશે.....

પ્રકાશપર્વ રૂપચતુર્દશી

આજે પ્રકાશ-પર્વનો બીજો દિવસ છે. આ દિવસ રૂપચતુર્દશીના નામથી ઓળખાય છે. સાંસારથી-ઉદ્ધાસીન અને વિરક્ત બનેલા મહાત્માઓ માટે પ્રકાશપર્વના આ દિવસો આધ્યાત્મિક ભૂમિકાને વિકસિત કરવા માટેના ઐરણ્યસ્પદ દિવસો છે. પ્રાયઃ ઉત્તમ આત્માઓ ભગવાન મહાવીરની અંતિમ પ્રશસ્ત સાધનાની દિવ્ય પરંપરાને ટકાવી રાખવા માટે આ દિવસોમાં અદ્ભુત પૌષ્ઠપાવાસ વ્રતની આરાધના સાથે આત્મ-બગરણમાં રમતા હોય છે. વિરક્ત સાધુ સતો માટે આ દિવસો આધ્યાત્મિક-પ્રકાશની ગરજ સારે છે અને સાંસારિક વિષયોપશોગ અને વાસનાઓમાં રચ્યાપચ્યા હેલા સાંસારિક જીવોના આનંદની પરિસ્તીમાં ખાનપાન, હરવું ફેરવું, ફટાકડા ફોડવા, ગરંગાદિ કાયકલાપોમાં સીમિત હોય છે. આજના દિવસથી ભગવાને અનશન વ્રતની આરાધના કરી હતી. આ દિવસ તેમનાં નિર્વાણ પૂર્વેનો ઉપાન્ત્ય દિવસ છે. આ દિવસોને આપણે અંતિ પવિત્ર અને આપણા આધ્યાત્મિક વિકાસ માટેની આધાર-શિલારૂપ લેખીએ છીએ. અઢાર દેશના રાજવીઓ તેમજ બીજા અનેક ભવ્ય આત્માઓ છઠ્ઠું પૌષ્ઠ કરી, ભગવાનના શ્રીમુખેથી અનવરત વહેતી ધર્મોપદેશની અમૃતમયી વાણીની અખંડ ધારાનું તેઓ આજે સતત પાન કરી રહ્યા હતા. ભગવાનના આ અંતિમ સાંનિધ્યમાં રહેવાનું સદ્ભાગ્ય અને તેમનાં સુખકમળમાંથી અવિરત વહી રહેલા સુકિતના આ પરમ પાથેયને સ્વીકારવાની ધન્ય ઘડી આજે તેમને સાંપડી હતી. જીવનને રૂપાંતરિત કરી નાખે એવાં પરમ રહસ્યને સાંભળવાનું અહોભાગ્ય જેને જેને સાંપડ્યું, તે સૌ ધન્ય બની ગયા.

આજે આપણી સામે તીર્થંકર પ્રભુની હાજરી નથી; પરંતુ તેમની અરબલિત પરંપરારૂપ શ્રવણ નિર્ઞંથો અને તેમના આધ્યાત્મિક વચનોનો વિપુલ સંગ્રહ આપણી પાસે એવ્ય પરિમાણમાં

અવસ્થિત છે. તેમની અંતિમ દેશના કે જે તેમણે અઢાર દેશના રાજ્યો સમક્ષ આપી હતી, તે આપણી પાસે છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર એ ભગવાનનો અંતિમ સમયનો ઉપદેશ છે. શ્રી કલ્પસૂત્રમાં આ સંબંધે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે—

છત્તીસં ચ અપુરુષાગરણાઃ લાગરિતા પધાણં નામ અજ્ઞયણ વિભાવેમાણે વિભાવેમાણે કાલગતે વિતિક્વતે સમુજ્જતે છિન્ન જાઃ જરામરણ વંધણે સિદ્ધે લુપ્તે મુક્તે અતકદે પરિવૃદ્ધે સન્વદુક્ષ્ણ પરીણે ।

અર્થાત્ બીજા કોઈ વડે પ્રશ્ન ન કરવામાં આવેલ છતાં તેના સમાધાન કરનારા છત્તીસ અધ્યયનોને કહેતાં કહેતાં મહાવીર સ્વામી કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયા, સંસાર તણે આલ્યા ગયા, ભિર્વર્ગતિને ઉપલબ્ધ થયા. તેમનાં જન્મ, જરા અને મરણના બંધન વિચ્છિન્ન થઈ ગયા. તેઓ સિદ્ધ થયા, બુદ્ધ થયા, મુક્ત થયા. સંપૂર્ણ કર્મોના તેમણે નાશ કર્યો. બધી ભતના સંતાપોથી તેઓ મુક્ત થયા. તેમનાં સંપૂર્ણ દુઃખો નષ્ટ થઈ ગયાં.

આ પ્રકાશપર્વના પવિત્ર દિવસોમાં ભગવાનની અંતિમ દેશના રૂપ આ પરમ પાવન વાણીને આપણે પ્રતિક્ષણ સ્મૃતિનો વિષય કરીને રાખવી ભેદ્ય; અને તેમણે બતાવેલા જીવનોપયોગી આત્મસાધક સિદ્ધાંતોને તાજાવાણીની માફક આપણાં જીવનમાં વણી લેવા ભેદ્ય, કે જેથી જીવન પરમ પવિત્ર અને વિકાસની દિશામાં હરણુક્ષણ ભરનારૂં બને.

વૈશાલી ગણરાજ્યના પ્રમુખ મહારાજા ચેટક ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય શ્રાવક હતા. તેમના છએ જમાઈઓ ઉદયન, કધિવાહન, શતાનીક, ચંદ્રપ્રસોત, નન્દિવર્ધન તથા શ્રેષ્ઠિક તેમજ નવ મદલી રાજાઓ અને નવ લિન્છવી રાજાઓ એમ અઢાર ગણનરેશો પણ ભગવાનના પરમ ભક્ત હતા. આ અઢાર દેશના રાજાઓ, આ દિવસોમાં, પાવાપુરીમાં આવી, પ્રભુના ચરણે પૌષધોપવાસ મતનો સ્વીકાર કરી, ભગવાનની દેશનામાં સંલગ્ન બન્યા છે. તમે લક્ષ્મીપૂજના આકર્ષણના પ્રલોભનમાં પૌષધોપવાસ જેવા કીમતી અને પ્રભુતાપૂર્ણ મતોને પણ તિલાંજલિ આપી દો છે. મતોમાં રહેલી પ્રભુતા તમને કેમ દેખાતી નથી અને તમે માનેલી લક્ષ્મીમાં તમને પ્રભુતાનાં દર્શન કેમ થાય છે તે હું સમજી શકતો નથી. આ તો અઢાર દેશના અઢાર રાજવીઓ છે. તમે કલ્પી શકો છો કે તેમની પાસે તમારા કરતાં અવશ્ય વધારે કીમતી સંપદા અને સત્તા હતી. શું તેમને લક્ષ્મી પૂજન નહોતું ગમતું? શું તેમને તમારી માફક ફટાકડા ફાડવાને શોખ નહોતો થતો? શું તમારી માફક તેમને ઠીવડા પ્રગટાવતા નહોતા આવડતા? તેમના વૈભવ અને ઐશ્વર્યમાં શું ખામી હતી કે તેઓ તમારી માફક પોતાના આનંદ માટે તમારા વ્યવહારોને ન અનુસરી શક્યા?

વિચાર કરશો તો તમને ખબર પડશે કે, આવા ભગવાન જેવા પ્રબુદ્ધ વ્યક્તિઓનો સમાગમ પરમ પુણ્યની ઉપલબ્ધિનું ક્ષણ હોય છે. આ સાંસારિક વ્યવહારો અને કાર્યકલાપો તો ક્ષણિક સુખને આપનારા છે. ક્ષણિક સુખ ખાતર આત્મતિક સુખની આરાધના અને ઉપાસના

ભૂલી ન શકાય. પ્રભુના સાન્નિધ્ય જેવી જીવનને સફળ બનાવનારી ઉત્તમ તક મળવી તેમને માટે અશક્ય હતી. ક્ષણિક સુખો ખાતર પરમાનંદમૂલક આધ્યાત્મિક સુખને તિલાંજલિ આપવાનું તેમને ગમતું નહોતું. બાહ્ય સાધનોથી ઉપલબ્ધ થતાં સુખો સાચાં સુખો નથી એ પારમાર્થિક સત્ય તેઓ બરાબર સમજતા હતા. વસ્તુ સાપેક્ષ સુખો સદા દુઃખમૂલક જ હોય છે. બીજામાંથી પ્રાપ્ત થતાં સુખોની કોઈ આધારશિલા હોતી નથી. ખરેખર તો માણસને સુખભાસમાં સુખનો ભ્રમ જ થઈ જાય છે. વસ્તુ સાપેક્ષ સુખો સદા દુઃખમૂલક જ હોય છે. સાચું સુખ તો સદા આત્માશ્રિત અને વસ્તુ નિરપેક્ષ હોય છે. આત્મતિક સુખની ગંગોત્રી, તેનું મૂળ ઉદ્ભવ સ્થાન પણ આત્મા જ છે. આત્મતિક સુખ એ જ આત્માનો આત્મતિક ગુણ છે, એ જ આત્માની ભાવલક્ષ્મી છે. બાહ્ય વસ્તુઓમાંથી મળતો આનંદ મર્યાદિત હોય છે. તેની ચરમ નિષ્પત્તિ દુઃખમાં પરિણમે છે. વસ્તુ સાપેક્ષ સુખનો આધાર વસ્તુ હોય છે. વસ્તુના હોવા પર તે કદાચ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને વસ્તુના અભાવમાં તે વિલીન થઈ જાય છે. આવા સુખનો વિશ્વાસ પણ શો ? વસ્તુઓમાંથી કોઈ લોકોત્તર સુખ પ્રગટ થતું નથી. અહાર દેશના આ ઉત્તમ આત્માઓને અધ્યાત્મનો આનંદ પ્રગટાવવો હતો એટલે સાક્ષાત્ પરમાત્માના પરમ પ્રેરક નિમિત્ત તરફ ઉઠાસીનતા રાખવી તેમને પાલંચે એમ નહોતી. તેથી સાક્ષાત્ પ્રભુનાં ચરણોની ઉપાસના કરી, અજ્ઞાનનાં અધારોને ઊલેચવા, અને કદી નિર્વાણ ન પામે એવા જ્ઞાનના લોકોત્તર દીપને પ્રગટાવવાનો તેમનો પુરુષાર્થ હતો.

આ રાજાઓએ આચરેલા આદર્શોને અનુસરવાની પણ તમારી ઇચ્છા થતી નથી એ શું આશ્ચર્ય નથી ? દુઃખ આ જ વાતનું છે કે જ્ઞાનીઓએ જે કરવાનું કહ્યું છે તેને સામાન્ય જીવો જીવનમાં આચરી બતાવતા નથી અને જે કરવાનું નથી કહ્યું તેને સદા કર્યા કરે છે. આપણી આ જ મૂળભૂત અજ્ઞાનતા છે જેને ગમે તે ભોગે આપણે દૂર કરવાની છે.

યાદ રાખજો, દીપકે એ સત્ય 'શિવ' અને સુંદરનું પ્રતીક છે. આજથી પ્રકાશ પાથરી નવા જગતનું નિર્માણ કરવાના સુંદર કાર્યનો શ્રીગણેશ થાય છે. આ માટે હિન્દુ પુરાણોમાં એક સુંદર વાત આવે છે. એકઠા ચમરાજાએ પોતાના દૂતોને પૂછ્યું : 'તમે જ્યારે લોકોના જીવ લેવા જાઓ છો, ત્યારે તમને કયા નથી આવતી ? કોઈ લાગણી નથી થતી ?' ત્યારે દૂતોએ જવાબ આપ્યો : 'ના સાહેબ, હવે અમને તે કામ કોઈ પડી ગયું છે. તેમાં વળી કયા કે લાગણી શી ? અમે તો જે ઘરે જીવ લેવા જઈએ છીએ તે ઘરેથી તેના જીવ લઈને તરત જ પાછા ફરીએ છીએ. બસ આટલી જ અમારી ફરજ. અરે હા, એક વખત અમે આપને એક અતિથય કરેલું પ્રસંગની વાત કરી હતી. આજે પણ તે પ્રસંગ અમારાથી ભૂલાતો નથી. એક રાજકુમાર જે કિશોર અવસ્થા વટાવી નવયૌવનને ઊંઘરે આવીને ઊભો હતો. તેની ઉંમર માંડ ૧૬ વર્ષની હતી. એવામાં સપ્તદંશથી તેનું અકાળ અવસાન નીપજ્યું. એ રાજકુમારનો જીવ લેવા જ્યારે અમે ગયા ત્યારે તેની નવપરિણીત પ્રિયતમાનું હૈયાક્રાંત રૂદન, તેમજ સ્વજનોનો

વિદ્યાપ નોંધને અમારું પશુ હૈયું વલોવાઈ ગયેલું. અમને પણ ક્યા આવેલી. અમારી પણ આંખો ભીની થયેલી. ત્યારે અમે આપને વિનંતિ કરી હતી કે, મહારાજ ! આવો કલ્યાંતભર્યો કર્ણ બનાવ અમને હવે પછી ભેવા ન મળે એટલી કૃપા કરજો ! ત્યારે આપે પ્રસન્ન થઈને કહ્યું હતું કે, અકાળ મૃત્યુ સદંતર બંધ થાય એ તો કેમ બને ? પણ એટલું વિચારી શકાય કે, જે ઘરનાં દ્વારે આ દિવસોમાં દીપોત્તું વિધિપૂર્વક પ્રાગટ્ય થતું હશે તે ઘેર અકાળ મૃત્યુ થશે નહિ.

વાત પણ સાચી છે. આત્મામાં એક વખત દિવ્ય જ્યોતિ પ્રગટ થઈ જાય એટલે જીવ સ્વયમેવ મૃત્યુજય બની જાય છે. મૃત્યુના ભયથી તે અતીત થઈ જાય છે. જ્યોતિનાં પ્રાગટ્યના અભાવમાં તે અંધારામાં અટવાય છે અને જન્મ મરણના ભયથી સંત્રસ્ત બને છે. દીપક એ તો આત્મજ્યોતિનો આદર્શ પ્રતીક છે. એ પ્રતીકોને જીવનના સાચા પ્રતીકો બનાવવા સુર માણસોએ પ્રયત્ન કરવા નોંધ્યો.

આજે રૂપ ચતુર્દશી છે. આનો હિન્દુઓ નરક ચતુર્દશી અને કાળરાત્રિના નામે પણ ઉલ્લેખ કરે છે. આના સંબંધમાં પશુ પુરાણોમાં એક કથા છે. નરકાસુર નામનો એક રાક્ષસ જિત્ત ભારતના ઈશાન પહાડી પ્રદેશમાં રહેતો હતો. માણસ ગંધાધ માણસ ખાઈ એવો તે હિંસક અને માંસ ભક્ષક ! વાડચેથી વઢવેડ દ્યે એવો વઢકણો અને કબિયાળો ! ભૂદ્યે ચૂકચે જો ભેટી ગયો તો તેના શુકકો !

નરકાસુરની દશે દિશામાં હાક લાગે. સત્તાના મહમાં તેણે બળબળીથી હજારો સ્ત્રીઓને કેદી બનાવી હતી. આ વાતની ખબર જ્યારે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને પડી ત્યારે તેમણે આ મહા રાક્ષસ નરકાસુરનો વધ કરી, તેણે કેદ બનાવેલી બધી મહિલાઓને મુક્ત કરી. સન્માન સાથે તેમણે તે સ્ત્રીઓને સંરક્ષણ આપ્યું. પુરાણો કહે છે, કૃષ્ણના નરકાસુરના વધના આ પરાક્રમની લોકોમાં મુક્ત કંઠે પ્રશંસા થવા લાગી. નરકાસુરવધના આ આનંદને અભિવ્યક્ત કરવા તેમજ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુ પરવેની પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરવા, વિજ્યોત્સવ તરીકે ઘેર ઘેર દીપક પ્રગટાવવામાં આવ્યા.

કાળી ચૌદશતું બીજું નામ કાળરાત્રિ છે. કાળરાત્રિ એટલે કાળી, અંધારી રાત. કાળી, અંધારી રાત બમતાં કેટલાક લોકો ભૂત, પ્રેત, પિશાચની સાધના એટલે કે કાળી રાત્રિએ કાળાં કામ કરવા, મેલી વિધાની સાધના કરવા સ્મશાને જાય છે. અને આ રીતે આ ચૌદશને કાળ રાત્રિમાં કે નરક ચતુર્દશીમાં ફેરવી નાખે છે ! બીજાને રંભડવા અને પોતાના મનને પોષવા કાળાં કાર્યો કરનારા કૃષ્ણવર્ણી આત્માઓ આવા સુદર દિવસોને કાળ રાત્રિના કાળાં કાર્યોમાં પરિણમી નાખે છે !

આ દિવસોમાં ઘર આંગણા અને શેરીઓમાંથી ગંઢીરૂપ નરકાસુરને દૂર હટાડેલા દષ્ટક વ્યક્તિ પ્રયત્નશીલ હોય છે અને ઘરોઘર સ્વચ્છતા અને સુગંધ સાથે દીપાવલોનો પ્રકાશ પથરાઈ

રહે છે. જ્ઞાની પુરુષો તો આ દિવસની ઊજવણી આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાથી કરે છે. વર્ષભરના કે જીવનભરના પાપોની આલોચના કરી, આત્મિક શુભોને સંપોષણ આપવા માટે, મત નિયમો અને પ્રભુપરાયણતામાં તેઓ આ દિવસો વ્યતીત કરે છે. જે લોકો આ પારમાર્થિક સત્યને સમજી શકતા નથી તેઓ આ દિવસોમાં વધારેમાં વધારે દેહને પોષણ આપતા હોય છે. ખાવાના સારા સારા પદાર્થો ખનાવતા હોય છે અને શારીરિક ટાપટીપ અને શણગાર તેમજ બાહ્ય સૌંદર્ય અને રૂપને નિખારવા મહત્તમ પ્રયત્નો આદરતા હોય છે. જાણે રૂપચતુર્થશી સ્વરૂપ (આકૃતિ)ના સૌંદર્યને પરિપુષ્ટ બનાવવા માટેના પર્વ તરીકે જ પંકાતી હોય તેમ માની લેવાની તેઓ ભૂલ કરી બેસતા હોય છે.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ચૌદ જીવસ્થાનો શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલાં છે. તમે પ્રતિક્રમણ તો કરો છો ખરાને ? શ્રાવકો માટે પ્રતિ દિવસ કરવાનું તે આવશ્યકસૂત્ર છે. તેમાં શ્રમણસૂત્રમાં એક પાઠ આવે છે. ‘ચરવક્ષર્હિ મૂચગામેર્હિ’ આ પાઠને ઉચ્ચાર તો પ્રતિક્રમણ કરનારા તમે બધાં જ સવાર અને સાંજ કરો છો; પરંતુ આ ચૌદ પ્રકારના જીવસ્થાનો વિષે ક્યારેય પણ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કર્યો છે ખરો ? આ બધા જીવસ્થાનોમાંથી પસાર થઈ, સંજી પચેન્દ્રિયાના આ મનુષ્ય ભવને મેળવવામાં, જીવને અનંત ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીના સમય લાગે છે. અવ્યવહાર રાશિમાંથી એક જીવને વ્યવહાર રાશિમાં ત્યારે જ અવાય જ્યારે ખીજે જીવ સુક્રિતને ઉપલબ્ધ થાય. તેની કાળ મર્યાદા પણ અસાધારણ છે. શાસ્ત્રોનો ગંભીર અભ્યાસ કરો તો સત્ય ઓળખાય. બાકી તો જીવનમાં પરિવર્તનની કોઈ શક્યતા જ નથી. જીવના ચૌદ લેહોમાંથી તેર લેહો પસાર કરી, મનુષ્ય ભવની પ્રાપ્તિની વાત અસાધારણ પુણ્યપુંજની અપેક્ષા રાખે છે. આ બધી આંતરિક સ્થિતિઓનો જીવે કદી ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કર્યો નથી, અરે ! નિગોહની સૂક્ષ્મ કાયમાંથી નીકળતાં પણ જીવને અનંતકાળ વ્યતીત થઈ જાય છે, તો મનુષ્ય જન્મ સુધી પહેલેથી જીવના વાત તો કેટલી દૂર થઈ જાય છે !

તમે કહેશો કે જીવના ૧૪ લેહ જ અમે જાણતા નથી તો તેની સ્થિતિની ગંભીરતામાં જિતરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ? તમારા જવાબથી ભલે તમે સંતોષ અનુભવો છતાં જેના અંતરાત્મામાં ખટકો છે તે તો આ બધાનો ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કર્યા વગર રહેશે નહિ. જીવના ૧૪ લેહો આ પ્રમાણે છે.

સૂક્ષ્મ	એકેન્દ્રિય	અપર્યાપ્ત	અને	પર્યાપ્ત	૨ લેહ
બાહર	”	”	”	”	૪ ”
બેધન્દ્રિય	—	”	”	”	૬ ”
તેધન્દ્રિય	—	”	”	”	૮ ”
ચતુરિન્દ્રિય	—	”	”	”	૧૦ ”
અસંજી	પચેન્દ્રિય	”	”	”	૧૨ ”
સંજી	”	”	”	”	૧૪ ”

આ ચૌદ જીવસ્થાનો છે. આપણે છેલ્લા જીવસ્થાનમાં ક્રમિક વિકાસની રીતે આવી ગયા છીએ. દેવોને પણ ઇર્ષ્યા ઊપજાવે એવી ઉત્તમ મનઃ શક્તિ અને આત્મધર્મ સાધવાનો પુરુષાર્થ તમને અમને સૌને ઉપલબ્ધ થયેલ છે. એટલે આ રૂપચતુર્થશીનો ઉપયોગ મેલી, સંસાર વધારનારી, પાપવર્ધિની વિદ્યાઓની સાધનામાં કરવાને બદલે ૧૪ પૂર્વના જ્ઞાન મેળવી લેવામાં કે પોતાના અપ્રતિમ પુરુષાર્થ વડે ૧૪ ગુણ સ્થાનોને પાર કરવામાં વાપરીએ તે જ આપણા માટે હિતકર છે.

૧૮ દેશના રાજ્યોની માફક તમારા સૌમાં પણ આ દિવસોનાં માધ્યમથી આવા જ અધ્યાત્મભાવ પ્રગટી જાય તો તમારો પણ બેડો પાર થઈ જાય. પરંતુ તમે તો આ બધું કરવાને બદલે, વહેલી સવારે ઊઠી રંગોળી પૂરો છો, ફટાકડા ફોડો છો, અનેક જીવોનો કબ્જરવાણુ કાઢો છો અને મંગળમય દિવસોને પોતાની રીતે અમંગળરૂપ બનાવી લો છો.

જ્ઞાનના દ્વીપકો પ્રગટાવવાને બદલે તમે રોશનીથી ઘેલા બનો છો, બીજને પણ ઘેલા બનાવો છો. આ આખોયે પાપમાં પડવાનો માર્ગ છે. માત્ર દ્વીપક પ્રગટાવવાથી દ્વીવાળી ઊજવાય નહિ. જ્ઞાનરૂપી દ્વીપ પ્રગટાવીએ તો ચારે દિશા ઝળહળી જાઉં. આજે સાંજે વડા બનાવી કકળાટ કાઢ્યો. દર વર્ષે આ અસ્પષ્ટિત પરિપાટી અનુસરાય છે. પરંતુ કકળાટમાં કશો જ ફેર પડતો નથી. જેણે કકળાટ કાઢ્યો હોય તેનાં દિલને સદા શાંતિ જ હોય. બહેનો વડા નાખવા જાય છે ત્યારે ગોળ કુંડાળું કરીને એક એક વડું ચારે દિશામાં ઊછાળે છે, અને માને છે કે, ઘરનો કકળાટ ઘરમાંથી બહાર નીકળી ચારે દિશામાં વહેંચાઈ ગયો છે. આ તો માત્ર અધશ્રદ્ધા છે.

ચોવીસ બતનાં ધાન્યમાંથી આજે અડદની ઢાળના વડાં જ શા માટે બનાવો છો ? કારણ, અડદ શક્તિશાળી ધાન્ય છે. ઉપરથી કાળું છે પરંતુ અંદરથી ઊજળું છે. ચોવીસ ધાન્યોમાં જેમ અડદ વિશેષ શક્તિ આપનાર છે તેમ ચોવીસ દંડમાં માનવનો દંડક સૌથી વધારે શક્તિશાળી દંડક છે. માટે અડદની માફક હે જીવ ! તું તારી કાળાશ કાઢી નાખ. માષતુષ સુનિ જેમ અડદ અને તેનાં ફેતરાંના પાથકંથથી કશા જ વિશેષ જ્ઞાન વગર આત્મજ્ઞાનને પામી ગયા, તેમ આપણાં સૌ માટે અડદના વડાં જડ-ચેતનના વિવેકમાં એક આદર્શ પ્રતીક બનીને ઊભાં રહે તો મનુષ્યભાવ સાર્થક થઈ જાય. આવા કકળાટો તો આપણે રૂઢિને આધીન થઈ પ્રતિવર્ષ કાઢતાં આવ્યાં છીએ, પરંતુ કકળાટ પોતાને સ્થાને જ ઊભો હોય છે. અવસર આવ્યે તે પાછો આવી જાય છે. માટે પ્રતિજ્ઞા કરો કે હવે તો હું કષાયનો જ કકળાટ કાઢું કે જેથી જન્મ મરણની પરંપરામાંથી સદાને માટે ઊગરી બહાઈ ! જે જીવો પર્વોના પરમાર્થને સમજ આધ્યાત્મિક ગણતરીએ તેને ઊજવે છે તેઓ આત્મ કલ્યાણ અવશ્ય સાધી જાય છે.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણના શિષ્યોના માધ્યમથી ઉદ્દલવેલી બધી શંકાઓનું નિરાકરણ શ્રી ગૌતમસ્વામી જેવા પરમ આત્મા પાસેથી થઈ જતાં શું થયું તેનો ઉપસંહાર કરતાં શાસ્ત્ર પોતે કહે છે—

જેવં તુ સસલે છિન્ને કેલી ઘોર પરલકમે ।
અભિર્બદિત્તા સિરસા ગાયમંતુ મહાયસં ॥

આમ સંશય દૂર થતાં ઘોર પરાક્રમી શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણે મહાન યશસ્વી ગૌતમસ્વામીને શિરસા વંદન કર્યાં.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ સરળ ચિત્ત અને નિઃશ્ચલ હૃદયના ઉત્તમ સંત હતા. તેમને ઉદ્ભવેલી દરેક શંકાઓનું જ્યારે હૃદયસ્પર્શી નિરસન થઇ ગયું ત્યારે બાળક જેવું તેમનું કોમળ હૃદય ગૌતમસ્વામીના ચરણોમાં નમી પડ્યું. કેન્દ્રમાં અહીંના અભાવ હોય અને બ્રહ્મને મેળવવાની તીવ્રતમ મુશુક્લ વૃત્તિ હોય તો જ આ સંભવિત છે. શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ વંદન કરી કૃતજ્ઞતા બહાર કરી શું કરશે તે અવસરે....

પ્રકાશપર્વ દીપાવલી

આ પ્રકાશપર્વમાં દીપાવલી પર્વ મહાપર્વ કે પર્વોની મહારાણી તરીકે બાણીતું છે. ઝાકઝમાળ દીપકોની ભલાકાદાર હારમાળા અને મહા મંગળનાં પ્રવીક સમા દિવ્ય દીપક સમુદાયને બેઠાં સૌનાં અંતઃકરણમાં પ્રેમ, મમતા સદ્ભાવ અને નિષ્કાનો અપ્રતિમ પ્રકાશ પથરાય છે અને વર્ષનો આ ચરમ દિવસ દીપાવલીના નામે ભારે ભલાકાથી ભિજવાય છે.

આમ તો આજે અમાવાસ્યાની કાળી રાત્રિ છે. અસંખ્ય દીપમાળાની રોશનીનો ઝળહળાટ તિમિરાચ્છિન્ન રાત્રિની કાલિમાને પણ પ્રકાશમાં ફેરવી રહ્યો છે. આ રીતે આ દીવાળી છે તો અમાસ; પરંતુ પૂનમનેય શરમાવે એવાં અજવાળાં તેને અનેરું અદ્ભુત સ્વરૂપ આપી રહ્યા છે. અમાસનું સ્વાભાવિક અંધારું અદૃશ્ય થઈ રહ્યું છે અને ચારેકોર પ્રકાશ, પ્રકાશને પ્રકાશ પથરાઈ રહ્યો છે. પ્રકાશને પાથરનારું આ અપૂર્વ પર્વ છે. એટલે જ આ મહાપર્વ જીવંત જીવનનું સુંદર અને ભવ્ય પ્રતીક છે. એમાંથી મળતી પ્રેરણામાંથી જીવ જ્ઞાનની એક દિવ્ય ચિનગારી પ્રગટાવવા પુરુષાર્થ આદરશે તો શ્રી ગૌતમ સ્વામીની માફક અનંત ભવોના અનંત અંધારાને લેદી ઝળહળતા પ્રકાશથી તે ઝળહળી ઊઠશે.

ઇન્દ્રજીત ગૌતમ ભગવાન મહાવીરના અગિયાર ગણધરોમાં પ્રમુખ હતા. તેઓ પ્રકાંઠ પંડિત, ચૌદ પૂર્વના જ્ઞાતા, ચતુર્સીનો, સર્વાક્ષર સક્ષિપાતી, તેલ્લેલખિધના ધારક અને ઘોર તપસ્વી હતા. આગમ સાહિત્યનો મોટો ભાગ ગૌતમની જ જિજ્ઞાસાનું સમાધાન છે. તેમને જ જ્ઞાન ગંગાના મૂળ ઉદ્ભવ જોત કહી શકાય. ભગવાન મહાવીર પ્રત્યે ગૌતમ સ્વામીની અપ્રતિમ અનુરાગ હતો. એક વખત, પોતાના લઘુશ્રમણોને કેવળલખિધ થતી બોધને તેઓ ચિંતિત થઈ

ગયા કે, હજી સુધી મને કેમ કેવળજ્ઞાન ન થયું? તે વખતે ભગવાને તેની અનુપલબ્ધિતું કારણ બતાવતાં કહ્યું કે: ‘ગૌતમ! ઘણા ભવોથી તું મારા સ્નેહમાં બંધાયેલો છે. અનેક દેવ તેમજ મનુષ્ય ભવમા આપણે સાથે રહેલા છીએ અને અહીંથી આશુધ્ય પૂર્ણ કરીને પણ આપણે અન્ને એક જ સ્થાને પહોંચીશું’.

પરિનિર્વાણ પૂર્વે ભગવાને ગૌતમને પાસેના ગામમાં દેવ શર્માને પ્રતિશ્રોધ આપવા મોકલી દીધા હતા. તેઓ તરત જ પાછા ભગવાનનાં ચરણોમાં પહોંચી જવા માગતા હતા; પરંતુ સૂર્યાસ્ત થઈ જવાથી ત્યાં જ રોકાઈ ગયા. રાત્રે આકસ્મિક ભગવાનનાં નિર્વાણના સમાચાર સાંભળતાં તેઓ શોકમગ્ન થઈ ગયા. શોક કરતા તેઓ કહેવા લાગ્યા: ‘પ્રભો! નિર્વાણના દિવસે જ કયા કારણે આપે મને જુદો પાડ્યો? અંત સમયે મને દર્શનથી કેમ વંચિત રાખ્યો?’ આ રીતે કેટલોક સમય ભાવપ્રવાહમાં વહ્યા બાદ તેમનો સારોયે શોક વિપરીત દિશામાં રૂપાંતરિત થઈ ગયો. હવે ગૌતમ આર્તધ્યાનમાંથી શુકલ ધ્યાન ધ્યાવતા થઈ ગયા. કલ્પસૂત્ર કહે છે કે—જન રચણિ ચ જનં સમણે મગ્ગમ્ મહાવીરે કાલગમે જાવ સવ્વ દુક્કલ્લ પહીણે તં રચણિ ચ જનં જેટુસ્સ ગાયમસ્સ હહ સુદ્ધેસ્સ અણગારસ્સ અન્તે વાસિસ્સ નાયમે પેલ્લજંબળે વોચ્છિન્ને અણં તે અણુત્તરે જાવ કેવલ્લવરનાણદંસણે સમુપ્પન્ને ।

જે રાત્રે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયા યાવત તેમનાં સંપૂર્ણ દુઃખો નષ્ટ થઈ ગયાં, તે રાત્રે તેમના પદ્ધત્ત શિષ્ય ગૌતમ ગોત્રીય ઇન્દ્રભૂતિ અણુગારનું ભગવાન મહાવીર સાથે જે પ્રેમ બંધન હતું તે વિચ્છિન્ન થઈ ગયું અને ઇન્દ્રભૂતિ અણુગારને અંતરહિત ઉત્તમોત્તમ યાવત કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થયું.

જન રચણિ ચ જનં સમણે જાવ સવ્વદુક્કલ્લ પહીણે તં રચણિ ચ જનં નવ મલ્લહં નવ લિચ્છહં કાસી કોસલ્લા અદ્ધારસવિ ગણરાયાણો અમાલસામે પારાક્કોયં પોસહોવવાસં પદુલ્લેસુ, ગતે સે માલુક્કોમે લલ્લુક્કોયં કરિસ્સામે ।

જે રાત્રે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયા યાવત તેમના સંપૂર્ણ દુઃખો નષ્ટ થઈ ગયાં તે રાત્રે કાશી દેશના મલ્લવી વંશીય નવ ગણ રાજા અને કૌશલ દેશના લિચ્છવી વંશીય બીજા નવ ગણ રાજા આમ આ રીતે અદાર ગણ રાજા અમાવાસ્યાના દિવસે અદાર પહોરનો પૌષધોપવાસ કરીને ત્યાં રહેલા હતા. તેઓએ એવો વિચાર કર્યો કે, ભાવઉદ્યોત-એટલે જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય પ્રકાશ આદ્યો ગયો છે તેથી અમે દ્રવ્ય ઉદ્યોત કરીશું.

આસો વદ અમાવાસ્યાની રાત્રિમાં ભગવાન મહાવીર મોઢે પધાર્યા. તે રાત્રિ દેવેની આવભથી પ્રકાશિત થઈ ગઈ. અદાર ગણ રાજાઓએ તે સમયે પૌષધોપવાસ કર્યો હતો. તેઓએ એવું કે, જ્ઞાનરૂપી લોકોત્તર પ્રકાશ વિલીન થઈ ગયો છે. સમસ્ત સ સાર અધકારથી છવાઈ ગયેલ છે. તે કારણે દેવોએ દ્રવ્ય ઉદ્યોત કરેલ છે. હવે આપણે ભગવાન મહાવીરના જ્ઞાનના

પ્રતીક રૂપમાં પ્રતિવર્ષ આ દિવસે દીપ જલાવીને પ્રકાશ કરીશું એવો તેમણે નિર્ણય કર્યો છે. તે દિવસે પ્રકાશ કરવાથી આમ દીપાવલી વર્ષનો પ્રારંભ થયો.

આપણે જોઈ ગયા કે કારતક અમાવાસ્યાની પ્રત્યુષ્ઠા રાત્રિમાં ભગવાન મહાવીરનું પરિનિર્વાણ થયું અને અંતિમ રાત્રિમાં ગૌતમસ્વામીએ ચાર કર્મોનો ક્ષય કરીને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પ્રાપ્ત કરી લીધું. આજ કારણથી કારતક સુદ-૧ ગૌતમ પ્રતિપદા (૫ડવો)ના નામથી પ્રખ્યાત છે. આ દિવસે અફળોદયના પ્રારંભથી જ નૂતન વર્ષનો પ્રારંભ થાય છે.

આજના દિવસે ઉપર જણાવ્યા મુજબ શ્રી ગૌતમસ્વામીને કૈવલ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. શ્રી ગૌતમસ્વામીએ મોહ પર વિજય મેળવી મોહાન્ધકારને દૂર કરી જ્ઞાન પ્રકાશ મેળવ્યો. તેથી આજનો દિવસ પરમ હર્ષનો દિવસ છે. લોકો આજે બાહ્ય અંધકારને દૂર કરવા સેંકડો દીવાઓ પ્રગટાવે છે. લોકો દીપાવલીની રોશની માટે સંખ્યાતીત રૂપીઆ ખર્ચી નાખે છે પરંતુ જરા ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરશે તો જણાશે કે, ગૌતમસ્વામીએ આજના દિવસે જે પ્રકાશ મેળવ્યો હતો, તે આ રીતે તેલના અને વીજળીના દીવામાં કરોડો રૂપીઆ ખર્ચી નાખે છતાં કોઈને મળી શકે ખરો ? આવા ભભકા અને બાહ્ય પ્રકાશથી કાંઈ અંતરનો અંધકાર નાશ થાય ખરો ? અંતરનું અંધારું તો શ્રી ગૌતમ સ્વામીના પગલે ચાલવાથી જ દૂર થઈ શકે. દિવાળીની સાચી ભજવણી તેલ અને વીજળીના દીવાઓ પ્રગટાવવામાં નથી, પરંતુ જ્ઞાન-જ્યોતિ પ્રગટાવવામાં છે. મોહને ખસેડવાથી આન્તઃજ્યોતિ પ્રગટે છે.

આંતરિક ચેતના તો આજે સુષુપ્ત બની છે. બાહ્ય પ્રકાશે એને બહારે અસાધારણ પ્રગતિ સાધી છે. એક યુગ હતો જ્યારે કોડિયાનો પ્રકાશ પણ રાત્રિના અંધકારમાં ખાસા પ્રકાશની ગરજ સારતો. બધાં કામો યોગ્ય રીતે કોડીઆના પ્રકાશમાં પણ થઈ જતાં. સમય જતાં વૈજ્ઞાનિક વિકાસ સાથે કોડીઆના પ્રકાશનો મેળ ન રહ્યો. વિજ્ઞાને જેમ ઉત્ક્રાન્તિની હરણફાળ ભરી તેમ પ્રકાશમાં પણ વૈકાસિક ફેરફાર આવ્યો. કોડીઆનું સ્થાન ફાનસે લીધું. ફાનસનું જીવન પણ બહુ લાંબું ન ટક્યું. ગેસના દીવાઓના તેજસ્વી પ્રકાશે ફાનસને દબાવી દીધું. ફાનસને સ્થાને ટેકેટોકોણે પેટ્રોલેકસ ઝિંદાબાદ થઈ ગયા. પેટ્રોલેકસ સળગાવવામાં ભારે શ્રમ અને અન્ય અનેક અગવડતાઓને કારણે ગેસ બતીની જગ્યા વિજળીએ પૂરી; અને આમ વૈકાસિક ક્રમ મુજબ ટ્યુબ લાઇટો અને ત્યારબાદ મરક્યુરી લાઇટો; રાત્રિમાં પણ દિવસનું ભાન કરાવતી થઈ. આ રીતે બાહ્ય સૃષ્ટિનું પ્રકાશતત્વ ઉત્તરોત્તર વર્ધમાન સ્થિતિમાં રહ્યું છે.

પરંતુ મારો પ્રશ્ન આ છે કે, બાહ્ય પ્રકાશ સાથે આંતરિક પ્રકાશ વધ્યો છે ખરો ? આજે તો સ્થિતિ સદંતર ભિલટી દેખાય છે. બાહ્ય પ્રકાશ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ અંદરનો અંધકાર વધતો જાય છે. દુનિયા વધારે પ્રગાઢ મોહના વિનાશકારક અંધકારમાં

સખડતી બંધ છે. આજનું જન-જીવનવિકાસ અને વાસનાના સાગરમાં વધુ ને વધુ ઊંડી દૂબકીઓ મારી રહ્યું છે. પરિણામે આજે જગત જવાલાસુખીના શિખર ઉપર આસીત છે.

દીવાળી શબ્દમાં આમ તો ત્રણ જ અક્ષરો છે પરંતુ તેમાં રહેલો અર્થ ગંભીર છે. દી' વાળે એટલે દીવાળી. દી-વાળેનો અર્થ આપણા આવતા દિવસો કરે, આપણા જીવનને અભ્યુદય અને પ્રગતિની દિશામાં વાળે, જીવનની દિશા બદલી નાખે તે દીવાળી. દીવાળીની આપણે સૌ ઘણા ઉમંગથી પ્રતીક્ષા કરતા હોઈએ છીએ. તમે સંસારી તો પોતાના ઘર, એકિસ, દુકાન અને ઘરવખરીની પશુ કાળજીથી સફાઈ કરો છો. ઘસી ઘસી વાસણોને ચીરીસા જેવા બનાવો છો, પરંતુ હૃદય અથવા અંતઃકરણના કચરા તરફ દૃષ્ટિ કરવાની સુઝાં તમને કુરસદ નથી આ કેટલું આશ્ચર્ય છે? જેમાં પરમ દિવ્ય પરમાત્મા બિરાજે છે, તે મન બે ઉકરડાની માફક દુર્ગંધમય હશે, તો પરમાત્મલાવને પધારવાનો અવકાશ જ ક્યાં રહેશે?

સાંજે ચોપડા પૂજન કરશો, મીઠાઈઓ લેશો, પશુ આ બધાથી આત્માની આંતરિક ચેતનાને શો લાભ થવાનો? આજે તો આપણા શાસન-નાયક ભગવાન મહાવીરનો નિર્વાણ દિવસ એટલે આજે લાપસી અને મગ ભાવે પશુ કેમ? પશુના પરિનિર્વાણના દિવસે પૌષ્ઠોપવાસના અનુષ્ઠાનથી પરમાત્મલાવને પોષણ આપવું જોઈએ કે વિવિધ મીઠાઈઓનો ઉપયોગ કરીને ડેહને પુષ્ટિ? પૂજન ક્યાં પછી પશુ તમે ફરસાણુ અને મીઠાઈ વાપરો છો, ફટાકડા ફેરો છો એ તે કઈ જાતની દીવાળી છે? પૌષ્ઠોપવાસ જેવા પવિત્ર વ્રતોનું અનુષ્ઠાન ન કરી શકવા માટે પશ્ચાત્તાપની ભાવના જન્મવી જોઈએ. વીર નિર્વાણના આ આધ્યાત્મિક દિવસની આરાધના તમે યોગને બદલે ભોગથી કરો છો તે તમારી આંતરિક નબળાઈ વિષે તમારા મનમાં બે ખેદ રહ્યા કરશે તો જ એક દિવસ અવસ્ય તમારામાં દિવ્ય ચેતના પ્રગટ્યા વગર રહેશે નહિ. તીવ્રતમ અનુષ્ઠાનના પુરુષાર્થો કદાચ તમે ન આચરી શકો તો પશુ રાત્રિભોજનના ત્યાગ જેવા અતિ સામાન્ય કક્ષાના પ્રાથમિક અનુષ્ઠાનોની તો શ્રાવકે ઉપેક્ષા ન જ કરવી જોઈએ. તમારે તો વર્ષારંભના શુભ શુકનરૂપે ધાણા અને સાકર ખાવાનાં હોય છે એટલે રાત્રિ ભોજન ત્યાગની વાત લમને ગળે પશુ કેમ જીતરે?

પરંતુ આ જાતના કહેપેલા શકુનો સાચાં શકુનો નથી. ધર્મરૂપ મંગલ ઉપાજન કરવાના પુરુષાર્થમાં બે પ્રમાદને અવકાશ આપશો તો ઉપાજિત પુણ્યો બવાઈ જશે અને કહેવાતાં શકુનો અર્થોપાજનમાં સહાયક થશે નહિ. હાં, જ્યાં સુધી આત્મા માટેના ગ્રેમ અને ઉમળકો તમારાં હૃદયમાં ભગશે નહિ ત્યાં સુધી અમારી આ પાયાની વાત તમારે ગળે જીતરશે નહિ અને જ્યાં સુધી એ પાયાની વાત તમારે ગળે નહિ જીતરે ત્યાં સુધી તમે તમારી ચાલી આવતી પરિપાટી અને પરંપરામાં આંશિક પશુ ફેરફાર કરવા નહિ ઇચ્છો તે સ્વાભાવિક છે. છતાં

અમારે તો અમારા કૃતવ્ય સુજળ પાયાના સત્યને પ્રગટ કરવાનું હોય જ છે. જે સુસુક્ષ્મ આત્મા હશે તેને માટે તે અવશ્ય ઉપકારક થશે.

લગ્ન વખતે ધારણ કરેલાં વસ્ત્રો તમે આજે શારદા પૂજન પ્રસંગે પણ પાછાં પરિધાન કરશો અને આવાં વસ્ત્રોથી મનમાં મલકાશે. પણ ખરા; પરંતુ જ્ઞાનીઓનાં વચનો તરફ જો દૃષ્ટિ નહિ નાખો તો જીવનના સરવૈયાનો મેળ મેળવવો મુશ્કેલ થશે. આપણા દિવસો સત્કાર્ય અને પરમાર્થમાં ગયા કે સ્વાર્થ અને અસત્કાર્યોમાં વ્યતીત થયા તેની જો યથાર્થ દૈનિક નોંધ હશે, તો જીવનના સરવૈયામાં ભાગ્યે જ મુશ્કેલી આવશે. પરંતુ માણસ પોતાનાં જીવનની નિયમિત ડાયરી રાખવાના પુરુષાર્થની સતત ઉપેક્ષા કરતો હોય છે. માણસના હાનિ અને લાભ અર્થ સાથે જ જોડાયેલા હોય છે. તેમની દૃષ્ટિમાં આર્થિક હાનિ જ મોટી હાનિ છે. જીવનની કીમત પૈસાથી આંકનાર વ્યાપારી માનસમાં સૌથી કીમતી અને પ્રતિષ્ઠિત તત્ત્વ પૈસો જ હોય છે. પૈસાને કેન્દ્રમાં રાખી જીવનારને જીવનના સત્ત્વ અને તત્ત્વ કરતાં પૈસાની કીમત વધારે હોય છે.

હીવાળીના દિવસે ભગવાન વિષ્ણુએ વામન રૂપ ધરીને દાનવીર રાજા બલિને ત્યાં યાચના કરવા પગ મૂક્યો. તેમણે રાજાના ઔદાર્યની કસોટી કરી. કારણ બલિને નિયમ હતો કે નિત્યનિયમ વખતે જે કોઈ જે કાંઈ માંગે તે નિઃસંકોચ આપવું. ભગવાન વિષ્ણુએ વામન રૂપ ધરી ત્રણ હજારમાંની યાચના કરી. બલિરાજા સ્વસ્તિ કહી જિલ્લો રહ્યો. વામન રૂપધારી વિષ્ણુએ ત્રણ હજારમાં તો ત્રણેલોક-સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળને માપી લઈ રાજા બલિને પાતાળમાં ચાંપ્યો. આજીવન પૌરાણિક પ્રસંગની પુનિત યાદ આપતી હીવાવલી લાખ લાખ હીવાનો હીવાથળ લઈને રમઝૂમ કરતી આવે છે અને એ રૂપરાણી દાનનો મહિમા ગાતી ગાતી ક્ષિતિજને પેલે પાર ચાલી નીચ છે.

રાજા વિક્રમના જીવનની પણ આવી જ મીઠી કથા છે. આવતી કાલથી વિક્રમ સંવત્સર નવું વર્ષ પ્રારંભ થશે. રાજા વિક્રમે એવું તો શું પરાક્રમ કયું કે જેનાથી તેના નામને સંવત્સર આજે પણ જીવંત છે? પૃથ્વીના આ પટ પર અનેક માંધાતાઓ જન્મ્યા અને મૃત્યુને; ભેટયા છતાં તે કોઈના નામથી સંવત્સર શરૂ થયા નથી અને જો થયા હોય તો વિક્રમ સંવતની માફક ટક્યા નથી. ત્યારે રાજા વિક્રમમાં એવી તો શી વિશેષતા હતી કે વિક્રમ સંવત અદ્યાવદ્દિ સુવ્યવસ્થિત ઢંગથી ચાલી રહેલ છે?

કહેવાય છે કે, રાજા વિક્રમે આજના શુભ દિવસે પોતાનું બધું લેણું માડી વાળ્યું હતું. કોઈને પણ દેણું નો લય ન સતાવે, કોઈની પણ મુશ્કેલીમાં વધારો ન થાય, સૌ સ્નેહ અને પ્રેમથી. પોતાનું સુખપૂર્વકનું જીવન જીવી શકે તે માટે પરમ કરૂણા ભાવથી પ્રેરાઈ, સ્નેહની સ્થાહી અને કરુણાની કલમ લઈ તેણે દુઃખી પ્રજાનું દેણું માફ કર્યું. હજારો માણસોના અંતરના આશીર્વાદ મેળવ્યા. તેણે સાચું સરવૈયું કાઢ્યું અને નવા ચોપડા સાથે નવા વર્ષથી નવું જીવન શરૂ કર્યું.

વિક્રમ સંવત્સુ' મૂળ આવા ચોપડા અને આવા સરવૈયામાં સમાએલું છે. આજ કારણથી વિક્રમસુ' નામ સૌના ચોપડા સાથે જોડાઈ ગયું. તે કદી ભુ'સાઈ શકવાતું નથી. તે અમર બની ગયું છે. સામાન્યતયા માણસ પોતાના નામને ટકાવી રાખવા પુત્રની અલિલાષા રાખે છે અને પ્રારબ્ધની નબળાઈના કારણે જો પોતે પુત્રજન્મથી વંચિત રહી બચે તો પોતાના વંશ અને નામને ટકાવવા માટે તે દત્તકપુત્રથી સંતુષ્ટિની અનુભૂતિ કરે છે. આમ પુત્રથી ચાલનારી પરંપરા કયાં સુધી ચાલે તે તો ઇશ્વર જાણે, પરંતુ રાજ વિક્રમે જિલ્લી કરેલી પરંપરા આપણા સૌના મનમાં અને ચોપડામાં એવી રીતે તો કોતરાઈ ગઈ છે કે તે કદી પણ વિસ્મૃત થશે નહિ.

ચોપડા પૂજન કરી તમે સૌ તમારા ચોપડાના મંગળ પ્રારંભમાં આ મંગળો લખો છો—

અભયકુમારની સુદ્ધિ હોજો, શાલિભદ્રની સમૃદ્ધિ હોજો,
કૈવલ્લાસુ' સૌભાગ્ય હોજો, ગૌતમ સ્વામીની લખિ હોજો.

આ બતસુ' માંગલિક લખાણ લખી જે માંગવાતું હતું તે બધું માંગી લીધું, જે ભાવના ભાવની હતી તે ભાવી લીધી. બધાં મંગળો તમારે ત્યાં રમતાં થાય, એવી તમારી મંગળ ભાવના છે. તમારું આ લખાણ તમારા અંતઃકરણની ભાવનાતું પ્રતિબિંબ પાડે છે. ત્રણ મીંડાં કરી દેવ, શુરુ અને ધર્મની સાક્ષીએ કશું જ ખોટું ન કરવાનો સંકલ્પ પણ બહાર કર્યો. લાભ અને શુભ લખી સાર્વાત્રિક મંગળની વ્યાપક ભાવનાનો પડથો પણ પાડ્યો. પરંતુ પૈસા મેળવતી વખતે અભયકુમાર અને શાલિભદ્ર જેવી સદ્સુદ્ધિ, સદ્વિચાર અને સદ્વર્તન રહે છે ખરાં ? તમારા ચોપડા સાચા અને વ્યવસ્થિત હોય છે ખરા ? ગરીબોના શોષણના લોહીથી ખરડાયેલા તો નથી હોતા ને ? તમારા ચોપડા જો નિમ્મળ, પવિત્ર અને નિર્દોષ ભાવનાથી લખાતા હશે તો અવશ્ય તમારે ત્યાં સૌભાગ્ય, સમૃદ્ધિ, સુખ અને લખિ રમ્યાં કરશે. અન્યથા દેવ, શુરુ, ધર્મ, લાભ અને શુભને છેતરવાના પાપમાંથી તો બચી શકશો નહિ.

દિવાળી માટે એક માન્યતા એવી છે કે, મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીરામે આજના દિવસે રાવણને હરાવી, સીતાજીને લઈ લંકાથી અયોધ્યામાં મંગળ પ્રવેશ કર્યો હતો. તેમના પ્રવેશના આ દિવસને જનતાએ ઉત્સાહ અને ઉમંગથી અસંખ્ય દીપમાલા પ્રગટાવી જીજ્ઞાસે હતો. આજે વિશ્વમાં કયાંય શાંતિરૂપી સીતાનાં દર્શન થતાં નથી. લૌભરૂપી રાવણે શાંતિરૂપી સીતાતું અપહરણ કર્યું છે. બિચારા રાવણને તો માત્ર દશ જ માથાં હતાં. પરંતુ આ લૌભરૂપી રાવણનાં તો સેંકડો માથાં છે. આ તુષ્ટારૂપી રાવણનો નાશ કયાં વગર શાંતિરૂપી સીતાના દર્શન અશક્ય થશે.

દિવાળી એટલે કયાંયરૂપી રાવણ ઉપર વિજય મેળવ્યાની યાદી આપતી રોશની. રાવણ મરાયો અને શ્રીરામનો વિજય થયો. ભારતને રંબડનારા દુષ્ટો હાર્યા અને મરાયા.

૬૪૪ : લેલા પાયાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

દીવાળીના દિવસમાં ઘર ઘર દીવા થાય,
ફટાકડા ફટફટ ફૂટે ખાળક ખહુ હરખાય.

આવાં ગીતો ગાતાં આજે સૌ કોઇ હરખેલાં બની જાય છે. નવી શ્રદ્ધા, નવા ઉલ્લાસ, નવા ચોપડા અને નવી લેવડદેવડ આજે સૌ ધર્મ, ન્યાય, નીતિ અને માનવતાભર્યા સંકલ્પ સાથે પ્રારંભ કરે છે.

શ્રી ગૌતમસ્વામીની સમબવટથી શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણ પણુ આજે પાર્શ્વ પરંપરામાંથી ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં મંગળ પ્રવેશ કરે છે અને એ રીતે આજના યુગને અનુકૂળ મહાવીર પરંપરાને પોતાનો ટેકો જાહેર કરે છે. પોતાની કૃતજ્ઞતા તો ગઈકાલે જ નમ્રતાપૂર્વક જાહેર કરી હતી અને આજે તેઓ પ્રથમ તથા અંતિમ જિનો દ્વારા ઉપદિષ્ટ તેમજ સુખાવહ પંચમહાવ્રતરૂપ ધર્મમાર્ગમાં ભાવથી પ્રવેશ્યા.

પંચ મહવચ ધર્મ પલ્લિયજ્ઞ માર્ગો ।
પુરિમસ્સ પલ્લિમણ્ણિ મગ્ગે તત્થ સુદાવહે ॥

શ્રી કેશીકુમાર પાર્શ્વનાથ પરંપરાના હતા. પાર્શ્વ પરંપરાની સાધના ઘણી સગવડતાભરી હતી, પરંતુ જ્યારે શ્રી ગૌતમ સ્વામી સાથેના વિચાર વિનિમયમાં નિર્દોષ સત્યનો તેમને સાક્ષાત્કાર થયો ત્યારે કોઈપણ જાતના બ્યાસોહને અવકાશ આપ્યા વગર તેમણે સરળ સત્યનો સ્વીકાર કર્યો અને ભગવાન મહાવીરની કષ્ટસાધ્ય સાધનાના વિકટ માર્ગના સહજ પથિક બની ગયા.

નૂતન વર્ષાભિનંદન

આજે નવા વર્ષના મંગળ પ્રભાતે આખો સમુદાય એકત્રિત થયેલ છે. દિવસ તો જેવો રોજ ભોગે છે તેવો જ આજે પણ ભોગ્યો છે; પરંતુ સૌનાં માનસમાં આજે રોજ કરતાં કોઈ અનેરા ઉત્સાહના અદ્ભુત દર્શન થાય છે. સૌનાં હૃદય પુલકિત અને આનંદિત છે. વિષાદ, ખિન્નતા, પરેશાની અને સંતાપે બંધે આજે દુનિયામાંથી વિદાય લીધી હોય, અને તેને સ્થાને આહ્લાદ, સંતોષ, પ્રસન્નતા અને પ્રમોદભાવ જિતરી આવ્યા હોય તેમ અનેરા આનંદપૂર્ણ દૃશ્યો દૃષ્ટિગોચર થઈ રહ્યાં છે. પ્રેમના અમીમય વારિ સૌનાં નયનોમાંથી નીતરી રહ્યાં છે ! ઉલ્લાસના ઉમંગભર્યા ભાવો સૌનાં હૃદયમાંથી સરી રહ્યા છે ! આખાલવૃદ્ધ સૌ આનંદની મસ્તીએ ચડ્યાં છે !

સખરસ પીરમતો, શ્રેયસ અને પ્રેયસ નીપજવનારો, નૂતન વર્ષનો શુભ પ્રારંભ સૂચવતો, નવા વર્ષનો આ પરમ કલ્યાણમય દિવસ છે. આજથી નવા વર્ષનો શુભ પ્રારંભ થાય છે અને

સાહે સુખારક અને નૂતન વર્ષાભિનંદનના શબ્દોથી વાતાવરણ ગૂંછી ઊઠે છે. માનવ સુસુદાય જીવનની વિવિધલક્ષી સંઘર્ષાત્મક યાત્રામાં નવાં ડગ ભરતો આગળ વધે છે.

ગઈ કાલે જણાવેલ તેમ, આસો વદ અમાવસ્યાની પ્રત્યુષકાળ રાત્રિમાં ભગવાન મહાવીર પરિનિર્વાણ પામ્યા તો તે જ દિવસની અંતિમ રાત્રિમાં ગૌતમસ્વામીએ ચાર કર્મોના ક્ષય કરીને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન મેળવી લીધું. આ કારણે કારતક સુદ ૧ ગૌતમ પ્રતિપદા (પડવો)ના નામથી પ્રખ્યાત છે. આ દિવસના અરૂણોદયના પ્રારંભથી નૂતનવર્ષનો મંગળ પ્રારંભ થાય છે.

સનાતની બંધુઓની દૃષ્ટિમાં ગ્રેસતું વર્ષ એ બલિ પ્રતિપદા (બલિ પડવો)ના નામથી ઓળખાય છે. ગઈકાલના પ્રવચનમાં જણાવ્યું હતું તેમ બલિરાજની સુકિત કરવા માટે ભગવાન વિષ્ણુને વામનનો અવતાર લેવો પડ્યો હતો. સાક્ષાત્ ભગવાન વિષ્ણુને ત્રણ ડગલા જમીનની બલિરાજ પાસે માંગણી કરવી પડી. નીતિકારો કહે છે કે, કોઈ શુભ પણ્ય બે અતિ માત્રામાં હોય, તો તે પણ્ય બંધન બની જાય છે. રૂપની અતિશયતાને લઈને જ રાવણે સીતાતું અપહરણ કર્યું હતું. “અતિરૂપાદ્ હતા સીતા”આમ અતિ દાનાદ્ બલિર્વિદ્ઃ અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્”—અતિ દાન જ બલિરાજના બંધનતું કારણ બન્યું. માટે અતિપણ્યું સર્વત્ર વર્જ્ય છે. બલિરાજ તો પોતાની ઉદ્દેશ્યશુભ પ્રમાણે હા ભણીને ભેજો રહ્યો અને વામનના સ્વરૂપમાં વિષ્ણુએ ત્રણ ડગલામાં તો ત્રણલોક-સ્વર્ગ, મર્ત્ય અને પાતાળને માપી લઈ, બલિરાજને પાતાળમાં આપ્યા. વામન ભગવાને બલિરાજને આજના સુપ્રભાતે પાતાળતું રાજ્ય સોંપી રાજ્યાભિષેક કરેલો એટલે હિંદુ જગતમાં આજનો શુભ દિવસ બલિ પડવાના નામે પ્રખ્યાત છે.

આજથી પ્રારંભ થતું નવું વર્ષ એટલે નવાં અનાજ, નવા દાણાના આગમનનો મંગળ પ્રારંભ. મંદિરોમાં અન્નકૂટ ભરાય, ભાતભાતનાં લોજન, પાક, પકવાન ભગવાનને ધરાવાય, માનવી માત્ર અનાજની નવી વાનગી પ્રસાદરૂપે પ્રભુને ધરાવીને પછી ખાય. કેવો સુંદર આરોનો આદર્શ! ઉપનિષદો તો કહે છે કે, ‘તેન ત્યક્તેન મુક્તીયાઃ માનુષઃ કસ્યસ્વિદ્ ધનય’ અર્થાત્ અસ્તિત્વથી જે ઉપલબ્ધ થાય તેના ત્યાગ ભાવથી તું પોતાતું પાલન કર. કોઈનાં ધનની ઈર્ષ્યા ન કર.

હિંદુ જગતમાં આ પડવા માટે એક બીજી કથા પણ પ્રચલિત છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જ્યારે ઇન્દ્રાદિની પૂજના ઉપક્રમે સ્થગિત કર્યા ત્યારે ક્રોધિત થએલા ઇન્દ્રે કૃષ્ણ પર પોતાના અપ્રતિમ પ્રભાવનો અવિરમરણીય પડવો પાડવા નિર્ણય કર્યો. વર્ષાના અધિપતિ ઇન્દ્રે વરસાદની વિપુલતાથી મજબૂતિને ખેઠાન મેઠાન બનાવવાના મનોરથો સેવ્યા. ઇન્દ્રના કોપથી ખારે મેઘ ખાગા થઈ મજબૂતિ પર તૂટી પડ્યા. મેઘ તારવની આકૃત સામે જ્યારે સારીરે મજબૂતિના પ્રાણીઓ, પશુઓ, ગાયો તેમજ આમજનોનાં રક્ષણનો ખીન્ને કોઈ ઉપાય ન રહ્યો અને ત્રાં લથથી

આકુળવ્યાકુળ થવા લાગ્યા, ત્યારે ગોવર્ધન પર્વતને છત્રીની જેમ ટચલી આંગળી ઉપર ધારણ કરીને, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે મળની સમસ્ત જનતાનું રક્ષણ કર્યું. પ્રલયના પૂરને ઓસાર્યા અને ઇન્દ્રના મિથ્યાભિમાનને ઊતાચું. આવા અવિસ્મરણીય ક્રાન્તિના ઇતિહાસને સ્મૃતિગોચર કરાવનાર પર્વ તે પડવો.

આ તો નૂતનવર્ષના સંબંધની પૌરાણિક વાતો થઈ આપણે તો આજસુધી જે જ્ઞાન મેળવેલું છે તેને આજના દિવસથી એક એક મિનિટ વધારતાં જવાનો અને તેને જીવનમાં ઊતારતા જવાનો સંકલ્પ કરવાનો છે. આવો શુભ સંકલ્પ કરી જીવનમાં તેને આચરીશું તો જ આવતા વર્ષના પ્રારંભમાં આપણું આખું જીવન રૂપાંતરિત થઈ લોકોત્તર બની જશે.

એક સત્યરુપે પોતાના સંતાનને એક પૈસો આપીને કહ્યું: ‘તારે આ પૈસાને હું મેશાં બમણો કરતો જવો. એટલે આજે એક પૈસાને બે પૈસા કરવા; બીજે દિવસે ચાર; અને ત્રીજે દિવસે આઠ. આમ એક મહિના સુધી બમણા બમણા કરતાં જવું.’

એક નવા પૈસાને બમણા કરવાનું કામ કોઈ સુરકેલ કામ નથી, પરંતુ એક નવા પૈસાને બમણા કરવાનું કામ જો યથાવિધિ ચાલ્યા કરશે તો તમારા એક માસના ટૂંકા ગાળામાં તે એક પૈસો રૂ. ૫૩,૬૮,૭૦૯ અને ૧૨ નવા પૈસા; ત્રેપન લાખ અડસઠ હજાર સાતસો નવ અને બાર નવા પૈસા થઈ ઊભો રહેશે. આપણે એક માસના ગાળાને નજીવો ગાળો માનીએ છીએ, તેને ઓછું મહત્ત્વ આપીએ છીએ. પરંતુ જેની તમે ગણતરી કરી શકો છો એવી આ ક્ષર સંપત્તિ પણ જો એક માસના ટૂંકા ગાળામાં ત્રેપન લાખથી ઉપરની રકમ બની જાય, તો આત્મ સાધના અને ભગવદ્ આરાધનાનો સમય એક સેકન્ડથી શરૂ કરીને પ્રતિ દિવસ જો બમણો કરતાં બધાંએ તો આવતા વર્ષના નૂતન પ્રભાતે કેટલા પ્રમાણમાં આપણે શુદ્ધિ સાધી શકીએ તે વિચારવાની વાત છે.

બંધુઓ ! સંસારની બધી વસ્તુઓ અદ્ભુત જીવન અને અનેરા સૌંદર્યથી સભર છે. માત્ર આપણા અહંકારને લઇને તે સૌંદર્ય અને મીઠાશ આપણે જીવનમાં ન જોઈ શકતાં હોઈએ કે ન અનુભવી શકતાં હોઈએ, તો તે આપણી વિકૃતિ અને અહંકારને જ આભારી છે. એક વાર આપણામાંથી અહંકારનો વિચાર ખસી જતાં જગતને જોવાની આપણી આખી દૃષ્ટિ જ બદલાઈ જશે. જ્યાં નજર નાખીશું ત્યાં દિવ્ય સૌંદર્યનાં અદ્ભુત દર્શન થશે. અહંકાર મટી જતાં આખું અસ્તિત્વ માધુર્યથી ભરાયેલું અને અનુપમ દિવ્યતાવાળું દેખાશે. જીવનને ખાડું બનાવનાર તત્ત્વ અહંકાર છે. અહંકારથી ચુકત થઈ જવાનો માણસ જો આજના શુભ દિવસથી જ સંકલ્પ કરે અને તેવો પ્રયત્ન કરે, તો આખી પ્રકૃતિ તેને માટે ધીરે ધીરે મીઠાશ અને સૌંદર્યથી ભરેલી બની જશે અને તે મધુરતામાં તેને પ્રભુતાનો પદ-ધ્વનિ, ચરણ સંચાર સંભળાવા લાગશે.

મનુષ્ય જ્યારે પિત્તજ્વરની માંદગીમાંથી ઊભો થાય છે ત્યારે તેને સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ પણ સ્વાદવાળી નથી લાગતી, મીઠી વસ્તુ પણ રોચક નથી લાગતી. આ રીતે અહંકાર પણ એક

ભાતનો જવર છે. તે જીવનના સ્વાદને યેસ્વાદ બનાવી દે છે. તેને આજના દિવસે હડસેલવા કૃતનિશ્ચયી બનો. પછી તમે જોઈ શકશો કે, જીવન ભારે સ્વાદથી ભરેલું, મધુર અને અમૃતરૂપ છે.

આપણે ત્યાં અહંકાર માટેનો બાહુબલીજનો ફાબલો છે. તેમણે એવી ભયંકર તપ આરાધના કરી કે તેમના શરીર પાસે ધૂળ અને માટીના ઢગલા થઈ ગયા. શરીરની ચારેકોર લાતોએ વિંટળાઈ ગઈ. પક્ષીઓ આ સાધકને જડવસ્તુ માની તેમના શરીર ઉપર માળાઓ બાંધવા લાગ્યાં. શરીરનું ભાન બૂલીને આમ તપોમય બની ગયેલા આ પરમ આત્માના હૃદયના એક ખૂણામાં આમ છતાં નાનકડું રૂપ લઈને અભિમાન પોતાનો અહો જમાવીને બેઠું હતું. પરિણામે જે મેળવવું હતું તે પ્રાપ્ત થતું નહોતું. બીજાને ધૂભવી નાખે એવી ભયંકર તેમની તપશ્ચર્યા હોવા છતાં અભિમાનના એક નાનકડા અંશે તેમની ઈષ્ટ સિદ્ધિના દ્વારો અટકાવી રાખ્યાં હતાં ! તેમના મનમાં એ અભિમાન ઝળકી રહ્યું હતું કે, હું મોટો હોઈ મારા નાના દીક્ષિત ભાઈઓને કેમ વંદન કરું ? ભગવાન ઋષભદેવના અઠાણુ પુત્રોએ પોતાના પિતા ભગવાન ઋષભદેવ પાસે જ દીક્ષા સ્વીકારી હતી. આ બધા ભાઈઓ બાહુબલીથી ઉંમરમાં નાના હતા. પરંતુ જૈન શાસનનો નિયમ છે કે, ઉંમરમાં નાનો હોય છતાં દીક્ષામાં મોટો હોય તો મોટી ઉંમરવાળાએ પણ, ઉંમરમાં નાના પરંતુ દીક્ષાએ મોટાને, નમસ્કાર કરવા જોઈએ. બાહુબલી આ નિયમમાં અપવાદ થવા માંગતા હતા. અભિમાનને કારણે બાહુબલીનું મન આ સનાતન સત્યને સ્વીકારવા તૈયાર નહોતું કે પોતાના નાના ભાઈઓ ભલે ઉંમરમાં નાના છે. પરંતુ દીક્ષા પર્યાયમાં મોટા છે માટે મારે તેમને વંદન કરવા જોઈએ. તેમની ઉત્કટ તપ આરાધના હતી છતાં અભિમાનના આ અંશે તેમને સિદ્ધિનો લાભ થવા દીધો નહિ. આ અહંકારનો અવશેષ જ્યાં સુધી તેમનામાં હતો ત્યાં સુધી તેમને કેવળજ્ઞાન કે કેવળદર્શનનો લાભ થતો નહોતો. ભગવાન ઋષભદેવ બાહુબલીના આ શત્રુને પારી ગયા. તેમણે તરત જ પોતાની બ્રાહ્મી અને સુંદરી નામની બે દીકરીઓ (બાહુબલીની સાથી બહેનો)ને બાહુબલીને આ સત્ય સમજાવવા તેમની પાસે મોકલી. ભગવાનના આદેશથી તેમની બંને બહેનો બાહુબલી પાસે આવી. બાહુબલીને સમજાવતાં તેમણે કહ્યું : ‘ભાઈ ! હાથી ઉપરથી જરા નીચે જીતરો; અહંકારરૂપી હાથી ઉપર બેઠા બેઠા કેવળજ્ઞાન નહિ થાય !’ બંને બહેનોના આ શબ્દો બાહુબલીના હૃદય સોંસરવા જીતરી ગયા. તેઓ સમજી ગયા કે મેં રાજ્ય, વૈભવ, સંપત્તિ અને સુખોનો તો ત્યાગ કર્યો છે, જે સ્વભાવતઃ પર અને દૂર છે તેને છોડવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ મારી સાથે તાદાત્મ્ય પારી ગયેલા અને મારા આધ્યાત્મિક વિકાસને અટકાવનારા મારા અહંકાર તરફ જ હું બેઠેરકાર રહ્યો છું. આટલી તપશ્ચર્યા પછી પણ મને અભિપ્રેત આધ્યત્મી સિદ્ધિ ન થતી હોય તો તેનું એક માત્ર કારણ મારો અહંકાર જ છે. મારી બહેનો સાચું જ કહી રહી છે. આ અહંકાર રૂપી હાથી ઉપર હું બેઠો છું ત્યાં સુધી મારું કંઈયણ કંઈયંથી થાય ? એમ વિચારી અહંકારના વિકારનો તેઓ ત્યાગ કરે છે. અહંકારને સ્થાને

મૃદુતાને સ્થાપે છે. પોતાના નાના ભાઈઓ જે ઉંમરમાં નાના હતા, પરંતુ હીક્ષા પર્યાયમાં મોટા હતા, તેમને વાંઢવા જવા જ્યાં તેમણે કદમ માત્ર ઊઠાવ્યો ત્યાં તેમણે હૃદય અલૌકિક પ્રકાશથી ઝગમગી ઊઠ્યું. તે જ વખતે તેમને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ. મૃદુતા અને નમ્રતા વગર સાધના ક્રીડી બની જાય છે.

નવા વર્ષના શુભ પ્રારંભમાં તમારા બધાના મોઢા ઉપર રાગ, દ્વેષના વિકારોની વિકૃતિને બદલે સંસ્કૃતિની પ્રતિભા અને આભાના આજે સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. નવા વર્ષનો પ્રારંભ જો મંગળરૂપે થાય તો આખું વર્ષ સુધરે એવી જાહે જાહે જે તમારી ગણતરી છે તે આજે તમને પ્રભુતાનું સૌંદર્ય બક્ષે છે. આપણું અંતઃકરણ એ આપણું ઘર છે. કામ, ક્રોધ, વૈર, ઝેર, ઇર્ષ્યા, અસહિષ્ણુતા આદિ વિકારોથી શૂન્ય, અહંકારથી રહિત એવું શાંત અને પ્રસન્નચિત્ત એક ભવ્ય અને દિવ્ય પ્રાસાદ છે. રાગ, દ્વેષ, હિંસા, આવેશ, પ્રતિસ્પર્ધા અને માયા શત્રુથી ભરેલા અંતઃકરણ વિષે એમ કહી શકાય નહિ. સુરીલા લયબદ્ધ સંગીતથી ભરેલું, સ્વચ્છ, શાંત, પ્રશાંત, સ્વર્ગ ઝાંઝું ઘર બનાવવાનું કામ આપણા જ હાથમાં છે. માણસ ધારે તો પોતાનાં અંતઃકરણને ભવ્ય અને દિવ્ય પ્રાસાદ પણ બનાવી શકે છે અને ધારે તો તેને અધારી લયંકર ગુફા પણ બનાવી શકે છે.

આજના નવા વર્ષથી, આજ સુધી જે તમે બહારના દીવસોએ પ્રગટાવતા આવ્યા છો તેને બદલે અંતરની જ્ઞાન-જ્યોત પ્રગટાવવા સંકલ્પશીલ બનો. જ્ઞાનશૂન્ય જીવન હીનતાથી ભરેલું હોય છે. જ્ઞાનના પ્રકાશના અભાવે જીવનમાં દરિદ્રતાનો પ્રવેશ થઈ જાય છે, જીવન અધુરું અને અપૂર્ણ લાગ્યા કરે છે; માટે સતત જ્ઞાન મેળવવાની ઉલ્લેખ લાવના જગાડવા પ્રયત્ન કરો. જ્ઞાન એ એક અસાધારણ શક્તિ છે. નીતિકારો પણ આ વાત સાથે સહમત છે. 'સર્વસ્ય લોભનં જ્ઞાનં ચસ્યનાસ્ત્યન્ધ એવ સઃ'

આજે લોકો નેત્ર વિહોણા માનવીઓ માટે મૃત્યુ વખતે પોતાની આંખો ચક્ષુ બેંકને સમર્પી કૃતકૃત્યતાનો અનુભવ કરતા હોય છે. તેમના મનથી પોતાના અંત સમયે પોતાના હાથે ચત્તેલું આ એક પરમ પુણ્ય કાર્ય છે. જો નેત્રહીનને આંખો આપવી એ એક પુણ્ય કાર્ય હોય તો અજ્ઞાનીને જ્ઞાન આપી અન્તર્યક્ષુ પ્રદાન કરવાનું કાર્ય તો તેના કરતાં પણ મહત્તર પુણ્યનું છે. ચોટલેજ ઉપર જણાવેલ છે કે, પ્રકૃતિએ આપણને આપેલાં આ નેત્રો, નેત્રો હોવા છતાં, જેના શાસ્ત્રોનાં જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુઓ ઊઘડ્યાં નથી તેની પાસે પ્રકૃતિ પ્રદત્ત નેત્રો હોવા છતાં, તે આંધળો જ છે. માટે જ્ઞાન શાળાઓમાં છૂટે હાથે દાન કરજો, જ્ઞાનની પરબો ઉદ્દઘાટિત કરજો કે જેથી જીવો સરળતાપૂર્વક જ્ઞાનનો દિવ્ય પ્રકાશ મેળવી પોતાનું અને બીજાનું કલ્યાણ કરી શકે.

મારણાંતિક ઉપસર્ગ વખતે સ્કંધ સુરિના ૫૦૦ શિષ્યોએ જે નિશ્ચલતા, પ્રભુપરાયણતા અને સ્વરૂપ નિષ્ઠતાનો જખખર પરિચય આપ્યો તે આવા આત્મજ્ઞાનના દિવ્ય પ્રકાશને જ આભારી

છે. જ્યારે તે પાંચસો શિષ્યો ઘાણીમાં શેરડીની માફક પીલાતા હોય, તેમનાં હાડકાંઓના કટકે કટકા થતા હોય, તેમનાં આંતરડાંઓ અને નસોનો ઢગલો ખહાર નીકળી આવતો હોય, તેમનાં શરીરમાંથી લોહીના કુવારાઓ છૂટતા હોય, તેમનાં શરીરના છુંદેછુંદા થઈ જતા હોય ત્યારે કારમી વેદનાના આવા હુંખદ પ્રસંગે પણ પાંચસો શિષ્યોમાંથી એકપણ શિષ્યના સાડા ત્રણ કરોડ રામરાધના એક રૂવાડાંમાંથી પણ કંપન, ભય કે ધ્રુબરીતું નામ ન છૂટે તે આત્મજ્ઞાનના દિવ્ય પ્રકાશને આભારી નથી તો બીજું શું છે ? જ્ઞાનની કસોટી આવા વિપત્તિના પ્રસંગોમાં જ થાય છે. આવી મુશ્કેલીની ક્ષણોમાં જો આત્મિક સ્થિરતા યથાવત્ ટકી રહે તો જ્ઞાન યથાર્થ રૂપે પરિણમ્યાની સાબિતી થાય

આજના આ પરમ મંગલ દિવસે દિલ અને દિમાગના દરવાજા ખુલ્લા રાખજો. પ્રાણી માત્ર પરત્વેની સદ્ભાવના અને સહૃદયતામાં વધારો કરજો. જાણ્યે અજાણ્યે પણ કોઈનાં હૃદયને આઘાત પહોંચાડ્યો હોય, કોઈને સંતપ્ત અને સંત્રસ્ત કર્યા હોય, ન કહેવાના શબ્દો કહી કોઈને દુઃખવ્યા હોય તો આંતઃકરણપૂર્વક ક્ષમા ચાચજો ! કોઈના અધિકારો હુડપવાની અનધિકાર ચેષ્ટા કરી હોય, બીજાનો યશ પોતાને નામે ચઢાવ્યો હોય, બીજાને સહજ મળતો લાલ રાજ-નૈતિક કુશળતાથી પોતાની તરફ વાળી લીધો હોય, બીજાના હક્કો છુંટવી લેવા કુશળ પ્રયત્નો કર્યા હોય, તો મહેરબાની કરી તેમના અધિકારો, લાભો, હક્કો અને યશઃસ પદો તેમને પુનઃ પરત કરી વિશ્રાંતિ મેળવશો. તમારા આશ્રિતોનું તમારા હાથે શોષણ થયું હોય, કાર્યકરોને વળતર ઓછું આપવાની અને કાર્ય વધારે પરિમાણમાં લેવાની રાક્ષસીય મનોવૃત્તિ ભૂલે ચૂકે પણ તમારામાં પ્રવેશી હોય, તો તેમનાં તમે કરેલ શોષણનો આજે તેમને માટેના સમીચીન પોષણમાં ફેરવી નાખજો કે જેથી તેમનાં હૃદયમાં તમારી પ્રભુતાની પ્રેમ ભરી છાપ સ્થાયીરૂપે અંકિત થઈ જાય.

નવા ચોપડામાં જે ચાર પરમ આત્માઓનાં શુભ નામો પ્રથમ પાને અંકિત કર્યાં છે, અને જેના શુભો અને લાભિ-સમૃદ્ધિઓ મેળવવાના તમે કામી છો, તેમના પવિત્ર નામને કદી ડાઘ ન લાગે અને તમારા ચોપડાની પવિત્રતા અને પ્રામાણિકતા તમારા દલભર્યા કાર્યોથી કદી અલસાઈ ન જાય તેની કાળજી રાખજો. કોઈ કરજદાર, ગરીબ, અસહાય, વિધવા અથવા અશક્ત વ્યક્તિ તમારા ચોપડાના બંધનમાં બંધાઈ ગઈ હોય અને તે બંધનમાંથી મુક્ત થવાની તેની આર્થિક શક્તિ ન હોય, તો તેને કૃપા કરી તમામ ચોપડાનાં બંધનમાંથી પ્રેમપૂર્વક મુક્ત કરી દઈ તેમના મૂંગા આશીર્વાદ મેળવજો.

યાદ રાખજો આ જગતમાં કોઈ સુદ્ર નથી. બધા વિરાટ જ છે. આપણી દૃષ્ટિની ભૂલને કારણે આપણને ને સુદ્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે એટલું જ. બાકી બધું અસીમ છે. જોવાની બાંતિથી તે સસીમ દેખાય છે. એક વૃક્ષ જે આપણી દૃષ્ટિએ નગણ્ય દેખાય છે તે પણ

નગણ્ય નથી. આપણી બ્રાંત દૃષ્ટિને કારણે તે નગણ્ય જણાય છે. તેનાં મૂળિયાં પાતાલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેનાં પાંદડાઓ સીધા આકાશને આંખી જવા પ્રયત્ન કરે છે. આ વૃક્ષના પ્રાણો કરોડો માઇલ દૂર રહેલા સૂરજ સાથે જોડાયેલા છે, અન્યથા પ્રાતઃકાલીન સૂર્યના કિરણોના સંસ્પર્શથી તે પ્રકૃત્વિત, ઉલ્લસિત અને આનંદિત કેમ થાત ? સાંજ પડ્યે તે કરમાઈ અને વિલાઈ કેમ જાય ? અરે, બીજાની વાત જવા દો. તમે પોતે પણ તમારા માતા પિતાથી જોડાયેલા છો, તમારી માતા તેની માતા અને તેના પિતાથી જોડાયેલી છે. તમારા પિતા પણ આ જ રીતે તેમનાં માતાપિતા સાથે સંબંધિત છે. આ રીતે આ સંબંધોની પરંપરાની શું અને જરા ઊંડાણપૂર્વક વિચારીને ઊઠેલવા પ્રયત્ન કરશો અને દૂર દૂરના પાછળના સંબંધોને તપાસશો તો અંતમાં તમે મેળવશો કે સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં જો કોઈ આદિ પુરુષ હોય તો તમે કેઠ તે આદિ પુરુષથી જોડાયેલા છો. તમારા બાળકો તમારાથી જોડાયેલા હશે. તેમનાં બાળકોનાં બાળકો પણ તેમનાથી જોડાયેલા હશે. જો સૃષ્ટિનો ક્યારેક અંત થશે તો તેમાં પણ તમારો સંબંધ હશે. એક હાથ સૃષ્ટિની આદિ તરફ અને બીજો હાથ સૃષ્ટિના અંત તરફ હશે. બન્ને બાજુ તમે અનંત સાથે જોડાયેલા છો. માટે કદી પોતાને કે કોઈને ક્ષુદ્ર માનવાની કલ્પના ન કરશો. સૌતું વ્યક્તિત્વ એકે યા બીજી રીતે આકાશની માફક વ્યાપક, વિરાટ, અનાદિ અને અનંત છે. તમારા હૃદયની ભાવનાઓ પણ આવી જ આકાશની માફક વ્યાપક, ઉઠાર, નિર્લેપ અને વિરાટ થાય એ જ આજના શુભ દિવસે મારા અંતઃકરણની મંગળ કામના છે.

ભાઈબીજ

ધનતેરસથી ભાઈબીજ સુધીના પાંચ દિવસોને પર્વપંચક કહેવામાં આવે છે. આ પર્વ પંચકની બીજ પર્વો કરતાં શ્રેષ્ઠતમ મહત્તા છે. પુરાણોમાં આ પર્વના સંબંધોની એક પ્રચલિત કથા છે.

ભાઈબીજનું બીજું નામ ચમદ્વિતીયા છે. ભાઈબીજના દિવસે જોનને ઘેર ભાઈ જમવા જાય છે અને જમ્યા પછી જોનના આશીર્વાદ લઈ, જોનને પગે લાગી, તેને કીમતી ભેટ આપે છે. આ પ્રસંગના પાયામાં પડેલી એક ધર્મ કથા નજીવ બેવી છે.

ચમુના (ચમી)એ પોતાના ભાઈ ચમરાજને ભાઈબીજને દિવસે જમવાનું નોતડું આપ્યું. ભાઈ ચમરાજે જોન ચમીને ત્યાં જમવાનું નોતડું સ્વીકાર્યું. ‘વહિન કે ઘર માઈ ઔર સાસરે જમાઈ’-જોનને ત્યાં ભાઈના ભારે આદર સત્કાર થાય છે. પોતાને ઘેર ભાઈનું શુભાગમન એટલે જોનને મન સાક્ષાત્ પ્રભુની પધરામણી. ભાઈના આગમનથી જોનના મનને જે આનંદ પ્રગટે છે

તે અવહુનીય હોય છે. બીજને દિવસે પોતાને ઘેર ભાઈ આવશે એ વિચારે ચમીના મનમાં પશુ ઉત્સાહ અને ઉમંગનો પાર ન રહ્યો. ભાઈના સ્વાગતમાં કરી જ ખામી ન રહેવા પામે તેની મનમાં કાળજી અને ચિંતા સેવતી તે ભાઈના આગમનની આતુરતાથી વાટ જોવા લાગી. બીજનો દિવસ આવ્યો ને ચમરાજ પોતાની બેનને ત્યાં જમવા પધાર્યા. ભાઈના આગમનથી ચમી રાજી રાજી થઈ ગઈ. તેનું મન ઉલ્લસિત અને પુલકિત બની ગયું. ભાઈના સન્માન ભોજનમાં તેણે બત્રીસ ભાતનાં ભોજન અને તેત્રીશ ભતનાં શાક અને અનેક ભતનાં મેવા અને મિઠાઈ બનાવ્યા. આશ્રહ કરી કરીને તેણે ભાઈને જમાડ્યા.

ભાઈ અને બેનનો પ્રેમ અપૂર્વ હોય છે. બેન પાસેથી ભાઈને લેવાની ઇચ્છા કદપનામાં પશુ હોતી નથી. પ્રેમ અને સદ્ભાવથી બેન જે કંઈ આપે તેનું સાતગણું વળતર ભાઈ વાળે છે. બેન માટે ભાઈ 'ઇકોપોઇટ' જેવો હોય છે કે જે ઇકોપોઇટ પાસે જઈ એક ભોરહાર અવાજ કરે તો તેનો સાત ગણો પડથો પાડી તે અવાજ પાછો વાળે છે. જો એક પહાડ કે ઘાટી અવાજનો આટલો પડથો પાડે, તો ભાઈ બેનના પ્રેમનો કેટલો પડથો પાડે! બહેનનું ખાઈને ભાઈ કદી રાજી ન થાય. ખાય તેના કરતાં વધારે કીમતી ભેટ આપી તે રાજી થાય અને બેનના હૃદયના આશીર્વાદ મેળવે.

ચમરાજે પશુ બેન પરત્વેની કર્તવ્યનિષ્ઠા એક ભાઈને શોભે એ રીતે બજવી. તેઓ ખૂબ આનંદથી જમ્યા. જમીને બેનને વંદન કર્યા અને તેનાં ચરણોમાં કીમતી ભેટ ધરી. બેનનું ઋણ માથે ન રહી બાજ તેની કાળજી તેમણે ભેટ આપતી વખતે રાખી.

ભાઈની કીમતી ભેટ મેળવી રાજી થાય એવી આ બહેન નહોતી. એના મનમાં તો ભાઈના ચોગશેમ જ રમતો હતો. બેનના મનમાં ભાઈના ચોગશેમની જે ચિંતા અને ચીવટ હોય છે તેનું ચિત્રણ ભાગ્યે જ કરી શકાય છે. લેવાની વૃત્તિ તેનાં માનસમાં પ્રાયઃ હોતી નથી. ભાઈ જેમ બેનને ભેટ ધરી આનંદિત થાય છે, તેમ બેન પશુ ભાઈને કાંઈક ભેટ આપવાની જ ઇચ્છા ધરાવતી હોય છે. આ રીતે પરસ્પર લેવાને બદલે દેવાની જ બંનેની વૃત્તિ હોઈ, ભાઈ બેનનો વિશુદ્ધ અને નિખાલસ પ્રેમ સાત્વિકતાના શિખર સમે બની બાજ છે.

ચમરાજની બેન ચમીએ ભાઈએ ધરેલી આ કીમતી ભેટનો અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું: 'ભાઈ! હું તોડતમે આપો છો એવી ભેટની તમારી પાસેથી અપેક્ષા નથી રાખતી જો તમે ભેટ આપવા જ માંગતા હો તો, હું તો એવી ભેટ માંગું છું કે, ભાઈબીજને દિવસે દરેક ભાઈ પોતાની બેનને ઘેર જમવા બાજ. બીજ ભેટ એ માંગું છું કે, આજના દિવસે જે યસુનામાં સ્નાન કરે તે ચમપાશથી સુકત થાય. ત્રીજ ભેટ એ માંગું છું કે, ભાઈબીજને દિવસે બેનને ત્યાં જમનાં

૬૫૨ : લેઘા પાષણુ, ઓઘ્યાં દ્વાર

ભાઈનું કદી કમોતે (અકાળ) મૃત્યુ ન થાય. આ ત્રણ ભેટો ભે તમે મને આપશો તો મને ખૂબ જ આનંદ થશે.’

આ તો પૌરાણિક કથા છે. પરંતુ આ નાનકડી કથામાં પણ બેનના હૃદયમાં ભાઈના યોગક્ષેમની જે ચિંતા હોય છે તેનો ભારોભાર પડેલો છે. પોતાના અંગત સ્વાર્થની એમાં ગંધ પણ નથી. ભાઈ પાસેથી પોતાને કંઈ મળે એની લેશમાત્ર બેનને પરવા હોતી નથી. માત્ર પોતાના ભાઈને ભોનો વા પણ ન વાધ, તેનો તેના મનમાં કાળજી હોય છે. આ ત્રણે ભેટની માંગણીમાં યમીના સ્વાર્થ પોષણની એક પણ માંગણી નથી. પહેલી ભેટમાં તે પોતાના ભાઈ યમરાજ પાસે માંગણી કરે છે કે, ભાઈબીજના દિવસે દરેક ભાઈ પોતાની બેનને ત્યાં અવશ્ય જમવા બાધ. એમાં ભાઈ તરફની બહેનની અપૂર્વ સાત્ત્વિક અને નિષ્કાલરી ભાવનાનો પડેલો ભેવા મળે છે. ભાઈને સંતોષવાનો બેનને અવસર મળે, ભાઈ માટે બેન ભલે ધસાધ પણ ભાઈના આગમન અને ભાઈને જમાડવાના અપૂર્વ આનંદથી પોતે વંચિત ન રહે તેમજ પોતાનો ભાઈ પોતાને ત્યાં જમી પોતાની માનસિક સંતુષ્ટિમાં વધારો કરે, એવી નિઃસ્વાર્થ અને ભાઈતરફની અસાધારણ મમતાનું દર્શન કરાવનારી આ પ્રથમ ભેટની માંગણી છે. બીજી ભેટની માંગણી છે કે, આજના દિવસે યમુનાજીમાં સ્નાન કરે તે યમપાશથી મુક્ત થાય. આ માંગણીમાં પણ બેનનો કશો જ જ સ્વાર્થ પ્રતિબ્ધિત થતો નથી. સાર્વત્રિક હિતમાં, સર્વજન હિતાય સર્વજન સુખાય તેણે આ માંગણી મૂકેલી છે. આપણે ત્યાં ગંગા યમુના આદિ નદીઓનું ભારે માહાત્મ્ય સનાતનકાળથી ચાલતું આવ્યું છે. પરમ પવિત્રતાના પ્રતીક તરીકે આ નદીઓએ આર્યોના માનસમાં પવિત્ર તીર્થ અને માતાની ગરજ સારી છે. આ નદીઓના પ્રવાહો પણ કેવા સુંદર અને મનોહર છે ! તે ભવ્ય અને ગંભીર પ્રવાહો સૌનાં હૃદયને આકર્ષી લે એવા સુરમ્ય છે ! હિમાલયમાંથી નીકળીને વહેતી ગંગા અને યમુનાના તીર પર પોતાના રાત્રીને તૃણવત લેખી, ફેંકી દઈ, ભલભલા રાત્રીઓ પણ રાજર્ષિ બની તપશ્ચર્યા કરવા બેસી જતા એવી એ પરમ પાવનકારી નદીઓ છે ! આવી આ નદીઓનાં દર્શનથી આર્યોનાં માનસને પાર વગરની શાંતિ મળતી. યમુના નદીની સાથે તો હિન્દુઓના પૂર્ણવિતાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આખી લીલા બેસાડેલી છે. કૃષ્ણ ભકતોને આવી યમુના નદીમાં સાક્ષાત્ પરમાત્માનાં દર્શન થતાં હોય તો તેમાં કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. રસબાન જેવા સુસલમાન કવિને પણ ભે યમુના માટે આવી ભકિત જન્મી શકે તો યમુનાને કૃષ્ણમય બેનારા હરિભકતોને તેમાં પ્રભુતાની ઝાંખી થાય એમાં શું આશ્ચર્ય ? રસબાન પોતાની ભાવના ભાણુક હૃદયથી વ્યક્ત કરતાં કહે છે. કે—

માનુસ હૈં તો વહી રસજાનિ વસો વ્રજ ગોકુલ ગાંવકે ગ્વારન ।

જો પસુ હો તો કહાં બસ મેરો ચરો નિત નંદકી ઘેનુ મંજારન ॥

રસબાન એક સુસલમાન ભક્ત કવિ થઈ ગયા. ભાવના વ્યક્ત કરતાં તેઓ પ્રાર્થના કરે છે કે: હે પ્રભો ! ભે મનુષ્ય તરીકે મારો જન્મ થાય તો ગોકુલ ગામના ભરવાડને ત્યાં

જન્મવામાં હું મારી જાતને ભાગ્યશાળી માનીશ. પ્રારબ્ધવશાત્ જો મનુષ્યને બદલે પશુચોનિમાં જન્મવાની નોખત આવી જાય તો હે પ્રભો ! નંદરાબની ગાયો સાથે ચરવાનું મને સદ્ભાગ્ય સાંપડે એવી મારા મનની મુરાદ છે. કવિ આગળ કહે છે કે, જો હું પક્ષીની ચોનિમાં જન્મું તો હે પ્રભો ! યમુનાજના કાંઠે કોઈ કદંબના ઝાડ પર મારો વાસ થાય એટલું તું કરજે !

આ તો મુસલમાન કવિના ઉદ્ગારો છે. હિન્દુઓ તો ગંગા અને યમુનાને સદા ભાગવતી નદીઓ તરીકે જ ઓળખે છે. ‘મરણ પછી મારાં હાડકાં ગંગા અથવા યમુનામાં પધરાવાય તો સારું’- એમ દરેક હિન્દુ ઇચ્છતો હોય છે. આ ઇચ્છામાં ગંગાચમુના તરફની તેમની પરમ ભાગવતી ભાવનાનો પડથો છે. આના માર્મિક પરમાર્થને ન સમજનારા આ વાતને ઉપહાસમાં પણ લઈ જઈ શકે. પરંતુ તેથી બગડવાનું તો કશું પણ નથી જ. મારી દૃષ્ટિએ તો એ ભાવનાઓ ઘણી પાવન અને સંધરવા જેવી લાગે છે. મરતી વખતે ગંગા અથવા યમુનાના જળમાં બે ટીપાં ચોંમાં મૂકવામાં આવે છે. આ બે ટીપાં એટલે ખુદ પરમાત્મા ચોંમાં આવીને બેસે છે. ગંગા એટલે પરમાત્મા. અસ્તિત્વની સાક્ષાત્ પરમ કરુણા ગંગા યમુનાના રૂપમાં સતત વહી રહેલી છે. આપણો બહાર અને અંદરનો બધી ગંદકી એ માતાઓ પોષ રહી છે. એટલે ગંગા અને યમુનામાં જો પરમેશ્વર પ્રગટ થએલો નહિ દેખાય તો બીજે કયાં દેખાશે ? ભાઈબીજને દિવસે પોતાના ભાઈને માટે અને યમુનાજમાં સ્નાન કરનારા દરેક લાવુકોને માટે બેન યમપાશમાંથી જે તેમની મુક્તિ માંગે છે તેમાં બેનના કયા અંગત સ્વાર્થની વાત છે ?

યમરાજ પાસેથી યમીએ માંગેલી ત્રીજી ભેટ પણ એવી જ પારમાર્થિકતા અને પવિત્રતાથી ભરેલી છે. બેનની ત્રીજી ભેટની માંગણી છે કે, ભાઈબીજના દિવસે બેનના આતિથ્યનો સ્વીકાર કરનાર ભાઈનું અકાળ મૃત્યુ (ક્રમોત્) ન થાય. ભાઈ તરફની અનન્ય મમતાના સાર્વિક સ્વરૂપનું આ પરમ શિખર છે. ભાઈના કલ્યાણની સતત આકાંક્ષાનો આમાં મંગળ પડથો છે. ‘મારો ભાઈ સદા સલામત રહે’- બેનના હૃદયની એનાથી ઉત્તમ અને કલ્યાણપ્રદ આકાંક્ષા બીજી કંઈ હોઈ શકે ?

સમુદ્રથી થોડે દૂર તેને કાંઠે જિલા રહીને જ, ધૂ ધૂ ધૂધવાટા ને ઊછાળા મારતા વિશાળ સાગરની આનંદમયી કીડાનો આનંદ લૂંટી શકાય છે. પરંતુ જે સમુદ્રમાં પડે છે તે તો તેમાં ફળકાં ખાય છે. તેનાં નાક અને ચોંમાં પાણી ભરાય છે, તે શુંગળાય છે, તેને સમુદ્રની તાંડવલીલાના અપ્રતિમ સૌંદર્યને અનુભવવાનો આનંદ મળતો નથી. સંતપુરુષો સમુદ્રને કાંઠે જિલા રહી સંસારનો આનંદ લૂંટે છે. ભગવાન ખુદે તો કહ્યું છે-‘સંતો ઉત્તુંગ પર્વતના ઉજ્જત શિખરો પર જિલા રહી ત્યાંથી નીચે સંસાર તરફ જુએ છે એટલે આટલો જ આઈએથી જોનારને સંસાર ક્ષુદ્ર દેખાય છે. આપણે પણ જો જીએ થી જોતાં શીખીશું તો આ અફાટ ફેલાવો ક્ષુદ્ર લાગશે અને પછી સંસારમાં આપણું ચિત્ત ચોંટશે નહિ.

સાધુ પુરુષોના સંબંધની જે ઉપરની હકીકત છે તે બેનના સંબંધમાં પણ છે. ભાઈના વિષે તેની જે સંત અને હંસ જેવી વિશુદ્ધવૃત્તિ છે તે સંત જીવનની એક નાનકડી આવૃત્તિ જ છે. ભાઈ માટેનો આવો અપૂર્વ ત્યાગ બેનના પવિત્ર હૃદય સિવાય કયાંય જોવા મળે એમ નથી.

યમરાજ બેનના નિષ્કામ, નિઃસ્ખલ, નિષ્પાપ અને સરળ હૃદયનો યથાર્થ અભ્યાસ કરી ગદ્ગદિત થઈ ગયા. બેનના આવા નિઃસ્વાર્થ પ્રેમની ઝાંખી થતાં તેમની આંખો અશ્રુ લીની થઈ. બે ક્ષણ માટે તે અવાક થઈ ગયા. બેનની માનસિક ઇચ્છાને પરિપૂર્ણ કરવાની ભાવનાવાળા યમરાજને આવી લોકોત્તર માંગણીએ વિચાર કરતા કરી મૂક્યા. તેઓ ગદ્ગદિત થઈ ગયા. કાંઈપણ લીધા વગર ભાઈના યોગદ્વેશની જ એકાંત વિશુદ્ધ ભાવના ભાવવાની બેનની કીમતી વાતથી તેમનું હૃદય પુલકિત બની ગયું. તેઓ હર્ષવિભોર બની ગયા. અને તેમણે બેનની ઇષ્ટિત ભાવનાને ફેલીશૂત કરતાં કહ્યું : ‘તથાસ્તુ-’

આ તો ભાઈબીજના સંબંધની પ્રાસંગિક અને પૌરાણિક કથા છે. રક્ષાબંધનની આવૃત્તિ સમી આ કથા ભાઈ અને બહેનના નિઃસ્વાર્થ, નિષ્કલંક અને નિષ્પાપ સાત્ત્વિક પ્રેમનું જીવંત સ્વરૂપ છે. એટલે જ આર્યોના દરેક તહેવારો અને શુભ કાર્યોમાં ભાઈને બેનની અને બેનને ભાઈની અપેક્ષા રહે છે. ભાઈ વગર બેનના અને બેન વગર ભાઈના જીવનમાં જે એક અપૂર્ણતા રહી જાય છે તેની પૂર્તિ ધર્મભાઈ અને ધર્મબેન તરીકે બનાવી પૂરવામાં આવે છે. ગાર્હસ્થ્ય જીવનના બધા માંગલિક પ્રસંગો આ બંનેની ઉપસ્થિતિથી પૂર્ણતા અને પ્રભુતાને પામે છે. એકના પણ અભાવથી ઉત્સવ ખામી ભરેલો અને અપૂર્ણ રહી જવા પામે છે.

સગાં ભાઈબેનોમાં જેવો વિશુદ્ધ સ્નેહ અને સદ્ભાવ હોય છે, તેવો ધર્મના ભાઈબેનોમાં પણ હોય છે. ધર્મની બેન બનાવવામાં ભાઈ પોતાને ગૌરવશીલ માને છે.

રાજસ્થાનના એક પ્રસિદ્ધ શહેરની આ ઘટના છે. એક શેઠ હતા. તુલારામજીના નામથી તેઓ ઝોળખાતા હતા. પૈસેટકે ઘણા સુખી હતા. સંસ્કાર અને આચારશીલ આત્મા પણ બરા. ઘરમાં માત્ર લક્ષ્મીદેવીની જ કુપા હતી એટલું જ નહોતું પરંતુ બધી રીતે તેઓ સુખી હતા. પુત્રો, પુત્રવધૂઓથી ઘર ભર્યું ભર્યું લાગતું. એક પૌત્રની ખામી શેઠના માનસને અવશ્ય આલ્યા કરતી હતી. પરંતુ બધી ભાવનાઓની જેમ આ આશા પણ નિયતિ અને પ્રારબ્ધવશાત્ અવશ્ય પૂર્ણ થશે એવી તેમના હૃદયમાં શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા હતી એટલે માનસિક રીતે પણ તેમને શાંતિ હતી. આ રીતે આનંદથી દિવસો પર દિવસો પસાર થઈ રહ્યા હતા.

અ્યાં સદાચાર, સદ્વિચાર અને સદ્વાણીનો ત્રિવેણી સંગમ હોય છે તે ઘર સ્વયમેવ તીર્થ બની જાય છે. આપણી પવિત્રતા ધરને મંદિર બનાવી દે છે અને અપવિત્રતા મંદિરને

પણુ નરકનું રૂપ આપી દે છે. વખત જતાં કુદરતની કૃપા આ ધર્મી અને સદ્ગતિવારી પરિવાર પર ઊતરી. પહેલીજ વાર તેમની પુત્રવધુ ગર્ભવતી થઈ. આ સુખદ વાતથી ઘરમાં આનંદ મંગળ છવાઈ ગયો. સુખી અને સંપન્ન ઘર તો હતું જ. આ ખાતી જ્યારે ફર થઈ જવા પામી ત્યારે સુખના પરમ શિખરને સ્પર્શવાની સ્થિતિમાં સૌ આવી ગયા. આનંદથી ભર્યા વાતાવરણમાં સાત માસ પસાર થતાં વાર ન લાગી. સુખની ક્ષણોમાં સમય જાણે નાનો થઈ ગયો હોય તેમ દિવસો ઝડપસેર પસાર થઈ ગયા! સમય તો જેવો હોય છે તેવોજ હોય છે; પરંતુ કુખની ક્ષણોમાં એક મિનિટ કલાક જેવી લાગતી હોય છે અને સુખમાં એક કલાક મિનિટ જેવો થઈ જાય છે. સાત માસ પૂરા થયા કે અઘરણીનો ઉત્સવ ઊજવવામાં આવ્યો. ગામના દરેક ઘરની નોંધ કરવામાં આવી. સૌની સ્થિતિ, સંપત્તિ અને સંખ્યાની પણ ચોખ્ખી નોંધ કરવામાં આવી. આર્થિક દૃષ્ટિથી ઉત્તમ, મધ્યમ અને સાધારણ સ્થિતિનું સમીચીન વિભાજન કરવામાં આવ્યું. સાધારણ સ્થિતિવાળાઓની ગણતરીમાં એક વિધવા મહિલાના ઘરનો પણ ઉલ્લેખ હતો, જેને ત્રણ દીકરાઓ હતા અને પાસ પડોશમાં કામ કરીને તેમજ સૂતર કાંતીને પોતાની આજીવિકા ચલાવતી હતી. શેઠજીને આ અસહાય વિધવા તરફ સહાનુભૂતિ જન્મી. આવી અનાથ વિધવાને સહાય આપવી તે તેમનાં મનથી એક ભાઈનું કર્તવ્ય હતું. શેઠ આ સત્ત્વે પણ ભરાબર સમજતા હતા કે, ખાનદાન ઘરની વિધવા છે. મફતમાં મળેલી વસ્તુનો તે કદો સ્વીકાર કરશે નહિ; એટલે અઘરણી મહોત્સવને બહુને તેઓ તેને સહાય આપવા કૃતનિશ્ચયી બન્યા.

અઘરણી નિમિત્તે દરેક ઘેર મોકલવા માટે લાડવા બનાવવામાં આવ્યા. મધ્યમ સ્થિતિવાળા ગૃહસ્થોને મોકલવાના લાડવામાં એક એક રૂપિયો નાખવામાં આવ્યો અને અત્યંત સાધારણ સ્થિતિવાળા ઘરોમાં મોકલવાના લાડવાનાં એક એક દીનાર મૂકવામાં આવી. બીજા દિવસે નિશ્ચિત વિધિપૂર્વક બધા ઘરોમાં અઘરણી મહોત્સવ નિમિત્તના લાડવા વિતરિત કરી નાખવામાં આવ્યા.

તે વિધવાના ઘરે પણ ચાર લાડવાનું પીરસણું આવ્યું. વિધવાનો બાળક જેવો લાડવો ખાવા લાગ્યો કે તેમાંથી એક દીનાર નીકળી. બીજા લાડવા ભાંગવામાં આવ્યા તો તે દરેકમાંથી દીનારો નીકળી. વિધવા મહિલા વિચાર કરવા લાગી કે, રાતના લાડુ બાંધતી વખતે ભુઈ જેવા શેઠ નમ્યા હશે અને તેમનાં ખિસ્સામાંથી દીનારો સરી પડી હશે. આ મહોરો વગર હકળી વસ્તુ છે. તેને રાખી લેવામાં ચોરીનું પાપ લાગશે. આમ વિચારી તેણે પોતાના પુત્રને ચારે દીનારો શેઠને પાછી સોંપવા તરતજ શેઠને ઘેર મોકલ્યો.

માતાની આજ્ઞાથી પુત્ર તરત શેઠને ઘેર ગયો. ત્યાં આવી પુત્રે ભૂલથી પડી ગયેલી ચાર દીનારોની વાત શેઠને કરી અને પોતાની માએ પાછી મોકલાવેલી એ અણકુકની દીનારો લઈ લેવા શેઠને વિનંતિ કરી.

૬૫૬ : ભેદા પાપાણુ, ખોલ્યાં દ્વાર

વિધવા મહિલાની પ્રમાણિતાથી શેઠ ખુશ થઈ ગયા. તે આરે દીનારો બાળકના હાથમાં સોંપતાં શેઠે કહ્યું : આ દીનારો ભૂલથી પડી ગયેલી નથી ખેટા' સમજૂપૂર્વક જ લાડવામાં નાખવામાં આવેલી છે. તમારા માટે જ છે. તમારાજ હકની છે'.

બાળક જ્યારે આર દીનારો સાથે ઘેર પાછો વળ્યો અને પોતાની વિધવા માતાને આખી હકીકત અથથી ઇતિ સુધી કહી સંભળાવી ત્યારે વિધવાનું માનસ શેઠની નિયત તરફ આશક્તિ થયું—કદાચ આ દીનારોને બહાને તેઓ મારી કોઈ વસ્તુ લૂંટવા તો નહિ માંગતા હોયને ? એમ માની તેણે ફરી પોતાના પુત્રને તે દીનારો પરત કરવા શેઠ પાસે મોકલ્યો. પુત્રે આ વખતે બહુ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં શેઠને કહ્યું : 'અમારે અણહકની કોઈ વસ્તુ ભેઈતી નથી. માત્ર આપની કૃપાદષ્ટિ છે એટલું બસ છે'—એમ કહી તે આર દીનારો તેણે તેમના ચરણોમાં ધરી દીધી.

આ ભેઈ શેઠે પોતે બાળક સાથે વિધવા મહિલાના ઘેર આવ્યા. આ ભેઈ મહિલા તો ધૂલ ભરી. તેનું માનસ ભય વિહ્વલ બન્યું. પરંતુ શેઠ પાસે પડેલા ખાટલા પર બેસી કહેવા લાગ્યા : 'બહેન ! મનમાં જરા પણ ભય કે આશંકાને અવકાશ ન આપો. આજથી હું તમારો ધર્મ ભાઈ છું. એક ભાઈ તરીકે બહેનના હુઝૂરમાં સદા સહાનુભૂતિ બતાવવી તે મારો ધર્મ છે. વળી આજે તો ભાઈ બીજ પણ છે. ભાઈ માટે આનાથી વધારે કીમતી દિવસ બીજે કયો હોઈ શકે ? આની પ્રતીતિ માટે બહેન ! હું આજે તારા હાથથી રાખડી બંધાવું છું કે, જેથી ભાઈ તરીકેની મારી ફરજમાં હું સદા બગૃત રહું'.

શેઠેની સહજ સરળતા ભેઈ વિધવાનું મન આશ્વસ્ત બન્યું. તે હર્ષિત થઈ ગઈ. તે રાખડી લઈ આવી અને શેઠના હાથે બાંધી અને તેમને પોતાના ભાઈ બનાવ્યા. શેઠે પણ પોતાના ખિસ્સામાંથી આર પાંચ યુષ્ટિ દીનારો કાઢી વિધવાનાં ચરણોમાં મૂકી દીધી અને કહ્યું : 'બહેન ! એક ભાઈની બહેનને આ તુચ્છ ભેટ છે. તે સ્વીકારી મને કૃતાર્થ કરો !'

આ ભાઈબીજના દિવસે બનેલી એક સત્ય ઘટના છે. આ ઘટનામાં આપણી પવિત્ર સંસ્કૃતિનો દિવ્ય રણકારો અને ભવ્ય પડઘો જોવા મળે છે.

ભક્તિની ભવ્યતા

પરમાત્મભાવની ઉપલબ્ધિમા જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ ત્રણે પ્રધાન સાધનો છે. જો કે આમાંથી કોઈ એકનું અવલંબન લઈ, ઇષ્ટ સાધ્યમા પ્રવૃત્તિ કરનાર સુસુક્ષ્મ, પોતાના સાધ્યની સિદ્ધિ કરવામાં તેણે જેનું અવલંબન સ્વીકારેલ છે તેની પ્રધાનતામાં ખાટીના બેને પણ અવકાશ હોય જ છે. અર્થાત્ જ્ઞાનને પ્રધાન સાધન બનાવી સાધનાની સીડીએ ચઢનારના જીવનમાં જ્ઞાનની સાથે ભક્તિ અને કર્મ પણ અવશ્ય જોડાઈ જ જાય છે. કર્મ અથવા ભક્તિના આશ્રયને અપનાવનાર સાધકની સાધનામાં કેમશઃ જ્ઞાન અને ભક્તિ અથવા જ્ઞાન અને કર્મ પણ પોતપોતાને સ્થાને આવીને અવશ્ય જોડા રહે છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં તો મન શુદ્ધિ માટે યજ્ઞ, દાન, જપ, તપ, નામસ્મરણ આદિ વિવિધ કર્મો ઘતાવવામા આવ્યા છે. આ બધાં સાધનો મનઃ શુદ્ધિનાં કારણો છે ખરાં, પરંતુ ભક્તિશૂન્ય હૃદયમાં આ ઉત્તમ સાધનોની કરી જ કીમત હોતી નથી. આ બધા સાધનો જો સોડા અને સાયુનું કામ કરતા હોય તો ભક્તિને પાણી સાથે સરખાવવી શકાય. સોડા સાયુમાં મેલ કાપી નાખવાની સ્વાભાવિક શક્તિ છે ખરી, પરંતુ પાણીના અભાવમાં સોડા અને સાયુનો કચો જ ઉપયોગ હોતો નથી. સોડા અને સાયુ કપડાંને સરળતાથી અને સત્વર સ્વચ્છ બનાવે છે ખરા પરંતુ પાણીની સહાયની તેમને અનિવાર્ય અપેક્ષા રહે છે. નિર્મળ પાણી એકલુ પણ સ્વચ્છતા આપી શકે, પરંતુ પાણીની સાથે સોડા અને સાયુનો સહયોગ અવશ્ય કીમતી બની જાય છે. માત્ર હાર્દિક નિષ્ઠા, શ્રદ્ધા, ભક્તિ, પ્રેમપરાયણતા અને પ્રભુત્વપરતા પણ પરમાત્મભાવનું સાન્નિધ્ય કરાવી શકવા સમર્થ હોય છે. તેમા વળી જો જપ, તપ, નામસ્મરણ વગેરે જેવાં સત્વર શુદ્ધિ કરનારાં તત્ત્વો ભળી જાય તો પરમાત્મભાવની ઉપલબ્ધિની સિદ્ધિ વધારે સાર્વિક અને સરળ થઈ જાય.

ભક્તિ વગરના જપ, તપ કે નામસ્મરણ પ્રાણીમાં સ્પંદન કે ધડકન જન્માવી શકતાં નથી. ભક્તિશૂન્ય વ્યક્તિનાં જપ, તપ ટંકાટીણું બની શકતા નથી. ભાવના કે લાગણી વગરના યજ્ઞ, યાગ, ધ્યાન અને તપ ચિત્તશુદ્ધિને કેમ સ્પર્શી શકે ? આ બધાં સત્કાર્યો વિષે ઊંડી ભાવના અને લાગણી એ જ પર્યાયાન્તરે ભક્તિ કહેવાય છે.

ભક્તિ એ સાર્વભૌમ સાધન છે. ભક્તિ એ અમેઘ પ્રહાર છે. બધાં કાર્યોના પાયામાં ભક્તિની પ્રબળતા અનિવાર્ય છે. ભક્તિશૂન્ય કાર્યો લૂખાં અને શુષ્ક દેખાશે. ભક્તિવિહીન કાર્યો જીવંત બની શકતાં નથી. સત્ સાધનો અને વિપુલ અનુષ્ઠાનો ભક્તિ પાથેય વગરનાં હશે તો તે નિષ્પ્રાણ અને ચેતનશૂન્ય દેખાશે. દાખલા તરીકે, સેવાના શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત બનેલો, સેવાના બધા આકાર-પ્રકારોને જાણનારો, ઉપચાર શાસ્ત્રનો કોઈ કુશળ કળાકાર હોય, અને તેના હાથમાં માંદા માણસની સારવાર સોંપવામાં આવે, તો વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ તો અવશ્ય એમ જણાશે કે,

આવા સેવાશાસ્ત્ર નિષ્ણાતના હાથમાં સારવાર માટે સોંપવામાં આવેલો દરદી સર્વથા સુરક્ષિત અને ક્ષેમક્રુશળ રહેશે. પરંતુ ઉપચાર કળામાં નૈપુણ્ય ધરાવનાર તે વ્યક્તિના પાંક્તિપૂર્ણ વ્યક્તિત્વમાં જો અનુકંપાનો સહજ ગુણ નહિ હોય, તો દરદીની પ્રાણરૂપશી સારવાર અને સેવા થશે ખરી ?

શ્રી વિનોબા ભાવે તો ભક્તિના આ મર્મને સમબલતાં કહે છે કે: ‘બળદ બડો, ખાસો જબરો અને માતેલો હોય પરંતુ ગાડું ખેંચવાની તેની ઇચ્છા જ ન હોય તો તે ગળિયો થઈને ઘેસી બાય છે. અરે, અડિયલ થઈને ગાડાને ખાડામાં નાખે છે. દિલ્લી જાડી લાગણી વગર કરેલાં કર્મથી તુષ્ટિ-પુષ્ટિ થતાં નથી.’

હૃદય જો ભક્તિથી ભરેલું અને છલકતું હશે તો પરમાત્મભાવની મૂળ ગંગોત્રી સાથે તેનો સંબંધ બંધાય જશે. મૂળ ઉદ્દગમ સ્થાન કે જ્યાંથી જ્ઞાનાદિ બધા ગુણોની અસ્પષ્ટિત ગંગા અવિરત વહ્યાં કરે છે તેની અનુભૂતિપૂર્ણ પ્રતીતિ તેને થશે. પરિણામે ભક્તિરસના અપૂર્વ માધુર્યનું આસ્વાદન કર્યા પછી જાગૃતિક બધા ભૌતિક રસો તેને નીરસ અને ફીકા લાગવા માંડશે. મનુષ્ય જ્યાં સુધી અજ્ઞાન અને નાસમજ હોય છે, ત્યાં સુધી ઠીંગલી અને રમકડાં તેના આનંદના અંગ બની શકે છે, ગંભીર અને શેતરંજની રસભસી રમતોમાં તે રાત દિવસ એક કરી શકે છે, પરંતુ સાચા ક્રીડાના રસને ચાખ્યા પછી, લાકડાં કે પ્લાસ્ટિકના ક્રીડા જેવાં ગમે તેટલાં મોહક અને આકર્ષક હોય, છતાં પણ તે કૃત્રિમ ક્રીડા તરફ તેનો ઝાઝો ઉત્સાહ રહેતો નથી; તેમ અધ્યાત્મરસની અપૂર્વ મીઠાશને ચાખ્યા પછી કૃત્રિમ આનંદનાં સાધનોમાં તેને કોઈ જ આકર્ષણ રહેતું નથી. કેન્દ્રના રસ તરબોળ ઝરાની મીઠાશ જેણે એકવાર પણ ચાખી છે તે બહારનું ગોળ ટોપડું જોઈ મોહું નહિ મટમટાવે.

ગઈકાલ સુધી પ્રકાશપર્વ પંચકની વાત ચાલી. પ્રકાશપર્વની ભજવણી એટલે એમાં પ્રકાશ જ મોખરે રહે તેમાં કોઈ જ આશ્ચર્ય નથી. સુબંધ જેવા શહેરમાં તો પ્રકાશના ઘોડાપૂર જ જોઈ લો. માણસો પ્રકાશના ઘોડાપૂરને નિહાળવા કીડીયારાની માફક ભભરાય છે. પ્રકાશના આ ઘોડાપૂરમાં એવી તો શી અપૂર્વતા છે તેની તો કાંઈ ખબર નથી, પરંતુ ન જાણે કેમ, માણસોનાં હૃદયમાં તેને જોવાનો ભારે ઉત્સાહ અને ઉમંગ હોય છે. કચરાર્થે જાય, હેરાન પરેશાન થઈ જાય પરંતુ જોવાના વ્યામોહથી તેઓ સુક્ત થઈ શકતા નથી. ખરી રીતે જોતાં તો તેમાં એક પછી એક એ રીતે દીવડા કે લાઈટો ગોઠવેલી હોય છે. સંભવ છે કે સંખ્યામાં તે હજારો, લાખો કે કરોડો હોય, પરંતુ ગોઠવવાની પ્રક્રિયા તો આ જ છે કે કોઈ બોલ ? એમાં નવીનતા કે આશ્ચર્ય શું છે ? જો તમે ગણિતશાસ્ત્ર ભણ્યા હો તો તમે પણ સરળતાથી સમજી શકશો કે ગણિતની શ્રેણીમાં ૧+૨+૩+૪+૫ એમ અનંત સુધી સરયાળો મૂકી શકાય છે. જો સંખ્યા વચ્ચે રાખવાનું અંતર જાણ્યું અને સમજાયું પછી બધી સંખ્યા માંડી જવાની જરૂર રહેતી નથી. દીવાઓ માટે પણ આવી જ ભાતનો એક ક્રમ છે તો પછી એમાં આ રીતે તન્મય થઈ જવા જેવું છે શું ?

આપણા રસ અને આનંદની સવારથી ઊઠી સાંજ સુધીના પ્રતિક્ષણના અનુભવની ભે આપણે વાતો કરીએ તો આપણને આપણા ઉપર જ હસવું આવ્યા વગર નહિ રહે. આપણો રસ અને આપણો આનંદ આપણા જ મનોરંજનનું સાધન થઈ જશે. સવારની આમાં થોડી ખાડ નાખશે, થોડો મસાલો, એલચીના ફેાતરાં અને પછી મોં મટમટાવી કહેશે. જેવો તેવો આ મને ચાલે નહિ. સવારનો આ બગડ્યો. એટલે આખો દિ' બગડ્યો. મારા ઘર સિવાય બીજા કોઈના ઘરની આ મને ફાવે નહિ. માણસો આમાં પણ શું લોભ કરતા હશે ? ઈશ્વર જાણે, બાકી સવારનો આ તો અપટ્ટુદેટ હોવો જોઈએ. ક્યારેક વળી હાથમાં એક લીંબુ આવી જાય તો તે લીંબુના રસમાં થોડુંક પાણી અને થોડીક ખાંડ મેળવી ઘોલી બિઠશે. કેવું મજાનું શરબત ! આતુ' સિજ્જતદાર શરબત સાઈ સિવાય કોઈ બનાવી શકે નહિ !

આ તો પ્રાથમિક દાખલા છે. માણસ મૂળ આનંદની મીઠાશને ભૂલી ગયો છે એટલે તે આવા સુખાભાસોમાં સુખની શોધ કરવા લાગી ગયો છે. પ્રકૃતિમાંથી નૈસર્ગિક ઇશ્વરીય આનંદ મેળવવાની વાતમાં તેને દિલ્લચ્છપી નથી. આનંદનાં મૂળ ઝરાઓ કે જેમાંથી સતત આનંદ ઝરતો હોય છે તેને તે જોઈ બેઠો છે અને કૃત્રિમ સુખોની માયાબળ બિચી કરી તેમાંથી સુખ લૂંટવા તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો છે. વૃષવાટા અને ઉછાળા મારતા સસુદ્રમાં, પર્વતોમાં, નદીઓના અસ્પદિત વહેતા પ્રવાહોમાં, વનરાઈઓ, કુંજનિકુળો, વનો અને ઉપવનોમાં સ્વાભાવિક પ્રભુતાના દર્શન કરવાની કલા તે મૂલતઃ જોઈ બેઠો છે એટલે અફાટ, વિરાટ અને વિશાળ આકાશમાં ચમકતા અસંખ્ય તારાઓમાં પ્રકૃતિના ચમત્કારિક સૌંદર્યના દર્શન તેને ક્યાંથી થાય ? છતાં અંદરમાં પડેલી સૌંદર્ય અને આનંદની એક અતૃપ્ત ભૂખ માણસને સતત સૌંદર્ય અને આનંદની તલાશમાં ધકેલતી રહે છે. પરિણમે સાચા સૌંદર્ય અને સાચા આનંદને જોળખવામાં, મેળવવામાં તે અસમર્થ બને છે અને પોતાના મનથી કલ્પિત, કૃત્રિમ અને અપ્રાકૃતિક વસ્તુઓમાં આનંદની ઝાંખી કરી સંતુષ્ટિ માની બેસે છે. પવિત્ર આકાશના શાંત ચંદ્ર તારાઓને છોડી, તે બંધિયાર થિયેટરનાં આગના ઢીંગલાં નાચતાં જોઈને તાળીઓ પાડવા લાગે છે.

આત્માનું સ્વરૂપ તો સર્વવ્યાપક છે. આનંદ એ આત્માનો સ્વાભાવિક ગુણ છે. જે જેનો ગુણ ધર્મ અને સ્વભાવ છે તેનો તેમાં તિરાલાવ કેમ દેખાય છે ? આ આનંદશુણ કેમ આવૃત્ત થઈ ગયો છે ? માણસ એટલો બધો નિરાનંદમય કેમ બન્યો છે ? બંધિયાર થિયેટરના આગના નાચતાં નિજીવ ઢીંગલાં જોઈને આખરે તો તે થોડો ક્ષણભર આનંદ મેળવશે. પરંતુ એનાથી તેની જે નિરાનંદમય પ્રકૃતિ થઈ ગઈ છે તેમાં ફેરફાર ક્યાંથી થશે ?

માણસને ત્યાં છોકરાનો જન્મ થાય કે તરત જ એકદમ ભેરથી થાળી વગાડવામાં આવે છે. છોકરાના જન્મનો આનંદ થાળી વગાડીને વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. પોતાને ઘેર પુત્ર

જન્મથી જાણે સ્વર્ગે ઊતરી આવ્યું હોય એમ માણસ કૂદવા, નાચવા અને ગાવા માંડે છે. શ્રીમંત અને સમૃદ્ધ કુટુંબની વ્યક્તિ હોય તો પોતાની સ્થિતિ અને આબરૂને અનુરૂપ સંગીતને જલસો ગોઠવે છે. ખેડ વાળાં અને શરણાઈઓના સૂરો વગાડવામાં આવે છે. આનંદને અભિવ્યક્ત કરવાની આજની આ એક સર્વમાન્ય લોકિક રીત થઈ ગઈ છે. આજે આનંદની ભૂખ એવી તો વ્યાપક, ઊંડી અને ગંભીર બની છે કે, ગામઠા ગામમાં સરકસ કે સિનેમા આવી જાય અથવા કોઈ ભવાયા રમવા ઊતરી આવે તો પણ આનંદભૂખ્યા લોકો ટોળેટોળાં મળી, કરવાના બધાં કાર્યો એક બાજુએ મૂકી, સરકસ સિનેમા કે ભવાયાની રમત જોવા દોડી જાય છે. આવી રમત જોવામાં એક રસ બની કૂદકા મારી તેઓ નાચવા મંડી જાય છે.

આપણે બધા આનંદના મૂળ સ્ત્રોતને ખોઈ ખેડા છીએ, એટલે તે સનાતન ધ્રુવ અને ચિરંતન આનંદના હૃદયમ સ્થાનને શોધવામાં નિષ્ફળ ગયા છીએ. પરિણામે ઇન્દ્રિયોથી મળતાં સુખોમાં જે આનંદની હૃદયને સ્પર્શનારી રેખા દેખાય છે તેને જ આનંદ માની યેસવાની ભૂલ કરી બેસીએ છીએ. ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાત જગત સિવાયના વાસ્તવિક જગતનો આપણને કોઈ પરિચય થયો નથી. આપણી સૃષ્ટિ ઇન્દ્રિયોથી જણાય ત્યાં સુધીની જ છે. તેને પેલે પાર કોઈ લોકોત્તર અને અપ્રતિમ સૌંદર્ય ભરેલું જગત છે તેની આપણને પ્રતીતિ કે ઝાંખી નથી. એટલે કાનને લતા મંગેશકરના આકર્ષક સ્વરોના મોખાં અથડાય કે તરત જ મસ્તિષ્કને એક ધક્કો લાગે છે. આંખ મારકૂત એક મનોહર રૂપ દાખલ થવાથી પણ મગજ આશ્ચર્યકારક પ્રત્યાઘાત અનુભવે છે. ઇન્દ્રિયોના જ જગતને આપણે વાસ્તવિક જગત માની બેઠા છીએ. આપણો આનંદ મગજને લાગતા ધક્કાઓમાં સમાયેલો છે. બીડી સીગારેટ અને તમાકુના વ્યસનીઓના આનંદ બીડીના ફૂંકાંમાં અને બીડી સીગારેટના ધૂમાડામાં સમાઈ જાય છે. તમાકુ અને બીડી મળતાં જાણે સ્વર્ગનો આનંદ પૃથ્વી ઉપર ઊતરી આવ્યો હોય એમ તમાકુના વ્યસનીઓના આનંદની સીમા રહેતી નથી. તમાકુ બંધે તેમણે જે કદવના કરી છે તેને જો તપાસશો તો તેમાં મળતા તેમના આનંદની પ્રતીતિની સાધારણ ઝાંખી થઈ શકશે. તમાકુ ખાનારા અને પીનારા તમાકુની પ્રશસ્તિ આ રીતે કરે છે.

વિઢાંજા શરિત્રી તલે સારશૂતં કિમસ્તિ ? ।

ચતુર્ભિર્મુલૈ રિત્યવોચત્ત વિરચ્ચિસ્તમાલુ સ્તમાલુ સ્તમાલુ સ્તમાલુ. ॥

અર્થાત્ ઇન્દ્રે એક વખત પ્રહાને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો: ‘પ્રભો ! આપે સૃષ્ટિનું આશ્ચર્ય જાણવે એવું નિર્માણ કયું’ છે. અજબગજબની વસ્તુઓની સૃષ્ટિ કરી છે. પરંતુ પૃથ્વી તળ પર સૌથી વધારે કીમતી અને સારભૂત વસ્તુ કંઈ છે ? તેના જવાબમાં તમાકુ ખાનારાઓ પ્રહાના આરે મોઢેથી બોલાવે છે કે આ પૃથ્વી પર સૌથી વધારે કીમતી અને સારભૂત વસ્તુ હોય તો તે તમાકુ છે.

આજે માણસ ઇન્દ્રિયોના આનંદને જ સર્વસ્વ માને છે. જો માણસને પાંચને બદલે ચાર જ ઇન્દ્રિયો મળી હોત તો સૃષ્ટિમાં ચાર જ આનંદ તે માનવા લાગત, અને વળી કોઈ અન્ય શહેનો એકાદ માનવી આ સૃષ્ટિ ઉપર ભિતરી આવે અને તેને જો પાંચને બદલે છ ઇન્દ્રિયો હોય તો તે પાંચ ઇન્દ્રિયોવાળો માણસ પોતાની જાતને તેની સાથે રાંક અને ફરિદ્ર અનુભવવા લાગે !

સૃષ્ટિના બધા અર્થો પાંચ ઇન્દ્રિયોથી ક્યાંથી સમજાશે ? બિલાડા ગધેડા કે કૂતરાના શબ્દો કાને પડે તો અશુભની આપણે કલ્પના કરી બેસીએ પરંતુ આપણા દર્શનથી ગધેડા, બિલાડા કે કૂતરાને જે અનિષ્ટ આપત્તિ આવી હશે તે કોને કહેવા જશે ? એક જ જાતના સંગીતથી એકને આનંદ થાય છે અને બીજાને અણગમો. એટલે ઇન્દ્રિયોથી મળતા આનંદો સાચા આનંદો નથી. તે નક્કી અને છેતરનારા આનંદો છે. આપણને ખરા અને પારમાર્થિક આનંદનો અનુભવ નથી થયો એટલે આ છેતરનારા આનંદ પર આપણે ઝોલા ખાઈએ છીએ.

મહાભારતમાં આવે છે કે, અશ્વત્થામા જ્યારે બાળક હતા ત્યારે કોઈને દૂધ પીતાં જોઈ તેમને પણ દૂધ પીવાનું મન થયું. બાળકની ગમે તેવી ઇચ્છાને પણ પૂરી કરવા માતા જીવના જોખમે પણ પ્રયત્ન કરે છે. બાળકના મનની સંતુષ્ટિ એ જ માતાના મનનો આનંદ હોય છે. એટલે અશ્વત્થામાને દૂધ આપવાની માતાની અંતર્ભાવના હોવા છતાં અતિશય ગરીબીને કારણે તે બાળકના મનોરથને પૂર્ણ ન કરી શકે. પરિણામે પાણીમાં લોટ ભેળવી દૂધને બદલે અશ્વત્થામાને પીવરાવવા લાગી. રવેતરંગની સમાનતા જોઈ અશ્વત્થામા પણ પાણીમાં ભેળવેલા લોટ દૂધ માની પી જતા. સાચા દૂધનો સ્વાદ આખો નહિ ત્યાં સુધી લોટ ભેળવેલું પાણી પણ દૂધમાં ખમ્યું. એ જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી માણસે સાચા આનંદનો આસ્વાદ માણ્યો નથી ત્યાં સુધી કૃત્રિમ આનંદ પણ તેને સાચો આનંદ જ લાગે છે. પરંતુ એક વખત આત્માનંદની અનુભૂતિ થાય છે પછી આજ સુધી માણેલા, પકડી રાખેલા અને સંઘરેલા બધા આનંદો તેને ક્રીકા લાગવા માંડે છે.

ખરા આનંદના સ્રોતને શોધી કાઢવાનો શ્રેષ્ઠતમ માર્ગ ભક્તિ છે. એ માર્ગે યથાવિધિ, યથોચિત રીતે અને અરુખસિત પદ્ધતિએ ચાલવા જે કોઈ પણ પ્રેમપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે તેને માટે આગળ જતાં ઈશ્વરીય ભવ્યતાનાં ભવ્ય દ્વારો ઉદ્ઘાટિત થઈ જાય છે. હુદ્રતા અને તુચ્છતા નામશેષ થઈ જાય છે.

ભક્તિના ભવ્ય મંદિરમાં એક વાર પ્રવેશ થયો એટલે ઈશ્વરીય સૌંદર્ય અને સામર્થ્ય જોવા અને ઝોળખવા મળે. મહાભારતમાં આ કથા બહુ પ્રચલિત છે. પાંચે પાઠવ અને દ્રૌપદી હિમાલય માર્ગે સ્વર્ગે જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં ક્રમિક રીતે યુધિષ્ઠિરના બધા ભાઈઓ અને દ્રૌપદી સુદાં ઢળી પડ્યાં. માત્ર યુધિષ્ઠિરની સાથે તેમનો એક કૂતરો જ રહ્યો. ચાલતાં ચાલતા

૬૬૨ : લેણા પાપાણુ, ખોટ્યાં દ્વાર

તેઓ જ્યારે સ્વર્ગના દરવાજા પાસે પહોંચ્યા ત્યારે યુધિષ્ઠિરને કહેવામાં આવ્યું કે, તમને સ્વર્ગમાં જવાનો પ્રવેશ મળશે; પરંતુ કૃતરાને નહિ. આ સાંભળી યુધિષ્ઠિરે તરત જ જવાળાવાળ્યો: ‘મારા કૃતરાનો જો સ્વર્ગમાં પ્રવેશ નિષિદ્ધ હોય તો મારા માટે પણ સ્વર્ગ નહાયું છે. આવા સ્વર્ગમાં મારે પ્રવેશ કરવો નથી. ઠેક સુધી અસાધારણ ભક્તિ દાખવનાર તે પ્રાણી ભલે ક્ષુદ્રતમ હોય, પરંતુ મૂંઝ પર લીંપુ ઠેરવનારા કરતાં ચડિયાતું છે. લીમ, નકુળ, સહદેવ, અને સતી દ્રૌપદી કરતાં પણ કૃતરો ચડિયાતો છે. પરમાત્માથી દૂર રહેલા માણસો કરતાં પરમાત્માના નજીક જનારા તુચ્છ જીવડાની પણ મોટી કીમત હોય છે. ભગવાન શંકરના દેવળમાં નંદી બેસાડેલી હોય છે. તે સામાન્ય બળદ કરતાં ચડિયાતો છે. ઈશ્વર સન્મુખ તે બેસનારો છે એટલે શિવજીને વાંદનારા શિવજીની સાથે બળદને પણ વાંદ છે. ભગવદ્ ભક્તિમાં એકાગ્ર બનેલી સામાન્ય જીવ પણ વિશ્વવંદનીય બને છે એમાં શંકાને સ્થાન નથી.

શ્રી કેશીકુમાર શ્રમણની માનસિક બધી શંકાતું સમાધાન થઈ જતાં પાશ્વ પરંપરા કરતાં આ યુગને અનુરૂપ એવી ભગવાન મહાવીરની પરંપરા વધારે આત્મકલ્યાણ માટે શ્રેયસ્કર છે એમ માની, તેઓ પોતાના શિષ્યના સમુદાય સહિત મહાવીર ગચ્છમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાર પછી શું થાય છે ત્યાં તિંદુક એ હંકીકતને શાસ્ત્રકારના શબ્દોમાં તપાસીએ—

કેલી ગાયમ બોનિચ્ચ તમ્મિ આસિ સમાગમે ।

સુયસીલ - સમુક્કરિસો મહત્થત્થ વિગિચ્છબો ॥

ત્યાં તિંદુક ઉદ્યાનમાં કેશી-ગૌતમ બન્ને સતત મળ્યા. તેમાં શ્રુત તથા શીલનો ઉલ્લેખ અને મહાન તત્ત્વોના અર્થોનો વિનિશ્ચય થયો. નીતિકારો કહે છે કે, ‘સત્તાં સદ્મિ: સંગ: કલમપિ દિ પુણ્યેન મલ્લતિ’ સત્પુરુષોનો સમાગમ સદા પુણ્યબળે થાય છે. શ્રી કેશીકુમાર અને ગૌતમનો મેળાપ તત્ત્વજ્ઞાન અને આત્મકલ્યાણ માટે નીવડયો. આ આધ્યાત્મિક આનંદની મીઠાશ કોઈ અપૂર્વ હતી. આ મીઠાશનો સ્વાદ ચાખ્યા પછી આ સત્પુરુષો પણ તે આનંદને ક્ષુદ્રવાતું ચૂકયા નહિ. જ્યાં સુધી શ્રાવસ્તી નગરીમાં બન્ને સત્પુરુષોનું અવસ્થાન રહ્યું ત્યાં સુધી પ્રતિ દિવસ બંને મહાત્માઓ કલાકો સુધી અધ્યાત્મવ્યર્થા અને સત્સંગના આનંદમાં તરબોળ રહેતા. તત્ત્વને પામી ગયેલા આ પરમ આત્માઓને મળવાનો સ્તર પણ સામાન્ય નહોતો. બન્ને આધ્યાત્મિક શિખરને સ્પર્શેલા હતા. બન્નેની ભૂમિકા અસામાન્ય હતી. બન્નેનું વ્યક્તિત્વ શિખરનું હતું.

પ્રાંત : રમરણીય બા. પ્ર. (નદ્રાજીત પૂજ્ય શ્રી હુંગરસિદ્ધ મહારાજશ્રીના ગોંડલ સંપ્રદાયના વર્તમાન વિચરતા પૂજ્ય મુનિવરો તથા મહાસતીઓના શુભ નામો

- (૧) સપ્રદાય શિરોમણી મહાન તપસ્વીજી પૂજ્યવર બા. પ્ર. શ્રી રતિલાલજી સ્વામી. ૨. પ્રખર પડિત બા. પ્ર. શ્રી જ્યોતિલાલજી મહારાજ ૩. મધુર વ્યાખ્યાની બા. પ્ર. શ્રી શિરીશ્વરજી મહારાજ ૪. શાસ્ત્રજી બા. પ્ર. શ્રી જનકરાયજી મહારાજ. ૫. તપસ્વી બા. પ્ર. શ્રી જગદીશ્વરજી મહારાજ ૬. વિદ્વાનદી બા. પ્ર. શ્રી હરિશ્વરજી મહારાજ ૭. પ્રખર વ્યાખ્યાતા બા. પ્ર. શ્રી હસમુખ મુનિરાયજી ૮. પ્રવચનકાર બા. પ્ર. શ્રી ગજેન્દ્ર મુનિ ૯. સૌમ્ય સ્વભાવી શ્રી શાતેષ મુનિજી.
- (૨) વિદ્વાવિનોદી બા. પ્ર. શ્રી જસરાજજી મહારાજ ૨. યાન પિયાસુ બા. પ્ર. શ્રી દેવેન્દ્ર મુનિજી ૩. પ્રવચનકાર શ્રી ક્રાંતિલાલજી મહારાજ ૪. સરલ સ્વભાવી બા. પ્ર. શ્રી પ્રકાશચંદ્ર મુનિજી.
- (૧) ૧. પૂ. સંતોષભાઈ મહાસતીજી ૨. બા. પ્ર. ક્રાંતાભાઈ મહાસતીજી ૩. વિન્યાયાઈ મહાસતીજી ૪ બા. પ્ર. ભાનુભાઈ મહાસતીજી ૫. બા. પ્ર. દીક્ષિતાભાઈ મહાસતીજી (પ્રાણકુંવરભાઈ મહાસતીજી સાથે) ૬. નાના વિન્યાયાઈ મહાસતીજી.
- (૨) ૧. બા. પ્ર. જ્યાયાઈ મહાસતીજી ૨. બા. પ્ર. શાંતાભાઈ મહાસતીજી ૩ બા. પ્ર. કંચનભાઈ મહાસતીજી ૪. બા. પ્ર. હંસાભાઈ મહાસતીજી.
- (૩) ૧. પૂ. મણીભાઈ મહાસતીજી (ગોંડલ)
- (૪) ૧. પૂ. પાર્વતીભાઈ મહાસતીજી ૨. બા. પ્ર. સવિતાભાઈ મહાસતીજી ૩. બા. પ્ર. વિન્યાયાઈ મહાસતીજી ૪. બા. પ્ર. ભાનુભાઈ મહાસતીજી ૫ બા. પ્ર. શાંતાભાઈ મહાસતીજી ૬. બા. પ્ર. મંજુલાભાઈ મહાસતીજી ૭. બા. પ્ર. લતાભાઈ મહાસતીજી ૮. બા. પ્ર. ઇન્દુભાઈ મહાસતીજી ૯. બા. પ્ર. અનિલાભાઈ મહાસતીજી ૧૦. બા. પ્ર. ચંદનભાઈ મહાસતીજી ૧૧. બા. પ્ર. ધર્મીયાભાઈ મહાસતીજી ૧૨. બા. પ્ર. હંસાભાઈ મહાસતીજી ૧૩. બા. પ્ર. અરવિંદાભાઈ મહાસતીજી ૧૪. બા. પ્ર. જ્યોતિભાઈ મહાસતીજી ૧૫. બા. પ્ર. નીરુભાઈ મહાસતીજી ૧૬. બા. પ્ર. વિનોદીભાઈ મહાસતીજી ૧૭. બા. પ્ર. જ્યોત્સનાભાઈ મહાસતીજી ૧૮. બા. પ્ર. તેજશ્વભાઈ મહાસતીજી ૧૯. બા. પ્ર. પ્રજાભાઈ મહાસતીજી ૨૦. બા. પ્ર. ઇંદીરાભાઈ મહાસતીજી ૨૧. બા. પ્ર. સરોજાભાઈ મહાસતીજી ૨૨. બા. પ્ર. પુનિતાભાઈ મહાસતીજી.
- (૫) ૧. બા. પ્ર. વપ્તભાઈ મહાસતીજી ૨. બા. પ્ર. પ્રજાભાઈ મહાસતીજી ૩. બા. પ્ર. હીરાભાઈ મહાસતીજી ૪. બા. પ્ર. ઇન્દુભાઈ મહાસતીજી ૫. બા. પ્ર. હંસાભાઈ મહાસતીજી ૬. બા. પ્ર. દયાભાઈ મહાસતીજી ૭ બા. પ્ર. રમાભાઈ મહાસતીજી ૮. બા. પ્ર. નાના હંસાભાઈ મહાસતીજી. ૯. બા. પ્ર. ઇન્દુભાઈ મહાસતીજી ૧૦ બા. પ્ર. નંદનભાઈ મહાસતીજી ૧૧. બા. પ્ર. જ્યોતિભાઈ મહાસતીજી. ૧૨. બા. પ્ર. મધુભાઈ મહાસતીજી ૧૩ બા. પ્ર. કિન્નાભાઈ મહાસતીજી. ૧૪. બા. પ્ર. સાવિત્રીભાઈ મહાસતીજી ૧૫. બા. પ્ર. શારદાભાઈ મહાસતીજી ૧૬. બા. પ્ર. રંજનભાઈ મહાસતીજી ૧૭. બા. પ્ર. જશ્વંતોભાઈ મહાસતીજી ૧૮. બા. પ્ર. નાના રંજનભાઈ મહાસતીજી ૧૯. બા. પ્ર. પ્રજાભાઈ મહાસતીજી ૨૦ બા. પ્ર. ભાનુભાઈ મહાસતીજી ૨૧ બા. પ્ર. હરિમતાભાઈ મહાસતીજી ૨૨ બા. પ્ર. મંજુલાભાઈ મહાસતીજી.
- (૬) ૧. પૂ. સમજુભાઈ મહાસતીજી ૨. બા. પ્ર. લતાભાઈ મહાસતીજી ૩. બા. પ્ર. સરલાભાઈ મહાસતીજી ૪. બા. પ્ર. પ્રિતિસુધાભાઈ મહાસતીજી.
- (૭) ૧. બા. પ્ર. સગરતભાઈ મહાસતીજી ૨. પૂ. નવલભાઈ મહાસતીજી ૩. બા. પ્ર. કુંદનભાઈ મહાસતીજી ૪ બા. પ્ર. પુષ્પાભાઈ મહાસતીજી ૫. શાંતાભાઈ મહાસતીજી ૬. બા. પ્ર. કંચનભાઈ મહાસતીજી ૭. બા. પ્ર. સુશીલાભાઈ મહાસતીજી ૮ બા. પ્ર. જસુમતીભાઈ મહાસતીજી ૯. બા. પ્ર. સરોજાભાઈ મહાસતીજી ૧૦. બા. પ્ર. હીરણ્યભાઈ મહાસતીજી.
- (૮) ૧. પૂ. માનકુંવરભાઈ મહાસતીજી ૨. પૂ. રંભાભાઈ મહાસતીજી ૩. જ્ઞેકુંવરભાઈ મહાસતીજી ૪.

લથીતાયાઇ મહાસતી ૫. જયાયાઇ મહાસતી ૬. યા. ધ. નિર્મળાયાઇ મહાસતી ૭. યાઇ મહાસતી ૮. યા. ય. ઇન્દુયાઇ મહાસતી ૯. યા. ધ. શાંતાયાઇ મહાસતી અનસુયાયાઇ મહાસતી ૧૧. યા. ધ. જ્યોત્સ્નાયાઇ મહાસતી ૧૨. યા. ધ. દ મહાસતી ૧૩. યા. ધ. વનિતાયાઇ મહાસતી ૧૪. યા. ધ. હર્ષદાયાઇ મહાસતી ૧૫. ધ. તારાયાઇ મહાસતી ૧૬. યા. ધ. ત્રિપથાયાયાઇ મહાસતી ૧૭. યા. ધ. મનો મહાસતી ૧૮. યા. ધ. પ્રફુલ્લાયાઇ મહાસતી ૧૯. યા. ધ. વસ્ત્રંતયાઇ મહાસતી ૨૦. ગુણવંતીયાઇ મહાસતી ૨૧. યા. ધ. રમ્યાયાઇ મહાસતી ૨૨. યા. ધ. જ્યોતિયાઇ મહાસતી ૨૩. યા. ધ. હ સાયાઇ મહાસતી ૨૪. યા. ધ. ભાનુયાઇ મહાસતી ૨૫. યા. ધ. હ મહાસતી ૨૬. યા. ધ. તરલતાયાઇ મહાસતી

(૯) ૧. યા. ધ. પ્રભાયાઇ મહાસતી ૨. યા. ધ. ચંપાયાઇ મહાસતી ૩. યા. ધ. વિ મહાસતી ૪. યા. ધ. ઉર્મિલાયાઇ મહાસતી

(૧૦) ૧. પૂ. હીરાયાઇ મહાસતી ૨. ધીરજયાઇ મહાસતી ૩. યા. ધ. પુષ્પાયાઇ મહાસતી ૪. યા. ધ. નાના પુષ્પાયાઇ મહાસતી ૫. યા. ધ. ઇન્દુયાઇ મહાસતી ૬. યા. ધ. મહાસતી ૭. યા. ધ. કુસુમયાઇ મહાસતી

(૧૧) ૧. યા. ધ. ધનકુંવરયાઇ મહાસતી.

(૧૨) ૧. યા. ધ. ચંપાયાઇ મહાસતી ૨. કંચનયાઇ મહાસતી

(૧૩) ૧. યા. ધ. જયાયાઇ મહાસતી ૨. યા. ધ. વિમળાયાઇ મહાસતી ૩. યા. ધ. મહાસતી ૪. યા. ધ. જ્યોતિયાઇ મહાસતી

(૧૪) ૧. યા. ધ. ગુલાબયાઇ મહાસતી ૨. યા. ધ. વિજયાયાઇ મહાસતી ૩. યા. ધ. મહાસતી ૪. યા. ધ. સાધનાયાઇ મહાસતી ૫. યા. ધ. ધીરમતીયાઇ મહાસતી ૬. કુદનયાઇ મહાસતી ૭. યા. ધ. સંગીતાયાઇ મહાસતી.

(૧૫) ૧. યા. ધ. પ્રાણકુંવરયાઇ મહાસતી ૨. યા. ધ. યશોમતીયાઇ મહાસતી ૩. યા. ધ. મહાસતી ૪. યા. ધ. રૌલાયાઇ મહાસતી ૫. યા. ધ. જ્યેષ્ઠાયાઇ મહાસતી

(૧૬) ૧. યા. ધ. લથીતાયાઇ મહાસતી ૨. યા. ધ. તરલતાયાઇ મહાસતી ૩. યા. ધ. જયા મહાસતી ૪. યા. ધ. વસુમતીયાઇ મહાસતી ૫. યા. ધ. સુમિત્રાયાઇ મહાસતી ૬. અરણ્યાયાઇ મહાસતી ૭. યા. ધ. જયવંતીયાઇ મહાસતી ૮. યા. ધ. શીરાયાઇ મહાસતી

(૧૭) ૧. પૂ. મુક્તયાઇ મહાસતી ૨. યા. ધ. લીલમયાઇ મહાસતી ૩. યા. ધ. પુષ્પાયાઇ ૪. યા. ધ. પ્રભાયાઇ મહાસતી ૫. યા. ધ. ઉપાયાઇ મહાસતી ૬. યા. ધ. મહાસતી ૭. યા. ધ. ભદ્રાયાઇ મહાસતી ૮. યા. ધ. ભારતીયાઇ મહાસતી ૯. સુમનયાઇ મહાસતી ૧૦. યા. ધ. વનિતાયાઇ મહાસતી ૧૧. યા. ધ. સન્મતિયાઇ ૧૨. યા. ધ. રાજેમતીયાઇ મહાસતી ૧૩. યા. ધ. હસમતીયાઇ મહાસતી ૧૪. સુમતીયાઇ મહાસતી ૧૫. યા. ધ. અનુમતીયાઇ મહાસતી ૧૬. યા. ધ. વીરમતીયાઇ મહાસતી ૧૭. યા. ધ. ચાનશીલાયાઇ મહાસતી ૧૮. યા. ધ. દર્શનશીલાયાઇ મહાસતી ૧૯. યા. ધ. વિનોદીનીયાઇ મહાસતી ૨૦. યા. ધ. રાજુલયાઇ મહાસતી ૨૧. યા. ધ. યાઇ મહાસતી ૨૨. યા. ધ. ત્રિવદશનાયાઇ મહાસતી ૨૩. યા. ધ. કૃપાયાઇ મહાસતી ૨૪. યા. ધ. ભાગ્યવંતાયાઇ મહાસતી ૨૫. યા. ધ. મીનળયાઇ મહાસતી ૨૬. યા. ધ. હર્ષિદાયાઇ ૨૭. યા. ધ. મતીયાયાઇ મહાસતી ૨૮. યા. ધ. કૌરવયાઇ મહાસતી ૨૯. યા. ધ. યાઇ મહાસતી ૩૦. યા. ધ. સુધાયાઇ મહાસતી ૩૧. યા. ધ. ઉર્વશીયાઇ મહાસતી ૩૨. યા. ધ. રિમતાયાઇ મહાસતી ૩૩. યા. ધ. ઉર્મિલાયાઇ મહાસતી ૩૪. યા. ધ. રોહિણીયાઇ ૩૫. યા. ધ. નંદાયાઇ મહાસતી ૩૬. યા. ધ. સુનંદાયાઇ મહાસતી ૩૭. યા. ધ. અ મહાસતી ૩૮. યા. ધ. અર્પિતાયાઇ મહાસતી ૪૦. યા. ધ. અજ્ઞતાયાઇ મહાસતી ૪૧. યા. ધ. અમીતાયાઇ મહાસતી.

મુનિવરો ઠાણા ૧૩ મહાસતીઓ ઠાણા ૧૭૪

